Brzozow Memorial Book

Sefer zikaron ḳehilat Breziv (Bz'ozuv)

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Sefer zikaron kehilat Breziv (Bz'ozuv) / ba-'arikhat Avraham Leviteh.
IMPRINT	880-02 [Israel] : Yots'e Bz'ozuv veha-sevivah, 1984.
DESCRIPT	348, 195 p. : ill., ports., maps ; 29 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Brzozow.
	Brzozow (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Brzozow.
ADD'L NAME	Levite, Avraham.
ADD'L TITLE	Memorial to the Brzozow community.

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר זכרון

קהילת ברז'ני
(בז'וזוב)

בעריכת

אברהם לויטה

יוצא לאור ע"י יוצאי בז'וזוב והסביבה 1984

WE APOLOGIZE FOR THE FOLLOWING ERRORS AND OMISSIONS

Page	Column	Line	
8	1	37	The Town was the property of the Bishops
11	1	30	Reb Shimeleh Parnes was the grandfather of Moshe Parnes
17	1	19	Starosta (starostwo) Country Office
17	1	14	iron store from walker, previous owner Yantshe Drukarnik, Walker's house and not drukarniks
17	2	1	The crocery previous owner baranked and later kneblbart
18	2	45	The gifted painter improperly compared to leonarod devinchi
19	1	16	The gabbai of chevrath linath clois was Yehoshuah Yust a devoted jew with body and soul
20	1	19	For economy reason the "Mikveh" was heated only erev Shabbath
20	1	19	According to the ritual law meat must be made kosher the latest three days after "Schitah" (sloutering)
22	2	42	The rothois (ratusz) instead of Town-Hall
22	1	46	Rink (Rynek) The market place
23	2	4	The gathering place for the pilgrims (oleh regel) who came to the sanetified church in stara-wies
23	2	30	Great well near the "Gemine" **Municipality** and not "Gemeiwe"
27	1	34	Should be seiler's house, not leizers
27	2	3	Should be Chaim Yaakov Katz instead of Chaim
29	1	20	Meiz machriz umodia (proclaiming and informing)
30	1	24	The apteik drugstore
31	1	7	Attic instead of enresol
31	2	16	wine "Tokay" instead of today
34	2	22	Kira emperor"s kingdom
41	2	11	Leah Henig died in Los Angeles
45	2	32	"Targowica" market place
46	1	24	Gorden zlotys (shouldbe) tenfold
51	1	13	Baal musaf reader of supplementary prayers
64	2	44	Should be Dr. Fett and not Patt
83			Instead "August 10, 1940" should be **1942**
164	1	19	Belonged to Mgr. S. Rozner and not to Dr. Israel Kuflik
63—65			**Antisemitism** (Translated by Fela Ravett)
78—79			**Grandmother Chanah** (Translated by Fela Ravett)
136—142			**Desecrated Brother's Grave** (Translated by Fela Ravett)
150	2	15	My mother died in **1961**
150	2	16	My father died in **1963**
150—151			**My Family** (Lusha Selenfreund) (Translated by Fella Ravett)
151			**Oestreicher Family** (Translated by Fela Ravett)

THE FOLLOWING HAD BEEN TRANSLATED BY FELA RAVETT

152	SCHERTZ FAMILY	178	REB. WOLF FERSTENBERG
153	RINGEL FAMILY	179	REB. NAFTALI LEVI
153	TRACHMAN FAMILY	181	YEHOSHUAH SCHWEBER
155	FORGOTTEN FAMILY	181	REB. YANKELEH REICH
161	REB. ISRAEL FEITH	185	REB. ITSHE FENSTER, THE TAYLOR
176	REB. DAVID ROZNER	186	REB. YOSSELE WEBER
177	REB. DAVID LAMPIN		

Also the name of Chaim Bank omitted in all three languages by Yossele Weber

זייט 294 טור 2 שורה 44 עס דארף זיין:
די מוטער איז געשטארבן אין יאַר 1961
דער פאַטער איז געשטאָרבן אין יאַר 1963
זייט 319, טור 1 שורה 1 עס דארף זיין "ביי יידן אין אַנגענומען" און נישט אַנגעקומען

העיירה שהיתה...

הבית שהיה...

תודתנו נתונה בזה לגב' **הרצליה דובקין** עבור תרגום החומר לאנגלית והגהתו.

ברכה ותודה למר **אפרים הורוביץ** ורעייתו **דינה לבית רוט**, שניהם צאצאי עירנו, על יחסם המיוחד ועזרתם הרבה בהדפסת ספר זה.

תוכן

העיירה שהיתה... — ס'שטעטל וואס איז געווען...

דיוקנאות — געשטאלטן

עם הספר

השאיפה והרצון להוציא ספר זכרון לקדושי העיירה היו קיימים במשך שנים רבות, ודובר על כך הרבה בפגישות שקיימנו וב"הזכרות" השנתיות, אך הקשיים היו כה גדולים ורבים, שלא ראינו אפשרות להתגבר עליהם.

קודם כל המחסור בכוחות. עיירתנו היתה קטנה, עם מספר יהודים מועט. לא היו בה סופרים, שיתארו את חייה, ולא היסטוריונים שיחקרו את קורותיה, אבל הקושי העיקרי, בפניו עמדנו, היה, שלא נמצא האיש, שיתמסר לענין, וירים את המשא. לפני כמה שנים החל מר חיים בנק, יו"ר הועדה להוצאת הספר, לטפל בכך. הוא הקדיש לנושא את כל כוחו ומרצו, הפעיל אנשים, השפיע, דירבן, והודות לפעילותו ולמסירותו התאפשרה ביצוע משימה זו, ועל כך כולנו חייבים לו תודה.

התחלנו בעבודה זו באיחור רב, כשדור הניצולים והנשארים לפליטה פוחת והולך. פנינו לכל בני עירנו בארץ ובתפוצות — מעטים נענו לקריאותינו.

השתתפות רבה היתה נותנת תמונה מקיפה יותר מהעיירה ומאנשיה, היתה מביאה לידי ביטוי אספקטים נוספים ממנה — ומזוויות ראיה שונות.

חלק מהאנשים, אליהם פנינו, בוודאי, רצה לכתוב, אך היה לו קשה להתחיל. הרגשות הציפו אותם. הדבר מוכר לכולנו. העומס נפל על קומץ קטן, שעסק וטיפל בכך.

לא נתימר לטעון, שעבודתנו הוכתרה בהצלחה מלאה. אנו מודעים לחסר. אך, גם אם אין ביכולתנו להקים מצבת זכרון מפוארת ליקירינו, איננו פטורים מלהציב לפחות ציון צנוע לזכרם.

ניסינו לתאר מעט דמויות מן העיירה: אנשים מכל השכבות, מכובדים ופשוטי־עם, טיפוסים מיוחדים וסתם יהודים "מכל השנה".

ברור, שלא יכולנו לכתוב על כולם, כפי שרצינו. כל אחד היה עולם מלא, עם שאיפותיו, רגשותיו ותקוותיו, עם עבר ששקע, ועתיד שניכרת. כל אחד מהם ראוי להנצחה, כפי שראוי לקבר ולמצבה לזכרו. רק מעטים הוזכרו. לאלה, שלא היתה לנו אפשרות לייחד להם תיאור נפרד — ישמש ספר יזכור זה כמצבה כללית.

רצינו גם לספר על הווי העיירה, על חייה היומיומיים על כל גילוייהם, על ימי החול — ימים של עמל מפרך ומאבק אכזרי על הקיום, ועל ימי שבת וחג — ימים של התעלות ורוממות־נפש.

אנשי העיירה היו קשורים איש לרעהו. כל אחד השתתף בשמחת חברו ובאבלו. כולם גדלו ובגרו אחד ליד השני. הבנות נשאו, בדרך כלל, לבני זוג מעיירות סמוכות, ובעליהן הצטרפו לחברה המקומית, והיכו בה שורשים. הבנים עברו, אחרי נישואיהם, למקום מגורי רעיותיהם, ובאו מפעם לפעם לעיירה לפגוש את קרוביהם החיים, ולפקוד את קברי המתים. דורות רבים נמשכו החיים. הילדים נשאו את שם הורי־הוריהם, שהלכו לעולמם, וכשבגרו והקימו משפחה, העבירו את שמות הוריהם, שנפטרו, לילדיהם שנולדו. "משהלה יאנקאלעס" היה אבי "יאנקאלה משהלעס", ו"זליג רוניעס" היה בנה של "רוניה זליגס".

שרשרת הדורות נמשכה עד שבאה המארה הנאצית וקטעה אותה בקרדומה רווי הדמים, באכזריות שאין דומה לה.

ברור שאין ברישומים קצרים כדי לתת תיאור ממצה של העיירה על כל צדדיה, ואין לתארה גם בצורה אחידה. היא התפתחה כל הזמן, פשטה צורה ולבשה צורה, נופה האנושי השתנה — חייה זרמו והתחלפו כמו המים בנהר.

הקידמה הגיעה גם לעיירה וכמו ברוח פרצים נפרצו דלתותיה וחלונותיה. משך שנים ספורות חלה מהפכה באורח המחשבה, בצורת החיים, במבנה החברה. השפעת הדור הישן, שהיתה פעם דומיננטית, והקיפה את העיירה כולה — הצטמצמה והלכה, ונדחקה כל פעם יותר לשוליים. רוח הזמן העיף ופיזר את המוץ, את הטפל והבטלני, וגרעיני הזרעים העבירו לדור הבא את הבריא, הערכי.

השתדלנו לתאר את העיירה לפי התקופה הקדומה ביותר הזכורה לנו. ככל שהתקופה רחוקה מאתנו — עולם המושגים שלה מעניין יותר. רצינו לתפוס את האווירה האוטנטית והקסומה, לפני שהיא מתנדפת. ילדינו, אשר לא זכו להכיר סבא וסבתא, יוכלו להתוודע אל עולם תמים וססגוני זה, ואולי על ידי כך נצליח לקרבם אל השורשים.

הפרק על השואה והחורבן מכיל עדויות ותיאורים מהתקופה האיומה הזאת, החל מפרוץ המלחמה, בספטמבר 1939 עד לסופה, במאי 1945, עת חודש הקשר בין השרידים, שהתחילו לערוך את מאזן הדמים והקרבנות.

לדורות הבאים מופנה הצוו: "זכור את אשר עשה לך עמלק", ואילו עלינו, השרידים מוטלת החובה של: "למען תספרו לדור אחרון".

אנו לא נוכל לשכוח. את כל הזוועות, שעברנו, אנו נושאים בנשמותינו. מתוך כורח החיים, ואולי מפחד מפני התוצאות, מנסים אנו להדחיקם, אך הם צפים ועולים בסיוטי הלילה ובחלומותינו המבעיתים.

עולם זה, שחרב עלינו, הוא חלק מישותנו, הוא חי בנו ואנחנו ממשיכים לחיות בתוכו.

אספר רק חלום אחד מני רבים, הפוקד אותי:

הגעתי לעיירה בלב הומה וחסר נשימה. הכל ריק, כפי שתיארתי לי. אני הולך — לא, אני רץ לביתי. אני יודע, שלא אמצא שם אף אחד. אני מוכרח לראות לפחות את הבית.

הנה הוא. הדלת פתוחה. הארונות פרוצים. קן רמוס ושדוד על ידי טורף חמסני. חפצי הבית מתגוללים על הריצפה, מלאי אבק, עזובים. כך הם השאירו אותם לפני שהוצאו. הלב הולם בחוזקה. אני מחפש משהו להיאחז בו, שאפשר לחוש משהו מהם.

אני עובר מחפץ לחפץ כמו רוח תזזית: מה הדבר האחרון, שהם החזיקו בידיהם ברגעיהם האחרונים?

פתאום נתקל מבטי במזוזה על המשקוף — הנה הדבר, שספג את דמעתם האחרונה בהיפרדם מחייהם ומביתם, שהתמוטטו עליהם. כאן אפשר עוד להרגיש את הבל פיהם החם — את נשיקותיהם.

נצמדתי למזוזה בבכי ספזמטי... והתעוררתי...

גם עכשיו, בכותבי שורות אלה, הדמעות חונקות את גרוני...

לא! להספיד לא נוכל. גדולים וטובים ממנו לא יכלו. זה מעבר ליכולתו של אדם. נצטרף רק לכל המיותמים, וביחד אתם נגיד: יתגדל ויתקדש!

אברהם לויטה

הרב יצחק גליקמן, חולון

נזכור!

רגש טבעי הוא באדם השאיפה להנציח את זכר קרוביו, שחי במשך זמן רב בקרבתם, קשור אתם בקשר נפשי, בחוויות משותפות, ששונו היה ששונם — ויגונו יגונם, ומותם השאיר חלל ריק בלב; ועל ידי הנצחת זכרם באיזו צורה שהיא, כאילו נתמלא במקצת החלל הריק שבלב, שנתהוה בהעדרם.

ואם זה בנפטרים שהלכו לעולמם כדרך כל הארץ, שקרוביהם מלאו את חובתם כלפיהם בעת פרידתם מן העולם: עמדו ליד מטתם וקרעו על מותם, לוו אותם למנוחתם האחרונה, התאבלו עליהם כדין והעמידו מצבה על קברם — הרי כשמדובר בקרבנות השואה האיומה, שנהרגו במיתות משונות, ר״ל, על ידי הזדים הארורים, המרצחים הגרמנים, ימ״ש, יקירינו שלא זכינו להיפרד מהם, לקרוע על מותם ולהתאבל עליהם, ואין אנו יודעים איה מקום מנוחתם, על אחת כמה וכמה שאנו מרגישים צורך וחובה להנציח את זכרם.

ואולם כשם שאין מילים בשפת אנוש, שבהן נוכל לתאר את זוועות השואה ואת ממדי האסון הנורא, הרחבים מני ארץ והעמוקים מני ים, כך אין ביכולתנו למצוא צורה מתאימה להנצחת זכרם של הקדושים, שתוכל למלא במידת מה את החלל התהומי, שנוצר בלבנו על ידי מותם הטראגי.

אומנם נעשים מאמצים ונסיונות שונים להקים יד ושם לקדושי השואה — אם על ידי רשימת שמותיהם בארכיונים או על ידי מצבות זכרון בהר ציון לקהילות, שניספו בשואה; ואם על ידי הוצאת ספרים על חיי הערים השונות והאישים הבולטים שבהן; אבל כל אחד מאתנו מרגיש, שאין בזה להשקיט את המיית לבנו, וגם לא להצמיד, לתמיד, ללוח לבנו את זכרון הקדושים, שלא יישכחו מאתנו, במשך הזמן, על ידי שאונם והמונם של החיים.

ואולם אם אמרו חז״ל ״אין עושים נפשות לצדיקים״ (ירושלמי פ״ב, ה״ה) מפני שדבריהם הנלמדים על ידי הדורות הבאים אחריהם — הם הם זכרונם, הרי ביחס לקדושי השואה עלינו לקיים בם ״קורותיהם — הם זכרונם״. חובתנו היא לגלות את מסכת השואה, להתעמק בה, בשורשיה ובנסיבותיה, לפרש אותה לעצמנו ולדורות הבאים אחרינו, שנוציא ממנה לקח, שישמש לנו מורה־דרך לעתיד, בחיינו הפרטיים והציבוריים, החברתיים והמדיניים.

עלינו להעלות את זכר חללי השואה בכל עת מצוא, ולשלב את זכרונם בכל מאורע שבחיינו, ובפרט במאורעות הקשורים עם הקמת מדינת ישראל ובנינה, שהרי המדינה היא שעלתה וגדלה מתוך גיא ההריגה של חללי השואה, והיא שנבנתה מחורבנה.

✡

עיר מולדתנו, בז׳וזוב, שבגליציה התיכונה, אומנם לא התבלטה במיוחד מבין שאר העיירות שמסביב, לא הוציאה אישים בעלי שם עולמי, — אבל למרות שמספר היהודים שבה היוה רק 25 אחוז מכל תושבי העיר — בס״ה 250 משפחות בערך, — היו מפכים בה חיים יהודיים, שהטביעו את חותמם הבולט על צביונה של העיר. בשבתות ובחגים היה מראה פני העיר כשל עיר יהודית טהורה — שבתון מוחלט; כל החנויות סגורות, התנועה בדרכים שבתה לגמרי, וברחובות נראו יהודים נוהרים מכל קצות העיר לבתי הכנסת או לקלויזן.

גם כל המפלגות היו מיוצגות בעירנו. הרעיון של חיבת הארץ היכה שורשים עמוקים בכל החוגים, והרבה עלו לארץ לפני פרוץ המלחמה. עשירים מופלגים כמעט שלא היו בין היהודים שבעיר, רובם היו שייכים למעמד הבינוני, והיו גם כאלה, שהתפרנסו בצער ובדוחק, אבל גם עניים המחזרים על הפתחים לא היו בעיר.

יהודי עירנו הצטיינו באדיבותם ובטוב־לבם. אדמו״רים נודעים, שביקרו שם לעיתים תכופות, נתקבלו בכבוד על ידי כל תושבי העיר היהודיים, וגם העניים, העוברים ושבים, היה פיהם מלא תהילות ותשבחות על יהודי העיר בז׳וזוב, המצטיינים בנידבת לבם ובמעשי צדקה וחסד.

✡

בשנות הזעם עלה הכורת על יהודי עירנו, וביום המר, כ״ז מנחם־אב תש״ב, נרצחו בצורה האכזרית ביותר על ידי העמלקים ימ״ש, וכך עלו נשמותיהם הטהורות בחבורה לגנזי מרומים.

(מהספר ״שואה ותקומה״, מאת המחבר)

אברהם לויטה

עיירתנו בז׳וזוב-ברעזיב

עיירתנו בז׳וזוב, או כפי שהיא נקראת ביידיש — ברעזיב, שוכנת בדרום־מערב גליציה באיזור תת־קרפטים בסביבה שבה מצויים מעיינות מרפא ובארות נפט.

העיירה היתה עיירת מחוז — Powiat ואליה השתייכו כ־70 כפרים ועיירות בתוכם דינוב, יאשניצה ועוד. בעת הבחירות ל״סיים״ (פרלאמנט), אחת לכמה שנים, חולקה המדינה לאיזורי בחירה שונים, וכל איזור בחר מספר צירים. בז׳וזוב צורפה לאיזור בחירה, פשמישל.

בתקופת פולין העצמאית, בין שתי מלחמות העולם, השתייכה בז׳וזוב מבחינה אדמיניסטרטיבית לגליל Województwo לבוב.

אם כי כמה כפרים במחוז שלה היו מיושבים אוקראינים, בעיירה עצמה וברוב המכריע של ישובי הסביבה — האוכלוסיה היתה פולנית מובהקת.

מטעמי מדיניות פנים צירפו השלטונות הפולניים כמה מחוזות בעלי אוכלוסיה פולנית טהורה לגליל לבוב המיושב בעיקר אוקראינים, וזאת כדי להגדיל את משקל ההשפעה הפולנית בה.

אגב, גם הממלכה האוסטרית שקדמה לממשל הפולני. נהגה כך מטעמים דומים, כי גם היא העדיפה לשלוט על אוכלוסיה מעורבת בעלת אינטרסים לאומיים מנוגדים המנטרלים אחד את השני.

העיירה היתה קטנה ובלתי מוכרת כמעט. מספר תושביה היה כמה אלפים, ואחוז היהודים בה היה מועט יחסית, בהשוואה ליתר הערים והעיירות בגליציה. לפי ההערכה מנתה הקהילה היהודית במקום כ־1300 נפש בלבד *.

אחת הסיבות שבז׳וזוב לא היתה ידועה מחוץ לסביבתה הקרובה, היתה, שלא עברה בה מסילת ברזל. כדי להגיע ממנה מזרחה ודרומה, נסעו לתחנת הרכבת בסאנוק, מערבה וצפונה נסעו מתחנת רימנוב — מרחק של כ־20 ק״מ, לכל אחת מהן.

יום יום, מוקדם בבוקר, יצאו עגלות עם נוסעים לשני המקומות האלה וחזרו לפנות ערב או בלילה. מסאנוק, אשר אתה היו לעיירה גם קשרי מסחר, חזרו העגלות עמוסות סחורות שונות שפורקו לחנויות.

בשנים האחרונות לפני המלחמה היתה גם תחבורה ממוכנת, לסאנוק יצא כל יום אוטובוס ולרימנוב מונית. הובלת משאות המשיכה להתנהל בעגלות.

בכדי להקל על הדואר לאתר את העיירה — מיקוד עוד לא היה — צויינה הכתובת על המכתבים שנשלחו אליה: ״ליד סאנוק — מל״פ״ ר״ת ״מאלה פולסקה״, פולין הקטנה כפי שגליציה נקראה.

עניני העיר נוהלו ע״י כמה משפחות פולניות ותיקות בעלות השפעה במקום, שנקראו ״מיישטשאני״ — עירונים ותיקים. ומביניהם נבחרו ראשי העיריה. למועצת העיריה נבחרו גם נציגים יהודיים.

התאורה בעיירה, אחרי מלחמת העולם הראשונה היתה במנורות נפט פשוטות. בבתים אמידים ובמקומות ציבוריים היו מנורות נפט מיוחדות בעלות פתיל עגול שנקראו ״בליץ לאמפן מנורות ברק.

בקלויזים ובבתי המדרש היו מקציבים ללומדים בערבים, נרות, והם ישבו ליד ספריהם כשכל אחד מהם מחזיק נר דולק בידו.

בשנת 1928 חוברה העיירה לרשת החשמל וזה היה בודאי אחד המאורעות המרכזיים בעיירה בתקופה זו.

בעיירה לא היו מפעלי תעשיה, ולא מחנות צבא. פרנסת יהודי העיירה, פרט לאינטליגנציה המקצועית ולכלי קודש, היתה על מסחר זעיר ומלאכה, שסיפקו בעיקר את צרכיהם של האיכרים בכפרים הסמוכים.

בהיותה מוקפת אוכלוסיה חקלאית גדולה שהיצור החקלאי שלה היה גדול בהרבה מצרכיה של העיירה הקטנה — עסקו גם כמה סוחרים בייצוא העודפים החקלאיים אל מחוץ לתחומי העיירה, בעיקר לקטוביץ, משם נשלחו למדינות המערב המתועשות.

התושבים הפולניים היו מורים בבתי הספר היסודיים ובגימנזיום, פקידי ממשלה והאדמיניסטרציה המקומית, בעלי משקים ומשקי עזר, בעלי מלאכה ועוד. בשנות ה־30, עם גידול האנטישמיות והכרזת חרם על בתי עסק יהודיים, החלו פולנים לעסוק גם במסחר, בקבלם עידוד ותמיכה מכל מיני מוסדות וחוגים ״פטריוטיים״.

בכפרי הסביבה היו תושבים יהודיים מעטים, משפחות בודדות בכל כפר, והם היו קשורים לקהילה בעיירה, ממנה קיבלו שרותי דת.

כמעט בכל הכפרים היו מנינים לתפילה בשבתות ומועדים, שהתקיימו בביתו של אחד המתפללים. מאותם הכפרים שהתקשו לארגן מנין לחגים ול״ימים הנוראים״ הגיעו כל הגברים מגיל בר־מצווה ומעלה, לפני החג לעיירה ונשארו בה במשך החג כדי להתפלל באחד מבתי התפילה שלה.

בתקופת שלטון אוסטרי היתה הקהילה היהודית כפי שנקראה אז ה״קולטוס געמיינדע״, מוסד עצמאי בעל סמכויות אוטונומיות בשטח הדת והתרבות היהודיים.

---

* ש. בראונשטיין בספרו האוכלוסיה היהודית בתקופה שבין שתי המלחמות״, מציין, שבשנת 1931 היו בבז׳וזוב 1031 יהודים.

הממלכה האוסטרית העניקה למיעוטים האתניים בתוכה, זכויות, בשטח הפולחן הדתי, כפיצוי על ההגבלות בזכויותיהם הלאומיות והפוליטיות.

גם בתקופת פולין, היתה הקהילה היהודית מוסד מוכר רשמית ע"י השלטונות וסמכויותיה היו מעוגנים בחוקי המדינה. מועצת הקהילה נבחרה בבחירות דמוקרטיות אחת לכמה שנים, והיא בחרה מתוכה את ראש הקהילה.

כל בני הדת היהודית השתייכו לקהילה וחויבו בתשלום מסיה, אשר נגבו כחוק, בדומה למסי העיריה.

בבחירות למועצת הקהילה בשנות ה־20 התנהל המאבק בין כיתות חסידים השונות. כל הפלגים של ההסידים התאחדו תחת שני מחנות־גג מתחרים: חסידי רוז'ין, שנקראו "קלויז־ניקים" על כך שהתפללו בקלויזים סאדיגורה, טשורטקוב ובויאן — מצד אחד, וחסידי הרביים מגליציה, כגון חסידי דינוב, סאנדז, ריביטש, בוקובסק ועוד, שהתפללו בבית המדרש וב"חברת לינת הצדק", שנקראו "ביס־מדרשניקים", כשלכל צד יש רב משלו.

בשנים המאוחרות, עם התגברות התודעה הפוליטית והפעי־לות המפלגתית — התמודדו ביניהם בבחירות, התנועה הציונית ו"אגודת ישראל" החרדית.

פעילות הקהילה בעיירה היתה מוגבלת למדי והצטמצמה לכמה שרותי דת בלבד, כגון שחיטה כשרה, רבנות, החזקת

מחוז בז'וזוב — מפה אדמיניסטרטיבית

המקווה, בית המרחץ הציבורי ובית־הקברות (הטיפול בנפטר, הטהרה והקבורה נעשו בהתנדבות ע״י החברה קדישא).

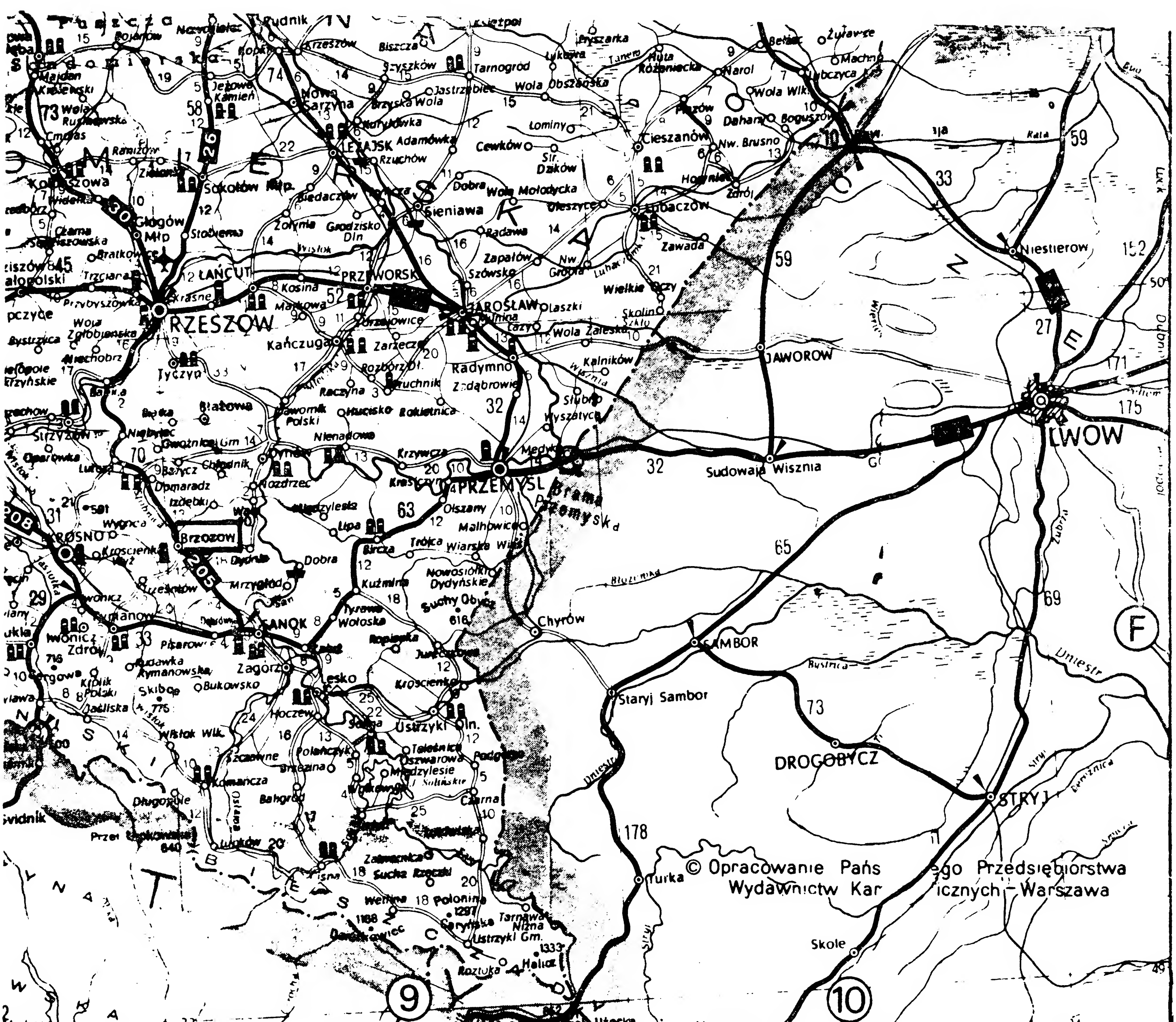
השוחטים לא קיבלו תשלום ישירות מהצרכן, עבור עבו־דתם. משכורתם, כמו משכורת הרבנים, שולמה ע״י הקהילה, אשר מכרה פתקאות שהקנו זכות להשתמש בשרותי השחיטה.

עיקר הפעילות הציבורית בשטח התרבות והחינוך נעשתה מחוץ לקהילה ע״י תנועות פוליטיות וגופים התנדבותיים.

גם בנושא סעד ועזרה לנזקקים נעשה הכל בהתנדבות, כמו במשפחה. מקובל היה למשל, סידור של ״נעכטיקן״ — ללון בביתם של חולים כרוניים שנזקקו להשגחה מתמדת. לשם כך התארגנו מספר בחורים צעירים בבית התפילה או בין השכנים — והתחלפו ביניהם לפי התור — ישבו כל הלילה ליד מיטת החולה, טיפלו בו ואיפשרו ע״י כך לבני המשפחה לנוח ולהחליף כוח.

אמצעי קופת ״גמילות החסדים״ היו דלים ואפשרויותיה מוגבלים ביחס לצרכים המרובים. עיקר הפעילות בתחום זה, היו מעשיהם של יחידים, והם לא היו בודדים, אשר הלוו מכספם בקביעות, לבעלי דוכנים ורוכלים קטנים לקניית סחורה ליום השוק, עזרו לסוחרים לחוצים, שהתקשו לפרוע את שטרו־תיהם במועד והיתה סכנה שגבייתם תמסר ל״פרוטסט״ היינו להוצאה לפועל.

עזרה סוציאלית מאורגנת לא היתה כמעט בעיירה. עזרה

מפת גליציה המרכזית

המפה היא מאחרי מלחמת העולם השניה. הגבול העובר ליד פשמישל הוא אחרי סיפוח גליציה המזרחית (מערב אוקראינה היום) לברית המועצות.

מטעם מוסד ניתנת מטבע הדברים, אחרי פניה, והיא מצריכה דיון מוקדם, רישום בספרים וכו׳, ורק מי שהשלים עם הסטיגמה של נתמך, יכול להינות ממנה. היתה צדקה במובן המסורתי, של הושטת עזרה לנזקקים אשר הבושה מנעה מהם לבקש תמיכה. זה נעשה בטקט ובדיסקרטיות כדי לא לפגוע בנצרך.

מנהג נפוץ היה, שזוג אברכים הלכו בין בעלי הבתים לאסוף כסף לצדקה. איש לא שאלם לאיזה מטרה הכסף מיועד ומי יהנה ממנו — המתרימים בעצמם, גם לא ידעו על כך. הם רק הכירו את האיש שהפעיל אותם.

לפני החגים, במיוחד לפני חג הפסח, שהוצאות החג מרובות בו, אורגנו מגביות מיוחדות ״קמחא דפסחא״ או ״מעות חיטין״ וכן היתה מגבית לעצי הסקה בחורף; הכל תוך שמירת סודיות מירבית כדי לא לפגוע ח״ו בכבודם של הנזקקים.

כדאי להזכיר מוסד צדקה ממוג אחר בעיירה, שהיה נהוג בהרבה מקומות בסביבה — מוסד ה״אפפארטיק געלט״ — דמי ויתור, סכום כסף שניתן ע״י גבאי הצדקה למחזרים על הפתחים הזרים, תמורת ויתור על ״זכותם״ לקבץ נדבות מבית לבית.

מאחר ואצל היהודים קיים כלל ״כל הפושט יד נותנים לו״ — התרבו הקבצנים הפרופסיונליים, אשר הגיעו בעגלות ממרחקים, נדדו מעיירה לעיירה, עברו בין הבתים ונכנסו גם לבתים של גויים, אשר שסעו בהם את כלביהם וגרשו אותם בקללות וגידופים, בכללם בכלל זה את ״כל היהודים הפרזיטים״.

כדי למנוע בושות, הונהגה השיטה של ״דמי ויתור״. הגבאים אספו בכל שבוע בין התושבים, סכום כסף כדי לחלק בין הקבצנים הנודדים אשר התחייבו תמורת כך לא לחזור יותר על פתחי הבתים בעיירה.

הסידור הזה השתלם גם לעניים, כי חסך מהם את הזמן והטירחה לעבור בין כל בתי העיירה, ואיפשר להם להגיע במשך היום לעיירות נוספות ולהספיק לקבל גם שם את ״דמי הוויתור״.

בשטח החינוך הכללי היו שני בתי ספר יסודיים של שבע כיתות כל אחד, בית ספר לבנים לחוד ובית הספר השני לבנות.

חוק חינוך חובה, הונהג אומנם כבר עם הקמת פולין העצמאית, אך בהתחלה לפני שהעניינים נכנסו למסלולם, הצליחו הרבה יהודים חרדים להתחמק מלשלוח את בניהם לבית הספר הממלכתי מחשש שהלימודים הכלליים יגזלו מהם את רוב זמנם ויזניחו את לימודי התורה.

בשנות ה־20 המאוחרות גברה הקפדת השלטונות על ביצוע החוק, והלימודים בבתי ספר היסודיים הקיפו את כל התלמידים בעיירה.

בית ספר תיכון כללי — גימנזיום, היה קיים עוד בתקופת אוסטריה. בגלל העדר בנין מתאים, היו הכיתות מפוזרות, והלימודים התנהלו בכמה בנינים מרוחקים זה מזה. עם הקמתו של הבנין החדש, עברו בהדרגה כל הכיתות אליו. מספר התלמידים היהודיים בגימנזיום היה בהתחלה מועט, אך למרות המכשולים שהנהלת בית הספר שמה בדרכם, עלה מספרם בהדרגה, משנה לשנה.

החינוך היהודי לא היה ממוסד. ה״חדרים״ היו פרטיים וההורים שלמו ל״מלמדים״, דמי לימוד עבור בניהם. בית הספר העברי, כפי שקראו לשעורי עברית למתחילים ולמתקדמים שניתנו למבוגרים ע״י מורה שהובא ע״י ההסתדרות הציונית — הוחזק ע״י התלמידים, אשר שילמו שכר לימוד קבוע. גם בית הספר החרדי לבנות — ״בית יעקב״, שנוסד ע״י ״אגודת ישראל״, התקיים משכר לימוד ותרומות אוהדים.

תנועת הנוער ״גורדוניה״, ״השומר הדתי״, ״צעירי אגודת ישראל״ ואחרות, עסקו בפעולות תרבות ענפה. ארגנו הרצאות בנושאים מחשבת ישראל, היסטוריה יהודית, ידיעת הארץ, ציונות, לשון וספרות עברית וכו׳.

ההרצאות ניתנו ע״י כוחות מקומיים ומרצים מהחוץ. אורגנו גם הצגות חובבים ומזמן לזמן הובאו גם להקות תיאטרון נודדות.

בעיירה היו גם שתי ספריות יהודיות ציבוריות. אחת במועדון הציוני ״בית יהודה״, והשניה במועדון ע״ש י. ל. פרץ. הספריות הכילו ספרי יסוד של הספרות היהודית ביידיש ובעברית מתקופת ההשכלה עד לספרות החדשה. בשנים האחרונות, לפי רוח הזמן, הכניסו הספריות ספרים בשפה הפולנית, מיצירות סופרי פולין ותרגומים מהספרות הכללית. לספריות האלה היה חלק עצום בהתפתחות הנוער היהודי במקום, בהשכלתו והרחבת אופקיו.

ההיסטוריה של בז׳וזוב, מתחילה באמצע המאה ה־14 ותחילתה היתה כפר. בז׳וזוב נמצאת בחבל ארץ, אשר בזמן הממלכה הפולנית־ליטבית, נקראה: ״רוש האדומה״, והשתייכה לגליל סאנוק, כפי שנקראה אז Ziemia Sanocka (אדמת סאנוק).

בתקופה ההיא החל המלך קאז׳ימיזש הגדול באיכלוס שטחים שוממים, כדי לבצר את גבולות המלוכה. לפי הנוהג המקובל אז, נוסדו כפרים חדשים בצורה הבאה: אדם מוכר, בעל זכויות, מונה קבלן, והוא קיבל על עצמו, תמורת גמול מתאים, לארגן את הישוב, להביא אליו איכרים ולישב אותו.

כדי שהמקום יתפתח במהירות, שחרר המלך את המתנחלים, ממסים, מאגרות ומעבודות המלך, במשך עשרים שנה. קיים מסמך ממלכתי משנת 1359, על מיקום הכפר בז׳וזוב גם הכפרים דומרדז ובליזנה הסמוכים, נוסדו בשנה ההיא.

בשביל הכפרים שנוסדו זה עתה, נחוצה היתה עיירה, לשם מכירת התוצרת החקלאית וקניית מוצרי מלאכה. מאחר ובסביבה לא היו ערים, השתדלו ההגמונים אשר שטח הכפר היה בבעלותם, להפוך את הכפר לעיירה. על התאריך המדוייק בו הפך הכפר לעיירה — לא נמצאים שום מסמכים; בשנת 1403 מופיע עוד בדוקומנטים — בז׳וזוב ככפר, ואילו במסמך רשמי משנת 1413, מאשר שר הצבא זינדרם, שקיבל לכל ימי חייו מאת ההגמון מפשמישל את הכפר פשישדניצה ליד העיירה בז׳וזוב.

ליסוד העיירה נבחר השטח המזרחי של הכפר הקודם בז׳וזוב, ליד גבולות הכפר הומניסק. אותרה רמה שטוחה, שטח קל להגנה עם מדרונות היורדים לנחל סטובניצה.

כדי לפתח את המסחר, נבחר המקום בנקודה שמצטלבות הדרכים: 1) מלבוב דרך פשמישל דינוב בז׳וזוב רימנוב —

להונגריה. 2) מסאנוק דרך בז׳וזוב לאורך הנחל סטובניצה, לדומרדז ובהמשך לרז׳ושוב (רישא) או קרוסנו.

סומנו שטחי הבניה והוחל בהקמת ״רינק״ מלבני ורחובות המסתעפים ממנו. ליד הבניה העירונית נשארו בעיירה מבנים חקלאיים ישנים מתקופת היותה כפר, בצדה הצפוני מערבי.

את הכפר בז׳וזוב לשעבר, החלו לקרוא סטארה־וויעש (כפר ישן), שבתחילה היה פרבר של העיירה ואח״כ הפך לכפר עצמאי בשם זה.

המקום בשם בז׳וזוב, מופיע כאמור במאה ה־14, ודוקא במסמכים מאוחרים יותר מופיע השם גם בצורה משובשת כמו ״ברסן״ ו״בז׳עזוב״. קיימת גם חותמת העיר משנת 1775 עם הכתובת "Sigillum Civitatis Brezow" — ״ברזוב״ — ממש כפי שקראו לעיירה ביידיש: ״ברעזיב״, אך השם Brzozów בז׳וזוב התקבל סופית.

העיר היתה מוקפת סוללות עפר להגנה והפרברים מסביב לה נקראו בשמות שונים, בהתאם למצבם ביחס לסוללות העפר האלה או לפי מבנה השטח שלהם. כדוגמה הפרבר ״הורוביק״ שמשמעותו ״גבנון״ — הינו גבעה, או ״פודוול״ — מאחורי הסוללה. השם של הפרבר בורקובקה הוא מהמלה הלטינית ״פורקוס״ — חזיר, — שם היו דירי החזירים של ההגמונים.

העיירה היתה בבעלות ההגמונים ושמשה להם רזידנציה במשך מאות שנים. היא נאבקה על עצמאותה עד שהשתחררה סופית מעול הכנסיה באמצע המאה ה־18.

החומר ההיסטורי דלעיל, נלקח מהספר ״שש מאות שנה לבז׳וזוב״ שיצא בשנת 1959 ע״י הועד הפולני לציון המאורע. על היהודים מדובר מעט מאוד בספר הנ״ל פרט למאורעות בתקופת השואה. הקטעים האלה מובאים במקום אחר בספרנו. על פעילותם של היהודים במשך הדורות שישבו בעיירה, על תרומתם לפיתוחה — לא מוזכר בספר אפילו במלה אחת. צוטט רק מסמך, משנת 1748, בו אנשי הכמורה מיעצים להגמון בפשמישל שלא להרשות לגור בעיר ״ליהודים, כופרים וסכיז־מאטיקים״ (סוטים מהכנסיה הקטולית) ולא לתת להם גישה למסחר, פרט לירידים ויארמארקים (יאהר־מארק — יריד שנתי בגרמנית). (מפליא הדבר שהכמרים הניחו שההגמונים זקוקים לעצות מסוג הנ״ל).

למרות עצמאותה של העיירה, נשארה השפעת ההגמונים בה דומיננטית. הם גם היו בעלי שטחי קרקע גדולים ונכסים בעיירה ובסביבתה והרכוש העצום הזה היה בידם עד למל־חמת העולם השניה. גם היער הענקי ליד העיירה, על מעינות המרפא ובתי ההבראה לכמורה שבו, השתייך לכנסיה ועוד בשנות השלושים היינו נתקלים שם בשלטים ״הכניסה ליהודים אסורה״, כך שגם בלי מסמכים היסטוריים אנו יכולים להיות בטוחים שבתקופה של השפעת ההגמונים לא היה ליהודים דריסת רגל בעיירה.

אחרי חלוקת פולין הראשונה, בשנת 1772, עברה גליציה לשלטון אוסטרי. בשנת 1781 הוציא הקיסר יוזף השני, צו, המתיר לפרוטסטנטים וכתות נוצריות אחרות להתישב, לרכוש בתים ונכסים ולהכנס ל״צכים״ (אגודים סגורים של בעלי מלאכה) — בכל הערים והכפרים. כתוצאה מכך גם בז׳וזוב הפסיקה להיות בעלת אוכלוסיה המשתייכת לדת אחידה. את השנה המדוייקת של התחלת הישוב היהודי בעיירה קשה לקבוע, בהיותנו רחוקים מהארכיונים והמסמכים בנושא.

לפי ההשערה, חיו יהודים בכפרים סמוכים ועמדו בקשרי מסחר עם העיירה, והם היו הראשונים שעברו אליה ברגע שהתאפשר הדבר. ידוע למשל שמשפחת ווילנר התגוררה לפני כמה דורות בכפר יאטשמיר ויתכן שהם נמצאו שם לפני שהיו יהודים בבז׳וזוב. בודאי היו משפחות יהודיות בכפרים אחרים שאין כבר היום אפשרות להתחקות אחרי שרשיהם. אך כאמור, אלה הן השערות שאינן ניתנות להוכחה.

ר׳ אברהמלה רייך שיחי׳, זקן העיירה, זוכר כי לפני מלחמת העולם הראשונה, העריכו בעיירה לפי המצבות, שבית הקברות הישן קיים יותר מ־100 שנה, היינו מ־1800 בקירוב.

מאידך נוכל לקבוע בודאות שהיהודים לא יכלו להמצא בעיירה לפני 1781, השנה בה פורסם הצו הנזכר של הקיסר, המתיר לנוצרים לא קטוליים לגור בעיירה. מאחר והצו הנ״ל לא מתייחס ליהודים, אשר מעמדם וזכויותיהם, היו פחותים משל הנוצרים הללו, יש להניח שעברו בודאי עוד מספר שנים עד שיכלו גם היהודים להשתמש בפירצה זו ולחדור לעיירה.

מכל האמור, נגיע איפוא להערכה סבירה, שהישוב היהודי בבז׳וזוב התחיל למעשה בסוף המאה ה־18 ומשך חייו, מהד־קמתו, עד שנכרת בשואה, היה כ־150 שנה.

יואל ווילנר, לוס־אנג׳לס

אנשים מהעיירה שהכרתי

(מכתב)

בן־דודי ר׳ יואל ווילנר, שיחי׳, בנו של ר׳ ישראל ווילנר ז״ל, נולד בשנת 1898, ועבר מבז׳וזוב לווינה בשנת 1915. עלה בידו לעזוב את ווינה אחרי כניסת הנאצים, ימ״ש, והגיע לארה״ב. כעת הוא מתגורר בלוס־אנג׳לס.

במכתבו זה הוא עונה על שאלותי בקשר לאנשי העיירה, הזכורים לו, ואגב כך הוא גם מספר במילים מעטות עליהם. תשובתו מובאת כאן כלשונה, עם תיקונים קלים בלבד.

א. ל.

...ובכן, קודם כל בקשר **לבית הקברות הישן:** איני זוכר מתי השתמשו בו, אבל אני משער, שהוא היה עוד בשימוש בעת שנולדתי. אני יודע, שאבי סבנו, ר׳ יהושעלה, ז״ל, שהיה מוכר יי״ש ב״פרופינציה״ שלו, נקבר בבית־הקברות הישן. סבנו, ר׳ אברהמלה ווילנר, ז״ל, שקראו לו ״אברמהלה יאַטשמירער״, שנפטר בשנת 1902, נטמן כבר בבית־הקברות החדש, ובין ״זיידע לזיידע״ עברו כשש שנים.

ר׳ שמשון שוחט ז״ל היה השוחט של אנשי ה״בית־מדרש״, היינו של חסידי סאנדז, בעלז, בוקובסקי, וכו׳. לחסידי רוז׳ין, אנשי הקלויז, היה שוחט אחר, ר׳ יוסף שו״ב, ז״ל, (גליקמן), והם לא אכלו מהשחיטה של ר׳ שמשון, וזאת לא בגלל יריבותם, אלא שהוא היה זקן מופלג, ואמרו שידיו כבר רועדות.

מהשחיטה של **ר׳ דוד שו״ב** ז״ל (לאמפין), שהיה ממלא מקומו של ר׳ שמשון — אכלו כולם. ר׳ דוד היה אברך צעיר, ״אש להבה״. הוא היה גם בעל־תפילה מצויין, והיה לו קול נעים מאוד.

ר׳ אהרון פינטשובסקי, ז״ל, היה ״מלמד״ בדרגה אחת מעל **ר׳ יעקב שלמה,** ז״ל, שהיה ״מלמד״ דרדקי, הוא היה ברמה של **ר׳ משהלה יאנקאלס,** ז״ל. אצלם למדו חומש ורש״י, ומהם עברו אחר כך למלמד גמרא ותוספות, שהיה חתנו של ר׳ אהרון פינטשובקי, ונקרא על שם חותנו — יוסף אהרנס.

כעת אני רוצה להביא כמה פרטים אודות איש חשוב נוסף, שאתה, אברהם, לא הספקת להכירו, כי הוא נפטר בשנת 1915, בעת מלחמת העולם הראשונה. המלחמה הביאה איתה בהלה לעולם, וקם דור הפלגה. לולא זאת — יהודי כמוהו — לא היה נשכח.

היה יהודי בברעזיב, שקראו לו **ר׳ ישראל אברמלה׳ס** (ווילנר) ז״ל, או ר׳ ישראל יואל הערץ׳ס ע״ש חותנו — הוא אבי מורי, ז״ל. אהבת התורה שלו אינה ניתנת לתיאור. כל חייו היו רצף אחד של לימוד תורה, והתמדתו היתה ללא שיעור — ממש ״לא פסק גירסא מפומיא״ הוא ישב ב״טשורט־קובר קלויז״ ושם למד. הורי בחורים טובים, אשר רצו שבניהם ימשיכו בלימוד תורה, מסרו אותם לר׳ ישראל, ואני הייתי בתוכם. אצלו למדנו ש״ס ופוסקים, עד שפרצה המלחמה. לו אתה היית משאיל לי את עטך, הייתי יכול לתאר את תכונותיו ואת גדלותו בתורה, אבל מה אפשר לדרוש מעט פשוט כשלי.

כשהרב לא היה במקום, או כשהוא ישן במנוחת הצהריים שלו, באו לאבי, ז״ל, עם ״שאלה״. אבא היה שולח את הבאים אליו לר׳ לייבלה יאטשמירר, שהיה תלמיד־חכם גדול, ואבי חש דרך־ארץ לפניו, אך היה קצת ״לא עלינו״, במחילה. הוא גירש את הפונים אליו בגידופים ובקללות נמרצות. כשחזרו אח״כ אל אבי, ז״ל, הוא הסכים לפסוק. אבי, ז״ל, נסע לווינה לכמה ימים בלבד, כדי לבקר את הרבי מטשורטקוב, זי״ע, וכדי לראות את הילדים שלו, שכמעט כולם נמצאו בווינה. זה היה אחרי שהרוסים גורשו מהעיירה, והרבה פליטים חזרו כבר לביתם. בעיירה היתה מגיפת הטיפוס בעיצומה. אחיותי ניסו להשפיע עליו, שישאר בווינה, וידחה את נסיעתו, אך הוא לא הסכים, וטען שכל העיירה מלאה חולים, ואין מי שיטפל בהם. בהגיעו הביתה הוא לא ישן אפילו לילה אחד במיטתו, אלא הלך מבית לבית לעזור לחולים ולסעוד אותם. אני זוכר, שלמרות פחדו הוא שלח גם אותי ללון בביתם של חולי המגפה, כי פשוט לא היתה ברירה אחרת, שכן כל בית היה מלא חולים, ולא היה מי שיגיש להם כוס מים. כך המשכתי עד שנסעתי לווינה. אחרי שלושה חודשים נדבק גם אבי, ז״ל, במחלה, ונפטר בה׳ טבת 1915. הוא היה הקורבן האחרון. המגיפה נעצרה. יהי זכרו ברוך.

אברהם יקירי. יש לי הרגשה, שאם כותבים ספר זכרון לעיירה, ולא יזכירו בו את ר׳ ישראל אברהמלעס — יחסר בו משהו, והספר לא יהיה שלם.

אני מקווה, שתמצאו עוד אנשים, שהכירוהו, ויוכלו לספר עליו. עליך, אברהם, ועל חבריך אינני יכול לסמוך. לא, חלילה, באשמתכם — אלא, פשוט, נולדתם קצת מאוחר מדי.

היום, אנשים מאמריקה או מישראל אינם יכולים, אפילו, לנסוע ל"קבר אבות" בגלל החורבן האיום.

הערת המכותב:
(למרות ספקותיו של ר' יואל, ארשה לעצמי להוסיף כמה מילים על אביו, ז"ל.

על גדלותו בתורה שמעתי הרבה בצעירותי, גם בבית וגם מאנשים שונים, שהכירוהו. הוא היה גאוות המשפחה. סיפר לי עליו ר' שימעלה פרנס, הי"ד, סבו של משה פרנס, ז"ל, שכנו במשך שנים רבות: הדוד שלך, ר' ישראל, ז"ל, היה לא רק תלמיד חכם גדול, אלא גם התנהגותו ויחסו לבריות היה כשל צדיק גמור. את המאמר של חז"ל: "הוה מקדים בשלום כל אדם" קיים הוא ככתבו וכלשונו, ואף אדם, כולל נשים וילדים, לא הצליח להקדים לו שלום. פעם נסיתי — סיפר ר' שימעלה — ל"סדר" אותו, והתגנבתי בשקט ובזהירות מאחורי גבו, וברגע שעמדתי לפתוח את פי — הסתובב אלי ר' ישראל בהיוכו הט־ב והקדים איתי: "ב־קר ט־ב, ר' שמעון!...).

אולי היכרת בברעזיב אברך בשם **מנדאלי אברהם אי־טשיס**, (מנדלי דיק, הי"ד). הוא היה "שם דבר" בעיירה. אביו היה קצב, ומנדלי עזר לו בעבודתו באיטליז. כשכבר היה נער גדול, כבן 18, החליט ללמוד תורה. הוא פנה לאבי, ז"ל, ולמד אצלו בהתמדה ובשקידה, ונהיה אחד מתלמידי החכמים הגדולים בעיירה. הבחור הזה היה בארבע שנים מבוגר ממני, והוא הלך איתי כמעט כל לילה מבית לבית "ללון" אצל החולים.

ר' אליעזר פאס, ז"ל. אני זוכר אותו היטב. היו לו שני בנים: יוסקה, והשני יצחק, שידע נגן. הזקן, פאס, היה "כמעט" רופא בעיירה, אפשר להגיד שהוא היה "דוקטער לפני דוקטער". לא קראו לרופא לפני שר' אליעזר הזקן בדק תחילה את החולה. הוא קבע, אם יש צורך ברופא, או אם אפשר להסתפק בטיפול שלו — בכוסות־רוח או ב"העמדת" עלוקות על הסוליה. הייתי ילד חולני, והוא ביקר אצלי לעיתים קרובות מאוד. אחרי טיפולו ידעתי, שאין לי כבר שום סיכוי — אהיה נאלץ לחזור ל"חדר"...

זליג ווילנער. אני עצמי לא הכרתיו, אך את שמו אני זוכר. הוא מכר "שנאפס" ב"פרופינציה". היתה לו בת בשם רוניה, שקראו לה "רוניה זליגס". (רוניה — אשתו של גדליה פילר, הי"ד).

ר' יוסף ווילנר, ז"ל — היה יהודי יקר וצנוע. היו לו שני בתי־אבן ושלוש בנות: חיהטשה, אשתו הראשונה של ר' אברהמלה רייך, יבדל"א, והשנייה טויבה, והשלישית שפרינצה, אשתו של ר' מנדל לויפר, הי"ד, בנו של ר' שלום לויפר, ז"ל. אחיו היה ר' **דוד־מלך** מה"ווילקיס", שהיה בעל צדקה גדול, והיה מביא עגלות עמוסות מצרכים לחלק בין העניים. הוא השתדך עם בנו של הרב מאלטשטאט — שאת שמו שכחתי — שהיה גאון מפורסם בזמנו. (הערה: בתו, בריינטשע מה"ווילקיס", או **בריינטשע דוד מלך'ס** הלכה בדרכי אביה, ולפני כל חג היתה עוברת בעגלה עמוסה תפוחי אדמה ושאר ירקות בסימטאות העיירה, ושם הורדו השקים והסלים לנצרכים). שני האחים, ר' יוסף ור' דוד מלך היו בנים לר' קלמן ווילנר, ז"ל מיאטשמיר, ואני משער שר' קלמן היה אחיו של אבי סבנו, ר' יהושעלה מה"פרופינציה".

ר' אליעזר כהן, ז"ל, אביו של ר' ישראל כהן, ז"ל, (נפטר בארה"ב) היה בנם של טויבה ור' דוד הירשלה, דודנו, שהיה משמש בקודש אצל הרבי ר' יוסף, בנו של הצדיק המפורסם ר' הירש מרימנוב.

יוסף "זייגערמאכער", הוא ר' יוסף טייג, בעל החנות הפינתית בביתו של ר' שלום לויפר. משפחתו לא היתה מברע־זיב, ואינני יודע מאין הוא בא. (אח"כ עבר לווינה).

ר' אפרים שטיגליץ, ז"ל, היה חתנו של ר' שמואל קינצלר, ואשתו לויצה ז"ל. היתה לו חנות בדים, והוא היה, אם אינני טועה, העשיר הגדול ביותר בעיירה. תלמיד חכם ואדם מכובד ביותר. היו לו כמה בנות ובן יחיד, ר' לייביש שטיגליץ, ז"ל.

ר' ישראל דים, ז"ל, היה בן הדוד של סבתנו, פייגעלה, ז"ל, ואני עוד זוכר איך שהוא עמד ליד מיטתה לפני פטירתה. הוא דיבר אליה, והיא ענתה לו עד לרגע האחרון... תוכן השיחה אינו זכור לי... הוא היה יהודי חכם וחסיד סדיגורה נלהב. אהב לצטט דברי תורה חריפים מאת רבו.

ר' איטשע בער (ווינר), ז"ל, היה "אברך משי" בזמנו ותלמיד חכם גדול. כל העיר התיחסה אליו בכבוד רב ובדרך־ארץ. לאשתו קראו טויבאלה. אבי ז"ל, העריך אותו מאוד. זה הכל מה שאני יודע.

ר' שמעלקע בראף, ז"ל, הוא לא מברעזיב. מוצאו מה־עיירה וויעליפולה. שם אשתו נחמה. את ארבעת בניו הכרתי, והם: יחיאל, דודל, יעקב, ומנדל, שהיה חברי, ונפטר לפני כמה שנים באנטוורפן. על הבנות שלו אינני יודע. ילדיו היו כולם מוצלחים ומחונכים. תמיד היו עליזים, והשמחה שרתה במעונם גם בזמנים הקשים ביותר. כששרו "זמירות" התאספו ליד ביתם אנשים רבים, והקשיבו בהנאה רבה, במיוחד בקיץ כשחלונות הבתים היו פתוחים. אני נזכר בסיפור מענין. הבן הבכור, יחיאל, ע"ה, וולף ענגעל (?) ואחי קלמן, ז"ל, באו פעם הביתה לחופשה מהצבא, והיתה להם בעיה איך להיכנס לטשורטקובער קלויז בלי פיאות. שלושת הבחורים קנו בפש־מישל "פיאות", והדביקו אותן לעצמם. וכך נכנסו לקלויז. אתה יכול לתאר לעצמך איזה רושם עשו ה"פיאות" האלה על הציבור...

ר' קופיל צוויק, ז"ל — את אביו לא הכרתי ואינני יודע מאין הוא הגיע לעיירה. הכרתי את אחיו, ר' ישראל צוויק. במשפחתנו קראו לו הדוד ישראלטשע. הוא נפטר לפני כ־80 שנה, ואשתו היתה הדודה לאה, אחותה של הסבתא פייגעלה. לר' קופל צוויק היו ששה בנים ושתי בנות. הבכור היה נתן, הוא הוריד לעצמו אצבע, כדי לא לשרת בצבא. יתר הבנים היו: יצחק־מנדל (נפטר בלבוב), שלמה, משה, קלמן ולייב. אחת הבנות היתה פייגע (התחתנה עם מנדל גולדפישר, ז"ל, והתאלמנה לפני המלחמה).

ר׳ **אנשל שערץ**, ז״ל — היו לו כמה אחים, ואני זוכר רק אחד מהם, ר׳ מנדל שערץ, שגר ליד בית־המדרש, והיה אביו של ר׳ אליעזר שערץ, ז״ל, חמיו של יהושע רוט, ז״ל, שהיה מוכר לכולנו.

ר׳ **שמואל פענער**, ז״ל, אביו של ר׳ יוסף פענער, הי״ד — הוא היה זקן העיירה. נפטר בגיל 97, ועד ליומו האחרון לא נזקק — לא למשקפיים ולא למקל.

ר׳ **אביש ווייס**, ז״ל — חותנו של ר לייביש זיילער, הי״ד, כתבת אודותיו בשם ר׳ אברהמהלה רייך, נ״י, שהיתה לו אות הצטיינות גבוהה מממשלת אוסטריה, ומשפחתו היתה גאה בכך, שהוא אף שוחח עם הקיסר בעת ביקורו של הלז ביאסלו — לא שמעתי על כך.

״דער דייטשער בעקער״ — כולם, בעיירה, הכירוהו בשם זה. את שמו האמיתי אני לא יודע. ו״סברה״ ששמו היה באמת ״דער דייטשער בעקער״... הוא היה אופה לחמניות, שממש נמסו בפה. הלחמניות הללו נועדו רק בשביל חולים, ואדם בריא לא יכול היה ליהנות מהם, אלא לראותם בלבד. הוא היה גר במקום שהתחילה ה״שריפה הגדולה״ ב־1906, וזה, בוודאי, סימן מובהק בשבילך... אתה יודע איפה היה גר ר׳ נטע ווילנר? ליד המדרגות, שם היה גם ביתה של הסבתא שלך, פייגעלה.

ואחרון, אחרון חביב — סבי, ר׳ **יואל הירץ**, ז״ל. זה מפליא אותי שאינך יודע עליו. הוא היה ידוע כחסיד בויאן ״אש להבה״, ושימעו הגיע ל״כל העולם״, ואיך זה, שאתה, בן־דודי, לא שמעת עליו? ואתה עוד רוצה לספר לי, שאתה איש ברעזיב? — מי יאמין לך דבר כזה? אני לא...

למען האמת, גם אנחנו, הנכדים, ידענו עליו מעט מאוד. אני רק יודע שמוצאו מרוסיה. הוא לא נפטר בברעזיב, אלא בעיירה ספאס, בגליציה המזרחית.

אלה, בערך, התשובות על שאלותיך. בדברים, שלא הייתי בטוח בהם במאה אחוז, נעזרתי באחותי, שיינדל, שתחי׳. אם יש לך עוד שאלות מהסוג הנ״ל — שאל, ואענה לך ברצון, וכמיטב יכולתי.

אוהבך

יואל

לוס־אנג׳לס, ינואר 1983

ד"ר יעקב שכטר

זכרונות מבז'וזוב

אני רואה אותה כמו בעד ערפל... את העיירה הקטנה, בז'וזוב, בה התגוררתי עם הורי 20 שנה. בת חמשת אלפים תושבים, כרבע מהם — יהודים.

היא היתה קשורה עם העולם החיצוני בשני כבישים, האחד שהוביל מזרחה, לעיר המחוז סאנוק, ואילו האחר צפונה, לכיוון העיר פשמישל.

במשך ששת ימי השבוע התנהלו החיים על מי מנוחות, והעיירה היתה כרדומה, עד שבא היום השביעי — השני בשבוע — יום היריד השבועי.

מכל שבעים הכפרים שבאיזור הגיעו באותו יום איכרים בעגלות מלאות מוצרים חקלאיים ובעלי חיים, על מנת למכור אותם, ותמורתם לרכוש סחורות מאת החנוונים היהודיים.

העיירה תססה באותו יום ברעש, בקללות, בשירי שיכורים. פה ושם פרצו תגרות, ובשעות הערב נגמרו העסקים, והאיכרים חזרו לכפריהם; ואילו היהודים, לאחר שהבטיחו לעצמם את הרווח, שיאפשר להם להעביר את השבוע הבא, חזרו לחיי שיגרה.

אולם יום יחיד אחד נחרט במיוחד בזכרוני...

הייתי אז ילד בן 12, והדבר קרה חודשים מספר אחרי תום מלחמת העולם הראשונה. אני רואה לנגד עיני, כאילו היה זה אתמול, את האירועים שהתרחשו. בשעות הבוקר, אבי, אשר לא מזמן שוחרר מהצבא האוסטרי, הערים מחסומים ורהיטים ליד דלת הכניסה לביתנו, ועמד מאחוריה, כשאקדח דרוך בידו.

מבעד לחלונות חדרו אלינו צריחות מחרישות אוזניים. האיכרים השיכורים הגיעו הפעם בלי תוצרת. מזה ימים מספר התכוננו לעשות פוגרום ביהודים, וזה היה היום לביצוע הפרעות.

הצצתי מבעד לחלון וראיתי חבורת איכרים סוחבת אדם, שראשו כולו מכוסה דם. היה זה היהודי היחידי, ששירת עוד בימי הקיסר פראנץ־יוזף במשטרה המקומית.

הפרעות נמשכו עד לשעות הערב המאוחרות, מבלי שהשלטונות יתערבו בנעשה. כל החנויות, השייכות ליהודים נבוזו, רבים נפצעו, אולם, למרבה המזל, לא היו קורבנות בנפש. האיכרים העדיפו — במקום לפגוע ביהודים — להשתלט על המסבאות ועל בתי המרזח הפרוצים, ולהשתכר בחינם. תוך כדי כך, כנראה, שכחו את היהודים, ועזבו את העיירה עם שלל עשיר, שנשדד מהאוכלוסיה היהודית.

☆

הפרעות בבז'וזוב היוו רק חוליה בשרשרת המאורעות הטראגיים, אשר התרחשו באותה עת בכל ערי גליציה, לאחר שהוקם בהם השלטון הפולני העצמאי אחרי התמוטטות האימ־פריה האוסטרית. ואין ספק בכך, שהם נתנו דחיפה עצומה להתעוררות הרעיון הציוני הלאומי.

לשכבות הרחבות של יהדות פולין התברר באופן סופי ומוחלט, כי הנאמנות לממסד, אשר פחות או יותר הגנה עליהם בפני האלימות האנטישמית לפני כן, לא תעמוד להם עוד במציאות החדשה שלאחר מלחמת העולם הראשונה.

בעקבות זאת החלה גם בבז'וזוב פעילות ציונית אינטנ־סיבית. כבר בשנים הראשונות אחרי המלחמה הוקם קן של "השומר הצעיר", אשר פיתח פעילות לאומית ותרבותית ניכרת בהביאו אל העיירה שליחים מהערים הגדולות ואף מארץ ישראל. זכור לי, מהזמן הזה מקרה משעשע: הגיע שליח מארץ הקודש, אולם כשעמד לשאת את דברו באסיפה פומבית, התברר כי אין לשון משותפת בינו לבין שומעיו.

הוא ידע רק עברית או רוסית, הם הבינו רק אידיש או פולנית.

הייתי אז בן 14, ונזכרתי בקשיש מבין החרדים, אשר הכין אותי לפני זמן קצר לבר־מצוה. מיהרתי להזעיקו ולהביאו לאסיפה, והוא הצליח איכשהו לתרגם את הנאום העברי לשפת האידיש, המובנת לקהל.

המפנה הגדול בפעילות הציונית בבז'וזוב חל בשנת 1923, כשהוקמה האגודה "בית־יהודה". מייסדה היה פרופסור פרידל קורן, אחת הדמויות הבולטות והבלתי נשכחות מבין אישי הצמרת של יהדות בז'וזוב. היה מבין שרידי המורים היהודיים מבתי־הספר התיכוניים, אותם ירש הממסד הפולני עוד מהאימפריה האוסטרית.

הוא היה מורי ומחנכי בכל שנות לימודי בתיכון, עד לבג־רות. יהודי גאה וציוני נלהב. לא זו בלבד, שלא ניסה להעלים את זהותו הלאומית ואת השקפותיו, אלא הפגין אותם בכל הזדמנות, גם כלפי חבריו המורים, וגם כלפי התלמידים. וראה הפלא: דווקא משום כך התיחסו אליו כולם בהערכה ואף בחיבה. היה זה בסוף 1922 או בתחילת 1923, כשנוסד בבז'ווב בזכותו וביוזמתו של פרופסור קורן מועדון תרבותי־לאומי בשם "בית־יהודה".

למרות שבבתי־הספר הפולניים היתה אסורה פעילות התל־מידים בגופים ציבוריים כלשהם ללא אישור ההנהלה, לא היסס פרופסור קורן לרתום את שני התלמידים היהודים בכיתתי, את חברי, שמואל רוזנר, ז"ל, ואותי לפעולות הקשו־רות בהקמת המועדון. נתקבלו תרומות מיהודי העיר ומהכפרים שבסביבה, נשכר אולם ברחוב הראשי, בסמוך לגימנסיה, היתה שם ספריה עם מבחר ספרים מהספרות הפולנית והאידית, והיה גם אולם הרצאות ופגישות חברתיות.

בכל שבת הושמעו במועדון הרצאות של מרצים, הן מקו־מיים, והן שהובאו מחוץ לעיירה, על נושאים ספרותיים, חברתיים, יהודיים וציוניים.

זכורה לי היטב האווירה החגיגית בטקס פתיחת פעילות המועדון, בו נשא עו"ד יהודי מקומי, ד"ר הרציג את ההרצאה הראשונה על ה"דיבוק" של ש. אנסקי. הרציג היה איש משכיל, בעל לב יהודי חם, אשר גם לאחר מכן תרם מכשרונותיו ומהשכלתו הבלתי רגילה להתפתחות המועדון ולהעשרת חיי התרבות והפעילות הציונית של יהודי בז'ווב.

במרוצת הזמן — כשהמציאות הפוליטית בתנועה הציונית הביאה לידי פילוגים והקמת סיעות למיניהן, שימש מועדון "בית־יהודה" גם כמקום ישיבות ואסיפות לכל הפלגים בתנועה הציונית.

הציונים הכלליים, גורדוניה, השומר־הצעיר, מזרחי ו־מנורה הרביזיוניסטית ידעו להסתדר ולהשתמש לסירוגין באולם הישי־בות של המועדון לשם פעילותן הציונית.

יהודי בז'ווב התגאו מאוד במועדון שלהם. גם אנשי האינ־טליגנציה המקומית וגם פשוטי העם הירבו לבקר בו, ודאגו לקיומו ולפיתוחו.

לימים עברה הנהלת המועדון מהמייסדים לדור הצעיר, בוגרי הגימנסיה ואנשי האינטליגנציה המקומית.

עצם קיומו והפעילות הענפה אשר התנהלה בו, הטביעו חותם משמעותי ועמוק בחיי החברה והתרבות של יהודי בז'ווב, עד לפרוץ מלחמת העולם השניה.

✡

אחרי ההתפרצות האלימה עם הקמת המדינה הפולנית העצ־מאית בצורת פוגרום, שתוארה על ידי לעיל, התיצבו היחסים בין היהודים ובין האוכלוסיה הפולנית המקומית.

לא היתה חיבה מיוחדת, לא היו קשרים תרבותיים או חברתיים, היו גם מקרים של הטרדה או התנגשויות ארעיות על רקע אנטישמי, אולם בדרך כלל נשמר הסדר.

בין שני הצדדים התקיימו יחסים עיסקיים רגילים, וכל אחד מהם חי את החיים שלו. אולי תרמה למצב זה העובדה כי בין יהודי בז'ווב היה מספר רב של אנשי אינטליגנציה, שלשירותיהם נזקקו גם הלא יהודים.

כדאי, אולי, להזכיר מקרה אחד מהראשונים, שסימן את התחלת הפרת שיווי המשקל הרעוע ביחסים בין יהודים ופולנים.

היה קיים בבז'ווב, דוגמת כל הערים האחרות בגליציה סניף של "סוקול" — אירגון לפיתוח הכושר הגופני, ידוע כנושא אופי פולני־לאומני קיצוני. בבנין של אירגון זה היה גם אולם רחב־ידיים לאסיפות ולהצגות קולנוע. כל שבוע הובא סרט חדש, ובין קהל הצופים בלט במיוחד חלקם של היהודים, והם אשר, למעשה, החזיקו בכספם את הקולנוע והבטיחו את קיומו.

באחד מחודשי קיץ 1930 החליטה הנהלת המועדון "בית־יהודה" להביא לעיירה אחת מלהקות התיאטרון האידי להצגות מספר. לא זכור לי כיום איזו להקה היתה זו ומה היה שם ההצגה (המקרה היה עם השחקן יונאס טורקוב ולהקתו — המער'), מכל מקום הוחלט לשכור למטרה זו את האולם של ה"סוקול", כי היה ברור מראש, שמרבית האוכלוסיה היהודית תרצה לבוא להצגות.

ואכן אישרה הנהלת "סוקול" את ההשכרה, אולם ימים מספר לאחר מכן הופעל עליה לחץ מטעם החוגים האנטי־שמיים, שלא להשכיר את האולם ליהודים, והשכירות בוטלה.

היה זה סמוך לפני בוא הלהקה ואי־אפשר היה לבטל את בואה. בלית ברירה היינו נאלצים לשכור בנין עץ רעוע, ששימש כמחסן למכבי האש המקומיים, התקנו בו במה ארעית, הכנסנו אליו את כל הציוד הדרוש, והתאמנו אותו להצגת התיאטרון. כל הצעירים היהודיים גוייסו למלאכת ההכנה של ההצגה, וכולם ביצעו את המשימה בלהט ובמסירות, כדי להראות לאנטישמים, שאפשר להסתדר גם בלעדיהם.

הלהקה הגיעה, ערכה מספר הצגות, בהם ביקרה כמעט כל האוכלוסיה היהודית, והאירוע הפך להפגנה ספונטנית של סולידריות כל הזרמים הפוליטיים ולמחאה חריפה נגד המזימה האנטישמית. עם זאת סברנו שלא די בכך, שצריך גם לגמול לאנטישמים על המעשה הבלתי הוגן, בו רצו לפגוע ביהודים. לכן הוחלט להחרים את הצגות הקולנוע, שהתקיימו בבנין ה"סוקול". במשך שבועות מספר לא דרכה כף־רגלו של יהודי באולם הקולנוע, והדבר הביא לכך שהנהלת "סוקול" הגיעה לסף פשיטת רגל. היו נסיונות לארגן חרם נגדי של איכרים נגד הסוחרים היהודיים, אולם זה לא הצליח, ולבסוף היתה הנהלת "סוקול" נאלצת להתנצל בפומבי בפני מועדון "בית־יהודה" ולהתחייב לשמור בעתיד על יחסים תקינים והוגנים. (יש לציין שהדבר היה בשנת 1930, בשנים המאוחרות, כשה־אנטישמיות החריפה ונעשתה אלימה יותר — הדברים היו בוודאי, מתפתחים בכיוון שונה לגמרי).

✡

בסוף שנת 1930 עזבה משפחתי את בז'ווב, ומאז עד לפרוץ מלחמת העולם השניה ביקרתי שם רק פעמיים לרגל אסיפות הבחירות לקונגרסים הציוניים.

עם פרופ׳ קורן נפגשתי עוד פעם אחת, אחרי פלישת הגרמנים לפולין, בעת הבריחה מזרחה, בלבוב, גם הוא ניספה בשואה, וכמוהו מרבית יהודי בז׳ווזוב.

עם שרידים מועטים מבז׳ווזוב נפגשתי כבר בישראל, ומ־פיהם נודעו לי פרטים על חיסול הקהילה היהודית הקטנה והאומללה שלנו.

לפני שנים מספר — עוד לפני ניתוק היחסים הדיפלומטיים בין פולין לישראל — קיבלתי מכתב מחבר נוצרי, איתו למדתי והתידדתי עוד בשנות הלימודים בגימנסיה. נודע לו, שאני חי בישראל, הוא השיג את כתובתי, וביקש לחדש את הקשר האישי בינינו. מתוך התכתבות עימו הוברר לי, שבעת המל־חה נימנה עם אנשי המחתרת הפולנית שפעלו באיזור בז׳ווזוב נגד הנאצים. באחד ממכתביו צירף שתי תמונות מחיי יהודי בז׳ווזוב בעת השואה, אשר צולמו ע״י אנשי המחתרת, על מנת שיהוו ראייה, למה שעוללו הגרמנים ליהודים.

בתמונות, אותן שלח לי, נראות פנים עגומות ודמויות שבורות ועלובות. הוא הבטיח להעביר עוד תמונות נוספות, אולם בינתיים הופסק הקשר איתו.

לימים נפגשתי במקרה עם אשה צעירה, נוצריה מבז׳ווזוב, החיה כעת באנגליה. האשה ביקרה בישראל אצל אחד ממכרי, והיא סיפרה לי, כי העיר התפתחה מאוד, ואף נעשתה מרכז תעשייתי באזור. על יהודי בז׳ווזוב לא היה ידוע לה כלום. הם נמחקו כליל מזכרון תושבי העיר, כאילו לא היו קיימים מעולם.

חנה פלדמן (קרײַשטײַן), לוס־אנג׳לס

זכרונותי מברעזיב

חלק מחיי חייתי בברעזיב, פולניה, מקום בו נולדתי, גדלתי וגמרתי את בית־הספר לבנות, בן 7 הכיתות.

הלימודים בבית־הספר העממי היו חובה, והיו קשים מאוד בשביל ילדים יהודיים. אולצנו לשבת בספסלים האחוריים, ונאסר עלינו לשוחח בינינו לבין עצמנו בשפתנו, ביידיש. על היחס אלינו מצד המורים הפולניים אספר מקרה אחד, שקרה לי:

שתיים מבנות כיתתי, פולניות התחילו לריב ביניהן והפ־ריעו לשיעורים. התנהגותם הרגיזה את המורה. היא ציוותה עלי להתישב בין שתי היריבות. הושבת יהודיה בין שתי הפתיות האלה, אמור היה לשמש עבורן עונש קשה. מובן, שהן התנקמו בי, היפנו את גבן אלי בצורה מעליבה, והתרחקו ממני, כאילו הייתי חולה במחלה מדבקת. התחננתי לפני המורה, שתרשה לי לחזור למקומי. תשובת המורה היתה: מקומך בפלסטינה, שם תוכלי לבחור לך מקום ישיבה, לפי הרצוי לך. כאן עליך לציית לפקודתי.

את הגידוף הזה "יהודי לפלסטינה"! — הייתי רגילה לשמוע משחר ילדותי, טרם התחלתי ללכת לבית־הספר — אך התנה־גות גסה כזאת מצד מורה, אשה משכילה ומחנכת כיתה — כלפי ילדים תמימים — הדהים אותי. דבריה נכנסו כקוץ בליבי ופצעו את נשמתי.

אהבתי לקרוא את "פאן תדיאוש", היצירה המפורסמת של המשורר הלאומי הפולני וההומניסט הגדול אדאם מיצקביץ׳. התלהבתי מהדמות היפה של היהודי, יאנקל, שמיצקביץ׳ מתאר אותו כאוהב מוזיקה, אדם ישר ופטריוטי פולני נאמן.

המורה הסבירה לנו, שהחיבה של המשורר הפולני ליהודי הזה, לא צריכה להפתיע, כי בימיו, היהודים התנהגו כשורה, התלבשו בבגדים מתאימים (קפוטה וירמולקה) — ולא נדחקו למקומות, שבהם אינם רצויים.

אכן, פירוש מעמיק ורחב־אופקים של מורה פולניה ליצירה ספרותית!

אינני יכולה להשתחרר מהמחשבה, שהנאצים לא היו מצ־ליחים כל כך במלאכת ההשמדה שלהם — לולא עזרתם הפעילה של שכנינו הפולנים, אשר שמחו לקראת ההזדמנות, שניתנה להם, להיפטר מן היהודים.

חיה שמילוביץ־שמאל (זעליג)

עלייתי לארץ

המחשבה והרצון לצאת מפולין גמלו בלבי עוד בשנת 1920, עת הייתי ילדה קטנה, כתוצאה מטראומה שעברתי: הפוגרום, שביצעו פורעים פולניים צמאי שוד וביזה, אשר באו מפרברי העיירה, סטארה־וויעש ובורקובקה.

ניצלנו בנס על ידי שכננו, סקרבק ואשתו, אנשים הגונים, שאספו אותנו לביתם. אצלם הסתתרנו במשך כמה ימים, והת־קיימנו על לחם ומים.

את שנות לימודי בבית־הספר הכללי לבנות, אני זוכרת היטב. בשיעורי דת לנוצרים היו התלמידות היהודיות צריכות לצאת אל הפרוזדור עד לגמר השיעור, שניתן ע״י כומר. לכומר הזה היו, כנראה, מחשבות אפלות להעביר אותי על דתי, אחרת אין להבין, למה הוא דרש, שאני, היחידה מכל התלמידות היהודיות אשאר בכיתה בעת שיעורי הדת שלו. הדבר חיזק עוד יותר את החלטתי לעזוב את פולין ברגע הרא־שון, שהדבר יתאפשר. לא קל היה לשכנע את הורי, שיסכימו לכך, שאני אעזוב את הבית בגיל צעיר, כדי לנסוע לבד לארץ־ישראל, שבה לא היו לנו קרובים בכלל.

למזלי, נתן את ברכתו לנסיעתי, הרבי מסאדיגורה, אשר גר בפשמישל, והדבר השפיע על הורי להסכים לכך.

את נסיעתי לארץ־ישראל תכננתי והכנתי בסודי סודות, בכדי למנוע מכל מיני "משיאי־עצות" להשפיע על הורי, אשר עלולים היו להתחרט על הסכמתם.

נסעתי עם "סרטיפיקט", שקיבל בן־עירנו, פייבל רוט, ז״ל, בתור "אישתו", אחרי נשואין פיקטיביים, שערכנו.

כדאי להביא את "דברי הפרידה" של ראש העיריה, ביילבסקי, בברעזיב, אשר הכיר היטב את משפחתי. כאשר הגעתי אליו כדי לסדר את המסמכים הדרושים להוצאת הפס־פורט, שאל אותי ב"ידידות": "לאן את נוסעת? לפלסטינה? סעי בשלום, תהיה יהודיה אחת פחות בבז׳וזוב"...

המילים האלה מהדהדות עוד עד היום באוזני, כאילו שמעתי אותן עכשיו.

אברהם לויטה

סיור בעיירה משנות הילדות
(מזכרונותיו של "חדר־יונגל")

את העיירה כולה לא הקפתי אף פעם במבט אחד. לא ראיתי אותה, לא ממעוף ציפור, ובוודאי לא מגובה אווירון. המקום הגבוה ביותר ממנו השקפתי עליה, היה עליית הגג — מגובה של כמה שלבים בסולם העץ. דרך הגג השבור ורעפי העץ, הרקובים משלגי החורף ומגשמי הקיץ, אפשר היה לראות רק סימטה קטנה אחת, ולא יותר.

בדמיוני אני מתאר לעצמי את העיירה כמין צב ענקי, בעל שני ראשים; בטנו השמנה — היא ה"רינק", מרכז העסקים והמגורים של היהודים. רגליו — "סמטאותיו" — שלוחות לצדדים. צווארו האחד — זו הדרך עד למחסן גרוטאות הברזל, לשעבר בית יאנטשע דרוקרניק — המדפיס. הבית, הבנוי במדרון ורק חלקו העליון בולט, נראה כשקוע ומט ליפול. הוא נמצא לפני הפניה שמאלה לכיוון ה"סטרוסטה" והדואר. ראשו השני, יותר נכון, הצוואר הוא ה"בית־מדרש־בארג", הדרך לבית־המדרש. שמאלה במדרון, ליד קיר האבנים הגבוה, התומך את קצה המגרש של אברהם פוריץ, יורדת הדרך בחצי עיגול, ומובילה לכיוון מחסן העצים של מלך הרצליך, וכן ל"ווידאטש", "פאנסקי קושקיס" ולבית הקברות הנוצרי.

הסיבוב החד והשיפוע החזק בצד זה של הדרך מהווים מפגע תחבורתי מובהק. למזלה של העיירה, כמעט ולא נראו בה אז מכוניות. עגלות האיכרים — ורוכבי האופניים, בנוסעם במורד ההר לפני הפניה, טרם שהספיקו לסובב את רכבם ו"לקחת שמאלה" — התנגשו, לא פעם, חזיתית עם קיר בנין בית־המדרש, ובהיות חלונות הדירות נמוכים — מצאו את עצמם, דרך השמשות השבורות בביקור פתאומי בדירת הרב, לתדהמת שני הצדדים — האורח והמארחים כאחד.

בית־המדרש עצמו היה בנין עץ ענק, ישן; האגף הקידמי שימש לדירות והיתה בו גם חנות מכולת. בית התפילה היה באגף האחורי. מספר המתפללים בבית־המדרש היה גדול, במיוחד בימי חול; התפללו בו מנינים מעלות השחר ועד הצהריים, כמעט. בבית־המדרש לא התקיימו אסיפות פוליטיות ולא עצרות עם. לעומת זאת הופיעו בו, אחרי תפילת מנחה־מעריב "בעלי־דארשער", היינו, דרשנים, מגידים עממיים נודדים, מטיפי מוסר ומוכיחי ציבור מקצועיים. דרשותיהם הכילו אגדות חז"ל, משלים, סיפורי צדיקים, דרושים על פסוקי תנ"ך — הכל בניגון מתאים, תוך הזכרת יום המיתה, הגיהינום וכדומה — דברים מעוררי התרגשות. יהודי "עמך" נהנו מאוד מהדברים המרגשים שהשמיעו באוזניהם, והרגישו בהם מעין צביטה גורמת הנאה, בדומה לשתיית יי"ש או חבטת זרדים בבית המרחץ על ה"שוויץ־באנק", להבדיל.

עם סיום הדרשה — "ובא לציון גואל ונאמר אמן", נעמדו שני בעלי־בתים ליד הדלת, אחד גזבר עם כיפה ביד, להכניס בה את הכסף, והשני — גובה, שעצר את היוצאים, ואסף מכל אחד כמה פרוטות למען הדרשן הנצרך. גובה התרומה היה לפי טיב הדרשה ולפי הרושם שהדרשן עשה על הקהל. קמצנים ניסו להתחמק מלתרום, על ידי כך שהתישבו בפינה מרוחקת, בקצה השני של בית־המדרש, מיתממים, שקועים, כביכול, בספר, והתערבבו עם כמה נערים שלמדו שם את שיעורם. הם ניסו לחכות שם עד שהקהל יתפזר, והגובים ליד הדלת יגמרו את מלאכתם. לשם טיפול במתחמקים האלה התארגן צוות "מתרימים" צעירים, שניגשו אליהם עם כיפה ביד, ודרשו את תרומתם. מובן שפרוטה להוציא מהם לא הצליחו — איש עוד לא הוציא מטבע מיד קמוצה. אך את מטרתם השיגו הבחורים בכך שהציגו את הקמצנים ללעג בעיני הציבור, וזה היה עונשם.

לפעמים, אחרי התפילה, פרסו "מוכרי־ספרימניקים" נודדים את סחורתם על השולחנות. סחורה זו כללה סידורים ומחזורים, שכריכותיהם עטורות אותיות זהב, ספרי חסידים, ספרי רימ"ל, "מעשה־ביכלעך" של יונה קרעפל — סיפורים מעובדים ומקוצרים מרומאנים, כולם "פארטייטשט און פאַרבעסערט", "טרוים ביכלעך" — לפתרון חלומות בשיטת ההורוסקופים, "בריוור־שטעלער", ועוד.

אחרי ה"ביס־מדרש" ממשיך הרחוב לכיוון המקווה בקו ישר. מימינו מעלה ההר, בגובה הרינק, הנקרא "אויפן בארג" — "על ההר". ה"אופן בארג" מתחיל אחרי החצר והבית של מנדל שערץ, בפינה בסיבוב למטה, מול בית המדרש. כמה בתי עץ קטנים ומעוקמים פזורים על ההר, כגרוטאות

על מגרש עזוב, ומראיהם עלוב, אפילו לפי המושגים של העיירה דאז. עמידתם של הבתים הללו היא עמידה רופפת וארעית, כשל חפצים שהונחו לשעה קלה בלבד. (מסתבר, שגם בתי הלבנים היהודיים, למרות יציבותם, לא האריכו ימים יותר מהחורבות האלה).

ה״בית״ הידוע ביותר בסימטה זו הוא ביתה של חנה רייזאלע, אם כי הבית אינו קיים בכלל, וגם חנה רייזאלע עצמה עקרה כבר מזמן מן העיירה. למרות אי־קיומו, נוהגים לציין את המקום, ואומרים שפלוני גר בקרבת ביתה של ח.ר., ואנשים ממשיכים לעבור ״לידו״.

פירסומו של בית רפאים זה בא מה״שריפה״ שפרצה בו באחד הלילות, והרעידה את העיירה כולה: ״ס׳ברענט ביי חנה רייזאלען״!

בעיירות הקטנות, שהיו מאוכלסות בצפיפות רבה, פרצו דליקות כל כמה שנים, והן עשו שמות בבתי העץ הישנים. הגרים בהם איבדו ברגעים ספורים את כל רכושם הדל, ונשארו בעירום ובחוסר כל. בפרוץ דליקה כזו היו ידי הדיי־רים אחוזי הפאניקה, תפוסות בילדים קטנים, שהבית היה מלא בהם, כדי להצילם מהבנין אחוז הלהבות, והם לא התפנו להציל את המטלטלים. רק ברי מזל, שהיו רחוקים ממוקד האש הצליחו לפעמים להוציא כלי מיטה ומעט בגדים.

לפני מלחמת העולם הראשונה פרצה גם בעיירתנו דליקה גדולה, שכילתה את הבתים הצפופים והסמוכים זה לזה; יושביהם נסו בבהלה, בהפקירם לאש כל מה שהיה להם. על המגרשים הריקים ניבנו במשך השנים בתים חדשים, חלקם בתי אבן, וגם הבתים שניבנו מעץ, הועמדו כבר במרחק סביר; מראה פני העיירה שונה.

בכלל הטביעו השריפות את רישומם בדברי ימי העיירות, ומפי הזקנים נשמעו סיפורים מסמרי שער עליהם. זכר המאורע נשאר חרוט בזכרון התושבים, כמו אסונות טבע וקאטאקליז־מים מן התקופה הקדומה של האנושות, שהותירו אחריהם אגדות וסיפורי עם, שעברו מדור לדור.

השריפות היו גם נקודות מפנה בהיסטוריה של העיירות, ואנשיה היו סופרים לפיהן את השנים ומחשבים את התארי־כים, כגון: ״פלוני נולד כשנתיים לפני השריפה״, וכו׳.

השריפה של חנה רייזאלע היתה, כנראה, שריפה מיוחדת, מין שריפה פרטית, שנקראה על שמה בלבד, כיוון שהצליחו לכבותה בשלב מוקדם יחסית, ופרט לביתה שעלה בלהבות, איש לא נפגע. הבתים השכנים, שנשארו לפליטה, היו כמעט היחידים שנשתמר בהם המראה העתיק של העיירה דאז.

מעבר השני של ה״אויפן בארג״, מול רוחו של ״בית־חנה־רייזאלע״, מתחילה שורת הבתים ב״טשורטקובער קלויז״, בית־תפילה לא גדול, בבית עץ ישן, ובו גם דירות מגורים. אחריו, באותה השורה, נמצא ה״חברה לינער קלויז״ או לפי שמה הרשמי: ״חברת לינת הצדק״.

בעיירות גאליציה התקיימו בתי תפילה בשם ״יד־חרוצים״ או ״שניידער־שול״, היינו בתי תפילה לבעלי מלאכה ולאנשי עמל. כזה היה גם ציבור המתפללים ב״חברה לינער קלויז״. זה היה בית התפילה היחיד, שהתרוקן עם גמר התפילה, ומתפלליו הלכו כל אחד לעסקיו, שלא כבבתי תפילה אחרים, שם בעלי־בתים ובחורים ישבו אחר התפילה ליד גמרות או עיינו בספר. בבית תפילה זה יכול היה כל ״גוליברודניק״ היינו מגולח זקן, לגשת להתפלל לפני הציבור או לעלות לתורה ללא בעיות. מרשימים במיוחד היו בו הציורים על הקירות. לפי המסופר ב״חדר״ — ואין מקור מהימן יותר מזה — הגיע פעם צייר רב־אמן, מין ליאונרדו דה וינצ׳י, שהיה גם שיכור גדול, והוא שצייר תוך לגימה מבקבוק היי״ש את כל הציורים מעוררי ההתפעלות. נושאי הציורים היו חיות החומש וסימלי השבטים, מצויירים בצבעים מרשימים עם פסוקים מתאימים. באמצע התקרה, סביב העיגול ממנו השתלשל ה״בליץ־לאמפ״, מנורת הנפט הגדולה, צייר האמן הזה לוויתן מקופל וזנבו בתוך פיו. המוטיב לקוח מן המציאות. כפי שידוע, עומד העולם על לוויתן ענק, המחזיק את זנבו בתוך פיו; כל זמן שהלויתן שוכב בצורה זו בשקט — העולם מתקיים. גדול היה פחדנו, שאי־פעם יימאס ללוויתן הדבר, ירצה להתגרד או ליישר את גבו, וירפה לרגע מזנבו, ואז יבוא, חס ושלום, חורבן העולם.

מי פילל שאת אשר יגורנו יבוא, וחורבן עולמנו יגיע כל כך מהר...

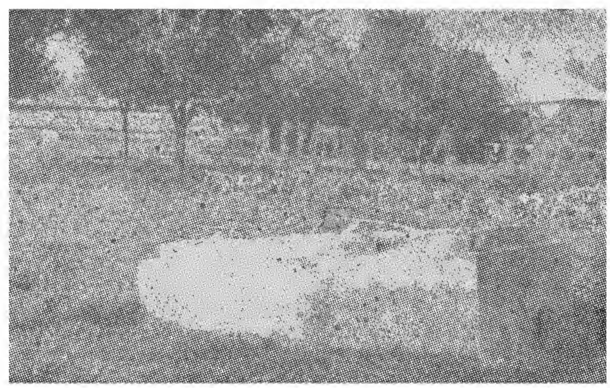
גבאי ה״חברה לינער קלויז״ והאיש שהתמסר לו בכל מאודו היה יהושע יוסט, יהודי ״עמך״, אוהב נגינה; הוא העמיד את הקלויז לרשות חזנים נודדים, שהתפללו שם לפני התיבה ״מעריב״, בליווי משוררים, ולפעמים בליווי ילד בעל סופראן ערב, שהופיע סולו והרשים את הקהל. ה״שטיקלעך״ שהחזנים השמיעו, הפכו אחר כך ל״שלאגרים״ בין המתפללים, והיו מפזמים אותם בבתי התפילה במשך זמן רב.

בתי התפילה כולם, הוחזקו על ידי המתפללים בהם, וקויימו מכספי ההכנסות מנדרים בעת העליות לתורה בשבתות ובימים טובים, ממכירה במכרז של הכיבודים בשמחת־תורה: ״חתן תורה״ ו״חתן בראשית״, וכן ממכירת כמה תפקידים חשובים לשבתות במשך שנה שלמה, במחיר סיטונאי, כגון תפקיד פתיחת ארון הקודש, הוצאת ספר התורה, ״מפטירים״ לשבתות, וכו׳ המכירה בוצעה בשבת בראשית, והכסף שימש לקניית עצים להסקה בחורף המתקרב.

התנור המוסק במשך כל היום היווה כוח משיכה חשוב בחורף הקשה. רוכלים, שעמדו כל הזמן ליד דוכניהם בקור העז, סוחרים קטנים, שתנועת הקונים בחנויותיהם לא היתה גדולה במיוחד, וסתם עניים שלא היה להם כסף מספיק להסקת הבית, כולם ניצלו כל הזדמנות לקפוץ לרגע קט לקלויז או ל״ביס־מדרש״ להתחמם קצת. ״מתוך שלא לשמה באו גם לשמה״: בהיותם כבר בקלויז, הוציאו בינתיים מאחד המדפים ספר לעיון, או אמרו פרק תהילים, המועיל, כידוע, לכל דבר, לבריאות, לפרנסה, לכל מחסור ומצוקה. ואם, כתוצאה מן החום הנעים, נרדמו קצת ליד הספר, זה בוודאי לא נחשב להם כעוון. על שהיית הבעל בקלויז באמצע יום־חול, כשהוא מתחמם ליד התנור, בזמן שהאשה נמצאת לבד בכפור, בחנות, הקלה העובדה, ששני בני הזוג ראו באמירת תהילים — תרומת הבעל לעול הפרנסה והמשך המאבק היום־יומי לקיום, בדר־כים אחרות.

רבים מאד היו הנהנים משירות החימום בבתי התפילה. את זה אפשר היה לראות בנקל לפי מספרם הרב של המסתובבים ברחוב עם גב לבן מסיד, שהורידו מהתנור, בהשענם עליו. הכתם הלבן על גבם בלט במיוחד על רקע לבושם השחור.

שני מוסדות מרכזיים היו בטיפולה של הקהילה, והיא היתה אחראית להם: בית הקברות, ולהבדיל, המרחץ. בית הקברות, או ה״ביס־עולם״ או ״ס׳הייליקע אָרט״ (המקום הקדוש) החדש — (להבדיל מבית הקברות הישן, שנמצא בתוך שטח היער, מרחק של כמה קילומטרים הליכה מהעיירה. זה כבר לא היה בשימוש עשרות בשנים, ומעטים היו האנשים שבאו לשם לפקוד איזה קבר) — בית העלמין ה״פעיל״ היה קרוב יותר ליישוב, והדרך אליו עברה מאחורי הפארק החדש, ליד ה״ציגעלניע״ — בית החרושת ללבנים. למרות מיקומו, מחוץ לשטח המגורים ובריחוק ממנו, בית הקברות הוא חלק מהמקומות המתוארים כאן, וכל אנשי העיירה קשורים איתו. לכל משפחה היו שם נציגים. חלקם הגיעו אליו בשיבה טובה, לקנאת הנותרים, וחלקם הובאו לשם צעירים או ילדים, שמתו מיתה חטופה, טרם זמנם, ופטירתם זיעזעה בזמנו את העיירה כולה. בית קברות זה התכונן לקלוט עוד דורות רבים של נפטרים, הוא חיכה לבואם, אך לא זכה לכך.

בית הקברות היהודי בברעזיב

המוסד השני, שהקהילה מטפלת בו הוא בית המרחץ והמקווה שבו. בית המרחץ, המכונה ״בעדל״, נמצא אחרי ה״חברה לינער קלויז״, והירידה אליו היא במדרגות.

תפקידה החשוב של המקווה בנושא ״טהרת המשפחה״ עוד לא היה ידוע לנו בגיל החדר, ולא שיערנו שהמקווה משמשת גם נשים. לעומת זאת ידענו היטב את חשיבותה לגברים, שכן החסידים מַקפידים לטבול בה כמה פעמים בשבוע. החסידות, בהשפעת הקבלה, ייחסה למקווה חשיבות מרובה, והפכה את הטבילה בה לפולחן ממש. מטעמי חיסכון לא חיממו את המקווה כל יום. למרות זאת היו בין החסידים הוותיקים כאלה שטבלו בה בחורף, כשהמים היו קרים כקרח. לפי הדין, בשר שלא הוכשר ולא הישרו אותו במים — נהפך אחרי שלושה ימים ל״עובר״, היינו, זמנו עובר והוא אסור באכילה. החסידים בפילפולם דרשו, שיש להקפיד שבשרם — גופם — לא יישאר שלושה ימים בלי מקווה, אחרת הוא יהיה, הס ושלום, בחזקת ״עובר״. למעשה, בתנאי חיים דאז, כשבבתים לא היו אמבטיות, מקלחות, ולא מים זורמים, והאנשים התרחצו בקערות רחצה בלבד, מילא בית המרחץ תפקיד חשוב ביותר בשמירת הנקיון וההיגיינה במובן הפשוט, בלי דרש.

ועד הקהילה שיפץ את בנין המרחץ הישן, הגדיל אותו, והכניס בו שיפורים וסידורים מודרניים. בערב שבת ובערב חג אפשר היה, תמורת דמי כניסה פעוטים להשתמש בשתי המקוואות, החמה והקרה, בטוש וב״שוויץ״, היינו, בסאונה. האמבטיות עמדו בחדר מיוחד, והשימוש בהן היה תמורת תשלום מיוחד.

בבנין בית המרחץ, מצידו האחורי, נמצאת משחטת העופות. בין המשחטה ובין הנחל הזורם ממול, במרחק מה, נמצא מגרש ריק ומוזנח, שגדלים בו קוצים, סרפד וכל מיני עשבים שוטים, המכוסים תמיד נוצות של עופות, ומרחוק נראה המקום, כאילו רק נוצות צומחות בו. בכניסה לחדר השחיטה האפלולי נתגלה מראה משונה: ה״שוחט״, המוכר בבית הכנסת וברחוב כיהודי מכובד ביותר, נוהג במתינות ובעדינות כיאה לתלמיד חכם, השני במעלה אחרי הרב, לבוש תמיד בקפידה, האיש המכובד הזה — נראה כאן עומד, כיפה דבוקה בנוצות על ראשו, לבוש סינור עשוי שק עבה, ספוג בדם, וסכין בפיו!

הצירוף המוזר הזה — יהודי, ויהודי מכובד — וסכין — יהודי מגואל בדם — היה מתמיה ביותר.

נהוג לציין ליד שמן של הערים החשובות בעולם את הנהר שלידו הן שוכנות. אם היינו נוהגים כך לגבי העיירה, היינו קוראים לה: ״ברעזיב אַם בעדל וואסער״. ה״בעדל־וואסער״ אינו בדיוק נהר; הוא, למעשה, נחל צר ומפותל, שרוחבו מזכיר תעלת מי גְשָמִים. בגלל קרבתו ל״באד״, הנקרא משום מה באידיש בשם חיבה ״בעדל״, נקרא הנחל ״בעדל־וואסער״.

הנחל ברובו הגדול עובר בין שדות ה״בורקובקה״, ומשמש לגויים הגרים לידו תחליף למקווה, להבדיל. נשי ה״בורקובקה״ נוהגות גם לכבס בו את כביסתן.

כחוף הרחצה של ילדי היהודים שימש הקטע ליד בית המרחץ. בימים המעטים של הקיץ, שה״שולחן ערוך״ הותיר להם לרחצה, בימים המועטים האלה, אחרי ״ימי הספירה״ ולפני ה״דריי וואכען״ וה״ניין טעג״, הנגמרים אחרי תשעה באב, ימים שהרחצה בהם אסורה — היו הילדים טובלים ב״בעדל־וואסער״, משתכשכים בו להנאתם, ערומים כאדם וחווה לפני שידעו ״להתבושש״. הם ניסו לשחות לאורכו של הנחל, אך הקפידו לא לצאת מתחום ״המים הטריטוריאליים״ של היהודים. את עומקו של ה״בעדל־וואסער״ נהגו הילדים לתאר כך: אם עומדים בו על הראש — מימיו מגיעים ממש עד לאוזניים. מכל האמור לעיל ניתן להבין שה״בעדל־וואסער״ לא היווה, חלילה, סכנה לציבור. גליו לא סחפו את המתרחצים בו ובמימיו מעולם לא טבע איש. בימות הגשמים היה ה״בעדל וואסער״ עובר על גדותיו, אבל אז, ממילא, איש לא התרחץ בו — בגלל הצינה. נזקים גדולים לא נגרמו כתוצאה מן ה״שיטפון״ הזה. לכל היותר, העבירו המים קצת נוצות מן הגדה שליד המשחטה לעבר שדות הבורקובקה.

ל״בעדל וואַסער״ היו תפקידים חשובים מאד, והוא תרם לכל חג וחג: שיחי הערבה על שפתו סיפקו ״הושענות״ להושענא רבא וכן ערבות ללולבים וסכך לסוכות. הם גם סיפקו ירק לשבועות, מקלות לדגלים ול״אינטערצינדערס״ בשמחת תורה. מהענפים העבים הכינו תבניות ליציקת ה״דריידליך״, היינו סביבוני העופרת לחנוכה. לפני פסח טבלו בו כלים חדשים לפני שהשתמשו בהם. בתשעה באב הביאו משם את ה״בערשטאַלעך״ — הקוצים שזרקו בעת הקינות; בראש־השנה הלכו אליו כל יהודי העיירה, אנשים, נשים וטף, ל״תשליך״, והנחל הקטן הזה קלט את כל עבירותיהם — והן, כנראה, לא היו רבות, — עובדה, שה״בעדל וואסער״ לא עבר על גדותיו, מימיו לא הזדהמו, אלא נשארו צלולים כמקודם.

מאחר וה״בעדל וואסער״ שימש גם גבול לשטח היהודי, ואחריו כבר התחילו שדות הגויים מה״בורקובקה״, וכדי לא לחזור בדרך שבה באנו, נעלה בחזרה ל״רינק״ דרך הרחוב של ה״סאדיגורער קלויז״, וכך נמשיך להישאר בשטח יהודי.

אחרי שעוברים ליד בית הדירות החדש הבנוי לבנים של דוד בזים, וכמה בתי עץ קטנים וישנים, מכוסים בגג של ״שינדלין״, וכן ביתו של בובקער המכוסה פח, כיאה לפחח, ישנו מגרש לא גדול, מעין רחבה, שבה נמצאת באר פתוחה, המספקת מים לכל דיירי הסביבה. דפנות הבאר מחוזקות על ידי צינורות ניקוז עגולים מבטון, והעליון שבהם בולט מעל לקרקע כשוקת עגולה, ומעליו גגון משופע. הגגון נשען על שני כלונסאות מאונכים, המחופרים באדמה. קורת עץ, כמשקוף מעוגל מוכנסת בשני צירים לתוך הכלונסאות מעל לבאר, ועליה מגולגלת שרשרת ברזל ארוכה, שבקציה דלי לשאיבת המים. שרשרת הברזל, שהינה רטובה תמיד, מכוסה חלודה, וילדי החדר הגדולים מתעסקים בה הרבה; וכשהחלודה עוברת מהשרשרת לידיהם, מותחים הם את כף ידם לפני הדרדקים, ומתפארים שיש להם ״אויסגיארבעטע הענט״ — ידי עבודה נוקשות, סגולה לעורר ״דרך־ארץ״ והטלת מרות.

הדלי התלוי על וו גדול דולף תמיד, וטיפות המים החלודות, המטפטפות ממנו, קופאות בחורף והופכות ל״צומפיליס״ — צמות קרח, שצבען חום.

הבאר העמוקה חשוכה מבפנים, וסופר על איזה ״משהו״, לא מוגדר בדיוק, השוכן בקרקעיתה, ומפתה ומושך פנימה את המסתכל לתוכה. כשהסקרנות גוברת לרגע על הפחד, ומתכופפים כדי להציץ פנימה, רואים באמת למטה, בראי המים השחור ספק דמות — ספק צל, המתנועע ומניע ידיים, כמתכונן למשוך פנימה. נרתעים מיד לאחור, לפני שיהיה מאוחר מדי. מזל שהמפלצת המפחידה היא חיית־מים, ואינה יוצאת מתחום הבאר.

מול הבאר נמצא ה״סאדיגורער קלויז״ — בנין גדול שקירותיו מצויירים, ועל המשקוף בכניסה, מזוזה מעץ מגולפת בצורת דג, עבודת אמן, מעשה ידי משה יאנקל, בעל ידי הזהב. ה״סאדיגורער קלויז״, גם בגלל גודלו, וגם בגלל המסורת הליברלית של מתפלליו, שימש בשנים המאוחרות יותר, גם כאולם להופעות פוליטיות. שם הושמעו נאומים לפני הבחירות ע״י נואמים מקומיים או אורחים, שהוזמנו ע״י המפלגות. גם עצרות עם בעת אירועים מיוחדים התקיימו בקלויז הזה, והוספדו בו מנהיגים ציוניים, שהלכו לעולמם.

ב״סאדיגורער קלויז״ למדו במשך כל היום ״קלויז־בחורים״ גמרא ותוספות. למתמידים שביניהם ניבאו עתיד מזהיר — שייצאו מהם רבנים. הבינוניים הסתפקו בידיעות דף גמרא ל״שימוש ביתי״, והיו בין התלמידים גם כאלה אשר ראשם לא היה בגמרא, והם העבירו את זמנם בקלויז ״בדברים בטלים״, עד שיצאו מרשות ההורים ועברו ל״פאַריינען״, למדו מקצוע או עזבו את העיירה לחפש ״תכליס״. האחרונים מוכרים היטב לכל באי הקלויז. המתונים מבין המתפללים מתיחסים אליהם בסובלנות ושומרים על כבודם, מתוך ההכרה שמוטב שישמרו עוד על קשר כלשהו עם הקלויז, ולא ייצאו לגמרי לתרבות רעה; וקנאים, כדרכם, פוגעים בהם, וטוענים שעקב היותם ביחד עם הבחורים הטובים — מקלקלים הם גם אותם. הוויכוח הניצחי בין שתי האסכולות, בין בית הלל ובית שמאי, וויכוח שנמשך מאז ועד עתה.

ליד ה״סאדיגורער קלויז״ נמצא בית־העץ של הרב הישיש, בית המוצמד כולו ל״קלויז״, ממש קיר לקיר נושק. הבית כולל את דירת הרב ואת ה״בעזן־שטוב״ — היינו, חדר בית־הדין, המשמש לרב כחדר לימוד וכחדר אורחים; שם מתאספים בעלי הבתים לשמיעת דברי תורה, לשיחת חולין מהנה ולשתיית כוס תה. שני הבתים המחוברים ביחד שומרים על קשר הדוק ביניהם, ומאצילים אחד על השני מסמכותם ומהשפעתם.

בבוקר ערה מאד התנועה בסימטה. יהודים יוצאים עם הטלית והתפילין מהקלויז. הילוכם בנחת, חלקם בזוגות, המשוחחים ביניהם. מהם הולכים לבדד, שקועים במחשבות, מסלסלים את פיאותיהם ומשזרים לתוכן את תחושת הקדושה, שנשארה בקצות אצבעותיהם, אחרי שנגעו במזוזה ונשקוה ביציאתם מבית התפילה. ילדים, בני גילים שונים ממהרים ל״חדרים״ הנמצאים בסביבה, הומים ורועשים כדרכם של ילדים.

יוצא דופן אחד בשטח, הוא ה״טאַנץ מייסטער״ — מורה לריקודים של הנוער שהתחיל להתפקר וללכת בדרכים חדשות. מאחר וב״חדר״ לא מוכר מקצוע כמו ״טאנץ מייסטער״, שכן החסידים שרקדו בשמחת תורה בקלויז לא נימנו על תלמידיו — חשבנו ששמו בא לו מצורת הליכתו, שהיתה בצעדי ריקוד — ״טענצעלדיק״. ה״טאנץ מייסטער״, בלבושו ההדור, עם עניבת פרפר, מקל טיולים, כפפות לבנות ונעלי לכה בשחור־לבן, על רקע הסמטה הדלה, נראה היה כדמות שיצאה מאחד הז׳ורנלים המרופטים אצל חייט האופנה יוסף אשר. אדם זר, שנקלע לסביבה וראה את ה״טאנץ־מייסטער״, חשב אותו, בוודאי, לאמריקאי שבה לחפש את קרוביו העניים.

במגרש לפני הקלויז עומד בית עץ ישן, שקוע באדמה, עם חלונות צרים, קטנים. מאחר ועוברים כל הזמן ליד חלונות הדירות בגלל קירבתם לקלויז, פתר ה״אדריכל״, שתיכנן את הבית את הבעיה על ידי הורדת החלונות עד לגובה פני הקרקע, והעובר לא יכול להציץ פנימה — אלא בשכיבה בלבד. בבית זה גר פעם סנדלר, שקראו לו מיכל ״מונדרוש״ (חכם מתחכם). הכינוי ניתן לו בגלל תעלוליו ומעשי הליצנות,

שבצע. אחרי שמיכל זה עקר מן העיירה לחו"ל, נשכחו גם הוא וגם הסיפורים על מעלליו, וחבל.

ליד הבית, על מוט ארוך, תלויים כמו בלונים, מעיים מנופחים, ש"הקישקאלה־מאכער" תלה ליבשם בשמש, והרוח וילדי ה"חדר" העוברים, מנענעים אותם הלוך וחזור.

עוד צריף אחד רעוע ורקוב נזכיר, הוא נמצא בסוף הסימ־טה, ביציאה ממנה אל ה"רינק" — זהו צריף שבו גרה ה"ביגל־באקערין". בהקשר לצריף עץ זה שמענו בפעם הראשונה את הביטוי "בויפעליק" — סכנה לגור בו — שנאמר באנחה, כמו שמדברים על חולה חשוך מרפא. הביטוי "בויפעליק" הזכיר מילה דומה, שנאמרה על ילד הסובל מתת תזונה — "אונקריי־טיק, נעביך".

נחזור ל"רינק". המילה "רינג" — פירושה בגרמנית "טבעת", וכך נקראה הכיכר המרכזית העגולה, שנמצאה בכל עיירה, ושכל הרחובות והסימטאות הסתעפו ממנה.

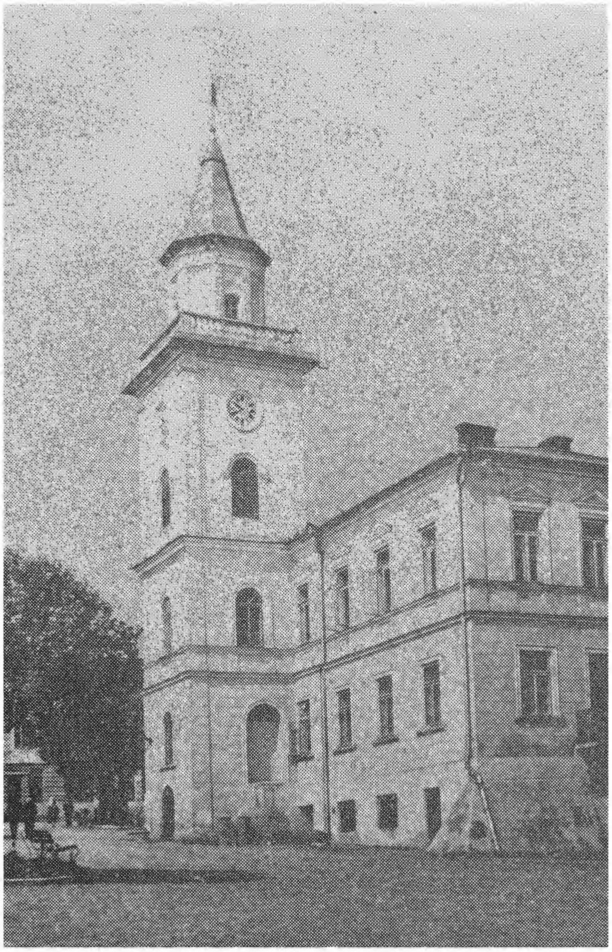
אם ננסה להעביר שני קווים דמיוניים באלכסון מקצה לקצה ברינק של העיירה, נגיע בקו אחד מהארגזים המלבניים השטוחים של זכוכית לשמשות, שליד הזגג וויעלופולסקי, עד לארגזים הנמוכים והצרים, מלאי הנסורת, הדומים להם, המ־שמשים לאריזת ביצים לאכספורט, ליד מחסנו של פענער.

הקו השני מתחיל מביתו הנמוך של קופל צוויק. הנשען על בית אבנים הגבוה של זיילער, וממנו הוא שואף את בטחונו, כאומר: רק אַל תנסו להתחיל איתי, ראו מי עומד מאחורי! והקו נגמר במדרגות האבן העקומות והשחוקות שליד אייזיק פילער, מדרגות המובילות ל"רענדשינעס" והלאה. בחורף מכוסות מדרגות אלה קרח, ומסכנות נער וזקן כאחד.

כיכר הרינק מתחלקת לשני חלקים: בצד מזרח החלק הקטן, שצורתו משולש ישר־זווית, והוא החלק העיקרי של הכיכר, והצד המערבי בצורת מלבן. שני החלקים מפולשים זה מול זה על ידי הדרך הראשית, החוצה את הכיכר לאורכה. במרכז הכיכר, נמצא ה"ראטהויז" — בית המועצה, בנין עירוני גדול, ובו חנויות מושכרות ואי־אלה משרדים; הבית משמש גם כמגורים למיוחסים, בחלקם גם יהודים. במרכז ה"ראטהויז" נמצא מגדל גבוה ומרובע, וממנו משתלשל כבל ארוך, אשר קצהו נכנס לתוך צינור ברזל התקוע באדמה, ותפקידו לשמור בימי סערה על כל האיזור מסביב מפני ברקים ורעמים, הפוק־דים לעיתים קרובות את העיירה, ומרעידים את חלונות הבתים ואת ליבות הילדים. שמו של מכשיר הפלא הזה, שמסופרים עליו הרבה אגדות ב"חדר" — הוא "בליץ־אבלייטער" — כליא־ברק. כבל נוסף, הדומה לו, נמצא באיזור הלא־יהודי — על גג ה"סוקול".

מובן שהיהודים אינם סומכים על חתיכת חוט ברזל, אלא יש בידיהם אמצעי הגנה יעיל יותר נגד ברקים ורעמים — הברכות "עושה מעשה בראשית" ו"שכוחו וגבורתו מלא עולם", ברכות הנאמרות גם על ידי הילדים ב"כוונה" רבה.

בשלושה צדדים של מגדל ה"ראטהויז" מותקנים שעונים גדולים, שהספרות הרומיות שלהם מבלבלות ומטעות את הילדים, משבשות את חישובי הזמן שלהם, וגורמים להם להת־עכב בדרך, ולהגיע באיחור ל"חדר", ולהיענש בשל כך קשות.

ה"ראטהויז"

הצד הייצוגי של ה"ראטהויז", החזית, הוא צד דרום, מול בית המרזח של לרנר. בצד זה נמצאת גזוזטרה גדולה ויפה, השייכת לאחת הדירות. בחגים הלאומיים הפולניים, כמו יום העצמאות, החל ב־11 בנובמבר, או ב־3 במאי, יום הקונסטי־טוציה, נמצאת הגזוזטרה במרכז החגיגות. מקשטים אותה בדגלי הלאום, ושטיח גדול, שעליו סמל המדינה — נשר לבן על רקע אדום — יורד ממנה. הגזוזטרה משמשת במה לפקידי הרשות רמי־המעלה, ממנה משמיעים את הברכות ואת הנאו־מים הנמלצים והפטריוטיים לפני קהל נאספים, המצטופף בכיכר. במזג האוויר הקר, השורר בשני החגים האלה, שאחד מהם חל בתחילת החורף והשני בסופו, מלובשים כולם מעילים חמים וחבושים כובעים. המופע נגמר בשירת ההימנון הלאומי "עדיין פולין"... כולם מסירים את כובעיהם, פרט לכמה נערי בית־המדרש סקרניים, העומדים מן הצד, ועם השמעת ההימנון מתחילים הם לברוח אל הבתים הסמוכים, בכדי לא להסיר את הכובעים ולא להישאר בגילוי ראש. הדבר מרגיז, כמובן, את הפולנים הנמצאים לידם, שגם, בלאוו הכי, אינם מצטיינים באהבת ישראל יתירה, ומפליאים בהם את מכותיהם.

כיכר הרינק היתה גם מקום ההתכנסות ב"אודפוסט". ה"אודפוסט" הוא יומא דפגרא נוצרי, הקשור עם הכנסיה המ־

קודשת במיוחד בסטארה־וויעש (כפר־ישן) ליד העיירה ממש. עולי הרגל הרבים מכפרי הסביבה עברו בעיירה, והמאורע היווה מעין קרנבל ויריד זוטא. הצעירים מביניהם התגודדו ברינק, ניגנו במפוחיות פה, לגמו משקאות קלים, אכלו עוגיות בטעם "חמץ — שעבר עליו הפסח", ו"עשו שמח". על הרחבה ברינק הקימו את דוכניהם הסוחרים הנודדים, מוכרי ה"מצי־אות", הנקראים בפי הגויים: "טאניע ז'יד" — יהודי — מוכר בזול. סחורתם כללה: סידקית זולה, בלונים, משרוקיות, ודברי מתיקה מפוקפקים. הם מגלגלים רבועי נייר עיתון בצורת משפך, הנקרא "שטראמוץ", ומכניסים לתוכו סוכריות, תוך השמעת מבול של חרוזים מתובלים בדברי חוכמה ואימרי שפר, המתקבלים על ידי החברה מסביב בהתפעלות רבה. לשונם היתה נדיבה פי כמה מידיהם, ולא היה ביניהם כל תיאום; על כל עשר סוכריות מילוליות הכניס המוכר הזריז, בקושי, אחת ממשית וה"שטראמוץ" הסגור, הכיל הרבה חרוזי סרק ומעט מאוד סוכריות.

בצד זה של הכיכר נמצאת גם הבאר הגדולה, שרק עוד שתיים מסוגה מצויות בכל העיירה: אחת ליד ה"גמינע" ואחת ליד בית המשפט. הבאר סגורה כולה, ועליה משאבת מים, וידית ארוכה מברזל מצופה עץ, תקועה בגלגל ומסובבת אותו. אחרי כמה סיבובים, המכניסים את הגלגל לתנופה, ניתלים על הידית, מסתובבים במהירות עם הגלגל עד שהוא נעצר.

המשחק הזה נמשך עד שבאות שואבות־המים, עם האסלים והדליים, ומגרשות את הזאטוטים ל"חדר". המשאבה על כל חלקיה, מחוברת בברגים גדולים אל משטח של בטון, והיא נראית לנו כמו שדון קטן ורזה משוך בזפת המעלה ומוריד זרועותיו בלי הפסק.

המים עולים מעומק הבאר דרך צינור ברזל מאונך, עם פיתוחים. מהצינור המאונך יוצאת זרוע דקה, המושטת קדימה, עליה תולים את הדלי לאסוף את המים. בחורף עטפו את הצינור במעטה עבה של קש, להגן עליו מפני הכפור.

עבודת השאיבה היא עבודת כמה נשים גויות, שבתי העיר מחולקים ביניהן. הן מביאות מים לכל יהודי העיירה. פעם היה גם שואב מים יהודי, אילם. את שמו לא ידענו, כי הוא לא יכול היה לאומרו, ולכתוב לא ידע. קראנו לו "דער שטומער" (האילם). אחרי מותו עבר המקצוע כולו לידי הגויות. את המים שפכו לתוך חביות עץ גדולות העומדות בפנים הבית, בפרוזדור ליד דלת הכניסה. משם הם נשאבים לתוך דלי, ב"קווארט", כלי מים מיוחד, המשמש גם לנטילת ידיים (נטלה). הדלי עם המים עומד בדירה, בפנים, בפינה ליד הכיריים, וממנו משתמשים בהם לבישול, לשתייה ולרחצה. בחורף קופאים המים בחבית העומדת בחוץ ונעשים גוש קרח; כדי להגיע אליהם יש צורך להבקיע את שכבת הקרח המכסה אותם.

הרחבה שבין ה"ראטהויז" לבין החנויות מרוצפות אבנים קטנות, מרובעות ומחודדות במקצת כלפי מעלה. העגלות, עם גלגלי עץ מחושקים חישוקי ברזל, עוברות עליהן תוך השמעת חריקות וקול דירדור מיוחד. פרסות הסוסים מכות על האבנים המחודדות, ובחורף, כשהכל מכוסה קרח, מחליק הסוס ופרסותיו מתיזות ניצוצות מסביב, מחזה מרגש לילדי החדר.

ברחבה הזו נמצא בית המרזח של לרנר. בימי קיץ מוציאים משם החוצה שולחנות קטנים עם כסאות, כמו בבית קפה, ושם יושבים גויים עירוניים או מן הפרברים הסמוכים, לוגמים בנחת בירה "אוקוצ'ימסקע" מ"האלבות" (חצי ליטר) עשויות זכוכית עבה עם ידית. גרמופון ישן עם "טובה" ענקית מנגן בצריחה מחרישת־אוזניים, וקולו הולך מסוף העיירה ועד סופה. שיחתם מלווה בצחוק פרוע, שכמותו לא רגילים לשמוע מפי יהודים, שכן, יהודים גם כאשר צוחקים — צחוקם הוא עצור ובחצי פה. אפילו בשמחת תורה ובפורים, כשמחוייבים לשמוח, גם אז הצחוק כמעט ולא נשמע, והוא נחנק באיבו, ונבלע בתוך הזקן העבות.

אחרי שהמסובים מרוקנים את ה"האלבות", מלקקים הם מהשפם את הקצף הלבן של הבירה, מושכים את שני קצות השפם ימינה ושמאלה — ומזמינים "סיבוב" חדש.

בבית המרזח הצפוף, בפנים, יושבים השתיינים המובהקים, שאצלם השיחה היא טפל והשתייה העיקר, ומה שיותר קרוב למקור השתייה מפסידים פחות זמן עד להגשה. המוזג, כמו כבאי, עושה כמיטב יכולתו לכבות את ה"צמאון" התמידי, שאף פעם אין לרוותו.

בסמוך ל"לרנר" נמצא בית המרזח של ר' אברהמלה קורנ־פלד. אברהמל'ה, אלמן זה שנים, בעל הדרת פנים, מקפיד על לבושו, שרשרת זהב על כרסו הבולטת, מדבר בנחת ובקול צרוד. הילוכו מתון — מתון, כאומר: אין לי מה למהר, בין כך ובין כך לא ייעשה דבר בלעדי. ר' אברהמלה — ובית מרזח! זה דבר והיפוכו! ואכן, בית המרזח שלו דומה לבעליו: שקט וצמחוני. לעומת מסבאתו של לרנר, ההומה והרועשת תמיד, נראה זו של ר' אברהמלה כהר געש כבוי. הוא, למעשה, מין בית קפה, שאנשים עייפים באים אליו להתרגעות, ללגימת כוס תה ולהעלאת זכרונות.

שורת החנויות כוללת גם כמה חנויות של גויים, כגון החנות למעדנים, שהיתה פעם קואופרטיבית ונקראה "קונסום". לידה שלושה איטליזי בשר־חזיר.

מתחת לאיטליזים הללו מרתפים, שאשנביהם יוצאים כלפי המדרכות, והם מכוסים סורגי ברזל. במרתפים בישלו, טיגנו ועישנו את בשר החזיר, ונדף משם ריח טריפה ופיגול. ילדי החדר, בעוברם שם, היו סותמים את נחיריהם ודוחים את הריח המגעיל כמו שדוחים זבוב טורדני.

בהמשך נמצא בית, אשר משמש מין "פסאז' " — מעבר דרך החצר הריקה אל הרחוב של ה"ביאנער קלויז" והמוביל ל"אוליארניע", שכונה של עניי הגויים, ששקציה מצטיינים בזריקת אבנים ובהתגרות בילדי היהודים, הגרים בכניסה לשכונה זו.

שורת החנויות נגמרת בחנות המעדנים של מאשה, חנות פינתית, עם חלונות ראווה גדושים דברים טובים ומגרים במקצת. לאמיתו של דבר, שאיפותיהם של ילדי החדר אינן כה מופרזות, מסתפקים הם במועט, ודיים בכמה "שטולווארג" (טופי) או ב"קאבובקע", היינו, ריבוע קטן של שוקולד ממולא בטעם קפה, ופעם בשנה בפירות "חמישה־עשר" (בשבט). חנותה של מאשה נמצאת במרכז שרשרת חנויות של קלמן וולף רייך, והמשתרעים משני צדדיה.

ביתו של ר׳ קלמן וולף רייך

בצידו המערבי של הרינק, מול הצד האחורי של ה״ראט־הויז״, יש בסך הכל שתי חנויות: בקצה אחד חנות קונפקציה של פאָס, ובקצה השני החנות ובית המלאכה של הזגג וויעלו־פולסקי, בביתו של האורגניסטר סקרבעק הזקן. זהו סקרבעק, חזנם של הגויים, שבמקום לשיר ליד עמוד התפילה, הוא שר בלוויות נוצריות. הוא מדבר היטב יידיש, ומאחר והיתה לו הכנסה יפה מהלוויות הללו, היה מביע לפני שכניו היהודים את משאלות לבו:

היום אחת (לוויה)
מחר שתיים
מחרתיים כפליים...

ילדי החדר, כשמצאו פגר של חתול, היו עושים לו את החסד האחרון, בעזרת מקלות שמו אותו על קרש, והיו עורכים לו ״הלוויה מלכותית״, בשירה חגיגית, תוך חיקוי קולו של סקרבעק זה, בהשתמשם בניגוניו ללא נטילת רשות ממנו. תוכן שיר ההספד ביידיש:

האסטו געגעסן צ׳יפקעס מיט באבעס
ביסטו געוואָרן פארדארבן...
ס׳האָט נישט געהאָלפן קיין באנקעס
און דו ביסט נעביך געשטאָרבן...

(מילים: חדר יונגלעך; מנגינה: סקרבעק)

תרגום:

אטריות עם שעועית זללת
ואת הקיבה קלקלת...
כוסות רוח לא הועילו
ומן המוות אותך לא הצילו...

מאחורי ביתו של סקרבעק, מחוץ לשטח הרינק, אך בצמוד לו, נמצא מגרש ריק, שביום השוק מוכרות בו האיכרות את תוצרתן, זהו ה״פלאץ״. הוא נמצא בין ביתו, הבנוי לבנים אדומות של גדליה פילער, האופה, ובין בית האבן שממול, השייך לאחיו, מנדל.

למנדל פילער יש ״בית־חרושת״ למי סודה, ״אַ זודע־וואסער פאבריק״, כפי שמכנים את זה בעיירה. השם ״פילער״ מתאים לו להפליא, שכן ״ער פילט אן״ — ממלא הוא את הבקבוקים במי־סודה, שהוא מייצר. העוברים ברחוב הזה שומעים כבר מרחוק את רעש הגלגלים ואת טירטור המנוע, מלווה קול נקישת הבקבוקים הריקים וצילצול פקקי החרס, המחוברים אליהם. כפיזמון חוזר נשמע מידי פעם קול הבקבוק המלא, הניתק מהצינור המזין אותו: צ־ס־ס־ס־ס־ס־ס!

בבית החרושת הזה ראינו בפעם הראשונה ״אַ מאַשין״ — מכונה, בפעולתה. תוצרתה של ״הזודע־וואַסער־מאַשין״ היא, כמוכח משמה, סיפונים עם סודה ובקבוקים קטנים של גזוז בצבעים שונים, הנקראים ״קראכלין״ (בגלל ה״קראך״ שהם משמיעים בעת פתיחתם). מפעל תעשייתי זה המחיש לנו מה זה ״פאבריק״, וממנו קיבלנו את מושגי היסוד על תעשייה בכלל.

מה״פלאץ״ לצד מערב יורדות מדרגות ל״לאווקעס״ (ספס־לים בפולנית) — משטח קטן ובו כמה בתי מגורים של יהודים. דרך ה״לאווקעס״ אפשר לקצר את הדרך ל״רענדז׳ינעס״, ל״סטארה־וויעש הגדולה״ וגם ל״סטארה־וויעש הקטנה״, שהיא הספקית העיקרית של חלב לבתי היהודים.

השם המוזר ״לאווקעס״ אינו ברור, שכן אין שום ספסלים בסביבה, ולמרות שזה שם פולני מובהק, אין הגויים משתמשים בו, והוא מקובל רק בפי היהודים.

רוב החנויות שבעיירה נמצאות בצידה המזרחי של הרינק, בצד המשולש, מול הדרך הראשית. הם מתחילים מבית פענער בצפון, ועוברים לכל אורך הרינק ונמשכים הלאה, דרומה, מחוץ לשטח הרינק. השטח הריק לפני החנויות משמש כמגרש חנייה לעגלות האיכרים, הבאים מכפרי הסביבה לקניות.

הבתים מחוברים יחד בשורה. בחזיתם החנויות אפורות וחשוכות למחצה. רק אחת צבעונית מתבלטת ביניהן: החנות למכירת טבק, "טראפיק". הטבק, כמו הוודקה, היה מונופול ממשלתי, ורשיון למכירתו ניתן רק לאנשים בעלי זכויות מיוחדות, כגון נכי־מלחמה ומיוחסים אחרים. משקוף החנות היה צבוע פסים־פסים, באלכסון, אדום־לבן, צבעי הלאום, לציין שזאת חנות מיוחדת, המוכרת מצרך ממלכתי. (המסבאות, למרות שגם הם מכרו מצרך מונופול — וודקה — לא היו צבועות בצבעי הלאום, כנראה, מטעמי כבוד). גם מי שאביו לא עישן, הזדמן לו להיכנס ל"טראפיק" (והיו כמה כאלה), וזאת בשליחות מבוגרים, שזכותם להשתמש בשירותם של הקטינים היתה ללא עירעור. הקניה לא היתה בהיקף גדול, סיגריה בודדת, כגון "דראמקה" זולה, "ספורט", או "עגיפסקיע". לפעמים קנו שתי סיגריות, אחת זולה ואחת יקרה יותר, כדי לערבבן, ולגלגל את הטבק בנייר "ביבולקי". אחרי החזית המרשימה והצבעונית נראה היה פנים החנות דל ועלוב, דלפק צר וכמה אצטבאות ריקות למחצה.

חיי המסחר והמאבק על הפרנסה מתנהלים בצידם הקדמי של הבתים, ליד החנויות. מאחור — הדירות והחצרות, המחוברות גם הן, מהוות כעין חצר גדולה אחת.

מדי פעם ניסה מישהו מבין בעלי הבתים למתוח גדר, כדי לסמן את גבולות חצרו; אן, מהר מאוד נתחוור לו, שמובטח לו כשלון, ומשך את ידו מכך. השלבים בגדר נפרצו חת־שתיים ע"י הילדים, והגדר נתקרחה תוך ימים ספורים, כש־שלבי העץ מתגלגלים בכל החצר, ונאספים על ידי העוברים ושבים להסקה.

בחזית הבתים, ליד החנויות, מסתובבים הגברים במעילים השחורים, "איבערציערס" ובכובעי הקטיפה "קאפעלוש" (קאפע מפלוש) בקיץ, ובכובעי פרווה או דמויי פרווה בחורף. כולם מכופתרים ומסודרים פחות או יותר, בלבושם. עסוקים הם במשא ומתן, או בחיפוש גמ"ח לפרעון שטר.

הנשים לבושות בחורף בפרוות כבש קצרות ורקומות, עטופות בסודרים ועל ראשן "שייטליך" — פיאות נוכריות. תמיד ממהרות, תמיד עסוקות.

בחצר האחורית, לעומת זאת, לאורך אותה שורת בתים, הגברים מתהלכים כמו בעלי־בתים, נינוחים; מסיירים בשטח הכללי, כבתוך שלהם, ופוקחים עין על הנעשה שם. מלובשים הם ב"טלית־קטן" על הכותונת, שרק בשבת עוד היתה לבנה, ובמשך השבוע הלכה והאפירה, וחיכתה בסבלנות ליום שישי, שיחליפוה בבית המרחץ.

הנשים בחצר התהלכו במטפחת ראש, בשמלות בלות או בחלוקים דהויים ובנעלי־בית. אישה נכנסת לשכנתה לשאול ביצה, כוס קמח, ראש בצל או שן שום לתבשיל, העומד על הכיריים. תוך כדי כך מחליפים קצת ידיעות, מתעדכנים בחד־שות האחרונות בשטח הרכילות — "ס'זאל נישט אויסגירעדט זיין" — שלא ייחשב כעוון.

גם המריבות בחצר האחורית היו בעלות אופי ביתי. בחוץ, הסכסוכים הם בעניני עסק, בגלל משיכת קונה, וכו'. בחצר האחורית — הריב סובב על תרנגולת שנכנסה לבית, שאת דלתו שכחו לסגור, ועשתה שם נזק; על ילד שפגע באבן בשמשה בחלון; בגלל התזת מי־שופכין על עובר אורח, וכו'.

למרגלות שטח החצרות הנרחב, הנמצא על רמה לאורך כל שורת הבתים מצד מזרח, במקביל לו אך במפלס נמוך ממנו, עובר ה"אינטערן בארג". שטח ה"אינטערן בארג" הוא פס צר, שרוחבו כמה עשרות מטרים; הוא מכוסה דשא מקריח ודרוס, ונמשך מאחורי ה"סאדיגורער קלויז", לאורך כל בתי היהודים, הנמשכים עד ביתו של מארין. רק מגרש מגודר אחד, שייך לגוי, והוא תקוע כטריז בשטח היהודי ומפריד בין ה"אינטערן בארג" ובין יתר המגרשים היהודיים, הנמצאים מעבר לו.

ה"אינטערן בארג" משמש כמגרש משחקים לילדי העיירה מכל הגילים, החל מילדי החדר־הדרדקי של ה"בוריסלאווער", עד לילדים הגדולים, תלמידי בית־הספר והחדרים האחרים, המתקבצים שם מכל העיירה. הם משחקים שם ב"קיצ'קי־פלאֶזדרי" ובמחבואים. במרכז עומד עץ אלון זקן, שהילדים קוראים לו "פייקע־בוים" — "עץ־מקטרת", בגלל הבלוטים, ה"חזיר־ניס" (אגוזי חזיר) הפזורים תחתיו וצורתם מזכירה מקטרת. גזע העץ הוא רחב, וענפיו הגדולים פרושים לכל הצדדים, ומדולדלים מרוב טיפוס עליהם. ה"פייקע־בוים" — השתתף בכל משחקי ילדי החדר, לידו "ישנו" עד שגמרו לספור עד מאה בעיניים עצומות. צורתו העגולה איפשרה גם קצת לפזול לצדדים לכיוון ההולכים להסתתר. על גזעו "דפקו" בשלוש נקישות המגיחים ממחבואיהם: איינס, צוויי, דריי!

בשביל המבוגרים ה"אינטערן בארג" הוא כמעט מחוץ לתחום בגלל הירידה התלולה אליו. כשקורה שאיזה אבא כבר מטריח את עצמו לשטח ה"אינטערן בארג" לחפש את הצאצא שלו, סימן הוא שפשעו של הלה כבד מאוד. המבוקש מוזהר בעוד מועד על ידי חבריו: אבא בא! בהכירו את חטאו, ובידעו מה מצפה לו, נמלט העבריין כארנבת, בהשאירו את רודפו נבוך ואובד עצות, כשנשקו קצר־הטווח, המקל, שמוט בידו כענף שבור, והקונדסים מסביבו מסתכלים עליו בלעג גלוי ובשמחה לאיד.

הקטע הרחב של ה"אינטערן בארג" משמש לנוער שב־סביבה, כפארק פרטי. נמצאים בו כמה עצים, אשר בצילם יושבות כמה בנות מהבתים הסמוכים. אחרי שגמרו את עבודות הבית, ורחצו את הכלים מארוחת הצהריים, מתישבות הן על כסא־נוח או על שמיכה פרושה ומציצות בספר, או שוכבות מלובשות בחלוקים ו"משתזפות" בלבוש מלא, כשעיניהן עצו־מות. מדי פעם מגיע איזה נער, ומצטרף אל קבוצת הבנות. ולפעמים גם מתנהלים שם פלירטים שקטים, במסגרת האפש־רויות המוגבלות של השטח הגלוי.

שורת הבתים נמשכת אחרי הרינק הלאה, דרומה. בצד ימין שני הבתים הפינתיים הגדולים של קלמן וולף רייך ושל שלום לויפר, בתי אבן המכילים כמעט חצי ממספר החנויות בעיירה. מולם בצד שמאל ביציאה מהרינק נמשכים בתי עץ ישנים עם חנויות חשוכות. חזית הבתים והכניסה לחנויות מקורה בגגות עץ, הנקראים "פוצ'יניס", ("פוד טשיעניעם" — מתחת לצל) המשמשים מחסה בימות הגשמים והשלגים. הגגות האלה מונעים את האור ואת השמש מהחנויות, ומשווים להם

מראה קודר. בתי העץ העלובים האלה, כדרכם של עניים, מצטנעים, מכונסים פנימה מהשורה, ונותנים לגבירים, היינו, לשלושה בתי אבן, המבליטים את כריסיהם, לייצגם.

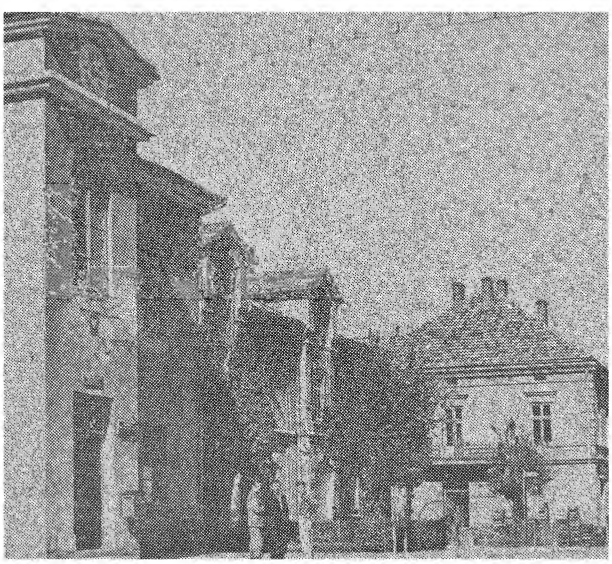
בית האבן הראשון לפני ה״פוצ׳יניס״, היוצא כבר מתחום הרינק, הוא בית זיילער, בו נמצאת חנות הגלנטריה והצעצועים של דילער. שם נעמדים על שורת הלבנים המורמת והבולטת מתחת לחלון הראווה, נתפסים בציר החלון, נצמדים ונדבקים לשימשה, ובולעים בעיניים את הצעצועים. לא גרוטאות, לא חלקי כלים שבורים וחפצים זרוקים — אלא צעצועים של ממש, מהוקצעים ומלוטשים, מעוצבים בידיים מקצועיות, שנועדו לילדים ברי־מזל המשחקים בהם על אמת. הסחורה מסודרת על מדפי זכוכית בקופסאות קרטון פתוחות על ידי בנו של חיים לייב, מאיר נמוך הקומה, בעל העיניים המלוכסנות, שאפו מעוך ונראה כיפני. עומדים להם ככה הילדים, כשבינם לבין חפצי הפלא מפרידה השימשה וכיסם הריק של הוריהם, חולמים בהקיץ ומתכננים מה היו עושים אילו למשל, ככה באורח פלא ובדרך נס, הצעצועים הללו היו נופלים פתאום לידם...

״הקמיניצע״ (בית־האבן) השניה, אחרי כמה בתים עם ״פוצ׳יניס״, היה בית קינצלער, שבקומתו העליונה חנות הבדים הגדולה של חיים יעקב כץ. ה״קמיניצע״ האחרונה, הסוגרת את שורת ה״פוצ׳יניס״ היא בית נוצרי, שבו חנותו של מארין, גוי מוותיקי העיירה וממכובדיה. זוהי חנות גדולה של מכשירי כתיבה וספרי לימוד. באשר למכשירי כתיבה, אלה נקנים בחנויות היהודים בכמה פרוטות יותר בזול מאשר אצלו. ביחס לספרי לימוד, מארין היה, אמנם, היחידי בעיירה שמכרם, אך הספרים כמו הבגדים עברו מגדול לקטן וניקנו משומשים.

בסמוך לחנותו של מארין נמצא גם בית המרקחת, ה״אפטייק״ של העיירה, שכדאי קצת לייחד עליו את הדיבור. לכאורה, חנות רגילה. נכנסים, מבקשים את המצרך שנשלחת להביא, מחכים עד שמקבלים, משלמים והולכים. רק מי שלא היה ב״אפטייק״ יכול, אולי, לחשוב כך. קודם כל יש שם שלט המרשים ביופיו. זהו שלט ענק מזכוכית, שהרקע השחור שלו מבליט את אותיות הזהב שעליו. האותיות מרוחקות אחת מרעותה, כל אות לעצמה, כשומרת מרחק. הילד העובר מקיף את כולן במבטו, ומצרפן ביחד למילה אחת, שמשמעותה תואמת את השלט המפואר: א־פו־טי־קה. אי אפשר לעבור ליד שלט כזה סתם ככה! דלת הכניסה מזכוכית ממורקת, וצילצול הפעמון שהיא משמיעה מרעיד את הלב ממש. חוץ מזה, ה״אפטייק״ הוא המקום היחיד, שילד עם פיאות מסיר את הכובע עם כניסתו לשם, ונשאר כל הזמן בגילוי ראש. ריחו של ה״אפטייק״ הוא ריח של תרופות ונקיון. עובדיו מלובשים חלוקים לבנים כמו ״קיטלים״, להבדיל, ביום הכיפורים. האצטבאות מלאות צנצנות ובקבוקים מיוחדים של תרופות וסמים. לכל צנצנת תווית עם מסגרת משורטטת, ועליה רשום תוכנה באותיות דפוס. גם המאזניים המוזהבים הם מיוחדים במינם, שכמותם אין מוצאים בחנויות. כל זה מעסיק את הנכנס, ומסיח את דעתו מהמטרה שלמענה בא. התוצאה — כשנשאלים: מה רצונך? — מתבלבלים ושוכחים איך להגיד בפולנית ״אבקש לתת לי ...״ וכו׳ — למרות שחזרו על כך כל הדרך, ולפני היציאה מן הבית עברו בהצלחה את הבחינה איך להגיד זאת. — — — ואכן סופר על לקוח מסכן כזה, שנכנס פעם לבית המרקחת, וצילצול הפעמון יחד עם ריחם החריף של הסממנים ושל התרופות בילבל, כנראה, את משנתו הסדורה, סדר המילים ששינן לעצמו התחלף לו והוא פנה לרוקח: ״דזיען דוברי פאַניע יאכי מאַשטש״... (בוקר טוב, אדון משחת יאכי).

אחרי שמצליחים בגימגום, איכשהו, לצאת מן המבוך, ועד ששוקלים, מודדים ומכינים את המבוקש, יש לברר גם ענין מסויים, המטריד זה זמן רב. כמסופר ב״חדר״ ה״אפטייקער״ — היינו הרוקח הוא מומר, וראייה לדבר: על עורפו צרבו לו צלב בברזל מלובן. לשם בירור הענין צריך הרוקח להסתובב עם הגב אליך. את זאת אי אפשר לבקש ממנו, ויש לחכות להזדמנות נאותה. היא באה מיד כשהלה נכנס למחסן הנמצא מאחורי הדלפק, ואז אפשר בפירוש להבחין על עורפו צלקת בדמות שתי וערב.

מול חנותו של מארין נמצאת ה״געמינע״ — בנין העיריה, ועליה סמל העיר: ראשו של קדוש נוצרי מרחף מעל עץ, ולמטה שלוש מילים: אהבה, סבלנות ואנושיות. שלוש מידות טובות, שתושביה היהודים של העיירה הזדקקו להם כל כך בימי מצוקתם האיומה, וספק אם מצאו שמץ מהן אצל פרנסי העיר ואזרחיה...

הבנין מצד שמאל — ה״גמינה״ - העיריה

אינני יודע איזה שירותים הגישה העיריה לתושבי המקום. אם היתה איזו עזרה סוציאלית — דלת העם ועניי היהודים לא נהנו ממנה. זאת ניתנה להם מאמצעיה הדלים של הקהילה היהודית וממוסדות ההתנדבות של העזרה העצמית המסורתית. לעומת זאת, היו היהודים היחידים שנהנו מ״שירותי הבריאות העירוניים״, שהתבטאו בכך שמדי פעם יצאה וועדה של כמה חברי עיריה לבדוק את המצב הסניטרי בחצרות ובסמטאות היהודים. ניתנה מיד אזעקה: ״אַ קאָמיסיע גייט!״ — וועדה הולכת! ומיד התחילו כל בני הבית לטאטא במרץ סביב הבתים והחנויות, לסלק את האשפה, את הגרוטאות וכו׳. אין לזלזל

גם בנחיצות ה״שירות״ הזה בתנאי חיים הירודים דאז, שאילולי ״מוראה של מלכות״, מי יודע איך היו נראים...

בהזדמנות זו קבעה ה״קאָמיסיע״ איזו בתי עץ הם ״בוי־פעליק״, היינו — בסכנת מפולת, וטרם פונו על ידי דייריהם, היא גילתה סוחרים שמשקלותיהם ו״כלי המדידה״ שלהם לא סומנו ולא נבדקו מזמן, רוכלים שתוקף רשיונם פג, או חנויות שהמחירון לא היה תלוי במקום בולט, ועוד. כתוצאה מכך הטילו הם קנסות — כבדים מכפי יכולתם של הנפגעים. שתדלני הקהילה, חברי המועצה המקומית או סתם יהודים בעלי השפעה, עשו כמיטב יכולתם לבטל את רוע הגזרה.

ילדי החדר הכירו את העיריה בדמות פקחיה, במדים כחולים עם פסים של אדום ולבן בשוליים: ה״פוליציי״. (שוטר נקרא ״זשאַנדארם״) אחד מהם היה — שובה, גוי נמוך, עגלגל, עם שפם לבן אדיר, שהוסיף לו הדרת כבוד, כמו, להבדיל, הזקן הארוך ליהודי. הוא שירת בעיריה שנים רבות, עוד מתקופת קיסר פראנץ יוזף, וראה את עצמו כבעל־בית בעיירה. מתהלך הוא בסמטאותיה כבעל אחוזה באחוזתו, פוקח עין על כל הנעשה בהן, כולו אומר סמכות ושררה. על ברכת השלום של העוברים ושבים הוא עונה תוך הכרת ערך עצמו ושמירה על ה״דיסטאנס״, כיאה למעמדו הרם.

מדי פעם היה יוצא ה״פוליציי״ עם משפך גדול ביד, תוף תלוי לו על הכתף, היה מכה בו כמה וכמה פעמים, עד שהת־אספו סביבו כל ילדי החדר, סתם סקרנים, ארחי־פרחי והולכי בטל, ואז היה מכריז בקול גדול דרך המשפך, כמו ברמקול: ״פוֹדאַיע שיען, דוֹ וויאַדוֹמוֹשצ׳י״ — מביאים לידיעת הציבור! כל ההחלטות, הצווים וההודעות החשובות מטעם המוסדות המוניציפליים עוברים באמצעותו לידיעת התושבים, הוא מאציל עליהם מסמכותו ואז הם נכנסים לתוקף. הוא קורא אותם בחגיגיות ובטון רציני, כאילו הוא המחליט, המצווה והאוסר. הודעתו תמיד נגמרת ב״העובר ייענש בכל חומר הדין!״ כלומר, יהיה לו עסק איתי! מודעות מודפסות לא היו נהוגות בגלל מיעוט יודעי קרוא־וכתוב.

גמר במקום אחד, עבר ה״פוליציי״ למקום אחר, כשבני לוויתו הנאמנים, ילדי החדר, מקיפים אותו ושומעים כל פעם מחדש את הודעתו, שאת תוכנה אין הם מבינים ממילא, אך מה שמושך את לבם זה התוף והמשפך. כלים מרשימים כאלה אין בידי השמש בקלויז.

השמש, אחרי שהוא נותן כמה מכות ב״שולחן״, שקוראים עליו את התורה, מוסר הוא: ״מ׳איז מכריז ומודיע״... ומביא מודעה חשובה מטעם הגבאי או הרב, וזה הכל!

הילדים ממשיכים לעבור עם ה״פוליציי״ מסימטה לסימטה, עד שמגיעים ל״אוליארניע״, מקום מגורי הפרחחים, שפגיעתם רעה, ושומר נפשו ירחק מהם. שם מתקיימים חילופי המש־מרות, והליווי ל״פוליציי״ עובר מילדי החדר לידי השקצים היחפים, הנסחפים אחריו בכל סימטאות הגויים.

עם גמר תפקידם ממהרים ילדי החדר הביתה, ומספרים את החדשה המרעישה: ״מ׳האָט גיפויקט!״ היינו: היכו בתוף! הכריזו! — מה הכריזו? — הכריזו: ״פודאַיע שיען״ — היינו הכריזו — ״מודיעים!״... זה כל מה שניתן היה להציל מפיהם. בכל אופן, רישומו של מאורע מרגש זה היה ניכר עוד זמן רב אחרי התרחשותו והוא חזר על עצמו במשחקים בחדר ובבית. לא סיר פח אחד נפל קורבן, והובא אחר כבוד לחיים הפחח, להלחים את החורים שנבעו בו, בגלל שהוטל עליו תפקיד שלא תאם את כישוריו, תפקיד התוף של ה״פוליציי״.

בין ה״געמינע״ והבית הקטן מוקף הגינה של ליץ הרופא, נמצא רחוב עם כמה בתי עץ בודדים. באחד מהם היה ה״פרץ פאריין״ לפני שעבר לרינק. לידו ביתה של המאכניובסקין, אלמנת פקיד ממשלתי או עירוני, שניהלה בדירתה מסעדה ביתית לאורחים קבועים, כולם אנשי האינטליגנציה, ביניהם גם יהודים. עם אורחיה נימנו רופאים ועורכי־דין רווקים, אלמנים או גרושים, שלא ניהלו משק בית. הם היו באים לשם בשעה קבועה לארוחת הצהריים. זו היתה מוגשת להם בצורה אלגנטית, כיאה לסעודת רמי־מעלה. את בשר העוף לארוחותיה סיפקו למאכניובסקין שכניה היהודיים. כל העופות, שהוטרפו על ידי הרב, תרנגולות, שמצאו מסמר חלוד בקורקבנם, או שהיו להם פצעים פנימיים מוגלתיים, אבעבועות, וכל מיני תחלואים, לא עלינו, הובאו אליה.

בזמן הכשרת הבשר, כשמצאו ״שאלה״ על עוף, לקחו את האיבר הפגוע, את השוק או את הכנף השבור, הקורקבן עם המוגלה, הכבד או בני המעיים שאבעבועות עליהם, ארזו אותם בנייר, ושלחו לרב לשאול ״אַ שאלה״. הרב במקרים חד־משמעיים, העיף רק מבט על ה״שאלה״ הפרושה על שולחנו ופסק מה גורלה. במקרים של ספק, מתוך ש״חס על ממונם של ישראל״ מישש את ה״שאלה״ באצבעותיו, וחיפש בה ״צד זכות״, בסוף הרחיק אותה בשאט־נפש ופסק: תגיד לאמא שתמכור אותה לגוי! אף פעם לא אמר — ״טריפה״.

הגוי, שהרב הציע למכור לו את הטריפה, היה ה״מאכ־ניובסקין״, שקנתה את הסחורה בפרוטות, ועשתה ממנה מטע־מים ערבים לחך אורחיה החשובים. לא פלא, איפוא, שיהודי העיירה התיחסו בבוז, והסתכלו ברגש של עליונות על ה״אינ־טליגנטים״ הללו, הניזונים מהפסולת ומהתיעוב, שלולא המאכ־ניובסקין — היו נזרקים לפח־האשפה או לחתולים. פעם עורר מישהו בעייה הילכתית: היות ובין הסועדים על שולחנה של המאכניובסקין נמצאים גם יהודים, הרי על ידי מכירת הפיגולים האלה לה, מכשילים אותם באכילת טריפה, ועוברים על ״לפני עוור לא תתן מכשול״. הלמדנים התפלפלו הרבה בסוגיה זו, ואינני יודע איך פתרו את הבעיה — אך עובדה היא שהמסחר עם המאכניובסקין נמשך.

אחרי מסעדת ״למהדרין״ הנ״ל וליד המאפיה של אלי־הערש ווייס ישנן מדרגות היורדות ל״אוליארניע״. כמובן, שלא כדאי להשתמש במדרגות, אם אפשר תוך שניות, ב״שוונג״ אחד להחליק על המעקה העשוי צינורות ברזל, ובזמן הנחסך — לחזור על כך כמה פעמים! בהחלקה כזאת יש להיזהר ולא להסיח את הדעת כשמגיעים לסוף המסע, כדי לא לעוף מהמעקה ישר לתוך התעלה שלידו. לשם כך צריך להאיט כמה מטרים לפני הסוף, לבלום ע״י לפיתה חזקה של הצינור, ואח״כ, בקצה, לקפוץ בבת אחת. בכל מסע נתקלים בחיבורים הבולטים ומקבלים צביטה הגונה. חיבורי הצינורות הם אויב מספר אחד של המכנסיים, ומכנסיים קרועים מביאים, כרגיל, לידי עימות עם אמא.

למען הדיוק יש לציין, שבדרך כלל, לא המכנסיים המקו־ריים נקרעים על ידי ההחלקה הזאת, אלא — הטלאים שעליהם, וגם הם כבר דור רביעי או חמישי... בכל זאת אמא בשלה: שוב קרעת את המכנסיים?!

ובאמת, לא די שגדלים כמו "על שמרים", הבגדים (למרות שנתפרו מראש עם "ספר" ענקי באורך וברוחב — "צום אויסוואַקסן"), נעשים בכל פעם קטנים וצרים, התפרים מתפק־עים ואין יותר "מה להוציא"; חסרה עוד עבודה לאמא היושבת לילה לילה ושמה טלאים המחזיקים פחות זמן משהושקע בתפירתם. "צריך להזמין לו מכנסי פח אצל חיים הפחח — אולי אלה יחזיקו מעמד אצלו", סופקת האם כפיה מרוב ייאוש.

אחרי העיריה וה"אפטייק" נסגר המעגל של ילד החדר. מעבר להם מתחיל החלק הלא־יהודי של העיירה. כאן, בהמ־שיכו במדרכה, אורבת לילד היהודי סכנה של היתקלות בפר־חחים מילדי הגויים, כשהוא חשוף ובודד, ואינו יכול יותר לצפות לעזרה מהחנויות ומבתי המגורים הצפופים של היהודים.

בחצותו את הגבול הבלתי־מסומן, אך המורגש היטב, הוא עושה זאת בחששות כבדים. תוכניות ההגנה שלו נשענות על כמה בתים יהודיים בודדים, הפזורים בשטח, והמשמשים לו עמדות מפלט בעת סכנה, בדלגו בצעדים מזורזים על השטח המסוכן שביניהם.

בחלק זה של העיירה נמצאים כל המוסדות הממשלתיים, שגם יהודים נזקקים להם. משרדי המחוז — הסטארוסטה, בית המשפט, תחנת המשטרה, הבנק הממלכתי, בו פורעים הסוחרים היהודיים את שטרי החוב שלהם, ואולם ההצגות ה"סוקול".

לפני שהיה חשמל בעיירה, ובבתים השתמשו במנורות נפט, אפשר היה לראות ב"סוקול" מעל לשער הכניסה — נורת חשמל דולקת!

ב"סוקול" התקיימו כמה פעמים בשבוע הצגות קולנוע, אשר היוו אטרקציה גדולה בעיירה, ורק הנוער המודרני יכול היה ליהנות מהם.

לבחורי בית־המדרש, וכמובן, לילדי החדר — הקולנוע היה בחזקת "טריף", והסקרנים שבהם מתקשים מאוד לעמוד נגד הפיתוי הזה. אחד מבחורי בית־המדרש, שיצרו התגבר עליו, הסתכן וניסה לראות את הפלא הזה, איך "אנשים הולכים על הקיר", ובערב אחד, בין השמשות, לקח איתו את הסולם מה־"בוידעם", והלך איתו לבנין ה"סוקול", העמידו ליד חלון בקיר האחורי של האולם כדי להציץ לתוכו.

הבחור חזר משם במפח נפש, כי התברר לו, שחלונות האולם אטומים בווילונות כבדים.

באיזור זה, שלפני הפנייה ל"סוקול", נמצא משטח ריבועי, כעין חצר לא־גדולה, עם עצים נותני צל וספסלי ישיבה תחתיהם — ה"פארק הקטן". בצידו המזרחי של ה"פארק" בולט הבנין הגדול של משרדי המחוז — ה"סטארוסטה". בצד דרום מדרכה רחבה ומוצלת לטיולים, העוברת בין שני כבי־שים, האחד פנימי, המקיף את הפארק, והשני הוא הכביש הראשי, החוצה את העיירה ועם הגיעו לפארק הוא יורד במדרון תלול ליד הסטארוסטה, דרך הפרבר "הורביק". זאת היא דרך המלך, המקשרת את העיירה עם העולם הגדול, והיא מתפצלת בהמשך לסאנוק ולרימאנוב, אליהם יש להגיע כדי לנסוע ברכבת.

בז'זוב — מראה כללי

מול ה"טיילת" ליד בית הספר לבנות, נמצאת אנדרטת זכרון לנסיכה ידוויגה, גיבורת גרונוולד, וסביבה גינת פרחים מגודרת.

בשבת אחרי הצהריים, בימי קייץ, באים יהודים לפארק לשאוף אוויר צח. הנוער לא מבקר בפארק הזה. הם הולכים לפארק החדש, הגדול והמרוחק יותר, מטיילים ל"פאנסקי קשאקיס", ל"שדות ביאלה" או ליער הנמצא במרחק של כשעתיים הליכה מהעיירה. הדרך ליער, העוברת במרחבי שדות, בין שדרות עצים ובין בתים קטנים עם גנים מטופחים — הדרך הזאת היא יעד לטיול, בפני עצמו. לפעמים מסתפקים רק במחציתה של הדרך, ומגיעים עד ל"קאפליצע" (תא תפילה נוצרי קטן, עם פסל בתוכו, מין כנסייה מיניאטורית, המשמשת לתפילה ביחידות לעוברי אורח). בשביל הזקנות — הפארק הקטן הוא מרוחק מדי ומודרני מכדי שתוכלנה ליהנות ממנו. הן מעדיפות לשבת ליד הבית, קבוצת שכנות ביחד, ולספר אחת לרעותה על מצוקותיהן, שלעיתים דומות כל כך, עד שהן בעצמן מתקשות אח"כ להבחין בין מה שסיפרו, לבין מה ששמעו.

ללובשי בגדי השבת המסורתיים — הפארק, בוודאי, לא נוח. ה"שטריימל" והפארק וסביבתו, הם צהובים זה לזה. ל"לומדים" — השבת היא בכלל קצרה מדי, ולא מספיקים אפילו לגמור את "תוכנית הלימודים" שלהם, כל שכן שלא נשאר להם פנאי לדברים בטלים, כגון טיולים.

היחידים המטיילים בו הם זוגות צעירים עם ילדיהם, ואנשים בגיל הבינים, "עמך", בעלי־מלאכות ופשוטי־העם. אחרי שגמרו "להגיד" "פרקי אבות" בבית הכנסת ועד לתפילת "מנחה־מעריב" נשאר להם זמן פנוי לטיול של שבת.

החנות היהודית היחידה בסביבה זו היא ה"דרוגריה" של מנדזשי טרנטשר. החנות היא צירוף של בית מרקחת ותמרוקיה. נמכרים בה תרופות ומשחות, שאפשר להשיג אותן בלי מירשם של רופא, וכן מכשירים אורתופדיים; נזקקים להם בעיקר יהודים. את דברי הקוסמטיקה קונים הפקידים הממשלתיים, הגרים בסביבה. בחלון הראווה, בין צנצנות עם עלוקות, חוקנים וחגורות־שבר, קורצים בקבוקי יין משובח — "טוקאי" ו"מאלאגה", אך אלה מגיעים ליעדם מאוחר מדי. היין, שנקרא "מדיצינל" — נקנה עבור חולים במצב קשה, וניתן להם בכפיות קטנות כמה פעמים ביום; אך הם אינם נהנים יותר מן המעדן, ומרגישים בו רק את טעמו המר של תרופה.

בשטח זה נמצאים שני בתי הספר היסודיים, הבנויים לבנים אדומות עם גגות רעפים משופעים, אחד לבנים ואחד לבנות. כאן נפגשים ילדים יהודיים בפעם הראשונה בבני גילם הלא־יהודיים — מפגש, שפרט לנסיונות בודדים של התחברות מסוייגת, הוא רצוף התנגשויות קשות בעת ההפסקות, והתנכלויות מרושעות מצד מורות ומורים שונאי־יהודים. אחרי בנין ה"סוקול" נמצא בית הספר התיכון החדש — הגימנזיום, בו תלמידים יהודים מעטים, אך מספרם גדל בהתמדה במשך השנים.

ליד משרדי המחוז, בתוך ה"פארק הקטן" נמצא צריף עץ ישן, ובו הדואר המקומי. אליו מגיעים יהודים לעיתים קרובות ביותר, קונים שם גלויות ובולי דואר, באים לשלוח מברק, להוציא חבילת סחורה, שהוזמנה באופן דחוף, או צרור בגדים משומשים, שהגיעה מקרובים באמריקה.

לפעמים, במקרים מיוחדים, מגיעים לשם שיחת טלפון, שהוזמנה מראש. מאחר ולשני הצדדים אין טלפון בבית, נעשית ההתקשרות ביניהם ע"י "אוויזו" — הזמנת הצד המבוקש ע"י הדואר. הפגישה נערכת בשעה קבועה. המשוחחים משני עברי הקו נכנסים מתוחים ונרגשים לתאים מרופדים ומבודדים בבתי הדואר שבמקום מגוריהם, וה"אופרייטר" מקשר ביניהם. בתא החשוך והסגור, כשנשמע זימזום המכשיר, מתבלבלים, והשיחה מצטמצמת ל"הלו! הלו!" וכמה מילות מפתח, שחוזרים עליהם בקולי־קולות. בסוף יוצאים משם צרודים, עם צפצופים באוזניים ומיואשים מהטכניקה המפוקפקת.

בכניסה לבית הדואר נמצא "שטענדער" — שולחן תלמידים מוגבה, עליו קסת דיו, עט ציפורן ונייר סופג. כמה מאושרים, בעלי עט־נובע, שקיבלוהו מתנה מחו"ל, באים במיוחד לבית הדואר למלא את עטם בדיו.

בערב, כשהמוסדות והמשרדים הממשלתיים סגורים, לא נראים יהודים בסביבה הזאת, והיא לגבם מחוץ לתחום.

אחרי ה"אפטייק", על הגבול בין החלק היהודי והלא יהודי עומד בנין הכנסיה הקתולית, החולש על שני החלקים כאחד.

הכנסיה, על כל מה שהיא מסמלת ומייצגת, מטילה את צילה האפל על העיירה היהודית, והיא האנטיפוד שלה. עוינותה המופגנת משפיעה על מעמדם של היהודים, ומורגשת היטב בחיי יום־יום שלהם.

בהישמע קול פעמוניה בימי ראשון וחגא, מדמים יהודי העיירה להבחין בו צליל של איום כלפיהם, ומשתדלים להנמיך את קומתם ולא להבליט את נוכחותם.

הכנסיה בנוייה במרכז משטח נרחב עם דשא מטופח. הבנין, על ממדיו העצומים, על מגדליו ופעמוניו — עובר בהרבה את כל הבנינים הגדולים והמרשימים ביותר שבעיירה. חצר הכנסיה נמצא בשטח מוגבה במקצת, מוקף חומת בטון נמוכה, ועליה גדר ברזל גבוהה, צבועה שחור, עם פיתוחי ברזל מחודדים כלפי מעלה. הגדר, המגיעה עד למדרכה הרחבה, מתמשכת עד מול ביתו של הערשילע רץ, שם עוברת היא בקשת רחבה ביחד עם המדרכה לרחוב השני, ונגמרת ליד בנין בית המשפט. הגדר הארוכה הזאת הופכת בעיני הילד היהודי המצוי לחומה של זרות ופחד, העומדת בינו ובין הכנסיה וכל מה שקשור בה.

בגדר הברזל הזאת הצביעו הילדים על אחד מסורגיו שהיה מכופף, וסיפרו בגאווה ובסיפוק שזה מעשה ידיו של פוטאלי.

שמו של פוטאלי הוזכר ע"י הילדים פעמים רבות. מעשי גבורתו וגדולתו היו כאגדה בפיהם זמן רב אחרי שעזב את העיירה, ועקבותיו נעלמו אי־שם בדרום אמריקה.

ידענו שהכנסיה שוקעת כל יום בראש סיכה. אבל איך אפשר לוודא זאת? לא פעם הסתכלתי דרך שלבי הברזל מרחוק, וחיפשתי — אולי במקרה נמצא על קיר האבן סימן כלשהו, שלפיו אפשר לבדוק את הענין. אך ממרחק כזה אי אפשר היה להבחין בשום דבר. היינו מודעים לכך, ששקיעה איטית כזאת, גם אם המסופר הוא נכון, משמעותה המעשית

היא מועטה ביותר. אפילו מי שיגיע לזיקנה מופלגת, כמו ״דער אלטער הערש מיילעך״ — ספק אם יזכה לראות את הכנסיה שקועה ממש; לכל היותר יתקשו הבאים בה, לפתוח את שערי הברזל שלה. (הערש מיילעך היה סמל לאריכות ימים בלתי רגילה. כדי להמחיש את זקנתו המופלגת היו מספרים, שנשפך כבר ממנו ״ווארים־מעל״ — היינו קמח תולעים, היא אבקת עץ צהובה, הנשפכת מעץ בלה וישן, שתולעים כירסמוהו).

ליהודים הזקנים מהדור הקודם היה ״חשבון״ ארוך עם הכנסיה, והם — כשעברו בקרבתה — השתדלו לעקוף אותה, וסבבו את ראשם, כדי לא לראותה.

כשבגרנו, והאופקים רחבו, כביכול, סלדנו מיחסם זה לבית־תפילה, מקודש על בני אדם. אך, כמו בהרבה נושאים, שה־צעירים מתיחסים בביטול למושגיהם המיושנים של הזקנים, ואחרי שהם עצמם מתבגרים — נוכחים הם לדעת, שדבריהם של הזקנים היו מבוססים על חוכמת חיים, כך גם ביחס לכנסיה, נוכחנו לדעת עד כמה הם צדקו.

שמה של הכנסיה עורר לא רק פחדים בלתי מודעים ואסו־ציאציות של כל מאורעות האימים: מסעי־הצלב, השחיטות, האינקוויזיציות, עלילות הדם — כל פורענויות העבר — — —

אלא, גם בהווה: כל ההתעללויות וההתנכלויות, החרם על בתי־העסק היהודיים, הביזה בכל עת של חילופי שלטון וסדר — כל אלה — ממנה באו. לא אהבת האדם, אלא שנאה ורשע בקעו ממנה. כמרים חשוכים, בריונים בבגדי כהונה — השתמשו בבמותיה ה״קדושות״ להסתה פרועה של ההמון הנבער. שנאה תהומית ליהודים חלחלה בהם, ולא נרגעו עד שראו חלומם — חלום פולין בלי יהודים — מתגשם בצורה כה איומה לנגד עיניהם.

חושיהם המחודדים, על ידי רדיפות במשך דורות, ניבאו ליהודים, שמנת הסבל והיסורים, שבאה להם מהכנסיה, טרם נגמרה — ודעתה של זו לא תתקרר, עד שלא תראה בהשמדתם.

הכנסיה נושאת באשמה, שכל כך הרבה פולנים הסגירו את שכניהם היהודים לתליין — שכנים שחיו לידם במשך דורות — דלת ליד דלת. חלקם עשו בעצמם את מלאכתו של הש״ץ, בהתנדבות, בהנאה סאדיסטית ממש.

המעטים והבודדים מבין הגויים, בעלי צלם האנוש, שניסו לעזור לאומללים, גם הם היו צריכים להיזהר מפני אחיהם לדת — אחרת, גורלם לא היה שונה מגורל היהודים.

הכנסיה — היא שהיתה מקור כל הרשע הזה. היא — אשר חינכה אותם לכך.

אברהם לויטה

העיירה בשלהי תקופת אוסטריה וראשית עצמאות פולין

ילודי סוף מלחמת העולם הראשונה אינם יכולים לזכור את תקופת שלטון אוסטריה בגליציה, שכן זה התמוטט בהיותם תינוקות. על אף כל זאת מרגיש כל אחד מהם, כאילו הוא מכיר את התקופה הזו אישית.

משל למה הדבר דומה? לילד, שנולד בבית פאטריארכלי, להורים צעירים, שהיו "קעסט־קינדער", היינו סמוכים על שולחנו של אבא עשיר ותקיף, בעל סמכות, שניהל את עסקיו ביד בוטחת, ועל פיו הושק כל דבר.

בהיות הילד בן כמה חודשים נפטר הסב באופן פתאומי, כשהוא עדיין במלוא אונו, ובני המשפחה, שהיו כולם תלויים בו, נשארו מיותמים.

שנים אחרי פטירתו עוד ריחף צילו של הסב הנערץ על הבית. רישומו ניכר היה בכל. כל חפץ מחפצי הבית היו ספוגים זכרונות על הנפטר, וקווי אישיותו הוטבעו כבתבנית, בתוך הסביבה, בה הוא חי ופעל. הילד, ששמע כל הזמן על מעללי סבא הגדול, עיצב לו בדמיונו את דמות האיש הנערץ, לפי החלל שנותר אחריו ולפי העקבות שהשאיר.

כך גם נוצרה תדמית תקופת אוסטריה בתודעתנו, לפי סיפורי המעשיות, ששמענו עליה בכל הזדמנות, ולפי הרי־שומים, שהשאירה אחריה על החיים במדינת פולין, אשר קמה במקומה ועל חורבותיה.

בעיני היהודים בממלכת קיר"ה (קיסר, ירום הודו — הכוונה לקיסר פרנץ יוזף, מלך אוסטריה) נצטיירו השנים שלפני מלחמת העולם הראשונה כשנים של שלווה, יציבות ובטחון, וכך גם נקראו בפי העם: "פרידענס־צייט", ימי שלום.

ממשלת אוסטרו־הונגריה לא הצטיינה במיוחד באהבת ישראל, ובחוגים השליטים והאריסטוקרטיה בווינה ובבודפסט שררה אנטישמיות חריפה. האינטליגנציה היהודית נתקלה בהגבלות שונות ובאפליה, ונחסמו לפניה הדרכים להתקדמות חברתית וכלכלית. (יש לציין, שלמרות ההסתייגות מהיהודים, לא השתמש הממסד באנטישמיות כבמכשיר פוליטי למטרות פנים).

יהודי גליציה, שחיו בריכוזים גדולים בעיירות, מוקפים באוכלוסיה פולנית ואוקראינית, פרימיטיבית ועוינת, לא היו מפונקים במיוחד, והאנטישמיות "התרבותית" של פקידי הרשות לא הפריעה להם כל כך. הם לא ניסו אף פעם להיכנס למועדוני הטניס או למסיבות ולנשפיות של החברה הגבוהה, וממילא לא הרגישו, שהמקומות האלה סגורים לפניהם. בכלל, בהש־וואה לשכן ממזרח — ל"פוניע" (כינוי גנאי לצאר ולרוסים) ושנאת היהודים הברוטלית ששררה שם, נראתה אוסטריה כ"מלכות של חסד".

בין העם (היהודי) התהלכו אגדות תמימות על ידידותו של פרנץ־יוזף ליהודים, על "אהבת ישראל" שלו, ובעיירות הקטנות, ככל שהיו רחוקות יותר מווינה המעתירה, גדלו ממדיהן של האגדות, ומידת ההגזמה שבהן תפחה והלכה.

היהודים בממלכת אוסטריה רחשו כבוד רב לשפה הגר־מנית, שנחשבה בעיניהם כשפת תרבות לעומת השפות הסל־ביות, בהן דיברה האוכלוסיה המקומית, ועל כן נחשבו כשפות של איכרים ושל העם הפשוט.

הקירבה הלשונית בין יידיש וגרמנית איפשרה ליהודים, ביתר קלות מאשר לפולנים או לאוקראינים להידבר עם האד־מיניסטרציה ועם פקידי השלטון האוסטרי, זה נתן להם הרגשה מסוימת של שייכות למדינה זו.

בגליציה, שהיתה שטח כיבוש של האימפריה, מיושבת על ידי מיעוטים לאומיים שונים, אשר ראו באוסטריה שלטון זר, וציפו ליום בו יוכלו להשתחרר ממנו — נחשבו היהודים לאלמנט לויאלי ונאמן לשלטון. כקבוצה אטנית לא היו ליהודים דרישות מיוחדות. הם לא ביקשו זכויות לאומיות, לא אוטו־נומיה — אלא הסתפקו בכך שהממשל העניק להם הגנה פיזית (אחרים לא היו זקוקים להגנה).

המשטר היה משטר אוטוריטטיבי. התפרעויות דוכאו ביד קשה, וזה היה לתועלת היהודים, שכן היהודים לא ביצעו מעשי בריונות — אלא הם תמיד היו קורבנותיהם.

שוטר היה "סמכות". הוא ייצג בעיני העם את החוק ואת השלטון, הוא היה גם השופט וגם המבצע, וזה היה מובן מאליו, ששיכור או פרחח מתפרעים, קיבלו ממנו את העונש במקום, בצורת כמה סטירות־לחי. אם זה לא היה מספיק משכנע, סגרם לכמה ימים בבית המעצר, עד שיתפכחו ויירגעו. מקרים רציניים יותר, שהובאו לפני בית המשפט, נענשו בצורה חמורה; השופט לא שאל חוות־דעת של פסיכולוגים ופסיכיאטרים למיניהם, ולא קנה סיפורים על ילדות קשה, אשמת החברה וכו׳.

הדאגה לתרבות ולחינוך בשטחים הנשלטים לא הטרידה במיוחד את אנשי השלטון. כל חיי התרבות, המדע והאמנות התרכזו בבירה, בווינה — אך יהודי גליציה לא הרגישו בחסרונם של האופרה והתיאטרון המלכותיים. צורכי התרבות שלהם באו על סיפוקם בלימוד דף גמרא, נסיעה לרביים ומפגשי חסידים. הם היו מרוצים, שהמשטר שמר על חופש הפולחן הדתי, לא התערב בעניניהם, ואיפשר להם לנהל את עניני הקהילה כרצונם.

אלה הונהגו ביד רמה על ידי באי־כוחם ועושי־רצונם של הרביים החסידיים, שהיו, למעשה, השליטים האמיתיים בכל העיירות, וכל העניינים נקבעו על פי הוראותיהם.

ידוע הסיפור על יהודי מעיירה נידחת בגליציה, שהגיע לווינה בלי דוקומנטים, ושם נעצר לחקירה ע״י המשטרה. הובא מתורגמן. לשאלת החוקר מאין הוא בא, נקב היהודי בשם אחת מתרפ״ט עיירות גליציה, אשר איש לא שמע את שימעה, ולא היתה רשומה בשום מפה, בכל אופן לא בשמה, כפי שבוטא בפי היהודי, ביידיש.

חיפשו בכל הדפטראות, אך מקום כזה לא היה בנמצא בכל האינוונטר של המלכות. התעורר חשד, שהמקום נמצא מחוץ לגבולות המונארכיה, והיהודי נשאל, למי, בעצם, שייכת עיירתו? על כך ענה בניגון של גמרא: עד לזמן האחרון היתה העיירה כולה ״שייכת״ ל״טשורטקוב״, אלא אחרי שחדרו לתוכה כמה ״שקצים בלזאיים״ והקימו להם ״מנין״ משלהם, המצב כבר לא כל כך ברור. (טשורטקוב ובלז — שתי חצרות חסידיים מתחרות).

השלטון, מצידו, לא נתן במיוחד את דעתו על הצרכים המקומיים בגליציה; ההשקעות והפיתוח בוצעו בארץ־האם, ולא בשטחים הלא־בטוחים, המיושבים ״נייטיבס״. רמת החיים היתה נמוכה, החיים פרימיטיביים ביותר, אך הסדר והיציבות, ששררו בכל הממלכה, היוו כעין פיצוי על המצב הכלכלי הירוד.

החיים זרמו בשקט וללא זעזועים. כל סביבה חיתה את חייה היא, ואנשיה ידעו מעט מאוד על מה שמתרחש מעבר לאופק. העיתונים מווינה, אשר הגיעו באיחור של כמה ימים, נקראו על ידי קומץ קטן של אנשי מעלה, והידיעות על הנעשה בעולם עברו כמה ״ידיים״ עד שהגיעו לעם הפשוט. בדרכם המפותלת עברו החדשות כל מיני טיפולים ושינויים, כל אחד הוסיף להם נופך משלו וקצת פרשנות, לפי הבנתו; שמות האנשים והמקומות שובשו, נתחלפו להם טוען ונטען, תוקף ונתקף — עד שלא נשאר בהן שום דמיון למציאות. מובן, שהדבר לא הפריע לאיש, העיקר — שכולם היו ״מעודכנים״. שכן כל מה שקרה בעולם, היה בשבילם לכל היותר סיפור פיקנטי או סתם קוריוז, ולא היתה לכך שום השפעה על החיים במדינת קיר״ה.

עמודי העיתונים היו, בחלקם הגדול, גדושים פרטים על בית המלוכה. סופר בהם בהרחבה על קבלות פנים מפוארות, נשפיות, עריכת ציד, וכו׳, כל זאת עם תיאורים מפורטים על התלבושות של המי ומי.

אירועי תרבות, כגון הצגות גאלה, פרמיארות, קונצרטים, התקיימו בחסות מישהו ממשפחת המלוכה, וזה היקנה להם את חשיבותם הרבה, והירבה את מספר המבקרים בהם. חיי החברה תוארו בעיתונים כמערכת כוכבים נוצצת, אשר במרכזה בית־המלוכה, כשכל האצולה, הקצונה הגבוהה, הדיפלומטים והפקידות הבכירה — כולם סובבים אותם.

ברור, שתיאורי העיתונים הקיפו רק את החזית המפוארת של בית המלוכה, את הפאסאדה, ולא סופר על המתרחש בחצר האחורית, על התככים והשערוריות, שבהם היו מעורבים כל רמי היחס. זה היה נושא לרכילויות, שסופרו בעל פה, ומעט מהן הגיע לפרובינציה המרוחקת.

הידיעות על חצר המלכות, בהגיעם ליהודי העיירה, עברו סינון, וכל הדברים הטפלים נשרו מהן. היהודים ראו בנעשה ב״מלכות״ דרך הפריזמה שלהם: ״מלכותא דארעא כעין מל־כותא דרקיע״ — ושבילי הרקיע הרי היו נהירים להם. תדמית ה״מלכות״, שנוצרה אצלם, היתה של קיסר היושב על כסא המלוכה, מוקף שרים ויועצים, הדנים בכובד ראש בעניני המדינה, ושופטים את העם משפט צדק. ההדר והפאר המלכותי הלהיב מאז ומתמיד את דמיון העם, והיפרה את הפולקלור והיצירה העממית.

מבלי כל קשר איך ה״מלכות״ הרשימה את היהודים כ מ מ ש ל, היא התאימה להם להפליא כ מ ש ל, החל מאגדות חז״ל על מלכים ובני מלכים עד למשלי המגיד מדובנא וסיפורי חסידים. בעולם המושגים שלהם, בשטח הדרש, החסידות וה־מוסר, ריחפו תמיד נ מ ש ל י ם תועים, ורק חיכו שיזווגו להם את המשל המתאים, ומה יכול להיות יותר מתאים מאשר ״משל במלך בשר ודם״...

✡

פרוץ מלחמת העולם הראשונה באה על יהודי גליציה כרעם ביום בהיר. תדהמה ופחד תקפו אותם. הם, אומנם, האמינו כי מלכם צודק בסכסוכו עם סרביה, ומבלי לדעת שום דבר על בוסניה ועל הרצגובינה (שתי פרובינציות סרביות שנכבשו על ידי אוסטריה מידי הטורקים, ובשנת 1908 סופחו על ידיה, דבר שגרם למתיחות ואיבה בינה לבין סרביה), האמינו היהו־דים שחזקה על הקיסר — אם הוא תובע אותן, הן, בלי ספק, מגיעות לו. אחרי רצח יורש־העצר, הארכידוקס פרנץ פרדיננד ואשתו, היה ברור להם שיש להעניש את רוצחיהם, אך לפי הבנתם ולפי אופיים נראתה בעיניהם הכרזת המלחמה עונש מוגזם ביותר, הטומן בחובו סכנות איומות.

באווירה של קדרות ואבל, שהשתררה במקומות היישוב של היהודים, הוטל על ה״מספידים מטעם״ התמימים, הרבנים והדיינים יושבי האוהל, משימה שהיתה גדולה מכפי מידתם — לדרוש לפני הקהל לספר על רצח יורש העצר ולעורר רגשות פאטריוטיים בעם. הם מילאו את תפקידם כמיטב יכולתם, ודרשותיהם שנאמרו בנוכחות אנשי הממסד, הכילו קצת דברי תורה, ציטוטים מהגמרא על חובת הנאמנות למלכות ותפילה לשלומה. אך ספק אם שומעיהם השתכנעו על הצורך במלחמה ובשפיכות דמים.

אם כי היהודים, כאזרחים, היו נאמנים לשלטון, כאמור, וצייתו לו בדרך כלל, הרי, בנושא מלחמה הם חלקו עליו קשות. לא רק שלא ראו טעם בהרפתקה זו, אלא, הם היו מודעים היטב למוראות הצפויות ממנה, ושלא כאנשי הממשל, הם גם שיערו את תוצאותיה. למודי סבל — ניבא להם ליבם, שכרגיל, הם יהיו קורבנותיה העיקריים גם של מלחמה זו. הם לא השתכרו מהצוצרות הקרב ומהסיסמאות הפטריוטיות הנבובות, ולא היו מוכנים למסור את נפשם למען שיקולי יוקרה של המונרכיה.

הרבה צעירים, במיוחד בעלי משפחה, ממחויבי הגיוס, החלו, למרות הסיכון הרב שהיה בדבר, לחפש דרכים איך להתחמק מהצרה הזו. חלק מהם הטילו מום בגופם, בכדי לא ללכת לחזית. קמו בעלי מקצוע מיוחדים, שהתמחו בעשיית מומים לא מסוכנים, כגון שבר, שבירת איברים, פגיעה בשמיעה, כדי להינצל מאימת המלחמה.

היו כאלה שעזבו את מקומות מגוריהם מפחד הגיוס, והסתתרו במקומות מרוחקים, במקום שאין מכירים אותם, לרוב בווינה עצמה, ממש מתחת לאדרתו של הקיסר. שם בעיר הגדולה והצפופה, המלאה פליטים, היתה פעולת המשטרה הרבה פחות יעילה מאשר במקומות הקטנים, בהם הכירו איש את רעהו.

גם בעיירה נמצאו כמה אברכים, שלמרות מצב בריאותם התקין, לא התלהבו במיוחד ללכת לחזית, ולא היו להם כל אמביציות להיות בין גיבורי האימפריה. ביודעם היטב, ששלטונות הצבא לא ישלימו עם "שיחרור עצמי" מהשירות, נעלמו הבחורים מהבית, ומצאו להם מקומות מיסתור, זה בכה וזה בכה. מפעם לפעם היו מסתכנים בביקור משפחתי. באישון ליל ובאין רואה, מחופשים קימעה, היו מתגנבים לביתם, לנו בו — ולמחרת — מוקדם בבוקר — נעלמו. תוצאות הביקור הלילי היו ניכרות כעבור כמה חודשים על נשותיהם, ומאחר ואלה היו ידועות ומוכרות לפקידי הרשות כנשים הגונות וצנועות, ולא נחשדו ח"ו בהתנהגות קלת־דעת, הטרידה אותן המשטרה המקומית ועקבה אחריהן, בתקווה לתפוס "על חם" את הבעלים המסורים.

השלטונות היו מודעים ליחסם זה של היהודים לשירות הצבאי ולמלחמה. כך למשל, סופר בשם הקיסר פרנץ יוזף, שבא פעם לבית־חולים צבאי לבקר את פצועי המלחמה, ניגש למיטות בהן שכבו חיילים מכל העמים, שאל לשלומם, התענין באיזה קרב נפצעו, וכו', עד שהגיע ליהודי, ואחר ששאל לשלומו, פקד על שלישו להעניק לחייל היהודי אות הצטיינות. לשאלת הקצין המופתע מה ראה בחייל היהודי לציינו יותר מיתר החיילים השוכבים לצידו, השיב הקיסר: כל החיילים האחרים משרתים שירות חובה מתוך הכרח, כי אין להם ברירה; לעומת זאת, היהודי הוא "מתנדב" ומשרת מרצונו החופשי, שכן, אילו לא היה רוצה, היה בוודאי מוצא את הדרך איך להתחמק מכך.

כמו בכל בדיחה יש גם בזאת הרבה מן ההגזמה. לאמיתו של דבר, אי־הרצון להשתתף במלחמה חסרת־טעם זו היה נחלתם של כל העמים במונארכיה האוסטרו־הונגרית, אלא שבני עמים אחרים התקשו יותר להשתמט מהצבא מאשר היהודים. גוי, למשל, שהסתתר בסביבתו — שכניו ומכריו מיד הלשינו עליו. היהודים, לעומת זאת, היו סולידריים ביניהם, ובהיותם גם זריזים יותר ובעלי קשרים משפחתיים בכל חבלי האימפריה — הצליחו בכך יותר מאחרים.

למרות כל האמור, שירתו רבבות מיהודי גליציה בצבא, השתתפו בקרבות, נפלו, נפצעו, לחמו מתוך אין־ברירה, בדיוק כמו יתר העמים.

אם כי, כאמור, איש לא גילה התלהבות יתירה למלחמה זו, קיוו היהודים, בכל זאת שהקיסר שלהם ינצח בסופו של דבר, והענין ייגמר בכי טוב, במיוחד כשלצידו גרמניה החזקה מבחינה צבאית וטכנולוגית כאחת.

כבר התחלת המלחמה הביאה איתה אכזבה קשה. מיד עם פרוץ הקרבות התגלתה חולשתו של הצבא האוסטרי. היה זה צבא מסורבל ובלתי יעיל. חייליו היו בני לאומים שונים, עוינים זה את זה, הקשר ביניהם היה כפייתי, וחסרה להם כל מוטיבציה להילחם. הפיקוד היה אוסטרי, מורכב מקצינים מדושנים ומנופחים, מיוחסים ובעלי פרוטקציה, שכל נסיונם הצבאי היה ממצעדים בחגים הלאומיים ובימי ההולדת של משפחת המלוכה.

מיד בהתמודדות הראשונה ניגפו הם לפני הרוסים המסתערים. גדודי הקוזקים, שפרצו מהר את החזית, חדרו לעיירות גליציה, ועשו בהן שמות. עם התקדמות הרוסים הצליח חלק מהאוכלוסיה היהודית לברוח, או, כפי שקראו לזה אז "געפליכטעט" לווינה, ל"בעהמען" ול"מעהרען", (צ'כוסלובקיה) ולהונגריה, שם הם חיו כפליטים. הנשארים סבלו קשות מהפולש האכזר.

בהתקפת הנגד, שבוצעה אחר־כך, לאחר שהצבא הגרמני לקח את הענינים בידיים, נהדפו הרוסים הרחק לאחור, והמצב התיצב איכשהו. אך הספק התחיל כבר לכרסם. התמשכות המלחמה התישה את הממלכה, ודילדלה את כוח האדם שלה. הגיוס החל להקיף גילאים גבוהים יותר, וכל בטלני העיירה נקראו לדגל. גם על בעלי מום לא פסחו. בנקל אפשר היה להבין שבכאלה — האימפריה לא תיושע.

הגיוס הכללי והוצאות המלחמה העצומות עירערו את כלכלת הארץ, והשתרר מחסור עצום במצרכים חיוניים. במקום מוצרים טבעיים ומקוריים הופיעו בשוק תחליפים שונים — ה"ערזאצים" למיניהם.

הלחם, שהיה המזון העיקרי והיסודי, חולק במנות מצומצמות, והיה מורכב ברובו מקמח תירס, עדשים וכל מיני פסולת. הסובין, שמשתמשים בו לבזיקה על המרדה, כדי שהבצק הלח לא יידבק אליו וכיכר הלחם תתחלק ממנו לתוך התנור — הסובין האלה הוכנסו לתוך הלחם, ובמקומם השתמשו בנסורת־עץ. הדייסה הדביקה, שנקראה בשם "לחם" לא היתה ראויה לאכילה, ולא השביעה את האוכלוסיה הרעבה.

יסודות המשטר והסדר הקיים החלו להתפורר. בכל זאת לא ציפה איש למפולת טוטאלית. היתה עוד תיקווה, שהצדדים הלוחמים יגיעו לאיזה שהוא הסדר.

החזית המערבית המכרעת היתה רחוקה, ואוסטריה לא נלחמה בה. מעט מן הנעשה שם הגיע לתודעתם של היהודים בעיירות. הם ניזונו משמועות, משיברי ידיעות, שנמסרו מאחד לשני, ונסתלפו בדרך מסירתם, מסיפורי החיילים על קטעי החזית, בה נלחמו; ובודדים גם מקריאה שטחית בעיתונות המגמתית, אשר השתדלה להעלים את חומרת המצב.

בכל אופן, ההתמוטטות של המונארכיה האוסטרו־הונגרית באה כזעזוע לכולם. קריעת הדרגות והכפתורים עם הנשר בעל שני הראשים ממדי החיילים, השוטרים והפקידים האוסטרים ע"י הצעירים הפולניים עוררה תדהמה, ונתקבלה כחורבן העולם.

✡

במקום אוסטריה קמה פולין העצמאית. ראשית דרכו של השלטון הפולני היתה מלווה פרעות ביהודים. גדודי הגנרל הלר, ה"הלרצ'יקים" התעללו ביהודים, תלשו את זקניהם, וזרקו אותם מהרכבות תוך כדי נסיעה.

הכמרים והמנהיגים הפולניים הסיתו את ההמון הפרוע נגד היהודים, אשר הופקרו ע"י השלטון החדש. גם ליהודי העיירה היתה הזדמנות להכיר בצורה יסודית יותר את שכניהם

הפולניים, שבמשך שנים נפגשו איתם יום־יום והחליפו ברכות ידידותיות.

בהסתתרם בבתיהם, מאחורי שערים מוגפים, ראו היהודים דרך הסדקים איך השכנים הללו, שהפכו בין לילה לחיות פרא שהשתחררו מכלוביהן, פרצו בגרזנים ובמוטות ברזל את החנויות, בהן קנו רק אתמול את צורכיהם, והיכו באכזריות את כל מי שניסה להגן על רכושו.

בחוסר אונים ובליבות שבורים הסתכלו היהודים איך בתי־העסק שלהם, כל רכושם, עמל כפיהם, שצברו במשך שנים — ולפעמים דורות — נבזז ונשדד לאור היום — ואין מושיע.

ה״רויבן״ — ה״שוד״ הזה נשאר חרוט בנפשם כטראומה לכל ימי חייהם.

במצב הזה אין פלא שהיהודים בעיירות גליציה הזכירו עוד בשנות העשרים בנוסטלגיה את ימי השלום של אוסטריה, כימים של ״איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו״, בשכחם, כדרכם של אנשים, את כל מה שהיה שלילי בעבר. מי ששמע את סיפוריהם, שהיה בהם, כמובן, מידה רבה של הגזמה — על האושר הרטרואקטיבי הזה, קשה היה לו לקבוע, אם באמת זאת היתה הרגשתם אז — או שבגלל מצבם הנוכחי הקשה יצרו לעצמם אשליות ב״רוורס״ ביחס למה שהיה.

בכל אופן, מאחר ודרישות היהודים היו צנועות ביותר, והכלל: ״טוב פת לחם — ושלווה בה״, או ״אַ פוסנע שטיקל ברויט — נאַר רואיק״ תופס לגביהם, יש להניח, שפת קיבר שרוייה ב״גריץ״ — מרק גריסים, או ב״פאמאלע״ — מרק שזיפים, שבהם הסתפקו, נעמה להם, וגעגועיהם לתקופה האוסטרית השלווה, היו כנים.

רק טבעי הוא שהיהודי הפשוט והתמים, שלא התמצא בפוליטיקה, והתהליכים המדיניים והשינויים, שחלו בעולם אחרי מלחמת העולם הראשונה היו מעבר להשגתו — ראה בפולין, בתחילת תקומתה מדינת אספסוף, שלא תוכל להחזיק מעמד ולהתקיים (מצב דומה שרר בגליציה המזרחית. גם שם הערכה של היהודים הפשוטים, היתה, שכנופיות הפורעים האוקראיניים לא יהיו מסוגלים להקים מדינה עצמאית — ושם הם צדקו).

תמימים מאוד קיוו אפילו שהקיסרות, המנוסה בשלטון, תשוב ותשליט בחזרה את הסדר הטוב, שהופר. היו גם כאלה ששמרו על שטרות הכסף האוסטריים, שהפכו לפיסות נייר חסרות ערך, והאמינו שהשטרות הללו עוד יחזרו להיות מטבע עובר לסוחר.

במשך הזמן, כעבור שנים אחדות, התיצב המשטר בפולין, והונהגו בה סדרי שלטון תקינים פחות או יותר.

ה״פאטריוטיות״ האוסטרית נשארה נחלתם של כמה ״עקשנים״ ללא תקנה, אשר, בדומה לשרידי משפחת ה״הבסבורגים״, בשום אופן לא יכלו לשכוח את עברם ה״מלכותי״ המפואר, ולא העניקו הכרה למדינה החדשה.

✡

האוכלוסיה בפולין היתה מורכבת ברובה מאיכרים קטנים. תושבי הערים, הפולניים, היו פקידים, קציני צבא, ופועלי־תעשיה, שהיתה רק בראשית דרכה.

קופת המדינה המרוששת היתה ריקה, וכל העול של גיוס האמצעים הכספיים הנחוצים הוטל על המסחר, שהיה בחלקו העיקרי בידי היהודים. כשהסוחרים היהודיים המדולדלים, אשר רכושם נשדד, עשו את כל המאמצים לשקם את עיסקיהם מחדש — הפעילו נגדם השלטונות את מכבש המיסים בצורה דרקונית — ללא כל התחשבות במצבם — ולא איפשר להם להתאושש (התקופה הידועה של שר האוצר גרבסקי).

המצוקה הכלכלית הקשה ושינאת היהודים התהומית, ששררה בפולין מתמיד, לא השאירה הרבה תקווה ליהודים, ומשפחות רבות החלו לחפש דרכים להגר משם, לכל מקום שאפשר היה רק להגיע — ובלבד לצאת.

אלה, שהיו בעצמם מבוגרים מדי לכך, חיפשו אפשרויות הגירה לילדיהם, שבגרו ונשארו ללא כל סיכוי בעיירה המדולדלת. לא בלב קל השלימו הורים עם הרעיון של עזיבת הבנים, ובעיקר הבנות, את הבית. המושג הרווח של ״יידיש נחת״ היה, שילדים וחתנים מתרכזים סביב הבית ובקרבתו, מעין ״בניך כשתילי זיתים סביב לשולחנך״. ההורים היו מודעים לסכנה, שההתרחקות מהבית והעקירה מהשורשים עלולה להרחיק את הילדים מצורת החיים המקובלת עליהם מדורות. לא פעם ניסו להשביע את העוזבים, שישמרו לפחות על כמה מצוות יסודיות, כגון שמירת שבת, הנחת תפילין, וכו׳.

בודדים, בעלי קשרי משפחה בערים הגדולות במערב אירופה, ניסו להגיע לשם באמצעות קרוביהם. בארצות האלה היתה רמת חיים גבוהה יותר מאשר בפולין הענייה, וקל היה, יחסית, להסתדר שם, אך ארצות אירופה לא היו מעונינות במהגרים מחוסרי אמצעים ומקצוע, ובמיוחד, יהודים. אשרות הכניסה לארצות ההן הוצאו לתקופה קצרה ולמטרה מוגדרת, כגון ביקור קצר אצל קרובים, מטרות ריפוי, או לרגל מאורע בינלאומי, כגון כנס או תערוכה, וכד׳.

עם תום הזמן המוקצב, כאשר פג תוקפו של רשיון השהייה במקום, הזכירה המשטרה המקומית בתקיפות לנוגעים בדבר, שתקופת ״הכנסת האורחים״ הגיעה לקיצה. היו קשיים רבים עם הארכת רשיונות השהייה, היה צורך בכל מיני תחבולות ופרוטקציה ב״רישום — איינמעלדן״ בכדי שתתאפשר הישארות במקום באופן ליגלי.

פרט לקשיים דלעיל, וכן קשיי השפה ובעיות תעסוקה ופרנסה, שהם מנת חלקם של כל הבאים לארץ זרה, בלי אמצעים, כדאי להזכיר שהיתה ליוצאי עיירה קטנה בעייה נוספת, והיא ההסתגלות לחיים בעיר הגדולה. מעיירה ללא חשמל, ללא מים זורמים, בה לא ראו מכונית — לעיר אירופית גדולה וסואנת — היה המעבר מלא מכשולים, שהם נראים היום בעינינו אולי קצת מגוחכים, אך הבאים היו צריכים להתמודד גם איתם.

לשמור שבת, למשל, בעיירה — לא היה קל מזה. נרות השבת דלקו בליל שישי עד שנגמרו, וזה היה סימן שיש ללכת לישון. את התנור בחורף הסיק ה״שבת־גוי״ תמורת פרוסת חלה. בכסף לא היה צורך בשבת (באמצע השבוע, כשהיה דווקא צורך רב בו — הוא גם לא היה בנמצא). אחרי שבירת הראש במשך כל ימות השבוע איך להשיגו — היה בשבת האוכל מוכן בתנור, וצריך היה רק להוציאו משם.

לא כל כך פשוטים היו פני הדברים אצל המהגרים. קרה לא פעם, למשל, שאחד מהם נכנס לבית זר בליל ששי, לא הדליק אור מפני השבת, גישש באפלה, ופתאום נתקל באחד הדיירים, שיצא והדליק את החשמל בחדר המדרגות, נבהל בראותו אדם זר, נבוך בצורה מחשידה, המגמגם, ואפילו אינו יודע להסביר את עצמו, בגלל קשיי השפה. למהגרים, שיצאו מן העיירה בשנים ההן היו הרבה סיפורים על כך. במשך הזמן פתר כל אחד איך שהוא את בעיותיו, בהתאם לכשרונו ולכושר ההסתגלות שבו.

אך, כאמור, רק מעטים הסתדרו באירופה. רובם של היוצ־אים פנו לעבר יבשות אחרות.

מעטים, בעיקר צעירים, שנטו יותר להרפתקנות, ניסו את מזלם באמריקה הדרומית, שם הם עברו בבתים עם מזוודה של סידקית, כרוכלים. הסחורה היתה ניתנת להם בהקפה ע״י סוחרים יהודים, שכבר התבססו במקום. זאת היתה התחלה אופיינית לארצות ההן, אך רק חלק מהמהגרים לשם הצליח להגיע לביסוס כלכלי, היתר, או שחזרו לפולין, או שעברו משם לארה״ב ולקנדה.

☆

המלחמה מוטטה לא רק את המשטר המונארכיסטי, שהת־קיים במשך תקופה ארוכה, אלא היא גם עירערה את כל היסו־דות התרבותיים והקהילתיים, שנשענו על המשטר הזה ונבנו לפי מתכונתו. החל מעבר ממשטר של מינויים מלמעלה, פרו־מיננטים, אל נציגות נבחרת, אשר היוותה ראשיתו של תהליך הדמוקרטיזציה של החברה. הופיעו עסקנים מסוג אחר, שהכ־ניסו סיגנון שונה בחיים הציבוריים היהודיים. במקום דרשות רגשניות ואיומים בגיהינום באה הפניה להגיון והנסיון לשכנע.

הפעילות הציבורית הקודמת התנהלה, בהתאם לתפיסת החיים הרווחת של שני עולמות השלובים זה בזה. ״עולם־הזה״ — חיי יום־יום על מצוקתם הקשה, אשר הגבאים והשתד־לנים ניסו, בכל יכולתם הדלה, להקל עליהם; ״עולם־הבא״ — העולם הרוחני, שרוב המחשבה והמאמץ הופנו אליו. בשטח זה פעלו וקבעו הרבנים והרביים.

כעת התווסף מימד חדש — המימד הפוליטי, המאבק לשינוי פני החברה והנסיון להקל מצוקת הפרט על ידי פיתרון בעיית הכלל.

אלה היו צעדיה הראשונים של התנועה הציונית בעיירה. בהתחלה היתה פעולתה מוגבלת ונאיבית מחוסר נסיון ואמצ־עים, אך היא התפתחה כל הזמן, עד שהפכה דומיננטית.

אחת הפעילויות של התנועה הציונית בעיירה, כמו בכל העיירות בתקופה ההיא, היתה אירגון קורסים ללימוד השפה העברית. הקורסים האלה משכו חלק גדול של הנוער, אשר קיווה שבאמצעותם יוכל מיד לנסוע לארץ־ישראל או ל״פלס־טינה״ — כפי שקראו לה ברחוב.

חוסר כל סיכוי לנוער המתבגר בעיירה הקטנה הפך כאמור את חיפוש האפשרות לצאת ממנה לצורך חיים. כשהתברר אחר כך, שהדרך מהקורסים לארץ ישראל היתה רחוקה, נשרו מהם רבים.

במשך הזמן התגבשה ההתארגנות הציונית לתנועות חלו־ציות רעיוניות, ובמרכזה הועמדה יציאת הנוער ל״הכשרה״, עלייה ובניית הארץ.

ארץ־ישראל היתה מושג מוכר מאוד בעיירה. מלבד הקשר אל ירושלים של מעלה, זו של החומש ושל ה״צאינה וראינה״, של התפילות ושל התחינות של הנשים ביידיש — היה גם קשר ממשי עם ארץ־ישראל באמצעות קופסת הצדקה ״רבי מאיר בעל־הנס״, של כולל גליציה בירושלים — קופסה שהיתה נפוצה בכל בית יהודי, כמו מזוזה.

בבתי העץ הישנים חוברה קופסת הפח הפשוטה במסמרים אל הקיר לצמיתות, והפכה חלק ממנו. כשסיידו את הקיר, סוידה גם הקופסה עימו.

בכל יום ששי, לפני הדלקת הנרות, הכניסה האם מטבע לתוכה, וזאת היתה פעולת החולין האחרונה שלה לפני כניסת השבת.

גבאי הצדקה, מלובשים בבגדי שבת, באו כל חודש לרוקן את הקופסה. המטבעות, שהוצאו מן הקופסה והושמו על השולחן לשם ספירה, היו כבויים, נטולי ברק, לא מגרים ולא קורצים על פני הגבאים לא היה שמץ של להיטות ותאוות בצע, הקיים בעת ספירת כסף של מקח וממכר — משל לא מטבעות כסף הם סופרים, אלא את ענפי הערבה ל״הושענות״. הכל נעשה בשקט, בדחילו ורחימו, בלי דיבורים של חול, מלווה באנחה של עבודת קודש, כמו בעשיית מצווה, כגון ברכה על אתרוג, וכדומה.

בעיניהם המעורפלות והמכוסות דוק של יראת שמיים השתקפו כל הגעגועים לציון ולביאת המשיח.

כשגמרו, נפרדו הגבאים בברכות ובאיחולים, ולפני ראש־השנה השאירו לוח־שנה מארץ־ישראל עם תמונת הכותל, קבר רחל, מערת המכפלה, ועוד. בדפים האחרונים של הלוחות האלה פנו אנשי הכולל בהצעות מפתות ממש אל התורמים הפוטנציאליים. והציעו להם כעין פוליסת ביטוח לאחר ״מאה ועשרים״. תמורת סכום לא מבוטל, הבטיחו מנהלי הכולל של גליציה, לדאוג לצרכיו של הנדבן לאחר פטירתו, כגון אמירת קדיש לזכרו, וכו׳. לתורמים הגדולים יותר, הובטח, בנוסף לנ״ל, להזכירם על קברי הצדיקים ובמקומות הקדושים, וללמוד משניות ביום ה״יארצייט״, מיום פטירתם ועד ביאת הגואל.

בתפיסה המוצקה, המקובלת והמושרשת מדורי דורות אצל יהודי העיירה היה סדר הגאולה השלמה קבוע וברור: קודם ״ביאת המשיח״, אחר כך ״תחיית המתים״, ובסוף ״הליכה״ לארץ ישראל. ברור, שבתפיסה הזאת הם לא יכלו לשבץ את החלוצים הצעירים, שהתארגנו ב״פאריינין״ — הסתדרויות ועשו הכשרה בכל מיני מקומות, בחורים ובחורות יחדיו. כל התנהגותם ביטאה התמרדות נגד הקוו המקובל ונגד הוריהם כאחד, ובינם לבין החברה החסידית מהדור הישן קשה היה לגשר.

לימוד העברית המודרנית מספרים חילוניים ע״י מורים חופשיים, ב״גילוי־ראש״, התקבל בעיני הדור הישן כחילול ״לשון הקודש״, וההברה הספרדית, הבלתי מוכרת, נשמעה להם כסילוף וכשיבוש מכוון של שפת התפילה והתורה. גם

רצונם של הצעירים לעלות לארץ־ישראל — דבר חיובי לכשעצמו — התקבל כדחיקת הקץ.

אנשי ה"דור הישן" לא היו מוכנים למסור את ענין הגאולה לידי חובבנים בלתי מנוסים — חלוצים יחפנים, כאשר לשם כך, היו להם רביים, שהתמחו בנושא, ועסקו בו במשך דורות.

מאחר והדרך לפעול בבתי התפילה נחסמה לפני החלוצים, החלו הם להוציא משם את הנוער, ואירגנו אותו במסגרת שלהם, ב"פאריינין", היינו מועדוני הנוער הציוני. ספרי הקודש של בתי המדרש הוחלפו בספרים של הספרות החדשה, ובמקום "מגידי השיעור" בגמרא באו מדריכים צעירים, מפיצי תרבות מודרנית.

בפאריינין אלה התנהלה פעילות נמרצת של הרצאות, נשפים, לימוד עברית, וכו'. כוח המשיכה שלהם גדל מיום ליום. בנוסף לחידוש שבהם, היה יתרונם הגדול בזה, שריכזו גם את הבנות, ובכך, בתי המדרש, בוודאי, לא יכלו לעמוד בהתחרות איתם. מובן, שחברה מעורבת של נוער היה דבר נועז ביותר בימים ההם, וזה שימש מקור לדאגה רבה בבתים המסורתיים.

לראשוני הציונים היו, איפוא, מאבקים קשים עם הסביבה העוינת.

המאבק התנהל לא רק בין החרדים לבין הציונים, אלא הציונות עצמה התפלגה לכיתות ולמפלגות, אשר נאבקו בינם לבין עצמם, והדברים ידועים.

בינתיים היו כל הוויכוחים האלה תיאורטיים גרידא, ובכושר הקליטה ובאפשרויות העליה בעת ההיא לא היה משום פתרון מעשי למצוקה ולצורך הדחוף בהגירה.

המאמץ העיקרי הופנה, איפוא, לאמריקה, שממנה היתה מוכרת רק ניו־יורק, או "נעוו־יורק", כפי שנקראה בפי כולם, לפי הקרי הלטיני של השם, על המעטפות שהגיעו משם.

מלבד ההוצאות הרבות, שהיו כרוכות בכך, לא היה קל להיכנס לארצות־הברית. רשיונות כניסה הוצאו בהתאם לצרכים האמריקאיים, ולכל מדינה הוקצבה מכסת הגירה מסויימת. ככל שהארץ היתה עניה יותר, ומספר המעוניינים לצאת ממנה גדול יותר, כך התארך התור, והסיכויים לקבל אשרת כניסה פחתו.

בכל מקום דיברו על ה"קוואטע" (מכסת הגירה) המפורסמת, ואנשים עשו כל מאמץ אפשרי להתגבר עליה,אך הצלחתם היתה מצומצמת ביותר. לנו, לילדים אשר הקשיבו לשיחות המבוגרים אודותיו — נראה היה ה"קוואטע" כמין רשע מרושע, שאנשים רבים הנמצאים במצוקה מתחננים לפניו שיצילם והוא דוחה אותם באכזריות, ונותן להם לטבוע בצרותיהם.

בין המועמדים להגירה התהלכו כל מיני סיפורים על אנשים, שעמדו לצאת לאמריקה, ולפני קבלת האשרה נבחנו בקונסוליה, ונשאלו כל מיני שאלות מתחכמות וחידונים, כדי לעמוד על רמתם השכלית. מהסיפורים האלה התקבל הרושם שאמריקה היא ארץ של חכמים מופלגים, השומרים בשבע עיניים לבלי תת בה דריסת רגל לרפי שכל.

מי שהיו לו קרובי משפחה באמריקה, שכבר לא היו "ירוקים" — אלא אזרחים מסודרים פחות או יותר, היו מאושרים. לקרובים האלה נתאפשר להוריד לשם את בני משפחתם, והם שלחו להם "שיפס־קארט".

נסיעה של משפחה לשם, היה מאורע גדול בעיירה, ודיברו על כך חודשים רבים. העמיסו על עגלה קופסאות, ארגזים, ובעיקר כרים וכסתות, שהיו החפצים היחידים בעלי הערך. ההתרגשות היתה לא רגילה. הנשים השכנות ניגבו את עיניהן בסינרן, והגברים נפרדו בברכות ובאיחולים, כמו בערב יום כיפור.

גם בעלי קרובים באמריקה, כאלה שלא היתה להם אפשרות לשלוח "שיפס־קארטן" גם הם נחשבו לברי־מזל, ושימשו לא פעם נושא לקינאה בגלל כמה דולרים, שקיבלו לפעמים, והיו אומרים עליהם שיש להם "אַ פוס אין טשולענט" (רגל בטשולנט — בסיס, משענת), ולעיתים היה הדבר לגביהם הצ'ולנט כולו.

בשבת, כשהדוור הביא מכתב מאמריקה, נשלח אחד הילדים לקבלו מידיו, והורו לו מיד לשימו ב"קרעדענץ" (מזנון) ואיש לא נגע בו עד מוצאי שבת אחרי ההבדלה, מחשש שמא יש בו כסף והוא "מוקצה".

תמיכה נוספת מהקרובים באמריקה היו חבילות הבגדים המשומשים. חבילות אלה היוו עזרה גדולה למשפחות המטופלות בילדים קטנים.

סנסציה גדולה בעיירה היתה כאשר הגיע בן או דוד מאמריקה לביקור משפחתי. חג גדול היה למשפחה, וכל הקרובים השתתפו בשמחה. בשבת שלחו השכנים לבית המארח קוגלים לכבוד האורח החשוב, והם הוזמנו לקידוש, שנערך לכבודו.

לפי המושגים של אז היה האורח, בדרך כלל, בעל אמצעים — אחרת לא היה יכול להרשות לעצמו נסיעה כזאת. הוא הביא עימו מתנות חשובות לכל בני המשפחה. המתנות היו, כמובן, בהתאם ליחסי הקירבה.

בשבת הביא איתו המארח הגאה את אורחו לבית הכנסת. כל המתפללים ניגשו ללחוץ את ידו ב"שלום־עליכם" ו"ברוך הבא" — הברכות המקובלות על הגברים (הנשים בירכו אחת את השניה ב"סקאצל קומט"). למרות היותו מגולח למשעי, בלי חתימת זקן, ומלובש כ"דייטש", התכבד האורח מאמריקה בעליה חשובה לתורה. אחרי בירכת "נותן התורה" הזמין הוא "מי שברך" לקרוביו ולבני משפחתו.

מתח רב שרר בקהל, ברגע שהמברך התכופף לעבר האורח ושאל אותו: "בעבור שנדר?" היינו: "כמה?"... כולם עשו אזניהם כאפרכסת לשמוע את הסכום, שנתרם בדולרים. גם בעזרת הנשים הוסתו הווילונות, והאווירה היתה כמו בשעת הימור מרתק: כמה ייתן?

בעיני הילדים נראה היה האמריקאי כאחד הנפילים, בני הענק מהחומש. הוא היה גבוה, בדרך כלל, ובעל כרס, ששרשרת זהב הקיפה אותה, טבעות זהב על אצבעותיו, חבוש כובע קש, עניבה צבעונית על צווארו, ראשו מורם בגאווה, שלא לפי הנהוג בעיירה — וכל הופעתו מרשימה ביותר. דיבורו של האורח מאמריקה היה כשל אחד האדם, היינו יידיש רגילה, אלא שמפעם לפעם שירבב הוא בתוך השיחה מילים משונות

ובלתי מובנות, שכמותן לא שמעו אפילו מפי זקנים — כגון: ״יס״, ״שור״, ״נבר״, ״ביזנס״, פליעס״, ״אולרייט״, ועוד.

מילים אלו עוררו תימהון והרגשה של זרות, ונשב מהן איזו רוח של נופים רחוקים, של מקומות שאף בעל־עגלה לא הגיע לשם עם סוסיו; מקומות המשובצים במפה דמיונית, אי־שם מעבר לימים, ליד הרי החושך והסמבטיון — אם בכלל הם קיימים, או, אולי, אין הם אלא יצורי דמיון בלבד.

☆

אשנב נוסף ליציאה מפולין בתקופה הנידונה נפתח לזמן מוגבל, ולבנות צעירות בלבד: לקנדה. הדרישה היתה לעוזרות־בית, ובתור שכאלה נסעו. שם הן עבדו בתפירה. נפתחו אז ״שופים״ גדולים לייצור בגדים מוכנים, ונדרשו תופרות, המו־כנות לעבוד בהם.

בעיירה, בעת ההיא, לא שמעו על קנדה, ולא ידעו איפה היא נמצאת, פרט לכך שהיא נמצאת מעבר לים, ולא רחוקה מ״נעוו־יורק״.

עצם הדבר שרשיונות הכניסה ניתנו לבנות צעירות בלבד, החשיד את הענין במידה רבה. באוויר עוד ריחפו הדי הסיפו־רים אודות סחר הנשים באמריקה הדרומית, סיפורים על נערות תמימות ואומללות, שנפלו ברשתם של סוחרים כאלה, וכו׳.

הרבה אומץ לב והעזה נדרשו מהבנות ומהוריהן גם יחד בשביל צעד לא שגרתי כזה.

זכורה לטוב הראשונה, שהעזה והסתכנה אחרי קבלת האינ־פורמציה הקלושה על טיב העבודה שם. — היתה זאת נערה בת 17, בת־דודתי, לאה העניג, ז״ל, בתם של יום־טוב ושל שרה־גיטל העניג, ז״ל (נפטרה בארה״ב). בכוח עקשנותה ואומץ ליבה התגברה על כל ההיסוסים והחששות של הוריה, וקיבלה את הסכמתם לצעד זה. ההתרגשות והמתח בין קרובי המשפחה סביב הנסיעה הזאת זכורים לי היטב.

נסיעה גורלית זו סללה את הדרך לכמה וכמה בנות ממש־פחתה גם לאחרות, שיצאו בעקבותיה, ונצלו את שעת הכושר הקצרה, עד שהשער נסגר בפני המתדפקים הרבים.

ימי חול, שבתות וימים טובים

אברהם לויטה / יום השוק

יום שני הוא יום השוק, שהוא יום היריד השבועי הקבוע. כשם שה"רינק" הוא ליבה של העיירה ומרכזה הגיאוגרפי, כן נמצא יום השוק במרכז חיי הכלכלה שלה. מיום השוק מושכת העיירה את פרנסתה (או "פארנוסע", כמו שאומרים ביידיש) לכל השבוע; כל ימי החול הם הכנה ליום חשוב זה.

ביום זה שוקקת העיירה חיים והומה ככוורת. שפע הזמן, העומד לרשות האנשים בכל ימי השבוע, נעלם בבת אחת. קצב החיים נעשה מזורז. כולם ממהרים. קמים מוקדם בבוקר, מעירים את הילדים, — מקטן ועד גדול — צריך לגמור את עבודת הבית לפני שיוצאים לשוק!

בבתי התפילה מתחילים להתפלל לפני עלות השחר וגומרים מוקדם; למרות קריאת התורה ואמירת "תחנון" שלם.

הקורבן העיקרי של החיפזון בבית התפילה הוא, כרגיל, רבינו תם, שהנחת התפילין שלו היא יותר רשות מאשר חובה. מניחים לרגע את ה"של יד" ואת ה"של ראש" שלו, כמו למדידה, ממלמלים כמה פסוקים ומקפלים אותם. מורידים את השרוול המקופל של הכותונת, ואפילו לא מספיקים לכפתרו. לוקחים את שק הטלית והתפילין תחת בית השחי, מקפלים את האבנט תוך כדי הליכה, מנשקים את המזוזה וממהרים הביתה.

גם בבית נעשה הכל בחיפזון, והדברים נופלים מן הידיים. ההכנות הם כמו לפני נסיעה ארוכה. קולות השוק קוראים ומדרבנים את הנמצאים בבית, ונשמעים כשריקת שוט של "בעל־עגלה" מחוסר־סבלנות, המזרז ממקום מושבו על העגלה הרתומה, את נוסעיו המתמהמהים לצאת מן הבית.

זוגות צעירים, שאין להם אצל מי להשאיר את התינוק, לוקחים מטלית, שמים בה קצת סוכר, קושרים אותה בחוט בצורת מוצץ, שמים בפי הפעוט, וכך משאירים אותו בבית הסגור, מתוך הנחה מפוקפקת שיעדיף למצוץ את הסוכר מאשר לבכות. כשיש קצת רגיעה בחנות, רצה האם המודאגת הביתה לראות את התינוק, מחליפה לו את החיתולים, מפצה אותו בנשיקות, וממהרת לחזור לחנות.

במשפחות "בעלי־בתיות", שיש להם כבר ילדים בגילים שונים, קיימת חלוקת תפקידים מוגדרת, שהיא, בדרך כלל, לפי "עולמות". האישה, הפטורה ממצוות, מסדרת את עניני "העולם־הזה", הכוללת בראש וראשונה את הדאגה לחנות, וכן: ניהול הבית, גידול הילדים, בישול, אפייה, נקיון, כביסה, ועוד כל מיני דברים של מה בכך. הבעל, לעומת זאת, עיקר עיסוקו הוא בעניני "העולם־הבא", כגון תפילה ותלמוד תורה. בעקיפין יוצאת האישה נשכרת מכך, שכן בן־זוגה לומד פרק משניות, עולה לתורה, ועובר לפני התיבה ביום ה"יארצייט" של הורי אשתו, לגאוותה הגדולה. בכל אופן, עיסוקים אלה משחררים אותו בכל ימות השבוע מדאגה יתירה לחנות, ככתוב: "כל המקבל על עצמו עול תורה, מעבירין ממנו עול דרך ארץ".

תפקידו של הבעל בחנות הוא ייצוגי בעיקר, הפירמה והד־שלט הם על שמו, הוא חותם על השטרות הניתנים לספקי הסחורה, והוא יוצא לחפש גמ"ח כדי לפורעם בבוא היום.

ביום השוק מגוייס גם ראש המשפחה גיוס מלא. בחוזרו מן התפילה מדווחת לו הבת הגדולה, כמו רב־סמל למפקד היחידה, על המצב ברגע זה בבית; מעדכנת אותו על המקום בו כל אחד מבני הבית נמצא ומה מעשיו. ולבסוף — האוכל על השולחן! הסעיף האחרון מאכזב במקצת. במקום שולחן ערוך ומסודר, שחציו מכוסה במפה מקופלת בשניים, עליה: סכין, מלח, לחם וחמאה, כנהוג, הוא מוצא שני "אייער־קיכלעך" וספל מכוסה ובו קפה עם ציקוריה. ביום השוק אין זמן לנטילת ידיים וברכת המזון. מברכים "בורא מיני מזונות", גומרים את השתייה הפושרת, והולכים לחנות בצעד מזורז, אך נזהרים, בכל זאת, מפסיעה גסה.

בני הבית, מגדול ועד קטן, מאורגנים כולם. האישה חילקה את התפקידים לפני שיצאה לחנות. כל ילד יודע את מקומו, ועושה את המוטל עליו. הקטנים נשלחים מוקדם אל ה"חדר" עם מנת אוכל מוגדלת, כפיצוי על הארוחה החטופה והבלתי מספקת בבית. הפיקוח על הביצוע מוטל על הבת הבכורה; היא נשארת אחרונה בבית, בודקת אם הכל כשורה, סוגרת את הבית אחרי שכולם יוצאים, והולכת גם היא לחנות.

בחנות הספיקה כבר האישה לעשות את רוב עבודות ההכנה .היא הורידה את הקרטונים מהאיצטבאות, הוציאה מהם את הסחורה, ופרשה אותה על שולחנות מוגדלים ועל ארגזים, כדי למשוך את העין ולאפשר מכירה מהירה ויעילה. כל עבודות ההכנה חייבות להיעשות בשעות הבוקר המוקדמות, בזמן שהקונים העתידים, עדיין בשלבי התארגנות. הבעל, עם שובו מבית התפילה, תופס את מקומו כקופאי ליד מגירת הכסף, מוכן לספור את הפדיון ולבדוק את החשבון.

ככר הרינק מתמלאת בינתיים. מכל צדדיה דוכנים ועגלות. רעש והמולה מסביב. קולות האנשים מתערבבים עם צהלת הסוסים, געיית הפרות וקרקור התרנגולות. הככר תפוסה בחלקה על ידי חצובות, המורכבות מוטות עץ מחוברים וקשורים יחדיו; עליהם תלויים נעלי עבודה, עשויות עור גס ומחוספס, עם עקבים מפורזלים, הנמכרים על ידי הסנדלרים הגויים, בעלי

משקי העזר העניים מה"בורקובקה" ומה"יאקליס" (פרוורי העיירה).

ליד בתי העסק הקבועים מתווספים דוכנים מאולתרים של רוכלות עניות, המוכרות סדקית, צעצועים ובדים זולים. בחורף יושבות הרוכלות בחוץ למרות השלג והכפור העז, כשעל גופן כל הבגדים הישנים של המשפחה. את שיפעת הבגדים עטפו ב"פליד" — שמיכת צמר כהה ומשובצת, שבקצותיה גדילים קצרים, המונחת על הכתפיים כטלית. ה"שאַל" העבה על ה"שייטל" — הפאה הנוכרית, קשור מתחת לסנטר, מכסה את האוזניים וחלק ניכר מהפנים. נעליהן גדולות בהרבה ממידת הרגל, בכדי שאפשר יהיה להיכנס לתוכן עם כמה זוגות גרבי צמר. על הנעליים מרכיבות הן סלי ענק צהובים, קלועים מקש, שגודלם וסירבולם כובלים את רגליהן. הסלים הארוכים האלה נראים על השלג כסירות שעלו על שרטון, ואינן יכולות להפליג משם. על ידיהן כפפות צמר ישנות, שקצותיהן גזורות ואצבעותיהן גלויות, כדי שתוכלנה להש־תמש בהן לפעילות מסחרית. כשאין קונה מחממות הן את הידיים הקפואות מעל סירי גחלים לוחשות — "פייער טעפ", העומדים לידן.

הקונים הראשונים כבר מופיעים בחנויות.

פיזור הסחורה לאורכה ולרוחבה של החנות מצריכה, במק־ביל, התפרסות כוח־אדם מתאים, שישגיח על הגויים. הלוא תמיד נמצאים ביניהם כאלה, אשר לא יחמיצו הזדמנות לסחוב מכל הבא ליד. הילדים הקטנים שאינם מגוייסים כזבנים, משמשים בתפקידי עזר, כצופים. לשם זה מבטלים אותם מן הלימודים. ההכרח לא יגונה!

ה"סחבנים" — עליהם יש להשגיח, מתחלקים לשני סוגים: אלה שכל מטרתם היא הגנבה, ואלה, שרק מנצלים את ההזדמ־נות שבאה לידם. הסוג הראשון הם דלפונים או נשים עניות, הבאים עם סלים מלאי־סמרטוטים, לתוכם אפשר לתחוב מכל הבא ליד. ה"לקוח" נכנס לחנות המלאה קונים, מתערב ביניהם, ממשש כל דבר, שואל על מחירו של המצרך, עובר למשנהו, תוך חיפוש נקודת תורפה.

"קליאנט" כזה עובר מיד לטיפולה הנמרץ של הסוחרת, היא מוציאה מידו את הסחורה, עונה לו בקיצור ובתקיפות, ומשתדלת לסלקו מן החנות במהירות האפשרית. אם הוא עוד לא הבין את הרמז, ולא הוציא את המסקנות המתבקשות, ובמיוחד אם ה"מקרה" הוא אישה — וממילא אין מפחדים מפניה — לא מהססים לשלחה לעזאזל, שאת כיוונו מראים לה באצבע, בליווי עצה: קונה כמוה, מוטב שתלך ותקנה לעצמה "מישחה אפורה", היינו מישחה נגד כינים!

העניין מסתבך כשמדובר באיכר מכובד. זה נכנס עם שוט תחת בית השחי, כיאה לבעל בעמיו, הוא בא במטרה לקנות, אלא שקשה לו לעמוד בפיתוי, בראותו מסביבו כל כך הרבה דברים מועילים! עינה המנוסה של המוכרת מבחינה גם בו, ואזעקה ניתנה מיד. "נו! רואה! הערל הוא "ל ק ו ח ע ר" עם העיניים!" מיד נכנסות כל המשמרות לכוננות גבוהה ומג־בירות את העירנות. כל אחד מסתכל לו בידיים, והמעקב הקפדני מונע בעדו לבצע את זממו.

למרות כל אמצעי הזהירות קורה שבהמולה הגדולה מסיחים ממנו לרגע את הדעת, ואז מצליח ה"לקוחער עם העיניים" לסחוב משהו — ודווקא בידיים! לרוב מרגישים בדבר עוד בזמן, שכן הלה מתחיל לנתק מגע, ומכין עצמו לנסיגה מסו־דרת, שלא תעורר חשד; מבטיח לבוא מאוחר יותר עם בת זוגו, וכו'; על ידי כך הוא מעורר תשומת לב, שמעילו קצת נפוח מן הרגיל, או שיש בליטה גדולה מדי בשרוולו. המצב טרם נואש. קיימות דרכים שונות להציל את הרכוש, ולאו דווקא בכוח. שואלים בתמימות: ומה עם הבגד ההוא?... הגוי רואה שקלונו התגלה, מנסה להציל את שארית כבודו: "אה, כן!" משלם ומסתלק במבוכה.

לפעמים מצליחים ברגע האחרון להחזיר את ה"לקוחער" מהדלת, בהצעה: "אדוני, רגע! אנו נארוז לך יפה את הסחורה!" ומבלי לחכות לתשובת הגוי המתבלבל, תוחבים את היד לבגדו ומוציאים את הסחורה ממחבואה — אחד אורז אותה כדין, ובינתיים השני מגיש לו את החשבון.

אך כשה"קונה" עוזב את שטח השיפוט של החנות, נראה העסק אבוד. רצים עוד אחריו מתוך תקווה קלושה, אבל יש סיכון רב בדבר. כה הקלפים גלויים, הסוחר תובע שיחזיר את הגניבה, והגוי מעמיד פני נתקף: יהודי נטפל אליו על לא עוול בכפיו! הוא נעזר בגויים שמסביבו, העומדים מיד לצידו. רק עזי־נפש בודדים מבין היהודים הלכו במקרים כאלה עד הסוף...

בשעה שמונה בערך מתחיל השוק לפעול.

כל מי שאין לו חנות או דוכן קבוע ממהר לשוק, אם לקנות בשביל צרכיו, אם בשביל למכור ולהרוויח כמה גרושים.

בטלנים, וסתם עניים, שאין להם מקור פרנסה קבוע, נשי בעלי־המלאכה, נשי כלי־הקודש, שאינן עוסקות במסחר, וכן מי שזמנו פנוי — פני כולם לשוק!

האפשרות להרוויח משהו, האפשרות שהיא לגבי רובם צל, שרודפים אחריו כל השבוע ללא הצלחה יתירה, — ביום השוק היא, כאילו, דבר מוחשי ונמצאת בהישג יד ממש. כולם הולכים בצעד נמרץ ובהתרגשות, משל זה היום הגורלי של חייהם. אולי יזמן ה' איזו מציאה כשרה! "אפשר וועט ג־ט באַשערן אַ כשרע מציאה" — למרות שהמציאה גם אם היא מזדמנת — ערכה פרוטות, בכל זאת, כולם מלאי תקווה וציפיה, כעומדים לפני זכיה גדולה.

"ס'גאַייעס" — שם כולל לגויי הסביבה, משפחות־משפחות איכרים, נוהרים העירה משני צידי הכביש. הגוי מוריד מן העגלה את האשה עם הילד או הילדה, המחכים לבגד חדש או לזוג נעליים. הוא עצמו ממשיך ל"טרגוביצה", שוק הבקר. האשה נעמדת על ה"פלאץ", הנמצא ליד ביתו של גדליה פילער, בסמוך למדרגות היורדות ל"לאווקעס", שם היא מנסה למכור את התוצרת הקלה, שכולה שייכת לה. זו כוללת חצי ליטר חמאה בתוך סיר אמאיל קטן, מכוסה מטלית לבנה, עם "צ'ופ" בולט ומחורץ חריצים, שנעשו בכף עץ. גובה גוש החמאה הבולט החוצה מן הסיר הוא הקובע את מחיר החמאה. זו נקראת "מארקס־פוטער", לא על שם קרל מארקס, ששימעו לא הגיע ל"פלאץ", אלא הכוונה לחמאת שוק. היא נקנית

על ידי ה״קלים״ (ההיפך מן ה״מהדרין״) או בשביל ילדים קטנים. המקפידים על הכשרות לא יאכלוה, מחשש טריפה.

מתחת לבית השחי מחזיקה הכפרית תרנגולת או אווז. ביד שניה סל קלוע מענפים, ובו ״שוק״ ביצים (שוק = 60). התוצרת ההיא נקנית בעיקר על ידי נשים ״אויפקויפערקעס״, שפרנסתן בכך, והן מוכרות אותה אחר כך ל״באלאבוסטעס״, העסוקות בחנויותיהן ואינן מתפנות לקניית מציאות בשוק. בין הנשים היהודיות ובין הכפריות מתנהל מקח וממכר נמרץ. ממששים כל תרנגולת וכל אווז, נושפים על אחוריהם כדי להרחיק את הנוצות ולגלות את העור, אם יש בו שומן. מציעים מחיר נמוך בהרבה מן הנדרש, תוך כדי חיפוש כל המומים שבעולם בתוצרת העומדת למכירה: החמאה לבנה כסיד, הביצים קטנות כביצי יונים, התרנגולת שחפנית וימיה ספורים — מימיה לא ראתה גרעין! כשהמוכרת אינה מראה סימני ריכוך, עוזבים אותה באדישות מופגנת: מי בכלל מעוניין לקנות סחורה עלובה כזאת?! אגב כך פוזלים לעבר קונה שניה ומזהירים אותה ב״בלא״ — שלא תסיג את גבולה!

הגוייה מאבדת את סבלנותה, היא איבדה את הקשר עם בעלה, שהמשיך עם התוצרת הכבדה בעגלה, היא אינה יודעת אם הוא כבר מכר אותה, ומה גם, שהיא אינה שקטה באשר לגורל הכסף שבידו. לכן היא מוותרת ומתפטרת מהר מן הסחורה.

אחר הצהריים, עם גמר היריד, מתהפך הגלגל. האשה, שבבוקר בקנותה את התרנגולת התלוננה על רזונה — כעת, בהופכת למוכרת, מונה באוזני הלקוחה את שבחי ה״יפהפיה״ הבשרנית הזאת, המלאה שומן, בלי עין הרע, וכו׳. אך הצד שכנגד דוחה את תשבחותיה, וכל פניני הלשון שהאשה השמיעה לפני שעות אחדות באוזני הגוייה המוכרת — חוזרות כעת אליה בצורה משופרת מפי ה״באלאבוסטע״ הקונה.

עוד סוג של תוצרת נמכרת ב״פלאץ״. אלה הן פרוות שפנים. השפנים מוחזקים על ידי האיכרים ברפת וניזונים משיירי המזון הנופלים מפי הפרות. מאחר והיהודים אינם אוכלים את בשרם, משמשים הם כמזון לאיכרים, ואת פרוותיהם הם מביאים אחר הייבוש, למכירה בשוק. אלה נאספים על ידי בחורים, שאין להם תעסוקה אחרת, ומנצלים הזדמנות זו כדי להרוויח כמה גרושים. פרוות אלה נקראות ביידיש ״קיניגלעך״, מלשון ״מלך״, ובפולנית ״קרוליקי״. בגמר היריד מביאים הבחורים את ה״קיניגלעך״ לכמה סוחרים, המרכזים אותם ושולחים ל״אכספורט״. כל מה שיוצא מגבולות העיירה נקרא ״אכספורט״.

אחד מסוחרי ה״מלכונים״ האלה הוא לייבוש הורוביץ, אברך בעל זקנקן בלונדיני, עסקן פעיל ב״מזרחי״. מנדל בירנבוים, חברו מן התנועה, קרא לו בבדיחות הדעת: ״מלך מלכי המלכים״ — דער קיניג איבער אַלע קיניגלעך״...

אחד משוטי העיירה, בעוברו פעם בשוק, נסחב על ידי הרעש וההמולה של המקח והממכר, וכמו כולם קנה גם הוא פרוות ״קיניגל״ בעד הפרוטות, שאסף אצל נשים רחמניות. את תוצאות פעולה מסחרית מוצלחת זו, תאר והסביר הוא למחרת ב״קלויז״, בהתיחסו לבעיות ה״כלכלה״ מנקודת ראותו הוא: לו היה לי כסף, — התכוון להון חוזר — הייתי יכול להרוויח גם אני לפרנסתי בכבוד. הנה אתמול — הוא מבסס את תחשיבו — קניתי ״קיניגל״ בשמונים גרוש, ומכרתי אותו אחר כך בשישים גרוש, הפסדתי רק 20 גרוש, לא יותר! אתם יודעים מה נעשה היום בעולם המסחר? אנשים מפסידים אלפים ורבבות!...

בקשר להון חוזר: לחיים לייזער, יש קופת גמילות־חסד פרטית משלו. בליל יום ראשון, לפני יום השוק הוא עובר עם רשימתו בכעשרים בתים כאלה, המתפרנסים מקניות בשוק, מלווה לכל אחד מהם סכום כסף עד ליום רביעי. אם הלווה מחזיר לו את הכסף ביום רביעי, מחדש לו חיים לייזער שוב את ההלוואה ביום ראשון, לפני יום השוק. אם הלווה לחוץ, ואינו מצליח לגייס את הכסף במשך השבוע כדי להחזירו, הופך חיים לייזער את ההלוואה להלוואה עומדת — אַ כשרע הלוואה — (הלוואה כשרה היא הלוואה בלי ריבית) ומחכה עד ״שירחיב״. לעולם לא יבוא לבקש את הכסף בחזרה. האנשים ברשימתו נאמנים עליו, שיעשו את הכל כדי לא להישאר בעלי־חוב.

חוזרים לשוק.

בזמן שהאשה עוסקת במכירת תוצרתה, לוקח האיכר את העגלה, מזרז את הסוסים עם השוט, וממשיך ל״טרגוביצה״. עגלת האיכר היא פתוחה, ורק משני צדדיה, לאורך, מונחים סולמות, כדי להחזיק את השחת ואת הירק, המובא מן השדה, וכן עצי הסקה או קורות בניה, המובלים העירה. ביום השוק מוסיפים לעגלה בין הסולמות ״פולקושיק״ — חצי־סל, קלוע מקני סוף, כדי שהדברים לא יפלו מתוכה. ל״טרגוביצה״ עולים עם התוצרת הכבדה, כגון גורי חזירים קשורים בשק, המפרפרים כדגים ברשת וקול צוויחותיהם נבלע בשאון השוק ההומה; חזיר מפוטם או עגל צעיר, שהקצבים מחכים לו.

פרה זקנה, שהגיעה שעתה להימכר לשחיטה, או סייח צעיר, — אלה נקשרים מאחורי העגלה. הסוס התמים שמח, בוודאי, שמשאם לא יהיה עליו, אך חיש מהר נוכח הוא לדעת שעשה חשבון מוטעה, ה״פאסאז׳רים״ מאחורי העגלה בכלל אינם מראים התלהבות יתירה ללכת בכיוון הרצוי לבעליהם. את דעתם זו הם מבטאים בצורה פעילה על ידי משיכת העגלה לאחור. האיכר, ממרום מושבו, מנסה לבוא לעזרת סוסו, ומכבד את המתפרעים בכמה צליפות שוט. אך אלה, במקום להירגע ולהתנהג בצורה מכובדת, משתוללים עוד יותר. יש חשש, שאם הדבר יימשך, יקרעו את החבל או יפרקו את העגלה. לבסוף, הסוס הוא זה, שיוצא בהפסד מן העניין. השוט מצליף על גבו — דיו! דיו! עד שהוא מצליח להתגבר בכוחותיו האחרונים על התנגדות הסרבנים ולהניע את העגלה.

ה״טרגוביצה״, מגרש מיוחד למכירת בקר, חזירים וסוסים, נמצאת למעלה, אחרי ה״סוקול״, ליד הפארק החדש, בדרך ליער.

כאן המסחר מתנהל בין גברים. החזירים נקנים, כמובן, על ידי הקצבים הגויים, ובאין מתחרים יהודים, גומרים את העיסקה מהר. הקצבים האלה, ה״חזירניקים״, ״מסדרים״ את האיכר, לוקחים את תוצרתו בחצי מחיר, כי איתם אין הוא מעז להתמקח הרבה.

המסחר העיקרי מתנהל בין הגויים לבין סוחרי הסוסים והקצבים היהודים. כאן הוויכוח אינו על גרושים, אלא על עשרות זהובים, וכל אחד עומד על שלו בתוקף. המוכר מתחיל "גבוה". נוקב במחושב במחיר מופרז, כדי שיהיה לו ממה להוריד, הקונה, לעומתו, מציע מחיר מגוחך כ"קונטרה". בשלב זה הענין אינו רציני. אחרי ששני הצדדים נוכחים לדעת שזו אינה דרך מסחרית, הם נעשים מציאותיים יותר, ומסתמנים סיכויים לגשר בין הצדדים. ההורדות והתוספות הולכות וקטנות — ניגשים כבר לצד המעשי — לתקיעת כף. ידו השמאלית של הקונה לופתת את ידו הימנית של המוכר, וביד ימין הוא מכה בה: מאתיים וחמישים! כתשובה לכך מחליפים הצדדים עמדות. בשמאלו תופס המוכר את ימינו של הקונה, ומכריז תוך מהלומה אדירה: שלוש מאות! המכות נעשות חזקות ומכאיבות יותר ויותר, כפות הידיים נעשות אדומות, ואַקט ה"הגעה לעמק השווה" מתקרב והולך. הצד החלש, זה אשר אינו יכול להחזיק מעמד יותר, נכנע ומקריב את העשירית האמצעית בין 250 לבין 300, ובלבד שהיד הכאובה תשתחרר מייסוריה.

האיכרה, שגמרה בינתיים את ה"ביזנס" שלה, נמצאת כבר ליד בעלה, בשעה שהוא גומר את הטראנסאקציה הגדולה. היא אינה מעיזה להתערב בעסקיו, היא רק מפגינה נוכחות. יודעת היא כמה מסוכן הוא להשאירו לבד עם הכסף, כי המסבאה קורצת.

יורדים בחזרה לעיירה, לקניות. השעה כבר מתקרבת לצהריים, ומרכז הכובד עובר כעת לחנויות, בשעה שה"טרגוביצה" וה"פלאץ" מתרוקנים אט־אט. הבעל משתתף רק בקניות הרציניות, כגון בגד, נעליים, בדים לתפירה, וכו'. כל זה נקנה מכספי הכנסתו של המפרנס. את פדיונה היא — מחזיקה האשה בעטיפת בד, במקום סתר, ושומרת אותו לדברים נחוצים ביותר. האשה להוטה לקניות, ביודעה, שמה שהיא מוציאה מידי בעלה כעת — הרי זה רווח נקי, שכן את היתרה הוא יוביל לבית המרזח, וספק רב אם יישאר משהו ממנה. הבעל מקמץ את ידו — נעים לו לבוא לבית המרזח עם שטרות מרשרשים, ולא כקבצן, שידו אינה משגת לשלם ולנדב בשביל החבורה.

אחרי הקניות עורכים סעודה חטופה. האשה מוציאה את סלה מה"פולקושיק" בעגלה, ובו ככר לחם ענקית, כגלגל של עגלה, עטופה בסדין. פורסים אותה לכמה חתיכות הראויות להתכבד. קופצים לאיטליז החזיר ומביאים "קילבסה" — מאכל זול דמוי נקניק, עשוי מעיים ממולאים כוסמת מתובלת ומטוגנת ביחד עם שיירי בשר ושומן חזיר (קילבסה — בפולנית נקניק).

את הנקניק הזה דוחסים האיכרים לצידו הימני של הפה, כשהלסת התחתונה, הלהוטה, כנראה, במיוחד אחר מאכל תאווה זה — מתעוותת בנסיונה להקדים את רעותה אשר מעליה, כדי לעוט ראשונה על הטרף!

ה"קילבסה" נדחפת לפה כמו למטחנה, התיאבון הבריא שואב אותה בלהיטות פנימה, והמעדן מתכלה במהירות, ונעלם מן העין.

גמרו — מברכת המזון פטורים הם, כי על כן "בני עשיו המה"; כעת מתכוננת האשה לחזור הביתה, לטפל במשק, לחלוב את הפרות ולהאביס את החזירים. בנימוקים מנימוקים שונים מנסה האשה להשפיע על בעלה שיחזור איתה הביתה. היא מזכירה לו כמה עבודה מחכה בבית, מבטיחה לו סעודת מלכים, שתכין לו במיוחד, אך היא יודעת היטב שדבריה זרויים לרוח, היא משתתקת מהר.

בסוף מתארגנות כמה משפחות שכנות, מושיבים את הנשים ואת הילדים בעגלה אחת, נותנים את המושכות בידי אחד הבנים, והוא מחזיר אותם הביתה. הגברים נשארים לבדם. סוף סוף נפטרו מהנשים הטרדניות, השומרות את צעדיהם. מעמידים את העגלות במגרש החניה ב"רינק", מתירים את הסוסים מהריתמות, וקושרים אותם בצוואריהם לעגלות. שמים קצת שחת לפני חוטמיהם, וכעת על הסוסים לחכות לבעליהם הממהרים למסבאה, להרטיב במקצת את הגרון.

המסבאה מלאה וגדושה. השולחנות והכסאות תפוסים. האוויר דחוס ומעורפל מעשן סיגריות. כאן נפגשים חברים לשדה ולבית. פותחים בקבוק וודקה, מקישים כוסיות ומקנחים בדג מלוח ובכעכים. אחר כך מזמינים בירה "אוקוצ'ימסקע" — לבנה או שחורה. השיחה מתחילה בעניני דיומא, מה מכרו וכמה קיבלו. עם כל כוסית עולה מצב הרוח, ועוברים לצד המבדח של העיסקה. אחד, דברן, מתפאר לקול צחוקם של המסובים, כיצד הצליח להערים על היהודי, ומכר לו תוצרת גרועה במחיר מפולפל.

המוזג, ליד הדלפק, ממלא "האלבות" מברזי ניקל נוצצים, הקבועים על הקיר, במעין מזנון. הבירה באה ישר מהחבית הגדולה, הנמצאת במרתף, כדי לשמור על קרירותה.

המגישים, עם טסים מלאים "האלבות" בירה מקציפה, מפלסים לעצמם בקושי דרך בין העומדים מסביב, המחכים לשולחן שיתפנה, אחרי שהיושבים לידו יתחילו להתגלגל מתחתיו, ויסולקו מן המסבאה.

שני שכנים מסוכסכים, שהתקוטטו כבר לא פעם, וכעת שוררת ביניהם מעין שביתת־נשק רופפת, קוראים זה לזה "נא ליטגוף" — (משובש מגרמנית) לשתיית פיוס, לשם העמקת השלום וביסוסו. הענין נראה מפוקפק מתחילתו, ומזכיר יותר הזמנה לדו־קרב מאשר נסיון לחיסול סכסוך. שני הצדדים מקפידים על כבוד היריב, ותוך כדי כך שומרים איש את צעדי רעהו. ה"חשדהו" לא גורע עין מן ה"כבדיהו". נכנסים פנימה. מפנים מקום ליד אחד השולחנות. אחרי וויכוח ג'נטלמני בין השניים על הזכות להזמין ראשון — מתפשרים ומזמינים שני בקבוקים. מקישים כוסיות, מחליפים ברכות. היי"ש מתחיל להשפיע. נעשה טוב על הנשמה, והטינה מאז מתרככת ומאבדת מחשיבותה: נו, באמת, כל הענין ביני ובינך מה הוא? האויבים לשעבר הופכים לידידים בנפש, אוט־אוט־אוט מתחבקים ומתנשקים. ממש אידיליה!... מזמינים עוד וודקה, השתייה נמשכת, האווירה כמעט אינטימית, מחליפים מילים בודדות, בשקט. אך בעל המסבאה, המנוסה, מבחין כבר באותות מבשרי־רעות. עינו רואה את הברקים באופק, ואוזנו קולטת את הדי הרעמים המתקרבים. ידיו ממשיכות בעבודת המזיגה, ההגשה והגביה, אך עיניו מופנות לפינה השקטה, שעוד מעט עלולה היא

ליהפך לזירת קרב. הוא מתחיל לנקוט בצעדי מנע. דבר ראשון: הוא מטיל "אמברגו" על היי"ש, שבאווירה הלוהטת ייהפך לחומר דליק. הוא עסוק, כביכול: אינו מתפנה לביצוע ההזמ־נות. הוא עוקב אחר הנעשה, מתכונן לבאות.

השתייה הזאת, תחילתה מקרבת לבבות, אך המשכה עובר ושוטף את השיכבה הדקה של ידידות ורעות, מחלחל למע־מקים, ומגיע כבר לרובדי הפראות. היא מעוררת יצרים קדומים של שנאה מפעפעת — החיה קמה מריבצה! פתאום נשמעת שאגה: "למה זה אמרת אז ש..." התשובה — עוברת גם היא לטונים גבוהים ביותר, כל הידידות נעלמת, כלא היתה. אחד נותן מכה על שולחן עם ה"האלבה", השני מזיז את הכיסאות, מפנה את השטח. אגרופים קפוצים מתרוממים, כשמכל השול־חנות שמסביב מפנים את הראשים בסקרנות למה שיבוא עכשיו. (הוי, מכאן לקח הרבי בחדר את הפירוש של הנקו־דות על המילה "וישקהו" שבתורה, והסביר את ערכה של נשיקת עשיו...).

בעל בית המרזח קופץ מאחורי הדלפק, נכנס בין הניצים ומפריד ביניהם. משחרר את דש בגדו של האחד מיד יריבו. מנצל את כל נסיונו, את כישרונו הדיפלומטי ואת סמכותו המוסרית, הבאה לו מכוח היותו מקור הוודקה. הוא מרגיע ומשקיט, מצנן את הרוחות, מנסה להחזיר במקצת את שפיות דעתם. מעריף שבחים על שני הצדדים, מדבר על לבם, ומזכיר להם את מעמדם המכובד ואת האחריות למשפחותיהם. הוא עושה הכל כדי להחניק את האש לפני שהיא פורצת והופכת להבה אדירה.

בוחר הוא בין המתקוטטים את זה שבעיניו רואים עדיין זיק של יישוב־הדעת, ומנסה בתחבולות שונות להוציאו החוצה, תוך שמירה על כבודו, שהדבר לא ייראה, חלילה, ככניעה, כבריחה מן המערכה. אחרי ניתוק המגע, אחרי שאחד מובל לדלת בצורה מכובדת, כחתן לחופה — השני, יריבו, הרואה את עצמו כמנצח, שולח עוד כמה עקיצות לעבר הפחדן, הבורח כעכבר, ואין לו אומץ להתמודד כגבר!

הנפגע מנסה להסתובב אליו בכדי להגיב, אך בעל המסבאה, הלופת אותו כבר חזק, לוחש לאוזנו שאין זה נאה לאדם נבון ולבעל־בית מכובד כמוהו לשים לב לקישקושו של פירחח שיכור! תוך כדי כך הוא דוחף אותו החוצה, וסוגר את הדלת אחריו באנחת רווחה.

לעיתים מתרחשת מערכה א' של המחזה דלעיל בפינה מרוחקת, שהיא שטח מת לגבי בעל בית המרזח העסוק. עד שזה מבחין בנעשה, כבר מאוחר מדי! התיגרה כבר פרצה בכל עוזה, וכוחו לא רק שאינו מספיק להפריד בין המתפרעים, אלא שעליו להיזהר שהוא עצמו לא ייתפס בין הניצים, ולא יסתבך בצרה. האש מתלקחת מהר, כל צד מקבל תגבורת מקרובים ומידידים, ותוך רגעים ספורים הופך בית־המרזח לסדום ולעמורה. כשהמשטרה מגיעה היא מוצאת גולגלות מפוצחות, פרצופים מעוכים, וכל מה שעמד בשטח החזית — הרוס, שבור ורמוס.

בחוץ מתחילים כבר הסוסים המשתעממים לאבד את סבל־נותם. זבוב טרדן הצליח להוציא אחד מהם משלוותו, וזה התחיל להשתולל. בכך הוא שימש דוגמה רעה ליתר בני מינו, שעודם לועסים בשקט את השחת. אחד הסוסים סוחב בשרשרת שעל צווארו את העגלה, אליה הוא קשור, ונתקל בעגלה הקרובה לה. העגלות מתנגשות ומשתרבבות זו בזו. שומעים חריקת יצול שנשבר, גלגל שהורד מצירו.

למרבה המזל נמצא תמיד בין העגלות שתיין, שיצא לרגע מן המסבאה כדי להוציא את השתיה הישנה ולפנות מקום לחדשה. מבלי לכפתר את המכנסיים נכנס הוא בזריזות בין הסוסים, ומחזיר את הסדר על כנו.

☆

ולהבדיל, בקלויזים ובבית המדרש נדלקו הנרות בפמוטי הנחושת התלויים, ה"העגנ־לייכטער", ה"בליץ־לאמפן", מנורות הנפט הגדולות מוארות, שני הנרות ליד עמוד התפילה, מול ה"שיויתי", מסודרים, והכל מוכן לתפילת מנחה ומעריב.

בקיץ דועך השוק כמו השקיעה — לאט, לאט. האבק שוקע, והאוויר מצטלל. הרוכלים מפרקים את דוכניהם. האנשים מת־חילים להתפזר. העגלות, המתחילות לצאת מן העיירה אחת אחר השניה, לוקחות איתן את הרעש ואת ההמולה, ששררו במשך היום. שומעים רק קולות שקשוק של רביעיות גלגלים מהעגלות הנעות, קולות המתמזגים פחות או יותר ביחד. רק בירידה מה"בית־מדרש־בארג" מתפרדים הקולות: דרדור שלי־שית גלגלים נשמע בקצב אחד, ולעומתם עונה קול צורם של גלגל אחורי, שאינו מסתובב, כי קשרוהו בשרשרת ברזל אל העגלה, כדי לבולמה בירידה. הוא נגרר בדרך המוצקה כמו רגל תותבת ומשמיע חריקת יחיד ממושכת.

לבסוף מתרחקים גם קולות אלה, עד שנבלעים בשדות ה"רענדז'ינעס". שקט משתרר ברינק המתרוקן.

בחנויות עוסקות הנשים בסידור הסחורות המפוזרות, והג־ברים לובשים את בגדיהם העליונים, ה"איבערציערס" והול־כים לבית הכנסת.

שם בחוץ, ליד הכניסה, הם מתגודדים קבוצות קבוצות, ומספיקים עוד לחטוף שיחת חולין קצרה, עד שנשמעות שלוש נקישות של הגבאי על "שולחן הקריאה", סימן שהחזן מתחיל בתפילה.

בימי החורף הקצרים, כשהערב יורד בבת אחת ומכסה את העיירה כמו בברזנט, השוק נגמר מוקדם. הבתים הקטנים, העטופים שלג, שנעזבו במשך היום — מתחילים להתעורר. מהארובות הלבנות מתמר עשן. שלהבות מנורות הנפט בחלו־נות הכפולים עם השמשות המצויירות בפרחי הכפור, מהבהבות כמו הסיגריות הבוערות בפי האיכרים עם השפמים המכוסים קרח.

הקור המתגבר, מתחיל להציק ולצבוט את האזניים. האיכ־רים מכינים את העגלות, שהתרוקנו מהתוצרת, ליציאה מן העיירה. במגפיהם המפורזלים, במעיליהם המסורבלים ובכובעי הפרווה הזרוייים פתיתי־שלג — הם נראים כמפוחלצים, וזזים בכבדות. גם העגלות מתנהלות לאיטן, ורגלי הסוסים מבוססות בשלג העמוק, שהכפור הגביר את לובנו וליטש את הברק שלו.

רק המזחלות המעטות מחליקות בקלות ובדממה מעל השלג הרך. הסוסים, אשר בחוסר סבלנותם חפרו בפרסותיהם חריצים

עמוקים בשלג, שמחו לחלץ עצמותיהם ודהרו להנאתם, מבלי שיהיה צורך להניף עליהם שוט. אדים עולים מפיותיהם הרוט־טות. הם משאירים מהר את העיירה הקפואה מאחוריהם, ורק צלצול הפעמונים שעל צוואריהם מהדהד עוד שעה ארוכה בסמטאות הריקות.

הסוחרים כבר אינם מספיקים להחליף בגדים; הם ממהרים לבית הכנסת בבגדי עבודה, ישר מהחנות, כדי לא להפסיד "קדושה" ו"ברכו". לבושם הוא פרווה קצרה או "קורטקע", היינו מעיל קצר, מקומח ומוכתם שמנים, ועליו הם קושרים את אבנט המשי השחור — ה"גארטל", המרגיש זר במקצת על הבגדים הגסים.

בית הכנסת מתמלא ריחות עזים של השוק והסחורות שנמכרו בו במשך היום: ריח עורות, ריחות של צבעים ומש־חות, ריח תבלינים חריפים.

התגרנים, אשר לפני רגעים ספורים היו שקועים ראשם ורובם במקח ובממכר, נעמדים כעת ל"שמונה־עשרה", משקי־עים עצמם בתפילה, מתנועעים בדבקות, ומתפללים ב"כוונה", בהשתדלם לגרש מלפני עיניהם העצומות את חוויות השוק, ולנתק את מחשבותיהם ממנו.

האצבעות הקפואות מתקשות להעביר את דפי הסידור, אך התנור המוסק וחום התפילה מפשירים אותן לאט, ומתחילים לחוש את זרימת הדם בדקירות קלות בקצותיהן. האגרוף מכה בחזה — "סלח לנו, אבינו, כי חטאנו" — המכות הן נמרצות, עליהן לחדור דרך הפרווה העבה ולהגיע עד הלב...

אברהם לויטה / הימים הנוראים

חודש אלול משמש כפתיחה לימים הנוראים, הבאים אחריו. בחודש אלול, כידוע, אפילו הדגים במים רועדים מאימת יום־הדין, הממשמש ובא; ולא כל שכן היהודים בעיירה, המודעים יותר מן הדגים לכך, שהם עומדים לפני משפט מכריע, שבו ייחרץ דינם. עם כל היותם שקועים בעניני יום־יום, הם אינם יכולים להסיח דעתם מגזר־הדין הצפוי, ועוסקים הרבה בתפילות ובאמירת תהילים, כדי למתנו.

אם כי מחמת השינויים ה"אקלימיים", שחלו בשנים האח־רונות, "הרעדה" כבר אינה מורגשת כל כך כמו פעם, בכל זאת קל להיזכר באווירה של הימים ההם, אווירה של רצינות ומועקה, שכמותה לא היתה ביתר ימות השנה, שאף הם לא היו, חלילה, ימי קרנבל והוללות.

בחודש אלול הולכים "אויפן הייליקן אָרט" — לבית הקב־רות, לפקוד את קברי האבות. ליד הקבר אומרים הגברים כמה פרקי תהילים ותפילות מהספר "מעבר יבוק", הנשים משתט־חות על הקברים ומשוחחות באינטימיות עם אימותיהן, משתפות אותן בבעיות המעיקות עליהן, מעדכנות אותן במצבן ומבקשות את עזרתן, שיהיו מליצות־יושר וירוצו להשתדל למענן. תוך כדי השתפכות הלב והעלאת צרותיהן, פורצות הן בבכי, הנמשך זמן רב עד שהן נרגעות. אחרי "ביקור משפחתי" זה, מתקבצות כמה שכנות לחזור הביתה ביחד. היוצאות מבית הקברות נתקלות בשער בכמה שמשים ובבחורי הקלויזים, העומדים עם קופסאות צדקה ביד ודורשים תרומה. הגברים, היוצאים רגועים, נותנים כמה פרוטות פה ושם, ונחלצים מהר מן הטרדנים. הנשים, שהן עדיין נרגשות מן ה"פגישה" המרגשת עם האם או האב, שוכחות לרגע קט את המציאות, והכסף נמדד ברגע זה בעיניהן לפי ערכו בבית הקברות, והן מחלקות אותו בנדיבות יתר, לכל המושכים בכנף בגדן.

הילדים, אחרי שגמרו "סמסטר" בחדר, קיוו לקצת חופש והנאה, מהימים היפים כל כך של התחלת הסתיו, ימים שכל העצים עמוסים פרי — וכמו להכעיס, מוגבר עליהם הפיקוח, משגיחים שלא יחסירו תפילה, ומחמירים איתם בכל פרט הקשור לשמירת מצוות, שכן נמצאים בעיצומו של אלול, ימי התשובה והרחמים.

לפנות בוקר "תופסים רעדה" — צמרמורת עוברת בגוף, אם בגלל אימת יום־הדין, אם בגלל צינת הסתיו, כשהשמיכה הדקה כבר אינה מחממת דיה, קמים לכן יותר מוקדם, שותים כוס חמין והולכים לבית הכנסת; מגדילים את מכסת פרקי התהילים ואומרים "מעמדות" ותפילות לפני התפילה, עד שה־חזן מתחיל את ברכות השחר.

עורכי סידורי התפילה היו ערים לצורך המתעורר בימי תשובה אלה, והכניסו לסידור אמירות כהנה וכהנה, אחת מרגשת יותר מהשניה, וכולן ביחד מביעות את משאלות הלב ואת הצרכים הדחופים של אומריהם, וקשה להחסיר אפילו אחת מהן. כולם משתדלים להתפלל ב"מנין", ולהופיע לפני קונם בצורה מאורגנת. התפילות מתמשכות יותר מן הרגיל. הן נאמרות בכוונה גדולה, ומשולבות באנחות הבאות בשר־שרת, ממקור בלתי נדלה. כל יום אחר תפילת השחרית תוקעים בשופר, ונזכרים בתקיעות העיקריות של ראש השנה, העומדות בשער.

השופר, שהוא אביזר חיוני בראש השנה, מוחזק סגור, בארון מתחת לספרי התורה, ונשמר בקפדנות שלא ייפגע ולא יקבל ח"ו סדק, העלול לפסלו לתקיעות. אחרי תפילת שחרית, כשבית הכנסת מתרוקן ממתפלליו, פותחים בחורי הקלויז בעזרת מפתח גנבים את הארון, מוציאים ממנו את השופר, משאת נפשם, ומתאמנים בתקיעות. אחדים מהם מגיעים בתקיעות אלו לווירטואוזיות ממש, ומעמידים בצל את בעלי־התקיעה המומחים, "בעלי החזקה". בראש השנה עומדים הבחורים הללו מתוחים בעת התקיעות ומצפים לכשלונו של "בעל־התוקע", כשהגבאי הנבוך יצטרך למסור את השופר

לאחד מהם. ברגע ש״בר־המזל״ מקבל את השופר לידו, מורידים חבריו המאוכזבים את ידיהם המושטות, ביאוש, וחוזרים למקומם, ביודעם שמעכשיו אין להם יותר סיכוי לקבל את הכלי לידם.

לפעמים, בעת האימונים, מזדמן אחד הגבאים לסביבת בית התפילה, ובשומעו את התקיעות הבוקעות משם, נכנס הוא מהר להחרים את השופר, שהוצא מן הארון שלא כדין, גוער ב״פרחחים״, שמעשה התעלולים שלהם עלול להשאיר את הקהל בראש השנה בלי שופר, חס וחלילה.

כעסו של הגבאי הוא רק מן השפה ולחוץ, שכן גם הוא זוכר את עצמו בין ה״פרחחים״, ויודע הוא היטב שהתרגילים האלה הם האקדמיה, שמגדלת דור של בעלי־תוקע פוטנציאליים.

כדאי להזכיר כאן מעשה חמור בשופר, שגרם לסערת רוחות בעיירה.

להקת תיאטרון ביידיש הוזמנה פעם לעיירה להצגת מחזה ״הדיבוק״. בואה של הלהקה היתה סנסציה גדולה, ועוררה התרגשות רבה מכיוונים שונים ומנוגדים.

בשביל החוגים המתקדמים, שכולם היו ציונים, היה זה מאורע חגיגי ויום של גאווה. בעיני החסידים, שהצגות תיאטרון נחשבות אצלם במעשה ליצנות פסולה ודברי מינות, המבזים את התורה ועושים לחוכא וטלולא את המנהגים המסורתיים — נראתה הבאת התיאטרון לעיירה, כהתגרות.

המארגנים שכרו את ה״רמיזע״ — צריף של מכבי־האש, שרוקן לצורך זה ממכשירי הכיבוי, הכינו בו במה, אירגנו כסאות, ספסלים מאולתרים מקרשים, וכו׳. כששחקנים הגיעו התברר להם שהשופר, שלו הם זקוקים במחזה, הלך להם לאיבוד. הבמאי היה מיואש, בעיירה אי אפשר היה להיכנס לחנות ולקנות שופר. בחור צעיר בשם יואל טייך, התנדב להשיג שופר. הוא השתייך לנוער הציוני, אבל עדיין נמנה על בחורי ה״בויאנער קלויז״, בו התפלל, והתמצא שם היטב. במפתח מותאם הוא פתח את הארון הסגור, והוציא משם את השופר עבור ההצגה שעמדה להתקיים. למחרת נודע הדבר למתפללי הקלויז. הסקנדל היה עצום, והבחור לא העז להיכנס יותר לקלויז מפחד שיעשו בו לינץ׳. שבועות רבים געשו הרוחות בקלויז המסוער, ולא יכלו להירגע ממעשה ״מחפיר״ זה. השופר ״הוטרף״ והלכו לשאול את הרב מה לעשות בו. פסק הדין אינו זכור לי, אך, בוודאי, גם הרב הנבוך התקשה למצוא תקדים מסוג זה ב״שולחן ערוך״. יש להניח שהדו של המקרה עורר ענין גם בחוגים רבניים מחוץ לעיירה, ומי יודע אם לא השאיר רישומו בספרי ה״שאלות ותשובות״ של רבני הסביבה, שהופיעו בימים ההם...

שבוע לפני ראש השנה נכנסות התפילות להילוך גבוה, והזמן הרגיל המוקצב לכך בבוקר ובין הערביים כבר אינו מספיק דיו, לשם כך הותקנו תפילות ה״סליחות״, המתחילות במוצאי שבת, שבוע לפני ראש השנה. ב״בית־מדרש״ וב״חברה־לינה־קלויז״ המסונף אליו, קמים לסליחות בשעה 4 לפנות בוקר, בקלויזים נאמרות הסליחות בחצות הלילה בדיוק. בזמן הסליחות מודלקים ה״בליצלאמפן״ וה״הענגעלייכטערס״ בכל בתי התפילה, והאנשים הרועדים, שזה עתה יצאו ממיטותיהם והפסיקו את שנתם, מתרגשים מרצינות המעמד הזה, שהוזעקו אליו בזמן כל כך בלתי רגיל.

לסליחות הולכות גם הנשים. בכניסה ל״עזרת הנשים״ מעמידים ה״קלויז־בחורים״ שולחן, שבו הם חוסמים את הכניסה, ורק אחרי שהנשים תורמות כמה פרוטות מזיזים את השולחן, ומאפשרים להן להיכנס. המטרה העיקרית שלמענה אוספים הבחורים את הכסף היא ״תיקון ספרים״. ספרי הלימוד והעיון בקלויז, למרות שהם כרוכים בבד פשתן חזק וגס, מתרפטים מרוב שימוש, ויש צורך מדי פעם לכורכם מחדש. ״גבאי תיקון ספרים״ הוא בחור צעיר, הנבחר בבחירות דמוקרטיות לגבאים השונים, המתקיימות כל שנה בחול המועד סוכות. הוא מגייס את הצעירים המשתמשים בספרים הנ״ל, ומארגנם לאיסוף הכספים.

בין הנשים, ששיניהן נוקשות מקור ונרגשות ממעמד מיוחד זה, ישנן כאלה שמצב־רוחן אינו שפיר עליהן, אם מפני שהעירו אותן באמצע השינה הטובה ביותר, ואם מפני הצרות היום־יומיות המעיקות עליהן — הנשים הללו מתרגזות על חוצפת הטרדנים המעיזים לחסום את דרכן, ובהנף אחד מסלקות הן את השולחן ביחד עם הנערים המופתעים, מכניסות את השכנות שבאו יחד איתן, ומסתכלות בצעירים בארשת ניצחון ובבוז. הצעירים התקפלו מהר ונעמדו בצד נבוכים.

בתפילת ה״סליחות״ עובר לפני התיבה החזן של הימים הנוראים או בעל תפילה חשוב אחר, ומורגשת כבר בה האווירה של יום־הדין. אחר התפילה חוזרים רוב המתפללים הביתה לחטוף תנומה קלה, ורק הזקנים, שמחכה להם יום של בטלה, רצוף נימנומים שזורים בפסוקי תהילים וקטעי ״מעמדות״ — רק הם נשארים בבית הכנסת, וממשיכים בעבודת הבורא עד לתפילת שחרית.

בראש השנה מופיע הציבור כולו ומתיצב לפני שופט כל הארץ. כאן במשפט הזה, ברור לכולם, שאין התחכמויות ואין התחמקויות, הקלפים גלויים. הכל רשום בפרוטוקול בכתב ידם של הנאשמים עצמם, שהרי כל לילה, בשעת השינה, עולה הנשימה למרום, ושם היא מדווחת על כל מעשיה במשך היום, רושמת במו ידיה את כל חטאיה בספר הזכרון, וחותמת על כך. (מסתבר, שהנשמות, שלא כמו הגופים, יודעות כולן לכתוב). לכן אין טעם בהכחשה, והסיכוי היחיד הוא להודות באשמה ולבקש רחמים. פסק־הדין יינתן ביום הדין עצמו, הוא יום־הכיפור.

את תפקיד ה״סניגור״ ממלא החזן, המייצג את הציבור. הוא הפותח בתפילה, והציבור חוזר אחריו. מלבד כמה תכונות יסוד, הנמנות בתפילת ״הנני העני ממעש״, תכונות שהשליח־ציבור, החזן, צריך להיות מבורך בהן, כגון: פרקו נאה, קולו נאה, ומעורב בדעת עם הבריות, חשוב לקהל, שהחזן יהיה גם ״בעל־בכי״, — שכן בכייתו של החזן גורר אחריו בכי של הקהל המתרגש. לא היה קשה למצוא איש בעל תכונה כזאת — דיו לבעל התפילה להיזכר במצב הפרנסה שלו, שיבצע את הנדרש ממנו על הצד הטוב ביותר.

יוצא מן הכלל אחד שכדאי אולי להזכיר כאן, כקוריוז. באחד מבתי התפילה היה ״בעל־מוסף״, ולו ״חזקה״ על תפילה זו במשך שנים. אחרי שאמר את כל הפיוטים

בנוסח המקובל כדת וכדין, בהגיעו ל״עלינו לשבח״ — בעת שהשתטח על המרבד ל״כורעים ומשתחווים״, היה פתאום פורץ בצחוק לתדהמת הקהל כולו. מה בדיוק עורר את צחוקו של בעל תפילה זה קשה לקבוע: עצם הנפילה על הברכיים, או כמו שהלצים סיפרו בשמו, שבעת נפילתו היה נזכר בגויה שהחליקה ביום השוק מול חלונות ביתו עם סל ביצים, בכל אופן, למרות שהוא בוודאי, היה מודע לתוצאות התנהגות זו — לא היה מסוגל, כנראה, לשלוט ברוחו ולהתאפק מלצחוק. בכל שנה קיווה הציבור שהתקלה תישאר חד־פעמית, אך המחזה המביש חזר על עצמו שוב ושוב. תגובת הקהל הנבוך היתה שונה. יראי השמים מבין המתפללים קפצו בכעס ממקומם, והחלו לדפוק ב״מחזוריהם״ ולצעוק: ״נו! אה! אה!״ (באמצע התפילה, כשאסור לדבר, משמשות שתי ההברות ״נו! אה!״ כביטוי למחאה, שעוצמתה נקבעת לפי גובה הטון והרוגז שבהם הם נאמרים).

הצעירים וה״קלים״ השתעשעו לשמע הצחוק מפי יהודי חמור־סבר ומכונס בתוך עצמו, שחיוך לא עולה על שפתיו במשך שנה תמימה, ומשתטה, דווקא, באמצע ה״מוסף״ של הימים הנוראים. בכל אופן הקהל רגש במשך כל החג, וזאת היתה שיחת היום בכל הבתים. הגבאים התיעצו, כולם היו בדעה שיש לסלק את ״בעל־השמחה״ מתפקיד שליח־ציבור — אך עד לשנה הבאה נשכח הדבר.

מובן שה״חזן — בעל הצחוק״ היה יוצא דופן בין בעלי התפילה, שרובם ככולם היו יהודים יראי־שמים, אשר התיחסו אל תפילתם כאל שליחות, כפי שנקראו ״שליחי־ציבור״, תפי־לתם היתה ״תפילה זכה״, שניסו לבצעה כמיטב יכולתם, ברגש ובכוונה, והקהל הושפע מתפילתם; אפילו אלה שנתקשו בפי־רוש המילים ולא הבינו את דברי הפיוט שבהם, חשו את משמעותם לפי הנגינה ולפי האווירה ששררה בבית התפילה.

התפקיד החשוב השני אחר בעל התפילה היה של בעל־התוקע, שכמו החזן לבש גם הוא ״קיטל״ לבן מתחת לטליתו, והלך למקווה להיטהר לפני התקיעות.

לא פעם קרה אחרי הברכה ״לשמוע קול שופר״, כשהושלך הס בבית הכנסת, ובעל הקריאה החל להקריא את ה״תווים״: ״תקיעה״... כשבעל התוקע הכניס את השופר לתוך פיו וניסה להוציא ממנו את הקול המתאים — התחיל השופר להיאנח, לגנוח, לחרוק, לטרטר, לקרקר, — אך תקיעה או תרועה לא יצאו ממנו. השפעת פרקי ה״זוהר״ שעיין בהם לפני התקיעות, והסיפורים על המלאכים שיווצרו מהתקיעות, על התקלות וה־מכשולים שהשטן עלול לערום בדרכו, וכו׳ — גרמו לו להת־רגשות רבה, ומנעו ממנו להוציא הגה. האיש האדים מרוב מאמץ, העורקים על עורפו תפחו, טיפות זיעה כיסו את פניו, וירדו על זקנו. הוא ניסה להתגבר, נשף בכלי בכל כוחו, אך המאמץ המיותר שהשקיע בו, הכשילוהו עוד יותר, השופר נסתם כולו ונשתתק.

הקהל עמד דרוך, אוזניו קשובות. השופר, שצריך לקרוע חלון בשמים לתפילותיו, נתקע, וזה סימן מדאיג. השטן מקטרג ומפריע לתפילות להתקבל. עצבנות ואי־שקט משתררים מסביב. בעל התוקע נכנס לפאניקה. הוא ראה את עצמו בודד בזירה. לא עם השופר הוא נאבק — יריבו הוא השטן בעצמו, וכל העיניים מופנות אליו וצופות בחרדה לתוצאות ההתמודדות הגורלית. פחד ואימה נפלו עליו ושיתקו אותו. הוא איבד לגמרי את השליטה העצמית, דפק עם השופר בשולחן כדי לנקותו — אך ללא הועיל. השטן, שחדר לתוכו, מסרב לזוז. הקהל נרעד ממש, ומתחיל לחשוש. הגבאי הרגיש שהגיע הזמן להתערב. הוא עושה סימן: נו! אה! לאחד האברכים, שחיכה כבר מזמן שיזדקקו לעזרתו. זה מגיע במהירות הבזק, לפני שבעל התוקע יספיק להתאושש ויצליח אולי להשתלט על הכלי. הבחור לוקח את השופר ביד בוטחת, והשטן התקוע בו, שנרטב כבר כולו מרוקו של בעל התוקע, לחוץ ומותש גם הוא, נכנע מהר ומסתלק. השופר מריע כחצוצרת מלחמה. הקהל מרגיש הקלה, שוכח לבעל התוקע הצעיר שלא הלך למקווה לפני התקיעות ולא אמר את פרקי הזוהר — העיקר שהמערכה לפריצת הדרך לתפילה נסתיימה בנצחון, והאברך המאושר הופך לגיבור היום.

בראש השנה, שלא כמו בשבתות ובימים טובים אחרים, נהוג לא לישון ביום, כדי לא להפסיד תוך כדי שינה את המזל; לכן מיד אחר סעודת החג, הנגמרת מאוחר מאד בגלל התפי־לות הרבות, חוזרים הגברים לבית הכנסת, מי להגיד פרק תהילים, ומי כדי לעיין בספר.

יהודי מאחד הכפרים בסביבה נהג להשתכר בראש השנה כדי להתחמק מאימת הדין, ונימוקו עמו: יש כלל בבית המשפט — פיאַנעגו ניע סאָנדזאָן״ — היינו: אין מעמידין שיכור לדין, כי הוא אינו אחראי למעשיו...

שלא כמו בשבת, הנשים אינן קוראות ב״צאינה וראינה״, אלא במחזוריהן המיוחדים, המודפסים עם ״עברי־טייטש״ ליד הטכסט, בהוצאת ״שמחה פרוינד — פשמישל״ או ״מחזור רעדלהיים״ ועוד. דפי השער מונים את מספר ״המעלות״, היינו היתרונות שיש למחזוריהם, ואלה מגיעים אצלם למאות. ביניהם ״סיפורים נפלאים״, ביידיש: ״אַ מעשה נורא, וואָס האָט וואר פאסירט״, וממנו ״יש לקחת מוסר השכל״ איך שחייבים להאמין בד׳, וכו׳.

רחמי הקוראות נכמרות על ירא ה׳ המסכן, ובנטייתן לבכי בכלל, ובגלל הימים הנוראים במיוחד, מתרגשות הן ממר גורלו של הצדיק ומן הסבל שעובר עליו, ודמעותיהן זולגות. למרות שה״מעשה־נורא״ נגמר בדרך כלל בטוב, הנשים, שקריאתן אִיטית וזמנן מוגבל, נשארות תמיד תקועות באמצע הצרות המתרגשות ובאות על ה״ג־טס פארכטיגן מאן״, ואינן מספיקות להגיע ל״הפי־אנד״, המתאר איך סוף סוף נחלץ גיבור הסיפור מצרותיו, בעזרת ד׳.

למזלן של הנשים הנרגשות הן נאלצות לחזור להכנת ארוחת החג לפני שהבעלים חוזרים מבית התפילה. גלגל השיניים של חובות הבית, לבעל ולילדים תופס אותן, ומזכרונן מתנדף מהר הסיפור הדרמטי. בעולם המעשה, בו הן שקועות, לא נשאר מקום פנוי לדברי ספרות.

בימים שבין ראש השנה לבין יום כיפור, ב״עשרת ימי תשובה״, ניתן עוד לכל הנידונים ״שאנס״ אחרון להיטיב את דרכם, וכולם ממהרים לנצל שעת רחמים זו; אם הילדים מסיחים את דעתם מכך, חזקה על ההורים המסורים, שלא יתנו להם להחמיץ, חלילה, הזדמנות בלתי חוזרת כזו.

בערב יום כיפור מגיעה המתיחות לשיאה. יום לפני זה מתחיל סדר הכפרות. כל אחד מבני המשפחה מקבל כפרה לבנה: הנשים — תרנגולות, הגברים — תרנגולים; לילדים, שכמות חטאיהם מועטת, מכינים פרגיים או פרגיות צעירים. על כל העופות הללו מטילים חטאים ועוונות כאלה, שראשם התרנגולי אפילו איננו מסוגל לתפוס מה הם. אחרי אמירת הפרק "בני־אדם" והסיבוב של העוף סביב הראש: "זה התרנגול יילך למיתה, ואני אלך לחיים טובים", מוכנים כבר הנידונים על חטאים לא להם, לשחיטה.

בגלל עומס העבודה — שכן מספר הכפרות הוא כמספר הנפשות של בני העיירה, כולל עוברים ברחם אמם — (אשה מעוברת לוקחת שתי כפרות) — נאלצים השוחטים לעבוד שעות נוספות. בליל ערב יום כיפור באים הם לחצרות בעלי־הבתים המכובדים, המפצים, כמובן, את השוחט על טירחתו ועל הכבוד שהוא חולק למארחיו. גם השכנים מסביב מביאים, בהסכמת בעל החצר, את ה"כפרות" לשחיטה בחצרו.

השוחט, בבגדיו השחורים עם פנס ביד, בין העופות הכנועים הכורעים על האדמה, הזכיר תמונה שונה בצורה קוטבית, גם היא מהווי העיירה — את הכומר, להבדיל, עם פנס ביד, בהולכו לגוסס, כששמשו מצלצל לפניו בפעמון. כל הנוצרים הנמצאים באותה עת ברחוב, נופלים על ברכיהם ביראת שמים, כמו ב"כורעים", להבדיל, ונזכרים לרגע קט במוות ובעולם הבא, ממש כמו היהודים. היחידים שהתעלמו מהצמד המוזר ונשארו עומדים זקופים היו היהודים, שכל המחזה לא נגע להם כלל. באשר למוות הם לא נזקקו לתזכורת מסוג זה, ובעולם הבא ובגן־העדן הנוצרי לא היה להם כל ענין. חוץ מזה המאכלים המוגשים בו, בוודאי לא כשרים, ואינם לפי טעמם.

הכפרות, שרוכזו כולן בערימה אחת, התפזרו בכל החצר, כשהן מדדות ברגליהן הכפותות, ונשארו כל אחת בפינה אחרת, מחכות לשוחט, תוך השלמה עם גורלן.

בשר הכפרות משמש לסעודת הצהריים בערב יום כיפור, לסעודה המפסקת למוצאי הצום והוא גם נועד לילדים הקטנים, שחובת הצום טרם חלה עליהם. ביום כיפור סוגרים את הבתים. כולם הולכים לבית הכנסת עם הילדים, וההורים מביאים איתם לשם ניתחי "כפרה" עם חלה, ארוזים ומוכנים, בכדי שלא יצטרכו ללכת עם הקטנים הביתה להאכילם באמצע התפילה. למרות שחובת הצום טרם חלה עליהם — מרגילים את הילדים בהדרגה לצום, וזמן ה"צום" נקבע לפי הגיל.

בערב יום כיפור, בתפילת שחרית "מתארגנות" "רביעיות" לשם התרת נדרים, כששלושה מהם מהווים לחילופין בית־דין, והרביעי פונה אליהם: "שימעו נא, רבותי, דיינים, מומחים" — ומבקש מהם להתיר את נדריו ואת שבועותיו במשך השנה, מין "כל נדרי זוטא" פרטי, לפי פרוצדורה משפטית.

אחרי התפילה שותים בכל הקלויזים יי"ש ואוכלים "לעקיך", ומאחלים חתימה טובה. לתפילת מנחה, הנאמרת לפני הסעודה המפסקת, הולכים מוקדם מהרגיל, וחייבים בה ללבוש כבר את בגדי החג. אם כי השעה עוד מוקדמת מורגשת כבר אווירת יום הכיפור. בתפילת שמונה עשרה, למרות שזאת מנחה של יום חול, מתוודים ואומרים "על חטא", מחשש שמא ישתכרו או, חלילה, ייחנקו בסעודה המפסקת ולא יספיקו להתוודות. על השולחן בבית התפילה עומדות "קערות" לאיסוף תרומות, ובתחתיהן פתק, המציין את המטרות שלמענן ניתנות התרומות. במרכז נמצאת קערה ובה תווית באותיות גדולות: צ ד ק ה ג ד ו ל ה. איש אינו יודע מי מינה את הקערה הזאת להיות מרכזית, ומי קובע, שהצדקה שהיא מייצגת היא ה"צדקה הגדולה". התורמים אינם חוקרים בדבר, הם מכניסים לתוכה מטבע הגון, ואחר כך מגיע תורן של הצדקות בגודל טבעי...

במרחק מה מה"שולחן" פרוש שק ועליו משתטחים לפי התור, מתפללים יראי־שמים. אחד הגבאים עומד עם שוט קצר ביד, וקוצב לכל אחד "ארבעים חסר אחד" מלקות — המנה היא אחידה לכולם. הספירה נעשית על ידי אמירת שלוש פעמים תפילת "והוא רחום", המכילה 13 מילים. האנחות שנשמעות יוצאות מפיו של המלקה, דווקא, ובמראהו הוא מעורר יותר רחמים מן המוכה, ושניהם, כאחד, קרובים לבכי. אם מישהו מהמשתתפים היה מתחיל לבכות, היתה פורצת בבית הכנסת יללה אדירה!...

אחרי התפילה ממהרים הביתה לסעודה המפסקת, המכילה כמויות גדולות של בשר כפרות, שותים בירה לבנה, המרווה צימאון, וגומרים עם שלוש לגימות מים, סגולה לצום קל. אמא לובשת בגדים לבנים, חובשת שביס לבן לראשה, ומדליקה נרות, כשדמעות זולגות מעיניה. מדליקים גם נרות נשמה כפולים לכל הנפטרים במשפחה, נר אחד בבית, ונר אחד בבית הכנסת. אבא מברך את הילדים אחד־אחד, בשימו את ידיו על ראשיהם המכופפים בהכנעה ובפחד. ועיניו דומעות גם הן. אחר כך מאחלים כולם זה לזה בלחיצת יד: חתימה טובה! ו"בעט דיר אויס אַ גוט יאָר"; בברכה זו נפרדים בני המשפחה לפני הליכתם לבית הכנסת, כמו לפני יציאה לדרך מלאת סכנות, שספק אם עוד יחזרו ממנה. עד עכשיו כולם חיו בצוותא, כמשפחה מלוכדת, ונעזרו זה בזה, עכשיו נתפרדה החבילה. כל אחד הולך לדרכו בנפרד, ויעמוד על נפשו — בודד. במאבקו הגורלי על חייו — הוא יהיה תלוי רק בכוחותיו הוא — עתה איש לא יוכל לבוא לעזרתו.

אברהם לויטה / פסח

בסוף חודש אדר, או מרץ לפי הלוח האזרחי, חודש המכונה ביידיש "משוגענער מערץ" בגלל הפכפכנותו של מזג־האוויר בו, — החורף, הנמאס כבר על כולם, מתקרב לקיצו.

השלג והגשם יורדים יום־יום כרוכים, והאדמה הופכת לעיסה אפורה, קפואה למחצה, זרויה גבישי קרח קטנים, כמו מלח בישול. על הנעליים הכבדות נועלים ערדלי־גומי, למנוע רטיבות וקור. השלגים מפשירים, והשמש יחד עם הרוחות החזקות מיבשות את הבוץ, ושלוליות המים הולכות ונעלמות. האביב מתקרב. בבתים מורידים כבר את "החלונות הכפולים", הקרח שהדביק את כנפי החלונות החיצוניים נמס, ואפשר כבר לפותחם ולאוורר קצת את הבית.

בשבת לפני ראש חודש ניסן נשמעות בבתי־התפילה "מבשרי האביב" — הלוא היא "פרשת החודש", וכן פסוקי פיוט, הנאמרים בה על הגאולה ועל ההתחדשות בטבע. בסימטאות היהודים כבר מורגש ריחן של מצות טריות, שאפייתן מתחילה בסוף חודש אדר, ונמשכת עד שבוע לפני פסח.

ההוצאות להכנת הפסח הן גדולות במיוחד, ומהווים נטל כבד על רוב המשפחות בעיירה. פסח הוא החג היחידי שה־"שולחן־ערוך" מרכיב בו את תפריט החג לכל פרטיו, ולהכנת שני הסדרים מפרט הוא את המצרכים הנחוצים, אשר בלעדיהן "שולחן" החג לא יכול להיות "ערוך".

אחרי ידיעת כל הדרוש לעריכת ה"סדר", נשאר עוד פרט אחד להסדיר: השגת האמצעים לקניית המוצרים היקרים האלה.

בשביל הנצרכים, מקבלי התמיכה, נוצרת קרן מיוחדת לעזרה לחג — "מעות חיטין" או "קמחא דפסחא"; במשפחות מחוסרי אמצעים — והן רבות — שאינן נזקקות לקופת הצדקה — מגבירים כולם את מאמציהם ומחפשים מקורות שונים להגדלת ההכנסה הדלה.

אחד ממקורות ההכנסה לפני החג היתה אפיית מצות.

המאפיות היהודיות בעיירה אינן מפסיקות את אפיית הלחם עד לערב פסח, ואינן באות בחשבון לאפיית מצות. נמצאות כמה משפחות, שלמרות דירותיהן הדלות והצפיפות השוררת בהן, לוקחות על עצמן את המשימה הזאת.

כמעט בכל בית נמצא תנור אפייה גדול, הבנוי מעל לכיריים של ברזל, ובו אופים כל השנה את הלחם ואת החלות, ומכינים בו את הטשולנט לשבת. הדירה הממוצעת של משפחה מחוסרת אמצעים מורכבת מחדר גדול, שהוא המטבח, ובו התנור והכיריים. הוא גם פינת האוכל, חדר האורחים וחדר השינה של ההורים. לעיתים יש בה גם חדרון קטן נוסף, הנקרא "אלקער" — "קיטון".

דירה של מטבח ושני חדרים נחשבת כבר לדירת רווחה.

לקראת אפיית המצות מרוקנים את החדר הגדול מרהיטיו, כדי לפנות מקום לשולחן הלישה, המורכב מחצובות עץ, ועליהם שני לוחות עבים. את הלוחות שואלים אצל אחד הנגרים. מכינים מספר מערוכים, מרדה עגול להכנסת המצה לתנור ומרדה מאורך להוצאתן. המצות האפויות מוצאות 3—4 ביחד. הכלים מיוצרים על ידי האיכרים בזמנם הפנוי מעבודות חקלאיות.

בעלי מאפיה מאולתרת כזאת הם "קבלנים", השוכרים את העובדים הדרושים להפעלת מפעלם, בהשתדלם לאייש את המשרות, עד כמה שאפשר, בבני משפחתם. בעלי התפקידים הם ה"שיבער" — האופה ליד התנור, ה"לשה" המכינה את העיסה, ה"מיירע" (מפולנית: מיאַרה, פירושה: מנה, מידה); ה"רעדלער" — המעביר מכשיר עם גלגלת שיניים על המצות הגמורות, ומנקבן נקבים נקבים, שלא יתנפחו בתנור. תפקידו הנוסף של ה"רעדלער" הוא להעביר את המצות לתנור. כתריסר פועלות מגלגלות את המצות, ושני ילדים העומדים משני צידי קערת הלישה: ה"איינשיטער" — שופך הקמח, וה"איינגיסער" — מוסיף המים.

כל המצות, שמשתמשים בהם בחג, נעשות בידיים. קורה ומישהו מקבל חבילה מאמריקה, ובה קופסת מצות עשויות במכונה — "מאנישעביץ". כולם מתפעלים מלובן המצות, מצורתן המרובעת, מהאפייה האחידה, מהניקוב בשורות ישרות עם מרחק שווה ביניהן. לבסוף, אחרי כל ההתפעלות ובדיקת החותמת "כשר לפסח" המודפסת על העטיפה, בחתימת הרה"ג — אבדק"ק, האחראי — שמים את המצות בין כלי החמץ, ומשאירים אותן עד לאחר הפסח.

שני סוגי מצות נאפות במאפיה: מצה שמורה ומצה פשוטה. החיטה למצה השמורה נקנית אצל יהודים כפריים, שומרי מצוות ויודעי ספר, כאלה שנותנים בהם אימון וסומכים עליהם בעניני כשרות. השמירה על החיטה מתחילה מהקציר ומהדיש. אחרי שמיבשים אותה במקום נקי, נטחנת החיטה בריחיים של יד תחת השגחה קפדנית — שלא תבוא במגע עם חמץ. הקמח האפור והגס נצרר בשקיות בד לבנות, ונמכר למדקדקים במצוות. מאחר והאימון הוא המרכיב העיקרי במחיר המוצר — נקבע הוא, כמו בכל חנות אקסקלוזיבית, בהתאם למוניטין של המוכר.

המצה השמורה היא בשביל אבי המשפחה ובשביל הבנים המבוגרים, לומדי התורה. הנשים והילדים אוכלים מצה פשוטה. ישנן נשים "פמיניסטיות", אשר אינן מוכנות להשאיר את כל המצוות בשביל הגברים, והן נאבקות למען שויון בעניני "עולם הבא". הנשים הללו קוראות ב"צאינה וראינה" ויודעות קצת "דינים" — ואחרי שמנצחות במאבקן, מצטרפות גם הן לאוכלי ה"שמורה".

לא רק החומר — קמח ה"שמורה" — הוא יקר, אלא גם אפייתן של מצות אלו עולה הרבה יותר ממחיר אפיית ה"פשוטה".

סדר האפייה הוא כדלקמן: כל ערב לפני שקיעת החמה, מביאה שואבת המים הנוכריה מים מן הבאר, מלווה על ידי ילד, להשגחה שלא יכניסו ח"ו חמץ לתוך הדליים. את המים

מסננים דרך בד לבן, הפרוש על חבית העץ, ואח״כ מכסים את החבית במטלית לבנה ועליה המכסה. המים האלה נקראים ״מים שלנו״, בגלל הלנתם במשך הלילה. את הקמח לאפיה מביא כל לקוח איתו. התנור מוכשר כל יום מחדש, וכל ״נגיף״ ״חמץ, גם אם הצליח לחדור לתוכו — נשרף ומושמד. לפני התחלת העבודה, בכל בוקר, מגיע הנגר להקציע את הלוחות, שעליהם מרדדים את המצות. הפועלים מתאספים, וכל ה״אנ־סמבל״ מחכה ללקוח, ששכר את ה״ערשטן אויוון״ — את התנור הראשון של אותו היום, שהיא האפייה המיוחסת ביותר. זכות ה״תנור הראשון״ שמורה לרב, לשוחט, או למכובד אחר, ואלה גומרים, בדרך כלל, את התפילה בשעה מאוחרת. הם מתפללים בשני זוגות תפילין, סידורי התפילה שלהם משופעים בתפילות לפני התפילה ובתוספות שונות לאחריה. למרות שביום האפייה הם משתדלים להזדרז ״זירוז של מצווה״, מגי־עים הם תמיד באיחור, כשהסגל כולו עומד ומחכה להם בחוסר סבלנות.

כמה ימים לפני האפייה עובר הלמדן שוב על דיני פסח הקשורים באפיית מצות, ומרענן את ידיעת האיסורים, שדהתה במקצת במשך השנה, כשלא עסק בהם. מצוייד בכל החששות המחודשים נכנס ה״מכובד״ לבית האפייה, מלובש חגיגית, בארשת רצינית, מוקף באנשי ביתו, כשכל העיניים מופנות אליו. הוא מנשק את המזוזה, מברך את הנמצאים; שקית הקמח נישאת בידו כאוצר לא מבוטח, והוא מחפש מסביב מקום בטוח, שאפשר יהיה להניחה ללא חשש.

פמלייתו מתפזרת בשטח, ותופסת עמדות בכל המקומות האיסטרטגיים, שיוכלו לחלוש על הנעשה, דרוכים וערים לכל התקלות, העלולות להופיע, ולסכנת החמץ, האורבת בכל פינה. האות ניתן, ו״מכונת הייצור״ מופעלת. מתחילים את ה״מיירע״ הראשונה. מנת העיסה מחושבת כך, שמספר המצות שיתקבל ממנה יהיה תואם את מספר העובדים ואת כושר הקליטה של התנור, כך שלא יישארו על השולחן ״טייגלעך״ — מנות בצק.

כל אחד משני הילדים, העומדים מצידי ה״לשה״, שופך מהחומר, עליו הוא מופקד. הזאטוטים, שנשאר להם זמן פנוי בכל מנה, מהרגע שלישת הבצק נגמרת ועד ללקיחתו לשולחן עבודה, נפשם יוצאת לשוחח קצת ולהחליף ביניהם כמה מילים, אך ה״לשה״ מקפידה היטב על הפרדה גמורה, שלא יהיה קשר בין שני הילדים, המייצגים יסודות, שהנגיעה ביניהם אסורה. השיחה בין הילד המקומח בצד ימין של קערת הלישה לבין עמיתו הרטוב, משמאלה, עלולה לשחרר כמות מסוימת של החומרים, שהם מטפלים בהם, והמגע שייווצר בין החומ־רים הללו יחולל מיד ריאקציה מסוכנת ביותר — ח מ ץ !

העיסה מוצאת מן האגן בזהירות, כמו תינוק מן האמבטיה, ובשולחן העבודה מחלקים אותה ל״טייגלעך״ בין הפועלות, המתחילות בעיבודן למצות. ה״ערשטער אויוון״ מתהלך בין העובדים ומזרזם, תוך הדגשת הצורך בעשייה מהירה מטעמי כשרות בלבד, שלא יתפרש, חלילה, שהוא מאיץ בפועלים כדי להגדיל את התפוקה. ״לשם מצות מצווה!״ ״לשם מצות מצווה!״ הנערות מפסיקות את הצחקוקים, כדי לא לפגוע באווירת יראת שמיים, ועוברות לפטפוט רכילות לחשני, הנגמר גם הוא בקול רם בפזמון החוזר: ״לשם מצות מצווה!״ הבנות מגלגלות בזריזות את המצות, ומרימות אותן מול האור לבדוק אם הן דקות דיין. ה״רעדלער״, אחרי שהוא עובר עליהן במכ־שיר שבידו, רץ עם כל מצה לחוד, כשהיא פרוסה על ידו וצועק: ״אַ מצה אין אויוון אַריין!״ מצה לתנור! ה״שיבער״ יושב מול התנור הלוהט, הלהבות משתקפות בפניו המבריקות, פלגי זיעה יורדים על זקנו ועל פיאותיו. הוא הופך את המצות הגמורות למחצה, ואת האפויות הוא מוציא במרדה, ומכניסן ישר לסל נצרים קלוע, המרופד במפה לבנה.

העבודה ליד השולחן מתנהלת במלוא הקצב. בצק אינו נשאר לרגע ללא טיפול. ״טייגל״ הנשאר על השולחן מאומץ מיד על ידי המשגיח. כטופח על אחורי תינוק, הוא מכה בו קלות עם המערוך, כדי שלא יירדם ולא ״יחלום״ על החמצה. הטיפול נמשך עד שאחת הפועלות גומרת את המצה שלה, ומוכנה לקבל ״טייגל״ נוסף. בגמר הסיבוב מגרדים בשבר זכוכית את הבצק שנדבק למערוך ואת המקום על השולחן, בו לשים את הבצק. ה״מיירע״ הבאה עולה על השולחן — לשם מצות מצווה! לשם מצות מצווה!

התוצרת המוגמרת מובאת לבית הלקוח על ידי שליח, מלווה שומר צמוד מבני הבית, המשגיח שלא תקרה ח״ו איזו תקלה בדרך. תורו של הקמח מהלקוח הבא עולה על פסי הייצור. דרגת כשרותם למהדרין של התנורים הבאים נקבעת לפי קרבתם לתנור הראשון, המוביל — וחשיבותם יורדת בהדרגה, עד שמתקרבת שעת הצהריים, ואפיית השמורה נפסקת; עוב־רים לאפיית המצה הפשוטה. הכללים והנוהגים נשמרים כמו־קודם, אך בפחות הקפדה.

אין הפסקת צהריים בעבודה זו, שכן, כמו בבית יציקה, אין לכבות את התנור. מדי פעם יוצאים שניים־שלושה עובדים לאכול, וכשהם חוזרים יוצאת הקבוצה הבאה. האפייה נמשכת עד לתפילת ״מנחה ומעריב״.

המקפידים אינם אופים בלילה, שמא ישתרבב, חלילה, איזה פירור של חמץ, ובחושך לא יצליחו לגלותו.

אחרי שהאפייה המסחרית נגמרת, בא תורם של משפחות מרובות ילדים, אשר ידם אינה משגת לשלם את מלוא מחיר האפייה. הם מתארגנים לעזרה הדדית — ״באַהעלפן״ ביידיש — עזור לי ואעזור לך! הם רק שוכרים את הבית, את התנור ואת אמצעי הייצור, ומביאים איתם את כוח העבודה. בני הנוער של האירגונים הציוניים, שאחד הבנים או הבנות חברים בהם, באים במאורגן לעזור בהתנדבות. החברים שרים ומתלוצצים, ומכניסים אווירה עליזה. אפיית המצות נעשית במהירות וב־יעילות, בלי זירוז מצד משגיחים, והן, בוודאי, המצות הכשרות מכולן.

ישנו סוג נוסף של מצה שמורה, כעין שמורה עילית — אלה המצות הנאפות בערב חג, והנקראות ״מצות לא לנו״.

מצות אלה נאפות בחצרות הרביים, בשביל בית הרבי ובשביל חסידים מיוחסים במיוחד, המוכנים לשלם עבורן טבין ותקילין. כשחסיד מן השורה זוכה לקבל מצה כזאת מבית הרבי, הוא שומר אותה לליל הסדר הראשון, ומועידה לאפי־קומן, כדי לזכות בה את בני הבית כולם.

המצות נקראות ״לא לנו״ גם מפני שלא לנו אפילו לילה אחד, כי נאפו בערב חג ממש, וגם מפני שהחסידים שרים

בעת אפייתן מזמורי תהילים ו״הלל״ שאחד הפרקים בו הוא ״לא לנו כי לשמך תן כבוד״, וכו׳.

באפיית המצות הללו עוסקים רק גברים — חסידים היושבים בקביעות בחצר הרבי, וכינויים ״יושבים״, וגם הרבי בעצמו משתתף באופן פעיל בתהליך אפייתן, ומאציל עליהן מרוחו.

השם ״לא לנו״ יש לו משמעות נוספת על דרך הלגלוג. ללא יוצלח ולשלומיאל קוראים בשפה עממית ״לא לנו״ (על משקל: לא עלינו), ומאחר וההפרזה בהתפארות במצות הללו ובחשיבות שמיחסים להן בעליהן עובר כבר את גבול הסבירות, אפילו לטעמם של הנזהרים במצוות — מלגלגים הם על ייחוס המצות ועל הבטלנים המטפלים בהן כאחד.

☆

כבר מחודש אדר מוזהרים הילדים לא לאכול במיטה, לא להסתובב בבית עם לחם ביד, כדי לא לפזר את הפירורים — כי עוד מעט פסח! אך עיקר עבודת הנקיון מתחילה רק כשבוע לפני החג, ונעשית אינטנסיבית מיום ליום, ככל שהחג מתקרב. כל ריהוט וכל חפץ מוזז ממקומו, מנקים מעליהם ומתחתיהם, וכל מקום שנוקה מוכרז כ״פסחדיק״, והכניסה אליו מותרת רק בתפקיד ולפי הרשאה מיוחדת מאמא. הפסח מתקרב משעה לשעה, ומתקדם בעקבות המטאטא, המטלית וה״פלעדערוויש״ (כנף־אווז), הכובשים עבורו את השטח מידי החמץ, והוא מתבסס בהם תוך כדי דחיקת יריבו לדלת היציאה, עד שבערב פסח הוא מסלקו לגמרי מהבית.

☆

חוויה מיוחדת לילדים היא איוורור הספרים לפני פסח — את העבודה הזאת הם מבצעים ברצון ובהתלהבות. כל ספרי הקודש: גמרות, משניות, חומשים, שולחן ערוך, ספרי מוסר וספרי חסידים, סידורי תפילה ומחזורים — כולם מוצאים לחצר, שם מפזרים אותם על ספסלים, כסאות, ארגזים וקרשים. רק ההגדות של פסח מטופלות על ידי אבא, המנער אותן קלות מן האבק, מנגבן במטלית, ומכניס אותן לאזור שהוא כבר פסחדיק. יתר הספרים נשארים פתוחים בחוץ עד לערב.

הספרים נראים קצת שיכורים מן האוויר החריף ומאור השמש הנופל עליהם. הילדים עומדים פעורי פה ומוקסמים, ועיניהם עוקבות אחרי ״מסע״ הדפים, הרצים, מתהפכים ונשארים במקומם. רגע אחד מתנפלת רוח פתאומית בפראות על הדפים ומנסה לתלשם, אחר כך היא נרגעת ומתחילה לדפדף בהם ביישוב הדעת, מתענגת על הכתוב בהם, מעבירה כמה דפים וחוזרת, כמשווה בין המקומות ומתעמקת בהם כאחד הלומדים בבית המדרש.

...והילד החולם רואה לפניו: דפים צהובים ספוגי דמעות ומטופטפי חֵלב נרות, שקצותיהם התרפטו והשחירו מדפדופי אצבעות, דפים בלים של סידורים, סליחות ומחזורים, שבעי תפילות ותחנונים — השתחררו מלחצן של כריכות מתפרקות, והתרוממו בעליצות עם הרוח האביבית הקלילה, כשהם מתענגים על החופש הבלתי צפוי, שזכו בו. הם חגו סביב סביב בחצר, ואחר כך אזרו אומץ והגביהו עוף, עברו מעל לגגות הנמוכים, ובתנופה יצאו למרחב והחלו לשוטט באוויר, מבלי דעת אן...

אחרי שהרחיקו נדוד — ביקשו לשוב. מבוהלים סבבו בין הבתים, התרוצצו בחרדה בסימטאות ולא מצאו את הדרך חזרה. לבסוף נחתו על גדרות, הסתבכו בין שיחים וקוצים, או נפלו לתוך שלוליות המים ברחוב. חלקם נאספו על ידי עוברי אורח יראי שמיים, ואחרי שנושקו, הוכנסו בין ה״שמות״ בבתי התפילה.

אחרים נקלעו לסביבה עוינת, תעו בחצרות ובגנים זרים, ונלכדו שם. שהייתם במקום היתה קצרה. מגרפות ברזל ריטשום בפראות, וגרפו אותם משם בחמת זעם עד שנעלמו מן העין.

☆

בשבת לפני פסח, בשבת הגדול, — ״נוסעים״, לפי מסורת הלצים, כל ה״פארכיס״ למצרים. מחלת הגזזת — ״פאריך״ — בפי העם, היתה נפוצה בדורות הקודמים, עד שהודברה עם שיפור התנאים הסניטריים ויתר מודעות להיגיאנה. המחלה השאירה כתמים לבנים על הרבה ראשים, שבלטו מרחוק ונראו כשדה חרוך. בעלי הכתמים האלה, שכינויים היה כשם המחלה, הוטרדו משום מה בשבת הגדול, (הקשר בין המחלה לבין מצרים, כנראה, מכת השחין) ונקראו כולם ל״התפקד״, ל״התכונן״ ולצאת עם שחר לדרך.

למרות ש״יעד״ הנסיעה היה מצרים הקדומה, ״אמצעי התחבורה״, בה היו אמורים ה״פארכיס״ לנסוע, היה רכבת אקספרס מודרנית, שהלצים ״העמידו לרשותם״. מסתבר גם, ש״נסיעה״ זו יש בה משום פיקוח נפש, שכן היא דוחה שבת (הגדול). על לוח המודעות בבתי התפילה הודבקו פלקטים על אודות מקום ההערכות לנסיעה — ב״ככר החרטומים — פינת פוטי־פרע״. בהגיעם למצרים יש להתיצב בפיתום וברעמסס, רחוב חושך מצרים, שדרת המתגרדים, וכו׳. חוברו שירים וחרוזים לכבוד נסיעה זו; הודפס חומר מיוחד ביידיש ובפולנית, הוראות, הזמנות, צווי קריאה וכרטיסי נסיעה עד מצרים, והוצאו פרוספקטים במתכונת פרסומי לשכת התיירות וכדומה.

עם הפחתת מספר הקליאנטים, שנזקקו ל״תיירות״ מסוג זה, איבדה הפעילות הנ״ל של ליצני הדור מהאקטואליות שלה, ומצאה לה, כנראה, שדות פעולה אחרים, כך שבשנים האחרונות כבר לא הורגשה יותר. לעיתים הזכיר מישהו את הדבר כקוריוז או כבדיחה חבוטה, שטעמה פג מזמן.

☆

לפני החג, עם בוא מזג האוויר האביבי, משילים הילדים את בגדי החורף הכבדים והמרופטים, אשר שוליהם ספוגים בוץ מיובש.

משתדלים שכל ילד יחדש בגד כלשהו לכבוד החג. אין קונים בגדים מוכנים, אלא הם מוזמנים לפי מידה אצל אחד החייטים.

בעת ״לקיחת המידה״ מתנהל מאבק קשה עם אמא על כיס אחורי במכנסיים ועל כיס פנימי במעיל.

— בשביל מה לך כל כך הרבה כיסים? מה תשים בתוכם? אבנים? שברי זכוכית? מסמרים חלודים??!

— אני צריך אותם בשביל ״כל מיני דברים!״ — מתגונן הילד, ומנסה לחזק את טיעוניו המגומגמים על ידי תחנונים — אך אלה נדחקים בפסקנות עד לשנה הבאה, אם ירצה השם — אז תהיה יותר גדול, ולא תאסוף בכיסיך כל זבל שאתה מוצא!

מתנים עם החייט שיגמור את המלבוש לפני יום־טוב, והלה — הזקוק ל״דמי־המלאכה״ לצורכי החג — מקדים להַ־ביאו, וגורם לאם בעיות נוספות: כיצד למנוע מהילד הנרגש את לבישתו לפני החג.

✡

בימים האחרונים לפני החג משתדלים לגמור את מלאי החמץ, והתפריט מורכב מדּברי בצק, בעיקר. למעשה, כולם סמוכים על שולחנו של ה״שבת־גוי״, שקנה כבר את כל החמץ של העיירה, ורכש אותו כדת וכדין באמצעות הרב, על פי חוזה שנערך ביניהם.

השטח בבית, שבו אפשר לנוע, מצטמק והולך, והתנועה היא כמו בשדה מוקשים; מוזהרים כל הזמן: אַל תלך לכאן! פה אסור לדרוך! זהירות!

הכסאות מורקו, ואסור לשבת עליהם במכנסיים של חמץ. יושבים על ארגז, על דלי הפוך, או אוכלים בעמידה מסביב לגיגית, ומתכופפים מעליה, כדי שהפירורים לא יתפזרו.

התנועה ברחוב היא ערה בשל ההכנות האחרונות לחג. יהודים מהכפרים הסמוכים באים כולם העירה בעניני פסח — למכירת חמץ, לטבילת כלים חדשים, למשחטה, לשאול אצל הרב שאלות בדיני פסח, וכו׳.

אחד מהם עובר בשוק בעגלתו, שוטו בידו ורוחו טובה עליו. הוא מוביל עגל צעיר לשחיטה לכבוד החג. כמה אברכים מקיפים אותו: שלום עליכם, ר׳ הירשל, מה הסחורה ב״פול־קושיק״ (סל נצרים קלוע לאורך כל העגלה)?

— אני מביא איתי ״אַ קורבן פסח׳ל״ — עונה הוא בבדיחות הדעת, ונהנה מתשובתו השנונה.

כשהחברה שמעו אותו מוציא מפיו את המילים ״קורבן פסח׳ל״ — מיד הביאוהו לרב, וזה — אחרי שגבה עדות מהַ־נוכחים, פסק: העגל הוקדש על ידי הירשל לקורבן, הוא אסור בהנאה עד שייבנה המקדש; ובינתיים, עד אז, יש לקוברו באדמה. (אולי יקום לתחיית המתים!).

קל להבין את הרגשתו של המסכן, שעולמו חרב עליו ברגע אחד, ובמו פיו המיט על עצמו אסון. בבית הרב סודרה לו הלוואה, והוא שרך את רגליו לאטליז הראשון לקנות קצת בשר לחג.

בהגיעו הביתה התמוטט האיש מרוב צער; הוא השאיר את העגלה הרתומה בחצר, נכנס לבית מבלי לנשק את המזוזה, את השוט ואת קומץ הבשר זרק על השולחן, נשכב במעילו ובמגפיו על המיטה, הסתובב לקיר ופרץ בבכי.

אשתו הצטרפה מיד לבכיו, התיפחה גם היא בקול, תלשה את שערותיה והחלה בצעקות: אוי ואבוי לי! שודדים התנפלו על הירשל שלי! שמע ישראל! רק אחר כך התחילה בחקירתו: איפה העגל? מה העצמות לכלב שהבאת? — — הירשל לא פצה את פיו, ובת זוגו המשיכה בילולותיה: הירשל, מה קרה? איבדת את הלשון?! איפה העגל?! — — עד שהירשל הסתובב אליה וסינן בכעס כל מילה: תשתקי מיד, אחרת אני אומר גם עליך ״קורבן פסח׳ל״!

✡

יומיים לפני החג מורידים מה״בוידעם״ את כלי הפסח. הילדים מחטטים בין הכלים, ומחפשים את הכוסיות שלהם; לכל ילד יש כוסית, והוא זוכר אותה מאשתקד, ושמח איתה כמו עם חבר ותיק.

צלחות החרסינה והזכוכית של פסח, מאחר ומשתמשים בהם רק במשך כמה ימים בשנה, הן נשמרות שנים רבות, ועוברות בירושה מדור לדור. צורתן המיוחדת והציורים הבלתי שגרתיים שעליהן, מעוררים בכל שנה התרגשות מחדש.

בין הכלים המאפיינים את החג היתה המחבת עם השקעים לעשיית ״כרעמזלעך״; לבישול ביצים קשות יש סיר חרס מיוחד, שסרט קשור לידיתו, לסימן. ביצים הן, לכל הדעות, מאכל כשר לפסח, אך קליפתן היא פרובלמטית, שכן לעולם אין לדעת אם ח״ו לא באו במגע עם חמץ; לכן הכלי בו מתבשלות הביצים הוא ״מין דו־חי״, בריה בפני עצמה, לא חמצדיק ולא פסחדיק, ומותר בשימוש בפסח למטרה לה מיועד בלבד.

מכשירים את לוחות הברזל של הכיריים לבישול על ידי הכנסתם לאש חזקה, עד שהם לוהטים. את שולי הכיריים הבנויים מטיט מכסים במעטה פח, המותאם במיוחד לכך. את השולחנות הממורקים מכסים בחתיכות דיקט, שעליהן היו מגוללים יריעות בד בחנויות, או שמים עליהם קרשים מארגזים שפורקו. מקפידים להשתמש רק בארגזים, שהיו בהם חומרים ניטראליים, שאין בהם חשש חמץ.

לוחות העץ, השמורים משנה לשנה, משמשים חומר בידוד בין שולחן החמץ ובין המפות הפרוסות, שכלי הפסח והמצות מונחים עליהן.

בדיקת החמץ בליל ערב החג נערכת ב״פלעדערוויש״ — כנף אווז, ואת עשר קוביות הלחם, שפיזרו קודם לכן, אוספים לתוך כף עץ; אחד הילדים מלווה את אבא עם נר ביד, ומכוונו למקום המצאותן של קוביות הלחם. אלה מייצגות את החמץ כולו; צוררים אותן במטלית, ושמים אותן על המנורה התלויה בתקרה, עד למחרת, זמן שריפת החמץ.

בערב פסח, בבוקר, גומרים את סעודת החמץ האחרונה, מצרפים את שיירי הלחם לצרור שעל המנורה, ומכניסים אותם ביחד למדורה. הלחם, שהוא המזון העיקרי בכל ימות השנה, ומתיחסים אליו כמעט כמו אל דבר שבקדושה, ומוזהַ־רים לא לדרוך על פירור ממנו — נהפך בבת אחת לפיגול, לדבר שאסור לנגוע בו, להימצא במחיצתו. לא זו בלבד, אלא שבמשך כל ימי החג אף שמו לא ייפקד ולא ייזכר, כאילו היתה איזו מילה גסה. ככר לחם נקרא בפסח ״חמצ׳ל״.

הזמן בין ארוחת החמץ בבוקר לבין סעודת החג וה״סדר״ הוא שטח הפקר, שאסור בו לאכול חמץ, ואכילת מצה עדיין לא הותרה, ונמצאים במצבו של איכר עני, שגמר את המלאי הישן, והיבול החדש טרם נאסף. בצהריים אוכלים ארוחה חטופה — כמה תפוחי אדמה עם ״גריוון״ (גלדי שומן) וחמיצה.

✡

״סדרי״ הפסח הם שניים, בשני הימים הראשונים של החג, לפי הנהוג בגלות. ה״סדר״ השני עולה על הראשון ביופיו ובַ־אווירת החג שבו. הוא נערך אחרי יום של חג, אחרי שהספיקו כבר לנוח מההכנות המרובות והמתישות. ההרגשה היא של התעלות, עוברים מקודש לקודש.

שלא כמו בימים טובים אחרים, בהם הוכנס החג לבית מהחוץ — מבית הכנסת (ובחג הסוכות התרכז בתוך הסוכה) והוא נחלת הגברים בלבד — נוצרה בפסח אווירת החג בפנים הבית, וטקס עריכת הסדר, שהוא מוקד החג, מתנהל ליד השולחן המשפחתי, כשכל בני הבית מסובים לידו וכולם משתתפים בטקס.

הנוהג, הרווח בזמננו, שכמה משפחות מתקבצות לחגוג את הסדר ביחד — לא היה מקובל אז, אלא כל משפחה ערכה את הסדר לעצמה, וכל ראש משפחה מלך ב״טריטוריה״ שלו.

בני המשפחה, ששהו מחוץ לבית, ואפילו במרחקים, עשו כל מאמץ להגיע הביתה ללילות הסדר. רק מקומות הילדים, שנמצאו מעבר לים נשארו פנויים. האֵם, המעיפה מבט לכיסא הריק, מנגבת את עיניה וכובשת את בכיה, שלא לחטוא חס ושלום, ושלא תעכיר את שמחת החג.

בפתיחת הדלת לאליהו הנביא הולם ליבה בחוזקה, שמא הבן או הבת החסרים ייכנסו יחד איתו.

את שולחן החג עורכים פעמיים. בפעם הראשונה הוא נערך לטקס עם כל האביזרים, המהווים את ייחודו של הפסח, ורק אחרי שגומרים את עריכת ״הסדר״, ומסיימים את החלק העיקרי של ההגדה, עורכים את השולחן שנית לסעודת החג.

ה״קערה״ נמצאת במרכז השולחן, על כל מרכיביה, הפרו־שים כדוגמאות בחלון ראווה. כל פריט הוא סמל, הממחיש את המסופר אודות יציאת מצרים ושחרור מבית עבדים. הסיפור העתיק שומר כל שנה על טריותו ורעננותו, כמו אצל זקנים, שאירועים שקרום בילדותם נשמרים בזכרונם בכל חדותם ובהירותם.

ליד הקערה מונחים שני סוגי המצות, ״שמורה״ למבוגרים ו״פשוטה״ לילדים, וכן שני סוגי יין. אחד מהם, עשוי מצימוקים הוא מיוחד לילדים ולנשים, כדי שיוכלו לשתות ״ארבע כוסות״ בלי להשתכר.

ה״מרור״, אם כי הוא כבר צרב את העיניים בעת ריסוקו, בכל זאת לא יצאו בו ידי חובתו, עד שלא צרב כהלכה גם את החיך, הלשון ובני המעיים.

אבא יושב במקום הכבוד הקבוע שלו, אך כסאו הוא הפעם מרופד היטב בכרים, כיאה למלך. כל פמליתו ובני המלוכה יושבים סביבו משני צידי השולחן, ומחכים למוצא פיו.

ה״סדר״ מתנהל לפי הקוד הידוע ״קדש ורחץ״, המצויין בהגדה בקיצור, וסימניו משמשים שלטי הכוונה, כדי שלא לתעות בדרך. ב״חדר״ פותחו הסימנים ותוכנם הורחב. ״ק ד ש״ — כשאבא חוזר הביתה בליל הפסח מבית הכנסת, עליו להז־דרז ולעשות ״קידוש״ לפני שהילדים הקטנים יירדמו, וכו׳ עד ״נ ר צ ה״ — ״אוכלים ושותים ונהנים מהחיים״. ראש המש־פחה מוביל את השיירה באומץ ובביטחה. הוא שליט יחיד על שולחן החג, הערוך לפרטיו, מסדר את אביזרי הסדר, מוזג את היין לארבע הכוסות לכל בני הבית, מחלק את מנות החובה: המרור, הכרפס, החרוסת, ואחרי הסעודה את האפי־קומן. החלוקה היא לפי הדין, ואיש אינו מערער עליה. רק בעת חלוקת המרור מרגישה אמא, משום מה, מקופחת, ועומדת על כך שישלימו את המנה שלה ל״כזית״ כדת וכדין. היא אינה יודעת בדיוק כמה זה ״אַ כזית״ (ה״כף״ שורשית...) לפי הערכתה — הנפח שלו צריך היה להיות כמו אבטיח. למרות שהיא משתנקת ומשתעלת, והדמעות חונקות את גרונה, היא ממשיכה להיאבק בעקשנות על זכותה לתוספת, כדי לקיים את המצווה כהלכתה, מבחינה כמותית.

האב קורא את ההגדה בקול רם, בשטף ובהטעמה, ויתר בני הבית אומרים אחריו. ארבע הקושיות נשאלות על ידי הבן הצעיר במקור, ומתורגמות אחר כך ליידיש. הילד מתחיל: אבא, אשאל אותך ארבע קושיות, הקושיה הראשונה אשאל אותך, וכו׳, והוא גומר: עכשיו תענה לי תירוץ, וכנראה, בהשפעת רוח המרד והעצמאות של ההגדה מצד אחד, ומהיין שלוגמים מאידך, בא סיום מוזר במקצת: ״ואם אתה לא תתרץ לי — אתרץ לי בעצמי״.

אמירת ההגדה אינה מהווה בעיה לגבי יודעי ספר, שלשון הקודש שגורה בפיהם, אך האמירה היא מטרד קשה לגבי אלה שיצאו מה״חדר״ מבלי שיגיעו לידיעת ״עברי״, ואין צורך לומר שאינם מבינים את פירוש המילים.

שגיאותיהם ושיבושי הלשון של ״עמי־הארצים״ האלה הם אוצר בלום בפולקלור היהודי. לצים בכל מקום היו מחברים ביטויים, אמרות ודרשות, וסיפרו אותם ״בשם אומרם״, למרות ש״אומרם״ בכלל לא אמר אותם. מובן, ש״גאולה לעולם״ לא יכלו להביא ע״י כך, אך קצת בדיחות הדעת ועליצות הכניסו בכך.

✡

בימי חול־המועד משתדלים לשמור על אופי של יומא דפגרא — חצי חג. גם אלה העובדים בהם, מקצרים את זמן העבודה, ואחר הצהריים לובשים את בגדי החג ואת השטריימ־ליך. גם עקרות הבית עושות בימי חוה״מ רק את עבודות הבית ההכרחיות, כגון נקיון, בישול ואפיה, ונמנעות מתפירה, מתיקון גרביים וכו׳. נוהגים לא לכתוב בחוה״מ מכתבים, רק גלויות בלבד, למען הקיצור. כותבים בשורות אלכסוניות לשם שינוי, כדי להבדיל מכתיבה רגילה, שבימי חול.

ימי חול המועד מתאימים במיוחד לעריכת פגישות היכרות בין רווקים ורווקות, פגישות המאורגנות על ידי השדכנים, הפעילים מאד בימים אלה.

בחורים מלובשים במיטב בגדיהם, עם מזוודה קטנה או תיק ביד, נוסעים ל״בישוי״ — ״מפגש היכרות״, או כפי שה־חברה קוראים לזה ל״יריד״. הם משתדלים לצאת בסתר, דרך סימטאות צדדיות אל בעל העגלה, המחכה להם, במקום שנקבע מראש. לפעמים, כשה״קנדידט״ צריך לעבור בסימטה, חשוף למבטי השכנות, העוקבות אחריו בסקרנות — הוא יוצא בבגדי עבודה, כשמדי הייצוג טמונים בתוך המזוודה, ורק לפני עלייתו לעגלה הוא מחליפם. אחרים מנסים להסוות את מטרת נסיעתם ע״י כך שלובשים בגד עליון ישן על בגדי השבת.

רוב הבחורים, המשתמשים בשירותי השדכנים, הם בחורי בית־המדרש, המקפידים על קיום כל המצוות ואינם מתגלחים, אלא מורידים את זקנם באמצעים טכניים וכימיים שונים. בחול המועד המלאכה הזאת אסורה.

זיפי הזקן בן כמה ימים והמעיל העליון המרופט ליד הנעליים המצוחצחות, העניבה והכובע החדש — כל התלבושת הפורימית הזאת — מוסיפה גיחוך לכל המראה הגרוטסקי בעיני

המסתכל מן הצד, והרגשת מבוכה נוספת ל״מועמד לחתן״ המבולבל, בלאו הכי.

הסתרת הנסיעה ל״בעשוי״ ושמירה על סודיות היא בעיית כל המועמדים, הצעירים והזקנים כאחד. הצעירים המתחילים מתביישים בפני חבריהם, שמא יתפשום ב״קלקלתם״, וישמשו אחר כך מטרה ללעג, במיוחד אם השידוך לא יצא לפועל, והנכשל יהיה נאלץ לחזור לחברתם. הרווקים הזקנים, שמסעותיהם ל״בעשוי״ נמשכים כבר שנים, והם נודדים ממקום למקום, לפי הצעות השדכנים, מתגנבים מהעיירה בסודי סודות, כדי שלא יתגלה קלונם ברבים במקרה וייכשלו שוב. הצטברות של כשלונות מורידה להם ״נקודות״, ומקטינה כל פעם את סיכוייהם. על האחרונים אומרים בבדיחות דעת שהם ״מעגן שוין הערן שפילן״ — מותר להם כבר לשמוע נגינה — ביטוי דו־משמעי, המתיחס לאלה שכבר עברו את גיל שלושים. ל״אבל״ (אלף קמוצה) רחמנא ליצלן, מותר לשמוע נגינה אחרי שעברו ה״שלושים״ ימי האבל — כך הרווק, שעבר את השלושים, ״מותר״ לו כבר לשמוע את נגינת כלי הזמר בחתונתו. המתקרבים לגיל הארבעים, מקרים נדירים — אך קיימים, הם כבר לאחר יאוש, והשדכנים מוחקים אותם מפנקסיהם. עליהם נאמר שהם ״וועלן שוין שטאַרבן אין לייבצודעקל״ (ארבע כנפות) היינו הם כבר ימותו בלי טלית. הטלית היא סמל של בעל משפחה, בלעדיה לא יכולים להיות חבר שווה־זכויות בחברה. הטלית היא התנאי לכל מיני תפקידים וכיבודים, כגון: לעבור לפני התיבה, לעלות לתורה לעליה חשובה, לישיבה בראש השולחן בעת שמחה של מצווה או מסיבה חסידית וכו׳.

שלא כמו בעלי משפחה, שעם השנים מעמדם הולך ומתחזק, ונעשים יותר מכובדים עם התרבות שערות השיבה בזקנם — אצל הרווקים הגיל רק גורע, ועם הזמן הם מתנתקים ומתרחקים מבני גילם, והם מוצאים את עצמם לא פעם ביחד עם הבנים של חבריהם ללימודים.

ישנו רק מאורע אחד, שבו מעמדם של הרווקים הזקנים הוא חשוב ומכובד — בעת ה״פורשפיל״, בשבת לפני יום החתונה. השמחה בשבת זו מתחילה ב״אויפרוף״ — עליה לתורה; כשהחזן מסלסל בקול: יעמוד החתן — מתחיל ה״באוואַרפן״ — היא זריקת אגוזים וממתקים מעזרת הנשים לעבר שולחן הקריאה, לשמחת הילדים הנערמים על הרצפה, אחד על השני, במאבק על הממתקים הרמוסים באנדרלמוסיה. אחר הצהריים נערכת מסיבה בבית החתן, הנקראת ״פאַרשפיל״, שפירושו ״נגינה מקדימה״ (את נגוני החתונה). במסיבה זו נפרד החתן מחבריו הרווקים. יש לציין שלא רק את חבריו עוזב החתן, אלא על פי רוב, הוא גם עוזב את העיירה, ועובר למקום מגוריה של הכלה, שם יתחיל לבנות את קן־המשפחה, ולהדביקה לזו של הורי אשתו.

במסיבת פרידה זו מקבלים הרווקים הזקנים את הפיצוי על כל ההתעלמויות מהם בשעת טקסים אחרים — כאן הם אורחי הכבוד. הם כבר הספיקו להשתתף פעמים אין ספור במסיבות כאלה, ליוו הרבה חתנים, ובקיאים בכל כללי הטקס וניהולו, יודעים את כל הזמירות והניגונים המושרים בהם. כאן הם זקני העדה, והוותק שלהם ברווקות מוסיף להם מעמד של כבוד.

תנועה ערה של נוסעים רווקים מסוג אחר מתקיימת בחול המועד. אלה אינם מועמדים לחתנים, אלא חתנים ממש, אלה שכבר הגיעו למטרה הנכספת, ונוסעים ל״צווייטע־טעג״ — לחג האחרון לבית המחותנים, לבקר את כלתם. יציאתם היא בראש מורם ובגאווה. עוברים במדרכה בבגדי החתן שלהם, במצב רוח מרומם, נפרדים בלבביות מעוברי האורח הבאים לקראתם, ונהנים לענות בפה מלא: ״כן״ על השאלה: ״נוסעים לכלה, הא?״.

✡

פסח הוא החג העשיר ביותר בחומרות ובאיסורים, שהצטברו ונערמו עליו במשך הדורות. בנוסף לאלה שנקבעו על ידי ה״שולחן ערוך״, ושנועדו למנוע מלהיכשל חס ושלום ב״משהו״ חמץ — הוסיף לעצמו כל אחד ואחד עוד כל מיני גזרות, סייגים וסייגי סייגים לפי הבנתו, בהתאם לכלל בהגדה: כל המרבה הרי זה משובח.

מאחר ולכל אחד היתה מערכת איסורים משלו, והוא שמר עליה בלא פחות קנאות מאשר על הדינים המחייבים — מקובל היה על כולם, שבפסח לא אכלו אחד אצל השני ולא השאילו כלים, לא אצל חברים ולא אצל שכנים וקרובים. לזה קראו ביידיש: ״פסח מישט מען זיך נישט!״ בפסח אין מתערבבים איש עם רעהו!

מובן, שבהתבודדות הזאת היו אלמנטים של התנשאות והתחרות לעלות אחד על השני באיסורים ובחששות, אך היה בזה גם עיקרון לא להפלות בין אלה שהקפידו על כל הסייגים לבין המקילים, וכדי שלא לבייש נקבע הכלל לגבי כולם. בין האיסורים המקובלים היה גם האיסור להשתמש במצה שרוייה, מחשש אבק קמח שעלול להימצא בה, ובעת ההשרייה עלולה להיווצר פרודה של בצק, שיחמיץ, וכו׳. למצה שרוייה במים קראו ״גיבראקטס״, ואכלוה רק ילדים ובכלים מיוחדים. ישישים, ששיניהם נשחקו מאכילת מצות במשך שנים, נאבקו במשך כל ימות החג במצה היבשה, ונמנעו מלהשרותה.

מטעם זה לא אכלו ״קניידלעך״ כל שבעת ימי החג עד ל״אחרון של פסח״, יום השמיני, שהוא יום שהתווסף בגלות, ובו כבר הוסרו חלק מהחומרות, שהיו נהוגות במשך החג. ביום זה התענגו כולם על ה״קניידלעך״, שהתנזרו מהם כל ימי החג.

יש לציין, שלמרות כל החומרות שמונו לעיל, ואולי דוקא בגללן, היה הפסח החג היפה והמרשים ביותר מכל החגים, וכל הסייגים הוסיפו לו לווית חן, והדגישו את המיוחד שבו.

חיים בנק

האנטישמיות בקרב שכנינו הפולניים בבז'זוב

לשינאת היהודים בפולין היו פנים רבות, והיא ניזונה משני מקורות עיקריים: כלכלי ודתי. היא נבעה מקנאה ומצרות־עין של הפולנים העירוניים כלפי שכניהם היהודיים — על יוזמתם, חריצותם וכושר הסתגלותם שלהם, אשר למרות ההגבלות הקשות והרדיפות המתמשכות נגדם — פעלו ותרמו רבות לפיתוחה הכלכלי של פולין.

המקור השני של שנאת ישראל היה הקלֶר הקתולי, אנשי הכמורה, אשר הפיצו את הרעל האנטישמי, והסיתו נגד היהו־דים, בנצלם לשם כך את במות הכנסיות, שעמדו לרשותם. השפעתם היתה גדולה במיוחד על פשוטי־העם ועל האוכלוסיה הכפרית — האיכרים הפרימיטיביים, שהיוו רוב באוכלוסיית פולין. במובן זה לא היתה עיירתנו שונה משאר העיירות במדינה.

אחד מזכרונותי הראשונים כילד היה ה"פוגרום" בעיירה עם הקמת פולין העצמאית. יהודים מבוהלים התרוצצו וחיפשו מקומות מיסתור אצל פולנים, ומעטים מהם פתחו את דלתו־תיהם לפניהם. אותנו החביא ידיד פולני, איש הגון בשם פודגורני, זכור לטובה. אני ברחתי ממקום מחבואי אל הרינק, שם עמדתי בצד, והסתכלתי איך האיכרים מהכפרים הסמוכים פורצים את חנויות היהודים, ומעמיסים על עגלותיהם את הסחורות, ששדדו. מצרכים שלא הצליחו לקחת איתם — השמידו, כדי שליהודים לא תהיה יותר תועלת מהם. עד אז היתה החנות שלנו שלמה, וטרם נגעו בה לרעה. אמי, הי"ד, אשר יצאה החוצה, כדי לחפש אותי, מצאה אותי עומד ליד החנות. במקרה עבר שם מכיר שלנו מהנדס פולני, תושב ידוע בעיירה ,ואמא התחננה לפניו, שיציל את רכושנו, ויגיד לפור־עים, שהעסק שייך לו — אך הלה סירב.

לכל אירוע אנטי־יהודי במדינה — ואירועים כאלה לא חסרו באותה עת — היה הד רב גם בעיירה, כמו גם בעיירות אחרות, ועורר חרדה רבה בקרב היהודים, בראותם כי הסכנה מתקרבת גם אליהם.

הצבא הפולני תחת פיקודו של הגנרל רויה ביצע פוגרום בלבוב, והרבה יהודים נרצחו ב"נימוק" שהם שפכו מים חמים על ראשי החיילים.

בפלוצק נרצח רבה של העיר באמצע התפילה, ע"י חיילים פולניים, בשל כך שהוא השתמש בטלית ובתפילין שלו ל"אי־תות" לבולשביקים...

הסיפורים הללו ודומיהם, על מעשיהם ה"בוגדניים" של היהודים — סיפורים אשר מידת אווילותם היתה לא פחות גדולה ממידת רשעותם — הופצו, אומנם, על ידי מסיתים ציניים, אך ההמון הנבער האמין בהם. השמועות התפשטו במהירות והגיעו גם אלינו, וגם לבתי־תפילה שלנו נכנסו "מתנדבים" פולניים עם רובים על כתפיהם, לחפש "מרגלים".

☆

בשנות ה־30, אחרי מותו של המנהיג הפולני, מארשל פילסודסקי, קיבל המאבק הכלכלי נגד היהודים צורה חריפה ביותר, והוכרז חרם על חנויות היהודים והועמדו משמרות לידן, כדי לא לתת ללקוחות פולנים להיכנס לתוכן.

כאמור, השנאה ליהודים היתה, לא רק נחלת ההמון הפשוט, אלא גם בחוגי האינטליגנציה היתה היא לא פחות אלימה ומרושעת.

זכור המקרה של מכירת דגים מטעמים "אידיאולוגיים ולאו־מיים", שאירגן בעיירה קצין פולני במילואים, אשר עסק בעצמו במצווה זו, שכל מטרתה היתה לפגוע בכמה יהודים עניים, שזו היתה פרנסתם היחידה. הדגים נקראו בשם "דגים אקדמאיים" בגלל שנמכרו על ידו ועל ידי עוד כמה בריונים אקדמאיים כמוהו.

אין לשכוח את פעולתו האנטישמית של הסנטור ביאלי ובניו, שניסו בכל האמצעים לסלק את היהודים מן העיירה.

במיוחד יש לציין לשימצה את מנהל הגימנסיה, מרוזובסקי, אשר מרר את חיי התלמידים היהודיים, ונהג להטיח בפניהם גידופים גסים, בסגנון של בריון שיכור. אזכיר רק מקרה אחד מני רבים, כדי להדגים את התנהגותו הברוטלית כלפי התל־מידים היהודיים. פעם הוא פקד על התלמידה פינקל טייך, הי"ד, לעזוב את הכיתה. כשהנערה שאלה: אדוני המנהל, מדוע? מה חטאתי? — הוא ענה לה: כי אַת יהודיה מצורעת!

בשנת 1938 העלילו על המורה היהודי האציל, פרופ. פרידל קורן, שהוא פגע בדת הקתולית, דבר שהיו יכולות להיות לו תוצאות פאטאליות לגבי האיש, באווירה האנטישמית הלוהטת בתקופה ההיא. פקודת מעצר נגד פרופ. קורן היתה כבר מוכנה. הודות להתערבותו הנמרצת של ראש הקהילה, ד"ר זעלנפרוינד, ז"ל, אשר היה בעל השפעה בחוגי הממסד, סודר הענין בשקט. לפי השמועות — מחבר העלילה השפלה והזדונית היה מנהל הגימנסיה, בכבודו ובעצמו.

לא אפרט כאן את כל הבריונים האנטישמיים והפוגרומצ׳יקים הרבים בעיירה, הם, וודאי, אינם ראויים להנצחה — עליהם ועל דומיהם נהוג אצל יהודים רק להגיד: ימח שמם!

הסבל של התלמידים היהודיים בבתי־ספר היסודיים היה עוד יותר גדול מאשר זה שבגימנסיה. (לגימנסיה באו התלמידים מן העילית של התושבים הפולניים, ובית־הספר היסודי, בגלל חוק חינוך חובה, קלט את כל ילדי העיר, ובתוכו אלמנט פרוע, פרחחים בני פרחחים). לפי השיטה, שהיתה נהוגה אז בבתי־הספר בפולניה — תלמיד שקיבל בתעודה שלו ציון ״בלתי־מספיק״ באחד המקצועות הראשיים — נשאר כיתה, בלי להתחשב בגילו. הדבר חזר על עצמו במשך כמה שנים, עד שהנכשלים הלכו ללמוד מקצוע, ועברו לבית־ספר ערב לנערים עובדים. בין התלמידים מהאוכלוסיה הפרימיטיבית שבפרברים ובשכונות העוני הפולניים לא חסרו ״גאונים״ כאלה, אשר ישבו בכיתה א׳ או ב׳ כמה שנים, ונהיו לבריונים מגודלים, אשר הפילו את חיתתם על הילדים היהודיים בני השש והשבע.

בנוסף לכך שהתלמידים הפולניים הגיעו לבית־הספר עם מטען של שנאה ליהודים, שהביאו איתם מן הבית, הם עוד הוסתו על ידי חלק מהמורים. הילדים היהודיים הושבו בספסלים האחוריים, וכחלק מהשיעורים היה עליהם להקשיב לדברי הלעג והשיטנה על היהודים מפי המחנכים האנטישמיים.

✡

ברצוני להביא כאן שני אירועים, אשר קרו בסוף שנות ה־30, קרוב לפרוץ המלחמה. האירועים האלה עלולים היו להביא לתוצאות חמורות לגבי יהודי העיירה, ולמרבה המזל, סוכלו עוד בזמן.

אחד מהבריונים האנטישמיים הצעירים שבעיירה איים עלי פעם, שהוא יביא לעיירה ל״הרצאה״ את המנוול האנטישמי, הידוע לשימצה, משתף הפעולה עם הגרמנים — הכומר צ׳צ׳אק, אשר שמו בלבד הטיל פחד בליבות היהודים. התקשרתי מיד עם שני פעילים בציבור היהודי בעיירה — ד״ר שמואל הרציג ומנדל טרינטשר — הי״ד. שניהם היו מיודדים עם מנהיג המפלגה הלאומנית, מנהל הבנק הממלכתי ואחד מן המכובדים בעיירה — הכומר ביעלבסקי. אם כי הכומר ביעלבסקי לא הצטיין במיוחד באהבת ישראל, והשתייך, כאמור, למפלגה אנטישמית, הוא היה ביסודו אדם הגון, והוא הבטיח להם, שלא יתן למנוול, צ׳צ׳אק להופיע. ביעלבסקי קיים את הבטחתו, וכשהבריונים הביאו את ה״כוכב״ שלהם, סירב ביעלבסקי להעמיד לרשותם את אולם הסוקול — האולם היחידי בעיירה. את סירובו הוא נימק בכך, שהופעתו של המסית עלולה להביא לפוגרום בעיירה, והוסיף, שלדעתו, תודעת האנטישמיות בעיירה היא די ניכרת, ואין צורך ביבוא מן החוץ כדי לחוזקה... (בכך הוא, ללא ספק, צדק).

המקרה השני, אשר לי היה בו תפקיד מסויים, היה, אומנם, מקרה אישי, אך עלול היה להיות לו השלכות על הציבור היהודי כולו.

ביום ששי אחד, בחוזרי מנסיעה, חיכו לי בביתי הזוג ר׳ יעקב יואל וולקר ואשתו, הי״ד. הם סיפרו לי בדאגה רבה, שבנם, חיים יצחק, שעסק במסחר בגרוטאות ברזל, נאסר באשמה שקנה מפולני חפץ גנוב מהכנסיה. הזוג תיאר לפני את סיפור המעשה, וממנו התברר, שהגנב, אומנם, הציע לבנם את החפץ למכירה, אך הבן סירב לקנותו, בחששו שהסחורה גנובה, ויש לה קשר עם הכנסיה. ההורים המודאגים ביקשו ממני לנצל את קשרי עם המשטרה המקומית ולהשתדל למען שיחרור בנם. באותו זמן נכנס גם העורך־דין פט, הי״ד, וסיפר לי על לחישות בקרב הפולנים, שהיהודים עושים מסחר עם חפצים מקודשים, שנגנבו מן הכנסיה, וממש נוצרה אווירת פוגרום בעיירה. מסתבר ש״יד נעלמה״ בחשה בענין וקיוותה לנצל את העלילה בכדי ״לעשות חשבון עם היהודים״.

בלב כבד הלכתי למשטרה והסברתי למפקד את חפותו של הבחור היהודי. למזלי ולמזלו של הנאסר, בא לעזרתנו שוטר הגון, בשם אורבנסקי, אשר קיבל את התפקיד לחקור את הענין באופן יסודי ולגלות את האמת. השוטר חקר את הגנב בצורה נמרצת עד שהלה נשבר, והודה שהוא בכלל לא מכר את החפץ, אלא הסתירו, וגם הצביע על המקום, בו נמצאה הגניבה. חיים יצחק שוחרר מיד, ועוד הספיק להגיע לבית־המדרש ל״קבלת שבת״.

הדברים שסיפרתי יכולים להדגים לנו איך בטחונם של היהודים בתקופה ההיא תלוי היה בניסים, וכל עלילה או שמועה, אפילו המגוחכים ביותר, יכלו — תוך שעות ספורות — לסכן את שלומה של הקהילה היהודית כולה.

על מקרים ידועים של שיתוף פעולה מצד האוכלוסיה הפולנית עם המרצחים, בתקופת הכיבוש, ועל פעולות רצח עצמאיות, שביצעו, סיפרתי כבר בתיאורי על ביקורי בעיירה אחרי המלחמה. הבאתי, כמובן, גם מקרים של הגינות אנושית מצד תושבי העיירה, מקרים, אשר לצערנו, היו מעטים מאוד.

לאסוננו הגדול לא נשארו יהודים, אשר יוכלו להעיד בצורה מקיפה על התנהגותם של הפולנים בעיירה בעת השמדת היהודים במקום, ועל התקופה שלאחריה, כשבודדים מבין היהודים ניסו להסתתר מפני רוצחיהם.

כאמור, מן המקרים שהבאתי בפרק אחר ומהתיאורים דלעיל, התמונה המתקבלת היא ברורה דיה, ואין צורך להוסיף עליה.

אברהם לויטה

תנועות הנוער בעיירה

אחד הנושאים החשובים, אשר ספרנו זה לוקה בו בחסר — והננו מצטערים על כך — זה סיפורן הבלתי מסופר של תנועות הנוער בעיירה.

בכמה פרקים, הדנים בנושאים אחרים, הוזכרו התנועות האלה בדרך־אגב, אך אין לנו תיאור מקיף של פעולתן הברוכה, כפי שהן ראויות לו.

תנועות הנוער הציוניות, שהתקיימו בעיירה במשך תקו־פות שונות היו: "ברית הצה"ר", "השומר הצעיר", "גורדוניה", "עקיבא", "השומר הדתי", וכן תנועות הנוער החרדיות: "צעירי אגודת־ישראל" ו"פרחי אגודת־ישראל".

ה"פאריינען" וה"לוקאלען" שימשו בית לנוער היהודי במ־קום, והיו בשבילו מה שבתי־התפילה וה"שטיבלעך" היו בשביל הדור הקודם, במיוחד כשבבתי־הספר הממלכתיים שררה אווירה אנטישמית מובהקת, והרחוב היה עוין ומתנכל.

פרט לפעולות התרבות ולימוד העברית שהתנהלו בהם — ואותם, כאמור, הזכרנו במעט — היו הם מקום בו בילו ונפגשו בני נוער ממעמדות ומשכבות חברתיות שונים, ונוצר קשר חברתי ביניהם. היתה בהם השפעת גומלין בין אלה אשר באו מבתים חסידיים, "בחורי־בית־המדרש" ויוצאי ישיבות ובין תלמידי גימנסיה, שהרקע התרבותי שלהם היה חילוני.

לא סיפרנו גם על החינוך להגשמה של התנועות החלוציות, היציאה להכשרה של חבריהן, והעליה לארץ־ישראל של כמה עשרות צעירים וצעירות ממיטב הנוער היהודי בעיירה, אשר ניצלו מהתופת, והשתתפו במפעל בנין הארץ.

הסרטיפיקטים המעטים, שחילקה ממשלת המנדט בצרות־עין מרושעת, היו כטיפה בים לעומת הרבבות הרבות, שחיכו להם. המאושרים הבודדים אשר זכו בהם, זכו בזכיה הגדולה — זכו בחיים!

זוכרני את נסיעתה לארץ־ישראל של יפה איינציגר, ז"ל. זה היה כשנה לפני פרוץ המלחמה. האווירה אצל יהודי פולין היתה קשה ביותר. הרגשת מחנק הקיפה את כולם. ליד האוטו־בוס, שחנה מול הפארק הקטן, התאספו בני משפחה, ידידים, חברים רבים מ"גורדוניה", וכן סתם עוברים ושבים מבין התושבים היהודיים, שהזדמנו למקום, והצטרפו לבאים להיפרד.

ההתרגשות היתה עצומה. דמעות עמדו בעיני רבים. רגשות שמחה וקנאה התערבבו ביחד אצל הנשארים. לא אשכח את רגע הפרידה: כשהאוטובוס התחיל לנוע, פרצה שירת "התקווה" ספונטנית מפי כולם. עוברי אורח פולניים נעצרו ונעמדו במקומם, והציניות במבטיהם התחלפה ליחס של הערכה למעמד המכובד.

חזרנו משם, קבוצות־קבוצות, נסערים מהחוויה המרגשת. העוצמה, שהקרינה עלינו ארץ־ישראל הרחוקה כל־כך, זקפה את קומתנו לשעה קלה.

מן הראוי היה לספר על עלית־ההצלה הזו ועל התנועות, שהפעילו אותה וחינכו לקראתה, במיוחד על המועדון הציוני "בית־יהודה", בו התרכזה הפעילות הציונית מראשיתה, וב־מסגרתו פעלו כמה תנועות נוער, ונצלו את חדריו, שהנהלת המועדון העמידה לרשותן.

לצערנו, לא עלה בידינו לאסוף חומר על כך (פרט לרשימה על ה"גורדוניה" מאת מ. בנק) ואנו נאלצים להסתפק רק בצילומים, שהצלחנו לאסוף אצל בני עירנו. פרט לניצולים המעטים, המופיעים בצילומים אלה — רובם של בני־הנוער הנראים בתמונות — ניספו בקטסטרופה האיומה, שפקדה את עמנו.

משה בנק (פינגולד)

תנועת "גורדוניה" בעיירה

קטנה ודלה היתה העיירה שלנו מבחינה יהודית. בפולקלור היהודי נקראת עיירה כזאת בשם "עיירת טל ומטר" — כלומר כגודל המלים "טל ומטר" המודפסת בסידור התפילה בסוגריים, באותיות קטנות ביותר, וכדי להחריף את הדמוי, הוסיפו עוד "(טל ומטר") — בסידור תפילה קטן". אולם מבחינת הנוף והטבע לא היו עיירות רבות שיוכלו להידמות לה. עטורה היתה מכל צדדיה ביערות אורנים ומוקפת גבעות רבות ופלגים רבים שחצו את אדמותיה.

יהודי העיירה היו ברובם אדוקים; רובם חסידי השושלות הרוז'ינית ומיעוטם חסידי סאנדז ובובוב על הסתעפויותיהם. לא רבים היו המשכילים בתוכם, כאלה

"שנתפסו" לרעיונות מתקדמים יותר ומספר בעלי המקצועות החפשיים כגון עו"ד, רופאים וכו' — נער יספרם.

כזה היה המצב בשנות העשרים, עת רעיונות ציוניים וחלוציים חדרו לעיירה באמצעות העיתונות, מרצים ותועמלנים יחידים, שהתמסרו לפעולה ציונית.

הנוער היה, למעשה, לאומי בהכרתו. את ההכרה הזאת התחילו האמהות לטפח אצל ילדיהם מגיל צעיר מאוד, כאשר לימדום "מודה אני" ו"קריאת שמע" וכך הנחילו להם ערכי מסורת וקשר עם המורשת ההיסטורית של עם ישראל. לאחר מכן למד הילד ב"חדר" חומש ונ"ך, למד ונוכח שעמו עתיק הוא, והיה פעם בן חורין על אדמתו וחי מפרי עמלו. מסביבו, בביה"ס הכללי, ברחוב ובכל מקום, שנתקל בשכניו הפולניים, שמע תמיד: יהודונים לכו לפלשטינה! כמעט כל נער ונערה יהודיים ידעו על המארטירולוגיה, והסבל של עמנו ושמע על אבות אבותינו שמתו "על קידוש השם", ובתקופה מאוחרת יותר, על פוגרומים וכו'.

חלק ניכר מהנערים והנערות פתוחים היו, על כן, לקלוט את הרעיון הציוני־חלוצי, שקרא להם להכשיר את עצמם לעלות לארץ ישראל, לעבד את אדמתה, ולעזור להקים חברה חדשה, בלי מידות שליליות שדחקו בנו בגלות.

הסתדרות הנוער הציונית הראשונה היתה של "השומר הצעיר", שהוקמה בעיירה עוד בשנת 1924, אולם זו התפוררה כעבור זמן לא רב, עקב המשבר, שפקד את התנועה הציונית בשנים ההן. מספר שנים לא היתה כל הסתדרות ציונית בעיירה. בשנת 1928 הוקמה הקבוצה הראשונה של "גורדוניה" על שם דמות המופת של א.ד. גורדון ז"ל, אשר הטיף ל"דת העבודה" וסיסמתו היתה "בעבודה לקינו — בעבודה נירפא".

ראשוני ה"גורדוניה" היו מרדכי מנר, מרדכי שרטץ, הרש מלך שפינדלר, הרש וונדליגר, וכן יבלח"א משה בנק (פינגולד), מאיר וייס, שלמה וייס. הבנות: דריזה קרנצלר, הי"ד, מינה שערטץ, וולה שערטץ, סונקה שפינדלר, אסתר לוי, ואחרים אשר ממרחק השנים קשה לזכרם. יותר מאוחר נסתפחו אלינו רבים ואזכור את משה גרין (בזים), יוסק איינציגר, אסתר איינציגר, יוסקה וייס, שאול רייך, ואחיותיו רכה ואדלה הי"ד, האחיות אנדה ודולה דילר הי"ד, יפה צוקרמן, מוניה פידרר, בילה צימט, גנקה לחמן, לאה פינקס, שרה אברהם, סונקה וילנר (מבזדוב), יוסק ואחותו פייגה לויפר — הי"ד, ואחרים, שכאמור, קשה היום לזוכרם.

הסניף שקק חיים, והתנהלה בו פעילות ענפה. הקבוצות נקבעו לפי גילים, וראשיהם קיימו שיחות והרצאות על תולדות הציונות, האידיאולוגיה של "גורדוניה", זרמים שונים בציונות, היסטוריה של עם ישראל, מצב היהודים בעולם, ספרות עברית, וכמובן, הגשמת הציונות ובנין הארץ. לא הוזנחו גם נושאים בהשכלה כללית, באשר נוסף לפעילות הציונית היתה המגמה להרחיב את השכלת החברים ולהרבות ידיעותיהם. לאחר הפעילות החינוכית בקעו שירה וריקודים סוערים מבין כתלי הסניף. בחודשי הקיץ התקיימו הרבה פעולות בחיק הטבע, בחורשות וביערות. הסניף השתתף גם בכל הפעולות המחוזיות של סניפי "גורדוניה" ובפגישות בין־סניפיות. חניכים יצאו למושבות קיץ וראשוני שכבת הבוגרים יצאו לפלוגות "הכשרה" לקראת עלייתם ארצה. הפעילות הזאת הכתה גלים בעיירה ובני נוער נוספים הצטרפו ל"גורדוניה". היו משפחות שכל ילדיהם השתייכו לסניף, והוריהם הביעו את שביעות רצונם מכך, שילדיהם שייכים לגוף המטפח אהבה לעם ולארץ ישראל, ואינו נתפס למקסמי שוא של הזרמים השמאליים אשר הביאו להתנכרות לתרבות העם ומורשתו.

לצערנו נתפסו הרבה מבני נוער בעיירות סמוכות לרעיונות זרים אלה, ונפלו ברשתם של תועמלני השמאל, הקריבו את עצמם על מזבחות זרים, וכוחם ומרצם הלכו לאיבוד לעם ישראל.

גם מבוגרים, שאהדו את הרעיונות של תנועת "גורדוניה", מצאו להם פינה בבית זה במסגרת "התאחדות", והשתתפו במספר פעולות כגון: פעילות למען הקרנות הלאומיים, קורסים לעברית ופעולות למען ארץ ישראל העובדת.

כדאי להזכיר, שהתקיימו קשרים חבריים בין "גורדוניה" לבין תנועת הנוער "השומר הדתי" אשר בראשה עמד דוד רובינפלד ז"ל (נפטר בהתחלת שנות ה־30). היו לנו פגישות ידידותיות ואף שתפנו פעולה בכמה ענינים ציוניים. לא היתה "התחרות" בין שתי התנועות, באשר החוגים מהם שאב "השומר הדתי" את חניכיו, היו דתיים בעיקר, אם כי בעיניהם גם הנוער הזה היה בבחינת "אפיקורסים".

ה"גורדוניה" היתה הסתדרות הנוער הדומיננטית בעיירה, והכניסה תוכן בחיי החניכים בהווה ותקוה לחיים שלמים וטהורים בארץ ישראל, בעתיד.

עם הצטרפות תלמידי הגימנסיה הפולנית קבלה "גורדוניה" תגבורת רצינית ומבטיחה. חברי הקבוצה היו: יוסק לויפר, פינקל טייך, יהושע שוובר — הי"ד, יפה אינציגר, שמואל פידרר — ז"ל, ויבלח"א מאיר בנק (פינגולד), משה שוובר, משה זעלנפרוינד (עמית) טוצ'י פייט ואחרים. ב־1935 עלה ראשון החברים יוסק איינציגר ואחריו עלו: משה בנק, משה גרין, מינה שערץ, האחיות אסתר ויפה אינציגר, שלמה וייס, משה זעלנפרוינד, וכן שמואל פידרר ז"ל.

לדאבוננו, רוב החלוצים ששאפו בכל מאודם לעלות, ביניהם הרבה מהסניף שלנו, לא זכו לכך בגלל ההגבלות על העליה שהוטלו ע"י ממשלת המנדט. התנהלה, אומנם, באותה עת עליה בלתי לגלית, אבל, כנראה, שלא היו מספיק יוזמים וכוחות ארגוניים בתוך הסניף, להירתם לפעולה הקשה הזאת.

המשכתי לעקוב אחרי פעולות הסניף והייתי בקשר מכתבים עם כמה מחבריו עד צוק העתים. עם פלישת הנאצים ימ"ש לפולניה התפזרו החניכים לכל עבר. באוגוסט 1942 עלה הכורת על שרידי היהודים בעיירה ורק מעטים הצליחו להתחמק ולהשרד.

נ.ב. חברי "גורדוניה" הבאים הצליחו להגיע ארצה אחר השואה: מאיר בנק, אסתר לוי, האחים מאיר ויוסקה וייס, ישראל פרשטנדיק, שאול רייך, שמעון מאן. לארצות אחרות הגיעו: משה שוובר, טוצי פייט, חייקה פייט, וולה שערץ, סונקה שפינדלר.

דיוקנאות

חיים בנק / רבה של ברעז׳יב, הרב ר׳ שלום גאבל, זצ״ל

הרב, ר׳ שלום גאבל, זצ״ל, היה לא רק תלמיד חכם גדול ובקי בש״ס ובפוסקים, אלא היה גם בקי בהוויות העולם, חריף ומהיר תפיסה, וכן בעל חוש הומור נדיר, אפשר היה להגיד עליו: תורה וחכמה במקום אחד.

הרב גאבל, ז״ל, קיבל כל אדם בסבר פנים יפות, ובמוצאי שבתות ובימי פגרא היו מתאספים אצלו ב״חדר בית־דין״ מספר ניכר של בעלי־בתים וידידים, ישבו בצוותא, ובילו אצלו ליד כוס תה מהביל עד מאוחר בלילה בשיחת חולין וסתם שיחות מהנות מעניני דיומא.

הוא היה נוח לבריות, אך בעת הוצאת פסק־דין בעניני עסק הוא לא נשא פנים לאיש. גם גויים בעיירה, שהסתכסכו עם יהודים בעניני ממון, העדיפו להישפט לפני הרב, מאשר בבית־המשפט אחד הגויים העשירים ביותר בעיירה, ביעלבסקי, שניהל עסקים מסועפים, והיו לו סכסוכי ממון מסובכים עם יהודים, היה קורא לבעלי־הדין שלו ל״דין־תורה״ אצל הרב. כפי שהוא אמר בפולנית: ״חאָדזשמי דאָ שולמה״ — נלך ל״שולים״, היינו לרב. לרב היתה הבנה פסיכולוגית, ובעינו החדה הבחין מהר מי מהצדדים דובר אמת, ומי משתמש בכל מיני אמתלאות. הוא הבין בכל ה״טריקים״ וההתחכמויות של עורכי־הדין, ולפעמים היה משתמש בהם. קרה מקרה, שסוחר בגדים יהודי ״שכח״ לתת עודף ללקוח, אשר שילם לו בעד הבגד בשטר של מאה. כשהלקוח חזר לחנות ודרש מהסוחר

את העודף המגיע לו, טען הסוחר שהוא החזיר לו כבר את העודף בעת התשלום. הקונה יצא מהחנות רותח מכעס, ומיהר למשטרה להגיש תלונה. בדרך פגש אותו גוי עירוני, והוא יעץ לו לקרוא את היהודי לדין אצל הרב, שכן בבית־המשפט העניין ייסחב הרבה זמן, וספק אם יוכל להוכיח שם את צדקתו. כששמע הרב את טענות הצדדים, פנה הוא לסוחר היהודי בשקט, ואמר לו ב״סלנג״ של הסוחרים ״בלא״ — ״בלי נתינה״. כשענה היהודי: ״בוודאי, קדחת הוא יראה אצלי את כספו״ — אמר הרב לרמאי בתקיפות: שים מיד את הכסף על השולחן! הלה התבלבל לגמרי, התחיל לגמגם, וניסה לצאת מן הבושה שהמיט על עצמו, אך שום דבר לא הועיל. הקונה יצא מבית הרב עם הכסף שהגיע לו.

היה פעם מקרה עם בעל־מלאכה פולני, שהסתכסך עם סוחר יהודי, והלה קרא לו לרב. הרב פסק לטובת בעל־המלאכה. כשהסוחר היהודי סירב לקבל את פסק־הדין של הרב, נאלץ בעל־דינו הפולני להגיש נגדו, תביעה משפטית. כאשר שמע השופט, שהסכסוך כבר הובא לפני הרב, שלח הוא מיד את מזכיר בית־המשפט לביתו של הרב, והורה לו לרשום את כל הפרטים, ואחר כך הוא אישר את פסק־דינו של הרב במלואו, ונתן לו תוקף משפטי.

מספר נכדו, ר׳ איטשה גאבל מחולון, אשר גדל בבית סבו, שהוא שם לב, בתור ילד, לכך, שסבא משתדל להתפלל חלק מהתפילות בבית, לפני צאתו למנין בקלויז. הוא היה גומר את תפילת ה״שמונה־עשרה״ לפני הרבה בעלי־בתים. כששאל אותו: סבא, למה אתה כל כך ממהר בתפילתך, הלוא החזן מחכה תמיד, ואינו מתחיל את תפילת הש״ץ עד שהרב גומר את תפילתו, ענה לו סבא: בני, יהודים צריכים פרנסה, ואסור לעכב אותם, אפילו רגע מיותר אחד.

הרב גאבל, זצ״ל, אשר קיבל את הרבנות מאביו, ר׳ איסר גאבל, זצ״ל, שבא מליובשוב, ישב על כיסא הרבנות בעיירה 54 שנים.

אחרי פטירתו כיהן נכדו, הרב ר׳ שמעון גאבל שליט״א, (היום בצפת), ברבנות בעיירה עד לכיבוש הגרמני.

חיים בנק / **סבי, ר׳ בריש גרינבוים, ז״ל**

אני זוכר, כשהיינו ילדים ב״חדר״, היה כל אחד מאיתנו מתפאר בסבא שלו, ולכל ילד היה משהו מיוחד לספר על סבו. אחד התפאר במתנות היפות, שקיבל מהסבא, השני סיפר על חוכמת סבו, אחרים התגאו בגבורותיהם של הסבים, וכו׳.

לאמיתו של הדבר, כל הסבים היו דומים אחד למשנהו, שכן כולם לבשו את אותם הבגדים החסידיים, לכולם היו זקנים ופאות לבנים, הם השתעלו והתעטשו, ניקו את אפם במטפחות גדולות, וסבלו מאותם המיחושים... במובן זה לא היה סבי שונה מהם, אך לסבי היתה תכונה מיוחדת — הוא אהב ״המצאות״. אחת מהמצאותיו היתה דוד לחימום המקווה. הדוד הזה, שסבא המציא, התקיים במרחץ עד לשואה. בגלל ההמצאה הזאת הוא קיבל את הכינוי ״ר׳ בעריש מיטן קעסאלע״ — ר׳ בריש עם הדוד. כינוי נוסף היה לסבא: ״ר׳ בריש עם הרגש״. סיסמתו היתה, שכל מה שאדם עושה, בין בדברים שבין אדם למקום, ובין בדברים שבין אדם לחברו — הכל חייב להיעשות ברגש...

סבא אהב לספר מעשיות מן העבר הרחוק. איך שהוא נסע עם ״בעל־עגלה״ להונגריה להביא סחורה, ובדרך, בעוברם ביערות, התנפלו עליהם זאבים. הם מיהרו להדליק אש, והז־זאבים ברחו. כמו כן היה מספר סיפורים על צדיקים ורבנים. בין היתר סיפר איך ה״בעל־שם־טוב״ השפיע על השודד האגדתי, דובוש, שלא יפגע לרעה ביהודים. אחרי שנים, בהיותי במחנה קיץ, ערכתי טיול בסביבה, ונזדמנתי להר, הנקרא ״דובושנקה״, על שם השודד הנ״ל. ההר נמצא בדרום־מזרח גליציה, ליד הגבול הרומני.

אגב, סבי היה קרובו של הרבי ר׳ צבי אלימלך מדינוב, הנקרא גם על שם ספרו ״בני ישׂשכר״. הספר היה תמיד בביתו של סבא, והוא נהג לעיין בו הרבה. ספר נוסף, שסבא החזיק תמיד לידו היה ״דברי חיים״ מאת רבו האהוב, ר׳ חיים מצאנז.

סבי היה תלמיד חכם גדול, ובתור אברך צעיר הוצע לו כסא הרבנות בדינוב, אך הוא סרב לקבלו, בכדי לא להיות תלוי ב״קהל״ ובחסדיו. מלבד ש״ס ופוסקים, היה סבי בקי ב״זוהר״ ובספרי קבלה אחרים, שבהם עסק הרבה. הוא היה מחבר כל מיני גימטריאות ו״חישובים״ שונים, וממציא כל מיני משחקי מילים וצירופי לשון.

בשנות ה־20, בעת הבחירות לפרלאמנט הפולני, ה״סיים״, התנהלה בחוגים מסויימים תעמולה חריפה נגד המועמדים הציוניים. תמורת ״הישגים״ קלי־ערך, תמכו הם ברשימה הממשלתית, בטענם שאין בכלל צורך בנציגים יהודיים ב״סיים״. סבי הלך לד״ר זעלנפרוינד, מנהיג הציונים בעיירה, ו״הוכיח״ לו ש״היהודים״ מוכרחים להיות ב״סיים״, שכן אם מוציאים את ה״יודים״ מהמילה ״סיים״ — נשאר ״סם״ — רעל...

ד״ר זעלנפרוינד השתמש במשחק מילים זה בהופעותיו לטובת המועמדים הציוניים. גם ה״היינט״, העיתון היומי הציוני, הביא את חידוד־הלשון הזה כקוריוז מענין.

כדאי לציין, שלמרות שסבי היה חסיד נלהב של ״סאנדז״ ומעריצו של הרבי ממונקאטש, שניהם מתנגדים חריפים של הציונות — היה הוא עצמו ציוני מסור, לפי דרכו. היה לו רגש חם למפעל הבנין של החלוצים מארץ־ישראל, וניהל וויכוחים על נושא זה עם מתנגדי הציונות בחוגים החרדיים.

☆

אחת מחוויותי המענינות משנות הילדות, שנשאר חרוט בזכרוני, היתה בניית הסוכה. במוצאי יום־כיפור, אחרי קידוש־הלבנה, כשרק טעם משהו אחרי התענית, היה ניגש סבא מיד

לעבודת הקודש של הכנסת יתד לסוכה, ולחש תוך כדי עשייה: "לשם מצוות סוכת שלום", כפי שנוהגים לומר בעת אפיית "מצה שמורה": "לשם מצוות מצה".

עבודת הבניה העיקרית התחילה רק למחרת, וזאת עם כל הרעש וה"טאראראם", שהיו אופייניים לסבא. הוא נעמד כאר־כיטקט גדול, וחילק לנו, לנכדיו, את פקודותיו: חיים! הבא את ה"לאססעס", היינו את הקירות הדקים, המוכנים, והגש לי מהר את הפטיש ואת ה"מטר הפולני" (למה מטר פולני? ומה הוא השם "לאססעס" — אינני יודע עד היום). משה! אתה תביא את המסמרים, וביחד עם מאיר־לייב תסדרו את הסכך. אטקה־רייזל! (האחות המבוגרת) אַל תשכחי להכין קישוט לסוכה!

בעבודת ה"בנייה" הזאת שותפו גם ילדי שכננו, ר' יענקאלע רייך, ז"ל.

בשנות ה־20 הופיע בברעזיב הרדיו הראשון. סבי לא התפעל מן המהמצאה הזאת. הוא קרא לי, דיפדף בגמרא, והראה לי ששם כבר מסופר על "מכשיר", שקולו נשמע מקצה העולם ועד סופו, ונקרא "רדיו"... לצערי, אינני זוכר באיזה גמרא הוא מצא זאת. (הקטע הנ"ל נמצא במסכת יומא, כ'—כ"א: ת"ר: שלוש קולות הולכין מסוף העולם ועד סופו, ואלו הן: גלגל חמה, וכו'... ויש אומרים אף "רידייא"... — המע').

כאמור, נהגו הילדים להתפאר בגבורת סביהם. את הגבורה של סבי אפשר היה לראות במרחץ, כשהוא עלה על המדרגה העליונה של ה"שוויץ" (סאונה), ומתוך האדים הרותחים היה צועק לשמואל זיינביל הבלן: שפוך עוד דלי מים על האב־נים — קר! על כך היה עונה שמואל זיינביל: כנראה שב־גיהנום כפור!

לבסוף אזכיר את ה"בעל־עגלה" הפולני, בשם מאניאבסקי, אשר בצעירותו העמיד את עצמו לשירותו של סבא, ועבר איתו "עולם ומלואו", כדבריו. הם הגיעו לארצות השכנות בקיסרות האוסטרית, ל"בעהמין" (צ'כיה) ולאונגריה; משם הביאו יינות, פירות שונים, ואפילו ירקות. מאניאבסקי היה מספק לסבי מצרכים שונים: עופות חיים, עצים להסקה, וגם היה מביא סכך לסוכה וערבות ל"הושענות". אחותי, אטקה, הי"ד, ואני קראנו לו בתואר הכבוד האוסטרי: "קייזערליכער־קעניגליכער האף ליפעראנט" — ספק החצר המלכותית.

כמה חודשים לפני פטירתו, בשנת 1929, כששכב על מטת חוליו, שאל אותי סבא אם אפשר להביא אליו רופא מברלין. כשהזכרתי לו, שהוא עצמו כינה את הגרמנים: עם של שודדים ורוצחים, (בשנות ה־20) ענה לי: כל מה שאמרתי הוא נכון ומדוייק. יתר על כן, הם גם שונאי ישראל מובהקים, אך, לצערינו, יש להם המלומדים הגדולים ביותר והרופאים המוכ־שרים ביותר, כי כל מה שהם עושים, הם עושים בצורה מושלמת.

את העשייה המושלמת של הגרמנים הרגשנו על בשרנו בשנות 1939—1945.

סבי נפטר בשנת 1929 בגיל 83. דמות כזאת של סבא היא היום נדירה ביותר.

מאקס ווילנר ז"ל

נולד ב־1895 בבז'וזוב, גליציה, אצל הורים חסידיים. אביו היה בעל־תפילה. למד בחדר גמרא ותוספות, היה "משורר" אצל אביו וגם אצל חזנים אחרים. בבית למד אצל מורה יידיש, גרמנית ופולנית.

בשנת 1908 נסע מאקס לאביו, לאמריקה. שם למד 6 חוד־שים ב"פאבליק־סקול", ואח"כ עבד בבית־מלאכה לחייטות. בן־דודו, שהיה מרים את המסך בתיאטרון "וואדעוויל", היה לוקח אותו אל מאחורי הקלעים, וכך היתה לו ההזדמנות, בשנת 1910 לשחק תפקיד של שוטר. מאז משחק וו. בערי שדה.

ב־1917 ממליץ עליו זיגמונט וויינטראוב לפני בסי טומא־שעבסקי, והוא מקבל תפקידי "מאהב". ב־1918 הוא מתחיל לשחק כקומיקאי; ב־1922 ועד 1927 משחק וו. ב"סקנד־אווניר־טיאטר", וב־1927/8 ב"נשיונל־טיאטר"; ב־1928 ועד 1930 הוא חוזר ל"סקנד־אווניר־טיאטר".

וו. הוא חבר הועד הפועל של איגוד השחקנים.

(לקסיקון של התיאטרון היידי)

✡

מאקס ווילנר, ז"ל, היה שחקן ידוע באמריקה, והיה מופיע בקומדיות מוזיקליות ובמחזות מסוג הבידור הקל.

הוא בא לאמריקה בתור ילד קטן עם אביו, יהושע יוסט, ז"ל. משפחת יוסט היתה מוזיקלית וכשרונית במיוחד במשחק, וגם אחיו של מאקס, יוסקע יוסט, הי"ד, היה מצטיין בתפקידים דראמטיים בהופעות חובבים בעיירה. זכור לי במיוחד משחקו המצויין בתפקיד "דניאל" במחזה "על נהרות בבל".

אביו של מאקס, יהושע יוסט, לא יכול היה לסבול את אמריקה, המלאה "טריפות" וחזר לבז'וזוב, בהשאירו את מאקס הצעיר אצל דוד בשם משפחה ווילנר, ומאקס אימץ לעצמו את השם, וויתר על השם יוסט.

מאקס ווילנר היה מבקר מזמן לזמן בפגישות של אנשי העיירה באמריקה, הופיע שם בשירים פופולריים, חיקה ושיחק טיפוסים מהעיירה ובידח את הקהל.

מאקס נפטר ב־15 לאפריל 1956, ונקבר בבית־הקברות "הר חברון" בניו־יורק.

כל קרוביו נרצחו ע"י הרוצחים הגרמניים בעת חיסול יהודי בז'וזוב.

חיים בנק

ביקורו של מאקס ווילנר בעיירה בסוף שנות ה־20 זכור, בוודאי, להרבה מאנשי העיירה, ששרדו, ונשאר חרוט בזכרונם כחוויה מרגשת מתקופת הילדות המרוחקת.

מאקס הביא לאביו, יהושע יוסט, במתנה, פטיפון משוכלל עם תקליטים; זה היה חידוש עצום בעיירה, שהכירה עד אז רק את הגרמופון הצורח ממסבאתו של אהרון לרנר או את הקטרינקה של צוועני עם פתקאות מזל.

בין התקליטים היו כמה, שהכילו גם פיזמונים וחרוזים תפלים, שמאקס בעצמו חיבר, ובהם קצת דברי לעג לחסידים. את ה״יצירות״ האלה השמיע אביו בחוג מצומצם בלבד.

ברוב התקליטים היו פרקי חזנות של חזנים מפורסמים, ששמם הגיע לעיירה, אך איש לא זכה לשמוע אותם, כגון יוסלה רוזנבלט, קווארטין, קוסביצקי, ועוד.

כשהיה יהושע יוסט מפעיל את הפטיפון, וצלילי קולו של יוסלה רוזנבלט האגדי היו מהדהדים בסמטה — היו מתאספים אנשים, נשים וטף מכל הסביבה, וכולם היו קופאים על מקומם ליד הבית, בהשתוממות ובהתרגשות בלתי רגילה.

אנחנו, הילדים — מה אנו ומה ערכנו? מי בכלל שם לב לב אלינו? עמדנו מאחורי החלון, ובלענו את הצלילים הערבים, שבקעו מן המזוודה המזמרת, ולא ידענו את נפשנו מרוב התפעלות.

יהודים מכובדים הוזמנו פנימה, הוגשו להם כסאות, שגויסו מכל השכנים, כשמקומות הישיבה נקבעים לפי חשיבותו ומעמדו של הנכנס, אשר נקרא בשם, כמו לעליה לתורה; אלא שבמקום ״יעמוד״ הוכרז: ״יישב, רב פלוני, בבקשה!״

יהושע יוסט הרגיש את עצמו כמחותן, המוביל לחופה את בנו היחיד, ולמרות שכבר הספיק לשמוע עשרות פעמים את תוכן התקליטים, עמד בכל פעם מחדש, מוקסם, ליד הפטיפון, עיניו עצומות למחצה, מכופף קמעה לצד, ראשו שמוט לאחור, כך שזקנו וחוטמו היו בקוו אחד, במאוזן, ויחד עם יוסלה רוזנבלט שר הוא בדבקות: אוי! רבונו, רבונו, רבונו, רבונו, רבונו של עולם! דמעות של התרגשות ושל הנאה עילאית נשרו מעיניו.

כל הקהל התמוגג יחד איתו מהחוויה המוזיקלית הבלתי רגילה הזו. התקליט הסתובב, הצמד יוסלה ויהושע יוסט סילסל: טל תן, תעהעהען טל..., המאזינים שכחו את הכל וריחפו בעולם הנגינה, עד שהתקליט נעצר, וחריקת המחט העירה אותם מחלומם. נזכרים, שלא חג היום ולא מועד, ועוברים באי־רצון לדלת, כל אחד לסבלותיו.

הקהל התחלף, במקום היוצאים באו אחרים, ופסטיבל החזנות של יהושע יוסט נמשך עוד הרבה זמן.

אברהם לויטה

אברהם לויטה / **יעקאלע ז״ל**

יעקאַלע היה מוכר לכולנו כשמש בסאדיגורער קלויז, ובימי ששי, בערבי חג וביאָרצייטן של צדיקים עובר היה בבתי המתפללים לאסוף נרות להדלקה ליד עמוד התפילה וה״הנגילייכטרים״ (פמוטים תלויים) לתאורה בקלויז.

נמוך קומה ומצומק, בעל זקן מדובלל אפור, שחור והשחיר מרוב הרחת טבק, שספג לתוכו. זועף ורוטן תמיד. עד שנרגע ממעשה קונדס אחד, שהכין לו מישהו ״מבעלי־הבתים״ השובבים שלו, קפץ עליו רוגזו של תעלול חדש. מלובש ב״איבערציער״ ארוך, שחור ומרופט ו״גארטל״ — אבנט על מותניו שהעיד כי הוא בתפקיד, וממלא שליחות חשובה, שהוטלה עליו.

הוא היה בעל עין אחת, וכמוהו גם בת־זוגו. כדי שהקומפלט יהיה שלם — סופר, שיש להם גם חתול עם עין אחת. איש לא בדק אם הדבר נכון, אולי מחשש שמא לא יתאמת, וזה יגרע מיופיו של הסיפור. בכל אופן, יש להתיחס לכך כאל סיפור אמת, לפחות במובן זה, שאכן כך סופר.

בדור הקודם היה יעקאַלע מלמד של נשים. הוא נחשב כמומחה ל״עברי״ (ביידיש: קריאה בסידור התפילה).

את הבנות הצעירות דאז, שהיו כבר אמהות בילדותנו — לימד הוא להתפלל ולקרוא ב״צאינה וראינה״ וב״קו הישר״, (ספרים ביידיש עתיקה, המכילים אגדות על התורה, פרקי מוסר, ונקראו ע״י הנשים בשבתות, במקביל ל״פרשת השבוע״ אצל הגברים).

מאחר ונשים מתפללות ביחידות, כל אחת לעצמה, וב״עזרת הנשים״ הן אינן עוברות לפני התיבה, הספיקו להן השיעורים, שקיבלו ממנו.

בנוסף לכך העביר יעקאלע בזמנו ״קורסים״ לכתיבה ביידיש. הוא לימד את תלמידותיו כתיבת ״גריזל״ (גרוס — גריסל — דרישת שלום), שהנשים היו מוסיפות למכתב בעליהן. ככל שידיעות הבעל בתורה, היו גדולות יותר, הכיל מכתבו יותר מילים ומשפטים ב״לשון־קודש״, ולאשה נשאר בו מקום לתוספת צנועה ביידיש בלבד.

בזמננו הוא היה רק שמש, ומקצועו כלל כמה וכמה תפקידים, שהוא היה מזוהה איתם. הוא הלך להזמין לחתונות. הזמנות מודפסות, הנשלחות בדואר, לא היו נהוגות אלא לשימוש מחוץ למקום. במקום הזמנה כתובה נשלח השמש עם רשימה מבית לבית, להזמין לחופה ולסעודה שלאחריה, סעודה שהתקיימה בבית הכלה, ואורגנה בעזרת השכנות וקרובי המשפחה (אח״ם — הוזמנו ע״י בעל השמחה בעצמו או ע״י מישהו מבני משפחתו). מובן, שבשביל להשתמש ברשימה צריך היה השליח לדעת לקרוא. התפקיד הזה הוטל על יעקאלע.

יעקאלע היה גם השמש של ה״חברא קדישא״, והיה מביא את ״כלי עבודתם״: ה״אורן״ (ארון), ה״מיטה״ וכלי הטהרה לבית הנפטר.

בעת לוויה הלך הוא במעילו הקרוע, כששתי כנפותיו מופשלות ומוכנסות לתוך ה״גארטל״. חצי גופו העליון מכופף ונטוי קדימה כמו ״ר״, קופסת ברזל עגולה בידו, וצועק בקול

צרוד: "צדקה תציל ממוות". בהתקרבו לקבוצת הנשים המלוות, הצטופפו הן מפחד, כלהקת ציפורים, שהעייט עט עליהן.

יעקאלע היה גם כעין משמשו האישי של הרב, ונלווה אליו בעת שהיה הולך ל"סידור קידושין", לשמחת מצווה או בתפקיד אחר.

כמו כן הוא היה "שליח בית־דין", שזימן מטעם הרב את הצדדים המסוכסכים ל"דין־תורה". לבעל דין קשה, שניסה לנקוט בתחבולות שונות להשתמט מלבוא לרב, נשלח יעקאלע עם מקלו, כשוטר, "להביא" את המתחמק לדין. כשהסרבן התיצב ל"דין־תורה", זקף, כמובן, הרב את הדבר לזכותו, שהלה בא לכבודו, מפני שלא העז לסרב ל"מרא דאתרא" — ולא היא!

לא סמכותו של רב, שיעקאלע הסתמך עליה, ולא המקל — הפחידו את בעל הדין — הסיבה שהוא התיצב בסופו של דבר לפני הרב היתה שיעקאלע בא לקרוא לו! כוחו של יעקאלע בא לו מהמוות, שעמד מאחוריו, והוא נראה היה כנושא כליו, המוכן, במקרה של סירוב, להביא את ה"אינסטרומנטים" שלו — "כלי הטהרה" — ולגשת ל"טיפול" בפורק העול.

הוא היה, בעת ובעונה אחת, גם ממונה על הפרוכת וארבעת הכלונסאות של החופה, ולהבדיל, על אביזרי ה"חברא קדישא"; אגב, שני הדברים, בתפיסה המקובלת ובאורח המחשבה דאז היו קשורים ומשולבים איך שהוא יחד, ולא היתה בהם שום סתירה (כדאי אולי להזכיר את הדרש החסידי בקשר לכך: "ותקח את הצעיף ותתכס" — רמז לחופה — פירוש רש"י: כמו ותקבר, ותשבר...).

כך, למשל, בעת שהכלה ישבה לפני החופה בבגדי הכלולות על הכסא המקושט בפרחים ובירק, שיעשע אותה הבדחן ותיאר לפניה בצבעי "טכניקולור" עזים את יום מותה: מי יודע אם הוא לא עומד לפתחה? הזכיר לה שגם אז תלבש "בגדים" לבנים וכו' ולא הירפה ממנה עד שהמסכנה פרצה בבכי מר — — — והדבר נחשב היה כשיא ההצלחה של הבדחן.

בכל אופן, שני תפקידיו המנוגדים — מחותן ראשי גם בחתונות וגם בלוויות, התאימו במיוחד לפיזיונומיה של יעקאלע, שהיתה מורכבת מעין אחת פוזלת ומשניה כבויה, שנראתה כבור מכוסה וכקבר ריק.

לצים אמרו עליו שמיתתו תהיה קלה, שכן הוא לא יצטרך לעצום יותר מעין אחת. קשה לדעת אם זה היה כל כך מדויק, אך מכיוון שהוא נפטר בעת שהעיירה עמדה עוד על תילה, יש להניח שבאמת היתה לו מיתה קלה יותר מאשר לרוב בעלי הבתים, שהתלוצצו על חשבונו, בעלי בתים שהוא שירת אותם כל ימי חייו בנאמנות, בשמחה ובעצב.

אברהם לויטה / **ר' זלמן שינבך (זלמלה) ז"ל**

בשפה המדוברת היום, מציינים בכינוי "בטלן" אדם, המוציא את זמנו לבטלה, וימיו עוברים מבלי לעשות בהם דבר בעל־ערך.

פעם, כשהבריות אמרו "בטלן", התכוונו לאדם שביטל את כל הבלי "העולם הזה", כדי לעסוק יומם ולילה בעבודה חשובה ביותר: "עבודת הבורא".

בין בטלני העיירה, במובן השני היה ר' זלמלה שיינבאך ז"ל, או כפי שקראו לו בעיירה — זלמלה, הידוע ביותר. זלמלה בילה את רוב זמנו בבית המדרש ודוכן הסדקית הדל אשר אשתו הקימה בכל בוקר מחדש על המדרכה המקורה. ה"פוצ'ינע", ליד חדר מגוריהם, פירנס אותם.

פעם אחת בשבוע, ביום השוק, הועסק זלמלה על ידי אשתו כ"שומר", ותפקידו היה לשמור על הדוכן מפני גניבות. קשה להגיד שעמידתו של זלמלה הרתיעה את מישהו מלגנוב אצלם. סביר יותר, שהדוכן העלוב והריק לא קרץ במיוחד לגנבים, אשר חיפשו מקומות יותר רנטביליים לפעולתם.

זלמלה, שלא כמקובל בחוגים שלו, היה בזמנו נאמן לקיסר, ולא ניסה להשתמט מהגיוס לצבא. הוא ראה עבירה חמורה באי־ציות לחוק, שכן "דינא דמלכותא — דינא". בשל גישתו זו הסתכסך כעבור שנים, בתקופת פולין, עם בנו. הלה, לאחר שקיבל צוו התיצבות, הצטרף לחבריו, בחורי בית המדרש, ל"פלאגן" — היינו להתענות במיעוט אוכל ואי־שינה בלילות, כדי שיפסלוהו לשירות צבאי מפאת משקלו הירוד.

זלמלה התנגד לכך בכל תוקף, וגינה את המנהג הפסול בחריפות רבה. הוא עצמו גמר את שירותו כחוק, וכאמור לא ניסה להתחמק ממנו.

זלמלה הכיר רק דרך אחת בעיירה, ורגליו הובילו אותו לשם מעצמן — זו הדרך לבית המדרש. סופר עליו מעשה, שקרה אחרי התמוטטות המשטר האוסטרי, עת תושבי העיירה הפולניים בזזו ושדדו את רכוש היהודים. הרחוב היה שחור מאספסוף משולהב, שהגיח מכל הפרברים ומכפרי הסביבה, פשט על החנויות של היהודים כלהקות זאבים, כשריח של ביזה ושלל עולה באפם. זעקות פרא, מהלומות גרזנים ומכות מוטות ברזל, פריצת דלתות וניפוץ זגוגיות נשמעו בכל העיירה, והידהדו בליבותיהם הנחרדים של היהודים מחוסרי ההגנה, שהסתתרו מאחורי שערים מוגפים מפחד הפורעים המשתוללים.

זלמלה לא ידע מכל אשר נעשה. המסתתרים ראוהו ממקום מחבואם, דרך הסדקים, הולך כמנהגו בנחת, אבנטו על מותניו, שק הטלית והתפילין תחת בית שחיו, הירמולקה בולטת מאחורי כובעו השמוט, שקוע במחשבותיו, מנענע ראשו אנה ואנה — כשוקל איזו סוגיה מכל צדדיה: יש פנים לכאן ולכאן; פתאום התפשט חיוך על פניו, כנראה, הצליח ליישב את המחלוקת עם עצמו ולפשר בין הדעות, שהתרוצצו במוחו. הוא האיט את הצעדים, סילסל בנחת את פיאותיו, והמשיך בדרכו, בפוסעו לאיטו לאורך המדרכה מבלי לראות סביבו. הבוזזים הסתכלו בתמיהה על היהודי הקטן, המתהלך לו במסלולו שלו ובצורה

מוזרה כזאת, מבלי להרגיש מה קורה, כמי שכל הענין לא נוגע לו. בראותם שאין בדעתו להפריע להם, התעלמו גם הם ממנו, ולא פגעו בו. אם כי היהודי לא היה מוכר להם, ידעו הם היטב, שלא ימצאו אצלו דבר בעל ערך עבורם. ההשקעות של זלמלה היו בנכסים מסוג אחר.

צורת מטבע לא הכיר, לא מטבע אוסטרי ולא מטבע פולני. הוא לא הבחין בכך שהתחלפו, ולא נזקק להם. בכיסיו החזיק הוא רק דברים מועילים, כגון: נייר "אשר־יצר", שכן בבתי־הכסא שעמדו בחצר לא היה נייר טואלט, לפעמים גם חצי קוביה סוכר גביש, שאם, חס וחלילה, תהיה לו חולשת לב, יוכל להיכנס לשכן, הגר ליד בית־המדרש, לבקש ממנו כוס מים רותחים — מבלי לנצלו בחתיכת סוכר, שכן זאת יש לו משלו.

☆

סיפורים רבים התהלכו בעיירה על זלמלה. אביא רק סיפור אחד ששמעתי מפיו.

באחת השבתות הוזמנו המתפללים בבית־המדרש, וזלמלה בתוכם, ל"קידוש" אצל אברמלה קורנפלד. דירתו של אברמלה היתה מרוהטת בהידור רב. הספות והכורסאות היו מצופות בקטיפה, תמונות וגובלינים על הקירות, ווילונות מלמלה ושטיחים. מימיו לא ראה זלמלה פאר כזה, "מה אומר לכם — סיפר זלמלה — זאת לא דירה, אלא ארמון מלוכה! פתאום, כשנכנסתי לחדר הגדול, בא לקראתי — לא תנחשו — אבי, זכרונו לברכה, בעצמו! הופתעתי קצת לראות שתחיית המתים כבר התחילה, אך לא התבלבלתי ומיד הושטתי לו את ידי: שלום עליכם, אבא! ורק כשאבי ענה לי בהושטת ידו לעומתי, נוכחתי לדעת שאני עומד מול מראה גדולה..."

סופר עליו: זלמלה היה נכנס כל שבוע לחנותו של אחד הסוחרים, ללוות כסף לקניית סחורה ליום השוק. את שטרות הכסף שקיבל לא ספר, אלא מסרם לאשתו כפי שקיבל אותם. פעם אחת, כשבא לקבל את ההלוואה השבועית, נעמד לו בפינה, כדי לא להפריע לתנועת הקונים, התכנס בתוך עצמו, מהורהר, וחיכה שיתפנו אליו, לשמוע את בקשתו. — ברוך הבא, רב זלמן — בירך אותו בעל העסק — בוודאי באת בקשר לגמ"ח, כמה נחוץ לך? 60 זלוטי, כרגיל?

— יישר כוחך — ענה זלמלה בחיוך נבוך — אומנם באתי בקשר לגמ"ח, אך אסתפק ב־20 זלוטי בלבד. — מה קרה? האם אינך טועה? האם עשרים זלוטי יספיקו לך?

— נכון שעשרים זלוטי לא יספיקו, אבל איפה כתוב שרק יהודי אחד צריך לקיים מצוות גמילות חסדים? הרי אני יכול לפנות לעוד שני יהודים, ללוות מכל אחד עשרים זלוטי, ולזכות גם אותם במצווה גדולה...

זלמלה היה יודע ספר, אך תחום התמחותו היה אמירת תהילים.

אמירת תהילים שלו היתה להנאתו בלבד. לא היו לו דרישות רבות מאת הריבונו של עולם, והיה תמיד שמח בחלקו. הוא התהלך בבית־המדרש, את ספר התהילים החזיק ביד אחת מול פניו ושפתיו ממלמלות.

קשה היה להבחין אם הוא קורא מן הספר או הוא מדבר לתוכו, כלתוך מכשיר קשר, באמצעותו הוא משוחח עם מישהו בלתי נראה — שיחה אינטימית, מלב אל לב. לפסוקים המרומ־מים והמרגשים הלחין הוא לעצמו ניגון מיוחד, והיה מפזם אותם ברגש, בפנים קורנות, והרגיש כשותף לדוד המלך ביצירתו. את היד הפנוייה הרים קצת למעלה, וסיבב אצבעותיו הלוך וחזור; לפי דבריו, עמד מלאך על כל אצבע שלו, והוא, זלמלה הפעיל את כל המלאכים האלה ושיתפם בשירתו.

אין לדעת אם אומנם ראה זלמלה את המלאכים, או רק הרגיש אותם בקצה אצבעותיו. בכל אופן, לשומעיו, שהקשיבו לו בתמיהה, הסביר הוא את הדבר "על פי השכל": מכיוון שמכל מצווה שיהודי עושה — נוצר מלאך — ומכיוון שהמל־אכים, שנבראו מאמירת התהילים שלו — יסוד יצירתם — התהילים הם, טבעי הוא שישתתפו יחד איתו בשירה ובזמרה, וכמוהו יהנו מהיופי של הפיוטים האלה.

זלמלה לא השתייך לשום קבוצת חסידים, ולא הזדהה עם אף אחת מהכיתות. הוא היה בעל גישה עצמאית ונון־קונפור־מיסט מובהק.

הוא היה ציוני מסור, מן הבודדים בין החרדים, הוא השתתף לא פעם באסיפות ציוניות, והיה בא לאזכרה ביום פטירתו של הרצל, בכ' תמוז, — דבר נועז מאוד לגבי יהודי כמוהו. זלמלה, אומנם, לא השתתף בפעולות תרבות ואירגון של ההסתדרות הציונית, ולא לקח חלק בנשפי הריקודים, שנערכו על ידה, אך בעת הבחירות ל"סיים" (הפארלמנט הפולני) או לקהילה היהודית, היה זלמלה ברשימת הנאמנים של הציונים, ופעילי הבחירות היו באים לקחת אותו לקלפי, להצבעה.

בניגוד לקנאים, שראו בציונות תנועה של פורקי עול תורה ומצוות, ומתמרדים מחוסרי־סבלנות, שמסרבים לחכות לביאת המשיח, טען זלמלה: משיח צדקנו אינו יעקאלע השמש, והוא לא חייב לבוא ולהתדפק על כל דלת: רב משה, הואיל בטובך ובוא איתי לארץ ישראל! אפשר לחסוך למשיח את העבודה הזאת, והוא, בוודאי, ישמח למצוא את היהודים מקובצים בארצם, ומחכים לו שם, כולם יחד, שיבוא ויביא איתו את הגאולה השלמה.

על רקע זה היו הרבה וויכוחים בין יושבי בית־המדרש. בוויכוחים האלה התלהטו הרוחות, ונשמעו פסוקים מתאימים להשקפות הצדדים: "אם ד' לא יבנה בית — שוא עמלו בוניו בו" — טענו מתנגדי הציונות הקיצוניים, והסתמכו על רביים וצדיקים מפורסמים, אשר התנגדו בתוקף לציונות, ונבאו את כשלונה "האם כמה מופקרים מהעיירה, שנסעו לארץ־ישראל, יצליחו להחיות ארץ חרבה ושוממה?!" — שאלו.

זלמלה לא השתתף בוויכוח, הוא רק התהלך אנה ואנה עם ספר התהילים ביד, וכדרכו שר לעצמו את המזמורים: הוא חיכה לאתנחתא בוויכוח, אחר כך ניגש למתווכחים והחל לקרוא לפניהם בניגונו מן הספר, שהחזיק בידו:

"ישם מדבר לאגם מים, וארץ ציה למוצאי מים.
ויושב שם רעבים, ויכוננו עיר מושב.
ויזרעו שדות, ויטעו כרמים, ויעשו פרי תבואה.
ויברכם, וירבו מאד, ובהמתם לא ימעיט...
יראו ישרים וישמחו...
מי חכם וישמור אלה, ויתבוננו חסדי ד'..."

חיים בנק / ר׳ יוסף גליקמן ז״ל

ר׳ יוסף גליקמן ז״ל, או כפי שהכרנו אותו כולנו: ר׳ יושה שוחט, היה תלמיד חכם גדול, ובשטח ידיעותיו בתורה נחשב כשני במעלה אחרי הרב. הוא היה אדם צנוע ונעים הליכות. לא הטיף מוסר לאף אחד, ולא חיפש עבירות אצל אחרים, כפי שנהגו רבים בחוגים שלו. השפעתו היתה בדוגמה האישית שלו ובהתנהגותו. הוא נהג לפי הכלל ״טוב תורה עם דרך־ארץ״. דאגתו היתה שכרמו הוא, יצמיח פירות משובחים, ואכן החינוך שקיבלו ילדיו היה מופת של צניעות, אורח חיים יהודי ולמדנות, וכמו אביהם היו גם בניו מקובלים על הבריות ומכובדים בכל החוגים.

אני זוכר את הליכתו, שהיתה בצעדים מהירים, כדי לא להפסיד זמן יקר, אותו ידע ר׳ יושה לנצל לכל כך הרבה דברים חשובים.

אשתו, פריידלה, ז״ל, היתה אישיות בזכות עצמה. מעלותיה ומידותיה הטובות היו ידועות ומוכרות לכולם. מוכנה לעזור בכל עת לנצרכים, ויודעת תמיד היכן נחוצה העזרה. היתה בקיאה ברפואה עממית, והאימהות הצעירות והבלתי מנוסות נזקקו הרבה לעצתה, ונעזרו בנסיונה הרב. כשחלה אחד הילדים בבית, רצה האם מיד לקרוא לפריידלה, ועצתה היתה תמיד מועילה ואחראית. היא הבחינה היטב בין הרגשה לא טובה, חולפת, אצל ילד — לבין מקרה רציני, שיש להזעיק מיד רופא.

משפחתי היתה קשורה בקשרי ידידות רבת־שנים עם משפחת גליקמן. אבי, ע״ה, ראה ברב יושה איש סגולה ויהודי חרדי למופת. בפורים היו המשפחות שולחות ״משלוח־מנות״ אחת לשניה, ובמשלוח־מנות, שקיבלנו מר׳ יושה ומשפחתו היה — ״אַ געפילטע מילץ״, שאת טעמה אני זוכר עד היום...

אף פעם לא אשכח זאת: כשאבי ז״ל, חלה, ישב ר׳ יצחק, שליט״א, בנו הצעיר של ר׳ יושה, יומם ולילה ליד מיטתו של אבי, ועזר לו ככל יכולתו.

בשנות ה־30 נפטר ר׳ יושה, ואלמנתו פריידלה נשארה עם בתה אטל ובעלה בביתה.

זכורני את החתונה של ריבטשע, בתם הבכורה. שמחה יהודית כזאת אין שוכחים, במיוחד ה״מצווה־טנצל״, כשאבי הכלה הושיט את מטפחתו לכלה, ושניהם החלו בריקוד המסו־רתי בהתלהבות ובשמחה, ועיני כולם הופנו אל ר׳ יושה השקט, שאיש לא הכירו כרקדן מעולה שכזה.

לדאבוננו פגע החורבן קשות גם במשפחה היקרה הזאת. בברעזיב ניספו: בתם אטל ובעלה בן־ציון בלייברג, אשר מילא את מקומו של חותנו כשוחט. הבן חנוך־הענעך עם אשתו צפורה, בתו של ר׳ קלמן רייך, הי״ד. העניך גמר סמינר למורים בווילנה, ואח״כ המשיך בלימודיו בוורשה, שם התגורר. היה מפרסם מאמרים פילוזופיים בביטאון המזרחי ״פאָלקס שטימע״.

בפרוץ המלחמה ברח הענעך עם אשתו לשטח הסובייטי, ואחר הכיבוש הנאצי חזר לעיירה. יתר בני משפחת גליקמן ניספו במקומות מגוריהם, והיחידי שנשאר מהמשפחה הענפה הזאת — הוא ר׳ איטשאלה, רבה של חולון, שיאריך ימים ושנים.

בביקורי בברעזיב, בשנת 1979, דיברתי עם פולניה, אשר הכירה היטב את פריידלה ז״ל, והיא סיפרה לי שפריידלה נפטרה במיתה טבעית, ולא נפלה מידיהם הטמאות של הרוצ־חים הגרמניים.

פלה איינציגר / סבתא חנה, אשת סבי ר׳ יוסף פנר, ז״ל

מפולנית: **א. לויטה**

כך אני זוכרת אותה: חרוצה, יותר נכון — שקועה ללא ליאות בעמלה — פניה מודאגות, דואגת לכל ולכולם. מהבוקר ועד הערב לא ידעה רגע של מנוחה. תמיד על הרגליים — לבושה שמלה ישנה, ארוכה, סינור על מותניה וראשה עטוף מטפחת, (הלבוש הטיפוסי של הסבתות שלנו). עצבות תמידית נסוכה על פניה מאז איבדה את בנה האהוב — את אבי, ז״ל. את האבל הזה נשאה היא בליבה תמיד, עד סוף ימיה. קשה היה להביא אותה ללבוש בגד חדש, על אף הפצרותיהן של בנותיה, מינה ובלומה. מעולם לא שמעו אותה צוחקת בקול, ובהזדמנות של שמחה משפחתית, כגון יום הולדת של נכד, חתונה, וכד׳ — היו פניה מהורהרות ומאובנות. אני משוכנעת, שחשבה אז על בנה האהוב שמת, וכאבה על כך שהוא נעדר מהחגיגה המשפחתית. לעיתים רחוקות דיברה אודות אבי, וכל מה שהיא סיפרה עליו נחרת בזכרוני.

אשתדל, ככל יכולתי, להשלים את תיאורה של סבתא חנה שלי, אם בכלל אפשר לתפוס את אישיותה המיוחדת, השקטה והמכונסת בתוך עצמה. מביטה במבט מלא אהבה על אחי, בְּני. פניה ספוגי צער ומסירות אין סוף. אחי, בני, נולד אחרי מות אבי, ונשא את שמו.

סבתא היתה נפש טובה, צרכיה שלה עצמה היו מועטים ביותר. היתה קמה לפני עלות השחר, ואיש לא ידע אף פעם כמה חולים כבר הספיקה לסעוד עד שחזרה. בביקוריה אצל חולים עניים הדליקה את האש בתנור, רחצה אותם, שטפה כלים, החליפה מצעים — (את הסדינים הביאה מהבית) — והכינה להם תבשיל חם. השחר כבר האיר כשחזרה הביתה, והסירה מראשה את המטפחת ואת השאל הרטובים מגשם ומשלג. בינתיים הספיקה כבר המשרתת להדליק אש בתנור החרסינה, להעמיד את הסמובר, וריח של קפה טרי התפשט בכל הבית.

לאט, לאט, התאספו כמה אנשים רטובים עד לשד עצמו־תיהם — נושא המים, שמש אחד וסתם מסכן, רועד מקור בדרכו לבית התפילה. כולם מנענעים את הידיים ונושפים

בכפות ידיהם כדי לחממם. סבתא מקרבת להם כיסאות ליד התנור המחומם, ומוזגת להם בספלים גדולים קפה עם חלב, ממותקים היטב, ומגישה עוגת חמאה או "אייער־קיכלעך" — עוגיות־ביצים, כיון שלחם אין אוכלים לפני התפילה. בשעה שאנו הילדים קמים כדי ללכת לבית־הספר, עזבו כבר אחרוני האורחים, שבעים, את הבית.

כאשר התבגרתי, נתתי דעתי על כך, וחשבתי רבות על הסיבה, מדוע נמנעה סבתא בעקביות מלספר על אבי, ז"ל, כאילו נדרה נדר לחיות עם הכאב טמון עמוק בליבה, ולהביאו איתה עד לקבר. בהזדמנות מסויימת היא סיפרה לנו, שאבינו לא אהב פינוק, ולאוכל לא ייחס חשיבות מיוחדת; אף פעם לא התלונן, ונהג תמיד להביע את תודתו אחר הסעודה. היה אדם טוב וישר־דרך, בקי בתלמוד ומאמין גדול. בהלווייתו השתתפה העיירה כולה. מאנשים פשוטים, איכרים, עגלונים ואף מגויים שמעתי תמיד שבחים ודברי הערכה על אבי. אחד ההסברים על מותו ללא עת היתה: האל הטוב לקח אליו את נשמתו הטהורה, כדי שהיא לא תושחת בעולם השקר.

בעת מחלתה הקשה, והבלתי ניתנת לריפוי, ממנה לא קמה עוד, הייתי בוכה הרבה בסתר על הסבתא האהובה, והיה קשה לראות את פניה ואת גופה הולכים ומצטמקים. המחשבה, שב־קרוב תעזוב אותנו לנצח, היתה קשה מנשוא לילדה בת 13, כפי שהייתי אז. האסון, שעמד בפתח, גרם לכך שאיש לא שם לב אלינו, ואחי, בני ואני הסתתרנו בפינות הבית, מלאי פחד מפני הבאות.

העניים החולים וכל המסכנים, שלהם דאגה תמיד, בכו מר בהלוויה, על כי אבדה משענתם. על מעשיה, נדיבות ליבה ומסירותה הרבה — נודע לנו רק אחרי מותה. בני ואני, מפוחדים ואומללים, חשנו שוב את יתמותנו בכל כובדה.

כעת היו לנו שני קברים בבית הקברות.

מגיסטר אריה (לושעק) זעלנפרוינד ז"ל

נזכיר כאן את אחד הבנים המחוננים של העיירה, שניספה בצורה טראגית עוד לפני השואה האיומה, אשר השכיחה מאיתנו אסונות אישיים, שקרו לפניה.

עילוי, שהתבלט בכשרונותיו וניבאו לו גדולות, כמנהיג ציוני לעתיד. בעת לימודיו באוניברסיטת וורשה היה פעיל

בחוגים האקדמיים הציוניים שם, והמשיך בכך את המסורת של סבו, ר' שלמה זעלנפרוינד ז"ל מרימנוב, שהיה ציר לקונגרס הציוני ה־1, ואביו, ד"ר שמואל זעלנפרוינד ז"ל, מנהיג התנועה הציונית בעיירה.

נולד בבית אמיד ולא ידע מחסור מימיו — הוא לא הטיף לציונות, אלא הגשימה בגופו ובחייו.

אחרי שגמר את לימודי המשפטים, עלה ארצה ועבד בבית החרושת "שמן" כפועל פשוט. עשרה חודשים אחרי עלייתו, ביולי 1935, נהרג בתאונה במקום עבודתו, והוא רק בן 24.

כל מי שהיה בעיירה בעת שהידיעה המרה הגיעה — לא ישכח לעולם את התדהמה, שהשתררה שם. האבל הקיף את הציבור היהודי כולו, ואנשים מחוגים רחוקים, שלא הכירוהו, בכו מר על האסון, בראותם בו קורבן על מזבח אהבתו לארץ.

✡

להלן דברי הערכה שנכתבו ליום השבעה מאת העיתונאי הרצל ברגר, ז"ל, אשר בשנותיו האחרונות היה עורך "דבר", וקטע מידיעה מאוחרת בעתון ציוני בפולין, ביידיש, על הקמת ספריה לזכרו של לושק, בלודז. (החומר נמסר לנו ע"י אשתו תבל"א, בלה ליפשיץ לבית גרינבוים, מחיפה).

א. ל.

הרצל ברגר / אריה זלנפרוינד

(ליום השבעה)

דרך חייו היתה עוד כולה לפניו, והיא הובילה לגדולות. כי היסוד, אשר עליו נבנו החיים האלה היה מוצק ומגובש בשלמות ובטוהר. הדרך אשר עבר עד יום זה שבו נטרפו חייו בזרם החשמלי הקטלני היתה דרך ישרה ונאמנה המכוונת אדם לפסגות.

הוא בא אלינו מחוג, שההתבוללות התרבותית עברה עליו מזמן. דור שני או שלישי לחדירה לתוך התרבות הפולנית בגוונה הגליצאי, חדירה שיש בה משום קנין נאמן לדורות. נדמה היה, שהעמיק בתרבות הזאת, שהיתה תרבותו. כש־הגיעה אליו הבשורה של תנועת העבודה ושל מפעל התחיה

בארץ — נכבש לה כולו. ׳כול היה לעשות כרבים לפניו ואחריו. יכול היה לקבל את הציונות כעובדה גדולה ומעודדת, התובעת ומקבלת מעשי סיוע ועזר ומשמשת משען נפשי במלחמה לזכות האזרחות בתרבות הזרה. הוא לא עשה כן. מיום שהתמכר לציונות ויתר על תרבות שהיתה בשבילו תוכן־חיים. רצה לבנות לעצמו תוכן חיים חדש, יהודי וסו־ציאליסטי.

עם ההחלטה הזאת יכול היה למצוא לעצמו דרך קלה, מבחינה נפשית ורעיונית, להגשמתה. יכול היה, כרבים לפניו ואחריו, שהשיבה אל היהדות המחודשת משמעה בשבילם שבירת חיים והתחלת חיים מחדש, לצעוד את צעד ההעפלה הגדול — מחיי התלישות בתרבות זרה לחיי התערות בארץ ישראל. הוא הכביד על עצמו את הדרך הזאת, אף על פי שידע, שהדרך אשר בחר לעצמו משמעה — הכפלת המעבר והכפלת הקושי. הוא קיבל באהבה — כשם שקיבל באהבה כל מה שהטיל על עצמו בשרתו בנאמנות את הרעיון — את חיי ההמון היהודי בכרך וורשא על כל תקוותיו ועל כל דלדולו חיים קשים מכל הבחינות, קיבל באהבה את ההסתגלות לחיים האלה, שהיתה קשה לו מכל הבחינות, כבש את עצמו לחיים האלה וכבש אותם. באיזו גאווה נאמנה וצנועה הרגיש, שאנשי המון אלה, שהיו עוד לפני חדשים מעטים כל כך זרים לו בתרבות, בהווי, באופן המחשבה ובקצב ההרגשה וההגבה, חשבו אותו לחבר, לאח. באיזו גאוה צנועה אמר לי פעם בורשא: כבר נסיתי להרצות באידיש — כבר כבשתי את השפה. באיזו גאוה צנועה אמר לי לפני חדשיים בחיפה: נדמה לי, שבעוד כמה שבועות אוכל להרצות בעברית.

היה בידו להקל על עצמו את ההצטרפות לתנועת הפועלים היהודית בגולה. חיי יום־יום של התנועה כיום אינם תובעים התעמקות רעיונית חוטטת וכואבת ומציאותה של התנועה המרגישה בכל יום מחסור באנשים מרכזיים פתחה לפניו דרך קצרה וקלה למנהיגות. הוא הלך בדרך של לימוד מעמיק וכנה, ללא וויתור על כיבוש עצמי של עיקרי התנועה, ללא הזנחה של שאלה אחת הטעונה חקירה, ללא כל נסיון של קבלת מוסכמות בלי בדיקה שכולה זהירות ואחריות. שרותו את התנועה היה בשבילו עבודת קודש הנעשית מתוך הקרבה שלמה וצנועה. לא היה גבול לדרישות שהציג לעצמו, ותמיד היה נדמה לו שלא קיים אותן. אף באותו אחד במאי, כשה־מפלגה הטילה עליו תפקיד פוליטי ממדרגה ראשונה בתנאי חייה של התנועה בפולין, חצי שעה לאחר שהתלהבותם הכנה והבלתי אמצעית של עשרת אלפים פועלים פולנים ויהודים הכתירה אותו אחרי הופעתו על במת ההפגנה המשותפת עם נידזיאַלקובסקי ובארליצקי למנהיג צעיר וכובש לבבות של תנועה צעירה וכובשת לבבות — אף באותו יום ביקש על נפשו שלא יטילו עליו תפקיד ממדרגה שניה או שלישית, כי "אינו זכאי עדיין לייצג את המפלגה".

היו לו אפשרויות לסדר את חייו בפולין בלי התאמצויות יתירות וללא קשיים מיוחדים. כשרונותיו, השכלתו, עצם הופעתו, מוצאו ממשפחת שופטים ומלומדים, אנשים בעלי עמדה ציבורית, פתחו לפניו כמה דלתות נעולות. הוא עלה לא"י. היו לפניו כל האפשרויות לסדר את חייו גם פה בצורה קלה ונוחה. יכול היה לשבת בשקט, להבחן ולהסתדר כעורך־דין. יכול היה לחכות, עד שתמצא לו עבודה קלה ו"נקיה". לאחר שלא הצליח להכנס לעבודה כנהג במשק קואופרטיבי, הלך לעבוד כפועל שחור ב"שמן". איזו גאוה צנועה גרמה לו ההכרה, שהוא חי בחיפה, בעיר הפועלים, ועובד בבית חרושת גדול, כפרק אחד מגוף פועלים גדול בתעשיה הגדולה. כי דרכו היתה דרך של חלוציות צנועה וכנה ללא פשרה וללא וויתור על שום קושי שאדם יכול ליטול על עצמו; כשם שהע־מיק במחשבה ובהרגשה העמיק במעשה ובחיים, החמיר בכל ויותר מכל החמיר כלפי עצמו.

דרך חיים זו נפסקה בהתחלתה. ואין דברים בפי לבלה, חברתו הנאמנה לחיים ובתנועה, אין דברים בפי לחברים הקרו־בים והרחוקים ולאותו פועל בא בימים מגליציה, שבא למערכת לבקש "אינפורמציה וועגן אַ חבר, וואָס איז געהרגעט געוואָרן" — כי גם הוא לא האמין, שאריה זלנפרוינד, ששפע כולו חיי יצירה, הוא המת — ושעמד אחר כך במסדרון כשפניו אל הקיר ושפתיו דובבות בלי הרף "אונזער זעלנפרוינד..." כי אין דברים בפי עצמו, כי באותו ערב, כשבאה בשורת־איוב זו מחיפה, היה יאוש גמור ומוחלט, היתה לא רק הרגשה, שאבד ללא רחמים וללא טעם אדם יקר ואהוב אלא גם ידיעה עמוקה, כי האיש הזה קורץ מאותו החומר, שממנו קורצו מנהי־גים גדולים של תנועתנו, שמתו לפני זמנם.

☆

לודז׳ מקימה מצבת זכרון לחבר זעלנפרוינד זכרונו לברכה

לפני כשנתיים וחצי הגיעה מארץ־ישראל הידיעה המרה על מותו הטראגי של הח׳ לושק זעלנפרוינד, ז"ל, שהתחשמל בעת עבודתו בבית־החרושת "שמן" בחיפה. קבוצת ידידים של זעלנפרוינד בלודז׳ החליטה להנציח את זכרו של לושק על ידי הקמת ספריה על שמו.

באולם "וויצו" התקיימה הפתיחה החגיגית של הספריה, אליה באו כמה מאות אורחים, ביניהם אביו של לושק, ד"ר שמואל זעלנפרוינד ובתו — אשר באו במיוחד מבז׳וזוב (גליציה) וכן הורי חברתו הנאמנה — מר גרינבאום ואשתו.

בדממה, אשר הופרעה רק על ידי בכי עצור של הנוכחים, נשמעו דבריו הנרגשים של ד"ר זעלנפרוינד: "בתור אביו של לושק היה טוב יותר אילו לא הייתי כאן... בתור חברו של לושק, שלא זכיתי ללוותו למנוחת עולמים, באתי הנה, כדי לחלוק לו כבוד".

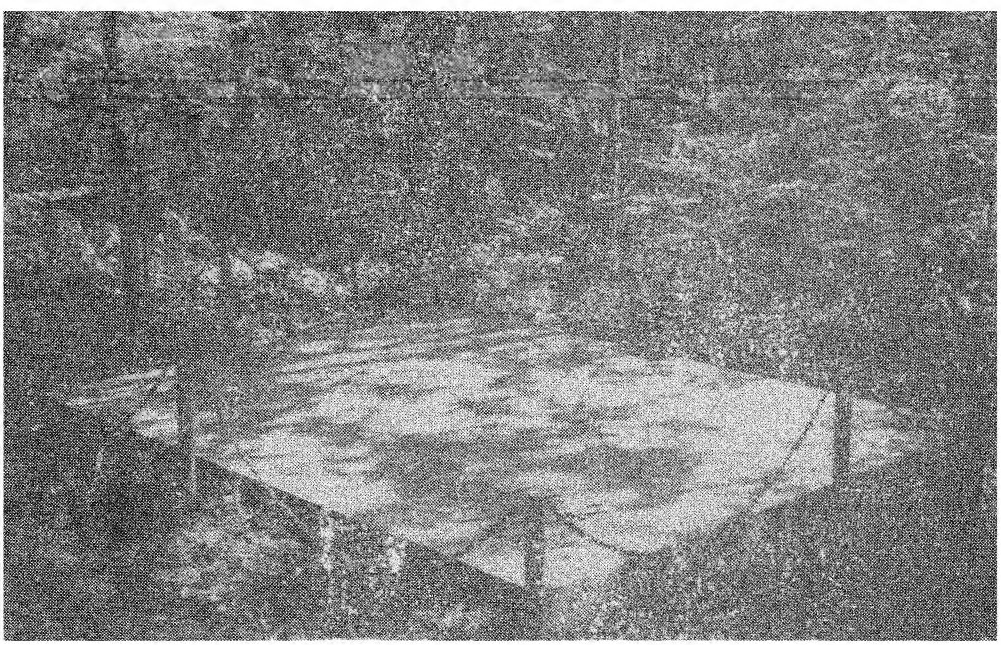
ד"ר זעלנפרוינד הרגיש בצערם של הנוכחים וסיים בדב־רים הבאים:

"חברים, אַל תתיאשו! חזקו ואמצו! ודאי שנפגעתי ממותו של בני, אך רוחי לא נפלה. מותו של לושק לא הרתיע אותי, ושלחתי את בני השני למלא את מקומו!...

הנאספים הנרגשים קמו ממקומם, וכיבדו בעיניים דומעות את זכרו של חברם הבלתי נשכח...

שואה וחורבן

קבר האחים
של יהודי ברז'יב (בז'וזוב)
אנשים נשים וטף הי"ד
שנרצחו בידי הצוררים ימ"ש
10.8.1942 כ"ז באב תש"ב

ויניחני בתוך הבקעה והיא מלאה עצמות...
העצמות האלה כל בית ישראל המה...
יחזקאל ל"ז א-י"א

מסמך פולין

פרוטוקול מעדותו של ישראל דב וייץ — ביליץ, ליד קטוביץ

תורגם מגרמנית: ע"י צפורה לויטה

ישראל וייץ הוא יליד העיירה בובוב במערב גליציה וגר בתקופת המלחמה עד לגירוש, ביאשניצה. הוא היה ביחד עם כל צעירי בז'וזוב, יאשניצה והכפרים הסמוכים — במחנות פלשוב ופרוקוצים. אחרי כל מה שעבר עליו, הצליח בסוף לברוח מהגיהנום הנאצי ולהגיע לארץ בשנת 1944 בעיצומה של המלחמה.

באותה עת, היו כבר ערי פולין, ליטה ויתר ארצות הכיבוש באירופה, ריקים מיהודים, פרט להונגריה, אשר בה תכניות הרצח השטניות של האוכלוסיה היהודית היו עוד בשלבי הכנה.

עדותו של וייץ ניתנה בזמן בו הידיעות על ההשמדה ההמונית עוד היו בגדר שמועות שטרם אומתו רישמית, ורבים בעולם החופשי, בתוכם גם יהודים, התקשו להאמין בהם.

דבריו מכילים הרבה פרטים שהיו אז עוד טריים בזכרונו ואשר חלק מהם כבר נשכחו מאתנו, כאשר אנו מנסים היום לשחזר את כל מוראות התקופה האיומה הזאת.

תיאוריו של וייץ מתיחסים גם ליהודי הסביבה של ברעזיב, יאשניצה והכפרים הסמוכים, אשר קורותיהם היו משולבים ביחד עם קורות יהודי ברעזיב וגורל אחד פקד אותם.

פירוט היתר של שמות המרצחים הנתעבים, המפריע בוודאי לקורא היום, (אגב, הרשימה קוצרה בהרבה) נעשה, כנראה, מתוך הנחה, שפירסום שמותיהם יביא לאיתורם.

מסתבר, שאז אנשים עוד האמינו בתמימותם, שהפושעים הגרמניים יבואו על עונשם.

הדברים פורסמו בחוברת עדות, של הרב ד"ר גוטמן — "מסמכים אודות היהודים בתקופת הנאצים" שהודפסה בתל־אביב בהתחלת 1945, בשפה הגרמנית. הדברים מתורגמים מגרמנית ומובאים כלשונם, בהשמטות קלות בלבד — **א. ל.**

הצהרה בשבועה (נרשם בתל־אביב בימים 21—22 יוני 1944)

בשעות הלילה המאוחרות שבין 3 ל־4 באוגוסט 1942 גורשתי ע"י הגסטפו, ממקום מגורי דאז, מהעיירה יאשניצה מחוז קרוסנו. הייתי בן 23. עזבתי את הורי היקרים, את אבי, יוחנן זאב וייץ, ואת אמי מירל חי', מקודם גלרנטר־גוטוירט, בת הרב של זטור ויאשניצה (שניהם בגיל 50) את אחותי האצילה נחמה (26), בעלה היקר שלמה גולדשטיין (27) (אשר מאוחר יותר הצטרף אלי לפרוקוצים, משם נשלח כטבח למחנה ריכוז SS בקראקאו רח' גרגורצקה 77, ובחודש אפריל 43 הועבר למחנה ירוזלימסקה) ואת אחותי הצעירה מנוחה־מינדל, אותה לא אשכח כל ימי חיי.

כל הגברים הצעירים, בגילים שבין 15—35, אשר מצב בריאותם היה תקין, אמורים היו להישלח למחנה עבודה. האקציה החלה בליל בין 3 ל־4 באוגוסט 42. המושג "מחנה השמדה" טרם נודע לנו, וכמו כן לא ידענו שהנשארים מאחורינו יגורשו. להיפך, נאמר לנו, שאם נתיצב לעבודה, נאפשר למשפחותינו להישאר במקומותיהם, ואנחנו — אמורים היינו לשוב הביתה כעבור ששה שבועות. יעצו לנו לא להעמיס על עצמנו הרבה חפצים, כי נתגורר בצריפי ה"ורמאכט" המצוידים היטב. ואילו — מי שלא יתיצב, יתחבא או יברח, יוצא להורג ביחד עם משפחתו.

לכן התיצבנו, בהתאם לפקודה, בשעה 1 בלילה ברחוב לפני ה"יודנרט ביאשניצה — ושם התפקדנו. היינו 162 איש. הובלנו ע"י היודנרט למרחק 16 ק"מ לבז'וזוב, הגענו לשם בשעה 4.30 בבוקר והוכנסנו לחצר ה"שוצפוליציי" הגרמנית. צעירי בז'וזוב כבר עמדו מוכנים לצעידה. כעת הועברנו לרשותה של הז'נדרמיה והשוצפוליציי הגרמנית של בז'וזוב. כעבור שעה הגיעו במכוניות המפקדים של הגסטפו מקרוסנו ומיאסלו. מפקד הגסטפו מקרוסנו הוא שמרצלר, שני סגניו: בקר ולודויג פון דאביו. רשביץ הוא המפקד הערמומי והידוע לשמצה של יאסלו, שני סגניו: מאתאוס ורומנס. תפקידו של רומנס הוא חיסול הרכוש היהודי. עמהם היה גם פקיד אזרחי אשר בהנהלתו נמצא משרד העבודה של יאסלו. (ישניצה שייכת למחוז בז'וזוב, זו לגליל קרוסנו, וקרוסנו כפופה ליאסלו). אנשי הגסטפו חוזרים ובודקים את הרשימה השמית. כל אחד נחקר בנפרד בדבר יכולתו בעבודה וכושר הראיה שלו. יאשיניצה היא ישוב קטן, עם יהודים רבים, כיון שלפני 6 שבועות רוכזו שם כל יהודי הסביבה. הם הגיעו לשם ללא כל אמצעים. לא היו מקומות לאכסן אותם, והמזון הצטמצם למינימום. לפני כן היו יהודי הסביבה מספקים לעיירה את צרכי האוכל — מקור זה נחסם לחלוטין. התוצאות היו תת־

תזונה וחולשה. זאת היתה אחת הסיבות לבדיקה הקפדנית של הגסטפו. החלשים ובעלי המום הוחזרו מיד הביתה, וכמו כן גם בעלי־המלאכה שעבדו כבר יותר מ־3 שנים במקצועם.

ערמומיות מיוחדת הסתתרה מאחורי פעולה אחרונה זו. היא היתה מכוונת להרגעת האוכלוסיה היהודית שנשארה, שלא יתעורר החשש הקל ביותר באשר לכוונות הממשיות שלהם. אם היינו מנחשים — ולוּ את החלק המזערי ביותר מן הסכנה הצפויה להם, לא היינו מתמסרים ללא התנגדות לידי המענים.

אחרי הבדיקה נשארנו, ביחד עם אנשי בז׳וזוב, 306 איש. עכשיו החלו להתעלל בנו להנאתם. מתחת למטר קללות היה עלינו לדחוף 3 מכוניות משא כבדות למרחק של כ־300 מטר. לא היתה לעבודה הזאת שום מטרה אחרת, מלבד לענות אותנו ולשבור את רוחנו. כעת באה הצריחה: לקפוץ לעמידה! במכות מגלבים של אנשי הגסטפו אנו נדחפים ונדחסים במהירות וללא התנגדות ל־3 המכוניות. סבל בלתי ניתן לתאר. היודנרט מבז׳וזוב מצווה לספק לכ״א מאתנו ככר לחם. חברי היודנרט זורקים את הככרות לתוך המכוניות כ״א רוצה לתפוס. הצפי־פות נוראה — זוהי המצאה גאונית של המוח הנאצי. כדי לתפוס ככר לחם, ילחץ אחד על השני, ידחוף, ידרוס וכו׳. לפתע באה פקודה להפסיק את ההספקה, בנימוק: ״אין הם רוצים יותר!״ למעשה שכובים אנו, אחד על גבי השני, מורע־בים; רוצים לתפוס ולו פרוסת לחם יבש, ללא אפשרות להשיגה.

המכוניות נוסעות במהירות מסחררת. במורד הופך מצבנו לקטסטרופלי ממש. בהגיעם למסקנה שאין להם מה להפסיד מנצלים 4 צעירים מבז׳וזוב את הנסיעה ההררית הזאת לבריחה נועזת. אנשי הגסטאפו נוסעים אחרינו במכוניותיהם. ונמצאים בעליה. ברגע שהבחורים הם מחוץ לתחום ראייתם, קופצים הם לתעלה ומסתתרים שם. מאוחר יותר נודע לי, שהבחורים האלה חזרו לבז׳וזוב, התחבאו שם במשך כמה ימים עד שהתחיל הגירוש ואז הובלו למחנה השמדה ביחד עם היהודים האחרים.

הביאו אותנו לתחנת הרכבת של מקום הקייט: איבוניץ. על פסים צדדיים חיכו כבר 2 קרונות סגורים להובלת בהמות עם אשנבים קטנים למעלה. מספרנו כעת 302 איש. כלל אין מתעניינים ב־4 החסרים. 151 איש לכל קרון. הקיץ בעיצומו. אחד שוכב על גבי השני. אין מים. צמאון נורא מענה אותנו. אני אחד מן המעטים — המדברים גרמנית. בוחרים בי כדובר. עלי לפנות למפקד הגסטפו רשביץ ולבקשו לתת לנו מים לנסיעה, ושלא יסגור את הדלתות. אנו נבחר מבינינו 10 איש, שידאגו לסדר, ובמיוחד לכך שאיש לא יעזוב את הקרון. ממילא לא התכוון איש לברוח, באשר הסביבה היתה מאוכלסת גויים בלבד, ולא היה שום סיכוי להינצל.

אני פונה לרשביץ ושוטח לפניו את בקשתנו. תשובתו הצינית היתה: אני מאמין לכך שאינכם מתכוונים לברוח, אך יכול, השם ישמרנו, מישהו ליפול, ומי ייתבע לדין עבור זה? ובאשר למים — פונה הוא לשוטר שיטפל בנידון. הוא מלווה אותי לגוי אחד, שגר בקרבת התחנה והלה משאיל לי 2 דליים.

אני שואב מים מבאר ונותן דלי לכל קרון. הם גומרים את המים בן רגע; בלווי שוטר עם רובה מכודן הולך אני שוב ושוב — עד שכולם שותים. אחרי החזרת דלי, מבקש אני מרשביץ להרשות לי לקנות את הדליים בכסף, כדי שיהיה לנו מים לדרך.

את הבקשה הזאת דוחה הוא בתוקף! ״הסחר של היהודים עם האיכרים הפולניים שייך לעבר! אַל תפטפט יהודי! קדימה! הכנס! ״טוס!״ במו ידיו סוגר הוא את הקרון וחותם אותו.

שעתיים עומדים אנו בתחנה, עד שמחברים את 2 הקרונות לרכבת משא. שליטי הגסטאפו מסתלקים, ושוטרים מקבלים על עצמם את תפקיד השמירה. בשעות הראשונות של בוקר אוגוסט זה, טרם הורגש החום הנורא בכלא שלנו. אבל בשעות הצהריים החל מצבנו להיהפך לבלתי נסבל. בתחנות, בהן אנו עוברים, מתחננים אנו בצעקות למים, אך לשוא. בקרון נוצרות 2 קבוצות. אחת דורשת בתוקף לפתוח את הדלת בכח ולקפוץ החוצה. השניה מזהירה מפני מות בטוח. לדעתם עלינו לחכות, ולראות מה יקרה אתנו במחנה. לדרך הסופית תמיד עוד יישאר לנו זמן. קבוצה זו, אליה משתייך גם אני מייצגת את הרוב ומזהירה: אַל נפצל את כוחותינו. אין אנו יודעים מה עלול לקרות לאחינו בקרון השני.

אחר הצהריים המצב מחמיר. רבים המתעלפים ואין שרות הצלה, אין אפשרות לעשות את הצרכים. האויר מורעל, מספר המתעלפים עולה בהתמדה. כדגים מלוחים דחוסים אנו בשכיבה, אחד על גבי השני. מנסים להרים את המתעלפים אל האשנבים שלמעלה, שינשמו אויר. לידי שוכב צעיר: משה פיינגולד (?) (הכוונה לאחיו, מאיר) מזכיר הנוער הציוני של בז׳וזוב. הוא מתעלף, ואין ביכולתי להושיע לו. כיון שכולנו התפשטנו בגלל החום המעיק, לוקח אני כתונת ומחזיק אותה דרך האשנב ברוח כדי שתקלוט קרירות ומנסה לרענן בה את גופו, עד שהוא מתאושש ואומר: ״מדוע אתה מענה אותי ואינך מניח לי למות?״ בתנאים איומים אלה נוסעים אנו במשך כל אותו היום, עד שלקראת השעה 8 בערב הגענו לקרקאו — פלאשוב. שם ניתנת הפקודה ע״י השוטרים להתכונן ליציאה. אנו מתלב־שים אבל עלינו עוד לסבול את האויר הקשה והדחוס במשך 3 שעות, ואלה הופכות לאיומות עוד יותר, כיון שהרכבת עומדת. מטרתם לענות אותנו ולמנוע מן האנשים בסביבה לראות אותנו. השוטרים מתוגברים באנשי SS, מצווים עלינו להוציא את המתים ואת המתים למחצה, ולהניחם על הפסים הנערמים ליד הקרון. מתברר שאף אחד לא מת, 15 איש נמצאים בעלפון עמוק, ללא תנועה, במצב איום. על 30 איש מבינינו להתייצב ועל כל זוג מוטל לשאת מעולף אחד אל תוך המחנה. כבר חצות. מובילים אותנו לפרוקוצ׳ים, כפר ליד פלשוב. הם יורים בקביעות, כדי להפחידנו ולמנוע את בריחתנו. הם מביאים אותנו עד לצריפי המחנה ומוסרים אותנו לידי השומרים. דוחסים אותנו לצריף בלתי גמור, הגג פתוח, יום לפני כן ירד גשם חזק. הריצפה מלאה שלוליות מים. אחרי כל הדרך האיומה עלינו להשתרע על אדמה ספוגה רטיבות זו. אנו מתחננים ללגימת מים, אבל הדבר נמנע מאיתנו. ״אסור ליהודים להתרוצץ באמצע הלילה!״

ב־6 בבוקר מעירים אותנו מתרדמה של עופרת. במקום פעלה הפירמה "קלוג, הוך אונד טיפבאו", שמרכזה ב־רגנסבורג (גרמניה). עבודתם העיקרית היא סלילת כבישים והנחת מסילות ברזל. מנהלי העבודה של פירמה זו, באים לקבל אותנו לעבודה. על קיבה ריקה צועדים אנו עד לביזנוב, מרחק של כ־14 ק"מ, בלווי משמר מזוין. אנו מתחילים לעבוד. בהפסקת צהריים, הנמשכת חצי שעה, ניתן לנו מרק ירקות חם וכך אנו ממשיכים עד 7 בערב, ואח"כ אנו צועדים תחת משמר בחזרה לצריפים. ביום 6.8.42 באו מנהלי עבודה של 2 פירמות "הוך אונד טיפבאו" מרוחקות יותר ובחרו להם פועלים. הם השתייכו לפירמה "סטואג" ולפירמה "אמבי שרודר". בפירמה קלוג נותרו 160 איש, היתר חולק בין 2 הפירמות האחרות. בפירמה "סטואג" נפגשנו עם חלק מיהודי רימנוב, שהובלו לשם 3 ימים לפנינו. אני צורפתי לפירמה "קלוג". כאן היה המשטר החמור ביותר, כיון שה"לאגרפירר" — סקסוני — היה סדיסט ממש.

יום העבודה מתחיל בשעה 3 בבוקר בצעקה: לקום! אחרי 5 דקות: להתיצב! מקבלים שתיה חמה, שהוכנה ע"י חברינו שקמו שעה קודם. עד 3.30 על הכל להיות מוכן ליציאה. שומרי המחנה על אופניים מלווים אותנו למקום העבודה; לשם אנו מגיעים בשעה 5.15. העבודה נמשכת עד 7 בערב, עם הפסקה של מחצית השעה לצהריים, בה אנו מקבלים את המרק. אחרי יום עבודה מפרך, עלינו לצעוד בחזרה, עיפים ורעבים את ה־14 ק"מ; ב־9.15 מגיעים אנו למחנה. כל אחד מקבל מנה של 200 גרם לחם ו־50 גרם ריבה. את מחציתה מיעדים לארוחת ערב, אותה אנו אוכלים על קרשי משכבנו, ואת מחציתה השניה שומרים לארוחת הבוקר.

אחר שובנו, אסור לעזוב את הצריף, ואסור לצאת לבית השימוש. ב־8 באוגוסט ראיתי 2 מבין אנשינו מונחים ירויים לפני הצריף, יצאו בלילה לצרכיהם. השומר מסביר לנו: "השניים התכוונו לברוח, לכן ירינו בהם. מי שרוצה לצאת בלילה — מוכרח לצאת ערום לגמרי". את ההודעה הזאת מוסרים לנו רק עכשיו. שניים מאחינו הפכו לקורבן לפני שאנשי החוק המעולים מסרו לנו את פקודותיהם המחוכמות.

המתעלפים התאוששו בינתיים, עד כדי כך שצורפו ליוצאים לעבודה. רק 4 מהם נמצאים במצב גרוע, שוכבים ללא טיפול וללא עזרה רפואית בצריף. נודע לנו כי אלה החולים זמן ממושך, מוצאים להורג. על כן הולך אני אל מנהל המחנה, דופק בדלת ונכנס בהכנעה לחדרו. מיד תופס הוא אותי, מנחית עלי מכת אגרוף, מגרש אותי ואומר: "אם יהודי רוצה לדבר איתי — אז רק מבחוץ, ממרחק 3 צעדים מחלוני". אני עושה כמצוותו, ועומד ומתחנן שירשה לי יחד עם שני עוזרים להביא את הארבעה לבית־החולים שבגיטו היהודי בקרקוב (עדיין היה קיים הגיטו קרקוב־פודגורז', הגיטו חוסל לחלוטין במרץ 1943). הוא מרשה לי זאת, בתנאי שאת הוצאות ההובלה נישא אנחנו. הוא מצרף לי שומר, המלווה אותי אל איכר, הגר בשכנות. שם אני שוכר כרכרה. האיכר נוסע אתי למחנה. אני מקבל מידי מנהל המחנה רשיון מעבר, בזה הלשון: הורשה ליהודים ישראל ווייץ, בלזר נטע ונדלשטכר דוד לנסוע לקראקאו, לגיטו היהודים עם החולים שטרספלד משה, 24, בוקסבאום חיים, 29, זולטיג מרדכי, 23, ליפינר סאלקע 27, תוקפו של הרשיון משעה 3 עד 6 ביום 9.8.42". את ההעברה אני רשאי לבצע ללא לווי משמר. אנו מעמיסים את החולים, נוסעים לקרקוב ומעבירים אותם לבית החולים. מאוחר יותר נודע לנו שגורל עגום מצא אותם. דעתו של בוקסבאום חיים נטרפה, זולטיג מרדכי מת 10 ימים לאחר מכן, שטרספלד משה וליפינר סאלקע הבריאו, הוחזרו למחנה וחוסלו אח"כ.

שלשתנו נשארנו בצורה בלתי חוקית בגיטו, התקשרנו שם למאיר רוט, אשר השיג עבורנו 3 רשיונות מעבר ברכבת. ניתנה לנו הרשות לנסוע ל־3 ימים לֵיאַשניצה לקנות שערות לתעשיית המברשות (למען הוורמכט). קצת כסף לנסיעה קיבלנו מקרובים, שעדיין התגוררו באותו הזמן בגיטו קראקוב. את היתרה השיגו שני חברי ע"י מכירתם של מעילי הגשם שלהם. ביום 11.8.42 עזבנו את הגיטו, כשרשיונות המעבר פתחו לנו את שער הגיטו השמור ע"י שוטרים פולניים, והלכנו לתחנת הרכבת, שם היה עלינו להזדהות מספר פעמים לפני משמרות ה־SS, וכן גם בשעת קניית כרטיסי הנסיעה. הכל כשורה. עולים הרכבת ויוצאים לדרך. לפני תחנת בוכניה, כ־50 ק"מ מרוחקת מקרקוב מזהה איכרה פולניה מיאשיניצה את נאדלשטכר ושואלת אותו לאן פניו מועדות. תשובתו: הביתה ליאשניצה. על כך עונה היא: נסיעתך מיותרת, כי הלילה הוצאו כל היהודים מיאשניצה, וכל יהודי שיימצא במקום, אחת דינו למות. אנו מפסיקים את נסיעתנו בבוכניה, בכוונה להתקשר משם בטלפון, כדי לוודא את הבשורה, אבל אין זה עולה בידינו. אומנם מקשרים אותנו, אך פקיד הדואר מודיע לנו: "אין לנו רשות לדבר אודות האירועים ביאשניצה, ובמיוחד לא עם יהודים". הדבר ברור. אנו משתהים יומיים בבוכניה. כאן עדיין קיימת קהילה יהודית. מצבנו: ליאשניצה אי אפשר לחזור. לחזור לגיטו בלתי אפשרי. כזה גם המצב במקום, בבוכניה, כי אין לנו רשיונות שהייה. כך תופסים אנו שהכל אבוד, ואנו חשופים למות. מחליטים: דוד נאדלשטכר, המשוכנע כי משפחתו, כלומר אמו, חותנתו, אשתו, בתו בת ה־3, ותאומים בני 9 חודשים מסתתרים אצל נוצרים, מחליט להמשיך בנסיעה עם רשיון המעבר שלו עד לתחנה "איבוניץ—זדרוי". נתתי לו את שארית הכסף שהיה בידי, והוא יצא לדרך. חברי באלזר ואני, הסתתרנו במשך כמה ימים בבוכניה, שם אמורים היינו לקבל מידע מחברינו דוד נ. כעבור 4 ימים קיבלנו מכתב מפורט, מכתובת נוצרית, שהוא נמצא עם אשתו ועם ילדיו אצל האיכר, איתו בא בדברים בסתר כבר לפני זמן רב. כאשר נודע לאשתו על אודות החיסול המתקרב, ברחה היא עם ילדיה בחשכת לילה תוך סכנת נפשות אל האיכר מיאשניצה. אמו וחותנתו לא היו מסוגלות לעשות את הדרך הקשה בתנאים האיומים ההם, ונשארו מאחור. הוא הגיע אל אותו האיכר ישירות מתחנת הרכבת. אין הוא מייעץ לנו לבוא לשם, באשר הסכנה גדולה מאוד, אין אצל האיכר מקום לנוספים. אחרי כן הוא מפרט לנו את פרטי החיסול אשר החל בלילה בין 10 ל־11 לאוגוסט 42 — כ"ח אב תש"ב, ונמשך במשך כל היום שלמחרת.

באותו לילה הופיעו באופן פתאומי אנשי הגיסטפו מקרוסנו

ומיאסלו, עם ראשביץ הנ״ל הידוע לשמצה, מלווים בהמוני אנשי ה־SS ושוטרים והביאו מספר רב של מכוניות משא גדולות. העיירה הוקפה ע״י הרוצחים. הקצינים הופיעו בבנין ה״יודנרט״ ודרשו שכל תושבי העיירה היהודים יתיצבו מיד בכיכר השוק. לא ניתן רשות לשאול שאלות, רק לבצע את הפקודה. היא נתמלאה תוך שעה קצרה. התיצבו שם מעולל עד זקן. כולם נבדקו לפי רשימה שמית. כדי להטעות את המסכנים, ולהסוות את תכניתם השטנית וכדי להקל על עצמם את שוד הרכוש, הודיע השטן, ברוחב לבו, כדלקמן: לכל משפחה יותר לשלוח נציג אשר במשך שעה אחת יוכל לארוז ולקחת מביתו 10 ק״ג לראש מרכושו, כולל בגדים, אוכל וכו׳. כאשר גם מלאכה נקיה זו הושלמה, והחל להאיר השחר, נצטוו על ידי הגסטפו לכרוע על ברכיהם כל אחד על צרורו עם ידיו מאחורי גבו, עד אשר ייבדקו בתי היהודים ובתי שכניהם הגויים, אם לא הסתתר שם מישהו. מי שירים את ראשו — יירה במקום. התהליך הזה נמשך עד הצהריים. עד אז נפלו כבר כמה קורבנות.

בשעות אחר הצהריים החל המיון עפ״י תכנון מחושב היטב:

1) שורה ראשונה: אמהות עם יונקים בזרועותיהן ועם ילדיהם שעדיין לא למדו ללכת.
2) שורה שניה: ילדים עד גיל 14.
3) שורה שלישית: קשישים.
4) שורה רביעית: גברים ונשים בגיל בינוני, ועמהם כמה בעלי מלאכה צעירים, אשר הוחזרו מבז׳וזוב ב־4 לאוגוסט.

האקציה החלה. האמהות, היונקים והעוללים הרכים צעדו בשורה ראשונה. הם מובלים לבית הקברות. בשעה שהיהודים כרעו בכיכר השוק, הובאה במיוחד במכוניות קבוצת פועלי־כפיה פולניים מקרוסנו והם חפרו קבר אחים בגודל 15—8 מ׳ ובעומק של 2 מטר. את התינוקות המיתו אנשי SS בידיהם ברוצצם את ראשיהם אל גזעי העצים, והושלכו מיד לבור לעיני האמהות. הגיעה השורה השניה: הילדים עד גיל 14, ועמהם כמה אמהות שסרבו להיפרד מהם. הם הונסו אל תוך הבור ושם נורו במכונת־יריה. באשר לאימהות של התינו־קות — להן הכינו החיות הנאציות משחק מיוחד. תחילה היה עליהן להתפשט ערומות וכך הונסו אל תוך הקבר, ושם טאטאו ע״י מכונת־היריה. סבלן הגיע לקיצו *.

הזקנים, מצווים להסתדר מסביב לקבר עם פניהם אליו, יורים בברכיהם והם נשפכים פנימה. מכסים אותם באדמה.

הגברים והנשים שנותרו בכיכר הועמסו על מכוניות משא והובלו לתחנת הרכבת בקרוסנו, מרחק 20 ק״מ, שם הוכנסו לקרונות, ודחוסים בתוכם, עמדו וחיכו במשך יומיים ללא אוכל וללא מים עד שנגמרו האקציות גם בקרוסנו, רימנוב, דוקלה, קורצ׳ינה ביום 13.8.42.

* הערת וייץ: כדי לתאר מאורעות איומות אלה, אין ללשון אדם ביטויים מתאימים. לולא ראיתי מאוחר יותר, בנובמבר 1942 בבוכניה את אותו הדבר, גם אני לא הייתי יכול להאמין שזוועות כאלה יכולות לקרות כמו שגם עד היום, רבים, אשר לא חוו את החוויה, אינם יכולים להאמין.

כבר באותו יום 8—10 התרחשה השמדה דומה גם בבז׳וזוב. נראו עוד בשעות אחה״צ של אותו יום מכוניות משא עמוסות גברים ונשים בני גיל בינוני, משם, עוברות במקום. באותו אחר הצהריים עדיין לא נודע ליהודי יאשניצה, לאן מובלים האסורים ומה היה גורלם של אלה שנותרו מאחור: הילדים, האמהות והזקנים.

אחרי שנגמרו האקציות, הובלו היהודים שנשארו בתחנת הרכבת בקרוסנו, ברכבת מזרחה למחנה ההשמדה בלזץ. רבים נפחו את נשמתם בקרונות הסגורים והיתר חוסל במחנה ההש־מדה. טיפול מיוחד הוענק לראש היודנרט של יאשניצה: דוד יהושע זיכרמן לאשתו ולבתו הקטנה בת ה־5. בנו היחיד, משה בן ה־23 הובל למחנה השמדה. רשביץ, מטאוס ורומנס היו ״בני בית״ אצל זיכרמן. שם נהגו לזלול ולסבוא היטב. רשביץ — במיוחד — הציג את עצמו כידיד טוב. בשעת החיסול השאיר את זיכרמן, אשתו ובתו מאחור. אחר האקציה הלך רשביץ לדירתו. קרא להם אל החצר, צוה עליהם להת־פשט ערומים. ללא רחמים ירה בכולם.

כעת הוברר לנו לחלוטין שלא נוכל להישאר בבוכניה. אנו מחליטים לחזור לאחד מן המחנות בסביבת קרקוב. קרוב משפחה, שאצלו הסתתרנו, נתן לנו שתי חליפות עבודה כחולות. את הסרט הלבן עם מגן דוד כחול הכנסנו לכיס, כדי להשתמש בו רק עם הכניסה למחנה. נסענו ברכבת עד קרקוב—פרוקוצים, ומסתתרים ליד מקום העבודה של הפירמה ״אמבי שרדר״ מביז׳ינוב. כאשר, לפנות ערב, העבודה מסתיימת, ועובדי הכפיה מסתדרים בשורה, עונדים אנו את הסרטים על זרועו־תינו, מצליחים להצטרף לקבוצה, וצועדים עמהם מבלי לעורר תשומת לבם של השומרים. מנהל המחנה הוא אחר, כיון שהצ־טרפנו לפועלי פירמה אחרת. אנו מספרים לחברים את אשר קרתנו בדרך ואת הידיעות שקיבלנו מנדלשטכר. אפשר לשער את רושם הבשורות, רק המחשבה על נקמה, נותנת כח לחיות בזמן משפיל עד דכא כמו זה. אין ספק שללא דחף זה לא היינו מחזיקים מעמד בתנאים המזוויעים האלה.

כדי להפוך ליגליים ולהתקבל במחנה, התיצבנו לפני המפקד, וסיפרנו לו ״שאנו שייכים לבעלי המלאכה הצעירים אשר לא הוגלו ביום 8—4 מבז׳וזוב, אלא נשלחנו בחזרה ליאשניצה, ביתנו. אבל עכשיו, אחרי שחוסלה הקהילה ביאשניצה צווה עלינו המפקד משם, גסטאפו־שף SS, אוברשטורם פירר רשביץ להתיצב בביז׳נוב אצל הפירמה ״אמבי שרידר״, כדי לעבוד שם ביחד עם חברינו״. אני מאמת את דברי עם תעודה, המעידה שאני טכנאי טכסטיל ואורג. הוא מרגיש נוח, בכבוד שהמפקד הנעלה חולק לו ואומר: ״למעשה אין לי צורך ביותר יהודים לעבודה. אבל בתנאי הנוכחיים נארגן את הענין, אתה נשאר אצלי, והשני עובר לפירמה שטואג פרוקוצים״. הפועלים, שגרו בצריפם בביז׳נוב הוכרחו לעבוד בפרוקוצ׳ים, ולהיפך, אלה שלנו בפרוקוצ׳ים עבדו בביז׳נוב, כדי לענותם בצעידה נוספת של 14 ק״מ, פעמיים ביום. מצב דומה היה עם הפועלים שעבדו בפלאשוב.

רבים מתו, הן ממחלות (טיפוס) והן מיריות והתעללויות של השומרים האוקראינים, תחת פיקודו של SS אוברשרפירר

הנס מילר שהיו במחנה פלאשוב. המפקדים שלנו גם הם היו פיקודיו של אותו הנס מילר. לעתים קרובות היה מופיע אצלנו לביקורת. לא היתה "ביקורת" ללא קורבן חיים.

בגלל תת־תזונה וחולשה כללית נשארים רבים רבוצים על משכבם ואינם מתיצבים לעבודה. פקודת הנס מילר: כל מי שמחסיר 3 ימי עבודה יירה.

בכל מחנה נמצא רופא יהודי ושני סאניטארים, אך אין בידם להושיע מפאת חוסר מוחלט בתרופות. אין במחנה שום אפשרות להתרחץ או לכבס. אין באר למי שתיה. פעם בשבוע, ביום א׳ אחה"צ הובלנו למקוה בגטו, שם מתרחצים ומתבצע חיטוי מכינים. עלינו להצטייד בתעודה שעברנו חיטוי זה. הגעתי למסקנה שלא אוכל להחזיק מעמד זמן רב במחנה, והחלטתי בפעם השניה לברוח. כיום א׳ אחרי הרחצה אינני שב למחנה ונשאר בגטו. במשך 12 הימים של שהותי שם בוצע החיסול בכל עיירות הסביבה. הם רוקנו באופן יסודי מכל היהודים, "יודנריין!". כיוצא מן הכלל הזה נשארו הערים קרקוב, בוכניה, טרנוב, ז׳שוב (רייכסהוף בגרמנית) ופשמישל. גיטו בוכניה חוסל בין 28 באוגוסט עד ל־1 בספטמבר 1943. רק מעטים הושארו לעבודה. אלה קיבלו פספורטים מיוחדים מידי הגסטפו, המעידים שהם עדיין נחוצים. החותמת: מפקד משטרת הבטחון ושל ה־.S.D, מחוז קרקוב. כפי שכבר הזכרתי, לא חזרתי ביום 30.8.42 למחנה. חיש מהר אני נוכח לדעת שאין אפשרות להסתובב ללא רשיון מעבר. ע"י שליחי שרות מחנה העבודה, שעוברים יום יום בתוקף תפקידם בין הגיטו למחנה, אני עומד בקשר עם ידידי. אחד מהם, יצחק גרוסמן מיאשניצה משיג לי את התעודה הדרושה. הוא פונה למפקד המחנה ומודיע לו שברצונו לחזור לביתו לבוכניה כדי להביא לעצמו ולחבריו בגדים ולבנים, דבר אשר עשוי לשפר את התנאים הסניטריים. המפקד מסכים, וממלא בעצמו את הרשיון. התעודה, לפי בקשתו, רשומה על השם ישראל וייץ.

ב־4 בספטמבר אני נוסע לבוכניה, ושם פונה אני בבקשה ליודנרט לצרף אותי לפלוגת עבודה כלשהי, כדי שאוכל להישאר. הם אינם מקבלים אותי, כיון שתחילה עליהם להפוך ל"חוקיים" יהודים שהסתתרו במשך האקציה. עד ל־7 בספטמבר אני נמצא שם בצורה בלתי חוקית וללא סיכויים לשיפור מצבי. בסוף, עקשנותי עומדת לי, וכצעיר מיומן מקבל אני לבסוף את הפספורט עם החותמת של מפקד המשטרה בבוכניה. עוד באותו יום אני נשלח עם עוד 15 צעירים לפירמה ולטר. מקום העבודה הוא במרחק 12 ק"מ, במחסן תחמושת קלאז׳. שם עובדים סה"כ 280 יהודים. אורזים תחמושת בארגזים ומע־מיסים אותם לקרונות. אנו עסוקים בהקמת גדר בטון סביב לקרפיף הענקי. יום אחד הופיע מפקד הגסטפו שומבורג ודורש ממנו רשימה של בעלי מלאכה מיומנים, כדי שיעבדו אצלו בארגון .Z.F.H, מרכז למשלוחים מסחריים. אני מצורף לרשימה כאורג וטכנאי טכסטיל. מעבירים אותי לבוכניה ושם עד הקמת מטויה, ממשיך אני בהקמת גדר סביב הגיטו ומשמש כמנהל עבודה.

שבוע מאוחר יותר, החל החיסול האיום בבוכניה. בלילה הוקף הגטו ע"י אנשי SS, שוצפוליציי, ז׳נדרמריה גרמנית, "זונדרדינסט" (שרות מיוחד!) ומשטרה פולנית. אין יציאה לעבודה. בצהריים מופיעה משלחת החיסול המורכבת ממפקד המחוז קרקוב — ד"ר שר, מפקד משטרת קרקוב אוברשטורם־בנפירר ד"ר שרנר, SS שטורם־בנפירר האזע, אוברשרפירר, קונדה, היינריך, בקר, וסגן מפקד המשטרה של קרקוב, פקיד גבוה בגסטפו ד"ר גרוסקופף. עליהם הצטרפו עוד שומבורג (הנ"ל) מבוכניה וליפמן המפקד המקומי של המשטרה.

היודנרט נאסר ע"י חברת המחסלים הנ"ל. מופץ כרוז הדורש מכל הגברים המועסקים ע"י .Z.F.H וכן אלה המועס־קים בבתי המלאכה להתקנת קרונות, להתייצב במקומות עבו־דתם. בזמן שאנו מועברים תחת משמר הז׳נדרמים, פורצים הנ"ל לגטו. המשחק רווי הדם שהכרנו כבר מיאשניצה ומיתר העיירות בסביבה חוזר על עצמו. השמדה מוחלטת מעולל ויונק ועד זקן. 76 אסירים שישבו בבית הסוהר ויסניף (חטאם: קניית לחם ללא כרטיס או הליכה ללא סרט על הזרוע) מוצאים להורג ברחוב. את החולים ששכבו בבית החולים טבחו במיטו־תיהם, ולבסוף ירו גם באחיות. הארכי־רוצחים באקציה זו היו השוטרים הגרמניים מבוכניה.

בשעה שהגענו לבניני ה־.Z.F.H הגיעו כבר לאוזנינו קולות הירי מן הגטו אקצית הדמים נמשכה מצהרי יום 11—12 ועד 11—13 לפנות ערב. אז באו השוטרים הגרמניים אל ה־.Z.F.H לאסוף אנשים לעבודת קבורה. בגיטו מצאנו בתים פרוצים ושדודים, מכוסים דם ואברי אדם פנימיים. למחרת מעבירים אותי לקבוצת עובדים, עליהם מוטל להכניס "סדר" בבית החולים. יש לסלק את המתים, לרחוץ את הקירות, הרצפות, חלונות ודלתות, מיטות וכלי מיטה — המכוסים כולם בדם. היהודים הנשארים מועברים למחנה, הזוכה לשם רישמי "מחנה כפיה לעבודת יהודים, מחוז קרקוב מחלקת בוכניה".

אחר האקציה של נובמבר מצויידים כל היהודים בפיסת בד לבן מרובע 7 × 7 ס"מ עם האות R שפירושו תעשית הנשק ומספר שוטף, אותו חייבים לשאת על החזה. גם חותמת משטרת הבטחון של מחוז קרקוב מוטבע עליו.

אותם הסידורים נעשים גם במחנה קרקוב — ירוזולימסקה, טרנוב, רז׳שוב ופשמישל.

כיון שחברינו במחנות ליד קרקוב סובלים ממחסור איום במזון מארגנים אנו מעין עזרה. לפי בקשתנו, ובהסכמת מנהל המחנה, מקבלים אנו מן המלאי העצום של קמח שנאסף במאפיות של היהודים המחוסלים, כמות נוספת (אקסטרה) לצורך זה. כך עולה בידינו לשלוח פעם בשבוע 800 ככרות לחם למחנה ליד פלאשוב. הפועלים מבז׳וזוב ומישניצה מקבלים מנה נוספת של 200 ככרות, אותם אני אוסף במו ידי בין חברי ב־.Z.F.H. את המשלוח מעביר שלמה גרייבר מבוכניה בעזרת כרכרה. אנו מצליחים לשלוח גם חלקי לבוש ותרופות. פעולות עזרה אלה נמשכות במשך כמה חודשים, עד אשר, לצערנו, הם מופסקים על ידי פקודת מפקד המחנה במרץ 1943. גם מכתבים אשר הגיעונו עד לתאריך זה נפסקים, כך שאנו מופרדים לחלוטין מן העולם החיצוני. שלמה גרייבר, אשר אשתו, בנו ובתו חוסלו בשעת האקציה, מצליח לברוח והוא נמצא אי־שם במקום מבטחים. אסור לי למסור פרטים נוספים (העדות ניתנה ב־1944 — המערכת).

החיסול הסופי של גיטו קרקוב־פודגורז, ובו כ־25,000

יהודים התרחש במרץ 1943. אותם המפקדים מבצעים את הזוועות. כ־7000 גברים ונשים מסוגלים לעבודה נשלחים למחנה מיוחד ברח׳ ירוזולימסקה. המצבות מבית הקברות הנמצא באותו הרחוב מורחקות משם, ובמקומם מעמידים צריפים. את SS שטורמפירר גט, ממנים למפקד המחנה. הכרתי אותו כבר מקודם. הוא נחרת בזכרוני כעריץ גסטפו מן המין האכזרי ביותר. הוא התגלמות הטיפוס של הנאציונל־סוציאליסט, מעטה יפה, שמתחתיה מסתתרת הזוהמה החייתית הנאצית. מידי יום הוא מחסל במו ידיו, או בעזרת שומריו כ־30 יהודים ויהודיות. זה גורם לו הנאה ותענוג. הוא מיסד תזמורת יהודים, הנאלצים לנגן אחר כל פעולת רציחה. עמוד התליה גורם לו הנאה מיוחדת. לחפור קברים המוניים היא עבודה הדורשת זמן מסויים, עבורו זמן רב מדי. על כן הוא מצליח להשיג בגר. כעת הכנת הקברים נעשית בקצב.

אחר חיסול גיטו קרקוב במרץ 1943 מצטמצמת משפחתנו הענפה ונשארת רק אחותו של אבי, נחמה עם 3 בנותיה. את בעלה יצחק, רוצחים באותו חודש, ואמה, מלכה, נרצחת בין יתר הזקנים. היא ושלוש בנותיה מועברות למחנה בירוזולימסקה לעבודת כפיה. בתה הבכורה, אסתר וייץ, 19, וחברתה זלץ, 19, לא היו מסוגלות לשאת עוד את מעשי הזוועה של מפקד המחנה. הן החליטו לנסות לברוח. נכשלו. נתפסו ונדונו למות. כל הפועלים, אחר שובם מן העבודה, נאלצו להתיצב מסביב לעץ התליה. האֵם ושתי בנותיה הצעירות הוכרחו לעמוד ולראות הכל. גט בעצמו ביצע את הרצח.

בכבוד המעורר השתוממות, צעדו שתי הנערות לגרדום. גט בעצמו שם את החבל על צווארן. כאשר אסתר וייץ כבר נתלתה על ידי האוקראיני, הצליחה הנערה היפה והחסונה להשתחרר מעניבת החנק ונפלה ארצה. ענויי האֵם והאחיות, טרם הגיעו לקיצם ואין לתארם בשפת אנוש. הם ראו איך שה״גיבור״ הגרמני, שהפך חיה, דורס אותה ברגלו, מכה עליה בפרגולו עד שכל גופה הפך כחול ושחור, מבלי שתשמיע צעקה. הן עוד ראו את ידו הארורה יורה באקדח. חברתה זלץ נתלית. את שתיהן דוחף הדחפור לקבר ליד הצריף. אבל סבל הנותרים עדיין נמשך. כעת על התזמורת לנגן. אני שמעתי על כל זה מעד ראיה שברח משם לבוכניה, שמו של האיש אליעזר פרנקל. הוא העביר לנו ידיעה על אודות 302 האנשים שהוצאו מבז׳וזוב ומיאשניצה באוגוסט 42. עד אותו אפריל 43, מתו 96 מטיפוס, ועוד 67 נורו למות בגלל שלא יכלו להמשיך בעבודה עקב חולשה או פציעה.

בראשית אפריל 43 הועברו מחנות העבודה מפלאשוב, פרוקוצים, ביז׳נוב וכן העובדים במחסן התחמושת קלאז׳ אל הצריפים בקרקוב־ירוזולימסקה. במחנה החדש בירוזולימסקה נמצאו עד אפריל כ־13,000 יהודים. הידיעה האחרונה, שהגיעה לבודפסט בסוכות תש״ד, אוקטובר 43, מספרת על 6000 נותרים שם בלבד. בערב פסח תש״ד (7.4.44), נלקח מאחרוני היהודים שם, כל חפץ בעל ערך והשאירו להם חליפה, 2 כתנות, 2 זוגות גרביים וזוג נעליים. על הבגד העליון צוייר רבוע צהוב, עמיד לכביסה, כדי למנוע כל אפשרות בריחה, ויקל לזהות את האסיר הנמצא מחוץ למחנה.

גט התמנה למפקד עליון לכל 5 המחנות של יהודים במחוז. שפלותו, צמאון הדם והמצאותיו המחוכמות לענוי יהודים, הביא לקידומו בסולם ה״מקצועי״. רגליו דורכות עמוק בדם יהודים. אבל אין זה משביע אותו. נודע לנו שמתכננים חיסול מוחלט. 3 חברים: האחים וולף ודוד הוכברגר מבוקובא ולייב גרוסמן מקרקוב ואני מחליטים שוב לברוח. לפי התכנית, עלינו לנסוע עם מכונית משא של הפירמה ״אסט־אנרגיה״ עד לגבול הסלובקי. לייב גרוסמן הוא המממן. 10,000 זל׳ שולם לנהג. דאגנו לתעודות. נמסר לנו לפנות למנסרה בכפר שניאטניצה במחוז גרובוב בגבול פולין—סלובקיה ולהציב עמודי טלפון עבור הפירמה ״אוסט־אנרגיה״. אחרי תכנון מדוקדק אנו בורחים ב־21.8.43, בשעת ארוחת הצהריים. מצויידים בתעודה עם סימני המפעל, והתג הממוספר עם ה־R הבולטת, עוברים אנו ללא הפרעה את הביקורת. איתנו נוסע גוי רותני מסניטניכה, אשר תמורת 2000 זל׳ לראש, אמור להעבירנו את הגבול לסלובקיה. בדרך, כ־90 ק״מ מן הגבול מתקלקלת המכונית. חמשתנו יורדים בקפיצה, בורחים ליער הסמוך ומסתתרים שם. הנהג קורא לעזרה עובדים גרמניים, והם מתקנים את הנזק. ממחבואנו אנו עוקבים אחר הכל. כיון שהתיקון מתמשך, נאלצים אנו לוותר על שרותה של המכונית. אסון רודף אסון. אנו מתגלים לעיני נערים פולניים ביער, וחוששים שימסרו אותנו כפרטיזנים. לכן אנו מחליפים מחבוא ומחכים שם לרדת הלילה. מכאן אנו מנסים להתקרב ברגל לגבול הסלובקי, בהרי הבסקידים המזרחיים. את הלילה מבלים אנו בריצה, ובמשך היום מסתתרים במערות. כך נמשכת מנוסתנו במשך 3 לילות. בלילה הרביעי, מ־23 ל־24 באוגוסט 43 מגיעים אנו לגבול בסנייטניצה־איזבי. כאן מגלה אותנו המשמר הגרמני בעזרת זרקורים. אנו משתרעים על האדמה בעשב הלח בציפיה מתוחה. לפנינו עובר המשמר, 4 איש עם רובים מכודנים, בערך במרחק של 15 צעדים. הם בודקים את הסביבה מבלי לגלותנו. מתרחקים, וכאשר הם במרחק מה, עוברים אנו את הגבול. הרותני הצעיר, שהוביל אותנו עד כה, מעביר אותנו לידי חברו בצד השני, וזה, עוד באותו לילה מזרז אותנו לאורך 30 ק״מ עד בארדיובו־ברטפלד. כאן אנו מתעכבים ל־3 ימים. לפנים היו בעיר כמה אלפי יהודים, כעת יש רק כ־30 משפחות. אני נמצא בביתו של ישיש בשם פנחס לנדרר, שכל משפחתו הוגלתה כבר. קבלת הפנים בברטפלד, וכן בכל מקום בסלובקיה על ידי יהודים היתה לבבית ביותר. דוגמה של הכנסת אורחים ואהבה. גם הפליטים הפולניים, שבאו אחרינו, והם מנו כמה מאות, זכו לאותה קבלת פנים. כעבור 3 ימים שולחים לנו יהודים מפרשוב, טקסי, שאמור להביאנו לשם. הנהג, כמובן, איננו יהודי. מקבלים אותנו בחמימות, מציידים אותנו בבגדים, ועוד באותו לילה מעבירים אותנו 3 סלובקים נוצריים לקאשו בהונגריה (כמובן תמורת תשלום נכבד מאוד). בצד ההוא ליד גשר הרכבת יורים עלינו שומרי הרכבת ההונגריים, ומתקרבים אלינו עם כלבי שמירה. אנו נמסרים לידיהם. אבל לפי תחינותינו, וכיון שחושבים אותנו לנוצרים פולניים הם משחררים אותנו. כך אנו מגיעים לעיר, וכעבור כמה ימים, בתחילת ספטמבר 43 נוסעים אנו ברכבת לבודפסט. כאן אנו מציגים את עצמנו כנוצרים פולניים. שלושת חברי,

מקבלים אישור חוקי להיותם נוצרים כנ״ל. באשר לי, השם סטפן רודניק והפרטים שאני מציג אינם משכנעים דיים. הבלשים ההונגריים מזהים בי את היהודי ורוצים לאסור אותי. כאשר אני מנחש את כוונותיהם, אני מנסה לברוח, אבל אני נתפס בהיותי עדיין במדרגות הבנין, כובלים אותי ומעבירים אותי למחנה ריכוז ברחוב רומבק, בחצר בית הכנסת, שהוחרם למטרה זו, בדיקה רפואית מאשרת את היותי יהודי. מעבירים אותי למחנה ריכוז מגדלונה. כעבור 10 ימים עולה בידי לברוח.

במשך היותי נע ונד בהונגריה קיבלתי עזרה מהרב מבובוב, רבי שלמה הלברשטם, אשר ברח באותה שנה עם חלק ממש־פחתו והגיע לבודפסט. הוא בנו של הרב המפורסם בן־ציון הלברשטם מבובוב, אותו סחבו מלמברג אנשי הגסטפו עם עוזריהם האוקראיניים ביחד עם בנו משה־אהרון, ו־3 חתניו יחזקאל הלברשטם, משה שטמפל ושלמה רובין עוד באלול 41. בביתו של הרב בן־ציון בליתי את שנות נעורי, ולמדתי בישיבתו ״עץ חיים״ בבובוב.

אחרי בריחתי ממחנה מגדלונה חייתי במשך כמה חודשים בבתי יהודים שונים. השתדלתי לשנות את הופעתי החיצונית ככל האפשר. הצמחתי שפם והרכבתי משקפיים. נסיתי בכל הדרכים האפשריות להשיג לגליזציה לשהותי בהונגריה. אחרי 3 חודשים אני מתייצב מחדש בביקורת הזרים. לבוש בבגדי חורף ומצהיר אני שזה עתה הגעתי מפולין, הנני נוצרי פולני ושמי מסציצאל ויטולד. זהותי מקבלת אישור, וכן מאשרים לי דירה בגרוסורדיין. לשם הגעתי ב־15.3.44. כניסת הגרמנים להונגריה משנה את מצב היהודים מקצה אל קצה: עליהם לשאת את הטלאי הצהוב, החנויות והרכוש היהודי מוחרמים. נודע לי, שבלשים הונגריים מחפשים אותי, כדי להעבירני כיהודי פולני לידי הגרמנים. יצרתי קשר עם מרדכי שפיצר מסטמר־גרוסורדין, אשר תכנן תוכנית בריחה לרומניה לכל פרטיה. הוא משיג אדם המכיר את הדרך, עליו מוטל להדריכנו בהתנהגותנו וכן להראות לנו את הדרך לגבול. בשביעי של פסח תש״ד (14.4.44), בורחים אנו, כלומר מרדכי שפיצר, שתי בנות הרב מבובוב, גיטל ורוזה ואנכי. בעזרת המוביל הנוצרי, מגיעים אל מעבר לגבול, וכעבור 5 ימים לעיר ארד ברומניה. אנו מסכמים עמו להביא עוד יהודים מגרוסורדיין. כעבור כמה ימים הגיע הוא שוב עם עוד 6 מבוגרים ו־2 ילדים: נחמה שטמפל עם 2 ילדיה, אשכנזי ואשתו, אליעזר רובין, שלמה קניגסברג וטננבאום. מרדכי שפיצר בעצה אחת עם מציל נוצרי מוכשר זה מחליט להחיש את פעולת ההצלה. עליו לגייס עוד אנשים כמוהו. אנו נוסעים לבוקרסט. זמן קצר לאחר מכן נודע לנו שהמפעל בו התחיל שפיצר זוכה להצלחה. האיש שלנו, ביחד עם אחרים, העביר תמורת תשלום הגון, את הגבול והציל כ־70 איש.

גם דרכי התועה ביגיעה וסבל כה רב מתקרבת למטרתה הנכספת. עולה בידי להשיג סרטיפיקט לארץ ישראל. עם אשכנזי ואשתו אנו מגיעים לקונסטנצה ועם ספינת ״מריצה״ אנו מפליגים לטורקיה, ומשם ברכבת ביום 25.5.44 לחיפה.

חיים בנק

ששה שבועות בשבי הגרמני

ברצוני לתאר כאן ששה שבועות של סמל יהודי בצבא הפולני, אשר נפל בשבי הגרמנים. תחילה עלי להקדים כמה מלים מן הקורות בפולין לפני פרוץ מלחמת העולם השניה.

מיד אחרי מותו של המרשל פילסודסקי החלו מנהיגי פולין לחזור אחרי כנופיית הרוצחים, עם היטלר בראשם, שעלו לשלטון בגרמניה בשנת 1933.

הפולנים התקנאו בנאצים, אשר חוקקו את חוקי נירנברג, החלו ללכת בעיקבותיהם, והחריפו רדיפות היהודים לפי כל הסממנים הגזעניים הידועים. הנאצים, שעודדו ותמכו באנטי־שמיות בכל מקום שהופיעה, נהנו מתלמידיהם הפולניים, והראו להם פנים ידידותיות.

אחרי השתלטות הצבא הנאצי על צ׳כוסלובקיה, שינה היטלר בבת אחת את התנהגותו כלפי פולין, ויצא בדרישה כלפיה, שהיא תחזיר לגרמניה את העיר החופשית דנציג, את הפרוזדור לים הבלטי, וכן את האיזורים במערב פולין, אותם קיבלו הפולנים במסגרת חוזה ורסייל, בתום מלחמת העולם הראשונה.

פולין התנגדה לדרישות אלה, והסתמכה על עזרת צרפת ואנגליה, שהובטחה לה, במקרה של התקפה גרמנית.

עם חתימתו הפתאומית של הסכם סטאלין־היטלר ניתן האות על התקפת פולין.

באותו שבוע, ביום ראשון, באתי לברעזיב מפשעמישל, (שם גרתי באותו זמן), כדי להתיעץ עם אמי ועם אחי, מאיר, בדבר ניהול החנות שלנו במקרה ותפרוץ מלחמה.

באותו יום קיבלתי צוו גיוס, והעיריה העמידה לרשותי ולרשות עוד 3 מגוייסים — אמצעי תחבורה, כלומר עגלה רתומה לסוס, כדי להביא אותנו לסאנוק, לגדוד השני ה״פודהלנסקי״, אליו השתייכנו. בסאנוק התיצבנו ב״בית החייל״ הפולני, ועברנו לפני ועדה צבאית, שאמורה היתה לבדוק את מצב הבריאות של המגוייסים.

לשאלת הרופא הצבאי אם אני בריא, עניתי לו, שכדי להכות בגרמנים אני בריא כסוס. הייתי די נאיבי, בהאמיני בכוח ההתנגדות של צבא פולין — בכל אופן, עד שתגיע העזרה המובטחת מצד מעצמות המערב. אחרי חצות, חילקו לנו את המדים ואת הנשק של חיל הרגלים. תחמושת טרם קיבלנו. ניתן לנו מקום ללון, ולמחרת בבוקר, ביום שני, אחרי ארוחת בוקר צבאית ראשונה, כינסו אותנו באולם הגדול בבית החייל, והגנרל ספיאכוביץ נשא לפנינו נאום קצר, ובו הודיע לנו, שכעת פסקו הדיפלומטים לדבר, ורשות הדיבור עבר לתותחים.

מיד לאחר מכן הוזמנתי כסמל יהודי ראשון עם עוד שני חיילים יהודיים, להישבע אימונים בשם כל החיילים היהודיים במקום. על הטקס ניצח הרב מסאנוק, הרב טוביה הורוביץ, הי״ד. למחרת, ביום ג׳ עלינו על הרכבת, בתוך קרונות משא, מבלי לדעת את כיוון מסענו. בדרך התברר לנו, שהכיוון הוא לדרום־מערב פולין. לפשמישל הגענו ב־7 בבוקר. ביקשתי ממפקדי רשות לטלפן לאישתי, ממנה לא הספקתי להיפרד. הרשות ניתנה לי. הפרידה הטלפונית שלנו היתה לא שיגרתית...

המשכנו במסע, ועברנו ערים ועיירות מוכרות, כמו פשבורסק, לנצוט, רישא, טרנוב, קראקוב, ועוד, עד שהגענו ביום חמישי בערב, למקום בשם זטור. ב־4 לפנות בוקר, כשירדנו מהקרונות, שמענו מרחוק התקרבות מטוסים. היו כמה קצינים פולניים, שטענו שאלה הם מטוסינו, אך אני הייתי מצוייד במשקפת בתוקף תפקידי, ובהכירי את סימני חילות האוויר האירופיים, ראיתי שאלה הם מטוסים גרמנים. עד שהספקתי לצעוק: ״חפש מחסה!״ — נפלו כבר הפצצות. בו בזמן הותקפנו גם על ידי מכונות יריה. לא היו לנו אבידות בנפש, רק כמה פצועים קל בלבד. אחרי הסתלקות המטוסים חולקה לנו תחמושת, והיה עלינו להתארגן להגנה אנטי־אווירית. לרשותנו הועמדו שלוש מכונות יריה כבדות.

טרם התחלנו לארגן את ההגנה האנטי־אווירית, כביכול, קיבלנו פקודה על פירוקה, והסתלקות לעבר אושביינצ׳ים (היא אושביץ הידועה). בדרך כבר פגשנו יחידות ארטילריה נסוגות מן החזית, כי לא יכלו לעמוד נגד אש הטאנקים והאווירונים הגרמנים. התותחים ניטשו על ידם בעת הנסיגה. גם אנו נצטווינו לסגת בפקודה, שהגיעה ממפקדתו של המפקד העליון של חזית שלזיה, הגנרל מונד. אגב, כבר אז התהלכו שבועות, שאותו גנרל מונד נפל בשבי. אינני יודע אם הדבר היה נכון באותו רגע, אך מאוחר יותר אכן נפל הגנרל מונד בשבי הגרמנים. הנאצים, ששבו אותו, ידעו שהוא יהודי (מומר), אך הם השאירו אותו בחיים, והוא מת כמה שנים אחרי המלחמה.

החטיבה שלנו התחלקה בנסיגה לשניים. חלק אחד תפס עמדות לאורך הכביש קלבריה—וודוביץ, והחלק השני, בו הייתי אני, צעד לכיוון קראקוב, עד וויאליצ׳קה, אשר כבר הופגזה קשות, ופנינו לעבר הנהר דונאיעץ. בחיפזון עברנו לגדה השנייה, ואחרי צעידה ממושכת ומיגעת הגענו, לפנות ערב, לרדומישל. כאן הוכיחו החיילים הפולניים את ״גבורתם״ בהתפרצות לחנויות היהודים ושדידתן. לא היה בידי כדי לעצרם. הקצינים הסדירים ברחו, וקציני המילואים המעטים, שנשארו, היו מפוחדים מדי מכדי לפעול. החלטתי ״להצטרף״ לשודדים, וביחד עם עוד כמה חיילים פרצנו חנות נקניקים, והוצאנו משם כל מיני מוצרי בשר. בעל החנות הפולני החל להצטלב ולהישבע, שהוא קתולי אדוק ולא יהודי, אך דבר לא הועיל לו, כי החיילים היו רעבים. זאת היתה נקמתי הפרטית.

לא יכולנו להתעכב ארוכות בראדומישל, כי הגרמנים היו בעקבותינו, ועזבנו עם רדת הלילה. הגרמנים לא נהגו להילחם בלילה. הם רק הנחיתו אש ארטילריה. לאור הנקודות הבוערות

המשכנו לצעוד, והגענו לכפר ליד קולבשוב; שם ספגנו את ההתקפה הגרמנית האחרונה, ונפלנו בשבי.

בעוברי כשבוי בעיירה קולבשוב ראיתי בחור יהודי בלבוש חסידי יושב לו על ספסל לפני אחד הבתים. השתוממתי על ישיבתו שם בנסיבות אלה. חברי בשורה, הבהירו לי ששם יושב בחור מת. התברר שזה היה מעשהו של קצין גרמני נכה, בעל יד אחת (שגם זו היתה מיותרת) שנהג לירות ביהודים, שפגש בדרכו.

מן העיירה הוציאו כמה יהודים מכובדים, וביניהם ראש הקהילה, כבני ערובה היה עליהם לצעוד איתנו, תחת משמר כבד עד רישא. שם הוחזקנו מעל יממה בחצר בית־ספר, וסופק לנו מעט מרק מן המטבח הצבאי הגרמני. אח״כ הביאו נזירות קטוליות, דודים עם אוכל לשבויים הפולניים. בני הערובה מקולבישוב לא רצו לטעום מן האוכל הטרף, ורעבו כל הזמן. היו ברשותי עוד כמה זלוטי, וביקשתי מאחת הנזירות לקנות לי שוקולד בעיר. היא מילאה את בקשתי, וכך יכולתי לעזור למסכנים האלה. הנזירה סיפרה לי על הצרות האיומות, שנפלו בחלקם של יהודי רישא מיד עם כניסת הגרמנים.

למחרת הובלנו במכוניות משא דרך דמביץ לטרנוב. שם נעצרנו לכמה דקות ברחוב וולובה, ליד המלון ״סיטי״, שהיה בבעלותו של יהודי, בשם ווייס. ביקשתי מכמה אנשים למסור ד״ש לדודי, הגר במקום. במקרה נמצא במקום בן עירי, אשר אדלר, ובשומעו אותי, עוד הספיק לזרוק לעברי כמה תפוחי־עץ. לא הספקנו להחליף מילה. המשאיות המשיכו בדרכן, והובאנו לפני בנין הגימנסיה, בה היתה מפקדת ה״גסטפו״. שם הפרידו מאיתנו את בני הערובה, ואנו המשכנו בנסיעה איטית, שנעצרה מידי פעם. שאלנו עוברי אורח על החדשות, ובמקום אחד שמענו תשובה בזו הלשון: ״לנו אין הם עושים כלום, אך היהודים מקבלים, סוף־סוף, את המגיע להם״. בפחד וברגשות עמומים אודות הצפוי לנו, זמשכנו. הדרך היתה קשה, והחום היה ללא נשוא, עד שהגענו לקוביעזין, ליד קראקוב. פגשתי כמה גויים מברעזיב, בין היתר את בנו של מנהל קופת־החולים המקומית. הזכרתי לו, שרק לפני שבועות מספר עמד הוא ביחד עם עוד פירחחים צעירים, במשמרות חרם למנוע קניות בחנויות יהודים.

היו עימנו גם חיילים לבושים אזרחית, שהצבא הפולני לא הספיק לציידם במדים. קצין מילואים צעיר מגראבוביצה היפנה את תשומת־לבי לאדם בבגדים אזרחיים, ללא תעודות, החשוד שהוא מרגל מושתל מטעם הגרמנים. ניגשתי אליו ביחד עם הקצין, והתברר שהוא יהודי מקולומיה, ושם משפחתו הרצל. השם הזה עורר בי אסוציאציות מובנות והתרגשות. הערתי לקצין, שאין זה מתקבל על הדעת, שיהודי ישמש מרגל לטובת הגרמנים. הסברי התקבל, והיהודי ישב איתנו במחנה השבויים בקוביזין. מצבנו לא היה קל. מכל צד כוונו מקלעים לעבר השבויים הנכנסים. ניתנו פקודות להפריד בין הלאומים. ה״פולקסדייטשע״ יתיצבו לחוד, אוקראינים לחוד, פולנים לחוד, והיהודים, שנותרו בסוף, נשארו בחוץ. ניגש אלינו סמל גרמני, ואחר שאלתו החוזרת בדבר סמלים בין היהודים, העזתי להתיצב. הוא פקד עלי למנות את השבויים היהודיים, ונמצאו 253. אוכסנו בצריף מס׳ 23, בו היו כמה חדרים, והרצפות היו מרופדות בקש. חילקתי את האנשים לקבוצות. נכנס קצין גרמני ושאל מי שולט בשפה הגרמנית. התייצב בחור גבוה ונאה, בשם איזנברג, והוא מונה לתורגמן.

באחד הימים נכנס קצין זוטר גרמני לצריפנו, ודרש 20 איש, לנקות את תחנת הרכבת בקראקוב. אני מוניתי לאחראי על הקבוצה. העבודה היתה קלה, איש לא זירז אותנו. כמו כן הורשינו לקחת איתנו את כל מצרכי המזון, שמצאנו. התברר, שהאחראי עלינו היה איש הגון, ואחרי העבודה הוא הוביל אותנו למטבח של הצבא הגרמני, וסיפק לנו ארוחה. שם היה עלינו לשמוע הערות אנטישמיות ארסיות מפי החיי־לים הגרמניים מסביב. חזרנו למחנה עם מזון רב, ויכולנו לעזור לכמה יהודים, שומרי מצוות, אשר לא אכלו את האוכל הטרף.

למחרת, כאשר פשטה השמועה על ה״מזל״ שלנו בתחנת הרכבת, פנו השבויים הפולניים לקצין האחראי, והציעו לו לבצע את העבודה יותר טוב מהיהודים, אך הגרמני לא שם לב אליהם, והודיע, שגם בימים הקרובים יעבדו אותם השבויים בעבודה זו.אחרי כמה ימים התחלפו המשמרות, ונגמרו ה״ימים הטובים״ שלנו. כדאי לציין, שבימים הראשונים של הכיבוש נתקלנו בכמה מקרים של גרמנים אנושיים,ולא פעם הכאיבה לנו שנאתם של האוקראינים ושל חלק מהפולנים, יותר מאשר זו של הגרמנים.

היה מקרה, שאוקראיני אחד פנה אל קצין גרמני עם הלש־נות שונות על היהודים. הקצין לא הבין אף מילה, וקרא למתורגמן, איזנברג. זה שמע את ההלשנה, ותירגם בדיוק להיפך, בהוסיפו עוד, שהאוקראיני מאיים שהשלטון הגרמני לא יאריך ימים, כי אנגליה וצרפת הכריזו מלחמה על גרמניה. — הקצין התרתח, והיכה את האוקראיני מכות רצח. הדבר שימש לקח ליתר השבויים העוינים לנצור את לשונם. היו כמה שבויים יהודים, שלא גילו את יהדותם, וגרו בצריפים יחד עם הגויים. מהם קיבלנו אינפורמציה על דעתם על היהודים של ״אחינו לנשק״ מאתמול.

ביום אחד הגיעה פקודה לשחרר את האיכרים מבין השבויים, כי הגרמנים היו מעוניינים באיסוף היבולים מן השדות. בין אלה שוחרר גם יהודי מיאשניצה, בשם פנחס רעק. כעבור כמה ימים הגיעו אלינו שמועות, שעומדים להעביר אותנו לגרמניה. אני, עם עוד ששה יהודים מבוריסלב ומדרוהוביץ, החלטנו לעשות את הכל, כדי לא להישלח לגרמניה. בתחבולות שונות עלה בידינו להתחמק, אחד־אחד, מהמחנה, ונדברנו להיפגש בשעה 10 בערב בתחנת הרכבת בקראקוב. רצתי דרך השדות, ובדרך ראיתי בית בודד. דפקתי בדלת. בעל־הבית הפולני פתח לי, ושאלני אם אני רעב. מיד הודעתי לו שאני יהודי. הוא הגיב בצורה אנושית, באומרו שאין הוא מבחין בדתו של חייל, הלבוש מדי־צבא פולני. האכילו אותי והישקו אותי, וגיסתו ליוותה אותי לחשמלית, באשר להימצא בחברת אישה, נחשב לבטוח יותר. מאוחר יותר, בהיותי תחת הכיבוש הסובייטי, הייתי שולח לו חבילות, כביטוי לתודתי.

בחשמלית נסעתי לפודגורז׳, לבקר את קרובי, שמואל כץ, הי״ד, מי שהיה פעם מזכירו של המנהיג הציוני, ד״ר יהושע טון. לחשמלית נכנסו כמה קצינים גרמניים. מחובתי היה להצדיע בפניהם כחייל מנוצח, והם השיבו בצורה נאותה.

כמובן, הם לא ידעו שאני יהודי. יותר איש לא הטריד אותי בדרכי. הגעתי לבן־דודי לפנות ערב. בדרך ראיתי שלטים על חנויות נעולות: מגן־דוד, ובתוכו הכתובת: "חנות יהודית".

שמחתם של בני משפחתי לראותני היתה גדולה. הם לא ציפו לשחרורי. מהם נודע לי לראשונה על מצבם העגום של יהודי קראקוב. כמו כן שמעתי מפיהם, שעיר מגורי, פשמישל, חולקה בין הרוסים לגרמנים. נפרדתי מהם, ופניתי לתחנת הרכבת, שם פגשתי את ששת החברים, וביחד נסענו לטרנוב.

בטרנוב, בעת שחכיתי לרכבת, כדי להמשיך בדרכי, פגשתי פולני, מכיר מברעזיב, וביקשתי ממנו למסור ד"ש לאמי, ולהודיע לה, שאני נוסע הביתה, למשפחתי, בפשמישל. הוא הבטיח לי לעשות זאת, ואכן קיים את הבטחתו ומסר ד"ש לאמא, וזאת היתה לה הידיעה הראשונה, שקיבלה ממני.

ברכבת לרישא עלה איש גסטפו, וביקש לראות את תעודות המעבר. כיוון שהרכבת היתה מלאה, הסתפק הוא בכך, שכל אחד הרים את ה"תעודה" בידו הימנית. אחרי שיצא נשמנו לרווחה. בהגיענו לרישא ראינו כבר את אסוננו. נערות יהודיות עדינות נאלצו לרחוץ את הרצפות בתחנה ולצחצח את מגפי החיילים הגרמנים. החדשות על גורלם של יהודי רישא היו מזוויעות.

הגענו עד לירוסלב, שם מצאנו מקום ללון במלון מופצץ; היינו כמה מאות חיילים. הרצפות היו מכוסות קש. כשרק שכבנו, נכנס איש גסטפו גבוה ושמן כחזיר, וצעק: היש כאן יהודים? איש לא ענה. הוא הוסיף: הזהרו שלא יימצא כאן יהודי! והסתלק.

בבוקר צעדנו לעבר הנהר "סאן". שם התאספנו כל החיילים ליד גשר פרוביזורי. חיכינו שהגסטפו תרשה לנו לעבור את הגשר. הם התדיינו עם הרוסים, אח"כ נצטווינו להחזיק את תעודותינו ביד, ועברנו את הגשר. בצד השני ברכנו: "ברוך שפטרנו"... למזלנו מצאנו עגלון יהודי, שחיכה לנוסעים, להו־בילם לפשמישל בדרך עקלתון, בשל הגשר הפגוע. כך התנהלנו כל הלילה. הגעתי לדירת הורי אשתי. איתם גר בזמן המלחמה, חברי מברעזיב, אליעזר פאס. הוא הכיר את קולי, ומיהר לבשר להורי אשתי ולאשתי על בואי. את קבלת הפנים הדראמטית, ואת ההתרגשות ניתן לשער. הגעתי הביתה.

בזאת נגמר הפרק הראשון של קורותי עם הגרמנים, עת שעמדה לי עוד זכותי, כחייל פולני, וטרם נתקלתי במרצחים המתועבים פנים אל פנים. אלה הופיעו יותר מאוחר, בפרק הבא של חיי במלחמה, שהיה כידוע, טראגי יותר ואיום יותר מקודמו.

ליאו פאס

זכרונותי

מגיע זמן בחיי בן־אדם, כשהוא מרגיש שהשעה יפה לעצור ולהתיישב ולרשום את זכרונותיו.

במקרה שלי — זהו הזמן, ואני אנסה, בהתאם ליכולתי להעלות את הדברים על הכתב.

נולדתי בברעזיב, פולין, ב־13 ביולי, 1909, ואחי יואל, נולד ב־1908. אבי, יצחק, היה סוחר ומוזיקאי. ניגן בכינור, ונתן שיעורים בנגינה לנערי הגרמנסיה. היה לו חוש הומור טבעי. היה מטפל באנשים חולים, וכשהיה נחוץ, היה אוסף כסף מהעשירים, וגם משתמש בעזר ת"לאנדסלייט" מארה"ב — ומחלק כסף בין העניים.

במובן מסויים, אפשר לומר, שהיה בר־מזל, כי מת מוות טבעי, אם כי אותנו עזב אבלים. אמי, גיזה לבית קורצניק, היתה בעלת־בית מצויינת ואף אשת עסקים מוכשרת; ניהלה את משק־הבית, ועזרה בחנות, לפי הצורך. בכל פעם, שנודע לה על חולה, הנזקק לעזרה, היתה מופיעה שם עם מזון, והיתה מעודדת את רוח החולה.

כאשר כבשו הגרמנים את עירנו, נאלצנו לבצע עבודה פיזית קשה, והם לקחו מאיתנו את החנות.

הגרמנים הבטיחו לאנשי ה"יודנראט", שאם צעירי היהודים יירשמו למחנות עבודה — יציל דבר זה את משפחותיהם. הצעירים, אומנם, נלקחו למחנות העבודה, אבל המשפחות — במקום שיינצלו, כפי שהובטח, נורו כולם, ונזרקו אחד על השני בבור — בקבר האחים אשר ביער.

אמי הסתתרה אצל משפחה פולנית. בערב אחד הלכה להוציא משהו מביתה, אנטישמי אחד ראה אותה, והלשין לגסטאפו. היא נורתה למוות מיד לאחר מכן. בעת שהגרמנים ריכזו את כל היהודים לפני האקציה, הסתירה גיסתי את ילדה מתחת למעילה. הילד החליק משם, ונורה מיד ע"י הגסטאפו, ואילו גיסתי קיבלה התקפת־לב, ששמה קץ לחייה בו במקום.

מיד לאחר כיבוש עיירתנו ע"י הנאצים הוכרחנו לעבוד בעבודת כפייה. כל חפצי־הערך נלקחו מאתנו, וכן בגדי־פרווה, בלי־בית ורהיטים וכו'.

דודי היה בתפקיד בקהילה היהודית, אך לא היה לאל ידו להושיע. הוא היה בין היהודים האחרונים, שנרצחו בברעזיב.

באוגוסט 1942 עשו הגרמנים סלקציה, ואספו 250 אנשים צעירים מן העיר ומן הסביבה, העמיסו אותם (ואני בתוכם) על משאיות לעבודת כפיה בפלשוב, כדי לבנות שם מסילת־ברזל. הגרמנים הכינו צריפים פרימיטיביים למגורינו. היה

עלינו לצעוד מרחק רב למקום העבודה, בגשם ובשמש, העבודה חייבת היתה להימשך בכל מזג־אויר. המזון, שקיבלנו, היה דל ביותר; מאוחר בלילה, אחרי יום עמל קשה, היה עלינו לעמוד למפקד בחוץ, תחת משמר כבד, לבדוק אם לא ברח מישהו. אדם שלא היה מסוגל להמשיך יותר בעבודה הקשה, נורה במקום.

יום אחד, בשעה שסחבתי על גבי מכשיר כבד, — החלקתי ושברתי את עצם הבריח השמאלית. אחר זמן־מה, כשנשארתי בצריף ללא טיפול רפואי, נאלצתי לשוב לעבודה. פעמיים במשך שהותי במחנה ריכוז הוכיתי קשות על ידי השומרים — וללא כל סיבה. גופי היה שחור וכחול מן המכות, ולא יכולתי לשבת.

מפלאשוב הועברתי לסקארז'יסקו, מקום שם היו כמה בתי־חרושת גדולים לייצור רימונים. עבדתי בחוץ, בכריתת עצים והובלתם במריצות. ושוב, בגשם ובשמש עבדנו עבודת־פרך, כשגופנו המורעב ממש זועק למזון.

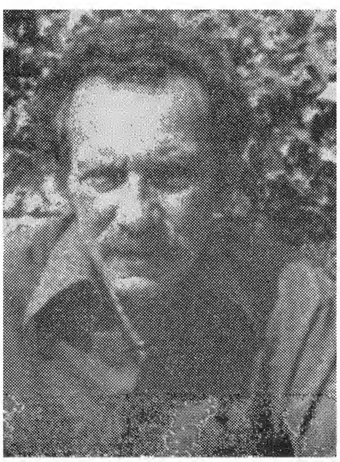
במחנה האחרון, בבוכנוואלד, שיניתי את שמי, ונרשמתי בשם חדש: יוזק מטרניאק. גם בזהותי הפולנית היה עלי לבצע עבודות שונות בחוץ, במדים המפוספסים, כשרגלי עטופות בנייר עיתונים, כדי שלא יקפאו בכפור. יום אחד, בשעה שעבדתי בחוץ, הגיעה משאית עם טראנספורט חדש של יהודים. שמתי לב לשני צעירים, שהיו חולים מאוד. היות ודיברתי גרמנית, ניגשתי לשומר המשאית, והצעתי לו לטפל בשני האנשים, עד שיבריאו, ויהיו מסוגלים מחדש לעבוד. יעצתי לשניים להירשם בשמות פולניים. הם נשארו עמי עד שהשתחררנו בפון־חנוואלד, ע"י הארמיה ה־8 האמריקאית, ב־11 באפריל 1945.

אחד מהם חי היום בארה"ב, שמו הנרי ביסלר. השני עלה לישראל, ואיבדתי את הקשר עמו. כאשר התחתן הנרי ביסלר, כאן בארה"ב, הוא הזמין אותי לחתונתו — וכשהציג אותי לפני משפחתו — בכו כולם. אנו שומרים על קשר בינינו.

בראשית סיפורי הצהרתי, שהייתי אחד מבין המאתיים וחמישים מעיירתנו ומסביבתה. כעת חיים חמישה מביניהם בארה"ב, אחד בבלגיה, אחד באוסטרליה, אחד בניו־זילנד וכמה בישראל. בסך הכל כ־20 איש! איזו טראגדיה!

אני מודה תמיד לאלוהים על הנס של הישארותי בחיים. היה קשה להאמין, שמישהו יישאר בחיים, אבל הנס הזה קרה. אני רק מקווה לחיים ארוכים, וליהנות מהם במלואם.

(תורגם מאנגלית)

ישעיהו (סול) פילר, אוקלנד — ניו־זילנד

זכרונות של יהודי בגולה

בבואנו לכתוב זכרונות על יהודי בז'וזוב, יש לתת את הדעת על כך, מה פירוש היה להיות יהודי בפולין בתקופה הנידונה. אני משער, שחוויותי שונות אך במעט משל יהודים אחרים באותה תקופה, מלבד העובדה, שאני שייך לקבוצה הקטנה, ברת־מזל, שנותרה בחיים אחרי השואה, אחרי מעשי הטירוף הרצחניים, שבוצעו ע"י היטלר וקלגסיו, ימ"ש.

הנני בן של אופה מצליח בעיירה קטנה, בז'וזוב, ואמור הייתי להיות גם נאמן למסורת ישראל, וכן גם אזרח פולני נאמן, אם כי את העובדה השניה לא היתה לי הזדמנות להוכיח, מאחר והייתי נער מתבגר בשעה שהנאצים בחרו בנו כתת־בני־אדם, המיועדים להשמדה.

אני זוכר את עצמי כילד קטן, בן 3, כשהתחלתי ללכת ל"חדר". היו אלה ימים מאושרים, חסרי־דאגה, עסוק במשחקים עם ילדים אחרים, בלימוד, שנמשך 6 ימים בשבוע, מהשכם בבוקר עד לערב, ולא פעם נרדמתי מרוב עייפות. כינויו של המלמד שלי היה "דער בוריסלאוּוער". הוא ואשתו היו זוג ללא ילדים, ובביתם היתה גרה אמא זקנה. הוא נהג לשבת בראש שולחן ארוך, והיה דוחף במקל ארוך בנער, אשר לא התנהג כשורה. כאשר היה נופל מקל זה לידינו, בעת שהוא לא היה נוכח, היינו שוברים אותו לחתיכות.

לבר־מצווה הכין אותי שכננו, דוד שכטר, ז"ל.

בגיל 7 התחלתי לבקר בבית ספר כללי בבז'וזוב. הלימודים בבית־הספר נגמרו בשעה 1 בצהריים, ומשם הלכתי ישר ל"חדר", והמשכתי עד מאוחר בערב. גם בבית־הספר הכללי למדו ששה ימים בשבוע, אבל אנו, בהיותנו יהודים, למדנו רק 5 ימים — כי בשבת לא ביקרנו בבית־הספר, מפני חילול שבת.

אני משער, שהעדרויותינו מן הלימודים בשבתות, לבושנו ושפתנו השונה מן הסביבה הפולנית — העמידו אותנו כזרים בארצנו שלנו. היינו מופלים לרעה בתמידות בבית־הספר, והרבה מריבות בינינו נגמרו במכות. בגימנסיה, שם למדו תלמידים ממעמד הביניים ומעלה, היתה האפליה פחות גלויה.

באותה עת השתייכתי לתנועת נוער ציונית "השומר הדתי", ואני שומר זכרונות נעימים משם, מטיולינו בשבתות. היינו נפגשים עם חברים מעיירות קרובות, כגון סאנוק, יאשניצה, ועוד. יותר מאוחר עברתי לתנועת ז'בוטינסקי, וגם משם יש לי זכרונות נעימים של חברות טובה.

להורי, גדליה ורוניה פילר, היתה מאפיה משגשגת. היינו חמישה בנים: זליג (פרופר, מנישואיה הראשונים של אימי — בעלה הראשון נפל במלחמת העולם הראשונה), אני, ישעיהו, חי כעת בניו־זילנד, טוצ׳י — נעלם (נהרג?) בסיביר בימי מלחמת העולם השניה, לייב, — נפטר בשנת 1920, ובן — החי באוסטרליה.

בבית עבדנו קשה. כבר כנער קטן הייתי קם עם שחר להוביל לחם ולחמניות לחנויות בעיירה ובכפרים שכנים. לעיתים קרובות היתה אמי מקדמת אותי עם ספרי, לוקחת ממני את הסל עם הכסף, ואני רצתי בכל כוחותי, כדי להגיע בזמן לבית־הספר. בקיץ הדבר לא היה נורא, אבל בחורף — הייתי יוצא מוקדם בבוקר בחושך, והייתי מגיע לביה״ס בידיים וברגליים קפואות.

ביום ראשון, בזמן שנערים אחרים היו משחקים ומשתובבים, הוטל עלי לעבוד ולעזור במאפיה. יום שני היה יום השוק בבז׳וזוב, וזה היה יומנו הטרוד ביותר. בערב היו באים סוחרי הקמח להתחשבן ולקבל את כספם במאפיה. בימים האחרים היו הורי נותנים הלוואות, גמילות־חסד, ללא ריבית, לסוחרים אחרים, שהיו דחוקים, ואחר כך היו שולחים אותי או את אחי לגבות חובות אלה, כך שאנו, בתורנו, נוכל לשלם עבור הקמח. כל אחד סמך על רעהו, ועזר כל כמה שהיה ביכולתו. החיים היו קשים מאוד. האנטישמיות גברה, במיוחד בשנות ה־30 המאוחרות, כאשר הפולנים העמידו משמרות ליד חנויות היהודים, כדי למנוע מקונים להיכנס לתוכן. כאשר הגרמנים כבשו את פולין, נתגלו לעיני כל ה״תולעים שבעץ״, ורבים מן היהודים נבגדו ע״י שכניהם הפולניים.

בשנות ה־30 התקפלו כמה תנועות נוער ציוניות, הפעילות התרבותית התרכזה רק ב״בית־יהודה״, במועדון ע״ש פרץ ואגודת הספורט ״צ.ק.ס.״. אני השתייכתי לאחרון, ושיחקתי בקבוצת כדורגל. אורגנו גם נשפי ריקודים. היתה תזמורת מורכבת בעיקר ע״י קרובי, מקס לרנר, שמואל פרופר, יוסקה יוסט ואחי, טוצ׳י, שניגן בסקסופון. הנשף האחרון נערך סמוך לפרוץ המלחמה, בסיסמה ״הבה נרקוד לפני שנילחם״.

אחרי פרוץ המלחמה, בספטמבר 1939, נמלטו הרבה מקרובי ומחברי מזרחה, ונשארו שם אחרי הכיבוש הרוסי, אך אני נשארתי עם הורי ועם אחי הצעיר, בני. זמן קצר לאחר מכן הגיעו הגרמנים לבז׳וזוב, והגברים היהודים הוכרחו לטאטא רחובות, וסוגים אחרים של עבודת כפיה, כגון חטיבת עצים, פינוי שלג, שטיפת רצפות, ניקוי צריפים וכד׳. התארגן ״יודנראט״, שהיה אחראי לאספקת כוח עבודה לגרמנים.

כל חנויות היהודים הוחרמו, אך אנו היינו בני־מזל, כי המאפיה שלנו אמורה היתה לספק לחם לצבא הגרמני. הוכרנו רשמית כמאפיה יהודית, ממנה יכלו כל יהודי בז׳וזוב לקנות בממוצע ככר לחם אחד למשפחה, לשבוע.

עוצר הוטל על כל היהודים, והוכרחנו לשאת על שרוולינו הימני סרט לבן עם מגן־דוד כחול. בראשית שנת 1940 צוויתי ללכת לדינוב עם עוד כמה בחורים, כדי להעביר גופות של יהודים, שנרצחו לפני כמה חדשים, לקבר המוני בבית העלמין של דינוב.

ב־4 באוגוסט, 1942, השכם בבוקר, נאספו כל הגברים, שנולדו בין 1907 לבין 1928 ליד ה״פארק הקטן״; משם הובלו במשאיות לתחנת הרכבת, בדרך לפלשוב. כל בעלי־מקצוע הורשו להישאר בעיירה. הם נרצחו ביום שני לאחר מכן ביחד עם יתר התושבים היהודיים. אחי, בן, ואני היינו בין אלה שנלקחו לפלשוב, ורק מאוחר יותר נודע לנו על רצח הורינו, קרובינו וידידינו.

בפלשוב הועבדנו בבנית מסילת־ברזל. רבים, כולל אחי ואני, ברחו לתוך גטו קרקוב. התנאים היו איומים. ישנו במרתפים. היינו רעבים ומלוכלכים. בסוף מצאתי עבודה במאפיה, וזה שיפר את מצבנו.

ב־14 למרץ, 1943, חוסל הגטו. הובלנו לאושביץ־בירקנאו, משם הועברנו ליאבישביץ, ועבדנו עבודת־פרך במיכרות פחם. מיאבישביץ פונינו ב־18 בינואר, 1945, ושוחררנו ע״י הרוסים בטרזינשטאדט. החדשים האחרונים האלה היו האיומים ביותר בכל שנות המלחמה. אחרי השיחרור עברנו מטרזינשטאדט למחנה עקורים בלנדסברג, ליד מינכן, שם נשארנו עוד ארבע שנים. בלנדסברג היו כ־4000 יהודים, שניצלו ממחנות ריכוז, פרטיזנים לשעבר, וכאלה שהצליחו להסתתר במשך המלחמה, וחוזרים מרוסיה. אחד מאלה שחזרו מרוסיה היה אחי, זליג, שהיה קודם בסיביר, ואחר כך נלחם עם יהודים אחרים בשורות הצבא הפולני, שהוקם ברוסיה. למרות שאנשים אלה נלחמו למען פולין, בצבא הפולני, עשו הם הכל כדי לצאת מן הארץ ההיא במהירות האפשרית, אחרי ששמעו איך נהגו הפולנים ביהודים.

בעת ההיא היה בדעת רובנו רק מטרה אחת, והיא לעלות לארץ־ישראל. והרוב אומנם, עשה זאת.

במחנה היינו מוקפים שומרים חמושים של בעלות־הברית. המחנה היה תחת חסותם, ולא יכולנו לצאת ללא אישור. קרה גם שאדם נורה ברגלו, כאשר ניסה להתעלם מן ההוראות האלה. בהדרגה הוקלו התנאים, השומרים סולקו, ולאט־לאט התחלנו לחבר את החוטים הקרועים של חיינו. היו שם פגישות מרגשות וגם האהבה פרחה. הוקמה תזמורת ואורגנו ריקודים. אורגנו מטבחים ציבוריים, חנויות, ואף היה לנו בית־משפט משלנו, משטרה ובית־כלא — יכולנו להשליט סדר בעצמנו.

ההשפעה הציונית היתה חזקה מאוד, והרבה אנשים עלו באניות מעפילים לארץ־ישראל. חלקם נתפס ונשלח ע״י הבריטים למחנות בקפריסין.

פעם היתה תקרית בין צעירים יהודים לגרמנים, וכמה בחורים הושמו ע״י שלטונות בעלות־הברית במאסר למשך שנתיים.

היו הרבה מחנות עקורים בגרמניה בעת ההיא, והיו ביניהם קשרי תרבות וספורט. בהדרגה החלו האנשים להתפזר, והמחנות הצטמצמו. המחנה בלנדסברג נסגר ב־1949.

אחי בן, עבר לסידני, אוסטרליה ב־1947, ואני הלכתי אחריו בשנת 1949. כעת אני חי באוקלנד, ניו־זילנד, עם אשתי רות. יש לנו שתי בנות: דבורה ואסתר. ערכנו שתי נסיעות, כדי להיפגש עם אנשי עירנו ועם חברנו מהמחנות.

אני מקווה לשוב ולראותם באחד הימים.

מאנגלית: צפורה לויטה

פלה איינציגר, תל־אביב

הבריחה דרך הנהר "סאן"

הנהר "סאן" היווה גבול בין שני חלקי גליציה הכבושה. מטרתנו היתה לעבור לגדה המזרחית לשטח המוחזק ע"י הרוסים. חציית הנהר היתה קשה ומלאת מכשולים. קודם כל היינו צריכים להיזהר כדי לא להתקל בפטרולים הגרמנים, אשר שרצו בכל כפרי הסביבה. הסכנה ארבה על כל צעד ושעל. למזלנו, הרגיש מורה הדרך שלנו בחושיו, את הסכנות וידע לפעול כדי להמנע מהם.

גיסי יצחק, זירז אותי כל הזמן בכדי להספיק ולהגיע לנהר לפני עלות השחר. היינו נאלצים להסתתר בתוך השיחים ולחכות לרגע המתאים כדי לעבור את הנהר. עם קבלת האות ממנו התחלנו לצעוד בתוך המים. היה כבר סתיו, המים היו קרים כקרח והגיעו לי עד הזרועות. מרחוק נשמעו הדי יריות. פחד נפל עלי. הרגשתי שאני נסחפת עם הזרם, ולאסוני אינני יודעת לשחות. לחשתי ליצחק שאינני יכולה יותר להמשיך — חסרה לי נשימה ואני מפחדת שאטבע. שני הבחורים, בעלי ויצחק, לקחו אותי בזרועותי וסחבו אותי לחוף, מתה למחצה. כנראה שאלוהים שמר עלינו והגענו בשלום. בזהירות ובשקט התישבנו בתוך השיחים, המים נטפו מאתנו ורעדנו מקור. נאלצנו לעבור שדה פתוח, כדי להגיע לכפר הסמוך, וכן להיזהר שלא להתגלות ע"י שומרי הגבול הרוסיים.

בבגדים ספוגי מים, נסחבנו בצעדים כושלים דרך השדה. בסוף נתקלנו, באופן בלתי צפוי, בפטרול רוסי, ונמסרנו לידי המשטרה. למזלנו שוחררנו כעבור שעה קלה, וזה היה מאורע משמח כל כך שבכיתי וצחקתי חליפות.

בעלי, מוניק, היה מאוכזב מאוד מכך, שהוריו ויתר בני המשפחה לא הגיעו. מאוחר יותר שוחחנו רבות על כך והגענו למסקנה שהם לא היו מסוגלים לעמוד בכל התלאות והנדודים.

אצל משפחה יהודית בכפר, פשטתי את בגדי הרטובים ובמיטה החמה והנוחה שקעתי בשינה עמוקה. למחרת עזבנו את הכפר, כי היה זה מסוכן להמצא בקרבת הגבול.

רצינו להגיע ללבוב בכל מחיר. החלטנו לנסות לנסוע ברכבת ואם זה לא ניתן, ברגל ובטרמפים.

נתקלנו בגוויות בני אדם שהתגלגלו בדרך וטרם הובאו לקבורה. באויר הורגש עוד ריח של אבק שריפה. עברנו גם ליד קברים טריים שזה עתה כוסו, ועליהם צלבים שהועמדו בחיפזון. בכיתי ליד כל קבר בודד עד שאזלו דמעותי. אלה היו חויות המלחמה הראשונות שלי. יותר קשות מהן, חיכו לי עוד בדרכי הארוכה.

העיר לבוב היתה דחוסה בפליטים, כל אחד נאחז במה שרק יכול היה, כדי להישאר על פני השטח. בעלי נרשם בפוליטכניון, קיבל מילגה והיה תלמיד מצטיין. אני עבדתי כקופאית במסעדה של עובדי הדואר. בנקניק שקיבלתי לארוחת צהריים לא נגעתי, כי נזהרתי לא לאכול אוכל טרף. בלבוב חיינו כך מיום ליום, בחברת סטודנטים, בלי דאגות מיוחדות ובלי חובות משפחתיים מעיקים, שבעים וצרור קטן על שכמנו. מוניק מצא סיפוק בלימודים, כך שלזמן הקצר שעבר עלינו שם היה אפילו קסם מסויים.

מהתקופה ההיא ברצוני להזכיר את שכנתי לשעבר מבז'וזוב — אטקה פינגולד־אלצטר הי"ד. אני מזכירה אותה באהבה. כאשר שכבתי בחום גבוה חולה בשפעת קשה הביאה לי בתרמיל כמה גזרי עץ להסיק בהם את התנור. חומרי הסקה — ערכם לא יסולא בפז בחורף הקשה של שנת 1939. האיכרים מכרו עגלת עצי הסקה בעד פרווה, נעלים או בדים. לכסף לא היה כל ערך; היה מחסור בכל הדברים הנחוצים. כולם דאגו קודם כל לגג מעל הראש ולצרכים ההכרחיים ביותר. איש לא ציפה ליותר מכך.

כדאי להזכיר דמות מופלאה בתקופת הכיבוש הסובייטי — זה היה פרופסור ברטל ז"ל (ראש ממשלת פולין בשנים עברו). הומניסט אמיתי. עזר לסטודנטים כמיטב יכולתו. הרגיע וצנן את חמומי המוח, קרא לסבלנות ועודד את האנשים להחזיק מעמד כדי לעבור את הזמנים הקשים. לדאבוננו ירו בו הרוצ־חים הגרמניים כשנכנסו ללבוב. יהי זכרו ברוך.

הזמנים הטובים יחסית, נגמרו לנו מהר מאוד. הבלשים הסובייטיים, אשר ריגלו ובלשו אחרי כל אחד ואחד, חפרו ומצאו בארכיון הטכניון, שאחיו המבוגר של בעלי, אשר למד בזמנו שם, היה "ציוני־פשיסט" ר"ל ואלוהים יודע מה עוד. חבריו של בעלי הודיעו לו שעליו להיעלם מה שיותר מהר. מוניק לא הסכים לעזוב. הוא היה שבע רצון מהלימודים ומשאת נפשו היתה להיות מהנדס. הוא נקרא לחקירה בנ.ק.ו.ד., אך הצליח להימלט בנס. הוא לקח אתו קצת חפצים אישיים ועבר לטישמיעניצה — עיירה בגליציה המזרחית. בכאב ובצער עזב הוא את לבוב לתמיד. בטישמיעניצה היו למוניק כמה ידידים וחברים וקיבל שם משרה של מנהל־חשבונות בקואו־פרטיב של סנדלרים. אני נפרדתי מידידי בהרגשה, שזאת תהיה פרידה לנצח. נעלמנו מלבוב בסודיות רבה ומטעמי בטחון לא השארנו לאף אחד את הכתובת שלנו.

באותה עת היה אחי — בני, הי"ד אצל אמנו בכפר פולאנה משם נשלח ע"י הרוסים למחנה בסיביר. האקלים הקשה, הרעב ועבודת הפרך כילו את כוחותיו ושם הוא נספה.

גיסי יצחק, היה בחור צעיר וקל דעת, נתון בקלות להש־פעה. למרות הפצרותיו של בעלי, הוא הבריח את הגבול כמה פעמים עד שנתפס וחייו הצעירים נקטעו בבית סוהר רוסי, בלי להשאיר עקבות.

מנוחתכם עדן, יקירי!

אני חושבת הרבה על אחי בני וקברו העזוב באדמת סיביר הזרה והקפואה, על רגעיו האחרונים הקשים בין פושעים אכזריים. אני מאמינה ומנחמת את עצמי, שסבתא שלנו, אשר כל כך אהבה אותו בחייה, היתה לידו בסיביר הרחוק ולקחה איתה את נשמתו המעונה.

מפולנית: **א. לויטה**

נטע ווייס

זכרונותי מברעזיב

זכרונותי מברעזיב הם משחר ילדותי. בשנת 1939, כשפרצה המלחמה הייתי ילד. כמו כל ילדי ישראל בימים ההם, נאלצתי בלחץ האירועים הטראגיים להתבגר בבת אחת, ואפילו להזדקן. הרבה זכרונות נשארו לי מברעזיב, עצובים ונעימים, וקשה להכניס בהם סדר.

במרכז זכרונותי מהעיירה מזדקר, כמו מגדל, בנין בית־המדרש הישן, והרבה מחוויותי קשורות אתו.

למה דווקא בית־המדרש? הרבה סיבות לכך. ראשית, גרנו במרחק של כמה בתים ממנו, ברחוב צדדי, שנקרא "פיאסטאווא".

כשהלכנו לחדר, לבית־הספר, או סתם לעיירה, עברנו תמיד ליד בית־המדרש. לפי שהבנתי בילדותי, היה בית־המדרש המקום הקדוש ביותר בעולם, ובעוברי לידו הרגשתי תמיד רעד של יראת שמים.

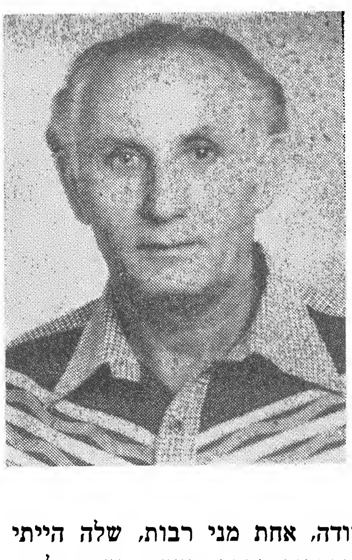
בנוסף לכך עמד בית־המדרש בצומת חשוב. כשיצאו מבית־המדרש, ישר מולו עלו לעיירה, לרינק ולכל יתר הסימטאות והרחובות, בהם נמצאו כל המוסדות, החנויות ויתר המקומות החשובים של העיירה. ביציאה מצד שמאל, מזרחה, פנתה הדרך למקווה, לבית השחיטה לעופות ולבורקובקה. בפניה ימינה הובילה הדרך ל"רנדז'יניס", ל"פאנסקי קז'אקיס", אח"כ ליאשניצה — והלאה לעולם הרחב.

כשירדו בדהירה במורד ההר מהעיירה לכיוון ה"רנדז'יניס", שהזכרכנו, קרה שהסיחו לרגע את הדעת ונכנסנו ישר לקיר בית־המדרש.

מקרה אחד של התנגשות בקיר בית־המדרש נחרט בזכרוני, והשאיר עלי רושם בל יימחה: נער, בשם יהושע שוובר, רכב על אופניים בירידה הנ"ל, נזכר במאוחר לקחת שמאלה, ונכנס במלוא התנופה לקיר בית־המדרש. הוא נפל, נפצע ואיבד את ההכרה. הייתי מזועזע מהמקרה, שנראה היה בעיני הילד שלי כאסון הכבד ביותר, שיכול בכלל לפגוע באדם. חודשים ארוכים הייתי תחת רושם המקרה, ולא יכולתי להשתחרר ממנו.

רצה הגורל, ששנות הילדות שלי נקטעו בבת אחת בעת הכיבוש הגרמני, ואסונות ומעשי זוועה הפכו לתופעות יום־יומיות, וגם אלה שלא נפגעו מהם באופן מיידי, חיו בצל המוות הצפוי. מובן, שכל זה מחק בי את רושם המקרה "הקטן והצנוע", שקרה עם הנער.

האסונות האישיים והאינדיבידואליים נמשכו עד שבא האסון הכללי הנורא של העיירה כולה, שבו נספתה כל האוכלוסיה היהודית, אנשים, נשים וטף.

אלי ווייס

הבריחה

ב־1 בספטמבר, מיד עם פרוץ המלחמה, החלו להגיע ידיעות על דבר נצחונותיהם הכבירים של הגרמנים, ועל תבוסת הצבא הפולני, התפרקותו ובהלת הבריחה, שאחזה בחייליו.

מהומה איומה פשטה בין יהודי העיירה, ומי שרק היה מסוגל לכך, הצטרף לבריחה מזרחה, ודרומה לעבר הגבול עם רומניה. משפחות נפרדו; זקנים, נשים וטף נשארו בביתם, באין כוחם מספיק לתלאות הדרך, ובחורים צעירים נטשו את בתיהם, ומצוידים בתרמיל על שכמם — יצאו לדרך. "אוציקניערעס" — "בורחים" קראו למאסות־האדם, שהציפו את דרכי פולין, ומבוהלים ברחו מבלי שידעו לאן.

גם אני, בתוך קבוצת צעירים מברעזיב, יצאתי לדרך "מזרחה". בדרך הגיעה שמועה לאוזנינו, שהצבא האדום חצה את גבול פולין, ומשתלט על איזור גליציה המזרחית. בכוחותינו האחרונים מיהרנו קדימה, בתקווה שיעלה בידינו לחמוק מן הידיים הנאציות.

כאן ברצוני לספר אפיזודה, אחת מני רבות, שלה הייתי עד ראיה. בעוברינו באחד הכפרים בדרך, מצאנו באר פולנית פרימיטיבית, וכל העוברים נעצרו שם עייפים ומיובשים. לפי התור העלה כל אחד דלי מים, טבל את פניו בתוך הדלי, להתרענן ולרוות את צמאונו. מיד הופיעה קבוצת חיילים פולניים, שנותקו מיחידותיהם, ונדדו בדיוק כמונו, ללא מטרה.

גם הם נעמדו בתור לבאר, לרוות את צמאונם. אחרי ששתו לרוויה, היפנו את מבטם לכל העברים — לקחו את רוביהם המכודנים, ובתוספת קללה עסיסית פולנית, השליחו אותם לתוך הבאר. אחר פשטו את מדיהם הצבאיים, התעטפו בסמרטוטים מכל הבא ליד, והצטרפו לזרם הבורחים...

אנחנו, בחורי ברעזיב, הצלחנו להגיע עד לעיר דרוהוביץ, ומיד אחר הגיענו לשם, נכבשה העיר ע״י הגרמנים. הם הוציאו מיד כרוז ובו פקודה, שעל ה״בורחים״ ללא הבדל לאום (!) לשוב מיד לבתיהם.

לא היו בנמצא שום אמצעי תחבורה, ולכן יצאנו לדרך ברגל. המתח העצום, שליווה אותנו, העייפות, בה עברנו דרך עיירות וכפרים, במטרה להקדים ולהימלט מפני השונא, — כל אלה מנעו מאיתנו לתהות על מצבנו המר, וכן לא יכולנו לנחש את הצרות, העתידות ליפול על ראשינו בעתיד הקרוב. הדרך בחזרה היתה רצופה סכנות. ואנו אף לא העלינו בדעתנו את השינויים, שחלו תוך ימים ספורים, מאז שעזבנו את בתינו.

מכל מה שעבר עלינו בדרכי נידודינו אספר רק שני אירועים, בהם ראינו את מלאך־המוות ממש לנגד עינינו — וכיצד יצאנו מן הפגישה עמו ממש בניסים.

בדרך לאוסטריק צצו, כמו מתחת לפני האדמה, כנופיית איכרים אוקראיניים, שהתארגנו לשדוד מן הנודדים את תרמיליהם, נעליהם, כספם, שעוניהם... הם היו מצויידים בנשק קר — חרמשים, מגלים, קלשונים, מוטות־ברזל — ובהם התנפלו על האנשים, שתפשו מנוחה באחד השדות. למזלנו, חנינו עמוק יותר בתוך השטח, והם התנפלו על אלה מן השורה הראשונה. כמה מן הבורחים, בעיקר פולנים, שעוד שמרו על שמץ של אומץ־לב, מן הזמן בו הם היו השליטים, העזו להתנגד בכח. פרצה תיגרה עזה, השודדים השתמשו בנשקם, וללא רחמים, כחיות פרא קרעו איברים שלמים מאנשים חיים. בשדה נותרו גופות רבות פזורות.

הרוצחים האלה הפכו מאוחר יותר, בשעת השלטון הנאצי, עוזרי־הרצח של ה־ס.ס. ושל ה״איינזאץ־גרופן״, והם שהיוו את הגרעין של ה״בנדרובציס״, הזכורים לשימצה.

אחרי שהרוצחים הסתלקו, פנו הנשארים בחיים כל אחד לעבר ביתו.

בעוצרנו בחורשה קטנה, לא רחוק מאוסטריק, הופיעו לפתע כמה בחורות, שנראו כבנות ישראל, ותרו סביבן בעיניים חקרניות. ברמזים שונים הצלחנו להתוודע אליהן. הן סיכנו את חייהן ובאו להזהיר אותנו, ולמנוע מאיתנו להמשיך בדרך, בו בחרנו. באותה דרך התמקמה הגסטאפו ביחד עם חוליגנים אוקראינים על גשר גבוה מעל תהום, דרשו מכל העוברים להזדהות, הוציאו את היהודים, וזרקו אותם לתהום; שם חיכתה לפצועים כנופיה אחרת של שודדים, שרצחו אותם באכזריות פראית. הבנות היהודיות הציעו להראות לנו דרך צדדית, עוקפת, העוברת בשדות. קשה היה לנו להחליט באיזו דרך לבחור. גם בדרך זו היה סיכון רב, הרוצחים ארבו בכל פינה, וחששנו לסכן את חיי הבנות. מצבנו היה נואש. רצוצים ושבורים מעייפות, מיואשים, בגדינו המיוזעים דבוקים לגופינו, התחלנו להתקרב בזהירות לעיירה, בתורנו אחר איזו אפשרות לעבור את הגשר.

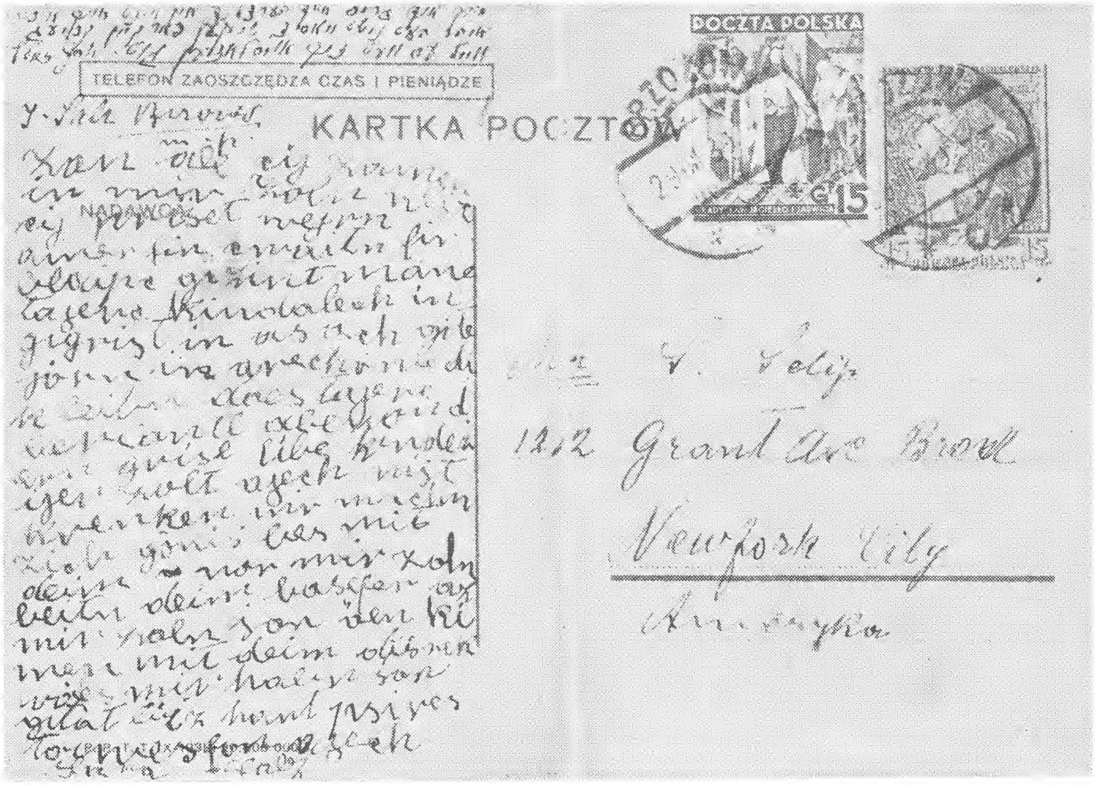
בהתקרב לשם קרה לנו הנס השני, וניצלנו ממוות בטוח. לפתע החלה להשתולל סערה, רעמים וברקים, שהתגברו מרגע לרגע, גשם זלעפות ניתך ארצה, וחושך כיסה את הכל. הסופה הלכה וגברה, נדמה היה ששמים וארץ מתמוטטים, והנה, הנה מתקרב חורבנו של עולם. שבר הענן הציף את כל הסביבה, והפטרולים הגרמניים, המבוהלים עזבו את משמרתם, בנסותם למצוא מחסה.

אנו ניצלנו את הבהלה, ותוך המבול הנורא, בכוחותינו האחרונים, חצינו את גשר המוות. הבנות היהודיות פגשו אותנו מחוץ לעיר, ודאגו למצוא לנו בית יהודי, בו הצלחנו ליבש את בגדינו, להניח את ראשינו, ולישון לילה אחד. השכם בבוקר יצאנו לדרך — הביתה.

קיווינו להגיע לפני יום־כיפור.

רבות הסכנות שעוד ארבו לנו בדרך, ולא אפרט את התלאות שמצאונו עד שעינינו זכו לראות את הבית המיוחל.

הגענו בערב יום־כיפור, לפני כל־נדרי. המראה, בו הופענו, התאים בהחלט למועקה הכבדה, ששררה בעיירתנו, וביחד עם כל הציבור המיואש הלכנו בלב שבור וברוח נכאה לקבל את ״יום־הדין״ הקרב.

TELEFON ZAOSZCZĘDZA CZAS I PIENIĄDZE

KARTKA POCZTOWA

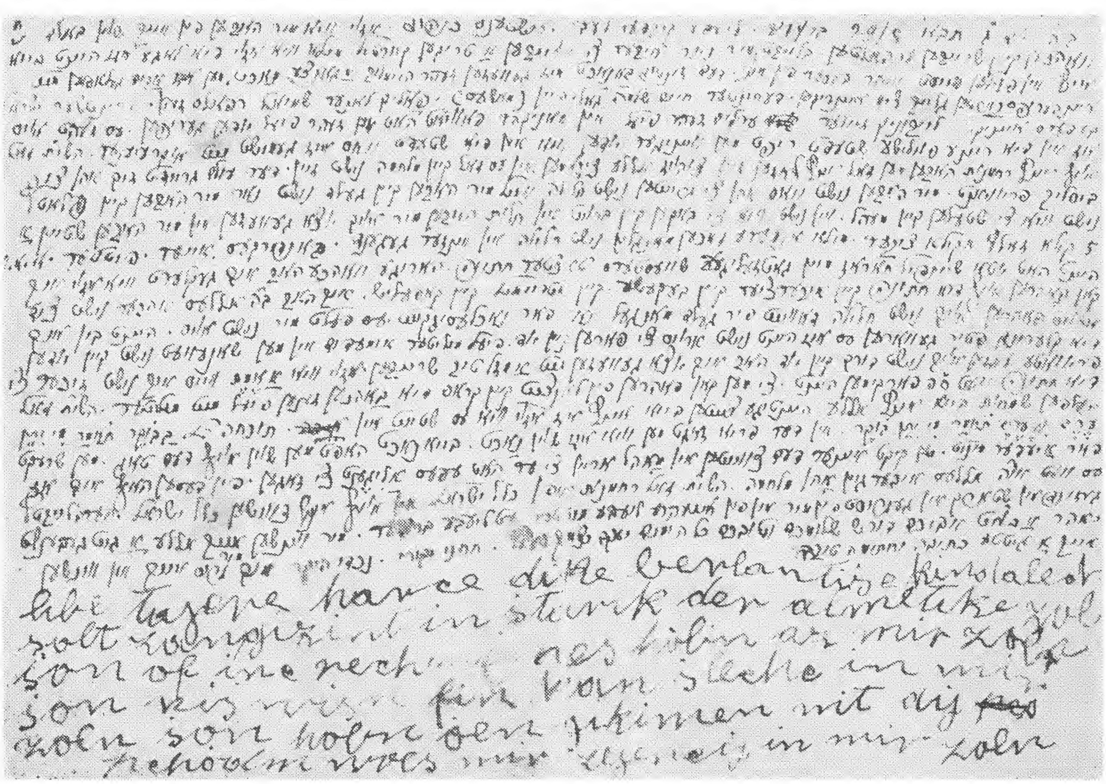
POCZTA POLSKA

NADAWCA

1212 Grant Ave Bronx

New York City

Ameryka

גלויה מהעיירה

גלוית־הדואר, שצילומה מופיע בעמ׳ הקודם, נכתבה ביום שלישי, 9 לאוגוסט 1939, שלושה ימים לפני פרוץ המלחמה, ונשלחה מברעזיב ע״י ר׳ יעקב־יצחק זאלץ, הי״ד, ואשתו שרה, אל בתם, גיטל, בניו־יורק. זוהי, למעשה, גלוית פרידה של הורים מבתם וממשפחתה, כאילו הרגישו, שזוהי ההתכתבות האחרונה עמהם.

ההורים משתדלים לא לגלות את פחדם מפני סכנת המלחמה הצפויה, כדי לא לעורר דאגה אצל ילדיהם.

הגלויה מכילה דו״ח קצר על המצב ועל האווירה בעיירה בימים ה״חמים״ ההם.

— — — — —

״מילא, על המצב הנוכחי בפולין הנכם יודעים יותר מאתנו. ביום הראשון שעבר היה ״שמח״ כל הלילה. התרוצצו עם צווי־גיוס להתיצבות מיידית. גויסו: חיים שלמה פיינגולד (חיים בנק), רפאל לנר, בנו של שמואל בן רפאל. טרינטשר, נכדו של ישראל הבלן, בוניק זיילר וכן הרבה מאוד פולנים. בנפת סאנוק גויסו הרבה יהודים. מסתבר, שבשטחים פולניים מובהקים נקראים פחות יהודים מאשר בערים בעלות אוכלוסיה מעורבת עם אוקראינים.

השי״ת ירחם עלינו, שיינתן לנו להישאר בבתינו ביחד, ושלא תהיה מלחמה.

הציבור אוגר קצת מצרכי מזון. לנו אין מה להכין, לא, חלילה, בגלל שאין לנו כסף, אלא שאין לנו מקום לאחסן קמח, ואין לנו תנור לאפות לחם. יצאנו ידי חובה עם 5 ק״ג מלח וק״ג סוכר...

מילא, מצרכים אחרים, כמו תפוחי־אדמה, חמאה וביצים לא חסרים בסביבתנו.

היום מתחתנת יוטה, בתה של שיינדל הארז — אחותי המנוחה. לפני שבוע התלבטתי איך לנסוע לחתונה — — — כעת אני פטור מדאגה זו. היום לא כדאי ליהודי לנסוע. בכל מקום חיילים, וגם אזרחים אינם חסים על יהודים. יצאתי ידי חובה עם ״מזל־טוב״ בלבד.

למען האמת, אינני בטוח כלל, אם החתונה תתקיים היום, ואם אפשר לנסוע מלנצוט לקרוסנו — הרכבות מלאות אנשי־צבא. השי״ת יעזור שתהיינה שמחות אצל כולנו. היום אצלנו כפי שכתוב ב״תוכחה״: ״בבוקר תאמר — מי יתן ערב; ובערב תאמר — מי יתן בוקר״. מפחדים מכל רגע. כל אחד מסתכל בפיו של חברו — אולי יש לו לספר איזה שקר...

בכל זאת אני מקווה, שהכל יעבור בשלום, ולא תהיה מלחמה. השי״ת ירחם על כלל ישראל, ועלינו בתוכם.

היו בריאים, הננו דורשים בשלומכם ומאחלים לכם שנה טובה וכתיבה וחתימה טובה

אביכם, הדורש בשלומכם ובטובתכם כל הימים.

י. י. זאלץ״.

אשתו ממשיכה את הגלויה ביידיש באותיות לאטיניות. היא כותבת בצורה מרגשת, ותחושתה הקשה מתבטאת בהת־רפקות על ילדיה, מפליגה במילים של חיבה, ומביעה את תקוותה, שהכל יעבור — והפחד, שהיה מנת חלקם, יהיה במקום הרע, ח״ו, שהיא מקווה שלא יבוא עליהם.

את הגלויה מסיים הבן, יוסף (ניספה במחנה יאווישוביץ). הוא מרגיע אותם, ש״אין מה לפחד ממלחמה, הכל ייגמר בטוב...״.

☆

כפי שאפשר לראות מכל הנכתב, וכן מכל מה שנזכרים מהימים רוויי המתח ההם — הפחד היה מפני המלחמה הצפויה ומכל הזעזועים ושפיכת הדמים, שבאים בעקבותיה.

לאף אחד לא היה מושג על יחסי הכוחות בין פולין וגרמניה. חששו מהפצצות הדדיות, מהתקפות גז, ומכך שבשטחים ליד הגבול יהיו קרבות קשים, הפגזות וחדירות גבול מסוימות. על כך שפולין תתמוטט תוך ימים ספורים, והיא תפול לתוך הלוע של החיה הגרמני— איש לא ציפה. ההמשך ידוע. הצרות נתכו על ראשי היהודים — קודם בהדרגה, הסבל גבר מיום ליום, עד שהגיעו להשמדה כמעט טוטלית של יהדות פולין, ועיירתנו, ברעזיב בתוכה.

שרה לויטה הי״ד - מכתב

המכתב דלהלן נכתב על ידי אחותי, שרה לויטה, הי״ד, אל בת דודתי אסתר הניג, ובו היא מספרת על ימיה האחרונים של הדודה שרה גיטל ז״ל — אמה של אסתר.

המכתב הוא ללא תאריך, הוא נכתב בקיץ 1941 ונשלח לצרפת הכבושה, בה התגוררה אסתר. סבלותיה הקשים של הדודה ממחלתה מתוארת במכתב ברגישות רבה, ותוכנו מדבר בעד עצמו. בין השורות אפשר לחוש את האווירה הקשה, הכללית, בה היו כולם שרויים — אם כי אלה היו עוד ימים ״שקטים״ יחסית, בהשוואה למנת הסבל והצרות, שהיה עליהם לעבור אחר כך עד לסוף המר.

המכתב נכתב בשפה הגרמנית בגלל הצנזורה.

א. ל.

— — — — —

אסתר היקרה,

אני מודה לך מאוד על מכתבך, עליו אני יכולה לומר, כמוך, שהסב לנו שמחה עם עצב בעת ובעונה אחת.

תודה מקרב לב על החבילה הקטנה, הדברים מועילים מאוד, מן השמלה עד לכותונת ולגרביים.

וכעת, בת־דודתי היקרה, רוצה אַת שאכתוב לך על אודות אימך היקרה, כי כפי שאַת בעצמך מבטאת זאת בצורה כה עצובה, רצונך לדעת, על אף המחיר הכבד של הכאב.

ובכן, מאז שהילדים עזבו, סבלה אמא מאוד, געגועיה היו עצומים, חסרה לה תעסוקה, כי כמעט באותו הזמן חיסלה היא את החנות, מקום בו עבדה בכל ימי חייה והשקיעה בו את כל מרצה.

באותו הזמן התחילה להתאונן שאיננה חשה בטוב, קראה לרופא, אך גם הוא לא ידע הרבה, ואף לא שיערנו שמקננת בה התחלתה של מחלה איומה.

החורף הראשון עוד עבר איכשהו. ניהלה את משק ביתה, נהגה לבוא אלינו ולדודה חוה, לעיתים קרובות. באביב הורע מצבה, ובמשך כל אותה שנה, עד לאביב הבא — הלכו סבלותיה והתחזקו. עשינו כל מה שביכולתנו; היא בילתה שלושה שבו־עות באיבוניץ, אחר כך נסעה לסאנוק ולקראקוב. לקחנו על עצמנו את הדאגה ואת הטיפול בה, עד כמה שהיה אפשרי.

לא רצינו לקחת ממנה לחלוטין את ההתעסקות במשק ביתה. פעם בשבוע היינו אופות, ולפעמים מבשלות. לא נחסך ולא היתה שום התחשבות בכסף, ביחס לצורכי בריאותה — כאשר חסרה פרוטה, נלקחה הלוואה.

היינו באים אליה בכל יום, כדי להמעיט את הרגשת בדי־דותה. לא פעם חשבתי שאין ביכולתי למלא את מקומם של ילדיה הרחוקים, אני "תחליף" בלבד. איך, למשל, ניתן היה להכניס מקצת שמחה בלילי שבת שלה! על אלה התאוננה היא לרוב.

את הסבל הפיזי, עד כמה שהוא היה גדול, אותו היא נשאה בהתאפקות בלתי משוערת, הידקה את שיניה ולא אמרה דבר. את הכאבים שלה, ראינו יותר מאשר שמענו עליהם. רק געגועיה היו ללא נשוא. בשום מקום ובשום זמן לא מצאה מנוחה ושיכחה מהם, מלבד בשעה שהיתה מקבלת מכתב מהילדים — הדבר היחידי אשר הסב לה הנאה.

היתה מצפה בהתמדה לדוור — פעם אף רצתה לכתוב אליכם: מדוע שלא יידעו ילדי עד כמה חולה אני — אמרה היא פעם.

תקוותה הגדולה היתה לזכות ולראות עוד פעם את ילדיה, שום סבל לא נראה לה גדול מדי, ובלבד לזכות לרגע זה, שתוכל להתאונן בפניהם — כפי שאמרה — לספר מתוך שמחה את מה שעבר עליה.

אבל, לאסוננו — היה עליה למות בלב ללא נוחם!

אף פעם לא רצתה להישאר במיטה, כדי לא להכביד על מישהו.

בימיה האחרונים לא עזבנוה — אף לא צעד אחד; דעתה היתה צלולה עד לרגעה האחרון. אותנו היא ביקשה שנלך לנו, כי כבר אין ביכולתנו לעזור לה.

חזרה על כך שוב ושוב, שמאוד רצתה לחיות ולראות את שובם של ילדיה הביתה, אבל היא מודעת לעובדה שזה בלתי אפשרי — סיבלה עבר כל גבול — וכעת היתה לה רק בקשה אחת לאלוהים — שלא יענה אותה זמן ממושך מדי.

במשך הזמן התקשרתי אליה במאוד מאוד. סבלתי איתה ולקחתי חלק ברגשותיה. היא עמדה במרכז דאגותי, הרגשתה שימשה מודד להרגשתי.

על אודות הדוד אינך צריכה להיות מודאגת. תודה לאל, הוא בריא, אומנם, נראה זקן יותר, עכשיו כשהוריד את זקנו. הוא אדם נקי מאוד, שומר על סדר בביתו — אנו באות לפעמים לעשות נקיון יסודי. הוא אוכל אתנו ארוחת הצהריים. מחליף לבנים, כרגיל. כשהוא מזמין כובסת, אנו הולכות לעזור, ואח"כ לגהץ.

מזל־טוב לאירוסי אברהם. שיביא מזל למאורסים ולאחרים. דרישות שלום לבביות לך, לבעלך ולילדים. גם הורי, אחי ואחיותי וכל המשפחה דורשים בשלומכם ומאחלים מזל־טוב.

ש ר ה

אברהם לויטה

שנות האימה והשכול

כאשר מנסים לספר על החיים בעיירה לפני מלחמת העולם השניה — קל מאוד לגלוש לנוסטלגיה, ולתאר את המציאות הקשה והמרה של אז, כתקופה של שלווה פסטורלית; במיוחד כשהזכרון עובר דרך השואה, שבאה אחריהם — הם נראים כמעט כאידיליה. אלא שהמציאות היתה שונה.

שנאת ישראל היתה מושרשת עמוק בפולין. קבלת העצ־מאות בגמר מלחמת העולם הראשונה היתה מלווה בפרעות ביהודים ובשוד רכושם. זכורים גם ההשתוללויות של כנופיות החיילים של גנרל הלר — "ההלרטשיקים" — הידועים לשימצה.

אחרי כמה שנים של רגיעה יחסית, בתקופת שלטונו של פילסודסקי, החלה האנטישמיות להרים ראש, ונעשתה ברוטלית יותר ויותר. הדברים, אומנם, ידועים, אך מסיבות שמניתי לעיל יש צורך להזכירם.

שנות ה־30 היו שנים של משבר כלכלי ותסיסה בכל ארצות אירופה, ולשונאי־ישראל קל מאוד היה להפנות את התמרמרות האוכלוסיה לכיוון היהודים. אומנם, המדינות, שקיבלו את עצמאותן אחרי השלום בוורסאיל, ביניהן פולין, חתמו על האמנה של חבר הלאומים דאז לשמירת זכויות המיעוטים הלאומיים, אך מהר מאוד נוכחו הם לדעת שאין להתיחס ברצינות יתרה להתחייבות הזאת (פולין ביטלה את התחייבותה ב־1934).

בקשר לכך כדאי להזכיר מקרה אחד יוצא דופן. בתקופה ההיא השתוללה ברומניה קבוצת בריונים "גווארדית הברזל", שפרעו ביהודים. הוקמה ממשלה אנטישמית לאומנית, בראשותו של גוגה, אשר כללה את צורר היהודים המובהק, פרופ׳ קוזה. הדבר עורר חרדה בקרב הציבור היהודי באירופה; כתוצאה מלחץ מצד המעצמות המערביות הופלה הממשלה המרושעת כעבור כחודש ימים. הדבר צינן במידת מה גם את שונאי ישראל בפולין, אך לא לאורך זמן.

בינתיים באו הצרות מכיוון אחר — האשמדאי הנאצי החל להטיל את צילו האפל על אירופה כולה. הצלחתו וכניעת מעצמות המערב לפניו הוכיחו את חוסר האונים של היהודים ואת השפעתם האפסית בעולם. צוררי היהודים הרימו את ראשיהם, והגבירו את פעולתם בתנופה רבה, תוך חיקוי של הדוגמה הנאצית ובהדרכתם הפעילה.

נושאת הדגל של שנאת ישראל בפולין היתה בראש ורא־שונה "המפלגה הלאומית הדמוקראטית" או כפי שקראו לה בקיצור — "אנדקים".

בריונים התקיפו יהודים ברחוב, והתנכלו להם בכל מקום. באוניברסיטאות הונהג רשמית "נומרוס קלאוזוס" ליהודים, ולמעשה צומצם מספרם בהם עד למינימום. לסטודנטים היהו־דים המעטים, שהתקבלו למוסדות להשכלה גבוהה — דאגו "חבריהם" ללימודים הפולניים למרר את חייהם ועשו את הכל כדי לסלקם משם. סגרו בפניהם את המעבדות ואת הספריות. הכריחו אותם לעמוד בפינה בעת ההרצאות. לא פעם הותקפו הם במקלות ובמוטות ברזל ונזרקו מהאולמות דרך החלונות. המשטרה, שלא היתה חשודה באהדה מיוחדת לנתקפים — לא הורשתה להיכנס לקמפוסים האכסטריטוריאליים. מדיניות הממשלה היתה מלחמה כלכלית נגד היהודים והצרת צעדיהם, בהתאם להכרזת ראש הממשלה דאז, סקלדקובסקי: מאבק כלכלי נגד היהודים — אדרבה ("אוושעם") אך עוול — לא! החלק הראשון של ההצהרה בוצע בעקביות ובכל האמצעים. החרם הכלכלי על היהודים והמשמרות ליד חנויותיהם צימצם את מקורות הקיום שלהם, שבלאו הכי לא היו רבים, שכן הרבה ענפים בכלכלת המדינה היו סגורים בפניהם. חלקים גדולים מהנוער היהודי המתבגר נשאר ללא סיכוי לעבודה ולפרנסה. האווירה האנטישמית הגיעה לשיאה, בשעה שהיטלר החליט לקרוע מצ׳כוסלובקיה הדמוקראטית את חבל הסודטים, שהיה מיושב גרמנים רבים, ולספחו לגרמניה. כדי להגביר את הלחץ על מעצמות המערב, אנגליה וצרפת, שערבו לשלי־מותה הטריטוריאלית של צ׳כיה, השכילו הגרמנים לרתום לעגלתם את ממשלות פולין והונגריה. מאחר ובשטחים מזעריים בצ׳כוסלובקיה, שגבלו עם הארצות הנ״ל, התגוררה אוכלוסיה, אשר בחלקה היתה ממוצא פולני והונגרי — הצטרפו ארצות אלה לאולטימטום הגרמני, ודרשו גם הם — לקבל נתחים מהטריטוריה של צ׳כיה, שעמדה להיקרע לגזרים.

הממשלה הפולנית, שהיתה מורכבת מפוליטיקאים קטנים, קצרי־ראות, לא הבחינה במלכודת, שהגרמנים טמנו לה. הם אירגנו הפגנות "ספונטניות" של פאטריוטיות היסטרית, וגייסו את צבאם כדי לאיים ביחד עם "בעלי־בריתם" גרמניה והונגריה על המדינה השכנה ולאלצה לקבל את דרישותיהם.

היהודים לא נגררו אחרי דברי ההבל הדמגוגיים, ובליבם הסתייגו מצעדם האווילי של השליטים הפולניים, אשר בעד נזיד עדשים מדומה היו מוכנים להצטרף לאויבם הגדול והמ־סוכן ביותר, ולעזור לו לחסל מדינה שהיתה בת בריתם הטבעית.

אהדתם הידועה לצ׳כוסלובקיה הדמוקראטית מצד אחד, וההתנגדות להתחברות להיטלר מצד שני — העמידה את היהודים בסכנה של פרעות והכרזתם כ"בוגדים" על כל מה שהשתמע מכך.

ה"ידידות" ו"שותפות האינטרסים" בין פולין לבין גרמניה הגיעו מהר מאוד לקיצם. אנגליה וצרפת נכנעו הרבה יותר מהר, מכפי שחששו. היטלר קיבל את מבוקשו ב"הסכם מינכן" וצ׳כיה הופקרה; אך הנאצים לא הסתפקו בחבל הסודטים, וכבשו אחרי זמן קצר את צ׳כיה כולה. כעת היפנו הנאצים

את התקפת המחץ האדירה שלהם נגד הקורבן הבא — נגד בעלת־בריתם לשעבר — פולין. הדרישה היתה: דנציג וה־"פרוזדור" (הפולני, לים). מכונת התעמולה הנאצית הענקית נכנסה לפעולה. העיתונות והרדיו הגרמניים החלו להסית בצורה פראית נגד פולין, לפי מתכונתם הידועה. האיומים נעשו תוקפניים מיום ליום. השלטונות הפולניים היו המומים, ואיבדו את עשתונותיהם. בהתחלה ניסו לשמור על פרופיל נמוך, לא להיגרר אחרי ההתגרויות, כדי לא לתת לגרמניה תואנה להתקיפם. משנוכחו לדעת שהדבר אינו עוזר, החלו לגייס את הצבא, וניסו להכין את העם להתמודדות הצפוייה, שעל טיבה לא היה להם כל מושג. המתח עלה מיום ליום. מועקה כבדה ירדה על הארץ. האוויר היה רווי פחד. התקווה הקלושה, שעמידתן הנחרצת של מעצמות המערב מאחורי פולין תרתיע את התוקפן, — התגלתה כמחוסרת יסוד. המלחמה עמדה בשער. אוגוסט 1939. ברית רוסיה־גרמניה, חוזה ריבנטרופ־מולוטוב הידוע הדהים את העולם כולו. גרמניה הבטיחה את עצמה מן העורף, וכעת לא תחכה זמן רב כדי להלום ולזנק על הטרף.

את מצוקת היהודים בפולין, עוד לפני המלחמה המאיימת, הזכרתי קודם. רבבות צעירים וצעירות, חברי תנועות נוער ציוניות, שגמרו "הכשרות", וקיוו לקבל סרטיפיקטים לארץ ישראל — נשארו תקועים במקומם, כי הבריטים, בציניותם האכזרית, סגרו בפניהם את שערי הארץ. המועדונים הציוניים, ששקקו פעם פעילות תרבותית וחברתית, התרוקנו מתוכנם. ייאוש ותסכול השתררו בקרב הנוער. המסגרות החלו להתערער.

כעת התווספה הסכנה ההיטלריסטית ונעשתה מוחשית ביותר. נהמת החיה הנאצית המתקרבת נשמעה בכל אימתה. הצעירים היהודיים חיפשו נואשות כל סדק, כדי להימלט ולברוח מהאש, שעמדה לכלותם, אך כל מדינות העולם נעלו דלתותיהם בפניהם. תא הנידונים לכליה נסגר סופית. הקורבנות הוסגרו לתליין.

☆

ביום ששי, אחד בספטמבר 1939, התעוררו אזרחי פולין לשמע הידיעה האיומה שמלחמת העולם השניה החלה.

על לוחות המודעות כבר היו מודבקות מודעות עם נאומו של נשיא המדינה, שקרא להתגייסות העם ולהתנגדות לפולש, וכן מודעות על הכרזת מצב מלחמה וחובות האוכלוסיה האזרחית להתארגן להתגוננות מפני התקפות אוויר.

יותר לא שמעו מהשלטון המרכזי.

איש עוד לא הכיר את מכונת המלחמה האדירה של גרמניה, וכן לא ידעו על חולשתו מעוררת הרחמים של הצבא הפולני, על ציודו הדל והמיושן, על רמתו העלובה של קציניו ומפקדיו. כולם ציפו שהצבא יחזיק מעמד עד שארצות המערב יקיימו את הבטחתן, ויבואו לעזרת פולין, והגרמנים יובסו.

בלילה התרוקנו רחובות העיירה, וחושך מוחלט השתרר בה. פקחים, שאורגנו ע"י ההגנה האזרחית התהלכו בזוגות, ושמרו על האפלה. האזרחים הוזהרו להיות מוכנים להתקפות גז, ומאחר ומסכות גז לא היו בנמצא, הוצע לטבול מטלית במים עם סודה שתייה, ולשימה לפני האף. בשמוע רעש של מנוע, החלו צעקות היסטריות: "מטוס! מטוס!" ואנשים דימו להרגיש ריח של גז, והחלו לטבול את המטליות ולסתום בהן את הנחיריים, בהתאם להוראות...

על הנעשה בחזית לא היה ידוע שום דבר. מקורות האינפורמציה העיקריים — העיתונים, אשר בזמנים כתיקונם הגיעו באיחור של יום מוורשה, הפסיקו בכלל להגיע לעיירה, כי הגרמנים, מיד ביום הראשון של המלחמה שיתקו את התחבורה בהפצצותיהם המאסיביות. מקלטי הרדיו היחידים לרשות הציבור היהודי היו במועדון הציוני "בית יהודה" ובמועדון ע"ש פרץ, ואלה שהלכו לשמוע את השידורים, חזרו נבוכים מהגמגום של ההודעות הרשמיות. לידיעות המרעישות של התחנות הגרמניות על נצחונותיהם המדהימים — התקשו להאמין וחשבו אותם לתעמולה. אנשים ניזונו משמועות. מבוכה שררה בכל.

האינטליגנציה היהודית, אנשי ציבור ומנהיגי העדה, קלטו ידיעות מתחנות זרות שונות, ועמדו על הסכנה לפני שידע זאת הציבור הרחב. הם ברחו ראשונים מן העיירה, למזלם, כי הם נועדו להיות הקורבנות הראשונים.

ידוע, כי מיד אחרי כניסת הגרמנים לעיירה, בא קצין נאצי, איש חברת "סימנס" לחפש את ראש הקהילה, ד"ר זעלנפרוינד ז"ל, איתו היו לחברה "חשבונות" עוד מזמן שהוא ייצג, כעורך־דין, את העיריה כלפי חברת "סימנס", כאשר זו עסקה בהתקנת חשמל לעיירה, כמה שנים לפני המלחמה.

במקום עיתונים ורדיו הופיע ראש העיר ליד בנין ה"גמינה" (העיריה) להקריא לפני האזרחים שהתאספו, את הקומוניקטים הרשמיים, שאיש לא ידע מי חיברם ומנין הגיעו — על ייצוב החזית, על הדיפת התקפות האויב, על עמידה איתנה של המגינים, וכו'.

ביום ראשון, יום השלישי למלחמה, נתבשרנו שאנגליה וצרפת, אשר כולם האמינו שהם כוח צבאי עצום, הכריזו מלחמה על גרמניה, והדבר עורר התלהבות עצומה, שהנה מגיע קיצם של הגרמנים. השמחה לא ארכה זמן רב. למחרת, בשעות הבוקר, נדהמו בעיירה למראה מאות גברים צעירים בלבוש אזרחי, עם תרמילים על שכמיהם, עוברים ברחובות העיירה, ופניהם "מזרחה".

איש מהם לא ידע היכן מתחיל ה"מזרח" ומה הם יעשו, כשיגיעו לשם. הם נענו להוראה, שניתנה ע"י השלטונות בימים הראשונים של המלחמה, בעוד שנדמה היה שאפשר עוד להציל משהו, אך עד לשלב הביצוע כבר לא היה לכך שום ערך.

מסתבר, שהיתה תוכנית של שעת חירום לגיוס מילואים בשטחים מרוחקים מהחזית, תוכנית אשר התאימה לתנאים, שמתכנניה קבעו ושרטטו. אך המציאות היתה שונה. כבר ביום הראשון של המלחמה הפציצה ה"לופטוואפע" את כל מסילות הברזל החשובות, והתחבורה הופסקה מיד. בשיטתיות וביסודיות הושמדו מחסני החירום, שדות התעופה, מחנות הצבא. הקשר הטלפוני והטלגרפי נותק. לשכות הגיוס ומפקדות המילואים נעזבו, ועובדיהם הצטרפו לבורחים. הממשלה, אשר איבדה את השליטה על הנעשה, נסה על נפשה. האסון היה ברור למי שידע על המצב — אך מי ידע?

האנשים האמינו, ששם ב"מזרח" הבטוח יגוייסו להתנגדות לאויב. גם יהודים מבוגרים, אשר אימת הפולש נפלה עליהם,

הצטרפו לאנשי המילואים, בתקווה שיצליחו להגיע לשטח, בו לא תשיגם יד הכובש הנאצי. נשים וילדים נשארו בבית, מתוך הנחה — ש ב ה ם — בוודאי, לא יפגעו הגרמנים. התוכ־נית ה"צבאית", כביכול, להעברת צעירים כדי לגייסם לצבא, הפכה לבריחה המונית סטיכית.

המסע החל בקילוח דק, ובכל מקום שעברו השיירות, הצטרפו לראשונים, צועדים נוספים. הזרם התעבה, התרחב, הציף כל פעם שטחים נוספים, והפך לשטפון אדיר, שגרף אתו את כל מי שנמצא בדרכו. ארץ שלמה מתרוקנת מתושביה, אחוזי האימה, הבורחים מפני פולש אכזר ורוצח, הבא להש־מידם. השדות שלצידי הדרך היו מלאים אנשים עייפים, שהת־ישבו לרגע קט, להוריד את משאם מעל כתפיהם, לחלוץ את נעליהם, ולפוש קמעה לפני שימשיכו בדרכם. ליד כל פלג מים הצטופפו מאות, כדי לרחוץ את רגליהם הבצקות והמ־כוסות יבלות.

האנשים המקומיים עמדו על המדרכות, ליד הדרך, והביטו בתדהמה על התהלוכה האינסופית של הצועדים, שזרמה ללא הרף, יומם ולילה. הם עקבו באימה, כמוכי סנוורים, אחרי ההולכים אל איזה "פאטה מורגנה" ונעלמים באופק, כאילו נבלעו בתהום, שנפער לרגליהם. הבאים אחריהם ממשיכים במסע, מבלי לדעת מה קרה עם קודמיהם. הכל כבר היה אבוד, אך המסע נמשך מכוח האינרציה, כמו בסיפור על החייל, שראשו הותז, וגופו עוד המשיך ללכת. הנשארים חשו באב־סורד שבדבר, וניסו בכל כוחותיהם, להיאחז בביתם עד שגם הם נסחבו בפסיכוזה, ונעלמו בתוך ההמון, שהמשיך לזרום.

מהעיירה יצאו ראשוני העוזבים ביום רביעי, יום הששי למלחמה. ביום חמישי גבר מספר היוצאים. ביום ששי בבוקר, כאשר קבוצות נוספות התכוננו לדרך, הקריא ראש העיר כמה "טלגרמות" מרגיעות על שיפור במצב, ייצוב החזית וכו', והפיח לשעה קלה תקוות קלושות בליבות האנשים, אובדי העצות.

אחרי הצהריים התנדפו הבשורות, ונעלמו כבועות סבון, ובהלה תקפה את הנשארים. נגרפתי עם אחת הקבוצות האח־רונות, ועם התרמילים המוכנים יצאנו לכיוון בירטש. את הדרך, כ־50 ק"מ עשינו במשך יום השבת, והגענו לעיירה בערב, מבלי לדעת מה אנחנו מחפשים בה, ולאן פנינו מועדות. למחרת המשכנו בדרכנו, והגענו לדוברומיל. שם גר חברי הטוב, אפרים גליקסמן, הי"ד. נכנסתי לביתו עייף ומותש, והתפלאתי למצוא אותו בביתו עם משפחתו. אפרים הסביר לי, שהוא וגיסו היו, גם הם "ארוזים" ומוכנים לדרך, ורק אחרי שיקול נוסף, כשנוכחו לדעת שהכל אבוד, ואנשים מס־תובבים במעגל ממקום למקום, הגיעו למסקנה, שהאויב יגיע לכל מקום, ומוטב להישאר בבית, שבו, אולי, אפשר יהיה למצוא מסתור בעת סכנה. במקום זר גם לכך אין סיכוי. הוא הציע לי להישאר בביתו ולחכות לבאות. לא הצטרכנו לחכות הרבה זמן. כעבור יומיים נכנסו הגרמנים לדוברומיל.

ביום חמישי, 14 בספטמבר, יום ראשון של ראש השנה ישבנו בבית מאחורי שערים מוגפים; נשמעו מכות בדלת בקתות רובים ובעיטת מגפיים. חיילים גרמנים באו להוציא במכות את הגברים לעבודת טיאטוא רחובות העיירה. בערב הזרנו בשלום, אך זו היתה רק התחלה. החלטתי לחזור הביתה מה שיותר מהר. שכרנו, כמה אנשים במשותף, עגלה אצל אחד האיכרים, לנסוע דרך אוסטריק ולינסק לסאנוק. בעוברנו את מרכז העיירה אוסטריק, כבר היה שם "שמח". גרמנים ואוקראינים עצרו את העגלות של החוזרים, הורידו מהן את היהודים, התעללו בהם, תלשו את זקניהם, והיכום מכות רצח. הספקתי עוד לקפוץ מהעגלה והצלחתי לעקוף את "מרכז השעשועים", ולעבור דרך רחוב צדדי לצידו השני של ה"רינק". שם, ביציאה מן העיירה מצאתי את העגלון הגוי, שחיכה לראות מה יהיה גורל נוסעיו. במשך כשעה הצליחו, איכשהו, כולם לחזור, מוכים וחבולים, ובדרך נס הגענו הביתה. השתול־לות כנופית האוקראינים בהדרכה גרמנית גברה באוסטריק, ואלה מהחוזרים, שעברו אחרינו, מצאו עצמם בגיהנום. מעטים הצליחו להתחמק מידי הפורעים. מאות יהודים נפצעו שם קשה, וכמה עשרות נרצחו בצורה אכזרית. המאורעות באוסטריק לא היו מקרה בודד. בראש השנה חטפו הגרמנים בדינוב כ־200 יהודים, ביניהם הרבה פליטים, שנתקעו שם, ורצחו אותם ביער סמוך. בין הקורבנות היו שני בני עירנו: בן־ציון טרכמן, ראש הקהילה לשעבר, ונטע וילנר, הי"ד. על פוגרומים ורציחות במקומות אחרים בסביבה — בדוביצק ובפשמישל — נודע לנו אחר כך. היהודים החלו להרגיש על בשרם רדיפות מסוג חדש — רצחניות ועקובות־דם.

יש לציין, שחסרונותיה של העיירה שלנו, בימים כתי־קונם — היותה עיירה נידחת, ללא מסילת ברזל, בלי תעשיה, וכו' — תכונות אלה התגלו כיתרונות בזמן המלחמה. קודם כל, היא לא היתה כדאית שיטרחו להפציצה. בעת הפלישה, כשהצבא הגרמני דהר קדימה — הוא פסח עליה, וכך נחסכו ממנה הרבה צרות. בהמשך הכיבוש, עד להשמדה, היה המצב בה יחסית הרבה יותר קל מאשר ביישובים מרכזיים יותר, בהם היו מפקדות ותחנות גסטפו. פרט למכות, התעללויות, כהיבת אנשים לעבודות מיותרות, החרמת רכוש, סגירת חנויות, יעוד דברים פעוטים כאלה — הצליחו איכשהו להחזיק מעמד עד שהאסון הסופי הגיע גם אליהם.

בינתיים הספיק חלק ניכר מה"הולכים" לחזור הביתה. אלה שעזבו אחרונים לא הרחיקו לכת, וחזרו ראשונים.

תוך כמה ימים התברר שהזריזים, שיצאו מהעיירה מוקדם בגל הבריחה הראשון — יצאו בכל זאת נשכרים. ידיעות מרעישות סופרו מפה לאוזן ועוררו התרגשות עצומה. הצבא הסובייטי עבר את הגבול הפולני, לפי הסכם חשאי עם בעל בריתו הנאצי, נכנס לפולין המזרחית, בה היה מיעוט אוקראיני ורוטני גדול. הרוסים לא נתקלו בשום התנגדות, שכן הצבא הפולני היה כבר בר־מינן בשלב זה. תחנות הרדיו הרוסיות החלו לשדר על מסע נצחון של "הצבא האדום" המהולל, המתקדם ב"אוקראינה המערבית", היינו בגליציה המזרחית, ומתקבל בהתלהבות עצומה ע"י האוכלוסיה המקומית, המצפה בקוצר רוח לשיחרורה. היות והאוקראינים בכלל לא ציפו למשחררים מסוג זה, והפולנים ראו בסובייטים פולש בוגדני, אשר בא לתקוע סכין בגבם, בעת שנגפו לפני האויב הנאצי — נשארו היהודים היחידים, שנזקקו באופן דחוף למי שישחרר מידי הרוצחים, והם התיחסו להכרזת השיחרור כמופנית אליהם.

מובן מאליו, שהפליטים היהודים ממערב פולין, אשר נתקעו בשטחים, שהצבא הסובייטי השתלט עליהם, נשארו כבר שם, ולא חזרו לביתם בשטח הגרמני, כפי שעשו זאת הפליטים הפולניים. אותם החוזרים מן הבריחה, אשר לא יכלו לדעת על הצפוי, הצטערו על זריזותם, והחלו לעקוב אחרי הידיעות על התקדמות הצבא האדום. כעבור ימים ספורים התברר, שהוא נעצר ליד הנהר סאן, כ־20 ק"מ לפני ברעזיב. הצעירים היהודיים עמדו כעת לפני בריחה בפעם השניה. הפעם הם תיכננו את צעדיהם בזהירות. הקשר עם הסביבה היה מנותק. הדרכים שרצו גרמנים. יחידות הצבא הגרמני, אחרי שהתקדמו בתנופת הכיבוש הרבה יותר מהר מהצבא הרוסי המסורבל, היו בדרכם חזרה מהמזרח, ופינו את השטחים, שנועדו, לפי ההסכם, לרוסים (הם כבר הגיעו עד שערי לבוב, וכבשו בדרכם את סטרי, סמבור, פשמישל וסביבתן). עד שהתארגנו לעזיבת העיירה נפוצו שמועות, שאיש לא ידע את מקורן: הרוסים מתקדמים מערבה. אנשים הפסיקו את ההכנות ללכת לעבר קווי הגבול, כדי לא להסתכן שלא לצורך. חיכו לנעשה. ב"וואקום" של העדר מוחלט של אינפורמציה, באווירה של מתח ומצוקה, כל השמועות — האבסורדיות ביותר — התפשטו במהירות הבזק, והעובדה שהשמועות הגיעו מכיוונים שונים הוסיפה להם אמינות, והצליחו להכניס מבוכה בליבות האנ־שים, אובדי העצות.

אחת מ"סברות הכרס" אמרה שהרוסים יגיעו עד גורליץ, שהיא הרבה יותר מערבית מברעזיב. למה דווקא גורליץ? כי במלחמת העולם הראשונה, כשצבא הצאר פרץ את החזית האוסטרית, הגיע הוא עד גורליץ. סברה דומה אחרת, שהרוסים יקחו את כל ה"ווייבודסטבה" (פלך) לבוב, אשר גם ברעזיב כלולה בה.

המקור העיקרי ממנו באו השמועות על התקרבות הרוסים, היה ה"עבר השני" של ה"סאן", ומאחר והידיעות באו ממקום "חופשי", שבו, כביכול, יודעים מה נעשה, הם נחשבו כמהי־מנות. יסוד השמועות האלה היו השיחות בפולנית וברוסית רצוצה עם החיילים הסובייטיים. אלה הודרכו היטב לפני יציאתם לפולין. הם, שלא כמקובל ברוסיה, נכנסו ברצון לשיחה, ענו בידידות על דברי החיבה, שהיהודים הרעיפו עליהם, וסיפרו על חיי האושר במולדתם, על השפע השורר שם, וכו'. במיוחד הם הדגישו: "אצלנו כולם שווים" — אין הבדל בין אדם לאדם — דברים, שאחרי הסיוט הנאצי, שעבר על כולם, צלצלו כמנגינה ערבה.

השומעים המוקסמים, שבלעו את סיפורי התעמולה, ניסו ל"השפיע" על החיילים, שימשיכו את מסעם הלאה לעבר העיירות הקרובות, שם מחכים להם בכליון עיניים. החיילים, ברצונם לגרום לשומעיהם נחת־רוח, "הבטיחו" למלא את בקשתם, ולהתקדם בקרוב, כמבוקש. התמימים קיבלו את הדברים כפשוטם: "הלוא הם, בוודאי, אינם מדברים סתם", בצבא, מן הסתם, "יודעים מה שעומד להתרחש" — ומסרו הלאה שהרוסים מתקדמים מערבה. הדיבורים הקלילים והשי־חות הבטלות בצד הרוסי היוו שאלה של חיים ומוות לגבי הרבה אנשים בצד המערבי של הגבול; ומי יודע כמה קורבנות נגרמו בשל כך, שהמאמינים בשמועות אלה התמהמהו עד שהגבול נסגר לפניהם, והפסידו את הסיכוי האחרון להציל את חייהם.

האפשרויות לעבור את ה"סאן" לצד הרוסי היו קלות יחסית בשבועות הראשונים. כל התעללות של הגרמנים בעיירה דרבנה כמה עשרות אנשים לברוח לסאנוק, כדי לעבור את הגבול. כל פעם הם הב־או איתם ידיעות על ההתנכלויות ועל התפרעויות חדשות. לפי פקודת הגרמנים קמה בסאנוק מועצת יהודים — "יודנראט", עם לייב ורנר (ממשפחת ורנר בסביב־תנו) בראש, ובהסכמת האדמיניסטרציה הגרמנית וכמה קצינים, ששוחדו, הועברו במאורגן, כל יום, כמה קבוצות יהודים מעבר לנהר. היתה גם בריחה פרטית באמצעות איכרים, שגרו על גדות הנהר, התמצאו בשטח, ושמחו להזדמנות להרוויח כסף קל.

בת דודתי פייגה הניג (היום רוט, חולון) הצליחה להתקשר עם איכר כזה מאחד הכפרים הסמוכים לסאנוק, אשר ביתו היה על שפת הסאן ממש, בצד הגרמני, וחלק ממשפחתו גרה מעבר לנהר. האיש היה בעל סירה, ופייגה העבירה איתו את כל חפצי הבית למשפחת אחותה אטל ורנר מסאנוק, אחרי שברחו לעבר השני בגפם, מבלי לקחת איתם מאומה. פייגה חזרה שנית לעיירה, ארזה את חפציה היא, לקחה איתה את אחותה רייזל, והציעה גם לי להצטרף אליהן.

האיכר בא עם העגלה לברעזיב לקחת אותנו. עברנו את הדרך המסוכנת בשלום, ונשארנו ללון בביתו. בלילה עקב האיש דרך החלון החשוך אחרי תנועות המשמרות הגרמניים, שצעדו בזוגות לאורך הנהר. בשעה 2 בערך, כשראה שהשומ־רים חוזרים למחנה, ירדנו כולנו בריצה עם החפצים לחוף, וקפצנו לתוך הסירה. הוא חתר במהירות לרוחב הנהר, לכיוון הרוסים. בהתקרב הסירה לגדה השניה, נשמעו צעקות ברוסית "עצור!" האיכר הספיק להוריד אותנו ולזרוק את חפצינו לחוף והסתלק. הרוסים פתחו עליו באש, אך לא פגעו בו. אותנו הובילו למפקדה במחנה הצבאי הנטוש באולכוביץ. שם נחקרנו על מטרת בואנו, ושוחררנו. פנינו מיד ללינסק, בה היתה לנו משפחה.

כעבור כמה ימים הגיעה גם אחותי, פרידה, ז"ל, שהיתה אז בת 17. היא סיפרה, שההורים וכל המשפחה לחצו עליה שתעזוב מיד את העיירה. התברר, שהיא ניצלה בנס מידי המרצחים, אחרי כמה התנגשויות, שהיו לה איתם. הנערה, פשוט, לא תפסה עם מי יש לה עסק. היא, כנראה, הניחה, שצפויות התנכלויות מהסוג, שהיו עם החוליגנים הפולניים, שהיו נטפלים לבנות יהודיות בגסות, לעגו להן ואיימו עליהן. אך אלה, כמעט בכל המקרים, הסתפקו באלימות מילולית, ונרתעו בסוף, אחרי שהנערות עמדו מולם באומץ וענו להם בלשון חריפה. ("לשיבחם" של הבריונים הפולניים יש לציין, שהם היו תלמידים טובים למוריהם הנאצים, ואחרי המלחמה הם רצחו יהודים: אנשים, נשים וטף, בכל מקום, שגילו אותם, וללא היסוס).

למזלה הרב של פרידה היא נתקלה בחיילים מן השורה, ולא ברוצחים המקצועיים המאומנים, שהופיעו אחר כך.

ההתקלות הראשונה שלה עם הקלגסים הגרמניים היה ב"רינק". יהודי זקן יצא מביתו עם דלי, לשאוב מים מן הבאר.

את הבאר הפעילו ע״י סיבוב גלגל ברזל ענקי שקשה היה להניעו, במיוחד שהטיפול בבאר הוזנח עקב המלחמה. הרינק היה שומם. פתאום הגיחו שני חיילים גרמניים, ובראותם את היהודי ליד הבאר, ניגשו אליו מיד, שפכו את המים, ופקדו עליו למלא את הדלי שנית, ושוב שפכוהו. וכך הם המשיכו להשתעשע: היהודי סובב את הגלגל בכוחותיו האחרונים, כשהזיעה ניגרת מפניו, ממלא את הדלי, ושני המנוולים שופכים את תוכנו.

פרידה ניגשה אליהם ואמרה להם, שהיא רוצה למלא את מקומו של האיש. היא לא חיכתה להסכמתם, רמזה ליהודי להסתלק, והחלה לסובב את הגלגל. הם התנפלו עליה, גידפו אותה, ואיימו עליה באגרופיהם. היהודי ניצל את המהומה ונעלם. הענין נגמר איך שהוא, הגרמנים הסתלקו, והיא יצאה מן הענין בשלום.

המקרה השני קרא כאשר גרמני בא להחרים את חנותה של הדודה שרה־גיטל הניג. הגרמני, כדרכם, פתח בצריחות ובגידופים על הדודה המבוהלת. פרידה, שהיתה נוכחת, שאלה את הנאצי, מדוע הוא איננו מסתפק בלקיחת החנות, אלא גם מגדף ומאיים על אישה זקנה וחולה.

המנוול הושיט אינסטינקטיבית את ידו לקחת אקדחו, אך אחרי שהיסס שניה, הסתפק בסטירה שהוריד על לחייה.

אחרי המקרים האלה חששו ההורים, שהיא לא תסתגל למצב הזה, ולא תמיד ישחק לה המזל.

☆

הבריחה נמשכה, אך תנופתה נבלמה. התגלו קשיים מהצד שלא ציפו להם: הרוסים לא הירשו לעבור את קוויהם, החלו לירות אל הבורחים, ואילצו אותם לחזור אל הצד ממנו באו. כמה יהודים נהרגו בעת נסיונם לחצות את הנהר.

כך ראו בחורים, בני עירנו, בלינסק את בעלה של פעסל טייך, ר׳ לייביש לאנגזאם, הי״ד, מובל על ידי שוטרי משמר הגביל הסובייטיים עם רובים מכודנים, כשהוא שסוע, בשרו קרוע מעליו, וכל גופו שותת דם. כלבי השמירה המאומנים, בעלי הכרה פרולטרית מובהקת וחינוך לניניסטי־סטאליניסטי, שהובאו במיוחד מרוסיה הסובייטית, תפסו אותו ליד הגבול אחרי שהצליח לברוח מהגיהנום הנאצי.

את גורלו ניתן רק לשער.

בהתחלה שררה אצל הרוסים אי־בהירות ומבוכה. הם נתקלו בזרם פליטים, שהלך וגבר, ולא ידעו מה לעשות איתם. הטיפול ההתחלתי היה בידי הדרג המקומי, וכל מפקד וקצין אחראי נהג לפי הבנתו. גם העובדה שהרוסים עוד היו זרים בשטח, שלא הכירו, ואי־שיתוף הפעולה מצד הכפריים בסביבה, אשר לא השלימו עם מצב של גבול באמצע שדותיהם, כל זה הכביד על המשמרות בגבול, והם לא הצליחו להשתלט על המצב. הפליטים, שעברו את הנהר בשלבים המוקדמים, רק נחקרו במחנה אולכוביץ, ושוחררו. אלה שהגיעו יותר מאוחר, הושארו במחנה, והיחס אליהם נעשה קשוח יותר מיום ליום. חלק הצליח להתחמק מהמחנה, שהשמירה בו עוד לא היתה מאורגנת. הם התרחקו במהירות מאזור הגבול, והתערבבו באוכלוסיה, שהיתה בתנועה מתמדת. היתר, ביניהם הרבה מבני עירנו, נאסרו, והובלו תחת משמר כבד ללבוב, לבית הסוהר הגדול ״בריגיטקי״. משם עברו רק מתי מספר את הרשת הצפופה של הביורוקראטיה הסובייטית, ולמרבה הפלא — שוחררו. רבבות הובלו פנימה לרוסיה, והיחס אליהם נעשה גרוע יותר. ככל שהרחיקו לתוך רוסיה עצמה, החלו לשקוע יותר ויותר עמוק בתוך הביצה הסמיכה של מנגנון הרשע של ה־נ.ק.וו.ד.

בגבול תוגברו המשמרות, והקווים נסגרו הרמטית לפני המאחרים לברוח. הפליטים, שנשארו חופשיים, אחרי שכספם איבד את ערכו ואזל במהירות, החלו להתארגן לשהייה במקום; הם החלו לפקוח עיניהם ולהכיר את המציאות החדשה, שבה היה עליהם לחיות. רוב הפליטים התרכזו בלבוב, העיר הגדולה ביותר בשטח הכיבוש הרוסי. מספרם עלה על מספר האוכלוסיה המקומית ציבור של מאות אלפי אנשים נשארו ללא פרנסה וללא עבודה. לשכות העבודה, שניסו להמשיך בפעולתן ולחפש תעסוקה עבור ההמונים, שצבאו על פיתחן — נסגרו בפקודת השלטונות, כיוון שהן שריד של המשטר הקפיטליסטי, וברוסיה אין צורך בהן. בעיית המגורים בחורף הקשה של שנת 1940 היתה לא פחות חמורה. חלק מהפליטים התגורר אצל קרובי משפחה, שמצב הדיור שלהם עצמם לא היה מזהיר ביותר. חלק לן בבתי תפילה, במחסנים ובחנויות, שהתרוקנו. אחד הבתים, בהם מצאו מקלט כמה עשרות פליטים, ביניהם כמה מבני עירנו, היה בית הכנסת של הרבי מבויאן, (ביאנער רבי) הי״ד, שנמצא ביחד עם דירתו הפרטית ברחוב קזימירובסקה. לבית־הכנסת הזה באו הם להתחמם, אחרי שקפאו בתורים, שעמדו בהם שעות. שם הם גם לנו על הספסלים ועל השולחנות.

אני מצאתי פינה ללון בבית חברי נטע צביק הי״ד, נכדו של ר׳ קופל צביק הי״ד. אביו, איציק מנדל ז״ל, בנו של ר׳ קופל, נפטר בגיל צעיר, ואמו הי״ד, אישה חכמה ונמרצת, ניהלה את העסק, וגידלה את הילדים. בעת שלטון הסובייטים הפכה דירתה לבית מלון קטן ולמסעדה כשרה למהדרין לפליטים חרדים בעלי אמצעים, ממערב גליציה. גם גיסה, קלמן צביק, הי״ד, והנער אליעזר גולדפישר, בן גיסתה פייגה, הי״ד, התגורר בביתה.

הרבה בליתי גם בביתם של אטקה (פיינגולד) ובעלה חיים אלצטר, הי״ד, אשר קיבלוני תמיד בחביבות ובמאור פנים.

בין בני עירנו, שהתגוררו באותה עת בלבוב, ושהייתי נכנס לביתם אזכיר את האחיות אנדה ודולה דילר, הי״ד, מנדל לויפר, אשתו שפרינצע וילדיהם: יוסק ופייגע (חזרו אח״כ לברעזיב ושם ניספו), ואת גרשון (גנק) וילנר, אחיה של זיסאלה שערץ ואשתו מאנקה, הי״ד, מהכפר יאטשמיר, סמוך לעיירתנו. גרשון וילנר היה מרפא שיניים, בילה כמה שנים בדרום אמריקה, והיה אזרח ארגנטיני.

בעת משפט אייכמן סיפרה התביעה שממשלת ארגנטינה פעלה למען גרשון וילנר, ומשרד החוץ הגרמני ביקש מהימלר, ימ״ש, להתחשב ביחסים המיוחדים עם ארגנטינה, ולא לשלוח אותו למחנה ריכוז. אך אייכמן לא וויתר על אף יהודי אחד. תשובתו הצינית של הצורר היתה, כי היהודי מת מחולשת

שריר הלב, על אף אמצעי החיזוק, שניתנו לו לרוב. ("היועץ המשפטי נגד אייכמן", עמוד 51).

מהידיעות המעטות בעיתונות הסובייטית על המלחמה במערב אירופה ה"נידחת", אפשר היה ללמוד, שפרט להתנג־שויות ימיות וטיסות סיור, ששני הצדדים מבצעים, אין פעולות מלחמתיות, ואף אחד אינו מנסה להוציא מלועה של גרמניה את הנתח הפולני, שבלעה.

המשטר הסובייטי, שהתבסס והתארגן במקום לפי מתכונתו, לא היה מוכן להשלים עם המצב, שבו נמצאים רבבות אנשים ללא כתובת קבועה, שאין אפשרות לפקח עליהם.

בקיץ 1940, כשהחלו לחלק "פספורטים" סובייטיים לתוש־בים המקומיים יכלו גם הפליטים, שרצו בכך, לקבלם ללא קושי, במוסרם כתובת מגורים, שאיש לא בדק את נכונותה. חלק מהפליטים ניצלו הזדמנות זו, ונעשו תושבים קבועים, כדי להסתדר. רובם הגדול של הפליטים לא התלהב מהסיכוי ליהפך לאזרחים סובייטיים, מתוך חשש שלא יאפשרו להם בגמר המלחמה לעזוב את גבולות ברית המועצות, ולכן העדיפו להישאר בסטטוס של מחוסרי אזרחות, מתוך תקווה שמוס־דות בינלאומיים יקחו אותם תחת חסותם.

איש, אמנם, לא ידע מתי תיגמר המלחמה, אך כולם היו בטוחים בכך, שהמשטר הנאצי, למרות עוצמתו, ימוגר — ובהגיע השלום יוכלו להתאחד עם משפחותיהם.

בינתיים התמשכה המלחמה הרבה יותר זמן מכפי שציפו, וקיצה לא נראה באופק. הגרמנים הלכו מחיל אל חיל, ואחרי כיבוש נורבגיה באה נפילתה המדהימה של צרפת, אשר שברה את רוחנו, ויאוש מר השתלט עלינו.

בלבוב הוקם ועד הפליטים, שאיש לא ידע בדיוק את טיבו ואת סמכויותיו, אך ברור היה, שפעילותו היתה בהסכמת השל־טונות. הועד החל ברישום האנשים, אשר הצהירו שהם רואים את עצמם כפליטים, וכוונתם, כדבריהם, לחזור לביתם בשטח הכיבוש הגרמני. אלה כולם היו יהודים, שכן הבורחים הפולניים חזרו מיד ללא בעיות הביתה.

יהודים בודדים, בעלי משפחה, אשר השאירו מעבר לגבול אישה וילדים, ולא יכלו לשאת את הניתוק המוחלט ממש־פחתם — שקלו ברצינות את האפשרות לחזור לשטח הגרמני, כדי לחיות עם משפחתם ולסבול איתם ביחד, עד שהמלחמה תיגמר. הם סברו, שהגרמנים מיצו כבר את כל ההגבלות והגזרות על היהודים, ולמרות חומרתן, אפשר יהיה לחיות איתן עד לשיחרור. השמדה — איש לא העלה על הדעת. רובם המכריע של הפליטים ראו ברישום זה אַקט פורמלי בלבד, והם היו מעוניינים רק בצד השלילי שבו, היינו, לא להישאר לצמיתות אצל הרוסים. זאת היתה הדרך היחידה לסרב לקבל אזרחות סובייטית. הם היו משוכנעים, שהגרמנים לא יסכימו לקבל את היהודים חזרה אל שטחם, וגם אם יסכימו, תמיד אפשר יהיה "להתחרט", ולהתחמק מכך, ובינ־תיים ירוויחו זמן, וימצאו אולי פתרון אחר. (בחשבון הסופי, לאחר המעשה, מתברר שהאנשים האלה — מבלי לדעת אז על כך — צדקו בכל זאת בכך, שלא קיבלו את האזרחות הסובייטית — שכן כתוצאה מכך הם הוגלו לסיביר ולמקומות מרוחקים אחרים ברוסיה, וחלק מהם, החזקים, שעמדו בכל התלאות במחנות, והחזיקו מעמד בתנאים האיומים — ניצלו. אלה שנשארו במקומותיהם — נפלו יותר מאוחר בידי ה־נאצים).

ועד הפליטים, שהיה מורכב מאנשים תמימים (עם כמה משתפי פעולה, מן הסתם) עסק ברישום האנשים וכתובותיהם, וגם פירסם קומוניקטים על לוחות המודעות במשרדו על הת־קדמות ה"משא ומתן" עם השלטונות הגרמניים, וכו'. אחרי שנרשמתי גם אני "לחזור", נזהרתי לא להימצא בקירבת משרדי הועד, מתוך פחד, שביום בהיר אחד תסגור המיליציה את השטח, ותאסור את כל האנשים בסביבה.

קשה לדעת, אם אומנם ניסו הרוסים לברר אצל הגרמנים, אם הם מוכנים לקבל את הפליטים היהודיים בחזרה ונתקלו בסירוב, או שאף לא חשבו על כך, אלא פשוט הוליכו שולל את הפליטים, ובהחזיקם בידיהם את כתובותיהם, הכינו הם פתרון משלהם לבעיה.

בסוף יוני 1940 הגיעו מרוסיה אלפי מכוניות משא עם אנשי נ.ק.וו.ד. בתוכם, התפרסו בכל היישובים בשטח הכבוש, ובאותו הלילה נערך מצוד על כל הפליטים מחוסרי הפספור־טים, לפי הכתובות שהיו בידיהם. אנשי הנ.ק.וו.ד. עברו מבית לבית בכל הערים ובכל העיירות, והגיעו גם לכל הכפרים, בהם נמצאו פליטים, העמיסו את האנשים על המכו־ניות, והעבירום לרוסיה. שם הועברו לרכבות, חלקם הוטענו אח"כ על ספינות, ואחרי מסע, שנמשך ימים רבים, ולפעמים שבועות, הובלו לסיביר ולמקומות ש"מעבר להרי החושך". העובדה, שלא היו להם אפילו מחנות לקלוט מספר כה רב של גברים ונשים, לא הדאיג במיוחד את הסובייטים. הפליטים הוכנסו ליערות עבותים, נתנו בידם גרזנים, קרדומים ומשורים, והורו להם לכרות את העצים ולהכין את מחנותיהם. אלה, שהמזל שיחק להם, הוכנסו למחנות קיימים, שאסיריהם, קוד־מיהם, כבר הכינו עבורם, לפי השיטה דלעיל. נמצאתי בין המעטים, שהצליחו להתחמק מהמצוד, ונשארתי במקום, בלבוב.

התברר שלנשארים לא יהיה קל להסתדר. בכל בית היה השוער אחראי, שלא יימצאו בו זרים, שאינם רשומים כדיירים קבועים. לילה, לילה, לפני השעה 9, זמן סגירת שערי הבתים, עבר השוער מדירה לדירה, וערך חיפוש, לראות אם לא מסתתרים בו זרים. אותי מצא השוער בחדר של ידיד, הוא הודיע למיליציה, אשר הופיעה מיד, והובלתי לקומיסריאט ב"בריגיטקי". אחרי גידופים אנטישמיים גסים ואיומים שוח־ררתי באזהרה, שאם עוד פעם אפול לידיהם — לא אצא מהם יותר...

נשארתי כל הלילה בחוץ. הבית נסגר לפני. ניגשתי לתחנת הרכבת. התחנה עצמה היתה סגורה, האשנב למכירת כרטיסים היה בקיר החיצוני, לפי השיטה הרוסית. בבוקר החלטנו, מאיר בנק, שהיה במצב דומה, ואני, להתייצב ביחד במשטרה, ולהסגיר את עצמינו כפליטים, שאין להם מקום מגורים. לאכ־זבתנו נשלחנו משם — אם נצטרך לכם — אמרו — נדע היכן למצוא אתכם.

בסוף, לאותם השרידים, שנשארו אחרי המצוד, ניתנו פספורטים ממדרגה שנייה, כאלמנט לא נאמן, פספורט, שה־יהודים קראו לו "מיט אַ בלוט־טראָפּן" — עם טיפת דם —

כמו ביצה עם טיפת דם, האסורה באכילה; והפספורטים האלה הפכו אותנו ל״טרף״ בעיני השלטונות. היה עלינו לעזוב את ערי המחוז, להתרחק כדי 100 ק״מ מהגבול, והוטלו עלינו הגבלות מהגבלות שונות. עבור הפליטים האלה הוקצב ״תחום המושב״, שטח של כמה עשרות קמ״ר בסביבת טרנופול, שטח שענה על דרישות ההגבלה, והוא כלל כמה עיירות קטנות וכפרים. רק שם הורשינו לשהות.

תוך זמן קצר הגיעו לשטח הקטן הזה כמה רבבות פליטים עם צרורים הדל, מיואשים ומחוסרי כל — אף מוסד לא דאג להם, לא לקורת גג ולא למחיתם.

האנשים, שהגיעו בהמוניהם אובדי עצות, זרים, מבלי להכיר איש, התקבלו ע״י האוכלוסיה היהודית באותן העיירות ב״תחום המושב״ — בחמימות רבה ובאהבת אחים.

המשטר הסובייטי לא איפשר קיום שום אירגון קהילתי או פילנטרופי; העזרה באה באופן ספונטני, מן הלב. יהודים החלו ללכת מבית לבית, והכניסו פליטים בהם, כמה שאפשר. ומעבר לכך. יש לזכור, שתנאי המגורים של היהודים המקומיים לא היו משופרים, ובכל זאת סודר גג מעל הראש לכל הפליטים, ודאגו ככל האפשר, ובמידת הצורך, גם למחסורם.

כמה מבני עירנו: משה שערץ ואחותו שיינדל, מיכאל שערץ, הי״ד, וניבדל לחיים, מאיר בנק ואני, הגענו לעיירה קוזובה, ליד ברז׳אן, במחוז טרנופול, ומצאנו בין תושביה הלבביים בית חם אצל המשפחות איסרליש ולעבער. כמו כן יש להזכיר את המשפחות, שהיינו איתם בקשרי ידידות, משפחות רוהטינער, שיץ, מרקוביץ, בלומנרייך, רוזמרין, שמוץ, ועוד — האנשים הטובים האלה טרחו למעננו ולמען פליטים אחרים, והגישו סעד ועזרה, וכך גם יתר אנשי העיירה. הלב נשבר מצער, כשנזכרים בנדיבות ליבם המרגשת ובגורלם המר של אותה יהדות נפלאה, שהכורת עלה גם עליה.

אחד הפעילים ביותר, שדאג למצוא סידור לפליטים, היה האיש הנפלא ר׳ בן־ציון שוחט, הי״ד; הוא לא נח ולא שקט עד שמצא קורת גג לכל הנזקקים. הוא הכניס לדירתו הקטנה של שני חדרונים ומטבח כ־10 איש. מסר להם את מיטתו ואת מיטת אשתו, והם ישנו על מצע, שהציעו לעצמם במטבח. פליטים כמספר הזה הכניס הוא גם לדירת בנו, אברך צעיר בשנתו הראשונה של נישואיו, וגר, כמוהו, בדירה צנועה ביותר.

קרה פעם, שבאו אל בן־ציון כמה דיירים של בנו, וביקשו ממנו, שמא יכול הוא למצוא להם מקום אחר להניח את ראשם. נבהל ר׳ בן־ציון, ושאל את האנשים בחרדה: האם בני מתייחס אליכם, חלילה, שלא כהוגן? — חס ושלום ר׳ בן־ציון — ענו הפליטים, להיפך, הוא ובת זוגתו דואגים לנו במסירות נפש, ועושים את הכל, כדי להקל על מצוקתנו, אלא לנו לא נעים, הלוא הוא ״שנה ראשונה׳ניק״ (אחרי החתונה) ולא נעים להפריע לזוג צעיר...

— אה! — ענה להם ר׳ בן־ציון באנחת הקלה — אתם מתכוונים שלבני לא נוח? זה אינו מפריע לי כלל. לו אינני חייב לדאוג, הוא איננו פליט, חלילה, ואם לא נוח לו — שיחפש לעצמו דירה אחרת. העיקר שאתם מסודרים...

יהודים כאלה היו לנו.
ויהיה הסיפור הזה נר זיכרון לנשמתו הקדושה.

☆

קרוב לשנה חיו הפליטים במקומות האלה, ופתאום, בבוקר, ביום 22 ליוני 1941, התעוררו כולם לשמע הידיעה שגרמניה הנאצית התקיפה את בעלת בריתה וידידתה הגדולה — רוסיה.

תוך שעות ספורות פרצו הגייסות ההיטלריסטיים את קווי החזית, כוחות ההגנה הסובייטיים התמוטטו במהירות, והחלו לברוח מזרחה, כשהשריונים הגרמניים דולקים אחריהם, מכתרים אותם, לוקחים בשבי דיביזיות שלמות ומשמידים אותם.

התמונות הידועות מכיבוש פולין חזרו על עצמן. מעטים הצליחו להצטרף למשפחות הרוסיות, שפונו. חלק קטן מהבורחים עלה בידם להגיע למקום מבטחים ברוסיה; אחרים נתקעו בדרך ונתפסו — איש, איש וגורלו.

תוך כמה ימים הופיעו החיילים הגרמניים בקוזובה. בפעם השניה השיגה אותנו יד המרצחים. הפעם כבר לא נצליח להתחמק מידיהם.

בהתחלה, בהיותם עסוקים בחזית, ״הזניחו״ הרוצחים במקצת את העיירות הנידחות, אך זה לא היה לאורך זמן. הגזרות והפורענויות המוכרות החלו להישפך על ראשי הקהילות היהודיות — בקוזובה אספו את כל היהודים המקומיים ואת הפליטים וכ־600 איש מביניהם הובלו למקום בלתי ידוע ושם נורו למוות.

בגליציה המזרחית היתה לגרמנים עזרה מאורגנת מצד האוקראינים, שפרט לכך שהם היו מאז ומתמיד שונאי ישראל ופוגרומצ׳יקים מנוסים — מצאו סיבה נוספת להתנקם ביהודים על הלויאליות, שגילו כלפי הסובייטים השנואים.

החלו התעללויות, חטיפות לעבודה, וכל יתר הצרות, אשר קיווינו שלא יחזרו עוד. אחרי כמה חודשים של סבל וצרות במקום, התחלנו לתכנן את שובנו הביתה, למשפחותינו. אחרי שהתקשרנו עם המשפחה בבית, הצלחנו, בעזרת הידידים המקומיים לקבל רשיון לשוב הביתה. שכרנו מכונית־משא, מכוסה בברזנט ויצאנו — קבוצת בני־עירנו — ביחד לדרך. נסענו כמעט יממה, והמזל העיר לנו פנים, ולא נתקלנו בדרך במשמרות של גרמנים ואוקראינים. אילו זה היה קורה, לא היה עוזר לנו הרשיון במאומה. הגענו בצהריים לסאנוק, ושם לנו. למחרת הגיעה זיסאלע שערץ, הי״ד, אימם של משה ושיינדל, היא באה בעגלה שכורה לקבל את כולנו, מצוידת בכל הרשיונות, שסודרו ע״י היודנראט.

הכניסה לעיירה היתה עבורנו חוויה מזעזעת, שקשה לתארה. ראינו עיירת רפאים. אנשים מפוחדים ומכווצים, עם פנים נפולות ועם עיניים כבויות, מלובשים בבגדים מרופטים, ועל שרווליהם פסים מבד לבן עם מגן דוד; התהלכו ברחוב כאסירים בחצר בית הסוהר (מחנה ריכוז טרם הכרנו) ואם כי שומריהם לא נראו — הרגישו הם היטב, שלועי מכונות היריה מטווחים אליהם.

פני הנשים בכלל לא נראו. הן הורידו את מטפחות הראש עד לעיניהן ואת סנטריהן הכניסו הן לתוך צווארוני מעיליהן. והיפוכו אצל הגברים. אחרי שהוכרחו לגלח את זקנם, היו

סנטריהם מגולים וערומים, וכל ייאושם והשפלתם השתקפו בפניהם המקומטים. כולם הלכו בצעדים כושלים וסחבו רגליהם בהיסוס, כעל גשר רעוע, שכל רגע עומד לקרוס תחתיהם. השתדלו להיות צמודים לקירות הבתים, וכשהתקרבו למחוז חפצם, זירזו אינסטינקטיבית את צעדיהם; אך נזהרו שלא להיראות כבורחים, ולא לעורר תשומת ליבם של הרוצחים, שאת נשיפתם הרגישו בגבם, ושכמו כלבים אימתניים היו מוכנים לזנק עליהם בכל רגע. העיניים גיששו מסביב כמו באפלה — השמש לא זרחה בשבילם. אחר כך הסתלקו בהר־גשת הקלה מדומה לביתם הפרוץ, ביודעם היטב כי איננו יכול להיות מחסה מפני הרוצחים.

את הכניסה הביתה קשה לתאר. אמא רעדה כולה, ולא יכלה להוציא הגה מפיה. אבא חיבק אותי, וברך "שהחיינו" בשם ובמלכות, אחי ואחיותי נפלו על צווארי בבכי. אני, בראותי את פני אבא המעוותים, בלי זקן, התמוטטתי. "שמחת" תשעה באב השתררה בבית. וודאי טוב שנפגשנו שוב, אך כמה כאב להם, שהתקווה כי אחד מאתנו הצליח למלט את נפשו — נמוגה.

אחרי כמה ימים של מנוחה בבית הגיע הזמן להירשם אצל השלטונות, וליהפך לעובד פרודוקטיבי למענם. הרישום נעשה באמצעות היודנראט, שהיה מורכב ממשה קנבלברט, יוסקה פאַס, חנא שערץ וגב' ראדולניק (משפחה שהגיעה בתקופת המלחמה).

היודנראט בעיירה השתדל ועשה הכל כדי להקל על המ־צוקה, ועד הסוף המר עמד איכשהו במשימה הזו. הם שיחדו את המנוולים, בכל מה שאפשר היה, ושילמו להם כופר בעד כל יהודי, שנתפס ב"עבירה", וכל "עבירה" שיהודי עשה — אחת היה דינו למוות.

ומנוולים ורוצחים היו הרבה. החל ממפקדות הגסטפו בקרוסנה וביאסלו, אליהם השתייכה העיירה, שערכו "ביקורי ידידות" לעיתים מזומנות, והיודנראט היה דואג להם למגפיים מעור משובח, שאי אפשר היה להשיגו, לקפה, לתה, סבון טואלט מאיכות משובחת, משקאות חריפים; הכל מתוצרת שמלפני המלחמה. במקרים מיוחדים סופקו להם תכשיטים ושעוני זהב.

אחריהם הז'נדרמריה המקומית, שהיתה מורכבת מ"פולקס דויטשע" — אלה היו משתפי פעולה פולניים מהשטחים המע־רביים של פולין, בהם היתה תמיד אוכלוסיה גרמנית, והפולנים שם ידעו קצת גרמנית, לפעמים הספיקה גם ידיעת יידיש. הבגידה בעמם הקנתה לאותו אספסוף את הזכות להצטרף לגזע האדונים, אשר התדלדל במלחמה הממושכת, והיה זקוק למלא את השורות.

בנוסף לבנדיטים, שהזכרתי לעיל, היה על אנשי היודנראט גם לשחד את ראש ה"ארבייטס אַמט" — לשכת העבודה, את עוזריו, שבידם היה כוח רב להציק ולענות את היהודים. כמו כן היה צריך לדאוג לכל מיני קצינים עוברי אורח, שהיו מופי־עים לעיתים מזומנות בעיירות השונות, השתוללו שם, וגזלו מכל הבא ליד. גם המשטרה הפולנית קיבלה את חלקה.

לא קל היה לאנשי היודנראט להתהלך עם חיות הטרף האלה, שהגיעו לא פעם שיכורים כחזירים, שלפו אקדח טעון, וכיוונו אותו לעבר היהודים מולם, ולא היה דבר פשוט יותר עבורם מאשר ללחוץ על ההדק, ולרצוח, סתם כך, לשם שעשוע, כמה יהודים. פלא הוא כיצד הצליחו חברי היודנראט להחזיק מעמד ולהמשיך בהליכתם על החבל הדק הזה.

עובדה היא, שבמשך כל תקופת ההיעדרות שלנו מהבית היה רק קורבן יהודי אחד — העניק קורנפלד, הי"ד, בנו הצעיר של אברהמלע קורנפלד. הוא היה נחשב כשמאלני, ונראה, ששמו הופיע ברשימת הבולשת הפולנית, אשר התחקתה אחרי אוהדי השמאל בפולין מלפני המלחמה, או שאחד השוט־רים המקומיים הלשין עליו. עם שתי תכונות אלה: גם יהודי וגם איש השמאל — נחרץ דינו. העניק נשלח למחנה אושביץ (אז שמענו את השם הזה בפעם הראשונה) ואחרי כמה שבועות הגיעה הביתה הודעה רשמית, שנפטר מדלקת ריאות — שיטה נאצית ידועה, בתקופה בה הרציחות עוד היו אינדיבידואליות.

ברצוני להזכיר את אחד הבורחים לשטח הסובייטי, שחזר הביתה, ובפיו היה סיפור זוועה על הקורות אותו שם. — זה היה מנדל שיינבאך, הי"ד, בנו של דוד שיינבאך, ז"ל; הוא נתפס ב־1939 ע"י הרוסים אחרי שעבר את הסאן, ובהיותו קטין (בן 15) הם לא העבירוהו לסיביר, אלא השאירו אותו בבית הסוהר "בריגיטקי" בלבוב.

כשהגרמנים עמדו בשערי לבוב, הוציאה הנ.ק.וו.ד., לפני הנסיגה, את כל האסירים, כ־300 במספר, לחצר בית הסוהר, וחיסלו את כולם באש אוטומטית. הגוויות נשארו מונחות בנהר של דם בחצר בית הסוהר.

שני אנשים, שהשתטחו וכוסו על ידי גוויות הנופלים, ניצלו. אחד מהם היה מנדל, הי"ד.

יש לציין, ש"מתנגדי המשטר" או "פושעים פוליטיים" לפי הטרמינולוגיה הסובייטית, לא היו בבית הסוהר בלבוב. אלה מזמן נשלחו לסיביר. בבית הסוהר המקומי נמצאו — רק פקידי ממשלה קטנים לשעבר, עסקנים ציוניים, שנאסרו עם כניסת הסובייטים, פליטים, שנתפסו בלי רשיון שהייה במקום, רוכלים מהרחוב, וכו'.

✡

כניסת ארצות הברית למלחמה נגד גרמניה הסיר מהנאצים כל הגבלה של התחשבות בגורם ניטראלי כלשהו, ודם יהודים הותר לגמרי. האיסורים והגזרות רדפו אלה את אלה. אסור היה לצאת מתחום סימטאות היהודים. נאסרה שחיטת עופות ובקר. אסור היה ליהודי לקנות בשר או לגדל בעלי חיים לבשר. אסור היה לקנות חלב, לאפות לחם או לקנות קמח, פרט להקצבה, שניתנה ע"י השלטונות. כדי לקבל מושג על גודל ההקצבה, אציין רק שמנת הלחם שהוקצבה עבורנו בבית לשבוע ימים, הספיקה לנו לארוחה אחת.

ליהודי אסור היה לנסוע ברכבת, גם אם היה לו רשיון לעבור ממקום למקום. כדי ל"פשט" את הטיפול באיסורים אלה, הוטל על כל אחת מהעבירות עונש אחיד: מוות!

את בתי הכנסת הפכו למחסנים, ואסרו על היהודים להת־פלל. מובן, שאף יהודי לא הפסיק להניח טלית ותפילין. התפללו לפנות בוקר, מוקדם ככל האפשר, ואת רצועות התפילין של יד כרכו סביב הזרוע בצורה קלה, כדי לא להשאיר סימן.

ילדים יהודים לא התקבלו לבית הספר, וה״חדרים״ נסגרו. בהתחלה אירגן ה״יודנראט״ באופן רישמי למחצה שיעורים לילדים, שניתנו על ידי חייקה זיילר, הי״ד; גם המורה לעברית לשעבר, אליעזר טייכר, בעלה של גליקל בראף, הי״ד, שחזר עם משפחתו מגרמניה לברעזיב לפני המלחמה — היה אוסף ילדים ומלמדם ב״אונטערן בארג״ עברית ויהדות. עם גבור הנגישות והדיכויים נפסק כל זה, והילדים היהודיים נשארו ללא כל אפשרות ללמוד. ההורים והאחים המבוגרים לימדו את הקטנים קצת קריאה וכתיבה, פסוק חומש, וכו׳.

הילדים התהלכו בראש שחוח, כפרחים נבולים — הם חשו היטב מה צפוי להם. שני ילדים היו במשפחתי הקרובה, אצל בת דודתי, אסתר (קרייטשטיין) ובעלה הירשל פינקס — אברהמלה בן ה־4 ויוסאלה בן ה־6. ילדים חמודים וחינניים. ליבי נשבר בתוכי, כשחשבתי מה יהיה עליהם. לא היה שמץ של סיכוי להצילם. יוסאלה נשלח אלי בשבת על ידי הירשל להיבחן בתורה, שהוא עצמו היה מלמד אותו. הילד למד ספר בראשית, פרשת נח, על המבול. כל מה שלמד זכר הוא בעל פה.

— עד היכן למדת, יוסאלה? — שאלתי אותו — עד ״להחיות״ — ״צו בלייבן לעבן״, (״שניים מכל יבואו אליך, להחיות״) — ענה לי. הדמעות חנקו את גרוני.

— אתה יודע, יוסאלה, אומנם, אני מבוגר ממך, אך גם אני הגעתי רק עד ״להחיות״ — להישאר בחיים... אני יודע — ענה הילד בחיוך עצוב, אבל אני התכוונתי רק לפסוק בחומש... מה ידע כבר אז הילד ב״בראשית״ שלו? לא אל ה״להחיות״ הוא הגיע אלא לפסוקי ההמשך — ל״ויגוע״ ול״וימח״. המבול האיום שטף אותו, ביחד עם כל ילדי ישראל, שהיו בידי חיות הטרף המשוקצים.

בינואר 1942 התווספה גזרה חדשה: על היהודים למסור כל חתיכת פרווה, הנמצאת ברשותם. הקלגסים הגרמניים קפאו בחזית הרוסית, והחובה לספק להם לבוש חם הוטלה, כמובן, על האוכלוסיה היהודית. ברור, שהעובר על הצוו הנ״ל דינו עונש מוות.

זקנות רועדות מקור נאלצו להוריד את פרוות הכבשים שלהם, ולהביאם לתחנת המשטרה. את ה״שטריימליך״, שכבר יצאו מהשימוש מאז כניסת הגרמנים, שרפו או קברו בסתר, בכדי לא למסור אותם לרשעים, להשתעשע בהם.

בתקופה ההיא נאסרתי, ביחד עם עוד כמה יהודים. כמה בחורים, שחיפשו אותם, והדבר נודע להם בזמן, הצליחו להס־תתר. זאת היתה יוזמה עצמית של הז׳נדרמריה המקומית, לחסל כמה יהודים. אנשי היודנראט, שהוזעקו ע״י משפחות האסורים, החלו להפעיל את כל קשריהם עם הגסטפו בקרוסנו, ששוחדו ופוטמו על ידם כל הזמן. בינתיים הובא לתא המעצר שלי יהודי מאחד הכפרים שבסביבה, שנתפס על יציאה ממקום מגוריו. זכורני, איך היה האיש מתהלך בתא, מודאג עמוקות, מה יהיה איתו. ליבו ניבא לו רעות. ניחמתי אותו עד כמה שיכולתי, ובאמת ובתמים האמנתי, כי כולנו נשתחרר. אחרי השתדלות מרובה, הצליחו לשחרר את כל האסורים, פרט ליהודי הכפרי, שהיודנראט לא ידע עליו בכלל. באותם הימים חזר מהצד המזרחי של ה״סאן״ בנו הצעיר של צדוק, מיכאל טאג, ונעצר מיד עם בואו. למחרת הוצאו שניהם, מיכאל והיהודי הכפרי ונורו ע״י הז׳נדרמים הרוצחים ביער. עניבת החנק סביב היהודים התהדקה והלכה. מועד ההשמדה התקרב, ולרוצחים המקומיים, צמאי הדם, לא היתה כבר סבלנות לחכות, וחיפשו קורבנות.

אבי, הי״ד, יצא כדרכו, כל יום לפנות בוקר, בחשיכה, לסטארה־וויעש, כפר שהוא למעשה, פרוור של העיירה, כדי להביא חלב, לפרנסה. יום אחד חזר הוא הביתה מאוחר מאוד, חיוור כסיד ורועד כולו. כשנרגע במקצת, סיפר מה קרה איתו.

הוא יצא מוקדם, כתמיד, ומרחוק ראה בחושך שני יהודים, ש״הכירם״ לפי הסרט הלבן שעל השרוול. תחילה חשב לחכות עד שיתקרבו, כדי להגיד להם ״בוקר טוב״, אך מאחר וחשש פן יאחר, החליט להמשיך. בדרך, בחזרה, נתקל בהתקהלות. שתי גופות של יהודים, שנרצחו, היו מונחות ברחוב, ועל ידם עמדו שני ז׳נדרמים, וגם חנא שערץ מן היודנראט, שהוזעק למקום, לטפל בגוויות. הקורבנות היו יוסאלה מאן, הי״ד, שגם הוא, כמו אבי, התכונן לצאת לסטארה־וויעש, וכן בנו של יהושע קופליק — משה, אשר ביתו עמד על שפת הכביש ממש. כשרק פתח את הדלת ועמד על הסף, נורה הוא על ידי הרוצ־חים. ה״יהודים״ — שאבא התכוון להגיד להם ״בוקר טוב״, היו השוטרים הנאצים, שנשאו על השרוול פסים לבנים, כדי שייראו מרחוק כיהודים, ובדרך זו ארבו לקורבנותיהם. כשחזר אבי, זינקו הרוצחים גם עליו עם אקדחים שלופים. במסירות נפש נעמד חנא שערץ בינם לבין אבי, התחנן על נפשו, ולחש לאוזנם כל מיני הבטחות. איך שהוא עלה בידו להציל את אבי מידם, וכך ניתנו לאבא עוד כמה חודשים של חיים ביחד איתנו.

הצעד האחרון לקראת חיסולה של העיירה היתה הגזירה, שעל כל היהודים בכפרים הסמוכים לעזוב את מקום מגוריהם, ולעבור לעיירה. החלו לרכז את הקורבנות במקום אחד, כדי להקל על ביצוע ההשמדה. היהודים האומללים השאירו את כל רכושם, והגיעו לעיירה עם התרמיל על הגב, ונאספו ע״י אחיהם, כדי להתחלק איתם בגורלם הצפוי.

ביולי 1942 נשלחו כמה עשרות בחורים לעבודה במתקני הנפט בגרבוביניצה ולמנסרה ביאשליסק. שם הוכנו עבורם מחנות, ואם כי הם לא היו מאושרים שהוצאו מביתם — גברה דאגתם, כשהוחזרו משם כעבור יומיים־שלושה. כולם הרגישו שהאסון מתקרב. בסוף יולי הגיעה פקודה, שעל כל הגברים הצעירים, בגיל העבודה, להתיצב ביום ראשון, 2 באוגוסט 1942, בשעה 5 בבוקר, ארוזים בתרמילים עם חפצים אישיים ושתי ככרות לחם. פטורים מלהתייצב היו הזקנים, הנשים והילדים.

ביום הראשון, בשעה היעודה, התאספו כל הצעירים ברינק, והסתדרו בשורות, כשלידם אנשי היודנראט, שבאו ללוותם עד למקום החניה של מכוניות המשא, שחיכו להם.

מאמי, הי״ד, לא הספקתי להיפרד.

כאן עלי לסטות קמעה ולספר קודם משהו מהמסורת המשפחתית. היתה לנו במשפחה, לפני כמה דורות, סבתא בשם טאובה — ״באבע טאובה״. היא ובעלה גרו בכפר יאטשמיר, והיה להם שם משק גדול, פולווארק, מעין אחוזה. הסבתא

הזאת היתה "בעלת־צדקה" גדולה, והיתה מביאה עגלות שלמות עם מצרכים ומחלקת אותם בין עניי העיירה. בשנה אחת היתה בצורת קשה, והיבולים היו דלים ביותר. הסבתא, במקום לצמצם את הפרודוקטים, שהיתה מחלקת לנצרכים, הכפילה את המשלוחים.

בעלה, בראותו, שהם ממש מתרוששים, ומבלי יכולת לעצור בעדה, קרא לה ל"דין תורה" לפני הצדיק, ר' הירש מרימאנוב (זה היה בערך בשנות ה־30—40 במאה הקודמת). הרבי שאל את הבאָבע טאובע, למה אין היא מתחשבת במצב, ומפזרת צדקה מעבר ליכולתה. תשובתה היתה: "איך זע ווי דער רבש"ע כאַפּט — כאַפּ איך אויך"... (אני רואה שהרבש"ע חוטף ממני — גם אני חוטפת כמה שאני יכולה...). בעקבות המעשה הזה קבע הרבי ר' הירש שהיא צדקת גדולה. לפני פטירתה ציוותה סבתא טאובע לילדיה, שאם מישהו מצאצאיה יהיה בצרה — יבואו אל קברה, והיא תנסה לעזור לו. קברה היה ביער בבית העלמין הישן, שכבר לא היה בשימוש עשרות בשנים, והיה מוזנח כולו. אמי, הי"ד, היתה היחידה במשפחה, שידעה את מקום הקבר, והיא שמרה על המסורת, והגיעה לשם כל פעם כשמישהו מבני המשפחה היה בצרה. באותו יום ראשון בבוקר, קמה אמא בחושך, ויצאה בדרכים עקלקלות ובשבילים צדדיים ליער, כדי לעלות לקברה של סבתא טאובע, ולהתפלל למען ילדיה. אם היא הצליחה לחזור משם הביתה — זאת כבר לא אדע לעולם.

נפרדתי מאבא ומאחיותי. הפרידה מהמשפחה ומההורים היתה קורעת לבבות, ומכל בית נשמעו יללות ובכי עד סף השמיים, אך לשם, כנראה, לא חדרו.

כולם ידעו שזאת היא פרידה לנצח, אם כי חשבו, שמנת הסבל מהכה כעת לעוזבים. עמדנו בשורות ומבטינו ליטפו בפעם האחרונה את בתי העיירה ואת הרחובות, בהם עברנו יום־יום, בהם גדלנו ובילינו את שנות נעורינו. על סף הבתים, מסביב, עמדו הורים, רעיות, נערים ונערות, תלשו את שערות ראשם בראותם את בניהם, בעליהן, ואחיהם עומדים להיות מובלים למקום בלתי ידוע, משם איש לא ציפה לטוב.

צעדנו לכיוון משרדי המחוז. שם עמדו כבר מלאכי החבלה, שזירזו אותנו במקלותיהם: לוס! לוס! לעלות על המשאיות! ברגע האחרון הוציאו מן השורות את בעלי המלאכה, שנשלחו בחזרה הביתה.

אין לדעת, אם השארת בעלי המקצוע במקום היתה פעולת הטעיה, כדי שיאמינו, שהנשארים ימשיכו בחייהם הרגילים, או שהיתה איזו תוכנית אצל השלטונות הצבאיים או אצל גורמים אחרים לנצל את האלמנטים המועילים, והתוכנית הזאת כבר לא יצא אל הפועל. אחי הצעיר, צבי, הי"ד, שעמד על ידי, עם תרמיל על השכם, התרחק פתאום, וניגש אל אחד השוטרים, ושיכנע אותו שהוא, בעצם, בעל מקצוע, (למד נגרות), והלה הסכים לשחררו. הוא זרק לעברי את ככרות הלחם, שהיו איתו, וחזר הביתה. שמחתי, שהוא הצליח ל"הינצל". המשאיות פנו לכיוון יאשניצה. בדרך, בעת הנסיעה הצליחו ארבעה בחורים לקפוץ מן המכונית: שלמה וובר, בנו של הרב ר' יוסאלע וובר, אב־הם זלץ, וולף לויפר, ואברהם וולקר.

רובם קינאו בהם, שהם חוזרים הביתה, והתפלאו על העזתם, אך היתר לא ניסה ללכת בעקבותיהם, גם בגלל הפחד שייתפסו, וגם בגלל הגישה הפאטאליסטית, שאין יותר שום סיכוי.

הגענו לתחנת הרכבת באיבוניץ (מקום מרפא ליד רימנוב), שם חיכו לנו קרונות משא. הועמסנו כמו בקר, ובמכות נדחסנו ביום קיץ חם, כ־150 איש לתוך קרון סגור הרמטית, בליווי משמר מזוין. מחשבות על גורלנו הצפוי לא העסיקו אותנו, כי היו לנו בעיות יותר חמורות: הצפיפות, החום והמחנק היו ללא נשוא. כולם עמדו בפיות פעורים, לתפוס טיפת אוויר. לא האמנו כי נוכל להחזיק מעמד. היו מקרים של היסטריה ואיבוד עשתונות, אך הרוב שמר על צלילות הדעת, ואיזה שביב של תקווה היבהב בליבנו, אולי בכל זאת נצליח לצאת מן הגיהנום הזה.

לפנות ערב הגענו לפרוקוצ'ים, ליד קראקוב, למחנה עם צריפים, שגגותיהם טרם כוסו. נשכבנו על הרצפה, צרורותינו מתחת לראשינו. בלילה ירד גשם שוטף, וכולנו נרטבנו עד לשד עצמותינו. איש לא עצם עין. ב־4 בבוקר הודלק אור, והעירו אותנו להסתדר בשורות ולהתכונן ליציאה לעבודה. קיבלנו קצת מים חמים, והובלנו לעבודה לאתר הבנייה. חברת בנייה גרמנית "יוזף קלוג" מרגנסבורג הניחה קווי מסילת ברזל חדשה, ולצורך זה היא קיבלה עבדים, שעשו עבורה את העבודה חינם. דחפורים חפרו באדמה, והעמיסו אותה על קרוניות משא, שנעו על פסי ברזל. תפקידנו היה להפוך את הקרוניות עם החומר, ליישר את התשפוכת, להרים כל פעם את הפסים, להזיזם קדימה, שוב לשפוך את החומר, וחוזר חלילה. האחראים על הפרוייקט היו מהנדסים וטכנאים גרמנים. מנהלי העבודה היו פולנים. לנו לא היה מושג על טיב העבודה. מפוחדים ומבולבלים ניסינו להבין מה בדיוק עלינו לעשות, אך הדבר לא ניתן לנו. מכות באתים בטוריות ובקלשונים ניתכו על ראשינו. מלאכי החבלה התרוצצו בשטח בצריחות אימים, וההרגשה היתה שהעבודה הזאת הנה רק אמצעי כדי לכלות אותנו.

עוד טרם התמצאנו במדע המחנות של הגרמנים, וטרם ידענו להבחין בין מחנה עבודה לבין מחנה השמדה, בין מכות רצח לבין רצח במכות.

זכור לטוב בחור בשם עזרא (את שם משפחתו אינני זוכר לצערי) מבייטש, אחד משלושה אחים, שהגיעו לפנינו, והיה לו כבר וותק של שבועיים במקום.

הבחור נעמד לעבוד על ידי, וכשהמשגיחים התרחקו, הראה לי מה ואיך לעשות, ניחם אותי עד כמה שיכול, והסביר לי שבמאמץ אוכל לבצע את העבודה. עלי רק להיות עירני, לפקוח עין, ולראות מה נדרש לעשות, וכו'.

יום העבודה הראשון הסתיים איכשהוא. תשושים, מוכים וחבולים חזרנו למחנה. בערב נזכרנו בבית. התישבנו לכתוב גלויות ומכתבים. הזריזים עוד הספיקו לקבל תשובה מהבית. ברור, שפרט לכך שראו את כתב־ידם של ההורים, והם את כתב־ידנו, איש לא יכול היה לספר לשני מה שעובר עליו.

אחרי יומיים של שהייה במחנה החליט משה פייגנבוים, הי"ד, להסתכן ולעבור דרך כל משמרות הגרמניים והפולניים,

ולנסות להגיע הביתה ברגל, בטרמפים ובעגלות. הבחור, שהשאיר בבית אישה עם תינוק בן כמה שבועות, לא היה מסוגל להישאר במחנה. הוא הוריד את הסרט מהשרוול, — סימן ההיכר של יהודי — ויצא לדרך. איש אינו יודע, אם הצליח במשימתו, ואם עוד הספיק לראות את יקיריו ולהצטרף אליהם בדרכם האחרונה. כעבור כמה ימים הלך בוניק זיילר, הי"ד, בעקבותיו. כשבוע אחרי עזיבתו את המחנה הופיע בוניק בחזרה, ובפיו הבשורה האיומה על חיסול כל היהודים בעיירה. הוא סיפר שביום רביעי או חמישי הצליח להגיע עד למבואות העיירה, ושמע מגויים מוּכרים את הבשורה המרה, שעוד ביום שני, 10 באוגוסט 1942, כ"ז באב תש"ב הובלו כל הזקנים, החולים והילדים ליער, בו הוכן בור גדול — ושם חוסלו ביריות. הצעירים יותר הובלו "מזרחה" — למחנה ההשמדה בלזיץ.

חיסול העיירה מתואר ע"י הפולניה זופיה וואיטשיק בספר "שש מאות שנה של בז'וזוב": "ב־24 ביוני החלה נדידת היהודים מהכפר לריכוזים עירוניים. ב־8 באוגוסט חפרו ביער בור ענק, שכולם יכלו לנחש את מטרתו. אחר כך הורו לכל היהודים להתאסף באיצטדיון. אחדים עוד הסתירו את שארית רכושם אצל פולנים, אחרים נפרדו מאיתנו, בהזכירם את מאמ־ציהם ומלחמתם בעד הגרמנים במלחמת העולם הראשונה: הנה המילים של יהודי אחד, חייל (שלמה זיסל אדלר — המתרגם): בעד הגרמנים שפכתי דם בשנת 1917, בחזית האיטלקית, ואיבדתי רגל. היום אני נכה. אני בן 43, וכבר זקן, ואינני יכול לזוז בלי קביים. זה איום. החרפה הזאת תצעק לנקמה על העם הגרמני, אשר בלי רחמים, עם צחוק על השפתיים, רוצחים אנשים חפים מפשע!" אחרי המילים האלה הוא פרץ בבכי מר.

הלילה בין ה־9 ל־10 באוגוסט היה לילה של אימה ושל יאוש המוני, שלא ניתן לתיאור. תשושים ומפוחדים, בתפילות ובבכיות ליד נרות שהבהבו, דומים היו לרוחות רפאים. זה היה יום הדין", בו נקרעו לגזרים ליבות האימהות היהודיות למראה ילדיהם, שלא תפסו מה מחכה להם. בבוקר, עמוסים בתרמיליהם, לבנות כשלג, ובשערות שהפכו שיבה בין לילה, בלי להוציא מילה, נעמדו למפקד באיצטדיון, זקנים, נשים וילדים, חולים ונכים. הם נכנעו לגורלם האיום בפטליזם. סיבה שניה לפאסיביות שלהם היתה, שהגברים הצעירים והחזקים, שיכלו, אולי, להתנגד ברגעים הנוראים, הוצאו לפני כן לעבו־דות במחנה השמדה.

בינתיים, קלגסי הס. ס. בכובעי פלדה, שציינו את רצונם העז לרצח, חילקו את הנאספים לקבוצות לפי מין וגיל, אח"כ העמיסו אותם על משאיות והובילו — חלק ליער, וחלק לכיוון "סטארה־וויעש". על קרשים, ששמו מעל לבור ירו בזקנים בעורף, או נעצו בהם את כידוניהם. את הילדים רצחו במוטות ברזל. בבור, שהתמלא במהירות, פירפרו הגוויות של הפצועים. לבסוף כיסתה האדמה את כולם, ושיחררה אותם לתמיד מה־פחד, מהסבל ומהרעב, שהיו מנת חלקם. הרוצחים, כ־30 במספר, שבו העירה מכוסים בדם, כדי לשתות ולחגוג את נצחונם. לא היה בכוחו של אף אחד מהעדים לרצח, שלא היה כמוהו בהיסטוריה האנושית לתאר את הזוועה. המקום הזה יספר לנצח את קורות השחיטה האיומה, שקרתה במאה העשרים, ושבוצעה ע"י חיות הטרף של העריץ המטורף".

☆

את הפרטים האלה לא ידענו, כמובן — ולמרות שלא היה בכוחנו לדמיין את מעשי הזוועה, כפי שבוצעו, היינו מודעים היטב לאסון הגדול, שפקד את משפחותינו.

לא אנסה לתאר מה שנעשה באותו ערב במחנה. התיתמנו. כל יקירנו נרצחו. בתינו הוחרבו. נשארנו לבד, בידי רוצחים אכזריים, המכינים גם לנו גורל דומה. אולי לשים קץ לחיים אלה, ללא תוחלת וללא תקווה?

הצטופפנו כעדר, שטורפים מקיפים אותו מכל הצדדים, אך לא היה בפי איש מאיתנו מילת ניחומים. נשכבנו, מאוחר, על הקרשים, והלילה נמשך בלי סוף. כל אחד ניסה לתפוס במחשבתו את האסון, שפקד אותנו, ולא היינו מסוגלים לכך. בכי ואנחות נשמעו מכל פינה, עד שנשמעה הקריאה הגואלת: "לקום!".

עבודת הפרך הקלה עלינו לעבור את הימים, אך בלילות נאכלנו על ידי הייאוש וחוסר המוצא.

☆

חיים בנק, שנמצא באותה עת בגטו פשמישל, כתב לאחיו מאיר, שהיה יחד איתנו בפלאשוב, שעובד רכבת פולני, מכר, הביא לו גלויה, שנזרקה מקרון, שעבר בתחנה. הגלויה נכתבה על ידי אחותם הצעירה, סאלטשע, ובה היה כתוב: "אני ויוסק, (האח) נמצאים ביחד עם אמא והדודה. ישנם איתנו גם אנשים מרימנוב ועוד מקומות מחוץ לבז'וזוב. כפי הנראה, מובילים אותנו "מזרחה" (הם הובלו למחנה השמדה בלז'יץ). איננו יודעים כמה זמן תיארך הנסיעה. אַל תדאג. ברגע שנגיע למקום — מיד נכתוב לך. אחותך סאלטשע".

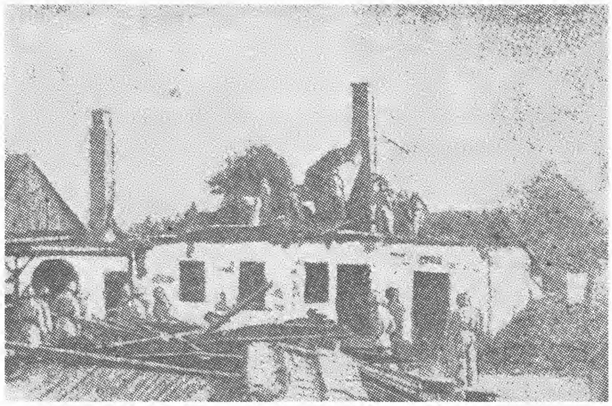
נראה, שאותם הוציאו לפני פעולת החיסול, ולכן הם עוד הישלו את עצמם. אנחנו כבר לא הוטעינו. ידענו היטב מה מטרת הנסיעה של המגורשים.

☆

באחד הימים קרתה לי תאונת עבודה: נקעתי את הזרוע השמאלית, ולא יכולתי להניע את היד. מפקחי העבודה טענו שאני מעמיד פנים, ומנסה להתחמק מעבודה. ובהתאם לדיאג־נוזה זו טיפלו בי במכות רצח. אחרי כל התלאות נשלחתי לבית החולים בגטו קראקוב הקרוב, לטיפול.

הגטו כבר היה קטן ומצומק אחרי כל ה"אקציות" שעברו עליו. נשארו בו כמה אלפי נפשות בלבד. הוא היה בפרוור פודגוזש, והיה מחולק לשני חלקים: A ו־B, כשב־A היו כל האלמנטים ה"פרודוקטיביים" והמועילים, ובגטו השני נמצאו אנשים, שמקצועם לא היה מוגדר, שרידים, שנשארו לפליטה מה"אקציות", שפקדו את הגטו כל כמה חודשים או שבועות. בבית החולים הסמלי בגטו, היו רופאים, מהמפורסמים במדינה. הם הועסקו שם כאחים וכמטפלים. שם הוחזרה לי היד למקומה, וקיבלתי המלצה ל־7 ימי חופש מחלה.

לפני שאני מסיים את הפרשה של מחנה פרוקוצ'ים ופלא־שוב, ברצוני להזכיר אחד מבחורי עירנו — בעל תשובה במלוא מובן המילה, שהתיסר כל הזמן על משהו, ללא רגיעה. זה היה יאנקל וולפמן. כמה שנים לפני המלחמה עלה הבחור

הריסת הבתים היהודיים בברזיב אחרי רצח היהודים

לארץ ישראל כחלוץ, וכעבור זמן קצר חזר הביתה, בטענה שהתנאים בארץ קשים מדי עבורו.

מעשהו הנחפז וקל הדעת לא נתן לו מנוח, והוא ביטא את חרטתו העמוקה בצידוק־הדין על כל מה שעובר עליו. אותי — הוא ניחם בכל שיחה, ועודדני להמשיך להיאבק. ״אתה עודך צעיר, תתגבר, ותזכה לעלות לארץ ישראל. אני לא אזכה לכך, לי זה לא מגיע, כי הייתי שם וחזרתי״. בהת־אכזרותו כלפי עצמו ראה הוא את הכפרה היחידה לחטאו. הי״ד.

הקיץ חלף. בא הסתיו הגשום, וגם החורף עם הכפור והשלגים הגיע. שום שינוי לא נראה באופק. כמה נוכל להחזיק מעמד? כמה זמן הם הקציבו לנו עוד לחיות?

בפברואר 1943 שמענו סוף־סוף על שינוי משמעותי בחזית. התבוסה הגרמנית בסטלינגרד. (על מפלת רומל באפריקה כמעט ולא שמענו, וגם לא היינו מודעים למשמעותה...) לשמוח הרבה לא יכולנו. הרוצחים פירקו את זעמם עלינו, ובחרו כמה קורבנות, שנורו בשטח המחנה, כדי להתנקם על מפלתם. חלקם של הקורבנות נמסרו ע״י מנהלי העבודה כפועלים חלשים, חלקם נבחרו לפי ראות עיניהם של הרוצחים. בין קורבנות ״חזית סטלינגרד״ היו שני בני עירנו: שמאי זליג ואיטשאלה גולדפישר, (נכדו של קופל צביק), הי״ד.

הדרך מסטלינגרד עד לפלאשוב היתה עוד רחוקה מאוד, ולנו לא היה סיכוי רב. כמה בחורים הסתננו לגטו B, לשם אפשר היה להגיע מהמחנה בקלות יחסית. בגטו נמשכו כביכול, החיים כרגיל, בעקבות הראשונים באו בחורים נוספים, וכולם מצאו שם מקום ואוכל. גם אני הייתי בין הנכנסים לגטו — לא ראיתי הבדל בין הסיכויים בגטו ובמחנה — הכליון חיכה לנו בשני המקומות, באותה המידה. עבדתי במסעדה ואכלתי לשובע. בגטו התאספו כ־20 בחורים בני עיר, ושמרו על קשר ביניהם.

יתר בני העיר נשארו במחנה, מתוך תקווה, שבתור עובדים, סיכוייהם טובים יותר.

במרץ 1943 הגיע תורו של גטו קראקוב. יומיים לפני האקציה הקיפו הגרמנים את שני הגטאות. את גיטו A העבירו למחנה ביירוזולימסקה. לשם גם הועברו האנשים מפלאשוב פרוקוצ׳ים. את גיטו B סגרו. אח״כ התחילה ה״אקציה״. שוטרים וחיילי ס.ס. והגסטפו נכנסו פנימה, עברו מבית לבית, לוודא שכל האנשים יצאו משם, חולים וזקנים הועמדו בצד. על הפעולה פיקד מפקד ה״גסטפו״ געט. גבוה ורזה, ממושקף, בעל פנים כשל כומר או נזיר. קשה היה לנחש, שמאחורי פני האינטלקטואל האלה מסתתר רוצח המוני.

אגב, געט זה נתפס בגמר המלחמה ע״י השלטונות הפולניים, ונידון לתלייה. קורבנותיו כבר לא מצאו נחמה בזה, אך בכל זאת, טוב שלא נשפט ע״י שופטים מבני עמו, הידועים בליבם הרחום. אלה, בוודאי, היו משחררים אותו מטעמי בריאות (המסכן היה חיוור פנים), כפי שעשו עם רבבות רוצחים אחרים, מסוגו.

תמונה אחת, כמעט סוריאליסטית, עומדת לנגד עיני מה־אקציה בגטו — תמונה, שאינני יכול לשכוח אותה:

אשה זקנה, שדעתה נשתבשה עליה, נסחבה בברוטליות ובאכזריות מביתה. היא לא הבינה את המתרחש. היא החלה להתווכח עם השוטרים, שדחפוה, והסבירה להם שהיא מוכרחה לחזור הביתה, שכן החלב, שהשאירה על האש, עלול לגלוש... הבסטיות השתעשעו תוך העברת הסיפור מאחד למשנהו, וכולם התגלגלו מצחוק. האומללה הסתכלה עליהם בפליאה, ולא תפסה בכלל מה יש פה לצחוק...

המקרה הזה, שהתרחש לנגד עינינו, אולי בגלל ה״טרי־וויאליות״ שבו, כביכול, היה כגפרור הנדלק באפילה, ומאיר לרגע את השטח, ואז פתאום נראים הדברים בפרספקטיבה נכונה. בתמונה הזאת השתקפה כל חשכת השאול של חיינו, והמחישה לנו את מצבנו המזוויע, שכן המציאות הממשית היתה בלתי נתפסת, וחושינו, שהוקהו על ידי הסבל והיסורים, שטבענו בהם — לא יכלו להגיב בצורה נורמלית.

התחלתי לחזור במחשבה על כל מה שעבר עלינו, מאז שהוצאנו מגדר בני־אנוש, וחיינו דורדרו עד לתהום, בו נמצאנו, וחשבתי, שאולי האשה המסכנה הזאת — היא היחידה השפוייה בתוך כל המציאות של טירוף שטני, שאופף אותנו.

השתדלנו להיות ביחד, כל בני עירנו — ברגעים אלה — שנראו לנו כרגעינו האחרונים. מחשבה אחת עברה את כולנו: הנה הגענו, גם אנחנו, למצב של יקירינו, שלא היינו נוכחים בעת שזה קרה להם.

מה קרה לזקנים ולחולים (ילדים כמעט ולא היו) אינני יודע. שמענו רק יריות בודדות. אנחנו הוצאנו מהמקום, כשהם עומדים בצד. ייתכן, שהם לא נרצחו במקום. אולי זה היה מיותר במרחק קטן כזה ממחנה אושביץ, עם מתקני השמדה משוכללים כל כך.

אותנו העמיסו על משאיות, שעל כל אחת הופקדו שומרים עם תת־מקלעים. אחרי כל משאית נסע חייל על אופנוע עם מכונת ירייה.

מישהו קפץ מאחת המכוניות, והחל לברוח בשדה. נורו לעברו צרורות ממכונת הירייה. נראה, שהיריות פגעו בו. הקלגסים קפצו ממכונית הליווי לתופסו. תוך כדי נסיעה שקלנו אם לנסות לקפוץ גם אנחנו, אך הגענו למסקנה, שגם אם תצליח הקפיצה מהמכונית הנוסעת, ואם לא ניפגע אח״כ מהיריות, ואם גם נצליח להסתתר בשדה — אין לנו יותר לאן ללכת, ואיש לא יושיט לנו יד לעזרה. צורה זו של התאבדות לא קסמה לנו, וקיווינו שהברירה הזאת תישאר לנו גם בעתיד.

לצידי הדרך החלו להופיע שלטי הכוונה וחיצים ״לאושביץ״ × ק״מ — והתברר לנו לאן פנינו מועדות.

הגענו. נזרקנו לתוך המערבולת. צריחות, מכות — עברנו את הסלקציה של מנגלה ועוזריו, בה הופרד מאתנו ברל שניצלר הי״ד. באותו רגע טרם ידענו את משמעות הדבר. הוכנסנו למחנה בירקנאו, שם עברנו את ההלם בראותנו מקרוב את מתקני ההשמדה. האסון הומחש לנגד עינינו במלוא זוועתו. מראה המשרפות העשנות הכה בנו כברק, שיתק את חושינו והטריף את דעתנו.

אחרי ששערי הברזל הוגפו מאחורינו, החזיק אותנו האש־מדאי כבר היטב במלתעותיו, והוא לא נזקק יותר לשום אמצעי הסוואה.

הסופר דינור — ק. צטניק, שהופיע כעד במשפט אייכמן, החל, כזכור, להסביר לשופטים את ה״פלניטה אושביץ״ — הוא ניסה לחזור במחשבתו על מה שעבר עליו, כדי לתאר זאת לפני בית המשפט, ואז הוא נפל מתעלף, והוצא על אלונקה מן האולם. לא אנסה לחזור בזכרוני אל התופת ההיא. אינני יודע אם הדבר ניתן מבלי להיהרס נפשית, אצטמצם, איפוא, רק במסירת כמה עובדות, ובקיצור.

בכל אופן, בכל פעם כשנפלנו לשפל חדש, וחשבנו שזה כבר הגרוע ביותר שיכול לקרות לנו, נוכחנו לדעת, שיש עוד דרגות של צרות גרועות מקודמותיהן, ואין תחתית לתהום הייסורים והסבל.

הוכנסנו לצריף ענקי, והאסירים, שבאו לטפל בנו ולקבל אותנו בבגדיהם המפוספסים ובכובעי פורים המשונים — פורים במהופך — שהמן חוגג לאות נצחונו עלינו — האנשים האלה נראו, באמת, כייצורים מפלניטה אחרת.

ה״טיפול״ היה בצעקות ובאיומים: להתפשט, לסדר את הבגדים, למסור את הכסף, התכשיטים ודברי הערך. מי שמשאיר משהו לעצמו, יירה במקום! ובלחישה הוסיפו: תקבלו בגדים כמונו, ותצאו לעבודה. אחרי שלבשנו את המח־לצות, שנזרקו לעברנו — החל הטיפול הקוסמטי: תספורת וגילוח כל השערות שבגוף. במחט מיוחדת חרטו על זרועותינו את המספר, שניתן לנו. קיבלנו זהות חדשה. לא עוד שם, לא משפחה. הפכנו למספר. את המספר 108200 היה עלי לשנן. לפי המספר נקראנו למפקד, לעבודה — בכל מקום יפנו אלינו לפי המספר. (הסריה 108000 היתה של גטו קראקוב — לכל טראנספורט היתה הסריה שלו). אחרי הטיפול הוכנסנו לצרי־פים ששמשו פעם כאורוות לסוסים.

לפנות ערב, כאשר יצאנו אחרי ה״טיפול״ מהבלוק לשטח המחנה, ראינו אנשים חיוורים ומצומקים, משוטטים ותרים אחרי שיירי אוכל, מבלי לבחול בשום פסולת או אשפה, רעבים תמיד. גם אם נזדמנה להם פעם אפשרות למלא את קיבתם, עד שלא יכלו להכניס בה יותר — לא הגיעו אף פעם לשובע, שכן כל הרזרבות בגופם אוכלו ונשרפו.

עשרות, עשרות התהלכו, עם כף בכיס, והתנפלו כדבורים על מיכל ריק של מרק, אשר טרם הוחזר למטבח, בנסותם לגרד שיירי מרק שנקרש על דפנותיו הדביקים.

ליד כל בלוק ישבו, שעונים לקיר, ה״מוזולמנים״ — תשושים, רגליהם לא נשאום יותר, הם הוצאו מן הצריף על־ידי ה״שטובן־דינסט״ — ״שירות הבית״, ושם הם דעכו, עד שנשמתם יצאה. אחרי מותם המשיכו הם להשתתף עוד במפקד הקרוב, וגוויותיהם השלימו את המספר הדרוש.

שתי שפות רשמיות שלטו באושביץ: פולנית וגרמנית. מספר האסירים הגרמנים היה מועט, והם תפסו את המקום החשוב ביותר שם. ה״משרות״ הטובות ביותר היו מאויישות על ידם, כבני גזע האדונים, שאף על פי שחטאו, בכל זאת העדיפו אותם על פני אחרים. הם היו ״זקני הבלוק״, ה״קא־פואים״, המזכירים, ועוד. אחריהם היו הפולנים, שבגלל מספרם הגדול במחנה נהנו הם שם מכל מיני זכויות יתר, אומנם פעוטות, אלא שבתנאי המחנה היו להם ערך רב.

אחרינו הובאו לאושביץ יהודי יוון, בעיקר מסלוניקי; המספרים, שניתנו להם היו מהסריה 109000. המסכנים האלה, כשנקראו לפי המספר שלהם בפולנית או בגרמנית, לא הבינו ולא הגיבו — כך שבנוסף למנת הצרות הרגילות של כל אנשי המחנה, חיכתה להם מנת מכות נוספת עבור זה שאינם עונים כשקוראים להם.

גם לנו היה קשה להתקשר עם הבחורים, שלא הבנו את שפתם. מאלה, שידעו עברית, נודע לנו, שזרועות התמנון הנאצי באירופה הכבושה, הגיעו לכל פינה, בה היתה קהילה יהודית. לפי השיטות הידועות: הטעייה, איומים, טירור רצחני, בידוד, ניתוק וריכוז הקורבנות — ביצעו הם את מלאכתם בשיטתיות, ובצורה יסודית.

בבירקנאו הוחזקנו כשבועיים ב״קאראנטיין״, כפי שקראו לזה. כאמור, לא אתאר את ימי הגיהנום האלה. מהקאראנטיין נשלחו ה״הפטלינגע״ — האסירים ל״טרנספורט״.

פלוגות הס.ס. — פרט לרצח ולשדידת רכוש הקורבנות — רכוש, שנשלח בקרונות משא לגרמניה — דאגו גם למלא היטב את כיסיהם, לזלול ולסבוא, ולהתחמק מהחזית. כדי להעסיק מספר רב ככל האפשר מחבריהם, הם דאגו, שיקומו מפעלי בנייה וחימוש בסביבת המחנה, והשכירו — תמורת תשלום — את עבדיהם היהודים למפעלים אלה. כל שטחי המחנות מסביב היו סניפים של אושוויץ ונשמרו ע״י מאות שומרים חמושים עם כלבים מאומנים. מגדלי שמירה גבוהים,

שלטו על השטח, שהיה מוקף גדרות תיל וגדר טעונה זרם חשמלי. עמדות חפורות באדמה, מוסוות היטב, עם מכונות ירייה וכן משמרות שפיטרלו יומם ולילה — מנעו כל אפשרות של בריחה. ניתן היה לנצל את כוח העבודה של הקור־בנות עד ליומם האחרון. האסירים, שקיבלו מנות רעב, ושהעבידו אותם בעבודת פרך, נסחטו במפעלים אלה, עד שהתמוטטו והפכו ל"מוזולמנים"; ואז כבר לא יכלו להביא להם יותר תועלת. בשלב זה הם הוחזרו לבעליהם החוקיים במחנה המרכזי אושביץ, ושם חוסלו.

אנחנו נשלחנו לעבודה לאחד ממכרות הפחם בסביבה, והוחזקנו במחנה יאבישוביץ. כל החבורה מבני עירנו יצאה ביחד. ממש נדחפנו לטרנספורט, כדי לברוח מהסיוט, ששמו בירקנאו — ששם נשמנו את ריח משרפות הענק — יומם ולילה. השתדלנו לשמור קשר בינינו במידת האפשר.

עבדנו במשמרות במכרות הפחם, בעומק של כמה מאות מטרים בתוך האדמה. כל כורה פולני מקצועי קיבל עוזר או שניים מן האסירים, והם עבדו איתו ועזרו לידו. אסור היה לשוחח עם הכורה — פרט לעניני עבודה, אסור היה לקשור איתו קשר כלשהו או לקבל ממנו משהו.

היו שני סוגי עבודה: אחזקה שוטפת וכרייה. עבודת האחזקה היתה מורכבת מניקוי הדרכים ושמירת הגישה למקומות הכרייה, תמיכת התקרה בקרשים ובלוחות עץ, כדי שהאבנים לא יפלו על ראשי העובדים, וכן סלילת דרכים חדשות להובלת הפחם, התקנת מסילות לקרוניות ההובלה, וכו׳.

מאחר ועבודה זו לא ניתנה למדידה ולביקורת — לא התאמצו הכורים יתר על המידה, וגם עוזריהם היהודים לא עבדו בפרך, ויכלו לעמוד בכך. לעומת זאת, אלה אשר צורפו לכורי הפחם — עבודתם היתה מעל לכוחותיהם הדלים. על כל כורה הוטלה מיכסת פחם, שעליו היה לכרות ביחד עם עוזרו היהודי, והוא נגש את האסיר הרעב, שעבד איתו, שיתאמץ, כדי למלא את המכסה. הכורים קיבלו מנות מזון מוגדלות, כדי שיוכלו לבצע את העבודה הקשה, והאסירים — שמנות האוכל שלהם היו זעומות ביותר — לא החזיקו מעמד בעבודה הזאת יותר מחודשיים־שלושה.

שפר עלי חלקי, וצורפתי לכורה, שעסק בעבודת התחזוקה.

לא פעם, אחרי משמרת לילה במכרה האפל, כשצעדנו תחת משמר כבד בחזרה למחנה, בבוקרו של יום קיץ יפה, פגשנו אנשים נרדמים למחצה, שהשכימו קום. הם העיפו מבט חטוף לעברנו ונחפזו לדרכם. מה עבר בליבם ברגע זה? את מחש־בותינו ואת רגשותינו אין ביכולתי לתאר.

משני צידי הדרך ראינו עצים מלבלבים, ציפורים מתעופ־פות ומקננות בצמרתם, וכרי דשא מוריקים מסביב. הריחות העזים של הצמחיה הפורחת — עירפלו את החושים, ולרגע נדמה היה לי, שהנה אני יוצא מהשורה, עולה על הדשא הלח, ששמש הבוקר טרם יבשה את אגלי הטל מעליו, מתפרקד לכל אורכי, ומתבשם מריח השדה. הצריחות: "לינקס, לינקס!" שמאל! שמאל! העירו אותי מן החלום. האם עוד אזכה לנשום אוויר צח וחופשי?

לא פחות קשה היה כשעלה באפינו, בעת ההליכה למכרה, הריח המגרה של לחם טרי, שזה עתה הוצא מן התנור, ריח שהגיע ממאפייה סמוכה. הרעב, שהשתדלנו להסיח את דעתנו ממנו בעת הצעידה המתוחה, חזר, והחל להציק לנו ביתר שאת.

כאשר סיפרתי לכורה, שאיתו עבדתי — שאנחנו עוברים ליד מאפייה העומדת לצידי הדרך, נדהמתי לשמוע ממנו, שה־מאפייה הזו נמצאת במרחק של כמה ק"מ מהדרך, שבה אנו עוברים. רק אז הבנתי איך מסוגלים הזאבים לחוש ממרחקים את ריחם של הכבשים, והם מכוונים את דרכם לפיו. הרעב הוא המחדד כל כך את חוש הריח שלהם.

במכרה נשמנו אוויר דחוס, אך חופשי יותר. השומרים לא ירדו למטה. הסבל העיקרי חיכה לנו אחרי העבודה. הקאפואים במחנה היו אסירים פליליים גרמנים, סאדיסטים; נותני לחמם, הס.ס. ידעו, שיש להם על מי לסמוך בנושא התעללויות ועינויים ב"הפטלינגה" היהודיים, ולכן נתנו להם יד חופשית לגמרי.

הקורבן הראשון מבני עירנו היה יושה זלץ, הי"ד. בחיפוש פתע, בעת שובו למחנה, נמצאה אצלו פיסת עיתון נאצי — "קראקאוער צייטונג" — שהביא עימו מן המכרה. הוא הוכנס למפקדה בשער המחנה, ויותר לא ראינו אותו.

הקורבן השני היה מוניה פידרר, הי"ד. לפנות בוקר, בגמר משמרת הלילה, כשעלינו מהמכרה ונעמדנו למפקד — התברר שהוא לא עלה. סיבת איחורו לא נודע לנו, אך כשהובא, מוכה וחבול, כדי לצרפו לשיירה, שחזרה למחנה, ידענו שגורלו נחרץ. הוא הושם בסוף הטור, והוכה לאורך כל הדרך. צעקותיו המחרידות נשמעו למרחקים. כשהתקרבנו למחנה לא שמענו אותו יותר.

בדצמבר 1943 קרתה לי תאונה בעבודה, שברתי את רגלי הימנית. ידעתי שזה הסוף. נפרדתי מהחברים לפני שנשלחתי בחזרה ל"בעלים החוקיים" שלי באושביץ. שם הוכנסתי ל"קראנ־קען־בוי" — ביה"ח של המחנה, שכל הסגל הרפואי שלו היה מורכב מאסירים. טיפל בי כירורג, פרופסור פולני מקראקוב. אחרי ששמו לי גבס, הבטיח הוא לי, שאם יתנו לי צ'אנס, אבריא תוך כמה שבועות. הדברים הסתבכו. אחרי כמה ימים ירדה הנפיחות, והרגל, בתוך מגף הגבס התנועעה, והשבר לא התאחה היטב. היו לי כאבים נוראים. אדלג כאן על כל הפרטים האישיים, שהם סיפור בפני עצמו.

בכל שבוע היתה סלקציה והוציאו את אלה, שמצבם לא השתפר בקצב הנדרש. חלק גדול של הקורבנות היו צעירים יהודיים, ששימשו שפני נסיון לשיטות שונות של סירוס, שנערכו על ידי המפלצות הנאציות. אצל רוב המנותחים התהוותה מוגלה, פצעיהם לא הגלידו, וסופם היה ברור.

קורבנות נוספים היו התשושים מהטראנספורטים, שהוחזרו ע"י מעבידיהם במכרות ובמפעלים, אחרי שנחלשו, ולא יכלו יותר לעבוד — לא נזקקו להם.

פעם הופיע לידי, בבית החולים, אחד מהקבוצה של בני עירנו — וולצמן, חתנו של אברהם מאיר מענער, שהכרתיו כבחור גבוה וחסון. הוא עבד במכרה בכריית פחם, הפך "מוזולמן", והוחזר לאושביץ ל"הבראה", כפי שהם קראו לזה. הוא סחב בקושי את רגליו. והיה "גמור". תיארתי לפניו את

סיכויו בבית החולים הזה, והצלחתי להשפיע עליו, שיצא מה שיותר מהר, וילך לעבודה. לי אין ברירה — אמרתי לו — אני נכה, ומוכרח להשלים עם גורלי, — אבל אתה אדם, שכל איבריו שלמים — התאמץ והיאבק! העבודות באושביץ עצמה היו, בעיקר, תחזוקה ושירותים, והן לא היו כל כך מפרכות כמו במכרה. הוא שמע בקולי, וניסה לעבוד כמה ימים — אך כוחותיו לא עמדו לו עוד. בסלקציה הראשונה הוא צורף לנידונים.

אזכיר עוד קורבנות מבני עירנו שניספו במחנה: יששכר ביליס, ראובן שערץ, ראובן אייזן ומשה שערץ, הי״ד.

כל אדם וגורלו. כדי להישאר בחיים באושביץ היה זקוק האדם למנה יומית של ניסים, כמו שאמודאי, שנמצא במצולות ים זקוק לאויר לנשימה, אשר בלעדיו הוא אינו יכול לחיות רגע אחד. אלה שאינם עוד — גם הם סיפרו על מנת הניסים, שקרו להם יום־יום, ושעה שעה, ושבלעדיהם לא היו מחזיקים מעמד. עד שברגע מסויים התרוקן בלון הניסים — וזה היה הסוף. לאלה שנשארו, המשיך הגורל לספק את מנת הניסים, וניצלו. לספר על הניסים שקרו לי בעת מחלתי — זה חומר להרבה ספרים.

אחרי הרבה תלאות יצאתי מ״בית החולים״ ברגל נפוחה וכואבת, והצלחתי — לא כל כך מהר, ולא כל כך פשוט, להגיע לעבודה בישיבה. ישבתי על ערימת אבנים גדולות ובפטיש שברתי אותן לחצץ — כך שלא אימצתי כל כך את הרגל והיא הבריאה באיטיות.

ביום ראשון אחד במחנה, אחרי המפקד, כשהתפזרנו לבלו־קים, פגשתי בדרך את בן עירנו, חנינא העניג, בנו של בער העניג, שעזב את העיירה בתחילת שנות ה־30, ועבר לפריז. הוא הגיע למחנה עוד בשנת 1941, ביחד עם אחיו פנחס, אשר מת במחנה ממחלת טיפוס. (חנינא החזיק מעמד עד סוף המלחמה, השתחרר, אך נפטר מתשישות, כפי שקרה להרבה מן המשוחררים, שמתו מאפיסת כוחות, שכן — אחרי שגולגלתו של הנחש כבר רוצצה, עוד המשיך ארסו לפעול בגוף קורב־נותיו ולהפיל חללים).

אוכלוסיית המחנה היתה מורכבת מעמים שונים ומסוגים שונים. כל אסיר נשא, ליד המספר על החזה, משולש בצבע מיוחד, שציין את פשעו. צבע הפליליים (שהיו גרמנים כולם, כי פושעים, בני עמים אחרים, חוסלו מיד) היה ירוק. לפולי־טיים, וכל הפולנים השתייכו לקטגוריה זו, היה צבע אדום. הצוענים, שגם להם הועידו הגרמנים גורל דומה ליהודים — נשאו משולש שחור.

היהודים נשאו, פרט למשולש האדום — משולש נוסף, בהיפוך, בצבע צהוב, ושני המשולשים ביחד יצרו מגן־דוד.

הוותק במחנה היקנה כבוד וייחוס. לפי התפיסה המקובלת בין האסירים — אדם, שהחזיק מעמד הרבה זמן בתנאי המחנה — ראוי היה לכבוד.

את הוותק אפשר היה לקבוע לפי המספר. המספרים עד ל־100,000 היו מיוחסים כולם — נשארו מהם כמה אלפים. מן המספרים הנמוכים יותר, עד 30,000 למשל — נשארו בודדים בלבד. המיוחסים עבדו בעבודות קלות יותר, ובמקומות שהיה יותר אוכל. סידור העבודה נעשה על ידי האסירים עצמם, לפי הנחיות כלליות של מפקדי המחנה.

בין אסירי המחנה היתה גם קבוצה ניכרת של שבויים רוסיים, כנראה כאלה שניסו לברוח ממחנות השבויים ונתפסו כבודדים, אחרי שהסתתרו. הם היוו אלמנט פרוע במחנה. מאורגנים בכנופיות היו גונבים ושודדים מיתר האסירים את מנת לחמם ואת נעליהם. התנהגותם, שהיתה פונקציה של היחס אליהם מצד הגרמנים — היתה שונה באופן קוטבי משל אותם הרוסים, שנשבו בעת התבוסה הגדולה שלהם, בהתחלת המל־חמה. על ראשי הקורבנות הראשונים נחתה כל הברוטליות המוחצת של הנאצים, הם הורעבו במשך כמה ימים, ואחר כך חוסלו בהמוניהם. היהודים הוכרחו לקבור אותם בקברי אחים. איש מהשבויים האלה לא התקומם ולא התנגד.

כשהמצב בחזית התהפך, והצבא הרוסי נלחם בגבורה, והיכה את הגרמנים, השתנה היחס אליהם מקצה לקצה. מאות אלפים של גרמנים נפלו בשבי הרוסים, והיו בני ערובה בידיהם. הדבר הוסיף אומץ לרוסים המעטים, שהיו בשבי הגרמנים, והם אף עשו נסיונות להתמרד.

אני מציין במיוחד את הדבר, כי כאן טמונה תשובה (לפחות חלקית) על השאלה שרבים שואלים: למה היהודים לא גילו התנגדות למעניהם.

☆

בקיץ 1944 החלו להגיע משלוחים המוניים של יהודי הונגריה, שאייכמן, ימ״ש, טיפל בחיסולם. באותו הזמן הובאו למחנה גם שרידי גטו לודז׳.

המפגש עם יהודי הונגריה, שחיו בחופש עד אז, (פחות או יותר) היה מזעזע. עוד ענף של יהדות אירופה נכרת. סיום המלחמה התקרב, אך היהודים לא יזכו לראותו. הבאים אוכזבו, לא פעם, קשות מיחסם הקשוח של שוכני המחנה הוותיקים, ומדיבורם הבוטה והגס — שלא היו רגילים אליו. הם עוד הביאו איתם אמות מידה אנושיות, שבעיני וותיקי המחנה נראו כתמימות ותלושות מהמציאות המרה.

התידדתי עם הרבה מהם, בהיותי צמא, ממש, לשיחה אנושית.

הנשים, שהובאו מהונגריה הוכנסו למחנות נפרדים. הורגלנו כבר לניוול הגברים, כחלק מהמציאות, בה חיינו. אך קשה במיוחד היה לראות את הבנות בהשפלתן. רובן נשלחו לעבודה במחנות, שהוקמו בתוך גרמניה, בבתי חרושת לציוד מלחמתי, שנוהלו, בעיקר, ע״י נשים גרמניות, כי הגברים נלקחו לסתום את הפרצות בחזית המתמוטטת.

באמצע ינואר 1945 התקרבה הלחימה לשערי אושביץ. ב־11 לחודש החלו הרוסים במתקפה גדולה ליד הוויסלה, ותוך כמה ימים הורגשה תכונה אצל משמרות המחנה. הרבה קבוצות לא נשלחו לעבודה, והס. ס. התחילו לארגן את פינוי המחנה. רבים מבין האסירים שקלו אם לצאת לדרך או לנצל את המהומה, ולנסות ולהסתתר, ולהתחמק מהטראנספורט. אך כולם היו בטוחים, שהרוצחים לא יאפשרו לאיש ליפול חיים בידי הרוסים המתקרבים, ומעטים היו אלה, שהחליטו ל״הסתכן״.

המחסנים נפתחו, חילקו מזון ובגדים לדרך, וזירזו את האסירים לעזוב את המחנה. את החולים השאירו בינתיים, והם ידעו מה מחכה להם. כפי שהתברר אחר כך, כמעט כל הנש־

ארים במחנה ניצלו — הנאצים לא הספיקו לבצע את תוכניתם לפוצץ את המחנה על יושביו, כי הרוסים התקרבו הרבה יותר מהר, מכפי שהרוצחים ציפו, והם נאלצו לברוח, כדי להציל את עורם.

יצאנו ברגל, בשיירות ענק, בליווי משמרות חמושים, ששמרו עלינו מכל הצדדים, בל יעיז איש לברוח. התקוות שלנו, שהרוסים ישיגו אותנו, או שלפחות יפגיזו או יפציצו אותנו מן האוויר, ונוכל לנצל את הבהלה שתיווצר — ולברוח, לא נתגשמו. צעדנו שלושה ימים בשלג, כמעט ללא הפוגה. אנשים נרדמו תוך כדי הליכה, ונפלו על חבריהם, שתפסו אותם לפני שנפלו. מי שלא יכול היה להמשיך, נורה במקום. מאות גוויות היו פזורות לצידי הכביש. הגענו עד לגלייביץ, ושם הועמסנו על רכבות משא, והובלנו למחנה קטן בגרוסרוזן, ליד ברסלאו. המקום היה קטן מלקלוט מספר כה רב של אסירים. לא קיבלנו אוכל, ולא היה לנו מקום לשכב. אחרי כמה ימים הגיעה רכבת להוביל אותנו לגרמניה פנימה. הקור בקרונות הפתוחים היה ללא נשוא, ורבים קפאו למוות. הרגשתי, כאילו גופי הוא כמסננת, והרוח עוברת דרכו. הרכבת הביאה אותנו לווימר, עירו של גתה, הנמצאת ליד מחנה בוכנוואלד. (בוכנוואלד מאפיינת יותר את העם הגרמני מאשר גתה). עם בואנו לתחנת הרכבת היינו עדים למחזה מרהיב עין: בשמיים הבהירים הופיעו כ־200 מפציצים אמריקאיים; הם התנוצצו בשמש כציפורי כסף, והחלו להנמיך טוס ולשחרר חפצים מאורכים, שהתפוצצו ברעש אדיר, וגרמו הרס ואבדון בכל האיזור.

השומרים שלנו קפצו בבהלה מן הקרונות, וחיפשו מחסה. אנחנו יצאנו לשטח הפתוח, והסתכלנו בשמחה לאידם, על העונש "מן השמים", שנשפך על ראש מרצחינו, אם כי זה היה רק על קצה המזלג, ממה שהגיע להם.

אחרי ההפצצה נאספנו חיש ע"י שומרינו, והוכנסנו למחנה בוכנוואלד, ומשם פוזרנו לאתרי בנייה בסביבה. אני נשלחתי עם עוד כמה מאות איש לברגה אם אלסטר, לעבוד בחפירת מנהרות בתוך ההרים, בשביל התעשיה הצבאית, שכבר לא היתה קיימת. בחודשים פברואר־מרץ הגיע מצבנו לשפל כזה, שלמרות שהיה ברור לכולנו שהננו עדים לפירפוריה האחרונים של גרמניה המובסת — משוכנעים היינו שהחיה הנאצית עוד תספיק למחוץ אותנו תוך כדי גסיסתה.

מנות המזון שקיבלנו, הצטמצמו כמעט לאפס, הסבל המצ־טבר והרעב עשו שמות בין האסירים, אשר צופפו במחנות, שצצו בכל הפינות (המחנות הקיימים למרות מספרם הרב, היו מאוכלסים מקודם ולא היה בהם מקום לאסירים נוספים).

לא רק המבוגרים והחלשים שבינינו לא החזיקו מעמד, גם הצעירים והחזקים יותר, משקלם פחת מיום ליום, כוחותיהם אפסו, וכל יום נראה היה שהוא האחרון, שנותר לנו לחיות.

באמצע אפריל החל הצבא האמריקאי להתקרב. שומרי המחנה החלו להעביר אותנו ממקום למקום, מבלי לדעת מה לעשות עם האנשים. כאן גמלה בליבי ההחלטה: כעת הזמן לברוח. אחרי יום הליכה ברגל התקדמנו כמה קילומטרים, ובערב, ללינה, הוכנסנו למתבן של איכר, בכפר ליד צוויקאו — סכסוניה. בבוקר, בעת ההתארגנות ליציאה לדרך, התברר, שכמה מן האסירים המותשים הגיעו לאפיסת כוחות, ולא יכלו עוד להמשיך. אחרי התיעצות החליט ראש השומרים להשאירם במקום. לא ירו עוד בנחשלים — אף אחד מהם לא היה כבר מוכן לקבל את האחריות על כך, כשהאמריקאים היו בעק־בותיהם.

הסתתרתי בתוך ערימת שחת, בה מצאתי עוד כמה "עריקים" כמוני. השיירה עזבה את הכפר, והמשיכה בדרכה. אחרי כמה שעות החלו האמריקאים להפגיז את המקום. יצאתי ממחבואי ובעל המתבן ראה אותי. הוא רץ מיד לחפש שוטר. שוטרים כבר לא היו בכפר. הוא הביא חייל, משרידי היחידות המתפור־רות, שהסתובבו שם בודדים. חיי היו תלויים בהחלטת החייל. כשהלכתי אתו, באה נערה בריצה, והודיעה לו, שעוד כלבים שוטים כמונו מתרוצצים בסביבה. הוא הבטיח לה לטפל בהם.

הייתי המום. במשך שהותי במחנות התעבה עורי, וכל פניני הלשון, שהנאצים הרעיפו עלינו, לא פגעו בנו. כעת, אולי בגלל שריחו של החופש כבר עלה באפינו, ובמיוחד, שסתם נערת כפר, שאיננה משרתת ביחידת רצח, בזמן שההת־מוטטות של משטר המפלצות היא כבר עובדה, אין בה שמץ של רגש אנושי, ובראותה אנשים תשושים ומפוחדים — במקום להביא להם פרוסת לחם — היא עוד מכנה אותם כלבים שוטים! משנסתלקה פנה אלי החייל: אני יודע שאתה מחכה לאמריקאים, גם לי כבר נמאס כל הענין — מצא לך מקום מסתור. זה כבר ענין של יום או יומיים...

יצאתי קצת מתחומי הכפר, ירדתי במורד והגעתי לנחל קטן. נגשתי למים, הפשטתי את כתונתי המזוהמת, ואחרי חדשים, הסתכלתי על גופי הכחוש. צרור עצמות יבשות — אך הגוף המצומק הזה שייך כבר לי. איש אינו עומד מאחורי גבי עם מגלב ביד ואינו מריץ אותי, אני יכול לטפל בגופי, להתרענן ולהתרחץ כמה שאני רוצה.

האם אני הוזה? סביבי אין נוגש. הקלגס לא הביא אותי הנה. באתי, פשוט, מרצוני. האם מעתה אוכל כבר להתנועע לפי הרגשתי ותחושתי?

לא היה הרבה זמן למחשבות. אמנם שובינו נעלמו ואינם, אך הסכנות רבות, ובאווירה הזו של שנאה ורשע, חיינו עוד תלויים מנגד.

בערב התאספנו בשדה ליד הכפר. היינו שבעה איש, שעוד יכולנו להתהלך על רגלינו, והיו עוד ששה חולים. ראינו שאם נשאר בשטח ההפקר — עלולים לחסל אותנו רגע לפני הגאולה. החלטנו, איפוא, ללכת לכיוון הקווים האמריקאים. בין ה"ערי־קים" היה גם "קאפו" גרמני, קומוניסט, שביתו נמצא לא רחוק מן המקום. האיש הצליח להוציא מראש הכפר רשיון מעבר עם חותמת רשמית, ובו הוא אישר, שאנחנו אסירים לשעבר, ששוחררנו ע"י השלטונות כחוק, ופנינו מועדות הביתה.

ברצוני לציין כאן, שבמשך כל המסעות הרגליים, כאשר היינו תחת לחץ מגפי הרשעים, וסחבנו את רגלינו בשיניים מהודקות, לא ניסה איש לסייע לצועד לידו, ולהגיש לו כתף שיוכל להישען עליה, כל אחד דאג לעצמו. אדם, הנסחף במערבולת, ונאבק בשארית כוחותיו עם המים הגועשים, אינו מושיט יד לטובע לידו. היה ברור, שהכוחות לא יספיקו להרים את הכושל, אלא להיפך, הנופל ימשוך איתו את זה העומד

עדיין על רגליו. כל אחד פעל רק לפי האינסטינקט: להחזיק מעמד, עד קצה גבול היכולת.

ברגע שהסיוט הוסר מעל לראשינו, החלו להתעורר בנו מחדש רגשי אנוש. למרות שהיינו זקוקים בעצמנו לעזרה דחופה ביותר — היה מובן מאליו לכל אחד מאיתנו, שאסור לנו להפקיר את אחינו, שאינם מסוגלים ללכת.

עם שחר עזבנו את המקום. סחבנו מאחת החצרות הקיצוניות בכפר עגלת איכרים, העמסנו עליה את ששת החולים — שבכלל לא הכרנו אותם — נרתמנו כסוסים לייצול — ויצאנו לדרך. זאת היתה תמונה בלתי נשכחת.

מסע של שלדים, מזי רעב, / צללי אדם שבורים ורצוצים, / עטופים בסמרטוטים בלים / הולכים רתומים לעגלה, בה יושבים חבריהם לגורל, / שרגליהם הנפוחות אינן נושאות אותם יותר, / והשלדים האלה מושכים בכוחותיהם האחרונים / את העגלה במעלה ההר. זיעה מכסה את פניהם המצומקות / והם עולים ובוכים, עולים ובוכים. / לאט, לאט, פיזרה השמש האביבית את הערפל הכבד בחושיהם. / הם צעדו לקראת עברם, כשחורבות חייהם המנותצות / מבצבצות ועולות באופק לנגד עיניהם הדומעות.

אברהם לויטה / הקובץ אושביץ

בראשית ינואר 1945, סמוך לחיסולו של מחנה ההשמדה הקודר אושביץ, תיכננו צעירים אחדים לחבר מעין קובץ, בשם "אושביץ", בו יביאו שירים, רשמים ותיאורים, ממה שראו בעיניהם וחזו מבשרם. את המחברות, בכמה טפסים, צריך היה להחביא בבקבוקים במחבואים שונים, במקומות העבודה, מחוץ למחנה, להפקידם בידי כמה פולנים ישרים, חברים לעבודה, ולבקשם, כי לאחר שיחרור הקברים יוציאום מן האדמה, וימסרום לידיים יהודיות.

הבחורים, כמו שאר הנמצאים במחנה אושביץ, משוכנעים היו, כי לעולם לא יצאו משם, והקובץ המתוכנן צריך היה לשמש אספקלריה לעינוייהם, ביטוי למרירותם, וכעין התנצלות על חייהם, אשר היו בעיניהם בזויים לאין־קץ, למראה הרציחות הנוראות, והזוועות מסביב. ועוד היה צריך להיכלל בספר הזה חומר רב, אוספי עובדות בעלי־ערך היסטורי, וכן תיאורים של החיים בגיטו ומעשי הרצח של הליסטים הנאציים, תיאורים מלפני הכליאה במחנה.

כבר היו רשומים כמה שירים עבריים מוצלחים מאת משורר מהונגריה, התנצלות במכתב "לאחי בארץ־ישראל", ועוד.

כל זה לא יצא אל הפועל, באשר שבועיים לאחר מכן, עם התקרבות הצבא הסובייטי, פונה המחנה. הכתוב נשאר בידיהם של הכותבים. הדברים המובאים להלן היו צריכים לשמש הקדמה לקובץ.

אין אני משנה דבר בטקסט, לפי שאני רואה בו תעודה, שכתבתי באושביץ, על אושביץ; ההסתכלות על מחנה־המוות מבעד למשקפי־המחנה היא ביטוי לרגשות רבים, חברים ואחים לצרה, וסבורני, שבתור כזה נועד לו ערך מסויים.

רואן, צרפת, 14 ביוני, 1945

הקדמה לקובץ המתוכנן "אושביץ"

קראתי פעם על אנשים, שנסעו לקוטב הצפוני, ואוניתם נתקעה בין הררי־קרח, קריאות ס.או.ס. שלהם נשארו ללא מענה, מזונם אזל, הכפור אחזם כמו בצבת, ומנותקים מן העולם, רעבים וקפואים — חיכו לבוא המוות. ואף־על־פי־כן לא הניחו האנשים את העיפרון מאצבעותיהם הקפואות. הם המשיכו לרשום את יומניהם. לנגד עיניהם ריחף הנצח.

מה נרגש הייתי אז, כשקראתי, שאנשים, בתנאים טראגיים כאלה, אשר חייהם הדיחום באכזריות כה רבה, והמוות כבר שם עליהם את כפותיו, התעלו בכל־זאת מעל גורלם, והוסיפו למלא את חובתם למען הנצח.

כולנו, ההולכים למות כאן, באדישותה הקרה ככפור הקוטב, של האנושות, אנו, שכוחי העולם והחיים, עוד מרגישים צורך להוריש משהו לנצח, ואם לא יהיו אלה תעודות מושלמות, יהיו־נא, לפחות, פירורים ממה שאנו, החיים־המתים חשבנו והרגשנו, הירהרנו ודיברנו. על הקברות, בתוכם אנו טמונים חיים, רוקדת תבל מחול־שדים, ושעטת הרגליים משתיקה־מחניקה את אנחותינו ואת שוועותינו — לעזרה; יתחילו להעלותינו מקברותינו, בעת שנהיה כבר חנוקים: אנו לא נהיה עוד קיימים, ויישאר רק אפרינו, הזרוי על שבעה ימים, וכל איש תרבות, כל אדם הגון, יראה אזי מחובתו לדאוב עלינו ולהספידנו. כשצללינו יופיעו על מסכי הקולנוע, ינגבו גבירות רחמניות את עיניהן במטפחות מבושמות ויבכונו: אהא! ה־אומללים!

יודעים אנו: לא נצא מכאן חיים; על שער התופת **הזה** כתב השטן במו ידיו: "היואשו מכל תקווה, אתם **הבאים!**" רוצים אנו להתוודות, יהיה זה ה"שמע ישראל" שלנו **לדורות**

הבאים. יהיה זה הווידוי של דור טראגי, דור, שלא בגר לייעודו, דור, שרגלי־הרכבת שלו כשלו תחת המשא הכבד של הסבל, אשר התקופה הטילה על שכמו.

ועל כן: לנו לא חשובים כאן פרטי עובדות ומספרים, איסוף תעודות יבשות — זאת יעשו גם בלעדינו. גם בלא עזרתנו יוכלו להרכיב את תולדות אושביץ. כיצד מתו באושביץ — זאת יספרו תמונות, עדויות ותעודות. אבל אנו מבקשים להעלות גם תמונה כיצד "חיו" באושביץ, תיאור של יום עבודה רגיל וממוצע במחנה. יום, שהוא סבך של חיים ומוות, של פחד ותקווה, של יאוש והפץ־קיום, יום — שאף דקה אחת בו אינה יודעת מה תביא עימה חברתה. כיצד חופרים ומתיזים בכשיל גושים מחייך־שלך, גושים שותתי־דם, שנים צעירות, ומעמיסים אותם מתנשפים על קרונית־המשא של הזמן, החורקת בבכייה ומהלכת בכבדות כה מרה על פסי־הברזל של תנאי־המחנה — ולפנות ערב פורק אתה, יגע עד־מוות, את הקרונית לתהום עמוקה. הה, מי ימשה זאת מן התהום, יום־דמים שכזה, יחד עם צילו השחור, ליל שטוף־זוועות, ויראם לעולם?

אומנם כן, ייצאו מכאן אנשים חיים: לא־יהודים. מה יספרו הם על חיינו? מה יודעים הם על סבלותינו? מה ידעו הם בזמנים הטובים על המצוקה היהודית? הם ידעו, כי הננו עם של רוטשילדים. גם עכשיו יאספו בחריצות את ניירות־המרגרינה ואת קליפות־הנקניק, ויוכיחו: היהודים חיו־להם לא רע במחנה. הם לא יהיו נוטים לחטט בארגז־האשפה של זכרונם, ולהעלות משם את הצללים החיוורים, בעלי העיניים הכבויות, ששירכו דרכם, מפוחדים תמיד, ודמומים כל־כך, ובאצבעותיהם המכחילות גירדו את חביות־המרק, ומגורשים־שבע חיטטו בפחי האשפה וחפשו פירור עבש. האומללים, שהיבהבו כנרות, ודעכו, מבלי שתהיה להם הזדמנות להגשים את חלומם היחידי: לאכול לשובע אף פעם אחת. הרבבות המכונים בלשון המחנה "מוזלמנים", אשר כל פונקציונר במחנה ראה חובה לעצמו לקיים כלפיהם את המצווה האושביצית "עזוב תעזוב" ועזרו להם... למות. הלוא הם החלשים וחסרי־האונים, האלמונים לאלפיהם, שנשאו על שכמם הדל את כל המצוקה, את כל האכזריות והזוועות של המחנה. את הכל — כי גם את חלקם של בעלי־זכות־היתר אנוסים היו לסחוב, עד שכרעו ונפלו, וזוג מגפי־קאפו מצוחצחים רמסום, כרמוס תולעים.

על זאת לא יספרו, כי למה לקלקל מצב־רוח ולעורר רוחות־בלהות? בפרט, שאף מצפונם שלהם אינו נקי ביותר... מוטב לדבר על השבעים הבודדים, שאותם הכירו. בים המצוקה והאסונות רואים הם רק את טיפות־השמן הצפות למעלה, פליטת האוניה, שנטרפה. אכן, כאשר אנו נושכים את בשרנו בשינינו — אומרים הם, כי אוכלים אנו בשר לשובע, וכשעורפים את ראשי הורינו — מקנאים הם בנו, שנוכל למכור את בגדיהם אחריהם.

אין לנו אלא לספר על עצמנו. יודעים אנו דעת היטב, שבכדי לכתוב, ליצור דבר אשר ישקף ויבטא את הטראגדיה שלנו, חסרים אנו כוחות. אולם — הכתוב אינו צריך להישקל במאזני הספרות. יש לראותו כתעודה, לשים לב למקום ולזמן, והזמן הוא: לפני המוות. והמקום: על הגרדום. רק מן האמן על הבמה תובעים שיזעק, יבכה וייאנח על פי כללי האמנות, שהרי לו, לא כואב. סוף־סוף איש לא יבוא למתוח ביקורת על הקורבן עצמו, שאנחותיו קולניות מדי, או שבכיו חרישי מדי.

ויש לנו מה לומר, אם כי מבחינה סיפרותית אנו מגמגמים. נספר, כיכולתנו, בלשוננו אנו. אפילו אילמים־גמורים אינם מסוגלים לשתוק במכאובם, הם זועקים אזי, אך בשפתם שלהם, שפת האילמים. שותקים רק מ"בונצ'ים" *. אלה מעמידים פנים של סוד, כאילו יש להם לספר מי־יודע־מה. ורק בעולם־האמת, בו אין עוד תוקף לפוזה ולהעמדת־פנים, מגלים הם את סוד חייהם — לחמניה בחמאה!

המשחק הגיע לקיצו. בוצעה עבודת־ענקים, מפעל־לדורות: יהודה נמחקה מעל פני האדמה. כבר מכבים את התנורים, מפרקים את הארובות, אלו מצבות־הזכרון לתרבות־אירופה החדשה, בניני־המופת של הסגנון הגוטי־החדש. כבר רוחצים ידיים ועומדים לברך על "כיסוי הדם"; מילא, הלוא אין חשש למחסור באפר, כשיש חמישה קרמטוריונים מוארים כאלה!

והשחיטה היתה כמעט "הומניטארית":

יום קיץ נהדר. נוסעת רכבת "עקורים". קרונות־בהמות. האשנבים מסורגים בחוטי־תיל. על כל מדרגה חייל במלוא אזנו. מבעד לאשנב המסורג מציץ ילד. פנים מאירות, עיני תום בהירות, המבט כה סקרני ונועז. אינו ירא רע, הוא רואה: ספר תמונות גדול, ססגוני ופתוח לרווחה, שדות וכרים צבעוניים — נוסעים: יערות ובוסתנים, בתים ועצים, חולפים, מקיפים בחצי־גורן, ונעלמים. הצבעים מתמזגים לחטיבה אחת, והחטיבה מסתחררת רגע, ונעלמת מן העין. אנשים וסוסים זערוריים, כצעצועים־חיים מתנועעים־הולכים, ובכל־זאת עומדים על עומדם, אך הנקודה עצמה, גם היא נוסעת — לאן נוסע כל זה?...

פתע באה בדהרה ובשאון — רכבת שחורה כשד, היא מסתירה את הנוף, מכבה את השמש, ומעלה עשן מחניק... הקרונות רצים, מבקשים לתפוס זה את זה... מבעד לחלון נשקפים אנשים במדים, מוזרים כל־כך, שחורים, עטופי־עשן, נראים כמזיקים... אה, העשן... אפילו זאת מסתיר הוא... הרכבת עברה. ושוב אותה תמונה עצמה: שדות ויערות, כרים וגנים, הרים ובקעות זורמים בשלווה ובנחת, נעים על סרט ענק, עוברים וחולפים אי־שם במרחקים... בקתות וגדרות, עצים ועמודי־טלגרף זורמים, כאילו נגרפו במים אדירים, הכל עובר, הכל נע, הכל חי, מוזר, — כמו באגדות שאמא מספרת... לאן הולך כל זה?...

בפנים יושבת האם. ראשה בין כפות ידיה. הפנים חשוכים. הלב דופק משונה כל־כך. לנגד העיניים חולפות מחזות החיים כולם: ילדות, נעורים, חיי־המשפחה הקצרים — המאושרים, בית, בעל, ילד. בית־הורים, העיירה, שדות, יערות, הכל אץ, נטרף כבקלפים, תמונה רודפת תמונה, ועל כולן כתם שחור: הדירה הרחבה, שנשארה הפקר, קן־המשפחה שנהרס, דלתות וחלונות פרוצים, ארונות שבורים, כלי־מטבח מנותצים, בגדים

* "בונצ'ה שוויג" של י. ל. **פרץ**.

רמוסים. כל זה הושאר מאחור — ועתה: געוואלד! לאן זה נוסעים?!...

הרכבת נוסעת לאיטה, כלווית המת, כאילו רוצה לחלוק כבוד אחרון לקורבנות. כעבור עשר דקות היא כבר חוזרת ריקה. הפלוטוקראט היהודי והיהודי הבולשביסטי, שהתמודד עם העולם הארי, להחריבו, לא יזיק עוד לעולם. קומנדו־משא כבר מעמיס את הבגדים, בעודם חמים, על משאיות... לוס! לוס! שם בארץ־היקים נולד לפי הזמנת המדינה, קין קטן, אוצר הרייך משלם שכר־מלאכה עבורו, קרופ כבר הכין רובה בשבילו. למענו מובילים כותנתו של אברמלה, שאמא רקמה עבורו בידיים אוהבות.

והעולם? העולם, בוודאי, עושה כמיטב יכולתו. מגישים שאילתות ומוחים, מכנסים וועדות של 5, 13, ו־18. הצלב האדום מקיש בקופסת "צדקה תציל ממוות", העיתונות והרדיו סופדים לנו, הארכיבישוף מנקטרבורי עורך תפילת "אל מלא רחמים", בכנסיות אומרים "קדיש", ועולם הבעלבתימלעך שותים לחיים, ומאחלים זה לזה "מזל־טוב" לעילוי הנשמות ו ל נ ו לחיים ולישועה...

החבל על הצוואר. התליין הוא נדיב־לב. עתותיו בידיו. משחק הוא עם הקורבן. ביני־לביני הוא מריק לוג בירה, מעשן סיגריה, ומחייך להנאתו. הבה ננצל את הרגע, כשהתליין עסוק בסביאה, עץ־התלייה ישמש לנו שולחן־כתיבה, ונרשום מה שיש לנו לאמור ולספר.

ובכן, חברים, כיתבו, רישמו קצרות וחדות, קצרות — כקיצור הימים, שנותרו לנו, וחדות — כחוד הסכינים הנתקעים בלבותינו. יישארו־נא הדפים הספורים בשביל ייוו"א, בשביל מכון ענות ישראל, יקראו בהם אחינו, שנותרו בחיים, ואולי אף ילמדו מהם דבר.

ובקשתנו מאת הגורל:

"יהי רצון מלפניך, א י נ ו ־ ש ו מ ע קול בכיות" — עשה, לפחות, זאת למעננו, ש"תשים דפי־דמעותינו בנאדך להיות", ויגיעו־נא לידיים הנכונות, וימצאו את תיקונם.

אברהם לויטה

הודפס ביידיש בייוו"א בלעטער, ניו־יורק, אביב 1946;
בעברית בספר "אנשים ואפר — ספר אושביץ־בירקנאו", מאת חוקר השואה פרופ' י. גוטמן;
קטעים מ"המבוא" צוטטו על־ידי שר החינוך והתרבות בן־ציון די־נור ז"ל, בנאומו בכנסת, ב־12 למאי 1953
עם הבאת החוק "זכרון השואה והגבורה — יד ושם" לאישור הכנסת;
נאומו של שר החינוך והקטעים הנ"ל, הופיעו בספר "אלומות" לשנת הלימודים השמינית, הוצ' מסילות.

חיים בנק, ניו־יורק

ליד קבר האחים המחולל בברעזיב

ביום קיץ אחד, ביוני 1979, נתקלתי בשבועון ביידיש "דער אלגעמיינער זשורנאל", במודעה של חברת נסיעות המארגנת נסיעה לפולין, לביקור בקברי הרביים המפורסמים של החסי־דות. במודעה הוזכרו שמות העיירות בגליציה: סאנדז, בובוב, רימנוב, דינוב, לאנצוט, ליז׳נסק ועוד.

מאז לא הרפתה ממני המחשבה מדוע מארגנים נסיעות לקברי הרביים, אשר, אחרי ככלות הכל, נפטרו בדרך הטבעית, ואין מבקרים את קברי האחים של קדושינו, שנספו בצורה כה טראגית, וחייהם נקטעו בכל מיני מיתות משונות על ידי הרוצחים הגרמניים.

החלטתי, שאם אין בכוחי לעלות על כל קברי האחים, הרי לפחות, אבקר את קבר ההמונים של אחיותי ואחי, קדושי עיירת מולדתי, ברעזיב.

כל קרובי וידידי הנאמנים הזהירו אותי מפני נסיעה כה בעייתית. ההנחה היתה, שעד היום הזה, אין חיי יהודים בטוחים בפולין. דחיתי את כל ההסתייגויות, והחלטתי לצאת לדרך. למען הרגשת בטחון וכדי להקל על דאגתם של קרובי, צרפתי אלי את בני דב — ברונו.

ברור מאליו, שתוך כדי הנסיעה הזו ביקרתי גם במקומות אחרים בפולין. בדרך החלה להטריד אותי המחשבה: האם יעמוד לי הכוח הפיזי והנפשי לבקר בעיירתי, אשר הפכה עבורנו בית קברות אחד גדול. לנגד עיני עלתה עיירתי, בה נולדתי ובה גדלתי: משפחתי, מלמדי, שאצלם ב"חדר" למדתי, בית הספר העברי, ביה"ס הכללי, חברי, התנועות השונות, בתי המדרש וכל יהודי העיירה איתם נפגשתי מדי יום, ואיתם חילקתי ימי שמחה וצער. עכשיו הם קדושים, ורובם מונחים בקבר האחים בעיר.

תחנתנו הראשונה היתה בוורשה, הבירה. ביקרנו ב"מכון ההיסטורי היהודי" ובאיגוד התרבות היהודית. הלכנו לראות את מצבת הזכרון של הלוחם היהודי בגיטו, "יד מרדכי אנילביץ". כמו כן הספקנו קצת לעבור את וורשה המחודשת, כפי שנבנתה מהריסות המלחמה. מוורשה נסענו ברכבת לקטו־ביץ כדי להיפגש עם שתי בנותיו של ד"ר זעלנפרוינד ז"ל. בילינו בחברתן יום שלם בהעלותנו זכרונות העבר המרגשים. מהן קבלנו אינפורמציה חשובה בנוגע לביקור בפולין. משם נסענו לקרקוב, עיר הזכורה לי היטב מן העבר. מרכז העיר לא השתנה, רק הפרברים שינו את מראיהם. בקרקוב נמצאים כמה מאות יהודים, אך קשה לזהותם ברחוב. ביקרנו ב"טמפל" שבו כיהן ד"ר יהושע טון כמנהיג רוחני, וכן בבית הכנסת של הרמ"א (רבנו משה איסרליש זצ"ל); **בחצרו של בית** הכנסת נמצא בית הקברות בן חמש מאות שנה. על **המצבות** עדיין אפשר לקרוא את שמות הצדיקים וגדולי הדור. מפליא שהרוצחים הגרמניים לא נגעו בבית הקברות הזה. לעומת זאת הרסו את בית הקברות בפודגורז׳, וממצבותיו בנו חומה מקבילה לבית הכנסת של הרמ"א. גם בקיר הזה ניתן לפענח את השמות. כאן נזדמנה לנו הזכות לפגוש שני יהודים זקנים, הבאים מדי פעם להעיף מבט על בית־הכנסת. שני בתי הכנסת שהזכרתי, הטמפל של ד"ר טון ובית הכנסת של הרמ"א — מוזנחים מאוד ורק לקבלת שבת מתכנסים כמנין יהודים בכל אחד מהם.

ברחוב צדדי ליד המלון, בו התאכסנו, גילה בני, כתובת ביידיש בזה הלשון: "אידישער קולטור פארבאנד קלוב" — מועדון לתרבות יידיש. נכנסנו ומצאנו שם אולם למשחקי קלפים. לשאלתי אם יש ביניהם יהודים, נעניתי שרק הפקידה במשרד היא יהודיה. נכנסנו אליה היא קיבלה אותנו בחמימות, והביעה את צערה על המצב הקיים. ביקרנו גם בפרבר פלשוב בו היה אותו מחנה ריכוז, בו אחי מאיר ובני עיר אחרים עבדו עבודת פרך, והרבה מהם נפחו שם את נשמתם. לא שכחתי לבקר במקום הנקרא קוביעזין, בו שהיתי 6 שבועות כשבוי מלחמה. בעיר עצמה, אותם הרחובות, במיוחד ה"קוזמרק" והסימטאות הסמוכות, אשר היוו מרכז לחיים יהודיים תוססים — הם עכשיו מתים. הרחובות אשר רחשו חיים והתנהל בהם מסחר בכל שעות היממה — כל זה שייך לעבר. הכל עבר לאחרים, כלומר, היורשים של הרכוש היהודי. אך אצלם הכל מסביב רדום. הדינמיקה, המרץ, הרוח והיוזמה היהודית נעלמו ללא שוב. קרקוב הפכה לעיר פרובינציאלית רגילה. כך ראיתי אותה. בקרקוב שכרנו מונית ונסענו לאושביץ, למחנה ההשמדה של יהדות אירופה. שהינו שם יום שלם. קשה לתאר את המצב הנפשי בעת ביקור במוסד של "התרבות" הגרמנית הזה. אין אפשרות להביע זאת במילים. הדבר הראשון שראינו, היה אותו השער המפורסם בו עברו הרכבות עם הקרבנות היהודים האומללים, גברים, נשים וטף. מדהימה הכתובת הצינית מעל השער: "ארבייט מאַכט פריי" — העבודה משחררת. איזה שחרור. הראו לנו סרט על כניסת הצבא הרוסי למחנה. ראיתי את שלדי האדם המשוחררים, ואף עיוור יכול היה להבחין שאלה הם יהודים, אבל בסרט מדובר על קרבנות העמים השונים ביניהם "גם" יהודים. ביקרנו במתקנים השונים שהגרמנים הקימו. חדרי גז, הקרמ־טוריומים, פסי הרכבת, הצריפים, בהם בוצעו הניסויים באסי־רים, חדרי העינויים וכיכר ה"אפעל" — ההתפקדות. במיוחד דיכאו אותנו מראה הערימות הענקיות של שערות נשים, נעלי ילדים, מזוודות ועליהן הכתובות והשמות של המומתים. קראתי כ־200 שמות של יהודים וביניהם כתובות מיוון, יוגוסלביה, הונגריה, גרמניה, צ׳כוסלובקיה, איטליה ועוד. ביקרנו בצריף

המאכסן את המוזיאון היהודי, בו נמצאים מוצגים יהודיים מעטים ביותר, והוא איננו כלול בביקורים המאורגנים לתיירים. שאלתי את פקידת המוזיאון מדוע פוסחים מדריכי הקבוצות על הצריף הזה. תשובתה היתה, אם אתם התיירים מעונינים בביקור כזה עליהם לדרוש זאת מהמדריך. לשאלתי האם ביקור באתרים האחרים מתנהל רק לפי דרישת התיירים, ענתה לי: אני רק פקידה ואין בסמכותי לענות על שאלות מסוג זה... ברעד בלב נסענו למחנה הידוע לשמצה "בירקנאו". ראינו את הצריפים בהם שוכנו הנשים. קשה לתאר את סבלן של הנשים, שעבדו עבודת פרך תחת צליפת השוט ואיומי האקדח הגרמניים, ורוב רובן מצאו את מותן בחדרי הגז והקרמטוריום. העיירה אוישפיצין (אוישביץ בגרמנית) שעל שמה נקרא המחנה — היתה עיירה יהודית טיפוסית. היום אין שם אף יהודי אחד.

בלב שבור וברוח נכאה חזרנו לקרקוב. אחרי יומיים יצאנו לדרך להגשים את המטרה העיקרית של בואנו לפולין — להגיע לעיירתנו ברעזיב. נסענו ברכבת מהירה, מקרקוב לרישה, ומשם המשכנו באוטובוס. בהתקרבנו לעיירה החלו לענות אותי מחשבות מדכאות. עברנו בכפרים מוכרים לי היטב: בליזנה, סטארה-וויעש. ליד בית הקברות הנוצרי התחלתי לחוש בשינויים שחלו בעיירתנו. לבסוף הגענו למקום. התחנה נמצאת בין הצד האחורי של בית המשפט ובין הפארק הקטן. נכנסנו למלון, הנמצא במקום ביתו של ד"ר פילשאק, ליד הדרוגריה של מנדל טרינטשער הי"ד. יצאנו להקיף במבטינו את העיירה, והשינויים בה. הפולנים, שפגשנו, לא זיהו אותנו. עברנו למדרכה ליד בית המשפט והכנסיה. כמה בתים של יהודים ממול נעלמו, כמו הבית של ר' הירשלה רץ ז"ל, ביתה של צביה פייט-לערנער. גם ביתו של בעל בית המרקחת הפולני ד"ר זאכארסקי, שנורה ע"י הגסטפו — גם הוא לא קיים יותר. בדמיוני ראיתי את ר' יעקב יואל וולקר הי"ד עם שק התפילין מתחת לבית שחיו, ממהר לבית המדרש... תפסתי את עצמי שאני הוזה הזיות, כי ר' יעקב יואל נמצא בקבר אחים ובית המדרש נהרס עד היסוד. בהתקרב לרינק גליתי כמה בתים יהודיים מוכרים: ביתו של ר' חיים יעקב כץ ז"ל, ביתו של ר' בן-ציון לויפר הי"ד, ביתו של ר' קלמן וואלף רייך הי"ד. ממול ביתו של ר' חיים זיילער הי"ד, של ר' אברהמלה קורנפלד הי"ד, של גדליה פילר הי"ד, של אחיו מנדל פילר ז"ל (נפטר במקסיקו), של סימה קופליק הי"ד, של ר' דוד יונה מארקל הי"ד, של ר' יוסף פענער הי"ד, כל יתר הבתים נהרסו, ובמקומם נבנו בתי דירות ובהם דיירים חדשים.

הדירה בה גרנו אנחנו, תפוסה ע"י בתו של בעל הבית ריכליק. בינתיים נמנעתי מלבקר בביתנו הישן. כוונתי היתה לשוטט בכל העיירה, במטרה לגלות מה שאפשר על הרגעים האחרונים בהם עדיין היו חיים יהודים שם. מזג האויר הסגרירי מנע מאתנו לצלם וניצלנו כל קרן שמש כדי להנציח כמה מראות. בקצה הרינק ליד הבית, בו היה משרדו של ד"ר שמואל זעלנפרוינד ז"ל, עמדה קבוצת אנשים ואחד מהם פנה אלי באמרו שהוא מכיר אותי, אך אינו יכול להיזכר בשמי. אמרתי לו להפנות את מבטו לצד השני של הרינק בכיוון שם היתה פעם החנות שלנו. אז הוא הצטעק: אתה פאַן חיים! שמו אנטון ואביו עבד בבית החרושת ללבנים של הקדוש ר' בן-ציון טראכמן הי"ד. ניגשו אלינו עוד כמה פולנים, והצטרפו לשיחה. הראשון הכריז שהוא בן 92 ושאל אם אני זוכר אותו. התברר שזה היה מורי מבית הספר, ושמו ניזיולק. לא מצאתי ענין רב בשיחה אתם, נפרדתי והלכתי לבית גברת קוזיו, אשה הראויה להיחשב בין חסידי אומות העולם. האשה האצילה הזאת סיכנה את בריאותה ואת חייה בהביאה מזון לבנות מהעיירה שניסו להתחבא ביער, עד אשר נתפסו בעקבות הלשנת פולנים. היא היתה בת 87 בשעה שביקרנו אצלה. היא גרה אצל בתה. הפגישה היתה מרגשת והרבה דמעות נשפכו בה. טוב היה לפגוש ידידה ממש, בכל אותו ההמון שראיתי. קיבלנו ממנה כמה פרטים על הימים האחרונים של יהודי ברעזיב ועל התנהגותם הנפשעת של חלק מתושבי העיירה הפולניים. כך שמענו על התנהגותו של הנבל ד"ר שובא, שנקרא ע"י גב' גורגטש, להגיש עזרה רפואית לאשה חולה הניה כץ הי"ד, אלמנתו של ר' חיים יעקב כץ ז"ל, אשר התחבאה בביתה של הגב' גורגטש. שובא אומנם רשם לה תרופה, אך בו בזמן מיהר גם למסור אותה לידי הגסטפו, אשר באה ולקחה אותה יחד עם כלתה: חיה מארקל והילד שלה, הי"ד.

קבר האחים של יהודי העיירה והשלט בפולנית, מעליו

עם מונית נסענו ליער לעלות לקבר האחים. הגישה היתה מסובכת, היינו צריכים ללכת הרבה ברגל כדי לגלותו, כי המקום הוסווה היטב, בהגיענו למקום נחרדנו ממראה עינינו: הקבר היה פתוח במקומות רבים וניכרו בו סימני חפירה וחיטוט. לוח המתכת עם הכתובת בפולנית, הוסר, ושרידי עצמות התגלגלו מסביב. מן הבור העמוק בצבצו שלדי אדם שלמים. כנראה שידי ונדלים פולניים חיפשו שם אוצרות, אחרי 38 שנים שהקדושים מונחים שם. קשה לתאר את אשר חשתי ברגעים האלה. בני, למרות שהדמעות טשטשו את ראייתו, לא אבד את עשתונותיו וצילם את המראה המזוויע. עמדתי מטושטש לגמרי, ענן כבד כיסה את מוחי. דממת מות מסביב, נדמה שרק צמיחת העשב נשמעה. השקט הופרע על־ידי קריאה איומה שכאילו נשמעה מפי הנרצחים: מדוע?! מדוע הגיע לנו סוף איום כזה?! את התשובה לא מצאתי, יכולתי רק להגיד "קדיש" ו"אל מלא רחמים" ולבקש מהם "מחילה" בשם כל בני עירנו, שנשארו בחיים ובשם כל ישראל. בלב כבד וברוח נכאה עזבנו את קבר האחים, כשבלבנו תפילה שאלה יהיו הקרבנות האחרונים של עם ישראל. פניתי למועצת העיר בענין חילול הקבר. המזכיר הבטיח לשלוח לשם פועלים לסלק את סימני החילול הוונדליים והוסיף: אנו מעוניינים שהמקום בו נמצאים 1000 קדושים, אנשים נשים וטף — ישאר כזכרון לדראון עולם לעם הגרמני, שהגיע לדרגה שפלה כזו, — גרועה מחיות טרף.

ביקרנו אצל המשרתת שלנו לשעבר, אנילה רייטאר. היא סיפרה לנו, בין היתר, שבחור יהודי בשם קלויזנר, מדומרדז היה עם הפרטיזנים של ה"ארמיה קריובה" (הפרטיזנים הלאו־מיים) וחבריו לנשק — הם שהרגו אותו לפני כניסת הצבא הרוסי. כמו כן סיפרה שביום השחרור ראו בעיירה את העו"ד היהודי ישראל קופליק הי"ד ועד היום אין יודעים מה קרה לו. שלמה מענער, בנו של אברהם מאיר מענער, הסתתר אצל גוי ליד בית הקברות, ועקבותיו נעלמו. גיטלה פאס הי"ד, הסתתרה אצל משפחת בולק. שם נודע לה שעומדים להרוס את ביתה. בלילה היא הלכה לשם להוציא דברי ערך מוסתרים, ולאסונה ראה אותה מי שהפך ל"פולקסדויטשע" — קסטלינג, ומסר אותה לידי הגיסטפו. ר' הירשלה רוט, מנהיג אגודת ישראל בברעזיב וחסיד טשורטקוב ידוע, הסתתר עם חלק ממשפחתו אצל הדוור סקלסקי, והוא רצחם בדם קר ולקח את רכושם.

משם נסענו ל"בורקובקה" לביתו של הזוג ברגל, זה אשר אימו הודיעה לי עוד ב־1944 מיד אחרי השחרור, שאמי הי"ד השאירה אצלה חפצים רבים, אותם אני יכול לקבל. מובן, שלא נסעתי אז מפני סכנת נפשות. עכשיו פניתי לבית בשאלה אם נשאר בידה משהו שיכול לשמש לי כמזכרת. היא פרצה בבכי, הצטלבה, ואמרה ששום דבר לא נשאר לה מאמה. היא סיפרה שאחר חיסול היהודים בעיירה התחבאו בבקתה עזובה ב"בורקובקה" 2 אחיות בירנבוים ואחיהם מנדל, בני המלמד ר' יוסף אהרנס ז"ל. האם היתה משליכה להם ככר לחם בעוברה מידי פעם, עד ליום בו הלשינו עליהם מלשינים פולניים.

התלבטתי הרבה בשאלה אם לבקר בדירתנו הישנה. התגברתי על ההרגשות הקשות מתוך רצון עז וסקרנות לראות את ביתנו הישן, בו חייתי הרבה שנים, מקום ממנו יצאו אמי, אחותי ואחי לדרכם האחרונה, האיומה.

ונדה, בתו של בעל הבית, ריכליק, שעמדה בחוץ לא הכירה אותי, וחשבה שאני שייך למשפחת רייך, שכננו. אחרי הבהרה, נפלה על צווארי ופרצה בבכי: אתה פאַן חיים, בנה של האשה האצילה מאשה! הדלת נפתחה והיא הציגה אותי בפני אחותה הבכורה, מריה ובעלה, דייריה הנוכחיים של הבית. קיבלו אותנו בברכות ובנימוס, אך לבי לא היה נתון לשיחה. המארחת הבינה לרוחי, ועזבה אותי לנפשי. אחר הציעה לי לעבור בכל הבית. עברתי מחדר לחדר ונעצרתי ליד החלון הפונה לחצר, שהיתה פעם מלאה משפחות יהודיות. באזני הדהד קול הבריטון של השוחט והש"צ ר' דוד למפין הי"ד, בחזרו על תפילות "הימים הנוראים" "שמעתיו" שר במתיקות "והביאנו לציון עירך ברינה ושם..." התעוררתי ונוכחתי לדעת, שזה היה תעתועי דמיון, כי בחצר לא נשאר זכר, שפעם חיו בו יהודים. לפני שעזבנו, מסרה לנו המארחת פמוט נחושת בו עדיין נשתמרה פיסת חלב מנר שבת, שלא נשרף עד תום. קבלתי גם את החנוכיה של סבי ז"ל, בה היה מדליק פתילים טבולים בשמן זית. נתנו לי גם חוברת "תולדות היהודים בפולין" מאת נפתלי שיפר (אינו קרובו של ד"ר יצחק שיפר הי"ד). בעלת הבית הסבירה לי שאת "המתנות" היא מצאה בעליית הגג, והבטיחה לחפש עוד חפצים בעלי ערך בשבילי. יצאנו לשוטט בעיירה ולראות את השינויים שחלו בה מאז השמדת האוכלוסיה היהודית בה. התברר לי: אין זכר לשני בתי הקברות לא לישן, ולא לזה שהיה בשימוש לאחרונה. נעלם בית החרושת ללבנים של ר' בן־ציון טראכמן הי"ד.

"בית־המדרש" וארבעת הקלויזים: "לינת הצדק", "טשורטקובר קלויז", "סאדיגורער קלויז" ו"בויאנער קלויז" — נמחקו כלא היו. במקומה של הסאדיגורער קלויז וביתו של ר' גרשון שפינדלער הי"ד, וכן של ר' דוד רוט המלמד, הי"ד, המכונה "דער בוריסלאווער", נמצא בית חרושת לנעליים. על הבתים היהודיים שנשארו וכבר הזכרתי, עלי להוסיף עוד כמה, שעדיין עומדים: ביתו של אביגדור וובר, הי"ד, של האחים חיים שמואל ומלך שרטץ, וגם ביתו של יוסאלע מאן, הי"ד, מהקורבנות הראשונים בעיירה. נודעו לנו גם פרטים על השיטות, בהן השתמשו הנאצים לחיסול היהודים בברעזיב; אמנע מלפרט אותם, הדברים ידועים מערים ומעיירות אחרות, שלכולן היה גורל דומה. ברצוני רק לציין, שמקום הריכוז של האומללים היה ב"רנדז'יניס", מחוץ לעיר. משם נשלח חלק לתחנת הרכבת ברימנוב, שם הוטענו בקרונות, והובלו למחנה ההשמדה בבלז'יץ. את הנותרים העבירו במכוניות משא ליער, בו הוכן מראש בור ענק, ושם נפחו את נשמתם בייסורים נוראים, עם "שמע ישראל" על שפתותיהם.

נודע לנו שיוסקע טאג, בנו של צדוק טאג, הי"ד, נרצח בתחנת הרכבת ברימנוב אחרי השיחרור. הרוצחים היו האחים פולנסקי מבז'אנקי, אשר היו מובילים נוסעים מברעזיב לרימנוב לפני המלחמה. הקדוש ר' מלך הערצליך, הי"ד, נרצח על ידי שכנו, מיכאיל יאיקו, אשר הסתירו, כביכול, וכך גם ירש את

רכושו. נמסרו לי שמות של מלשינים, שמסרו בשעתו יהודים מסתתרים לידי הגסטאפו. רובם ברחו ביחד עם הגרמנים.

בכוונתי היה לבקר אצל גב׳ זכרסקה, אלמנתו של הרוקח ד״ר זכרסקי, אשר כפי שהזכרתי, נורה על ידי הנאצים. אחרי השיחרור, בשנת 1944, כתבה לי האישה האצילית הזאת מכתב, ובו הציעה לי כל עזרה פיננסית דרושה, כדי להעמידני על רגלי. לא ניצלתי הצעה נדיבה זו, כי עזבתי את פולין. היום היא נמצאת בירוסלב, ולא עלה בידי לבקרה.

רציתי עוד לבקר במוזיאון ברוטהויז, אשר בו נמצאים מוצגים יהודיים, אבל לצערי, היה סגור. ברגשות מעורבים התכוננתי לעזוב את העיירה. מצד אחד היה הרצון לברוח משם, ממקום הרפאים הנקרא ברעזיב, — ומצד שני קשה היה להינתק מן המקום, אליו קושרים אותי כל הזכרונות והרגשות. עמדתי במרכז העיירה ובדמיוני סובבו אותי כל היהודים, טרודים בעיסוקיהם היום־יומיים, בשמחתם בצערם. ראיתי, כאילו, נשמות הקדושים יצאו מקבריהם ביער, ובאו להיפרד ממני ולמסור את ברכותיהם לכל בני העיר ולכל ישראל.

יצאנו לדרך באוטובוס לפשמישל. נעצרנו לחצי שעה בדינוב. הצצתי במשך אותו זמן קצר על העיירה, אשר לא השתנתה הרבה. שם נודע לי על מעשהו של גיבור יהודי בשם הוך (את שמו הפרטי שכחתי) אשר התנפל על גרמני בעת החיסול והרגו. הוא עצמו נהרג במקום, במטח יריות. בפשמישל מיהרנו למקום בו היה הגטו. עלה בזכרוני הסבל הנורא שעבר עלינו בהיותנו שם. בקרנו במחבוא שלנו בביתו של אוקראיני, אחרי שברחנו מהגיטו. היינו שם 16 איש גברים ונשים, וביניהם גם בני דב שהיה אז בן 4, והילד היחיד בינינו. בקרנו גם בבית, בו גרנו ובו גרו גם הורי אשתי, ר׳ אברהם וציפורה שמרלינג, הי״ד.

בדרכנו חזרה לוורשה עברנו בקיעלץ. הדם רתח בקרבי בזכרי את הפוגרום שערכו הפולנים על אלה אשר ניצלו מצפרני הנאצים, ועל אותם השרידים שחזרו מרוסיה הסובייטית. 42 נפשות אנשים נשים וטף נרצחו בידיהם הטמאות. נראה שהפולנים רצו לסיים את מלאכתם של הגרמנים.

עברנו בעיירה גור. מקום אשר רחש חיים רוחניים של חסידות ויראת שמיים — מרכז חסידי גור שמנתה מאות אלפי חסידים.

הנפש מתקוממת למחשבה שמשלושה וחצי מיליון יהודים לפני השואה, נותרו היום בפולין כמה אלפים זקנים חולים ורצוצים. אימה נפלה עלי ושפתותי דובבו בלחש: ארורה האדמה הספוגה דם יהודי כה רב.

ישבתי במטוס שהוביל אותנו דרך שוייצריה למדינתנו, ישראל. מאחורי — הארץ אשר שנאת ישראל מושרשת בה כה עמוק. מוחי עמוס בחוויות שחוויתי, בכאב שכאבתי, ובמראות שעיני ראו. צפים ועולים מוראות העבר במלחמה. קשה לעבור את הכל שנית. מגיעים תמיד לאותה מסקנה: אנו, היהודים, מוקפים חיות פרא שכל כוונתם לבלענו. אתמול היו אלה הרוצחים הגרמניים, שאמורים היו להשליט את ״תרבותם״ על כל העולם, היום הם אנשי P. L. O. או מטיפי ה״שלום״ מיורשיו של סטאלין ימ״ש, אשר דוגלים בתורת הנאצים, המוכרת לנו היטב.

הרי גם הנשיא האמריקאי הדגול, רוזוולט, הראה את פרצופו האמיתי, כאשר מדובר היה בהצלת יהודים, ומנע מאניה עמוסת פליטים מגרמניה לעלות לחוף, והם גורשו בחזרה כדי להירצח שם. אודות ה״אב הקדוש״ מרומא, מיותר להרבות במילים.

נחתתי בלוד. באוירה של ישראל השתנה מצב רוחי לגמרי, כל המחשבות הקשות נעלמו כבמטה קסם. המודעות שלמדינה שלך יש כוח להגן על עצמה, מגרש את כל ההרהורים הנוגים. כאן במולדת היהודית נסחפים למראה עתידו של עמנו שבע הסבל, וחשים ש״לא אלמן ישראל״. אתה רואה עם ישראל חי! שפתיך מביעות תפילה לרבש״ע: הלואי לעולם ועד. אמן!

מיידיש: צפורה לויטה

ישעיהו (סול) פילר, אוקלנד, ניו־זילנד

ביקור בעיירת מולדתי ובאושביץ

(סופר על ידי סול פילר לכתבת ה"ניו־זילנד הרלד
וויקנד" — הלן דאוויס, ופורסם שם באפריל 1976)

... בהיותי בישראל הוזהרתי לא לנסוע לעיירתי, שני יהודים, אשר חזרו לשם אחרי המלחמה, נרצחו — אחרי שניסו לקבל בחזרה את רכושם השדוד.

אני החלטתי ללכת אחרי משאלת לבי ולהגשים את חפצי העז — להגיד "קדיש" על קברם של הורי — קבר האחים של יהודי ברזיב.

בבואי עם אשתי, רות, לפולין, שכרנו מכונית. קודם נסענו לקראקוב, ומשם המשכנו בנסיעתנו. הגענו לפרברי ברעזיב, ופנינו ישר לכיוון קבר האחים, ביער. בדרך נעצרנו רק ליד המצבה לזכר היהודים, שנרצחו על ידי המרצחים הגרמניים.

את הקבר קשה היה למצוא, אך במקרה פגשנו נזירה מ"בית־היתומים" ביער, ואחרי שהסברתי לה בפולנית מי אני ומה אני מחפש — הובילה היא אותנו עמוק לתוך היער, למקום בו בוצע הרצח.

היא סיפרה שהיהודים הובאו לשם במשאיות — כמה מאות איש, אנשים, נשים וטף, — ביניהם הורי ושני אחי, הכריחו

מצבת זכרון ליהודי העיירה שהוקמה ע"י השלטונות
בדרך ליער בשנת 1962

אותם להתפשט, והם נרצחו באכזריות נוראה ליד הקבר הענקי. על הגוויות שפכו סיד והבור כוסה.

שאלתי את הנזירה מאין היא יודעת כל זאת, והיא ענתה לי, שהילדים מבית־היתומים טיפסו על העצים, הסתכלו וראו כל מה שהתרחש שם.

בהרגשה כבדה ובלבבות שבורים נכנסנו לעיירה. פנינו לכיוון בית הדואר לקנות גלויות ובולים. הצגתי את עצמי לפני הדוור הנדהם, אשר מיד הכירני, ואמר לי: אתה בנם של גדליה ורוניה פילר. הוא הוביל אותי לאופה, אשר עבד פעם במאפיה שלנו. גם הוא היה המום, כשפגש אותי. הם שאלו אותי אם באתי למכור את בית הורי, עניתי להם, שאין לי כוונה כזאת, ואין לי צורך בכסף שלהם. למרות זאת, החלטנו לקצר את ביקורנו במקום, בגלל הפחד שהתעורר אצל אשתי כתוצאה משאלה זו.

יצאתי מהעיירה עצוב, אך בהרגשה, שמילאתי את חובתי לקדושים. החלטנו, שלפני שנעזוב את פולין נערוך עוד ביקור אחד — במחנה הידוע לשימצה אושביץ, בו "ביליתי" כשנתיים מחיי.

הייתי בן 20 אחרי חיסול הגטו בקראקוב, כשהובלנו, אחי, בנימין בן ה־15 ואני, לאושביץ. מאלפי האנשים, שהובאו לשם מגטו קראקוב, הוכנסו רובם הגדול מיד לתאי הגזים, אחרי ה"סלקציה" המפורסמת. כמה מאות הובאו למחנה.

בגלל התנאים הקשים מנשוא, ששררו במחנה האסירים, מתו הרבה תוך זמן קצר מטיפוס, מדיזנטריה, ממכות ומרעב. בודדים בלבד, צעירים שיכלו להחזיק מעמד בכל הזוועות האלה (וגם היה להם קצת מזל) נשארו בחיים.

עבדנו במכרות פחם, ומנת האוכל שקיבלנו היתה פיסת לחם שחור וקערת מרק דליל. העבודה היתה קשה ביותר, ונוסף לכך היינו נאלצים ללכת קילומטרים רבים מהמחנה למכרה ומשם בחזרה. במחנה סבלנו הרבה מידי ה"קאפואים" הגרמניים הסדיסטים. אלה היו פושעים ורוצחים, אנשי העולם התחתון, והם התאימו להפליא למשטר הנאצי.

רק אלה מאיתנו, שהיה להם רצון חיים חזק ביותר, יכלו להתמודד עם כל הצרות האלה. הרבה מהאסירים לא היה בכוחם לשאת את הסבל, הם נחלשו ואבד להם כל רצון להיאבק על חייהם. הייתי עד לכך שאנשים פצעו את אצבעו־תיהם בעת עבודתם, בכוונה, כדי להישלח ל"בית החולים", הגם שהיה ברור לכולנו, שכל הבאים לשם לא ישובו עוד.

ב־18 לינואר, 1945, כשהתקרב הצבא הרוסי, פונו האסירים מאושביץ, ונאלצנו לצעוד רעבים, קרועים ובלויים בימי החורף הקשים במסע שארך כמה שבועות. מי שלא היה לו די כוח

לְהמשיך בהליכה, נורה במקום. לברוח לא היה לאן. ברצוני לציין במיוחד את היחס האנושי בו נתקלנו בדרכנו האומללה מצד האוכלוסיה הצ׳כית — היחידים שבאו לעזרתנו, והיו זורקים לעברנו לחם ותפוחים בכל מקום שעברנו, וממש הצילו את חיינו בכך.

מרבבות האסירים, שפונו מאושביץ, הגיעו כמאתיים לטר־זינשטט. כעבור כמה ימי שהות במחנה שם, התעוררנו בבוקר לקול יריות תותחים, וראינו לפנינו אופנועים וטנקים רוסיים. התחלנו לרוץ החוצה מן הצריפים, אך המשטרה הצ׳כית עצרה בעדנו. ניגשתי למפקד הרוסי, ונסיתי להסביר לו ברוסית את רצוננו לצאת לחופשי, והוא ענה לי ביידיש: אינך צריך לשבור את לשונך ברוסית, תוכל לדבר איתי ב״מאַמע־לשון״. הוא היה יהודי. האיש הורה מיד לשחרר אותנו. נראינו כשלדים.

לא כל אלה שהצליחו להגיע ליום השיחרור נשארו אכן בחיים. הרבה מהם התנפלו מורעבים על האוכל, אבל גופם המיובש לא יכול היה לעכל את האוכל הכבד והשמן — קיבלו דיזנטריה ומתו. חלקם לקו בהתמוטטות עצבים, כשהחלו לתפוס את גודל האסון, שבתיהם ומשפחותיהם אינם עוד. זה היה איום...

אני יודע שהרבה ישאלו את השאלה למה לא התנגדנו לרוצחים. אנשים החיים בתנאים נורמליים לעולם לא יבינו זאת...

אני נזכר במקרה אחד בעיירה, בעת הכיבוש הגרמני, מיד אחרי התקפת הגרמנים על רוסיה. עבדתי אז בעבודת כפייה במשטרה הגרמנית. חייל גרמני שאל אותי אם אני יודע רוסית. כשעניתי לו בחיוב, הוא הורה לי להסביר לשלושה שבויים רוסיים, אשר ישבו על ספסל מחוץ לבנין המשטרה, שבעוד זמן קצר הם יוצאו להורג. הייתי נבוך. איך אפשר ל״בשר״ לבן־אדם שעוד מעט עומדים להורגו? נאלצתי לבצע את הפקודה. ביקשתי את סליחתם, ומסרתי להם את ההודעה האיומה... השבויים קיבלו את ההודעה במשיכת כתף ובאפ־טיות גמורה, ובכלל לא הגיבו.

אלה היו גברים צעירים וחזקים, חיילים מאומנים. הם אפילו לא היו תחת שמירה מעולה. צפיתי שהם יתקוממו, ייאבקו, לפחות ינסו לברוח. ללא כל התנגדות מצידם הובלו על עגלה ליער, ושם נורו למוות. הייתי נאלץ לכרות את קברם.

אני חושב, שאחרי כל מה שעבר עלינו, יש ליהודים כבר מבט אחר על החיים. יש לנו ב״ה מדינה משלנו, ואיננו עוד מחוסרי הגנה, כפי שהיינו אז.

צפורה לויטה (לבית הגר)

"רשמים" מבז'וזוב

אינני בת בז'וזוב, ומעולם לא ביקרתי בה, ואף על פי כן, אני מרגישה כבת העיר לכל דבר, כאילו חייתי בה שנים רבות, והייתי מעורה בכל מה שנתרחש בתוכה.

מאז שנהייתי אשתו של בן־בז'וזוב, אימצה אותי השארית המעטה של בני העיירה לתוך משפחתה.

כיוון שבימי נעורי הרביתי להיטלטל ממקום למקום, ורוב הזמן חייתי בעיר גדולה ובסביבה, שלא כל כך הזדהיתי איתה, איתרע מזלי ולא זכיתי להכיר את הקשר האינטימי־ההדוק הזה, הקושר את בני העיירות בכלל, ואת בני בז'וזוב שהי־כרתי, בפרט.

בשלוש השנים האחרונות "בז'וזוב" נמצאת בביתנו, נוכ־חותה מתמדת, קלטתי אותה, ויש לי ההרגשה, שגם אני נקלטתי בה. אוי לאותה "קליטה"!

אני — נדמה לי — מתמצאת ברחובותיה־סימטאותיה, יודעת אני כיצד יורדים ב"בית־מדרש־בארג" מבלי להינגף בקיר שממול, לפני הפניה, מכירה אני את הדרך לשוחט, ליד ה"בעדל־וואסער", וגם היכן למצוא את הילדים ואת הנוער ב"אונטערן־בארג" יודעת אני. כמעט והייתי אומרת, שידוע לי מי מתפלל בבית־המדרש ומי בקלויז, מי למד בגימנסיה ומי ישב בבית־המדרש ביחידות, עם נר ביד, ועיין בגמרא.

אך מה אינני יודעת? היכן הדרך לבית חמי. כיצד להגיע אל חמותי ולשמח אותה עם ילדי הגדלים, נכדי... היכן למצוא את גיסי, שנשאר נער לנצח, ונכדי נושא את שמו, ואת גיסותי היפות והאמיצות. היכן הדרך אליהם? ביער?... ועולות בי מלים של איזה חרוז מילדות: "אין וואַלד האָב'ך מורא" — ביער אני מפחדת...

היתמות האיומה, הערטילאית, מבלי יכולת לנגוע אפילו באבן מצבה המנחמת, ולחוש את הקשר עם הטמונים תחתיה. לכן אותו הרעב והצמא הנפשיים לכל מה שמסמלת העיירה. מה ידעתי אני על עיירה יהודית או על יהודי העיירה בגליציה? זכרונות ילדות מוקדמת מאוד שומרים במעורפל, תמונה של רחוב בעיירה בגליציה המזרחית, רחוב מוצף בוץ ועליו מונחים לוחות עץ מחוברים, הנקראים "קליאַטקעס", עליהם מתהלכים יהודים עצובים, משום מה. ואחר כך — מה שקראתי בספרים.

בבז'וזוב, מסתבר היה יום שוק, והיו כאלה שכל פרנסתם באה מיום זה בלבד, ודווקא להם היתה חסרה הפרוטה לקניית הסחורה. מספר אחד, נזכר שני, מעידה שלישית... העדויות מצטברות ואני רואה לפני את ה"מוסד הפיננסי" הבז'וזובאי של "גמילות־חסדים לטווח קצר" קורם עור וגידים. זה מלווה, זה קונה, מוכר, ומחזיר — וחוזר חלילה. "עזוב תעזוב עמו" בעל פירוש והגשמה מיוחדים במינם. וה"מוסד" האחר — הבילוי הלילי של זוג נערים צעירים, היושבים עד אור הבוקר ליד שכיב־מרע — ה"נעכטיקן", כדי שהמשפחה תאסוף כוח לקראת הטיפול בחולה למחרת היום...

דפוסי חיים, שנוצקו במשך דורות, לאן זה נעלם?... איך זה נמחק כלא היה?...

☆

עמדתי ליד הספר בהתהוותו, ליוויתי את צעדי צמיחתו, ועקבתי אחרי הדפים שנערמו. הקשבתי לשיחות על העיירה ואנשיה, וראיתי בליקוט ובחיבור שברי הזכרונות ושיחזורם. הרבה מסירות ואהבה הושקעו בכך.

רבים היו לילות הסיוטים עם החלומות המבועתים, שעברו עלי במשך הזמן הזה, ואני יותר מדי מזוהה עם הנושא מכדי שאוכל לחוות דעה אובייקטיבית על כך.

נדמה לי, שמהמסופר עולה לנגד עינינו תמונה של עיירה יהודית בגולה, עיירה חיה ותוססת ששקעה במצולות... ונעשה כאן נסיון למשות את צילה מתהום השכחה. אולי זאת תהיה מצבה צנועה על קברם של אלה, שלא זכו להיקבר.

ברגעים של עצב וגעגועים, אנחנו, בנינו ובני בנינו, נוכל לגשת לארון הספרים, להוציא משם את ספר הזכרון, לעלעל בו, — וזה יהיה עבורנו עליה ל"קבר אבות" והתיחדות עם זכרם של כל היקרים לנו, אשר חייהם נכרתו ללא עת.

משפחות בעיירה

מרים שיינבך (בראף) ז״ל, חיפה

משפחתי

מרים, ז״ל, היתה כבר חולה מאוד, כשפנינו אליה, שתשתתף בספר הזכרון. היא הבטיחה לעשות מאמץ ולנסות לכתוב. מרים קיימה את הבטחתה למרות ייסורי מחלתה, שלא איפשרו לה להתרכז בכתיבה. לצערנו, בא המוות הרבה יותר מהר משחששנו, ולא הספיקה לגמור את כתיבתה. היא נפטרה ביום כ״ח בתשרי תשמ״ג. הדברים שנכתבו כטיוטה, נמסרו לנו על ידי בניה.
יהי זכרה ברוך!

היינו משפחה גדולה של 10 נפשות: שלושה אחים וחמש אחיות. אני הייתי הצעירה בבית, וכמובן, הכי מפונקת.

אבא היה תלמיד חכם וחסיד גדול, בעל הדרת פנים וזקן לבן (המשך המשפט לא ברור)... ביתנו, כרוב הבתים באותם הימים, היה בית פטריארכלי. היה לאבא בראש השולחן כסא מיוחד, עליו היה יושב בעת הארוחות, ואף אחד מאיתנו לא העלה על דעתו, שאפשר לשבת במקומו. זה היה טבעי ומובן מאליו לכל הילדים, מבלי שיהיה צורך להעיר להם על כך.

אני זוכרת את לילות השבת, כאשר אבא, ז״ל, חזר מבית הכנסת עם אורח. השולחן, עם נרות השבת, היה ערוך כיד המלך. למרות שמצבנו החומרי לא תמיד היה מזהיר, ניהלנו ״אַ בעל־הבתיש הויז״. עד היום אני שומעת מפי חברות או מכרים, שגרו על ידינו, איך היו עומדים בחצר, מאחורי חלונות ביתנו, לשמוע את השירה, שבקעה משם. כולנו השתתפנו במקהלה, ולמרות שהיו אוסרים על הבנות לשיר יחד עם הבנים, — אבא, על אף אדיקותו, לא התנגד לכך.

מנהג היה לאבא, שבערב יום־כיפור היה מברך את הבנים, בשימו את ידיו על ראשם. אח״כ היה פונה לכיוון הבנות ומברך גם אותן. התמונה הזאת כשאבא, עם הזקן הלבן, לבוש בגלימה לבנה (קיטל) ובנעלי־בית לבנות, היה מברך אותנו בפנים מודאגות — היתה מפחידה אותי מאד. הדבר חזר על עצמו שנה בשנה. בשנה אחת שינה אבא ממנהגו, וברך גם אותנו, הבנות, כמו את הבנים, בשימו ידיו על ראשינו, והזיל דמעה. זה היה משהו לא רגיל. לדאבוננו, זאת היתה השנה האחרונה לחייו. הוא נסע להבראה, לשצ׳אבניצה, ושם נפטר.

הידיעה על מותו הגיעה אלינו קצת באיחור. מותו של אבא השפיעה, כמובן, על כל החיים שלנו. אמא היתה שבורה לגמרי, והרבה זמן לא יכלה להתאושש. היא קיבלה על עצמה את עול העסק, ואנחנו, הילדים, היינו עוזרים לה, בפרט בימי השוק. להמשיך בלימודים אחרי בית הספר היסודי נאסר עלינו, כי הדבר היה כרוך בחילול שבת. הייתי היחידה ש״פרצתי את הגדר״, אך זה היה כבר אחרי מותו של אבא.

אמא היתה אישיות מיוחדת במינה. אישה רגישה וטובת לב, ודואגת תמיד לזולת. אני זוכרת איך בפורים הייתי מתרוצצת יחד עם אחותי הגדולה ממני, עם ״משלוח־מנות״ שהכינה לנצרכים, כשמתחת לדברי המאפה מונח מטבע הגון, עטוף בנייר, כדי שאף אחד לא יראה... תמיד היתה מוכנה להלוות ״גמילות־חסד״, מבלי לשאול מתי יחזירו, ואם בכלל.

כשעמדתי לעזוב את הבית ולנסוע לארץ־ישראל בתור חלוצה, לא התנגדה אמי לכך, כי נסעתי לאחותי, שושנה, שהיתה כבר בארץ 10 שנים לפני. הייתי קשורה מאד לאמא, וכשנפרדתי ממנה לפני הנסיעה, רצתי מהר לעגלה, כדי לקצר את כאב הפרידה. פחדתי להסתכל אחורה, לראות עוד פעם את פני אמא, כי ידעתי כמה קשה לה, ולא פחות לי.

אחותי, שושנה, וקרובה שלנו, בגילה, נסעו לארץ בשנת 1925, שנת פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים. הן היו הראשונות שעלו מן העיירה. כמעט כל העיירה יצאה ללוותן.

לפני מלחמת העולם חלה אחי, מנדל, ונסע לבלגיה, לריפוי. הוא עבר שם את השואה, וניצל.

בת־אחי דוד, פייגה, ניצלה בצרפת, ונמצאת היום עם משפחתה בישראל.

יתר בני משפחתי ניספו.

לחתונתי, בשנת 1939 עוד קיבלתי מכתב עם ברכות מזל־טוב מכל המשפחה, וזה היה הקשר האחרון שלי איתם.

משה עמית־זלנפרוינד

בית אבי

בעיירה רימנוב המרוחקת כ־15 ק״מ מבז׳וזוב, היה יהודי ושמו שלמה זלנפרוינד. משפחתו הגיעה לפולין ממורביה ולפי המסורת, מקורה בספרד, כנראה מהאנוסים. בבית הקברות ברימנוב היתה אחוזת קבר למשפחת ״חילו״. את השם — ״זלנפרוינד״ נתן השלטון האוסטרי, בשעה שנתן שמות משפחה לכל האוכלוסיה היהודית בגליציה לפני כ־200 שנה.

שלמה זלנפרוינד, היה בן למשפחה יהודית עשירה אשר הכנסותיה היו מ״רוגטקה״, כלומר: מס מעבר בכבישים, בגשרים (מעין אגרה). הוא גדל ולמד בחדר, רכש את השכלתו כרב, אך במקצוע הרבנות מעולם לא עסק. היה בין מקימי תנועת ״המזרחי״ בפולין, ציר לקונגרסים ה־3 וה־5, היה גם ציר לפרלמנט האוסטרו־הונגרי וראש עיריה. היו לו שני בנים בלבד. הבכור מהם, שמואל — (אבי ז״ל) יליד 1882 למד עד גיל 15 בחדר. בגיל 16 נשלח לסנוק לבי״ס תיכון וסיימו בהצטיינות. לאחר מכן נשלח ע״י אביו ללמוד משפטים באוניברסיטה בלבוב. למד שם שנתיים וכעבור זמן מה עבר לאוניברסיטה בוינה להמשך הלימודים. זמן מה עסק בפוליטיקה בקרב הסטודנטים היהודים בהשפעת הופעתו של ד״ר הרצל שעבד אז כעתונאי ב״נויה פרייה פרסה״.

שמואל זלנפרוינד סיים חוק לימודיו בתואר דוקטור ב״הצטיינות יתירה״. ב־1910 נשא אשה — את אמי ז״ל פרנציסקה לבית שיפר מטרנוב, שהיתה בוגרת הסמינר למורים. משפחת שיפר מטרנוב היתה משפחה מוכשרת ומרובת ילדים. מהם: ד״ר יצחק שיפר — בוגר הפקולטה למשפטים בוינה, ממיסדי פועלי־ציון, מצירי הסיים הפולני, היסטוריון ידוע וחוקר היהדות. היה מראשי התנועה הציונות בפולין. גנק שיפר — היה רופא כירורג, מהמנתחים הידועים בפולין. הנק שיפר מראשי השוצבונד בוינה. ניצל לאחר ההתקוממות נגד דולפוס בשנת 1933. אח צעיר אחד היה מורה ללטינית ויוונית עתיקה בבית ספר תיכון. לפני פרוץ מלחה״ע הראשונה נולדו למשפחת זלנפרוינד בן ובת (אחי הבכירים) ומקום מגוריהם — וינה. הקשיים בוינה בראשית המלחמה, גורמים לכך שהמשפחה עוברת לפשמישל — עיר מצודה שעמדה מספר פעמים במצור הרוסי. לאחר המצור, עובר ד״ר זלנפרוינד המגוייס לצבא האוסטרי בחיל הפרקליטות, לבז׳וזוב — עיירה קטנה לא רחוק מעיר הולדתו — רימנוב. פה נולד בן שלישי (אני) בשנת 1918. ב־1920 נולדה הבת הרביעית (אחותי הצעירה).

הקמת מדינה פולנית, פלישת צבא טרוצקי לפולין מאפיינת את השנים הראשונות לאחר מלחה״ע הראשונה שמצטיינים בחוסר יציבות. אך יחד עם זאת מתחיל תהליך של משפטים ארוכים כגון: קביעת פיצויים, חלוקת הירושות, קבלת זכויות — (כל זה מהשילטון החדש), זכויות הנכים והיתומים — עניינים אלה נתנו תעסוקה מלאה למשפטן צעיר שזה עתה סיים את שרותו הצבאי.

העבודה המשפטית והפעילות הציונית והציבורית הם היסודות בבית זלנפרוינד לאחר המלחמה. אבי שקד על יסוד

ד״ר שמואל זלנפרוינד ז״ל

קהילה יהודית מסודרת ומאורגנת בתוך העיירה, עמד בראשה, ופעל גם רבות במסגרת העיריה.

עד שנת 1929 לא היה חשמל בעיר. באותה שנה, ביוזמתו, נחתם חוזה עם חב׳ סימנס והותקנה רשת חשמל והוצב מוטו־גנרטור לאספקת חשמל. כמו כן עשה למען הקמת חברת אוטובוסים לסנוק ורימנוב — תחנות הרכבת הקרובות לעיירה. פעל להקמת בית ספר תיכון גדול ופיתוח מערכת טלפונים — לד״ר זלנפרוינד היה טלפון מס׳ 7 (ספק אם בכל העיר היו 60 מנויים).

באותה תקופה מקימים בעיר אצטדיון עם מטווח גדול. מקימים מכבי אש מתנדבים — מכונות כיבוי עם משאבות יד, אשר מיועדות לגרירה ע״י סוסים. אך בזמן השריפה גררו אותן אנשים כי לא היה זמן להביא סוסים. עוד בתחילת שנות השלושים חלק מהמדרכות בעיר היה מעץ ואותן החליפו למדרכות מרוצפות מבטון, הוקמו מחדש מספר גשרי עץ ושופרה מערכת כבישי העפר (כבישי האספלט לא היו בכל המחוז). ביוב מרכזי ואספקת מים מרכזית לא היו. את המים היו שואבים מבארות והיה מקצוע מיוחד של ״שואב המים״ ו״נושא הדליים״.

כל העבודה הציבורית היתה בהתנדבות. תחום עיסוקו המשפטי של אבי היה בעיקר המשפט האזרחי. מעט מאוד עסק במקרים פליליים, בהם לא רצה ד״ר זלנפרוינד לעסוק פרט לדברים שנגעו ממש ללב או שנגעו לידידיו הנוצרים.

בין אלה — המשפט נגד ידידו עוד מביה"ס התיכון — דודינסקי (אציל פולני) על מכירת כוהל למרפא שיניים ולרוקח המקומי. כמו כן שני מקרי רצח בין הפולנים. שדות הנפט וחתימת חוזים לזכויות חיפוש הנפט, עשו את ד"ר זלנפרוינד במרוצת השנים לאחד מעורכי הדין המומחים בשטח זה בכל פולין. הופעות בבית המשפט המחוזי בסנוק ולפעמים בבית המשפט העליון בורשה, גרמו לנסיעות מרובות מהבית. הסדרי קרקעות ע"י פסק־דין של בית המשפט הניעוהו לנסוע למרחב המחוז (בעיקר בתקופות הקיץ בלוויית בית המשפט, עורכי הדין ומודדים בשטח). נסיעות אלה קיבלו משום מה שם "קומיסיה" והדבר נמשך מספר שבועות. אחד המשפטים המפורסמים ביותר היה משפט על זכות מעבר בדרך שעברה ביער בין כפר פולני שלם ובין הבישוף מפשמישל. שום עורך־דין נוצרי, לא רצה להגן על תושבי הכפר הפולני מתוך פחד מפני הבישוף והכנסיה. הדרך שארכה רק כ־4 ק"מ שמשה את הכפר במשך למעלה מ־100 שנה ולאחר המשפט שנמשך כ־4 שנים פסק בית המשפט המקומי, המחוזי והעליון לטובת תושבי הכפר.

מובן מאליו, שחלק מהכמורה הכפופה לבישוף היפנה את חיצי זעמו נגד עורך הדין היהודי.

ההיעדרות הרבה, של אבי מן הבית, עיסוקיו הרבים בתחום עבודתו הציבורית והמשפטית — הטילו על אמי את ניהול הבית, הדאגה לארגונו התקין והיעיל. ואכן היא עשתה זאת ברצון (היו, כמובן, כמה עוזרות), ביכולת ובתושיה. הבית היה תמיד שוקק חיים ועליז. לארוחות היו מסובים, כמעט מידי יום (מחוץ לבני המשפחה) מספר אורחים צעירים ומבוגרים. השיחות והוויכוחים מסביב לשולחן התנהלו בעירנות (לעיתים קיצונית), אך תוך התחשבות בזולת ובדרך תרבותית.

בשנת 1929 מסיים הבן הבכור את לימודיו בעיר, ויוצא לוורשה ללמוד משפטים. ב־1930 מסיימת הבת את לימודיה, וממשיכה גם היא באותה אוניברסיטה, ובאותה פקולטה. הבן (אני) והבת הצעירים ממשיכים בתיכון המקומי וכל המשפחה מתאספת בתקופות החגים ובחופשת הקיץ. בשנת 1933 מסיים הבן הבכור את חוק לימודיו, מתחתן, וב־1934 עולה עם אשתו ארצה. כעבור מספר חודשים הוא ניספה בתאונת עבודה בחיפה. הוא היה אחת הדמויות הבולטות בחיים האקדמיים והפוליטיים, ורבים ראו בו מנהיג לעתיד. הבת מסיימת בינ־תיים את לימודי המשפטים, חוזרת לבז'וזוב לתקופת הסטאז' במשרדו של אבא. בשנת 1936 סיימתי את ביה"ס התיכון, ובשנת 1937 עליתי ארצה ללמוד בטכניון. בת הזקונים מסיימת את בית הספר התיכון ויוצאת להמשך לימודים של מוסיקו־לוגיה בלבוב. המוסיקה היתה תמיד אחד הענפים המטופחים ביותר בבית. הכל ניגנו, הכל היו בקיאים בה. בית זה הצטיין, בכלל, בתרבות גבוהה, וכפי שכבר ציינתי, בחיים חברותיים עשירים, תוססים ובחדוות חיים.

בשנת 1939, עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, בורחת משפחת זלנפרוינד מבז'וזוב לסטרי, כאשר הבת הבכורה, הנשואה למשפטן, נמצאת בוורשה.

הודות לעירנותה הרבה, מירצה הבלתי נלאה ותושייתה של אמי — הצליחו בני משפחת זלנפרוינד (ההורים, הבת הצעירה ובת דודי, שהגיעה לחופשת קיץ), להחזיק מעמד בתנאים הקשים בסיביר, וניצלו ממות בטוח.

הורי ואחיותי חזרו לפולין עם גמר המלחמה, והתישבו בקטוביץ.

בשנת 1946 התמנה אבי ליועץ המשפטי של המיניסטריון לתעשייה, ולאחר פרישה רשמית שימש כיועץ משפטי בקטו־ביץ. אמי נפטרה ב־1946. אבי נפטר ב־1961.

עתה נשארו מכל המשפחה הענפה שתי אחיות, המת־גוררות כיום בקטוביץ (הצעירה עם בעלה ובנה, והגדולה, שנשארה באלמנותה מאז המלחמה). בת דודתי ובעלה בחיפה. אני ומשפחתי גרים בחיפה.

בבית הקברות בקטוביץ נמצאים קברות ההורים, שאותם מטפחות הבנות ופוקדות אותם מידי שבוע.

משפחתי

אבי, ז״ל, נולד בדצמבר 1882, ונפטר בדצמבר 1963. מוצאו ממשפחה פטריארכלית, וקיבל חינוך לאומי ומסורתי.

שמו של סבי, ר׳ שלמה זעלנפרוינד, ז״ל, היה ידוע בכל הסביבה, והוא היה מכובד על כל מי שהכירוהו. סבי השתתף כציר בקונגרס הציוני הראשון בבזל.

חוויה מענינת מבית סבי זכורה לי היטב:

בערב שבת, ביום ששי אחה״צ, נפתח חלון צדדי מבית סבא, והחלו להופיע אנשים שונים, וכל אחד מהם קיבל חבילה, אשר הכילה דגים, חלה ועוגת צימוקים. אותם הנצרכים, אשר התביישו לגשת לחלון יחד עם כל מקבלי החבילות, ניגשו למרפסת, ושם הוכנו עבורם חבילות בעלות תכולות דומות.

אבינו, ז״ל, היה אישיות יוצאת מגדר הרגיל, והגשת עזרה לנזקקים היתה צורך נפשי יסודי אצלו. הוא החזיק כמעט בכל המישרות בעלות ההשפעה בעיירתנו הפרובינציאלית. היה סגן ראש העיר, ראש הקהילה היהודית, והיה חבר בכל מיני ועדות ומוסדות חשובים. הוא טיפל בהכנסת החשמל לעיירה, וביוזמתו ובעזרתו הוקם המבנה היפה של הגימנסיה המקומית.

הוא ניצל את השפעתו ואת קשריו לעזרה לזולת, ובענין זה לא היה אצלו שום הבדל בין השתייכותם הדתית, לאומית או השקפתם הפוליטית של הנזקקים לעזרה. ביתו היה פתוח לכל. הוא עשה זאת בפשטות ובצניעות, כדבר המובן מאליו, ולא ציפה לתודה עבור עזרתו.

רק אחרי שנים רבות נודע לנו, לילדיו, על כמה וכמה אנשים, שהוא עזר להם להשתקם ולהעמידם על רגליהם. זכורני, שפעם באה למשרדו של אבי האֵם הראשית של המנזר בסטארה וויעש, לבקש עזרה משפטית בענין יתומים, שהתחנכו שם. אבי טיפל במשפט במסירות ובהצלחה, וסירב לקבל שכר עבור עבודתו.

ידוע לי, שבעת הכיבוש הגרמני פנתה מזכירתו המסורה של אבי — שרה ביבר, הי״ד, לעזרת הנזירות האלה, אשר הכירוה מעבודתה אצל אבא, והיא קיבלה מהם עזרה. בזאת שילמו חוב של כבוד לאבי, ז״ל. לצערנו — שרה לא ניצלה.

אמא, פרנציסקה, היתה בת למשפחת שיפר המפורסמת, והיתה אחותו של ההיסטוריון והחוקר יצחק שיפר, ז״ל, אשר פירסם ספרים רבים על קורות יהודי פולין במשך הדורות. דודנו, גנק (גרשון) סיים את לימודיו ברפואה, ונהיה כירורג מפורסם.

אין לספר על משפחתנו מבלי להזכיר את המאורע הטראגי, שקרה לנו. ביום בו קיבלנו את הבשורה האיומה על מותו של אחינו הבכור, ליאון (לושק), בתאונת עבודה בחיפה, הלבינו שערותיה של אמא בבת־אחת, והיא לא התאוששה עוד ממכת גורל זו. הוא היה גאוות המשפחה. היה ברוך כשרונות, התבלט באופיו הנעים, וכולם נבאו לו עתיד מזהיר. הוא סיים את לימודיו באוניברסיטת וורשה בדיפלומה של זהב. היה נואם בחסד. הוא הופיע פעם בעצרת המונית באחד במאי בככר התיאטרון בוורשה אחרי המנהיג הסוציאליסטי גׂידזיאלקובסקי. אחרי נאומו של לושק פרצה קריאה המונית: ״לחיי פועלי פלסטינה!״.

היתה זאת תקופה של אנטישמיות קיצונית ואלימה, והתארגנה קבוצת התנגדות פולנית־יהודית מיוחדת מטעם הסוציאליסטים, לשמור על ״בחור זהב״ זה, כפי שקראו לו.

אנחנו, שלושת הילדים הצעירים, גדלנו בצלו של מאורע טראגי זה.

✡

אנו, שתי האחיות, עברנו את כל זוועות המלחמה. אחותי הבכירה, הנריקה (רישה), למדה משפטים לפני המלחמה. היא היתה עדה לשריפת גטו וורשה, ובעלה ניספה במידנק.

אני, גאולה, עברתי את המלחמה ביחד עם הורי, ונפרדתי מהם במותם.

אחינו, משה־אהרון, אשר עלה לארץ ישראל לפני פרוץ המלחמה, שירת בצבא הבריטי, והשתתף במלחמה נגד הנאצים.

משפחת אסטרייכר

ראש המשפחה במשפחת אסטרייכר היה ר׳ אהרון, ז״ל, ומהמשפחה הזאת הסתעפו כמה משפחות גדולות בעיירה, למרות שהשם ״אסטרייכר״ נעלם, אחרי שהבן, אברהם, עזב את ברעזיב.

ר׳ אהרון אסטרייכר, ז״ל, היה בעל־מלאכה, פחח, וגם ניהל עסק של כלי־בית, ביניהם גם מתוצרתו שלו.

ר׳ אהרון היה יהודי יודע ספר, מדקדק במצוות, ובדרך זו חינך גם את ילדיו. הוא נפטר אחרי מלחמת העולם הראשונה.

פרט לבנו, אברהם, השתייכו למשפחת אסטרייכר החתנים: ר׳ חיים לייב דילר, ר׳ נפתלי פייט, ר׳ מאיר ברכה, ר׳ אשר דופלט, חיים דיק, והכלה, גלה ווילופולסקי, הי״ד.

צאצאיהם המבוגרים של המשפחה החלו כבר לבנות משפחות משלהם בעיירה.

מלאכי המוות הכריתו את המשפחה הגדולה הזאת, ורק שרידים מעטים הצליחו להציל את נפשם מידי הרוצחים.

הזכרנו את משפחת ברכה. יש להזכיר במיוחד את בתם של מאיר ואטלה ברכה — ביילה — שהרוצחים הובילוה לשחיטה ביער, והיא עם התינוקת שלה בידה, קפצה מה־משאית ונורתה במקום, הי״ד.

ברצוני להזכיר גם את חיים דיק, הי״ד, אשר ברח מפני הנאצים, ונורה למוות בבית־הסוהר בלבוב ע״י בעלי־בריתו דאז של היטלר — הסובייטים, אשר האשימוהו בריגול לטובת... גרמניה.

מכל המשפחות שנזכרו לעיל, נשארו בחיים בתו של ר׳ נפתלי פייט — חיה (הלנה), והבן הצעיר, משה. גם שני בניו של ר׳ אשר דופלט: פייבל ודוד — ניצלו.

חיים בנק

משפחת שערץ בברעזיב

משפחת שערץ היתה משפחה ענ‏יפה ומושרשת בברעזיב. כדי למנות את כל השייכים למשפחה הזאת והקירבה המש־פחתית ביניהם היו צריכים לעשות עבודת מחקר גיניאלוגית. בלי חומר בכתב, מהזכרון בלבד, לא ניתן לחבר רשימה מדוייקת מהם.

כדאי לציין, שהיו כמה משפחות בשם שערץ, שלא השתייכו למשפחה הגדולה, אם כי ייתכן שהיה ביניהם קשר משפחתי; אך הם בעצמם, בודאי, לא ידעו איך הם מקורבים.

אני אשתדל להזכיר, כמובן, את המשפחות, כפי יכולתי.

ר׳ **חיים אליעזר שערץ**, אשתו אטל, בנם שלמה ושני חתניהם: ר׳ נפתלי קופליק, הי״ד, ור׳ יוסלה בובקר ומש־פחותיהם.

ר׳ **מנדל שערץ**, אשתו דינה ובניהם: **אליעזר שערץ**, ז״ל, (נפטר ברוסיה), אשתו זיסלה, בתו של ר׳ קלמן ווילנר מיאטשמיר. בנם, משה, נספה באושביץ. הבנות, שיינדל ושבע נספו עם האם בברעזיב. הבת הגדולה, איידל ז״ל נישאה לר׳ יהושע רוט ז״ל, ונפטרה בארץ.

ר׳ **שמרל שערץ**, חי עם משפחתו עד לפרוץ המלחמה ביאסלו, אח״כ היו פליטים בקוזובה בשטח הכיבוש הסובייטי, ובעת הכיבוש הנאצי ניספו.

הבן הצעיר, ר׳ **הרש שערץ**, ניספה בגטו פשמישל.

בתו של ר׳ מנדל שערץ, מינדלה, נישאה לחזן, ר׳ קלמן צוקרמן, ז״ל, (ניצל ברוסיה ונפטר בקנדה). היו להם שני ילדים: הבן, לייבוש, מת ברוסיה, והבת, שיינדל, ניספתה ביחד עם אמה בברעזיב.

ר׳ **יצחק שערץ** ואשתו, מלכה; להם היו שמונה ילדים: חמישה מהם ניספו: שמעון מת במחנות ברוסיה, ראובן ניספה באושביץ. אהרון, שהצליח להסתתר בברעזיב עד לכניסת הצבא הרוסי לעיירה, נרצח על ידי הפולנים. הבן הצעיר, יוסף והבת רחל, ניספו ביחד עם ההורים בברעזיב.

ר׳ **יאנקל שערץ**, ואשתו מרים, בתו, מינה, אלמנתו של משה פרנס, ז״ל, נמצאת בישראל. בנו הבכור, מיכלה, נפטר בצעירותו, והשאיר אלמנה, בריינטשע, עם חמישה ילדים, מהם ניצל רק בנו הבכור, יודל, החי בישראל.

בשכנותו היתה גרה עוד משפחת **שערץ אברהם**, אשתו מרים ובת, והם ניספו.

היתה עוד משפחה, **אברהם שערץ**, שקראו לו ״דער אלטער אברהם״ (נפטר בשנות ה־20).

כל אותן משפחות, שמניתי, היו מקורבות ביניהן. היו עוד משפחות שערץ, שכזכור, לא השתייכו למשפחה הגדולה.

היה בברעזיב ר׳ **שלמה עזרא שערץ**, ז״ל, כובען ובעל חנות לכובעים. הוא היה תלמיד חכם ואיש מכובד. אחרי הפוגרום בעיירה, בסוף מלחה״ע הראשונה, היגר ר׳ שלמה עזרא עם משפחתו לאמריקה, וכך ניצלו מהשמדה.

ר׳ **מלך שערץ** — משפחה עם כמה ילדים, שניספו בברעזיב. הבן הבכור, מיכאל, היה בעת שלטון הסובייטים פליט בעיירה במחוז טרנופול, ושם התחתן. אחרי הכיבוש הגרמני ניספה שם ביחד עם משפחתו.

היתה משפחת שערץ ב״לאווקעס״ בן אחד, **חנן שערץ** היה חבר פעיל ב״יודנראט״. אזכיר גם שלושה אחים שערץ: **מרדכי שערץ** (קראו לו ״לובלינער״), **מעניע שערץ ושלמה שערץ**.

היו שני אחים שערץ: חיים שמואל ומלך. אחותם, יוטה, היגרה לקנדה. הם היו בניהם של בן־ציון וחנה שערץ, שנפטרו אחרי מלחמת העולם הראשונה. במשך זמן מסויים ניהלו האחים עסק משותף של יצוא ביצים. הבן הצעיר, מלך, היה מהבחורים המודרניים הראשונים בעיירה. עבר אח״כ לקטוביץ, ומשם לאיטליה. שם התחתן, ובנו, ברונו — היום רופא במסצ׳וסטס, נולד באיטליה.

האח הבכור, חיים שמואל, שירת במלחמת העולם הראשונה בצבא האוסטרי. היה לו קול יפה, והיה שר כ״משורר״ אצל ר׳ דוד שוחט (למפין). הוא ניספה עם משפחתו בברעזיב.

חיים בנק

משפחת רינגל בכפר הולידנה

האב, ר׳ מרדכי רינגל, והאם, בלומה, בתו של נפתלי צביק, ניהלו משק חקלאי ממנו התפרנסו.

משפחת רינגל היתה משפחה דתית, ביתם היה כשר למהדרין. ר׳ מרדכי היה למדן, ובבית הכנסת הכפרי הקטן היה הוא גבאי ובעל־תפילה וכן מילא תפקיד של מוהל בקהילה הקטנה הזאת.

חמשת ילדיהם של ר׳ מרדכי ובלומה קיבלו חינוך דתי ומסורתי.

בכפר הולידנה חיו חמש־עשרה משפחות יהודיות, וכולם מצאו איכשהו את פרנסתם ליהודים היו יחסי שכנות טובה עם עמיתיהם, הגויים, והאנטישמיות בכפר היתה פחות מור־גשת מאשר בעיר. כך חיו היהודים בשלווה ובצניעות עד לכניסת כנופית המרצחים, שמררו את חייהם, והפילו את חיתתם עליהם.

ביולי 1942 גורשו היהודים מכל הכפרים, ורכושם שודד על ידי החלאה הנאצית. יהודי הולידנה, יחד עם היהודים מכל הסביבה הגיעו לברעזיב בעירום ובחוסר כל. שם הם הצטרפו לאחיהם, וניספו ביחד אתם.

רשימת המשפחות היהודיות בכפר הולידנה־וויסילה:

מאיר רינגל, אשתו ושני ילדיהם, ניספו בבולכוב.
מרים רינגל־טעפער, בעלה ובנם, גם הם ניספו בבולכוב.
מרדכי רינגל, אשתו בלומה, בתם רחל, ניספו כולם ביחד.
מנדל האמר ומשפחתו.
משפחת ווייס.
מלך טאג ומשפחתו.
בונים צביק ומשפחתו.
יצחק בוכמן ומשפחתו.
משפחת וורנר
משפחת ברענער.
אברהם טאג ומשפחתו.
הירשל טאג ומשפחתו.
מנדל ברענער ומשפחתו.
משה מגיד ומשפחתו.
דוד רובינפלד ומשפחתו.
מנדל ריטעער ומשפחתו.
הי״ד.

חיים בנק

משפחת טרכמן

שני האחים, ר׳ הירש (צבי) ור׳ בן־ציון טרכמן הגיעו לברעזיב מהעיירה דוקלה. הירש טרכמן עסק במסחר סיטונאי של מצרכי מזון, כגון קמח סוכר, ואחרים.

בהתחלת שנות ה־20 קרה להירש טרכמן אסון גדול במש־פחה — תוך ימים ספורים מתו עליו אשתו ובן אחד מהרעלת דם. אחרי האירוע הטראגי הזה עזב ר׳ הירש את ברעזיב ועבר לסאנוק.

ר׳ בן־ציון ומשפחתו נשארו לגור בברעזיב. היה לו בית־חרושת ללבנים שרופות, וכן מונופול למכירה סיטונאית של יי״ש.

אשתו של ר׳ בן־ציון, רכטשע, היתה מפורסמת בחוכמתה ובטוב־לבה. היא ניהלה בית פתוח — כל עני ומסכן, שנכנס לביתם רעב, יצא משם שבע, וקיבל גם צידה לדרך בתוספת מטבע הגון.

פרט לעניני מסחר, עסק ר׳ בן־ציון גם בפעילות ציבורית, ובמשך תקופה מסוימת היה ראש הקהילה בעיירה

ר׳ בן־ציון היה בעל קול נאה, בעל־תפילה מצויין, ותפילתו בימים הנוראים היתה מפורסמת בעיירה. המתפללים התמוגגו מהפיוטים, שהוא היה שר, כגון: ״יעלה תחנוננו״, ״כי הנה כחומר״ ואחרים.

אך, כנראה, גם ל״מזל״ זקוק האדם למזל.

כל מיני יסודות אנטישמיים בין הפולנים בעיירה — ושונאי ישראל לא חסרו אצלנו — החלו בהסתה מתמדת, מלווה בכל מיני עלילות נגד משפחת טרכמן, במטרה לנשלה ממקור פרנסתה, הסוכנות למכירת יי״ש בסיטונות.

ואכן, הסתתם הצליחה, ומר׳ בן־ציון נלקחה הסוכנות, שממנה הוא התפרנס בכבוד. מאז התחילה הירידה של משפחת טרכמן.

בהתקרב צבאות הגרמנים לעיירה, ברח ר׳ בן־ציון, ובקושי הגיע עד דינוב, מרחק של כ־40 ק״מ מברעזיב, ושם הוא נרצח על ידי המרצחים הגרמניים עם עוד כ־200 יהודים, פליטים ותושבי דינוב.

לאשתו, רכטשע, היה מזל, ובימים הטראגיים והנוראים ההם זה נחשב למזל — היא מתה מיתה טבעית.

המצבה שלה נשארה היחידה בבית הקברות המנותץ בברעזיב.

חיים בנק

משפחת קינצלר וצאצאיה

אחת הנשים הוותיקות של היישוב היהודי בברעזיב, שאת שמה עוד הזכירו בילדותנו, היתה סבתא לויצה, אחותו של ר׳ מנשה צביק.

לויצה היתה אשתו של ר׳ שמואל קינצלר, ז״ל. אחת הבנות שלהם, ביילטשה, נישאה לר׳ אפרים שטיגליץ, והשניה, הניה, היתה אשתו של ר׳ חיים יעקב כץ, ז״ל.

שני החתנים, ר׳ אפרים שטיגליץ, הי״ד, ור׳ חיים יעקב כץ, ז״ל, היו מהמשפחות האמידות והמכובדות בעיירה. ר׳ אפרים שטיגליץ, כפי שכבר סופר, עזב את העיירה והתישב ברײשה. מכל המשפחה הענפה הזאת נשארה רק הבת הצעירה, בלומה, עם בעלה, ר׳ משה ברגלס, גם הוא בן־עיר מברעזיב, הנמצאים כעת בניו־יורק. בעת המלחמה הם הסתתרו בבלגיה.

חיים יעקב והניה כץ היו חשוכי ילדים, והם אימצו נערה מהמשפחה — חיטשה, אשר התחתנה אח״כ עם ר׳ יואל מארקל, בנם הבכור של הזוג: ר׳ דוד יונה מארקל וברושה, בתו של ר׳ אליעזר פאס, ז״ל

ר׳ יואל מארקל ואחיו, זאב, נמצאים בישראל, והם השרידים היחידים מהמשפחות מארקל וכץ.

לר׳ חיים יעקב היה עוד מזל, והוא מת מיתה טבעית. על גורלן של אשתו, הניה, ושל בתם, חיטשה, כבר סופר בפרק אחר.

הבית של ר׳ שמואל קינצלר, צילה, נישאה ליהושע וולפמן, הבן, לײבוש, התישב בקראקוב, והבן השני, אליעזר גר עם משפחתו בברעזיב. ממשפחתו של אליעזר קינצלר עלו לארץ־ישראל שתי בנות והבן, משה.

ר׳ יצחק פאס, בנו של ר׳ אליעזר פאס פתח אחרי מלחמת העולם הראשונה חנות בגדים משגשגת. ר׳ יצחק ואשתו גיטלה היו בעלי צדקה גדולים, והם עזרו הרבה לנצרכים. ר׳ יצחק היה גבאי ״ביקור־חולים״, והרבה פעמים, כאשר הקופה היתה ריקה, שילם הוא מכיסו לרופאים עבור טיפולם בחולים — ואף קנה מכספו את התרופות.הוא נפטר בשנת 1936.

היחידי שנשאר ממשפחת פאס הוא הבן, אליעזר, הנמצא עם משפחתו בניו־יורק.

חיים בנק

מכתב

שמי בטי ברגלס, מקודם: בלומה שטיגליץ, נולדתי בברע־זיב, והייתי הצעירה מבין שבעת הילדים במשפחתי.

שם אבי היה אפרים שטיגליץ, והוא גר בשנים האחרונות בעיר רישא. הוא ואמי החורגת ניספו ביחד עם אחותי חנה, ובעלה יצחק רבהון, עם שש ילדיהם, ועם אחותי אסתר.

בברעזיב ניספו: אחותי שרה, בעלה יעקב פידרר, אחותי מינה, בעלה, ד״ר הנריק פט ושתי בנותיהם

דודתי, הניה כץ, בתה קלרה מרקל ושני בניה היו מוסתרים אצל אשה פולניה אמיצה ואצילה, זופיה גורגטש. רופא מקומי, שנזקקו לעזרתו, הלשין עליהם, וכל המשפחה נרצחה.

איבדתי גם את אחי, הרש־צבי שטיגליץ, ואשתו, בעיירה קולבשוב.

בסך הכל ניספו בשואה למעלה ממאה קורבנות ממשפחתי.

הנני רוצה להביע את תודתי למר חיים בנק על יוזמתו הברוכה להנצחת הקדושים.

בטי ברגלס

ניו־יורק, 19.10.81

מכתב

חברים ובני־עיר יקרים!

ברצוני להכניס את שמותיהם של בני משפחת פרוינד — של הורי היקרים ושל אחיותי בספר הזיכרון של בז׳וזוב. הורי רשומים, אומנם, בספר הזיכרון של ״יד־ושם״, אך הפעם מדובר על ספר זיכרון של עיירתנו, בה נולדו היקרים שלי וילדיהם, ובה פגע בהם המוות ללא עת.

אני זוכרת את ביתי המאושר, אבי, ישראל פרוינד ואמי רחל, ואחיותי; אני, צליה, המבוגרת ביניהן, ונושה, כפי שקראו לה בבז׳וזוב — חיות כאן בארה״ב, ושלוש האחרות: מניה, מכצ׳יה ושפרינצה ניספו.

אמי היתה מלאת דאגות בגלל 5 בנותיה, אך אבא נהג לומר: רחל, אַל תדאגי — ״מיר וועלן זיי פארציקערן״ (״פאַר־צוקערן״ — ביטוי ביידיש למכירת סחורה במפתיע, במחיר גבוה).

אהבתי את אבי בגלל רוחו הטובה וגישתו האופטימית לחיים. הוא היה אומר: יש להראות לאלוהים כיצד צריך לחיות. דרוש ממנו תרנגול הודו — והוא ימציא לך; אבל אם תדרוש ממנו רק מעט תפוחי־אדמה — זה מה שתקבל. תשובות כאלה, לאין־ספור, היו לו, לאשתו ולבנותיו.

הוא היה אדם טוב. הוא הכיר את כל הפקידים ואת כל השופטים שבעיירה, וכאשר היתה איזו בעיה ליהודי, היה פונה לר׳ ישראל פרוינד, אולי יוכל לעזור.

אמי וחמש הבנות התגאו בו מאוד. ביתנו היה מלא אהבה ושלווה. אני גאה עד היום להיות בתו של ישראל פרוינד.

אלה הדברים שברצוני לראותם נכללים בספר הזיכרון של בז׳וזוב.

אני מאחלת לכם בריאות טובה והצלחה.

צליה קפלן

10.12.82

אלי ווייס / משפחה נשכחת

עיירתנו, ברעזיב, היתה בנויה לפי הסגנון של כל עיירות גליציה: במרכז כמו צמח לתוכה ה"ראטהויז" עם מגדל גבוה ועליו "שעון העיר". סביב ה"ראטהויז" השתרע ככר השוק, ובאמצע עמדה באר עם גלגל גדול. שאיבת המים מן הבאר נעשתה על ידי סיבוב הגלגל.

בתי היהודים, הן אלה הבנויים עץ, והן בתי הלבנים, התרכזו ב"רינק" ובסימטאות הסמוכות. חנויות היהודים הציצו לתוך השוק בתורם אחרי קונה, וחיכו בקוצר רוח ליום השוק השבועי — ליום שני.

היהודים, אשר חיו יחד בשטח מצומצם, הכירו איש את רעהו, נפגשו בבתי־התפילה, ולהבדיל, בבית המרחץ. הילוו אחד לשני "גמילות־חסד" וכו׳.

ברצוני להזכיר משפחה, אשר השתייכה לעיירה, אך בגלל מקום מגוריה מחוץ לסביבה יהודית, בטוחני, שמעטים זוכרים אותה. זאת היתה משפחתו של דוד סגל הי"ד. המשפחה הזאת גרה בסביבה "גויית" מובהקת, מעבר השני לנחל ה"בעדל־וואַסער" — ב"בורקובסקה".

תושביה הפולניים של ה"בורקובקה" השתייכו למעמד הנמוך ביותר של האוכלוסיה המקומית בברעזיב. שם גרו בעיקר בעלי־מלאכה עניים, פועלים בלתי מקצועיים, בלי עיסוק קבוע, אשר היו עובדים יומיים־שלושה בשבוע בעבודות הזדמנותיות שונות; חלק מהם החזיקו עז וכמה עופות ליד הבית.

קשה להבין כיצד השתרשה משפחה יהודית בסביבה כזאת, במיוחד כשדוד סגל היה לבוש בגדים חסידיים והיה בעל זקן ופיאות. יתכן שדלותה של המשפחה הזאת היה "יתרונה" היחיד, אשר איפשר לה להתאים את עצמה לסביבה, שכן דוד סגל הגיע לדרגת עוני כזאת, שלא עורר קנאה אפילו אצל העני ביותר מבין תושבי ה"בורקובקה"...

הסיבה, שגרמה לי להכיר את דוד סגל ואת בני משפחתו היתה: בתור ילד היה זה מתפקידי בכל יום ששי להביא מהמאפיה שלנו חלות מוזמנות לביתם של לקוחותינו. לרשימת קוני החלות צירפה אמי, הי"ד, גם את משפחתו של דוד סגל, והייתי מביא להם חבילה ארוזה עם חלות וכמה מצרכים נוספים.

הוזהרתי על ידי אמי, לבל אספר לאיש על כך, וכן ציוותה עלי לא לחכות, כרגיל, לתשלום, אלא למסור את החבילה, להגיד "שבת שלום" ולהסתלק.

לחבילה הזאת ציפתה כבר משפחה בת ארבע נפשות. האב, דוד, עם שתי עיניו המודאגות והעצומות למחצה, אשתו החול־נית והרזה, עם המטפחת עד למצח, שכיסתה את ראשה המגולח, הילדה, הלבושה בשמלה ארוכה, שלא לפי מידתה, ושתי נעלי גבר ישנות על רגליה. גם בגדיו של הילד היו מסוג דומה: מכנסיים גדולים ומשומשים וכותונת קרועה. פיאותיו צמחו משני צדדיו של ראשו המגולח, מתחת לכובע שחוק, שכיסה את ה"מדרגות" של שערותיו, שגוזזו במספריים ביד לא מאומנת.

כל הבית היה מורכב מחדר אחד, בו נמצאו כיריים של ברזל לבישול ותנור גדול לאפיית לחם; אלוהים בלבד יודע, מתי וכמה השתמשו בהם. בכניסתי לביתם ביום ששי לפנות ערב ראיתי את השולחן השבור, שעמד באמצע החדר, המכוסה במפה מטולאת, מחכה, מבויש, שישימו עליו שתי חלות "לכבוד שבת", כנהוג ביתר בתי היהודים.

דוד סגל ישב ליד השולחן ושפתיו לחשו את התפילות מהסידור. מה היו בקשותיו מאלוהיו כבר לא נדע, — למה הוא נזקק ומה הועילו תפילותיו — לא קשה לנחש.

ליד ביתו היה לדוד סגל טחנת רוח קטנה, ומסתבר, שבשעה שנשבה רוח — לא היה לו מה לטחון, ואם כבר היה לו מה לטחון, בודאי, לא נשבה רוח.

לפני פסח התעוררה הטחנה לחיים. נשבו רוחות חזקות, ואנשים הביאו חטים לטחון למצה שמורה. עונת הטחינה של דוד נמשכה כמה שבועות. הוא התרוצץ, עסוק סביב הטחנה, והיתה לו ההרגשה, שזאת התחלה של פעילות ופרנסה. אחר כך שב ונרדם הכל.

הטחנה הזאת היתה מקור פרנסתו של דוד סגל ומקור הדלות שלו.

יתכן מאד, שהטחנה מסתובבת עד היום הזה, אך היא אינה טוחנת יותר קמח למצה שמורה, שכן מפעילה ולקוחותיו, שנזקקו למצה שמורה, נמצאים בקבר האחים הגדול בברעזיב.

אלי ווייס / משפחתי

אבי סבתי ואמה — שרגא ומישקיט לחמן — נולדו וחיו בברעזיב. נולדו להם שבעה ילדים, שני בנים וחמש בנות, שנקראו בעיירה "בני מישקיט". מהם עבר הבן, שמעון, לארה"ב, והיתר נשארו בברעזיב.

משפחת לחמן

לבן השני, ר׳ נפתלי לחמן, הי"ד, היו עשרה ילדים, ארבעה מהם עלו לארץ־ישראל, ובן אחד, שמואל, ניצל ברוסיה, ונפטר בתל־אביב. ר׳ נפתלי, אשתו וחמשת ילדיו הנותרים ניספו בברעזיב.

משפחת שפינדלר

מהבנות של הורי סבתי: סימה, היתה אשתו של ר׳ גרשון שפינדלר, הי"ד; היו להם שמונה ילדים, בתם הבכורה, טויבה, עלתה לארץ־ישראל. בן אחד, יוסף, ניספה בצרפת, והשאיר שם שני ילדים קטנים במוסד קתולי. טויבה הצליחה להביאם לישראל. שתי אחיות, מישקיט וסוניה נמצאות באמריקה. ההורים, והבנים: פייבל, הירש־מלך, מגדל, והבת, מאלה, ניספו בברעזיב.

משפחת טיסר

הבת, הענטשע, התחתנה עם ר' יוסף טיסר, ז"ל; היו להם שני ילדים. שמואל, עבר לאמריקה, ומלכה — עלתה לארץ־ישראל.

משפחת רובינפלד

הבת השלישית, פייגה, נישאה למשה רובינפלד, מבירטש. בנם, פייבל ומשפחתו ניספו בגטו קראקוב.

משפחת לוי

הבת הרביעית, חולע, נישאה לר' נפתלי לוי. שניהם ניספו בברעזיב. בתם, אסתר, ניצלה, וחיה עם משפחתה בישראל.

משפחת ווייס

הבת החמישית, חיה, התחתנה עם סבי, אורן ווייס, מבור־ריסלאב. סבי היה ממיסדי בית־התפילה "חברת לינת הצדק" ומבוניו. לסבא היתה מאפיה קטנה, ממנה הוא התפרנס. היו לו חמישה ילדים: הבת, לאה, עברה לאמריקה, וארבעת הבנים גרו בברעזיב, וכולם התפרנסו ממאפיותיהם. הבן הבכור היה, אלי הרש ווייס. הוא התחתן עם בת־דודו, ליבה, לבית לחמן. היו להם תשעה ילדים. ארבע בנות: מרים, אסתר, סוניה וחנהלה — ניספו ביחד עם הוריהם. הבן, יוסף ניספה ברוסיה.

הבן הבכור, מאיר־וולף, נפטר בארה"ב. מאנעס ניצל בצרפת. מישקיט עברה לארה"ב, והבן הצעיר, שלמה, שנפצע כחייל במלחמה נגד הנאצים, נמצא כעת בישראל.

בנו השני של אורן — אבי, **ברלה ווייס**. שם אמי אסתר. היינו עשרה ילדים, מהם נשארנו בחיים ששה. חמישה — מאיר, יוסקה, היים־אורי, אלי (אני) וטוצי (נפתלי) עברנו את המחנות בסיביר, ונשארנו בחיים. האח, מאיר התגייס לצבא הפולני, שהתארגן ברוסיה, ונלחם נגד ההיטלריסטים. האח הצעיר, נטע, היה בתקופת שלטון הגרמנים בברעזיב, הוא הובא למחנה בפלשוב, היה באושביץ, ונשאר בחיים. ארבעה אחים נמצאים בישראל ושניים בארה"ב.

ההורים וארבעת ילדיהם הנותרים ניספו.

הבן השלישי של אורן היה **מאניס ווייס** (מאנאלע). אשתו, איידלה, היתה מסאנוק. אחרי הכיבוש הגרמני הם עברו את הנהר סאן לצד הרוסי, וגורשו לסיביר. זאת היתה המש־פחה היחידה שברחה מהתופת בשלמותה — וניצלו כולם ביחד. מאנאלע, ז"ל, נפטר בגרמניה אחרי המלחמה, בהיותו במחנה פליטים. איידלה זכתה לאריכות ימים ונפטרה בשיבה טובה בישראל. היא השתתפה בהרבה אזכרות לקדושי עירנו, וכולם הסתכלו עליה בחיבה ובכבוד. בתוך הקהל, שהתאסף, היתה היא ה"אמא" היחידה מהעיירה.

שני ילדיהם, יוטה ויוסף, גרים עם משפחותיהם בישראל. יוטה נישאה לבן־דודה, אחי, מאיר.

הבן הרביעי, **פייבל ווייס**, ואשתו, שרה, בתם, אסתר־רבקה ובנם, אורן, ניספו כולם בעת חיסול יהודי ברעזיב.

ה י " ד.

חיים בנק / **ר' ישראל פייט ז"ל**

כבר במאה ה־19 היתה בבז'וזוב אוכלוסיה יהודית ענפה וקהילה עם מוסדותיה האופייניים: בתי כנסת, "חברא קדישא", "ביקור חולים", קופת גמילות חסדים וכד'.

ר' ישראל פייט, בנו של אלכסנדר זוסמן פייט, שנולד בבז'וזוב, בשנת 1858, היה הגבאי של "ביקור חולים" ומש־תתף פעיל בעזרה לחולים בכל דרך אפשרית. אמו של ר' ישראל מתה בלדתו, והוא גדל אצל דודה עניה. כאשר גדל, למד את מקצוע החייטות, ומזה התפרנס כל ימי חייו.

ר' ישראל הצטיין ברוח יוזמת, זאת הוא הוכיח בלקחו על עצמו את האחריות לבנין הקלויז "חברת לינת הצדק". במיוחד הוא יזם את קישוט בית התפילה בציורים יפים ומיוחדים.

כאשר בא ההיסטוריון היהודי, ד"ר יצחק שיפר לבז'וזוב לביקור, לקחו אותו אחותו וגיסו, ד"ר זעלנפרוינד ואשתו, לביקור בבית הכנסת הזה. ד"ר שיפר התפעל מן המקוריות של הציורים, והעיר שהם נעשו, בודאי, ע"י אמן גדול. למעשה, בוצעו הציורים ע"י צייר עממי, יהודי פשוט, שציירם תחת השפעתו של יי"ש...

לר' ישראל פייט ולאשתו, שרה, נולדו ארבעה ילדים, שני בנים ושתי בנות.

החופה של בתם הבכירה, רייזל עם חתנה ר' איטשע פנסטר, היתה החופה הראשונה, שנערכה בקלויז "לינת הצדק", והתקיימה ביחד עם חנוכת הקלויז.

ר' ישראל פייט נפטר בשנת 1915, אשתו, שרה מתה בז' אדר 1940, ועל ידי כך ניצלה מזוועות האכזריות של הגרמנים. בעיירה דיברו אז, ששרה היתה צדקת, ראשית בגלל מעשיה הטובים, ושנית כיון שנפטרה ביום פטירתו של משה רבנו.

שני בניהם נפטרו בארה"ב. בתם, רייזל, בעלה וילדיה ניספו בשואה, ורק בן אחד, דוד, ניצל.

הבת הצעירה של ר' ישראל — צביה, בעלה, בנה וכלתה ניצלו בדרך נס, וחיים כעת בניו־יורק.

ברכה האן (לבית וולפמן) / **עיירתי ומשפחתי**

זה 48 שנים מאז שעזבתי את העיירה בז׳וזוב, בה נולדתי, ובה עברו ימי נעורי. זכורים לי ה״פוטשינעס״ — שורה ארוכה של בתים עם גגונים — בהם טיילנו הלוך וחזור, כשירד גשם. אני זוכרת את חנות המעדנים של מאשה פיינגולד, האשה הקטנה והאינטלינגטית, עם החיוך התמידי, שקיבלה את הלקו־חות בשקט האופייני לה, שירתה את כולם בסבלנות ובחביבות. תענוג מיוחד היה להיכנס שם. היא התאלמנה בצעירותה, ונשארה עם ילדים קטנים, וגידלה אותם בכבוד. הבת הבכורה, אטקה, עברה ללבוב, ושם ניספתה עם משפחתה. שלושת הבנים הגדולים, יבלח״א ניצלו — עליהם אין צורך לכתוב — שמם הולך לפניהם.

זכורים לי ימי הסליחות. ה״שמש״ היה הולך בשעות הקטנות של הלילה, דופק על הדלתות, ומעיר את האנשים: ״יהודים, קומו לסליחות!״ הימים הנוראים עם ההתרגשות והבכי בבית־הכנסת.

אני זוכרת את חג הפורים. שאבא היה יושב בראש השולחן. מחופשים, שהלכו מבית לבית, נכנסו, שרו וניגנו, ואבא היה מוציא מטבעות כסף מתחת למפה, ומחלק להם.

בעיירה היתה פעילות רבה למען ארץ־ישראל. זכור לי נשף באולם של קרנצלר, בו עמדתי על הבמה ושרתי סולו, בליווי הכנר לאנר: ״ארץ־ישראל היא מולדתי״.

בעיירה היה בית־ספר עברי. המורה הראשונה היתה מרים סובול, ז״ל, לימים חברת אפיקים. אחריה בא אליעזר טייכר, שהתחתן אחר כך עם התלמידה שלו, גליקל בראף, — שניהם ניספו בשואה. אזכיר את ביתי ואת משפחתי. אבי היה תלמיד חכם, אבא למופת, בעל למופת ובן־אדם למופת. אבא היה כמה שנים באמריקה, שם היו כבר בנותיו, קלרה וגיטל. הוא חזר משם כמה שנים לפני פרוץ המלחמה.

אחי, יעקב, היה בארץ־ישראל, לצערי, לא מצא פה את מקומו, וחזר הביתה יומיים לפני עלייתי. אחי, אוסקר, גר היה בקראקוב, ובזמן המלחמה בא לבז׳וזוב, מתוך תקווה, שהגרמנים לא יגיעו לעיירה קטנה כזאת. שם ניספה. שני בניו: דולק וסאלק ניצלו. היו לי עוד שני אחים: יהושע ויוסף, ושתי אחיות: צפורה ולאה. כולם ניספו.

אמי היתה בתו של מנשה צביק, איש אמיד, ואחד מחשובי בעלי־הבתים בעיירה.

היו זמנים. היו הורים. הרבה אחים ואחיות — כעת אינם יותר.

תפילתי: אלה השרידים, הנמצאים איתנו, שיזכו לשנים טובות ולשלום.

אמן ואמן.

אברהם לויטה / **משפחת העניג**

אחד הטיפוסים הססגוניים והמקוריים ביותר בעיירה היה ר׳ משה יאנקל, ז״ל. היה מלמד ילדים חומש ורש״י והתחלה של גמרא. בעל כשרונות אומנותיים בציור ובגילוף, ויצר חפצי־דת שונים, קופסאות בשמים, חנוכיות, וכו׳. מזוזות העץ המגולפות, וציורי ה״משנכנס״ (אדר) בבתי־התפילה בעיירה נעשו על ידו, ואלה שנעשו בידי אחרים, היו, למעשה, חיקוי של יצירותיו.

היה מפורסם בחוכמתו, והרבה מאימרותיו, שהכילו חוכמה עממית, תמימות ושנינות כאחד, היוו חלק מהפולקלור המקומי, וסופרו בשמו במשך שנים. עם הסתלקותו של הדור, שחי אתו, הלך לאיבוד אוצר בלום של אמרות כנף שלו ופתגמיו.

אני זוכרו במעומעם בשנים האחרונות של חייו, כשכבר היה חולה ותשוש. בערוב ימיו שבר רגלו ונפל למשכב, ממנו לא קם עוד. בשכבו במיטתו עם רגלו השבורה, שאל בתמיהה: אינני יודע מה היו כוונותיו של הקב״ה — האם חשש שאני אערוק לו?...

מבין ילדיו גרו בעיירה שלושה בנים. הבן הצעיר, ר׳ דוד, ז״ל, גבר תמיר ויפה תואר, בעל זקן אדום מטופח, מת מיתה חטופה בהתחלת שנות השלושים, והשאיר אשה, דינה עם בן, מנדל, ז״ל, בחור יפהפה וספורטאי מעולה, שמת כמו אביו באופן פתאומי, בגיל 16; וכן בת בשם אסתר, שנישאה לאברהם קופפר, ז״ל, מסאנוק (נפטר בארץ). אסתר ואמה, דינה, הי״ד, ניספו בשואה.

שני הבנים הנותרים של ר׳ משה יאנקל היו ר׳ דב־בער ודודי, ר׳ יום־טוב ליפא, הי״ד. האחים היו קשורים גם בקשרי חיתון: בנו של בער, פנחס, שעבר לצרפת, נשא לאשה את בתו של יום־טוב, אסתר, והם חיו שם עד לשואה. הוא הביא לצרפת גם את הוריו ואת כל משפחתו, ושם הם מצאו את מותם מידי המרצחים. פנחס ניספה באושביץ, ואשתו, אסתר, עם שלושת ילדיה ניצלו, ונמצאים כעת בקנדה.

בער העניג היה יהודי חכם, ונחשב לבעל הבנה רבה בהוויות העולם. סוחרים רבים ובעלי עסקים היו באים אליו להתייעץ בעניני עסק, ועצותיו היו נבונות ושקולות, וקלעו למטרה.

היה משמש כבורר בסכסוכים עסקיים מסובכים, כששני הצדדים היריבים סמכו על יושרו.

היה מוזר במקצת לראות כיצד הוא, הפוסק הלכות בעניני עסק, ויודע ליעץ לאחרים מה עליהם לעשות בעסקיהם — בעצמו מתפרנס בקושי רב וחי בצמצום ובעוני. כנראה, על כגון דא נאמר: ״אין חבוש מתיר עצמו מבית האסורים״...

כדאי להביא אפיזודה קטנה על ר׳ בער, הי״ד:

מעשה בבחור בן־תורה, מבית מכובד בעיירה, שהתכונן לעלות לארץ־ישראל, ולמד לשם כך מקצוע, שיפרנס אותו בארץ — נגרות. בגמר לימודיו היה עליו לגשת עם כמה חפצי ריהוט מעבודה עצמית, להיבחן אצל אגודת האומנים, כדי להוציא תעודת אומן. הבחור התלבש כיאות, ומכיוון שלא

היה לפי כבודו של בן־טובים לסחוב אתו ברחוב כמה שרפ־רפים — שכר את סנדר הסבל, שהוא יביאם בשבילו אל משרדי אגודת האומנים, בקצה השני של העיירה, כדי שיבחנו את עבודתו.

בעוברם בדרכם ליד בער העניג, ברך אותו הבחור לשלום, ובער שאל אותו — כפי שהיה מקובל באווירה המשפחתית שבעיירה: לאן אתה הולך, ומה הכבודה הזאת, שסנדר מוביל לפניך? כשהבחור ענה לו לאן פניו מועדות, אמר לו בער: שמע, בני, אתה נגר, כבר לא תהיה! — למה? שאל הבחור הנדהם. תשובתו של בער היתה: דרכו של בעל־מלאכה להת־גאות במעשה־ידיו, ואתה — במקום לעבור בגאווה בחוצות העיירה עם השרפרפים שעשית, הנך מתבייש אתם ומוסר אותם לסבל, שישאם במקומך...

אין צורך להוסיף, שבער צדק, והבחור בהגיעו ארצה, כלל לא עסק בנגרות...

☆

דודי, יום־טוב ליפא העניג, הי״ד, היה אחד מבעלי־הבתים המכובדים ומחסידי ״סדיגורה״ החשובים בעיירה. תלמיד־חכם וקובע עיתים לתורה. השתתף בקביעות בשיעורי הגמרא ב״סדיגורער קלויז״ ביחד עם ר׳ יעקב יצחק זאלץ, ר׳ אליעזר שערץ, ר׳ שלמה אייזן ואבי, ר׳ חיים־הערץ לויטה, הי״ד. השיעור הזה התקיים ברציפות במשך שנים רבות, בקיץ ובי־מות הגשמים, עד לפרוץ המלחמה.

ר׳ יום־טוב ליפא היה בעל חוש הומור נדיר. את חריפותו ואת שנינותו ירש מאביו, וכן את כשרונותיו האומנותיים, אשר לא פותחו ולא הוצאו מן הכח אל הפועל, כפי שהיה עם הרבה בעלי כשרונות בתקופה ההיא.

בילדותי הייתי מתגאה בכל הנוכה, בסביבון עופרת יפהפה, שהוא היה יוצק עבורי, ובשמחת תורה — בדגל, מעשה ידיו, שהיה היפה מכל הדגלים בקלויז; דגל עם ספר תורה בתוך ארון קודש פתוח, שלצידו שני אריות ״של ממש״, כמשמר כבוד.

לבושו היה תמיד נקי ומסודר, בגדיו ללא רבב; סנטימנטלי ורגיש, אוהב נגינה עד כלות הנפש. די היה לו לשמוע ניגון יפה, שנוגן בכינור, שיעלו דמעות בעיניו. נגינה בכינור — סיפר לי — היתה משאת נפשו בימי ילדותו, ולא זכה להגשים שאיפה זו.

היתה בו סקרנות בלתי רגילה לעולם המודרני ולחידושי הטכניקה, אך אלה, כמו נטייתו לאמנות נבלמו באיבם על ידי הנורמות החמורות, ששלטו בחוגים החסידיים דאז. הגבולות, שתוחמו, היו סגורים הרמטית, — ובדורו רק מעטים העזו לעוברם.

☆

מיד עם כניסתם לעיירה סגרו הגרמנים את חנות הגלנטריה שלו, והיא לא נפתחה יותר. הדודה, שרה־גיטל, ז״ל, עוד הספיקה למות מיתה טבעית בשנת 1941, ומיתתה היתה נושא לקנאה בכל המשפחה. הדוד, שנשאר לבד, חי עד השואה, בה ניספה ביחד עם כל יהודי העיירה — הי״ד.

בנותיהם, לאה ז״ל, ותבלח״א קלרה, היו בקנדה. אסתר והבן, אברהם, ניצלו בצרפת. הבת הבכירה, אטל וורנר עם משפחתה (מסאנוק) ושתי הבנות הצעירות: פייגה ורייזל (כעת בחולון) ניצלו ברוסיה.

רישה זעלנפרוינד / משפחה טראגית

בעיירתנו בז׳וזוב, היה בית משפט מדרגה נמוכה — בית משפט עירוני הנקרא בפולנית ״סאָנד גרודצקי״. בין כל השופטים היה רק שופט יהודי אחד — ד״ר ליאון הורוביץ, אשר כולם רחשו לו כבוד רב בגלל יושרו והידע המקצועי שלו.

משפחת הורוביץ כללה את אשתו עמליה, בתו אננה — שנקראה בשם החיבה אנדז׳יה ובנו שהיה צעיר בכמה שנים מאחותו — דוד־דזיושק.

מיד אחרי התחלת לימודיה של אנדז׳יה באוניברסיטה היא־גילונית בקרקוב, קרה למשפחה אסון. אבי המשפחה ד״ר הורוביץ, אשר סבל מאבנים בכליות, נאלץ לעבור ניתוח וזמן קצר אחרי הניתוח נפטר. האלמנה עם הילדים עברו לקרקוב שם היה לאֵם יותר קל לממן את הלימודים לילדיה.

אנדזיה קיבלה משרה של מורה בבית ספר תיכון, ובחופ־שות לימודים נסעה למקום המרפא הידוע — קריניץ. שם חלתה קשה, מצבה החמיר ועד שהרופאים גילו שהיא חולה בטיפוס הבטן, היה כבר מאוחר מדי, וחייה של הנערה הצעירה קופחו.

את הידיעה הבאה על המשפחה האומללה קיבלתי בעיצומה של המלחמה בשנת 1942 מאת מזכירתו במשך שנים של אבי ז״ל, שרה ביבר, שכתבה לי מוורשה, שהגב׳ הורוביץ עם בנה ועוזרתם המסורה ברחו מפני הגרמנים לגליציה המזרחית שנכבשה ע״י הסובייטים. הבן דזיושק, אשר גמר את לימודיו במשפטים לפני המלחמה, עבד שם במקצועו ופרנס את מש־פחתו. הם חיו בשקט במקומם החדש עד פרוץ המלחמה בין גרמניה לברית המועצות.

עם פלישת הנאצים לשטחים המזרחיים של פולין נרצח דזיושק ע״י הלאומנים האוקראיניים (לפי הידיעות שבידנו נורה דזיושק ע״י הגרמנים בטרנופול, כעובד הקהילה ביחד עם כל חברי ה״יודנרט״, המע׳).

הגברת הורוביץ, חולה בסכרת קשה, שבורה ורצוצה, באה עם העוזרת לבז׳וזוב ללא כל אמצעי מחיה. יהודי העיירה תמכו בה ובאו לעזרתה כמיטב יכולתם. שרה ביבר שהיתה אז מזכירת ה״יודנראט״ בעיירה, פנתה גם אלי בבקשת עזרה והעברתי לה סכום כסף מסויים. כעבור זמן קצר הגברת הורוביץ נפטרה, וכך מנעה מעצמה להירצח ע״י התליינים ההיטלריסטיים.

אברהם (רומק) לאופר
אידה טרטנר, לבית לאופר

משפחתנו

סבינו, שלום לאופר, הי"ד, בא לבז'וזוב בשנת 1880 מהעיר הסלובקית מדזילבורצה, והתחתן שם עם בת בז'וזוב, מירהלה, לבית לרנר. הם ניהלו עסקים מסועפים, התבססו והקימו בית מרווח במרכז העיר.

במרוצת השנים איכלס הבית את כל משפחתו הענפה, ובו היו גם עסקיו המגוונים. סבינו היה ידוע כאיש חכם, בעל עצה, ורבים באו לפיתחו להתיעץ בעניני משפחה ועסקים.

סבא היה בן 86 בעת שהרוצחים הגרמנים חיסלו את יהודי בז'וזוב, והוא היה בין הזקנים ביותר שניספו בשואה בעיירה, ולא זכה למות מוות טבעי כהוריו והורי הוריו, ז"ל.

בביתו הגדול של סבא גרנו גם אנו עם הורינו — בן־ציון ופסל לאופר, הי"ד, ובבית הזה ניהלו הורינו את עסקי הסיטו־נאות שלהם. כמו כן גרו בבית הזה גם דודנו מנדל לאופר ומשפחתו.

משפחתנו שמרה על מסורת ישראל והיתה בעלת תודעה ציונית עמוקה. אבינו היה מעורה בחיי הקהילה בעיירה, והיה גם ראש הקהילה בתקופה האחרונה, עד פרוץ המלחמה, בשנת 1939.

זכור לנו היטב מאורע חשוב של מתן ספר־תורה חדש על ידי הורינו והכנסתו לשטיבל של תנועת ה"מזרחי", כשכל התהלוכה יצאה מביתנו לבית הכנסת.

לרגל אירוע חגיגי זה בא לעירנו אחד מראשי תנועת ה"מזרחי" בקראקוב, ולבקשת אבינו סידר לכמה מבני עירנו רשיונות כניסה לארץ ישראל (סרטיפיקטים) שהיו יקרי מצי־אות, והמאושרים, שזכו לקבלם, ניצלו הודות לכך מהתופת.

היום קשה אפילו לתפוס את מצבם המיואש ואת חוסר האונים של יהודי פולין בתקופה ההיא. ליהודים לא היתה דריסת רגל לשום מישרה ציבורית או ממלכתית, ושונאי ישראל הפולניים החלו לדחוק את רגליהם גם מהתחומים, שהיוו מקור יחיד לפרנסתם — מסחר ומלאכה; הכריזו עליהם חרם, ומנעו מהלקוחות הפולניים להיכנס לחנויותיהם.

לשם הקלת מה במצב הקשה הזה, הוקמו בציבור היהודי קרנות צנועות לעזרה הדדית, גם ציבוריות וגם של יחידים, כדי לעזור לחלשים, שלא יתמוטטו.

גם בביתנו היתה קופת גמילות־חסדים פרטית להלוואות לנזקקים.

זכורני, שבתור ילד הוטל עלי ללכת בשליחויות בקשר לאותן הלוואות גמילות־חסדים, שהזכרתי. פעם בלכתי ברחוב, בא מולי יהודי מבוגר, בעל זקן מידות, הרכין את ראשו לפני, וברך אותי לשלום. הדבר הביך אותי קשות, הסמקתי והסתלקתי מהר. הבנתי את הרגשתו של האיש, שמצבו הדחוק מביא אותו לכך, שהוא רואה צורך להשפיל את עצמו לפני ילד ולהקדים לו שלום, כמו לפני מי שפרנסתו תלויה בו.

מאז הקפדתי לא לפגוש את האיש, ואם ראיתי אותו מרחוק הולך במדרכה, הייתי עובר במהירות לצד השני, כדי שלא יראני.

אני חושב, שהמקרה הזה משקף במידת מה את עומק המצוקה הכלכלית, בה היו שרויים הרבה מאד יהודים.

עם פלישת הגרמנים התמוטטו החיים בעיירה. הפעולות הראשונות של הגרמנים היו להרוס את היהודים מבחינה כלכ־לית, והם החרימו מיד את כל העסקים היהודיים. המשפחות היהודיות התפוררו, רבים, בעיקר גברים ברחו מזרחה. גם משפחתנו התפרדה: אמא ואחינו, זאב, נשארו בבית — ואבא עם האחים המבוגרים צבי (הרש) ואליעזר, ואנחנו — ברחנו מפני הגרמנים, ונשארנו בשטח הכיבוש הסובייטי. שם, אומנם, נהנינו מחופש אישי, אולם הפכנו לפליטים, חסרי כל.

בעת המצוד, שערכה ה־נ. ק. וו. ד. על הפליטים, שבאו מן הצד המערבי של פולין, ניצלנו מהגלייה לסיביר, אך בגלל הישארותנו במקום, השיגו אותנו הגרמנים, כשהתקיפו את ברית־המועצות, בשנת 1941.

מיד עם כניסת הנאצים לעיר זלוצ'וב, בה נמצאנו, עודדו הם את האוקראינים לערוך פוגרום ביהודים, ותוך יומיים נרצחו באכזריות פראית אלפיים מיהודי העיר — כמחצית מכל האוכלוסיה שם. גוויות הנרצחים הוטלו לתוך קבר אחים. בין הנרצחים היו גם אחינו: צבי ואליעזר, הי"ד.

ליהודים נאסר לנוע ממקום למקום ללא רשיון מיוחד, אולם רצוננו העז לחזור הביתה ולהתאחד עם המשפחה עמד לנו, והודות לקשרינו, הישגנו את הרשיון המיוחל, ואף הצלחנו לקחת איתנו את בן־עירנו יעקב טרטנר (בנו של מנדל

טרטנר), שנפצע בעת הפוגרום, נזרק לבור המתים, ובדרך נס הצליח לצאת משם בזחילה.

איחוד המשפחה לא נמשך זמן רב, ובקיץ 1942 פקד האסון גם את עירנו, וביום אחד חוסלה הקהילה היהודית בבז'וזוב. הזקנים והילדים נרצחו במקום, והאחרים הובלו למחנה ההש־מדה "בלז'יץ".

הורינו ניספו בגיל 53, 51, יחד עם אחינו זאב (וולף) הי"ד. דודנו, מנדל, אשתו, שפרינצה לבית ווילנר ובתם, פייגה, ניספו במקום. הבן יוסף, נרצח במחנה ריכוז.

נתיב היסורים שלנו — אידה ואברהם לאופר — הוביל למחנה פלאשוב, פרוקוצ'ים, בית־כלא "לונצקי" בלבוב, עבו־דות פרך ונידודים, מאסר ובריחות ממקומות בלתי אפשריים, תוך סיכויים קלושים ביותר להישרד.

אם ניצלנו בכל זאת, היה זה, כנראה, בזכות אבות.

משה עמית (זלנפרוינד) / **האינטליגנציה היהודית בבז'וזוב**

בין 300 המשפחות היהודיות שהיו בעיר, מספר האקדמאים היה מצומצם ביותר. רובם היו עורכי דין. רופאים יהודים כמעט ולא היו, שלושת הרופאים היהודים שהיו בעיר בזמנים שונים — עזבו אותה.

בעיר המחוז שהיתה בה פקידות ממשלתית ענפה היה בקושי פקיד יהודי אחד.

שופטים:

ד"ר הורוביץ: היה שופט בית־המשפט ונחשב למשפטן דגול. שקט, מסור לעבודתו ולמשפחתו. בתו הבכורה היתה מורה ובנו סטודנט למשפטים. במחצית שנות השלושים חלה ד"ר הורוביץ קשות ולא עמד בניתוח. זמן מה היה חבר מועצת העיר, אך בגלל מעמדו כשופט לא לקח חלק פעיל בחיים הציבוריים. כל משפחתו נספתה במלחמה.

ד"ר רפופורט: שופט זמני בבית המשפט. הגיע לעיירה במחצית שנות השלושים ולאחר מספר שנים, נשלח לתפקיד מחוץ לעיר. היה קצין במשטרה הצבאית הפולנית. היו שמועות שהגיע בזמן המלחמה לאנגליה.

עורכי דין:

ד"ר שמואל זלנפרוינד — אבי ז"ל — עליו הרחבתי את הדיבור בפרק "בית אבי".

ד"ר שכטר: תושב ותיק בעיר. משפטן. התמחה במיוחד בהצלחה בבית המשפט הפלילי. היה ציוני פעיל אך נמנע מפעילות ציבורית מיוחדת. בנו ד"ר יעקב שכטר (קובה) שיחי', היה פעיל בתנועה הרביזיוניסטית עוד לפני המלחמה. כעת עו"ד בתל־אביב.

ד"ר הרציג: גיסו של ד"ר שכטר ושותפו במשרד עורכי־דין. היה קצין בצבא האוסטרי במלחה"ע הראשונה. היה ציוני פעיל בתנועה הציונית. ניספה בשואה.

ד"ר אטלס: עורך־דין ותיק בעיר. מסור למשפחתו ול־משרדו. לא לקח חלק פעיל בחיי הציבור. בין הבודדים שניצלו במלחה"ע השניה. עם קום פולין החדשה מונה לשופט מחוזי בקטוביץ. נפטר בתחילת שנות השישים.

ד"ר פט: עורך־דין. היה חתנו של ר' אפרים שטיגליץ ז"ל המוזכר כבר וגיסו של יעקב פידרר הי"ד. הוא הגיע לעיר בתחילת שנות השלושים. ציוני פעיל בתנועה. נספה במלחה"ע השניה.

ד"ר קופליק: עורך־דין יליד העיר. פתח את משרדו מיד עם טיום חוק לימודיו בתחילת שנות השלושים.

מגיסטר ש. רוזנר: בן העיר. בוגר התיכון הממשלתי בבז'וזוב. שנים רבות התמחה במשרדו של ד"ר זלנפרוינד. במחצית שנות השלושים פתח משרד פרטי. אחותו, שאף היא למדה משפטים (מגיסטר נ. רוזנר) עבדה במשרדו של עורך־דין נוצרי ד"ר דוברובולסקי.

מגיסטר שרה רוזנר: בוגרת האוניברסיטה בפילוסופיה. זמן מה מורה בבית ספר תיכון. ניצלה בנס ומיד עם גמר מלחה"ע השניה, הגרה לארה"ב.

ד"ר לוסטהאוז: בנו של פקיד יהודי ממשלתי. בוגר פקולטה לרפואה וזמן מה רופא בעיר. לאחר מספר שנים עבר לאיבוניץ. הגיע עם צבא פולין למזרח הקרוב ואף ביקר בארץ. חזר עם הצבא לאחר המלחמה לפולין.

פרופ' קורן: מורה ומחנך דגול בבית ספר תיכון ממשלתי פולני בעיר. מורה מעולה למתמטיקה ופיסיקה בכיתות העל־יונות, לרוב בכיתות י"א, י"ב. שלט יפה בכמה שפות — כולל עברית. מעמדו במערכת החינוך במשרה ממשלתית לא הרשה לו פעילות פוליטית. התמסר לעבודה ציבורית. לאחר פרישתו של ד"ר זלנפרוינד מתפקיד יו"ר ועד הקהילה — נבחר לתפקיד זה ושימש בו כמעט עד פרוץ מלחה"ע השניה. פרופ' קורן וכל משפחתו ניספו בשואה.

כשהננו עוסקים ב"הזכרת נשמות" של אנשי העיירה, עבר־דתנו לא תהיה שלמה, אם לא נזכיר את המפגרים בעיירה ואת חולי־הרוח שלה, אלה, שמפאת מוגבלותם השיכלית לא הקימו משפחה, וחיו כבודדים ליד ביתם של קרוביהם, בפינה שהוקצבה להם, כחיות־בית, להבדיל.

החריצים העמוקים, שחרטו הדאגות והמצוקה של חיי יום־יום על פני האנשים — עליהם לא נראו. שלבי ההתבגרות וההזדקנות, הניכרים על כל אדם נורמלי וגורמים לשינויים במראהו ובהתנהגותו, בלבושו ובמעמדו — לא היו ניכרים על רפי־שכל אלה, ומאחר ומראם ואורח חייהם לא השתנה — נראה היה כאילו הזמן פסח עליהם. זה, כנראה, מקור האימרה העממית ש"טיפש אינו מזדקן".

בני העיירה, שחזרו אליה אחרי היעדרות של שנים — הכירו אותם במבט ראשון. לבושם המרופט, הליכתם המשונה, כל ה"הוילעך" שלהם, ענה בם מרחוק ("הולך" — שם כולל ביידיש ללבוש מוזנח ולהופעה משונה). כעצים מעוקמים ומעוותים, בלטו הם בנוף האנושי של העיירה, והיוו אחד מסימני ההיכר שלו.

המסכנים האלה מילאו תפקיד מסויים, שלא בטובתם, כמובן: תפקיד של מבדרים שלא מרצונם. עד כמה שזה נראה אכזרי, הדבר היה מקובל על חלק מהציבור — להתלוצץ ול־השתעשע קצת איתם, ומעטים ראו בכך פסול.

במיוחד היה זה נהוג בבתי־התפילה, בקלויזים, — שפרט לתפילה, לעיון בספר וללימוד תורה — שימשו הם גם כעין "מועדון", בו בילו היהודים את רוב זמנם הפנוי. שם סיפרו מעשיות, שתו "לחיים", דיברו על פוליטיקה, התלוצצו והש־תעשעו. בין היתר היו מתעסקים גם עם המפגרים המסכנים, המציאו כל מיני "מתיחויות" ומעשי ליצנות, וכולם נהנו מכך.

יש לציין, שהעלובים האלה היו מן המועילים ביותר בחברה. הם ביצעו את העבודות השחורות, עשו את המלאכות הקשות ביותר, עבודות, שאחר לא היה מוכן לעשותם; וכל זה תמורת פרוסת לחם או קצת מרק, שנשאר בסיר אחרי הארוחה. הם הביאו מים מן הבאר ביום ראשון, שכן אחרי שבת, אזלו לרוב המים מן הבתים, ושואבות המים הנוצריות לא עבדו ביום זה, שהוא חגן. הם גרפו את השלג בימי החורף, וגרדו את הבוץ ליד הכניסה לבתים; אספו את הגרוטאות ואת הפסולת, שהצטברו בחצרות. לפני החג נשלחו לשוחט, וסחבו סלים מלאים עם תרנגולות ואווזים כבדים ומפוטמים, כאשר להם, עצמם, נשאר לכל היותר מכל הסעודות הדשנות, כמה עצמות למצוץ.

הם עזרו בעת צרה ובעת שמחה כאחד. כשערכו שמחה בבית, סחבו הם את הספסלים ואת השולחנות מבתי הכנסת, עשו את עבודות הנקיון והסבלות, ומילאו את כל השליחויות שהוטלו עליהם. כשקרה, חס ושלום, אסון ומישהו מבני המשפחה נפטר, ובני הבית היו המומים — הם היו אלה שטיפלו בכל העבודות הנחוצות, שפכו את המים מכל הדליים ומהחביות, שעמדו בפרוזדור, כיסו את מיטת הנפטר ואת המראות שבחדר, אחרי שהוציאו את ה"בר־מינן" מן הבית. סחבו, הזיזו חפצים, ועשו כל מה שנדרש במקרים כאלה.

הקלויזים ובתי־המדרש שימשו להם מקום מגורים, שכן הכניסה אליהם היתה חופשית, וזכותם להימצא שם לא היתה פחותה משל אחרים. בחורף התחממו ליד התנור המוסק, ובקיץ חטפו במשך היום תנומה קלה על אחד הספסלים.

משם קראו להם, כשהיו זקוקים לשירותם, ולשם חזרו, אחרי שגמרו את מלאכתם.

☆

מלבד המפגרים בשכלם האלה, היה סוג נוסף של אומל־לים — חולי נפש — אשר בגלל היעדר מוסדות לקליטתם, הסתובבו ברחוב, השתרבבו והתחככו בין האנשים, אשר השתדלו לא להיתקל בהם.

מצבם של החולים היה יותר קשה משל המפגרים, שהזכרנו קודם, שכן הם לא היו מסוגלים לדאוג אף לצורכיהם החיוניים ביותר.

ברי המזל שביניהם — משפחתם דאגה להם, ושמרו, במידת האפשר, שלא יאבדו צלם אנוש. אחרים נשארו גלמודים ועזובים, ואנשים שמרו על מרחק מהם. נשים רחמניות נתנו להם פרוסת לחם, כף מרק, ולפעמים גם קיבלו כותונת קרועה להחלפה, ודאגו שההזנחה לא תכלה אותם כליל.

אלה וגם אלה, המפגרים והחולים, הסתובבו בין השפויים, חיו לצידם, והיו קשורים לאותם דפוסי חיים, שהיו מקובלים בסביבתם; שמרו על מנהגי הדת כמו כולם, ובגדיהם הבלויים תאמו את הלבוש של הציבור, בתוכו נמצאו. הם היו בבואה של החברה, בראי עקום, והוסיפו גוון מסויים להווי המיוחד שלה.

כשפרצה המלחמה נעלמו מן העין. הצטמקו בפינות אפלות, ולא נראו יותר ברחובות. הם לא הבינו מה קרה — האירועים היו מעבר להבנתם של פקחים מהם — רק חשו באינסטינקטים שלהם את הזעזוע, והרגישו את הסכנה המתקרבת. הם תהו באימה על הקרקע המתנדנדת תחתיהם, ועיניהם הבוהות תרו לשווא אחרי נקודת משען, להיאחז בה. תגובתם לחוסר האונים של הסובבים אותם היתה כשל ילדים — אך להם לא היה אפילו מי שיאמצם ללב, ושינסה להרגיעם בנחמה מדומה. לא היה מי שיענה לשאלותיהם, שלא היו מסוגלים לשאול. איש לא נתן דעתו עליהם. את החשכות ואת החורבן ראו על פני כל הסובבים, והאימה שיתקה אותם.

אלה מביניהם, שלא הספיקו למות בידי שמים, סופם היה כשל כולם, ושקעו במצולות ביחד עם הציבור כולו.

מפאת כבודם לא נפרט ולא נזכיר את שמותיהם, אך נייחד גם לייצורי אנוש אלה פינה במצבת הזיכרון של העיירה, אליה הם השתייכו.

במעלות קדושים

אברהם לויטה / אבי, חיים הרץ לויטה, הי"ד

אבי היה אדם צנוע, בורח מן הכבוד ומתרחק מן הפירסום. הוא סלד מסופרלאטיבים, ורוחו, בוודאי, לא היתה נוחה מכך שיספרו עליו שבחים.

כאן רוצה אני לספר עליו רק בקשר לנושא אחד, נושא שהוא אקטואלי תמיד, וזהו פער הדורות. בעייה נצחית, בכל הזמנים, ומוכרת היטב בתקופה הסוערת שלנו.

יש לזכור שבדור הקודם התווסף גורם חיכוך נוסף בין הצדדים: הבנים התרחקו גם מצורת החיים של הוריהם, צורת חיים שהיתה מקודשת במשך דורות — ובעקבות זאת התחוללו בהרבה משפחות טראגדיות ממש.

אתאר איך התמודד אבא עם הבעיה הזאת בביתו הוא.

כשהתחלתי, בתור נער צעיר, לסטות מהדרך המסורתית, קיבל אבא את זה בצורה קשה מאוד, אך הבין שלא יוכל להחזיר את הגלגל אחורנית; לכן ניסה לבלום אותי בשוליים, לפני ה"התדרדרות". הוא השתדל למנוע קרע בינינו, ולא בא בדרישות מופרזות, שידע מראש שלא אמלא אותן, אלא נהג בהתאם לכלל: "תפסת מרובה — לא תפסת" ורק טען לעומתי: את הדרישות, שאינך מוכן למלא, אני כבר יודע, לצערי, די והותר. אולי נשמע מה אתה כ ן מוכן לקיים? אפילו פושט־רגל, שאינו עומד בהתחייבויותיו, גם הוא איננו "פטור בלא כלום". הוא מתפשר על חלק מן החוב — חמישים אחוז, ארבעים אחוז — משהו!

את גישתו המתונה הוא נימק במילים אלה: בעצם, כשיש למישהו בן, שאינו הולך בדרכו, כגון בני, מן הדין היה לנתק איתו את הקשרים, ולהגיד לו: אתה לא מתנהג כמו שצריך — אינני מכיר בך יותר! אך אסור לנהוג כך! הלוא כולנו בנים להקב"ה, והוא אבינו. גם אנו איננו כליל השלמות, וחטאינו ידועים. אם נתנהג בקיצוניות, ונפסיק את הקשר עם בנינו החוטאים, איך נוכל לבקש מד' שיתנהג איתנו אחרת? אדרבא, נתיחס אנחנו בסלחנות לבנינו הטועים, ואז יהיה לנו פתחון־פה לטעון לפני הרבש"ע: אומנם, חטאנו, אבל אנחנו בניך; הנה גם לנו יש בנים, שהתנהגותם איננה לפי רוחנו — בכל זאת אין אנו מרחיקים אותם, ח"ו, הם תמיד נשארים ילדינו, וליבנו פתוח לקראתם.

קרה פעם, שאחד מקנאי העיירה הידועים, הגיע בריצה אל אבא, וסיפר לו בהתרגשות, שבמו עיניו ראה ב"אינטערן בארג" קבוצת נערים ונערות, ביניהם גם בנו וגם אני, יושבים ומצחקים ביחד, בפריצות, ר"ל. אבא הקשיב לו ונאנח. כשהאיש השתלהב, והחל לגדף ולצעוק ש"אין לעבור על כך בשתיקה" ושיש "לרדוף עד חורמה" וכו', העיר לו אבא: מה שאתה מספר הוא חמור מאוד, אך בל נשכח, שהמדובר הוא בילדינו, ובנוסף לכל הצרות, עלינו גם להתפלל לשלומם, ושיהיו לנו בריאים...

אבא לא התנגד ללימודי החול שלי, הוא הבין שהזמנים השתנו, ואין לדרוש מצעיר שלא ילמד לימודים כלליים ושלא יקרא עיתון או ספר. אבל הוא החשיב השכלה הבאה עם לימוד תורה, ולא במקומו, ונהג לצטט בקשר לכך את האימרה התלמודית: "מקום יש בראש — להניח בו שתי תפילין".

הוא טען שלימודי החול הם טפל לתורה, שבה הוא ראה, כמובן, ערך עליון מקודש. את דבריו הוא המחיש עם הסיפור הבא: מעשה בבחור, שגוייס לצבא, ובא לרבי להתיעץ, מה עליו לעשות: האם לצום ולהתענות כל זמן השירות בלחם יבש ובמים, דבר שספק אם יוכל לעמוד בו, או לאכול את האוכל הטרף של הצבא. — אין ברירה — ענה לו הרבי — אתה מוכרח לאכול את הפת־בג של הצבא. זה פיקוח נפש. אך בקשה לי אליך: כאשר תאכל שם בשר, הבטח לי שלא תלקק את העצמות! והמשיך אבא בנמשל: בלימודי החול יש צורך, ואי־אפשר בלעדיהם — אך בלי להתלקק מהם! ליהנות צריך מדף גמרא, מפסוק חומש, מספרי מוסר, וכו'. הוא עצמו הפיק את מלוא ההנאה מלימוד התורה. הוא היה לומד בכל ערב שיעור גמרא בחברותא בסאדיגורער קלויז, ונהג לומר: אנשים חושבים שאני לומד, כדי לזכות ב"עולם־הבא" — טעות גמורה! זה ה"עולם הזה" שלי, זהו תענוג עילאי בשבילי, והוא הנותן טעם לחיי.

פעם שם לב לכך, שאני מחסיר תפילת מנחה ומעריב. הוא קרא לי ואמר בזה הלשון: אני מבין שאינך בא לתפילה, כיוון שאתה איש־אמת, ומאחר ואינך מרגיש צורך להתפלל, אתה לא רוצה לעשות שקר בנפשך ולהעמיד פנים, כאילו יש לך ענין בתפילה. ובכן, אני מבקש ממך בכל זאת לבוא לבית הכנסת להתפלל, למרות שבעיניך הדבר נראה כחוסר יושר. אני מציע לך במקרה זה לנהוג במקצת בדרכי שקר, והנני מקבל על עצמי את העבירה הזו...

כשאבא הגיע למסקנה שהרחקתי מעבר לנקודה, בה הוא קיווה שאיעצר, הוא התישב איתי לשיחה רצינית, וסיפר לי: מעשה בקרוב משפחה שלנו, אחד מזקני חסידי סדיגורה של פעם — ר' ישראל דים ז"ל, ששאלו אותו פעם: אתה, שהתחלת לנסוע כאברך צעיר לרבי הזקן מסדיגורה, בנו של הרוז'ינאי זצ"ל, אחר כך המשכת להסתופף בחצרו של בנו. כעת אתה בא גם לנכד. האם אתה באמת מאמין בנכד זה,

והנך רואה בו צדיק כמו סבו הגדול? — נכון — ענה ר׳ ישראל, שיש הבדל גדול בין הסבא לבין הנכד, ואני לא בא לטעון שהנני מאמין בו כשם שהאמנתי בסבא הזקן, אך גם אם אינני מחשיב את עצמי כחסידו, בכל זאת אני שומר על קשר, ונשארתי ידיד לו! — וכאן סיים אבא: אני יודע, שאינך מתנהג כמוני. גם אני אינני מתנהג כפי שהתנהג אבי. הדורות פוחתים. אבל דבר אחד אני מבקש ממך: הישאר ידיד! אַל תעבור לצד הנגדי. אם תיהפך, חלילה, ל״אנטי״, לא יהיה יותר מה שיקשר בינינו.

את המשאלה הזאת, לפחות, אני משתדל לקיים.

אברהם לויטה / **ר׳ צבי (הירשאלה) רוט הי״ד**

ממכובדי העיירה ומוותיקי חסידי טשורטקוב בה, היה הירשאלה רוט. ירא שמים ותלמיד חכם, אדם נוח ומקובל על הבריות.

ממיסדי אגודת ישראל בעיירה, יו״ר שלה במשך כל השנים ופעיל במוסדותיה. הוא השתייך לזרם של ״חובבי ציון״ באגודת ישראל, זרם אשר בגליציה עמד בראשו ד״ר בן־ציון פסלר מקולומיי. פעילי ארץ ישראל אלה הקימו בשנות ה־30 את היישוב החרדי ״מחנה ישראל״, צפונית לעפולה, ליד קבוצת דברת דהיום. הם רכשו אדמות בארץ, אך נכשלו על ידי ספסרים, שרימו אותם. גם ר׳ צבי רוט קנה באמצעותם אדמה בארץ. הודות ליחסו החיובי לארץ ישראל, עלו שלשה מבין ילדיו: יהושע ואסתר ז״ל — ומינה תבלח״א, וניצלו.

זהיר במצוות, קלה כבחמורה, התיחס הוא בסבלנות וב־סובלנות גם לכל אלה אשר לא הלכו בדרכו, קיבלם בסבר פנים יפות ובידידות. ברוח זו חינך גם את ילדיו. במיוחד יש לציין את קירבתו לצעירים, חוסר הדיסטנס ביחסו אליהם והבנת בעיותיהם. הוא נהג בהם כאל שווים, והם הרגישו בו חבר, למרות הכבוד הרב, שרחשו לו.

כששומעים לפעמים את הביטוי ״יהדות בדרכי נועם״ — עולה תמיד בזכרוני דמותו של ר׳ הירשאלה רוט.

זכורני פעם, בהיותי עדיין נער צעיר, אחרי שהתרחקתי במקצת מהחוגים, אשר ר׳ הירשאלה היה נציגם הבולט — יצא לי להתפלל ב״טשורטקובר קלויז״. אחר התפילה החלפתי כמה מילים עם הבחורים, שלמדו שם. לפתע ״התנפלו״ עלי שני מתפללים קנאיים, והטיחו בפני שאני מופקר, מבקר בקול־נוע ומטייל עם בנות, ר״ל, וכעת באתי לקלקל את הבחורים הטובים, להדיחם מדרכם ולהוציאם לתרבות רעה.

ר׳ הירשאלה יצא בכל תוקף להגנתי. — מה אתם רוצים מהבחור הזה? מה מפריע לכם שהוא עוד בא להתפלל? — טען לעומתם. — האם הגידופים שלכם ישפיעו עליו להפסיק ללכת לקולנוע? הדבר היחידי שתשיגו בכך, יהיה שרק יפסיק לבוא להתפלל. האם זאת המטרה שאליה אתם חותרים?

ביתו של ר׳ הירשאלה היה בית פתוח. אנשים קשי־יום, שכנים, מתפללים מבית־התפילה שלו וסתם עוברים ושבים היו נכנסים בכל שעות היום והערב לשיחה קלה ולשתיית כוס תה.

לכל הנכנס היתה ההרגשה שקומקום התה הועמד על האש במיוחד בשבילו, וכל בני הבית יושבים ומחכים רק לבואו.

מי שראה אדם בא לר׳ הירשאלה לשאול עצה, ור׳ הירשאלה יושב ומקשיב לדבריו ומשתתף בבעיותיו — התרשם, שיוש־בים לפניו שני שותפים, המתיעצים ביניהם ודנים בענינים הנוגעים לשניהם.

חוויה מיוחדת היתה לראות את המשפחה יושבת ביחד במוצאי שבת: הסבא, ר׳ שלום הורוביץ, ז״ל, בראש השולחן, ר׳ הירשאלה ואשתו פסיה, הבנים והבנות — כולם נינוחים, ושקועים בשיחה מלבבת. בחביבות, שרק משפחת רוט היתה מסוגלת לה, הוזמן כל מי שפתח את דלת ביתם להצטרף לחברתם.

הזכרתי את חותנו, ר׳ שלום הורוביץ, ז״ל, נדמה שמן הראוי יהיה להקדיש לו כמה מילים. הוא היה אישיות בפני עצמה בחביבותו ובנועם הליכותיו.

היחס לילדים בתקופה ההיא, היה קפדני ביותר. בעת שיחת מבוגרים בקלויז, למשל, לא העז ילד לפצות פה ולהביע דעה; הדבר היה נחשב לחוצפה ולעזות־פנים. על הילד היה לעמוד בצד, להקשיב ולהיות מוכן לבצע שליחות (לשמש תלמידי־חכמים).

לכן לא אשכח איך, בהיותי ילד, היה ר׳ שלום, אחרי שגמר תפילתו, קורא לי כמו לחבר: ״בוא, אברמלה!״ נשק את המזוזה ויצא ביחד איתי, כאילו היינו שנינו שווים במעמד ובגיל.

ההרגשה הנפלאה, שנתן לי בכך, ליוותה אותי במשך כל היום...

☆

כשחזרתי בסוף 1941 לעיירה, אחרי שהגרמנים כבשו את השטחים המזרחיים של פולין, רציתי מאוד לפגוש את ר׳ הירשאלה, לשוחח איתו ולהתעודד מאמונתו העמוקה. לא זכיתי לכך, כי הוא ״ירד למחתרת״, וחי כל הזמן במחבוא. כשה־צוררים פקדו על יהודי העיירה לגזוז את זקנם, באיימם להוציא להורג כל יהודי שיימצא עם זקן, לא שעה ר׳ הירשאלה להפ־צרות בני ביתו, וסרב בתוקף להוריד את זקנו. הוא הסתתר במחסנים ובחדרים הפנימיים, ולא יצא לרחוב.

ר׳ הירשאלה היה, בוודאי היחידי בין יהודי העיירה, שעד לרגע האחרון של חייו הטראגיים נשאר עם זקן על לחייו, והחזיר בעינויים את נשמתו לבוראו — יהודי שלם כפי אמונתו.

יהי זכרו ברוך.

אברהם לויטה / שלמה זיסל אדלר, הי״ד

את שלמה זיסל הכירו כולם בעיירה. היה לו סימן היכר מיוחד — הוא גרר רגל תותבת, כנכה מלחמת העולם הראשונה.

שלמה זיסל היה גבר גבה־קומה ורחב־גרם, ראשו היה זקוף תמיד, ונכותו נראתה עליו כפגיעה חולפת, כאילו רגלו נתונה בגבס, אשר יוסר ממנה עם הבראתה.

נכי מלחמה היו מקבלים משלטונות פולין, כפיצוי על נכותם, חנות של מוצרי טבק או בית מרזח עם רשיון למכירת וודקה. שני המוצרים — וודקה וטבק, היו מונופול ממשלתי, והרשיון למכירתם ניתן, כאמו״ר, רק לבעלי זכויות. לשלמה זיסל היתה חנות למכירת טבק וסיגריות, שנקראה ״טראפיק״. המשקוף, בכניסה לחנות היה צבוע בפסים אלכסוניים בצבעי אדום־לבן, שהם הצבעים הלאומיים בפולין. בעיירה היו כמה חנויות כאלה. מחנות, בה אנשים נוהגים לקנות סיגריה בודדת, אי אפשר היה להתעשר, אך בכל זאת הוציאו ממנה ״חיונה״. זה היה בימים כתיקונם.

בימים האחרונים של הקהילה בעיירה, כאשר כבר התנפצו כל התקוות והאשליות, וכולם נעמדו מול המציאות האיומה, כשנסגרה מלכודת המוות על התושבים היהודיים בעיירה, והם פירפרו בה כדגים ברשת — אנשים נמרצים מסוגו של שלמה זיסל אספו את שארית מרצם בנסיון נואש להיחלץ מציפורני התליינים. חלק מהם הצליח לדחות את הסוף המר לימים או לשבועות אחדים. הדבר, וודאי, נבצר משלמה זיסל, עקב נכותו.

איש איננו יודע על רגעיהם האחרונים של הנרצחים והמומתים, גם לא על שלמה זיסל. רק בסיוטינו בלילות ללא שינה, ובחלומות הבלהות הפוקדים אותנו — רבות ושונות הן הווריאציות על הנושא.

בין הגויים בעיירה מתהלך סיפור על שלמה זיסל אדלר, שאחרי שהוא הטיח דברים ברוצח מהגסטאפו, שעמד מולו, ופקד עליו להוריד את רגלו התותבת, תפס שלמה זיסל את הפרוטזה ורצץ את גולגלתו של הנאצי. הם גם יודעים לציין את שמו של הקלגס, שנהרג — אוטו שווארץ — אחד מכנו־פיית הגסטאפו מיאסלו, שביצעה את רצח יהודי העיירה.

אנשים, שביקרו בברעזיב אחרי המלחמה, ונפגשו עם תושבי המקום, שמעו מפיהם על כך. כאמור, אין לדעת משהו מדויק ומוסמך על מה שקרה בשעות המחרידות האלה, מכיוון שאף אחד מן התושבים הפולניים לא היה נוכח בעת האקציה.

קשה להניח שנכה, המוריד את הפרוטזה שלו, ונשען רק על רגל אחת, מסוגל לתקוף חייל חמוש, העומד איתן על שתי רגליו. ייתכן שהוא רק ניסה לפגוע בו, ואולי השתמש הוא במכשיר אחר כדי לתקוף אותו — אם בכלל יש גרעין של אמת בסיפור הנ״ל.

בספר ״שש מאות שנה בז׳וזוב״ נזכרים כמה יהודים בשמו־תיהם, אך לשלמה זיסל אדלר מוקדש שם מקום מיוחד. הכו־תבת, זופיה וואיצ׳יק, המתארת את האקציה (תיאורה מובא בפרק ״שנות השכול והאימה״) מצטטת חייל יהודי, נכה מלחמת העולם הראשונה, מבלי לציין את שמו, ומבלי לומר בפני מי הוא הטיח את דבריו, אך לפי תוכנם, הדברים הם של שלמה זיסל:

״בעד הגרמנים שפכתי דם בשנת 1917. הפסדתי את רגלי בחזית האיטלקית, וכעת אני נכה גמור. אני רק בן 43 וכבר זקן, ואינני מסוגל לזוז בלי קביים. זוהי זוועה. החרפה הזאת קוראת לנקמה בעם הגרמני, אשר רוצח בלי רחמים אנשים חפים מפשע״.

לפי המסופר לעיל אפשר להסיק, שהתנגדותו של שלמה זיסל היתה, לכל היותר, פאסיבית ומילולית בלבד.

בספר הנ״ל מובא קטע מסיפורו של סטניסלב רוגובסקי ״חיות ובני־אדם״. שם הקטע ״שלמה אדלר״, ובו תיאור ההש־מדה וההתעללות בקורבנותיה.

קשה לדעת מה הן העובדות, שהאיש ידע עליהן, ממי הוא שמע את הפרטים, שהוא מתאר, מה מידת הדיוק שבהם, ומה הוא משלים מדמיונו כסופר. ברור, שזה איננו חומר דוקו־מנטרי. רוגובסקי מב״א שמות, כגון: ״הזקנה — סימה קופליק, הדרוגריסט טרינטשר והסוחר רייך״, הי״ד, וכן מזכיר הוא את טראכמן. ביחס לבן־ציון טראכמן, הי״ד, הדבר, בוודאי, איננו מדויק, שכן הוא ניספה בעת השחיטה בדינוב, בימים הרא־שונים של הפלישה הנאצית.

תיאוריו הסיפרותיים מבוססים על המציאות, ובוודאי אין בהם הפרזה, אלא להיפך; אף דמיון אנושי אינו מסוגל להמ־ציא זוועות כאלה, כפי שקרו במציאות. לא נביא את כל הסיפור, נצטט, בהשמטות קלות, רק את החלק המספר על גיבור הקטע הנ״ל, על שלמה אדלר:

״הנכה, שלמה אדלר, המקנא באימו, שמתה מוות טבעי. סבלותיו ושנות נכותו שינו את פניו, והעדינו את נפשו. טובו שפוך על פניו — ים של טוב. בעיניו מאירים גודל־הנפש, מתינות, הבנה ונדיבות של נביא. בתנו־עותיו יש משהו משל פאטריארך. במיוחד, כשהוא, רעב בעצמו — מחלק בין כמה ילדיו את פרוסות הלחם האחרונות. שלמה מרגיש את כאבם של כל בני עדתו, של כולם. הוא, אשר לא ידרוך על תולעת, הזוחלת על השביל, ולא יפגע בזבוב. שלמה אדלר, קרוב רחוק של שלמה מה״לאווקיס״, מתפלל אל האלוהים בעד כל בני עדתו, הוא משוחח איתו בענין חטאיהם של בני שבטו, אך הוא אינו מבקש כלום. בשביל מה? כאשר לפני 25 שנה הפסיד את רגלו בשדה־הקרב, הוא התקומם וצעק: איפה הרגל שלי?! החזירו לי את רגלי, ושילחו אותי הביתה! אך כאשר הרופאים לא החזירו לו את רגלו, כי לא יכלו — והמפקדה נתנה לו את צלב הגבורה, ושלחה אותו הביתה נכה, לעתיד צולע — השלים הוא איכשהו עם גורלו המר, וחי לפי מצוות התורה, מבלי לגרום עוול לאיש. ——— אילו יכול היה לשוחח עם מפקד הגסטאפו, היה משכנעו ומחזירו למוטב, והופך אותו לאדם. היה מראה לו את ״צלב השירות״, שקיבל עבור הרגל, שנתן ״בעד הקיסר והמדינה שלו״. היה נותן לו למשש את הפרוטזה של ברזל ומוכיח לו שאת

הקורבן, שנתן בעד הקיסר הוא נתן גם בעדו, בעד הנאצי, והוא עצמו נשאר נכה. כעת, איך יכול הוא לרצוח אותו ואת קרוביו?

רוגובסקי מתאר את האקציה, אשר במרכזה הוא רואה את שלמה:

"מובלים במשאיות מכוסות בברזנט, האנשים שוכבים על הריצפה, ועל גג הברזנט, הנמתח ויורד למטה, מתיישבים הרוצחים המפוטמים. על שלמה אדלר יושב הרוצח הכי שמן... הקורבנות הולכים עירומים למוות עם שלמה אדלר, הצועד בראש. נכה המלחמה הקודמת עם צלב הגבורה. אולי מראהו יפגע וישרוט במקצת את "מצפונם". מעורטל, עם מבנה גוף כשמשון, מתקרב שלמה לקראת הבור, צולע עם הפרוטזה, אשר פרט לבעלה, איש עוד לא ראה אותה במערומיה. שלמה מביט באומץ על קנה האקדח. הלוא הוא חייל. נלחם למען הקיסר ולמען גדולתה של... גרמניה".

משום מה מוצא רוגובסקי לנכון לסיים את הקטע בתיאור איך מבטו של שלמה אדלר נתקל במבטו של הקלגס, אוטו שווארץ (שכבר הוזכר לעיל, ומסתבר, שבכל אופן, היה איזה שהוא עימות בין השניים). האחרון נשבר, אקדחו נשמט מידו והתעלף. הנסיון, ליחס זיק אנושי לאחד מכנופיית הרצח נראה קצת מפוקפק ובלתי משכנע.

✡

מהספר "שש מאות שנה בז'וזוב" הבאנו מדבריהם של סופיה וואויציק ושל סטניסלב רוגובסקי, הכותבים על אסונם של יהודי העיירה בכלל, ועל שלמה אדלר בפרט.

קודם כל, חובה לציין את אנושיותם של הכותבים, המתבלטת במיוחד בין יתר משתתפי הספר הנ"ל, אשר מתעלמים כליל מהיהודים, או לכל היותר מזכירים אותם בדרך אגב, בקשר לנושא הכללי, בו הם עוסקים. בים של שנאת ישראל ברוטלית, של משתפי פעולה ושמחים לאיד — יש לברך על כל גילוי של אנושיות פשוטה וטבעית. הנאצים ימ"ש, גזלו את כבודם האנושי של קורבנותיהם היהודיים לפני הירצחם. השפילו אותם בעיני האוכלוסיה הלא יהודית, בתוכה חיו, כדי שיראו אותם בניוולם ובחוסר האונים שלהם.

חלק מהפולנים, אשר ראה את הסבל האיום של היהודים, ריחם עליהם ואף מוכן היה להסתכן ולהושיט להם עזרה מסוימת, אבל יחסם ליהודים האלה היה כאל עלובים, אשר מצוקתם נמצאת בהם — ולא כאל בני־אדם, הנמצאים במצוקה. הם השתתפו בצערם, אך שמרו על מרחק. רגש החמלה עליהם התחיל מנקודת השפל, בה נמצאו המסכנים.

רק מעטים, בעלי רגש הומני, כאבו את כאב היהודים, וראו בהם אנשים כמוהם, הנתונים להתעללות אכזרית, שההיסטוריה האנושית טרם ידעה כמוה. יחידי סגולה אלה ראו שסבלם של היהודים הוא על לא עוול בכפם, והם התעלו בעיניהם בשל כך.

זופיה וואויציק, המתארת את האקציה לפרטיה, גם היא חשה את הטראגדיה הנוראה, העוברת על היהודים, וסבלם נוגע ללִיבה. גורלם המר לא יכול להשאיר אדיש אף אדם שרגש אנושי פועם בליבו.

סטאניסלב רוגובסקי שייך לאותם יחידי סגולה, שהזכרנו. אנושיותו ויחסו החם לקורבנות האומללים באים לידי ביטוי בכתיבתו, ובמיוחד בולטת הזדהותו עם גיבורו, שלמה אדלר.

הוא מנסה לתאר את הטראגדיה היהודית, כפי שהיא משתקפת בדמותו של שלמה אדלר. שלמה הוא סמל של הציבור היהודי כולו, שחוסר האונים לגבי הצפוי לו הוא כשל נכה, אשר מפאת מגבלותיו, אינו יכול להימלט מגורלו המר.

שלמה הוא, אומנם, במלוא כוחו, אך בשל נכותו צירפו אותו המפלצות אל הילדים ואל הישישים ההמומים. העובדה הזאת הופכת אותו ל"דוברם", כביכול, של הקורבנות.

הרבה משפטים ותיאורים הושמטו מהקטע, שהובא לעיל. ערכו הסיפרותי של הסיפור אינו מעניננו. בשבילנו שלמה זיסל אדלר איננו גיבור ספרותי אלא אדם חי, אחד מאחינו, שהובל לעקידה יחד עם הורינו, אחינו ואחיותינו.

מה בדיוק קרה עם שלמה זיסל לפני שנפח את נשמתו — איש לא יוכל להגיד לנו. אך מכל הסיפורים עליו בין גויי העיירה, מתיאוריו של רוגובסקי, ומהעובדה, שדווקא הוא, הנכה, הפך לאגדה, המיחסת לו גבורה והתנגדות לרוצחים — מכל זה ניתן להסיק, שיש יסוד של אמת בכל מה שמסופר, והדבר מראה על עמידה גאה, שאת טיבה קשה לקבוע, ועד היכן הגיעה לא נוכל לדעת לעולם, אך היא ראויה בכל אופן לציון ולתיעוד.

יהי זכרו ברוך!

אברהם לויטה / יוסל פנסטר הי"ד

יוסל פנסטר היה אחד הצעירים המוכשרים בעיירה. גמר את הגימנסיה בשנת 1932, ועבר אח"כ לקאטוביץ, שם מצא עבודה ופרנסה, ובזמנו הפנוי היה פעיל בארגוני שמאל שונים.

לפני האחד במאי, שבו קיימו אוהדי השמאל הפגנות בלתי חוקיות, היתה המשטרה הפולנית מכניסה אותו למאסר מונע, כמו שנהגה עם כל החשודים בנטייה לקומוניזם.

אני זוכר, שבשנת 1938, בבואו לחופשה הביתה, הופיע הוא במועדון "בית יהודה", והירצה לפני כמה עשרות צעירים על בעיית סין.

בחוגי השמאל נהגו לעסוק בנושאים ובפרשיות, שהפוליטרוקים הביאו כל פעם מהממונים עליהם, כדי לתדרך את הפעילים. אלה היו צריכים להעביר את התורה הלאה לפני "ההמונים הרחבים", כדי לגבש את הכרתם המעמדית והמודעות הפוליטית שלהם. כל הנושאים השתלבו היטב במדיניות האקטואלית של הסובייטים, בצרכיהם הפוליטיים ובמערכת התעמולה שלהם.

"פרשת השבוע" הקומוניסטית דאז, היתה "סין", ויוסל הירצה על הבעיה החשובה כל כך לבני ישראל — סין!

עצוב וטראגי כשנזכרים מה העסיק בחורים יהודים תמימים בתקופה, שנקישת פרסות הנאצים המתקרבים, כבר הידהדה באוויר.

אחרי פרוץ המלחמה חזר יוסל הביתה מקאטוביץ.

כשנודע על כניסת הצבא הסובייטי לפולין והתפרסותו עד לנהר "סאן", החלו תושבי העיירה להתלבט אם להסתכן ולעבור את הגבול, או לחכות עד שהרוסים יגיעו גם אלינו, לפי השמועות שהתהלכו אז.

יוסל, שהרגיש כ"בעל־שמחה" ראשי, טען שיש ללכת מיד "לקראת כלה" וחבל להפסיד אפילו יום אחד של אושר. מובן, שהוא היה בין הראשונים שעברו לשטח הרוסי.

כעבור כמה שבועות נפגשנו ברחוב בלבוב "המשוחררת" ושאלתיו על תוכניותיו. יוסל הסביר לי, שמאחר ובשטחים הכבושים עדיין שורר "קצת באלאגאן", כי טרם הונהג בהם הסדר הקומוניסטי במלואו, אין בדעתו לחכות עד שהעניינים ייכנסו לתלם, אלא הוא עומד לעבור לרוסיה גופא, בה הסדר כבר מושלם. איחלתי לו דרך צלחה, והתאפקתי מלשאול אותו לאן הוא ילך, אם יתברר לו שגם שם, אולי, העניינים צולעים במקצת.

את התשובה לשאלה, שלא שאלתיו, קיבלתי ממנו רק בקיץ 1940, בעת שהסתובבתי בלילה בלבוב, ליד תחנת הרכבת, כשגורשתי ע"י המיליציה מהבית בו אמור הייתי ללון — בגלל היותי בלי פספורט.

התהלכתי ליד התחנה והסתכלתי על המוני האנשים, שחיכו לרכבת, ובמקום לשהות באולם ההמתנה, התגלגלו על הדשא הרטוב, כשהמיליציאנטים מגרשים אותם ממקום למקום. פתאום נתקלתי ביוסל פנצטר — וראיתי לפני אדם שבור פיזית ונפשית. שאלתי אותו מה דעתו על הסדרים המוזרים לנגד עינינו. — זה עוד לא כלום — ענה לי. — כאן מתגלגלים רק מאות, בקייב מתגלגלים אלפים ליד התחנה.

הוא התחיל לספר לי מה שעבר עליו ברוסיה, ומה ראו עיניו שם. החל "להתוודות" על חטאיו: למי הוא הקדיש את כוחותיו, במה הוא האמין בצורה עיוורת כל השנים! הוא "האשים" את המשטרה הפולנית בכך, שהיתה מכניסה אותו לבית־הסוהר לימים ספורים בלבד! למה הם שיחררו אותו מיד?

— מסוכנים לציבור כמוני — הם היו צריכים לסגור בכלא לכל ימי חייהם — אמר בהתרגשות.

מה מכאיבה היתה אכזבתו, כשממרום פיסגת ציפיותיו מארץ החלומות שלו, נפל הוא לייאוש תהומי! הוא החליט על צעד, שמשמעותו התאבדות מודעת.

— אין לי מה לחפש כאן. אני אבריח את הגבול, ואחזור לשטח הגרמני. מהנאצים אינני מצפה לשום דבר. ביחס אליהם אם לא אצליח, אחלק את גורלי עם גורל יתר היהודים, הנמ־צאים שם.

ואכן, כן עשה. יצא לדרך וניספה אי־שם ביחד עם כל המיליונים, שהועלו על המוקד. הי"ד.

אברהם לויטה

משה בנק / **ר' לייב דיאמנט הי"ד**

אדם ממוצע קומה היה, נוטה להשמנה. מגולח למשעי, לבוש חליפה כדרך ה"משכילים". קצר־רואי היה, ומשקפי הקרן שלו נוצצים למרחוק. מתקן לעיתים קרובות את צווארון כותנתו המעומלן, תוך כדי "טיק" עצבני בפניו. חבילת עיתו־נים תחת בית שחיו, ומקל הליכה תלוי על זרועו, ככה פגשנוהו מדי יום ביומו, בימות החול, בשעות לפנה"צ, כשהוא צועד מבית הדואר לכיכר השוק שבעיירה. היה זה ר' לייב דיאמנט, אחת הדמויות המלבבות של העיירה. את הלבוש המסורתי השיל, כנראה, עוד בימי נעוריו, כשיצא ל"תרבות רעה" ו"התמשכל".

בכך היה אחד הבודדים והנועזים מבני גילו בעיירה בתקופה ההיא, בימים שלפני מלחמת העולם הראשונה.

היה ממבשריה הראשונים של הרעיונות הלאומיים והצ־יוניים, שהחלו לחדור לעיירה. יחד עם זה שמר על מסורת ישראל, ובשבתות ובחגים לא נפקד מקומו בבית התפילה, שבו היה לו מקום שמור בקביעות. קנאי לציונות ולארץ־ישראל, והחליף את ההערצה ל"רבי", כמקובל בסביבה חסידית, בהע־רצת ד"ר הרצל, המנהיג הציוני הדגול.

אהבת הארץ, הציונות והשפה העברית, בערו כאש בעצ־מותיו, ואוי לו לאדם, שפגע באחת מאלה בנוכחותו. אהב וידע להתפלמס ולעמוד על דעותיו. את "בני הפלוגתא" שלו, בעיקר מחוגים אורטודוקסיים, היה "שורף בהבל פה" בלהט פולמוסו, בהשתמשו בנשקם הם: בפסוקים מן התנ"ך ומן התלמוד.

היה מפעיל ופעיל בעצמו בכל שטחי הפעולה הציונית, אם זה למען הקק"ל, אירגון קורסים ללימוד עברית, או כל פעולה, שנדרשה למען הרעיון הציוני.

בכל מערכת בחירות ל"סיים" הפולני או לועד הקהילה המקומית או לעיריה לקח חבל פעיל, והתמסר לכך בלב ונפש, בנהלו תעמולה למען הרשימות הציוניות.

נשוי לבת ממשפחת וורנר הענפה והמושרשת בעיירה ובסביבתה. בדוחק ובקושי פירנס את אשתו ואת שלושת צאצאיו ממתן שיעורים בעברית ומהפצת עיתונות ציונית — בעיקר העיתון "היינט", היומון הציוני המרכזי, שהופיע בוורשה, וכן ממכירת צורכי כתיבה.

היה מעורה בחיי העיירה, וידע על הנעשה בה, מאז ימי ילדותו בסוף המאה ה־19, והיווה אנציקלופדיה חיה של סיפו־רים על העיירה, אנשיה והפולקלור המקומי.

תהיה רשימה זו ציון לזכרו של החולם הנלהב והתמים, שכל מעייניו וכל מרצו נתונים היו לתחיית עמנו ולהפצת הרעיון הציוני, ובעצמו לא זכה לראות בהתגשמותן — בתקומת מדינת ישראל.

חיים בנק / **אמי, מאשה (משא) יהודית, הי״ד**
ואבי, ר׳ ישראל יצחק, ז״ל

בתוך האוכלוסיה היהודית בברעזיב היו כמה משפחות, שהתגוררו במקום במשך כמה דורות; בני משפחות אלה, בניהם ובני בניהם בנו שם את ביתם, והיוו משפחה ענפה אחת, כמעט שבט.

משפחתנו, לעומת זאת, היתה בודדת, ולא היה לה קשר עם משפחות אחרות.

מוצאו של אבי־אמי, ר׳ בריש גרינבאום, ע״ה, מדינוב. נולדו לו ילדים רבים, אבל רובם נפטרו במגפות שונות, ונותרו לו רק שני צאצאים: דודי, לייביש גרינבאום, ע״ה, ואמי, מאשה־יהודית.

אבי, ישראל־יצחק בנק־פיינגולד, ז״ל, בא מטארנוב. אביו, ר׳ חיים־שלמה, (שאת שמו אני נושא) — מוצאו מרוסיה. אבי סבי נמלט משם, כדי להינצל משירות צבאי. מפי אבי שמעתי, שסבו זה עבר את הגבול האוסטרי רכוב על סוסו, בעת שירותו בחיל הפרשים של צבא הצאר.

בין שתי המשפחות, של אבי ושל אמי, כבר היו קשרי חיתון: אחיו המבוגר של אבי, מרדכי (מאטל) נשא את אחותה של סבתי, סימה׳לה — אשתו של ר׳ בריש, ועל ידי זה, נקשר גם השידוך השני, של אבי עם אמי. הם התחתנו בשנת 1907.

אמי, שנולדה וגדלה בברעזיב, קיבלה חינוך דתי מובהק, יחד עם זאת גמרה שבע כיתות בבית־ספר עממי פולני. באותו זמן לא עלה על הדעת, שבת יהודיה תמשיך את לימודיה במוסד לא־יהודי. כך קרה שאמי החלה לעסוק במסחר בגיל צעיר מאוד. ״חנותה״ היתה מורכבת באותו זמן מצריפון קטן, ובו רק סחורה מועטה, מעט ממתקים, פירות וירקות.

בהתחלת המאה פרצה שריפה גדולה בברעזיב, והרבה בתי־עץ וצריפים משל היהודים עלו בלהבות.

כעבור כמה שנים הקים ר׳ קלמן־וולף, הי״ד, שורה של בתי־אבן בני שתי קומות, ובהם מספר רב של חנויות. באחת מהן פתחה אמי את חנותה מחדש, הפעם בקנה־מידה גדול יותר. הודות ליושרה ולחביבותה של אמי התיחסו אליה הקו־נים, הן היהודים והן הנוצרים, בכבוד רב ובאימון מלא.

חנותה של אמי היתה חביבה במיוחד על האינטליגנציה הפולנית, כפי שהזכרתי מסיבת יושרה, וגם בגלל שליטתה הטובה בשפה הפולנית. שמה, מאשה, היה ידוע בעיירה וב־סביבתה, והחנות גדלה ושיגשגה.

אחרי חתונתם הצטרף אבי לעבודה בחנות, ובנוסף לעזרתו בשירות הקונים, קיבל הוא לידיו את ההתכתבות המסחרית, ניהול החשבונות ויתר עניניו החשובים של העסק.

ב־1914, אחרי פרוץ מלחה״ע הראשונה, עזבו הורי את כל רכושם, והפכו פליטים, בבורחם מלפני הצבא הרוסי. באותו זמן כבר היו להם 3 ילדים: אחותי, אטקה־רייזל, הי״ד, אני, ואחי משה.

ב־1916 חזרנו מן הבריחה, ושוב היה עלינו להתחיל הכל מבראשית. רק הספקנו להתבסס במקצת עם סיום המלחמה ועם הקמת פולין העצמאית, פרצו הפוגרומים הידועים, והכל נהרס בפעם השלישית. זה היה הגורל היהודי!

הודות לחריצותם ומאמציהם הצליחו הורי לשקם מחדש את העסק. הם לא הפכו גבירים, אבל בבית היתה פרנסה בשפע.

אבי התאקלם במהירות בעיירה, ויצר לעצמו חוג רחב של ידידים מכל שכבות האוכלוסיה. רבים מאנשי האינטליגנציה הנוצרית, מחוג הקונים שלנו, נהגו לנהל איתו שיחה, למרות שאבי היה בעל זקן ופיאות, ולבש בגדים חסידיים. הוא היה תלמידו של הרב מקרוסנה, הרב פירר, ז״ל, והתאחדו בו תורה עם דרך־ארץ. כאוטודידקט הצליח להשתלט על השפות פולנית וגרמנית. הוא התפלל ב״בית־המדרש״, בו היה לסבא, ר׳ בריש, מקום קבוע (אָ שטאָט), ונחשב שם לאחד מבעלי־הבתים המכובדים ביותר.

בשבתות נהג ללמוד גמרא ולעיין באחד מספריו החביבים.

בראשית שנות ה־20, כאשר נוסד בעיירתנו בית־הספר העברי — השתתף אבי בהנהלתו, והיה נוטל חלק בבחינת התלמידים בסוף שנת הלימודים. הוא שלט באופן יסודי בשפה העברית, בכתב ובעל פה, הוא השתדל לנטוע בנו, בילדיו, את הרעיון הציוני־לאומי ביחד עם חינוך מסורתי.

אבי נפטר ביוני 1929 אחרי מחלה ממושכת, אמי נשארה אלמנה עם 6 ילדים, ביניהם שני הקטנים, שרה ויוסף, שנולדו בעת מחלתו.

אמי נשאה את משא האלמנות בגאון, והגבירה את דאגתה ליתומיה. היא השתדלה לדכא את עצבותה, אך לא תמיד עלה הדבר בידיה, והיתה תרה אחר מקום מרוחק מעיני רואים, כדי לתת דרור לדמעותיה. במיוחד ראינו אותה בוכיה בעת הדלקת נרות של שבת ובשעת עריכת הסדר של פסח.

בספטמבר 1939, כאשר פולין נכבשה ע״י הגרמנים החלה האוכלוסיה היהודית להרגיש את ידיהם הרצחניות. רבות סופר על הצרות, שהיה על היהודים לשאת באותו הזמן, וכמה שנוסיף לא נוכל לספר את הכל.

ב־2 באוגוסט 1942 הובלו כ־250 צעירים, ביניהם גם אחי, מאיר, אל המחנה בפלאשוב לעבודת עבדות מפרכת.

אחר כך הגיע אותו יום מר ונמהר, 10 באוגוסט, 1942, כאשר חוסלה העיירה היהודית ברעזיב באכזריות איומה על־ידי הרוצחים הגרמנים. חלקם, בעיקר זקנים, אימהות וילדים, נרצחו במקום, וגופותיהם מונחים בקבר־אחים, ביער ליד ברעזיב. חלק אחר נשלח לבלז׳ץ. ביניהם היתה גם אמי היקרה, אחותי, שרה׳לה ואחי הקטן, יוסף, דודתי זלדה גרינבאום ובתה הקטנה, סימצ׳ה.

כאשר הם עברו ברכבת את העיר פשמישל, שם הייתי עדיין בגטו, הספיקה אחותי, שרה׳לה לזרוק מכתב — ובו היא הרגיעה אותנו, שלא נדאג, שולחים אותם מזרחה...

כולם נרצחו במחנה ההשמדה האיום, בלז׳ץ.
שם נרצחה גם אחותי, אטקה, עם בעלה, חיים אלסטר, ובנם הקטן, ישראל, אחרי שהובלו לשם מלמברג.
תהי נפשם צרורה בצרור החיים.
בזוכרנו את יקירינו ואת אהובינו, שניספו בידיהם הרצחניות, מתפרצת מלבותינו קללה לעם הגרמני, אשר שפך כל כך הרבה דם נקי.
תרבץ עליהם קיללת נצח!

הניצולים ממשפחתנו:
אחי משה בנק, עלה לארץ לפני המלחמה.
אני ניצלתי עם משפחתי בבונקר בפשמישל.
אחי מאיר ניצל, אחרי שעבר את מוראות המחנות הנאציים עד גמר המלחמה (כעת בישראל).
דודי לייבלה גרינבוים ז״ל (נפטר בארץ), ניצל ברוסיה עם שני בניו, אשר ונתן (שניהם בארץ).

חיים בנק

דמויות מהעיירה

ר׳ דוד רוזנר הי״ד

אצל יהודים מקובל, שהעולם מתקיים בזכותם של ל״ו צדיקים נסתרים.

זכורני כשהיינו ילדים ב״חדר״, העסיקה אותנו השאלה, מיהו בעצם ״למד־וואניק״, ולכל אחד מאתנו תאר לו את דמותו בצורה שונה, בהתאם לתפיסתו הילדותית ולפי מידת דמיונו. אני זוכר סיפוריהם המרגשים של חברי בחדר על ה״למד־וואניקים״ שראו בחלומם או ש״גילו״ אותם במציאות, בהזדמנויות שונות. בכל ה״מקרים״, הצדיקים הנסתרים האלה היו יהודים חרדים בעלי זקן ופאות ולבושים בבגדים היהודיים המסורתיים.

ברצוני כאן לספר על ה״למד־וואניק״ שלי, שגיליתי בתקופה הרבה יותר מאוחרת, כשכבר הייתי אדם מבוגר.

האיש לא היה בעל זקן ופאות ואפילו לבש בגדים מודרניים, אבל היתה בו אהבת ישראל רבה ונשמה יהודית חמה. זה היה ר׳ דוד רוזנר הי״ד. מוצאו היה מהעיר זמיגרוד, ליד יאסלו, ומשפחתו מנתה אחת עשרה נפשות. הוא הגיע לסביבה שלנו אחרי מלחמת העולם הראשונה, כמנהל אחוזה בכפר הומניסק. אחרי שעבר לעיירה, הוא עסק במסחר בעצים, אך ההצלחה לא האירה לו פנים בעיסוק זה. הוא ואשתו עמלו קשה כדי לתת חינוך הולם לשבעת ילדיהם — חמש בנות ושני בנים.

ראש הקהילה דאז וסגן ראש העיר, עורך הדין המכובד ומנהיג העדה, ד״ר שמואל זעלנפרוינד ז״ל, השתדל, והצליח אחרי מאמצים רבים, להשיג עבורו את משרת גזבר העיריה — דבר לא קל באוירה האנטישמית ששררה בעיירה.

בתוקף תפקידו, כגזבר עברו תחת ידו סכומי כסף ניכרים. מהקופה העירונית הזאת נהנו הרבה סוחרים יהודיים שהיו במצוקה מתמדת. הם אף לא ידעו את מקור הכסף ממנו ר׳ דוד רוזנר ז״ל היה נותן להם הלוואות גמילות חסד. הכספים האלה היו מוכרחים לחזור לקופה עד סוף השבוע לקראת ספירת הקופה וביקורת הספרים; אך התנאים הכלכליים בעיירה היו כה קשים, שרבים מן הלווים, למרות מאמציהם, פשוט לא יכלו להחזיר את חובם במועד.

ר׳ דוד רוזנר במצוקתו, היה פונה לכמה סוחרים אמידים בבקשת עזרה דחופה כדי לכסות את הגרעונות בקופה. המקרים האלה לא היו בודדים, הם חזרו על עצמם מדי שבוע. רוזנר המשיך להלוות, הלווים המשיכו לאחר בהחזרת חובם, וחוזר חלילה. כך התנהלו העניינים עד כניסת המרצחים הגרמניים לעיירה.

במעשיו אלה, סיכן הוא לא רק את משרתו ופרנסתו, אלא גם הסתכן בגופו, שכן שונאי ישראל הרבים בעיריה רק חיכו להזדמנות כזאת, ואילו הדבר היה מתגלה היו מעמידים אותו למשפט פלילי, ואת התוצאות ניתן לשער.

יש לציין, שמעשהו האצילי, נשמר בסודי סודות גם מפני משפחתו שלו. רק ליחידי סגולה היו הזכות והכבוד לשמור את סודו.

התנהגות זו, שכולה אהבת אחים ונכונות לעזרה תוך הסתכנות רבה, מוכיחה, לפי עניות דעתי, ואני חושב שרבים יסכימו אתי, שראוי הוא ר׳ דוד רוזנר להשתייך לאותם הצדיקים הנסתרים, אשר בזכותם העולם מתקיים.

ישמש זכרו הקדוש דוגמה לאהבת ישראל ולקיום המצווה ״עזוב תעזוב״.

תהיה נשמתו עדן.

ר׳ דוד שוחט (למפין) הי״ד

ר׳ דוד למפין, או כפי שקראו לו: ר׳ דוד שוחט, או ה״שוחט האדום״, בגלל זקנו בצבע אדום לוהט, היה שכננו, ודירתנו היתה בחצר ביתו של ר׳ בן־ציון לויפער, הי״ד. לחצר, שהיתה מלאה בתי־עץ קטנים ומיושבת בצפיפות — קראו ״יאשניצה הקטנה״.

בכל ימות השנה, בחורף ובקיץ, נעל ר׳ דוד מגפיים כבדים. רק בימים הנוראים, בראש־השנה וביום־הכיפורים היה מחליף את מגפיו בנעלי בית קלים.

הוא היה בעל־תפילה מחונן, היה לו קול בריטון נפלא, ותפילותיו השאירו רושם בל יימחה על כל שומעיו.

שלא כמינהג חסידי רוז׳ין, האומרים ״סליחות״ ב״חצות״, נאמרו ה״סליחות״ בבית־המדרש בשעה 4 בבוקר, והשמש צריך היה ללכת מבית לבית ולהעיר את המתפללים: ״יהודים! קומו לסליחות!״ בבית המדרש, המלא מפה לפה הורגשה כבר אווירה של ״ימים נוראים״, וכששליח־הציבור, ר׳ דוד היה שר ״הנשמה לך והגוף שלך״ עבר רעד בליבות האנשים.

״בימים הנוראים״ היה לו ניגון מתאים לכל תפילה ותפילה, גם אותן התפילות שרק ״אמר״, נאמרו בהתלהבות, בהדגישו כל מילה ומילה, וגם אלה שלא הבינו את פירוש המילים — חשו את משמעותן והתרגשו עד לדמעות.

בתור ילד הייתי נהנה במיוחד לשמוע בחצר את ה״חזרות״ בעת שר׳ דוד התכונן לימים הנוראים.

בחגים הלאומיים של המדינה, ב־3 במאי וב־11 לנובמבר, עמד ר׳ דוד בבית־המדרש לפני ה״שולחן״ ושר ״מה טובו אוהליך יעקב״, והרשים גם את נציגי הרשות, שבאו להשתתף בתפילה החגיגית.

יודעי־דבר אמרו, שחבל שר׳ דוד לא למד שירה, ולא פיתח את קולו הנפלא. מובן, שהוא עצמו אפילו לא רצה לשמוע על כך; הדבר היה מנוגד לתפיסתו הדתית. על תמימותו המופלגת סופר קוריוז מענין: בנו הבכור, פסח, חלה בדלקת ריאות קשה, ונסע לריפוי לחוץ־לארץ. הוא הגיע לוינה, והוריו לא שמעו ממנו זמן רב. ר׳ דוד שלח מכתב לתושב בּרעזיב לשעבר, בווינה, לר׳ יוסף טייג — שען במקצועו, וביקש ממנו לנסות לאתר את בנו ולהודע מה שלומו. ר׳ דוד לא ידע את כתובתו של האיש, וגם לא זכר את שם משפחתו. הוא כתב: לאדון יוסף זייגערמאַכער (שען — ביידיש) ווינה. יש לציין שגם את המקצוע — ״שען״ הוא כתב ביידיש ולא בגרמנית, כך שבדואר הווינאי לא הבינו את משמעות המילה הזאת. כעבור כמה שבועות נתקבלה תשובה מ״יוסף זייגער־מאַכער״ זה! התברר שבדואר של וינה הבינו, שהכתובת נכתבה על ידי יהודי, והם העבירו את המכתב לסביבה המיו־שבת יהודים, ושם חיפשו בין השענים ואיתרו את האיש. במיוחד מענין לציין איך התנהגו פעם שלטונות הדואר של אוסטריה לפני המגיפה הנאצית.

גם בנו הצעיר של ר׳ דוד, חיים בעריש, הלך בעקבות אביו, והמשיך במקצועו — ״שחיטות״, ושניהם עם משפחו־תיהם ניספו בשחיטה הגדולה של יהודי ברעזיב, הי״ד.

חיה גיטל רוט ומשפחתה

חיה גיטל רוט נולדה בשנת 1866. שם משפחתה הקודם היה רובינפלד. היא היתה אחותו של ר׳ יעקב רובינפלד, שנקרא בעיירה — ״יאנטשע שיאלעס״.

בעלה של חיה גיטל היה ר׳ בערל רוט, ז״ל, מבירטש.

בגיל 39 התאלמנה ונשארה עם שבעה ילדים. אחרי מלחמת העולם הראשונה פתחה חיה גיטל חנות בדים גדולה, אותה ניהלה בעזרת ילדיה. החנות שיגשגה, והיתה אחת החנויות הגדולות בעיירה.

חיה גיטל היתה ידועה בעיירה במידותיה הטובות. היא תמכה בעניים ביד רחבה, ונתנה צדקה בסתר. היא גם עזרה לסוחרים הקטנים, שנזקקו לגמ״ח, נתנה הלוואות ועזרה להם ״לעמוד על הרגליים״. לא פעם קרה, שלא היה ביכולתם של הלווים להחזיר את הלוואותיהם, וח״ג הבינה את מצבם, לא לחצה עליהם, אלא חיכתה עד שמצבם ישתפר ויוכלו לפרוע את חובם.

בתה הבכירה, שפרינצה, נישאה לר׳ אברהם יעקב שניצלר, בנו של השו״ב באוסטריק. אברהם יעקב ואשתו, שפרינצה, ניספו בברעזיב, ונמצאים בין הקדושים בקבר האחים, ביער.

הבן, בערל, נלקח לאושביץ ביחד עם קבוצת צעירים בני עירנו, שהובלו לשם מגטו קראקוב, והיה הקורבן הראשון מבני־ניהם: מיד עם בואו הופרד מחבריו בעת ה״סלקציה״, שנערכה ע״י מנגלה, הידוע לשימצה.

ממשפחת שניצלר נשארו בחיים שלוש בנות: לילי ורגינה — בקנדה, ומינה בארה״ב.

אחיו של אברהם יעקב — נפתלי חיים שניצלר, ז״ל, היה אחד המייסדים של ועד יוצאי ברעזיב בניו־יורק.

בברעזיב גרו גם בנה של חיה־גיטל, יהושע רוט, ומשפחתו, הי״ד, וכן חתנה, ר׳ נחום פריינד, הי״ד, ממשפחת פריינד הידועה, מכפר פשישדניצה. שתי המשפחות ניספו.

הבת הצעירה, שרה, ניצלה בבונקר בגטו פשמישל.

בין המיתות המשונות של היהודים בתקופה המזוויעה ההיא, היה מותה של חיה־גיטל מן המוזרים. היא הסתתרה ביחד עם בתה, אסתר ושני בניה בכפר זמיניצה ליד ברעזיב. כשהגרמנים עלו על עקבותיהם, הם ברחו ממחבואם ובעת מנוסתם על פני השדות, נעלמה חיה־גיטל פתאום בין השיבולים הגבוהות, וכל מאמצי בתה, אסתר, למצוא אותה, עלו בתוהו.

אסתר ושני בניה הצליחו להגיע לגטו פשמישל, ולבונקר, בו הסתתרה אחותה, שרה, ובעת חיסול הגטו בפשמישל, נפטרה. שני ילדיה ניצלו, ונמצאים בישראל. בעלה של אסתר, פנחס ברנדר, הי״ד, נרצח ע״י הרוצחים הגרמניים בעיירה זלוטשוב.

ר׳ וולף פארשטנדיק ז״ל

ר׳ וולף היה שמש בבית־המדרש הגדול, וגם דירתו היתה באותו הבנין, ליד דירתו של הרב י. וובר. מלבד ״שמשות״ עסק ר׳ וולף בעוד הרבה ״מלאכות״, שהביאו לו מעט ״ברכות״, ובהיותו מטופל בעשרה ילדים, קל להבין שפרנסתו לא היתה בשפע, ולא השתייך לשכבת הגבירים בעיירה.

ר׳ וולף היה בן־תורה, והשם ״פארשטנדיק״, שפירושו ״נבון״ התאים לו, שכן היה הוא יהודי נבון. למרות מצבו הדחוק היתה רוחו טובה עליו, והיו לו תמיד, מוכנים, בדיחה או סיפור משעשע. בשבת, בעת קריאת התורה, היה ר׳ וולף מכריז על ה״עליות״ לתורה, ברך את ה״עולים״ ב״מי שברך״ והשתדל שבעת אמירת ה״בעבור שנדר״ לא יישכח המכריז.

ברצוני להזכיר כאן מקרה שקרה אצל ר׳ וולף, מקרה שזיעזע בזמנו את העיירה. אחד הבנים שלו, ילד בן 5 או 6 חלה, ונזקק לניתוח רציני, והיה עליו להישאר זמן ממושך בבית־החולים. לא היה באפשרותו של ר׳ וולף, לממן ניתוח כזה ולשאת בהוצאות המרובות הקשורות בכך, וגם לא היה בעיירה בית־חולים. לכן הועבר הילד לאחת הערים הגדולות, בה היה בית־חולים כללי למחוסרי אמצעים, מנוהל ע״י מוסד קטולי, והאחיות בבית־חולים זה היו נזירות.

מכיוון שהילד שהה בבית החולים תקופה ממושכת, לקחו אותו הנזירות לרשותם, וסרבו להחזירו להוריו. הקהילה בעיירה עשתה מאמצים בכיוונים שונים, פנתה למוסדות קטו־ליים שונים, וכן נקטה בצעדים משפטיים, כדי להחזיר את הילד להוריו. פרט לסבל שנגרם להורים המסכנים, עורר הענין הרבה דאגות לציבור היהודי כולו בעיירה, אשר לא שש לעימות חריף עם הכנסיה הקטולית הכל יכולה.

ראש הקהילה, ד״ר זעלנפרוינד, ניצל את כל קשריו ואת השפעתו לעזור למשפחה הסובלת, ואחרי מאמצים רבים עלה בידו להוציא את הילד מידי הנזירות ולהחזירו להוריו. אך בתור ילד יהודי ניספה הוא יחד עם הוריו בעת הרצח הטוטאלי של יהודי העיירה.

ר׳ נפתלי לוי הי״ד

כמו רוב בעלי המלאכה בברעזיב היה גם הסנדלר ר׳ נפתלי לוי יודע ספר. לעיתים קרובות היה עובר לפני התיבה בבית־התפילה ״לינת הצדק״ ומזמן לזמן היה קורא בתורה, ובמיוחד בשבת ב״מנחה״, בבית המדרש הגדול.

במלחמת העולם הראשונה, בשרתו כחייל אוסטרי, נפל ר׳ נפתלי בשבי הרוסי והיה במחנה שבויים ליד הגבול הפרסי. אחרי המהפכה הבולשביקית עבר הוא לפרס, נדד בכמה ארצות, ושהה גם בארץ־ישראל.

בתור ילד, ב״חדר״, כשבאתי אליו להזמין זוג נעליים או מגפיים להורי, נהניתי לשמוע ממנו את סיפוריו על תקופת שביו ועל נדודיו בין עמים שונים. במיוחד הוקסמתי מהמע־שיות, שסיפר על ארץ־ישראל, ועל הפירות השונים, הגדלים שם. הפלא הגדול ביותר בעיני אז, היה, שבארץ־ישראל, לפי סיפוריו, נוהגים להאכיל את הבהמות בחרובים. אצלנו החרו־בים היו מעדן, שקנו פעם בשנה, בט״ו בשבט.

ר׳ נפתלי היה יהודי נחמד ונבון, חי חיי צנע, כמו בעל־מלאכה בעיירה קטנה כברעזיב. הזמנים התחלפו, וחנויות הנעליים, שקמו בשנים האחרונות, ומכרו תוצרת בתי־החרושת, פגעו קשות בסנדלרות, ור׳ נפתלי, למרות שהיה בעל־מקצוע מעולה — נאבק קשות להוציא פרנסה צנועה ממקצועו.

ר׳ נפתלי ואשתו, הי״ד, ניספו ביחד עם כל העדה היהודית בעיירה.

בנו, מאיר, נפטר שנים לפני פרוץ המלחמה. בתו היחידה, אסתר, ניצלה ונמצאת כעת בישראל.

ר׳ חיים לייב דילר הי״ד

בין הסוחרים הידועים בעיירה התבלטה אישיותו של ר׳ חיים לייב דילר בשנינותו, בחוש ההומור שלו ובחביבותו.

ר׳ חיים לייב לא היה יליד העיירה. הוא הגיע לבז׳וזוב מהעיירה בוקובסק, ליד סאנוק, הידועה כערש השושלת של הסידות בוקובסק, של משפחת הרביים שפירא. ר׳ חיים־לייב התחתן בגיל 17, כשבת־זוגו היתה בת 16. אביו היה גבאי אצל הרבי הזקן מבוקובסק, וחיים־לייב נשאר חסידו הנלהב.

חלק גדול מהסוחרים בעיירה, היהודים, וביניהם גם חיים־לייב, התחילו את המסחר בדוכן קטן, אשר סחורה מעטה, מסוגים שונים היתה פרושה עליו, כדי שלקונים יהיה קל לבחור לעצמם את המצרכים הנחוצים. בימים ההם היו רוב הבתים בעיירה עשויים עץ, ובעת השריפה הגדולה עלו באש רובם ככולם, כשבנתה משפחת וואלד את בית האבן שלהם, עבר ר׳ חיים־לייב לגור בבית הזה, פתח בו חנות אלגנטית לדברי גלנטריה, ובכשרונו המסחרי פיתח את חנותו, והפך אותה לעסק משגשג. לחיים לייב נולדו 3 בנים: יאנקל, הירש ומאיר.

אשתו הראשונה נפטרה במלחמת העולם הראשונה, ובנו הבכור גויס לצבא האוסטרי. חיים־לייב שנשאר אלמן עם שני ילדים בבית, התחתן שנית. אשתו השניה, באשה, היתה ממשפחת עסטרייכר, ונולדו להם 5 ילדים. כשנגמרה המלחמה, והמשטר האוסטרי התמוטט, נשדדה חנותו בין יתר חנויות

היהודים, והוא התחיל את עיסקו מבראשית. בינתיים קמו חנויות חדשות בענף בו עסק חיים־לייב, אך הוא הצליח לשמור על מעמדו.

בשנות ה־30 התחיל בפולין, בעידוד הממשלה, המאבק האנטישמי נגד היהודים, במאמץ לנשלם מעמדותיהם הכל־כליות. הוכרז חרם על בתי־העסק היהודיים, הוטלו עליהם מיסים כבדים, וכל המסחר היהודי נקלע לשפל עמוק. חיים־לייב שמר על מצב רוחו הטוב, קיבל תמיד את הבא לקראתו בבדיחה טובה, בסיפור אפיזודה משעשעת מחייו בעיירה.

שלושת בניו מאשתו הראשונה עזבו את העיירה, הבכור, יאנקל, התחתן, וגר זמן מה בקראקוב, משם עבר ללבוב, פתח שם בית־חרושת לחולצות וחנות למכירת תוצרתו, בשותפות עם אחיו הצעיר, מאיר. הבן האמצעי, ישראל־הירש, נשא אשה מנובי־טארג, ופתח עסק במקום המרפא הידוע, זאקופאנה.

אני נזכר באפיזודה משעשעת הקשורה עם חיים־לייב דילר. בחורף 1937 שירתתי במילואים בצבא הפולני, בגדוד הפודהלנסקי השני בסאנוק. תוך כדי האימונים שלנו קיבלתי עם יחידתי את התפקיד להחזיק את הדרך גראבובניצה־סאנוק. בעומדנו, עם שחר, על משמרתנו הגיעה מכונית מכיוון בז׳וזוב. עצרתי אותה וראיתי בתוכה יושבים כמה יהודים מבוהלים. שאלתי אותם בפולנית לאן פניהם מועדות, והם ענו לי בפולנית: נוסעים לרבי מבוקובסקי, לשבת. נראה, שבגלל החושך והמדים, שלבשתי לא הכירו אותי. שמעתי אחד הנוס־עים מפליט ביידיש: ״השד הביא אותו הנה, רק הוא היה חסר לנו״. פרצתי בצחוק, ואז חיים־לייב הכיר את קולי, וקרא לעבר חבריו לנסיעה: יהודים, הלוא זה חיים, בנה של מאַשה. ואלי הוא אמר: ברכה על ראשך, עכשיו נוכל להמשיך בנסיעה. איחלתי להם דרך צלחה, ושיתגשמו הברכות של הרבי שלהם.

מכל משפחת דילר ניצלו מידי הרוצחים רק בנו ישראל־הירש, וכן נכדתו, בתו של יאנקל, הלינה גרטנברג, שניהם בניו־יורק.

חיים־לייב, אשתו וכל יתר בני המשפחה — בנותיו: דולה, אנדה ופרידקה ובניו מלך ומשה — ניספו בשואה.

יהושע שוועבער הי״ד

את יהושע שוועבער הי״ד הכרתי בתור נער קטן בבז׳וזוב, כשאני כבר הייתי אדם מבוגר. הגורל המר הפגיש אותנו בגיטו פשמישל שם היה ביחד עם אמו ואחיו לייביש.

בתקופת שהותו בגיטו, שמר יהושע באמצעות ידיד נוצרי, על קשר עם שני אחיו ואחותו בשווייץ. הדבר נמשך עד שהמצב בגיטו הורע והקשר שלו עם המשפחה נותק.

בינתיים הדקו הרוצחים את החבל על צוואר תושביו האומללים של הגיטו וצרותיהם גברו מרגע לרגע. אמו של יהושע ואחיו נלקחו למוות כבר באקציה הראשונה.

יהושע היה מחוסר אונים. בהיותו בחור צנוע ועדין נפש, אשר לא ידע להשתמש במרפקים, היה מצבו ללא סיכוי. עלי הוא הסתכל כאל אח מבוגר, ואמנם נסיתי לעזור לו עד כמה שהנסיבות בזמן האיום ההוא אפשרו זאת.

הוא היה מוביל אוכל לאסירים היהודיים ובתמורה קיבל רבע ככר לחם וקערת מרק, למחייתו. למרות התנאים הבלתי אנושיים ששררו בגיטו, הוא ישב בחדרו הקטן ועסק בקריאה ובלימוד. צמאונו לדעת לא ידע גבול.

עם חיסולו הטראגי של גיטו פשמישל, נכרתו גם חייו הצעירים והמבטיחים של יהושע הי״ד. תהיינה השורות המעטות האלה מצבה צנועה לזכרו.

ר׳ איטשע פנסטר הי״ד

כשנכנסנו ביום חול רגיל אצל ר׳ איטשע פנסטר הביתה, שם הוא עמד ליד שולחן החייטים הגדול, בירמולקת המשי על ראשו, סנטימטר על עורפו ומספריים גדולים בידו — ראו יהודי עמך, העובד קשה, יומם ולילה, כדי להרוויח את לחמו הדל.

בעיירה קטנה, כמו זו שלנו, שהחייטים הפולניים המתחרים השתמשו באמצעים אנטישמיים בדוקים — בעל מלאכה כמו ר׳ איטשע היה צריך להתאמץ קשה, כדי להוציא פרנסה למש־פחתו בעלת שש הנפשות.

אך כשהוא הופיע בליל ששי בבית־המדרש לקבלת שבת, התגלה רב איטשע אחר לגמרי. עמד לפניכם חסיד יפה־תואר, בעל הדרת־פנים, לבוש חאלאט שחור מבריק, חגור באבנט משי, ושטריימל רחב על ראשו; זקנו בצבע חום כהה מסורק — עומד לו ליד ארון הקודש, ומתפלל ״לכה נרננה״. יכולתם אז להישבע, שהאיש הוא רבם של חסידים, ומיד אחר התפילה יתחיל הוא ״לנהל שולחן״ ולחלק ״שיריים״ לחסידיו.

דומני, שבעל מלאכה יהודי טיפוסי כמוהו קשה מאוד למ־צוא בזמננו. יהי זכרו ברוך!

ר׳ יעקב (יאנקאלע) רייך ז״ל

בין כל השכנים שלנו היה ר׳ יעקב רייך הקרוב לנו ביותר: הוא גר יחד עם בני ביתו בבית אחד איתנו, והיה שכן ״כפול״, שכן חנותו היתה ביחד עם דירתו.

היחסים בין המשפחות שלנו היו ידידותיים ביותר, ור׳ יעקב היה עבורנו בבחינת ״טוב שכן קרוב״ וכו׳.

ר׳ יעקב רייך היה בנו של אחד מבעלי־הבתים החשובים והנכבדים, ר׳ קלמן וולף רייך, אך את מעמדו המכובד בעיירה רכש לו בזכות עצמו. הוא היה ידוע בחריפותו, ונחשב היה בין תלמידי החכמים הגדולים בעיירה. הוא הלך בדרכי אביו בחסידות, וכמוהו היה חסיד סאדיגורה נלהב. גם מקור פרנסתו של ר׳ יעקב היה כשל אביו — במקצוע של מוצרי ברזל.

לביתנו חדר כבר אז הרעיון הציוני, לעומת זאת, ר׳ יעקב היה חבר מסור ב״אגודת־ישראל״ ואחד מפעיליה. ניהלנו בינינו וויכוחים ידידותיים על הציונות, על המדינה היהודית העתידה וכל הבעיות הקשורות בכך. למרות חילוקי הדעות בינינו שמע ר׳ יעקב את דעותינו בסבלנות ובסובלנות, ואנחנו מצדנו התיחסנו אליו בהערכה רבה ובדרך ארץ.

אשתו של ר׳ יעקב, לאהטשע, הי״ד, היתה דוגמה של אשה יהודיה מסורה. בשקט ובצניעות מילאה היא את תפקידה כעקרת בית, דאגה למשק הבית ולעסק כאחד, כפי המקובל בזמנים ההם. בעיקר דאגה לאהטשע, שחינוך ילדיה יהיה ברוח השקפותיו של בעלה האהוב, ר׳ יעקב.

בעת כניסת הכנופיות הגרמניות לברעזיב ברחו ר׳ יעקב ובנו יצחק (איטשאלה) לרוסיה ושם ניספו.

לאהטשע ובתם, אסתר, נמצאות בקבר האחים ביער, בברעזיב. השם ינקום את דמם השפוך.

אריה רייך

לזכרם של יקירי

הנני אחד מן המעטים של עיירתנו, ומהבודדים של משפחתנו, שעבר את שלבי הסבל במחנות, אשר הוכנו על ידי הרוצחים הנאצים עם הדייקנות הגרמנית הידועה, כדי לבצע את תוכניתם השטנית של ה״פתרון הסופי״ — היינו למחוק כל זכר של חיים יהודיים מעל פני האדמה. במדינות הכבושות ע״י הגרמנים לא חסרו משתפי פעולה נלהבים לביצוע מעשיהם הנפשעים, ובעת הצרה לא נפתח עבורנו כל סדק או פתח צר לעולם החופשי, דרכו היינו יכולים להימלט ולהציל את נפשנו.

רק הפחד להיות הקורבן הבא של רוצח העמים והמשעבד האכזר בדרכו אל ה״רייך בן אלף השנים״ — אילצו את בנות הברית לגייס את כל משאביהם הכלכליים והרוחניים, ובמאמצים אדירים, ואחרי מלחמה ארוכה ורווית דמים הצליחו לרוצץ את גולגלתה של חיית הטרף הארורה.

לאסוננו — בא הנצחון מאוחר מדי בשביל עמנו. מעטה היא שארית הפליטה, ששרדה מן התופת, ובתוכה אחי, שמואל, ואני.

בהיזכרי ביקירינו אינני יכול להשתחרר מהשאלה: ״במה זכיתי?״

עברתי את הגיהנום, וזכיתי לראות בהגשמת תפילת דורות של יהודים לאורך כל הגלות, אשר חלמו כל חייהם על שיבת ציון.

אבי, יאנקאלה, ז״ל, ביטא את שאיפתו לציון במילים הבאות: הלואי ואזכה להיות רועה צאן בשדות ארץ ישראל...

דרכו מלאת היסורים הובילה אותו אחרי פלישת הגרמנים לחצות את נהר ה״סאן״, ולעבור ביחד עם אחי, יצחק, ז״ל, לצד הסובייטי. בעת המעבר הוא נעצר על ידי המשטרה הרוסית. בשלב הראשון הוא נכלא בכלא ״בריגיטקי״ בלבוב, ואחר כך הובל למחנות ברוסיה, באסיה הרחוקה.

במשך כל שנות סבלו לא התערערו בטחונו ואמונתו, והוא שמר על כשרות, ונמנע מלאכול מאכלים אסורים, כל זאת בתנאי הרעב האיומים, ששררו שם.

למראה מות בנו, יצחק, מרעב ומחולשה, בידיו ממש, ובאין ידו להושיעו, התמוטט גם הוא, והחזיר את נשמתו הטהורה לבוראו, אשר בצדקת מעשיו לא פיקפק אף פעם.

בבוכרה הרחוקה הובאו לקבר ישראל הוא ובנו — ביום אחד.

אמי, לאה, ואחותי, אסתר, הי״ד, נרצחו על ידי הבסטיות הגרמניות ביחד עם יתר יהודי העיירה.

יהי זכרם ברוך!

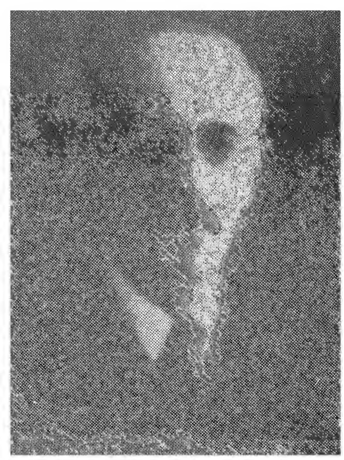

משה שובר ז"ל (ניו־יורק)

זכרונות מן העבר הרחוק

לזכרו של מורי היקר ומתווה דרכי, פרופ' פרידל קורן הי"ד, שנרצח בידי הנאצים ימ"ש

בכל עת שמעלים את שמו של פרופ' קורן — עולה לפני דמותו התמירה הרזה עם המבט החמור בעיניו, ואז נזכר אני בטיולנו הארוך והאחרון שעשינו יחדיו בספטמבר 1936, זמן קצר לפני עזיבתי את המקום בדרכי לצרפת, שם נרשמתי ללימודים באוניברסיטה.

פרופ' פ. קורן, הי"ד

את בחינת הבגרות גמרתי מספר חדשים לפני כן. עדיין הייתי תחת הרושם, שכלפי מורה לא די להתיחס בדרך ארץ בלבד, אלא היה בי מעין פחד מוסתר, שכל מה שמדברים אתו, עלול להשפיע על טיב הציונים בתעודה. פרופ' קורן, חש כנראה, בהסתייגותו זו בדבורי, והעיר לי במלים אשר נחרתו בזכרוני עד היום הזה, למרות שמאז חלפו כבר למעלה מ־40 שנה: "כבר עבר הזמן שבו היה עליך לחזור לביתך עד שעה 9 בערב (לתלמידים אסור היה להימצא ברחוב לאחר השעה 9). מהיום והלאה אנו בני אדם שווים, עצמאיים ומבוגרים, ואין לך לחשוש ששיחתנו תשפיע על תעודתך בסוף שנת הלימודים. אתה רשאי לדבר אודות הכל ואודות כולם".

משפט זה שבר את הקרח בינינו. מאז ואילך לא ראיתי בו יותר את המורה הקפדן המציג לפני בעיות מתמטיות — הוא הפך לידיד ולמורה־דרך. אחרי נסיעתי לחו"ל, עמדנו בקשרי מכתבים עד לפרוץ המלחמה.

כיצד לתאר את האדם פרופ' קורן מנקודת מבטו של תלמיד, תלמיד יהודי בגימנסיה של עיירה קטנה, בה 90% של התלמידים וכמעט 100% מורים, היו גויים עוינים?

בראשונה ראינו בו אך ורק מורה למתמטיקה — מקצוע יבש, קר וחמור. במקצוע זה, אם התלמיד תופס את ההגיון שבדבר — מה טוב, ואם לא — אין שום סנטימנטים. כך נראה היה בעינינו פרופ' קורן. בכיתות הגבוהות יותר, כאשר באנו אתו במגע במסגרת שעורי היסטוריה יהודית ודת, התגלה לפנינו הפן השני והאמיתי של האדם הזה. יהודי גאה, בעל לב יהודי חם, רגש יהודי, מכיר ומעורב בחיי הקהילה בעיירתנו. הוא היה עוזר לסטודנטים מחוסרי אמצעים לשלם את שכר הלימוד הגבוה, בחלקו או במלואו. לצערנו סבל הוא עצמו צרות רבות מ"חבריו" לעבודה ובמיוחד מאת המנהל האנטישמי, מרוזובסקי.

במכתבים שקבלתי ממנו לצרפת בין השנים 1937—39, חזר הוא והתלונן על ההסתה האנטישמית המתנהלת בגימנסיה ובפרט נגדו אישית. "אין לשאת זאת יותר — נמאס ללמד בין השונאים" — כך היה מתבטא.

העלילו עליו, שהעליב את הדת הקטולית, כביכול. כל מי שחי פעם בפולין, יכול להבין את חומרת ההאשמה הזאת. הרבה השתדלו ופעלו ב"חלונות הגבוהים", כדי לבטל עלילה זו. בפרק זמן מסויים הוא אף נתן דעתו על אפשרות הגירה מפולין — כפי שכתב לי באחד המכתבים.

המאורעות התרחשו ביתר מהירות. המלחמה פרצה בספטמבר 1939, ולאסוננו, כל התכניות נפלו למים. החלו הצרות לכל היהודים והבהלה אחזה גם בפרופ' קורן ומשפחתו. הם ברחו מבז'זוב לפשמישלן, ליד למברג ושם הם ניספו באופן טראגי ביותר.

כבוד לזכרו.

מיידיש: **צפורה לויטה**

אברהם לויטה / פרופ׳ פ. קורן הי״ד

בספר זכרון על העיירה אין לפסוח על אחד האנשים המופלאים בה — פרופסור קורן. (כדאי לציין שבכמה ארצות מרכז אירופה, כגון פולין, אוסטריה, רומניה, קראו לתלמיד תיכון ״סטודנט״, ומורה בתיכון כונה ״פרופסור״, לפי השם ״מורה״ בצרפתית — ״פרופסור״. אף אמהות, שבאו לבית הספר העממי לשאול על ציוני ילדיהם, פנו למורה: אדוני הפרופסור!).

בתור מורה היהודי היחידי בגימנסיה הממשלתית, היה הוא כצנינים בעיני שונאי ישראל הרבים בעיירה. ״חבריו״ למקצוע, השביעו אותו מרורים לא פעם, ותלמידיו הפולניים לא הצטיינו, אומנם, כל כך בלימודים, אך בתחום שנאת ישראל הגיעו הם להישגים גדולים, וניסו להכשילו בכל הזדמנות, שבאה לידם. הורים פולניים, אשר דאגו לחינוך פטריוטי לילדיהם, הגישו פעם פטיציה לקורטוריום של הגימנסיה, ומחו על כך שיהודי הוא מחנך בבית ספר פולני ומרעיל את נשמו־תיהם הטהורות של ילדיהם.

נספר על פרופ׳ קורן, כפי שאנחנו הכרנו אותו. יהודי חם, בעל לב זהב, שומר מצוות ואוהב ישראל, במובן המסור־רתי של המילה. מורה למתמטיקה, שישם את מקצועו בחיי היום־יום שלו: כל רגע מנוצל ומחושב. נמרץ וממהר תמיד כדי להספיק הכל. מי לא ראה אותו בחליפתו השחורה, רץ ברחובות העיירה עם התיק הנצחי תחת בית שחיו, בחורף ובקיץ.

לבוש כמעט בקפידה, כיאה למעמדו, אך בלא־איכפתיות, במין רשלנות חגיגית. משקפי הצביטה על אפו קשורים לשר־שרת דקה, המשתלשלת מצווארו, שפמו הקטן גזוז. כנפי מעילו מעוגלים, דמויי פראק, על ראשו כובע דרבי שחור מוקשה — בהופעתו הזכיר במקצת את צ׳פלין, אך מאחורי חזות זו היתה דמות מרשימה של אדם רציני ומעורר כבוד.

כעסקן ציבורי לא עסק בבעיות העומדות ברומו של עולם, ולא ניהל פוליטיקה גבוהה, אלא פעל למען האיש הקטן, להקל על מצוקתו. שתדלן — במובן החיובי. התרוצץ פעמים אין ספור בין פקידי הרשות העוינים, כדי לבטל קנס של זלוטי או או שניים, שהוטל על ידי שוטר או פקח על רוכל עני.

במשך שנים ניהל את קופת גמילות החסדים של הקהילה, והתמסר לה בכל מאודו. הוא ראה בתפקיד זה עבודת קודש. את ההלוואות היה מביא לנצרכים הביתה, והלך גם לגבות את התשלומים. הוא לא היה בא כנושה, אלא בעיניים מוש־פלות שאל את הלווה אם יש בידו איזה סכום להכניס על חשבון החוב, ביודעו שאם לא יוחזר כסף לקופה, הוא לא יוכל להיענות לפונים הנזקקים. היה מכתת רגליו עד לקצה העיירה כדי להתרים בעל ״יאָרצייט״ למען המוסד, ואם לא מצא את האיש בבית או בחנות, היה חוזר בשנית או בשלישית, וזאת כדי לקבל תרומה של חצי זלוטי או זלוטי!

את המודעות בענין הקופה היה בעצמו הולך להדביק בבתי התפילה, המקום בו נפגשים יהודים. אחרי כמה ימים היה עובר בכל אותם בתי התפילה, והיה מוריד אותן מלוח המוד־עות, באוספו את הנעצים לשימוש חוזר, כדי לא לבזבז כספי ציבור!

אם היו מקימים אנדרטה ל״עוסק בצרכי ציבור באמונה״ — היו צריכים להקדישה לפרופ׳ קורן. אבל העיירה שלנו איננה קיימת עוד, ואת האנדרטה הזאת נוכל להקים רק בברעזיב של מעלה, זו השוכנת בליבנו.

רישה זעלנפרוינד / שתי האחיות ביבר

בין שתי מלחמות העולם גרה בברעזיב אלמנה בשם ביבר.

לא הכרתי את האשה, ואינני יודעת ממה היא התפרנסה, אני רק יודעת שהאשה נזקקה לעזרה. את העזרה הזאת היא מצאה אצל אבי, ז״ל, אשר ראה זאת לחובה מיוחדת לעזור ולתמוך באלמנות.

הבת הבכורה, לאה, גמרה את בית־הספר העממי ולא מצאה עבודה. אבי החליט להעסיק את הנערה, בתור מזכירה במשרד עו״ד שלו. הקושי היה שלנערה הצעירה הזאת לא היה שום נסיון וידיעה במקצוע הזה.

כדי לפתור את הבעיה הזאת באה אמי, ז״ל, לעזרתה. בערבים ישבה אמא עם הנערה ולימדה אותה לכתוב במכונה, לנהל ספרי המשרד, לתייק את המסמכים לפי סדר מסויים, להכין מסמכים לאבא, לקראת הליכתו לבית־המשפט, וכו׳. הנערה היתה מאושרת בעבודתה. היתה לה תפיסה מהירה, והיא מילאה את תפקידה בחריצות ובמסירות.

לאה עבדה במשרדו של אבא כמה שנים. לפני שעזבה את העיירה ועברה לקרוביה בצרפת, הביאה היא את אחותה הצעירה, שרה, שתחליף אותה. במשך חודשים ספורים לימדה היא את אחותה את עבודות המשרד ואת כל התפקידים של מזכירה. שרה היתה בת־גילי, ואני זוכרת אותה הרבה יותר טוב מאשר את אחותה.

שרה עבדה אצל אבי, ז״ל, עד פרוץ מלחמת העולם, כשהורי עזבו את ברעזיב, ועברו לפולין המזרחית.

היא היתה ישרה, חרוצה, וביצעה את עבודתה בצורה יסודית ובמסירות. בהיותה מנוסה בעבודתה במשך שנים, היא למדה גם עבודות חשובות אחרות, והתקדמה מאוד בתפ־קידה. אבא דאג, שהיא תקבל עבודות הדפסה של מסמכים שונים מבית־המשפט.

כתוצאה מעבודת האחיות יצאה משפחת ביבר מהעוני המנוון, והבנות הפכות לבחורות עצמאיות.

לאה התחתנה בצרפת, וכנראה, ניספתה שם בידי הרוצחים. שרה נשארה בברעזיב. בזמן המלחמה היא היתה מזכירה של היודנראט, ועזרה לאנשים לפי יכולתה.

היא ניספתה בעת ההריגה ההמונית של יהודי ברעזיב.

בזכרוני נשארו האחיות — בחריצותן, ביושרן ובצניעותן כמופת של איכות, שהיתה מסורת של דורות אצל בנות ישראל.

רבקה ליידנר, לבית הרצליך / משפחתי

עיר הולדתי, בז'וזוב הצטיינה תמיד בשנאת היהודים שלה; לא רחוק מהעיר היה יער גדול, ובו בתי מרפא ומים מינרליים. בתוך היער היו שלטים:

"הכניסה ליהודים אסורה!"

בבית הורי היתה סוכה בנויה וקבועה. בילדותי הייתי נהנית תמיד להתחיל מיד במוצאי יום־הכיפורים בהכנת קישו־טים לסוכה מנייר צבעוני מבריק. הכנתי שרשראות וסלסלות, לתוכן הכנסתי ערמונים, כדי שימתחו אותן, ויבליטו את צורתן הנאה.

גג הסוכה היה מחולק לשני חלקים: חלק אחד — הפנימי, הפתוח כוסה בסכך, ומעליו היה גג שנפתח רק בערב חג, לפני שאבי, ז"ל, חזר מבית הכנסת, ואמי, ז"ל, הדליקה את נרות החג. אחרי הקידוש התישבנו מסביב לשולחן הערוך; בשעה שאמי הגישה את האוכל, החלו ליפול אבנים לתוך הסוכה, ונחתו על השולחן. היתה זאת "ברכת החג" של שכנינו ה"נחמדים".

כאשר פלשו לפולין הרוצחים הגרמניים, נמצאה משפחתי בבז'וזוב. בקיץ 1942, כשנודע כבר על ההכנות להשמדת יהודי העיירה, בא אבי ז"ל, בדברים עם שכנו "הטוב" יאיקו, וזה הסכים להסתיר את משפחתנו, אשר כללה את אבי, אלי־מלך, את אמי, גיטל, את אחות אמי ואת בעלה, וכן את אחותי עם בעלה.

אחרי זמן מה הביא יאיקי את הרוצחים מהז'נדרמריה הגרמנית, אשר הוציאו את משפחתי ממחבואה, הובילו אותם ליער, ושם ירו בהם.

סיפרו לי, שכאשר הובלו דרך העיירה, צעק אבי לכל העוברים ושבים, שיאיקו זה הוא הוא הרוצח שלהם.

הוא רצח וגם ירש את רכושנו.

ר' יוסלה וובר הי"ד (במרכז), בניו וקבוצת יהודים — צולמו ע"י הנאצים, לפני שרצחו אותם.

(ראה רשימה בדף הבא)

הרב ר׳ יוסלה וובר הי״ד

ר׳ יוסלה וובר היה הרב האחרון בעיירה, ואתו הסתיים הפרק הטראגי: ״יהודים בברעזיב״.

אביו של ר׳ יוסלה — ר׳ חיים וובר, ז״ל, ״רב בית־המדרש״, היה יהודי תמים, תלוש מעניני ה״עולם הזה״, ראשו ורובו עסוק היה בעניני שמיים, ולא נשאר לו זמן לדאוג לצרכיו הגשמיים.

בסוף שנות ה־20 עזב ר׳ חיים את העיירה, אשר לא הטיבה עמו במיוחד, עלה לארץ־ישראל, וכאן הוא נפטר.

אחריו הגיע לברעזיב מהעיירה בויבריק בנו של ר׳ חיים — ר׳ יוסלה, בתור ממלא מקומו. ר׳ יוסלה היה ירא־שמיים וישר דרך, תלמיד־חכם, שעסק בתורה יומם ולילה, וכולם בעיירה העריכו אותו. הוא קיבץ סביבו בחורים, אשר רצו ללמוד תורה, למד אתם בבית־המדרש שיעור יומי בתלמוד ובפוסקים.

אחרי פרוץ המלחמה ברח חלק גדול מצעירי העיירה בפני הקלגסים הגרמניים, ועבר את נהר ה״סאן״ לצד הרוסים. ביניהם היה גם הרב, ר׳ שמעון גבל, שליט״א, (כעת בישראל).

ר׳ יוסלה נשאר הרב היחידי בעיירה,עבר ביחד עם כל הציבור את מנת העינויים והסבל עד לסוף המר.

היהודים, היו שקועים עד צוואר בצרותיהם, וקשה לדעת עד כמה הם נזקקו בשנים האיומות ההם לשירותו של רב, ובכלל ספק הוא אם הרבנים — שהיו הראשונים לנגישות הקשות ביותר ע״י המנוולים הסאדיסטיים, וכבודם הושפל עד דכא — אם הם היו מסוגלים למצוא פתרונות לצרות המ־רובות, שניתכו בלי הרף על ראשי בני עדתם. בחשכות ובסבל, שהיהודים היו שרויים בהם באותם הימים, כשהסתתרו בפינות ובמקומות סתר שונים, בלי לראות את אור השמש — כל אחד היה נאלץ להתמודד בכוחות עצמו עם בעיות האמונה שלו ולהתיסר בספקותיו.

ה״יודנראט״, שמונה על ידי הנאצים, ובא במקום מוסד הקהילה היהודית, לא יכול היה לדאוג לתשלום שכרם של הרבנים ושאר ״כלי־הקודש״ — היה לו תפקיד הרבה יותר חשוב: לפטם את הרוצחים השמנים ולמלא את כיסיהם ואת כריסיהם כל יום מחדש.

ר׳ יוסלה ובני ביתו רעבו ללחם, ואנשים רחמנים היו מביאים להם מפעם לפעם קצת מצרכי מזון, להשיב את נפשם.

בנו הבכור, שלמה, היה אחד מארבעת הבחורים מהעיירה, שקפצו מהמשאית, שהובילה את צעירי העיירה למחנה בפלא־שוב, ביום 2 באוגוסט 1942. הוא מצולם ביחד עם אביו, אחיו ועוד כמה יהודים על התמונה הידועה, שנעשתה ע״י הרוצחים. כפי שהפולנים מברעזיב מסרו, צולמה התמונה ב־9 באוגוסט 1942, יום לפני החיסול. אם התאריך הזה הוא מדוייק — אזי עלה בידי שלמה לחזור לעיירה אחרי קפיצתו הגורלית, ולהיות ביחד עם משפחתו במשך הימים האחרונים לפני מותם.

לפי המקורות הפולניים הנ״ל הוציאו התליינים ביום 9 באוגוסט את ר׳ יוסלה עם בניו, צירפו אליהם עוד כמה יהודים, התעללו בהם, צילמו אותם, כדי להשאיר מזכרת ל״גבורתם״, ואחר כך הובילו את המסכנים ליער, לקבר האחים, שהוכן, ושם הם נורו למוות.

הם היו הראשונים בקבר. למחרת באו אחריהם יתר קורב־נות העיירה.

הרבנית, אשתו של ר׳ יוסלה, שהיתה חולה ולא יכלה ללכת — נרצחה במיטתה.

ד׳ ינקום את דמם השפוך.

תעודת זהות של הרב ר׳ יוסלה וובר, שנמצאה בביתו
אחרי רצח יהודי העיירה

לזכר נעדרים

ר׳ יהושע רוט ז״ל

משפחתו היתה ענפה ומרובת נפשות. אביו, ר׳ הירשלה רוט, הי״ד, עמל הרבה בעזרת ילדיו הבוגרים כדי לקיים את משפחתו בכבוד. בעל מידות תרומיות היה ר׳ הירשלה, ומכובד על הבריות. ביתו פתוח לנזקק לעזרה, וכל אדם נתקבל בו בסבר פנים יפות. אדוק היה בקיום המצוות, קלה כחמורה, קבע עיתים לתורה, למד, שנה, ועזר, ככל שידו מגעת, בחינוך ילדי ישראל ברוח התורה.

השתייך ל״אגודת־ישראל״, והיה יו״ר שלה בעיירה. ר׳ הירשלה היה אוהב ארץ־ישראל, הטיף לעליה ולהשתתפות בבנינה. ואכן זכה, שבנו יהושע (ושתיים מבנותיו) עלה על דרך הגשמת רצונו זה.

באמונה ובקיום מצוות הלך יהושע בדרכי אביו, בבחינת ״ברא כרעה דאביה״. בכדי שיוכל להתפרנס בארץ, למד מלאכות: נגרות וחשמלאות. לא היה זה חזון נפרץ בימים ההם בעיירה, שאברך, בן תורה, ייהפך ל״בעל־מלאכה״, ודרוש היה אומץ לעשיית הצעד הזה.

לאחר שנשא לאשה את בת העיירה, אדלה ז״ל לבית שערץ, עלו הם ארצה בשנת 1935. את ביתם הקימו בצפון תל־אביב, פתחו חנות לצורכי חשמל, ויהושע, ז״ל, עסק בחשמלאות. אופטימי היה תמיד, רוחו טובה עליו, בכל דבר חיפש את החיוב, את צד הזכות. התפרסם עד מהרה בסביבתו ביושרו, בטקט הטבעי שבו, בטוב ליבו, וברצון לעזור לזולתו.

בימי המאורעות של 1936—39 ובמאבקים נגד ממשלת המנדט היה מלא ביטחון בנצחון היישוב, ובפגישותינו הטיף לי לקנות מגרש, שישמש משען עבור משפחתי, כשתזכה לעלות לארץ. עם פרוץ מלחמת העולם השניה ובמהלכה החלו להגיע בשורות איוב על ההריגות ההמוניות והשחיטות, שנערכו על ידי הצוררים הנאצים, ימ״ש, והידיעות קיבלו אישור מעדי ראיה, שחזו את הזוועות על בשרם. בודדים, אודים מוצלים, שהצליחו לעבור את הגיהנום הזה ולהישאר בחיים, התחילו להגיע ארצה בעירום ובחוסר כל. יהושע פתח את ביתו לפניהם ועזר ככל יכולתו.

הייתי אז חייל ביחידות העבריות שבצבא הבריטי במזרח התיכון, ולעיתים רחוקות הצלחתי לבקרו בחופשותי. שואת עמנו בערה כאש בעצמותיו. עודדני ושיבחני על שהתגייסתי למלחמה בעמלק הנאצי, שקם על עמנו. היה חוזר ואומר שעוד נזכה לראות את תקומת מדינה יהודית, עם צבא יהודי, שיהדוף כל התנפלות מצד צוררים.

באותה תקופה נתן יד ועזר לתנועות המחתרת, שלחמו לגירוש הבריטים ולעצמאות ישראל. עם סיום המלחמה באי־רופה ואירגון הבריחה וההעפלה לארץ, ההחילו להגיע גם חלק מבני העיירה, שנשארו בחיים. לא רבים היו, לצערנו, טיפין־טיפין הגיעו, ובס״ה כמה עשרות. רצוצים היו בגופם ובנפשם, וזקוקים ליד עוזרת ולעידוד. יהושע, ז״ל, ניחם, עודד, ועשה ככל יכולתו לשיקומם. ביתו הפתוח נתפס אצל בני העיירה כעין ״מוסד״, שעזר להם להיקלט בארץ.

הוא יזם ועזר להקים קופת גמ״ח לבני עירנו, והשתתף בניהולה עד סוף ימיו. ההלוואות, שהיה באפשרות הקופה לתת, ניתנו תמיד בעין טובה ובמאור פנים, בליווי ברכה שהנזקק יעמוד במהרה על רגליו, ויוכל אח״כ לעזור לנזקקים אחרים.

יוזמה נוספת של יהושע, ז״ל, היתה ארגון אזכרות שנתיות לזכר אחינו, הקדושים, בני העיירה, ובהן הטיף תמיד לזכור ולא לשכוח את שעוללו לאחינו. האזכרות שימשו גם מפגש לבני העיירה, מקום העלאת זכרונות ואמירת ״קדיש״ בציבור לזכרם של הנספים. יוזכר כאן, שבכל הפעולות הברוכות הללו היתה לו לעזר אשתו, אדלה, ז״ל, שכמוהו, התמסרה להן בכל נפשה.

את מסירותו לענין הזכרת הקדושים העביר הוא גם לילדיו אחריו, והם ניסו להמשיך בהם גם אחר פטירתו. לצערנו, עם התמעטות הדורות והזדקנות הנותרים, קשה היה לאסוף את בני העיירה לאזכרה, כפי שהדבר היה בשנים הקודמות, וחבל על כך.

בשנים האחרונות לחייו חש יהושע, ז״ל, בליבו, והיה עליו להאיט את קצב פעולותיו בכל השטחים. כתוצאה מכך הקדיש יותר זמן ללימוד תורה ולעיון בספרי הגות בנושאי יהדות. בשנים הללו, כשהיינו מזדמנים לתל־אביב בשבת, רעייתי ואני, היינו נוהגים לבקרו, להתכבד ממאכליה של איידל ז״ל, ממנה של חמין ופשטידה של שבת. יהושע מיסב בכורסה, נינוח, כשאחד מספרי המוסר בידו, ו״נשמה יתירה״ של שבת נסוכה על כ...ו. היה מסביר לי את טיבו של הספר

או מפרש את פרשת השבוע. לעיתים הפלגנו בזכרונות מה־עיירה. פעם נזכר, שבילדותו, בעת לימודי ב"חדר", הייתי מגיע לפעמים בשבתות אחר הצהריים לביתם ל"היבחן" (פאַר־הערן — ביידיש) אצל אביו, ר' הירשלה ז"ל, כפי המקובל עם תלמידי ה"חדר", ולאחר שנבחנתי והוכחתי התקדמות, נתכבדתי בעוגיות ובפירות (שבת אויבסט — ביידיש).

שנים רבות נהג יהושע, ז"ל, לצאת עם משפחתו בחג העצמאות "לשוט בארץ", לקלוט את מראות ההרים והעמקים, להתבשם מריחות האביב, וליהנות מההתקדמות ומהפיתוח. היה מבקר אצל קרובים וידידים, ואם בטיולו עבר בצפון הארץ — היה גם פוקד את ביתינו. כשהייתי מגיש לו ראש חסה או צנונית, "ישר מהגינה" היה משבחני ואומר: "למרות שאינך מדקדק ביותר בקיום המצוות, אבל את מצוות יישוב הארץ אתה מקיים, וזה שקול כנגד כל המצוות".

נהניתי לראותו רגוע, שמח בהתקדמות צאצאיו בחיים, במזיגה שלהם בין ה"בית" "והחוץ" — בשמירת ערכי המסורת ובצעידה עם הזמן, כאחד.

ליבו, שעמד במאבקי חיים רבים נחלש, ולא החזיק מעמד יותר, וביום ט"ו חשון תשל"ד נפטר.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

משה בנק

יהושע ז"ל

בהיותו בעיירה היה יהושע חבר מסור ונאמן בהסתדרות "צעירי אגודת ישראל". בגלל אופיו הנוח וסובלנותו — שקיבל מבית אבא, התרכזה פעילותו בצד החיובי, היינו בתחום התרבות ולימוד תורה, ולא עסק במאבקים מפלגתיים ובוויכו־חים עם יריבים פוליטיים, כפי שנהגו צעירי המפלגות השונות.

חבריו, בחורי בית־המדרש, "בני בעלי־בתים", נכנסו אחרי שנות לימוד התורה לעיסקי הוריהם או פתחו חנות לעצמם. הוא הלך בדרכו, שהיתווה לעצמו. הוא השתייך, כאמור, לתנועה לא ציונית, אך הגשים את הציונות במעשיו, ועלה ארצה עם אשתו, איידל ז"ל, באמצע שנות ה־30.

יהושע לא היה ב"הכשרה", כפי שנהגו הצעירים החלוציים לפני שעלו ארצה, אך הוא "הכשיר" את עצמו לעליה באופן פרטי ועצמאי: למד מקצוע, כדי שיוכל לחיות בארץ מיגיע כפיו, והוא עסק במקצוע החשמלאות שנים רבות.

כשהגעתי ארצה בספטמבר 1945 באונית מעפילים, נאלצתי לחכות בקבוצת עיינות ולא לצאת משם כמה שבועות עד ש"סודרה" לי תעודת זהות של ממשלת המנדט. כשקיבלתי את התעודה והפכתי לאזרח ליגלי, נסעתי לתל־אביב, וכמובן, פניתי ישר לביתם של יהושע ואיידל ז"ל, ברחוב דיזנגוף. הלכתי בצעדים כושלים ובהיסוס, כשכל מה שעבר עלי רובץ עוד על כתפי. הייתי מלא חששות: האם יש עוד משהו משותף בינינו, אחרי שנפרדנו שנים לפני החורבן, ולא היה בינינו כל קשר במשך הזמן? הפגישה היתה נרגשת ביותר. הם קיבלו אותי בחום ובלבביות, כמו שמקבלים אח ניצול.

כל שרידי השואה, מבני עירינו, אשר לא היה להם משפחה בארץ, ידעו בתל־אביב רק כתובת אחת — יהושע רוט. דירתם בת חדר אחד עם מטבח משותף — בה התגוררו הם עם שתי הבנות, (לפני שנולד צביקה, שיחי') היתה מרווחת דיה, כדי לארח את כל מי שבא אליהם.

"תמונה" אחת מרגע שנכנסתי לביתם של יהושע ואיידל, תמונה ממש — לא אוכל לשכוח. כשפתחתי את הדלת לחדר שלהם, נפל מבטי על תמונה מוגדלת של תינוקת יפהפיה, שהיתה תלויה על הקיר. קפאתי על מקומי, וצמרמורת עברה בגופי. את התמונה הזאת אני מכיר... זה היה צילום של בתם הבכורה, דינה, שתחי', אשר בבואי היתה כבר תלמידה בבית־ספר. את הצילום הזה שלחו יהושע ואיידל להוריהם בברעזיב לפני פרוץ המלחמה. הסבים והסבתות המאושרים הראו בגאווה לכל אנשי העיירה את תמונת נכדתם החמודה. העיירה היתה כמשפחה אחת, וכולם היו שכנים של כולם. התמונה עברה מיד אל יד, וכולם ראו אותה, גם "מצד החתן" וגם "מצד הכלה", פעם אצל משפחת רוט ופעם אצל משפחת שערץ — איזו שמחה והתרגשות! תינוקת מהעיירה — בארץ ישראל! כל אהבת ארץ־ישראל וכל תקוות העתיד, שתלו בארץ, השתקפו בעיניהם. והמשפחות! איזו זכות — נכדה בארץ־ישראל!

מה קרה עם כל האנשים האלה? איפה הסבים והסבתות? איפה כל אלה, שהזינו את עיניהם בתמונה הזאת, וקיוו בליבם, שאולי גם הם יזכו לנחת מעין זה?...

כשסיפרתי ליהושע ולאיידל את סיבת התרגשותי, היו הם המומים, ודמעות נראו בעיניהם. הם ראו בתיאורי זה "דרישת שלום" מהוריהם הקדושים, שהבאתי להם, מעבר לזמן, ששטף את העיירה ואת כל תפוצות ישראל באירופה, והטביעם בים של דם.

☆

כשאנו עוסקים בהנצחת העיירה ואנשיה, חובה להזכיר את יהושע, ז"ל, אשר הקדיש את מיטב זמנו ומרצו, ופעל ללא לאות להנציח את זכר קדושינו.

הוא אירגן, כל שנה, עד לפטירתו, את ימי הזכרון, רכש מצבה לזכרם במרתף השואה בירושלים, ייסד וניהל את קופת "גמילות־החסדים" ע"ש קדושי עירנו.

יהושע פעל בזמנו להוצאת ספר זכרון, ובא בדברים לשם כך עם כמה מיוצאי עירנו, דיבר על ליבם, וניסה לשכנעם בחשיבות הדבר, אך בגלל חוסר ההיענות נאלץ לזנוח את הרעיון.

כעת, עם הגשמת שאיפתו זו, שלא זכה לראותה, נזכור בהערצה את פעילותו ומסירותו למען כל מה שהיה קשור בזכר העיירה שלנו.

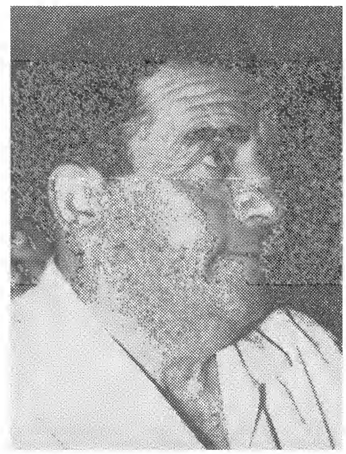
יהי זכרו ברוך!

אברהם לויטה

משה בנק (פינגולד) / **משה פרנס ז״ל**

הידידות בין משפחת פרנס ומשפחתנו התחילה בימי סבינו, אשר התפללו באותו בית התפילה — וחנויותיהם היו סמוכות זו לזו.

בהיותי ילד, היה סבי, ז״ל, שולח אותי בפורים עם קערת ״משלוח מנות״ אל ר׳ שימלה פרנס ז״ל, סבו של משה ז״ל. ר׳ שימלה היה צולע ונעזר במקל הליכה. נוהג היה לשבת ומקטרתו הארוכה והמפותלת לא משה מפיו. המקל והמקטרת

הארוכה היו ״כמליו המסחריים״. יהודי קפדן היה, ודרש מבניו ומנכדיו קיום מצוות ״כבוד אב״ ללא פשרות. בשנים האחרונות של חייו העביר ר׳ שימלה את חנות הסידקית לידי בנו נפתלי הרש, ז״ל, אביו של משה, ולעצמו השאיר בה פינה עם צרכי נייר לכתיבה, אריזה וקישוט.

לא ייפלא, על כן, שהכרתי מקרוב את הבנים של ר׳ נפתלי הרש ובעיקר את משה; דרכי החיים קירבונו אחר כך. המשפחה היתה מחסידי בובוב, וכשבגרו הבנים, נשלחו ללמוד בישיבות. עוד מילדותו היה משה ידוע כאוהב מעשי קונדס ו״עז פנים״ כאחד, אך סלחו לו הרבה בגלל שנינותו וחריפותו ובגלל ש״ידע מה להשיב״. בהגיע לבחרות נשלח אף הוא לישיבות לקנות תורה, והתגלגל עד וורשה הבירה, בה למד בישיבה המפורסמת ״מתיבתא״ וקיבל שם ״הורמנא״ לרב.

בוורשה ״הציץ ונפגע״, נכבש ע״י הרעיון הציוני, ביקר במועדונים ציוניים, קרא ״ספרות חיצונית״ והסתפח למחנה הציוני.

בהגיע לגיל התיצבות לצבא פולין לא ״התענה״ (פלאגן זיך — ביידיש), כפי שהיה נהוג בין בחורי ישיבה, וגוייס לשנתיים ימים לשרות פעיל. עם שחרורו מהצבא חזר לעיירה, ״קיצץ את הקפוטה״, אולם שמר על המסורת ומורשת ישראל. הוא ראה את חוסר התכלית בישיבה בפולין, והחליט להצטרף לחוגים החלוציים ולעלות ארצה; כך הגיע לחוגי ״התאחדות פועלי ציון״ ששכנו בבית אחד עם הסתדרות הנוער הציונית־חלוצית ״גורדוניה״. שם הכיר את אשתו לעתיד, מינה שערץ תבלח״א, נישאו ועלו ארצה בשנת 1936.

הזוג פרנס השתקע בפתח־תקוה, ועבדו כשכירי יום בתנאים קשים. הימים ימי ״מאורעות״ בארץ, ימים של חוסר עבודה וחוסר בטחון. בפתח־תקוה, ״אֵם המושבות״ קיים היה ציבור פועלים גדול, בעל הכרה, ומשה — בכושר ההבעה שלו מוצא את מקומו ביניהם, ואף יודע לבטא את מאויו של ציבור זה.

בשנת 1938, מצטרפים משה ורעיתו לקבוצת פועלים, שעברה לשכונת בילינסון, פרבר מזרחי של פתח־תקוה, והקימה שם משקי עזר. במרוצת הזמן ולאחר עבודה מאומצת הניבו המשקים ירקות ופירות, והלולים הקטנים סיפקו ביצה ועוף לפי הצורך. שם נולדו להם שני הבנים, ברוך ואריק. שנה לאחר מכן מתגייס משה, לפי צוי המוסדות הלאומיים, לחיל הנוטרים והנו פעיל ב״הגנה״. עם פרוץ מלחמת העצמאות גוייס הוא כאחראי על הרכב באחד מבסיסי צה״ל הגדולים בסביבה. לאחר שחרורו בשנת 1949 והתערותו מחדש בחיים האזרחיים, נרתם במרץ לעבודה בקליטת עולים חדשים, עבד כפועל בנין, ולפי דרישת מזכירות מועצת פועלי פתח־תקוה, נכנס לעבודה באגודת פועלי הבנין, ואחר־כך נבחר למזכירות המועצה ולאחראי על המשק והנכסים, תפקיד שהתמסר לו עד ליציאתו לגימלאות.

בתקופת פעילותו רכש את אמונם של פועלי פתח־תקוה, שבחרו בו לייצגם בועידת ההסתדרות, במרכז מפלגת פועלי א״י, במרכז ההקלאי ובמוסדות אחרים. הוא יזם הקמת אצטדיון למען פעילות ספורטיבית ענפה במסגרת ההתאגדות לספורט ״הפועל״ ולציון פעולתו נקרא בית הפועל בפתח־תקוה, על שמו.

משה הקדיש מזמנו גם לעניינים מוניציפליים ואף שימש כיושב ראש ועדת בנין מטעם העיריה. היה פעיל במאבק לעבודה עברית ולקיום הוגן של הפועלים, ובתחום זה קנה את עולמו.

לי היתה הזכות להכיר גם צדדים נוספים באישיותו. ידידים היינו אתו ועם אשתו שתחי׳ עוד מהעיירה. בארץ ביקרתי אצלם לעיתים מזומנות, וכשהתברר לי באחד הביקורים, שאשתי לעתיד מוכרת להם, באשר היתה גננת בשכונה ובנם הבכור התחנך בגן הזה — העמיקה הידידות עוד יותר.

אוהב ספר היה ובקי בספרות העברית על כל רבדיה. שנים רבות נהגנו לצאת ביחד לרחצה בחמי טבריה ובים המלח, ומצאנו זמן מספיק להחליף דעות בנושאים שונים ובהעלאת זכרונות מן העבר הקרוב והרחוק.

סעודת ליל שבת אצל משפחת פרנס התנהלה בצורה מסורתית. השולחן כוסה במפה צחורה, נרות השבת דלקו, החלות והיין היו ערוכים על השולחן, ומשה קידש על היין בקול צלול ובנעימה מסורתית, ש״הנשמה היתירה״ רוויה בה. לאחר מכן, כדרך ״גוברין יהודאין״, היה בוצע את החלה ומחלק פרוסות לכולנו. לסעודה נתלוו ״זמירות״ שעוררו בי זכרונות והחזירוני עשרות שנים אחורנית, לקבלת־שבת בבית אבא ז״ל. בנוח עליו הרוח, היה מוציא מנבכי זכרונו ״נגונים״, אם משל חסידי מודזיץ שלרוב נוגים היו, אם משל חסידי בובוב, שמשום מה נראו לי תמיד דומים ל״מארשים״.

זכורני פעם, "ניגון", שהושר על ידו, הזכיר לי קטע מניגון ששמעתיו בילדותי. מיד פיזם לי את כל הניגון, שלדבריו היה של חסידי בוקובסק והיה מסוג הלחנים ה"צובטים בלב". היה לו קול צלול, טנור מתכתי נעים וכל תפילה או מנגינה נאמרו והושרו על ידו בטעם ובנועם. בבית הכנסת בו נהג להתפלל בימי חג ומועד, לא פעם היה עובר לפני התיבה, להנאתם המלאה של המתפללים.

נתמזגו בו חיי החולין על פעילותם למען הציבור, אותו ייצג, ודרישה מאותו ציבור שיקיים את כל המצוות הלאומיות, וכן ביטויים שונים ממסורת ישראל, אשר נתקדשו במשך דורות, שמשה ז"ל ראה בהם משהו נעלה ונשגב, הקושר ומאַחד אותו עם ישראל לדורותיו.

כך אזכרנו תמיד. ברוך יהיה זכרו.

משה בנק (פינגולד) / **שמואל פידרר ז"ל**

שמואל ז"ל היה נכדו של ר' אפרים שטיגליץ ז"ל מצד אמו. ר' אפרים היה מעשירי העיירה ומיקיריה, ולאחר מכן עם העתקת מגוריו לריישא, אשר קהילתה היתה כמה מונים גדולה מקהילתנו, התבלט גם שם והיה אחד מחשובי בעלי הבתים בעיר, ומהמכובדים שבה.

מוצאו של אביו ר' יעקב פידרר ז"ל היה מגליציה המזר־חית. הוא היה יהודי חכם, ראה את המציאות, הן היהודית והן הכללית בעיניים פקוחות וחיפש כל אפשרות עבור שמואל שיוכל לצאת מפולין.

הכרתי את שמואל מילדות, הוא למד עם אחי מאיר, יבלח"א, מכתה א' של בי"ה"ס היסודי עד סיום הגימנסיה — 12 שנים רצופות. במשך כל השנים הללו, שמואל היה מבאי ביתנו, ולא פעם היינו יושבים שעה ארוכה ומשוחחים, וכך הספקתי לתהות על קנקנו. הוא היה נער מוכשר ותלמיד מצטיין. יפה תואר, בעל אף סולד ושער בלונדי עם חזות "גויית". בגימנסיה למדו בכיתות מעורבות, ולא אחת מחב־רותיו הפולניות לספסל הלימודים היתה כרוכה אחריו. ככל חבריו לכיתה היהודיים חדור היה הכרה ציונית ויחד אתם הצטרף להסתדרות הנוער הציונית־חלוצית — "גורדוניה".

באחד מימי הקיץ של שנת 1936 הפתיעני שמואל בהגיעו אלי לביקור לקיבוץ בו הייתי חבר באותה עת, וסיפר לי, בין היתר שאביו אמנם השיג עבורו "אפידיויט" לארה"ב, אבל הוא החליט לעלות ארצה כסטודנט, ללימודים בטכניון.

לאחר שנת לימודים ראשונה יעצו לו מוריו לעבור ממגמת לימודיו לשפות זרות, מכיוון שראו כי הוא מצטיין בכך.

הימים ימי מאורעות בארץ. שמואל ז"ל הצטרף ל"הגנה", השתתף בקורסים רבים ובפעולות שונות מטעמה, בין היתר לקח חלק בעליה לחניתה ובשהיה בה לצרכי הגנת המקום. באותם ימים מילא גם שליחויות חשובות מטעם ה"הגנה", בלבנון, וכן השתתף בכיבוש עבודה בנמל חיפה, שם גם עבד למחייתו בתנאים לא קלים.

בינואר 1942 נשא לאשה את צפורה לבית גרינמן, והקים ביתו בחיפה. שנה לאחר מכן נרשם לביה"ס למשפטים בירו־שלים וסיימו בשנת 1947 בהסמכה לעו"ד.

במסגרת ה"הגנה" השתתף בקרבות על כיבוש חיפה, שנס־תיימו בנצחון, יומיים לפני חג הפסח 1948. עם התחלת מלחמת השחרור שולב במערכת המשפטית של צה"ל והיה קשור עד הגיעו לגיל הפטור משירות. מיד לאחר מלחמת השחרור מונה כאפוטרופוס השני על נכסי נפקדים בחיפה, תפקיד שהיה כרוך באחריות רבה, רמה מוסרית גבוהה וטקט רב.

עם סיום תפקידו כאפוטרופוס עסק שנים רבות בפרקטיקה פרטית כעו"ד ורכש את הערכתם ואמונם של קהל לקוחותיו, ושל חבריו עורכי הדין והשופטים. נוח לבריות היה, דיבורו בנחת ובהגיון, בבחינת "דברי חכמים בנחת נשמעים". דבריו היו מתובלים בהומור והושמעו בחן רב.

שמו יצא כעו"ד רציני ואחראי, ומי שהיה אז ראש העיר חיפה, מר יוסף אלמוגי, פנה אליו ובקשו לקבל על עצמו לשמש כיועצה המשפטי של עירית חיפה. שמואל ז"ל נעתר לבקשתו וקיבל על עצמו את התפקיד, בו עסק עד ליום המר ונמהר 27.10.76, בו כרע ולא קם.

מספר חדשים לפני מותו סיפר לי, באחת השיחות בינינו, שהוא משתתף ביחד עם שופטים ועו"ד נוספים ב"חוג לתלמוד", בו הוּשם הדגש על סוגיות שונות ועל "שקלא וטריא" מתוך היבטים משפטיים שיש להם השלכות על פסיקות גם בימינו.

והוסיף שמואל ז"ל: "חבל שבצעירותי לא שמעתי בקול אבא, שלימד אותי קצת "יידישקייט", רצה גם שאלמד "תלמוד" וטען שזה יכול להועיל לי פעם בחיים.

במיטב שנותיו היה כשנלקח מאתנו וחסרונו מורגש לא רק במשפחתו אלא גם בקרב חבריו וידידיו הרבים.

זכרונו יהיה שמור בליבותינו תמיד.

אברהם לויטה / **צבי רוטנברג ז״ל**

את צבי הכרתי משחר ילדותי. אביו, ר׳ יצחק רוטנברג, ז״ל, ואבי, הי״ד, התפללו ביחד בביאנער קלויז, וישבו על ספסל אחד, זה ליד זה. שנינו, צבי ואני, התרוצצנו בעת התפילה בחוץ ליד הקלויז, כל אחד עם החברים שלו, שקועים במשחקים, כשאני, הצעיר יותר, הייתי עוד פטור ממצוות, ואילו צבי — תוך כדי השתובבותו — עקב אחר תפילת החזן,

ורץ מפעם לפעם לאביו, להגיד אתו ״קדושה״ ו״ברכו״, ואחר־כך חזר בריצה אל חבריו, להמשיך במשחקים.

אחר זמן מה נפטר אביו, וצבי בא לקלויז פעמיים ביום, השתתף בתפילה, ואחד המתפללים השגיח, שיקום בזמן המת־אים להגיד ״קדיש״.

הייתי מסתכל עליו ברעד: הוא יתום! אגב כך פזלתי לעבר אבי: האם הוא עוד אתי. צבי הרצין, בגר בבת אחת, הוטלו עליו חובות בבית, והחל לעזור לאמו בפרנסה. יחסו לאֵם והכבוד שהוא חלק לה עודדוה, והקלו עליה את קשיי אלמנותה; היא היתה מספרת על כך בגאווה לכל שכנותיה.

צבי המשיך להיות שומר מצוות, היה חבר ב״השומר הדתי״, ועבר להתפלל בבית־תפילה אחר. הוא היה, כאמור, מבוגר ממני, והיו לו חברים מהחוג שלו. במרוצת השנים התרופפו קצת הקשרים בינינו, כשכל אחד הלך לדרכו, והיה עסוק בשלו. נשארנו ידידים, אך נפגשנו לעיתים רחוקות.

המלחמה פרצה, החיים בעיירה התמוטטו, צרה רדפה צרה, עד שבא היום של הוצאת הצעירים ושילוחם למחנה בפלאשוב. הדברים תוארו בפרקים אחרים בספר.

בהיותנו במחנה בפלאשוב היה לנו קשר עם הגטו הקטן בקראקוב, שהיה מרוחק כמה ק״מ מהמחנה, והיו דרכים להגיע לשם מפעם לפעם. כמה אלפי תושבים התגוררו אז בגטו, והיו להם כמה חודשים שקטים עד לחיסול הסופי, במרץ 1943.

צבי, כמו רבים אחרים, לא האמין שיש בדעת הרוצחים להשאיר בחיים את העובדים למענם במחנה. הם רק רוצים לנצלם ולסחוט את כוחותיהם, ואח״כ גורלם יהיה כשל היתר. לכן, סברו, צריך להשתדל לשמור על הכוחות כמה שאפשר, כדי להחזיק מעמד — אולי יקרה נס, ונצליח להימלט.

מכיון שכל יום של עבודת פרך במחנה, בתנאי רעב מחליש את גופנו ומקטין את סיכויינו הקלושים להמשיך במאבק על חיינו — החליט צבי עם עוד כמה חברים, לעבור לגטו בתחילת החורף. הם היו מודעים לכך, שהחיים בגטו הם לזמן מוגבל בלבד, ותורו יגיע בקרוב, אך, כאמור, בחרו בחיי שעה, כדי להקל זמנית על המצוקה, בה הם חיו במחנה.

בהיותו בגטו שמר צבי על קשר עם הנשארים במחנה, ואירגן עזרה עבורם.

כאן התגלתה מסירותו של צבי לבני העיר, נכונותו לעזור וטוב לבו. הוא השיג עבורנו קצת בגדים חמים, וכן העביר אלינו בקביעות כמה ככרות לחם. במיוחד הקפיד לשלוח את הלחם לכמה בחורים, שהעריך כי בגלל מצבם הגופני הם זקוקים לעזרה דחופה. במעשיו אלה הוא ממש הציל נפשות, וזאת לא נשכח לעולם.

בגלל הקשיים במחנה גדל מספרם של העוברים לגיטו, (וגם אני הייתי ביניהם) והגיע עד למעלה מעשרים בחורים.

הגיטו חוסל בחודש מרץ, ואנחנו הובאנו לאושביץ־בירקנאו.

בהיות המקום, בעיקר, מחנה מעבר, החלטנו לנצל כל דרך להתרחק מהמקום המחריד.

הושארנו בקרנטיין לכמה ימים, בהם הסתובבנו באפס מעשה, וחיכינו עד שיוחלט לאן לשלוח אותנו. צבי אירגן את קבוצתנו, והחלטנו כולנו להישאר ביחד, ככל שרק נוכל. השגחנו איש על רעהו, הזהרנו אחד את השני מפני הסכנות, שארבו לנו על כל צעד ושעל.

ל״טראנספורט״ למכרות הפחם ביאווישוביץ יצאנו כולנו ביחד, כל קבוצת בני עירנו. שם, למרות שעבדנו בשלוש משמרות שונות, שמרנו על קשר, כמה שרק אפשר היה.

כששברתי את רגלי במכרה, שכבתי במרפאה ביאווישוביץ, וחיכיתי לרכב שיביא אותי לאושביץ. אני זוכר את צבי ליד חלון המרפאה, כשניסה לחייך אלי ולעודד אותי בתנועת ידיים — שנינו ידענו, שזה הסוף שלי. יותר לא שמענו אחד על אודות השני עד לגמר המלחמה.

הנס התרחש. צבי ואני נפלנו איש על צוואר רעהו ב־1945, בתל־אביב.

בעת עיסוקי בחדשים האחרונים בהכנת ספר זכרון זה דירבנה אותי המחשבה על השרידים המעטים, המחכים בקוצר רוח לקבל לידיהם את הספר המוכן. לנגד עיני עמדה תמיד דמותו של צבי בין המחכים.

את הספר כבר לא נוכל להגיש לו, — אך תהיינה שורות אלה ציון לזכרו.

יהי זכרו ברוך.

משה שוובר ז״ל

עם חתימת הספר הגיעה אלינו מניו־יורק הידיעה המע־ציבה על פטירתו של משה בן שמואל שוובר, ז״ל, אחד היוזמים והפעילים בועד להוצאת ספר הזכרון לקהילת בז׳זוב, שכבר לא זכה לראותו.

משה, ז״ל, היה יליד 1917, בן למשפחה מכובדת. עבר את מסלול לימודיו בילדותו ב״חדר״, בבית ספר יסודי ובבית ספר התיכון בעיירה.

כרוב נערי העיירה היה חדור הכרה ציונית, והיה חבר בתנועת הנוער גורדוניה. היה צנוע, רציני, שקדן וחרוץ, עם נטיה ללמוד כל דבר עד שרשיו.

עם סיום לימודיו בגימנסיה המקומית ובאין אפשרות לעלות ארצה, עבר לצרפת, בה גר אחיו המבוגר, במטרה להמשיך בלימודיו; אולם מסיבות שונות הדבר לא הת־אפשר לו.

עם כיבוש צרפת על ידי הקלגסים הגרמניים ערכו הם מצוד על כל היהודים הזרים והמהגרים, שהתגוררו בצרפת, ומשה, ז״ל, ניצל בנס מצפורני הגסטאפו, שעלו כבר על עקבותיו. הוא הצליח לברוח לשווייץ, שם התגוררה אחת מאחיותיו.

אחרי שחרור צרפת חזר לשם, בא בברית הנישואים עם וורה לבית גורדון, תבדל״א, ילידת ווינה. מצרפת עברו לניו־יורק, שם הקימו את ביתם, ושם גידלו את ילדיהם.

בארה״ב המשיך את פעילותו הציונית, והשתתף בכל הפעולות למען ישראל.

נעים־הליכות, מצטיין ביושר אישי, טוב־לב וחברות אמת עמוקה.

ביקר כמה פעמים בארץ, ונפגשנו ביחד — חבריו וידידיו. כל פגישה היתה לנו חוויה בלתי נשכחת של העלאת זכרו־נות משותפים והתרפקות על שנות הנעורים בעיירה, טרם חורבן.

בשנים האחרונות לקה בלבו. ביום 28.6.84, באחד ההת־קפים שפקדוהו — נפטר.

מותו הפתאומי השאיר את משפחתו ואותנו, חבריו וידידיו, אבלים ודואבים.

יהי זכרו ברוך!

ספר זכרון

קהילת בּרזיב
(בּזוזוּב)

רעדאגירט דורך

אברהם לעוויטע

ארויסגעגעבן דורך די ברעזיווער לאנדסלייט

דאס שטעטל
וואס איז געווען...

די היים
וואס איז געווען...

פאַרוואָרט

די שטרעבונג און דער ווילן אַרויסצוגעבן אַ ספר זכרון געווידמעט דעם אָנדענק פון די קדושים פון שטעטל, האָבן עקזיסטירט אין משך פון יאָרן און מען האָט פיל גערעט דאַוועגן אויף די צוזאַמענטרעפן און יערליכע "הזכרות", אָבער די שוועריקייטן זענען גיווען אַזוי פיל און אַזוי גרויס, אַז ס'איז שווער געווען זיך פאָרצושטעלן אַז די זאַך וועט אַמאָל אויסגעפירט ווערן.

קודם כל דער מאַנגל אין כוחות. ברעזיוו איז געווען אַ קליין שטעטל מיט ווייניק יידן. עס זענען נישט געווען ביי אונדז קיין שרייבער וואָס זאָלן שילדערן ס'לעבן אין שטעטל און קיין היסטאָריקער וואָס זאָל פאָרשן זיין פאַרגאַנגענהייט. אָבער די הויפט שוועריקייט פאַר וועלכער מיר זענען געשטאַנען איז געווען דאָס עס האָט זיך נישט געפונען דער מענטש וואָס זאָל זיך פאַרנעמען מיט דער זאַך און גרייט זיין צו נעמען אויף זיך די לאַסט.

מיט אייניקע יאָר צוריק האָט ה' חיים באַנק דער פאָרזיצער פון קאָמיטעט אַרויסצוגעבן דאָס יזכור בוך, זיך אָנגעהויבן ערנסט פאַרנעמען מיט דער זאַך. ער האָט געווידמעט דערצו אַלע זיינע כוחות און זיך איבערגעגעבן דערמיט מיט לייב און זעל. ער האָט באַאיינפלוסט פאַרשידענע מענטשן, געווירקט און איבערצייגט. אַ דאַנק זיין איבערגעגעבענער טעטיקייט איז ערמעגליכט געוואָרן אויסצופירן דאָס גרויסע ווערק, און דערפאַר זענען מיר אַלע, אים שולדיק אַ גרויסן דאַנק.

מיר האָבן אָנגעהויבן אונדזער אַרבעט זעהר שפעט, ווען די צאָל לעבן געבליבענע און געראַטעוועטע פון דעם גרויסן פייער, ווערט וואָסאַמאָל קלענער. מיר האָבן זיך געווענדעט צו אַלע שטעטישע אין דער גאַנצער וועלט — ווייניקע האָבן זיך אָנגערופן. אַ גרעסערע באַטייליקונג, וואָלט געקענט געבן אַ ברייטער בילד פון שטעטל און פון די מענטשן, און דאָס פון פאַרשידענע אַספעקטן.

טייל פון די, צו וועלכע מיר האָבן זיך געווענדעט, האָבן מן הסתם געוואָלט שרייבן, אָבער עס איז זיי שווער געווען אָנצוהויבן — די געפילן האָבן זיי פאַרפלייצט. דאָס איז אונדז אַלעמען באַקאַנט. די לאַסט איז געפאַלן אויף אַ קליין הייפל וואָס האָט זיך דערמיט פאַרנומען.

מיר פרעטענדירן נישט אויף פרייזן און רעדן זיך נישט איין אַז אונדזער אַרבעט איז אַ פאָלקאָמענע. מיר ווייסן, אַז עס פעלט נאָך פיל דערצו. אָבער אפילו ווען מיר קענען נישט אויפשטעלן קיין פרעכטיקן דענקמאָל פאַר אונדזערע נאָענטע, זענען מיר נישט באַפרייט פון דער פליכט אָוועקצושטעלן מינדעסטנס אַ באַשיידענע מצבה צו זייער אָנדענק.

מיר האָבן געפרואווט שילדערן אייניקע פון די געשטאַלטן אין שטעטל, מענטשן פון אַלע שיכטן: אָנגעזעענע בעלי בתים און פשוטע פאָלקס מענטשן, ספעציעלע טיפן און יידן פון "אַ גאַנץ יאָר". פאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן נישט געקענט שרייבן וועגן אַלע, ווי מיר וואָלטן עס געוואָלט, יעדער איינער איז געווען אַ וועלט פאַר זיך, מיט זיינע שטרעבונגען, געפילן און האָפענונגען, מיט זיין פאַרזונקענע פאַרגאַנגענהייט און פאַרשניטענע צוקונפט. יעדער פון זיי איז ווערט פאַראייביקט צו ווערן, יעדן פון זיי קומט אַ קבר און אַ מצבה. נאָר ווייניקע זענען ליידער דערמאנט געוואָרן. פאַר די, וועלכע מיר האָבן נישט געהאַט די מעגליכקייט באַזונדערס צו דערמאַנען — זאָל דאָס דאָזיקע יזכור בוך, זיין אַן־אַלגעמיינע מצבה צו זייער אנדענקונג.

מיר האָבן אויך געוואָלט דערציילן איבער דעם לעבנס־שטייגער אין שטעטל, איבערן טאָג־טעגליכן לעבן און אַלע זיינע אויסדרוקן. די וואָכן־טעג מיט דער שווערער האַראַוואַניע און שווערן קאַמף פאַר דער עקזיסטענץ און די שבת און יום טוב טעג — טעג פון דערהויבונג און "נשמה יתירה".

די מענטשן פון שטעטל זענען געווען געבונדן איינער מיטן אַנדערן, יעדער האָט זיך באַטייליקט אין זיין שכנס שמחה און אין זיין טרויער, אַלע זענען געוואַקסן צוזאַמען, איינער ביים אַנדערן. די מיידלעך האָבן בדרך כלל געפונען זייערע באַשערטע אין די דערנעבנדיקע שטעטלעך און זייערע מענער האָבן זיך נאכהער אָנגעשלאָסן אין די שטעטלישע געזעלשאַפט און זיך דאָרט איינגעבירגערט. די בחורים זענען נאָך דער חתונה, אַריבער אין די וואוין־ערטער פון זייערע פרויען, און פלעגן קומען פון צייט צו צייט אין שטעטל, צו באַזוכן זייערע קרובים און גיין אויף קבר־אבות.

דורות לאַנג האָט זיך געצויגן דאָס לעבן. די קינדער האָבן געטראָגן די נעמען פון זייערע עלטערנס עלטערן, וועלכע זענען געגאַנגען פון דער וועלט, און ווען זיי זענען דער־וואַקסן געוואָרן און אויפגעבויט אַן־אייגענע משפחה, האָבן ז״י איבערגעפירט די נעמען פון די נפטר געוואָרענע עלטערן צו די קינדער וואָס זיי האָבן געבוירן. "משהלע יאַנקאַלעס" איז געווען דער פאָטער פון "יאַנקאלע משהלעס" און "זעליג רוניעס" איז געווען דער זון פון "רוניע זעליגס" די דורות

קייט האָט זיך געצויגן ביז ס'איז געקומען די נאצי מגפה און מיט אַ בלוטיקער האַק זי אַזוי אכזריותדיק איבערגעהאַקט.

☆

פאַרשטייט זיך, אַז אין קורצע שילדערונגען קען מען נישט אַרומנעמען און שאַפן אַ פילזייטיק בילד איבערן שטעטל, מען קען עס אויך נישט שילדערן אין אַן־איינהייטליכער פאָרם. ס'שטעטל האָט זיך די גאַנצע צייט אַנטוויקלט, זיך געענדערט, די מענטשן־פּאַנאָראַמע האָט זיך געטוישט, ס'לעבן איז גע־פלאסן און זיך געביטן, ווי ס'וואַסער אין אַ טייך.

די פאָרטשריט איז אָנגעקומען אויך אין שטעטל, און האָט ווי אַ צוג־ווינט אויפגעבראָכן אירע טירן און פענצטער. אין לויף פון געציילטע יאָרן האָט זיך געענדערט דער לעבנס אַרט, דער געדאַנקען־גאַנג און די געזעלשאַפטליכע סטרוקטור.

די השפעה פון אַלטן דור וועלכע איז אַמאָל געווען דאָמי־נירענד און האָט אַרומגענומען דעם גאַנצן ציבור, איז איינ־געשרומפּן געוואָרן און זיך באַגרעניצט בלויז אין די ווינקלען. די צייט האָט ווי אַ ווינט צובלאָזן די פּליעווען, דאָס מינדער־ווערטיקע און בטלנישע, און די זאָמען־קערנער האָבן אַריבער־געטראָגן צו דעם נעכסטן דור, בלויז דאָס פּאָזיטיווע און ווערטפולע.

מיר האָבן זיך באַמיט צו שילדערן דאָס שטעטל פון דער פריעסטע צייט וואָס מיר געדענקען נאָך. וואָס מער די צייט איז ווייטער פון אונדז, איז איר באַגריפן־וועלט אינטע־רעסאַנטער.

מיר האָבן געוואָלט נאָך אויפכאַפּן די אויטענטישע צויבער־פולע אַטמאָספערע איידער זי פאַרשוואונדעט. אפשר וועלן אונדזערע קינדער, וועלכע האָבן נישט זוכה געווען צו קענען זייערע זיידעס און באָבעס, באַקומען אַ באַגריף איבער די תמימותדיקע און פאַרבנרייכע וועלט, וואָס עגזיסטירט נישט מער און אפשר אַזוי אַרום וועט אונדז געלונגען זיי צו דער־נענטערן צו די וואָרצלען.

☆

דער טייל איבער דער שואה און חורבן ענטהאַלט עדות און שילדערונגען פון דער שרעקליכער תקופה, אָנהויבנדיק פון קריגס אויסברוך אין סעפּטעמבער 1939 ביז צו דער ענדע פון דער מלחמה אין מאַי 1945, ווען עס איז צוריק באַנייט געוואָרן דער קאָנטאַקט צווישן די געבליבענע, וועלכע האָבן אָנגעהויבן צו מאַכן דעם בילאַנס פון בלוט און קרבנות.

צו דִי קונפטיקע דורות איז געווענדעט די אָנווייזונג: "זכור את אשר עשה לך עמלק", און אויף אונדז געבליבענע, ליגט די פליכט פון "למען תספרו לדור אחרון" — דערציילן ביז צים לעצטן דור

מיר — וועלן שוין קיינמאָל נישט פאַרגעסן. די גרויליכע איבערלעבונגען טראָגן מיר אין אונדזער זעעל. צוליב דעם לעבנס־דראַנג און אפשר צוליב דעם פּחד פאַר די רעזולטאַטן, פּרואוון מיר זיי אַוועקשטופּן אין דער זייט. אָבער זיי שווימען אויף אין אונדזערע נאַכט קאשמאַרן און אין געשפּענספולע חלימות. די דאָזיקע חרוב געוואָרענע וועלט איז אַ טייל פון אונדזער וועזן, זי לעבט אין אונדז און מיר לעבן אין איר.

כ'וועל דערציילן בלויז איינעם פון מיין אָפטע חלומות.

..כ'בין אָנגעקומען אין שטעטל מיט אַ קלאַפּענדיק האַרץ און דערשטיקטן אָטעם. אַלץ איז לער, ווי כ'האָב זיך פאַר־געשטעלט. איך גיי, — ניין, איך לויף אַהיים. כ'ווייס, כ'וועל דאָרט קיינעם נישט טרעפן. איך מוז זען כאָטש ס'הויז. אָט איז עס. די טיר איז אָפן. די שענק אויפגעפּראַלט — אַ צוטרעטענע אויסגערויבטע נעסט, פאַרניכטעט דורך אַן־אכזר־יותדיקן רויב־פויגל. די שטוב זאַכן וואַלגערן זיך אויף דער בריק פאַרלאָזט און באַדעקט מיט שטויב. אַלץ ליגט ווי זיי האָבן עס איבערגעלאָזט איידער זיי זענען אַרויסגעטריבן געוואָרן. ס'האַרץ קלאַפּט האַסטיקער. איך זוך עפּעס אין וואָס זיך אָנצוכאַפּן, עפּעס וואָס מען קען פילן פון זיי. איך לויף פון איין געגנשטאַנד צום צווייטן ווי אַ ווינט. וועלכע זאַך האָבן זיי געהאַלטן אין דער האַנט אין די לעצטע מינוטן?

פּלוצים שטויסט זיך אָן מיין בליק אויף דער מזוזה ביי דער טיר — אָט, איז די זאַך וואָס האָט אָנגעזאַפּט זייער לעצטע טרער ווען זיי האָבן זיך געשייט פון זייער היים און לעבן וועלכע האָבן, חרוב־געוואָרענע און איינגעפאַלענע, זיך אַרויפּ־געשיט אויף זייערע קעפּ. דאָ, קען מען נאָך פילן זייער וואַרעמען אָטעם, זייערע קושן...

כ'האָב זיך צוגעקלעפּט צו דער מזוזה מיט אַ ספּאַזמאַטיש געוויין... און זיך אויפגעוועקט. אויך יעצט ווען כ'שרייב די דאָזיקע שורות שטיקן מיך די טרערן אין האַלדז...

ניין, מספּיד זיין קענען מיר נישט. גרעסערע און בעסערע פון אונדז זענען נישט בכוח געווען דערצו. דאָס איז איבער די מענטשליכע כוחות. מיר וועלן זיך נאָר אָנשליסן צו אַלע פאַריתומטע און צוזאַמען מיט זיי זאָגן: יתגדל ויתקדש!

אברהם לעוויטע

אברהם לעוויטע

אונדזער שטעטל בזשאזאוו - ברעזיוו

אונדזער שטעטל בזשאָזאָוו אָדער ווי מען האָט עס גערופֿן אין יידיש — ברעזיוו, — ליגט אין דרום־מערב גאַליציען אין די סוב־קאַרפּאַטן, אין אַ געגנט וואו ס׳געפֿינען זיך מינעראַלע קוואַלן און נאַפֿט־גרובנס.

ברעזיוו איז געווען אַ פּאָוויאַט־שטאָט און צו איר האָבן געהערט בערך 70 דערפֿער און שטעטלעך, צווישן זיי דינאָוו, יאַשניצע, דאָמבראָדז א. א. בעת די וואַלן צום פּוילישן "סיים" איינמאָל אין עטליכע יאָר, איז דאָס לאַנד געטיילט געוואָרן אויף פֿאַרשידענע וואַל־קרייזן און יעדער קרייז האָט אויס־געוויילט אייניקע דעפּוטאַטן. ברעזיוו האָט געהערט צום פּשעמישלער וואַל־קרייז. אַדמיניסטראַטיוו האָט ברעזיוו גע־הערט צו דער לעמבערגער "וואָיעוואָדסטווע".

הגם געציילטע דערפֿער אין ברעזיווער פּאָוויאַט זענען געווען באַזעצט פֿון אוקראַינער, אין דער שטאָט גופֿא און אין דער איבערוויגענדער מערהייט פֿון די ישובים אין דער אומגעבונג, איז די באַפֿעלקערונג געווען, אַ ריין פּוילישע.

צוליב אינערלעכע פּאָליטישע סיבות, האָט די פּוילישע מאַכט צוגעשלאָסן עטליכע פּאָוויאַטן מיט אַ ריין פּוילישער באַפֿעלקערונג צו דער לעמבערגער וואָיעוואָדסטווע, וועלכע האָט געציילט אַ גרויסע צאָל אוקראַינער — און דאָס כּדי צו פֿאַרשטאַרקן דאָרט די פּוילישע השפּעה.

אגב, אויך די עסטרייכישע מאָנאַרכיע, וועלכע האָט גע־הערשט אין גאַליציען איידער פּוילן איז ענטשטאַנען, האָט אויך אויפֿן זעלבן אופֿן געטיילט דעם ראַיאָן און צוליב ענליכע סיבות, ווייל אויך עסטרייך איז געווען פֿאַראינטערעסירט צו הערשן איבער אַ געמישטער באַפֿעלקערונג מיט געגנ־געזעצטע נאַציאָנאַלע אינטערעסן, וועלכע נייטראַליזירן איינע די אַנדערע.

דאָס שטעטל איז געווען אַ קליינס און כּמעט ווי נישט באַקאַנט. די צאָל איינוואוינער דערין איז געווען אַ 6—5 טויזנט און דער פּראָצענט יידן דערינטער איז געווען פֿאַר־העלטנמעסיק אַ נידעריקער אין פֿאַרגלייך מיט אַנדערע שטעט און שטעטלעך אין גאַליציע. ווי געשאַצט האָט די יידישע קהילה אין ברעזיוו געציילט בערך 1300 נפֿשות (ש. בראַונ־שטיין אין זיין בוך (אין פּויליש) "די יידישע באַפֿעלקערונג אין פּוילן צווישן ביידע וועלט מלחמות" — גיט אָן, דאָס אין יאָר 1931 זענען אין ברעזיוו געווען 1031 נפֿשות).

איינע פֿון די סיבות וואָס ברעזיוו איז נישט געווען באַקאַנט אויסערהאַלב דער נאָענטער סביבה, איז געווען דערפֿאַר, ווייל ס׳איז נישט געווען דאָרט קיין באַן־ליניע.

פֿון ברעזיוו קיין מזרח און דרום פּוילן, איז מען געפֿאָרן דורך דער באַן סטאַציע אין סאַניק, און קיין מערב און צפֿון — פֿון דער סטאַציע אין רימאַנאָוו, ביידע אַ מרחק פֿון 20 ק״מ אונגעפֿער.

יעדן טאָג גאַנץ פֿרי, פֿלעגן אַרויספֿאָרן בעלי עגלות מיט פֿערד און וואָגן און געפֿירט פּאַסאַזשירן צו די ביידע סטאַציעס און פֿאַרנאַכט זענען זיי צוריקגעקומען. פֿון סאַניק פֿלעגן סוחרים אויך באַשטעלן סחורה און די וועגן זענען צוריק־געקומען געלאַדנט מיט פּראַכט.

אין די לעצטע יאָרן פֿאַר די קריג איז אויך געווען אַ מאָטאָריזירטע קאָמוניקאַציע. קיין סאַניק איז אַרויסגעפֿאָרן יעדן טאָג אַהין און צוריק, אַן׳אויטאָבוס און קיין רימאַנאָוו אַ טעקסי. לאַסט, האָט מען ווייטער געפֿירט מיט פֿערד און וואָגן.

אויף דער אַדרעס פֿון די בריוו קיין ברעזיוו האָט מען באַצייכנט: ברעזיוו ביי סאַניק, "קליין פּוילן" — ווי מען האָט גערופֿן גאַליציע.

די שטעטישע ענינים אין מאַגיסטראַט זענען געפֿירט געוואָרן דורך עטליכע פּוילישע איינגעזעסענע איינפֿלוסרייכע משפּחות — "מיעשטשאַנעס" און פֿון צווישן די דאָזיקע מיוחס־דיקע פּוילישע משפּחות איז געוועלט געוואָרן דער בירגער־מייסטער פֿון שטאָט. צום שטאָט־ראַט זענען געוועלט געוואָרן אויך יידן.

די באַלייכטונג אין שטעטל איז געווען דורך פּשוטע נאַפֿט־לאָמפּן. אין פֿאַרמעגליכע הייזער און אין עפֿנטליכע פּלעצער זענען געווען ספּעציעלע נאַפֿט לאָמפּן מיט אַ קייליכ־דיקן קנויט, וועלכע מען האָט גערופֿן "בליץ לאָמפּן".

אין די קלויזן און בית מדרש פֿלעגט מען ביינאַכט צוטיילן די לערנער, ליכט, און זיי זענען געזעסן ביי די ספֿרים האַלטנדיק אַ ברענענדיק ליכט אין דער האַנט.

אין יאָר 1928 איז אַריינגעבראַכט געוואָרן קיין ברעזיוו עלעקטרישער שטראָם, און דאָס איז מן הסתּם געווען איינס פֿון די הויפּט־געשעענישן אין דער געשיכטע פֿון שטעטל.

אין ברעזיוו זענען נישט געווען קיין אינדוסטרי אונטער־נעמונגען און קיין מיליטער קאַסערנען. די שטעטלישע יידן, אויסער די פּראָפֿעסיאָנעלע אינטעליגענץ און כּלי קודש, האָבן זיך מפֿרנס געווען פֿון מסחר, קליין האנדל און מלאכה, צו־שטעלנדיק די באַדערפֿענישן פֿון די פּויערן אין די אַרומיקע דערפֿער.

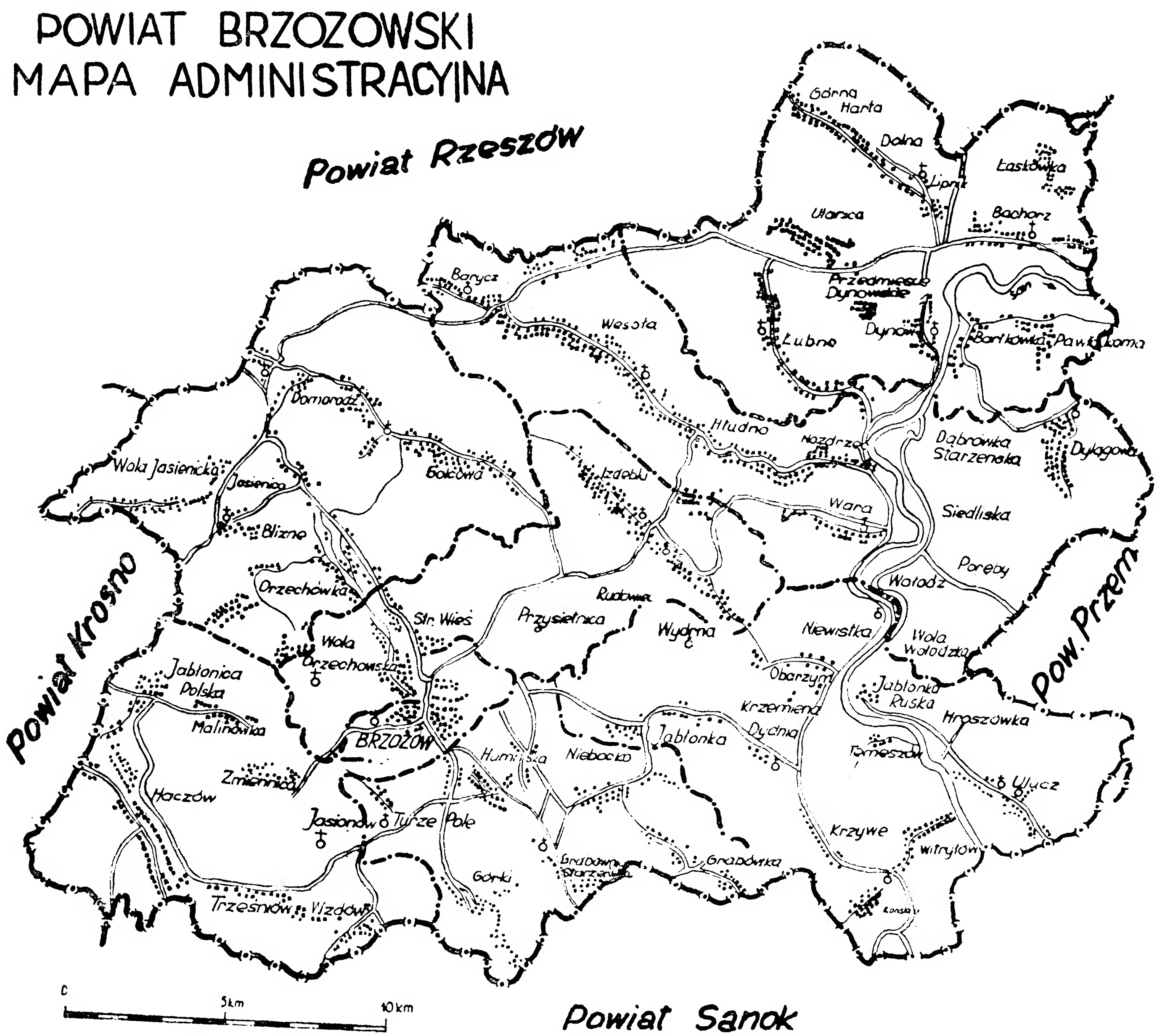
זייענדיק אַרומגערינגלט מיט אַ גרויסע דאָרפֿישע באַפֿעל־קערונג, וואָס איר לאַנדווירטשאַפֿטליכע פּראָדוקציע האָט פֿיל איבערגעשטיגן די לאָקאַלע באַדערפֿענישן, האָבן אייניקע סוחרים זיך פֿאַרנומען מיט אַוועקשיקן די פּראָדוקטן אויסער דעם שטעטל, הויפּטזעכליך קיין קאַטאָוויץ און פֿון דאָרט

זענען זיי עקספּאָרטירט געוואָרן אין די מערבדיקע אינ־דוסטריעלע לענדער. די פּוילישע אייַנוואוינער זענען געווען מוניציפּאַלע און רעגירונגס באַאַמטע, לערער אין די פאָלקס שולן און גימנאַזיום, האַנטווערקער, אַקאַדעמישע באַרופן און אויך זיך מפרנס געווען פון לאַנדווירטשאַפט.

אין די 30־קער יאָרן מיטן שטייגן פון אַנטעסעמיטיזם און פּראָקלאַמירן אַ בויקאָט אויף יידישע געשעפטן, האָבן די פּאָליאַקן זיך אָנגעהויבן פאַרנעמען מיט מסחר, באַקומענדיק שטיצע פון פאַרשידענע אַנשטאַלטן און "פּאַטריאָטישע" קרייזן.

אין די אַרומיקע דערפער זענען געווען אַ קליינע צאָל יידן, איינצלנע משפחות אין אַ דאָרף, און זיי זענען געווען פאַרבונדן מיט דער קהילה אין שטעטל, וועלכע האָט צוגע־שטעלט זייערע רעליגיעזע באַדערפעניש.

כמעט אין אַלע דערפער זענען געווען מנינים צו די שבת־דיקע און יום־טובדיקע תפילות, וואָס פלעגן פאָרקומען אין הויז פון איינעם פון די מתפללים. פון די דערפער אין וועלכע ס'איז שווער געווען צוזאַמענצושטעלן אַ מנין, פלעגן אַלע מענער אָנהויבנדיק פון בר־מצוה עלטער, קומען פאַר יום־טוב, ספּעציעל פאַר די ימים נוראים, אין שטאָט אַריין, געבליבן

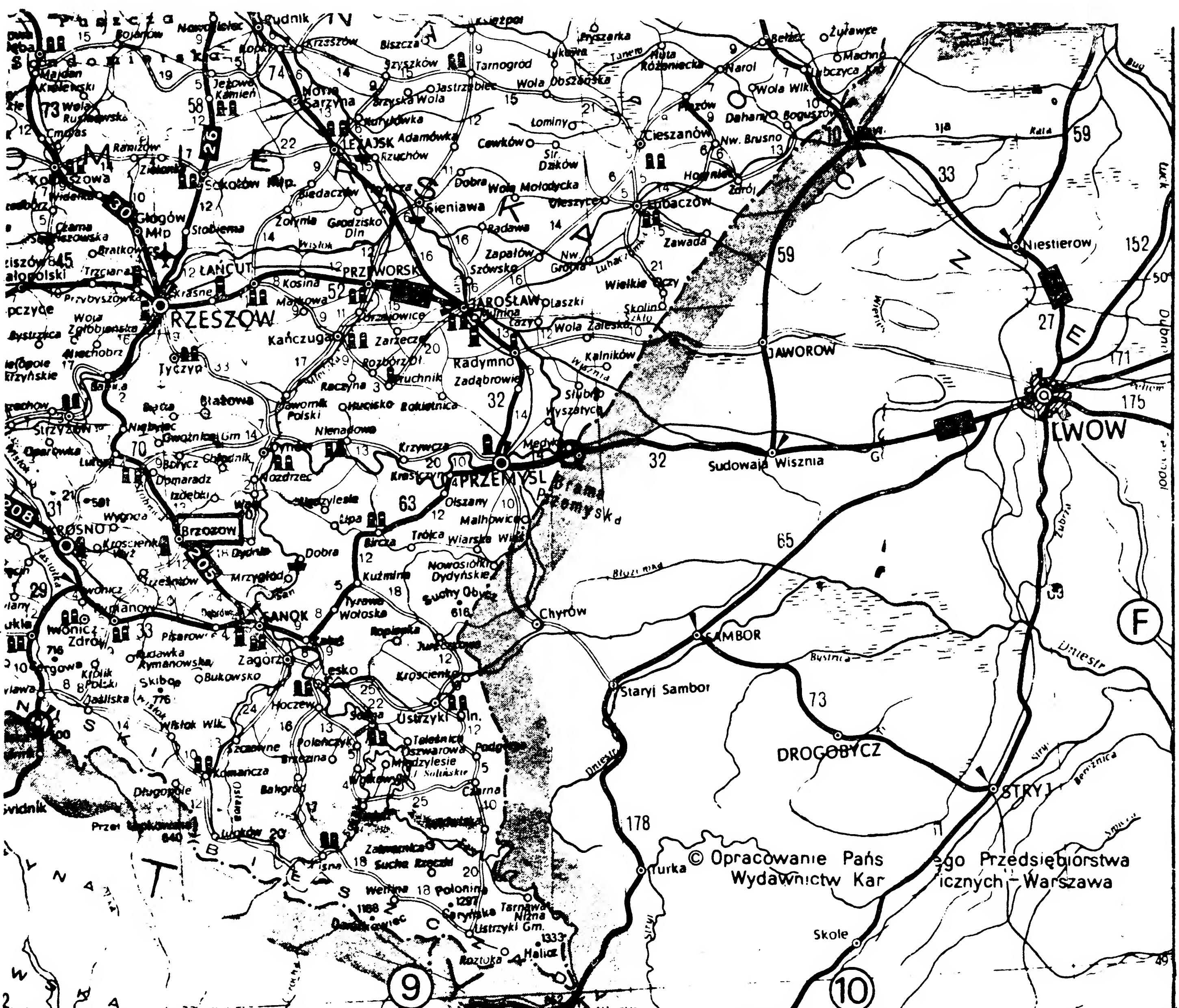
ברעזעווער פּאָוויאַט — אַדמיניסטראַטיווע מאַפּע

דאָרט איבער יום־טוב, כדי צו דאַווענען אין איינעם פון די בתי תפילה.

בעת דער עסט־רייכישער הערשאַפט, איז די יידישע קהילה, ווי מען האָט זי דעמלט גערופן "קולטוס־געמיינדע", געווען אַ זעלבסטשטענדיקע אינסטיטוציע מיט אויטאָנאָמישע קאָמפּעטענץ אויפן רעליגיעזן און קולטורעלן געביט. די עסטרייכישע מאָנאַרכיע האָט געגעבן די עטנישע מינדערהייטן אין אירע גרעניצן, פאַרשידענע רעכט אויפן געביט פון רעליגיעזן קולט, אַלס פאַרגיטיקונג פאַר די נאַציאָנאַלע און פּאָליטישע באַגרעניצונגען.

אויך אין פוילנס צייטן איז די יידישע קהילה געווען אָפיציעל אַנערקענט דורך די מאַכט, אירע רעכט זענען געווען פאַראַנקערט אין די געזעצן פון דער מדינה. דער קהילה־ראַט איז געוועלט געוואָרן דורך דעמאָקראַטישע וואַלן און די ראַט־מענער האָבן אויסגעוועלט פון צווישן זיך דעם ראש הקהל. אַלע אָנגעהעריקע צום יידישן גלויבן, האָבן אָנגעהערט צו דער קהילה און זענען געווען פאַרפליכטעט צו צאָלן אירע שטייערן, וועלכע זענען געזעצלעך אויפגעמאָנט געוואָרן, צוגלייך ווי די מוניציפּאַלע שטייערן.

בעת די וואַלן צום קהילה־ראַט אין די צוואַנציקער יאָרן,

מאַפּע פון צענטראַל־גאַליציע

די מאַפּע איז פון נאָך דער צווייטער וועלט קריג. די גרעניץ ביי פּשעמישל איז פון נאָכן אַנעקסירן מזרח גאַליציע (היינט מערב אוקראינע) צו סאָוויעט־רוסלאַנד.

האָט זיך געפירט אַ קאַמף צווישן פאַרשידענע חסידישע גרופּן, וואָס זענען געווען קאָנצענטרירט אין צוויי הויפּט לאַגערן: ריזשינער חסידים וועלכע מען האָט גערופן "קלויזניקעס", ווייל זיי האָבן געדאַוונט אין די קלויזן סאַדיגורע, טשאָרטקאָוו און באיאַן, און פון דער אַנדערער זייט די חסידים פון די גאַליציעשע רביים ווי דינאוו, סאָנדז, בוקאָווסק א. א. וועלכע האָבן געדאַוונט אין בית מדרש און מען האָט זיי גערופן "בית מדרשניקעס", יעדער צד האָט געהאַט זיין אייגענעם רב.

אין די שפּעטערע יאָרן ווען דער פּאָליטישער באַוואוסטזיין און די פּאַרטייען טעטיקייט, האָבן זיך אַנטוויקלט, האָבן זיך פאַרמאָסטן ביי די וואַלן, די ציוניסטישע באַוועגונג און די ארטאדאָקסישע פּאַרטיי — אגודת ישראל.

די קהילה טעטיקייט אין שטעטל איז געווען אַ גאַנץ באַגרעניצטע און האָט אַרומגענומען בלויז געוויסע רעליגיעזע באַדערפענישן ווי כשרע שחיטה, רבנות, אויפהאַלטן די מקווה און ס׳בית הקברות. (די טהרה און קבורה פון נפטר זענען אויסגעפירט געוואָרן פרייוויליק דורך דער "חברה קדישה").

די שוחטים האָבן נישט גענומען קיין געלט פון די וועלכע האָבן זיך באַנוצט מיט זייער שחיטה; זייער געהאַלט איז געצאָלט געוואָרן דורך דער קהילה, און די, האָט אויפגעמאָנט כ׳געלט, דורכן פאַרקויפן שחיטה צעטלעך.

די הויפּט־טעטיקייט אויפן געביט פון קולטור און ערציאונג איז געווען אויסער די ראַמען פון דער קהילה און איז געמאַכט געוואָרן דורך די פּאָליטישע באַוועגונגען און וואלאנטאַרע פאַראיינען.

אויך די סאָציאַלע און פילאַנטראָפּישע הילף איז געפירט געוואָרן אויף אַ וואלאנטאַרן אופן. ביי כראָניש קראַנקע, וועלכע האָבן זיך גענויטיקט אין שטענדיקער אויפזיכט, פלעגן קומען יעדע נאַכט צוויי בחורים "נעכטיקן". זיי האָבן זיך אָרגאַניזירט אין קלויז אָדער צווישן שכנים, און פלעגן זיך טוישן לויט דער רייע. די בחורים זענען געזעסן אַ גאַנצע נאַכט ביים קראַנקנס בעט, זיך אָפּגעגעבן מיט אים, דערלאַנגט וואָס מען דאַרף, און אַזוי אַרום ערמעגלעכט די מידע משפחה מענטשן, זיך אַביסל אויסרוען.

די מיטלען פון דער גמילות חסדים קאַסע, זענען געווען באַשיידן און אירע מעגליכקייטן באַגרעניצט, פּראָפּאָרציאנעל צו די גרויסע באַדערפענישן. די וואָס האָבן אמיינסטן געטון אויף דעם געביט, זענען געווען יחידים, וועלכע פלעגן באָרגן פון זייער געלט די אָרעמע קליינהענדלער, וועלכע האָבן זיך גענויטיקט אין מזומן כדי איינצוקויפן סחורה צום מאַרק־טאָג. זיי האָבן געהאָלפן געדרוקטע סוחרים, וועלכע ס׳איז שווער אָנגעקומען צו באַצאָלן זייערע וועקסלען אין אַ באַשטימטן טערמין און ס׳האָט זיי געדראָט די וועקסלען זאָלן געשיקט ווערן צום "פּראָטעסט".

אָרגאַניזירטע סאָציאַלע הילף איז כמעט נישט געווען אין שטעטל. שטיצע דורך אַן־אינסטיטוציע, ווערט געווענלעך געגעבן נאָך אַ ווענדונג, און די לייטונג באַהאַנדלט צוערשט די ביטע און באַשטעטיקט זי, נאכהער ווערט אַלץ פאַרשריבן א. ז. וו. נאָר דער וואָס האָט שלום געמאַכט מיט דער סטיגמאַ פון אַ צדקה־נעמער קען דערפון גענוסן. דאַגעגן איז געווען אָנגענומען צדקה אין טראַדיציאנעלן זין, פון העלפן נויטבאַדערפטיקע, וועלכע האָבן אויס בושה צו קיינעם זיך נישט געווענדעט. דאָס איז געטון געוואָרן אויף אַ דיסקרעטן אופן מיט טאַקט, מייניסטנס אַנאנים, כדי נישט צו פאַרשעמען.

אַ פאַרשפּרייטער מנהג איז געווען דאָס צוויי יונגעלייט זענען אַרומגעגאַנגען צווישן די בעלי בתים צוזאַמענעמען געלט אויף צדקה. קיינער האָט נישט געפרעגט אויף וואָספאַרע צוועק דאָס געלט איז באַשטימט און ווער עס וועט דערפון גענוסן. די זאַמלער אַליין האָבן עס נישט געוואוסט, זיי האָבן נאָר געקענט דעם וואָס האָט זיי געשיקט. פאַר די ימים טובים, באַזונדערס פאַר פסח, וואָס די הוצאות אויף צוגרייטן דעם יום טוב — זענען גרויסע, זענען איינגעאָרדנט געוואָרן ספּעציעלע זאַמלונגען — "קמחא דפסחא", אָדער "מעות חיטין". אויך האָט מען באַשטייערט בעלי יכולת אויף האָלץ אויף ווינטער פאַר נויטבאַדערפטיקע. אַלץ איז געמאַכט געוואָרן דיסקרעט, כדי נישט חלילה צו באַליידיקן די וועלכע האָבן דערפון גענאָסן.

כדאי צו דערמאַנען, אַ צדקה אינסטיטוציע פון אַן־אַנדערן סאָרט, וואָס איז געווען איינגעפירט אין פיל שטעטלעך: "אָפּפּארטיק געלט" — אַ סומע געלט וואָס די צדקה־גבאים פלעגן טיילן פאַר די פרעמדע הייזער־גייער, כדי זיי זאָלן מוותר זיין אויף זייערע "רעכט" צוזאַמענצונעמען נדבות.

היות ווי ביי יידן עגזיסטירט אַ כלל פון "כל הפושט יד — נותנים לו" האָבן זיך געמערט די פּראָפעסיאנעלע קבצנים, וועלכע פלעגן קומען מיט אייגענע פערד און וועגן פון ווייטע מקומות, האָבן געוואַנדערט פון שטעטל צו שטעטל, געגאַנגען איבער די הייזער, פארבלאָנדזעט אויך אין גויאישע הייזער, און דאָרט פלעגט מען אויף זיי אָנרייצן די הינט און זיי פאַרטרייבן מיט קללות און זידל־ווערטער, אַריינגעמענדיק אין כלל שוין אַלע "יידן־פּאַראַזיטן" א. ז. וו.

כדי אויסצומיידן בושות, איז איינגעפירט געוואָרן דער סיסטעם פון "אָפּפּארטיק געלט". גבאים האָבן צוזאַמענגענומען יעדע וואָך ביי אַלע איינוואוינער אַ סומע געלט כדי עס צוטיילן צווישן די וואַנדערענדע אָרימעלייט, וועלכע האָבן דערפאַר זיך פאַרפליכטעט, מער נישט צו גיין איבער די הייזער אין שטעטל.

דער דאָזיקער "אָבמאַך" האָט זיך געלוינט אויך פאַר די קבצנים, דען ער האָט זיי איינגעשפּאָרט צייט און מי, דורכצוגיין פון הויז צו הויז, און האָט ערמעגליכט דורכצופאָרן מערע שטעטלעך און אויך דאָרט באַקומען "אָפּפּארטיק געלט".

אויפן געביט פון אַלגעמיינער ערציאונג זענען געווען אין שטעטל צוויי עלעמענטאַר שולן, יעדע פון זיבן קלאַסן, איינע באַזונדעס פאַר יונגלעך און די אַנדערע פאַר מיידלעך. דאָס געזעץ פון "פאַרפליכטענדע עדוקאַציע" איז צוואַר איינגעפירט געוואָרן באַלד נאָך פוילנס אַנטשטיין, אָבער פון אָנפאַנג, האָבן פיל פרומע יידישע עלטערן זיך אַרויסגעדרייט פון שיקן די יונגלעך אין דער אַלגעמיינער שול, מורא האָבנדיק אַז די וועלטלעכע לימודים וועלן ביי זיי צונעמען די גאַנצע צייט און וועט זיי ברענגען צו ביטול תורה.

אין די שפּעטערע יאָרן, האָט די מאַכט שטרענג אויפגעפּאַסט אויף דער אויספירונג פון געזעץ און די לימודים אין שול האָבן אַרומגענומען אַלע תלמידים אין שטעטל.

די מיטל שול, די גימנאַזיום, איז אַנטשטאַנען נאָך אין די עסטרייכישע צייטן. צוליבן מאַנגל פון אַן־אַנטשפּרעכנדן בנין, זענען די קלאַסן געווען צושפּרייט און די לעקציעס האָבן זיך געפירט אין עטליכע בנינים, ווייט איינער פון אַנדערן. מיטן אויפשטעלן די נייע גימנאַזיע געביידע, זענען אַלע קלאַסן אַריבער אַהין. די צאָל יידישע שילער אין גימנאַזיום איז פון אָנפאַנג געווען אַ קליינע, אָבער טראָץ די שוועריקייטן וואָס די לייטונג האָט געלייגט אויף זייער וועג, איז די צאָל תלמידים געוואַקסן סוקצעסיוו, פון יאָר צו יאָר.

די יידישע ערציאונג איז נישט געווען אָרגאַניזירט; די "חדרים" זענען געווען פּריוואַטע און די עלטערן האָבן באַצאָלט דעם "שכר לימוד" די מלמדים. די העברעאישע שול — ווי מען האָט גערופן די העברעאישע לעקציעס פאַר דערוואַקסענע — זענען געגעבן געוואָרן דורך אַ לערער, וועלכער איז געברענגט געוואָרן דורך דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, און זענען באַצאָלט געוואָרן דורך די שילער זעלבסט. אויך די אָרטאָדאָקסישע מיידל שול "בית יעקב", וואָס איז געגרינדעט געוואָרן דורך דער "אגודה", האָט זיך אויסגעהאַלטן פון שכר לימוד פון די עלטערן און שפּענדונגען פון די סימפּאַטיקער.

די יוגנט באַוועגונגען "גורדוניה", "השומר הדתי", "עקיבא" (אַלגעמיינע ציוניסטן), "צעירי אגודת ישראל" א. א., האָבן געפירט אַ פאַרצווייגטע קולטורעלע טעטיקייט. זיי האָבן אָרגאַניזירט לעקציעס און פאָרטראַגן אויף פאַרשידענע טעמאַטן ווי יודאַיקאַ, יידישע געשיכטע, ארץ ישראל, ציוניזם, ליטעראַטור א. ז. וו.

די פאָרלעזונגען זענען געגעבן געוואָרן דורך אָרטיקע און אויסערליכע רעפערענטן. מען האָט אויך אָרגאַניזירט אַמאַטאָרן פאָרשטעלונגען און פון צייט צו צייט זענען געברענגט געוואָרן וואַנדערענדע טעאַטער טרופּן. אין שטעטל זענען אויך געווען צוויי עפנטליכע יידישע ביבליאָטעקן: איינע אין דער ציוניסטישער פאַראיין "בית יהודה" און די אַנדערע אין דעם פאַראיין א. נ. "י. ל. פרץ".

די ביבליאָטעקן האָבן אַנטהאַלטן פיל ביכער פון דער יידישער און העברעאישער קלאַסישער ליטעראַטור. אין די לעצטע יאָרן, האָבן די ביבליאָטעקן אַריינגעברענגט פיל ביכער אין דער פּוילישער שפּראַך, פון די שאַפונגען פון די פּוילישע שרייבער און איבערזעצונגען פון דער אַלגעמיינער ליטעראַטור.

די ביבליאָטעקן האָבן געהאַט אַ גרויסן חלק אין דער גייסטיקער אַנטוויקלונג פון דער יידישער יוגנט אין שטעטל און אין דער פאַרברייטערונג פון אירע האָריזאָנטן.

✡

די געשיכטע פון ברעזיוו, הייבט זיך אָן אין אָנפאַנג 14־טן יאָרהונדערט אַלס דאָרף. די געגנט אין וועלכער ברעזיוו געפינט זיך, האָט זיך, אין דער צייט פון דער פּויליש־ליטווישער מלוכה, גערופן "טשערוואָנאַ רוש" און האָט געהערט צום געביט וואָס האָט געהייסן "זשעמיאַ סאַנאָצקאַ".

אין יענער צייט האָט דער קעניג "קאַזשימיערזש דער גרויסער", אָנגעהויבן באַזעצן וויסטע שטחים כדי צו באַפעסטיקן די מלוכה גרעניצן. לויט ווי עס איז דעמלט געווען אָנגענומען, זענען נייע דערפער געגרינדעט געוואָרן אויף פאָלגענדן אופן: אַ באַקאַנטע פאַרדינסטפולע פּערזענלעכקייט, איז באַשטימט געוואָרן אַלס אונטערנעמער, און ער האָט פאַר אַן־אַנטשפּרעכנדן לוין, געברענגט פויערן, אָרגאַניזירט דעם ישוב און אים באַזעצט.

כדי דאָס אָרטשאַפט זאָל זיך קענען שנעל אַנטוויקלען, האָט דער קעניג באַפרייט די קאָלאָניסטן פון שטייערן, אָפּצאָלונגען און אַרבעט פאַרן קעניג — במשך 20 יאָר. עס געפינט זיך אַ דאָקומענט פון יאָר 1353 וועגן דער לאָקאַציע פון דאָרף בזשאָזאָוו. אויך די שכנותדיקע דערפער, דאַמראַדז און בליזנע, זענען אַנטשטאַנען אין זעלבן יאָר.

די נאָרוואָס געגרינדעטע דערפער אין דער געגנט, האָבן זיך גענויטיקט אין אַ שטעטל צו קענען דאָרט פאַרקויפן זייערע פּראָדוקטן און איינקויפן די נויטיקע סחורות. היות ווי אין דער אומגעגנט זענען נישט געווען קיין שטעט, האָבן די בישאָפן, צו וועלכע דאָס דאָרף בזשאָזאָוו האָט געהערט, גענומען עס פאַרוואַנדלען אין אַ שטעטל. איבער דער גענויער דאַטע, ווען דאָס דאָרף בזשאָזאָוו איז געוואָרן אַ שטעטל, געפונען זיך נישט קיין שום דאָקומענטן. אין יאָר 1403 ערשיינט נאָך אין די דאָקומענטן, בזשאזאוו אַלס דאָרף, און אין אַן־אָפיציעלן אַקט פון יאָר 1413 געפונען מיר שוין, דאָס דער מיליטער קאָמענדאַנט, זינדראַם, באַשטעטיקט, דאָס ער האָט באַקומען פון פּשעמישלער בישאָף, "אויפן גאַנצן לעבן", דאָס דאָרף פּשישיעדניצע נעבן דעם ש ט ע ט ל בזשאזאוו.

פאַר דעם פּלאַץ אויף אויפצובויען דאָס שטעטל, איז אויסגעוועלט געוואָרן דער מזרחדיקער שטח פון פריערדיקן דאָרף בזשאזאוו, ביי די גרעניצן פון דאָרף הומניסק. מען האָט אויסגעקליבן אַ שטח וואָס איז לייכט צו פאַרטיידיקן — אַ פלאַכער באָדן מיט אַ שיפּוע, וואָס לאָזט זיך אַראָפּ צום טייך סטובניצאַ.

כדי צו אַנטוויקלען דעם האַנדל, איז אויסגעוועלט געוואָרן דאָס אָרט אויף אַ פּונקט, וואו עס קרייצן זיך די וועגן: 1) פון לוואָוו דורך פּשעמישל דינאוו, בזשאזאוו, רימאַנאוו — קיין אונגארן. 2) פון סאַנאָק דורך בזשאזאוו לענגאויס דעם טייך סטאבניצא, קיין דאמראדז, און ווייטער קיין זשעשאוו (ריישע) אָדער קראסנא.

עס זענען אָנגעצייכנט געוואָרן די שטחים, און מען האָט אָנגעהויבן אויפשטעלן אַ לענגליכן "רינק" און גאַסן, וואָס צווייגן זיך אָן פון אים. ביי דער זייט פון דעם שטעטישן געבוי, זענען נאָך געבליבן אין שטעטל אַלטע דאָרפישע געביידן אין דער צפון־מערבדיקער זייט, פון דער צייט ווען ס'איז נאָך געווען אַ דאָרף.

דאָס געוועזענע דאָרף בזשאזאוו האָט מען אָנגעהויבן רופן "סטאַראַ וויעש", וואָס איז פון אָנפאַנג געווען אַ פאָרשטאָט און דערנאָך געוואָרן אַ זעלבסטשטענדיק דאָרף מיטן דאָזיקן נאָמען.

דאָס אָרטשאַפֿט א.נ. "בזשאזאוו" ערשיינט אין די דאָקו־מענטן, ווי געזאָגט, אין 14־טן יאָרהונדערט און דווקא אין די דאָקומענטן פון די שפּעטערע יאָרן, געפונט זיך דער נאָמען אין אַ פאַרגרייזטער פאָרם ווי "ברעסען", בזשעזאוו, און עס געפונט זיך זאגאר אַ שטאָט־סטעמפּל פון יאָר 1775 מיט דער אויפשריפט "SIGILLUM CIVITATIS, BREZOW", ברעזאוו, ממש ווי מען האָט גערופן ס'שטעטל אין יידיש — ברעזיוו.

די שטאָט איז געווען אַרומגערינגלט מיט שוץ־וואַלן און די פאָרשטעט אַרום, זענען גערופן געוואָרן לויט זייער פּאָ־זיציע צו די שוץ־וואַלן, אָדער לויט דעם באָדן־געבוי. די פאַרשטאָט "האראביק" וואָס באַדייטעט "אַ הארב", און אַ בערגל, "פאדוואַל" — באַדייטעט אונטער די וואַלן. דער נאָמען פון דער פאָרשטאט "בארקאווקע" קומט פון דעם לאַטיינישן וואָרט "פארקוס" — חזיר, ווייל דאָרט זענען גע־ווען די חזיר־שטאַלן פון די בישאָפן.

דאָס שטעטל איז געווען אַן־אייגנטום פון די בישאָפן און האָט זיי געדינט אַלס רעזידענץ אין פאַרלויף פון הונ־דערטער יאָרן. נאָך לאַנגע קאַמפן צו ווערן זעלבסטשטענדיק, האָט ס'שטעטל זיך ענטגילטיק באַפרייט פון דער קירכע העגעמאָניע, ערשט אין מיט 18־טן יאָרהונדערט.

✡

דאָס אויביקע היסטאָרישע מאַטעריאַל איז גענומען געוואָרן פון בוך, "זעקס הונדערט יאָר בזשאזאוו" אַרויסגעגעבן אין יאָר 1959 דורך דעם פוילישן קאָמיטעט צו באַצייכענען דאָס געשעעניש. וועגן יידן ווערט כמעט ווי נישט דערציילט אין דערמאַנטן בוך, אויסער די געשעענישן אין דער שואה. די דאָזיקע פראַגמענטן ברענגען מיר אין אַן־אנדער אָרט אין אונדזער בוך.

איבער די טעטיקייט פון יידן אין ברעזיוו במשך די דורות וואָס זיי זענען דאָרט געזעסן, איבער זייער ביישטייער צו דער אַנטוויקלונג פון שטעטל — ווערט אין דעם בוך נישט דערמאַנט, אפילו מיט איין וואָרט.

עס ווערט דאָרט ציטירט אַ דאָקומענט פון יאָר 1748, אין וועלכן די גלחים עצהן דעם פּשעמישלער בישאָף נישט צו ערלויבן צו וואוינען אין שטעטל פאַר יידן, כופרים און סכיז־מאַטיקער (אָפּנויגער פון דער קירך), און נישט צו געבן זיי קיין צוטריט צום מסחר, אויסער אין ירידים און יאָר־מאַרקן. (ס'וואונדערט אונדז, דאָס די גלחים האָבן געמיינט, אַז די בישאָפן נויטיקן זיך אין אַזעלכע עצות).

טראָץ דער זעלבסשטענדיקייט פון שטעטל איז די השפּעה פון דער קירך, דערין, געווען אַ דאָמינאַנטע. די קירך איז אויך געווען אַן־אייגנטימערן פון גרויסע שטחים ערד און גיטער אין שטעטל און סביבה. די דאָזיקע ריזיקע פאַרמעגנס זענען געווען אין זייער באַזיץ ביז צום צווייטן וועלט־קריג.

אויף דער נאָענטער וואַלד מיט די הייל־קוואַלן און סאַנאַ־טוריומס פאַר די גלחים, האָבן געהערט צו דער קירכע און אין די דרייסיקער יאָרן האָבן מיר זיך נאָך דאָרט אַנגעשטויסן אויף שילדן, מיט דער אויפשריפט "פאַר יידן איז דער איינ־טריט פאַרבאָטן". פון דעם געזאָגטן קען מען זיך לייכט פאָר־שטעלן אַז אין דער צייט ווען דער קאַטוילישער קלער האָט דאָרט געהערשט, האָבן יידן נישט געהאַט קיין דריסת רגל אין שטעטל.

נאָך דער ערשטער צוטיילונג פון פוילן אין יאָר 1772, איז גאַליציע אַרונטערגעפאַלן אונטער דער הערשאַפט פון עסט־רייך. אין יאָר 1781, האָט דער קייזער יאָזעף דער צווייטער, אַרויסגעגעבן אַ דעקרעט, וואָס ערלויבט פּראָטעסטאַנטן און אַנדערע קריסטליכע סעקטן — זיך צו באַזעצן, קויפן הייזער און פאַרמעגנס, ווי אויך איינצוטרעטן אין די "צעכן" (פאַר־שלאָסענע פאַרבאַנדן פון בעלי מלאכות), אין אַלע שטעט און דערפער. אין רעזולטאַט דערפון האָט אויך ברעזיוו אויפ־געהערט צו זיין אַ שטאָט בלויז פון איינוואוינער, אַנגעהעריקע צו אַן־איינהייטליכן גלויבן.

דאָס גענויע יאָר פון דעם אָנפאַנג פון יידישן ישוב אין ברעזיוו איז שווער פעסטצושטעלן, זייענדיק ווייט פון די אַרכיוון און היסטאָרישע אַקטן.

לויט ווי מען איז זיך משער האָבן יידן געלעבט אין די אַרומיקע דערפער, זענען געשטאַנען אין האַנדלס פאַרבינדונג מיטן שטעטל און האָבן זיך דאָרט באַזעצט אין מאָמענט ווען די זאַך איז זיי ערמעגליכט געוואָרן. עס איז באַקאַנט אַז די פאַמיליע ווילנער, האָט געוואוינט מיט דורות צוריק אין דאָרף יאַטשמיר, און ס'איז גאַנץ מעגליך, אַז זיי האָבן זיך דאָרט געפונען איידער ס'זענען געווען יידן אין שטעטל.

ס'זענען מן־הסתם געווען יידישע משפחות אויך אין אַנ־דערע דערפער אין דער סביבה אָבער היינט צו טאָג איז נישט מער מעגליך עס אויסצוגעפינען.

ר' אברהמלע רייך שיחי', דער זקן פון שטעטל, געדענקט, דאָס פאַר דעם ערשטן וועלט־קריג האָט מען אין שטעטל געשאַצט לויט די מצבות, אַז דאָס אַלטע בית הקברות, עגזיס־טירט איבער הונדערט יאָר, ס'הייסט פון יאָר 1800 אונגעפער.

פון דער אַנדערער זייט קען מען מיט זיכערקייט פעסט־שטעלן, אַז יידן האָבן זיך נישט געקענט געפונען אין שטעטל פאַר 1781, דאָס יאָר, ווען ס'איז פאַרעפנטליכט געוואָרן דער אויבן־דערמאַנטער דעקרעט פון קייזער יאזעף דער צווייטער, וואָס ערלויבט, נישט־קאַטוילישע קריסטן זיך צו באַזעצן אין שטעטל. אַזוי ווי דער דעקרעט באַציט זיך נישט צו יידן, וועמענס רעכט זענען זיכער געווען קלענער ווי פון די קריסטן, קען מען אָננעמען, אַז עס האָט נאָך באַשטימט גע־דויערט אייניקע יאָר ביז די יידן האָבן זיך געקענט באַנוצן מיט דעם אויפגעפענטן טירל פון דעם נייעם מצב און אַריינ־געדרינגען אין שטעטל.

בסך הכל קענען מיר אָפּשאַצן, אַז דער יידישער ישוב אין ברעזיוו האָט זיך אָנגעהויבן אין ענדע 18־טן יאָרהונדערט, און פון זיין אַנטשטיין, ביז ער איז אָפּגעמעקט געוואָרן אין דער שואה, האָט ער עגזיסטירט בערך 150 יאָר.

מענטשן פון שטעטל וועלכע איך האָב געקענט
(אַ בריוו)

מיין קוזין, ר׳ יואל ווילנער שיחי׳, דער זון פון ר׳ ישראל ווילנער ז״ל, איז געבוירן אין יאָר 1898 און איז אַוועק פון ברעזיוו קיין ווין אין יאָר 1915. ס׳איז אים געלונגען צו פאַר־לאָזן ווין, נאָכן אַריינמאַרש פון די נאַציס ימ״ש, איז אָנגעג־קומען אין די פאַראייניקטע שטאַטן און וואוינט יעצט אין לאָס אַנדזשעלעס.

אין דעם דאָזיקן בריוו ענטפערט מיר ר׳ יואל אויף מיינע פראַגן איבער מענטשן פון שטעטל, וועלכע ער געדענקט און דאָביי דערציילט ער אין קורצע ווערטער, איבער זיי. זיין ענפער ווערט געברענגט, ווי ער האָט עס געשריבן, אויסער אייניקע לייכטע אויסבעסערונגען.

א. ל.

☆

...ובכן, וועגן דעם אַלטן בית הקברות:

איך אַליין געדענק נישט ווען מען האָט עס געגוצט, אָבער כ׳בין זיך משער, אַז עס איז נאָך געווען טעטיק ווען איך בין געבוירן געוואָרן. איך ווייס, דאָס אונדזער עלטער־זיידע, ר׳ יהושעלע ז״ל, וועלכער האָט פאַרקויפט בראַנפן אין זיין "פראַפּינאַציע", ליגט אויפן אַלטן "בית עולם". אונדזער זיידע, ר׳ אברהמאַלע ווילנער ז״ל, אָדער ווי מען פלעגט אים רופן "אברהמאַלע יאַטשמירער" וואָס איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1902, איז שוין באַהאַלטן אויפן נייעם בית הקברות, און "בין זיידע לזיידע" איז אַ דורך בערך 6 יאָר.

ר׳ שמשון שוחט ז״ל איז געווען דער שוחט ביי די "בית מדרש" מענטשן, ס׳הייסט פון סאַנדזער, בעלזער און בוקאָווסקער חסידים. די רוזשינער חסידים, די קלויז מענטשן, האָבן געהאַט אַ צווייטן שוחט — ר׳ יוסף גליקמאַן ז״ל און זיי פלעגן נישט עסן פון ר׳ שמשונס שחיטה, נישט דערפאַר ווייל זיי זענען געווען זיינע געגנער, נאָר דערפאַר ווייל ער איז געווען אַ זקן מופלג און מען האָט געזאָגט אַז זיינע הענט ציטערן שוין. פון דער שחיטה פון ר׳ דוד שוחט (לאַמפּין), וואָס איז געווען ר׳ שמשונס ממלא מקום — האָבן אַלע געגעסן. ר׳ דוד איז געווען אַ יונגערמאַן "אַ ברען", און אַן־אויסגעצייכנטער בעל תפילה מיט אַ פיינער שטימע.

ר׳ אהרן פינטשובסקי ז״ל איז געווען אַ מלמד מיט איין שטאַפּל העכער איבער ר׳ יעקב שלמה ז״ל, דער דרדקי מלמד. ר׳ אהרן איז געווען אויף דער זעלבער מדרגה ווי ר׳ משהלע יאַנקאַלעס (פייגנבוים) ז״ל — בייביידע האָט מען געלערנט חומש אין רש״י און פון זיי איז מען אַריבער צום גמרא און תוספות מלמד ר׳ יוסף בירנבוים, וועלכער איז געווען ר׳ אהרנס איידעם און מען האָט אים גערופן אויפן שווערס נאָמען — יוסף אהרנס.

יעצט וועל איך ברענגען אויך עטליכע פרטים איבער נאָך איין חשובן מענש, וואָס דו אברהם האָסט נישט באַוויזן אים צו קענען, ווייל ער איז נפטר געוואָרן אין דעם ערשטן וועלט קריג. די מלחמה האָט געברענגט מיט זיך אַ צומישונג אויף די וועלט און ס׳איז אַנטשטאַנען אַ "דור הפלגה" — ווען נישט, וואָלט אַזאַ ייד נישט פאַרגעסן געוואָרן.

ס׳איז געווען אין ברעזיוו אַ ייד וועלכן מען האָט גערופן ר׳ ישראל אברהמאַלעס (ווילנער) אָדער ר׳ ישראל יואל הערץ׳ס — אויפן נאָמען פון זיין שווער — דאָס איז געווען מיין פאָטער ז״ל. זיין אהבת התורה איז נישט צום איבער־שרייבן. זיין גאַנץ לעבן איז געווען געווידמעט לימוד התורה און זיין התמדה איז געווען אָהן אַ שיעור. ער איז געזעסן אין טשאַרטקאָווער קלויז און געלערנט יומם ולילה. די עלטערן פון לייטישע בחורים, וועלכע האָבן געוואָלט אַז זייערע זין זאָלן זיין לומדים, האָבן זיי געשיקט צו ר׳ ישראל און איך האָב אויך געלערנט מיט זיי, ש״ס און פוסקים, ביז די מלחמה איז אויסגעבראָכן. ווען דו ל. אברהם וואָלסט מיר געבאָרגט דיין פעדער, וואָלט איך געקענט שילדערן זיינע מעלות און זיין גדלות אין תורה, אָבער וואָס קען מען פאַר־לאַנגען פון אַזאַ פשוטע פעדער, ווי מיינע?

ווען דער רב איז נישט געווען אין דערהיים אָדער ווען ער איז געשלאָפן זיין נאָכמיטאָג שלאָף, איז מען געקומען צו מיין טאַטן מיט אַ "שאלה". מיין טאַטע פלעגט שיקן די וואָס האָבן זיך צו אים געווענדעט, צו ר׳ לייבאַלע יאַטשמירער וועלכער איז געווען אַ גרויסער תלמיד חכם, אָבער אַביסל "לא עלינו", ער זאָל מיר עס מוחל זיין. ר׳ לייבאַלע האָט פאַרטריבן די אַריינקומענדע, מיט זידל ווערטער און ביטערע קללות. ווען מען איז צוריקגעקומען צום טאַטן, האָט ער מסכים געווען צו פסקענען.

דער טאַטע ז״ל איז געפאָרן קיין ווין בלויז אויף עטליכע טעג כדי צו באַזוכן דעם טשאַרטקאָווער רבין זי״ע און אויך כדי זיך צו זען מיט די קינדער וועלכע זענען כמעט אַלע געווען אין ווין. דאָס איז געווען שוין נאָכדעם ווי די רוסן זענען צוריק אַרויסגעטריבן געוואָרן פון שטעטל און פיל פליכטלינגע זענען צוריקגעקומען אַהיים. אין ברעזיוו איז דעמלט געווען די טיפוס עפידעמיע ר״ל אין גרעסטן ברען. מיינע שוועסטער האָבן געפּרואווט משפיע זיין אויפן טאַטן ער זאָל בלייבן אין ווין און אָפּלייגן די רייזע אַהיים, אָבער ער האָט נישט מסכים געווען. ער האָט געטענהט, אַז ס׳גאַנצע שטעטל איז פול מיט קראַנקע און ס׳האָט זיך נישט ווער אָפּצוגעבן מיט זיי. אַהיימקומענדיק איז ער אפילו קיין איין נאַכט נישט געשלאָפן אין זיין בעט, נאָר ער איז געגאַנגען פון הויז צו הויז העלפן די קראַנקע. איך דערמאָן זיך דאָס

טראָץ זיין פחד, האָט ער אויך מיך געשיקט נעכטיקן אין די הייזער פון די טיפוס קראַנקע. דען עס איז פשוט נישט געווען קיין אַנדער ברירה, ווייל יעדעס הויז איז געווען פול מיט קראַנקע און ס'איז נישט געווען ווער ס'זאָל זיי דערלאַנגען אַ לעפל וואַסער.

אַזוי האָב איך געטון, ביז כ'בין געפאָרן קיין ווין. אין דריי חדשים שפעטער, האָט זיך דער טאַטע ז"ל אויך אָנגי־שטעקט מיט דער קראַנקהייט און איז נפטר געוואָרן ה' טבת 1915. ער איז געווען דער לעצטער קרבן אין שטעטל און די מגפה האָט אויפגעהערט. יהי זכרו ברוך.

אברהם יקירי! כ'האָב דאָס געפיל, דאָס אויב מען גיט אַרויס אַ ספר זכרון פון שטעטל און מען וועט נישט דערמאָנען דערין ר' ישראל אברהמאַלעס — וועט עפּיס פעלן דערין, און דאָס ספר וועט נישט זיין פאַלקאָם. איך האָף אַז עס וועלן זיך געפינען נאָך מענטשן פון שטעטל, וועלכע האָבן אים געקענט און זיי וועלן קענען וועגן אים דערציילן. אויף דיר, אברהם און אויף דיינע חברים, קען איך זיך נישט פאַר־לאָזן. ס'איז נישט חלילה אייער שולד, נאָר פשוט, איר זענט געבוירן געוואָרן אַביסל צו שפּעט...

היינט צו טאָג קענען מענטשן פון אַמעריקאַ אָדער ישראל, אפילו נישט פאָרן אויף "קבר אבות", צוליב דעם גרויזאַמען חורבן.

(באַמערקונג פון אַדרעסאַט: טראָץ ר' יואלס צווייפלען דערין, ערלויב איך מיר צוצוגעבן אַ פּאָר ווערטער איבער זיין פאָטער ז"ל. איבער זיין בקיאות אין תורה האָב איך פיל געהערט אין מיינע יונגע יאָרן, אין דער היים, און אויך פון פאַרשידענע מענטשן וועלכע האָבן אים געקענט. ער איז געווען דער שטאָלץ פון דער משפחה. ס'האָט מיר דערציילט וועגן אים ר' שימעלע פרנס הי"ד דער זיידע פון ר' משה פרנס ז"ל, וועלכער איז געווען זיינס אַ לאַנגיעריקער שכן: — "דיין פעטער, ר' ישראל ז"ל איז געווען, נישט בלויז אַ גרויסער תלמיד חכם, נאָר אויך זיין גאַנצע אויפפירונג איז געווען ווי פון אַ צדיק גמור. ער האָט מקיים געווען דעם מאַמר "הוה מקדים בשלום כל אדם" — ככתבו וכלשונו, און קיין שום מענטש, מענער פרויען און קינדער איז נישט גע־לונגען אים, דער ערשטער צו באַגריסן". — איינמאָל האָבך געפרואווט — האָט ר' שימעלע דערציילט — אים "אויס־צוכאַפּן" און כ'האָב זיך שטילערהייט אַרונטערגעגנבעט אונטער זיינע פּלייצעס און ווען כ'האָב שוין געהאַלטן ביים עפנען ס'מויל אים צו באַגריסן, האָט ער זיך פלינק אויסגעדרייט און מיט זיין גוטמוטיקן שמייכל מיך מקדים געווען: "גוט מאָרגן, ר' שמעון!).

אגב, אפשר האָסטו געקענט אין ברעזיוו אַ יונגערמאַן מיטן נאָמען מענדאַלע אברהם איטשעס (מענדאַלע דיק הי"ד). ער איז געווען אַ "שם דבר" אין שטעטל. זיין פאָטער איז געווען אַ קצב און מענדאַלע פלעגט אים העלפן אין דער יאַטקע. זייענדיק שוין אַ דערוואַקסענער בחור פון 18 יאָר, האָט ער באַשלאָסן זיך צו נעמען לערנען תורה. ער איז געקומען צו מיין פאָטער ז"ל, געלערנט ביי אים מיט גרויס התמדה און געוואָרן אַ גרויסער תלמיד חכם. ער איז געווען מיט 4 יאָר עלטער פון מיר און ער איז געגאַנגען מיט מיר כמעט יעדע נאַכט נעכטיקן ביי קראַנקע.

ר' אליעזר פאַס ז"ל — איך געדענק אים זער גוט. ער האָט געהאַט צוויי זין: יוסקע און יצחק — יצחק האָט גע־שפּילט פידל. דער אַלטער פאַס איז כמעט געווען אַ דאָקטאר אין שטעטל. מען קען זאָגן אַז ער איז געווען אַ "דאָקטאר פאַרן דאָקטאר". מען האָט נישט גערופן קיין דאָקטאר ביז ר' אליעזר האָט נישט אונטערזוכט קודם דעם קראַנקן. ער האָט באַשטימט אויב מען ברויכט אַ דאָקטאר אָדער מען קען זיך באַגנוגן מיט זיינע רעצעפּטן — באַנקעס אויפן הינטן אָדער פיאַווקעס אויף די זוילן. איך בין געווען אַ קרענקלעך קינד און ער פלעגט מאַכן ביי מיר פיל "וויזיטן". נאָך זיינע "רעצעפּטן" האָבך שוין געוואוסט, אַז עס וועט מיר גאָרנישט העלפן און כ'וועל מוזן גיין צוריק אין "חדר" אַריין.

ר' זעליג ווילנער ז"ל — איך איך אַליין האָב אים נישט געקענט, נאָר זיין נאָמען געדענק איך. ער האָט פאַרקויפט שנאַפּס אין זיין "פראַפּינאַציע". ער האָט געהאַט אַ טאָכטער מיטן נאָמען רוניע און מען האָט זי גערופן — "רוניע זעליגס" (רוניע, די פרוי פון גדליה פּילער הי"ד).

ר' יוסף ווילנער ז"ל איז געווען אַ טייערער בכבודי־קער און גלייכצייטיק באַשיידענער מענטש. ער האָט געהאַט צוויי הייזער און דריי טעכטער: חיהטשע ז"ל די ערשטע פרוי פון ר' אברהמאַלע רייך יבדל"א, די צווייטע — טויבע און די דריטע, שפּרינצע — די פרוי פון מענדל לויפער, ר' שלום לויפערס זון הי"ד. זיין ברודער איז געווען ר' דוד מלך "פון די ווילקעס", וועלכער איז געווען אַ גרויסער בעל צדקה און פלעגט ברענגען גאַנצע וועגן מיט פּראָדוקטן און זיי צעטיילן צווישן אָרעמעלייט. ער האָט זיך משדך געווען מיטן אַלטשטעטער רב — כ'האָב פאַרגעסן זיין נאָמען — זיינערצייט איז ער געווען באַרימט אַלס גרויסער גאון. (באַ־מערקונג: זיין טאָכטער, בריינטשע פון די ווילקיס, אָדער בריינטשע דוד מלך'ס איז געגאַנגען אין די וועגן פון איר פאָטער און זי פלעגט פאַר יעדן יום טוב דורכפאָרן אין די אָרעמע געסלעך פון שטעטל מיט אַ וואָגן באַלאָדנט מיט קאַרטאָפל און גרינצייג און עס צוטיילט צווישן די נויטבאַ־דערפטיקע). די ברידער, ר' יוסף און ר' דוד מלך, זענען געווען די זין פון ר' קלמן ווילנער פון יאטשמיר און לויט ווי מיר קומט אויס, איז ר' קלמן געווען דער ברודער פון אונדזער עלטער זיידן ר' יהושעלע.

ר' אליעזר כהן ז"ל, דער פאָטער פון ר' ישראל כהן ז"ל (נפטר געוואָרן אין ישראל) איז געווען דער זון פון טויבע און ר' דוד הערשאַלע, וועלכער איז געווען אַ משמש ביים רבין ר' יוסף דער זון פון דעם באַרימטן צדיק ר' הערש פון רימאַנאָוו זי"ע.

יוסף "זייגערמאַכער" — איז ר' יוסף טייג ז"ל. ער האָט געהאַט אַ ווינקל־געשעפט אין ר' שלום לויפערס הויז. זיין פאַמיליע איז נישט פון ברעזיוו און כ'ווייס נישט פון וואַנען ער שטאַמט (אַריבער שפעטער קיין ווין).

ר׳ אפרים שטיגליץ ז״ל איז געווען אַן־אײדעם ביי ר׳ שמואל קינצלער און זיין פרוי לויצע ז״ל, ער האָט געהאַט אַ גרויס שניט געשעפט און ער איז געווען, אויב כ׳האָב נישט קיין טעות, דער גרעסטער עושר אין שטעטל. אויסערדעם איז ער געווען אַ תלמיד חכם און אַנאַנגעזעענער מענטש. ער האָט געהאַט עטלעכע טעכטער און איין זון, ר׳ לייביש שטיגליץ ז״ל.

ר׳ ישראל דים ז״ל איז געווען אַ קוזין פון אונדזער באָבע פייגאַלע ז״ל און איך געדענק ווי ער איז געשטאַנען ביי איר בעט פאַר דער פטירה. ער האָט גערעט צו איר און זי האָט אים געענטפערט ביז דער לעצטער רגע. וואָס זיי האָבן דעמלט גערעט, געדענק איך שוין נישט... ער איז געווען אַ קלוגער ייד און אַ פייערדיקער חסיד. ער פלעגט נאָכזאָגן שאַרפע תורה־ווערטער פון זיין רבין.

ר׳ איטשע בער ווינער ז״ל איז געווען זיינערצייט אַ זיידענער יונגערמאַן און אַ גרויסער תלמיד חכם. די גאַנצע שטאָט האָט זיך באַצויגן צו אים מיט גרויס כבוד און דרך־ארץ. זיין פרוי האָט מען גערופן טויבאַלע. מיין פאָטער ז״ל האָט אים זייער געשעצט. דאָס איז אַלעס וואָס איך ווייס וועגן אים.

ר׳ שמעלקע בראַף ז״ל, געשטאַמט פון שטעטל וויעלאָ־פאָלע. זיין פרוי האָט מען גערופן נחמה. זיינע פיר זין האָבן גוט געקענט: יחיאל, דודל, יעקב און מענדל, וועלכער איז געווען מיין חבר און איז נפטר געוואָרן מיט עטלעכע יאָר יאָר צוריק אין אַנטווערפּן. די טעכטער האָב נישט געקענט. ער האָט געהאַט געלונגענע און גוט דערצויגענע קינדער. תמיד איז געווען ביי זיי פריילעך אַפילו אין די שווערסטע צייטן. ווען מען האָט ביי זיי געזונגען "זמירות", האָבן זיך פאַרזאַמלט ביי זייער הויז פיל מענטשן און זיך צוגעהערט מיט גרויס הנאה, באַזונדערס זומער ווען די פענצטער זענען געווען אָפן.

איך דערמאָן זיך אַן־אינטערעסאַנטע געשיכטע: דער עלצטער זון יחיאל, וואָלף ענגעל (?) און מיין ברודער קלמן, זענען אַמאָל אַהיימגעקומען אויף אורלויב פון עסטרייכישן מיליטער און זיי האָבן געהאַט אַ פּראָבלעם ווי אַזוי אַריינ־צוקומען אין דער טשאָרטקאָווער קלויז אָהן פּיאות. די בחורים האָבן געקויפט אין פּשעמישל "פּיאות" און זיי צוגעקלעפּט צום פּנים און אַזוי זענען זיי אַריינגעקומען אין קלויז. דו קענסט דיר פאָרשטעלן וואָספאַרע רושם די "פּיאות" האָבן דאָרט געמאַכט...

ר׳ קופּל צוויק ז״ל. זיין פאָטער האָב נישט געקענט און כ׳ווייס נישט פון וואַנען ער איז געקומען קיין ברעזשאָו. איך האָב געקענט זיין ברודער ר׳ ישראל צוויק ז״ל. אין אונדזער פאַמיליע האָט מען אים גערופן "דער פעטער ישראל־טשע". ער איז נפטר געוואָרן מיט 80 יאָר צוריק און זיין ווייב, די מומע לאַהטשע איז געווען אַ שוועסטער פון די באַבע פייגאַלע.

ר׳ קופּל צוויק האָט געהאַט 6 זין און צוויי טעכטער. דער עלצטער זון, נתן, האָט זיך אַראָפּגענומען אַ פינגער כדי נישט צו דינען ביי מיליטער (נפטר געוואָרן אין אמעריקא). די אַנדערע זין: יצחק מענדל (נפטר געוואָרן פאַר דער מלחמה אין לעמבערג), שלמה, משה, קלמן און לייב. איינע פון די טעכטער איז געווען פייגע (חתונה געהאַט מיט מענדל גאָלד־פישער ז״ל, וועלכער איז געשטאָרבן אין מיט די דרייסיקער יאָרן).

ר׳ אנשל שוואַרץ ז״ל האָט געהאַט עטלעכע ברידער, איך געדענק בלויז איינעם פון זיי — ר׳ מענדל שוואַרץ ז״ל, וועלכער האָט געוואוינט ביים בית מדרש. ער איז געווען דער פאָטער פון ר׳ אליעזר שוואַרץ, דער שווער פון ר׳ יהושע ראט ז״ל וועלכן מיר האָבן אַלע גוט געקענט.

ר׳ שמואל פענער ז״ל, דער פאָטער פון ר׳ יוסף פענער הי״ד, איז געווען דער עלצטער ייד אין שטעטל. ער איז נפטר געוואָרן אין עלטער פון 97 יאָר און ביזן לעצטן טאָג האָט ער זיך נישט באַנוצט מיט קיין ברילן און מיט קיין שטעקן.

ר׳ אביש ווייס ז״ל — ר׳ לייביש זיילערס הי״ד שווער, וואָס דו שרייבסט אין נאָמען פון ר׳ אברהמלע רייך שיחי׳ אַז ער האָט געהאַט אַ וויכטיקן מעדאַל פון דער עסטרייכישער רעגירונג און די פאַמיליע זיינע איז געווען שטאָלץ דערויף און ער האָט גערעט מיטן קייזער אַליין בשעת דער האָט באַזוכט יאָסלאָ — איך האָב נישט געהערט דערפון.

דער דייטשער בעקער — אַלע אין שטעטל האָבן אים געקענט מיט דעם נאָמען, ווי אַזוי ער האָט ווירקליך געהייסן, ווייס איך נישט. ס׳לייגט זיך אויפן שכל, אַז ער האָט טאַקע געהייסן "דער דייטשער בעקער"... ער האָט געבאַקן זעמל וואָס זענען זיך ממש צעגאַנגען אין מויל. די זעמל זענען געווען בלויז פאַר קראַנקע, אַ געזונטער מענטש האָט נישט געקענט געניסן פון זיי, ער האָט בלויז געמעגט קוקן אויף זיי. ער האָט געוואוינט וואו די גרויסע שריפה אין 1906 האָט זיך אָנגעהויבן; דאָס איז מסתמא אַ סימן מובהק פאַר דיר... דו ווייסט וואו נטע ווילנער הי״ד האָט געוואוינט? ביי די טרעפּ צו די "לאַווקעס", דאָרט איז אויך געווען דיין באָבע פייגאַלעס הויז.

און אחרון אחרון חביב מיין זיידע ר׳ יואל הירץ ז״ל. עס וואונדערט מיך וואָס דו ווייסט נישט וועגן אים. ער איז געווען באַקאַנט אַלס פייערדיקער באיאַנער חסיד און זיין נאָמען איז געווען באַקאַנט אויף "דער גאַנצער וועלט". יעצט וואו קומט עס, אַז דו, מיין ליבער קוזין האָסט נישט געהערט פון אים? און דו ווילסט מיר נאָך דערציילן אַז דו ביסט אַ ברעזשאָווער? ווער וועט עס דיר גלייבן? איך — נישט... למען האמת אויך מיר, זיינע אייניקלעך ווייסן וועגן אים זעהר ווייניק. איך ווייס בלויז, אַז ער האָט געשטאַמט פון רוסלאַנד. ער איז נפטר געוואָרן נישט אין ברעזשאָו, נאָר אין ספּאַס, מזרח גאַליציען.

דאָס זענען אונגעפער די תשובות אויף דיינע פראַגן. און זאַכן, וואָס כ׳בין נישט געווען הונדערט פראָצענט זיכער, האָט מיר מיטגעהאָלפן מיין שוועסטער שיינדל, שתחי׳.

אויב דו האָסט נאָך שאלות פון דעם סאָרט — פרעג און כ׳וועל דיר גערן ענטפערן, ווי ווייט מעגליך.

אוהבך, יואל

לאס אנדזשעלעס, יאנואר 1983

ד״ר יעקב שעכטער

מיינע זכרונות פון שטעטל

איך זע עס ווי דורך אַ נעפּל... דאָס קליינע שטעטל ברעזיוו, וואו כ׳האָב געוואוינט מיט מיינע עלטערן במשך 20 יאָר. אַ שטעטל פון פינף טויזנט איינוואוינער, אַ פירטל פון זיי — יידן.

ס׳שטעטל איז געווען געבונדן מיט דער אויסערליכער וועלט מיט צוויי שאָסעען, איינער וועלכער האָט געפירט קיין מזרח דורך סאַניק, דער צווייטער קיין צפון אין דער ריכטונג פון פשעמישל.

אין משך פון זעקס טעג אין דער וואָך האָט ס׳לעבן געפלאָסן שטיל און רואיק און ס׳שטעטל האָט געדרימלט — ביז ס׳איז געקומען דער מאַרק־טאָג — מאָנטיג.

פון אַלע זייטן דערפער אין דער אומגעבונג, זענען דאַן געקומען פויערן מיט פולע וועגן מיט לאַנדווירטשאַפטליכע פּראָדוקטן ווי אויך עופות און בהמות, כדי זיי צו פאַרקויפן און פאַרן געלט קויפן ביי די יידישע הענדלער, די נויטיקע סחורות.

ס׳שטעטל האָט דעם טאָג גערוישט, ס׳האָבן זיך געהערט קללות, שיכורים געזאַנג, פון צייט צו צייט זענען אויסגעבראָכן געשלעגן. פאַרנאַכט האָבן זיך די געשעפטן געענדיקט, די פויערן זענען צוריק אַהיים און די יידן, נאָכדעם ווי זיי האָבן פאַרדינט אויף דורכצושלעפּן די וואָך, זענען זיי צוריק צו זייער נאָרמאַלן לעבנס שטייגער.

איין איינציקער טאָג איז באַזונדערס איינגעקריצט אין מיין זכרון...

כ׳בין דעמלט געווען אַ קינד פון צוועלף יאָר און דאָס האָט פּאַסירט עטליכע חדשים נאָך דער ענדע פון ערשטן וועלט קריג. כ׳זע דאָס בילד פאַר מיינע אויגן, ווי ס׳וואָלט נעכטן פּאַסירט. באַלד אין דער פרי, האָט מיין פאָטער, וועלכער איז ערשט באַפרייט געוואָרן פון עסטרייכישן מיליטער, צוזאַמענגעבראַכט פאַרשידענע שווערע חפצים און מעבלשטיק, פאַרבאַריקאַדירט די טיר ביים איינגאַנג צו אונדזער הויז, און זיך אַוועקגעשטעלט אונטער איר מיט אַ געלאָדענעם רעוואָלווער. דורך די פענצטער האָבן זיך געהערט ווילדע געשרייען. די שיכורע פויערן זענען דאָסמאָל געקומען אָהן פּראָדוקטן. שוין אייניקע טעג ווי זיי האָבן זיך געגרייט צו מאַכן פּאָגראָמען אויף יידן און דעם טאָג האָבן זיי באַשטימט עס אויסצופירן.

כ׳האָב אַרויסגעקוקט דורכן פענצטער און געזעען אַ באַנדע פויערן, שלעפּן אַ מענטש וואָס זיין גאַנצער קאָפּ איז באַגאָסן מיט בלוט. דאָס איז געווען דער איינציקער ייד, וועלכער האָט געדינט ביים קייזער פראַנץ יוזעף אין דער אַרטיקער פּאָליציי.

די פּאָגראָמען האָבן געדויערט ביז אין די שפּעטע נאַכט שעהן, און די מאַכט האָט זיך איבערהויפּט נישט אַריינגעמישט. אַלע יידישע געשעפטן זענען אויסגערויבט געוואָרן. פיל יידן זענען פאַרוואונדעט געוואָרן, אָבער צום גליק, זענען נישט געווען קיין קרבנות. די פויערן האָבן זיך גענומען צו די אויפגעריסענע שענקן, זיך אָנגעשיכורט אָהן געלט און ווייזט אויס אַביסל פאַרגעסן אין די יידן. זיי האָבן איבערגעלאָזט ס׳שטעטל, מיטנעמענדיק מיט זיך די אָנגערויבטע סחורות.

✡

די פּאָגראָמען אין ברעזיוו זענען געווען בלויז איין רינגאַלע אין דער קייט פון די טראַגישע געשעענישן, וואָס האָבן פּאַסירט אין יענער צייט אין די גאַליצישע שטעטלעך, נאָך דעם אַנטשטיין פון דער פּוילישער מדינה און דער צוזאַמענברוך פון דער עסטרייכישער אימפּעריע. ס׳איז נישט קיין ספק אַז זיי האָבן געגעבן אַ שטאַרקן שטויס צו דער ערוועקונג פון ציוניסטישן נאַציאָנאַלן געדאַנק.

די ברייטע מאַסן פון פּוילישן יידנטום, האָבן זיך איבערצייגט, אַז די לאָיאַליטעט צו דער רעגירונג, וועלכע האָט זיי פריער מער־ווייניקער געשיצט פון דער אַנטיסעמיטישער ברוטאַליטעט, וועט זיי שוין מער נישט העלפן אין דער פּאָליטישער קאָנסטעלאַציע נאָך דעם ערשטן וועלט־קריג.

אין רעזולטאַט דערפון, האָט זיך אויך אין ברעזיוו אָנגעהויבן אַן־אינטענסיווע ציוניסטישע טעטיקייט. שוין אין די ערשטע יאָרן נאָכן קריג, איז אַנטשטאַנען אַ ״השומר הצעיר״ אָרגאַניזאַציע, וועלכע האָט אַנטוויקלט אַ באַדייטענדע נאַציאָנאַלע קולטור טעטיקייט און פלעגט ברענגען שליחים פון די גרויסע שטעט און זאָגאַר פון ארץ ישראל, צו פאַרשפּרייטן דעם ציוניסטישן געדאַנק.

כ׳דערמאָן זיך אַ קאָמישן עפּיזאָד פון יענע צייטן: ס׳איז געקומען אַ שליח פון הייליקן לאַנד, און ווען ער האָט אָנגעהויבן זיין רעפעראַט אויף אַן־עפנטליכער פאַרזאַמלונג, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער האָט נישט קיין געמיינזאַמע שפּראַך מיט זיינע צוהערער. ער האָט גערעדט בלויז העברעאיש און רוסיש, און זיי האָבן פאַרשטאַנען בלויז יידיש אָדער פּויליש. כ׳בין דעמלט אַלט געווען 14 יאָר און כ׳האָב זיך דערמאָנט אין אַן־אַלטן ייד פון די פרומע קרייזן, וועלכער האָט מיך צוגעגרייט צו דער בר־מצווה. כ׳האָב אים אין איילעניש געברענגט צו דער פאַרזאַמלונג, און ער האָט, ווי עס איז, געפּראָוווט איבערזעצן, דעם העברעאישן רעפעראַט אויף יידיש...

די גרויסע ווענדונג אין דער ציוניסטישער טעטיקייט אין ברעזיוו איז געקומען אין יאָר 1923 ווען עס איז געגרינדעט

געוואָרן דער "בית־יהודה" פאַראיין. איר גרינדער איז געווען פּראָפעסאָר פרידל קאַרן, איינער פון די בולטסטע און אונפּאַר־געסלעכע געשטאַלטן, וועלכע זענען געשטאַנען אין דער שפּיץ פון ברעזיווער יידנטום. ער איז געווען פון די איינציק געבליבענע יידישע לערער אין די מיטל־שולן, וועלכע די פּוילישע מאַכט האָט איבערגענומען פון דער עסטרייכישער מאָנאַרכיע.

פּראָפ׳ קאַרן איז געווען מיין לערער און דערציער אַלע מיינע יאָרן אין גימנאַזיום ביז צו דער מאַטורע. אַ שטאָלצער ייד און איבערגעגעבענער ציוניסט. נישט בלויז וואָס ער האָט נישט געפּרואווט באַהאַלטן זיינע נאַציאָנאַלע אָנשויאונגען, נאָר ער האָט זיי זאָגאַר דעמאָנסטרירט ביי יעדער געלעגנהייט, אַנטקעגן זיינע קאָלעגן לערער און אַנטקעגן די שילער.

אַלע האָבן זיך צו אים באַצויגן מיט כבוד און זאָגאַר מיט ליבשאַפט.

ווען דער קלוב פאַר נאַציאָנאַלע קולטור טעטיקייט "בית יהודה", איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1923, האָט פּראָפ׳ קאַרן אַריינגענומען די צוויי יידישע שילער פון מיין קלאַס אין גימנאַזיום, שמואל ראזנער ז"ל און מיך, און אונדז באַשעפטיקט מיט פאַרשידענע אָרגאַניזאַציאָנעלע אַרבעט ביים אויפשטעלן דעם קלוב, און דאָס, נישט געקוקט דערויף, וואָס אין די פּוילישע מלוכה שולן איז געווען פאַרבאָטן פאַר שילער, געזעלשאַפטליכע טעטיקייט אהן דער ערלויבעניש פון דער שול לייטונג.

יידן פון שטאָט און פון די אַרומיקע דערפער, האָבן זיך באַשטייערט, און מען האָט געדונגען אַ זאַל אין דער הויפּט גאַס נישט ווייט פון דער גימנאַזיע. עס האָט זיך דאָרט געפונען אַ ביבליאָטעק מיט אַ גרויסע צאָל ביכער פון דער פּוילישער און יידישער ליטעראַטור און ס'איז אויך געווען אַ זאַל פאַר אויפטריטן און געזעלשאַפטליכע צוזאַמענטרעפן. יעדן שבת זענען דאָרט פאָרגעקומען רעפעראַטן און פאָרטראַגן אויף ליטעראַרישע געזעלשאַפטליכע און ציוניסטישע טעמאַטן.

איך געדענק גוט די פייערליכע שטימונג ביים דערעפענען דעם קלוב, ווען דער יידישער אַדוואָקאַט ד"ר שמואל הערציג, האָט געהאַלטן דעם ערשטן פאָרטראַג איבער דעם "דיבוק" פון ש. אַנסקי. הערציג איז געווען אַן־אינטעלעקטועלע פּער־זענלעכקייט, מיט אַ וואַרעם יידיש האַרץ און האָט אויך שפּעטער פיל בייגעשטייערט מיט זיין טאַלענט און אינטעליגענץ, צו דער אַנטוויקלונג פון קלוב און בערייכערונג פון דעם קולטור־רעלן לעבן און פון דער ציוניסטישער טעטיקייט פון די ברעזיווער יידן.

אין פאַרלויף פון דער צייט, ווען אין דער ציוניסטישער באַוועגונג איז געקומען צו שפּאַלטונגען אויף פאַרשידענע פּאַרטייען, האָט דער "בית יהודה" קלוב געדינט אַלס אָרט פאַר זיצונגען און פאַרזאַמלונגען פאַר אַלע טיילן פון דער ציוניסטישער באַוועגונג. די אַלגעמיינע ציוניסטן, "השומר הצעיר", "מזרחי" און די רעוויזיאָניסטישע "מנורה", האָבן זיך אַלע באַנוצט מיט דעם זיצונגס־זאַל פאַר זייער ציוניסטישער טעטיקייט.

די ברעזיווער יידן זענען געווען שטאָלץ מיט זייער קלוב. די אָרטיקע אינטעליגענץ ווי אויך פשוטע פאָלקס־מענטשן, פלעגן פיל קומען אין "בית יהודה" פאַראיין און האָבן געזאָרגט פאַר זיין אַנטוויקלונג. אין די שפּעטערע יאָרן איז די אָנפירונג פון קלוב, אַריבער פון דער גרינדער גענעראַציע, צום יינגן דור, גימנאַזיע שילער און שטעטישע אינטעליגענץ.

די עצם עגזיסטענץ פון דעם קלוב, און די טעטיקייט, וואָס האָט זיך דאָרט געפירט, האָבן געהאַט אַ גרויסן איינפלוס אויפן געזעלשאַפטליכן און קולטורעלן לעבן פון די ברעזעווער יידן ביז צום אויסברוך פון צווייטן וועלט קריג.

נאָך די פּאָגראָמען ביים אַנטשטיין פון דער פּוילישער זעלבסטשטענדיקע מלוכה, וועלכע זענען שוין דערמאָנט גע־וואָרן, האָבן זיך, ווי עס איז, סטאַביליזירט די באַציאונגען צווישן די יידן און דער פּוילישער באַפעלקערונג. ס'איז נישט געווען קיין גרויסע ליבשאַפט, קיין קולטורעלע אָדער געזעל־שאַפטליכע באַציאונגען, עס זענען אפילו געווען צוזאַמענ־שטויסן אויף אַנטיסעמיטישן גרונד, אָבער אין אַלגעמיין איז געהיטן געוואָרן אויף דער אָרדנונג. צווישן ביידע צדדים זענען געווען נאָרמאַלע געשעפטליכע פאַרבונדונגען, און יעדער האָט זיך געלעבט זיין לעבן

כדאי צו דערמאָנען איין געשעעניש, פון די ערשטע, וואָס האָט אָנגעוויזן אויף דעם אָנהויב פון צעשטערן דעם קוים־עקזיסטירענדן גלייכגעוויכט אין די באַציאונגען צווישן יידן און נישט יידן.

אין ברעזיוו, צוגלייך ווי אין פיל אַנדערע שטעט אין גאַליציע, האָט עגזיסטירט אַ פּוילישער קלוב "סאָקאָל", וואָס זיין אויפגאַבע האָט געזאָלט זיין צו זאָרגן פאַר פיזישער אַנטוויקלונג. די דאָזיקע קלובן האָבן געטראָגן אַן־עקסטרעם פּוילישן שאָוויניסטישן כאַראַקטער. אין דער "סאָקאָל" געביידע אין ברעזיוו איז געווען אַ גרויסער זאַל פאַר פאַרזאַמלונגען און קינאָ פאָרשטעלונגען. יעדע וואָך האָט מען געברענגט אַ נייעם פילם, און צווישן די קינאָ באַזוכער זענען געווען אַ גרויסע צאָל יידן, און זיי האָבן אייגענטליך מיט זייער געלט געהאָלפן אויסהאַלטן דאָס קינאָ.

אין זומער 1930 האָט די "בית יהודה" פאַרוואַלטונג באַ־שלאָסן צו ברענגען אין שטעטל איינע פון די יידישע טעאַטער טרופּן אויף אַ פאָרשטעלונג. איך געדענק נישט היינט, וועלכעס טעאַטער עס איז געווען (דער פאַל איז געווען מיט דעם באַקאַנטן שוישפּילער יאָנאַס טורקאָוו און זיין טרופּע — די רעד.). יעדנפאַלס איז באַשלאָסן געוואָרן צו דינגען צו דעם צוועק דעם "סאָקאָל" זאַל, ווייל מען האָט ערוואַרט אַ גרויסע צאָל צושויער פון דער יידישער באַפעלקערונג.

די פאַרוואַלטונג פון "סאָקאָל" האָט צוערשט מסכים געווען צו פאַרדינגען דעם זאַל, אָבער אייניקע טעג שפּעטער, אונטערן דרוק פון די אַנטיסעמיטישע קרייזן, האָבן זיי חרטה געהאַט און זיך צוריקגעצויגן פון זייער הסכמה. די זאַך האָט פּאַסירט באַלד פאַרן קומען פון דער טרופּע, און מען האָט שוין נישט געקענט אָפּלייגן די פאָרשטעלונג. מיר זענען געווען גע־צוואונגען צו דינגען אַ באַראַק, וועלכער האָט געדינט די פייערלעשער. מען האָט אויף דער שנעל צוזאַמענגעשטעלט

אַ פּראָוויזאָרישע בינע און די יידישע יוגנטליכע האָבן זיך אָרגאַניזירט און מיט גרויס ענטוזיאַזם און איבערגעבנהייט, געמאַכט אַלע נויטיקע צוגרייטונגען. די טרופּע האָט דורכגעפירט מיט ערפאָלג די פאָרשטעלונג און די גרויסע באַטייליגונג פון דער יידישער באַפעלקערונג איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ ספּאָנטאַנישע דעמאָנסטראַציע פון סאָלידאַריטעט פון אַלע פּאָליטישע שטרעמונגען קעגן די אַנטיסעמיטישע טענדענצן. טראָץ דעם, האָבן מיר זיך נישט באַגנוגנט דערמיט, און מיר האָבן געפונען פאַר ריכטיק צו רעאַגירן געגן דער אַנטיסעמיטישע בייזוויליקייט און באַשלאָסן צו באַיקאָטירן די קינאָ פאָרשטעלונגען, וועלכע זענען פאָרגעקומען, ווי געזאָגט, אין "סאקאל" זאַל. אין משך פון עטליכע וואָכן האָט קיין יידישער פוס נישט איבערגעטרעטן דעם קינאָ זאַל און דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז די "סאקאל" פאַרוואַלטונג איז כמעט געשטאַנען פאַר באַנקראָט.

עס זענען געמאַכט געוואָרן אייניקע פּרואוון צו אָרגאַניזירן די פּויערן צו אַ געגן בויקאָט פון די יידישע סוחרים, אָבער עס האָט זיך זיי נישט איינגעגעבן. צום סוף איז די "סאקאל" פאַרוואַלטונג געוועזן געצוואונגען זיך עפנטליך צו אַנטשולדיקן פאַר דעם "בית־יהודה" קלוב, זיך פאַרפּליכטעט אין דער צוקונפט צו היטן אויף אנשטענדיקע באַציאונגען. (עס איז וויכטיק צו באַצייכנען, אַז די זאַך האָט פּאַסירט אין 1930. אין די שפּעטערע יאָרן, ווען דער אַנטיסעמיטיזם האָט זיך פאַרשאַרפט און געוואָרן אַן־אַגרעסיווער, — וואָלטן מן הסתם די געשעענישן אָנגענומען אַן־אַנדערע פאָרם).

ענדע 1930 האָט מיין משפחה פאַרלאָזט ברעזיוו און פון דעמלט, ביז צום אויסברוך פון דעם צווייטן וועלט קריג, האבך דאָרט באַזוכט בלויז צוויי מאָל אין צוזאַמענהאַנג מיט די וואַלן צום ציוניסטישן קאָנגרעס.

מיט פּרופ׳ קארן האבך זיך באַגעגנט אין לעמבערג, שוין נאָך דער דייטשער אינוואַזיע קיין פּוילן, בעתן אַנטלויפן קיין מזרח. פּרופ׳ קארן איז אומגעקומען אין דער שואה, צוגלייך ווי רוב ברעזיווער יידן.

מיט די ווייניק געבליבענע פון ברעזיוו האָבך זיך געטראָפן אין ישראל, און, פון זיי האבך זיך דערוואוסט פאַרשידענע איינצלהייטן איבער דער פאַרניכטונג פון אונדזער קליינער אומגליקליכער יידישער קהילה.

מיט אייניקע יאָר צוריק, נאָך פאַרן איבערייסן די דיפּלאָמאַטישע באַציאונגען צווישן פּוילן און ישראל — האבך באַקומען אַ בריוו פון אַ קריסטלעכן שול־חבר. ער איז געוואויר געוואָרן, אַז איך לעב אין ישראל, האָט באַקומען מיין אַדרעס און באַנייט די פּערזענליכע פאַרבינדונג צווישן אונדז. פון דער קאָרעספּאָנדענץ מיט אים האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אין קריג האָט ער געהערט צו דער פּוילישער אונטערגרונד באַוועגונג אין ברעזיווער ראַיאָן, וועלכער איז געוועזן טעטיג געגן די נאַציס. אין איינעם פון זיינע בריוו האָט ער בייגעלייגט צוויי בילדער פון ברעזיווער יידן בעת דער דייטשער אָקופּאַציע. די בילדער זענען אָפּפאָטאָגראַפירט געוואָרן כדי זיי זאָלן דינען אַלס באַווייז וואָס די דייטשע בעסטיעס האָבן אָנגעטאָן די יידן. אויף די בילדער זעט מען טרויעריקע פּנימער און צעבראָכענע אומגליקליכע געשטאַלטן. ער האָט מיר צוגעזאָגט צו שיקן נאָך בילדער, אָבער אינצווישן איז דער קאָנטאַקט איבערגעריסן געוואָרן.

אַ צייט שפּעטער האָב איך זיך צופעליק געטראָפן מיט אַ יינגע פרוי, אַ קריסטין פון ברעזיוו, וועלכע לעבט יעצט אין ענגלאַנד. די פרוי איז געקומען אויף אַ וויזיט קיין ישראל צו איינעם פון מיינע באַקאַנטע, און זי האָט מיר דערציילט, אַז די שטאָט האָט זיך שטאַרק אַנטוויקלט און איז זאָגאַר געוואָרן אַן־אינדוסטריעלער צענטער אין דער אומגעבונג.

וועגן ברעזיווער יידן האָט זי איבערהויפּט נישט געוואוסט. זיי זענען אויסגעמעקט געוואָרן פון זכרון פון די שטאָטישע איינוואוינער, ווי זיי וואָלטן קיינמאָל נישט עקזיסטירט.

חנה פעלדמאַן (קרייטשטיין), לאָס אַנדזשעלעס

זכרונות

אַ טייל פון מיין לעבן האָב איך פאַרברענגט אין ברעזיוו, פּוילן, וואו כ׳בין געבוירן געוואָרן און געענדיקט זיבן קלאַסן אין דער אַלגעמיינער מיידל־שול.

די לימודים אין דער עלעמענטאַר שול זענען געווען פאַר־פליכטענד פאַר אַלע, אָבער פאַר די יידישע קינדער, זענען זיי געווען פאַרבונדן מיט באַזונדערע שוועריקייטן.

מיר זענען געווען געצוואונגען צו זיצן אויף די לעצטע בענק פון הינטן און מען האָט אונדז פאַרבאָטן צו רעדן צווישן זיך אין אונדזער שפּראַך — יידיש.

וועגן דער באַציאונג צו אונדז מצד די פּוילישע לערער, וויל איך דערציילן בלויז איין פאַל וואָס האָט פּאַסירט מיט מיר: צוויי פּוילישע מיידלעך פון מיין קלאַס האָבן זיך צע־קריגט און געשטערט די לעקציע. זייער אויפפירונג האָט אויפגערעגט די לערערין און זי האָט באַפוילן מיר, זיך צו זעצן צווישן די צוויי צעקריגטע מיידלעך. דאָס אַריינזעצן אַ יידיש מיידל צווישן די צוויי קריגערנס, האָט געזאָלט זיין פאַר זיי אַ שווערע שטראָף.

פאַרשטייט זיך אַז די קאַטשקעס, האָבן זיך נוקם געווען אין מיר, אויסדרייענדיק דעם רוקן צו מיר אויף אַ באַליידי־גענדן אופן, און האָבן זיך דערווייטערט פון מיר, גלייך ווי כ׳וואָלט קראַנק געווען אויף אַן־אַנשטעקענדער קראַנקהייט.

איך האָב זיך געבעטן ביי די לערערן, זי זאָל מיר ערלויבן צוריק צו גיין אויף מיין אָרט. איר ענפער איז געווען: דיין אָרט איז אין פּאַלעסטינא, דאָרט וועסטו זיך קענען אויסוועלן דיין זיץ־פּלאַץ. דאָ מוזטו אויספירן מיין באַפעל!

די זידל־ווערטער — "יידן קיין פּאַלעסטינא", בינך גע־וואוינט געווען צו הערן פון מיין פריעסטער יוגנט, איידער כ׳האָב אָנגעהויבן גיין אין שול. דאָך צו אַזאַ גראָבער באַציאונג פון אַ לערערן אַן־אינטעליגענטע פרוי, אַן־ערציערן — צו קליינע נאַאיווע קינדער — דאָס האָב איך נישט ערוואַרט. כ׳בין געבליבן געפּלעפּט. אירע ווערטער זענען מיר אַריין ווי אַ דאָרן אין האַרץ און איבערגעלאָזט אַ טיפע וואונד אין מיין נשמה.

כ׳פלעג ליב האָבן צו לייענען "פּאַן טאַדעאוש", דאָס באַ־רימטע ווערק פון דעם פּוילישן נאַציאָנאַלן דיכטער און גרויסן הומאַניסט — אַדאַם מיצקיעוויטש. כ׳בין געווען באַגייסטערט פון דער שיינער געשטאַלט פון דעם ייד יאַנקל, וואָס מיצ־קיעוויטש שילדערט אים אַלס ליבהאָבער פון מוזיק, ערליכער מענטש און געטרייער פּוילישער פּאַטריאָט.

די לערערין האָט אונדז "אויפגעקלערט", אַז די ליבשאַפט פון דעם פּוילישן דיכטער צו דעם דאָזיקן ייד, דאַרף אונדז נישט וואונדערן, ווייל אין יענע צייטן האָבן אַלע יידן זיך אויפגעפירט געהעריק, געקליידעט זיך אין די, פאַר זיי פּאַ־סענדע מלבושים — ווי אַ קאַפּאָטע און יאַרמולקע און זיך נישט געשטופּט אין די ערטער, וואו זיי זענען נישט גע־וואונטשן.

שוין איינמאָל אַ טיפּזיניקע אינטערפּרעטאַציע פון אַ ליטעראַרישע שאַפונג דורך אַ פּוילישער לערערן!

איך קען זיך נישט באַפרייען פון געדאַנק, אַז די נאַציס וואָלט זיך נישט איינגעגעבן אויסצופירן זייער פאַרניכטונגס־אַקציע מיט אַזויפיל ערפאָלג, ווען נישט די אַקטיווע הילף פון אונדזערע פּוילישע שכנים, וועלכע האָבן נאָר געוואַרט אויף אַזאַ גינסטיקע געלעגנהייט פּטור צו ווערן פון די יידן.

חיה שמאל־שמואלביץ (זעליג)

מיין עליה קיין ארץ ישראל

דער דראַנג און ווילן צו פאַרלאָזן פוילן, איז אַנטשטאַנען ביי מיר נאָך ווען כ׳בין געווען אַ קליין קינד, און דאָס אַלס רעזולטאַט פון אַ טראומא וואָס כ׳בין דורכגעגאַנגען: דער פאָגראָם וואָס האָבן אויסגעפירט פוילישע כוליגאַנעס און רויבער באַנדעס, וועלכע האָבן זיך צונויפגעזאַמלט פון די פאַרשטעט סטאַראַ־וויעש הארביק און באַרקאָווקע.

מיר זענען בנס ניצול געוואָרן דורך אונדזער שכן סקאַרבעק און זיין פרוי, אַנשטענדיקע מענטשן, וועלכע האָבן אונדז אויסבאַהאַלטן אין זייער הויז און במשך עטליכע טעג האָבן מיר געלעבט בלויז מיט ברויט און וואַסער.

די יאָרן ווען כ׳האָב געלערנט אין דער מלוכהשער מיידלשול, געדענק איך גוט. בעת די קריסטלעכע רעליגיע לעקציעס, האָבן די יידישע שילערנס געדאַרפט אַרויסגיין אין קאָרידאָר ביז דער גלח האָט געענדיקט די לעקציע.

דער דאָזיקער גלח, האָט ווייזט אויס געהאַט פינצטערע מחשבות מיך אַראָפּצופירן פון יידישן גלויבן, דען אַנדערש איז נישט צו פאַרשטיין, פאַרוואָס ער האָט געפאָדערט, אַז איך, די איינציקע צווישן די יידישע שילערנס, זאָל בלייבן אין קלאַס בעת זיינע רעליגיע לעקציעס. דאָס האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט ביי מיר דעם באַשלוס צו פאַרלאָזן פוילן ווי נאָר עס וועט מיר מעגלעך זיין.

ס׳איז נישט געווען קיין לייכטע זאַך איבערצוצייגן מיינע עלטערן, זיי זאָלן מסכים זיין, דאָס איך זאָל פאַרלאָזן די היים יונגערהייט און פאָרן אַליין קיין ארץ־ישראל, וואו מיר האָבן אפילו נישט געהאַט קיין שום קרוב. צו מיין מזל האָט דער סאַדיגורער רבי פון פשעמישל געגעבן זיין ברכה צו מיין נסיעה און דאָס האָט משפיע געווען אויף מיינע עלטערן זיי זאָלן מסכים זיין.

מיין עליה קיין ארץ ישראל האָבך געפלאַנט און צוגעגרייט בסוד, כדי צו פאַרמיידן פון פאַרשידענע ״עצות געבער״ משפיע צו זיין אויף מיינע עלטערן חרטה צו האָבן אויף זייער הסכמה.

כ׳האָב עולה געווען מיט אַ סערטיפיקאַט, וואָס עס האָט באַקומען אונדזערס אַ שטעטישער, פייבל ראט ז״ל, אַלס זיין ״פרוי״, נאָך אַ פיקטיווער חתונה וואָס מיר האָבן דורכגעפירט.

כדאי צו דערמאַנען די געזעגנונגס־ווערטער פון דעם דעמלטדיקן ברעזיווער בירגערמייסטער, ביעלאַווסקי, וועלכער איז אגב געווען גוט באַקאַנט מיט מיין פאַמיליע. ווען כ׳בין געקומען צו אים ערלעדיקן די נויטיקע פאָרמאַליטעטן צום אַרויסנעמען אַ פּאַספּאָרט, האָט ער מיך מיט גרויס ״פריינטשאַפט״ געפרעגט: וואוּאַהין פאָרסט דו? קיין פּאַלעסטינא? — האָב אַ גוטע רייזע, ס׳וועט זיין איין יידישקע ווייניקער אין ברעזיוו...

די דאָזיקע ווערטער, קלינגען נאָך היינט אין מיינע אויערן, ווי כ׳וואָלט זיי ערשט יעצט געהערט.

אברהם לעוויטע

אַ שפּאַציר איבערן שטעטל פון די קינדער יאָרן

(זכרונות פון אַ חדר־יונגל)

דאָס גאַנצע שטעטל האָבך קיינמאָל נישט אַרומגענומען מיט איין בליק. כ'האָב עס נישט געזעען נישט פון דער הויך פון פויגל־פלי און אוודאי נישט פון אַן־עראָפּלאַן. דאָס העכסטע אָרט פון וועלכן כ'האָב דערויף געקוקט, איז געווען פון בוידעם — אַ הויך פון עטליכע טרעפּלעך פון דער האָלצערנער לייטער. דורכן צעבראָכענעם שינדלען דאַך, פאַרפוילט פון די ווינטערדיקע שנייען און זומערדיקע רעגנס, האָט מען נאָר געקענט זעען אַ קליין געסל, נישט מער.

אין מיין דמיון שטעל איך מיר פאָר דאָס שטעטל, ווי אַ ריזיקן שילדקרעט מיט צוויי העלדזער — זיין גרויסער בויך איז דער "רינק" — דער האַנדל און וואוין־צענטער פון די יידן, און די געסלעך־פיס זענען געשטרעקט אין די זייטן. איין האַלדז — דאָס איז דער וועג צו דעם אַלט־אייזן לאַגער פון וואלקער, פריער — יאַנטשע דרוקאַרניק. וואלקערס הויז איז געבויט אין טאָל, דער וועג פאַרשטעלט עס און בלויז דעם דאַך זעט מען אַרויס פון וועג און ס'זעט אויס ווי אָט־אָט האַלט עס ביים איינפאַלן. דאָס הויז געפונט זיך גראַד אויס דעם וועג, איידער ער פאַרקערוועט זיך לינקס צו דער ריכטונג פון סטאַראָסטע און די פּאָסט.

דער צווייטער האַלדז איז דער "בית מדרש באַרג". לינקס די הויכע שטיינערוואַנט וואָס שטיצט אונטער דעם עק פון אברהם פּאָריצס הויף, לאָזט זיך אַראָפּ אין אַ האַלב־ראָד און פירט צו דעם האָלץ לאַגער פון מלך הערצלעך ביי דער בריק, צום ווידאַטש און צום קריסטליכן "צמענטער".

דער שטאַרק־שיפּער באַרג־אַראָפּ און דער שארפער פאַר־דריי, זענען אַ גרויסע קאָמוניקאַציע שטערונג. צום מזל פון שטעטל האָט מען דעמלט כמעט נישט געזעען דאָרט קיין אויטאָס. די פויערישע וועגן און די ראָווערן־פאָרער, אַז זיי זענען באַרג אַראָפּ אַריין אין שוואונג, איידער זיי האָבן באַוויזן זיך אויסצודרייען, האָבן זיי זיך פראַנטאַל אָנגעשטויסן אין דער בית מדרש וואַנט און אַזוי ווי די פענצטער זענען געווען נידריקע, האָבן זיי דורך די צובראָכענע שויבן זיך געפונען אויף אַ "וויזיט" אין דעם רבס דירה, צו דער ערשטוי־נונג פוןביידע צדדים — דער גאַסט און דער גאַסט־געבער.

דאָס בית מדרש איז געווען אַ ריזיקער אַלטער האָל־צערנער בנין. דער פאָדערשטער טייל איז געווען באַוואוינט און ס'איז דאָרט אויך געווען אַ שפּייז־געשעפט פון באַראַנ־קער, שפּעטער קנעבלבאַרט. דאָס בית מדרש מיט דער ווייבער שול, זענען געווען אין דער הינטערשטער זייט.

אין בית מדרש איז געווען אַ גרויסע צאָל מתפללים, מנינים האָבן געדאַוונט איינס נאָכן אַנדערן פון זון־אויפגאַנג ביז פאַרמיטאָג. דאָרט זענען נישט פאָרגעקומען קיין פּאָלי־טישע פאַרזאַמלונגען, בלויז פּראָפעסיאָנעלע וואַנדערענדע "בעלי דרשער" מוסר־זאָגער פלעגן האַלטן זייערע דרשות צווישן מנחה ומעריב. די דרשות זענען געווען אָנגעשטאָפּט מיט אגדות חז"ל, משלים, חסידישע מעשיות אָנרירנדיק פילבאַרע פונקטן ווי יום המיתה, שטיין פאַרן בית דין של מעלה, גיהנום וכדומה.

"עמך"־יידן, האָבן שטאַרק הנאה געהאַט פון די רירענדע דרשות, זיך צוגעהערט מיט שפּאַנונג, פילנדיק דערביי אַ הנאהדיקן ציפּ ווי אַ שטייגער ביי אַ שלונג בראנפן אָדער ביים קלאַפּן זיך מיט די אָנגעהיצטע בעזעמלעך אויף דער שוויץ־באַנק, להבדיל. ווען דער "בעל דרשער" האָט געענ־דיקט די דרשה מיטן "ובא לציון גואל, ונאמר אמן", האָבן זיך אַוועקגעשטעלט נאָך "מעריב" ביי דער טיר, צוויי בעלי בתים, איינער אַ קאַסירער מיט אַ יאַרמולקע צו האַלטן ס'געלט און דער אַנדערער האָט מיט אַ מאָנענדער האַנט פאַרהאַלטן די מתפללים ביים אַרויסגאַנג, און גענומען ביי יעדן עטליכע גראשן פאַר דעם נצרכדיקן "בעל דרשער". די נדבה איז געגעבן געוואָרן לויט דעם רושם וואָס די דרשה האָט איבערגעלאָזט אויף די צוהערער. קמצנים האָבן זיך געפּרוּווט אַרויסדרייען פון די נדבות און האָבן זיך אַוועק־געזעצט אין אַ ווייט ווינקל, זיך געמאַכט תמעוואַטע — זיי קוקן כלומערשט אַריין אין אַ ספר, געוואַרט דער עולם זאָל זיך צעגיין און די זאַמלער ביי די טיר וועלן ענדיקן זייער אַרבעט. עטליכע יונגע בחורים, וועלכע די זאַך האָט זיי פאַרדראָסן, פלעגן אויפזוכן אַזעלכע "קליענטן" און צוגיין פאָדערן זייער באַשטייערונג. פאַרשטייט זיך, אַז קיין געלט האָבן זיי נישט באַקומען — מען קען נישט אַרויסנעמען קיין מטבע פון אַ פאַרמאַכטער האַנט, אָבער זיי האָבן בלויז זיך נוקם געווען אין די קמצנים און זיי אויסגעשטעלט אויף לייטיש געלעכטער.

מאַנכעסמאָל נאָך מעריב, האָבן וואַנדערענדע מוכר ספרים־ניקעס אויסגעשפּרייט זייער סחורה אויף די טישן. די סחורה איז געווען: סידורים און מחזורים, וואָס זייער נאָמען אויף דעם שער־בלאַט און רוקן, זענען געווען אויסגעדרוקט מיט גאָלדענע אויסגעליישטע אותיות, ווי אויך חסידישע ספרים, מעשה־ביכלעך פון יונה קרעפּל — בעאַרבעטע דערציילונגען פאַרקירצט פון פּאָפּולערע ראָמאַנען, פאַרטייטשט און פאַר־בעסערט; טרוים־ביכלעך וואָס האָבן פּותר געווען אַלע חלומות, בריוושטעלער א.ז.וו.

נאָכן בית מדרש ציט זיך די גאַס אין אַ גלייכער ליניע

אין דער ריכטונג צו דעם באָד. רעכטס זענען די הייזער געבויט אויף דעם באַרג און דער שטח רופט זיך טאַקע "אויפן באַרג" און הייבט זיך אָן פון מענדל שערעס הויז אין ווינקל קעגנאיבער דעם בית מדרש. עטליכע קליינע און פארקרומטע האָלץ־הייזלעך זענען צושפרייט אויפן באַרג ווי אַלטע צובראָכענע חפצים אויף אַ פאַרלאָזטן פלאַץ, און זייער אויסזעען איז נעבעכדיק אפילו לויט די באַגריפן פון שטעטל אין יענער צייט. זיי שטייען פּראָוויזאָריש ווי אַוועקגעשטעלט אויף אַ דערווייל (ווייזט אויס אַז אויך די יידישע ציגל־הייזער טראָץ זייער סטאַבילן געבוי, האָבן אויך לענגער נישט אָפּגעהאַלטן ווי די חורבות).

דאָס באַקאַנטע "הויז" אין דעם דאָזיקן געסל, איז געווען "חנה רייזאַלעס הויז" און דאָס, טראָצדעם, וואָס דאָס "הויז" עקזיסטירט איבערהויפּט נישט און חנה רייזאַלע אַליין, איז אויך שוין מיט לאַנגע יאָרן צוריק אַוועק פון שטעטל. טראָץ דעם נישט זיין פון דעם הויז, דינט עס אַלס סימן און מען פלעגט זאָגן למשל, אַז "יענער" וואוינט ביי חנה רייזאַלעס הויז און מענטשן פלעגן אפילו דורכגיין "נעבן אים". די פּאָפּולאַריטעט פון וועלכער דאָס הויז האָט גענאָסן, האָט זיך גענומען פון דער שריפה וואָס איז אין אים אויסגעבראָכן אין אַ געוויסער נאַכט און האָט אויפגעציטערט ס'גאַנצע שטעטל: "ס'ברענט ביי חנה רייזאלען!"

אין די קליינע שטעטלעך וועלכע זענען געווען באַוואוינט אין שטאַרקער ענגשאַפט, פלעגן יעדע עטליכע יאָר אויסברעכן שריפות און האָבן אָנגעמאַכט אַ חורבן צווישן אַלע אַלטע האָלץ געביידעס. די איינוואוינער האָבן אין געציילטע מינוטן, פאַרלוירן אַלץ וואָס זיי האָבן פאַרמאָגט און זענען געבליבן נאַקעט און באָרוועס. ווען אַזאַ שריפה איז אויסגעבראָכן, זענען די איינוואוינער געווען פאַרנומען, אין דער גרויסער פּאַניק, מיט אַרויסראַטעווען די קליינע קינדער, מיט וועלכע ס'הויז איז געווען פיל, און זיי האָבן נישט געהאַט קיין צייט אַרויסצונעמען די שטוב־חפצים. נאָר בר־מזלים וואָס האָבן זיך געפונען ווייט פון פייער צענטער איז געלונגען אַרויסצוכאַפּן פון די ברענענדע הייזער אַביסל בעט געוואַנט און עטליכע מלבושים.

פאַר דער ערשטער וועלט־קריג איז אויך אין אונדזער שטעטל אויסגעבראָכן אַ גרויסע שריפה און האָט פאַרברענט די געדיכט געבויטע הייזלעך. די איינוואוינער זענען אַנטלאָפן אין גרויס בהלה און האָבן מפקיר געווען ס'ביסל אָרעמקייט. אויף די ליידיקע פּלעצער האָט מען נאָכדעם אויפגעבויט נייע הייזער, טייל פון ציגל, און אויך די האָלץ הייזלעך זענען שוין געשטעלט געוואָרן, ווייט איינס פון אַנדערן. ס'אויסזעען פון שטעטל דאָט זיך געענדערט.

די שריפות האָבן איבערגעלאָזט זייער איינדרוק אין דער געשיכטע פון די שטעטלעך און די זקנים פלעגן דערציילן פיל מעשיות איבער זיי; זיי זענען געבליבן איינגעקריצט אין זכרון פון די איינוואוינער אַזוי ווי נאַטור קאַטאַסטראָפעס און קאַטאַקליזמען פון די אור־אַלטע תקופות פון דער מענטשהייט, וועלכע האָבן איבערגעלאָזט נאָך זיך לעגענדעס און פאָלקס מעשיות, וואָס זענען אַריבער פון דור צו דור.

די שריפות זענען אויך געווען קאַלענדארישע באַצייכנונגען אין די שטעטלעך און די מענטשן האָבן געציילט לויט זיי די יאָרן און אויסגערעכנט די דאַטן ווי אַ שטייגער: דער איז געבוירן געוואָרן אַ יאָר נאָך דער שריפה און יענער האָט חתונה געהאַט געגנוי אַ חודש נאָך איר.

חנה רייזאַלעס שריפה איז, ווייזט אויס, געווען אַ מין פּריוואַט שריפהלע, וואָס מען האָט גערופן בלויז אויף איר נאָמען ווייל עס איז געלונגען ס'פייער שנעל צו פאַרלעשן און די אַרומיקע הייזלעך זענען נישט געשעדיקט געוואָרן, דאַגעגן חנה רייזאַלעס הייזל איז אינגאַנצן אַוועק מיטן רויך, און וואָס ס'איז געבליבן דערפון איז בלויז דער זכרון.

די ניצול געוואָרענע שכנותדיקע הייזלעך זענען געווען כמעט די איינציקע אין שטעטל, וואָס זענען נאָך געווען געבויט אויפן אַלטן סטיל.

קעגנאיבער דעם "אויפן באַרג" און דעם "גייסט" פון חנה חנה רייזאַלעס "הויז", הייבט זיך אָן די שורה הייזלעך מיט דער "טשאַרטקאָווער קלויז", אַנ־איינטים בית תפילה אין אַנ־אַלט קליין האלצערן וואוין־הויז. אין דער זעלבער שורה, אַביסל ווייטער געפינט זיך די "חברה לינה" קלויז אָדער ווי איר אָפיציעלער נאָמען איז געווען: חברת לינת הצדק.

אין די גאַליצישע שטעטלעך האָבן עגזיסטירט בתי תפילה פון בעלי־מלאכות און פאָלקס־מענטשן א. נ. "יד חרוצים" אָדער "שניידער שול". די "חברה לינה קלויז" האָט אויך געהערט צו דעם סאָרט, דען דאָס איז געווען די איינציקע קלויז וואָס האָט זיך באַלד נאָכן דאַווענען אויסגעליידיקט און די מתפללים זענען אַהיימגעגאַנגען יעדער צו זיין באַשעפטיקונג, נישט ווי אין די אַנדערע קלויזן וואו בעלי בתים און בחורים זענען געזעסן נאָכן דאַווענען ביי גמרות אָדער סתם אַריינגעקוקט אין אַ ספר.

אין דער "חברה לינה קלויז" האָט אַ "גאַליברודניק" ס'הייסט אַ ייד אָן אַ באָרד, אויך געקענט צוגיין צום עמוד אָדער עולה זיין צו דער תורה אָן שום פּראָבלעמען.

באַזונדערס איז כדאי צו דערמאַנען די מאָלערייען אויף די ווענט אין דער דאָזיקער קלויז. לויט ווי מען פלעגט דערציילן אין חדר — און ס'גיבט נישט קיין מער גלויבנסווירדיקע קוועלע ווי ס'חדר — איז אַמאָל געקומען אין שטעטל אַ מאָלער אַ גרויסער קינסטלער און נישט קיין קלענערער שיכור, און זופנדיק בראַנפן פון פלעשל האָט ער געמאָלן די אַלע שטוינענדע בילדער.

דאָס טעמאַ פון די מאלערייען זענען געווען די חיות וואָס ווערן דערמאַנט אין חומש און דינען אַלס סימבאלן און עמבלעמען פון די שבטים, אַלץ געמאלן אין רייכע פאַרבן באַגלייט מיט פּאַסיקע פּסוקים. אין דערמיט פון סופיט, אַרום דעם בליץ לאָמפּ, האָט דער קינסטלער געמאָלן אַן איינגעוויקלטן לוויתן וועלכער האַלט זיין עק אין מויל. דער מאָטיוו איז גענומען פון דער ווירקליכקייט. ווי באַוואוסט, שטייט די וועלט אויף אַ ריזיקן לוויתן וועלכער האַלט זיין עק אין מויל; ווי לאַנג דער לוויתן ליגט זיך אַזוי רואיק — עקזיסטירט די וועלט. מיר האָבן שטענדיק מורא געהאַט אַז אַמאָל וועט דעם לוויתן נמאס ווערן די זאַך, ער וועט זיך

וועלן אויסגלייכן דעם רוקן אָדער אַ קראַץ טאָן, און דאַן וועט הס ושלום קומען דער חורבן פון דער וועלט. ווער האָט זיך געקענט רעכטן דערויף, אַז די סכנה פאַר וועלכער מיר האָבן זיך אַזוי געשראָקן וועט טרעפן אונדז, און דער חורבן פון אונדזער וועלט וועט אַזוי שנעל קומען...

דער גבאי פון דער "חברה לינה קלויז" וואָס איז געווען איר איבערגעגעבן מיט לייב און זעל, איז געווען ר' יהושע יוסט, אַנ־"עמך" ייד, וואָס האָט שטאַרק ליב געהאַט נגינה. ער פלעגט ערלויבן וואַנדערענדע חזנים צו דאַווענען דאָרט אַ "מעריב". זיי פלעגן אויפטרעטן באַגלייט דורך אַ קליין יונגל מיט אַ סאָפּראַן שטימע, וואָס האָט געזונגען סאָלאָ און אַרויסגערופן באַגייסטערונג ביי קהל. די "שטיקלעך" וואָס די חזנים האָבן געזונגען זענען נאָכדעם געוואָרן "שלאַגערן" און מען פלעגט זיי הערן אונטערברומען אין די בתי תפילה אַ לאַנגע צייט.

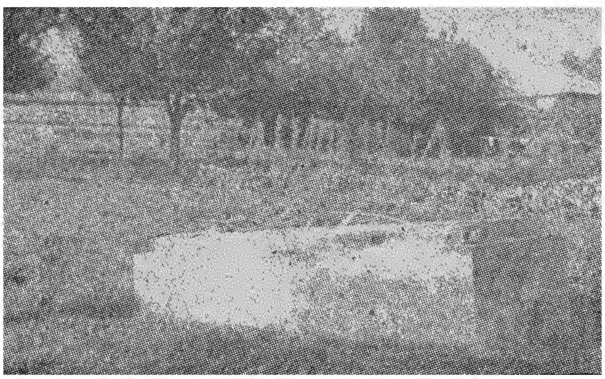
אַלע בתי תפילה זענען אויפגעהאַלטן געוואָרן דורך די מתפללים פון זייערע נדרים ביי די עליות אין שבתים און יום טובים. פון דעם געלט וואָס איז איינגעפלאָסן פון פאַר־קויפן דורך אַ ליציטאַציע, די כיבודים אין שמחת תורה ווי "חתן תורה" און "חתן בראשית" און נאָך עטליכע וויכטיקע כיבודים ווי אַ שטייגער ס'עפענען דעם ארון קודש און אַרויסנעמען די ספרי תורה, און מפטירים — אין אַלע שבתים ביז צום נעכסטן שמחת תורה — פון דעם געלט האָט מען געקויפט האָלץ אויף צו באַהייצן אין ווינטער.

דער איינגעהייצטער אויוון וואָס איז געהאַלטן געוואָרן וואַרם אַ גאַנצן טאָג אין די בתי־תפילה, האָט געהאַט אַ גרויסע צוציאונגס־קראַפט אין דעם שווערן ווינטער. קליינע סוחרים, וואָס זייערע געוועלבלעך זענען נישט געווען איבער־געפילט מיט קונים, אויסגעפרווירענע שטעלעכלעך־באַזיצער און סתם אָרימע מענטשן וואָס זייער דירה איז נישט געווען געהייצט — אַלע האָבן אויסגענוצט יעדע געלעגנהייט אַריינצוגיין אַביסל אין קלויז אָדער בית מדרש, זיך אָנצע־וואַרעמען די ביינער. זייענדיק אין קלויז האָבן זיי שוין אַריינגעקוקט אין אַ ספר אָדער געזאָגט אַ קאַפּיטל תהילים וואָס העלפט, ווי באַקאַנט צו אַלץ, צו פּרנסה, געזונט און וואָס מען נויטיקט זיך. אויב, צוליב דער וואַרימקייט, האָבן זיי געכאַפּט אַ קליינעם דרימל ביים ספר — איז דאָס זיכער זיי נישט גערעכנט געוואָרן, חלילה, פאַר אַ זינד.

דאָס, וואָס דער מאַן איז געזעסן אין דער וואַרעמער קלויז בשעת זיין ווייב איז געפרווירן געוואָרן אין דרויסן אין קאַלטן אָפענעם געוועלב — דאָס האָט זיך ערקלערט דער־מיט, אַז ביידע, אי דער מאַן אי דאָס ווייב, האָבן געזעען אין תהילים זאָגן, דעם ביישטייער פון מאַן צו דעם פּרנסה־עול און עס איז געווען זיין חלק אין קאַמף פאַר דער עקזיס־טענץ, נאָר מיט אַנדערע מיטלען.

פיל זענען געווען די, וועלכע האָבן גענאָסן פון דער באַהייצונג אין די בתי מדרשים, דאָס האָט מען געקענט לייכט פעסטשטעלן לויט די גרויסע צאָל יידן וואָס זענען אַרומגעגאַנגען אין דער גאַס מיט אַ ווייסען רוקן פון דעם קאַלך וואָס זיי האָבן אַראָפּגענומען פון אויוון, אָנלענענדיק זיך אויף אים. דער ווייסער פלעק אויפן רוקן איז געווען באַזונדערס בולט אויף זייערע שוואַרצע מלבושים און האָט זיך אָנגעזעען פון ווייטן.

מיט צוויי הויפּט אינסטיטוציעס האָט זיך די קהילה־פאַרוואַלטונג פאַרנומען און איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך פאַר זיי: ס'בית הקברות און להבדיל, ס'באָד. ס'בית הקברות אָדער "ס'הייליקע אָרט" האָט מען גערופן דעם נייען "בית עולם", דען דער אַלטער בית הקברות אין וואַלד, איז שוין צענדליקער יאָרן נישט געווען אין באַנוץ און ווייניקע זענען געגאַנגען אַהין זוכן אַן־אַלט קבר. דאָס טעטיקע בית הקברות איז געווען נענטער צו דער שטאָט און דער וועג דערצו איז דורכגעגאַנגען ביים נייעם פּאַרק.

דער בית־עלמין אין ברעזיוו

טראָץ זיין געפונען זיך אויסער דער שטאָט און ווייט פונים ישוב, איז דער בית־הקברות געווען אַ טייל פון די געשילדערטע ערטער און אַלע תושבים פון שטעטל זענען געווען געבונדן מיט אים. יעדע משפחה האָט דאָרט געהאַט פאַרשטעער. טייל זענען אָנגעקומען אַהין אין טיפן עלטער, אַרויסרופנדיק קנאה, אַנדערע זענען געבראַכט געוואָרן יונגערהייט און זייער פּלוצלינגער טויט האָט זיינערצייט אויפגעטרייסלט ס'שטעטל. דאָס בית הקברות האָט זיך נאָך געגרייט אויפצונעמען פיל דורות פון נפטרים, עס האָט גע־וואַרט אויף זייער קומען, אָבער עס האָט שוין נישט מער זוכה געווען דערצו.

די צווייטע אינסטיטוציע מיט וועלכע די קהילה האָט זיך פאַרנומען איז געווען ס'באָד מיט דער שוויץ און מקווה אָדער "ס'בעדל" ווי מען האָט עס גערופן אין שטעטל, וועלכעס געפינט זיך נאָך דער "חברה לינה קלויז" און מען גייט אַראָפּ דערצו מיט טרעפּ.

וועגן דער וויכטיקער אויפגאַבע פון דער מקווה אויפן געביט פון "טהרת המשפחה" האָבן מיר נאָך דעמלט אין די חדר־יאָרן, נישט געוואוסט און מיר האָבן נישט געהאַט קיין אַנונג, אַז די מקווה דינט אויך פאַר פרויען. מיר האָבן בלויז געוואוסט איר וויכטיקייט פאַר מענער, ווייל חסידים האָבן מקפיד געווען זיך טובל צו זיין דאָרט עטליכע מאָל אין

דער וואָך. דאָס חסידות אונטערן איינפלוס פון דער קבלה, האָט געשטעלט די מקווה אין צענטער פון רעליגיעזן קולט. צוליב שפּאָרהייטס טעמים האָט מען ווינטער געוואַרעמט די מקווה נאָר ערב שבת. טראָץ דעם פלעגן אַלטע חסידים זיך טובל זיין ווינטער אין דעם אייז־קאַלטן וואַסער. לויטן דין, פלייש, מוז כשר געמאַכט ווערן ביז דריי טאָג נאָך דער שחיטה, אויב עס ווערט נישט געווייקט ביז דריי טאָג, ווערט עס "עובר" און מען טאָר עס נישט נוצן. דער חסידישער דרש זאָגט, אַז דאָס פלייש — דער גוף טאָר נישט בלייבן דריי טעג אָהן וואַסער, אָהן אַ מקווה, ווייל ער וועט חלילה "עובר" ווערן.

אין די דעמאָלסדיקע באַדינגונגען ווען עס זענען נישט געווען קיין וואַנעס און קיין טושן אין די הייזער און קיין וואַסער־לייטונג און קיין קאַנאַליזאַציע און מענטשן האָבן זיך געוואַשן אין וואַש שיסלען — האָט דאָס באָד ערפילט גאָר אַ וויכטיקע אויפגאַבע אין היטן די ריינקייט און היגיענע, אָהן דרש, לויטן פשוטן "פשט".

דאָס אַלטע מרחץ איז אין די לעצטע יאָרן רעמאָנטירט געוואָרן, מען האָט עס פאַרגרעסערט און איינגעפירט דערין מאָדערנערע איינריכטונגען. ערב שבת און יום טוב האָט מען, פאַר עטליכע גראָשן, זיך געקענט באַנוצן מיט ביידע מקוות, די קאַלטע און די וואַרעמע, ווי אויך מיט די טושן און מיט דער שוויץ. די וואַנעס זענען געשטאַנען אין אַ באַזונדער צימער און פאַר באַנוצן זיך מיט זיי, האָט מען געמוזט באַצאָלן באַזונדער.

אין דעם בנין פון מרחץ, ריקווערטס, געפונט זיך דאָס שעכט־הויז פאַר עופות. צווישן דעם שעכט־הויז און דעם טייכל קעגנאיבער, געפונט זיך אַ ליידיקער פאַרלאָזענער פלאַץ, פיל מיט דערנער און "בריעכץ", וועלכע זענען תמיד באַדעקט מיט פעדערן פון עופות און פון דער ווייטנס זעט עס אויס ווי ס'וואָלטן דאָרט געוואַקסן פעדערן.

אין דעם טונקלען איינגאַנג צום שעכט־הויז האָט זיך אַנטפּלעקט אַ משונהדיק בילד: דער שוחט, וועלכער איז אָנגענומען אין שטעטל אַלס בכבודיקער איידעלער ייד און רעכנט זיך אַלס דעם רבס שטעל־פאַרטרעטער, שטייט אין אַ פאַרפעדערטע יאַרמולקע אַרומגעוויקלט מיט אַ פאַרטוך פון אַ גראָבן זאַק באַדעקט מיט בלוט, און האַלט אַ מעסער צווישן די ציין! דער מערקווירדיקער "זיווג" פון אַ ייד, אַ בכבודיקער ייד, מיט אַ פאַרבלוטיקט מעסער — איז שווער געווען צו באַנעמען.

☆

געוויינליך, ביים נאָמען פון וויכטיקע שטעט אויף דער וועלט, באַצייכנט מען דעם טייך ביי וועלכע זיי ליגן. ווען מיר וואָלטן זיך אַזוי געפירט לגבי אונדזער שטעטל, וואָלטן מיר עס געדאַרפט רופן: ברעזיוו, אַם בעדל־וואַסער. ס'"בעדל־וואַסער" איז אייגנטליך נישט קיין טייך עס איז אַ קליין וואַסערל וואָס די ברייט דערפון דערמאַנט מער אַן־אויסגעגראָבענעם ראוו ביים ראַנד פון וועג, צום אפּפלוס פון די רעגן וואַסערן. צוליב זיין שכנות מיטן באָד, אָדער ווי מען רופט עס מיטן ליבלינגס נאָמען "בעדל" — רופט זיך דאָס טייכל "בעדל וואַסער".

דאָס טייכל גייט דורך צווישן די פעלדער פון דער "בארקאווקע", און פאַר די גויים וואָס וואוינען דערנעבן, נוצט עס אַלס מקווה, להבדיל, און די גויעטעס פון דער בארקאווקע וואַשן דאָרט זייערע וועש.

דער ברעג ווי יידישע קינדער באָדן זיך איז דער טייל לעבן שעכט־הויז. אין די געציילטע זומער טעג, — אויסער די "ספירה טעג", "דריי וואָכן" און "ניין טעג" — וועלכע דער "שלחן ערוך" האָט מתיר געווען זיך צו באָדן, האָבן די קינדער זיך געפּליסקעט מיט גרויס הנאה אין בעדל וואַסער, נאַקעטע ווי אדם און חוה איידער זיי האָבן געוואוסט זיך צו שעמען. זיי האָבן געפּרוּאווט שוואומען לענג אויס דעם טייכל, אָבער זיי האָבן מקפיד געווען נישט אַריבערצושרייטן דאָס "טעריטאָריאַלע וואַסער" פון די יידן. די טיפקייט פונים "בעדל וואַסער" פלעגן די קינדער באַצייכענען: אַז מען שטעלט זיך אויפן קאָפּ, דערגרייכט ס'וואַסער ביז צו די אויערן.

פון דעם אלעם געזאָגטן, קען מען פאַרשטיין, אַז ס'בעדל וואַסער איז נישט חלילה געווען קיין מסוכנדיקער טייך, עס האָט זיך קיינמאָל נישט צעשטורעמט, זיינע כוואַליעס האָבן נישט פאַרשלעפּט די באָדנדיקע און ס'האָט זיך דאָרט קיינמאָל קיינער נישט דערטרונקען.

אין הערבסט און ווינטער, פלעגט ס'וואַסער אַריבערגיין איבער די ברעגעס אָבער דעמלט, צוליב די קעלט, האָט זיך קיינער דאָרט נישט געבאָדן. קיין גרויסע שאָדנס האָט די "פאַרפלייצונג" נישט געמאַכט. העכסטנס האָט דאָס וואַסער אַריבערגעפירט אַביסל פעדערן פון שעכט־הויז ביז צו דער בארקאווקע.

דאָס בעדל־וואַסער האָט געהאַט וויכטיקע רעליגיעזע אויפגאַבן — עס האָט בייגעשטייערט צו יעדן יום טוב: די ווערבעס וואָס האָבן געוואַקסן ביי זיין ברעג האָבן צוגעשטעלט "הושענות" צו "הושענא רבא", ערבות צו די לולבים און סכך צו די סוכות, גרינס אויף שבועות, שטעקנס צו די פענער און "אינטערצינדערס" אויף שמחת תורה, און די דיקע צווייגן האָבן געדינט אויף פאָרמען צו גיסן די בלייערנע דריידלעך אויף חנוכה. פאַר פסח האָט מען דאָרט געכשרט געשיר און געטובלט נייע כלים איידער מען האָט זיי גענוצט. תשעה באב האָט מען פון דאָרט געבערענגט "בערשטלעך" צו וואַרפן ביי די "קינות". ראש השנה אָדער "שלש עשרה מידות" זענען אַלע יידן פון קליין ביז גרויס, געגאַנגען צום בעדל וואַסער צו "תשליך", און דאָס קליינע וואַסערל האָט אויפגענומען אַלע זייערע עבירות — וואָס זענען ווייזט אויס נישט געווען פיל, — אַ פאַקט אַז ס'טייכל איז פון זיי נישט איבערגעגאַנגען און ס'וואַסער איז נישט פאַרשמוצט געוואָרן, נאָר געבליבן לויטער, ווי פריער.

אזוי ווי ס'בעדל־וואַסער איז געווען די גרעניץ פון דער יידישער טעריטאָריע און פון דער אַנדערער זייט האָבן זיך אַנגעהויבן די פעלדער פון די גויים פון דער "בארקאווקע", און כדי נישט צוריקצוגיין מיטן זעלבן וועג מיט וועלכן מיר זענען געקומען, וועלן מיר צוריק צום רינק דורך די גאַס

פון דער סאַדיגורער קלויז אַזוי אַרום וועלן מיר בלייבן אין
דער יידישער געגנט.

נאָכדעם ווי מען גייט פאַרביי דוד בעזימס ציגל־הויז און
נאָך עטליכע קליינע אַלטע הילצערנע הייזלעך מיט שינדל־
דעכער און באַבקערס הויז מיטן בלעכערנעם דאַך ווי עס
פּאַסט פאַר אַ בלעכער — שטייט מען פאַר אַ קליינעם פּלאַץ
מיט אַן־אָפענעם ברונעם, וועלכער שטעלט צו וואַסער פאַר
די אַרומיקע איינוואוינער. די ווענט פון דעם ברונעם זענען
פון גרויסע בעטאָן־רערן און די אויבערשטע רער שטייט אויף
דער אויבערפלאַך ווי אַ קאַריטע און איבער איר אַ קליין
דעכל. דאָס דעכל שפּאַרט זיך אָן אויף צוויי האָלץ סלופּעס
איינגעגראָבענע אין דער ערד. אַ שטאַנג, איינגעפעסטיקט מיט
האָקעס ליגט האָריזאָנטאַל צווישן ביידע סלופּעס און אויף
דער שטאַנג איז אַרומגעוויקלט אַן־אייזערנע קייט מיט אַ
צוגעבונדענעם עמער צו שעפּן ס׳וואַסער. די שטענדיק נאַסע
קייט איז באַדעקט מיט זשאַווער, און די גרעסערע חדר־
יונגלעך פאַרן זיך מיט איר תמיד, און אַז דער זשאַווער גייט
אַריבער אויף זייערע הענט באַרימען זיי זיך פאַר די דרדקי
קינדער, אַז זיי האָבן "אויסגעאַרבעטע הענט" — כדי אַרויס־
צורופן ביי זיי דרך ארץ.

דער עמער וואָס הענגט אויף אַ גרויסן טשוואָק, רינט
שטענדיק, און די פאַרזשאַווערטע וואַסער־טראָפּנס, וואָס טריפן
פון אים, פאַרפרירן אין ווינטער און ווערן ברוינע אייז "צעפּ".
דער טיפער ברונעם איז טונקל אינווייניק און די קינדער
ווייסן צו דערציילן אַז עפּעס אַ "נישט גוטס" וואָס געפונט
זיך דאָרט אונטן אויפן דנאָ, פּרואווט אַריינשלעפּן יעדן וואָס
קוקט אַריין אינווייניק.

אַז מען קען נישט בייקומען די נייגעריקייט, און אָנהאַלטנ־
דיק זיך ביי דער רער בויגט מען זיך אַריין כדי אַריינצוקוקן
אינווייניק — זעט מען באמת אַ שאָטנדיק געשטאַלט וואָס
באַוועגט זיך ווי ס׳וואָלט געוואָלט אַריינשלעפּן אינוויניק.
מען ציט זיך גלייך צוריק, איידער ס׳וועט זיין צו שפּעט.
אַ מזל, וואָס דאָס געשפּענסט איז אַ וואַסער־חיה און גייט
נישט אַרויס פונעם ברונעם.

אַנטקעגן דעם ברונעם געפונט זיך די סאַדיגורער קלויז —
אַ גרויסער בנין מיט געמאָלענע ווענט און ביים איינגאַנג אַ,
פון האָלץ אויסגעשניצטע מזוזה, אין פאָרם פון אַ פיש — אַ
קינסטלערישע אַרבעט פון משה־יאַנקל מיט די "גאָלדענע
הענט".

די סאַדיגורער קלויז, צוליב איר גרויסן פאַרנעם און אויך
צוליב דעם מער ליבעראַלן צוגאַנג פון אירע מתפללים —
דינט אויך אַלס זאַל פאַר פּאָליטישע אויפטריטן. פאַר וואַלן,
ווערן דאָרט געהאַלטן פייערדיקע רעדעס דורך אָרטיקע אָדער
דורך די פאַרטייען באַשטעלטע רעדנער. אויך קומען דאָרט
פאָר פאָלקס־פאַרזאַמלונגען בעת ספּעציעלע געשעענישן און
מען איז דאָרט מספּיד ציוניסטישע מנהיגים, נפטרים.

בייטאָג, זיצן אין דער סאַדיגורער קלויז, בחורים, און
לערנען גמרא און תוספות. פאַר די מתמידים צווישן זיי האָט
מען פאָרגעזאָגט אַ גלענצענדע צוקונפט — זיי וועלן ווערן
רבנים. די מיטלמעסיקע האָבן זיך באַגנוגנט מיט קענען אַ
"בלאַט גמרא" פאַר "אייגן געברויך", און די בחורים, וואָס
זייער קאָפּ איז נישט געווען ביים לערנען, זיצן אויך ביי די
גמראס ביז זיי גייען אַרויס פון די עלטערנס רשות און גייען
אַריבער אין די פאַראייניגען, לערנען אַ מלאכה, אָדער פאַרלאָזן
ס׳שטעטל, צו זוכן אַ "תכלית". די מעסיקע צווישן די מתפללים
באַציען זיך אויך צו די לעצטע מיט טאָלעראַנץ, אַרויסגייענדיק
פון שטאַנד־פּונקט אַז צוליב דעם מקרב זיין די בחורים וועלן
זיי נאָך האָבן אַ פאַרבינדונג מיט דער קלויז און נישט אַרויס־
גיין אינגאַנצן ל"תרבות רעה". די קנאים דאַגעגן, קריצן מיט
די ציין אויף די דאָזיקע בחורים און טענהן אַז זייער בלייבן
אין קלויז, ברענגט דערצו, דאָס זיי זענען משפּיע אויך אויף
די אַנדערע און "מאַכן זיי קאַליע". דער אייביקער וויכוח
צווישן "בית הלל" און "בית שמאי", אַ וויכוח, וואָס ציט זיך
פון דאַן ביז היינט צו טאָג.

נעבן דער סאַדיגורער קלויז געפונט זיך דאָס הויז פון
אַלטן רב — וואַנט ביי וואַנט. דאָרט איז אויך די "בית דין"
שטוב, וואָס אויסער די "דין תורה"ס וואָס ווערן דאָרט געפירט,
דינט זי אויך אַלס אויפנאַמס־צימער פאַר געסט און בעלי
בתים פאַרזאַמלען זיך דאָרט מוצאי שבת און אין אַ יומא
דפגרא, הערן אַ דבר תורה, שיחת חולין און טרונקען אַ
גלעזל טיי. ביידע הייזער, דעם רבס הויז און די קלויז, זענען
געבונדן צווישן זיך און זענען געגנזייטיק משפּיע איינס
אויפן אַנדערן.

אין דער פרי, איז די באַוועגונג אין דעם דאָזיקן געסל אַ
לעבהאַפטע. יידן גייען אַרויס פון דער קלויז מיט טלית און
תפילין אונטערן אָרעם, שפּרייזן זיך בנחת, טייל פּאַרווייז,
שמועסן צווישן זיך, טייל אַליין, פאַרזונקען אין זייערע מחש־
בות; זיי קרייזלען די פּיאות און פלעכטן אַריין אין זיי
דאָס קדושה געפיל, וואָס איז זיי געבליבן אין די פינגער־
שפּיצן נאָכן קושן די מזוזה ביים אַרויסגיין פון בית התפילה.
קינדער פון פאַרשידענעם עלטער איילן זיך אין די "חדרים"
אַרום, רוישנדיק און טומלענדיק, ווי דער שטייגער פון קינדער.

אַן־אויסנאַם אין דער סביבה איז דער "טאַנץ מייסטער",
וועלכער לערנט די מאָדערנע יוגנט טאַנצן. היות ווי אין
"חדר" איז אַזאַ פּראָפעסיע ווי אַ "טאַנץ מייסטער", נישט
באַקאַנט, דען די חסידים, וואָס טאַנצן "שמחת תורה" אין
קלויז, רעכענען זיך נישט צווישן זיינע תלמידים — האָבן
מיר געמיינט, אַז דער נאָמען נעמט זיך פון זיין גאַנג מיט
טענצלדיקע שריט.

דער "טאַנץ מייסטער", אויסעלעגאַנטירט, מיט דעם בונטן
קראַוואַט, שפּאַציר־שטאַק, ווייסע הענטשקעס און קאָמבינירטע
לאַק־שיך איז אַ מין "יוצא־דופן" אין דעם אָרעמען געסל און
ער זעט אויס ווי אַ געמאָלן געשטאַלט וואָס איז אַרויס פון
די אָפּגעריסענע זשורנאַלן ביים מאָדע שניידער — יוסף אשר.
אַ פרעמדער, וואָס האָט אים דאָרט געזעען, האָט אים אָנגע־
נומען מן־הסתם פאַר אַן־אַמעריקאַנער, וואָס איז געקומען
אַהין זוכן זיינע אָרימע קרובים.

ביי דער קלויז שטייט אַן־אַלט הייזל האַלב איינגעזונקען
אין דער ערד, מיט קליינע שמאָלע פענצטערלעך. צוליב דעם
וואָס מען גייט שטענדיק ביי דעם הויז, האָט דער "אַרכיטעקט"

געפלאַנט ס׳הויז אַזוי, אַז די פענצטערלעך זענען ממש אויף דער ערד און דער דורכגייער קען נישט אַריינקוקן אין שטוב, סיידן ליגנדיקערהייט.

אין דעם הויז האָט אַמאָל געוואוינט אַ שוסטער מיטן נאָמען מעכל "מאנדרוש". דעם צונאמען "מאנדרוש" האָט מען אים געגעבן צוליב זיינע "שטיקלעך" און מעשה ליצנות וואָס ער פלעגט טרייבן. נאָכדעם ווען מיכל איז אַוועק קיין אויס־לאַנד, האָט מען אים פאַרגעסן צוזאַמען מיט זיינע שטיקלעך.

נעבן דעם דאָזיקן הייזל אויף אַ לאַנגן האָלצערנעם שטאַנג, זענען אַרויסגעהאַנגען, ווי באַלאנען, אָנגעבלאָזענע קישקאַלעך, וואָס דער "קישקאַלע מאכער" האָט אַרויסגעהאנגען צו טרו־קענען אויף דער זון, און דער ווינט און די אַדורכגייענדע חדר־יונגלעך, וויגן זיי אַהין און צוריק.

נאָך איין צעבראָכן הייזל וועלן מיר דערמאַנען. דאָס הייזל איז געשטאַנען אין עס געסל, ביים אַרויסגאַנג צום רינק — דאָרט האָט געוואוינט די "בייגל־מאַכערן". אין צוזאַמענ־האַנג מיט דעם געסל פלעגן מיר הערן דעם אויסדרוק "בוי־פעליק", ס׳הייסט אַ סכנה צו וואוינען דאָרט — און מען האָט עס געזאָגט מיט אַ זיפץ, אַ שטייגער ווי מען פלעגט זאָגן אויף אַן־אונטערערנערט קינד — ס׳איז נעבעך "אונקרייטיג".

יעצט קומען מיר צום רינק — דער גרויסער פּלאַץ אין צענטער פון שטעטל וואָס אַלע גאַסן פירן אהינצו. אויב מיר וועלן דורכפירן אין דער פארשטעלונג צוויי דיאַגאנאַלע ליניעס פון איין עק רינק צום צווייטן — וועט איין פונקט זיך אָנהויבן פון די פלאַכע לענגליכע קאַסטנס מיט שויבן ביי דער טיר פון גלעזער וויעלאפאלסקי ביז צו די זעלבע קאַסטנס מיט זעגעכץ, וואָס דינען צו פּאַקן אייער, ביים הויז פון יאסל פּענער. די צווייטע ליניע הויבט זיך אָן ביים נידריקן הויז פון קאָפּל צוויק, וועלכעס שפּאַרט זיך אָן אויף דעם גרויסן געמויערטן הויז פון זיילערן פון וועלכן ער נעמט קוראַזש ווי איינער זאָגט "הויב נאָר נישט אָן מיט מיר — זע ווער עס שטייט אונטער מיר! די ליניע ענדיקט זיך מיט די אויסגעבראכענע טרעפּ נעבן אייזיק פילער, וועלכע זענען ווינטער באַדעקט מיט אייז פון די פאַרפרוירענע וואַסערן וואָס פליסן דאָרט ווי אין אַ קאַנאַל, און ס׳איז אַ סכנה זיך מיט די טרעפּ צו באַנוצן.

דער רינק פּלאַץ איז דורכגעשניטן אויף צוויי טיילן דורך דעם הויפּט וועג וואָס ציט זיך לענגאויס דעם שטעטל; דער מערב טייל איז אַ לענגליכער פּירקאַנטיקער שטח און דער גרעסערער טייל דער מזרחדיקער, האָט דעם פאָרם פון אַ דרייעק. אין צענטער פון רינק שטייט דאָס ראטהויז — אַ גרויסע שטעטישע געביידע אין וועלכע עס געפונען זיך אַמטן און פארדינגענע געשעפטן. ס׳הויז דינט אויך אַלס דירות־הויז פאַר אייניקע מיוחסדיקע משפחות, דערינטער אויך יידן. אין מיטן ראָטהויז געפונט זיך אַ גרויסער פּיר־קאַנטיקער טורם פון וועלכן ס׳לאָזט זיך אַראָפּ אַ לאַנגער קאַבל וואָס זיין עק איז אַריינגעזעצט אין אַן־אייזערנע רער אַריינגעשטעקט אין דער ערד. די אויפגאַבע פון דעם קאַבל איז צו היטן די געגנט אַרום פון דונערן און בליצן וואָס טרעפן אָפט אין שטעטל און ציטערן אויף, די שויבן און די

דאָס ראטהויז

קינדערישע הערצלעך. דער נאָמען פון דעם וואונדערליכן אַפּאַראַט, איז — בליץ־אבלייטער, און וועגן אים ווערט אין חדר דערציילט, נסים ונפלאות. דער צווייטער קאַבל, וואָס דינט דעם זעלבן צוועק, געפונט זיך אין דער נישט־יידישער געגנט אויפן בנין פון "סאקאל".

פאַרשטייט זיך, אַז יידן פּאַרלאָזן זיך נישט אויף אַ סתם שטיקל דראָט, און זיי האָבן אַ מער עפעקטיוו שוץ־מיטל קעגן בליצן און דונערן — די ברכות "עושה מעשה בראשית" און "שכוחו וגבורתו מלא עולם", ברכות, וואָס אַפילו די קינדער זאָגן מיט גרויס כוונה.

אין דריי זייטן פון דעם טורם זענען איינגעבויט דריי גרויסע זייגערס, וואָס זייערע רוימישע ציפערן צוטומלען אַביסל די קינדער און צעמישן זייערע צייט אויסרעכענונגען, אַזוי אַז זיי פאַרהאַלטן זיך אויפן וועג און פאַרשפּעטיקן אין חדר אַריין, און ווערן צוליב דעם שטרענג באַשטראָפט.

די רעפּרעזענטאַטיווע זייט פון רינק — דער פראנט, איז די דרום זייט — קעגנאיבער לערנערס שענק. אין דער דאָזיקער זייט געפונט זיך אַ גרויסער באַלקאָן וועלכער געהער צו איינע פון די דירות. אין די פּוילישע נאַציאָנאַלע פייער־טעג ווי דער זעלבסטשטענדיקייטס יום־טוב — אין 11 נאָ־

וועמבער און דעם 3־טן מאַי — דעם טאָג פון דער קאָנסטיטוציע, שטייט דער באַלקאָן אין צענטער פון די פייערונגען — מען דעקארירט אים מיט נאַציאָנאַלע פענער און מען באַדעקט אים מיט אַ גרויסן דיוואַן, און אויף אים הענגט דער מלוכה עמבלעם — אַ ווייסער אָדלער אויף אַ רויטן באַדן. דער באַלקאָן דינט אַלס בינע פאַר די הויכע מלוכה בעאַמטער אין זיי האַלטן דאָרט פייערדיקע פּאַטריאָטישע רעדעס פאַר דעם פאַרזאַמלטן המון. צוליב דעם קאַלטן וועטער אין די דאָזיקע טעג גייען אַלע אָנגעטוין אין וואַרעמע מלבושים און טראָגן היטלען אויף די קעפּ. ווען מען נעמט זינגען דעם נאַציאָנאַלן הימן, נעמען אַלע אַראָפּ די היטלען, אויסער אייניקע בית־מדרש בחורים, וועלכע הייבן אָן אַנטלויפן אין די דערנעבנדיקע הייזער, כדי נישט צו בלייבן חלילה בגילוי ראש. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס פאַרדריסט די פּאָלאַקן דערנעבן, וועלכע זענען אַזוי אויך נישט קיין איבעריקע אוהבי ישראל — און די בחורים כאַפּן אַריין גוטע קלעפּ.

אין אַ "אודפּוסט" — דאָס איז אַ קריסטליכער יומא דפּגרא, זאַמלען זיך אָן אין רינק פול עולי רגל וועלכע קומען צו דער פאַרהייליקטער קירך אין סטאַראַ־וויעש, און אין שטעטל הערשט אַ געמישטע שטימונג פון אַ יריד און אַ קאַרנאַוואַל צוזאַמען. די יונגע חברה דרייען זיך אַרום אין רינק שפּילן אויף האַרמאָניקעס, טרונקען לייכטע געטרענק און ענדיקן אויס אין די געוועלבן אַלע פאַרדאַרטע קיכלעך וואָס זענען געבליבן פון פאַראַיאָרן. אין רינק שטעלן אויף זייערע סטראַגאַנעס, וואַנדערענדע מציאות־פאַרקויפער, וועלכע ווערן גערופן דורך די גויים "טאַני זשיד" — אַ ייד וואָס פאַרקויפט ביליק. זייער סחורה איז — ביליקע גאַלאַנטעריע, באַלאָנען, פייפערלעך, קעמאַלעך און צווייפלהאַפטע זיסוואַרג זיי וויקלען איין פירקאַנטיקע שטיקלעך פּאַפּיר אין פאָרם פון אַ ליקע — וואָס רופט זיך "שטראַמוץ", לייגן אַריין אַביסל צוקערלעך און דאַביי שיטן זיי מיט גראַמען און "חכמות" וואָס מאַכן אַ גרויסן רושם אויף די צוהערער. די צונג אַרבעט פיל געשיקטער ווי די הענט, און דער שטראַמוץ איז אָנגעפילט מיט אַ סך גראַמען און ווייניק צוקערלעך.

אין דער דאָזיקער זייט פון רינק געפונט זיך אויך דער גרויסער ברונעם, וואָס בלויז נאָך צוויי פון דעם סאָרט, זענען פאַראַן אין שטעטל: איינע נעבן דער גמינע און די צווייטע ביים געריכט. דער ברונעם איז צוגעדעקט מיט אַ בעטאָן פּלאַטע און אויף איר שטייט די פּאָמפּע. דאָס גרויסע אייזערנע ראָד באַוועגט מען מיט אַ הענטל וואָס איז צוגעשרויפט צום ראָד. נאָך אייניקע מאָל דרייען דאָס ראָד, גייט עס אַריין אין שוואונג, מען הענגט זיך אָן אויפן הענטל און מען דרייט זיך צוזאַמען מיטן ראָד ביז עס בלייבט שטיין. דער שפּיל גייט אָן אַזוי לאַנג ביז די וואַסער גויהס קומען אָן מיט די עמערס און קאַרמיסל און פאַרטרייבן ס'קליינוואַרג: "דאָ כיידעראָ!" — אין חדר אַריין.

די פּאָמפּע און אַלע אירע טיילן, זענען צוגעשרויפט צו דער בעטאָן פּלאַטע און זי זעט אויס אין אונדזערע אויגן ביים שעכן ס'וואַסער ווי אַ קליין שדל איינגעשמירט אין סמאָלע הייבט אויף און לאָזט אַראָפּ די אָרימס די גאַנצע צייט. ס'וואַסער קומט אַרויס פון דער ברונעם דורך דער גרויסער אייזערנער רער מיט אַ דינעם אויסגעשטרעקטן אָרים, אויף וועלכן מען הענגט אויף דעם עמער. ווינטער הילט מען איין די רער מיט אַ צודעק פון געפלאָכטענעם שטרוי כדי זי צו שיצן פון פראָסט.

ביים וואַסער ברענגען זענען באַשעפטיקט עטליכע אָרימע גויהטעס, און יעדע האָט זיך איר ראַיאָן. אַמאָל איז געווען אַ ייד אַ וואַסער טרעגער אַ שטומער. זיין נאָמען האָבן מיר נישט געוואוסט ווייל ער האָט אים נישט געקענט אַרויסרעדן און ער האָט אויך נישט געקענט אים אויפשרייבן — האָבן מיר אים גערופן "דער שטומער". נאָך זיין טויט איז די פּראָפעסיע פון וואַסער טראָגן אַריבער צו די פויערטעס. זיי פלעגן די עמערס וואַסער אַריינגיסן אין הילצערנע פעסער, וואָס זענען געשטאַנען אין קאָרידאָר ביים אַריינגאַנג אין דער דירה. פון דאָרט האָט מען ס'וואַסער אַריינגעבערענגט אין אַ ספּעציעלע כלי, וואָס איז געשטאַנען צוזאַמען מיט אַ קוואָרט אין שטוב ביי דער קיך, און מען האָט גענוצט דערפון צום קאָכן, טרונקען און וואַשן זיך. ווינטער, פאַרפרירט די אויבערשטע שיכטע פונים וואַסער אין פאַס און מען דאַרף אויפהאַקן ס'אייז כדי צו שעפּן דערפון.

דער פּלאַץ צווישן ראָטהויז און די געשעפטן אַרום, איז אויסברוקירט מיט קליינע פירקאַנטיקע שפּיציקע שטיינער. די וועגן מיט די אייזן געקאָוועטע רעדער, קריצן דורכפּאָרנדיק. די פּאָדקאָוועס פון די פערד קלאַפּן אויף די שפּיציקע שטיינער, און ווינטער, ווען אַלץ איז באַדעקט מיט אייז, גליטשן זיך אויס די פערד און די פּאָדקאָוועס שפּריצן מיט פונקען; די חדר קינדער קוקן דערויף מיט אויפגעריסענע אויגן.

פון דער שענק פון אהרן לערנער שטעלט מען זומער אַרויס קליינע טישן און בענקלעך ווי אין אַ קאַפּע הויז און דאָרט זיצן שטעטישע גויים און זופּן בנחת "אקאטשימער" ביר, פון דיקע גלעזער מיט הענטלעך — "האַלבעס" (אַ האַלבע ליטער). אַנ־אַלטער גראַמאָפאָן מיט אַ ריזיקער טובע, שפּילט גרילצענדיק, און הערט זיך פון איין עק שטעטל צום אַנדערן.

די טרונקער, רעדן צווישן זיך אויפן הויכן קול און לאַכן מיט אַ הילכיק געלעכטער, וואָס ביי יידן איז מען נישט געוואוינט צו הערן. יידן, אויך ווען זיי לאַכן, איז עס מיט אַ האַלב מויל. אפילו שמחת תורה און פּורים ווען ס'איז אַ מצווה זיך משמח צו זיין הערט זיך אויך כמעט נישט קיין געלעכטער, עס ווערט באַלד דערשטיקט און פאַרזונקען אין דער געדיכטער באָרד.

נאָכדעם ווי די אַרומזיצענדע לערן אויס די "האַלבעס", לעקן זיי אָפּ פון די וואָנסעס דעם ווייסן ביר־שוים, ציען אויס ביידע וואָנסעס־עקן, רעכטס און לינקס און באַשטעלן אַ נייע רונדע.

אין דער שענק אינעווייניק, זיצן אין ענגשאַפט די אמתע טרינקערס, וואָס דער שמועס צווישן זיי איז אַ שיטערער

און דער עיקר איז ביי זיי ס׳טרונקען, און וואָס נענטער צום ביר־קוואַל, פאַרלירט מען וויניקער צייט ביז צום דער־לאַנגען. דער שענקער, ווי אַ פייערלעשער, טוט אַלץ צו לעשן דעם שטענדיקן ״דורשט״, וועלכן מען קען קיינמאָל נישט זעטיקן.

נעבן לערנערן, געפונט זיך אַ צווייטע שענק — פון אברהמלע קאָרנפעלד. אברהמלע, אַ בכבודיקער ייד מיט אַ הדרת פנים, פיל יאָרן אַן־אלמן, זויבער געקליידעט מיט אַ גאָלדענער קייט אויף דעם דיקן בויך, רעדט שטיל, מיט אַ הייזעריק קול. ער גייט תמיד פּאַמעלעך, בנחת, טריט ביי טריט, ווי ער וואָלט געזאָגט: איך האָב זיך נישט וואָס צו איילן, מען וועט סיי ווי סיי גאָרנישט מאַכן אהן מיר. אברהמלע און אַ שענק — זענען צוויי קאנטראַסטן. די שענק איז באמת ענליך צום אייגנטימער: שטיל און רואיק. אין פאַרגלייך מיט דער שענק פון לערנערן, וועלכע קאָכט און רוישט שטענדיק, איז אברהמלעס שענק ווי אַן־אויסגעלאַ־שענער קראַטער — עס איז אַ קאַפע־הויז וואו מידע מענטשן קומען זיך אַביסל אָפּרוען, טרונקען אַ גלעזל טיי בחברותא און פרישן אויף זכרונות.

צווישן די יידישע געשעפטן זענען פאַראַן אויך אייניקע וועלכע געהערן צו נישט־יידן, ווי אַ דעליקאַטעסן געשעפט, וואָס איז אַמאָל געווען אַ קאָאָפּעראַטיוו און עס האָט זיך גערופן ״קאנסום״, ווי אויך עטליכע חזיר־יאַטקעס, מיט קעלערס, וואָס זייערע פענצטערלעך גייען אַרויס צום טראטואר און זיי זענען צוגעדעקט מיט אייזערנע שטאַכייטן.

אין די קעלערס ווערט געקאָכט, געפּרעגלט און גערויכערט ס׳חזיר פלייש און ס׳טראָגט זיך פון דאָרט אַ ריח פון טריפה און עקל. דורכגייענדע חדר יונגלעך פאַרטרייבן פון זיך דעם ריח, ווי מען פאַרטרייבט אַ זלידנע פליג. אַביסל ווייטער געפונט זיך אַ הויז וואָס דינט ווי אַ ״פּאסאַזש״ צו דער גאס פון דער ביאַנער קלויז, וועלכע פירט אויך צו דער ״אלעיארניע״, אַ גוֹאישע אָרימע געגנט, וואָז אירע שקצים צייכנען זיך אויס מיט וואַרפן שטיינער אויף יידישע קינדער פון זייער שכנות.

די געשעפטן רייע, ענדיקט זיך מיט דעם דעליקאַטעסן געשעפט פון ״מאַשע״, אַ ווינקל געשעפט אין קלמן וואלף ריידס הויז מיט אַ שויפענצטער אָנגעפילט מיט מעדני מלכים וואָס רייצן אַביסל די דורכגייענדע קינדער. אייגנטלעך זענען די חדר יונגלעך נישט אַזעלכע מפונקים און זענען זיך גרייט צו באַגנוגן מיט אַ ״שטאַלוואַרג״ (טופי) אדער אַ ״קאַוואוקע״ (אַ קליינער פירעק פון געפילטע שאקאלאד מיטן טעם פון קאַווע), און איינמאָל אין יאָר — מיט ״חמשה עשר״ אויבסט.

אין דער מערב זייט פון רינק געפונען זיך בלויז צוויי געשעפטן: אין איין זייט דאָס קאנפעקציע געשעפט פון פּאַס און אין דער צווייטער זייט דאָס געשעפט פון גלעזער וויעלאַ־פּאלסקי אין הויז פון דעם ארגאניסטער — דער אַלטער סקארבעק.

סקאַרבעק איז אַ גוֹאישער חזן און זינגט ביי די קריסטליכע לוויות. ער רעט גוט יידיש און היות ווי די לוויות זענען פאַר אים אַ גוטע פרנסה, דערציילט ער די יידישע שכנים זיין באַגער:

היום אחת (איין לוויה)
מחר שתיים
ומחרתיים כפליים...

אין חדר, אַז די יונגלעך געפונען אַ פּגר פון אַ קאַץ, לייגן זיי אים אַרויף מיט שטעקאַלעך אויף אַ ברעט און זינגען דאביי סקארבעקס ניגונים, פאַרלעצנדיק אַזוי אַרום זיין אויטאָרן רעכט. דאָס קלאָג ליד גייט אַזוי:

האסטו געפרעסן טשיפּקיס מיט באבעס
ביסטו געוואָרן פאַרדארבן,
ס׳האָבן נישט געהאָלפן קיין באַנקעס
און דו ביסט געשטאָרבן...

(ווערטער: **חדר יונגלעך**; ניגון: **סקארבעק**)

נעבן סקארבעקס הויז, שוין אויסערן רינק איז פאַראַן אַ גרו״סער לײדיקער שטח וואָס אין מאַרק־טאָג פאַרקויפן דאָרט די פויערטעס עופות, פּוטער, אייער און פעלן פון קיניגלעך — דעם שטח רופט מען ״פּלאַץ״. דער ״פלאַץ״ געפונט זיך צווישן דעם פון רויטע ציגל געבויטן הויז פון בעקער גדליה פילער און דעם הויז פון זיין ברודער, מענדל.

מענדל פילער האָט אַ ״סאדאַ־וואַסער פאבריק״, ווי מען רופט עס אין שטעטל. דער נאָמען ״פילער״ פּאַסט אים זער גוט, ווייל ער פ י ל ט אָן פלעשער מיט סאדא־וואַסער וואָס ער פּראָדוצירט. שוין פון דערווייטנס הערט מען דעם רעש פון מאטאר באַגלייט מיט קלאַפּן פון די ליידיקע פלעשער און ס׳קלינגען פון די פארצעלאַן קארקעס אויף זיי. ווי אַ רעפריין חזרט זיך איבער ס׳קול פון דער אנגעפילטער פלאַש בעת מען רייסט זי אַוועק פון דער רער: צ־ס־ס־ס־ס־ס.

אין דער דאָזיקער פּאַבריק האָבן מיר ס׳ערשטע מאָל געזען ווי אַ מאַשין אַרבעט, מיר האָבן געלערנט די באַדיי־טונג פון וואָרט ״פּאַבריק״ און באַקומען אַ באַגריף איבער אינדוסטרי בכלל.

די פּראָדוקציע פון דער ״סאדאַ וואַסער פאבריק״, ווי מען זעט עס פון איר נאָמען איז סיפאָנען סאדע־וואַסער און קליינע פלעשלעך מיט געפאַרבטע זיסע געטראַנקען וואָס מען רופט ״קראַכלען״, מן הסתם צוליב דעם קראַך וואָס הערט זיך ביים עפנען זיי.

פון דעם פלאַץ גייען אַראָפּ טרעפּ צו די ״לאַווקעס״, אַ שטח וואָס הייבט זיך אָן מיט יידישע הייזלעך און ענדיקט זיך מיט פעלדער ביי די ״רענדזינעס״ און פירט קיין סטאַראַ־וויעש, וועלכעס איז דער הויפּט ליפעראַנט פון מילך פאַר די יידישע הייזער.

דער נאָמען אין פויליש ״לאַווקעס״ איז נישט קלאָר, דען אין דער סביבה איז נישטאָ קיין שום בענק.

די מיינסטן געשעפטן פון שטעטל געפונען זיך אין דער מזרח זייט פון רינק אַנטקעגן דעם הויפּט וועג. זיי הייבן זיך אָן פון פענערס הויז, לענגאויס דעם רינק און ציען זיך ווייטער ביז צו מאַרינס הויז אויסער דעם רינק. דער ליידיקער פלאַץ פאַר די געשעפטן, דינט אַלס פאַרקינג־פּלאַץ פאַר די פויערישע וועגן, וואָס קומען פון דער אומגעבונג.

די הייזער זענען אַלע באַהאַפטן איינס צום אַנדערן. אין פראַנט זענען געבויט די געוועלבן — אַלע גרוי און האַלב טונקל, בלויז איין געשעפט וואָס זעט זיך אָן בולט מיט זיינע פאַרבן, דאָס איז אַ געשעפט פון טאַבאַק און ציגאַרעטן — די "טראַפיק". טאַבאַק ווי אויך "וואָדקאַ", זענען אַ מלוכהשער מאָנאָפּאָל, און די ערלויבעניש זיי צו פאַרקויפן, באַקומען נאָר מיוחסים און קריגס־אינוואַלידן. דער איינגאַנג אין געשעפט איז געפאַרבט מיט שיפע פאַסן, רויט און ווייס, די פּוילישע נאַציאָנאַלע פאַרבן, כדי צו באַצייכענען אַז דאָס געשעפט פאַרקויפט אַ מלוכה פּראָדוקט (די שענקען, הגם זיי פאַרקויפן אויך אַ מלוכה פּראָדוקט — בראנפן, זענען נישט געפאַרבט, מן הסתם ווייל זיי זענען נישט גענוג בכבודיק).

אויך קינדער, וואָס זייער פאָטער האָט נישט גערויכערט פלעגן קומען אין דער "טראַפיק", געשיקט דורך דערוואַקסענע — גאַנץ פרעמדע — וועלכע האָבן תמיד געהאַט רעכט אויסצונוצן קינדער אין זייער שליחות. דער איינקויף איז נישט געווען קיין גרויסער: אַן־איינצלנער סיגאַרעט, טיילמאָל האָט מען געקויפט צוויי סיגאַרעטן איינעם אַ ביליקן אַ "דראַמקע", און דער צווייטער פון אַ בעסערן סאָרט ווי "ספּאַרט" אָדער "עגיפּטישע" און מען האָט זיי אויסגעמישט צוזאַמען און איינגעוויקלט אין "ביבולקע" פּאַפּיר.

נאָך דעם איינדרוקספולן פראַנט פון דער "טראַפיק", איז דאָס אויסזעען פון דעם אינערליכן טייל גאַנץ נעבעכדיק — אַ קליין טישל און עטליכע האַלב־ליידיקע פּאָליצעס.

דער מסחר און דער קאַמף פאַר פּרנסה, פירן זיך אין דעם פראָנט־טייל פון די הייזער, ביי די געשעפטן. אין הינטער־טייל זענען די דירות און נאָך זיי, די הויפן וועלכע זענען געשלאָסן צוזאַמען און בילדן איין גרויס הויף. פון צייט צו צייט פּרוּווט איינער פון די בעלי בתים אויפשטעלן אַ פּאַרקן, כדי אָפּצוטיילן די גרעניצן פון זיין אייגנטום, אָבער ער איבערצייגט זיך גלייך, אַז דאָס איז אַ ברכה לבטלה. די קינדער ברעכן באַלד אויס די דרענגלעך פון דעם פּאַרקן, וועלכע וואַלגערן זיך במשך עטליכע טעג אין הויף, ביז עמיצער נעמט זיי צו און באַנוצט זיך מיט זיי צו הייצן דעם אויוון.

אין פראָנט ביי די געשעפטן, דרייען זיך די מענער אין שוואַרצע איבערציערס און אין סאַמעטענע קאַפּעלושן, זומער, און אין פוטער־היטלעך — אין ווינטער. זיי שטייען אין געשעפט אָדער גייען זוכן אַ גמילת חסד צו באַצאָלן אַ וועקסל.

די פרויען זענען געקליידעט, אין ווינטער, אין קורצע אויסגענייטע שאָף־פּעלצעלעך און שייטלעך אויף די קעפּ, איינגעהילט אין וואָלענע גרויסע פּלעטן. זיי איילן זיך תמיד, שטענדיק באַשעפטיקט. אין די הויפן דאַגעגן, לענגאויס די זעלבע געשעפטן, גייען זיך די מענער געלאַסן קוקן זיך אַרום אין אַלע זייטן ווי בעלי בתים, דער טלית קטן אויפן העמד, וואָס שבת איז ער נאָך געווען ווייס, ווערט אין משך פון דער וואָך גרוי און וואַרט געדולדיק ביז פרייטיג מען זאָל אים טוישן אין באָד.

די פרויען טראָגן טיכלעך אויף די קעפּ, אָנגעטון אין אַלטע קליידער און שטעק שיך. איינע גייט אַריין צו אַ שכנטע באָרגן אַן־איי, אַ גלאָז מעל אָדער אַ ציינדל קנאָבל צום געקעכטס וואָס שטייט אויפן פייער, דאַביי הערט מען אַביסל רכילות ס"זאָל נישט אויסגערעדט זיין".

אויך די קריגערייען אין הויף זענען איבער שטוב ענינים — איבער אַ הינדל וואָס איז אַריין אין שטוב דורך דער אָפענער טיר און אָנגעמאַכט אַ שאָדן, אַ קינד וואָס האָט געוואָרפן אַ שטיין און צובראָכן אַ שויב, אָדער מען האָט אָפּגעשפּריצט אַ דורכגייער ביים אויסגיסן אַ פּאַמעשאַף א. ז. וו. אין דרויסן זענען די סכסוכים איבער געשעפט־זאַכן, ווי צונעמען אַ קונה א. א.

פּאַראַלעל צום שטח פון די הויפן, וואָס געפונט זיך אויף אַ באַרג, לענגאויס די הייזער רייע, נאָר אויף אַ נידריקערער פלעכע, צופיסענס דעם באַרג — ציט זיך דער "אונטערן באַרג". דאָס איז אַ פּאַס אין דער ברייט פון עטליכע צענדליק מעטער באַדעקט מיט אויסגעטרוקנט און אויסגעטרעטן גראָז, וועלכער דינט אַלס שפּיל־פּלאַץ פאַר אַלע שטעטלישע קינדער אָנהויבנדיק פון די דרדקי קינדער ביים "באַריסלאַווער" (מלמד) ביז צו די יונגלעך פון די גרעסערע חדרים און שולע. דאָרט שפּילט מען "קיטשקע פּילעזדרי" און אין "באַהעלטעניש". אין דער מיט אונטערן באַרג שטייט אַן־אַלטער "פייקע בוים" וואָס אונטער אים זענען פאַרשפּרייט פיל "חזיר ניס". דער שטאַם זיינער איז אַ ברייטער און די צווייגן זענען אויסגעשפּרייט אין אַלע זייטן; די אונטערשטע צווייגן זענען תמיד צובראָכן צוליבן קלעטערן פון די קינדער אויף זיי. דער "פייקע בוים" באַטייליקט זיך אין אַלע שפּילערייען און ביי אים "שלאָפט מען" ביז מען ענדיקט ציילן מיט פאַרמאַכטע אויגן ביז הונדערט. די קיילעכדיקע פאָרם ערמעגליכט צו כאַפּן אַ קוק אין דער זייט און זען ווי די חברה גייען זיך "באַהאַלטן".

פאַר די עלטערע מענטשן איז דאָס אַראָפּקלעטערן אונטערן באַרג, שווערלעך, און ס'טרעפט אַז אַ טאַטע איז זיך מטריח אַהין צו זוכן זיין "תכשיט" איז אַ סימן, אַז דער האָט זיך שווער פאַרזינדיקט. דער געזוכטער ווערט געוואָרנט אין דער צייט דורך זיינע חברים: "דער טאַטע גייט!" וואוסנדיק, וואָס ס'וואַרט אים, אַנטלויפט דער "פאַרברעכער" ווי אַ האָז און לאָזט איבער דעם נאָכלויפער צעמישט, זיין געוועט, דער שטעקן — הענגט אים אַראָפּ מאַכטלאָז פון דער האַנט ווי אַ צעבראָכענע צווייג, און די קונדיסים אַרום שפּעטן פון אים און קוועלן פון זיין מפּלה.

אַ טייל פון אונטערן באַרג דינט דער יוגנט פון דער סביבה אַלס פּריוואַטער פּאַרק. אין שאָטן פון די ביימער זיצן די מיידלעך פון די שכנותדיקע הייזער. נאָכדעם ווי זיי האָבן געענדיקט זייער הויז־אַרבעט און אָפּגעוואַשן ס'געשיר, זיצן זיי אויף אַן־אויסגעשפּרייטער דעק און קוקן אַריין אין אַ בוך, אָדער זיי ליגן אין שלאָף־ראָק און "ברענען" זיך אויף דער זון, מיט פאַרמאַכטע אויגן. פון צייט צו צייט קומט אַ יונגל, זעצט זיך צו. טיילמאָל פירן זיך דאָרט פלירטן, אין די באַגרעניצטע ראַמען פון אַן־אָפענעם שטח.

ר׳ קלמן וולף רייך׳ס הויז

די הייזער ציִען זיך פון רינק ווייטער. אין דער רעכטער זייט די צוויי גרויסע ווינקל־הייזער פון קלמן וואלף רייך און שלום לויפער — צוויי גרויסע געמויערטע הייזער, וואָס אין זיי געפונען זיך כמעט אַ העלפט פון די צאָל געשעפטן אין שטעטל. אַנטקעגן, אין דער לינקער זייט אַרויסגייענדיק פון רינק, שטייען האָלץ הייזער מיט טונקלע געוועלבן אונטער די ״פּאַטשיענעס״ (״פּאָד טשיעניעם״ — אונטערן שאָטן) וועלכע שיצן פון רעגן און שניי. די דעכער פאַרמיידן פון די געוועלבן ליכט און זון און גיבן זיי אַן־אָנגעכמורעט אויסזעהן. די אָרימע האָלץ הייזלעך שטייען זיך באַשיידן, אריינגערוקט טיף אין דער רייע, ווי דער שטייגער פון אָרעמעלייט און זיי לאָזן די גבירים, ס׳הייסט די ציגל־הייזער מיט די אַרויסגערוקטע בייכער, זיי זאָלן זיי פאַרטרעטן.

ס׳ערשטע ציגל־הויז אויסער די ראַמען פון רינק איז זיילערס הויז, וואו עס געפונט זיך דאָס גאַלאַנטעריע און שפּילצייג געשעפט פון חיים לייב דילער. דאָרט שטעלט מען זיך אויף דער געמויערטער שוועל, מען האַלט זיך אין די אייזערנע ראַם פון שוי־פענצטער, אָנקלעבנדיק זיך צו דער שויב און מען שלונגט מיט די אויגן דאָס אויסגעשפּרייטע שפּילצייג. נישט קיין בראכוואַרג, נישט קיין אַלטע אַוועקגעוואָרפענע חפצים, נאָר עכטע שפּילצייג — געהיבלעוועט, געגלאַנצט, געשליפן, געפאַרבט, געפארמט דורך פאַכמענישע הענט, באַשטימטע פאַר קינדער בר־מזלים און זיי שפּילן זיך מיט זיי ווען ס׳פאַרגלוסט זיך זיי.

די סחורה ווערט אויסגעלייגט אויף גלאָז־פּאָליצעס, אין אָפענע קאַרטאָן־פּודאַלעך דורך חיים־לייבס זון, מאיר, אַ נידריקער בחור מיט קרומע אויגן און אַ צעפלאַטשטער נאָז, וואָס זעט אויס ווי אַ יאַפּאַנער. די קינדער שטייען אַזוי צוגעשמיד צום אָרט און צווישן זיי און דעם שפּילצייג טיילט בלויז אָפּ די שויב און די ליידיקע קעשענעס פון זייערע עלטערן, און מען פאַנטאַזירט, וואָס אַ שטייגער, מען וואָלט געמאַכט ווען למשל די אַלע שפּילצייג וואָלטן בדרך נס אַריינגעפאַלן אין זייערע הענט...

די צווייטע ״קאַמיעניצע״ (שטיין־הויז), עטליכע האָלץ הייזער ווייטער — איז קינצלערס הויז, וואו אויפן ערשטן שטאָק געפונט זיך דאָס גרויסע שניט געשעפט פון חיים יעקב כץ.

די דריטע ״קאַמ־ניעצע״, מיט וועלכער עס ענדיקן זיך די יידישע הייזלעך איז דאָס הויז פון קריסט, מאַרין, איינער פון די אָנגעזעענסטע בירגער אין שטעטל. אין דעם הויז האָט מאַרין זיין גרויס געשעפט פון שרייב־געצייג און שול ביכער. באשר שרייב־געצייג — דאָס קען מען באַקומען אין יידישע געשעפטן מיט עטלעכע גראָשן ביליגער ווי ביי מאַרין, מיט שול ביכער איז ער צוואַר דער איינציקער אין שטעטל וואָס פאַרקויפט זיי, אָבער שול־ביכער, ווי מלבושים גייען איבער פון גרויס צו קליין און מען קויפט זיי נאָר גענוצטע.

נאָך מאַ־ינס געשעפט געפונט זיך די אַפּטייק, די איינציקע אין שטעטל, און זי איז ווערט מען זאָל איר ווידמענען עטליכע שורות.

אייגנטלעך איז עס אַ געוועגליך געשעפט, מען קומט אַריין, מען בעט דאָס אַרטיקל וואָס מען דאַרף, מען באַצאָלט און מען גייט אַוועק. נאָר ווער ס׳איז נאָך נישט געוועזן אין דער אַפּטייק קען אפשר אַזוי מיינען.

קודם כל הענגט דאָרט אַ וואונדערבאַרע שילד פון גלאָז מיט גאָלדענע אותיות אויף שוואַרצן באדן. די אותיות זענען דערווייטערט איינס פון אַנדערן, יעדעס אות האַלט דיסטאַנס. דאָס דורכגייענדע קינד נעמט זיי אַלע אַרום מיט זיין בליק און שליסט זיי צוזאַמען צו איין וואָרט: אַ־פּא־טע־קאַ. אויך די טיר ביים איינגאַנג איז אַ גלעזערנע און דער קלינג פון גלעקל ביים עפענען, ציטערט ממש אויף ס׳האַרץ. אויסער דעם איז די אַפּטייק ס׳איינציקע געשעפט ווי אַ קינד מיט

פיאות, נעמט אַראָפּ ס׳היטל ווען ער קומט אַריין, און בלייבט שטיין איו הוילן קאָפּ. דער ריח אין דער אַפּטייק איז פון זויבערקייט און רפואות. די פאַרקויפער זענען אָנגעטון אין ווייסע מענטל ווי ״קיטלען״ אין יום־כיפור, להבדיל. אויף יעדן סלאַי איז אויפגעקלעבט אַ צעטל מ׳ט אַן־אויפשריפט וואָספאַרע רפואות ס׳איז דאָרט דאָ. די גאָלדענע וואָג איז אויך אַ ספּעציעלע און מען זעט נישט אַזעלכע אין קיין שום אַנדער געשעפט. צוליב די אַלע זאַכן, פאַרגלאַצט זיך אַביסל דער אַריינקומענדער און פאַרגעסט נאָך וואָס מען האָט אים געשיקט. ווען מען פרעגט אים וואָס ער פאַרלאַנגט ווערט ער אַביסל מבולבל און געדענקט נישט ווי מען זאָגט אויף פויליש ״כ׳בעט מ׳ר צו געבן״... א.ז.וו., כאָטש ער האָט זיך עס איינגעחזרט אויפן גאַנצן וועג און איידער ער איז אַרויס פון שטוב איז ער מיט דערפאָלג דורכגעגאַנגען דעם עגזאַמען בעת מען האָט אים פאַרהערט...

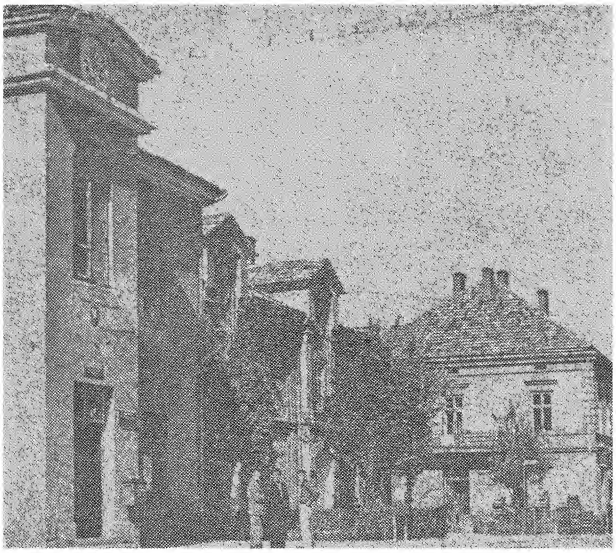
מען דערציילט וועגן אַזאַ סאָרט קליענט, וואָס איז אַמאָל אַריינגעקומען אין דער אַפּטייק און דער קלונג פון גלעקל מיט די שאַרפע ריחות פון די רפואות האָבן אים צעמישט דעם סדר פון די ווערטער, וואָס ער האָט זיך איינגעחזרט אויפן וועג און ער האָט זיך געווענדעט צום אַפּטייקער: ״דזיען דאָברי, פּאַניע יאַכע מאַשטש״ (גוט מאָרגן, הער יאַכע זאַלב)...

נאָכדעם ווי מען דרייט זיך ווי עס איז אַרויס פון דעם פּלאָנטער און אין דער אַפּטייק גרייט מען צו די באַשטעלטע מעדיקאַמענטן, מוז מען אויך דאַביי קאָנטראָלירן אַ געוויסן ענין, וואָס מען האָט שוין לאַנג געזוכט אַ געלעגנהייט עס צו טאָן. ווי מען דערציילט אין ״חדר״, איז דער אַפּטייקער אַ משומד, און אַ ראיה דערצו, אַז אויף זיין נאַקן איז אויסגעקריצט מיט אַ צעגליט אייזן, אַ צלם.

כדי דאָס פעסטצושטעלן, מוז, פאַרשטייט זיך, דער אַפּטייקער זיך אויסדרייען מיטן רוקן און דאָס קען מען נישט פון אים בעטן, נאָר מען מוז וואַרטן אויף אַ פּאַסענדע געלעגנהייט. די געלעגנהייט קומט באַלד אונטער, ווען דער אַפּטייקער גייט אַריין אין אונטערשטן צימער און מען קען זעען אויף זיין נאַקן אַ פאַרהיילטע וואונד מיט טיפע שניטן אין דער לענג און ברייט. יעצט קען מען שוין די זאַך דערציילן אין ״חדר״ ״כ׳האָב אַליין געזעען״, און אויב מען וועט נישט גלייבן איז דאָ אַן־עצה: מען שווערט ביי די ציצית.

☆

אַנטקעגן מאַרינס געשעפט, געפונט זיך די ״גמינע״ — דער מאַגיסטראַט און אויף דעם בנין איבער דער איינגאַנגס טיר, אונטערן גרויסן זייגער, געפונט זיך דער שטאָט הערב: אַ קאָפּ פון אַ קריסטליכן הייליקן שוועבט איבער אַ בוים און אונטן דריי ווערטער: ליבשאַפט, געדולד, מענטשליכקייט, דריי גוטע מידות, אין וועלכע די יידישע איינוואוינער פון שטעטל האָבן זיך אַזוי שטאַרק געגוויטיקט בעת זייער שרעקליכע נויט, און ס׳איז אַ גרויסער ספק צי זיי האָבן געפונען אַ ברעקל פון זיי ביי די שטאָט פאַרזאָרגער און ביי די בירגער...

לינקס — די געמיינדע

כ׳ווייס נישט וואָספאַרע סאָציאַלע הילף דער שטאָט ראַט האָט צוגעטיילט די איינוואוינער, יעדנפאַלס אויב אפילו ס׳איז געוועזן אַזאַ זאַך — האָבן יידן דערפון נישט גענאָסן. יידן האָבן זיך געמוזט באַגנוגן מיט די אָרעמע מיטלען פון דער קהילה און די טראַדיציאָנעלע יידישע זעלבסט הילף.

דאַגעגן זענען יידן געוועזן די איינציקע וועלכע האָבן גענאָסן פון די שטעטישע געזונטהייטס טעטיקייט, וואָס האָט זיך אויסגעדרוקט דערין, דאָס פון צייט צו צייט איז אַרויס אַ שטאָטישע קאָמיסיע צו קאָנטראָלירן דעם סאַניטאַרן צושטאַנד אין די יידישע געסלעך און הויפן.

באַלד האָט מען אַרויסגעלאָזט אַן־אַלאַרם: ״אַ קאָמיסיע גייט!״ און גלייך האָבן אַלע זיך גענומען ענערגיש קערן ביי די הייזער און געוועלבן, אַוועקגערוימט ס׳מיסט און אַלע פּסולת אַרום. מען קען נישט גרינגשעצן אויך די דאָזיקע טעטיקייט, דען אין דעמלסטיקע באַדינגונגען, ווען נישט די מורא פאַר שטראָף, ווער ווייסט ווי עס וואָלט אויסגעזען...

ביי אַזעלכע געלעגנהייטן האָט די ״קאָמיסיע״ אויך באַשטימט וועלכע הייזער זענען ״בויפעליק״, ס׳הייסט אַ סכנה צו וואוינען אין זיי, און די איינוואוינער מוזן זיי פאַרלאָזן. מען האָט אויך געפונען סוחרים וואָס זייערע געוויכטן און מאָסן זענען שוין לאַנג נישט געצייכנט געוואָרן, הענדלער וואָס דער טערמין פון זייער האַנדלס ערלויבעניש איז אויסגעגאַנגען א.ז.וו., אין רעזולטאַט דערפון האָבן זיי אַרויפּגעלייגט געלט שטראָפן, וואָס די אָרעמע באַשטראָפטע זענען נישט געווען ביכולת צו באַצאָלן. די קהילה אָדער סתם יידן בעלי־השפעה אין די מאַסגעבענדע קרייזן, האָבן זיך באַמיט די שטראָף צו אנולירן.

די חדר־יונגלעך האָבן געקענט דעם מאַגיסטראַט אין זכות פון די אויפזעער מיט די בלאָע מונדורן אויסגענייט אין די עקן מיט שטרייפן ווייס און רויט: די פּאָליציייניקעס (אַ פּאָליציסט האָט מען גערופן: זשאַנדאַר).

איינער פון זיי איז געווען שובאַ, אַ נידריגער קייליכדיקער גוי מיט גרויסע ווייסע וואָנסעס, וואָס האָבן אים צוגעגעבן הדרת פנים ווי אַ ווייסע באָרד אַ יידן. שובאַ האָט געדינט אין דער געמיינדע פיל יאָרן, נאָך פון קייזער פראַנץ יאָזעפס צייטן, און ער האָט זיך געפילט אַלס בעל־הבית פון שטעטל. ער פלעגט אַרומגיין איבער די גאַסן ווי אַ גוט־באַזיצער גייט איבער זיינע גיטער און קאָנטראָלירט אויב אַלץ וואָס ווערט געטון, איז לויט זיינע אָנווייזונגען. ער ענטפערט אויף די באַגריסונגען מיט גרויס צוריקגעהאַלטנקייט, היט אויף דיסטאַנס, ווי עס פּאַסט פאַר זיין הויכן שטאַנד.

פון צייט צו צייט, גייט דער פּאָליצייניק אַרויס מיט אַ גרויסע ליקע און האַנט, אַ פּויק אָנגעהאַנגען אויפן אַקסל, קלאַפּט אויס אייניקע מאָל מיט די פּייקלעך ביז עס פאַרזאַמלען זיך אַלע חדר־יונגלעך און אַ פּאָר ליידיגייער און רופט אויס דורך דער ליקע ווי דורך אַ מעגאַפאָן: פּאָדאַיע שיען, דאָ וויאַדאָמאָשטשי" — מען איז מודיע א.ז.וו.

אַלע באַשלוסן, באַפעלן און וויכטיקע מעלדונגען פון די מוניציפּאַלע באַהערדן ווערן געברענגט פאַר דער באַפעלקערונג דורך שובאַס פאַרמיטלונג, ער גיט זיי צו, פון זיין אויטאָריטעט און ערשט דאַן, גייען זיי אַריין אין קראַפט. ער לייענט זיי פייערליך פאָר, מיט אַ שטרענגן טאָן, גלייך ווי ער וואָלט געווען דער באַפעלער און באַשליסער און ענדיקט די מעלדונג מיט: "דער וואָס וועט עובר זיין אויף דעם געזאָגטן, וועט שטרענג באַשטראָפט ווערן!" — ס'הייסט ער וועט האָבן צו טון מיט מיר!

געדרוקטע מודעות זענען נאָך נישט געווען אָנגענומען, צוליב דער קליינער צאָל איינוואוינער וואָס האָבן געקענט לייענען.

געענדיקט אויף איין פּלאַץ, גייט דער פּאָליציי אַריבער אויף אַ צווייטן און זיינע טרייע באַגלייטער, די "חדר" יונגלעך, רינגלען אים אַרום און הערן יעדעסמאָל פון דאָסניי זיין מעלדונג, וועלכע זיי פאַרשטייען ממילא נישט — אין וואָס זיי זענען אינטערעסירט איז — די פּויק און ליקע. אַזעלכע "אינסטרומענטן" געפונען זיך נישט ביים שמש אין קלויז. דער קלאַפּט בלויז מיט דער פויסט אין טיש, רופט אויס "מ־איז מכריז און מודיע" און ברענגט אַ פאַראָרדנונג פון רב אָדער גבאי און דאָס איז אַלץ.

די קינדער באַגלייטן אַזוי דעם "פּאָליציי" פון געסל צו געסל ביז זיי קומען צו צו דער "אַלעיאַרניע", וואו עס וואוינען שקצים פאַר וועלכע מען מוז זיך היטן. דאָרט "טוישט זיך די וואַך" און די באַגלייטונג פון "פּאָליציי" גייט איבער פון די "חדר" יונגלעך צו די באָרוועסע שקצימלעך, וועלכע שלעפּן זיך אים נאָך אין אַלע גויאישע געסלעך.

די "חדר" קינדער איילן זיך שנעל אַהיים און דערציילן די גרויסע סענסאַציע: "מען האָט געפּויקט". — וואָס האָט מען געפּויקט? — מען האָט געפּויקט פּאָדאַיע שיען", מען האָט געפּויקט אַז מען איז מודיע — דאָס איז אַלעס וואָס זיי האָבן פאַרשטאַנען...

יעדנפאַלס, דער איינדרוק פון דעם גרויסן געשעעניש איז געבליבן ביי די קינדער אַ לאַנגע צייט נאָכדעם ווי עס האָט פּאַסירט און האָט זיך איבערגעחזרט אין די שפּילן אין חדר און אין דער היים.

נישט איין בלעכערנער טאָפּ איז געפאַלן אַ קרבן און מען האָט אים געברענגט מיט גרויס כבוד צו חיים בלעכער ער זאָל פאַרלייטן די לעכער אין אים, נאָכדעם ווי ער האָט נעבעך אויסגעפירט אַ ראָל וועלכע איז געווען איבער זיינע כוחות — די ראָל פון דעם פּאָליצייס פּויק.

צווישן דער "גמינע" און דעם קליינעם הייזל פון ד"ר ליץ, געפונט זיך אַ געסל מיט עטליכע קליינע הילצערנע הייזלעך. אין איינעם פון זיי איז אַמאָל געווען דער "פּרץ" פאַראיין, איידער ער איז אַריבער אין רינק. דערנעבן שטייט ס'הויז פון די מאַכניאָווסקען. די פרוי מאַכניאָווסקי, אַן־אַלמנה פון פון אַ רעגירונגס־בעאַמטער פירט אין איר וואוינונג אַ היימישן רעסטאָראַן פאַר שטאַבילע געסט, דערינטער אויך יידן. צווישן אירע געסט געפונען זיך דאָקטוירים און אַדוואָקאַטן, קאַוואַלירן, אַלמנים אָדער געגטע, וועלכע פירן נישט קיין הויז ווירטשאַפט. די באַדינונג איז דאָרט זעהר עלעגאַנט, ווי ס'פּאַסט פאַר הויכגעשעצטע געסט. די עופות צו אירע מאָלציטן האָבן צוגעשטעלט די מאכניאָווסקין, אירע יידישע שכנים. אַלע טריפה געוואָרענע עופות, ביי וועלכע מען האָט געפונען אַ פאַרזשאַווערטן טשוואַק אין כּופּיק, אָדער האָבן געהאַט וואונדן אויף די קישקעס און אַנדערע מחלות, לא עלינו — האָט מען איר פאַרקויפט. בעתן כשר מאַכן ס'עוף, אַז מען האָט געפונען אַ "שאלה" האָט מען איינגעפּאַקט אין אַ פּאַפּיר די צעבראָכענע פּולקע, דעם פּופּיק אָדער די לעבער מיט וואונדן, און געשיקט אַ קינד צום רב פרעגן אַ "שאלה". דער רב פלעגט על פי רוב אַ קוק טאָן אוף דער "שאלה" און גלייך געזאָגט וואָס מען דאַרף מאַכן דערמיט. בעת אַ ספק, ווייל ס'איז אַ שאָד יידיש געלט, פלעגט ער אַרומטאַפּן מיט די פינגער די שאלה און געזוכט אַ מעגליכקייט זי צו כשרן, צום סוף האָט ער אַוועקגערוקט ס'פּאַפּיר מיט אַן־עקל און געפּסקנט: זאָג דער מאַמין זי זאָל עס פאַרקויפן אַ גוי. קיינמאָל האָט ער נישט געזאָגט "טריפה".

דער גוי, וואָס דער רב האָט געפּסקנט אים צו פאַרקויפן די הון, איז געווען די מאַכניאָווסקין, וועלכע פלעגט קויפן די סחורה פאַר גראָשנס און געמאַכט דערפון מטעמים פאַר אירע בכבודיקע געסט. נישט קיין וואונדער וואָס די פּשוטע יידן אין שטעטל האָבן זיך באַצויגן מיט גרינגשעצונג צו די אינטעליגענטן, וועלכע "פּאַסמאַקעווען" זיך פון פּסולת, וואָס ווען די מאַכניאָווסקין וואָלט עס נישט געקויפט, וואָלט מען עס אַריינגעוואָרפן אין מיסט אָדער געגעבן פאַר די קעץ.

איינמאָל האָט ווער אַרויסגערופן אַ שאלה פון דער הלכה: היות ווי צווישן די געסט וואָס עסן ביי דער מאַכניאָווסקינס טיש געפונען זיך אויך יידן, ברענגט מען זיי צו עסן טריפהס און מען איז עובר אויפן "לפני עוור לא תתן מכשול". די למדנים האָבן זיך געפּילפּולט אין דעם ענין — יעדנפאַלס דער מסחר איז ווייטער געגאַנגען.

נאָך דעם "מהדרין" רעסטאָראַן, נעבן אלי הערש ווייס בעקעריי זענען פאַראַן טרעפּ וואָס פירן צו דער "אַלעיאַרניע".

פאַרשטייט זיך, אַז ס׳לוינט זיך נישט מיט זיי צו באַנוצן, אויב מען קען אין איין מינוט זיך אַראָפּגליטשן אויף דעם ״פאַרענטש״ פון אייזערנע רערן און אין דער אייננעשפאַרטער צייט מאַכן דעם וועג נאָך עטלעכע מאָל. ביי אַזאַ גליטשן זיך, דאַרף מען אויפפּאַסן, בעת מען קומט צו דער ״ענד־סטאַציע״ מען זאָל נישט גלייך אַריינפליען און דעם דערנעבנדיקן ראוו. כדי צו פאַרמיידן דאָס אַראָפּפאַלן, דאַרף מען אָנהויבן ברעמזען פאַרן סוף, דורך דרוקן מיט די הענט די אייזערנע רער און נאָכדעם מיט איינמאָל אַראָפּשפּרונגען. ביי יעדן ״טור״ שטויסט מען זיך אָן עטליכע מאָל אין בולטע צושלוסן פון די רערן און מען באַקומט אַגוטן קניפּ. די דאָזיקע צושלוסן זענען דער שונא נומער איינס פון די הויזן, און צעריסענע הויזן ברענגען תמיד צו סכסוכים מיט דער מאַמען.

למען האמת דאַרף מען באַצייכנען, דאָס נישט די אָרגינעלע הויזן ווערן צוריסן ביים גליטשן זיך, נאָר די לאַטעס אויף זיי, און די לאַטעס אַליין, זענען שוין אויך ס׳פערדע אָדער פינפטע דור... פון דעסטוועגן, די מאַמע תמיד מיט אירן: האָסט שוין ווידער צוריסן די הויזן?! און באמת, נישט גענוג, אַז מען וואַקסט ״ווי אויף הייוון״ און די מלבושים וואָס זענען באַלד געניים געוואָרן ״אויף צום אויסוואַקסן״ — ווערן קלענער און ענגער, די נעט פּלאַצן און ס׳בלייבט נישט מער וואָס ״אַרויסצולאָזן״, פעלט נאָך דער מאַמען אַרבעט, צו זיצן גאַנצע נעכט און לייגן לאַטעס, וועלכע האַלטן ווייניקער ווי ס׳געדויערט דאָס צונייען זיי. מען דאַרף אים באַשטעלן בלעכערנע הויזן ביי חיים בלעכער, אפשר וועלן זיי אויסהאַלטן אַ פּאָר טאָג — פאַרלייגט די מאַמע אירע הענט, אַ פאַרצווייפלטע.

נאָך דער גמינע און דער אַפּטייק, ענדיקט זיך ס׳שטעטל פאַר אַ חדר יינגל. דערנאָך הייבט זיך אָן דער נישט יידישער טייל פון שטעטל. אויב ער גייט ווייטער מיטן טראָטואַר, לויערן אויף אים שקצים און ער איז איינזאַם און שוצלאָז און קען מער נישט רעכנען אויף הילף פון די געשעפטן און וואוין־הייזער פון יידן.

ווען ער טרעט אַריבער די נישט אָנגעצייכנטע, אָבער גאַנץ קלאָרע גרעניץ, באַזירט ער זיינע פאַרטיידיגונגספּלענער, אויף איינצלנע יידישע הייזער, ווייט איינס פון אַנדערן, און זיי דינען אים אַלס שוץ בשעת דער סכנה, דורכלויפנדיק שנעל איבער דעם מסוכנדיקן שטח צווישן זיי.

אין דעם דאָזיקן טייל פון שטעטל, געפונען זיך אַלע רעגירונגס אינסטיטוציעס, צו וועלכע אויך יידן דאַרפן אָנקומען, ווי דער באַצירקס אַמט, געריכט, פּאָליציי, די פּאָסט, מלוכה־באַנק, וואו די יידישע סוחרים באַצאָלן זייערע וועקסלען, און דער גרויסער בנין מיט דעם ספּעציעלן פאָרשטעלונגען זאַל — דער ״סאקאל״.

אין ״סאקאל״ האָט מען געקענט זעען ביים אַריינגאַנג אַן־עלעקטרישע בירנע, בעת אין שטעטל איז נאָך נישט געווען קיין עלעקטריע און מען האָט זיך באַנוצט מיט נאַפטלאָמפּן. דאָרט זענען אויך פאָרגעקומען אייניקע מאָל אין דער וואָך קינאָ־פאָרשטעלונגען, וועלכע זענען געווען אַ גרויסע אַטראַקציע אין שטעטל און נאָר די מאָדערנע יוגנט האָט געקענט דערפון געניסן.

ברעזיוו — אַלגעמיינע אויסזיכט

פאַר די בית מדרש בחורים און חדר־יונגלעך איז דאָס קינאָ געווען "טריפה" און פאַר די נייגעריקע צווישן זיי איז שווער געווען ביי־צושטיין דעם נסיון. איינער פון די בית מדרש בחורים האָט זיך איינגעשטעלט און געשלעפּט אַ לייטער פון בוידעם, ביז צום "סאַקאַל", אים אָוועקגעשטעלט ביי אַן־אונטערשטן פענצטער, כדי צו זעען דאָס גרויסע וואונדער. דער בחור איז נעבעך צוריק אַ שטאַרק אַנטויש־טער, ווייל ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז די פענצטער זענען געווען פאַרשטעלט.

אין דעם ראַיאָן געפונט זיך אַ פלאַכער שטח מיט שאָטן־ביימער און בענק אונטער זיי — "דער קליינער פּאַרק". אין עק פּאַרק איז אַ ברייטער טראַטואַר צווישן צוויי שאָסעען, איינער אַן־אינערליכער, וועלכער רינגלט אַרום דעם פּאַרק און דער צווייטער איז אויף אַ נידריקער פלעכע — דאָס איז דער הויפּט וועג לענגאויס דעם שטעטל, וועלכער לאָזט זיך אַראָפּ פון דער סטאַראָסטע געביידע דורך דער פארשטאָט "האראביק". דאָס איז דער קייזער־וועג, וואָס פאַרבונדעט ס'שטעטל מיט דער גרויסער וועלט און צעטיילט זיך ווייטער, קיין סאָניק און קיין רימאַנאָוו — צו די באַן סטאַציעס.

אַנטקעגן דעם טראַטואַר, ביי דער מיידל־שולע געפונט זיך אַ מאָנומענט פון די פירסטין יאַדוויגאַ, די העלדין פון גרונוואַלד, אַרומגעצוימט מיט אַ בלומען גערטנדל.

זומער, שבת נאָכמיטאָג, קומען יידן אין דעם "קליינעם שפּאַציר גאָרטן" צו שעפּן פרישע לופט. יוגנט קומט נישט אין דעם פּאַרק. זיי גייען אין נייעם פּאַרק, וועלכער איז פיל גרעסער און ווייטער, אין די "פּאַנסקיע קזשאַקיס", אויף "ביאַלעס פעלדער" אָדער צום וואַלד וואָס געפונט זיך אַ שעה און אַ האַלב, גאַנג פון שטעטל. דער וועג צום וואַלד גייט דורך צווישן ברייטע פעלדער, שורות ביימער, און קליינע שיין־געבויטע הייזלעך מיט בלומען גערטנער און איז אַן־אנגענעמער שפּאַציר פאַר זיך. טיילמאָל באַגגוגנט מען זיך מיט אַ האַלבן וועג — ביז צו די "קאַפּליצע" — (אַ קירכע אין מיניאַטור).

פאַר די אַלטע יידענעס איז דער קליינער פּאַרק צו ווייט און אויך צו מאָדערן כדי צו געניסן פון אים. זיי בלייבן בעסער זיצן ביים הויז, אויף דער "פּריזבע", ס'קומען זיך צונויף עטליכע שכנות צוזאַמען און דערציילן איינער דער אנדערער זייערע צרות, וועלכע זענען על פי רוב אַזוי ענליך צווישן זיך, אַז זיי אַליין איז דערנאָך שווער צו אונטער־שיידן, צווישן דעם וואָס זיי האָבן דערציילט ביז צו דעם וואָס זיי האָבן געהערט.

פאַר חסידישע יידן איז דער פּאַרק נישט באַקוועם. ס'"שטריימל" מיטן פּאַרק און זיין סביבה — פּאַסן זיך נישט. פאַר "לומדים" איז דער שבת בכלל צו קורץ און געוועגט נישט צו ענדיקן זייער לערן־פּלאַן, אַזוי אַז ס'בלייבט זיי נישט קיין איבריקע צייט פאַר "דברים בטלים", ווי שפּאַצירן.

די וועלכע שפּאַצירן דאָרט, זענען יונגע פאַר־פעלקער מיט קליינע קינדער, און מענטשן אין מיטעלן עלטער — "עמך", בעלי מלאכות, וואָס נאָכן זאָגן "פּרקי אבות" ווען זיי שטייען אויף פון שבתדיקן מיטאָג שלאָף, ביז צו "מנחה ומעריב", בלייבט זיי געגוג פרייע צייט אויף אַ שבתדיקן שפּאַציר.

דאָס איינציקע יידישע געשעפט אין דער דאָזיקער סביבה איז די "דראָגעריע" פון מענדזי טרענטשער. דאָס געשעפט איז האַלב אַפּטייק און האַלב פּערפומעריע. מען פאַרקויפט דאָרט רפואות און זאַלבן, וועלכע מען באַקומט אָהן אַ רעצעפּט פון אַ דאָקטער, ווי אויך ארטאָפּעדישע מכשירים. דאָס אַלץ קויפן הויפּטזעכליך יידן. די קאָסמעטישע אַרטיקלען ווערן געקויפט דורך די רעגירונגס־בעאַמטע, וואָס וואוינען דער־נעבן. אין שויפענצטער צווישן סלאָיקעס מיט פּיאַווקעס, כאַקענס און בראַך־בענדלעך, זענען אויך אַריינגעשטעקט פלעשער טייערן ווײַן — "טאָקאַי" און "מאַלאַגאַ", אָבער זיי קומען אָן צו שפּעט אויף דער געוואונטשענער אַדרעס. דער ווײַן, וועלכער רופט זיך "מעדיצינאַל", ווערט געקויפט פאַר שווער־קראַנקע און מען גיט אים פאַר זיי מיט קליינע לעפּאַ־לעך עטליכע מאָל אין טאָג; די פּאַציענטן אָבער, האָבן נישט מער קיין הנאה פון דעם דעליקאַטעס, און זיי פילן אין אים בלויז דעם ביטערן טעם פון אַ רפואה.

ביים פּאַרק געפונען זיך ביידע מלוכהשע עלעמענטאַר שולן, געבויטע פון רויטע ציגל, מיט דעכער פון שוואַרצע קאַפּליעס — איינע פאַר יונגלעך, די צווייטע פאַר מיידלעך. דאָרט טרעפן זיך יידישע קינדער ס'ערשטע מאָל מיט נישט יידישע קינדער פון זייער עלטער, און אויסער אייניקע פּרוואון פון חברשאַפט, ברענגט דער צוזאַמענטרעף בלויז צוזאַמענ־שטויסן בעת די פּאַוזעס און רשעותדיקע באַציאונג מצד לערער שונאי ישראל.

נאָך דער "סאַקאַל" געביידע געפונט זיך דער נייער בנין פון דער גימנאַזיע. ס'לערנען דאָרט ווייניק יידישע שילער. אָבער זייער צאָל וואַקסט כסדר.

דער פּאָסט אַמט איז אַ קליינע הילצערנע געביידע ביים "סטאַראָסטע". אַהין קומען יידן גאַנץ אָפט — קויפן פּאָסט־מאַרקן, שיקן אַ דעפּעשע (טעלעגראַם), אַרויסנעמען אַ פּעקל סחורה, וואָס מען האָט דרינגענד באַשטעלט, אָדער אַ פּעקל געניצטע, קליידער פון אַמעריקאַנער קרובים.

טיילמאָל, אין ספּעציעלע פאַלן, קומט מען צו אַ טעלעפאָן געשפּרעך, וואָס איז פאַראויס באַשטעלט געוואָרן. היות ווי ביידע צדדים האָבן נישט קיין טעלעפאָן אין הויז, באַשטעלט איינער דעם אַנדערן אויף דער פּאָסט דורך אַן־"אַוויזאָ" (אַרויסרוף) אין אַ באַשטימטער צייט. די שפּרעכענדע פון ביידע זייטן פון דער ליניע, גייען אַריין, שטאַרק געשפּאַנטע אין אַ קליינע אויסגעבעטע איזאָלירטע צעלע אין די פּאָסט־אַמטן אין זייערע וואוין ערטער, און דער "אָפּערייטער" פאַר־בונדט זיי. אין דעם טונקלען פאַרשלאָסענעם חדר מיוחד צעמישן זיך די רעדענדע און דאָס געשפּרעך באַשטייט פון שרייען "האַלאָ האַלאָ" און ביז זיי באַוויזן צו איבערגעבן זייערע נעמען איינער דעם אַנדערן, פאַרהאַקט זיך דער אַפּאַ־ראַט און ס'געשפּרעך ווערט איבערגעריסן. מען באַמיט זיך מיט אַלע כוחות פאַרטצוזעצן ס'געשפּרעך, אָבער אומזיסט. צום סוף גייט מען אַרויס פון דאָרט פאַרצווייפלט, הייזעריק,

מיט געוויש אין די אויערן און מיט פיל כעס אויף דער לאַ־יוצלחדיקער טעכניק.

ביים אייַנגאַנג אין דער פּאָסט, שטייט אַ שטענדער מיט אַ טינט־פלעשל, אַ פעדער און לעש־פּאַפּיר. אייניקע בר־מזלים וועלכע האָבן באַקומען אַ פּול־פעדער, אַ מתּנה פון אויסלאַנד, קומען ספּעציעל אויף דער פּאָסט אָנפילן זייער פעדער מיט טינט.

פאַרנאַכט, ווען די אַמטן זענען געשלאָסן זעט מען כמעט נישט קיין יידן אין דער סביבה.

נאָך דער אַפּטייק, אויף דער גרעניץ צווישן דעם יידישן און נישט־יידישן שטאָט־טייל, געפינט זיך דער בנין פון דער קאַטוילישער קירכע, וועלכע הערשט אויף ביידע טיילן צוזאַמען.

די קירכע און אַלץ וואָס זי רעפּרעזענטירט, וואַרפט איר שווערן שאָטן אויף דעם יידישן שטעטל און זי איז איר אַנטיפּאָד. איר אונטערגעשטראָכענע שנאה איז משפּיע אויף דער לאַגע פון די יידן און לאָזט זיך פילן אין טאָג־טעגליכן לעבן. ווען עס הערן זיך די גלאָקן־קלאַנגען זונטיק און אין חגאות, פילן די יידן אין זיי אַ דראָענדן טאָן קעגן זיך, בויגן זיך איין, און באַמיען זיך נישט צו וואַרפן אין די אויגן.

די קירכע איז געבויט אין צענטער פון אַ גרויסן אָפּגעזונדערטן שטח מיט אַ געפלעגטן גאָרטן. די געביידע מיט איר ריזיקן פאַרנעם מיט די טורעמס און גלאָקן און דער שטח אַרום, זענען אַרומגעצוימט מיט אַ נידריקער שטיין מויער און אויף דער מויער אַן־אייזערנער הויכער פּלויט מיט שפּיציקע שטעכייטן. דער פּלויט וואָס הייבט זיך אָן פון נאָך דער אַפּטייק ציט זיך ביז אַנטקעגן הערשאַלע ראַץ׳ס הויז, דאָרט פאַרקערעוועט ער זיך אין אַ ברייטן בויגן צוזאַמען מיטן טראָטואַר צו דער קווער גאַס און ענדיקט זיך פאַרן געריכט. דער פּאַרקן שטייט צווישן דעם יידישן קינד און דער קירכע און איז פאַר אים אַ מויער פון פרעמדקייט און פּחד.

אין דעם אייזערנעם פּאַרקן האָבן די קינדער געוויזן אויף אַ פאַרבויגענעם שטאַכעט און האָבן דערציילט מיט שטאָלץ און הנאה אַז דאָס איז פּאַטאַלעס אַ שטיקל אַרבעט.

פּאַטאַלעס גבורה פלעגן די קינדער דערמאַנען אַ לאַנגע צייט נאָכדעם ווי ער האָט פאַרלאָזט ס׳שטעטל און זיינע שפּאָרן זענען פאַרלוירן געגאַנגען ערגיץ וואו אין דרום אַמעריקאַ.

מיר האָבן געוואוסט אַז די קירכע זינקט איין, יעדן טאָג, מיט אַ שפּילקע קעפּל, אָבער ווי אַזוי קען מען דאָס פעסטשטעלן? דורך דעם פּלויט פון דערווייטנס, קען מען נישט אונטערשיידן קיין שום סימן דערפון, אַזאַ לאַנגזאַם זינקען, אפילו די זאַך איז אמת, האָט נישט בעצם קיין גרויסע בעדייטונג. דאָס האָבן מיר פאַרשטאַנען אין חדר. אפילו מען וועט דערלעבן און צוקומען צו דעם עלטער פון דעם ״אַלטן הערש מיילעך״ איז אַ גרויסער ספק צו מען וועט זעהן די קירכע איינגעזונקען, העכסטנס וועט פאַר די אַריינקומענדע זיין שווער צו עפענען די אייזערנע טירן (דער ״אַלטער הערש מיילעך״ איז געווען אַ סימבאָל פון אריכת ימים. כדי צו אילוסטרירן זיין זקנה האָבן די קינדער דערציילט אַז עס שיט זיך שוין פון אים וואָרעם־מעל ווי פון אַלט, דורך ווערם צוגעסן, האָלץ...).

די אַלטע יידן פון פריערדיקן דור האָבן געהאַט אַ לאַנגן ״חשבון״ מיט דער קירכע און ווען זיי זענען דאָרט פאַרביי־געגאַנגען האָבן זיי געמורמלט ״שקץ תשקצנו״...

ווען מיר זענען געוואָרן דערוואַקסן, און די האָריזאָנטן האָבן זיך, כלומרשט, אויסגעברייטערט, האָבן מיר זיך אָפּגעגרעניצט פון זייער באַציאונג צו אַ געבעט־הויז, וואָס איז פאַרהייליקט ביי מענטשן, אָבער ווי אין פיל אַנדערע פאַלן, ווען יונגע מענטשן באַציען זיך מיט ביטול צו די אויפפאַסונגען פון זקנים און ערשט ווען זיי אַליין ווערן עלטער, איבערציגן זיי זיך, אַז די זקנים׳ס איינשטעלונג איז געווען באַזירט אויף לעבנס־ערפאַרונג און מען קען זי נישט גרינגשעצן. אַזוי אויך אין צוזאַמענהאַנג מיט זייער מיינונג וועגן דער קירכע, האָבן מיר זיך איבערצייגט ווי גערעכט זיי זענען געווען.

דער נאָמען פון דער קירכע האָט אַרויסגערופן ביי יידן נישט בלויז אומבאַוואוסטזיניקע פּחדים און אַסאָציאַציעס פון שרעקליכע געשעענישן: ווי קרייץ־צוגן, שחיטות, אינקוויזיציעס, עלילות־דם — אַלע גרויל טאַטן פון דער פאַרגאַנגענהייט, נאָר אויך אין דער געגנוואַרט: אַלע צרות אויף יידן: פּאַגראָמען, באָיקאָטן, רעכט־באַגרעניצונגען, רויב פון יידיש פאַרמעגן — אַלץ איז געקומען פון דער קירכע.

נישט מענטשן־ליבע, נאָר שנאה און רשעות זענען פון דאָרט אַרויס. פינצטערע גלחים — כוליגאַנעס אין גייסטליכע קליידער, האָבן זיך באַנוצט מיט איר ״הייליקע״ בימה צו אַ ווילדער העצע פון דעם צוריקגעשטאַנענעם המון. אַ פינצטערע שנאה צו יידן האָט אין זיי געקאָכט און זיי האָבן זיך נישט באַרואיקט ביז זיי האָבן דערלעבט, אַז זייער חלום פון ״פוילן אהן יידן״, איז אויף אַזאַ גרויליכן אופן פאַרווירקליכט געוואָרן.

מיט זייערע, דורך דורותדיקע רדיפות פאַרשאַרפטע חושים, האָבן די יידן פאָרגעפילט אַז די צרות, וואָס די קירכע האָט זיי פאַרשאַפט האָבן זיך נאָך נישט געענדיקט און זי וועט זיך נישט באַרואיקן ביז עס וועט קומען די פאַלשטענדיקע יידישע פאַרניכטונג.

די קירכע איז שולדיק דערין וואָס אַזויפיל פּאָלאַקן האָבן איבערגעגעבן אין די תּליונים׳ס הענט זייערע יידישע שכנים מיט וועלכע זיי האָבן געוואוינט טיר ביי טיר דורות לאַנג, און טייל האָבן אַליין געטאָן דעם טייוולס אַרבעט פרייוויליק, מיט סאַדיסטישער הנאה.

די ווייניקע און אייַנצלנע צווישן די גויים מיט מענטשליכן געפיל, וועלכע האָבן געפּרואווט העלפן די אומגליקליכע — זיי האָבן אַליין זיך געמוזט שטאַרק אויסהיטן פון זייערע גלויבנס־גענאָסן, אַנדערש וואָלט זייער גורל נישט געווען בעסער ווי די יידנס.

די קירכע איז געווען דער קוואַל פון דעם דאָזיקן רשעות, זי האָט זיי דערצויגן דערצו.

אברהם לעוויטע

דאס שטעטל, נאך די ענדע פון עסטרייכישן רעזשים און אנהויב פון פוילנס זעלבסשטענדיקייט

געבוירענע אין די ענדע פון ערשטן וועלטס־קריג קענען נישט געדענקען די צייט פון עסטערייכישן רעזשים אין גאַליציע, פשוט ווייל דער רעזשים איז צוזאַמענגעפאַלן ווען זיי זענען נאָך געווען זויגלינגע. טראָץ דעם, פילט אַ יעדער פון זיי ווי ער וואָלט געקענט די עפּאָכע פערזענליך.

משל למה הדבר דומה? ווי אַ קינד וואָס איז געבוירן אין אַ פּאַטריאַרכאַליש הויז ביי יונגע עלטערן וואָס זענען אַליין געווען קעסט קינדער ביי אַ טאַטן, אַ גביר און אַ תקיף, אַן־אַנערקענטע אויטאָריטעט, וועלכער האָט געפירט זיינע עסקים מיט אַ זיכערע האַנט און אַלץ איז נאָר דורך אים באַשטימט געוואָרן. ווען דאָס קינד איז אַלט געווען עטליכע מאָנאַטן, איז דער זיידע פלוצים געשטאָרבן, זייענדיק נאָך מיט פולן לעבנס־כוח און די בני־בית וועלכע זענען געווען מיט אַלעם פון אים אָפּהענגיק — זענען געבליבן פאַריתומט.

יאָרנלאַנג נאָך זיין טויט, האָט נאָך דער שאָטן פון פאַרערטן זיידן, געשוועבט איבערן הויז. זיין איינדרוק איז געבליבן אומעטום. אַלע שטוב־זאַכן זענען געווען אָנגעזאַפּט מיט זכרונות פון דעם פאַרשטאָרבענעם, און די שטריכן פון זיין פערזענליכקייט זענען געווען איינגיקריצט ווי אין אַ פאָרם, אין דער סביבה וואו ער האָט געלעבט און געווירקט. דאָס קינד, וואָס האָט שטענדיק געהערט איבער די טעטיקייט פון גרויסן זיידן, האָט אין זיין פאַנטאַזיע זיך אויסגעמאָלדן די געשטאַלט פון דעם פאַרערטן מאַן לויט דעם ליידיקן חלל וואָס איז נאָך אים געבליבן און לויט די שפּורן וואָס ער האָט איבערגעלאָזט.

אַזוי האָט זיך אויך געשאַפן דער אימאַזש פון דער עסטרייכישע תקופה אין אונדזער באַוואוסטזיין לויט די פאַרשידענע מעשיות, וואָס מיר האָבן געהערט איבער איר ביי יעדער געלעגנהייט, און לויט די איינדרוקן וואָס זי האָט איבערגעלאָזט נאָך זיך, אויפן לעבן אין פוילן וואָס איז אַנטשטאַנען אויף אירע חורבות.

☆

אין די אויגן פון די יידן אין קיר״הס מלוכה (קי״רה — קיסר ירום הודו) — דאָס מיינט קייזער פראַנץ יוזעף, עסטרייכישער קעניג — האָבן די יאָרן פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה אויסגעזעען ווי יאָרן פון רו, שלום, סטאַביליטעט און זיכערקייט און אַזוי זענען זיי גערופן געוואָרן דורכן פאָלק: ״פרידנס צייט״.

די עסטרייכיש־אונגאַרישע מאָנארכיע האָט זיך נישט אויסגעצייכנט באַזונדערס מיט אהבת ישראל, און אין די הערשענדע קרייזן און אריסטאָקראַטיע אין ווין און בודאַפּעסט האָט זאגאַר געהערשט אַ שטאַרקער אַנטיסעמיטיזם. די יידישע אינטעליגענץ האָט דאָרט געליטן פון פאַרשידענע באַגרעניצונגען און דיסקרימינאַציע און דער וועג צו ווירטשאַפטליכער, קולטורעלער און געזעלשאַפטליכער פאַרטשריט איז געווען פאַר זיי גאָר באַשווערט (ס׳איז כדאי צו באַמערקן, דאָס טראָץ דעם געזאָגטן, האָבן זיך די מאַכט אָרגאַנען נישט באַנוצט מיטן אַנטיסעמיטיזם אַלס מיטל צו אינערליכע פּאָליטישע צילן).

די יידן אין גאַליציע, וועלכע זענען געווען קאָנצענטרירט אין שטעטלעך אַרומגערינגלט פון פוילישע און אוקראַאינישע פיינדליכע באַפעלקערונג, זענען נישט געווען קיין ספּעציעלע מפונקים, און דער ״קולטורעלער״ אַנטיסעמיטיזם פון די הויכע בעאַמטע האָט זיי נישט צופיל געשטערט. זיי האָבן קיינמאָל נישט געפּרואווט אַריינדרינגען אין די טעניס קלובן און פאַרוויילונגס־ערטער פון דער הויכער געזעלשאַפט און האָבן דעריבער נישט געפילט, אַז די פּלעצער זענען פאַר זיי פאַרשלאָסן. איבערהויפּט, אין פאַרגלייך מיט ״פאַניע״, דעם מזרחדיקן שכן און די ברוטאַלע שנאת־ישראל וואָס האָט דאָרט געהערשט, האָט עסטרייך ווירקליך אויסגעזען ווי אַ ״מלכות של חסד״.

צווישן פאָלק זענען אַרומגעגאַנגען תמימותדיקע לעגענדעס איבער קייזער פראַנץ יוזעפס ״אהבת ישראל״, און אין די קליינע שטעטלעך, וואָס ווייטער זיי זענען געווען פון דער רעזידענץ, ווין, האָבן די לעגענדעס זיך צובלאָזן און די גוזמות זענען געוואַקסן.

די יידן אין דער עסטרייכישער אימפּעריע האָבן געהאַט גרויס רעספּעקט פאַר דער דייטשער שפּראַך וועלכע איז ביי זיי אָנגענומען געווען אַלס ״קולטורעלע״ שפּראַך, אין געגנזאַץ צו די סלאַווישע שפּראַכן וואָס די אָרטיקע באַפעלקערונג האָט צווישן זיך גערעט און זענען דעריבער פאַררעכנט געוואָרן ווי שפּראַכן פון פויערן און פּראָסטן פאָלק.

צוליב די שפּראַך נאָענטקייט צווישן יידיש און דייטש, איז פאַר די יידן געווען לייכטער זיך צו פאַרשטענדיקן מיט דער אַדמיניסטראַציע און רעגירונגס פארשטעהער ווי פאַר די פּאָלאַקן און אוקראַאינער, און דאָס האָט צוגעגעבן די יידן, אַ געוויסן געפיל פון צוגעהעריקייט צו דער מדינה.

אין גאַליציע, וואָס איז געווען אַ אַן־אַנעקסירטער שטח, באַוואוינט פון פאַרשידענע נאַציאָנאַלע מינדערהייטן, וועלכע האָבן געזען אין עסטרייך אַן־אָקופּאַנט און געוואַרט אויף אַ גינסטיקן מאָמענט זיך צו באַפרייען פון אים — זענען די

יידן פאַרעכנט געוואָרן ווי אַ לאָיאַלער עלעמענט, וואָס איז טריי דער מאַכט. אַלס עטנישע גרופּע, האָבן די יידן נישט געהאַט קיין ספּעציעלע פאָדערונגען, זיי האָבן נישט פאַרלאַנגט קיין נאַציאָנאַלע רעכט, קיין אויטאָנאָמיע, און זיי האָבן זיך באַגנוגנט דערמיט, וואָס די מאַכט האָט זיי געגעבן פיזישע שוץ (אַנדערע האָבן זיך נישט גענויטיקט אין קיין שוץ).

דער רעזשים איז געווען אַנ־אויטאָריטאַטיווער. מהומות און אונרוען זענען אונטערדריקט געוואָרן מיט אַ שטאַרקער האַנט און דאָס איז געווען צום גונסטן פון די יידן, דען יידן האָבן קיינמאָל נישט געפּראַוועט קיין כוליגאַנישע שטיק. נאָר תמיד געווען קרבנות פון זיי. אַ פּאָליציאַנט איז געווען אַנ־אויטאָריטעט און אַנטקעגן דעם פאָלק האָט ער רעפּרעזענטירט די מאַכט און דאָס געזעץ. ער איז געווען דער ריכטער וואָס האָט אַרויפגעלייגט די שטראָף און זי אויך אויסגעפירט. עס איז געווען זעלבסטפאַרשטענדליך פאַר אַלעמען, אַז אַ שיכור אָדער סתם אַ כוליגאַן, האָבן באַקומען פון אים אויפן אָרט די שטראָף אין פאָרם פון עטליכע גוטע פּעטש, — און אויב דאָס איז נישט געווען פאַר זיי גענוג איבערצייגנד — האָט ער זיי פאַרהאַלטן אויף עטלעכע טעג אין תפיסה, ביז זיי האָבן זיך אויסגעניכטערט און באַרואיקט.

ערנסטערע פאַלן, זענען געבערענגט געוואָרן פאַרן געריכט און דאָרט שטרענג באַשטראָפט געוואָרן. דער ריכטער האָט נישט געפרעגט די מיינונג פון פּסיכאָלאָגן און סאָציאַלע טוער, און נישט איינגעהאַנדלט קיין מעשיות איבער שווערע קינדהייט, שולד פון דער געזעלשאַפט א.ז.וו.

די זאָרג פאַר ערציאונג און קולטורעלע באַדערפעניש אין די באַהערשטע געביטן, האָט נישט צופיל באַשעפטיקט די הערשענדע קרייזן. ס׳גאַנצע קולטור לעבן, קונסט און וויסנשאַפט האָבן זיך קאָנצענטרירט אין דער רעזידענץ, אָבער די גאַליציאַנער יידן האָט נישט אויסגעפעלט די קעניגליכע אפּערע און קונסט טעאַטער. זיי האָבן באַפרידיקט זייערע קולטור־באַדערפענישן מיטן לערנען אַ בלאַט גמרא, פאָרן צו רביים און חסידים פאַרברענגען. זיי זענען געווען צופרידן דערמיט, וואָס דער רעזשים האָט זיי געגעבן רעליגיע פרייהייט, זיך נישט אַריינגעמישט אין זייערע אינערליכע ענינים און זיי ערמעגליכט צו פירן די קהלה ענינים, לויט זייער ווילן. די קהלה ענינים זענען געפירט געוואָרן מיט אַ שטאַרקער האַנט דורך די פאַרשטעהער און אויספירער פון די חסידישע רביים, וועלכע זענען געווען די פאַקטישע הערשער אין די יידישע שטעטלעך און כמעט אַלץ איז באַשטימט געוואָרן לויט זייערע אָנווייזונגען.

ס׳איז באַקאַנט די מעשה וועגן אַ ייד פון אַ פאַרוואָרפן גאַליציש שטעטל, וואָס איז געקומען קיין ווין אהן דאָקומענטן און איז פאַרהאַלטן געוואָרן דורך די פּאָליציי. מען האָט געברענגט אַ דאָלמעטשער און אויף דער פראַגע פון אויספאָרשער פון וואַנען ער איז, האָט דער ייד אָנגערופן דעם נאָמען פון איינס פון די תרפ״ט גאַליציע שטעטלעך וואָס קיינער אויסער די דאָרטיקע איינוואוינער האָבן דערפון נישט געהערט, און עס האָט זיך נישט געפונען אויף קיין שום מאַפּע, יעדנספאַלס נישט אונטער דעם נאָמען ווי דער ייד האָט עס אין יידיש אָנגערופן.

מען האָט געזוכט אין אַלע ביכער און אַזאַ אָרט האָט מען נישט געקענט געפונען אין גאַנצן קייזערליכן אינווענטאַר. ס׳איז אַנטשטאַנען אַ חשד אַז דאָס אָרט געפינט זיך אויסערהאַלב די גרעניצן פון דער מאָנאַרכיע. ווען מען האָט געפרעגט דעם ייד, ווען מען געהערט אייגנטליך, זיין שטעטל, האָט ער געענטפערט אונטערזינגענדיק זיך מיטן גמרא ניגון: ביז ערשט נישט לאַנג האָט דאָס שטעטל אינגאַנצן "געהערט" צו "טשאָרטקוב", נאָכדעם ווי לעצטנס האָבן זיך שוין אַריינגעכאַפּט דאָרט עטליכע "בעלזער שקצים" און אויפגעשטעלט אַ באַזונדערן מנין, איז דער מצב שוין נישט אינגאַנצן קלאָר ("בעלז" און "טשאָרטקוב" — צוויי קאָנקורירענדע חסידישע הייף)...

די מאַכט האָט זיך נישט באַזונדערס אינטערעסירט מיט די לאָקאַלע באַדערפעניש. די אינוועסטיציעס און ווירטשאַפטליכע אַנטוויקלונג זענען געמאַכט געוואָרן אין מוטערלאַנד און נישט אין די אונזיכערע געביטן וואָס זענען געווען באַזעצט דורך זונטרייע עלעמענטן. דער לעבנס סטאַנדאַרט איז געווען אַ נידריקער, די באַדינגונגען — פּרימיטיווע, אָבער אָרדנונג און זיכערקייט האָבן געהערשט אין גאַנצן קעניגרייך און דאָס איז געווען אַ פאַרגיטיקונג פאַר דער שווערער עקאָנאָמישער לאַגע.

ס׳לעבן איז געפלאָסן רואיק און געמיטלעך, אהן אויפטרייסלונגען. יעדע סביבה האָט געלעבט איר אייגן לעבן און מענטשן האָבן גאַנץ ווייניק געוואוסט וואָס עס טוט זיך אייניקע קילאָמעטער פון זיי. די צייטונגען פון ווין זענען געקומען אַ פּאָר טעג נאָכן ערשיינען און האָבן גאָרנישט פאַרשפּעטיקט. זיי זענען געלייענט געוואָרן דורך עטליכע פּראָמינענטן און די ידיעות וועגן דעם וואָס עס טוט זיך אויף דער וועלט, זענען אַ דורך עטליכע "הענט" ביז זיי זענען אָנגעקומען צום פּשוטן פאָלק. אויף דעם לאַנגן וועג וואָס זיי זענען אַ דורך, האָבן די "נייעסן" דורכגעמאַכט פאַרשידינע קאָסמעטישע ענדערונגען לויט די מיינונגען, פּירושים און אויפפאַסונגען פון די פאָרשטייער. די נעמען פון די פּערזאָנען און אָרטשאַפטן זיינען פאַרגרייזט געוואָרן, מען האָט פאַרטוישט די יוצרות, און פאַרמישט די צדדים, ביז עס איז נישט געבליבן אין זיי קיין שום דמיון צו דער ווירקליכקייט. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס האָט קיינעם נישט געשטערט, דער עיקר מען האָט "געוואוסט" וואָס עס טוט זיך. אַלץ וואָס האָט פּאַסירט אויף דער ברייטער וועלט איז פאַר די מענטשן געווען נישט מער ווי אַ פּיקאַנטע מעשה אָדער סתם אַ קוריאָז, וואָס האָט נישט געהאַט קיין שום השפעה אויף זייער לעבן אין קיר״הס מלוכה.

די צייטונגס שפּאַלטן זענען אין זייער גרעסטן טייל געווען אָנגעשטאָפּט מיט איינצלהייטן פון דעם קייזערס הויף. זיי האָבן געשילדערט אַלע אויפנאַמען, פאַרוויילונגסאָוונטן און יאַגד פאַרטיס, וועלכע די קייזערלעכע פאַמיליע און סוויטע האָבן איינגעאָרדנט מיט גענויע פּרטים איבער די קאָסטיומען און קליידונג פון די אַריסטאָקראַטישע טייל־

נעמער. גאַלאַ פאָרשטעלונגען, פרעמיערעס, קאָנצערטן זענען פאָרגעקומען אונטערן שוץ פון עמיצן פון דעם קייזערליכן הויף, און דאָס לעבן פון דער הויכער געזעלשאַפט איז געשילדערט געוואָרן ווי אַ גלאַנציקן שטערן־סיסטעם, וואָס אין צענטער געפונט זיך דער קייזערליכער הויף, און די גאַנצע אַריסטאָקראַטיע, אָפיצירן, דיפלאָמאַטן און הויכע בעאַמטע דרייען זיך אַרום אים.

פאַרשטייט זיך אַז די צייטונגען האָבן בלויז געשילדערט דעם פראַכט פון פראַנט־טייל פון דער מלוכה, די פאַסאַדע, און זיי האָבן נישט דערציילט וואָס עס טוט זיך אין הינטערהויף, די אינטריגעס און סקאַנדאַלן אין וועלכע די מיוחסים זענען געווען פאַרמישט. דאָס האָט געדינט אַלס טעמא פאַר רכילות, וואָס מען האָט דערציילט פון מויל צו אויער און ווייניק דערפון איז אָנגעקומען אין דער ווייטער פראָווינץ. די ידיעות פון קייזערליכן הויף, זענען אָנגעקומען צו די שטעטלדיקע יידן, דורכגעזיפטע, און אַלעס מינדערווערטיגע איז אַוועקגעפאַלן. יידן האָבן געזען דאָס מלכות דורך זייער פריזמאַ — "מלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיע", דאָס מלכות אויף דער ערד, איז ענלעך צום מלכות אין הימל, און וואָס עס טוט זיך אין הימל — אויף דעם זענען זיי געווען "מומחים", דאָס בילד פון מלכות וואָס יידן האָבן זיך פאָרגעשטעלט — איז געווען — אַ קייזער זיצט אויפן כסא מלוכה — אַרומגערינגלט מיט האַרן און ראַט געבער. וואָס זענען פארטון נאָר מיט מלוכה ענינים און משפטן ס'פאָלק אַ גערעכטן משפט. דער קעניגליכער פראַכט האָט תמיד צעשפילט די פאַנטאַזיע פון פאָלק און באַפרוכטערט דעם פאָלקלאָר און די פאָלקס שאפונג. אָן שום צוזאַמענהאַנג וואָספאַרער רושם "ס'מלכות" האָט געמאַכט אויף די יידן אַלס ממשלה, האָט עס זיי יעדנפאַלס שטאַרק געפאַסט אַלס משל, אָנהויבנדיק פון די אגדות חז"ל איבער מלכים און בני מלכים ביז צו די משלים פון דובנער מגיד און חסידישע מעשיות. אין זייער באַגריפן־וועלט פון דרש, חסידות און מוסר, האָבן תמיד ארומגעשוועבט בלאנדזענדיקע נמשלים און האָבן נאָר געוואַרט מען זאָל זיי מזווג זיין מיט אַ פאַסענדן משל, און וואָס קען זיין מער פאַסענד, ווי אַ „משל מיט אַ מלך בשר ודם"?...

✡

דער אויסברוך פון ערשטן וועלטס־קריג, איז אַרויפגעפאַלן אויף די יידן אין גאַליציען, ווי אַ דונער אין מיטן העלן טאָג, און זיי זענען געבליבן געפלעפט און מלא פחד. ביז דאַן איז צוואר עפיס דערגאַנגען צו זיי וועגן דעם סכסוך איבער "באשניע" און "הערצ־גאווינע" (צוויי סערבישע פראָווינצן, וואָס זענען ערָאבערט געוואָרן דורך עסטערייך פון טערקיי, און זי האָט זיי אַנעקסירט אין 1908 — און דאָס האָט פאַרשאַרפט די באַציאונגען צווישן עסטערייך און סערביע). יידן האָבן געהאַט צוטרוי צום קיסר און אים געגלויבט, דאָס אויב ער טענהט אַז די פראָווינצן געהערן אים, איז ער מסתמא גערעכט. נאָכדעם ווי עס איז אין סערביע ערמאָרדעט געוואָרן דער גרויספירשט פראַנץ פערדינאַנד, איז פאַר זיי געווען קלאָר, אַז די מערדער דאַרפן באַשטראָפט ווערן, אָבער לויט זייער אויפאַסונג און כאַראַקטער, איז די קריגס ערקלערונג געווען צו אַן־איבערגעטריבענע שטראָף און זיי האָבן געזען דערין, שרעקליכע סכנות.

אין דער דערשלאָגענער אַטמאָספערע וואָס האָט געהערשט אין די יידישע ישובים, האָבן די מאַכט אָרגאַנען ארויפגעלייגט אויף די פלייצעס פון די תמימותדיקע רבנים און דיינים, אַן־אויפגאַבע וואָס איז געווען צו גרויס לויט זייער כּאָס — צו דרשענען פאַר קהל, דערציילן וועגן דעם מאָרד פון יורש עצר, און אויפוועקן ביי זיי די פאַטריאָטישע געפעלן. די מספידים האָבן נעבעך געטון אַלץ וואָס זיי האָבן געקענט, און זייערע דרשות, וואָס זענען געהאַלטן געוואָרן אין די בתי־מדרשים אין דער אָנוועזנהייט פון דער "באַהערדע" האָבן ענטהאַלטן אַביסל דברי תורה, מאמרי חז"ל וועגן געהארכזאַמקייט און טריישאַפט צו דער מלוכה און די פליכט צו בעטן פאַר איר הצלחה. ס'איז אַ גרויסער ספק צו די צוהערער האָבן זיך איבערצייגט אין דער נויטווענדיקייט פון דער מלחמה און בלוט פאַרגיסונג.

כאָטש די יידן אַלס בירגער, זענען אין אַלגעמיין געווען, ווי געזאָגט, געטריי די רעגירונג, און אויסגעפירט אירע פאַראָרדענונגען — אָבער אויפן געביט פון קריג האָבן זיי בשום אופן נישט מסכים געווען מיט איר. זיי האָבן איינגעזעהן די גאַנצע זינלאָזיקייט פון דער אַוואַנטורע און האָבן פאָרגעפילט די צרות וואָס די מלחמה וועט מיט זיך ברענגען. אין געגנזאַץ צו די וואָס האָבן די קריג אַזוי לייכטזיניק פאַראורזאַכט, האָבן זיי זיך אויך משער געווען וואָס וועלן זיין אירע רעזולטאַטן.

שווער געפּרואווט פון צרות, און בעלי נסיון האָט זיי ס'הארץ פאָרגעזאָגט, אַז, ווי תמיד, וועלן יידן זיין די הויפּט קרבנות. זיי האָבן זיך נישט פאַרשיכורט פון די שאאלן פון די קאמפס־טרומפייטן און פון די אויסגעהוילטע פאַטריאָטישע לאָזונגען, און זענען נישט גרייט געווען מקריב צו זיין זייער לעבן פאַר דעם פאַלשן פרעסטיזש פון דער מאָנאַרכיע.

פיל יונגעלייט, באַזונדערס, פאַרהייראַטע און פאָטערס פון קינדער, מיליטער פליכטיקע, האָבן טראָץ דער געפאַר פון שווערע שטראָף, אָנגעהויבן זוכן מיטלען ווי אַזוי זיך אַרויסצודרייען פון די צרה. טייל האָבן זיך זעלבסט געמאַכט פעלערן, כדי נישט גענומען צו ווערן אויפן פראָנט. ס'זענען אַנטשטאַנען פראָפעסיאָנעלע פעלער־מאַכער, וועלכע האָבן זיך ספּעציאַליזירט אין מאַכן פאַרשידענע נישט מסוכנדיקע פעלערן ווי אַ שטייגער אַ ברוך, צוברעכן אַן־איבר, שעדיקן ס'געהער — אבי ניצול צו ווערן פון גיין אויפן פראָנט.

אַנדערע האָבן פאַרלאָזט זייער וואוין־אָרט כדי אויסצומיידן די מאָביליזאַציע און האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין ווייטע מקומות, וואו מען האָט זיי נישט געקענט. אַ ספּעציעלער מקום־מקלט איז געווען די רעזידענץ ווין, וואו זיי האָבן ממש זיך באַהאַלטן אונטערן קייזערס מאַנטל. דאָרט אין דער ענג באַזעצטער שטאָט, איבערגעפולט מיט פליטים, איז די פּאָליציי געווען ווייניקער עפעקטיוו ווי אין די קליינע אָרטשאַפטן, אין וועלכע איינער דעם אַנדערן האָט גוט געקענט.

אין שטעטל האָבן זיך אויך געפונען פיל יינגע לייט, וואָס טראָץ זייער טויגליכן געזונט צושטאַנד זענען זיי נישט געווען איבריג באַגייסטערט צו גיין אויפן פראָנט, און האָבן נישט געהאַט קיין אמביציעס צו זיין העלדן פון דער אימפעריע. ווי נאָר די מאָביליזאַציע האָט אָנגעפאַנגען, זענען זיי פאַרשוואונדן פון הויז און זיך פאַרשטעקט וואו נאָר זיי האָבן געקענט. פון צייט צו צייט האָבן זיי זיך אַביסל פאַרשטעלט, צוגרימירט ס׳פּנים, און האָבן רעזיקירט מיט נאַכטבאַזוכן אין זייערע היימען. צומאָרגנס איידער ס׳איז געוואָרן ליכטיק, זענען זיי נעלם געוואָרן. די רעזולטאַטן פון אָט די ״פאַמיליע וויזיטן״, האָבן זיך אָנגעזען אייניקע מאָנאַטן שפּעטער אויף זייערע דיק געוואָרענע פרויען. היות ווי די דאָזיקע פרויען זענען געווען באַקאַנט מיט זייער צניעות און מען האָט זיי נישט געקענט חושד זיין אין לייכטזיניקע אויפירונג — האָט די פּאָליציי אָנגעהויבן זיי נאָכשפּיאָנירן, האָפנדיק צו כאַפּן די דעזערטערן אויף דער ״הייסער מינוט״.

די מאַכט האָט גוט געקענט די באַציאונג פון די יידן צום מיליטער־דינסט און צום קריג. אַזוי, למשל, האָט מען דערציילט, אַז דער קייזער פראַנץ יוזעף איז אַמאָל געקומען אין שפּיטאָל באַזוכן די קריגס פאַרוואונדעטע, און איז צוגעגאַנגען צו די בעטן, וואו ס׳זענען געלעגן סאָלדאַטן פון אַלע נאַציאָנאַליטעטן, געפרעגט ביי זיי, ווי זיי פילן זיך און זיך אינטערעסירט איבער די אומשטענדן ביי וועלכע זיי זענען פאַרוואונדעט געוואָרן א.ז.וו. ביז ער איז צוגעקומען צו אַ ייד. נאָכדעם, ווי ער האָט דעם פאַרוואונדעטן סאָלדאַט געפרעגט ווי ער הייסט און פון וואַנען ער קומט, האָט ער גלייך באַפוילן אים צו געבן אַן־אויסצייכנונג. אויף דער פראַגע פון פאַרחידושטן אַדיוטאַנט פאַרוואָס פון אַלע פאַרוואונדעטע קומט עס דווקא דעם ייד אַן־אויסצייכנונג, האָט דער קייזער גיענטפערט: אַלע זעלנער דינען ביי מיליטער, ווייל זיי מוזן און האָבן קיין אַנדערע ברירה, דאַגעגן דער ייד, איז אַ ״פרייוויליקער״ ער האָט זיך געלאָזט מאָביליזירן פון זיין פרייען ווילן, דען ווען ער וואָלט נישט געוואָלט דינען וואָלט ער מסתמא שוין געפונען אַ וועג ווי אַזוי זיך דערפון רויסצודרייען...

ווי אין יעדן וויץ, שטעקט אויך דאָ פיל איבערטרייבונג. דער אמת איז, אַז קיינער פון די אַלע פעלקער אין דער עסטרייך־אונגאַרישער מאָנאַרכיע האָט נישט קיין חשק געהאַט זיך צו באַטייליקן אין דער זינלאָזער מלחמה, אָבער פאַר אַ גוי איז געווען שווערער זיך אַרויסצודרייען פון מיליטער דינסט ווי פאַר אַ ייד. אַ פּאָלאַק אָדער אוקראַאינער, צום ביישפּיל, וואָס האָט זיך פאַרשטעקט אין דער סביבה, האָבן זיינע שכנים און באַקאַנטע אים גלייך אויסגעגעבן. די יידן, דאַגעגן זענען געווען מער סאָלידאַריש צווישן זיך, געשיקטער, און האָבנדיק פאַמיליע און באַקאַנטשאַפט אין אַלע געביטן פון דער מדינה איז זיי דאָס אויסבאַהאַלטן מער געלונגען.

טראָץ דעם געזאָגטן, האָבן צענדליקער טויזנטער יידן פון גאַליציע געדינט אין מיליטער, געקעמפט, פאַרוואונדעט געוואָרן און געפאַלן אויפן פראָנט. ווייל פונקט ווי די אַנדערע, האָבן זיי אויך קיין ברירה נישט געהאַט.

הגם, ווי געזאָגט, קיינער איז נישט געווען צופיל באַגייסטערט פון קריג, האָבן יידן דאָך געהאָפט, אַז זייער קייזער וועט צום סוף זיגן און אַלץ וועט זיך ענדיקן צום גוטן. צו דער האָפנונג האָט צוגעגעבן דער פאַקט, אַז ביים עסטרייכישן קייזערס זייט, שטייט דייטשלאַנד, וועלכער איז אַ ריזיקער מיליטערישער און טעכנישער כוח.

שוין דער אָנפאַנג פון קריג האָט מיט זיך געברענגט שווערע אַנטוישונגען. גלייך ווי די קאמפן זענען אויסגעבראָכן האָט זיך אַרויסגעוויזן די שוואַכקייט פון דער עסטרייכישער אַרמיי. דאָס מיליטער איז באַשטאַנען פון פאַרשידענע נאַציאָנאַליטעטן, פיינדליכע איינער צום אַנדערן, די פאַרבינדונג צווישן זיי איז געווען אַן־אויפגעצוואונגענע און קיינער פון זיי האָט נישט געהאַט קיין שום מאָטיוואַציע צו קעמפן. די קאמאַנדאַטור איז געווען אַן־עסטערייכישע און איז באַשטאַנען פון אויסגעפּאַשעטע אָנגעבלאָזענע אָפּיצירן; מיוחסים און פּראָטעקציאָנס־קינדער, וואָס זייער גאַנצע ערפאַרונג איז געווען פון דעפילאַדעס און קייזערליכע געבורטס־טעג. ביי די ערשטע פאַרמעסטונגען זענען די עסטערייכישע טרופּן צעקלאַפּט געוואָרן דורך די קאזאַקן רעגימענטן וועלכע האָבן מיט אימפּעט דורכגעבראָכן דעם פראָנט, אַריינגעדרונגען מיט שטורם אין די גאַליצישע שטעטלעך און אנגעמאַכט אין זיי אַ חורבן. בעתן פאַרמאַרש פון די רוסן איז געלונגען אַ טייל פון די יידישע באַפעלקערונג צו אַנטלויפן, ווי מען האָט עס גערופן ״פליכטן״, קיין ווין קיין בעהמען און מעהרען (טשעכאסלאוואקיי) אונגאַרן, און דאָרט האָבן זיי געלעבט אַלס פליטים. די געבליבענע האָבן שווער געליטן פון דעם אכזריותדיקן אקופּאַנט.

נאָכדעם ווי די דייטשע אַרמע האָט איבערגענומען דעם פראָנט און געמאַכט אַ געגנ־אנגריף, זענען צוואַר די רוסן צוריקגעשטויסן געוואָרן און די לאַגע אויפן מזרח פראָנט האָט זיך געענדערט, אָבער דער נידערגאַנג האָט זיך אָנגעהויבן. דאָס פאַרשלעפּן זיך פונעם קריג האָט אָפּגעשוואַכט כ׳לאַנד און דאָס מענטשן מאַטעריאַל האָט זיך אויסגעשעפּט. מען האָט אָנגעהויבן מאָביליזירן עלטערע יאָרגאַנג און אַלע שטעטלישע בטלנים האָבן איינגערוקט. אויך קאַליקעס האָט מען נישט דורכגעלאָזט. ס׳איז לייכט געווען צו פאַרשטיין, אַז מיט אַזעלכע ״קעמפער״ וועט די אימפעריע נישט געהאָלפן ווערן.

די אַלגעמיינע מאָביליזאציע און די ריזיקע קריגס־אויסגאַבן האָבן צוטרייסלט די ווירטשאַפט פון לאַנד און ס׳האָט געהערשט אַ שטאַרקער מאַנגל אין לעבנס־מיטל און אַרטיקלען פון ערשטן געברויך. אנשטאַט נאַטירליכע פּראָדוקטן, זענען ערשינען אויפן מאַרק פאַרשידענע ערזאַצן.

דאָס ברויט, וואָס איז געווען די הויפּט שפּייז פון דער בפעלקערונג איז געטיילט געוואָרן אין קליינע ראַציעס און איז באַשטאַנען פון קוקורידז־מעל, ארבסטן און פאַרשידענע פסולת. קלייען וואָס ווערן גענוצט אונטערצושיטן אונטערן ברויט, כדי ס׳זאָל זיך נישט צוקלעבן צו דער לאָפּאַטע בעתן

אַריינשיבן עס אין אויוון — די קלייען, האָט מען אַריינגעטון אין ברויט און אַנשטאַט זיי האָט מען באַנוצט זעגעכץ פון האָלץ. דאָס קלעפיקע נישט דערבאַקענע טייג, וואָס האָט זיך גערופן "ברויט", איז נישט געווען צום עסן און האָט נישט געזעטיקט די הונגעריקע באַפעלקערונג. די יסודות פון רעזשים און די עגזיסטירענדע אָרדנונג האָבן זיך אָנגעהויבן צוצעברעקלען. טראָץ דעם האָט קיינער נישט גערעכנט, אַז עס קומט אַ טאָטאַלער צוזאַמענברוך. ס'איז נאָך געווען אַ האָפענונג אַז די קעמפענדע צדדים וועלן, ווי עס איז, אַדורכקומען צווישן זיך.

דער מערב פראָנט, וואָס איז געווען אַנטשידענט, איז געווען ווייט, און עסטערייך האָט זיך אין די קאַמפן דאָרט, כמעט נישט באַטייליקט. ווייניק פון דעם וואָס האָט דאָרט פּאַסירט איז דערגאַנגען צו די יידן אין שטעטל, וועלכע האָבן זיך געשפּייזט מיט שמועות אין צובראָכענע ידיעות, וואָס סאָלדאַטן האָבן געבערענגט פון פראָנט־אָפּשניט וואו זיי האָבן געקעמפט, און גאָר ווייניקע האָבן געוואוסט איבער דער לאַגע — פון אויבערפלעכלעכן לייענען די טענדענציעזע פּרעסע, וואָס האָט זיך באַמיט צו פאַרהוילן די שווערע לאַגע.

יעדנפאַלס דאָס צעפאַלן זיך פון דער עסטרייך־אונגאַרישע מאָנאַרכיע האָט אַלעמען דערשיטערט. דאָס אַראָפּרייסן דורך די פּוילישע יוגנטלעכע די ראַנגען און די קנעפּ מיטן צווייקעפּיקן אָדלער פון די פּאָליציי און סאָלדאַטן — האָט אויסגעזען ווי אַ וועלט־חורבן. אַנשטאַט עסטערייך איז אַנטשטאַנען אַ זעלבסטשטענדיק פּוילן.

די ערשטע שריט פון פּוילישן רעזשים זענען געווען פּאָגראָמען אויף יידן. די טרויעריק־באַרימטע רעגימענטן פון גענעראַל האַלער — די "האַלערטשיקיס" האָבן געריסן יידישע בערד און אַרויסגעוואָרפן יידן פון פאָרנדע צוגן. די גלחים און אַנדערע פּוילישע מנהיגים האָבן געהעצט דעם צוהיצטן המון קעגן די שוצלאָזע יידן. די יידן אין שטעטל האָבן אויך געהאַט אַ גוטע געלעגנהייט גרינטלעך קענען צו לערנען זייערע פּוילישע שכנים מיט וועלכע זיי האָבן זיך טאָגטעגליך צוזאַמענגעטראָפן און פריינדליך בעגרוסט. איבער נאַכט זענען די "פריינטליכע" שכנים פאַרוואַנדלט געוואָרן אין ווילדע חיות, וועלכע האָבן מיט אייזנס און העק אויפגעבראָכן און אויסגערויבט די קראמען, אין וועלכע זיי האָבן ערשט נעכטן איינגעקויפט זייערע פּראָדוקטן און געשלאָגן מיט רציחה, ווער עס האָט געפּרוווט שיצן זיין פאַרמעגן. מיט צובראָכענע הערצער האָט די יידן צוגעקוקט ווי זייערע געשעפטן, זייער גאַנץ האַב און גוטס, וואָס זיי האָבן אָנגעזאַמלט אין משך פון יאָרן און זאַגאַר, דורות, ווערט אויסגערויבט און צושלעפּט אין מיטן העלן טאָג און קיין הילף איז נישט געווען. דאָס "רויבן" איז געוואָרן איינגעקריצט אין זייער נשמה אלס טראומאַ אויפן גאַנצן לעבן.

אין דעם צושטאַנד, איז נישט קיין וואונדער, וואָס יידן אין די קליינע גאַליצישע שטעטלעך האָבן נאָך אין די צוואַנציקער יאָרן דערמאַנט מיט נאָסטאַלגיע די "פרידנס צייט" פון עסטערייך, ווי טעג פון "איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו", פאַרגעסנדיק, ווי דער שטייגער, דאָס נעגאַטיווע פון דעמאָלט. ווער עס האָט אויסגעהערט זייערע מעשיות, וואָס האָבן אַנטהאַלטן, פאַרשטייט זיך נישט ווייניק גוזמות — מעשיות וועגן דעם "רעטראַאַקטיוון" גליק, איז אים שווער געווען פעסטצושטעלן, אויב זיי האָבן דאַן זיך ווירקליך געפילט גליקליך, אָדער צוליב דער געגנווערטיקע שווערע לאַגע שאַפן זיי זיך אילוזיעס אויף "רעווערס" וועגן דעם וואָס איז אמאָל געווען.

יעדנפאַלס ווייל די פאַרלאַנגען און אַספּיראַציעס זענען געווען גאָר באַשיידענע און אַ "פּאַסנע שטיקל ברויט נאָר מיט רו" איז געווען ביי יידן אַן־אָנגענומענער כלל, איז זיך לייכט פאָרצושטעלן אַז דאָס ראַזאווע שוואַרצע ברויט איינגעבראָקט אין גריץ אָדער "פּאַמאַלע" (פלוימען יוך) מיט וועלכן זיי האָבן זיך באַגנוגנט, דאָס ברויט האָט זיי גוט געשמעקט און זייער בענקשאַפט צו די רואיקע עסטערייכישע צייטן, איז געווען אַן־אויפריכטיקע.

עס איז גאַנץ נאַטירליך געווען, אַז דער פּשוטער תמימותדיקער ייד, וואָס האָט זיך נישט אָריענטירט אין פּאָליטיק און אין די פּאָליטישע קאָנסטעלאַציעס וואָס האָבן זיך געשאַפן נאָך דעם קריג, זענען געווען ווייט פון זיינע השגות, אַזאַ ייד האָט געזען אין פּוילן, בעת עס איז אַנטשטאַנען, אַ הערשאַפט פון אָנגעלאָפענע באַנדעס וואָס וועט נישט קענען לאַנג עגזיסטירן. (אַן־ענליכער מצב האָט געהערשט אין די מזרח געביטן. אויך דאָרט האָבן די פּשוטע יידן אַזוי אָפּגעשאַצט די לאַגע אַז די ווילדע אוקראַאינישע הארדעס וועלן נישט מסוגל זיין צו פירן אַ מדינה — און דאָרט האָבן די יידן אויך רעכט געהאַט). די גרויסע בטלנים האָבן זאגאר געהאָפט אַז דאָס גוטע און ערפאַרענע קייזערטום וועט צוריקקומען און ווי אַמאָל צוריקשטעלן די גוטע ארדנונג וואָס איז צושטערט געוואָרן. עס זענען געווען אַזעלכע, וועלכע האָבן געהיטן די אַלטע עסטערייכישע באַנקנאָטן וואָס זענען מיט איינמאָל געוואָרן ווערטלאָזע שטיקלעך פּאַפּיר, און זיי האָבן געגלויבט אַז די וועלן צוריק ווערן אַ גאַנגבאַרע וואַלוטע.

אין פאַרלויף; פון דער צייט האָט זיך דער רעזשים אין פּוילן סטאַביליזירט, און ס'איז איינגעפירט געוואָרן אָרדנונג. דער עסטערייכישער "פּאַטריאָטיזם" איז געבליבן בלויז ביי די אונהיילבאַרע עקשנים, וואָס צוגלייך מיט די איבערגעבליבענע פון די "האבסבורגער" דינאַסטיע, האָבן זיי נישט געקענט פאַרגעסן זייער "קעניגליכע" פאַרגאַנגענהייט און האָבן נישט מסכים געווען צו אַנערקענען די נייע מדינה.

☆

די פּוילישע באַפעלקערונג איז באַשטאַנען אין גרעסטן טייל פון קליינע פּויערן. די שטאָט איינוואוינער זענען געווען בעאַמטע, אָפיצירן און אַרבייטער אין אַ אינדוסטרי וואָס האָט ערשט אָנגעהויבן שטעלן אירע ערשטע טריט. די קאַסע, פון דער נאָר וואָס, אַנטשטאַנענער מדינה, איז געווען ליידיק אין דער גאַנצער לאַסט פון ביישטייערן די נויטיקע פינאַנציעלע מיטלען, איז אַרויפגעלייגט געוואָרן אויפן מסחר, וועלכער איז איינגעשטאַנען הויפּטזעכליך אין יידישע הענט.

בעת די פֿאַראָרימטע יידישע סוחרים האָבן געמאַכט די גרעסטע אנשטרענגונגען, כדי ווידער אויפֿצובויען זייערע אויסגערויבטע געשעפֿטן, האָבן די מאַכט אָרגאַנען אַרויפֿגעלייגט אויף זיי דראַקאָנישע שטייערן, נישט ערמעגליכנדיק זיי זיך צוריקצושטעלן אויף די פֿיס (די באַקאַנטע תקופֿה פֿון פֿינאַנץ מיניסטער גראַבסקי).

די עקאָנאָמישע טיפֿע נויט און דער גרעניצלאָזער אַנטיסעמיטיזם, וואָס האָט געהערשט פֿון תמיד אָן אין פּוילן, האָבן נישט איבערגעלאָזט פֿיל האָפֿענונג פֿאַר די יידן און פֿיל משפּחות האָבן אָנגעהויבן זוכן וועגן צו עמיגרירן וואו נאָר מעגליך און וואָס שנעלער פֿאַרלאָזן ס׳לאַנד.

די וואָס זענען געווען צו אַלט אויף אַליין צו עמיגרירן, האָבן געזוכט מעגליכקייטן פֿאַר זייערע אונטערוואַקסענדע קינדער, פֿאַר וועלכע עס איז נישט געווען קיין שום אויסזיכט און צוקונפֿט אין פֿאַראָרימטן שטעטל. נישט מיט קיין לייכט האַרץ, האָבן די עלטערן שלום געמאַכט מיטן געדאַנק, אַז די קינדער פֿאַרלאָזן די היים. דער אָנגענומענער באַגריף פֿון "יידיש נחת", איז געווען, דאָס קינדער, איידעמס און שנירן, בלייבן אין דער נאָענט פֿון די עלטערן. אויך האָט די עלטערן אָפּגעשראָקן די סכנה, אַז דאָס דערווייטערן זיך פֿון דער היים און דאָס אָפּרייסן זיך פֿון די וואָרצלען, וועט אויך דערווייטערן די קינדער פֿון דעם אנגענומענעם טראַדיציאָנעלן לעבנס שטייגער. נישט איינמאָל האָבן די באַזאָרגטע עלטערן געפּרואווט "באַשווערן" די פֿאַרלאָזענדע קינדער, אַז זיי זאָלן אָפּהיטן די הויפּט מצוות ווי שבת, תפֿילין לייגן, כשרות א.ז.וו.

איינצלנע, וועלכע האָבן געהאַט פֿאַמיליע אין די גרויסע שטעט אין מערב־אייראָפּא, האָבן געפּרואווט איינוואַנדערן אַהין מיט דער הילף פֿון די קרובים.

אין די דאָזיקע מערב לענדער איז דער לעבנס סטאַנדאַרט געווען פֿיל העכער ווי אין דעם פֿאַראָרימטן פּוילן, און פֿאַרהעלטנמעסיק איז אויך געווען לייכט זיך דאָרט איינצואָרדענען. די אייראָפּעאישע לענדער זענען אָבער נישט געווען פֿאַראינטערעסירט אין עמיגראַנטן, בערופֿסלאָזע און אָן מיטלען, און דערצו נאָך — יידן. די איינרייזע פּאַפּירן זענען געגעבן געוואָרן אויף אַ באַגרעניצטער צייט און נאָר אויף אַ באַשטימטן צוועק, ווי באַזוך ביי קרובים, קוראַציע, אָדער צוליב אַן־אינטערנאַציאָנאַל געשעעניש ווי אַ קאָנגרעס, אויסשטעלונג א.ז.וו. ווען דער באַשטימטער טערמין איז אַדורך און די אויפֿענטהאַלטס ערלויבעניש איז אויסגעגאַנגען, האָט די אָרטיקע פּאָליציי שטרענג דערמאַנט די אַריינגעקומענע, אַז די "הכנסת אורחים" האָט זיך געענדיקט, און האָט זיי געוויזן די טיר. מיטן פֿאַרלענגערן די אויפֿענטהאַלטס צייט, איז געווען גרויסע שוועריקייטן און מען האָט געמוזט זיך באַנוצן מיט פֿאַרשידענע תחבולות און פּראָטעקציע כדי זיך איינצומעלדן און קענען ווייטער בלייבן אויף אַ לעגאַלן אופֿן.

אויסער די דערמאָנטע שוועריקייטן, און נאכהער ס׳באַהערשן די אָרטיקע שפּראַך און געפֿונען באַשעפֿטיקונג און פּרנסה — פּראָבלעמען פֿון יעדן וואָס קומט אין אַניי לאַנד אָהן מיטלען, איז כדאי צו דערמאַנען, אַז דאָס פֿון אַ קליין שטעטל, וואו ס׳איז נישט געווען קיין עלעקטעריע, קיין וואַסערלייטונג און מען האָט דאָרט קיין אויטאָ נישט געזען — האָט דאָס אַריבערגיין אין אַ גרויסע מאָדערנע אייראָפּעאישע שטאָט, אַרויסגערופֿן פֿאַרשידענע פּראָבלעמען, וואָס אפשר היינט אין אונדזערע אויגן, זעהען זיי אויס, אַביסל קאָמיש, אָבער זיינערצייט האָבן זיי מסתמא פֿאַראורזאַכט גענוג קאָפּווייטאָג פֿאַר די געקומענע.

היטן שבת, למשל, אין אַ קליין פּויליש שטעטל — איז געווען זעהר פּשוט. די שבת ליכט האָבן געברענט פֿרייטיג צו־נאַכטס ביז זיי האָבן אָנגעהויבן צאַנקען דאַן איז געקומען די צייט צו גיין שלאָפֿן. דעם אויוון האָט איינגעהייצט אַ שבת־גוי פֿאַר אַ שטיקל חלה. געלט האָט מען נישט געברויכט אין שבת (אין מיטן דער וואָך ווען מען האָט זיך דווקא דערין שטאַרק גענויטיקט, איז עס אויך נישט געווען). נאָכדעם ווי מען האָט זיך געבראָכן דעם קאָפּ במשך זעקס וואָכן־טעג, איז דער שבתדיקער טשאָלענט געווען צוגעגרייט און מען האָט נאָר געברויכט אַרויסרוקן אים פֿון אויוון.

נישט אַזוי איינפֿאַך האָט אויסגעזען דאָס אָפּהיטן שבת אין דעם פֿרעמדן לאַנד. עס האָט געטראָפֿן צום ביישפּיל, אַז אַ ניי געקומענער איז אַריינגעקומען פֿרייטיג צונאַכטס אין אַ פֿרעמד הויז מיט פֿיל איינוואוינער, נישט אָנגעצונדן די ליכט און געטאַפּט אין קאָרידאָר אין דער פֿינצטער און פּלוצים זיך אָנגעשטויסן אויף די טרעפּ אין איינעם פֿון די לאָקאַטאָרן וואָס איז אַרויס פֿון שטוב אָנגיצונדן די ליכט, און געבליבן שטיין אַ דערשראָקענער דערזעענדיק פֿאַר זיך אַ פֿרעמדן פֿאַרדעכטיקן מאַן, וואָס שטאַמלט און ווייסט נישט ווי אַזוי צו זאָגן וואָס ער וויל, ווייל ער קען נישט די שפּראַך...

די וועלכע האָבן אין יענע יאָרן פֿאַרלאָזט ס׳שטעטל האָבן געהאַט צו דערציילן פֿיל מעשיות דאַוועגן. אין פֿאַרלויף פֿון דער צייט, האָט יעדער פֿון זיי געלעזט זיינע פּראָבלעמען לויט זיינע מעגליכקייטן און צופּאַסונגס־פֿעאיקייט. אָבער, ווי געזאָגט, נישט פֿיל האָבן זיך איינגעאָרדנט אין אייראָפּא, די מיינסטן האָבן זיך געווענדעט צו אַנדערע קאָנטינענטן.

טייל יונגע לייט, אַביסל גענייגטע צו אַוואַנטוריזם, האָבן געפּרואווט זייער מזל אין דרום אמעריקא. דאָרט זענען זיי געגאַנגען פֿון הויז צו הויז מיט וואַליזעס אין די הענט און אנגעבאָטן פֿאַרשידענע ביליגע סחורות — זיי האָבן, ווי מען האָט עס גערופֿן: "געפּעדלט". די סחורה האָבן זיי גענומען אויף קרעדיט ביי יידישע סוחרים וואָס זענען שוין געווען איינגעאָרדנט אויפֿן אָרט.

דאָס איז געווען אַ כאַראַקטעריסטישער אָנפֿאַנג אין יענע לענדער. נאָר ווייניקע האָבן מצליח געווען און האָבן נאכהער אויסגעטוישט די וואַליזן אויף געשעפֿטן. אַנדערע זענען צוריק קיין פּוילן אָדער זיך אַריבערגעכאַפּט אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן אָדער קאַנאַדע.

☆

דער קריג האָט געברענגט מיט זיך נישט נאָר דעם צוזאַמענפֿאַל פֿון דעם מאנאַרכיסטישן רעזשים, וואָס האָט

עגזיסטירט אין משך פון אַ לאַנגע צייט, נאָר ער האָט אויך אויפגעטרייסלט אַלע קולטורעלע און געזעלשאַפטליכע יסודות, וועלכע האָבן זיך באַזירט אויף דעם דאָזיקן רעזשים, און זייער סטרוקטור איז געווען געבויט לויט זיין סיסטעם. עס איז געקומען אַן־איבערגאַנג פון נאָמינאַציעס ״פון אויוון״ פון פּראָמינענטן — צו אַן־אויסגעוועלטער פאָרשטעערשאַפט. דאָס איז געווען דער אָנפאַנג פון דער דעמאָקראַטיזאַציע פון געזעלשאַפטליכן לעבן.

עס זענען ערשינען עסקנים און געזעלשאַפטליכע טוער פון אַן־אנדערן סאָרט, וועלכע האָבן אַריינגעבערענגט אַ נייעם סטיל אין עפנטליכן לעבן. אַנשטאָט פּאַטעטישע דרשות און דראָאונגען מיט גיהנום האָט זיי אין זייערע אויפטריטן, זיך געווענדעט צום פאַרשטאַנד און געפּרואווט איבערצייגן און משפּיע זיין.

די פריערדיקע געזעלשאַפטליכע טעטיקייט האָט זיך געפירט לויט דער אָנגענומענער אויפפאַסונג פון צוויי וועלטן וואָס זענען געבונדן איינער מיטן אַנדערן: ״עולם הזה״ — ס׳טאָג טעגליכע לעבן מיט זיין שווערע נויט, וואָס די גבאים און שתדלנים האָבן מיט זייערע באַגרעניצטע מעגליכקייטן געפּרואווט פאַרלייכטערן. און ״עולם הבא״ — די גייסטיקע וועלט, וואָס רוב מחשבה און מי זענען אַריינגעלייגט געוואָרן אין איר. אויף דעם געביט האָבן געווירקט און באַשטימט די ״בנים און רביים.

יעצט איז צוגעקומען די פּאָליטישע זייט — דער קאַמף צו ענדערן די סאָציאַלע באַדינגונגען און פּרואוון פאַרגרינגערן די נויט פון פּרט, דורכן לעזן דאָס אַלגעמיינע פּראָבלעם.

עס זענען געווען דאָן די ערשטע טריט פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין שטעטל. צוערשט איז איר טעטיקייט געווען באַגרעניצט צוליב מאַנגל אין מיטלען, נאַאיוו — ווייל זי איז געווען ערפאַרונגסלאָז. נאכהער האָט זיך די באַוועגונג אַנטוויקלט ביז זי איז געוואָרן די דאָמינאַנטעסטע. אַביסל שפּעטער האָבן זיך פון דער ציוניסטישער באַוועגונג געשאַפן פאַרשידענע חלוצים שטרעמונגען, וואָס זייער הויפּט טעטיקייט איז געווען דאָס אַרויסשיקן די יוגנט אויף ״הכשרות״ און נאכהער עליה און ״בניית הארץ״.

ארץ ישראל איז געווען זעהר אַ באַקאַנטער באַגריף אין שטעטל. אויסער דער באַציאונג צו ״ירושלים של מעלה״ פון חומש און ״צאנה וראינה״, פון תפילות און תחינות, איז אויך געווען אַ פּראַקטישע פאַרבינדונג מיט ארץ ישראל דורך דער צדקה פּושקע מיטן פּשוטן הענג־שלעסל, וואָס איז געווען צוגעקלאַפּט צו דער וואַנט אויף אייביק און איז געוואָרן אַ טייל פון איר; בעת מען האָט געקאַלעכט די שטוב איז די פּושקע צוזאַמען מיט איר געקאַלכט געוואָרן.

יעדן פרייטיג פאַר ליכט בענטשן האָט די מאַמע אַריינגעלייגט אַ מטבע אין דער צדקה פּושקע און דאָס איז געווען די לעצטע וואָכיקע טאַט וואָס זי האָט געמאַכט איידער דער שבת איז געקומען. די גבאים פון כולל אין שבתדיקע מלבושים זענען געקומען יעדן חודש אויסלערן די פּושקע. די מטבעות וואָס זיי האָבן פון דאָרט אַרויסגענומען און אַוועקגעלייגט אויפן טיש, כדי זיי צו ציילן, זענען געווען אויס־געלאָשענע, אָן גלאַנץ, נישט געריינצט און נישט געלאַקט — ווי ״שיימעס״. אויף די פינגער פון די גבאים האָט מען נישט געזען קיין שפּור פון געלט־גייציקייט וואָס מען מערקט געוועגליך ביים ציילן מסחר־געלט — גלייך ווי זיי וואָלטן נישט געציילט קיין מטבעות נאָר ״ערבות״ צו די הושענות. דאָס אַריינלייגן די גראשינס אין די לייוונט זעקאַלעך, ס׳צו־גרייטן די קבלות איז געטון געוואָרן ״בדחילו ורחימו״ אהן וואָכעדיקע דיבורים, מיט אַ פרומען זיפץ ווי ביים טוען אַ מצווה ווי אַ שטייגער ״אתרוג בענטשן״ וכדומה. אין די פאַרנעפּלטע יראת־שמיים אויגן, האָבן זיך אָפּגעשפּיגלט דאָס גאַנצע גאַרן צו ציון און צו ביאת המשיח.

נאָכדעם ווי די גבאים האָבן געענדיקט, האָבן זיי זיך געזעגנט מיט ברכות און וואונטשן, און פאַר ראש השנה האָבן זיי אויך איבערגעלאָזט אַ לוח פון ארץ ישראל מיט בילדער פון כותל מערבי, מערת המכפלה קבר רחל. אין די איינפּיר בלעטלעך פון דעם לוח האָבן די כולל־לייט, זיך געווענדעט מיט לאקענדע אַנטראַגן ממש, צו די פּאָטענציאַלע שפּענדער און זיי פאָרגעשלאָגן אַ פאַרזיכערונגס פּאָליסע נאָך ״הונדערט און צוואַנציק״. פאַר אַ געוויסער סומע געלט, האָבן זיי צוגעזאָגט צו זאָרגן פאַר די באַדערפענישן פון נדבן נאָך זיין פּטירה ווי זאָגן ״קדיש״ וכדו׳. פאַר גרויסע שפּענדער האָבן זיי מוסיף געווען מזכיר צו זיין זיי אויף די קברים פון די צדיקים און אויף די ״מקומות הקדושים״ און לערנען משניות אין דער יאָרצייט, פון דער פּטירה ביז ביאת המשיח.

אין דער אנגענומענער אמונה פון די יידן אין שטעטל, די איינגעוואָרצלטע במשך דורות, איז דער סדר פון דער ״גאולה שלמה״ געווען קלאָר און באשטימט: צוערשט ״ביאת המשיח״ נאכהער ״תחיית המתים״ און צום סוף ״גיין״ קיין ארץ ישראל.

פאַרשטייט זיך אַז אין דער אויפפאַסונג, האָבן זיך נישט אַריינגעפּאַסט די יונגע חלוצים, וואָס האָבן זיך אָרגאַניזירט אין ״פּאַראייניגן״ און געפאָרן אויף ״הכשרות״ — יונגלעך און מיידלעך צוזאַמען. זייער גאַנצע אויפירונג איז געווען אַ בונט געגן די אָנגענומענע באַגריפן, און טיילמאָל אויך געגן די עלטערן, און צווישן זיי און די חסידישע קרייזן פון אַלטן דור, איז שווער געווען צו פאַרבונדן.

דאָס לערנען העברעאיש פון וועלטליכע ביכער דורך פרייע לערערס, אין הוילן קאָפּ — האָט דער אַלטער דור אָנגענומען ווי אַ חילול פון ״לשון קודש״. די ספרדישע הברה וואָס איז זיי געווען אומבאַקאַנט, האָט געקלונגען אין זייערע אויערן ווי אַ פאַרדרייט און פאַרגרייזט לשון קודש, דאָס לשון פון תפילה און תורה. אויך די שטרעבונג פון די יונגע בחורים און מיידלעך, עולה צו זיין קיין ארץ ישראל און בויען ס׳לאַנד, אויך די אָט, פּאָזיטיווע כוונה, איז אויפגענומען געוואָרן ווי דחיקת הקץ.

די מענטשן פון אַלטן דור האָבן נישט געקענט מסכים זיין מיט דעם געדאַנק אַז דער ענין פון גאולה זאָל איינשטיין אין די הענט פון אונערפאַרענע אַמאַטאָרן — אָרימע אָפּגעריסענע חלוצים, דען צו דעם צוועק האָבן זיי געהאַט רביים,

וואָס האָבן זיך ספּעציאַליזירט אויף דעם געביט פון ברענגען משיחן און עוסק געווען דערין במשך דורות.

היות ווי די טעטיקייט פון די חלוצים אין די בתי מדרשים איז געשטערט געוואָרן און מען האָט זיי דאָרט נישט געגעבן קיין דריסת רגל, האָבן זיי געטאָן אַלץ אַרויסצונעמען פון דאָרט די יוגנט און זי אָרגאַניזירן אין זייערע ראַמען — אין די ציוניסטישע פאַראיינען.

אין די פאַראיינען האָט זיך געפירט אַ לעבהאַפטע קולטור־רעלע טעטיקייט פון פאַרלעזונגען, רעפעראַטן, עברית לעקציעס א.ז.וו. זייער צוציאונגס־קראַפט איז געוואַקסן פון טאָג צו טאָג. אויסער דעם וואָס זיי זענען געווען אַ נייע זאַך, האָבן זיי געהאַט נאָך אַ פאַרטייל, דאָס עס זענען דאָרט געווען יונגלעך און מיידלעך צוזאַמען און אויף דעם געביט האָט דאָס בית המדרש אַוודאי נישט געקענט מיט זיי קאָנקורירן. פאַרשטייט זיך, אַז אַ געמישטע געזעלשאַפט פון בחורים און מיידלעך איז אין יענע יאָרן געווען זעהר אַ געוואַגטע זאַך און האָט אַרויסגערופן פיל זאָרג אין די פרומע הייזער, און די ערשטע ציוניסטן האָבן געהאַט אויסצושטיין אַ שווערן קאַמף מיט דער סביבה.

די שטרייטן האָבן זיך געפירט נישט נאָר צווישן אָרטאָדאָקסן און ציוניסטן, נאָר די ציוניסטן זעלבסט, ווי באַקאַנט, האָבן זיך געטיילט אויף פאַרשידענע פּאַרטייען און גרופּעס, וועלכע האָבן באַקעמפט איינע די אַנדערע.

דערווייל זענען די אַלע דיסקוסיעס און שטרייטן געווען בלויז טעאָרעטישע און די עלייה מעגליכקייטן זענען געווען אַזוי באַגרעניצט, אַז זיי האָבן נישט געקענט דינען אַלס פּראַקטישע לעזונג פון דער דרינגענדער נויטווענדיקייט צו עמיגרירן פון פּוילן.

די הויפּט באַמיאונגען דאַן זענען געמאַכט געוואָרן אין דער ריכטונג פון אַמעריקא, פון וועלכער מען האָט בלויז געקענט ניו־יורק, אָדער "נעוו־יאָרק" ווי אַלע האָבן עס געלייענט אויף די קאָנווערטן וואָס זענען פון דאָרט געקומען.

אויסער די גרויסע אויסגאַבן וואָס זענען געווען פאַרבונדן דערמיט, איז נישט לייכט געווען אָנצוקומען אין די פאַראייניקטע שטאַטן. די "אַפידעוויטס" זענען צוגעטיילט געוואָרן לויט אַ געוויסע "קוואָטע" פאַר יעדן לאַנד און וואָס דאָס לאַנד איז געווען אָרימער און די צאָל פאַראינטערעסירטע צו עמיגרירן איז געווען גרעסער — האָט מען לענגער געברויכט וואַרטן צו באַקומען איינרייזע פּאַפּירן.

אומעטום האָט מען גערעדט וועגן דער "קוואָטע" און מענטשן האָבן געמאַכט די גרעסטע אנשטרענגונגען זיך דורכצורייסן, אָבער אהן ערפאָלג. אונדז קינדער, וואָס האָבן זיך צוגעהערט צו די שמועסן דאַוועגן צווישן די דערוואַקסינע — האָט די "קוואטע" אויסגעוויזן ווי אַ "רשע מרושע" וואָס מענטשן אין נויט, שטרעקן אויס די הענט ער זאָל זיי ראַטעווען און ער שטויסט זיי אָפּ מיט רשעות און לאָזט זיי טרענקען אין זייערע צרות.

צווישן די עמיגראַציע קאַנדידאַטן, האָט מען דערציילט מעשיות ווי מענטשן וואָס האָבן זיך געגרייט פאָרן קיין אמעריקא זענען גערופן געוואַרן אין קאָנסולאט און מען האָט זיי דאָרט געפרעגט פאַרשידענע אויבערחכמדיקע שאלות און רעטענישן. פון די מעשיות האָט זיך געשאַפן דער איינדרוק, אַז אַמעריקא איז אַ לאַנד פון בלויז חכמים, וואָס היטן זיך, נישט אַריינצולאָזן אין זייער לאַנד, חלילה, קיין פּשוטע און נישט־איבערגעשפּיצטע מענטשן.

ווער עס האָט געהאַט אין אַמעריקא קרובים, איינגעבירגערטע איז געווען גליקלעך. די קרובים האָבן געקענט אַראָפּנעמען זייער משפחה און זיי שיקן "שיפס קאַרטן".

אַ רייזע פון אַ משפחה קיין אַמעריקא איז געווען אַ גרויס געשעעניש אין שטעטל און מען האָט דאַוועגן גערעדט נאָך פיל חדשים נאָכדעם ווי די רייזע איז צושטאַנד געקומען. די פאָרענדע האָבן אַליין געדונגען אַ גאַנצן וואָגן מיט אַ בעל עגלה — אַ "ספּיישל", און אויפגעלאָדנט פּעקלעך, רענצלעך, קאַסטנס און דער עיקר קישנס און איבערבעטן. אַלע שכנות האָבן זיך געווישט די אויגן מיטן פאַרטוך און די מענער האָבן זיך געזעגנט מיט ברכות און וואונטשן ווי ערב יום כיפור.

אויך די וואָס זייערע קרובים אין אמעריקא, האָבן זיי נישט געקענט שיקן קיין שיפס־קאַרטן, האָט מען אויך געהאַלטן פאַר בר־מזלים און מען האָט זיי מקנא געווען, צוליב דעם וואָס זיי פלעגן צומאָל באַקומען פון דאָרט עטליכע דאלער, און מען האָט אויף זיי געזאָגט, אַז זיי האָבן "אַ פיס אין טשאלנט". (פיל מאָל איז עס נעבעך געווען דער גאַנצער טשאלנט).

שבת, אויב דער בריוו טרעגער האָט געברענגט אַ בריוו פון אמעריקא, האָט מען געהייסן איינעם פון די קינדער נעמען דעם בריוו און אים גלייך אַריינלייגן אין קרעדענץ און מען האָט אים נישט אָנגערירט ביז מוצאי שבת, טאָמער געפונט זיך אין אים געלט און דער בריוו איז "מוקצה".

נאָך אַ גרויסע שטיצע פון די קרובים אין אַמעריקא זענען געווען פּעקלעך פון גענוצטע מלבושים, וואָס זענען געווען ספּעציעל אַ גרויסע הילף פאַר משפחות מיט פיל קינדער.

אַ גרויסע סענסאציע אין שטעטל איז געווען, ווען עס איז געקומען אויף אַ באַזוך אַ זון אָדער פעטער פון אמעריקא. פאַר דער משפחה איז עס געווען אַ גרויסער יום טוב און אַלע קרובים האָבן זיך באַטייליקט אין דער שמחה. שכנים האָבן געשיקט קוגלען און זענען פאַרבעטן געוואָרן צום "קידוש" וואָס מען האָט געמאַכט לכבוד דעם גאַסט. לויט די דעמלטדיקע באַגריפן, איז דער גאַסט געווען אַ בעל יכולת, אויב ער האָט זיך געקענט לייסטן אַזאַ קאָסטבאַרע נסיעה. ער האָט מיט זיך מיטגעברענגט שיינע מתנות פאַר דער גאַנצער משפחה. שבת, האָט דער שטאָלצער גאַסטגעבער געברענגט מיט זיך דעם גאַסט אין שול אַריין, אַלע מתפללים האָבן אים מקבל פנים געווען מיט אַ ברייטן "שלום עליכם" און "ברוך הבא", אַרומגערינגלט אים אין אַ רעדל און געשלונגען יעדעס וואָרט פון אים.

טראָץ דעם וואָס דער גאַסט איז געווען אַ "גילוח" — ס'הייסט אהן אַ באָרד און קורץ גיקליידעט — האָט מען אים מכבד געווען מיט אַ בכבודיקער עליה. נאָכן ענדיקן די ברכה "נותן התורה", האָט דער גאַסט באַשטעלט אַ "מי

שברך״ פאַר די קרובים. ווען דער גבאי האָט זיך צוגעבויגן צום גאַסט און געפרעגט ״בעבור שנדר?״, ס׳הייסט וויפל? איז געוואָרן שטיל אין בית מדרש און אַלע האָבן אויפגעשפיצט די אויערן, נייגריקע, צו הערן וויפל דאלער ער איז מנדר. אויך אין דער ווייבערישער שול האָט מין פאַרוקט די פארהענגליך און עס איז געווען אַ גרויסע שפאַנונג ווי ביי אַ גרויסן געוועט: וויפל וועט ער געבן? צומאָל האָט דער ״מי שברך״ מאכער דער חזן אויך אָפּגעלעקט אַ ביינדל...

אין די קינדערס אויגן האָט דער אמעריקאַנער אויסגעזען ווי ״עוג מלך הבשן״ — הויך מיט אַ גרויסן בויך אַרומגענומען מיט אַ גאָלדענע קייט, גאָלדענע רינגען אויף די פינגער מיט אַ שטרוי הוט און אַ פאַרביקן קראַוואַט, דעם קאָפּ געהאַלטן הויך און שטאָלץ, נישט ווי אַ שטעטלדיקער און די גאַנצע ערשיינונג זיינע איז געווען אַן־איינדרוקספולע. גערעט האָט ער צוואַר ווי אַלע מענטשן, ס׳הייסט אַ פשוטן יידיש, נאָר פון צייט צו צייט האָט ער אַריינגעמישט עפּיס משונהדיקע אונפאַרשטענדלעכע ווערטער, וואָס אפילו זקנים האָבן זיי נישט פאַרשטאַנען, ווי אַ שטייגער ״יעס״, ״שור״, ״פליעס״, ״טענקיו״, ״נעווער״, ״ביזנעס״, ״אולרייט״. די ווערטער האָבן אַרויסגערופן פאַרוואונדערונג און עס האָט געבלאָזן פון זיי אַ מין פרעמדקייט פון ווייטע מקומות וואָס קיינער פון די בעלי עגלות איז אַהין נאָך נישט אָנגעקומען מיט זיינע פערד, מקומות וואָס געפינען זיך אפשר מעבר לימים, ביי די הרי חושך און סמבטיון.

☆

נאָך אַ קליין טירל צו פאַרלאָזן פוילן האָט זיך געעפנט אויף אַ קורצער צייט און בלויז פאַר יונגע מיידלעך: קאַנאַדע. געהייסן האָט עס אַז מען נויטיקט זיך דאָרט אין דינסטמיידלעך און אַלס אַזעלכע זענען זיי אַהין געפאָרן. דאָרט אויפן פלאַץ האָבן די אָנגעקומענע מיידלעך געאַרבעט אַלס נייטאָרינס אין די גרויסע ״שאפּן״ וואָס האָבן זיך דאָרט צו יענער צייט געעפנט און האָבן פראָדוצירט פאַרטיקע קליידער.

אין שטעטל האָט מען ביז דאַן נאָך נישט געהערט וועגן קאַנאַדע, און מען האָט נישט געוואוסט וואו עס געפינט זיך. מען האָט בלויז געוואוסט, אַז עס איז מעבר לים, דען מען נויטיקט זיך אין אַ ״שיפס קאַרט״ אַהינצופאָרן און עס איז נישט ווייט פון ״נעוו־יאָרק״.

די עצם זאַך, וואָס די איינרייזע ערלויביניש איז געגעבן געוואָרן בלויז פאַר יונגע מיידלעך — איז געווען גאַנץ פאַרדעכטיק. אין דער לופט האָבן נאָך געשוועבט די פאַרשידענע מעשיות וועגן פרויען האַנדל אין דרום אמעריקא; וועגן תמימותדיקע אומגליקליכע מיידלעך, וואָס זענען אַריינגעפאַלן אין דער נעץ פון פרויען־הענדלער א.ז.וו.

פיל מוט האָט זיך פאַרלאַנגט סיי פון די מיידלעך און סיי פון זייערע עלטערן, כדי זיך צו דעצידירן אויף אַזאַ געוואַגטן שריט.

ס׳איז כדאי צו דערמאַנען צום גוטן, די ערשטע וואָס האָט געוואַגט און זיך איינגעשטעלט, דאַן — אַ מיידל פון 17 יאָר: מיין קוזינע לאה העניג ז״ל, (נפטר געוואָרן אין לאס אנדזעלעס) די טאָכטער פון שרה גיטל און יום־טוב העניג ז״ל. מיט איר מוט און עקשנות האָט זי דורכגעקעמפט איר פאַרלאַנג און ס׳איז איר געלונגען איבערצוצייגן אירע עלטערן ביז זיי האָבן מסכים געווען צו איר שריט.

די שפּאַנונג ביי דער משפחה אַרום די רייזע איז מיר פאַרבליבן טיף אין זכרון.

די דאָזיקע גורלדיקע רייזע, האָט געבאַנט דעם וועג פאַר פיל מיידלעך — פון דער פאמיליע און אַנדערע — און זיי האָבן זיך אַרויסגעלאָזט נאָך איר, און אויסגענוצט דעם קורצן שעת הכושר, ביז קאַנאַדע האָט פאַרהאַקט דעם טויער פאַר די פילע וואָס האָבן געהאָפט נאָכצוקומען.

וואָכן־טעג שבתות און ימים טובים

אברהם לעוויטע / דער מארק טאג

דער וועכנטלעכער מאַרק־טאָג אין שטעטל — איז מאָנטיג. אַזוי ווי דער "רינק" איז דאָס האַרץ פון שטעטל און זיין געאָגראַפישער צענטער, אַזוי געפינט זיך דער מאַרק טאָג אין צענטער פון ווירטשאַפטלעכן לעבן. פון דעם מאַרק טאָג ציט דאָס שטעטל אַרויס זיין פרנסה אויף אַ גאַנצע וואָך. אַלע וואָכן טעג דינען אַלס צוגרייטונג צו דעם וויכטיקן טאָג. די מאַסע צייט וואָס שטייט אַ גאַנצע וואָך צו דיספּאָזיציע פאַר די מענטשן, פאַרשוואונדעט מיטאַמאָל. דאָס לעבן גייט אַריין אין אַ שנעלן טעמפּאָ, אַלע איילן זיך. מען שטייט אויף גאַנץ פרי, מען וועקט אויך אויף די קינדער פון קליין ביז גרויס — מען דאַרף ענדיקן די שטוב אַרבעט איידער מען גייט אַרויס אין מאַרק.

אין די בתי תפילה הייבט מען אָן דאַווענען מיטן זון אויפגאַנג און מען ענדיקט פריער ווי תמיד, טראָץ דעם וואָס מאָנטיק זאָגט מען גאַנץ "תחנון" און "קריאת התורה".

ווער עס לייד נעבעך אַמיינסטן פון דעם געאיילעניש איז ווי תמיד, רבינו תם, וואָס זיינע תפילין זענען נישט קיין חיוב, און מען לייגט זיי בלויז אויף יוצא צו זיין. מען גיט ווי "אַ מעסט אָן" דעם "של יד" און "של ראש" באַלד וויקלט מען זיי צוריק איין, מען לאָזט אַראָפּ דעם אויפגישאַרצטן אַרבל פון העמד נישט באַווייזנדיק אים אפילו צוצעקנעפּלען, מיטן טלית־זאַק אונטערן אָרעם וויקלט מען איין דעם גאַרטעל גייענדיק, מען קושט די מזוזה און מען לויפט אַהיים.

אויך אין שטוב ווערט אַלץ געמאַכט אין איילעניש און אַלץ פאַלט פון די הענט. די צוגרייטונגען זענען ווי צו אַ לאַנגע רייזע. די קולות פון מאַרק רופן און יאָגן די געבליבענע אין הויז, און זיי הערן זיך ווי אַ פייף פון אַ בייטש פון אַן־אונגידולדיקען בעל עגלה, וואָס זיצט אויפן, פון שטרוי אויסגעבעטן געזעס, און טרייבט אונטער זיינע פּאַסאַזשירן זיי זאָלן זיך צואיילן — מען דאַרף שוין פאָרן!

יונגע מאַמעס, וועלכע האָבן נישט וואו איבערצולאָזן זייער פיצל קינד — נעמען אַ שמאַטקאַלע טוען אַריין דערין אַביסל צוקער פאַרבונדן מיט אַ פאָדעם און לייגן עס אַריין דעם קינד אין מויל, מיט דער האָפענונג, אַז זייענדיק פאַרנומען מיטן נאָגן דעם צוקער, וועט עס פאַרגעסן דערווייל צו וויינען. ווען עס ווערט אַביסל לייַדיקער אין געוועלב לויפט די פאַרזאָרגטע מוטער אַהיים, טוישט דעם קינד די ווינדאַלעך קושט אים אויס עטליכע מאָל און איילט זיך צוריק אין געוועלב.

ביי בעל הבתישע משפחות, וואָס זייערע קינדער זענען אין פאַרשידענעם עלטער איז דאָ אַ ראָלן־פאַרטיילונג וואָס גייט געוועגליך לויט "עולמות": די פרוי וועלכע איז פטור פון מצוות ערלעדיקט די "עולם הזה" ענינים — זי זאָרגט פאַרן געשעפט, פירט די הויז־ווירטשאַפט, פאַרזאָרגט די קינדער, קאָכט, באַקט, רייניקט, וואַשט די וועש און נאָך אַזעלכע קליינינקייטן. דער מאַן, דאגעגן, ער באַשעפטיקט זיך מיט "עולם הבא" — דאַווענען און לערנען תורה. אין איינוועגס פראַפיטירט ס׳ווייב דאַביי, ווייל ער לערנט אויך משניות, איז עולה צו דער תורה און דאַוונט פאַרן עמוד ווען זי האָט יאָרצייט נאָך אירע עלטערן, און דאָס גיט איר צו פיל שטאָלץ. יעדנפאַלס די אַלע באַשעפטיקונגען באַפרייען דעם מאַן פון פאַרנעמען זיך צופיל מיטן געשעפט, ווי עס שטייט געשריבן: "כל המקבל עליו עול תורה, מעבירין ממנו עול דרך ארץ".

די אויפגאַבע פון מאַן אין געשעפט איז הויפּטזעכלעך אַ רעפּרעזענטאַטיווע: די פירמע און די שילד זענען אויף זיין נאָמען, ער שרייבט אונטער די וועקסלען און ער גייט אויך זוכן אַ גמילת חסד ווען עס קומט די צייט צו באַצאָלן זיי.

אין מאַרק־טאָג איז אויך דער ראש המשפחה מאָביליזירט. צוריקקומענדיק פון דאַווענען, מעלדעט אים די טאָכטער ווי אַ קאָרפּאָראַל דעם קאָמענדאַנט, ווי עס האַלט אין שטוב, וואו יעדער געפינט זיך און וואָס ער מאַכט. זי ענדיקט דעם ראַפּאָרט: ס׳עסן איז אויפן טיש. דער לעצטער פּונקט איז נישט ווי געוועגליך. אנשטאָט אַ צוגעגרייטן טיש בעדעקט מיט אַ, ביז אין דער העלפט איינגעלייגטן טישטוך מיט ברויט און פּוטער, אַ מעסער און זאַלצמעסטל — געפונט ער אויפן טיש אַן־אייער־קיכל און אַ צוגעדעקט טעפּל קאַווע מיט צוקאָריע. אין מאַרק־טאָג איז נישטאָ קיין צייט זיך צו וואַשן צו ברויט און צו בענטשן. מען מאַכט אַ "בורא מיני מזונות", מען שלונגט אַראָפּ די קאַלטע קאַווע און מען לאָזט זיך מיט שנעלע טריט אין געשעפט, אויפפּאַסנדיק נישט צו לויפן, וואָס ס׳פּאַסט נישט פאַר אַ בכבודיקן בעל הבית.

ס׳גאַנצע הויז־געזונט איז אָרגאַניזירט. די פרוי האָט פאַרטיילט די אויפגאַבן, איידער זי איז אַרויס אין געשעפט. יעדעס קינד ווייסט זיין אָרט און מאַכט וואָס מען באַפעלט אים. דאָס קליינוואַרג שיקט מען אין חדר אַריין מיט אַ פאַרגרעסערטע עסן־פּאָרציע, אַלס אַנטשעדיקונג פאַר דעם שנעל אַריינגעכאַפּטן פרישטיק. די פאַראַנטוואָרטליכקייט, אַז אַלץ זאָל פּינקטלעך אויסגעפירט ווערן איז אויף דער עלצטער טאָכטער. זי בלייבט די לעצטע אין שטוב, קאָנטראָלירט אויב

אַלץ איז אין אָרדנונג, פאַרשליסט ס'הויז און גייט אויך אין געשעפט אַריין.

אין געוועלב האָט שוין די פרוי אַלץ צוגעגרייט; זי האָט אַראָפּגענומען די שאַכטלען פון די פּאָליצעס, אַרויסגענומען די סחורה און זי אויסגעשפּרייט אויף די פאַרלענגערטע טישן און אויף קאַסטענס, כדי צוצוציען די קונים און כדי דער צוגאַנג צו דער סחורה זאָל זיין לייכט. די אַלע צוגרייטונגען מוזן געמאַכט ווערן גאַנץ פרי, ווען די קונים זענען נאָך פאַרנומען מיט זייערע ענינים. דער מאַן וואָס האָט אקארשט געענדיקט דאָס דאַווענען, פאַרנעמט זיין פּלאַץ אַלס קאַסירער ביים געלט שופלאַד, גרייט צו ציילן דעם פדיון און קאָנטראָלירן דעם חשבון.

דער רינק פּלאַץ פולט זיך דערווייל אָן. פון אַלע זייטן שטעלעכלעך און פויערן וועגן. אַ רעש און טומל ארום. קולות פון די מענטשן מישן זיך אויס מיט דעם הירזשען פון פערד, מעקען פון די קי און מיטן קרייען פון די הענער.

אַ גרויסער טייל פונעם פּלאַץ איז פאַרנומען דורך הילצערנע געשטעלן בעהאַנגענע מיט אַרבייטס־שיך, וואָס ווערן פאַרקויפט דורך די פּויערישע שוסטערס פון די פארשטעט ”בורקאוועקע” און ”יאַקלעס”.

נעבן די געשעפטן קומען צו אימפּראוויזירטע שטעלעכלעך פון ארימע הענדלערענס, וועלכע פארקויפן גאַלאַנטעריע, שפּילצייג און ביליגע לייוונט. אין ווינטער זיצן די הענדלערינס אין דרויסן טראָץ דעם שניי און שטאַרקן פראָסט און זיי טראָגן אויף זיך אַלע אַלטע מלבושים פון דער גאַנצער משפחה. דעם הויפען קליידער דעקן זיי צו מיט אַ ”פלעיד” — אַ טונקלע געשטרייפטע וואָלענע קאָץ, אויסגעענדיקט מיט קורצע טראַלדזען. די ”פלעיד” ליגט אויפן אַקסל ווי אַ טלית. דער דיקער שאַל אויפן שייטל איז צוגעבונדן אונטער דער גאמבע און ער פאַרדעקט די אויערן און דעם רוב פנים. די שיך זענען פיל גרעסער פון דער פוסמאָס, כדי מען זאָל קענען אַריין אין זיי מיט עטלעכע פּאָר וואָלענע זאָקן. אויף די שיך טוען זיי אַרויף ריזיקע געלע קוישן געפלאָכטענע פון שטרוי, וועלכע פענטען זייערע פיס. די לאַנגע אימגעלומפּערטע פיס קוישן זעהן אויס אויפן שניי ווי שיפלעך איינגעזונקענע אין זאַמד וואָס וועלן שוין מער נישט קענען אַרויס פון דאָרט. אויף די הענט אַלטע וואָלענע הענטשקעס מיט אָפּגישווירענע עקן, כדי די פינגער שפּיצן זאָלן בלייבן פריי און זיך קענען באַוועגן געשיקט. וואַרטנדיק אויף די קונים וואַרימען זיי די פאַרפרוירענע הענט איבער די אייזערנע טעפּ מיט גליענדע קוילן — ”פייער טעפּ”, וואָס שטייען דערנעבן.

די ערשטע קונים הייבן זיך אָן צו באַווייזן אין די געשעפטן. דאָס אויסשפּרייטן די סחורה איבערן גאַנצן געשעפט פאַרלאַנגט גלייכצייטיק אַוועקצושטעלן גענוג שומרים צו היטן אויף די פויערן וועלכע קומען קויפן. שטענדיק געפונען זיך צווישן זיי אַזעלכע וואָס שלעפּן פון אונטער די הענט וואָס עס לאָזט זיך. די קלענערע קינדער וואָס זענען נישט באַשעפטיקט אַלס פאַרקויפער זענען אָנגעשטעלט אַלס אויפפּאַסער אַכטונג צו געבן אויף די ”לקחנער”. די גנבים וואָס מען מוז זיי היטן, טיילן זיך אויף צוויי טיילן: אַזעלכע וואָס קומען נאָר כדי צו גנבענען, און אַזעלכע וואָס נוצן בלויז אויס די געלעגנהייט וואָס קומט זיי אונטער.

דער ערשטער סאָרט באַשטייט פון דלפונים, טיילמאָל פרויען, וועלכע קומען מיט גרויסע קוישן אָנגעפולט מיט שמאַטעס, כדי אַריינצושטופן אַלץ וואָס קומט אונטער די הענט. אַזאַ ”קליענט” שטופּט זיך אַריין אין דעם פול געפּאַקטן געשעפט, מישט זיך אויס צווישן די קונים — טאַפּט יעדעס שטיקל סחורה, פרעגט אויף פרייזן, גייט פון איין אַרטיקל צום אַנדערן, זוכנדיק אַ שוואַכן פונקט.

אַזאַ סאָרט ”קונה” ווערט באַלד גענומען אין די הענט פון דער סוחרטע — זי נעמט אַרויס פון זיין האַנט די סחורה, ענטפערט אים קורץ און שאַרף און בעמיט זיך וואָס שנעלער אים צו בעזייטיקן פון געשעפט. אויב ער מאַכט זיך נישט פאַרשטייענדיק, און ספּעציעל אויב מען האָט צו טון מיט אַ פרוי, פאַר וועלכער מען האָט נישט קיין מורא — שיקט מען זי באַלד צו ”אַלדע רוחות” און מיטן פינגער ווייזט מען איר גענוי די ריכטונג וואו זיך צו ווענדן. זי בעקומט נאָך צו אַ גוטע עצה: דאָס אַזאַ קונה ווי זי זאָל בעסער גיין קויפן ”שאַרי מאשטש” — אַ מין שמירעכץ געגן כינים...

אַביסל קאָמפּליצירטער זעט אויס די זאַך אַז מען האָט צו טון מיט אַ בכבודיקן פויער. ער קומט אַריין מיט דער בייטש אונטערן אָרעם ווי אַ בעל הבית — קוקט זיך אַרום וואָס צו קויפן, ס'איז אים אָבער שווער איינצוהאַלטן דעם ”יצר הרע” זעענדיק אַרום זיך אַזויפיל נוצלעכע זאַכן. די ערפאַרענע סוחרטע באַמערקט עס, און באַלד ווערט אויסגערופן אַן ”אַליאַרם”: ”נו, רואה, דער ערל איז אַ לקוחער מיט די עיניים”! עס ווערט פּראָקלאַמירט ”אויסנאַמס־צושטאַנד”, אַלע ”וואַך פאסטנס” פאַרשטאַרקן די וואַכזאַמקייט. אַלע קוקן דעם פאַרדעכטיקן אין די הענט און ער פילט אַז ער געפונט זיך אונטער קאָנטראָל און קען מער נישט אויספירן זיין באַגער.

טראָץ די פאָרזיכטיקייטס־מיטלען, טרעפט אַז אין דעם גרויסן געפילדער פאַרגעסט מען אים אויף אַ ווײַלע, דעמלט געלונגט עס דעם ”לקוחער מיט די עיניים” צוצולקחנען עפּיס פון דעם מיט סחורה באַלאַדנטן טיש, און דאָס דווקא מיט די ”ידיים”. מערסטייל באַמערקט מען עס נאָך אין דער צייט, ווען דער פויער פּרואווט זיך צוצושאַרן לאַנגזאַם צו דער טיר, באַמיענדיק זיך, דאָס דער ריקצוג זאָל נישט אַרויסרופן קיין פאַרדאַכט; ער מורמלט אונטער דער נאָז, אַז ער וועט שפּעטער צוקומען מיטן ווייב — און רופט באַלד אַרויס אויפמערקזאַמקייט דערמיט, אַז זיין ארבעל איז אַביסל ”אָנגעשוואָלן” אָדער ס'שטאַרט עפּיס אַרויס פון אונטערן מאַנטל. דעמלט קען מען נאָך עפּיס מאַכן, און נישט מיט כוח.

מען פאַרהאַלט אים פאַר דער טיר און מען פרעגט אים בתמימות: נו וואָס איז מיט דעם בגד? דו נעמסט עס אָדער נישט? דער גוי זעט אַז זיין חרפה איז אויפגעדעקט געוואָרן — און פּרואווט אַרויס בכבוד — ”אַ יאָ”... באַצאָלט שנעל וויפל מען פאַרלאַנגט און טראָגט זיך אָפּ אַ צוטומלטער.

מאַנכעסמאָל קערט מען צוריק דעם "פּאַציענט" פון דער טיר מיט אַ פאָרשלאָג: "איין מאָמענט, אַנטשולדיק — מיר וועלן דיר שיין איינפּאַקן די סחורה" — און נישט וואַרטנדיק אויף קיין תשובה שטעקט מען אַריין די האַנט אין זיין בוזעם, מען נעמט אַרויס די סחורה פון באַהעלטעניש, מען פּאַקט זי איין ווי ס'געהער צו זיין און מען דערלאַנגט אים דעם חשבון.

אויב דער פּויער געפינט זיך שוין אויף דער צווייטער זייט טיר פון געשעפט, איז די זאַך שוין אַ פאַרלוירענע. מען פּרובירט אים נאָך נאָכצולויפן אָבער די אויסזיכטן אַרויסצונעמען די סחורה פון זיינע הענט — זענען קנאַפּע. דאָ שפּילט מען שוין אין אָפענע קאָרטן: דער סוחר פאַרלאַנגט צוריק די גנבה און דער גוי שפּילט די ראָלע פון אַ באַפּאַלענעם נעבעך: אַ ייד טשעפּעט זיך צו אים, און טראַכט אויף אים אויס אַ בילבול. די אַרומיקע גויים שטעלן זיך גלייך אויף זיין זייט און די לאַגע איז אַ מסוכנדיקע. נאָר געציילטע מוטיקע יידן גייען אין אַזעלכע פאַלן ביזן סוף און זענען נישט מוותר.

☆

אום אַכט אַזייגער הייבט זיך אָן דער מאַרק. ווער עס האָט נישט קיין געשעפט אָדער אַ שטעל — איילט זיך אויפן מאַרק פּלאַץ — טייל בלויז צו קויפן פאַר אייגענע באַדערפעניש, אַנדערע קויפן כדי נאָכדעם די סחורה צוריק צו פאַרקויפן און פאַרדינען דאַביי עטליכע גראָשן.

בטלנים, סתם אָרעמע־לייט, ווייבער פון בעלי מלאכות און פון כלי קודש וואָס באַשעפטיקן זיך נישט מיט מסחר, און יעדער וואָס האָט נאָר פרייע צייט — אַלעס גייט אויפן מאַרק פּלאַץ.

די האָפענונג צו פאַרדינען עטליכע פּרוטות אַז פאַר זיי מיינסטנס — בלויז אַ שאָטן וואָס מען לויפט אים נאָך אַ גאַנצער וואָך אָן איבעריגער הצלחה. אין מאַרק טאָג זעט די אויסזיכט אויס צו זיין אַ דערגרייכבאַרע. אַלע גייען מיט ענערגישע טריט, פול מיט האָפענונג, ווי עס וואָלט געווען זייער גורלדיקער טאָג: אפשר וועט ג־ט באַשערן עפּעס אַ "כשרע מציאה". הגם די "מציאה", אפילו זי קומט שוין אונטער, איז ווערט גראָשנס, טראָץ דעם זענען אַלע פול שפּאַנונג ווי זיי וואָלטן געשטאַנען פאַרן גרויסן געווינס.

"ס'גאַיעס" קומען אָן משפּחהווייז, און שטראָמען אין שטעטל אַריין פון ביידע זייטן "שטראָז". דער פּויער לאָזט אַראָפּ פון וואָגן דאָס ווייב, מיט די קינדער וואָס וואַרטן צו קויפן אַ ניי מלבוש אָדער אַ פּאָר שיך, און אַליין לאָזט ער זיך אויף די "טאַרגאָוויצע" — ווי מען פאַרקויפט בהמות. ס'ווייב בלייבט אויפן "פּלאַץ", וואָס געפינט זיך נעבן גדליה פּילערס הויז ביי די טרעפּ צו די "לאַווקעס". דאָרט פאַרקויפט זי די לייכטע פּראָדוקטן, און דער פּדיון געהערט אויסשליסלעך איר. די פּראָדוקטן באַשטייען פון אַ האַלבע ליטער פּוטער אין אַ קליין טעפּל צוגעדעקט מיט אַ ווייס טיכל. די פּוטער האָט אַ גרויסן "טשופּ" וואָס שטאַרצט אַרויס פון טעפּל און איז אויסגעקאַרבט מיט אַ הילצערנעם לעפל.

לויט דער הויך און גרויס פון דעם בולטן פּוטער־חלק, ווערט געשאַצט די פּרייז פון די פּוטער, וועלכע רופט זיך "מאַרקס־פּוטער", נישט אויפן נאָמען פון קאַרל מאַרקס. וועלכער איז אויפן פּלאַץ גאַנץ ווייניק באַקאַנט — נאָר מען מיינט דערמיט — פּוטער פון מאַרק. די פּוטער ווערט געקויפט דורך "קלים" אָדער בלויז פאַר יונגע קינדער. "מהדרין" האָבן אַזאַ פּוטער נישט גענוצט.

אונטערן אָרעם האָט די פּויערטע געהאַלטן אַ הון אָדער אַ גאַנז, און דערנעבן איז געשטאַנען אַ געפלאָכטענער קויש מיט אַ "שאָק" (60) אייער. די אַלע פּראָדוקטן זענען געקויפט געוואָרן בעיקר דורך פרויען "אויפקויפערינס", וועלכע האָבן זיך דאַמיט בעשעפטיקט, און זיי האָבן די סחורה שפּעטער פאַרקויפט די בעל הביתטעס וועלכע זענען געווען פאַרנומען אין זייערע געשעפטן, און האָבן נישט געהאַט קיין צייט צו קויפן "מציאות" אויפן מאַרק.

צווישן די "אויפקויפערינס" און די פּויערטעס פירט זיך אַ העפטיקער מסחר. מען טאַפּט אַרום דאָס הינדל און מען צעבלאָזט די פעדערן אויפן הינטערטייל פון עוף צו זען די הויט אויב עס איז גענוג פעט. מען דינגט זיך איבערן פּרייז זוכנדיק אַלע פעלערן און חסרונות אויף די פּראָדוקטן: די פּוטער איז ווייס ווי קאַלעך, די אייער זענען קליין ווי פון טויבן, די הון איז אויסגעדאַרט — ווער ווייסט ווי לאַנג זי האָט נעבעך קיין קערנדל נישט געזען — אָט אָט "גייט זי אַ גאַנג". ווען די פּויערטע לאָזט נישט אַראָפּ פון פּרייז — לאָזט מען זי איבער גלייכגילטיק — ווער דאַרף אַזאַ נישטיקע סחורה! דאַביי וואונקט מען צו דער צווייטער אויפקויפערקע און מען וואָרנט זי מיט אַ שאַרפן ב"לא" — זי זאָל איר נישט אויסקויפן די סחורה.

די פּויערטע פאַרלירט ס'געדולד. זי האָט נישט קיין קאָנטאַקט מיטן מאַן, וואָס איז אַוועק מיטן וואָגן אויף דער "טאַרגאָוויצע". זי ווייסט נישט אויב ער האָט שוין פאַרקויפט זיין סחורה און איז נישט רואיק וועגן דעם געלט וואָס ער דאַרף באַקומען. זי לאָזט אַראָפּ דעם פּרייז און ווערט שנעל פּטור פון דער סחורה.

נאָכמיטאָג ווען דער מאַרק ענדיקט זיך, דרייט זיך איבער ס'רעדל: די אויפקויפערקע וואָס האָט זיך אין דער פרי באַקלאָגט ביי דער פּויערטע אַז די הון איז אויסגעדאַרט און מלא חסרונות, יעצט ווען זי גייט זי פאַרקויפן רעכנט זי אויס פאַר די קויפערן די מעלות פון דעם עוף: וויפל שמאַלץ, קיין עין הרע, עס האָט. דער צווייטער צד נעמט נישט אָן די לויב פון דער סחורה, און די אַלע פּערלדיקע אויסדרוקן מיט וועלכע די פאַרקויפערן האָט זיך באַנוצט מיט עטליכע שעה צוריק קעגן דער פּויערטע באַקומט זי יעצט צוריק "פאַרטייטשט און פאַרבעסערט", נאָך מיט אַ צולאָג — פון דער בעל הביתטע, די קויפערן.

נאָך אַ סאָרט סחורה ווערט פערקויפט אויפן פּלאַץ: דאָס זענען די פעלן פון "קיניגלעך" "קראָליקי" אין פּויליש. די קיניגלעך ווערן געהאַלטן דורך די פּויערן אין שטאַל און זיי עסן די "שיריים" וואָס פאַלן אַרונטער פון די קי. אַזוי ווי זייער פליישׁ איז נישט כשר, נוצן עס די פּויערן פאַר

זיך. די פעלן פון די „קיניגלעך“, נאָכדעם ווי מען טרוקנט זיי אויס, ווערן זיי געברענגט אויפן מאַרק און בחורים, וועלכע האָבן נישט קיין אַנדערע באַשעפטיקונג, קויפן זיי איין, און פאַרדינען דאַביי עטליכע גראָשן. ווען דער מאַרק ענדיקט זיך ברענגען די יונגלעך די קיניגלעך פעלן צו עטליכע סוחרים וועלכע זאַמלען זיי אויף און שיקן זיי אויף „עקספּאָרט“.

איינער פון די קיניגל סוחרים אין שטעטל איז לייביש האַראַוויץ — אַ יונגערמאַן מיט אַ בלאָנד בערדל, אַ טעטיקער עסקן אין דער מזרחי. מענדל בירנבוים זיין פּאַרטיי־חבר רופט אים מיט ליצנות „מלך מלכי המלכים“ — דער קיניג איבער אַלע קיניגלעך...

איינער פון די שטעטישע משוגעים דורכגייענדיק דורכן מאַרק פּלאַץ איז ער מיטגעריסן געוואָרן מיט דעם אימפּעט, און האָט אויך געקויפט אַ קיניגל פאַר די גראָשנס וואָס ער האָט צונויפגעשנאָרעט. צומאָרגנס האָט ער דערציילט אין קלויז וועגן דער געלונגענער טראַנזאַקציע וואָס ער האָט דורכגעפירט. — ווען איך וואָלט געהאַט געלט איינצושטעקן אין מסחר — וואָלט איך געקענט פאַרדינען אויף פּרנסה בכבוד. אָט נעכטן — מאַכט ער אַ חשבון — האָב איך געקויפט אַ קיניגל פאַר 80 גראָשן און כ׳האָב עס פאַרקויפט פאַר 60 גראָשן — אינגאַנצן היזק געהאַט 20 גראָשן, נישט מער! איר ווייסט וואָס עס טוט זיך היינט אין מסחר? מענטשן פאַרלירן טויזנטער!...

חיים לייזער שערץ, האָט זיך זיין פּריוואַטע „גמילות חסדים“ קאַסע. זונטיק ביינאַכט פאַרן מאַרק, גייט ער אַ דורך מיט זיין רשימה איבער אַ 20 הייזער, וואו עס וואוינען אָרימע הענדלער און באָרגט יעדן פון זיי, ביז מיטוואָך, אַ קליינע סומע געלט, ער זאָל האָבן מיט וואָס איינצוקויפן סחורה. אויב דער הענדלער ברענגט אים צוריק ס׳געלט ביז מיטוואָך, באַנייט אים חיים לייזער די הלוואה זונטיק. אויב דער לווה איז געדרוקט און קען נישט צוריק צאָלן דעם חוב, מאַכט חיים לייזער פון דעם „גמילת חסד“ אַ „כשרה הלוואה“ (אָהן פּראָצענט) און וואַרט ביז די לאַגע וועט זיך פאַרבעסערן. ער קומט קיינמאָל נישט מאָנען ס׳געלט. ער האָט דעם פולסטן צוטרוי צו זיינע בעלי חוב, אַז זיי וועלן טון אַלצדינג כדי אים צוריקצוגעבן דעם חוב.

בשעת די פויערטע איז פאַרנומען מיטן פאַרקויפן איר סחורה, טרייבט דער מאַן אונטער דאָס פערד און פאָרט מיטן וואָגן אויף דער „טאַרגאָוויצע“. דער וואָגן איז אַן־אָפענער, בלויז פון ביידע זייטן אין דער לענג ליגן לייטערס צו פירן ס׳היי פון פעלד. אין מאַרק־טאָג לייגט ער אַריין צווישן די לייטערס אַ „פּולקאַשיק“ געפלאָכטן פון דינע ריטלעך כדי די איינגעקויפטע זאַכן זאָלן נישט אַרויספאַלן פון וואָגן. ער פירט מיט זיך אין אַ זאַק געבונדן יונגע חזירימלעך וואָס צאַפּלען ווי די פיש אין דער נעץ און די קוויטשערייען הערן זיך אויפן גאַנצן וועג, אַן־אַלט געשטאָכט חזיר אָדער אַ יונג קעלבל.

אַן־אַלטע קו וואָס איר צייט איז געקומען צו שעכטן אָדער אַ יונג לאשיקל — די ווערן צוגיבונדן מיט אַ שטריק צום וואָגן פון הינטן. דאָס תמימותדיקע פערד, פרייט זיך מסתמא, אַז ער וועט זיי נישט דאַרפן שלעפן, אָבער ס׳געדויערט נישט לאַנג און ער איבערצייגט זיך אַז ער האָט געמאַכט אַ פאַלשן חשבון. די „פּאַסאַזשירן“ פון הונטן זענען איבערהויפּט נישט מסכים צו גיין אין שפּאַן אין דער ריכטונג, וואו דער בעל־הבית איז אינטערעסירט. זיי נעמען זיך שלעפן דעם וואָגן אויף צוריק. דער פויער פּרוּאווט קומען צוהילף דעם פערד און דרייט זיך אויס צו די „בונטאַוווטשיקעס“ און איז זיי מכבד מיט אַ פּאָר שמיץ פון דער בייטש. די ווערן אָבער נישט נתפעל דערפון, און אַנשטאַט זיך צו בערואיקן און זיך אויפירן ווי ס׳געהער צו זיין, צעבריקעווען זיי זיך נאָך מער און אָט אָט צוטראָגן זיי דעם וואָגן. ווער עס לייד פון דעם אַלעמען איז דאָס בידנע פערד. דער פויער לאָזט אויס זיין כעס אויף אים — שמייסט אים אויפן רוקן — „וויאָ וויאָ“ ביז עס געלונגט דעם פערד מיט די לעצטע כוחות גובר צו זיין די ווידער־שפּעניקע און לאָזן דעם וואָגן אין גאַנג.

די „טאַרגאָוויצע“ געפינט זיך אויסערן שטעטל, נעבן דעם נייעם פּאַרק, אויפן וועג צום וואַלד. דאָרט פירט זיך דער מסחר בלויז צווישן מענער. די חזירים ווערן געקויפט דורך די גויאישע קצבים — די „חזרניקעס“ און נישט האָבנדיק קיין יידישע קאָנקורענטן נעמען זיי די סחורה ביים פויער בחצי־חנם — מיט זיי דינגט מען זיך נישט.

אָבער דער הויפּט מסחר, פירט זיך צווישן די פויערן און די יידישע פערד־סוחרים און קצבים. דאָ דינגט מען זיך נישט איבער גראָשנס נאָר איבער צענדליקער זלאָטעס, און יעדער צד האַלט זיך פעסט ביים פּרייז וואָס ער האָט אָנגעבאָטן. דער פאַרקויפער „הייבט אָן הויך“ מיט אַן־איבערגעטריבענעם פּרייז כדי ער זאָל האָבן פון וואָס אַראָפּצולאָזן און דער קונה שלאָגט פאָר אַ לעכערלעכע סומע אַלס „קאָנטראַ“. ביידע צדדים זענען באַלד איין אַז דאָס איז נישט קיין סוחרישער צוגאַנג, ווערן זיי אַביסל רעאַליסטישער מען דערלייגט און מען לאָזט אַראָפּ — ביז מען קומט צו תקיעת כף. דער קונה האַלט מיט זיין לינקער האַנט דעם פאַרקויפערס רעכטע האַנט און מיט זיין רעכטער האַנט גיט ער אַ קנאַק: צוויי הונדערט און פופציק! אַלס ענפער טוישט מען די פּאָזיציעס און דער פאַרקויפער רופט אויס מיט אַ מעכטיקן זעץ: דריי הונדערט! די קלעפּ ווערן שטאַרקער און ווייטאָגליכער. די הענט ווערן רויט ווי די בורקעס. די טראַנזאַקציע האַלט שוין ביים שלוס. דער שוואַכער צד, ווען ס׳איז שווער אויסצוהאַלטן די קלעפּ, גיט זיך אונטער און איז מקריב ס׳מיטלסטע צענערל, אַבי צו באַפרייען די האַנט פון די יסורים.

☆

די פויערטע וואָס האָט אינצווישן צייט געענדיקט אירע געשעפטן, שטייט שוין ביים מאַן נאָכן ענדיקן דעם פאַרקויף. זי וואַגט זיך נישט אַריינצומישן אין זיינע געשעפטן, זי גיט אים נאָר צו פילן אַז זי איז דאָ. זי ווייסט ווי מסוכן ס׳איז איבערצולאָזן דאָס געלט ביי אים. די שענק לאַקט און ציט...

זיי פאָרן צוזאַמען צוריק אין שטעטל איינצוקויפן. ס׳איז שוין מיטאָג צייט און די „טאַרגאָוויצע“ און דער מאַרק־

פלאַץ לײדיקן זיך ביסלעכװײז אויס, און די געשעפטן פּילן זיך אָן, מיט משפּחות פּויערן, װאָס קומען אײנקויפן. מלבושים, שיך, לײװונט — דאָס אַלץ װערט געקויפט פאַר דעם געלט װאָס דער מאַן האָט אָפּגעלײזט אויף דער טאַרגאַװיצע. איר פּדיון, האַלט די פּויערטע פאַרװיקלט אין אַ טיכל, אויף אַ באַהאַלטן אָרט און היט אים װי אַן־אוצר. זי איז פאַראינטערעסירט צו קויפן װאָס מער, װאָוסנדיק, אַז דאָס געלט װאָס זי װעט אַרויסציען פון דעם מאַנס הענט — איז כולו ריוח, װײל דעם רעשט װעט ער ברענגען אין שענק אַרײן און ס׳איז אַ גרויסער ספק צי ס׳װעט עפּיס בלײבן דערפון. דער מאַן װערט פלוצים שפּאַרזאַם — ס׳איז אים אָנגענעם צו קומען אין שענק מיט קנאַקנדיקע באַנקנאָטן און נישט װי אַ שנאָרער, װאָס האָט נישט צו ״פונדעװען״ פאַר די חברים.

נאָכן אײנקויפן כאַפּט מען אַרײן אויף דער גיך — אַ מאָלצײט. די פּויערטע נעמט אַרויס איר קויבער פון פּולקושיק און דערין אַ לאַבן ברויט װי אַ ראָד פון װאָגן, מען שנײד גראָבע שטיקער מיט אַ ״קניפּיקל״. פון דער ״חזורניע״ ברענגט ״קיעלבאס״ — אַ ביליק מאכל, זעט אויס װי װאורשט, װאָס איז אײגנטליך אַ קישקע אָנגעפּילט מיט רעטשינע גריפּן געװירצט און געפּרעגלט מיט שיריים פון פלײש און חזיר פעטס.

דעם ״קיעלבאַס״ נעמען די פּויערן אַרײן אין דער רעכטער זײט פון מויל און די אונטערשטע קינבאַק, איז װײזט אויס, באַזונדערס להוט נאָך דעם מאכל װײל זי קרומט זיך אַזש אויס אין דער זײט פּרואװנדיק אויסכאַפּן דעם ״מעדן״ פאַר די אויבערשטע.

דער געזונטער אַפּעטיט שעפּט אַרײן דעם ״קיעלבאס״ אין מויל אַרײן װי אין אַ מאָל־מאַשין און ער װערט שנעל נעלם. פון בענטשן זענען זײ פּטור װײל זײ זענען עשיוס קינדער. די פּויערטע קלויבט זיך אַהײם כדי זיך צו פאַרנעמען מיט דער װירטשאַפט: מעלקן די קי, פּיטערן די חזירים. זי פּרואװט אײנרעדן דעם מאַן ער זאָל צוריקפאָרן אַהײם צוזאַמען מיט איר. זי דערמאַנט אים װיפל אַרבעט עס װאַרט אויף זײ אין דער װירטשאַפט, זי זאָגט אים צו צוצוגרײטן אַ ״סעודת מלכים״ — אָבער זי װײסט אַז אירע װערטער זענען אַרויסגעװאָרפן אויפן װינט — און װערט צום סוף אַנטשװיגן.

ענדלעך נעמען זיך צוזאַמען עטליכע שכנותדיקע משפּחות פון דאָרף, מען זעצט אַװעק די װײבער און די קינדער אין אײן װאָגן, מען גיט איבער די לײצן אײנעם פון די גרעסערע יונגלעך און ער פירט די גאַנצע כאַליאַסטרע אַהײם.

סוף סוף זענען זײ פּטור געװאָרן פון די װײבער װאָס האָבן זײ נאָכגעקוקט יעדן שריט. מען שטעלט אַװעק די װעגן אין רינק, מען שפּאַנט אויס די פערד און מען בינד זײ צו בײם האַלדז מיט אַ קײט צום װאָגן, מען לײגט אַװעק פאַר זײ אַביסל הײ און מען לאָזט זײ װאַרטן אויף די ״בעלי בתים״, װאָס אײלן זיך אין שענק אַרײן דורכצושװענקען אַביסל דעם גאָרגל.

די שענק איז אנגעפּראפּט. אַלע טישן און בענקלעך זענען פאַרנומען. די לופט איז געשטאַקט דעמפּיק און אָנגערײכערט מיט ציגאַרעטן רויך. עס טרעפן זיך צוזאַמען שכנים און חברים. מען עפנט מיט אַ מעכטיקן קלאַפּ אויף דער האַנטפלאַך, אַ פלעשל װאָדקאַ, מען קערט איבער מיט אײן פלינקן מאַך מיט דער האַנט ס׳גלעזל און מען פאַרבײסט מיט הערינג און בײגל. נאָכדעם באַשטעלט מען ״אקאטשימער״, װײס אָדער שװאַרץ, ביר. דער שמועס איז איבערן מאַרק טאָג — װאָס מען האָט פאַרקויפט און װיפל האָט מען באַקומען. די שטימונג איז אַ הײטערע. אײנער דערצײלט װי עס איז אים געלונגען אָפּצונאַרן דעם ייד, פאַרקויפנדיק אים שלעכטע סחורה פאַר אַ גוטער פּרײז. אַלע צוהערער קװעלן אַזש װי דער כיטרער ייד איז אַרײנגעפאַלן.

דער שענקער פּילט אָן ״האַלבעס״ פון ניקעלנע קראַנען, װאָס זענען אינסטאַלירט אין אַ מין קרעדענס. דאָס ביר קומט ארויף פון אַ הילצערן פאַס, װאָס שטײט אין קעלער צו היטן אויף די קילקײט. די סערװירער מיט טאַצן אָנגעשטעלט מיט פולע האַלבעס שוימיק ביר, שטופּן זיך קוים דורך צװישן די אַרומשטײענדע, װעלכע װאַרטן געשפּאַנטע אויף דעם פרײ װערן פון אַן־ארט, נאָכדעם װי די װאָס זיצן בײם טיש, װעלן זיך אָנהויבן אַרונטערקײקלען שיכורע אונטער אים, און מען װעט זײ אַרויסװאַרפן פון שענק.

צװײ שכנים, צעקריגטע, װאָס האָבן זיך שוין נישט אײנמאָל צוזאַמענגעשטויסן, און יעצט הערשט צװישן זײ אַ צװײפלהאַפטער װאָפנשטילשטאַנד רופן אײנער דעם צװײטן ״נא ליטגופּ״, ס׳הײסט מאַכן אַ ״לחיים״ אויף זיך איבערצובעטן, און פאַרפעסטיקן ד׳עם שלום. די זאַך זעט באַלד אויס שטאַרק מסופּק און דערמאַנט מער אַ דועל װאו אַ פּרואװו אויסצוגלײכן דעם סכסוך.

יעדער פון די צדדים איז שטאַרק מקפּיד אויף דעם כבוד פון דעם פּאַרטנער און היט גלײכצײטיק זײנע שריט. דער חשד קוקט אַפיר פון אונטער דעם ״צוטרוי״, װאָס מען װײזט זיך געגנזײטיק אַרויס. זײ קוקן זיך ארום אינװײניק. מען מאַכט פאַר זײ פּלאַץ בײ אַ טיש. נאָך דעם װי יעדער פון זײ עקשנט זיך אײן צו באַשטעלן דער ערשטער — מאַכט מען אַ פּשרה און מען באַשטעלט צװײ פלעשלעך אויף אײן מאָל. מען קלאַפּט מיט גלעזלעך און מען װאונטשט זיך, מיט פרײנדליכע קלעפּ אויף די פּלײצעס. ס׳װערט אַזש גוט אויף דער נשמה. די הערצער עפנען זיך — באמת, צו װאָס טויג דאָס קריגן זיך? די געװעזענע שונאים װערן אויף אײנמאָל גאָר שטאַרקע ידידים, אָט־אָט קושט מען זיך פון די פּיסקלעך — ממש אַן־אידיליע. מען באַשטעלט נאָך ״װאָדקא״ — מען טרונקט, אײנער זיצט נאָנט צום אַנדערן. דער שנאַפּס הײבט אַז װירקן.

דער דערפאַרענער שענקער באַמערקט באַלד סימנים װאָס זאָגן נישט אָן קײן גוטס. זײן געניט אויג זעט שוין די בליצן אויפן האָריזאָנט און זײן אויער דערכאַפּט דעם אָפּקלאַנג פון די זיך דערנענטערענדע דונערן. ער פּילט אָן די ״האַלבעס״, דערלאַנגט, נעמט געלט אָבער זײנע אויגן זענען געװענדעט צו דעם שטילן װינקל, װאָס קען אין אײן מינוט װערן אין אַ שלאַכט־פעלד. ער נעמט אָן פאַרשידענע פאַרמײדונגס־מיטלען. צוערשט לײגט ער אַרויף אַן־״עמבאַרגאָ״ אויף

וואָדקאַ וואָס אין דער גליִענדער אַטמאָספערע, ווערט זי שנעל פאַרוואַנדלט אין ברען־שטאָף: ער איז כלומערשט פאַרנומען און האָט נישט קיין צייט צו ליפערן די באַשטעלונגען. ער פאָלגט נאָך, וואָס ביי דעם טיש טוט זיך, און גרייט זיך צו, צו די באַפאַרשטייענדע געשעהנישן.

דאָס טרונקען הייבט זיך תמיד אָן מיט נאָנטקייט אָבער שנעל שווענקט עס אָפּ די דינע שיכט פון פריינטשאַפט, זאַפט איין, און לאָזט זיך אַראָפּ ביז צו די טיפענישן פון ווילדקייט, וועקט אויף די יצרים פון לוישענדע שנאה — די חיה שטעלט זיך אויף די הינטערשטע פיס. פלוצים הערט מען אַ ווילד געשריי: "פאַרוואָס האָסטו דעמלט געזאָגט אַז"... דער צווייטער צד ענטפערט אין זעלבן טאָן — די גאַנצע פריינטשאַפט ווערט נעלם אין איין מינוט. מען הערט אַ זעץ מיט דער "האַלבע" אין טיש, בענקלעך רוקן זיך און מאַכן פריי דעם שטח. געביילטע פויסטן הויבן זיך, און פון אַלע טישן אַרום דרייען זיך אויס די קעפּ צו זעהן, וואָס עס גייט יעצט פאָרקומען (פון דאַנען האָט דער רבי אין "חדר" גענומען דעם פירוש אויף די פינטאַלעך פונים וואָרט "וישקהו" אין דער תורה — ער האָט גוט געוואוסט וואָספאַרע ווערט עס האָט עשיוס קוש...).

דער שענקער שפּרינגט אויף פון זיין אָרט, שטעלט זיך אַוועק צווישן די זיך אַמפּערענדע צדדים און צושייד צווישן זיי. ער באַפרייט אַ לאַץ פון אַ מלבוש אויס די הענט פון דעם געגנער, באַנוצט זיך מיט זיין גאַנצער ערפאַרונג, דיפּלאָמאַטישן טאַלענט און מאָראַלישן אויטאָריטעט אַלס שנאַפּס צושטעלער, כדי אָפּצוקילן די צעהיצטע געמיטער. ער קאַרגט נישט קיין שבחים פאַרביידע צדדים. ער דערמאַנט זיי, אַז זיי זענען בכבודיקע בעלי בתים און זיי דאַרפן זיך אויפירן אויף אַנטשפּרעכענדן אופן, זיי זענען פאַראַנטוואָרטלעך כלפּי זייערע משפחות — ער טוט דאָס פייער צו פאַרלעשן איידער עס צופלאַקערט זיך און ברעכט אויס אין אַ העלישן פלאַם.

פון צווישן די שטרייטענדע, קלויבט ער אויס דעם, וואָס אין זיינע אויגן איז נאָך דאָ אַ פונק פון ישוב הדעת, און פּרואווט מיט פאַרשידענע תחבולות אים אַרויסצובאַקומען אויסער דער שענק, אויפפאַסענדיק גלייכצייטיק אויף זיין כבוד, עס זאָל נישט אויסזעהן, אַז ער האָט פאַרשפּילט און אַנטלויפט פון דער פאַרמעסטונג. ער פירט אים מיט גרויס דרך ארץ צו דער טיר ווי אַ חתן צו דער חופה. דערווייל טריומפירט דער געגנער און באַטראַכט עס אַלס זיין נצחון און שיקט עטליכע שטעך־ווערטלעך אין דער ריכטונג פון "דעם פחדן וואָס אַנטלויפט ווי אַ מויז און האָט נישט גענוג מוט זיך צו פאַרמעסטן ווי אַ מאַן! דער באַטראָפענער פּרואווט זיך אַרויסרייסן פון דעם שענקערס הענט כדי צו רעאַגירן. דער אָבער האַלט אים שוין פעסט איינגעשלאָסן אין זיינע אָרעמס, רוימט אים איין אין אויער, אַז עס שטייט אים נישט אָן אַלס בכבודיקער בעל בית זיך צו פאַרנעמען מיט אַ שיכורן לאָבוז און אַזוי רעדנדיק גיט ער אים אַ שטופּ אַרויס אין דרויסן און פאַרשליסט אונטער זיך די טיר מיט אַ פאַרלייכטערט האַרץ.

טיילמאָל שפּילט זיך אָפּ די אויבנדערמאַנטע סצענע, אין אַ פאַרשטעלט ווינקל, וואָס ביז דער שענקער באַמערקט וואָס עס טוט זיך — איז שוין צו שפּעט, דער ענין איז שוין אַרויס פון זיין שליטה. דאָס געשלעג איז אין פולן ברען און דער שענקער, נישט בלויז וואָס ער קען נישט מער צושיידן צווישן די קעמפנדע, נאָר ער מוז אַליין פאָרזיכטיק זיין ער זאָל נישט אַריינגעכאַפּט ווערן צווישן די צעיושעטע שלעגער און זיך פאַרפּלאָנטערן אין אַ צרה. יעדער צד באַקומט פאַרשטערקערונג פון פריינט און חברים און אין לויף פון אייניקע מינוט ליגן שוין אויף דער ערד עטליכע צעממיתטע, און די שענק זעט אויס ווי נאָך אַ חורבן.

ווען די פּאָליציי קומט אָן געפינט זי שוין די שכורים מיט צעהאַקטע קעפּ, צובלוטיקטע פּרצופים און אַלץ וואָס האָט זיך געפונען אויפן "פּראָנט" איז צובראָכן און צושמעטערט.

אין דרויסן הייבן אָן, די זיך לאַנגווייַלענדע פערד, צו פאַרלירן ס׳געדולד. אַ זלידנע פליג טשעפּעט זיך אַזוי לאַנג צו איינעם פון זיי, ביז זי ברענגט אים אַרויס פון די כלים, און ער נעמט זיך צובריקעווען. דערמיט דינט ער אַלס שלעכטער ביישפּיל פאַר די אַנדערע דערנעבנשטייענדע פערד, וועלכע זענען נאָך פאַרנומען מיט קייען די לעצטע שטיקלעך היי, וואָס זיי האָבן קוים אויפגעזאַמלט פון דער ווייטנס מיט דער אַרויסשטאַרצענדער צונג. איין פערד שלעפּט מיט דער קייט אויפן האַלדז דעם וואָגן, צו וועלכן ער איז צוגעבונדן, און פאַרטשעפּעט זיך אַזוי אַרום אין דעם וואָגן וואָס שטייט דערנעבן. די וועגן שטויסן זיך צוזאַמען און פאַרפּלאָנטערן זיך איינער אין אַנדערן. מען הערט דאָס ברעכן זיך פון אַ דישעל און אַ ראָד פאַלט אַראָפּ פון דער אַקס.

צום גליק געפינט זיך תמיד צווישן די וועגן איינער פון די טרונקערס וואָס איז אַרויס אַ ווייל פון שענק כדי אויסצולערן ס׳געטרונקענע ביר און מאַכן פּלאַץ פאַרן פרישן. מיט נישט פאַרקנעפּלטע הויזן גייט ער אַריין צווישן די צעטומלטע פערד און שטעלט צוריק די אָרדנונג.

☆

אין להבדיל, אין די קלויזן און אין בית מדרש האָט מען שוין אָנגעצונדן די ליכט אין די מעשענע הענגל־לייכטער און די בליץ־לאָמפּן זענען באַלויכטן. אויפן עמוד אַנטקעגן דעם "שויתי" שטייען צוויי ברענענדע ליכט און אַלץ איז גרייט צו "מנחה ומעריב".

זומער צאַנקט דער מאַרק און לעשט זיך אויס פּאַמעלעך ווי דער זון־אונטערגאַנג. דער שטויב לאָזט זיך אַראָפּ. די לופט לייטערט זיך אויס. הענדלער צונעמען די שטעלעכלעך, די מענטשן צעגייען זיך. די וועגן וואָס לאָזן זיך אַרויס פון שטעטל, נעמען מיט זיך, דעם רעש און געפילדער פון גאַנצן טאָג. מען הערט בלויז דאָס דרייען זיך פון די פיר רעדער און יעדן פאָרענדן וואָגן וואָס גיסט זיך צוזאַמען ווי אין אַ כאָר. ביים אַראָפּלאָזן זיך פון בית מדרש באַרג צעטיילן זיך די קולות: דריי רעדער הערט מען זיך דרייען אין איין טעמפּאָ, און אַן־אונטערשטע ראָד, וואָס איז צוגעבונדן מיט אַ קייט צום וואָגן אים איינצוהאַלטן ער זאָל

זיך נישט אַראָפּקייקלען באַרג־אַראָפּ — שלעפּט זיך ווי אַ הילצערנער פּוס און סקריפּיט אויף די שפּיציקע שטיינער, „סאלא".

פּאַמעלעך דערווייטערן זיך די אַלע קולות און זונקען אין די פעלדער פון די „רענדזינעס", דער אויסגעליידיקטער רינק, שטילט זיך איין.

אין די געוועלבן זענען די פרויען פאַרנומען מיט צוזאַמענלייגן די צעשפּרייטע סחורה און די מענער טון אָן די איבערציערס און גייען אין די בתי תפילה.

אין דרויסן ביים איינגאַנג זאַמלען זיך צענויף רעדלעך און מען כאַפּט נאָך אַ קורצן שמועס ביז מען הערט ס'קלאַפּן אין „שולחן" — דער חזן הייבט אָן מנחה.

אין די קורצע ווינטער טעג, פאַלט צו דער אָוונט אויף איין מאָל, און דעקט צו ס'שטעטל ווי מיט אַ ברעזענט. דער מאַרק ענדיקט זיך שנעל. די קליינע הייזלעך איינגעהילט אין שניי, וואָס זענען געוועזן פאַרלאָזט במשך דעם גאַנצן טאָג — וועקן זיך אויף. פון די ווייסע קוימענס שלענגלט זיך אַ רויך. די פלעמלעך פון די נאַפּט־לעמפּלעך בלינצלען אין די שויבן פון די דאָפּל־פענצטער אויסגעמאלטע מיט פראָסט־בלומען, אַזוי ווי די ברענענדע ציגאַרעטן אין די מיילער פון די פויערן מיט די אייז באַדעקטע וואָנסעס.

דער פראָסט שטאַרקט זיך און ציפּט די אויערן שפּיצן. די פויערן גרייטן צו די אויסגעליידיקטע וועגן צום אַהיימפאָרן. מיט די געקאָוועטע שטיוול, שווערע מענטל און מיט שניי באַדעקטע פוטער היטלען זעהן זיי אויס ווי אויסגעשטאַפּטע און באַוועגן זיך שווער. די וועגן רוקן זיך פּאַמעלעך און די פערד זינקען אין טיפן שניי, וואָס דער פראָסט האָט אים נאָך שטאַרקער פאַרווייסט און צעפונקלט. די שליטנס גליטשען זיך לייכט און שטיל איבער דעם ווייכן שניי. די אויסגעפרוירענע פערד, וואָס גראָבן אויס מיט די פיס טיפע לעכער אין שניי וואַרטנדיק אונגע־

דולדיק זיך אַביסל צו באַוועגן — לאָזן זיך גאַלאָפּ און מען דאַרף אויף זיי נישט אויפהייבן קיין בייטש. ווייסע פּאַרע־וואַלקנדלעך קנוילן פון זייערע צאַפּלענדיקע מיילער. זיי לאָזן געשווינד דאָס שטעטל אונטער זיך, בלויז דער קלאַנג פון די גלעקלעך אויף זייערע העלדזער הילכט נאָך אָפּ אַ לענגערע ווייל אין די אויסגעלערטע געסלעך.

די סוחרים האָבן שוין נישט קיין צייט צו טוישן זייערע בגדים און זיי איילן זיך גלייך פון די געשעפטן אין די בתי מדרשים, מיט די אַרבייטס קליידער כדי נישט צו פאַרשפּעטיקן „קדושה" און „ברכו". די פאַרמעליקטע „קורטקעס" פאַרדעקטע מיט פעטס־פלעקן, נעמט מען אַרום מיט דעם זיידענעם גאַרטל, וועלכער פילט זיך אַביסל פרעמד אויף די פראָסטע בגדים.

די שול ווערט אָנגעפּולט מיט שאַרפע ריחות פון מאַרק און פון די סחורות, וואָס מען האָט פאַרקויפט איבערן טאָג, פון רויע פעלן, לעדער, פאַרבן, שמירעכץ און פון שאַרפע געווירצן.

די קרעמער וואָס זענען מיט עטלעכע מינוט צוריק געוועזן פאַרזונקען מיטן גאַנצן קאָפּ אין מסחר, שטעלן זיך יעצט „שמונה־עשרה", לאָזן זיך אַריין אין דאַווענען און שאָקלען זיך מיט גרויס כוונה, באַמיענדיק זיך צו פאַרטרייבן פון די פאַרמאַכטע אויגן — די בילדער פון מאַרק און אָפּרייסן די געדאַנקען פון אים.

די פאַרפרוירענע הענט מישן שווערלעך די בלעטער פון „סידור", אָבער דער צוהיצטער אויוון און די וואַרעמקייט פון דאַווענען טייען זיי צוביסלעך אויף. דאָס שטראָמען פון בלוט שטעכט לייכט אין די פינגער שפּיצן. מען קלאַפּט מיט דער פויסט אין ברוסט: „סלח לנו אבינו כי חטאנו", די קלעפּ זענען ענערגישע דען זיי דאַרפן דורכדרינגען דעם דיקן פעלץ און דערגרייכן ביזן האַרץ...

אברהם לעוויטע / די ימים נוראים

חודש אלול דינט אַלס אַריינפיר צו די ימים נוראים וועלכע קומען נאָך אים. אין חודש אלול, ווי באַוואוסט, ציטערן אפילו די פיש אין וואַסער פאַרן זיך דערנענטערנדיקן יום הדין. נאָך מער ווי די פיש, גיבן זיך די יידן אין שטעטל אָפּ אַ דין וחשבון, אַז זיי שטייען פאַר אַן־אַנטשיידענדן משפט וואו עס וועט באַשטימט ווערן זייער גורל. טראָץ זייער זיין באַשעפטיקט מיט די טאָג־טעגליכע ענינים, פאַרגעסט קיינער נישט דעם דראָענדן פסק דין, וואָס שטייט פאַר און מען פאַרנעמט זיך מיט תפילות און תהילים זאָגן כדי דעם פסק צו מילדערן.

הגם, צוליב די "קלימאַטישע" ענדערונגען וועלכע זענען פאָרגעקומען אין די לעצטע יאָרן, פילט זיך שוין נישט מער דער ציטער פון אַמאָל, פונדעסטוועגן איז זיך לייכט צו דערמאַנען אין דער שטימונג פון יענער צייט, אַ שטימונג פון פאַרזאָרגטקייט און דערדריקונג, נישט ווי אין די אַנדערע טעג אין יאָר, וועלכע זענען אויך נישט געוועזן חלילה קיין טעג פון הוללות און קאַרנאַוואלן.

אין חודש אלול גייט מען אויפן "הייליקן אָרט" — צום בית הקברות — אויף קבר אבות. ביים קבר זאָגן די מענער עטליכע קאַפּיטלעך תהילים און תפילות פון "מעבר יבוק". די ווייבער בויגן זיך איבער די קברים און כאַפּן אַן־אינטימען שמועס מיט זייערע מוטערס, דערציילן זיי אַלע שטוב־ענינים און רעדן זיך אַראָפּ פון האַרץ וועגן אַלץ וואָס דרוקט זיי. ביים דערציילן זייערע צרות, ברעכן זיי אויס אין געוויין און בעטן ביי די מוטער זי זאָל זיין אַ "מליץ יושר" און לויפן זיך באַמיען פאַר זיי וואו מען דאַרף, און עס געדויערט אַ לאַנגע ווײַלע ביז זיי באַרואיקן זיך.

נאָך דעם דאָזיקן פאַמיליען באַזוך, נעמען זיך צוזאַמען אייניקע שכינות כדי אַהיימצוגיין צײַנאַנד. ביים אַרויסגיין פון בית הקברות שטויסן זיי זיך אָן אין עטליכע שמשים און קלויז בחורים, וועלכע שטייען דאָרט מיט צדקה־פּושקעס אין די הענט. די ווייבער, וועלכע זענען נאָך אונטערן איינ־דרוק פון דער רירענדער באַגעגעניש מיט די עלטערן פאַר־געסן זיך אַביסל, און אויף אַ מאָמענט, זעט ס׳געלט אויפן בית הקברות אויס אין זייערע אויגן ווי ווערטלאָז און זיי צוטיילן עס צווישן די אַלע וואָס שלעפּן זיי ביי די פּאָלעס.

די קינדער, נאָכדעם ווי זיי האָבן געענדיקט אַ "סעמעס־טער" אין חדר, האָבן געהאָפּט אויף אַביסל וואַקאַנס, הנאה צו האָבן פון די שיינע טעג פון אָנפאַנג הערבסט, ווען אַלע ביימער זענען פול מיט אויבסט, אָבער ווי אויף צו להכעיס, פאַרשטאַרקט מען דווקא די אויפזוכט איבער זיי און מען פּאַסט אויף, זיי זאָלן נישט פאַרפעלן קיין דאַוונען און מען איז מחמיר מיט זיי מיטן אָפּהיטן די מצוות — ס׳איז נישט קיין קלייניקייט — ס׳איז יעצט חודש אלול!

גאַנץ פרי, כאַפּט מען אַ ציטער — אַ שוידערניש גייט דורך איבער קערפּער — צו צוליב די מורא פאַרן יום הדין, אָדער צוליב דעם האַרבסט־וועטער ווען די דינע קאָלדרע וואַרעמט שוין נישט גענוג — שטייט מען אויף פריער, מען טרונקט אַ גלאָז וואַרעמס און מען גייט אין קלויז אַריין. מען פאַרגרעסערט די דאָזע תהילים, מען איז מוסיף "מעמ־דות" און "תפילות לפני התפילה", ביז דער חזן הייבט אָן די "ברכות".

די צוזאַמענשטעלער פון די "סידורי תפילה", וועלכע האָבן געוואוסט גענוי די באַדערפעניש אין חודש אלול, האָבן אַריינגעשטעלט אין די "סידורים" פאַרשידענע זאָגעכצער — פאַרן דאַוונען, אינדערמיטן, און נאָכן דאַוונען — אַלץ וויכטיקע תפילות, וואָס יעדע פון זיי וועט ביישטייערן צו תשובה און רחמים און קיין איינע פון די תפילות קען מען נישט דורכלאָזן.

אַלע באַמיען זיך צו דאַוונען מיט "מנין" און צו ערשיי־נען פאַרן רבונו של עולם אָרגאַניזירט אין גרופּעס. די תפילות ציען זיך לענגער ווי געוועגליך. מען זאָגט זיי מיט גרויס כוונה און זיי זענען דורכגענומען מיט טיפע קרעכצן וועלכע קומען פון אַן־אונאויסשעפּליכן קוואַל.

יעדן טאָג נאָך "שחרית" בלאָזט מען שופר און מען דערמאַנט זיך אין די ראש השנהדיקע תקיעות וואָס שטייען שוין אָט־אָט ביי דער טיר.

דער שופר האָט אַ וויכטיקע אויפגאַבע אין ראש השנה. און ער ווערט געהאַלטן פאַרשלאָסן אין דער שאַנק אונטער די ספרי תורה און מען היט אים שטרענג אָפּ ער זאָל נישט געשעדיקט ווערן, ווייל דער קלענצטער שפּאַלט קען אים פּסלען צו די תקיעות.

נאָך שחרית, ווען די מתפללים פאַרלאָזן די שיל, עפענען די קלויז בחורים מיט אַ נאָכגעמאַכטן שליסל, דעם שאַנק, נעמען אַרויס דעם שופר, נאָך וועלכן זיי גאַרן אזוי שטאַרק, און לערנען זיך בלאָזן אויף אים. טייל פון די בחורים זענען ממש ווירטואוזן אין דער תקיעות־קונסט און שטעלן אין שאָטן די ספּעציאַליזירטע בעלי תוקע, וואָס האָבן אַ חזקה דערויף.

אין ראש השנה בשעת די תקיעות, שטייען די בחורים געשפּאַנט און וואַרטן דער בעל תוקע זאָל זיך פאַרהאַקן ביים בלאָזן און דער צוטומלטער גבאי זאָל איבערגעבן דעם שופר אין די הענט פון איינעם פון זיי. אין דעם מאָמענט ווען דער בר־מזל נעמט דעם שופר אין דער האַנט, לאָזן זיינע אַנ־טוישטע חברים אַראָפּ די אויסגעשטרעקטע הענט רעזיג־נירטע, און גייען צוריק אויף זייער פּלאַץ, וואוסנדיק, אַז זיי האָבן מער נישט קיין שום אויסזיכט דעם שופר צו באַקומען.

טיילמאָל בעת די איבונגען, קומט אַריין אונוואַרטעט דער גבאי, הערנדיק אינדרויסן די תקיעות. ער קאָנפיסקירט באַלד דעם שופר, וואָס איז אַרויסגענומען געוואָרן אויף אַן־אונגע־זעצליכן אופן, בייזערט זיך אָפּ אויף די "שקצים", וואָס צוליב זיי, קען נאָך חלילה קהל בלייבן ראש השנה אָן אַ שופר.

דער כעס פון דעם גבאי איז אַ געמאַכטער; ער געדענקט זיך אַליין, צווישן די "שקצים" און ער ווייסט גוט, אַז די

דאָזיקע איבונגען זענען אַן־אַקאַדעמיע, וואָס גיט אַרויס אַ דור פון פּאָטענציאַלע בעלי תוקע׳ס.

כדאי דאָ צו דערמאַנען אַ זער ערנסטן פאַל מיט אַ שופר, וואָס האָט אַרויסגערופן אַ גרויסן שטורם זיינערצייט אין שטעטל.

אַ יידישע טעאַטער־טרופּע איז געקומען קיין ברעזיוו שפּילן דעם "דיבוק". דאָס קומען פון דער טרופּע איז געווען אַ גרויסע סענסאַציע און אַרויסגערופן פאַרשידענע עמאָציעס פון געגנגעזעצטע ריכטונגען. פאַר די פאָרטגעשריטענע קרייזן, וועלכע זענען געווען הויפּטזעכלעך ציוניסטן, איז עס געווען אַ גרויסע איבערלעבונג און אַ טאָג פון נאַציאָנאַלע שטאָלץ. ביי די חסידים, וואָס טעאַטער, ווערט ביי זיי באַטראַכט אַלץ מעשי ליצנות און אַפּיקורסות, וואָס זענען מבזה די תורה און מאַכן צו שפּאָט די טראַדיציאָנעלע מנהגים — זיי האָבן געזעען אין דעם ברענגען דאָס טעאַטער — ממש אַ פּראָוואָקאַציע. די אָרגאַניזאַטאָרן האָבן געדונגען די "רעמיזע" פון די פייערלעשער, זי אויסגעלערט פון די כלים, צונויפגעשטעלט אַ בינע, אימפּראָוויזירט בענק פון ברעטער א.ז.וו. ווען די שוישפּילער האָבן זיך גענומען גרייטן צו דער פאָרשטעלונג האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז עס פעלט זיי אַ שופר. דער רעזשיסער איז געווען פאַרצווייפלט. אין שטעטל קען מען נישט אַריינגיין אין אַ געשעפט און קויפן אַ שופר.

אַ יונגער בחור פון דער ציוניסטישער יוגנט מיטן נאָמען יואל טייך, האָט אויף זיך גענומען צו באַזאָרגן אַ שופר. ער האָט געדאַוונט אין דער באַיאַנער קלויז און זיך דאָרט גוט אויסגעקענט. ער האָט צוגעפּאַסט אַ שליסל צו דער שאַנק, אַרויסגענומען פון דאָרט דעם שופר און אים געבראַכט צו דער פאָרשטעלונג.

צומאָרגנס איז מען דערפון געוואויר געוואָרן אין קלויז. ס׳איז אַנטשטאַנען אַן־אומגעהויערער סקאַנדאַל. דער בחור האָט נישט געוואַגט איבערצוטרעטן די שוועל פון קלויז מורא האָבנדיק מען זאָל אים נישט "לינטשן".

במשך אַ לאַנגער צייט האָבן געשטורעמט די געמיטער אין דער באַיאַנער קלויז און זיך נישט געקענט באַרויקן פון דער "שאַנד־טאַט". דער שופר איז "טריפה" געוואָרן און מען איז געגאַנגען צום רב פרעגן אַ שאלה, וואָס מיט אים צו מאַכן. דעם פּסק פון רב געדענק איך נישט, מן הסתם איז דער רב אַליין אויך געווען אין פאַרלעגנהייט און ס׳איז אים זיכער שווער געווען צו געפינען אַזאַ פּרעצעדענס אין "שלחן ערוך"... די אָפּקלאַנגען פון דעם געשעעניש געפינען זיך מסתמא אויך אין די "שאלות תשובות" ספרים פון די רבנים אין דער אומגעבונג, וועלכע זענען צו יענער צייט ערשינען...

☆

אַ וואָך פאַר ראש השנה מערן זיך די תפילות און די פאַר זיי באַשטימטע צייט — אין דער פרי און פאַרנאַכט — גענוגט נישט מער. מען גיט צו אַ ספּעציעלע הוספה — "סליחות", — וועלכע הייבן זיך אָן מוצאי שבת אין דער וואָך פאַר ראש השנה. אין בית מדרש און אין דער "חברה לינה" קלויז שטייט מען אויף צו סליחות אום 4 אַ זייגער פאַרטאָג. אין די קלויזן ווערן די "סליחות" געזאָגט צוועלף ביינאַכט. ביי די "סליחות" צינד מען אָן די בליצלאמפּן און די הענגל־לייכטער אין אַלע בתי תפילה און די ציטערדיקע פאַרזאַמלטע, וועלכע זענען ערשט אַרויס פון וואַרעמען בעט און איבערגעריסן דעם שלאָף — זענען שטאַרק גערירט פון דעם אַזוי ערנסטן מאָמענט, פאַר וועלכן מען האָט זיי צוזאַמענגעבראַכט.

ביי "סליחות" זאָגן באַטייליקן זיך אויך פרויען. ביים איינגאַנג צו די "עזרת נשים", שטעלן די קלויז־בחורים אַוועק אַ טיש, פאַרשפּאַרן די טיר און ערשט נאָכדעם ווי די פרויען שפּענדן עטליכע גראָשן, רוקט מען אַוועק דעם טיש און מען ערמעגליכט זיי אַריינצוגיין. דער צוועק אויף וועלכן די בחורים זאַמלען ס׳געלט — איז "תיקון ספרים". די ספרים אין די בתי מדרשים, טראָץ דעם וואָס זיי זענען געבונדן אין דיקער שטאַרקער לייוונט, רייבן זיי זיך אויס פון פיל נוצן, און פון צייט צו צייט מוז מען זיי נאָכאַמאָל איבערבונדן. דער "תיקון ספרים", גבאי, וועלכער איז אויסגעוועלט געוואָרן חול־המועד סוכות בעת די גבאים וואַלן, מאָביליזירט די בחורים, וואָס לערנען אין די ספרים און שיקט זיי זאַמלען ס׳געלט

צווישן די פרויען וועלכע ווערן פאַרהאַלטן ביים איינגאַנג און קלאַפּן מיט די ציין פאַר קעלט, זענען פאַראַן אייניקע וועלכע זענען נישט צו גוט געשטימט, אפשר צוליב דעם וואָס מען האָט זיי אויפגעוועקט אין מיטן בעסטן שלאָף, אָדער צוליב די טאָג־טעגליכע צרות — די פרויען רעגן זיך אויף, ס׳פאַרדריסט זיי די חוצפה פון די יונגע שנעקעס, וואָס וואַגן זיי צו פאַרשטעלן דעם וועג און מיט איין מאַך, שטופּן זיי אַוועק דעם טיש צוזאַמען מיט די איבעראַשטע יונגלעך, עפענען ברייט די טיר פאַר אַלע אָנגעזאַמלטע שכינות און קוקן אויף די יונגלעך מיט שפּאָט. די צעטומלטע יונגלעך רוקן זיך שנעל אָפּ און שטעלן זיך אַוועק אין דער זייט, ווי אָפּגעשמיסענע.

ביי די סליחות שטעלט זיך אַוועק פאַרן עמוד דער בעל מוסף פון די ימים נוראים אָדער אַן־אַנדערער וויכטיקער בעל תפילה און מען פילט שוין אין די תפילות די שטימונג פון יום הדין. נאָכן אָפּזאָגן די סליחות, קערן זיך אַ גרויסער טייל פון די מתפללים, אַהיים, נאָך צו כאַפּן אַ דרימל. בלויז עטליכע זקנים וואָס עס וואַרט זיי אַ טאָג פון גאָרנישט טוען, מיט דרימלען איינגעוועבט מיט פּסוקי תהילים און מעמדות — זיי בלייבן שוין אין בית מדרש און זעצן פאָר די עבודות הבורא ביז צו "שחרית".

ראש השנה ערשיינט גאַנץ קהל אין בית המדרש און שטעלט זיך אַוועק פאַרן "שופט כל הארץ". אַלעמען איז קלאָר, אַז אין דעם דאָזיקן משפּט זענען נישט פאַראַן קיין "חכמות" און אַרויסדרייעכצער אַלץ איז פאַרשריבן אין פּראָטאָקאָל דורך די באַשולדיקטע זעלבסט, מיט זייער אייגענער האַנטשריפט, דען יעדע נאַכט בעתן שלאָף, גייט די נשמה אַרויף אין הימל און אַלע זינד, וואָס זי איז באַגאַנגען איבערן טאָג, ווערן דורך איר אַליין איינגעשריבן אין ספר זכרון און באַשטעטיקט מיט איר חתימה (ווייזט אויס, אַז די נשמות,

נישט ווי די גופים, קענען אַלע שרייבן און ס'זענען נישטאָ צווישן זיי קיין אַנאַלפאַבעטן). דערפאַר האָט נישט קיין זין צו לייקענען — און די איינציקע אויסזיכט איז זיך מודה צו זיין און בעטן רחמים. דער פסק־דין וועט אַרויסגעגעבן ווערן אין דעם טאָג פון "טערמין" — יום כיפור. דער "פּאַרטיי־טיקער" איז דער "שליח ציבור" דער חזן, וועלכער פאַרטרעט גאַנץ קהל. ער הייבט אָן די תפילות און קהל זאָגט אים נאָך. אויסער אייניקע הויפּט־אייגנשאַפטן וועלכע ווערן אויסגע־רעכנט אין דער תפילה "הנני העני ממעש", אייגנשאַפטן וואָס דער חזן דאַרף באַזיצן, ער זאָל קענען אויספירן זיין אויפגאַבע, ווי אַ שטייגער: אַ בכבודיק אויסזעען אַ שיינע באָרד, זיין אנגענומען ביי מענטשן — איז באַזונדערס וויכטיק פאַר קהל, אַז דער חזן זאָל אויך זיין אַ "בעל בכי", ווייל ס'געוויין פון חזן ברענגט מיט זיך אַ געוויין פון גאַנץ קהל. ס'איז נישט שווער צו געפינען אַ בעל תפילה מיט אַ געוויין־אייגנשאַפט — ס'איז גענוג ער זאָל זיך דערמאַנען אין זיין פרנסה מצב — וועט ער שוין אויספירן די זאַך אויפן בעסטן אופן.

אַלס קוריוז איז כדאי צו דערמאַנען איין אויסנאַם. אין איינעם פון די בתי תפילה איז געווען אַ חזן מיט אַ לאַנג־יאָריקע חזקה אויף "מוסף". נאָכדעם ווי ער האָט געזאָגט פאַרן עמוד אַלע פיוטים ווי ס'געהער זיך, געזונגען וואו מען דאַרף — ווען ער איז צוגעקומען ביי דער הויכער "שמונה עשרה" צו "עלינו לשבח" און זיך אויסגעשפּרייט אויפן דיוואַן ביי "כורעים ומשתחווים" פלעגט ער אויסברעכן אין אַ... געלעכטער, און גאַנץ קהל איז געבליבן ממש געפּלעפט. וואָס עס האָט אייגנטלעך אַרויסגערופן ביי דעם בעל תפילה דאָס געלעכטער, האָט קיינער נישט געוואוסט. אפשר ס'פאַלן אויף אויף דער קני, אָדער, ווי לצים האָבן דערציילט אין זיין נאָמען, אַז בעתן פאַלן האָט ער זיך דערמאנט אין אַ גויה וואָס האָט זיך אויסגעגליטשט אין אַ מאַרק טאָג אונטער זיין פענצטער מיט אַ פולן קויש אייער — יעדנפאַלס, טראָץ דעם, וואָס ס'איז אים זיכער געווען קלאָר ווי אַזוי קהל באַציט זיך צו זיין אויפירונג, האָט ער ווייזט אויס, זיך נישט געקענט באַהערשן און איינהאַלטן ס'געלעכטער. יעדעס יאָר האָבן אַלע געהאָפט אַז די צרה איז בלויז אַנ־איינמאָליקע, אָבער די זאַך האָט זיך איבערגעחזרט פון יאָר צו יאָר. די רעאַקציע פון קהל איז געווען אַ פאַרשידנאַרטיקע. די יראי שמים צווישן די מתפללים, זענען אויפגעשפּרונגען פאַר כעס, געקלאַפט אין די מחזורים און געשריגן מיט אַלע כוחות: נו אה אה! (אין מיטן דאַווענען ווען מען טאָר נישט אויס־רעדן איז דער "נו אה אה" דער איינציקער אויסדרוק פון כעס און פּראָטעסט).

די יונגעלייט האָבן זיך אַמוזירט הערנדיק ס'געלעכטער פון דעם שטרענגען בייזן ייד, וואָס אַ גאַנץ קיילעכיק יאָר זעט מען נישט קיין שמייכל אויף זיין פנים, און ס'קומט אים דווקא אויס זיך נאַריש צו מאַכן אין מיטן מוסף פון די ימים נוראים. יעדנפאַלס האָט זיך "געקאָכט" אין קלויז אַ גאַנצן יום טוב און דאָס איז געווען ס'געשפּרעך פון טאָג אין שטעטל. די גבאים האָבן זיך באַראַטן וואָס צו מאַכן מיט דעם בעל תפילה, אַלע זענען געווען בדעה, אַז מען דאַרף דעם "בעל שמחה" באַזייטיקן פון זיין פּאָסטן אַלס שליח ציבור — אָבער ביז צו די נעכסטע ימים נוראים איז די זאַך פאַרגעסן געוואָרן.

פאַרשטייט זיך אַז דער "לאַכעדיקער חזן" איז געווען אַנ־אויסנאַם צווישן די בעלי־תפילה, וועלכע זענען אַלע געווען "יראי־שמים" און האָבן זיך באַציגן צו זייער אויפגאַבע ווי צו אַ וויכטיקע שליחות, זיי זענען געווען, ווי מען האָט זיי גערופן "שליחי ציבור" און זייער תפילה איז געווען אַ "תפילה זכה" וואָס זיי האָבן אויסגעפירט מיט געפיל און כוונה — און אפילו די וואָס האָבן נישט פאַרשטאַנען פירוש המילים זענען אויך מיטגעריסן געוואָרן מיט זייער דאַווענען און מיט דער ערנסטער שטימונג וואָס האָט געהערשט אין בית התפילה.

ד'ער צווייטער וויכטיקער "פּאָסטן" נאָכן בעל תפילה — איז געווען דער בעל תוקע, וואָס צוגלייך מיטן חזן, טראָגט ער אויך אַ ווייסן קיטל אונטערן טלית און גייט אויך אין מקווה פאַר די תקיעות.

נישט איינמאָל האָט פּאַסירט, אַז נאָך דער ברכה "לשמוע קול שופר", ווען ס'איז געוואָרן שטיל אין שול, דער בעל מקריא האָט אָנגעהויבן פאָרלייענען די "נאָטן" תקיעה, תרועה דער בעל תוקע האָט גענומען דעם שופר צום מויל און געפּרואווט אַרויסציען פון אים די אַנטשפּרעכנדע תקיעה, האָט דער שופר זיך פאַרהאַקט און זיך גענומען היקען, קרעכצן, גראַגערן, סקריפּען, קראַצן, גרילצן, אָבער קיין תקי־עות האָט ער נישט אַרויסגעברענגט.

די השפעה פון די "זוהר" מאמרים, וואָס דער בעל תוקע האָט אַריינגעקוקט אין זיי פאַר די תקיעות און די מעשיות וועגן די מלאכים וואָס ווערן פון די תקיעות באַשאַפן, דער שטן וואָס טוט אַלץ מכשיל צו זיין — דאָס האָט געברענגט דערצו, אַז ער האָט זיך אינגאַנצן פאַרלוירן און איז נישט אומשטאַנד געווען אַרויסצוציען פון שופר קיין פּיפּס. דער צוטומלטער בעל תוקע איז רויט געוואָרן פון גרויס אנשטרענ־גונג, די אָדערן אויפן האַלדז זענען ביי אים געוואָרן אָנגע־דראָלן, שווייס טראָפּנס האָבן זיך אַראָפּגעקייקלט פון זיין פּנים און זענען אַריינגערונען טיף אין דער באָרד. ער האָט זיך געפּרואווט מתגבר צו זיין אויף די מכשולים און געבלאָזן אין שופר אַריין מיט אַלע כוחות, אָבער זיינע אַנשטרענגונגען האָבן געווירקט פונקט פאַרקערט — דער שופר האָט זיך אינגאַנצן פאַרשטאָפּט און אַנשוויגן געוואָרן.

קהל איז געווען געשפּאַנט, אַלע האָבן אויפגעשפּיצט די אויערן — דער שופר וואָס האָט געזאָלט אויפברעכן אַ פענצטער אין הימל פאַר די תפילות איז פאַרשטאָפּט און אָנמעכטיק — דאָס איז נישט קיין גוטער סימן. דער שטן איז מקטרג און שטערט מקבל זיין די תפילות. אַלע ווערן אונרואיק. דער בעל תוקע איז אַריין אין פּאַניק — ער איז איינער אַליין אויף דער אַרענע — ער קעמפט נישט מיטן שופר — זיין געגנער איז דער שטן אַליין. אַלעמענס אויגן זענען געווענדעט צו אים און וואַרטן מיט שרעק ווי אַזוי די פאַרמעסטונג וועט זיך ענדיקן. דער פחד האָט אים אינגאַנצן

כאַראַליזירט. צעמישט האָט ער גענומען קלאַפּן מיטן שופר אין טיש — כדי אים אויסצורייניקן — ס׳האָט אָבער גאָר־נישט געהאָלפן. דער שטן וואָס האָט זיך אַריינגעכאַפּט אינ־ווייניק האָט זיך נישט גערירט. קהל איז אַריין אין היסטעריע. דער גבאי האָט באַשלאָסן זיך אַריינמישן. ער האָט אַ מאַך געגעבן מיט דער האַנט, אַ סימן ״נו אַה!״ צו איינעם פון די יונגעלייט וואָס האָבן שוין געוואוסט מען זאָל זיך ווענדן צו זייער הילף. דער יונגערמאַן קומט בליץ־שנעל איידער דער בעל תוקע וועט זיך אויפמונטערן. ער נעמט דעם שופר מיט אַ זיכערער האַנט. דער פאַרשטעקטער שטן וואָס איז אינגאַנצן נאַס פון דעם שפּייעכץ פון בעל תוקע איז אַליין שוין אויך אָפּגעשוואַכט און אויסגעמאַטערט, ער גיט זיך אונטער און טראָגט זיך אָפּ. דער אויסגעליידיקטער שופר בלאָזט ווי אַ טרומפּייט. קהל איז אַראָפּ אַ שטיין פון האַרץ. מען איז מוחל דעם יונגן בעל תוקע וואָס ער איז נישט געוועזן אין מקווה און נישט געלערנט קיין ״זוהר״ — דער עיקר — ס׳איז אויפגיבראַכן געוואָרן דער וועג פאַר די תפילות, און דער שטן איז באַזיגט געוואָרן. דער שטאָלצער יונגערמאַן איז דער העלד פון טאָג.

אין ראש השנה, נישט ווי אין אַנדערע ימים טובים, איז מען זיך נוהג, נישט צו שלאָפן בייטאָג כדי נישט צו פאַר־שלאָפן ס׳מזל. באַלד נאָך דער יומטובדיקער סעודה, וואָס ענדיקט זיך שפּעט, צוליב די פילע תפילות, גייען די מענער צוריק אין שול, ווער צו זאָגן תהילים און ווער אַריינצוקוקן אין אַ ספר.

איינער פון די דאָרפס־יידן אין דער סביבה איז זיך נוהג אָנצושיכורן ראש השנה, כדי זיך אַרויסצודרייען פון יום הדין און ער איז מסביר די סיבה דערצו: ס׳איז אַ כלל אין גיריכט: ״פּיאַנעגו ניע סאָנדזאַן״ — אַ שיכור ווערט נישט געמישפּט, ער איז נישט פאַראַנטוואָרטלעך פאַר זיינע מעשים...

נישט ווי אין שבת, לייענען נישט די ווייבער אין ״צאינה וראינה״ נאָר אין זייערע ספּעציעלע מחזורים וואָס ביים טעקסט איז אויך געדרוקט ״עברי־טייטש״. די מחזורים זענען פון פערלאַג ״שמחה פריינד״ פּשעמישל אָדער מחזור ״רעדל־היים״ א.א. די שער־בלעטער רעכנען אויס די ״מעלות״ פון זייערע מחזורים און די גרייכן ביז אין די הונדערטער. צווישן די מעלות — וואונדערליכע דערציילונגען אין יידיש: ״אַ מעשה נורא, וואָס האָט וואָר פּאַסירט״, און ״דערפון קען מען זיך אַראָפּנעמען אַ מוסר השכל ווי מען דאַרף גלייבן אין ג־ט און זיך פאַרלאָזן אויף זיינע חסדים״ א.ז.וו.

די לעזערינס האָבן גרויס רחמנות אויף דעם ״ג־טס פאַרכ־טיקן מאַן״, און זענען שטאַרק גערירט פון די ליידן וואָס ער גייט נעביך דורך, און אַזוי ווי זיי זענען געניגט צו וויינען, פאַרגיסן זיי פיל טרערן אויף זיין ביטערן גורל.

כאָטש די ״מעשה נורא״ ענדיקט זיך בדרך כלל צום גוטן, אָבער די ווייבער, וועלכע ס׳לייענען קומט זיי אָן שווערליך און האָבן אויך נישט קיין איבריקע צייט, בלייבן תמיד שטעקן אין מיטן די ביטערע צרות וואָס קומען אויף דעם צדיק און גרייכן קיינמאָל נישט ביזן ״העפּי ענד״, ווען דער העלד פון דער ״מעשה נורא״ ווערט סוף סוף מיט ג־טס הילף, אויסגעלייזט פון די יסורים און קערט זיך צוריק אַ גליקליכער צו זיין הויזגעזינט.

צום מזל פון די ווייבער, מוזן זיי צוגרייטן די יום־טוב־דיקע סעודה איידער די מענער קומען צוריק פון שול. דאָס ציין־ראַד פון די הויז־פליכטן און די פאַראַנטוואָרטליכקייט פאַרן מאַן און קינדער, שלעפּט זיי שנעל מיט זיך, און די דראַמאַטישע דערציילונג, וואָס זיי האָבן ערשט געלייענט, וועפּט באַלד אויס פון זייער זכרון. די דאָזיקע באַשעפטי־קונגען אין וועלכע זיי זענען פאַרזונקען, לאָזן נישט איבער קיין פריי אָרט פאַר ליטעראַטור.

☆

אין די טעג צווישן ראש השנה און יום כיפור — די עשרת ימי תשובה ווערט געגעבן דער לעצטער שאַנס אויס־צובעסערן דעם שלעכטן וועג אויף וועלכן מען האָט פאַר־בלאָנדזעט און יעדער באַמיט זיך אויסצונוצן די צייט פון רחמים און מחילה. אויב ווער פון די קינדער פאַרגעסט דערין אַ ווילע, קען מען זיך פאַרלאָזן אויף די עלטערן, אַז זיי וועלן חלילה נישט דערלאָזן צו פאַרפאַסן אַזאַ איינ־מאָליקע געלעגנהייט.

ערב יום כיפור דערגרייכט די שפּאַנונג צום העכסטן פּונקט. אַ טאָג פריער הייבט זיך אָן ס״כפרה שלאָגן״: יעדער איינער באַקומט אַ ווייס עוף — די פרויען — הינער, און די מענער — הענער; פאַר די קינדער וואָס די צאָל פון זייערע עבירות איז אַ קליינע, גרייט מען צו קליינע הענד־לעך. אויף די עופות לייגט מען אַרויף אַזעלכע זינד און עבירות, וואָס זייער הינערישער קאָפּ איז גאָרנישט אומשטאַנד תופס צו זיין. נאָך דעם ווי מען זאָגט דעם קאַפּיטל ״בני אדם״ און מען דרייט די כפרה אַרום דעם קאָפּ: ״דער האָן זאָל גיין צום טויט און איך צו אַ לאַנג לעבן״ — זענען די פאַרמישפּטע פאַר נישט זייערע זינד, גרייט צו דער שחיטה.

היות ווי די צאָל כפרות איז ווי די צאָל נפשות אין שטעטל, איינשליסלעך די נאָך נישט געבוירענע (אַ שוואַנ־גערענדע פרוי נעמט צוויי כפרות) — אַרבעטן די שוחטים איבערשטונדן און אין די נאַכט פון ערב יום־כיפור קומען זיי צו די בכבודיקע בעלי בתים אין הויף שעכטן די כפרות. זיי ווערן, פאַרשטייט זיך, שיין באַלוינט פאַר דער טירחה און פאַרן כבוד וואָס זיי טיילן צו די גאַסט געבער. מיט דער הסכמה פון בעל הבית, ברענגען אויך די שכנים אַרום, זייערע עופות צום שעכטן.

די כפרות וועלכע מען האָט צוזאַמענגעלייגט אויף איין הויפן, האָבן זיך צעשפּרייט איבערן גאַנצן הויף, שפּרינגענדיק מיט די געפּענטעטע פיס, און יעדעס עוף באַזונדער, וואַרט אין זיין ווינקל אויפן שוחט, שלום מאַכנדיק מיט זיין גורל.

דער שוחט אין זיינע שוואַרצע מלבושים מיטן לאַמטערן אין האַנט צווישן די אויסגעשפּרייטע אונטערטעניקע עופות אַרום, דערמאַנט אַ בילד, וואָס איז צוואָר עקסטרעם אַנדערש. אָבער אויך פון לעבן אין שטעטל: דער גלח מיט דעם לאַמטערן ווען ער גייט זאָגן ״ווידוי״ מיט אַ גוסס און זיין

שמש קלינגט מיטן גלאָק פאַר אים. אַלע קריסטן, וואָס געפונען זיך דעמלט אין דער גאַס, פאַלן אויף די קניען מיט גרויס פרומקייט ווי ביי "כורעים" להבדיל און דערמאַנען זיך אויף אַ מאָמענט אין טויט און יענער וועלט, ווי יידן.

די איינציקע וואָס מאַכן זיך נישט וואוסנדיק פון דעם משונהדיקן פאָרל און בלייבן שטיין אויף די פיס, זענען די יידן, וואָס דער גאַנצער שפּיל געהער זיך נישט אָן מיט זיי. וואָס ס'האַנדלט זיך וועגן טויט, דאַרפן זיי נישט מען זאָל זיי דערמאנען, זיי פאַרגעסן קיינמאָל נישט אין אים, און אין דעם "עולם הבא" און גויאישן גן־עדן האָבן זיי נישט קיין אינטערעס. אויסערדעם די מאכלים, וועלכע מען דערלאַנגט דאָרט, זענען ממילא טריפה און זענען נישט לויט זייער געשמאַק...

דאָס פלייש פון די כפרות נוצט מען צו די ערב יום כיפורדיקע סעודות, צום "פאַרפאַסטן" און אויך מוצאי יום כיפור נאָכן תענית, ווי אויך אין יום כיפור, פאַר די קליינע קינדער, וועלכע זענען נאָך פטור פון פאַסטן. אין יום כיפור פאַרשליסט מען די הייזער און אַלע גייען אין שול צוזאַמען מיט די קינדער. די עלטערן ברענגען מיט זיך, קאַלט כפרה־פלייש מיט חלה, געפּאַקט און צוגעגרייט, מען זאָל עס קענען גלייך געבן דעם קליינוואַרג און נישט דאַרפן מיט זיי אהיימגיין צו געבן עסן.

ערב יום כיפור ביי שחרית אָרגאַניזירן זיך "קוואַרטעטן" צו מאַכן געגנזייטיק "התרת נדרים". דריי פון די פיר, וועלכע טוישן זיך כסדר, בילדן אַ בית דין, און דער פירטער ווענדעט זיך צו זיי: "שמעו נא רבותי דיינים ומומחים" א.ז.וו. און בעט פון די "דיינים" זיי זאָלן אים מתיר זיין די נדרים און שבועות — אַ פריוואַטע "כל נדרי" אין קליינעם פאָרמאַט לויט אַ געריכטלעכע פּראָצעדור.

נאָך שחרית, טרונקט מען אין אַלע בתי תפילה, בראַנפן, מען פאַרבייסט מיט לעקעך און מען וואונטשט זיך אַ חתימה טובה. צו מנחה, וואָס ווערט געדאַוונט פאַר דער "סעודה המפסקת", גייט מען פריער ווי געווענליך און מען טוט אָן די יום־טובדיקע מלבושים. הגם עס איז נאָך אין מיטן טאָג פילט מען שוין אין דער לופט דעם יום כיפור. ביי "שמונה עשרה", כאָטש ס'איז אַ וואָכעדיקע מנחה, איז מען זיך מתוודה און מען זאָגט "על חטא", טאָמער וועט מען זיך ביי דער "סעודה המפסקת" חלילה אָנשיכורן אָדער זיך איבערעסן און מען וועט נישט באַוויזן זיך מתוודה צו זיין.

אויפן טיש אין שול שטייען "קערות" אויף צדקה און אינווייניק, צעטלען וואָס באַצייכנען דעם צוועק פאַר וועלכן מען שפּענדעט. אין צענטער געפונט זיך אַ "קערה" מיט אַ צעטל "צדקה גדולה". קיינער ווייסט נישט ווער ס'האָט נאָמינירט די צענטראַלע קערה, און ווער ס'האָט באַשטימט, אַז די צדקה וואָס זי פאַרלאַנגט איז ווירקליך אַ "צדקה גדולה". ערב יום כיפור פאָרשט מען נישט אַזאַ זאַך, נאָר מען לייגט אַריין אין דער הויפּט "קערה" צוערשט אַ גרויסע מטבע און ערשט נאָכדעם לייגט מען אַריין מטבעות אין די איבערעקע קערות פון נאַטירליכער גרויס.

נישט ווייט פון "שלחן" איז אויסגעשפּרייט אַ זאַק און אויף אים לייגן זיך אַוועק אין דער רייע, מתפללים יראי שמיים און איינער פון די גבאים שטייט מיט אַ קורצער "בייטש" אין דער האַנט און ציילט אַריין יעדן פון די "קליענטן" "פערציק וויניקער איינס" "מלקות". די פּאָרציע איז אַן־איינהייטליכע. די "מלקות" ציילט מען דורך זאָגן 3 מאָל "והוא רחום" וועלכער אַנטהאַלט 13 ווערטער. די זיפצן וואָס הערן זיך קומען אַרויס דווקא פון מויל פון "שלעגער" און מיט זיין אויסזעען, רופט ער אַרויס מער רחמנות ווי דער "געשלאָגענער" אוןביידע צוזאַמען האַלטן זיך קוים איין פון וויינען און דערשטיקן די טרערן.

אויב איינער פון די אנטיילנעמער וואָלט נאָר אָנגעהויבן וויינען — וואָלט אויסגעבראָכן אַ שוידערליכער געיאָמער, אַז ס'גאַנצע בית מדרש וואָלט אויפגעציטערט.

נאָך מנחה איילט מען זיך צו דער "סעודה מפסקת", וואָס באַשטייט פון גרויסע פּאָרציעס "כפרה" פלייש מען פאַרטרינקט מיט ווייס ביר, וואָס לעשט דעם דורשט און מען ענדיקט מיט דריי שלוק וואַסער, וואָס איז אַ סגולה צו אַ לייכטן תענית.

די מאַמע טוט אָן ווייסע קליידער באַדעקט דעם קאָפּ מיט אַ ווייס זיידן טיכל און צינד ליכט מיט פאַרוויינטע אויגן. מען צינד אויך נשמה ליכט פאַר אַלע נפטרים אין דער משפּחה. דער טאַטע בענטשט די קינדער, יעדעס באַזונדער, ער לייגט אַרויף די הענט אויף זייערע, מיט הכנעה אַראָפּגעבויגענע קעפּ, און פון זיינע אויגן רינען אויך טרערן. דערנאָך דרוקן זיך אַלע די הענט און וואונטשן "בעט דיר אויס אַ גוט יאָר" און אַ "חתימה טובה". די גאַנצע משפּחה געזעגנט זיך פאַרן גיין אין שול אַריין, ווי פאַרן אַרויסלאָזן זיך אין אַ סכנות־נפשותדיקן וועג, וואָס מען איז נישט זיכער צי מען וועט נאָך אַמאָל צוריקקומען פון אים.

ביז יעצט האָבן אַלע זיך געהאַלטן צוזאַמען אַלס געמיינזאַמע משפּחה און איינער האָט געהאָלפן דעם אַנדערן. יעצט צעשייד מען זיך, יעדער גייט זיך זיין וועג איינזאַם און ער וועט אַליין מוזן קעמפן פאַר זיין גורל. אין דעם אַנטשיידענעם קאַמף פאַר זיין לעבן — וועט יעדער זיין אָפּהענגיק בלויז פון זיינע אייגענע כוחות — קיינער וועט אים נישט קענען קומען צוהילף.

אברהם לעוויטע / פּ ס ח

ענדע חודש אדר, אָדער מערץ לויט דעם אַלגעמיינעם לוח, דער חודש וואָס מען רופֿט אין יידיש „משוגענער מערץ", צוליב דעם כסדר זיך בייטענדן וועטער — דערנענטערט זיך שוין, דער אויף אַלעמען זיך צוגעגעסענער ווינטער — צום סוף.

דער שניי און דער רעגן גייען צוזאַמענגעפּאָרט און די ערד ווערט אַ גראָ טייג, האַלב פּאַרפּרוירן און באַשיט מיט קלײנע אייז־ברעקלעך ווי קאך־זאַלץ. אויף די שווערע שיך טוט מען אַרויף גומי־קאַלאָשן קעגן דער קעלט און נעץ. ווען די זון שיינט אויף, צוגייט שנעל דער שניי און די זון צוזאַמען מיט די שטאַרקע ווינטן טרוקענען אויס די בלאָטע און די וואַסער ריטשקאַלעך פֿאַרשוואונדן. דער פֿרילינג דערנענטערט זיך. אין די הייזער נעמט מען שוין אַראָפּ די דאָפּלטפענצטער, דאָס אייז אַרום זיי, צוגייט, און מען קען שוין עפֿענען אַן־איבער־ליפּט און אַביסל אויסלופֿטערן ס׳הויז.

שבת פֿאַר ראש חודש ניסן, הערן זיך שוין אין די בתי תפֿילה — די „פֿרילינג אָנזאָגער" די פּיוטים איבער דער גאולה און אויפֿלעבונג פֿון דער נאַטור אין „פּרשת החודש". אין די יידישע געסלעך פֿילט זיך שוין דער ריח פֿון פֿרישע מצות, וועלכע מען הייבט אָן באַקן ענדע חודש אדר און ס׳באַקן דויערט ביז אַ וואָך פֿאַר פּסח.

די אויסגאַבן פֿון צוגרייטן דעם פּסח זענען באַזונדערס גרויסע און זענען אַ שווערע לאַסט אויף אַ גרויסן טייל משפּחות. פּסח איז דער איינציקער יום טוב, וואָס דער „שולחן ערוך" שטעלט פֿאַר אים צוזאַמען אַ גענויע „שפּייז־קאַרט" מיט אַלע נויטיקע פּראָדוקטן, וואָס מען דאַרף צוגרייטן צום יום־טובדיקן טיש.

נאָכדעם ווי מען ווייסט שוין די אַלע נויטיקע פּרטים, בלייבט נאָך איבער איין פּרט צו ערלעדיקן: צו באַזאָרגן ס׳געלט כּדי צו קענען איינקויפֿן די אַלע טייערע פּראָדוקטן.

פֿאַר די נויט־באַדערפֿיקע, וועלכע באַקומען שטיצע, ווערט געשאַפֿן אַ ספּעציעלער פֿאָנד — „מעות חיטין" אָדער קמחא דפּסחא. די אָרעמע משפּחות — און אַזעלכע זענען דאָ פֿילע — וועלכע נעמען נישט קיין צדקה — מאַכן די גרעסטע אָנשטרענגונגען און זוכן פֿאַרשידענע מעגליכקייטן, צו פֿאַרגרעסערן די נישט־גענוגענדע הכנסות, כּדי צו קענען צוגרייטן דעם יום־טוב.

איינע פֿון אַזעלכע הכנסה־קוואַלן פֿאַר פּסח, איז — מצות באַקן.

די יידישע בעקערייען אין שטעטל, באַקן ברויט ביז ערב פּסח און זיי קומען נישט אין בעטראַכט צו באַקן די מצות. עס געפֿונען זיך עטליכע משפּחות, וואָס טראָגן זייערע קליינע דירות און די ענגשאַפֿט וואָס הערשט אין זיי — נעמען זיי אויף זיך די דאָזיקע אויפֿגאַבע.

כמעט אין יעדן הויז געפֿונט זיך אַ גרויסער באַק־אויוון איינגעבויט איבער דער אייזערנער קיך ווי מען באַקט אַ גאַנץ יאָר ס׳ברויט און די חלות, און מען שטעלט אין אים ס׳טשאָלנט אויף שבת. אַ דורכשניטלעכע דירה פֿון אַזאַ משפּחה באַשטייט פֿון אַ גרויסער שטוב (מיטן אויוון) וואָס דינט אַלס קיך, עס צימער, סאַלאָן און שלאָף צימער פֿון די עלטערן. פֿאַר די קינדער איז דאָ אַ קליין צימערל וואָס מען רופֿט אַלקער. צוויי שטובן מיט אַ קוך רעכנט זיך שוין פֿאַר אַ לוקסוס־וואוינונג.

פֿאַרן באַקן די מצות, לערט מען אויס די גרויסע שטוב פֿון אַלע שטוב־זאַכן און מען מאַכט פּלאַץ פֿאַר דעם קנעטטיש, וואָס באַשטייט פֿון האָלצערנע געשטעלן וואָס אויף זיי ליגן צוויי דיקע ברעטער. די ברעטער באַרגט מען אויס ביי אַ סטאָליער. מען גרייט צו וואַלגער־העלצער אַ קיילעכדיקע האָלצערנע לאָפּאַטע אַריינצורוקן די מצות און אַ לענגליכע לאָפּאַטע, זיי אַרויסצונעמען. די מצות ווערן אַריינגערוקט אין אויוון איינציגווייז און ווערן אַרויסגענומען געבאַקענהייט 4—3 אויף אַמאָל. די האָלצערנע כּלים קויפֿט מען ביי די פֿויערן, וואָס מאַכן זיי אין זייער פֿרייע צייט.

די אייגנטימער פֿון אַזאַ אימפּראָוויזירטע בעקעריי, זענען „אונטערנעמערס", וועלכע דינגען די נויטיקע אַרבייטער צו זייער ווערק־שטעל און באַמיען זיך גלייכצייטיק צו באַזעצן די פּאָסטנס, ווי ווייט מעגלעך דורך זייערע משפּחה מיטגלידער. די הויפּט פּאָסטנס זענען: דער „שיבער", וועלכער שטייט ביים אויוון, די קנעטערן וואָס גרייט צו ס׳טייג — די „מיירע" (פֿון פּויליש מיאַראַ — מאָס), דער „רעדלער", וועלכער גייט דורך מיטן רעדל איבער די מצות, לעכערט זיי, זיי זאָלן זיך נישט בלאָזן אין אויוון, און דערלאַנגט זיי אויך אין אויוון אַריין.

אַ טוץ מיידלעך וועלגערן אויס די מצות, און צוויי קינדער שטייען ביי דער קנעטערן אין ביידע זייטן פֿון דער טייג שיסל — דער „איינשיטער", וואָס שיט אַריין ס׳מעל, און דער „איינגיסער" וואָס גיסט אַריין ס׳וואַסער.

אַלע מצות אויף פּסח ווערן געמאַכט מיט די הענט. ס׳טרעפֿט זיך אַז ווער באַקומט אַ פּעקל פֿון אַמעריקא און דערין געפֿונט זיך אַ שאַכטל מאַשין־מצות „מאַנישעוויץ". אַלע באַוואונדערן די ווייסקייט פֿון די מצות, די קוואַדראַט פֿאָרם, די גלייכע שורות לעכאַלעך. צום סוף, נאָך דער גאַנצער באַוואונדערונג און קאָנטראָלירן דעם זיגל „כּשר לפּסח", מיטן גאַנצן באַריכותדיקן הכשר אויף דער פּאַקונג, אונטערגישריבן דורכן „הרה"ג — אבדק"ק" און די רעקאָמענדאַציע „יאכלו ענוים וישבעו" — לייגט מען די מצות אַוועק צווישן די חמצדיקע כּלים און מען לאָזט זיי אויף נאָך פּסח.

צוויי סאָרטן מצות ווערן געבאַקן: „שמורה מצה" און „פּראָסטע מצה". דעם ווייץ צו „שמורה" מצות קויפֿט מען ביי אָפּגעהיטענע דאָרפֿס־יידן, יודעי ספֿר, וואָס מען האָט צו זיי צוטרוי און מען פֿאַרלאָזט זיך אויף זיי אין כּשרות עניינים. דאָס אָפּהיטן דעם ווייץ הייבט זיך אָן פֿון שניידן און דרעשן. נאָכדעם ווי מען טרוקנט אויס דעם ווייץ אויף

אַ גערייניקט פּלאַץ, ווערט ער צומאָלן אויף אַ "זשאַרנע" (האַנד־מיל) אונטער שטרענגער אויפזיכט, ער זאָל נישט קומען אין באַרירונג מיט חמץ. דאָס טונקלע גראָבע מעל, שיט מען אַריין אין ווייסע לייווענטענע זעקלעך און ס'ווערט פאַרקויפט פאַר מדקדקים. לויט דעם צוטרוי צום פאַרקויפער, ווערט באַשטימט דער פּרייז פון שמורה מעל. די "שמורה" מצה איז באַשטימט פאַרן ראש המשפחה און די גרויסע זין — די תורה לערנערס.

ווייבער און קינדער עסן פּראָסטע מצה. ס'זענען פאַראַן ווייבער "פעמעניסטינס" וואָס זענען נישט גרייט איבער־צולאָזן אַלע מצוות פאַר די מענער און זיי קעמפן פאַר גלייכהייט אין "עולם הבא" ענינים. די דאָזיקע ווייבער לייענען "צאנה וראינה" און קענען אַביסל דינים. זייער קאַמף ענדיקט זיך מיט ערפאָלג און זיי ווערן אויך איינ־געשלאָסן צווישן די שמורה עסערס.

נישט בלויז ס"רוי־מאַטעריאַל" — ס'מעל, איז טייער, נאָר אויך ס'באַקן פון די שמורה קאָסט פיל מער ווי דאָס באַקן פון די פּראָסטע מצות.

ס'צוגרייטן דאָס מצות־באַקן, הויבט זיך אָן אַזוי: יעדן פאַרנאַכט, פאַר זון אונטערגאַנג, ברענגט די גוישע וואַסער־טרעגערן, וואַסער פון דער ברונע, באַגלייט דורך אַ קינד וואָס גיט אַכטונג מען זאָל נישט אַריינוואַרפן חלילה קיין חמץ אין די עמערס.

ס'וואַסער ווערט דורכגעזיגן דורך ווייסע לייוונט אויס־געשפּרייטע אויף דעם הילצערנעם פאַס, וואָס ווערט דערנאָך פאַרדעקט מיט אַ ווייס טישטוך און דערויף אַ דעקל. דאָס וואַסער ווערט גערופן "מים שלנו" — גענעכטיקט וואַסער, ווייל ס'שטייט איבער נאַכט. ס'מעל צום באַקן ברענגט יעדער קליענט מיט זיך. דער אויוון ווערט אויסגעכשרט יעדן טאָג פונדאָסניי כדי צו פאַרניכטן אַלע חמץ־באַקטעריעס אין אים.

איידער מען הויבט אָן דאָס באַקן קומט אַ סטאָליער און היבלעוועט די ברעטער אויף וועלכע מען וועלגערט די מצות און נעמט אַראָפּ פון זיי די אויבערשטע שיכט האָלץ. די אַרבייטער קומען זיך צוזאַמען און דער גאַנצער "אַנסאַמבל" וואַרט אויף דעם קליענט, וועלכער האָט געדונגען דעם "ערשטן אויוון" — וואָס איז די מיוחסדיקסטע מצות.

די "רעכט פון ערשטן אויוון", געהערט צום רב, שוחט אָדער אַן־אַנדערער מיוחס, און די, ענדיקן געוויינליך ס'דאַ־ווענען שפּעט, טוען אָן צוויי פּאָר תפילין, און זייערע גרויסע סידורים זענען אָנגעשטאָפּט מיט תפילות פאַרן דאַווענען און צוגאַבן אויף נאָכן דאַווענען. טראָץ דעם, וואָס צו דער מצווה פון מצות באַקן, איילן זיי זיך צו — דאָך פאַרשפּעטיקן זיי תמיד און די "מאַנשאַפט" פאַרלירט ס'געדולד וואַרטנדיק אויף זיי.

עטליכע טעג פאַר דעם מצות־באַקן, לערנט דער למדן נאָכאַמאָל דורך די פּסח און מצות דינים, און פרישט אויף זיינע ידיעות איבער די באַוואָרענישן און איסורים, וואָס האָבן אַביסל אויסגעוועפּט פון זכרון אין לויף פון יאָר ווען ער האָט זיך נישט באַשעפטיקט מיט זיי.

אויסגעשטאַטעט מיט די אויפגעפרישטע חששות, קומט אַריין דער בכבודיקער "רעב" — אין דער באַק־שטוב אָנגעטון אין די יום־טובדיקע מלבושים און אַרומגערינגלט מיט זיינע הויז מענטשן. אַלעמענס אויגן זענען צו אים געווענדעט. ער קושט פרום די מזוזה און באַגריסט מיט אַ קאָפּ־שאָקל די אַנוועזנדע.

ס'זעקאַלע מעל האַלט ער ווי אַ נישט איינסעקורירטן אוצר, און זוכט אַרום אַ זיכערן פּלאַץ ווי עס אַוועקצולייגן.

זיין "סוויטע" צעשפּרייט זיך אַרום און פאַרנעמט פּאָ־זיציעס אין אַלע סטראַטעגישע ערטער, כדי זיי זאָלן קענען הערשן איבער אַלץ, און אויפפּאַסן אויף יעדע באַוועגונג — דען די חמץ סכנה לויערט אין יעדן ווינקל. דער סיגנאַל ווערט געגעבן און מען לאָזט די פּראָדוקציע מאַשין אין גאַנג. מען הויבט אָן די ערשטע "מיירע". דאָס טייג איז אויס־גערעכנט אַזוי, אַז די צאָל מצות זאָל שטימען מיט דער צאָל וועלגערינס, און פּאַסן לויט דער אויפנאַמס־קראַפט פון אויוון. ס'דאַרפן נישט בלייבן קיין איבעריגע טייגלעך.

יעדעס איינס פון די קינדער, וואָס שטייען פוןביידע זייטן פון דער קנעטערן שיט אַריין פון דעם מאַטעריאַל אויף וועלכן ער איז באַשטימט, און גיט צו דערפון צוביסלעך, און כסדר לויטן פאַרלאַנג פון דער קנעטערן. די קינדער האָבן אַביסל פרייע צייט ביי יעדע "מיירע", פון אויסקנעטן ביזן אַרויסנעמען זי אויפן אַרבעטס־טיש, און די נשמה גייט זיי נעבעך אויס אַביסל זיך דורכרעדן צווישן זיך; אָבער די קנעטערן פּאַסט שטרענג אויף, ס'זאָל זיין אַ פולשטענדיקע סעפּעראַציע צווישן זיי, ס'זאָל נישט זיין קיין שום פאַר־בינדונג צווישן די ביידע, וועלכע רעפּרעזענטירן עלעמענטן. וואָס טאָרן זיך נישט צוזאַמענטרעפן.

דאָס געשפּרעך צווישן דעם פאַרמעליגטן קינד פון דער רעכטער זייט פון דער קנעט־שיסל, מיט זיין פאַרנעצטן חבר פון דער לינקער זייט, קען נאָך באַפרייען אַ געוויסע מאָס פון דעם מאַטעריאַל מיט וועלכן זיי פאַרנעמען זיך און די באַרירונג צווישן די דאָזיקע שטאָפן קען חלילה אַרויסרופן אַ מסוכנהדיקע רעאַקציע — חמץ !...

דאָס טייג ווערט פאַרזיכטיק אַרויסגענומען פון בעקן ווי אַ קינד פון דער באָד־וואַנע. אויפן אַרבעטס־טיש ווערט עס צוטיילט צווישן די וועלגערינס, אויף טייגלעך, און מען הויבט אָן אויסצואַרבעטן דערפון מצות.

דער "ערשטער אויוון" גייט אַרום צווישן די אַרבייטאָרערס און איילט זיי צו — "לשם מצות מצווה" "לשם מצות מצווה", ס'הייסט אַז די שנעלקייט איז נויטיק צוליב כשרות און ס'זאָל זיך נישט שאַפן דער איינדרוק, אַז ער יאָגט זיי אונטער חלילה, כדי צו פאַרגרעסערן די פּראָדוקציע. די מיידלעך איבערייסן די געלעכטערייען, כדי נישט צו פאַרשווערכן די יראת שמים אַטמאָספערע און גייען אַריבער צו שעפּשענ־דיקער רכילות, וועלכע זיי ענדיקן מיט אַ הויך קול ווי אַ רעפריין: "לשם מצות מצווה!"

די מיידלעך אַרבעטן אויס די מצות, הויבן זיי אויף אַ קעגן די ליכט צו זעען אויב זיי זענען שוין געננג דין. דער רעדלער גייט דורך יעדע מצה מיטן רעדל שפּרייט זי אויס

אויף די האַנט און לויפֿט מיט איר צום אויוון שרייענדיק: ″אַ מצה אין אויוון!″

דער ″שיבער″ זיצט אַנטקעגן דעם ברענענדן אויוון, די פֿלאַמען שפּיגלען זיך אָן אין זיין צעהיצט פּנים און ריטש־קאַלעך שווייס רינען אַריין אין דער באָרד און פּאות. די האַלב געבאַקענע מצות דרייט ער איבער און די געבאַקענע נעמט ער אַרויס מיט דער לאָפּאַטע און לייגט זיי גלייך אין דעם געפֿלאָכטענעם קויש, וואָס איז אויסגעבעט מיט אַ ווייס טישטוך. די אַרבעט ביים טיש איז אין פֿולן ברען. אַ טייגל וואָס בלייבט איבער ווערט גענומען דורך איינעם פֿון די אויפֿזעער און ער קלאַפּט דערויף מיט אַ וואַלגערהאָלץ ווי אויפֿן הינטן פֿון אַ קינד, עס זאָל נישט איינשלאָפֿן חלילה און ″חלומען″ וועגן זויער ווערן. דאָס געדויערט ביז איינע פֿון די אַרבעטאָרערנס ענדיקט אויסוואַלגערן איר מצה און איז גרייט צונעמען אַ צווייטע.

ווען מען ענדיקט די ″רונדע″, קראַצט מען אָפּ מיט שטיקלעך גלאָז דאָס צוגעקלעפּטע טייג פֿון וואַלגער־האָלץ און פֿון טיש. די נעכסטע ″מיירע″ גייט אַרויף אויף דער פּראָדוקציע־ליניע.

די מצות ווערן געברענגט אין קליענטס הויז דורך אַ ספּעציעלן שליח באַגלייט דורך אַ שומר פֿון דער משפּחה — ס׳זאָל חלילה נישט טרעפֿן עפּיס אַ מכשול אויפֿן וועג.

ס׳מעל פֿון נעכסטן קונה גייט אַרויף אויף דער ליניע. ס׳כשרות פֿון די נעכסטע אויוונס, ווערט באַשטימט לויט זייער נאָענטקייט צום פֿירענדן ″ערשטן אויוון″, און זייער חשיבות גייט אַראָפּ שטופּנווייז ביז צו די מיטאָג שעהן, ווען מען הערט אויף באַקן שמורה, און מען הויבט אָן די פּראָסטע מצות. אַלע כללים און דינים ווערן געהיטן ביי די פּראָסטע מצות ווי פֿריער, אָבער מיט ווייניקער שטרענגקייט. ביי דער אַרבעט איז נישטאָ קיין מיטאָג פּאַוזע, ווייל ווי אין אַ ″הוטע″, קען מען נישט אויסלעשן דעם אויוון. יעדעסמאָל גייען אַרויס, צוויי דריי אַרבייטער, עסן, און ווען זיי קומען צוריק, גייען אַרויס אַנדערע. ס׳באַקן ציט זיך ביז נאַכט. מקפּידים באַקן נישט ביינאַכט, טאָמער וועט זיך חלילה אַריינכאַפּן אַ חמץ ברעקל און אין דער טונקל און ס׳וועט נישט געלונגען אים צו אַנטדעקן.

נאָכדעם ווי די קאָמערציאַנעלע בעקעריי ענדיקט זיך קומט די רייע פֿון די אָרימע משפּחות מיט פֿיל קינדער, וועלכע זענען נישט בכוח צו באַצאָלן דעם פֿולן פּרייז פֿון מצות באַקן. זיי אָרגאַניזירן זיך עטליכע משפּחות צוזאַמען און ″בעהעלפֿן″ זיך איינער דעם אַנדערן. זיי דינגען דעם אויוון און דעם גאַנצן פּראָדוקציע אַפּאַראַט און ברענגען מיט זיך די אַרבעטס־קראַפֿט. די יוגנטליכע פֿון די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, צו וועלכן עס געהערן ווער פֿון די קינדער, קומען העלפֿן פֿרייוויליק זייערע חברים. מען זינגט ביי דער אַרבעט און די שטימונג איז אַ געהויבענע. ס׳באַקן גייט שנעל און עפֿעקטיוו אָן דעם יאָגן פֿון די משגיחים, און די דאָזיקע מצות זענען מן הסתם די כשרסטע פֿון אַלע.

ס׳איז פֿאַראַן נאָך אַ סאָרט שמורה מצה אַ מין ″סופֿער שמורה″; דאָס זענען די מצות וואָס ווערן געבאַקן ערב פּסח און ווערן גערופֿן ″לא לנו מצות″. די דאָזיקע מצות באַקט מען אין די רבישע הויפֿן פֿאַר דעם רבין און פֿאַר מיוחסדיקע חסידים, וועלכע זענען גרייט צו באַצאָלן פֿאַר זיי יעדן פּרייז. אַז סתם אַ חסיד איז זוכה צו באַקומען אַזאַ מצה, באַהאַלט ער זי צום אפֿיקומן פֿון דער ערשטער סדר נאַכט כדי מזכה צו זיין ס׳גאַנצע בני בית.

די מצות ווערן גערופֿן ″לא לנו″, צוליב דעם ווייל זיי האָבן נישט גענעכטיקט קיין איין נאַכט, דען זיי זענען געבאַקן געוואָרן ערב יום־טוב ממש. אַ צווייטע סיבה פֿון דעם נאָמען, איז ווייל די חסידים זינגען ביים באַקן די מצות ″הלל″ וואָס איינס פֿון זיינע קאַפּיטלען איז ″לא לנו″ (כי לשמך תן כבוד).

מיט באַקן די דאָזיקע מצות פֿאַרנעמען זיך בלויז מענער, חסידים וואָס זיצן שטענדיק אין רבינס הויף און ווערן גערופֿן ″יושבים″. אויך דער רבי באַטייליקט זיך פּערזענליך ביים באַקן די מצות, און באַהויכט זיי מיט זיין גייסט.

דער נאָמען „לא לנו״ האָט נאָך אַ באַדייטונג, אַ שפּאַטישע. אַ לא־יוצלח און שלימזל רופֿט מען ″לא לנו″ (ווי ″לא עלינו″). היות ווי דאָס איבערטרייבן ביי די דאָזיקע מצות און ס׳באַרימען זיך מיט זיי, גייט שוין אַריבער די מאָס, אפֿילו לויט די מדקדקים במצוות, שפּעטן זיי פֿון דעם ייחוס פֿון די מצות און פֿון די בטלנים וואָס פֿאַרנעמען זיך מיט זיי, אינאיינעם.

☆

שוין פֿון חודש אדר אָן, ווערן די קינדער געוואָרנט נישט צו עסן אין בעט און נישט אַרומגיין איבער דער שטוב מיט ברויט, כדי נישט צוצושפּרייטן די ברעקלעך — ווייל אָט־אָט איז פּסח. די הויפּט אַרבעט פֿון ריייניקן ס׳הויז הייבט זיך ,ערשט אָן, אונגעפֿער אַ וואָך פֿאַר פּסח און ווערט אינטענזיווער פֿון טאָג צו טאָג מיטן דערנענטערן זיך פֿון יום טוב. יעדעס מעבל־שטיק, יעדער געגנשטאַנד ווערט אָוועקגערוקט פֿון פּלאַץ און ס׳ווערט ריין געמאַכט אַרום און אונטער אים. יעדעס געריייניקט אָרט ווערט פּראָקלאַמירט אַלס פּסחדיק און דער צוגאַנג צו אים איז בלויז אין דינסט און לויט אַ ספּעציעלער ערלויבעניש פֿון דער מאַמען. דער פּסח דערנענטערט זיך פֿון שעה צו שעה און גייט פֿאַרוואַרטס אין די פֿיס־טריט פֿון בעזים, שמאַטע און פֿלעדערוויש, וועלכע אָקופּירן פֿאַר אים דעם שטח פֿון חמץ הענט. דער פּסח פֿאַרפֿעסטיקט זיך איין, אַרויסשטופּנדיק דעם געגנער — דעם חמץ, צו דער ריכטונג פֿון דער טיר, ביז ער באַזייטיקט אים אינגאַנצן פֿון הויז.

☆

אַ באַזונדערע איבערלעבונג איז פֿאַר די קינדער דאָס אויסלופֿטערן די ספֿרים פֿאַר פּסח. די אַרבעט ווערט געמאַכט דורך זיי מיט גרויס התלהבות. אַלע ספֿרי־קודש גמרות, משניות, חומשים, חסידישע ספֿרים, סידורים און מחזורים — אַלע ווערן אַרויסגענומען אין הויף און מען שפּרייט זיי אויס אויף בענק, קאַסטנס און ברעטער. בלויז די ″הגדות של פּסח″ קלאַפּט דער טאַטע אויס פֿון שטויב מיט דער האַנט, ווישט זיי אָפּ מיט אַ שמאַטקאַלע און לייגט זיי אַריין אין

פסחדיקן ראַיאָן. די אַנדערע ספרים בלייבן אין דרויסן ביז ביינאַכט.

די ספרים זענען אַביסל פאַרשיכורט פון דער שאַרפער לופט און פון דעם העלן ליכט וואָס פאַלט אויף זיי. די קינדער שטייען מיט אָפענע מיילער, באַצויבערטע און זייערע אויגן פאָלגן נאָך דאָס לויפן פון די בלעטער, וואָס יאָגן זיך פאַראויס, קערן זיך צוריק, און בלייבן אויפן זעלבן אָרט. אַ פלוצלינגער ווינט באַפאַלט ווילד אויף איינמאָל די בלעטער און פרואווט זיי אויסרייסן, נאָכדעם באַרואיקט ער זיך, הייבט אָן בלעטערן אין די ספרים, פאַמעלעך, אַהין און צוריק, גלייך ער וואָלט פאַרגלייכט די פאַרשידענע שטעלן, בלייבט שטיין און פאַרטיפט זיך אין זיי ווי איינער פון די לומדים אין בית מדרש.

... און דאָס פאַרחלומטע קינד, זעט פאַר זיך:

אַלטע פאַרגעלטע בלעטער מיט אויסגעריבענע עקן, פאַרשוואַרצטע פון די פינגער וואָס האָבן זיי דורכגעמישט; בלעטער אָנגעזאַפּט מיט טרערן און פאַרטריפט מיט חלב פון ליכט; בלעטער פון סידורים, מחזורים און סליחות, אָנגעזעטיקטע מיט תפילות און תחנונים — האָבן זיך באַפרייט פון דרוק פון צעפאַלענעם באַנד, און הייטערע זיך אויפגעהויבן מיט דעם לייכטן פרילינגס ווינט, געניסנדיק מיט הנאה פון דער אונדערוואַרטעטער פרייהייט, וואָס איז זיי אונטערגעקומען.

זיי האָבן זיך גענומען שוועבן אַרום דעם הויף, זיך גידרייט אין אַ קאַראַהאָד און נאָכדעם אָנגענומען מוט, אַריבערגעפלויגן איבער די נידריקע דעכלעך און מיט שוואונג זיך אַרויסגעלאָזט אין דער ברייטער וועלט. דאָרט האָבן זיי געפלאַטערט צוטומלטע, געקרייזט אָן אַ ציל, נישט געפונענדיק פאַר זיך קיין אָרט... נאָכדעם ווי זיי האָבן דערזען, אַז זיי זענען ווייט פאַרפלויגן, האָבן זיי געוואָלט זיך צוריקקערן. זיי האָבן געזוכט צווישן די הייזער און נישט געפונען מער דעם וועג אויף צוריק.

צום סוף זענען זיי אַראָפּגעפאַלן אויף פלויטן, פאַרפלאָנטערט זיך צווישן דערנער און קזשאַקעס אָדער אַריינגעפאַלן אין וואַסער־קאַלוזשעס אין דער גאַס.

טייל פון די בלעטער זענען אויפגעהויבן געוואָרן דורך יראת שמימדיקע דורכגייער, וועלכע האָבן נאָכן אויסקושן זיי אַריינגעטראָגן אין בית מדרש און אַריינגעלייגט אין ווינקל פון די הייליקע ״שיימות״. אַנדערע זענען פאַרקראָכן אין אַ פיינטליכער סביבה, פאַרבלאָנדזשעט אין פרעמדע הייף און גערטנער און דאָרט שטעקן געבליבן. זייער אויפהאַלטן זיך דאָרט איז געווען אַ קורצע. מיט אייזערנע כלים זענען זיי ווילד צעריסן געוואָרן און זענען אַוועקגעשלעפּט געוואָרן מיט צאָרן ביז זיי זענען פאַרשוואונדן פון אויג...

☆

שבת פאַר פסח — ״שבת הגדול״, לויט דער טראַדיציע פון די לצים, ״פאָרן״ אַלע ״פאַרכעס״ קיין מצרים. די הויט קראַנקהייט וואָס מען רופט אויפן פאָלקס־לשון — ״פאַרך״ איז געווען פאַרשפּרייט אין די פריערדיקע דורות ביז זי איז באַקעמפט געוואָרן דורכן פאַרבעסערן די סאַניטאַרע באַדינגונגען און מער פאַרשטענדעניש פאַר היגיענע. די קראַנקהייט האָט איבערגעלאָזט ווייסע פלעקן אויף פיל קעפּ וואָס האָבן זיך אָנגעזעען פון דערווייטנס און אויסגעזעען ווי אַן־אָפּגעברענט פעלד. די באַזיצער פון די דאָזיקע פלעקן, וואָס זייער צונאָמען איז געווען, ווי דער נאָמען פון דער קראַנקהייט, האָבן באַזונדערס געליטן אין שבת הגדול, ווען זיי זענען גערופן געוואָרן צום ״אַפּעל״ זיך ״צוצוגרייטן״ באַלד אין דער פרי צו דער רייזע קיין מצרים. דער שייכות פון דער קראַנקהייט מיט מצרים איז מסתמא די מכה פון ״שחין״.

טראָץ דעם וואָס דער ציל פון דער ״רייזע״ איז געווען דאָס אור־אַלטע מצרים, איז דאָס לאקאמאציע מיטל מיט וועלכן די ״פאַרכעס״ האָבן געזאָלט זיך באַנוצן — געווען אַ מאָדערנער עקספּרעס צוג, וואָס די לצים האָבן געשטעלט צו זייער פאַרפיגונג און דער צוג האָט זיי געזאָלט אויפזאַמלען פון אַלע מקומות וואו זיי האָבן זיך געפונען. ווייזט אויס אַז די נסיעה איז געווען ממש ״פיקוח נפש״, אַ פאַקט אַז זי איז ״דוחה״ שבת (הגדול)...

אויף די מודעות־טאָוולען זענען אויפגעקלעבט געוואָרן פלאַקאַטן מיט גענויע אָנווייזונגען, וואו די רייזענדע דאַרפן זיך צושטעלן — אויפן ״חרטומים פלאַץ — ווינקל פוטיפרע״. אָנקומענדיק קיין מצרים דאַרפן זיי זיך מעלדן אין פיתום ורעמסס, חושך מצרים גאַס, אַלעע פון די זיך קראַצענדע א. ז. וו.

מען האָט פאַרפאַסט לידער און גראַמען לכבוד די וויכטיקע רייזע. מען האָט געלאָזט אָפּדרוקן ספּעציעל מאַטעריאַל אין יידיש און פויליש, ווי אָנווייזונגען איינלאַדונגען, באַן־בילעטן און פראָספּעקטן, לויטן נוסח פון טוריזם־אַמט א.ז.וו.

מיטן קלענער ווערן פון דער צאָל קליענטן, וואָס האָבן זיך ״גענויטיקט״ אין דעם סאָרט ״טוריזם״, האָט די לצנישע טעטיקייט פאַרלוירן איר אַקטואַליטעט און האָט זיך ווייזט אויס געפונען אַנדערע טעטיקייטס געביטן, אַזוי, אַז אין די לעצטע יאָרן האָט זי זיך מער נישט אָנגעזעען. צומאָל האָט ווער דערמאַנט די זאַך אַלס קוריאָז אָדער אַן־אויסגעדראַשענעם וויץ, וואָס זיין טעם האָט שוין לאַנג אויסגעוועפּט.

☆

פאַר יום טוב, מיטן אָנקומען פון פרילינגס־וועטער, קריכן ענדליך די קינדער אַרויס, פון די שווערע אָפּגעטראָגענע ווינטער מלבושים מיט די זוימען אָנגעזאַפּטע מיט פאַרטרוקנטע בלאָטע. מען באַמיט זיך, אַז יעדעס קינד זאָל באַנייען אַ מלבוש לכבוד יום טוב. מען קויפט נישט קיין גרייטע מלבושים נאָר מען באַשטעלט זיי לויט דער מאָס ביי איינעם פון די שניידערס.

בעת דעם מאָס־נעמען, פירט זיך אַ שווערער וויכוח צווישן דעם קינד און דער מאַמען איבער אַן־אונטערשטער קעשענע אין די הויזן אָדער אַ בוזים קעשענע אין רעקל.

— צו וואָס דאַרפסטו אַזויפיל קעשענעס? וואָס וועסטו דאָרט אַריינלייגן? שטיינער? גלאָז? פאַרזשאַווערטע טשוועקעס?

— איך דאַרף זיי אויף פאַרשידענע זאַכן — פאַרטייטיקט זיך ס׳קינד מיט קנאַפּ ערפאָלג, פּרואוונדיק פאַרשטאַרקן זיינע

שטאַמלדיקע אַרגומענטן מיט וויינען. צום סוף ווערט זיין בקשה אָפּגעלייגט ביז איבעראַיאָר אם ירצה השם, — ווערסטו שוין דעמלט זיין גרויס, און נישט אָנשטאָפּן די טאַשן מיט אַלע גראַטעס וואָס דו געפינסט.

מען נעמט זיך אויס מיטן שניידער ער זאָל ברענגען ס'גרייטע מלבוש נאָנט פאַר יום־טוב און ער, וואָס נויטיקט זיך אין דעם מלאכה־געלט כדי צוצוגרייטן דעם יום־טוב, ברענגט עס פריער ווי מען האָט זיך אויסגענומען און פאַרשאַפּט דער מאַמען קאָפּ־דרייעניש ווייל זי מוז זיך אַמפּערן מיטן קינד, ער זאָל נישט אָנטון ס'נייע מלבוש פאַר יום טוב.

☆

אין די לעצטע טעג פאַר יום טוב באַמיט מען זיך צו ענדיקן דעם "סטאָק" פון חמץ און די מאָלצייטן באַשטייען הויפּטזעכליך פון טייג־געקעכץ. אייגנטליך עסן אַלע "אויפן חשבון" פון שבת־גוי, וועלכער איז דער אייגנטימער פון גאַנצן חמץ אין שטעטל, וועלכן ער האָט איינגעקויפט בחצי־חינם ביים רב, לויט דעם קאָנטראַקט וואָס זיי האָבן צווישן זיך געמאַכט כדת וכדין. דער שטח אין הויז וואו מען מעג זיך באַוועגן, ווערט אַלץ קלענער און קלענער און מען באַוועגט זיך ווי אין אַ מינען־פעלד: די גאַנצע צייט ווערט מען געוואָרנט: פאַרזיכטיק! גיי נישט דאָ! פּאַס אויף!

די בענקלעך זענען שוין אָפּגעשייערט און מען טאָר זיך נישט אַוועקזעצן אויף זיי מיט חמצדיקע הויזן. מען זיצט אויף אַ קעסטל, אַן איבערגעקערטן עמער, אָדער מען עסט שטייענדיק אַרום אַ וואַש־שיסל, אַראָפּבויגנדיק זיך די ברעקלעך זאָלן זיך נישט צעשפּרייטן.

די באַוועגונג אין גאַס איז אַ לעבהאַפטע, אַלע זענען פאַרנומען מיט די צוגרייטונגען צום יום־טוב. יידן פון די שכנותדיקע דערפער קומען אין שטעטל וועגן פסח ענינים, ווי פאַרקויפן ס'חמץ, קויפן כלים און טובלען זיי, שעכטן עופות, פרעגן שאלות אין דיני פסח א.ז.וו.

איינער פון זיי, ר' הערשל, פאָרט דורך אין מאַרק מיט פערד און וואָגן, די בייטש אין דער האַנט — ער איז אין אַ גוטער שטימונג: ער פירט אַ קעלבל צום שעכט־הויז לכבוד יום־טוב. אייניקע יונגע לייט רינגלען אים אַרום: שלום עליכם ר' הערשל, וואָס פירט איר אין דעם "פולקושיק"?

— איך ברענג יעצט מיט מיר אַ קרבן פסחל — ענטפערט ער מיט אַ וויץ און האָט הנאה פון זיין שאַרפזיניקע תשובה. ווי נאַר די חברה האָבן געהערט ווי ער זאָגט אַרויס ס'וואָרט אַ "קרבן פסחל", האָבן זיי אים באַלד געפירט צום רב. דער רב, נאָכדעם ווי ער האָט אויסגעהערט פון די עדות וואָס ר' הערשל האָט געזאָגט, האָט געפסקנט: דאָס קעלבל איז באַשטימט געוואָרן פאַר אַ קרבן און מען טאָר דערפון נישט קיין הנאה האָבן ביז ס'בית המקדש וועט אויפגעבויט ווערן; דערווייל ביז דעמלט, דאַרף מען עס באַגראָבן אין דער ערד (אפשר וועט עס אויפשטיין צו תחיית המתים).

ס'איז זיך לייכט פאַרצושטעלן דאָס געפיל פון ר' הערשל נעבעך, וואָס זיין קעלבל איז געוואָרן אַ קרבן פון דעם וואָרט וואָס ער האָט זיך אונבאַרעכנט אַרויסגעכאַפּט.

ביים רב האָט מען אים דערווייל פאַרשאַפט אַ הלוואה, און ער האָט זיך קוים דערשלעפּט צו דער יאַטקע כדי צו קויפן אַ שטיקל פלייש אויף יום־טוב.

קומענדיק אַהיים האָט זיך הערשל צוזאַמענגעבראָכן פון גרויס עגמת נפש. ער האָט איבערגעלאָזט דעם איינגעשפּאַנטן וואָגן מיטן פערד אין הויף, אַריינגעקומען אין שטוב אָן צו קושן די מזוזה, אַוועקגעוואָרפן די בייטש מיט דעם הויפל פלייש אויפן טיש. אַוועקגעלייגט זיך אין מאַנטל מיט די שטיוול אויפן בעט, און אויסגעבראָכן אין אַ געוויין.

ס'ווייב האָט קודם כל זיך צוגעשלאָסן צו זיין געוויין און זיך גענומען כליפּען און רייסן די האָר פון קאָפּ: געוואַלט: שמע ישראל! רויבער זענען באַפאַלן מיין הערשלען! עטליכע מינוט שפּעטער האָט זי גענומען אים חקרענען: וואו איז ס'קעלבל? וואָספאַרעביינער פאַרן הונט האָסטו געברענגט? הערשל האָט נישט געעפנט ס'מויל און ס'ווייב האָט געהאַלטן אין איין יאָמערן: הערשל, וואָס האָט פּאַסירט? ביסט חלילה שטום געוואָרן? וואו איז ס'קעלבל?

הערשל האָט זיך אויסגעדרייט צו איר און אַדורכגעזיפצן צווישן די ציין, פּאַמעלעך יעדעס וואָרט: "שווייג שוין שטיל, אויב דו רעדסט נאָך איין וואָרט, זאָג איך באַלד אויף דיר אויך אַ "קרבן פסחל!"...

☆

צוויי טעג פאַר פסח נעמט מען אַראָפּ פון בוידעם ס'פּסחדיקע געשיר. די קינדער זוכן צווישן די כלים יעדער זיין כוסהלע פון פאַראַיאָר און דערפרייט זיך מיט אים ווי מיט אַן־אַלטן חבר. די גלעזערנע און פּאָרצעלייענע כלים פון פּסח, וואָס ווערן נאָר גינוצט במשך אַכט טעג אין יאָר — האַלטן זיך יאָרן־לאַנג און גייען אַריבער בירושה פון דור צו דור. זייער באַזונדערע פאָרם און די געמאָלענע מוסטערן אויף זיי רופן אַרויס באַוואונדערונג יעדעס מאָל פונדאָסניי.

צווישן דעם געשיר וואָס באַצייכנט ספּעציעל דעם פסח איז די פאַן מיט די קיילעכדיקע פאָרמען אין איר, פאַר די כרעמזלעך. אויף קאָכן האַרטע אייער איז פאַראַן אַ ספּעציעלער טאָפּ מיט אַ צוגעבונדן בענדל צום הענטל, אויף אַ סימן, אייער זענען לכל הדעות "כשר לפסח", אָבער זייער שאָל איז פּראָבלעמאַטיש, ווייל מען קען קיינמאָל נישט וויסן אויב זיי זענען נישט געקומען אין באַרירונג מיט חמץ. צוליב דעם איז דער אייער־טאָפּ אַ באַשעפעניש פאַר זיך, נישט חמצדיק און נישט פּסחדיק און מען נוצט אים בלויז צו דעם צוועק צו וועלכן ער איז באַשטימט.

אַ טאָג פאַר ערב יום טוב כשרט מען אויס די אייזערנע פּלאַטעס אויף די קיך, אויסגליענדיק זיי אין פייער. דער געמויערטער ראַנד פון דער קיך באַדעקט מען מיט צוגעפּאַסטע בלעך פּאַסן. די אויסגעשייערטע טישן ווערן באַדעקט מיט דיקט, וואָס מען ברענגט פון שניט־געשעפטן, אָדער מיט ברעטלעך פון צענומענע קעסטלעך. מען פּאַסט ספּעציעל אויף, זיך צו נוצן מיט קעסטלעך, אין וועלכע ס'זענען געוועזן געפּאַקט בלויז נייטראַלע פּראָדוקטן, אָן אַ חשש חמץ. די ברעטלעך און דיקטן, וואָס ווערן געהיטן פון יאָר צו יאָר, דינען אַלס איזאָלאַציע צווישן דעם חמצדיקן טיש און דאָס

אויסגעשפּרייטע טישטוך מיט די פסחדיקע כלים און די מצות, דערויף.

בדיקת חמץ אין דער נאַכט פאַר ערב פסח איז אַן־אינטעסאַנט שפּיל פאַר די קינדער: קודם צעשפּרייט מען אין הויז צען ברעקלעך ברויט און די קינדער גייען אין אַ קאַראַוואַן נאָכן טאַטן, וועלכער האַלט אין איין האַנט אַ פלעדערוויש און אין דער צווייטער אַ הילצערנעם לעפל, איין קינד האַלט אַ ליכט אין דער האַנט און אַלע צוזאַמען לענקען אים אין דער ריכטונג פון חמץ. דער טאַטע ווערט מבולבל פון צופיל וועג־ווייזערס און ס׳קליינוואַרג האָט הנאה ביז ער געפונט די אַלע חמץ־ברעקלעך. די ברויט שטיקלעך, וואָס רעפּרעזענטירן דעם גאַנצן חמץ ווערן פאַרפּאַקט אין אַ טיכל צוזאַמען מיטן פלעדערוויש און האָלץ־לעפל און מען לייגט זיי אַרויף אויפן לאָמפּ וואָס הענגט אַראָפּ פון באַלקן ביז צומאָרגנס ערב פסח, ווען עס קומט די צייט דעם לעצטן חמץ צו פאַרברענען.

ערב פסח גאַנץ פרי ענדיקט מען די לעצטע חמץ מאָלצייט, מען נעמט אַראָפּ פון לאָמפּ דעם חמץ פון נעכטן און צוזאַמען מיט אַלע שיריים פון ברויט, פאַרברענט מען אַלץ אין הויף. דאָס ברויט, וואָס אַ גאַנץ יאָר באַציט מען זיך דערצו כמעט ווי צו אַ הייליקייט און מען טאָר נישט טרעטן אויף אַ ברעקל דערפון, ווערט מיט איינמאָל אונווירדיק און פאַרמיאוסט, מען טאָר עס נישט אָנרירן און אפילו זיך נישט געפינען אין שכנות דערמיט. נישט נאָר דאָס, נאָר גאַנץ יום־טוב דערמאַנט מען נישט דעם נאָמען דערפון, ווי עס וואָלט געווען אַ גראָב וואָרט. אַ לאַבן ברויט, רופט מען אין פסח: "אַ חמצל".

די צייט צווישן דעם חמצדיקן פרישטיק און דער יום־טוב ביינאַכטיקער סעודה און "סדר" איז אַ נייטראַלע זאָנע אין וועלכער מען טאָר שוין נישט עסן קיין חמץ, און מצה איז נאָך אויך נישט ערלויבט און מען געפונט זיך אין דער לאַגע פון אַן־אָרעמען פויער, וואָס האָט שוין געענדיקט די אַלטע תבואה און דאָס נייע גערעטעניש איז נאָך נישט רייף. דער מיטאָג איז אַ שטאַרק מאָגערער: מען כאַפּט אַריין עטליכע קאַרטאָפל מיט גריוון פון פסחדיקן שמאַלץ און מען פאַרטרינקט מיט באָרשט.

☆

די "סדרים" זענען צוויי — אין די ערשטע צוויי טעג יום טוב, ווי מען איז זיך נוהג אין גלות. דער צווייטער "סדר" איז שענער ווי דער ערשטער, ווייל ער ווערט געפּראַוועט אין אַ יום־טובדיקער אַטמאָספערע, נאָך 24 שעה יום־טוב ווי מען איז שוין אויסגערוט פון צוגרייטן דעם פסח און ס׳הערשט אין אים אַ געפיל פון דערהויבונג — מען גייט אַריבער מקודש לקודש.

נישט ווי אין אַנדערע ימים טובים, ווען דער יום־טוב ווערט געבערענגט פון דרויסן — פון שיל אַהיים (און סוכות — אין דער סוכה) — פסח קאָנצענטרירט זיך דער יום־טוב אין דער היים, און דער "סדר", וואָס איז דער הויפּט־פונקט, ווערט געפייערט ביים פאַמיליען טיש און די גאַנצע משפחה נעמט אָנטייל אין אים.

דער מנהג, ווי מען פירט זיך היינט, דאָס איינציקע משפחות נעמען זיך צוזאַמען צו פּראַוועז דעם סדר בשותפות — איז נישט געווען אָנגענומען אַמאָל ווען די משפחות זענען נאָך געווען גאַנצע — יעדע פאַמיליע האָט איינגעאָרדנט דעם "סדר" פאַר זיך און יעדער ראש־משפחה האָט "געקיניגט" אין זיין טעריטאָריע אַלס אַליינהערשער.

די, פון בני בית, וועלכע האָבן זיך געפונען אויסער דער היים, אין דער ווייט, האָבן געמאַכט די גרעסטע אנשטרענגונגען צוריקצוקומען אַהיים אויף פסח צום "סדר". נאָר די פלעצער פון די קינדער וואָס געפונען זיך "מעבר לים", בלייבן ליידיק. די מאַמע כאַפּט יעדעסמאָל אַ בליק צום ליידיקן בענקל, ווישט זיך די אויגן און האַלט איין ס׳געוויין, נישט צו זינדיקן חלילה און פאַרשטערן דעם יום טוב.

ביי „שפוך חמתך" ווען מען עפנט די טיר — קלאַפּט ביי איר ס׳האַרץ — אפשר וועט דער פעלענדער זון אָדער טאָכטער אַריינקומען צוזאַמען מיט אליהו הנביא.

דעם יום־טובדיקן טיש אָרדנט מען איין צוויי מאָל. ס׳ערשטע מאָל גרייט מען אים צו, צו דער צערעמאָניע מיט אַלע צודאַטן וואָס געהערן צום "סדר", און ערשט נאָכן ענדיקן דעם הויפּט־טייל פון דער הגדה, סערווירט מען דעם טיש ס׳צווייטע מאָל צו דער יום־טובדיקע סעודה.

די "קערה" שטייט אין מיטן טיש און אַלע באַשטאַנדטיילן זענען אויסגעשטעלט ווי מוסטערן אין שוי־פענצטער. יעדער טייל איז אַ סימבאָל און אילוסטרירט די דערציילונג פון יציאת מצרים און די באַפרייאונג פון שקלאַפעריי. די אור־אַלטע ערציילונג בלייבט תמיד פריש ווי ביי אַלטע לייט, וואָס געשעענישן, וועלכע האָבן פאַסירט אין זייער פריסטער יוגנט בלייבן אין זייער זכרון מיט דער גאַנצער שאַרפקייט און קלאָרקייט — קיין פרט גייט נישט פאַרלוירן.

ביי דער "קערה" ליגן ביידע סאָרטן מצות — שמורה פאַר די דערוואַקסענע און פשוטע פאַר די קינדער. ראָזשענקעס ווייַן פאַר ארבע כוסות ווערט צוגעגרייט פאַר די קינדער און ווייבער, זיי זאָלן זיך נישט אָנשיכורן.

מיט דעם מרור, כאָטש ער האָט שוין גוט אויסגעברענט די אויגן ביים צורייבן אים — איז מען נישט יוצא ביז ער ברענט נישט גוט אויס דעם גומען און מאָגן.

דער טאַטע זיצט אויף זיין בכבודיקן שטול, וועלכער איז גוט אויסגעבעט מיט קישנס, ווי עס פאַסט פאַר אַ "מלך". די גאַנצע סוויטע — ס"קעניגליכע" הויז־געזינט זיצן אַרום דעם טיש, און וואַרטן אויף זיין באַפעל.

דער "סדר" ווערט געפירט לויט די באַקאַנטע סימנים אין דער הגדה "קדש, רחץ", וועלכע ווייזן, ווי שילדן, די ריכטונג, מען זאָל נישט פאַרבלאָנדזעט ווערן.

אין "חדר" זענען די סמנים פאַרברייטערט געוואָרן: "קדש" — ווען דער טאַטע קומט אַהיים פסח ביינאַכט פון דער שיל, דאַרף ער זיך צואיילן און "קידוש" מאַכן, איידער די קליינע קינדערלעך ווערן אַנשלאָפן, א.ז.וו. ביז "נרצה" — "מען עסט און מען טרינקט און מען לאָזט וואויל גיין"...

דער ראש המשפחה פירט דעם קאַראַוואַן מוטיק און ענערגיש — ער שטעלט צוזאַמען די קערה גיסט אָן דעם

ווײַן אויף ״ארבע כוסות״ פאַרן גאַנצן בני־בית און טיילט די פאַרפליכטענדע קרייטעכצער ווי מרור, כרפס, חרוסת — זיין טיילן איז אָנגענומען ביי אַלע און קיינער מאַכט נישט קיין רעקלאַמאַציעס, אויסער ביים טיילן דעם מרור צובונטעוועט זיך פלוצים די מאַמע און פאָדערט דורכאויס מען זאָל ערגענצן איר פּאָרציע ביז ״אַ כזית״. זי ווייסט צוואַר נישט וויפל עס איז ״אַ כזית״ אָבער לויט איר אָפּשאַצונג איז עס אָנגעפער ווי אַנ־אַרבוז...

פון דעם מרור פאַרהיסט זי זיך און פאַרקייכט זיך, די טרערן שטיקן איר אין האַלדז, אָבער זי איז נישט מוותר — זי מוז מקיים זיין ״מצוות מרור״ כדת וכדין.

דער טאַטע לייענט די הגדה אויפן הויכן קול און ס׳גאַנצע בני־בית זאָגן נאָך אים. די פיר ״קשיות״ פרעגט דער יונגסטער זון אויף לשון קודש איבערגעטייטשט אויף יידיש, אָבער די איינלייטונג און קאמענטאַרן זענען בלויז יידיש. ס׳קינד הייבט אָן: ״טאַטע כ׳וועל דיך פרעגן פיר קשיות, די ערשטע קשיה״ — א.ז.וו. און ענדיקט: יעצט ענטפער מיר אַ תירוץ, און ווייזט אויס אונטערן איינדרוק פון רעוואלטירענדן גייסט פון דער הגדה פון איין זייט, און דער השפעה פון דעם ווײַן פון דער אַנדערער זייט, ענדיקט דער זון אויף אַ משונהדיקן אופן: אויב דו, וועסט מיר נישט פאַרענפערן וועל איך מיר אַליין פאַרענפערן...

דאָס זאָגן די ״הגדה״ איז נישט קיין פּראָבלעם ביי יודעי ספר, וואָס לשון קודש איז זיי נישט פרעמד, אָבער פאַר די, וועלכע זענען אַרויס פון ״חדר״ נישט צוקומענדיק אפילו צו זאָגן ״עברי״ ווי ס׳געהער צו זיין און פאַרשטייען נישט פירוש המילים — פאַר זיי איז די ״הגדה״ אַ גרויס אָפּקומעניש...

ס׳פאַרגרייזן און פאַרדרייען די ווערטער אין דער ״הגדה״ דורך ״עמי הארצים״, זענען ממש אַנ־אוצר אין יידישן פאָלקלאָר. לצים זענען מחבר פאַרשידענע אויסדרוקן און פאַרגרייזונגען און דערציילן זיי אין נאָמען פון באַקאַנטע עמי הארצים, וועלכע האָבן זיי בכלל נישט געזאָגט, אָבער די ״פירמע״ פון דעם ״עם הארץ״ גיט צו די ווערטלעך מער חן און פּיקאַנטעריע.

☆

חול המועד איז אַ האַלבער יום־טוב און אויך די וואָס אַרבעטן, באַמיען זיך צו ענדיקן די אַרבעט ביז האַלבן טאָג. נאָכמיטאָג, טוען אַלע אָן די יומטובדיקע מלבושים. אויך די בעל הביתטעס טוען נאָר די נויטווענדיקסטע אַרבעט. מען איז זיך נוהג צו שרייבן חול המועד בלויז קאַרטלעך און נישט קיין בריוו, כדי מקצר זיין ס׳שרייבן. די שורות שרייבט מען אין דער שיף, לשם שינוי, נישט ווי אינדערוואָכן.

די חול המועד טעג זענען פאַסענד אויף צוזאַמענטרעפן וועלכע ווערן איינגעאָרדנט דורך די שדכנים. בחורים, אויסגעפוצט אין זייערע בעסטע מלבושים, מיט אַ קליין רענצל אין האַנט פאָרן אויף ״בעשוי״ — באַגעגנען אַ געשדכנט מיידל — די חברה רופן עס, פאָרן ״אויפן יריד״.

זיי באַמיען זיך צו האַלטן די זאַך בסוד, גייען אַרויס דורך זייטיקע געסלעך צום בעל עגלה וואָס וואַרט אויף אַנ־אָפּגעשמועסטן פּלאַץ. טיילמאָל אַז דער קאַנדידאַט איז געצוואונגען אַדורכצוגיין אין געסל פאַר די אויגן פון די נייגעריקע שכינות טוט ער זיך אָן אין אַרבעטס־קליידער און די רעפּרעזענטאַנץ מלבושים בעהאַלט ער אין רענצל, און ערשט ביים וואָגן, טוישט ער זיי. אַנדערע פּרוּוון מאַסקירן די רייזע, אָנטוענדיק, אַנ־אַלטן אויבערמאַנטל אויף די שבתדיקע קליידער.

מיינסטנס בחורים, וועלכע קומען אָן צו שדכנים, זענען בית־מדרש בחורים, שומרי מצוות, וואָס ראַזירן זיך נישט, נאָר נעמען אַראָפּ די באָרד מיט טעכנישע און כעמישע מיטלען. חול המועד איז די זאַך פאַרבאָטן.

די האַלב באַוואַקסענע באָרד און דער אַלטער אויסגעריבענער אויבערמאַנטל ביי די אויסגעגלאנצטע שיך מיט דעם קראַוואַט און נייעם הוט — די גאַנצע פּורים קליידונג גיט צו נאָך מער לעכערליכקייט דעם גאַנצן גראטעסק בילד, ווי עס שפּיגלט זיך אָפּ אין די אויגן פון דעם זייטיקן צושויער און ברענגט אין פאַרלעגנהייט דעם אַזוי אויך צעמישטן, חתן־קאַנדידאַט.

דאָס היטן בסוד ס׳פאָרן אויף ״בעשוי״ איז אַ גרויס פּראָבלעם פאַר אַלע בחורים — יונגע און אַלטע. די יונגע אָנפענגער שעמען זיך פאַר די חברים און האָבן מורא זיי זאָלן נישט זיין צו שפּאָט אין זייערע אויגן אויב דער שידוך וועט נישט צושטאַנד קומען און זיי וועלן זיין געצוואונגען צוריקצוקערן אין זייער געזעלשאַפט.

די אַלטע קאַוואַלירן, וועלכע פאָרן יאָרן־לאַנג אויף ״בעשוי״ און וואַנדערן פון אָרט צו אָרט לויט די אָנווייזונגען פון די שדכנים — די גנבענען זיך אַרויס בסודי סודות פון שטעטל, כדי זייער שאַנד זאָל זיך נישט אַנטפּלעקן אין פאַל ווען זיי וועלן ווידער דורכפאַלן. יעדער דורכפאַל פאַרקלענערט זייערע שאַנסן. אויף זיי ווערט אויך געזאָגט, אַז זיי ״מעגן שוין הערן שפּילן״ — דאָס איז אַ צווײדייטיקער אויסדרוק, וואָס מיינט די, וועלכע זענען שוין אַריבער די דרייסיק. אַנ־אָבל, רחמנא לצלן, וואָס איז נאָך די ״שלושים״ מעג שוין הערן שפּילן, און דער בחור וואָס איז שוין אַריבער די ״שלושים״ — דרייסיק יאָר, מעג ער שוין הערן שפּילן... אויף זיין חתונה...

די וואָס דערנענטערן זיך צו די פירציק — זעלטענע פאַלן, אָבער אויך אַזעלכע גיבט עס — די ווערן שוין אויסגעמעקט פון די שדכנים ביכאַלעך און מען זאָגט אויף זיי, אַז ״זיי וועלן שוין שטאַרבן אין לייבצודעקל״ — ס׳הייסט אָהן אַ טלית. דער טלית איז דער קען צייכן פון אַ בעל־משפחה און אָהן אים קען מען נישט זיין קיין גלייכבאַרעכטיקער מיטגליד אין דער בעל בתישער געזעלשאַפט. דער טלית איז אַ פאַרבאַדינג צו פאַרשידענע כיבודים, ווי אַ וויכטיקע ״עליה״ צו דער תורה, דאַווענען פאַר ״עמוד״, זיצן אויבנאָן ביי אַ שמחה של מצווה אָדער חסידישע צוזאַמענטרעפן א.ד.גל.

נישט ווי די בעלי־משפחות, וואָס מיט די יאָרן ווערט זייער פּאָזיציע מער בכבודיק און רופן אַרויס דרך ארץ מיט די גראָע האָר אין דער באָרד — ביי די בחורים איז עס

פונקט פאַרקערט. מיט דער עלטער, ווערן זיי מער גרינגעשעצט און מיט דער צייט דערווייטערן זיי זיך פון די בעלי־בתים פון זייער עלטער, און געפונען זיך צוזאַמען מיט די קינדער פון די, מיט וועלכע זיי האָבן יונגערהייט געלערנט.

ביי איין סאָרט שמחה פאַרנעמען די אַלטע בחורים אַ בכבודיקן פלאַץ — דאָס איז ביי אַ ״פאַרשפיל״ — שבת פאַר אַ חתונה. די שמחה אין שבת הייבט זיך אָן מיטן ״אויפרוף״ — דער חתן איז ״עולה״ צו דער תורה און ווען דער חזן רופט אויס מיט אַ קלינגענדיק קול ״יעמוד החתן״ הייבט זיך אָן ס״באַוואַרפן״ — פון דער ווייבערישער שול וואַרפט מען אין דער ריכטונג פון חתן ניס און צוקערלעך, צו דער פרייד פון די קינדער וועלכע קנוילן זיך צונויף אויף דער פאָדלאָגע צו כאַפּן דאָס צעטרעטענע זיסוואַרג.

נאָכמיטאָג אָרדענט דער חתן איין ביי זיך אין הויז אַן אויפנאַמע — וואָס רופט זיך ״פארשפיל״, דאָס איז אַ געזעגענונגס־פעסט פאַר זיינע חברים, די בחורים. על פי רוב פאַרלאָזט דער חתן אויך ס׳שטעטל און גייט אַריבער אין וואוין־אָרט פון דער כלה, דאָרט הייבט ער אָן בויען זיין פאַמיליען נעסט און קלעבט זי צו, צו די פון די כלהס עלטערן.

ביי אַ ״פארשפיל״ באַקומען די אַלטע קאַוואַלירן זייער סאַטיספאַקציע פאַר דער גרינגשעצונג ביי אַנדערע געלעגנהייטן — ביי אַ ״פארשפיל״ זענען זיי די ״הויפּט מחותנים״ און ״ערן געסט״. זיי האָבן זיך שוין באַטייליקט אָנצעליגע מאָל ביי אַזעלכע שמחהס, האָבן שוין באַגלייט פיל חתנים און זענען באַקאַנט מיט די אַלע צערעמאָניעס און קענען אַלע ניגונים וואָס ווערן דאַביי געזונגען. דאָ זענען זיי די ״וועטעראַנען״, און זייער סטאַזש גיט זיי צו מער אָנזעען.

☆

אַ לעבהאַפטע באַוועגונג פון רייזענדע בחורים פון אַנ־אַנדערן סאָרט קומט אויך פאָר אין חול המועד. די זענען נישט קיין ״קאַנדידאַטן״, נאָר חתנים ממש, וואָס האָבן שוין דערגרייכט צום געשטרעבטן ציל און זיי פאָרן אויף די ״צווייטע טעג״ (יום טוב) צו דער כלה. זיי גייען מיט פאַריסענע קעפּ, שטאָלצע, אָנגעטון אין חתן מלבושים, פריילעך געשטימט, און זיי געזעגנען זיך פריינדלעך פון אַלע דורכגייער.

☆

פסח איז אַ יום טוב וואָס צייכנט זיך באַזונדערס אויס אין חומרות און איסורים, וועלכע האָבן זיך אָנגעזאַמלט און צוגעקלעבט צו אים אין לויף פון דורות. אויסער די, דורכן ״שלחן ערוך״ באַשטימטע איסורים, וואָס זייער ציל איז צו פאַרמיידן מען זאָל חס ושלום נישט נכשל ווערן מיט אַ ״משהו״ חמץ — האָט יעדער איינער נאָך צוגעגעבן פאַרשידענע אייגענע גזירות און סייגים, לויט זיין פאַרשטאַנד, ווי די ״הגדה״ זאָגט: כל המרבה, הרי זה משובח.

אַזוי ווי יעדער האָט געהאַט זיין אייגענעם איסורים־קאָדעקס און אים שטרענג אָפּגעהיטן גלייך ווי די פאַרפליכטעטע דינים — איז געווען אָנגענומען אַז פסח ״מישט מען זיך נישט״ — מען האָט נישט געגעסן איינער ביים אַנדערן און נישט געבאָרגט קיין כלים — אויך נישט ביי חברים קרובים און שכנים.

פאַרשטייט זיך אַז די דאָזיקע אָפּגעזונדערקייט האָט געהאַט אין זיך עלעמענטן פון גאווה, פון גרויסן זיך, און פּרואוו איבערליציטירן איינער דעם אנדערן מיט חששות און איסורים, אָבער עס איז אויך געווען דערין אַ פּרינציפּ נישט צו מאַכן קיין אונטערשיד צווישן מחמירים און מקילים, און כדי קיינעם נישט מבייש צו זיין, האָט מען באַשטימט איין כלל פאַר אַלעמען גלייך.

צווישן די אָנגענומענע איסורים איז אויך געווען דאָס נישט נוצן קיין געבראָקטע מצה צוליבן חשש, טאָמער געפינט זיך דערין חלילה אַ שטויבאַלע מעל און ביים בראָקן קען זיך מאַכן דערפון טייג און חמץ ווערן א.ז.וו. ״געבראָקטס״ האָבן געגעסן בלויז קינדער אין ספּעציעלע כלים. זקנים, וואָס זייערע ציין זענען געוואָרן אויסגעריבן פון עסן צענדליקער יאָרן מצות, האָבן זיך געפּייניקט אַ גאַנצן יום טוב, און זייערע אויסגעהוילטע קינבאַקן האָבן זיך געראַנגלט מיט דער פאַרדאַרטער מצה און בשום אופן נישט מסכים זי איינצוטונקען אין מילך אָדער טיי.

צוליב דעם נישט עסן קיין ״געבראָקטס״, האָט מען גאַנצע זיבן טעג פסח נישט געגעסן קיין ״קניידלעך״ ביז ״אחרון של פסח״, וואָס איז דער אַכטער טאָג, אַ צוגעגעבענער אין גלות. אין דעם טאָג האָט מען שוין אַראָפּגענומען אַביסל פון די חומרות פון אָרגינעלן פסח. אחרון של פסח האָבן שוין אַלע זיך דעלעקטירט מיט די ״קניידליך״, וואָס גאַנץ פסח האָט מען זיך געמוזט אָפּזאָגן פון זיי.

ס׳איז כדאי צו באַצייכענען, דאָס טראָץ די אַלע אויבנדערמאָנטע איסורים — און אפשר דווקא צוליב זיי — איז פסח געווען דער שענסטער און איינדרוקספולסטער פון אַלע ימים טובים און די אַלע באַשרענקונגען האָבן אים צוגעגעבן אַ באַזונדערן חן און אונטערגעשטראָכן זיין אייגנאַרטיקייט.

אונדזערע אַנטיסעמיטישע שכנים אין ברעזיוו

די וואָרצלען פון דעם יידן־האַס אין פוילן האָבן געצויגן זייער יניקה הויפּטזעכליך פוןווירטשאַפטליכע און רעליגיעזע קוועלן.

די ווירטשאַפטליכע סיבה איז געקומען פון קנאה מצד די פּוילישע שטעטישע איינוואוינער, די א.ג. "מיעשטשאַנעס" וועלכע האָבן נישט פאַרגונען די יידן פאַר זייער איניציאַטיוו, פלייסיקייט און זייער צופּאַסונג פעאיקייט, וואָס טראָץ די שווערע באַגרעניצונגען און דיסקרימינאַציעס קעגן זיי האָבן זיי פיל געווירקט און בייגעשטייערט צו דער עקאָנאָמישער אַנטוויקלונג פון פוילן.

דער צווייטער קוואַל פון יידן־האַס איז געווען דער פּוילישער קלער — די גלחים, וועלכע האָבן פאַרשפּרייט דעם אַנטיסעמיטישן גיפט און געהעצט קעגן די יידן, אויסנוצנדיק דעם קירכע־פּאָדיום וואָס איז געשטאַנען צו זייער פאַרפירונג. זייער השפּעה איז געווען באַזונדערס גרויס אויף דעם פּראָסטן פאָלק און אויף דער דאָרפישער באַפעלקערונג — די פּרימיטיווע פויערן, וואָס זענען געווען דער רוב פון דער פּוילישער באַפעלקערונג.

אין דעם זין איז אונדזער שטעטל נישט געווען קיין אויסנאַם פון אַנדערע שטעטלעך אין לאַנד.

איינע פון מיינע ערשטע זכרונות פון די קינדער־יאָרן, איז דער פּאָגראָם אין ברעזיוו, וואָס איז דורכגעפירט געוואָרן אין יאָר 1918, ווען פוילן האָט צוריקבאַקומען איר זעלבסטשטענדיקייט. דערשראָקענע יידן זענען אַרומגעלאָפן זיך באַהאַלטן ביי פריינדליכע פּאָלאַקן און ווייניקע האָבן געעפנט זייערע טירן פאַר די הילפלאָזע. אונזער משפּחה האָט אויסבאַהאַלטן אַ פּוילישער פריינט, אַן־אנשטענדיקער מענטש, מיטן נאָמען פּאָדגורסקי.

איך האָב זיך אַרויסגעגנבעט פון באַהעלטעניש און בין געלאָפן אין רינק, דאָרט האבך זיך אַוועקגעשטעלט אין אַ זייט און געזען ווי די כוליגאַנעס האָבן אויפגעבראָכן יידישע געשעפטן, אַרויסגעשלעפּט סחורות און זיי אויפגעלאָדנט אויף זייערע וועגענער. געבליבענע סחורה, וואָס זיי האָבן מער נישט געקענט נעמען מיט זיך האָבן זיי פאַרניכטעט, כדי דער ייד זאָל נישט קענען מער געניסן דערפון.

אונדזער געשעפט איז נאָך געווען ביז דאַן, גאַנץ. מיין מוטער הי״ד איז געלאָפן מיך זוכן און האָט מיך געפונען שטיין ביי אונדזער געשעפט. אין דעם מאָמענט איז פאַרבייגעגאַנגען אונדזערס אַ באַקאַנטער — אַ פּוילישער אינזשיניער און מיין מוטער האָט מיט תחנונים אים געבעטן ער זאָל אָפּראַטעווען אונדזער פאַרמעגן און דערקלערן די פּאָגראָמטשיקעס, אַז דאָס געשעפט געהער צו אים, אָבער ער האָט אָפּגעוואָרפן די מאַמעס בקשה.

יעדע אַנטי יידישע געשעעניש אין לאַנד — און אַזעלכע געשעענישן האָבן אין יענער צייט נישט געפעלט — האָט געהאַט אַ טיפן אָפּקלאַנג אויך ביי אונדז אין שטעטל און אַרויסגערופן אַ דערדרוקענדע שטימונג ביי די יידן, וועלכע האָבן דערפילט די זיך דערנענטערענדע געפאַר.

דאָס פּוילישע מיליטער אונטער דער קאָמאַנדע פון גענעראַל ראַיאַ, האָט דורכגעפירט אַ פּאָגראָם אין לעמבערג און דערמאָרדעט דאָרט פיל יידן, מיט דעם "מאָטיוו", דאָס זיי האָבן געגאָסן פון די פענצטער הייס וואַסער אויף די קעפּ פון די סאָלדאַטן...

דער פלאָצקער רב איז בעסטיאַליש דערמאָרדעט געוואָרן דורך פּוילישע סאָלדאַטן, וועלכע האָבן אים גיטראָפן אינם בית מדרש אָנגעטון אין טלית און תפילין — צוליב דעם ווייל ער סיגנאַליזירט מיט זיי צו דער באָלשעוויסטישער ארמע...

הגם די דאָזיקע אָנזיניקע רשעותדיקע מעשיות זענען פאַרשפּרייט געוואָרן דורך ציניש העצער, האָט אָבער דער פּרימיטיווער המון געגלויבט אין זיי. די שמועות האָבן זיך שנעל צעטראָגן און אָנגעקומען ביז צו אונדז אין שטעטל און אויך אין אונדזערע בתי תפילה זענען אַריינגעקומען פּוילישע "פּרייוויליקע" מיט ביקסן אויף די אַקסלען און געזוכט שפּיאָנען...

נאָכן טויט פון פּוילישן מנהיג, מאַרשאַל פּילסודסקי, האָט דער ווירטשאַפטליכער קאַמף קעגן די יידן, אָנגענומען אַ שאַרפן כאַראַקטער, מען האָט אויסגערופן אַ בויקאָט אויף די יידישע געשעפטן, און פּיקעטן פון פּוילישע סטודענטן און אונטערוועלטס־לייט האָבן זיך אַוועקגעשטעלט ביי זיי, כדי נישט אַריינצולאָזן קיין קריסטליכע קונים.

ווי געזאָגט, איז די שנאה צו יידן געווען איינגעוואָרצלט נישט בלויז ביים פּשוטן פאָלק, נאָר אויך אין די קרייזן פון דער אינטעליגענץ, איז זי געווען נישט ווייניקער ברוטאַל. ס׳געדענקט זיך נאָך דער פאַל פון פאַרקויפן פיש אויס "אידעאָלאָגישע" און "פּאַטריאָטישע גרונדן, וואָס עס האָט אָרגאַניזירט אין שטעטל פאַר די קריסטליכע חגאות — אַ באַקאַנטער רעזערוו אָפיציר. דער פאַרשוין האָט אַליין זיך פאַרנומען מיט דער גרויסער "מצווה", וואָס איר גאַנצע כוונה איז געווען צו באַטרעפן אייניקע אָרעמע יידן, וואָס דאָס איז געווען זייער איינציקע פּרנסה. די פיש זענען עולה לגדולה געוואָרן און זייערע פאַרקויפער האָבן זיי אַ נאָמען געגעבן "אקאַדעמישע פיש", ווייל זיי זענען פאַרקויפט געוואָרן דורך נאָך אַזעלכע אַקאַדעמיקער־כוליגאַנעס ווי ער.

מען קען אויך נישט פאַרגעסן די טעטיקייט פון סענאַטאָר ביאַלי און זיינע בנים צו באַזייטיקן די יידן פון שטעטל.

ברעזיוו האָט זיך אויך געקענט יחוסן מיט אַזאַ "צאַצקע", ווי דער דירעקטאָר פון גימנאַזיום מראַזאָווסקי וואָס פלעגט דערגיין די יאָרן די יידישע שילער מיט זיינע גראָבע זידל ווערטער ווי פון אַ שיכורן אונטערוועלטניק. איך וועל דערמאַנען בלויז איין פאַל פון אַ סאַך, כדי צו געבן אַ באַגריף איבער זיין אויפירונג.

איינמאָל האָט ער באַפוילן דער שילערן פינקל (שרה) טייך הי"ד, דאָס זי זאָל שטיין אונטער דער טיר און נישט אַריינקומען אין קלאַס. ווען דאָס מיידל האָט אים געפרעגט: "הער דירעקטאָר, פאַרוואָס?" האָט ער איר געענטפערט: ווייל דו ביסט אַ פאַרשיווע יידישקע!

אין יאָר 1938 האָט מין פאַרשפרייט אין ברעזיוו אַ בלבול אויף דעם איינציקן יידישן לערער — דער איידעלער פּרופ' פרידל, קארן, דאָס ער האָט באַליידיקט די קריסטליכע רעליגיע. אין דער פּאָליציי איז שוין געווען אפילו צוגעגרייט אַן־אַרעסט באַפעל פאַר פּרופ' קארן. צווישן דער יידישער באַפעלקערונג האָבן דערפון געוואוסט בלויז יחידי סגולה. אַ דאַנק די ענערגישע אינטערווענץ ביי די אַנטשפּרעכענדע רעגירונגס אינסטאַנצן דורך דעם איבעראַל געאַכטעטן געוועזענעם ראש הקהל — ד"ר שמואל זעלנפריינד זכרונו לברכה, איז געלונגען די פיינפולע און אונזיניקע באַשולדיקונג צו באַזייטיקן. לויט די צירקולירענדע קלאַנגען, איז דער מחבר פון דעם נידערטרעכטיקן בלבול, געווען מראַזאָווסקי אַליין.

כ'וועל נישט אויסרעכענען דאָ די אַלע פּאָגראָמטשיקעס און אַנטיסעמיטישע כוליגאַנעס אין שטעטל, זיי זענען זיכער נישט ווערט דעם כבוד מען זאָל זיי דערמאַנען — אויף אַזעלכע איז ביי יידן אָנגענומען צו זאָגן: ימח שמם!

די יידישע שילער אין דער עלעמענטאַר שולע האָבן נאָך מער געליטן ווי אין גימנאַזיום. די תלמידים אין גימנאַזיום זענען געקומען פון דער עליטע פון דער פּוילישער באַפעלקערונג און אין דער פאָלקס שולע האָבן געלערנט אַלע שטעטישע קינדער, צווישן זיי פון דער נידריקסטער שיכט. לויט ווי ס'איז געווען איינגעפירט אין די פּוילישע שולן אין יענער צייט, האָט אַ שילער וועלכער האָט באַקומען אַ נאָטע "נישט גענוגנד" אין איינים פון די וויכטיקע געגנשטאַנדן — איז ער איבער געבליבן אין דער זעלבער קלאַס אויף נאָך אַ יאָר. דאָס האָט זיך איבערגעחזרט אין משך פון עטליכע יאָר ביז די דורכגעפאַלענע זענען געגאַנגען לערנען אַ פאַך און זענען אַריבער איז אַ נאַכט־שול פאַר האַנטווערקער. צווישן די שילער פון די פּרימיטיווע שיכטן פון דער פּוילישער באַפעלקערונג האָבן נישט געפעלט אַזעלכע "גאונים" וואָס זענען געזעסן עטליכע יאָר אין דער ערשטער און צווייטער קלאַס און זענען שוין געווען דערוואַקסענע "שקצים" און האָבן אָפּגעטון געברענטע צרות די יידישע תלמידים וועלכע זענען נאָך געווען קינדער פון זעקס־זיבן יאָר.

נאָך דערצו וואָס די פּוילישע שילער זענען געקומען אין שול באַלאָדנט מיט יידן־האַס, וואָס זיי האָבן געברענגט פון דער היים, זענען זיי נאָך געהעצט געוואָרן קעגן די יידן דורך אַ גרויסן טייל פון די לערער און אַ יעדער יידישער שילער וואָס האָט עס דורכגעמאַכט קען פיל דערציילן פון זיינע איבערלעבונגען אין דער מלוכהשער שולע. די יידישע קינדער זענען געזעצט געוואָרן אין די לעצטע בענק און אויף די לעקציעס האָבן זיי זיך געמוזט צוהערן צו די שפּאָטישע רשעותדיקע באַמערקונגען פון די אַנטיסעמיטישע "ערציער".

☆

איך וויל דאָ נאָך דערמאַנען צוויי געשעענישן וואָס האָבן פּאַסירט אין די ענדע דרייסיקער יאָרן, וועלכע האָבן געקענט פאַראורזאַכן גרויסע צרות פאַר די יידן אין שטעטל און צום גליק איז געלונגען זיי אויסצומיידן.

איינער פון די יונגע אַנטיסעמיטישע כוליגאַנעס האָט אויף מיר געדראָט דאָס ער וועט אַראָפּברענגען אין שטעטל אויף אַ רעפּעראַט דעם טרויעריק באַרימטן אַנטיסעמיטישן אויסוואורף, וועלכער האָט מיטגעאַרביט מיט די נאַציס — דעם גלח טשעצ'יאַק, וואָס בלויז זיין נאָמען האָט אַרויסגערופן אַ פחד ביי די יידן. איך האָב זיך גלייך פאַרשטענדיקט מיט צוויי יידישע טעטיקע עסקנים אין שטעטל — ד"ר שמואל הערציק און מענדל טרינטשער — הי"ד.ביידע זענען געווען גוט באַפריינדעט מיטן דירעקטאָר פון דער מלוכה באַנק און פירער פון דער נאַציאָנאַליסטישע פּאַרטיי אין ברעזיוו — גלח ביעלאַווסקי. דער גלח איז נישט געווען קיין גרויסער "אוהב ישראל" און האָט, ווי געזאָגט, געהערט צו דער ענדעקישער פּאַרטיי, אָבער ער איז געווען אַן־אַנשטענדיקער מענטש און האָט צוגעזאָגט, אַז ער וועט שוין זאָרגן דערפאַר דאָס דער אַנטיסעמיטישער העצער זאָל נישט אויפטרעטן עפנטליך אין ברעזיוו. ער האָט געהאַלטן וואָרט און ווען די יונגע רשעים האָבן אַראָפּגעבראַכט דעם העצער — האָט ביעלאַווסקי אים נישט דערלויבט אויפצוטרעטן אין דעם "סאקאל" זאַל. ער האָט באַגרינדעט זיין געגנערשאַפט דערמיט דאָס דער אויפטריט פון אַזאַ עקסטרעמען אַנטיסעמיט קען דערפירן צו אַ פּאָגראָם. אויסער דעם — האָט ער צוגעגעבן — איז דער אַנטיסעמיטישער באַוואוסטזיין אין שטעטל, גענוג שטאַרק און ס'איז נישט נויטיק קיין אימפּאָרט פון דרויסן... דערמיט איז ער אָן ספק גערעכט געווען...

דאָס צווייטע געשעעניש, אין וועלכן איך האָב געהאַט אַ געוויסע ראָלע דערין — איז צוואַר געווען אַ פּערזענליכע געשיכטע, אָבער אויך דער פאַל, האָט געקענט ברענגען מיט זיך שווערע קאָנסעקווענצן פאַר דער גאַנצער יידישער געמיינשאַפט.

אין איינעם אַ פרייטיג, צוריקקומענדיק פון מיין וועכנטליכער רייזע, האָבן געוואַרט ביי מיר אין שטוב ר' יעקב יואל וואָלקער מיט זיין פרוי און האָבן, מיט טרערן אין די אויגן, מיר דערציילט, דאָס זייער עלטסטער זון וואָס האָט געהאַנדלט מיט אַלט־אייזן — חיים יצחק, איז אַרעסטירט געוואָרן אונטער דער באַשולדיקונג, אַז ער האָט געקויפט אַ געגנשטאַנד, וואָס איז אַרויסגעגנבעט געוואָרן פון דער קירכע.

דאָס פּאָרפֿאָלק האָט מיר פֿאַרזיכערט אין דער אומשולדיקייט פֿון זייער זון, אונטערשטרייכנדיק: אמת, דער גנב, אַ יונגער פּאָלאַק, האָט אָנגעבאָטן פֿאַר זייער זון ער זאָל קויפֿן די גניבה, אָבער ער האָט זיך אַנטזאָגט דערפֿון, חושד זייענדיק, אַז די זאַך האָט אַ שייכות מיט דער קירכע די עלטערן האָבן מיך געבעטן כ׳זאָל אינטערווענירן אין דער פּאָליציי מען זאָל דעם זון באַפֿרייען.

אין דער זעלבער צייט איז אַרייַנגעקומען צו מיר דער באַקאַנטער אַדוואָקאַט ד״ר הערמאַן פּעט און דערציילט וועגן שושקערייען צווישן די פּאָלאַקן, אַז די יידן האַנדלען מיט הייליקע חפֿצים געגנבֿעטע פֿון דער קירכע. ווייזט אויס אַז אַ געהיימע האַנט האָט שוין געמישט אין דעם ענין און געהאָפּט אויסצונוצן דעם בלבול כדי זיך אָפּצורעכענען מיט די יידן.

מיט אַ שווער האַרץ בין איך ערשינען אין דער פּאָליציי קאָמאַנדאַטור און גענומען אויפֿקלערן די אומשולד פֿון דעם אַרעסטירטן בחור. צו מיין מזל און צום מזל פֿון דעם באַשולדיקטן, איז מיר צוהילף געקומען אַן־אנשטענדיקער באַקאַנטער פּאָליציאַנט מיטן נאָמען אורבאַנסקי, וועלכער האָט באַקומען די אויפֿגאַבע דורכצופֿירן אַ גרונדליכע אויספֿאָרשונג, כדי פֿעסטצושטעלן דעם אמת.

דער פּאָליציאַנט האָט גענומען דעם גנב אויף אַ שטרענגן פֿאַרהער און יענער האָט זיך צוזאַמענגעבראָכן און מודה געווען, אַז ער האָט דעם ייד איבערהויפּט גאָרנישט פֿאַרקויפֿט, און דעם געגנבֿעטן אַרטיקל האָט ער באַהאַלטן, אָנווייזנדיק ס׳אָרט וואו די גניבה געפֿינט זיך. חיים יצחק איז גלייך באַפֿרייט געוואָרן און איז נאָך אָנגעקומען אין בית מדרש צו ״קבלת שבת״.

פֿון די אויבן דערציילטע פֿאַלן, קען מען זיך לייכט שאַפֿן אַ בילד, ווי די זיכערהייט פֿון די יידן אין יענער צייט, איז געווען אָפּהענגיק פֿון נסים, און יעדער בלבול אָדער סתם אַ שמועה, אפֿילו די לעכערליכסטע, האָט אין איין מאָמענט געשטעלט אין געפֿאַר אַ גאַנצע קהילה.

וועגן באַקאַנטע פֿאַלן פֿון מיטאַרבעט פֿון אַ טייל פֿון דער פּוילישער באַפֿעלקערונג מיט די דייטשע רוצחים בעת דער אָקופּאַציע, און פֿון רציחות פֿון אומגליקליכע געראודפֿטע יידן דורך ברעזיווער פּאָלאַקן, האָבך שוין דערציילט אין דעם קאַפּיטל וועגן מיין באַזוך אין ברעזיוו נאָכן קריג. פֿאַרשטייט זיך, אַז איך האָב אויך געבראַנגט די פֿאַלן פֿון מענטשליכער אויפֿירונג מצד די פּוילישע איינוואוינער, פֿאַלן וואָס זענען ליידער געווען זער זעלטענע.

צו אונדזער אומגליק זענען נישט געבליבן קיין יידן, וועלכע זאָלן קענען אָפּגעבן פֿאַרלעסליכע עדות איבער דער אויפֿירונג פֿון די ברעזיווער פּאָליאַקן בעת דער פֿאַרניכטונגס־אַקציע פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג אין שטעטל און אויך וועגן דער צייט נאָך דער אַקציע ווען איינצלנע יידן האָבן זיך געפּרואווט אויסבאַהאַלטן פֿאַר די מערדער און געזוכט הילף ביי זייערע שכנים. אָבער, ווי געזאָגט, פֿון די געבראַנגטע פֿאַלן אויף אַן־אַנדער אָרט און די אויבנדיקע שילדערונגען — קענען מיר באַקומען אַ גאַנץ קלאָר בילד און מען נויטיקט זיך נישט מער אין קיין פּירושים.

אברהם לעוויטע

די יוגענט באַוועגונגען אין ברעזיוו

איינע פון די וויכטיקסטע טעמאַטן, וועלכע מיר האָבן געזאָלט ווידמענען פיל פּלאַץ אין אונדזער יזכור בוך און לײַדער איז אונדז נישט געלונגען עס אויסצופירן — איז די נישט־דערציילטע געשיכטע איבער די יוגנט באַוועגונגען אין שטעטל.

אין אייניקע קאַפּיטלען וואָס פאַרנעמען זיך מיט אַנדערע ענינים, ווערן די דאָזיקע באַוועגונגען דערמאַנט דרך אגב, און וואָס ער פעלט אונדז, איז אַן־אומפּאַסענדע שילדערונגען איבער דער געבענטשטער טעטיקייט פון די באַוועגונגען, ווי זיי האָבן עס זיך פאַרדינט.

די ציוניסטישע יוגנט־באַוועגונגען, וועלכע האָבן עגזיסטירט אין שטעטל במשך פאַרשידענע תקופות, זענען געווען: "השומר הצעיר", "גורדוניה", בית"ר", "עקיבא", "השומר הדתי". אויסער זיי, זענען געווען אויך אָרטאָדאָקסישע יוגנט־באַוועגונגען: "צעירי אגודת ישראל און "פרחי אגודת ישראל".

די "פאַראיינען" און "לאָקאַלן" פון די באַוועגונגען, האָבן געדינט אַלס היים, פאַר דער יידישער יוגנט אין שטעטל און זענען געווען פאַר איר, דאָס וואָס די בתי תפילה און "שטיבלעך" זענען געווען פאַרן פריערדיקן דור, באַזונדערס ווען מען נעמט אין אַכט, דאָס אין די מלוכה־שולן האָט געהערשט אַ שווערע אַנטיסעמיטישע אַטמאָספערע און אויך די גאַס איז געווען פיינדלעך און אַגרעסיוו געגן די יידן.

אויסער זייער קולטורעלער טעטיקייט און לערנען עברית — דאָס, וואָס ווי געזאָגט, האָבן מיר שוין דערמאַנט אויף פאַרשידענע שטעלן אין אַנדערע פרקים, זענען די "פאַראיינען" פון די יוגנט אָרגאַניזאַציעס געווען אַ פּלאַץ, וואו עס עס האָבן פאַרברענגט און זיך באַגעגנט יוגנטליכע פון פאַרשידענע קלאַסן און שיכטן, און עס האָט זיך געשאַפן צווישן זיי אַ געזעלשאַפטליכער קאָנטאַקט.

עס האָט זיך אויך געשאַפן אַ געגנזייטיקע השפעה צווישן די, וועלכע זענען געקומען פון חסידישע הייזער — בית־מדרש און ישיבה בחורים, און די גימנאַזיום שילער, וועמענס קולטורעלער באַזיס איז געווען אַ וועלטליכער.

מיר האָבן נישט באַשריבן די דערציאונגס־טעטיקייט פון די חלוצישע באַוועגונגען צו "הכשרה" פון זייערע חברים און דאָס עולה זיין קיין ארץ ישראל פון עטליכע צענדליק יוגנטליכע, יונגלעך און מיידלעך, פון די בעסטע פון דער שטעטישע יוגנט, וועלכע זענען ניצול געוואָרן פון גיהנום און האָבן בייגעשטייערט צום אויפבויען ס׳לאַנד.

די ווייניקע סערטיפיקאַטן, וואָס די בריטישע מאַנדאַט רעגירונג האָט צוגעטיילט מיט אירע רשעותדיקע באַגרעניצונגען, זענען געווען ווי אַ טראָפּן אין ים, פאַר די צענדליקער טויזנטער וועלכע האָבן געוואַרט אויף זיי. די איינצלנע גליקליכע, וועלכע האָבן זיי באַקומען, האָבן געווינען ס׳גרעסטע געווינס — זיי האָבן געווינען ס׳לעבן.

איך געדענק די עליה קיין ארץ ישראל פון יפה איינציגער ז"ל. דאָס איז געווען קורץ פאַרן קריגס אויסברוך. די שטימונג ביי די יידן אין פוילן איז געווען אַ דערדריקענדע.

ביים אויטאָבוס וואָס איז געשטאַנען אַנטקעגן דעם קליינעם פּאַרק, האָבן זיך צענויפגעזאַמלט פריינט, פאַמיליע און חברים פון דער "גורדוניה" און סתם דורכגייער יידן, וועלכע האָבן זיך צוגעשלאָסן צו די, וועלכע זענען געקומען זיך געזעגנען.

אַלע זענען געווען שטאַרק גערירט. טרערן זענען געשטאַנען אין פיל אויגן. אַ געפיל פון פרייד געמישט מיט קנאה האָט געהערשט ביי די געבליבענע. כ׳וועל נישט פאַרגעסן דעם מאָמענט ווען דער אויטאָבוס האָט אָנגעהויבן צו רירן — אַ ספּאָנטאַן געזאַנג פון "התקוה" איז אויסגעבראָכן אויף איינמאָל. דורכגייענדע פּאָלאַקן זענען שטיין געבליבן אויפן פּלאַץ, און די צינישע אויסדרוקן אויף זייערע פנימער זענען פאַרשוואונדן אין אָנבליק פון דעם רעספּעקטפולן מאָמענט.

מיר זענען צוריק אַהיים גרופּנווייז, אויפגעברויזט פון דער שטורמישער איבערלעבעניש. די מעכטיקייט און קראַפט וואָס ארץ ישראל האָט אויסגעשטראַלט אויף אונדז פון דער ווייטנס, האָבן אויסגעגלייכט אונדזערע רוקנס אויף אַ קליינע ווײַלע.

ס׳וואָלט זיך געניטיקט צו דערציילן איבער דער רעטונגס־עליה און איבער די חלוצישע באַוועגונג וועלכע האָבן זיך דורכגעפירט און ערצויגן דערצו.

באַזונדערס וואָלטן מיר געדאַרפט ווידמענען אַן־אָפּשאַצונג איבער דעם ציוניסטישן קלוב "בית יהודה" וואו עס האָט זיך קאָנצענטרירט די ציוניסטישע טעטיקייט אין שטעטל פון אָנפאַנג אָן; אין זיינע ראַמען האָבן געווירקט די יוגנט אָרגאַניזאַציעס און האָבן אויסגענוצט די לאָקאַלן וואָס די פאַרוואַלטונג האָט געשטעלט צו זייער דיספּאָזיציע.

לײַדער איז אונדז נישט געלונגען אָנצוזאַמלען קיין מאַטעריאַל דאַוועגן (אויסער איין באַשרייבונג איבער דער "גורדוניה" פון מ. בנק) און מיר זענען געצוואונגען זיך צו באַגנוגן מיט בילדער, וועלכע מיר האָבן אויפגעזאַמלט ביי אונדזערע שטעטישע, און דאָס אויך אין אַ באַגרעניצטע צאָל.

אויסער די ווייניקע ניצול געוואָרענע, וועלכע געפונען זיך אויף די בילדער — דער גרעסטער טייל פון דער דאָזיקער יוגנט, וועלכע מיר זעען דאָרט — זענען אומגעקומען בעת דער שרעקליכער קאַטאַסטראָפע וואָס האָט געטראָפן אונדזער פאָלק.

משה באנק (פיינגאלד)

ציוניסטישע־חלוצישע יוגנט אָרגאַניזאַציע ״גורדוניה״ אין ברעזיוו

קליין איז געווען אונדזער שטעטל און זיך נישט אָנגעזען אויף דער אַלגעמיינער און יידישער מאַפּע. אין יידישן פאָלקלאָר רופט מען אַזאַ שטעטל ״גרויס ווי טל ומטר״ ד. ה. ווי די ווערטער ״טל ומטר״ זענען אבגעדרוקט אין סידור אין קלאַמערן מיט קליינע אותיות. כדי צו פאַרשטאַרקן דעם פאַרגלייך, האָט מען צוגעגעבן — ״ווי אין אַ קליין סידורל״.

אויפן געביט פון נאַטור און לאַנדשאַפט האָט זיך אונדזער שטעטל נישט געהאַט וואָס צו שעמען אין פאַרגלייך מיט פיל אַנדערע שטעטלעך, מער באַקאַנטע דערפון.

ליגנדיק נאָענט צו די קאַרפּאַטן איז עס געווען אַרומגערינגלט מיט סאָסנע־וועלדער און מיט מילדע בערג, און טייכלעך האָבן געשטראָמט דורך די ברייטע פרוכטבאַרע פעלדער.

די יידן אין שטעטל זענען געווען פרומע, צום גרעסטן טייל חסידים פון דער ריזשינער דינאַסטיע און די אַנדערע — חסידים פון די סאַנדזער רביים און זייער אָבצווייגונגען. נישט פיל ״משכילים״ און אָנהענגער פון פאַרגעשריטענע אידעען זענען געווען צווישן זיי. אינטעליגענץ, ווי אַדוואָקאַטן, דאָקטוירים א. א. האָט מען געקענט אויף די פינגער ציילן.

דאָס איז געווען דער צושטאַנד אין די 20־ער יאָרן, ווען ציוניסטישע און חלוצישע אידעען האָבן אָנגעהויבן אַריינצודרינגען אין שטעטל דורך דער פאַרמיטלונג פון צייטונגען, בראָשורן, רעדנער און אַגיטאַטאָרן וואָס האָבן זיך אָפּגעגעבן מיט ציוניסטישע טעטיקייט.

די יוגנט איז פאַקטיש געווען נאַציאָנאַל געשטימט. דאָס נאַציאָנאַלע באַוואוסטזיין האָבן די יידישע מוטערס איינגעפלאַנצט ביי זייערע קינדער אין זייער פריעסטער יוגנט ווען זיי האָבן זיי געלערנט ״מודה אני״ און ״קריאת שמע״ און אין זיי אַריינגעברענגט דעם גלויבן און טראַדיציע און די עמאציאָנעלע און היסטאָרישע פאַרבינדונג מיט דעם יידישן פאָלק. דערנאָך האָט ס׳קינד געלערנט אין חדר, חומש און נ״ך און זיך דערוואוסט אַז זיין פאָלק האָט אַ רייכע געשיכטע און עס האָט אַמאָל געלעבט אַלס פריי פאָלק אין זיין אייגן לאַנד און אויף זיין אייגענעם באָדן.

אַרום זיך אין שולע, אויף דער גאַס, האָט מען נאָר געהערט פון די פוילישע שכנים: ״זשידעס — קיין פּאַלעסטינע״. כמעט יעדעס יידישע קינד האָט געקענט די יידישע מאַרטיראָלאָגיע, דעם פיין און לייד פון אונדזער פאָלק און געהערט פון די צענדליקער טויזנטער יידן וואָס זענען אומגעקומען אויף ״קידוש השם״ און אין די שפּעטערע יאָרן — פון פּאָגראָמען און פאַרשידענע שיקאַנעס.

אַ גרויסער טייל פון אָט דער יוגנט זענען געווען רייף אויפצונעמען די ציוניסטיש־חלוצישע אידעען, וואָס האָבן פון זיי פאַרלאַנגט זיך פאַרצובערייטן צו עליה קיין ארץ ישראל, בעראַרבעטן דאָרט די ערד און העלפן שאַפן אַ נייע יידישע געזעלשאַפט, אָהן די נעגאַטיווע מידות וואָס האָבן זיך צוגעקלעפּט צו אונדז אין גלות.

די ערשטע ציוניסטישע יוגנט אָרגאַניזאַציע אין שטעטל איז געווען ״השומר הצעיר״, וועלכע איז ענטשטאַנען אין 1924 און אין אַ קורצער צייט אַרום האָט זיך די אָרגאַניזאַציע אויפגעלעזן אין רעזולטאַט פון דעם קריזיס וואָס האָט געהערשט אין דער ציוניסטישער באַוועגונג צו יענער צייט. אייניקע יאָר האָט נישט עגזיסטירט קיין שום ציוניסטישע יוגנט אָרגאַניזאַציע אין שטעטל. אין 1928 איז ענטשטאַנען די ערשטע קבוצה פון ״גורדוניה״ אויפן נאָמען פון דער מוסטער־פערזענליכקייט א. ד. גורדון, וועלכער האָט געפּרעדיקט פאַר ״דת העבודה״, און זיין לאָזונג איז געווען ״מיט דער אידעע פון אַרבעט זענען מיר געשלאָגן געוואָרן און מיט דער אידעע פון אַרבעט וועלן מיר געהיילט ווערן״.

די ערשטע וואָס האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין דער ״גורדוניה״ זענען געווען: מרדכי מענער מרדכי שערץ הערש ווענדלינגער, הערש מלך שפינדלער, דרעזא קרענצלער הי״ד און יבל״א: מינה שערץ ווערלאַ שערץ, אסתר לוי, סונקה שפינדלער, שלמה ווייס און דער מחבר פון דער דאָזיקער רשימה. עס זענען וואַרשיינלעך געווען נאָך אַנדערע אָבער נאָך אַזאַ לאַנגע צייט איז זיי שווער צו געדענקען. נאָך אַ קורצער צייט האָבן זיך אָנגעשלאָסן אסתר און יוסף איינציגער, משה גרין, יוסקה ווייס, שאול רייך חייקע פּייט. פון די אומגעקומענע: די שוועסטערן רעכאַ און אַדעלאַ רייך, אַנדאַ און דולאַ דילער, מאניע פידערער, שיינדל צוקערמאַן,ביילע צימעט, גענקע לאַכמאַן, לאה פינקאַס, שרה אברהם, אסתר רעסלער, סונקה ווילנער הי״ד און אַנדערע.

דער סניף איז געווען פיל מיט הייטערקייט און לעבן און עס האָט זיך אין אים געפירט אַ פאַרצווייגטע טעטיקייט. די גרופּן זענען אָרגאַניזירט געוואָרן לויטן עלטער און עס זענען דאָרט פאָרגעקומען ״שיחות״ און פאָרלעזונגען איבער ציוניזם און די פאַרשידענע שטרעמונגען און אים, אידעאָ־

לאַגיע פון ״גורדוניה״ יידישע געשיכטע, די לאַגע פון די יידן אויף דער וועלט, העברעאישע ליטעראַטור און אַלץ וואָס איז פאַרבונדן מיט פאַרווירקליכן די ציוניסטישע אידעע און ארץ ישראל.

צוזאַמען מיט דער ציוניסטישער טעטיקייט האָט מען געשטרעבט אויך צו פאַרטיפן די אַלגעמיינע בילדונג פון די חברים. נאָך דער טאָג־טעגליכער ערציערישע און קולטורעלע טעטיקייט האָט זיך געהערט אין דער גאַנצער געגנט אַרום דעם סניף, דאָס זינגען און ״האראַ״ טאַנצן פון דער יוגנט. זומער האָט זיך געפירט אַ גרויסער טייל פון דער טעטיקייט אין דער נאַטור — אין די וועלדלעך און פעלדער אַרום דעם שטעטל.

אונדזער סניף האָט זיך באַטייליקט אין אַלע קרייז טעטיקייטן און צוזאַמענקונפטן פון די ״גורדוניה״ סניפים אַרום. חברים האָבן זיך באַטייליקט אין זומער־קאָלאָניעס און די עלטערע מיטגלידער זענען אַרויסגעפאָרן אויף ״הכשרה״, צו זייער קינפטיקער עליה קיין ארץ ישראל.

די פילזייטיקע טעטיקייט פון אונדזער סניף האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם אין שטעטל און פיל יוגנטליכע האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין דער ״גורדוניה״. עס זענען געווען משפחות וואָס אַלע קינדער האָבן אָנגעהערט צו אונדזער אָרגאַניזאַציע און די עלטערן זענען געווען צופרידן דאָס זייערע קינדער ווערן ערצויגן צו ״אהבת העם והארץ״ און ווערן נישט באַאיינפלוסט פון די לינקע שטרעמונגען וועלכע דערווייטערן די יוגנט פון יידישן פאָלק און פאַרפרעמדן זיי פון אונדזער נאַציאָנאַלער קולטור.

צום באַדויערן זענען פיל יוגנטליכע אין די ארומיקע שטעטלעך אַריינגעפאַלן אין דער נעץ פון די לינקע אַגיטאַטאָרן, האָבן זיך מקריב געווען אויף פרעמדע מזבחות און זענען פאַרלוירן געגאַנגען פאַרן יידישן פאָלק.

אויך עלטערע, וועלכע האָבן זיך איבערגענומען מיט די אידעען פון דער ״גורדוניה״, האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין דער ״התאחדות״ פאַרטיי און האָבן אנטיילגענומען אין פאַרשידענע טעטיקייטן פאַר ״קרן קיימת״ העברעאישע קורסן, א. ז. וו.

כדאי צו באַצייכנען אַז עס זענען געווען חברישע באַציאונגען צווישן ״גורדוניה״ און דער ״השומר הדתי״ באַוועגונג, וועלכע איז אָנגעפירט געוואָרן דורך דוד רובינפלד ז״ל (געשטאָרבן אין די 30־גער יאָרן). מיר האָבן אָנגעהאַלטן געמיינזאַמע ״פגישות״ און צוזאַמענגעאַרבעט אין פאַרשידענע ציוניסטישע ענינים. עס איז נישט געווען קיין ״קאָנקורענץ״ צווישן דיביידע באַוועגונגען, ווייל די קרייזן פון וועלכע דער ״השומר הדתי״ האָט גענומען זיינע חברים זענען געווען אָרטאָדאָקסישע. אגב אין זייערע אויגן איז אויך דער ״השומר הדתי״ געווען ״אפיקורסים״.

די ״גורדוניה״ איז געווען די דאָמינאַנטעסטע יידישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע אין שטעטל און האָט אַריינגעבריינגט אינהאַלט אין לעבן פון די חברים און זיי געגעבן אַ האָפנונג פאַר אַ פולער און שענער לעבן אין ארץ ישראל אין דער צוקונפט.

מיט דעם אָנשליסן זיך פון די יידישע שילער פון דער גימנאַזיע, האָט די ״גורדוניה״ באַקומען אַנ־ערנסטע פאַרשטערקערונג. אין דער גרופּע וואָס האָט זיך צוגעשלאָסן זענען געווען: פינקל טייך, יהושע שוועבער, יוסעק לויפער הי״ד, יפה איינציגער און שמואל פידערער ז״ל און יבל״א מאיר באַנק (פינגולד), מושעק זעלנפּרוינד (עמית), משה שוועבער, טוצ׳י פּייט א. א.

אין יאָר 1935 האָט זוכה געווען יוסעק איינציגער, עולה צו זיין דער ערשטער פון די ״גורדוניה״ חברים. נאָך אים האָבן עולה געווען: משה באנק, משה גרין, מינה שערץ, אסתר איינציגער, מושעק זעלנפּרוינד, ווי אויך שמואל פידערער און יפה איינציגער ז״ל.

די מערהייט פון די חלוצים וועלכע האָבן געשטרעבט מיט אַלע כוחות עולה צו זיין, האָבן ליידער נישט זוכה געווען צו פאַרווירקליכן זייער חלום צוליב די באַגרעניצונגען אויף דער עליה, מצד די בריטישע מאַנדאַט רעגירונג.

עס האָט צוואַר צו יענער צייט שוין עגזיסטירט אַנ־אונלעגאַלע עליה, אָבער וואַרשיינליך, זענען אינערהאַלב דעם סניף אין ברעזיוו, נישט געווען די אָרגאַניזאַטאָרישע כוחות און איניציאַטאָרן וואָס זאָלן קענען נעמען אויף זיך אַזאַ שווערע פאַראַנטוואָרטליכע אויפגאַבע.

איך האָב פון ארץ ישראל אָפגעהאַלטן אַ קאָנטאַקט מיטן סניף פון ברעזיוו און זיך קאָרעספּאָנדירט מיט אייניקע חברים ביז צום קריגס־אויסברוך. מיט דער אינוואַזיע פון די דייטשע הארדעס קיין פוילן איז זיך אַלץ צופאַלן און די חברים האָבן זיך פאַרשפּרייט אויף אַלע זייטן. אין אויגוסט 1942 איז געקומען דער ביטערער סוף פון די יידן אין שטעטל, בלויז איינצלנע איז געלונגען זיך צו רעטן.

נ. ב.:

די פאָלגענדע חברים פון דער ״גורדוניה״ האָבן זיך גערעטעט פון דער שואה, און זענען געקומען קיין ישראל: שלמה ווייס, מאיר באַנק, אסתר לוי, מאיר ווייס, ישראל פאַרשטענדיק, שאול רייך און שמעון מאַן. אין אַנדערע לענדער געפינען זיך: משה שוועבער, יוסקע ווייס, וועלא שערץ, טוצ׳י פּייט, סונקה שפּינדלער און חייקה פּייט.

ג ע ש ע ט א ל ט ן

חיים באנק (פיינגאלד) / **דער ברעזיווער רב — הרב ר׳ שלום גאבל זצ״ל**

הרב ר׳ שלום גאבל זצ״ל איז נישט נאָר געווען אַ גרויסער תלמיד חכם און אַ בקי אין ש״ס און אין פוסקים, ער איז אויך געווען באַהאַוונט אין וועלט ענינים, גאָר שארפזיניק, מיט אַ שנעלע תפיסה ווי אויך געהאַט אַ שטאַרקן חוש פאַר הומאָר. מען האָט געקענט אויף אים זאָגן תורה וחכמה במקום אחד.

הרב גאבל ז״ל פלעגט אויפנעמען יעדן אַריינקומענדן, בסבר פנים יפות, און אין מוצאי שבת אָדער אַ יומא דפגרא, פלעגן זיך ביי אים אין דער בית־דין שטוב צונויפקומען אַ היבשע צאָל בעלי בתים און גוטע פריינט און פאַרברענגען ביי אַ גלעזל טיי ביז שפּעט אין דער נאַכט מיט שיחות חולין און סתם מהנהדיקע שמועסן מענינא דיומא.

ער איז געווען אַ נוח לבריות, אָבער ביים אַרויסטראָגן אַ פסק דין אין געשעפטס ענינים האָט ער קיינעם נישט נושא פנים געווען. גויים, וועלכע האָבן געהאַט געלט־סכסוכים מיט יידן פלעגן פארציען צו משפטן זיך ביי רב אנשטאַט אין געריכט. איינער פון די רייכסטע גויים אין שטעטל, סטאַשעק ביעלאַווסקי, וועלכע האָט געפירט בריית־פאַר־צווייגטע עסקים, און געהאַט אויך קאָמפּליצירטע געשעפט־סכסוכים מיט יידן, פלעגט רופן דעם געגנערישן צד צו אַ

דין; תורה צום רב — ווי ער פלעגט זאָגן "כּאַדזשמי דאַ שולימאַ" — "לאָמיר גיין צו שלומין" — ס'הייסט, צום רב.

הרב גאבל ז"ל איז געווען אַ געניטער פסיכאָלאָג און ער האָט מיט זיין שאַרף אויג באַלד דערקענט ווער פון די צדדים טענהט אמת און ווער עס באַנוצט זיך מיט "דרייעכ־צער". ער האָט זיך אויסגעקענט אויף די פאַרשידענע אַדוואָ־קאַטישע "טריקס" און פלעגט זיך טיילמאָל באַנוצן דערמיט.

עס איז געווען אַ פאַל ווען אַ יידישער קאָנפעקציע סוחר האָט "פאַרגעסן" רעשט צוגעבן אַ קריסטלעכן קונה וואָס האָט אים באַצאָלט פאַר אַ מלבוש מיט אַ הונדערטער באַנקנאָט. דער קונה האָט זיך צוריקגעקערט אין געשעפט און פאַר־לאַנגט פונעם סוחר דעם רעשט וואָס איז אים געקומען, אָבער דער סוחר האָט געטענהט, אַז ער האָט אים דעם רעשט געגעבן. דער קונה איז אַרויס אַן־אויפגעקאָכטער און זיך גענומען לויפן צו דער פּאָליציי. אַ צווייטער קריסט האָט אים אָבער געעצהט אָנשטאָט דעם, דאָס ער זאָל דעם ייד רופן צום רב, און אַזוי אַרום אויסמיידן די לאַנגע געריכט־ליכע פּראָצעדור. ווען דער רב האָט אויסגעהערט די טענות פון די צדדים האָט ער שטילערהייט אַ זאָג געטאָן צו דעם ייד אויף דעם סוחרישן זשאַרגאָן: "בלאַ" — זאָלסט גאַרנישט "נתנין". ווען דער ייד האָט געענטפערט: "אַ קדחת וועל איך צוריקגעבן" — האָט דער רב גלייך אַ שטרענגן זאָג געטאָן צו דעם שווינדלער: "לייג שוין אַרויף דאָס געלט אויפן טיש!" דער ייד האָט אַ צוטומלטער גענומען דרייען מיט די צונג און געפּרוּווט אויסמיידן די חרפה וואָס ער האָט אויף זיך געבראַכט. עס האָט אָבער גאַרנישט געהאָלפן. דער קונה האָט אויפן אָרט באַקומען אויסגעצאָלט דעם רעשט וואָס האָט אים געהערט.

עס איז געווען אַ מעשה מיט אַ קריסטליכן בעל־מלאכה, וואָס האָט געהאַט אַ סיכסוך מיט אַ יידישן סוחר און ער האָט דעם סוחר גערופן צום רב. דער פסק דין פון רב איז געווען לטובת דעם קריסט. דער יידישער סוחר האָט נישט מסכים געווען צום פסק און דער בעל מלאכה איז געווען געצוואונגען דעם ייד אָנצוקלאָגן אין געריכט. ווען דער ריכטער האָט געהערט אַז דער סיכסוך איז שוין געברענגט געוואָרן פאַרן רב, האָט ער באַלד געשיקט דעם געריכט־סעקרעטאַר צו הרב גאַבל ז"ל באַפוילן דעם סעקרעטאַר אויפ־צונעמען אַלע פרטים און נאָכהער האָט ער ווערטליך באַ־שטעטיקט דעם רבס פסק דין.

עס דערציילט זיין אייניקל ר' איטשע גאבל פון חולון, דאָס אַלס קינד האָט ער באַמערקט אַז דער זיידע באַמיט זיך "פאַרצודאַווינען" צוערשט אין דער היים איידער ער גייט אין קלויז און שטענדיק ביים מנין ענדיקט ער די שטילע "שמונה עשרה" פריער ווי פיל אַנדערע בעלי בתים. ער האָט געפרעגט דעם זיידן פאַרוואָס ער איילט זיך אַזוי מיטן דאווענען — דער חזן וואַרט דאָך תמיד סיי ווי סיי ביז דער רב ענדיקט די שמונה עשרה. מיין קינד — האָט אים דער זיידע געענטפערט — יידן דאַרפן פרנסה און מען טאָר זיי נישט אויפהאַלטן קיין איבריגע מינוט.

הרב גאַבל זצ"ל וואָס האָט איבערגענומען דאָס רבנות פון זיין פאָטער ר' איסר גאבל ז"ל וועלכער איז געקומען אין שטעטל פון — ליובאשאוו (לובאַטשוב) איז געזעסן אויפן כסא רבנות אין ברעזיוו 54 יאָר. נאָך זיין פטירה האָט זיין אייניקל הרב ר' שמעון גאבל שליט"א (צפת) איבער־גענומען דאָס רבנות אין שטעטל און איז געווען רב ביז צו דער דייטשער אָקופּאַציע.

חיים באנק (פיינגאלד) / **מיין זיידע ר' בעריש גרינבוים ז"ל**

איך געדענק אַלס חדר יינגל, פלעגן מיר קינדער זיך באַרימען מיט אונדזערע זיידעס און יעדעס קינד האָט געהאַט עפּעס באַזונדערס וועגן זיין זיידן צו דערציילן. איינער האָט זיך באַרימט וואָספאַרע שיינע מתנות ער באַקומט פון זיין זיידן, אַ צווייטער האָט דערציילט פון זיין זיידנס חכמה. אַנדערע האָבן זיך געגרויסט מיט די גבורות פון זייערע זיידעס א.ז.וו.

אין תוך גענומען זענען אַלע זיידעס געווען ענליך, ווייל אַלע האָבן געטראָגן דעם זעלבן חסידישן טראַכט, געהאַט גרויע אָדער ווייסע בערד און פיאות, געהוסט און געניסט, געשנאַצט די נאָז אין אַ גרויסער פאַטשיילע און געליטן אויף די זעלבע מיחושן וואָס אַלע זיידעס האָבן געליטן... אין דער הינזיכט איז מיין זיידע נישט געווען קיין אויסנאַם. צו דעם אַלעם איז נאָך צוגעקומען אַן־אייגנשאַפט, וואָס מיין זיידע האָט ליב געהאַט "אויפטוען", און איינע פון זיינע אויפטוען איז געווען אַ קעסאַלע וואָס האָט אָנגעוואָרימט די מקווה. דאָס קעסאַלע האָט עגזיסטירט אין מרחץ ביז צו דער שואה. צוליב די דאָזיקע "ערפינדונג" האָט דער זיידע באַקומען אַ צונאָמען "ר' בעריש מיטן קעסאַלע". נאָך אַ צונאָמען האָט מיין זיידע געהאַט: "ר' בעריש מיטן געפּיל". זיין דעוויז איז געווען, אַז וואָס דער מענטש טוט, סיי בענינים שבין אדם למקום און סיין בין אדם לחברו דאַרף אַלץ געטון ווערן מיט געפּיל...

דער זיידע האָט ליב געהאַט צו דערציילן מעשיות פון זיין פאַרגאַנגענהייט ווי ער פלעגט פאָרן מיטן בעל עגלה קיין אונגאַרן ברענגען סחורה און אויפן וועג, דורכפאָרנדיק וועלדער זענען אים באַפאַלן וועלף, דאַן האָט מען אויף דער שנעל אָנגעצונדן אַ פייער און די וועלף זענען אַנטלאָפן. אויך פלעגט ער דערציילן מעשיות וועגן רבנים און רביים. צווישן אַנדערע האָט ער דערציילט ווי אַזוי דער בעל שם

טוב האָט משפיע געווען אויף דעם לעגענדאַרן באַנדיט דאָבאָש, ער זאָל נישט טאָן קיין שלעכטס די יידן. מיט יאָרן שפּעטער, זייענדיק אין אַ זומער־קעמפּ איז מיר אויס־געקומען צו מאַכן אַן־אויספלוג צום באַרג "דאבאשאַנקא" וואָס ווערט אָנגערופן אויפן נאָמען פון דעם דערמאַנטן באַנדיט. דער באַרג געפונט זיך אין דרום־מזרח גאַליציען, ביי דער רומענישער גרעניץ.

אגב, מיין זיידע איז געווען אַ קרוב פון רבין ר' הערש מלך פון דינאוו, וועלכן מען רופט אויך אויפן נאָמען פון זיין ספר "בני יששכר". דאָס ספר האָט זיך געפונען ביי אים אין שטוב און ער פלעגט אָפט אין אים מעיין זיין. אַ צווייט ספר, וואָס ער פלעגט שטענדיק האָבן אונטער דער האַנט איז געווען דער "דברי חיים" פון זיין באַליבטן רבין, ר' חיים צאַנדזער.

מיין זיידע ר' בעריש איז געווען אַ גרויסער תלמיד חכם און נאָך אַלס יונגערמאַן האָט מען אים געוואָלט אויפנעמען אַלס רב אין דינאוו, אָבער ער האָט זיך אַנטזאָגט פון כסא־רבנות, נישט וועלנדיק זיין אָפּהענגיק פון קהל און זיינע וזסדים.

אויסער ש"ס און פוסקים איז דער זיידע געווען אַ בקי אין "זוהר" און אַנדערע קבלה ספרים אין וועלכע ער פלעגט שטענדיק עוסק זיין. ער פלעגט אויך מאַכן פאַרשידענע גימטריאות און אויסרעכנונגען פון וועלכע עס פלעגט אַרוסקומען פאַרשידענע וואָרט שפּילן.

אין די צוואַנציקער יאָרן בשעת די וואַלן צום פּוילישן פּאַרלאַמענט (סיים) איז געפירט געוואָרן פון געוויסע קרייזן אַ שטאַרקע אַגיטאַציע געגן די ציוניסטישע קאַנדידאַטן און איינער פון די מאָטיוון איז געווען, אַז עס זענען נישט נויטווענדיק קיין יידישע פאָרשטעהער און מען קען זיך אָן זיי באַגיין. מיין זיידע איז געגאַנגען צו ד"ר זעלנפרוינד, דעם פירער פון די ברעזיווער ציוניסטן, און "אויפגעוויזן" אַז יידן מוזן זיין אין "סיים" דען אויב מען נעמט אַרויס פון וואָרט "סיים" די "יידן" בלייבט — סם"...

ד"ר זעלנפרוינד האָט זיך באַנוצט מיט דעם וואָרטשפּיל בעת זיינע אויפטריטן לטובת די ציוניסטישע קאַנדידאַטן. אויך די ציוניסטישע טאָג צייטונג "היינט" האָט געברענגט דעם וואָרט־שפּיל אַלס קוריאָז.

אינטערעסאַנט צו באַמערקן, דאָס טראָץ דעם וואָס דער זיידע איז געווען אַן־איבערגעגעבינער צאַנזער חסיד און אַ פאַרערער פון מונקאַטשער רבין — ביידע שאַרפע געגנער פון ציוניזם, איז ער אַליין געווען אַ טרייער ציוניסט אויף זיין שטייגער, און געהאַט אַ וואַרם געפיל פאַר דער אויפבוי־אַרביט פון די חלוצים אין ארץ ישראל און פלעגט פירן וויכוחים אויף דעם געביט מיט די געגנער פון ציוניזם אין די אָרטאָדאָקסישע קרייזן.

☆

איינע פון די אינטערעסאַנטע איבערלעבונגען פון די קינדער יאָרן וואָס איז פאַרבליבן אין מיין זכרון, איז געווען דאָס בויען די סוכה. מוצאי יום כיפור נאָכן מקדש זיין די לבנה, ווי נאָר ער האָט עפּעס טועם געווען נאָכן תענית, האָט זיך דער זיידע גלייך גענומען צו דער עבודות הקודש, מקיים צו זיין די מצווה פון אַריינקלאַפּן אַ פלאָקן צו דער סוכה, זאָגנדיק דאַביי "לשם מצוות סוכת שלום" ווי בעתן באַקן שמירה מצות פלעגט מען זאָגן "לשם מצות מצווה".

די ריכטיקע בוי־אַרבעט האָט זיך אָנגעהויבן ערשט דעם נעכסטן טאָג און דאָס מיטן גאַנצן קלאַפּער געצייג און טאַרע־ראַם, וואָס איז געווען כאַראַקטעריסטיש פאַר מיין זיידן. ער איז געשטאַנען ווי אַ גרויסער בוי־מייסטער און אַרויס־געגעבן אונדז אייניקלעך זיינע באַפעלן. איך בין געווען דער עלצטער פון די יונגלעך. האָב איך באַקומען דעם ערשטן באַפעל: חיים ברענג די "לאססעס" — דאָס האָט געזאָלט הייסן די ווענטלעך, און גיב מיר שנעל אונטער די זעג, דעם האַמער און דעם "פּוילישן מעטער" (פאַרוואָס "פּוילישן מעטער" און וואָס איז "לאַססעס" — ווייס איך נישט ביזן היינטיקן טאָג). משה! דו ברענג די טשוועקעס און די וואַסער־וואָג און צוזאַמען מיט מאיר לייבן, לייג צונויף דעם סכך. עטקע־רייזל (אונדזער עלטערע שוועסטער) פאַרגעס נישט אויסצופוצן די סוכה. אין דער "בוי־ארבייט" האָבן זיך אויך באַטייליקט די קינדער פון אונדזער שכן ר' יאנקאַלע רייך ז"ל.

אין די צוואַנציקער יאָרן האָט זיך אין ברעזיוו באַוויזן דער ערשטער ראַדיאָ. מיין זיידע איז פון דער ערפינדונג נישט נתפעל געוואָרן. ער האָט מיך צוגערופן און מיר אויפ־געמישט אין דער גמרא וואו עס ווערט דערציילט וועגן אַן־"אַפּאַראַט" וואָס מען הערט פון איין עק וועלט ביז צום צווייטן און ער ווערט אָנגערופן "ראַדיא"... ליידער געדענק איך שוין נישט אין וועלכע גמרא ער האָט דאָס געפונען. (די שטעלע אין דער גמרא, איז, יומא כ'—כ"א. "ת"ר: שלוש קולות הולכין מסוף העולם ועד סופו, ואלה הן: גלגל חמה וכו' ויש אומרים אף "רידייא"...).

ווי דערמאַנט האָבן קינדער זיך באַרימט מיט די גבורות פון די זיידעס. מיין זיידנס גבורה האָט מען געקענט זען ווי ער פלעגט אין מרחץ אַרויפגיין אויף דעם העכסטן טרעפּל פון דער שוויצבאָד און פון די הייסע בריענדע פאַרע אַראָפּ־שרייען צו שמואל זיינוול דעם בעדער: גיס אויף די שטיינער נאָך אַ קענדל וואַסער, ס'איז דאָך אַ קעלט. אויף דעם האָט שמואל זיינוול צוריקגעענפערט: ס'ווייזט אויס אַז ס'איז אין גיהנום אַ פראָסט...

צום סוף ווילך דערמאַנען מיין זיידנס בעל עגלה, אַ פאַלאַק מיטן נאָמין מאַניאַבסקי וואָס האָט זיך יונגוויז גע־שטעלט צום דינסט פון זיידן און איז מיט אים "אויסגעפּאָרן אַ וועלט", ווי דער זיידע פלעגט זאָגן. זיי זענען אָנגעקומען ביז אין די אַרומיקע לענדער אין דעם עסטערייכישן קייזער־טום ווי בעמען (טשעכיע) און אונגאַרן פון וואַנען ער פלעגט ברענגען וויין, קאַלאָניאַל סחורות און אפילו געמיזן.

דער דאָזיקער מאַניאַווסקי, פלעגט צושטעלן דעם זיידן פאַרשידענע פּראָדוקטן, ווי אויך לעבעדיקע עופות און אויך באַזאָרגט ס'הויז מיט האָלץ אויף ווינטער און געליפערט סכך אויף סוכות און ערבות אויף "הושענות". מיין שוועסטער

עטקע הי״ד און איך האָבן אים אַ נאָמען געגעבן: ״קייזער קעניגליכער האף ליפעראַנט״.

אַ פּאָר חדשים פאַר זיין פטירה, ווען ער איז געלעבן שווער קראַנק, האָט דער זיידע געפרעגט אויב מען קען אים ברענגען אַ דאָקטער פון בערלין. ווען כ׳האָב אים דערמאנט אַז ער פלעגט רופן די דייטשן: ״אַ פאָלק פון רויבער און רוצחים״ (אין די צוואַנציקער יאָרן!) האָט ער מיר געענטפערט אַז דאָס איז ריכטיק, און דערצו זענען זיי שרעקליכע שונאי ישראל, אָבער זיי פאַרמאָגן לײדער די גרעסטע געלערנטע אין דאָקטוירים. אַלץ וואָס זיי מאַכן איז ״פּערפעקט״.

איבער די דייטשע פּערפעקציע האָבן מיר זיך איבער־צייגט אין די יאָרן 1939—45.

דער זיידע איז נפטר געוואָרן אין 1929 אין עלטער פון 83 יאָר.

דער טיפּ זיידע פון אַמאָל איז היינט שוין אַ זעלטנהייט.

מאקס ווילנער ז״ל

געב. 18 דעצ. 1895 אין בזשאָזאָוו, גאַליציע, ביי חסידישע עלטערן. פאָטער — אַ בעל־תפילה.

געלערנט אין חדר גמרא מיט תוספות, געווען אַ משורר ביים פאָטער און אויך ביים שטאָט־חזן. אין דער היים גע־לערנט ביי אַ לערער יידיש, דייטש און פויליש. אין 1908 איז וו. געפאָרן צו זיין פאָטער קיין אַמעריקע. דאָ האָט ער 6 חדשים געלערנט אין פּאָבליק־סקול און דערנאָך געאַרבעט אין אַ שניידער־שאַפּ. זיינער אַ קוזין, וואָס פלעגט הויבן דעם פאָרהאַנג אין אַ וואָדעוויל־טעאַטער, פלעגט אים אָפט מיטנעמען הינטער די קוליסן און אַזוי אַרום האָט וו. אין 1910 באַקומען די געלעגנהייט צו שפּילן די ״ראָל״ פון אַ פּאָליציאַנט. פון דאַמאָלט אָן שפּילט וו. מיט ״ליבהאָבער״ איבער דער פּראָווינץ.

אין 1917 רעקאָמענדירט אים זיגמונט וויינטרויב צו בעסי טאָמאַשעווסקי אַלס ליבהאָבער־ראָליסט און אין 1918 הויבט ער אָן שפּילן אַלס בוף־קאָמיקער. 7—1922 שפּילט וו. אין סעקאָנד־עוועניו־טעאַטער.

וו. איז אַ מיטגליד אין דער עקזעקוטיוו פון דער יידישער אַקטיאָרן־יוניע.

(לעקסיקאָן פון יידישן טעאַטער)

☆

מאקס ווילנער ז״ל איז געווען אַ באַקאַנטער אקטיאר אין אַמעריקא, און פלעגט אופטרעטן אין מוזיקאַלישע קאָ־מעדיעס און סצענעס פון אַ לייכטן זשאַנער.

ער איז געקומען קיין אמעריקא מיט זיין פאָטער יהושע יוסט הי״ד, אלס קליין יינגל. די משפחה יוסט, איז געווען מוזיקאַליש און טאַלענטירט אין שפּילן, און אויך זיין ברודער יאסקע יוסט הי״ד פלעגט זיך אויסצייכענען אין דראַמאַטישע ראָלן ביי אַמאַטאָרן אויפטריטן אין שטעטל. באַזונדערס ליגט מיר אין זכרון זיין אויסגעצייכנט שפּילן אַלס ד נ י א ל אין ״על נהרות בבל״.

מאַקס פאָטער, יהושע יוסט, האָט נישט געקענט פאַר־טראָגן דאָס ״טריפהנע״ אַמעריקאַ און איז צוריק געפאָרן קיין ברעזיוו, איבערלאָזנדיק דעם יונגן מאַקס ביי אַ פעטער מיטן פאַמיליען נאָמען ווילנער. מאַקס האָט דעם נאָמין אֲדאפּטירט און אויפגעגעבן דעם נאָמען יוסט.

מאַקס ווילנער פלעגט פון צייט צו צייט באַזוכן די מיטינגען פון די ברעזיווער לאַנדסמאַנשאַפט, אויפטרעטן דאָרט מיט פאַרשידענע פּאָפּולערע לידער, נאָכגעמאַכט און געשפּילט ברעזיווער טיפּן אָדער סתם דערציילט וויצן און געמאַכט פרייליך דעם עולם.

מאַקס איז געשטאָרבן אין יאָר 1956 אין ניו־יורק און איז באַערדיקט געוואָרן אויפן בית הקברות ״הר חברון״.

אַלע זיינע נאָנטע זענען דערמאָרדעט געוואָרן דורך די דייטשע רוצחים בשעת דער ליקווידאַציע פון ברעזיווער יודנטום.

חיים באנק

מאַקס ווילנערס באַזוך אין ברעזיוו אין ענדע פון די צוואַנציקער יאָרן, געדענקען מסתמא פיל שטעטישע, און ער איז געבליבן טיף איינגעקריצט אין זכרון אַלס רירענדע איבערלעבונג פון די ווייטע קינדער יאָרן.

מאַקס האָט געבראַכט דעם פאָטער יהושע יוסט ז״ל אַ מתנה — אַ נייעם מאָדערנעם פּאַטעפאָן מיט פּליטן. דער פּאַטעפאָן האָט ארויס גערופן אַ געוואַלדיקע סענסאַציע אין שטעטל, וואָס האָט ביז דאַן געקענט בלויז דעם גרילצנדיקן גראַמאַפאָן מיט דער גרויסער טובע פון אהרן לערנערס שענק און אַ קאַטאַרינקע פון ציגיינער, וועלכע פלעגן אַרומגיין פאַרקויפן מזל צעטלען פאַר אַ פּאָר גראָשן.

צווישן די פּלאַטן זענען געווען אַזעלכע וועלכע האָבן אַנטהאַלטן פּערזן און גראַמען וואָס מאַקס אַליין האָט מחבר געווען און אין זיי אַביסל געשפּעט פון די חסידים. די ״שאַפּונגען״, האָט דער פאָטער געלאָזט הערן בלויז אין אַ באַגרעניצטן קרייז. מיינסטן פּלאַטן זענען געווען פון באַ־רימטע חזנים, וואָס זייערע נעמען זענען צוואַר געווען באַ־קאַנט אין שטעטל, אָבער קיינער האָט נישט זוכה געווען זיי צו הערן, ווי אַ שטייגער: יאָסעלע ראָזענבלאַט, קוואַרטין, קאָסאָוויצקי א. א.

ווען יהושע יוסט האָט איינגעשטעלט דעם פּאַטעפאָן און די שטימע פון דעם לעגענדאַרן יאָסעלע ראָזענבלאַט האָט אָפּ־געהילכט אין געסל, האָבן זיך צונויפגעזאַמלט קינד און קייט פון דער גאַנצער סביבה און אַלע זענען געשטאַמען פאַרגאַפּט פון דעם גרויסן וואונדער.

אויף אונדז קינדער האָט זיך קיינער נישט אומגעקוקט. מיר זענען געשטאַנען אונטערן פענצטער, און פול מיט התפּע־לות, געשלונגען די קלאַנגען וואָס זענען אַרויסגעקומען פון דער זינגענדיקער וואַליזע, נישט קענענדיק זיך אָפּרייסן פון אָרט.

בכבודיקע בעלי בתים, זענען אַריינגעבעטן געוואָרן אין שטוב אינווייניק, מ׳האָט זיי דערלאַנגט בענקלעך, וואָס זענען צונויפגעזאַמלט געוואָרן ביי אַלע שכנים. די זיצפּלעצער זענען באַשטימט געוואָרן לויט דער חשיבות און שטאַנד פון דעם אַריינגעקומענעם, וועלכער איז אויפגערופן געוואָרן מיטן נאָמען ווי ביי אַן־עליה צו דער תורה, נאָר אַנשטאָט ״יעמוד ר׳—״ איז געווען: ״זיצט ר׳—״.

יהושע יוסט, האָט זיך געפילט ווי אַ מחותן, וואָס גיט אויס דעם בן־יחיד, און טראָץ דעם וואָס ער אַליין האָט שוין געהערט צענדליקער מאָל דעם אינהאַלט פון די פּלאַטן, איז ער יעדעסמאָל פונדאָסניי, געשטאַנען ביים פּאַטעפאָן אַ פאַר־כישופטער, די אויגן האַלב פאַרמאַכט, געבויגן אין דער זייט, דער קאָפּ אַראָפּגעלאָזט אונטער זיך אַזוי אַז די באָרד מיט נאָז זענען געווען אין איין ליניע — האָריזאָנטאַל, מיטגע־זונגען מיט יאָסעלע ראָזענבלאַט מיט גרויס דביקות: אוי רבונו, רבונו, רבונו רבונו, רבונו של עולם, און טרערן האָבן זיך געגאָסן פון זיינע אויגן. אַלע אַרומיקע, גערירט פון די מוזיקאַלישע איבערלעבונגען, האָבן זיך צוגעהערט צו דעם אַנסאַמבל יאָסעלע — יהושע יוסט, ווי זיי בענטשן צוזאַמען טל: ״טל תן, אוי תן טל״... פאַרגעסן עולם ומלואו, און גע־שוועבט אין עולם הנגינה. ביז — דער קריץ פון דער נאָדל ווען די פּליטע האָט זיך געענדיקט, האָט זיי אויפגעוועקט ווי פון אַ זיסן חלום. מען האָט זיך דערמאָנט אַז עס איז היינט אַ פּראָסטער וואכנטאָג און אַלע האָבן זיך גענומען איילן צו דער טיר. דאָס פּובליקום האָט זיך געטוישט, נייע צוהערער זענען אַריינגעקומען און דער חזנות־פעסטיוואַל פון יהושע יוסט האָט אַזוי אָנגעהאַלטן אַ לאַנגע צייט.

אברהם לעוויטע

אברהם לעוויטע / יעקאלע ז״ל

יעקאַלען האָבן מיר אַלע געקענט אַלס שמש אין דער סאַדיגורער קלויז און יעדן פרייטיק, ערב יום־טוב און אין יאָרצייטן פון צדיקים, איז ער אַרומגעגאַנגען אין די הייזער פון די מתפּללים און צוזאַמענגענומען ליכט פאַר דער קלויז, אָנצוצינדן פאַרן עמוד ביים דאַווענען און אין די הענגלייכטער.

אַנידריקער, איינגעשרומפּן, מיט אַ שיטערער גרויער באָרד, וואָס איז צוריק שוואַרץ געוואָרן פון טאַבאַק שמעקן, תמיד געוואָרטשעט מיט כעס געגן אַלץ און אַלעמען, ביז ער האָט זיך באַרואיקט פון איין מעשה ליצנות, וואָס די לצים צווישן זיינע בעלי־בתים האָבן אים אָנגעטאָן, האָבן זיי אים שוין אונטערגערוקט נייע קונדיסישע שטיקלעך.

געגאַנגען אָנגעטון אין אַ לאַנגען שוואַרצן אויסגערי־בענעם איבערציער, אַרומגענומען מיט אַ גאַרטל וואָס האָט געזאָלט הייסן, אַז ער איז אין דינסט און פּילט אויס אַ וויכטיקע מיסיע.

ער האָט געהאַט בלויז איין אויג און דאָסזעלבע אויך זיין ווייב. כדי דער קאָמפּלעט זאָל זיין גאַנץ, האָט מען דער־ציילט אַז זייער קאַץ האָט אויך בלויז איין אויג. כ׳ווייס נישט אויב די מעשה מיט דער קאַץ איז ריכטיק, מעגלעך אַז קיינער האָט נישט געפּרואווט די זאַך נאָכצופאָרשן, כדי די מעשה זאָל נישט פאַרלירן פון איר פּיקאַנטעריע. יעדנ־פאַלס קען מען זיך באַציען דערצו ווי צו אַן־אמתער געשיכטע, לכל הפּחות אין דעם זין, אַז אַזוי האָט מען דערציילט.

אין פריערדיקן דור, איז יעקאַלע געווען אַ ווייבערישער מלמד און אַ מומחה צו לערנען ״עברי״. די יונגע מיידלעך פון דעמלט, וועלכע זענען שוין געווען מוטערס אין אונדזערע

צייטן, האָט ער געלערנט דאַווענען, לייענען אין יידיש די „צאינה וראינה" און „קו הישר". אַזוי ווי די ווייבער אין דער עזרת־נשים, דאַווענען נישט פאַרן עמוד, זענען זיינע לעקציעס געווען גענוג פאַר זיי. דערצו האָט ער אויך געפירט „קורסן" פאַר שרייבן יידיש. ער האָט געלערנט זיינע שילערינס שרייבן אַ „גריסל", וואָס די ווייבער פלעגן צושרייבן צו די בריוו פון די מענער. אויף וויפל דער מאַן איז געווען מער תלמיד־חכם, האָט זיין בריוו אַנטהאַלטן מער ווערטער און זאַצן אין לשון־קודש און פאַרן ווייב איז געבליבן בלויז אַ באַשיידן אָרט צוצוגעבן אַ גריס אין יידיש.

אין די לעצטע יאָרן איז יעקאַלע געווען בלויז אַ שמש, און זיין אַרבעט האָט אַרומגענומען עטליכע געביטן. ער איז געגאַנגען פאַרבעטן אויף חתונות. געדרוקטע איינלאַדונגען וואָס ווערן געשיקט דורך דער פּאָסט, זענען געווען אָנגענומען בלויז לגבי פאַרבעטענע אויסער דער שטאָט. אין שטאָט גופא, איז דער שמש געגאַנגען מיט אַ רשימה פון הויז צו הויז, פאַרבעטן די געסט צו דער חופה און צו דער סעודה נאָך דער חופה, וואָס איז פאָרגעקומען אין דער כלהס הויז און איז געוואָרן צוגעגרייט מיט דער מיטהילף פון די שכנים און משפחה. (חשובע געסט זענען פאַרבעטן געוואָרן דורכן מחותן אַליין אָדער ווער פון הויז געזונט).

יעקאַלע איז אויך געווען דער שמש פון דער „חברה קדישא" און געברענגט זייער „געצייג": דעם „אָרן" די „מיטה" און כלי טהרה צום נפטרס הויז.

ביי אַ לוויה איז יעקאַלע געגאַנגען אין זיין צעריסענעם איבערציער, ביידע פּאָלעס אַריינגעשטעקט אין גאַרטל, דער אויבערשטער טייל פון זיין קערפּער געשטרעקט פאַראויס ווי אַ „ריש", אַן־אייזערנער פּושקע אין זיין האַנט און געשריגן מיט אַ הייזעריק קול: „צדקה תציל ממות!"

ווען ער האָט זיך דערנענטערט צו די ווייבער, וואָס זענען נאָכגעגאַנגען די לוויה, האָבן זיי זיך צונויפגעקנוילט פאַר שרעק, ווי אַ טשאַטע פייגל ווען אַ שפּאַרבער לאָזט זיך אַראָפּ אויף זיי.

יעקאַלע איז אויך געווען דער פּערזענליכער שמש פון רב, ער האָט אים באַגלייט צו „סידור־קדושין", צו אַ שמחת מצווה און אַנדערע ענליכע געשעענישן. ער איז אויך געווען דער „שליח בית־דין", וואָס האָט צונויפגערופן די צעקריגטע צדדים צו אַ „דין תורה". ווען אַ שווערער בעל דין, האָט געפּרואווט מיט פאַרשידענע תירוצים, זיך אַרויסצודרייען פון צו קומען צו דער דין תורה, איז יעקאַלע געגאַנגען מיט זיין שטעקן ברענגען דעם ווידערשפּעניקן. ווען יענער איז געקומען, האָט דער רב, פאַרשטייט זיך, די זאַך פאַרעכנט פאַר זיין דערגרייכונג — אַז דער בעל דין איז געקומען, ווייל ער האָט נישט געקענט מעיז פנים זיין דעם „מרא דאתרא". דאָס איז געווען אַ טעות פון רבס זייט. נישט דעם רבס אויטאָריטעט, אויף וועלכע יעקאַלע האָט זיך פאַרופן, און נישט דער שטעקן האָבן אָפּגעשראָקן דעם בעל־דין. די סיבה וואָס ער האָט זיך געשטעלט פאַרן רב איז געווען ווייל יעקאַלע האָט אים גערופן.

יעקאַלעס כוח איז באַשטאַנען פון טויט וואָס ער האָט סימבאָליזירט. קוקענדיק אויף דעם פאַרעקשנטן בעל דין מיט זיין איינציג פאַרזשומערט אויג, האָט יענער דערזעען פאַר זיך דעם שליח פון מלאך המות וואָס אָט אָט גייט ער ברענגען זיינע „אינסטרומענטן" — די כלי טהרה, און נעמט זיך מטפל זיין מיט אים, ווייל ער פירט נישט אויס דעם רבס באַפעל.

יעקאַלע איז גלייכצייטיק געווען פאַראַנטוואָרטלעך אויף די חופה שטאַנגען צוגלייך ווי להבדיל אויף די כלים פון דער „חברה קדישא". אגב, אין דער אָנגענומענער אויפפאַסונג פון דעמאָלט, זענען די צוויי זאַכן געווען ווי אַזוי ס'איז, פאַרבונדן צווישן זיך און ס'איז נישט געווען קיין סתירה צווישן זיי. (כדאי צו דערמאַנען דעם חסידישן דרש אין צוזאַמענהאַנג דערמיט: „ותקח את הצעיף ותתכס — זי האָט גענומען דעם שלייער און זיך פאַרדעקט" — אַ רמז אויף דער חופה, זאָגט רש"י דערויף... כמו ו ת ק ב ר ותשבר...).

אַזוי למשל, ווען די כלה איז געזעסן אין די חופה־קליידער אויף דער שטול באַצירט מיט גרינס און בלומען, האָט דער בדחן זי דערווייל „אַמוזירט" און פאַר איר געשילדערט אין שאַרפע טעכניקאָלאָר פאַרבן — דעם טאָג פון איר טויט, וואָס ווער ווייסט אויב ער שטייט נישט אונטער איר רוקן, און איר דערמאַנט, אַז אויך דאַן, וועט זי זיין אָנגעטון אין ווייסע קליידער. די דרשה, אין גראַמען מיט דעם אַנטשפּרעכענדן ניגון, האָט געדויערט אַזוי לאַנג, ביז דאָס אָרעמע מיידל איז אויסגעבראָכן אין אַ ביטער געוויין, און דאָס האָט זיך גערעכנט אַלס גרויסע הצלחה ביים בדחן.

יעדנפאַלס יעקאַלעס צוויי געגנגעזעצטע אויפגאַבן, זיין שפּילן איינע פון די הויפּט־ראָלן, סיי ביי חתונות און סיי ביי לוויות, האָבן באַזונדערס געפּאַסט צו זיין פיזיאָגנאָמיע, וואָס איז באַשטאַנען פון איין שיקלדיק אויג, וואָס האָט געצאַפּלט ווי אַ צאַנקענדיק ליכט, און אַ צווייטס אַן־אויסגעלאָשנס וואָס האָט אויסגעזעען ווי אַ צוגעדעקטער גרוב, אַ ליידיק אויסגערויבט קבר.

לצים האָבן אויף אים געזאָגט, אַז ער וועט האָבן אַ לייכטן טויט, ווייל ער וועט נישט דאַרפן צומאַכן מער ווי איין אויג.

שווער צו וויסן אויב דאָס איז געווען אַזוי ריכטיק, אָבער היות ווי ער איז נפטר געוואָרן ווען ס'שטעטל האָט נאָך געלעבט זיין נאָרמאַל לעבן, קען מען אָננעמען, אַז ער האָט געהאַט אַ גרינגערן טויט ווי פיל פון זיינע בעלי בתים, וועלכע האָבן זיך אונטערהאַלטן אויף זיין חשבון, בעלי בתים, וועלכע ער האָט ס'גאַנצע לעבן טריי געדינט, אין פרייד און אין טרויער.

אברהם לעוויטע / ר׳ זלמן שיינבאַך (זלמאַלע) ז״ל

אין דער טאָג־טעגליכער שפּראַך רופט מען מיטן צונאָמען ״בטלן״ אַ ליידיק־גייער, וואָס פאַרבראַכט די צייט מיט גאָר־נישט, און זיינע טעג גייען דורך אָן צו טוען עפּעס ווערט־פולעס.

אַמאָל, אַז מענטשן האָבן אויף עמיצן געזאָגט ״בטלן״, האָבן זיי געמיינט דערמיט, אַז ער איז מ ב ט ל אַלע הבלים פון ״עולם־הזה״, כדי עוסק צו זיין טאָג און נאַכט, אין עפּעס וויכטיקערס — אין עבודת הבורא.

צווישן די שטעטלשע בטלנים אין צווייטן זין, איז זלמן שיינבאַך אָדער ווי מען האָט אים גערופן אין שטעטל — זלמאַלע, געווען דער באַקאַנטסטער. זלמאַלע האָט דעם רוב צייט פאַרברענגט אין בית־מדרש, און דאָס קליינע ״שטעטלעכל״, וואָס זיין ווייב האָט אויפגעשטעלט יעדן טאָג פון־דאָסניי אויף דער ״פּאַטשינע״ ביי זייער דירה, האָט זיי מפרנס געווען. דאָס איז געווען די ראַלע־פּאַרטיילונג צווישן זיי.

איינמאָל אין דער וואָך — מאַרק־טאָג — איז ער געווען באַשעפטיקט ביים ווייב אַלס שומר; ווען ס׳ווייב איז געווען פאַרנומען מיט די קונים, איז זלמאַלעס אויפגאַבע געווען, צו היטן מען זאָל נישט גנבענען.

שווער צו זאָגן, אַז דער אנבליק פון זלמאַלען האָט אָנגעוואָרפן אַ פּחד אויף די גנבים. ס׳לייגט זיך גיכער אויפן שכל אַז ס׳בידנע שטעלעכל האָט זיי נישט באַזונדערס אנגעלאָקט, און זיי האָבן, מסתמא, געזוכט רענטאַבילערע פעלצער פאַר זייער טעטיקייט.

זלמאַלע, נישט ווי עס איז געווען אָנגענומען אין זיינע קרייזן, האָט זיינערצייט געטריי געדינט דעם קייזער, און האָט זיך נישט געפּרוּווט אַרויסדרייען פון מיליטער־דינסט. ער האָט געהאַלטן, דאָס אָפּנאַרן די מלוכה, פאַר אַ גרויסע עבירה דען עס שטייט געשריבן ״דינא דמלכותא — דינא״. צוליב דעם דאָזיקן צוגאַנג האָט ער געהאַט אַ סכסוך מיט יאָרן שפּעטער, אין פּוילענס צייטן, מיט זיין אייגענעם זון, וועלכער האָט פאַרן שטעלן זיך צו דער מיליטער קאָמיסיע, גענומען זיך ״פּלאָגן״, צוזאַמען מיט זיינע חברים, געפאַסט און נישט געשלאָפן ביינאַכט, כדי מען זאָל זיי נישט ״אַסענטירן״ צו מיליטער.

זלמאַלע איז געווען שטאַרק דאַגעגן דעם פּסולן מנהג; ער אַליין האָט, ווי געזאָגט, געענדיקט געזעצמעסיק זיין מיליטער דינסט, און זיך נישט געפּרוּווט אַרויסדרייען דערפון.

אַהיימקומענדיק פונעם עסטרייכישן מיליטער נאָך דעם קריג, איז זלמאַלע צוריק צו זיין באַשעפטיקונג — תורה ועבודת הבורא. בלויז איין וועג האָבן זיינע פיס געקענט, און זיי האָבן אים געפירט אַהין פון זיך זעלבסט — דאָס איז דער וועג צום בית־מדרש.

באַלד ביים גיין אין בית־מדרש, האָט זלמאַלע מסיח־דעת געווען פון אַלע ״דברים בטלים״ אַרום, און מכוון געווען זיינע מחשבות צו תפילה טוען, שוין פון דעם מאָמענט ווען ער איז אַרויס פון שטוב.

מען האָט דערציילט פון אים אַ מעשה, וואָס האָט פּאַסירט גלייך נאָכן פאַלן פון דעם עסטרייכישן רעזשים, ווען די פּאָליאַקן פון שטעטל האָבן אויסגענוצט די הפקר־צייט, און גענומען ראַבעווען יידיש האָב און גוטס.

די גאַס איז געווען שוואַרץ פון אנגעלאָפענע, צעיושעטע כוליגאַנעס, וואָס זענען אַרויס פון די פאָרשטעט און די אַרומיקע דערפער, און אָנגעפאַלן אויף די יידישע געוועלבער ווי הארדעס וועלף, דערפילענדיק דעם ריח פון רויב.

ווילדע געשרייען, קלעפּ פון העק און אייזערנע שטאַנגען, אויפברעכענדיקע טירן און געבראַזג פון שויבן האָבן געקלונגען אין גאַנצן שטעטל, און אָפּגעהילכט אין די הערצער פון די דערשראָקענע, שוצלאָזע יידן, וואָס האָבן זיך באַהאַלטן אונטער פאַרהאַקטע טויערן, פאַר פּחד פון די צעווילדעוועטע פּאָגראָמטשיקעס.

זלמאַלע האָט נישט געוואוסט וואָס עס טוט זיך. די פאַרשטעקטע יידן האָבן געזעהן דורך די שפּאַרעס פון זייער באַהעלטעניש — ווי זלמאַלע גייט זיך, בנחת. די בעקישע אַרומגערינגלט מיטן גאַרטל, דער תפילין־זאַק אונטערן אָרים, די יאַרמולקע קוקט אַרויס פון אונטערן פאַרוקטן קאַפּעלוש. פאַרזונקען אין זיינע מחשבות, וויגט ער דעם קאָפּ אַהין און אַהער, ווי ער וואָלט געפירט אַ וויכוח מיט זיך אַליין, טענהדיק פאַר ביידע צדדים. פּלוצים האָט ער זיך צושמייכלט: ווייסט איס ער האָט געלעזט די מחלוקת מיט זיך זעלבסט, און ס׳איז אים געלונגען שלום צו מאַכן צווישן די געגנגעזעצטע מיינונגען, וואָס האָבן זיך געאַמפּערט אין זיין מוח. ער האָט פאַרלאַנגזאַמערט זיינע שריט, און קרייזלנדיק די פּיאות, זיך געגאַנגען זיין וועג לענגאויס דעם טרוטואַר, נישט זעענדיק אַרום זיך.

די רויבער האָבן נאָכגעקוקט פאַרוואונדערט אויף דעם קליינעם, משונהדיקן ייד, וואָס שפּרייזט זיך אַזוי געמיטלעך, נישט פילנדיק וואָס עס פּאַסירט, גלייך ווי דער גאַנצער ענין גייט אים איבערהויפּט נישט אָן. זעענדיק אַז ער האָט נישט בדעה זיי צו שטערן, זענען זיי צוריק צו זייער ״אַרבעט״, און אים נישט געטשעפּעט. הגם דער ייד איז זיי נישט געווען באַקאַנט, האָבן זיי געוואוסט אויף זיכער, אַז ביי אים וועלן זיי נישט געפינען וואָס זיי זוכן. זלמאַלעס אינוועסטיציעס זענען געווען אין אַנדערע סאָרט ווערטזאַכן. ער האָט נישט געקענט קיין צורת מטבע, נישט קיין עסטרייכישע און נישט קיין פּוילישע, ער האָט נישט געוואוסט, אַז זיי האָבן זיך געביטן, און ער האָט זיך איבערהויפּט נישט באַנוצט מיט זיי. אין זיינע קעשענעס האָט ער געהאַלטן בלויז נוצליכע זאַכן, ווי אַ שטייגער ״אשר יצר״ פּאַפּיר (דען אין די קלאָזעטן אין הויף איז נישט געווען קיין טואַלעט פּאַפּיר), אַ שטיקל שפּאַגאַט — טאָמער וועלן אים אַראָפּפאַלן די הויזן, און צומאָל אויך אַ האַלב קלעצעלע

צוקער, אויב ער וועט, חס וחלילה, פילן האַרץ קלעמעניש — זאָל ער קענען אַריינגיין צום ערשטן בעסטן שכן פון בית־מדרש, און בעטן דאָרט אַביסל זידנדיק וואַסער. כדי אים נישט צו דאַרפן אויסנוצן, האָט ער מיט זיך מיטגעבראַכט אַ שטיקל צוקער.

✡

פיל מעשיות זענען אַרומגעגאַנגען אין שטעטל איבער זלמאַלען, איך וויל נאָר דערציילן איין מעשה וואָס כ׳האָב אַליין געהערט פון זיין מויל.

אַ געוויסן שבת זענען די מתפללים אין בית־מדרש, און זלמאַלע צווישן זיי, פאַרבעטן געוואָרן אויף קידוש צו אברהמאַלע קורנפלד. אברהמאַלעס וואוינונג איז געווען רייך מעבלירט; די קאַנאַפּע און שטולן זענען געווען באַצויגן מיט פּלוש, בילדער און גובלענען זענען געהאַנגען אויף די ווענט, טעפּיכער אויסגעשפּרייט אויף דער בריק און שפּיצן־פאָרהאַנגען אויף די פענצטער. זלמאַלע האָט נאָך קיינמאָל נישט געזעהן אַזאַ פּראַכט. וואָס זאָל איך אייך זאָגן — האָט ער דערציילט — ס׳איז נישט קיין דירה, ס׳איז אַ קעניג־ליכער פּאַלאַץ. פּלוצים, ווען איך בין אריין אין גרויסן צימער, קומט מיר אַנטקעגן — איר וועט נישט טרעפן ווער — מיין טאַטע, זכרונו לברכה, בכבודו ובעצמו! איך בין אין ערשטן מאָמענט געוואָרן אַביסל איבעראַשט. האָט זיך דען שוין אָנגעפאַנגען „תחית המתים״? אָבער דאָך האָב איך זיך נישט צומישט, און גלייך אויסגעשטרעקט די האַנט צו אים: „שלום עליכם, טאַטע!״ און ערשט נאָכדעם ווי דער טאַטע האָט מיר צוריקדערלאַנגט די האַנט, האָב איך באַ־מערקט אַז איך שטיי פאַר אַ גרויסן שפּיגל...

ס׳האָט דערציילט איינער פון די וועלכע פלעגן אים באָרגן פון צייט צו צייט אַ גמילות־חסד: זלמאַלע קומט אַמאָל אַריין צו אים אין געשעפט, שטעלט זיך אַוועק אין ווינקל, כדי נישט צו שטערן די קונים, און שטייט זיך אַזוי פאַרטראַכטערהייט, וואַרטנדיק ביז מען וועט האָבן צייט פאַר אים, און אויסהערן זיין בקשה.

— ברוך הבא ר׳ זלמן, — איר זייט, מסתמא, געקומען נאָך אַ הלוואה. וויפל ברויכט איר? זעכציק זלאָטעס, ווי תמיד? פרעגט דער אייגנטימער.

— אַ יישר כוח אייך — ענטפערט אים זלמאַלע — כ׳בין טאַקע געקומען וועגן אַ „גמילות־חסד״, אָבער דאָסמאָל וועל איך זיך באַגנוגן בלויז מיט צוואַנציק זלאָטעס.

— וואָס האָט פּאַסירט? זייט איר זיך נישט טועה? צוואַנציק זלאָטעס וועלן דאָך נישט קלעקן אויף איינצו־קויפן סחורה!

— אמת, עס איז נישט גענוג — אַזוי זלמאַלע — אָבער וואו שטייט עס געשריבן אַז נאָר איין ייד דאַרף מקיים צו זיין די מצווה פון גמילות חסדים? איך קען מיך דאָך ווענדן צו נאָך צוויי יידן, און לייען ביי יעדן פון זיי צוואַנציק זלאָטעס, און זיי, אויך מזכה זיין מיט אַ גרויסער מצווה...

זלמאַלע איז געווען אַ יודע ספר, אָבער זיין הויפּט ספּעצ־יאַליטעט איז געווען תהילים זאָגן.

זלמאַלעס תהילים זאָגן איז געווען פאַר הנאה וועגן. ער האָט נישט געהאַט קיין גרויסע בקשות צום רבונו של עולם, און איז תמיד געווען אַ שמח בחלקו. ער פלעגט אַרומגיין איבערן בית־המדרש, געהאַלטן מיט איין האַנט ס׳תהילימל פאַרן פּנים, און זיינע לעפצן האָבן געשעפּטשעט, קאַפּיטל נאָך קאַפּיטל.

שווער געווען צו אונטערשיידן אויב ער לייענט אַרויס פון תהילימל, אָדער ער רעדט אַריין דערין ווי אין אַ מיקראָ־פאָן, מיט וועלכן ער שטייט אין פאַרבינדונג מיט וועמען אַ נישט געזעענעם, און רעדט מיט אים אַן־אינטים געשפּרעך, פון האַרץ צו האַרץ. צו די געהויבענע און רירענדע תהילים פּסוקים האָט ער געהאַט אַ באַזונדערן ניגון, און האָט אים אונטערגעברומט מיט געפיל — ס׳געזיכט האָט ביי אים גע־שטראַלט, און ער האָט זיך געפילט, ווי ער וואָלט געווען אַ שותף צו דוד המלך אין זיין שאַפונג.

די פרייע האַנט האָט ער אויפגעהויבן אַביסל אין דער הויך, געדרייט די פינגער אַהין און צוריק, צום טאַקט פון זיין ניגון. לויט ווי ער האָט מסביר געווען, איז אויף יעדן פינגער זיינעם, געשטאַנען אַ מלאך, און ער, זלמאַלע, האָט די אַלע מלאכים באַטייליקט אין זיין נגינה.

מען קען נישט וויסן אויב זלמאַלע האָט ווירקליך געזעהן די מלאכים, אָדער ער האָט זיי נאָר געפילט אין זיינע פינגער־שפּיצן, יעדנפאַלס, האָט ער עס זיינע פאַרחידושטע צוהערער געגעבן צו פאַרשטיין „על פי שכל״: היות ווי פון יעדער מצווה, וואָס אַ ייד טוט, ווערט באַשאַפן אַ מלאך, און די מלאכים וואָס זענען באַשאַפן געוואָרן פון דער מצווה פון זיין תהילים זאָגן, איז דער תהילים זייער יסוד — איז זעלבסט־פאַרשטענדליך אַז זיי באַטייליקן זיך צוזאמען מיט אים, אין זינגען, און האָבן הנאה, כּונקט ווי ער, פון די מתיקות־דיקע פּיוטים.

זלמאַלע האָט נישט געהערט צו קיין שום חסידים גרופּע אין שטעטל. ער האָט געהאַט אַ זעלבסטשטענדיקן צוגאַנג, און איז זיך געגאַנגען מיט זיין וועג; ער איז געווען אַן־אויסגעשפּראָכענער „נאָן־קאָנפאָרמיסט״.

זלמאַלע איז געווען אַן־איבערגעגעבענער ציוניסט, פון די געציילטע צווישן די גאָר פרומע. נישט איינמאָל האָט ער זיך באַטייליקט אין ציוניסטישע פאַרזאַמלונגען, און פלעגט קומען כ׳ תמוז צו דער אזכרה פון ב. ז. הרצל — אַ זעהר געוואַגטע זאַך לגבי אַזאַ ייד ווי ער.

ער האָט זיך, צוואָר, נישט באַטייליקט אין דער קולטור־רעלער טעטיקייט פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, און נישט אָנטיילגענומען אין די טאַנץ־אָוונטן, וואָס זענען דורך איר איינגעאָרדנט געוואָרן, אָבער ביי וואַלן צום פּוילישן פּאַרלאַמענט (סיים), אָדער צו די קהילה וואַלן, איז זלמאַלע געווען אויף דער ווילער ליסטע פון די ציוניסטן אַלס טרייער אָנהענגער, און איז דורך זיי געפירט געוואָרן צו דער קלפּי.

אין געגנזאַץ צו די קנאים, וועלכע האָבן געזעהן אין ציוניזם אַ באַוועגונג פון אַזעלכע וואָס האָבן אַראָפּגעוואָרפן דעם עול פון תורה און מצוות, און ווילן נישט וואַרטן געדול־

דיק אויף ביאת המשיח, האָט זלמאַלע געטענהט: „משיח צדקנו איז נישט יעקאַלע שמש, און ער איז נישט מחויב צו גיין איבער די הייזער, און קלאַפּן אין די טירן: „זייט אַזוי גוט, ר׳ משה, טוט מיר אַ טובה און קומט מיט מיר קיין ארץ ישראל!״, מען קען אים איינשפּאָרן די דאָזיקע אַרבעט, און ער וועט, אַוודאי, צופרידן זיין צו געפינען אַלע יידן צוזאַמען אין זייער לאַנד, אין ארץ ישראל, און דאָרט וואַרטן אויף אים, ער זאָל קומען און ברענגען מיט זיך די גאולה שלמה״.

אויף דעם געביט זענען פאָרגעקומען פיל וויכוחים אין בית־מדרש. ווי דער שטייגער, האָבן זיך די געמיטער צוהיצט, און יעדער צד האָט זיך געשטיצט אויף באַקאַנטע פסוקים און מאמרי חז״ל, וואָס האָבן געפּאַסט צו זיינע מיינונגען.

„אם ה׳ לא יבנה בית, שווא עמלו בוניו בו״ — אויב ג־ט וועט נישט בויען זיין הויז — אומזיסט וועלן זיך באַמיען די בויער — האָבן געשריגן די עקסטרעמע קעגנער פון ציוניזם, און זיך פאַרופן אויף באַרימטע רבנים און צדיקים, וועלכע האָבן זיך קעגנגעשטעלט דעם ציוניזם, און אים פאָרגעזאָגט אַ שווערן דורכפאַל.

— „אַביסל הפקר יונגען וועלכע זענען געפאָרן קיין ארץ ישראל, וועלן אויפבויען אַ וויסט און חרוב געוואָרן לאַנד? — האָבן זיי געפרעגט.

זלמאַלע האָט זיך נישט באַטייליקט אין וויכוח; ער איז נאָר אַרומגעגאַנגען מיטן תהילימל אין דער האַנט, ווי זיין שטייגער, און זיך צוגעזונגען זיין ניגון. ער האָט געוואַרט אויף אַ הפסקה אין די קריגערייען, און נאכהער איז ער צוגעגאַנגען צו די, זיך אמפּערענדע צדדים, און פון תהילימל אָנגעהויבן לייענען מיט זיין ניגון:

ישם מדבר לאגם מים,
וארץ ציה למוצאי מים,
ויושב שם רעבים,
ויכוננו עיר מושב,
ויזרעו שדות, ויטעו כרמים,
ויעשו פרי תבואה,
ויברכם וירבו מאד,
ובהמתם לא ימעיט...
יראו ישרים וישמחו,
מי חכם וישמור אלה
ויתבוננו חסדי ד׳...

ער מאַכט אַ מדבר פאַר אַ טייך וואַסער,
און פאַרטרוקנט לאַנד פאַר וואַסער אויסגאַנגען,
און באַזעצט דאָרט הונגעריקע,
וואָס וועלן אויפשטעלן אַ שטאָט, אַ באַזעצטע,
פאַרזייען פעלדער, פאַרפלאַנצן וויינגערטנער,
וואָס וועלן געבן זייער פרוכט.
ער וועט זיי בענטשן און זיי וועלן זיך זעהר מעהרן,
און זייער פי, וועלן נישט פעהלן...
רעכטפארכטיקע וועלן זעהן און זיך פרייען,
ווער עס איז קלוג וועט דאָס געדענקען
און פאַרשטיין ג־טס חסדים...

חיים באנק / **ר׳ יוסף גליקמן און זיין פאמיליע**

ר׳ יוסף גליקמאַן, אָדער ווי מיר האָבן אים געקענט מיטן נאָמען ר׳ יאשע שוחט, איז געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם און פאַרעכנט געוואָרן אין שטעטל אַלס דער צווייטער, נאָכן רב מיט זיינע ידיעות אין תורה.

ר׳ יאשע איז געווען אַ באַזונדערע אייגנאַרטיקע פּער־זענלעכקייט. תמיד באַשיידן, געלאַסן, זיך באַצויגן מיט כבוד צו יעדן מענטש און געפירט זיך לויטן כלל: „טוב תורה עם דרך ארץ״. ער האָט נישט געפּרעדיקט קיין מוסר און נישט געזוכט קיין עבירות ביי אַנדערע, ווי מאַנכע אין זיינע קרייזן האָבן עס געטון. זיין דרך איז געווען צו דינען מיט זיין אייגענע התנהגות אַ ביישפּיל פאַר אַנדערע. זיין הויפּט זאָרג איז געווען, אַז זיין אייגענער וויינגאָרטן זאָל אַרויס־געבן גוטע פירות, און דאָס האָט ער טאַקע דערגרייכט: זיין שטוב איז געווען אַ מוסטער פון יידישן לעבנס־שטייגער, צניעות און לומדות.

איך געדענק זיין גאַנג, וואָס איז תמיד געווען מיט שנעלע טריט, כדי נישט צו פאַרשווענדן די צייט, וועלכע ר׳ יאשע האָט געוואוסט אויסצונוצן אויף חשובע ענינים.

אַלס שוחט, איז ער געווען אויסגעשטאַטעט מיט חלפים פון פאַרשידענעם גרויס און כ׳פלעג אַלס קינד נאָכפאָלגן מיט גרויס נייגער, ווי ר׳ יאשע, נאָכן שאַרפן די חלפים, איז דורכגעגאַנגען מיטן נאגל איבערן שאַרף פון חלף, פּרואוונ־דיק צו ער איז כשר כדין.

זיין ווייב, פריידאַלע ע״ה, איז געווען אַ פּערזענליכקייט אין איר אייגענעם זכות. אירע מעלות און גוטע מידות זענען געווען באַקאַנט פאַר אַלע. תמיד גרייט צו העלפן נויטבאַ־דערפטיקע און אויך שטענדיק געוואוסט וואו די הילף איז נויטיק.

זי האָט זיך פאַרשטאַנען אין פאָלקס רפואות און יונגע און אונערפאַרענע מאַמעס זענען געקומען זיך מיט איר צו בעראַטן און זיך באַנוצט מיט איר רייכע ערפאַרונג. ווען אַ קינד איז קראַנק געוואָרן אין שטוב, איז די פאַרזאָרגטע מאַמע באַלד געלאָפן רופן פריידאלען און איר עצה איז תמיד געווען נוצלעך און פאַראַנטוואָרטלעך. זי האָט גוט

געוואוסט צו אונטערשיידן צווישן אַ פֿאַרבײגײענד זיך נישט גוט פֿילן, פֿון אַ קינד ביז אַן־ערנסטן פֿאַל, ווען מען מוז גלייך רופֿן אַ דאָקטער.

אונדזער משפּחה איז געווען פֿאַרבונדן מיט אַ נאָנטער פֿריינטשאַפֿט מיט די גליקמאַן פֿאַמיליע. מיין טאַטע ע״ה האָט געזעהן אין ר׳ יאשען דעם אמתדיקן טיפּ פֿון אַן־ערלעכן רעליגיעזן ייד.

פּורים האָבן אונדזערע משפּחות געשיקט, איינער דעם אַנדערן, ״משלוח מנות״, און פֿון ר׳ יאשען און זיין פֿאַמיליע פֿלעגן מיר באַקומען אַ ״געפֿילטע מילך״, וואָס איך טעם געדענק איך נאָך ביז היינט...

איך וועל קיינמאָל נישט פֿאַרגעסן, דאָס ווען מיין טאַטע ע״ה איז קראַנק געווען אַ לענגערע צייט, איז ר׳ יצחק שליט״א, זיין יונגסטער זון נישט אָפּגעטרעטן פֿון טאַטנס בעט העלפֿנדיק מיט אַלע מעגליכקייטן דעם קראַנקן.

אין די 30־ער יאָרן איז ר׳ יאשע נפֿטר געוואָרן, און די אלמנה, פֿריידאַלע איז געבליבן אין איר הויז צוזאַמען מיט איר טאָכטער עטל און איר מאַן בן־ציון.

איך געדענק די חתונה פֿון ריבטשען, די עלצטע טאָכטער. אַזאַ היימישע יידישע שמחה לאָזט זיך נישט פֿאַרגעסן, בפֿרט דאָס ״מצווה טענצל״, ווען ר׳ יאשע, דער אבי הכלה האָט דערלאַנגט זיין טאָכטער די פֿאַטשיילע און זיך אַרויסגעלאָזט אין דעם טראַדיציאָנעלן טאַנץ, מיט התלהבות און שמחה. אַלעמענס אויגן זענען געווען געווענדעט צו ר׳ יאשען, וואָס קיינער האָט אים נישט געקענט פֿאַר אַזאַ מומחהדיקן טענצער...

ליידער האָט דער ביטערער חורבן געטראָפֿן אויך די טייערע משפּחה. אין ברעזיוו זענען אומגעקומען זייער טאָכטער עטל מיט איר מאַן בן־ציון בלייבערג, וועלכער האָט פֿאַרנומען דעם שווערס שטעל אַלס שוחט. דער זון הענעך־חנוך מיט זיין ווייב צפּורה, קלמן וואָלף ריידס טאָכטער. הענעך האָט געענדיקט דעם לערער־סעמינאַר אין ווילנע און שפּעטער פֿאַרגעזעצט זיין שטודיום אין וואַרשע, וואו ער האָט געוואוינט ביז דער מלחמה.

ער פֿלעגט פֿאַרעפֿנטליכן פֿילאָזאָפֿישע מאמרים אין דער מזרחי צייטונג — ״פֿאָלקס־שטימע״, וועלכע איז ערשינען אין וואַרשע.

ווען דער קריג איז אויסגעבראָכן, איז הענעך מיט זיין פֿרוי אַנטלאָפֿן אין דער סאָוויעטישער זאָנע, און נאָך דער נאַצישער אָקופּאַציע איז ער צוריק קיין ברעזיוו, וואו ער איז אומגעקומען.

די אַנדערע קינדער מיט זייערע פֿאַמיליעס זענען אומגעקומען אין זייערע וואוין־ערטער. דער איינציק פֿאַרבליבענער פֿון דער פֿאַמיליע, איז ר׳ איטשאַלע, דער חולונער רב, ער זאָל מאריך ימים ושנים זיין.

בעת מיין באַזוך אין ברעזיוו אין יאָר 1979, האָב איך גערעט מיט אַ באַקאַנטער פּוילישער פֿרוי, און זי האָט מיר דערציילט, אַז פֿריידאַלע איז געשטאָרבן מיט אַ נאַטירלכן טויט און זי איז נישט געפֿאַלן פֿון די טמאדיקע הענט פֿון די דייטשע בעסטיעס.

פעלא איינציגער / מיין באבע חנה, די פרוי פון מיין זיידן יוסף פענער ז״ל

פֿון פּויליש: **חיים באַנק**

איך זע זי נאָך ווי היינט די אַרבעטזאַמע און שטענדיק פֿאַרהאָרעוועטע באבע מיינע מיט איר פֿאַרזאָרגט פּנים, זאָרגנדיק פֿאַר אַלץ און אַלעמען.

איר פּשוטע קליידונג איז באַשטאַנען פֿון אַן־אַלט לאַנג קלייד אַרומגענומען מיט אַ פֿאַרטוך, און אַרומגעבונדן דעם קאָפּ מיט אַ טיכל — די טיפּישע קליידונג פֿון אונדזערע באָבעס.

פֿון דער פֿרי ביז אויף דער נאַכט האָט זי כמעט נישט געוואוסט פֿון קיין אָפּרו, די גאַנצע צייט אויף די פֿיס. אַ שטענדיקער טרויער איז געווען אויסגעגאָסן אויף איר פּנים נאָכן פֿאַרלירן איר באַליבטן זון — מיין פֿאָטער בערל ז״ל. דעם דאָזיקן טרויער האָט זי תמיד געטראָגן אין האַרצן ביז דעם לעצטן לעבנס טאָג. ס׳איז שווער געווען זי איבערצייגן אָנצוטוען אַ ניי מלבוש, טראָץ די באַמיאונגען פֿון אירע טעכטער, מינא און בלומע. קיינמאָל האָט מען נישט געהערט פֿון איר קיין הויכן לאַך, און זאָגאַר ביי פֿאַמיליען

שמחות האָט איר פּנים געהאַט אַ פֿאַרטראַכטן און פֿאַרשטיינערטן אויסדרוק. איך בין איבערצייגט דאָס זי האָט דעמאָלט געטראַכט וועגן איר באַליבטן פֿאַרשטאָרבענעם זון און געווייטאָגט דערויף וואָס ער קען זיך נישט באַטייליקן אין דער שמחה. זי האָט זעלטן גערעדט וועגן מיין פֿאָטער און איך געדענק אַלעס וואָס זי האָט וועגן אים דערציילט.

כ׳וועל זיך באַמיען צו ערגענצן די באַשרייבונג פֿון מיין באבע חנה, אויב מ׳קען בכלל שילדערן איר אייגנאַרטיקע פּערזאָן. אַ שטילע און פֿאַרשלאָסענע אין זיך, פֿלעגט זי קוקן אויף מיין ברודער בעני מיט אַ טרויעריקן בליק פֿול צערטליכקייט און אומבאַגרעניצטער געטריישאַפֿט. בעני איז געבוירן נאָכן טאַטנס טויט און ער טראָגט זיין נאָמען.

די באבע איז געווען אַ גוטע נשמה. פֿאַר זיך זעלבסט האָט זי כמעט גאָרנישט געברויכט. זי איז אויפֿגעשטאַנען ווען עס איז נאָך געווען פֿינצטער און קיינער האָט נישט געוואוסט וואוהין זי איז געגאַנגען און וויפֿל קראַנקע זי

האָט באַזוכט. זי האָט ביי זיי איינגעהייצט דעם אויוון, גע־וואַשן זיי, באַצויגן ריין די בעטן — דאָס איבערצוג האָט זי געברענגט פון איר הויז און אָפּגעקאָכט אַ וואַרימע מאָלצייט. ווען זי איז צוריקגעקומען האָט שוין געטאָגט. זי האָט אַראָפּ־גענומען פונעם קאָפּ דאָס וואַרעמע טיכל און דעם שאַל וואָס זענען געווען נאָס פון רעגן אָדער שניי. אינצווישן האָט די דינסט איינגעהייצט דעם קאַכל־אויוון און זי האָט אויפ־געשטעלט דעם סאַמאָוואַר. דער אַראָמאַט פון פריש פאַרבריטע קאַווע האָט זיך געטראָגן איבערן גאַנצן הויז. צוביסלעך זענען זיך צוזאַמענגעקומען דורכגעווייקטע וואַסער טרעגער, אַ שמש און סתם אַן־אַרעמער געפרוירענער ייד וואָס איז געגאַנגען צום דאווענען קלאַפּנדיק מיט די הענט — זיי אַביסל אָנצו־וואַרעמען. מיין באבע האָט זיי אָנגעגאָסן גרויסע טעפּלעך געצוקערטע קאַווע מיט מילך, און צודערלאַנגט אַ שטיקל פּוטער־קוכן אָדער אַן־אייער קיכל — ווייל קיין ברויט האָט מען נישט געטאָרט עסן פאַרן דאַווענען. ווען מיר קינדער זענען אויפגעשטאַנען צו גיין אין שול, האָבן שוין די לעצטע אורחים פאַרלאָזט, זאַטע, ס׳הויז.

דערוואַקסענערהייט, האָב איך פיל געטראַכט דאַוועגן פאַרוואָס די באבע האָט אַזוי ווייניק גערעט וועגן מיין פאָטער, און געטרויערט וועגן אים, שווייגענדיקערהייט, ווי זי וואָלט אַ נדר געטאָן צו לעבן מיטן שמערץ אין האַרצן און אים מיטנעמען מיט זיך ווי אַ סוד אין קבר אַריין. ווי ווייניק האָבן מיר וועגן טאַטן געוואוסט. ביי אַ געוויסער געלעגנהייט האָט זי אונדז דערציילט דאָס אונדזער פאָטער איז נישט געווען קיין מפונק, פון עסן האָט ער נישט גע־מאַכט קיין ווזן, קיינמאָל זיך נישט באַקלאָגט און שטענדיק באַדאַנקט נאָכן מאָלצייט. ער איז געווען אַ גוטער מענטש, אַן־ערליכער, אַ תלמיד חכם און אַ גרויסער מאַמין. ביי זיין לוויה האָט אנטיילגענומען ס׳גאַנצע שטעטל. כ׳פלעג אָפט הערן אַז דער רבונו של עולם האָט פריצייטיג אַוועקגענומען זיין ריינע נשמה כדי זי זאָל נישט פאַרדארבן ווערן אויף דעם עולם השקר.

פון פשוטע מענטשן, פויערן, בעלי עגלות און גויים אפילו, האָב איך פילמאָל געהערט שבחים איבער מיין פאָטער.

בשעת מיין באבע איז קראַנק געוואָרן אויף אַן־אומהייל־באַרער קראַנקייט פון וועלכער זי איז נישט מער אויפגע־שטאַנען, האָב איך פיל געוויינט אין אַ ווינקל. ס׳איז מיר שווער געווען צוצוזען ווי איר קערפּער ווערט פאַרטרוקנט און איינגעשרומפּן פון טאָג צו טאָג. דער געדאַנק, דאָס זי וועט אונדז אין גיכן פאַרלאָזן איז געווען שווער צו פאַר־טראָגן פאַר אַ דרייצן יעריק מיידל, ווי איך בין דאַן געווען. צוליב דעם דערנענטערדיקן אומגליק האָט קיינער נישט געלייגט קיין אַכט אויף אונדז קינדער. איך און מיין ברודער בעני, האָבן זיך פאַרשטעקט אין די ווינקלען און מיט שרעק זיך צוגעקוקט וואָס עס גייט פאָר.

ס׳האָבן געוויינט די אָרימע קראַנקע אַז זייער פאַרזאָר־גערין איז אַוועק פון דער וועלט. וועגן אירע מעשים טובים, גוטהערציקייט און אָנבאַגרעניצטע מסירת נפש האָבן מיר זיך דערוואוסט ערשט נאָך איר פטירה.

מיין ברודער בעני און איך, דערשראָקענע און טרויעריקע, האָבן צום צווייטן מאָל איבערגעלעבט דאָס געפיל פון פאַר־יתומט ווערן.

איצט האָבן מיר שוין געהאַט צוויי קברים אויפן בית הקברות.

זאָלן זיי האָבן אַ ליכטיקן גן־עדן.

מאַגיסטער אריה (לושעק) זעלנפרוינד ז״ל

מיר וועלן דאָ דערמאָנען איינעם פון די באַגאַבטע זין פונעם שטעטל, לושעק זעלנפרוינד ז״ל, וועלכער איז טראַגיש

אומגעקומען, נאָך פאַר דער שואה, וועלכע האָט גורם געווען דערצו, אַז מיר האָבן שוין פאַרגעסן פערזענליכע אומגליקן, וואָס האָבן פּאַסירט בעפאַר.

אַן־עילוי — וועלכער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיינע גרויסע פעאיקייטן און מען האָט אים פאָרגעזאָגט אַ גרויסע צוקונפט אַלס קינפטיקער ציוניסטישער פירער.

בעת זיין שטודירן אויפן וואַרשעווער אוניווערסיטעט איז ער געווען טעטיק אין די ציוניסטישע אַקאַדעמישע קרייזן און דערמיט פאָרטגעזעצט די טראַדיציע פון זיין זיידן ר׳ שלמה זעלנפרוינד ז״ל פון רימאַנאָוו, וועלכער איז געווען אַ דעלעגאַט צום 1־טן ציוניסטישן קאָנגרעס און פון זיין פאָטער, ד״ר שמואל זעלנפרוינד ז״ל, דער מנהיג פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין שטעטל.

געבוירן אין אַ פאַרמעגליך הויז און קיינמאָל נישט געליטן קיין נויט, האָט ער נישט געפּרעדיקט ציוניזם פאַר אַנדערע, נאָר אַליין אים פאַרווירקליכט מיט זיין לעבן און טויט.

נאָכדעם ווי ער האָט געענדיקט די שטודיען אַלס יוריסט, האָט ער עולה געווען קיין ארץ ישראל און געאַרבעט אין דער "שמן" פאַבריק אין חיפה אַלס פשוטער אַרבייטער.

צען מאָנאַטן נאָך זיין עליה, אין יולי 1935, איז ער אומגעקומען ביי אַן־אַרבעטס־פאַרפאַל אין עלטער פון 24 יאָר.

ווער עס האָט זיך געפונען אין שטעטל, בעת די ביטערע בשורה איז אַהין אָנגעקומען, וועט קיינמאָל נישט פאַרגעסן די שווערע אויפטרייסלונג וואָס די ידיעה האָט דאָרט אַרויס־גערופן.

דער טרויער האָט אַרומגענומען די גאַנצע יידישע באַ־פעלקערונג אין ברעזיוו, און מענטשן פון ווייטע קרייזן, פאָלקס מענטשן, וואָס האָבן אים זאגאר נישט געקענט, האָבן ביטער געוויינט אויף דעם שווערן אומגליק און האָבן אין אים געזען אַ קרבן אויפן מזבח פון אהבת ציון.

מיר ברענגען דאָ ווייטער צוויי אויטענטישע נעקראָלאָגן פון שטעטל פון יענער צייט. איינע פון די אָפּשאַצונגען איבער זיין פערזענליכקייט, וואָס איז ערשינען אין דער ציוניס־טישער פרעסע אין פוילן, בעת דאָס אומגליק האָט פּאַסירט, ווי אויך אַ שפּעטערע ידיעה איבער דער עפענונג פון אַ ביבליאָטעק אין לאַדזש צו זיין אָנדענק.

דאָס מאַטעריאַל האָבן מיר באַקומען פון זיין פרוי בעלאַ ליפשיץ תבל"א (פון דער היים: גרינבוים) חיפה.

א. ל.

מ. ליבערמאַן / **לעאַ זעלענפרוינד**

— שטריכן —

ער איז נישט געשטאָרבן.

ער איז אַרויסגעריסן געוואָרן פון אונזער סביבה, ווי אַ יונגער דעמב נאָך אַ שטאַרקן שטורם.

אַט שטייט ער פאַר אונזערע אויגן:

הויך, ברייט, יונג, ענערגישע באַוועגונגען און אַ מוטיקער בליק. ער איז געווען די פאַרקערפּערונג פון לעבן און קאַמפּס־לוסט.

ער האָט אַרום זיך חברים געזאַמלט, מיט זיך מיטגעריסן, צו אַרבעט גערופן.

איז דען אַ וואונדער, אַז אומעטום, וווּ ער האָט געאַרבעט האָט ער זיך אַרויסגערוקט אין די פאָדערשטע רייען און איז געוואָרן דער אנערקענטער פירנדער חבר.

מיר האָבן אַלעמאָל געפילט: ער איז צווישן אונז דער ערשטער.

אין שווערע מינוטן האָבן פיל פון אונדז מיט בענקשאַפט נאָכגעזאָגט:

אַך, ווען ער וואָלט דאָ יעצט זיין מיט אונז... און ווען פירנדע חברים פון דער פּאַרטיי האָבן אונדז פּאַרוואורפן גע־מאַכט, פלעגן זיי זאָגן: ווען זעלנפרוינד וואָלט געווען — וואָלט אַנדערש געווען...

די נאַטור האָט אים באַשאָנקען מיט צוויי עלעמענטן, קעגנזעצלעכע אין זייער מהות און שעפערישע אין זייער פאַראייניקונג.

ער האָט פאַרמאָגט די התלהבות און תמימות פון אַ קינד און די דערפאַרונג און ישוב־הדעת פון אַן אַלטן.

דאָס האָט זיין אַרבעט געגעבן דעם צייכן פון שלמות.

דאָס האָט אים, דעם באַשיידענעם, געשטעלט אין דער שפּיץ

מיר, זיינע יונגע חברים, פלעגן באַוואונדערן מיט וויפל באַגייסטערונג ער פלעגט פּאַנאַנדערוויקלען זיינע פּלענער. און דרך־ארץ צו זיך האָט ער שטענדיק דערוועקט. ערנסט און פאַרזיכטיק ווי אַ מענטש, וואָס האָט הינטער זיך צענטלי־קער יאָרן פון געזעלשאַפטלעכן סטאַזש.

שווער איז דער מצב פון אַן אקאדעמיקער, וועלכער האָט אויף זיין פאַן אויפגעשריבן פערזענלעכע הגשמה און חלוציות.

"סאַלאָן־סאָציאַליסטן, פראַזן־דרעשער" — טראַכטן אָפּט וועגן אונז אַרבעטער. ער האָט די וואַנט פון אומצוטרוי דורכ־געבראָכן.

נישט קיין צייט־פּאַרטרייב, נישט קאַריערע־מאַכעריי, נאָר אַן אינערלעכע נשמה־באַדערפעניש אין זיין געזעלשאַפט־לעכע טעטיקייט געווען.

איך דערמאָן זיך:

1־טע מאַי־דעמאָנסטראַציע 1933. ער רעדט אויפן טעאַ־טער־פּלאַץ צו די פוילישע אַרבעטער, מיט וועלכע מיר מאַר־שירן צום ערשטן מאָל.

עס איז פאַר אים געווען אַ היסטאָרישע שעה. ער איז דאַן אין דער פּאַרטיי ערשט נתגלה געוואָרן.

"ווער איז ער?" — האָבן אומבאַקאַנטע געפרעגט. מען האָט דערפילט: עס וואַקסט אַ כוח, אַ יונגער מענטש מיט גרויסע מעגלעכקייטן. עס וואַקסט אַ רעפּרעזענטאַנט.

אַ פעיקער יוריסט, מיט אַלע מעגלעכקייטן צו מאַכן שנעל אַ קאַריערע — האָט ער דאָך עס נישט אויסגענוצט.

"איך פאָר קיין א"י" — איז געווען זיין באַשלוס. מיר, זיינע חברים, האָבן אים געוואָלט פאַרהאַלטן דאָ, פאַר דער אַרבעט אין דער באַוועגונג. ער איז אָבער געבליבן קאָנ־סעקווענט: סאָצ.־ציוניזם הייסט הגשמה, הייסט מקיים זיין די תרי"ג מצוות פון דת־העבודה.

און ער איז געפאָרן קיין א"י.

אַלס אַרבעטער, אויפן פּאָסטן פון הגשמה, איז ער געפאַלן.

לאדזש שטעלט א דענקמאל
דעם חבר זעלנפרוינד

מיט בערך דריטהאַלבן יאָר צוריק איז פון א״י אָנגע־קומען די טרויעריקע ידיעה וועגן טראַגישן טויט פון ח׳ לאַשעק זעלענפרוינד, וואָס איז געוואָרן געטראָפן ביי דער אַרבעט אין שמן חיפה פון אַן עלעקטרישן שטראָם. די ידיעה האָט באַזונדערס דערשיטערט דעם לאַגער פון אַרב.־א״י אין לאָדזש, ווו ה׳ לאַשעק איז געווען טעטיק אין פאַרלויף פון עטלעכע חדשים פאַר זיין עולה זיין קיין א״י. מיט זיין גאַנצער יוגנט־ענערגיע האָט ער זיך אַריינגעוואָרפן אין דער אַרבעט און אַקטיוו זיך באַטייליקט אין דער באַוועגונג הויפט־זעכלעך אין פועלי־ציון (צ.ס.) און ״פרייהייט״.

אַ גרופע פון זעלענפרוינדס פריינט אין לאָדזש האָט, נאָכן אָנקומען פון דער טרויעריקער ידיעה, באַשלאָסן צו פאַראייביקן לאַשעקס אָנדענק דורך אויפשטעלן אַ ווערק אויף זיין נאָמען. פון פאַרשידענע פלענער איז אויסגעקליבן געוואָרן דער פּלאַן, פון אַ ביבליאָטעק אויף זיין נאָמען.

פרייטיק דעם 8־טן ד.ח. איז אין די פרעכטיקע זאַלן פון ״וויזאָ״ פאַרגעקומען די פייערלעכע דערעפנונג פון דער ביבליאָטעק, צו וועלכער עס זענען געקומען עטלעכע הונדערט חברים און געסט, צווישן זיי דער פאָטער פון לאַשעקן, ד״ר שמואל זעלנפרוינד מיט זיין טאָכטער — וועלכע זענען ספעציעל געקומען פון בזשאָזאָוו (גאַליציען) און די עלטערן פון זיין טרייער חברה — ה׳ גרינבוים און פרוי.

אין טיפן שטילשווייגן — וואָס ווערט איבערגעריסן דורך קוים איינגעהאַלטענע געוויינען פון אַלע אָנוועזנדע, ווערן אויסגעהערט די רירנדע ווערטער פון ד״ר זעלנפרוינד.

״אַלס לאַשעקס טאַטע, וואָלט בעסער געווען ווען איך וואָלט דאָ נישט געווען... איך בין דאָ געקומען אַלס חבר פון לאַשעקן, וועלכן איך האָב נישט באַגלייט צו זיין אייביקער רו, כדי אים אָפּצוגעבן כבוד״.

ד״ר זעלנפרוינד דערפילנדיק דעם גרויסן צער וואָס האָט באַהערשט די פאַרזאַמלטע, פאַרענדיקט מיט פאָלגנדע ווערטער:

״חברים! פאַלט נישט אַראָפּ ביי זיך... שטאַרקט זיך! ווי טיף לאַשעקס טויט האָט מיך נישט דערשלאָגן, בין איך אָבער נישט שוואַך געוואָרן... לאַשעקס טויט האָט מיך נישט אָפּגעשראָקן און איך האָב געשיקט אַ צווייטן זון קיין א״י אויף זיין אָרט...״

ביי די לעצטע ווערטער איז דער גאַנצער פאַרזאַמלטער עולם אויפגעשטאַנען פון די ערטער און מיט אויגן פול מיט טרערן געווירדיקט דעם אָנדענק פון אונזער יינגן אומפאַר־געסלעכן חבר.

צוויי נעקראָלאָגן פון ברעזיוו, ערשינען אין ״היינט״ נאָכן טויט פון לאשעק ז״ל

מיר טרויערן און באַוויינען צוזאַמען מיט ח׳ דר. ש. זעלענפרויד און משפחה דעם טויט פון

ח׳ לאשעק

ליגע פועלי־ציון, העובד, התאחדות און גורדוניה

בזשאָזאָוו.

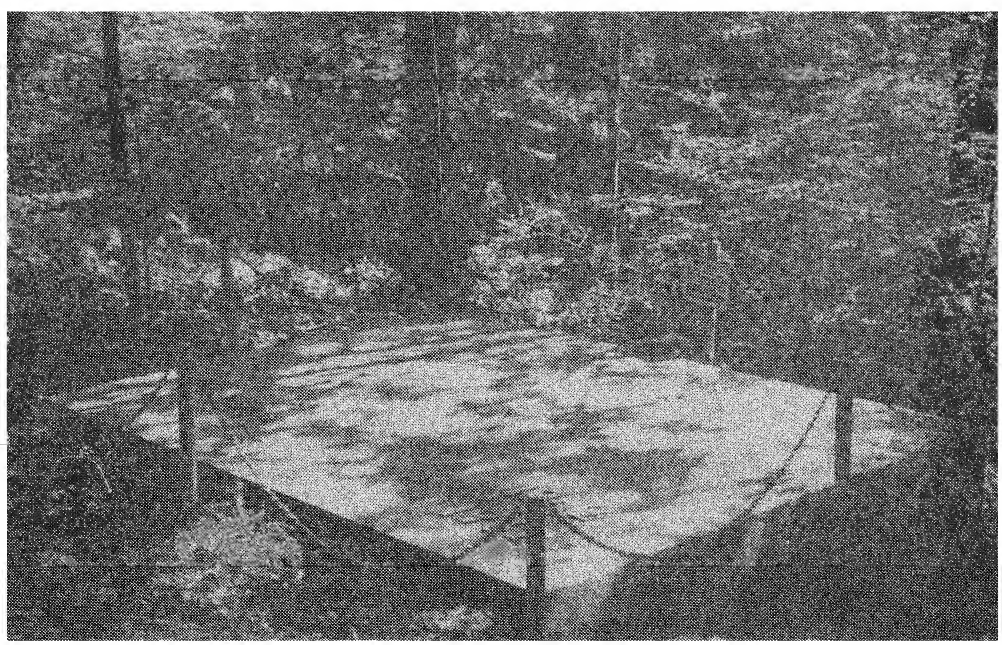
מיר דריקן אויס אונזער מיטגעפיל דעם ח׳ דר. ש. זעלענפרוינד און משפחה צוליבן טויט פון

ח׳ לאשעק

דר. צבי פעט, משה איינציגער

שואה און חורבן

קבר האחים
של יהודי ברזיב (בז׳וזוב)
אנשים נשים וטף הי״ד
שנרצחו בידי הצוררים ימ״ש
כ״ז באב תש״ב 10.8.1942

ברידער קבר פון די ברעזיווער יידן, מענער פרויען און קינדער הי״ד, וועלכע זענען בעסטיאַליש ערמאָרדעט געוואָרן דורך די ווילדע רוצחים ימ״ש, כ״ז אב תש״ב (10.8.42).

דאָקומענט פוילן

פּראָטאָקאָל פון דעם עדותשאַפט פון ישראל דב ווייץ, ביליץ (ביעלסקא) ביי קאַטאָוויץ

פּראָטאָקאָל פון דעם עדותשאַפט פון ישראל דב ווייץ, ביליץ (ביעלסקא) ביי קאַטאָוויץ געקומען קיין ישראל אין 25.5.1944.

ישראל ווייץ איז געבוירן אין שטעטל באבאוו, מערב גאַליציע און האָט געוואוינט אין קריג ביז צו דער דעפּאָרטאַציע, אין יאַשניצע. צוזאַמען מיט אַלע יוגנטליכע פון ברעזיוו, יאשניצע און די שכנותדיקע דערפער, איז ער געווען אין די לאַגערן פּלאַשאָוו און פּראָקאָטשים. נאָך דעם אַלעם וואָס ער האָט דורכגעמאַכט, איז אים געלונגען צו אַנטלויפן פון נאַציישן גיהנום און ער איז געקומען אין לאַנד אַריין אין יאָר 1944, בעת די מלחמה איז נאָך געווען אין פולן ברען.

אין דער דאָזיקער צייט זענען שוין די שטעט פון פוילן, ליטע און די אַנדערע אָקופּירטע לענדער אין אייראָפּא, געווען אויסגעליידיקט פון יידן, אויסער אונגאַרן, וואו די טייוולאָנישע מאָרד־פּלענער פאַר דער יידישער באַפעלקערונג זענען נאָך געווען אין סטאַדיום פון צוגרייטונג

ווייקס צייגנשאַפט איז אָפּגעגעבן געוואָרן אין דער צייט ווען די ידיעות איבער דער מאַסן־פאַרניכטונג פון די יידן אין אָקופּירטן אייראָפּא, זענען פאַרעכנט געוואָרן אַלס שמועות, וועלכע זענען נאָך נישט אָפּיציעל באַשטעטיקט געוואָרן, און פאַר פיל מענטשן אויף דער פרייער וועלט, דערינטער אויך יידן, איז שווער געווען עס צו באַנעמען.

זיין עדות אַנטהאַלט פיל איינצלהייטן, וואָס זענען נאָך געווען פריש אין זיין זכרון, איינצלהייטן, וועלכע מיר האָבן שוין טיילווייז פאַרגעסן, ווען מיר באַמיען זיך צו רעקאָנסטרואירן די אַלע געשעענישן פון דער שוידערליכער תקופה.

ווייקס שילדערונגען באַציען זיך אויך צו די יידן פון דער אומגעבונג פון ברעזיוו, ווי יאַשעניצע און און די אַרומיקע דערפער, וואָס זענען דורכגעגאַנגען דעם זעלבן יסורים־וועג ווי די ברעזעווער יידן און איין גורל האָט זיי געטראָפן.

דאָס אויסרעכענען די נעמען פון די פאַרשאָלטענע מערדער, וואָס שטערט געוויס דעם היינטיקן לייענער (אגב זייער רשימה איז פיל פאַרקירצט געוואָרן) איז מן־הסתם געמאַכט געוואָרן צוליב דעם, ווייל די אויפצייכנער האָבן אָנגענומען, אַז דאָס פאַרעפנטליכן די נעמען וועט העלפן קומען אויף די רוצחימס שפּורן.

ווייזט אויס אַז דעמלט האָבן מענטשן בתמימות נאָך געגלויבט, אַז די דייטשע פאַרברעכער וועלן באַשטראָפט ווערן.

דאָס עדות־זאָגן איז פאַרעפנטליכט געוואָרן אין דער בראָשור. די ״דאָקומענטן איבער די יידן אונטער דער נאַציישער הערשאַפט״, וועלכע איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דורך הרב ד״ר גוטמאַן, געדרוקט אין תל־אביב אין אָנפאַנג 1945, אין דער דייטשער שפּראַך. דאָס מאַטעריאַל איז איבערגעזעצט פון דייטש און ווערט געברענגט ווי עס איז געשריבן געוואָרן, בלויז מיט קליינע פאַרקירצונגען.

א. ל.

דעקלאַראַציע אונטער א שבועה — נאָטירט אין תל־אביב, דעם 21—22 יוני 1944

אין די נאַכט שעהן צווישן דעם 3־טן און 4־טן אוגוסט 1942, בין איך אַרויסגעטריבן געוואָרן דורך די געסטאַפּאָ, פון מיין דעמלטדיקן וואוין־אָרט — יאַשניצע, קראָסנער קרייז. כ׳בין אַלט געווען 23 יאָר. כ׳האָב פאַרלאָזט מיינע טייערע עלטערן — מיין פאָטער יוחנן וואָלף ווייץ, מיין מוטער מירל חיה פון דער היים — געלערנטער, די טאָכטער פון רב פון זאַטאר און יאַשניצע —ביידע אין עלטער פון 50 יאָר, מיין שוועסטער נחמה, איר מאַן שלמה גאָלדשטיין (וועלכער איז שפּעטער געווען מיט מיר אין פּראקאטשים און נאָכדעם געשיקט געוואָרן אַלס קיכער אין ס.ס. לאַגע אין קראקא גראדזעצקי 77 און אין אפּריל 43 איז ער אריבערגעפירט געוואָרן אין יעראזאלימסקי לאַגער), מיין יונגערע שוועסטער מנוחה מינדל וועלכע איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

אַלע יונגע מענער אין עלטער צווישן 15 און 35 יאָר, וועמענס געזונט צושטאַנד איז געווען אַ צופרידנשטעלנדער — האָבן געזאָלט געשיקט ווערן אין אַן־אַרבעטס־לאַגער.

דער באַגריף פאַרניכטונגס־לאַגער איז אונדז נאָך נישט געווען באַקאַנט, און מיר האָבן אויך נישט געוואוסט, אַז די געבליבענע וועלן אַרויסגעטריבן ווערן. פאַרקערט, מען האָט אונדז געזאָגט, דאָס אונדזער צושטעלן זיך צו דער אַרבעט וועט ערמעגליכן אונדזערע משפחות צו בלייבן אין דער היים און נאָך זעקס וואָכן וועלן מיר זיך צוריקערן צו

אונדזערע פאַמיליעס. מען האָט אונדז געראַטן נישט מיטצונעמען מיט זיך צופיל זאַכן, ווייל מיר וועלן זיך אויפהאַלטן אין די באַראַקן פון דער "ווערמאַכט", וועלכע זענען גוט אויסגעשטאַטעט. ווער עס וועט זיך נישט צושטעלן, ער וועט זיך אויסבאַהאַלטן אָדער אַנטלויפן, וועט אויפן אָרט דערשאָסן ווערן צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע.

מיר האָבן זיך צוגעשטעלט לויטן באַפעל, איינס אַ זייגער ביינאַכט, אין דער גאַס ביים יודנראַט אין יאַשניצע, דאָרט האָט מען אונדז געציילט — מיר זענען געווען 162 מאַן. מיר זענען געפירט געוואָרן דורכן יודנראַט 16 ק"מ ביז ברעזיוו, אַהין זענען מיר אָנגעקומען אַרום 4.30 אין דער פרי. און מיר זענען גלייך אַריינגעפירט געוואָרן אין הויף פון דער דייטשער שוץ־פּאָליציי.

די ברעזיווער יוגנטליכע זענען שוין גרייט געווען צום מאַרש. אַ שעה שפּעטער זענען אָנגעקומען מיט אויטאָס די געסטאַפּאָ קאָמענדאַנטן פון קראָסנא און יאַסלאָ. דער געסטאַפּאָ קאָמענדאַנט פון קראָסנא, איז שמערצלער, זיינע געהילפן: בעקער און לודוויג פאָן דאַוויו. ראַשוויץ איז דער כיטרער טרויעריק באַרימטער קאָמענדאַנט פון יאַסלאָ, זיינע געהילפן: מאַטעאוס און ראַמאַנס.

ראַמאַנס איז באַשטימט צו רויבן ס'יידישע פאַרמעגן. מיט זיי האָט זיך געפונען אַ ציווילער בעאַמטער פון אַרבייטסאַמט אין יאַסלאָ (יאַשניצע געהערט צו ברעזיוו, ברעזיוו איז קראָסנער קרייז און קראָסנא איז אונטערלעגן יאַסלאָ). די געסטאַפּאָ קאָנטראָלירט די נעמען אויף דער ליסטע. יעדער ווערט אויסגעפאָרשט איבער זיין אַרבעטס־פעאיקייט און אויב די אויגן זענען ביי אים אין אָרדענונג. יאַשניצע איז אַ קליין ארטשאַפט מיט פיל יידן, ווייל מיט זעקס וואָכן צוריק זענען דאָרט קאָנצענטרירט געוואָרן אַלע יידן פון די דערפער און דער אומגעגנט. זיי זענען אָנגעקומען אָהן שום מיטלען. עס זענען נישט געווען קיין ערטער וואו זיי איינצוקוואַטירן, און די לעבנס מיטלען זענען געוואָרן באַגרעניצט ביז צו אַ מינימום. פריער פלעגן די דאָזיקע יידן צושטעלן פּראָוויאַנט פאַרן שטעטל און יעצט איז דער קוואַל פאָלשטענדיק פאַרשטאָפּט געוואָרן. דער רעזולטאַט דערפון איז געווען — אונטערנערונג און אָפּגעשוואַכטקייט און צוליב דעם איז געווען די שטרענגע קאָנטראָל פון דער געסטאַפּאָ. די שוואַכע און אינוואַלידן זענען צוריקגעשיקט געוואָרן אַהיים און דאָס זעלבע מיט די בעלי מלאכות, וועלכע האָבן געאַרבעט איבער 3 יאָר אין זייער פאַך.

דאָס צוריקשיקן די בעלי־מלאכות איז געווען אַ ראַפּינירטער "טריק" מצד די מנוולים, כדי נישט אַרויסצורופן דעם קלענסטן פאַרדאַכט איבער זייערע ריכטיקע כוונות. ווען מיר וואָלטן געוואוסט בלויז אַ טייל פון דער סכנה וואָס האָט די געבליבענע געדראָט, וואָלטן מיר זיך נישט איבערגעגעבן אין זייערע הענט אָהן ווידערשטאַנד.

נאָך דער קאָנטראָל בלייבן מיר 306 פערזאָן צוזאַמען מיט די ברעזעווער יונגעלייט. יעצט האָבן זיי אָנגעהויבן אונדז צו שיקאַנירן. מיר האָבן געמוזט שטופּן 3 שווערע לאַסט־מאַשינען אויף אַ מרחק פון 300 מעטער. די אַרבעט האָט נישט געהאַט קיין שום אַנדערן צוועק נאָר אונדז צו פּייניקן און צוברעכן אונדזער מוט. נאָכדעם האָט זיך אָנגעהויבן אַ געבילעריי: אויסשטעלן זיך! לאָס! מיט בייטשן־שמיץ, שטופּן אונדז די געסטאַפּאָ הינט, שנעל אַרויף אויף די לאַסט־מאַשינען. די יידן זענען נישט צום איבערשרייבן. דער יודנראַט אין ברעזיוו באַקומט אַ באַפעל צוצוטיילן יעדן פון אונדז אַ ברויט. די יודנראַט מיטגלידער וואַרפן ס'ברויט אין די אויטאָס — אַלע ווילן כאַפּן. די שטופּעריי איז אַ שרעקליכע. דאָס איז אַ געניאַלער אויפטו פון די נאַצישע מוחות. כדי צו כאַפּן אַ ברויט וועט זיך מאַכן אַ מהומה, איינער וועט שטופּן דעם אַנדערן, צוטרעטן, א.ז.וו.

מיט איינמאָל אַ באַפעל: אָפּשטעלן די ברויט־ליפערונג — "זיי ווילן נישט מער". פאַקטיש ליגן מיר איינער אויפן אַנדערן אויסגעהונגערט און וואַרטן אומזיסט צו קענען כאַפּן אַ שטיקל ברויט.

די אויטאָס הויבן אָן פאָרן שנעל. באַרג אַראָפּ ווערט אונדזער לאַגע קאַטאַסטראָפאַל ממש. קומענדיק צום באַשלוס אַז זיי האָבן מער נישט וואָס צו פאַרלירן, נוצן פיר ברעזיווער יוגנטליכע אויס די געלעגנהייט צו אַ געוואַגט אַנטלויפן. געפונענדיק זיך אויסערהאַלב דעם שטח, וואָס די באַנדיטן קענען זיי זעהן, שפּרינגען די בחורים אַראָפּ פון די אויטאָס און באַהאַלטן זיך אין אַ ראָוו ביים וועג. שפּעטער בין איך געוואויר געוואָרן אַז די בחורים זענען צוריק קיין ברעזיוו און זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן אין משך פון עטליכע טעג ביז ס'האָט זיך אָנגעהויבן די דעפּאָרטאַציע און דאַן זענען זיי צוזאַמען מיט די אַנדערע יונגע מענטשן אַוועקגעפירט געוואָרן אין פאַרניכטונגס־לאַגער.

די אויטאָס האָבן אונדז צוגעפירט ביז צו דער באַנסטאַציע פון דעם קוראָרט איוואָניטש. אויף זייטיקע רעלסן האָבן שוין אויף אונדז געוואַרט צוויי פאַרשלאָסענע פּי־וואַגאָנען מיט קליינע פענצטערלעך אין דער הויך. מיר זענען געווען 302 מאַן, 151 אין יעדן וואַגאָן. קיינער אינטערעסירט זיך נישט מיט די 4 פעלנדע. אַ הייסער זומער טאָג, די זון איז אין פולן ברען. מיר ליגן ממש איינער אויפן אַנדערן. ס'איז נישטאָ קיין טראָפּן וואַסער. אַ שרעקליכער דורשט פּייניקט אונדז. איך בין איינער פון די ווייניקע, וואָס רעדן דייטש און מען קלויבט מיך אויס אַלס פאָרשטייער, איך זאָל זיך ווענדן צום געסטאַפּאָ־שעף ראַשוויץ און אים בעטן מען זאָל אונדז געבן וואַסער און מען זאָל נישט פאַרשליסן די טירן. מיר שלאָגן פאָר דאָס מיר וועלן אויסוועלן צווישן זיך 10 מאַן, וועלכע וועלן האַלטן אָרדנונג און זאָרגן דערפאַר, אַז קיינער זאָל נישט פאַרלאָזן דעם וואַגאָן. ממילא האָט קיינער נישט געקלערט וועגן אַנטלויפן. אין דער גאַנצער געגנט געפונען זיך נישט קיין יידן און ס'איז נישטאָ קיין שום אויסזיכט זיך צו רעטן.

איך ווענדע זיך צו ראַשוויצן מיט אונדזערע בקשות. זיין ציניש ענטפער וועגן עפענען די וואַגאָנען, איז געווען: געוויס גלייב איך אייך, אַז איר האָט נישט בדעה צו אַנטלויפן, אָבער עס קען גאָט באַהיט, ווער פון אייך אַראָפּפאַלן פון וואַגאָן און ווער וועט זיין פאַראַנטוואָרטליך דער־

פאַר?... וואָס אַמבאַלאַנגט וואַסער וועגדעט ער זיך צו אַ פאָליציאַנט ער זאָל דערפאַר זאָרגן. דער באַגלייט מיך צו אַ פויער דערנעבן, וועלכער באָרגט מיר צוויי עמערס און איך פיל זיי אָן מיט וואַסער און גיב יעדן וואַגאָן אַנעמער. דער עמער ווערט בליץ שנעל אויסגעלערט און אונטער וואַך גיי איך אַהין און צוריק מיט די עמערס ביז אַלע האָבן געטרונקען. נאָכדעם ווי כ׳האָב צוריקגעגעבן די עמערס בעט איך פון ראַשוויצן, ער זאָל מיר ערלויבן צו קויפן די עמערס, כדי צו נעמען וואַסער אויפן וועג. ער נעמט זיך שרייען: דער מסחר פון די יידן מיט די פוילישע פויערן, געהער צו דער פאַרגאַנגענהייט! גענוג געפלאַפלט ייד! פאָרווערטס! און ער פאַרשליסט אַליין דעם וואַגאָן און פאַרזיגלט אים.

צוויי שעה שטייען מיר אויף דער סטאַציע, ביז מען שליסט אָן די וואַגאָנען צו אַ לאַסט־צוג. די געסטאַפּאָ הערשער טראָגן זיך אָפּ און פאָליציי נעמט איבער די וואַך איבער די וואַגאָנען. אין די ערשטע שעהן פון דעם אויגוסט פרימאָרגן, האָט זיך נאָך נישט געפילט די שרעקליכע היץ אין אונדזער תפיסה, אָבער מיטאָג־צייט ווערט אונדזער לאַגע אונערטרעגליך.

אויף די סטאַציעס, וועלכע מיר פאָרן פאַרביי בעטן מיר זיך מיט תחנונים: וואַסער! וואַסער! אָבער אומזיסט. אין וואַגאָן שאַפן זיך צוויי לאַגערן: איין טייל פאַרלאַנגט דורכאויס אויפצוברעכן די טיר מיט כוח און אַרויסשפרינגען. די אַנדערע וואָרענען, אַז דאָס באַדייט אַ זיכערער טויט. זיי טענהן, אַז מען דאַרף וואַרטן און זעהן וואָס ס׳וועט פאַסירן אין לאַגער. צום לעצטן וועג איז נאָך צייט. די דאָזיקע גרופּע, צו וועלכע אויך איך געהער, איז די מערהייט און וואָרנט, נישט צו צעשפּליטערן די כוחות. מיר קענען נישט וויסן, וואָס עס פּאַסירט מיט אונדזערע ברידער אין צווייטן וואַגאָן.

נאָכמיטאָג ווערט די לאַגע נאָך שווערער. פיל חלשן און ס׳איז נישטאָ קיין הילף. נישטאָ וואו צו מאַכן די באַדערפעניש. די לופט איז פאַרפעסטעט. די צאָל פאַרחלשטע שטייגט די גאַנצע צייט. מיר זענען צונויפגעפרעסט ווי די הערינג ליגנדיק איינער אויפן אַנדערן. מען פרואווט אויפהויבן די פאַרחלשטע, צו די פענצטערלעך זיי זאָלן קענען אָטעמען. נעבן מיר ליגט אַ בחור, משה פיינגאָלד (געמיינט זיין ברודער, מאיר), דער סעקרעטאַר פון דער ציוניסטישער יוגנט אין ברעזיוו. ער איז פאַרשמאַכט און איך קען אים נישט העלפן. היות ווי מיר אַלע האָבן זיך אויסגעטון צוליב דער שרעקליכער היץ, נעם איך אַ העמד און האַלט עס ביים פענצטערל דער ווינט זאָל עס אָפקילן און פרואוו אים דערמיט אַביסל אויפרישן. ער דערמונטערט זיך אַביסל און זאָגט: פאַרוואָס פייניקסטו מיך און לאָזט מיך נישט שטאַרבן?

אין די דאָזיקע שרעקליכע באַדינגונגען, פאָרן מיר אַ גאַנצן טאָג ביז 8 אָוונט ביז מיר זענען אָנגעקומען צו דער סטאַציע קראקע־פּלאַשאוו. דאָרט קומט אַ באַפעל, זיך גרייטן אויסצושטייגן. מיר טוען זיך אָן, אָבער עס שטייט אונדז נאָך פאַר צו ליידן די שווערע שטיקענדע לופט נאָך 3 שעה און די גרויזאַמסטע, ווייל דער צוג שטייט. זייער ציל איז אונדז צו פייניקן און אויך פאַרמיידן פון די מענטשן אַרום אונדז צו זעהן. די פאָליציי־וואַך ווערט פאַרשטאַרקט מיט הילף פון די ס.ס. און מיר באַקומען אַ באַפעל אַרויסצונעמען די טויטע און האַלב־טויטע און זיי אַוועקלייגן ביי די רעלסן. עס ווייזט זיך אַרויס, אַז קיינער איז נישט געשטאָרבן, נאָר 15 מאַן געפונען זיך אָהן באַוועגונג פאַרחלשטע אין אַ שווערן צושטאַנד 30 מאַן פון אונדז דאַרפן זיך שטעלן און יעדע פּאָר, מוז טראָגן איין פאַרחלשטן אין לאַגער אַריין. ס׳איז שוין האַלבע נאַכט, מען ברענגט אונדז קיין פּראקאַטשים, אַ דאָרף ביי פּלאַשאוו.

די גאַנצע צייט הערן מיר שיסן, כדי אונדז אָפּצושרעקן און פאַרמיידן ס׳אַנטלויפן.

מען ברענגט אונדז ביז צו די באַראַקן אין לאַגער און מען גיט אונדז איבער אין די וועכטערס הענט. מיר ווערן אַריינגעדרוקט אין אַ נישט אויסגעענדיקטן באַראַק, דער דאַך איז אָפן. מיט אַ טאָג פריער איז געגאַנגען אַ שטאַרקער רעגן און די פּאָדלאָגע איז פול וואַסער. נאָך דעם שרעקליכן וועג מוזן מיר זיך אויסלייגן אויף דער נאַסער ערד. מיר בעטן זיך אַ שלוק וואַסער, מיר באַקומען אַן־אָפּזאָג: יידן טאָרן נישט אַרויסגיין אין מיטן דער נאַכט!

זעקס אין דער פרי וועקט מען אונדז אויף פון אַ בליי‏ערנעם שלאָף. אויפן אָרט וואו מיר געפינען זיך איז טעטיק די פירמע "יאָזעף קלוג" — האָך אונד טיפבאַו — רעגנסבורג. זייער הויפט אַרבעט איז, בויען שאָסייען און פאַרלייגן באַןליניען. די אַרבייטס־לייטער קומען אונדז נעמען צו דער אַרבעט. אויפן לערן מאָגן מאַרשירן מיר ביז ביעזשאַנאָוו — אַ מרחק פון 14 קילאָמעטער, און אונטער דער אויפזיכט פון באַוואָפנטע וועכטער הייבן מיר אָן אַרבעטן.

אין דער מיטאָג־פּויזע, וואָס דויערט אַ האַלבע שעה, באַקומען מיר אַ שיטערע געמיזע־זופּ און דערמיט אַרבעטן מיר ביז 7 אָוונט, נאָכדעם מאַרשירן מיר צוריק אונטער וואַך צו אונדזערע באַראַקן.

דעם 6־טן אויגוסט קומען די אויפזעער פון נאָך צוויי פירמעס — "סטואַג" און "אמבי שרעדער" און אויך זיי קלויבן זיך אויס אַרבייטער. אין דער פירמע סטואַג האָבן מיר זיך געטראָפן מיט רימאַנאָווער יידן, וועלכע זענען געבערענגט געוואָרן מיט דריי טעג פריער. דאָרט איז דער רעזשים געוועזן נאָך אַ שווערערער, ווייל דער לאַגער־פירער איז געוועזן אַ פּשוטער סאַדיסט.

דער אַרבעטס־טאָג הייבט זיך אָן 3 אַזייגער אין דער פרי מיט אַ געשריי: "אויפשטיין!" נאָך 5 מינוט מוזן מיר זיך שטעלן. מען באַקומט וואַרם וואַסער וואָס איז צוגעגרייט געוואָרן דורך אונדזערע חברים, וועלכע זענען אויפגעשטאַנען אַ שעה פריער. 3.30 מוזן מיר שוין זיין גרייט אַרויסצומאַרשירן.

די לאַגער־וועכטער אויף ראָווערן באַגלייטן אונדז און מיר קומען אָן צו דער אַרבעטס־שטעלע, נאָך 5 אַזייגער. די אַרבעט דויערט ביז 7 אָוונט., מיט אַ פּאוזע פון 30 מינוט צו עסן די זופּ. נאָך אַזאַ אַרבעטס־טאָג, מוזן מיר, הונגעריקע

און אויסגעמאַטערטע, צוריקגיין 14 ק״מ און אַרום 9.15 זענען מיר צוריק אין בלאָק. יעדער באַקומט 200 גר׳ ברויט און 50 גר׳ מאַרמעלאַד. אַ האַלבע פּאָרציע עסן מיר גלייך אויף ליגנדיק אויף די ברעטער, און די אַנדערע העלפט באַהאַלטן מיר אויף פרישטיק.

ביינאַכט טאָרן מיר נישט פאַרלאָזן דעם באַראַק און טאָרן נישט גיין אין קלאָזעט. צומאָרגנס האָבן מיר געזעהן ביים באַראַק, צוויי פון אונדזערע מענטשן, ליגן דערשאָסענע, ווייל זיי זענען אַרויסגעגאַנגען ביינאַכט טוען זייערע באַדער־פענישן.

דער וועכטער קלערט אונדז אויף: ״די צוויי האָבן געוואָלט אַנטלויפן, דעריבער זענען זיי דערשאָסן געוואָרן. ווער עס וויל אַרויסגיין ביינאַכט מוז זיך אויסטון אינגאַנצן נאַקעט״. דאָס דערוויסן מיר זיך ערשט איצט נאָכדעם ווי צוויי פון אונדזערע האָבן באַצאָלט מיטן לעבן.

די אָפּגעשוואַכטע פון וועג זענען דערווייל צו זיך געקומען און זענען שוין אַרויס צו דער אַרבעט. בלויז 4 פון זיי גע־פינען זיך נאָך אין אַ שווערן צושטאַנד אָהן מעדיצינישע הילף. מיר האָבן זיך דערוואוסט, אַז די וואָס זענען אַ לענ־גערע צייט קראַנק ווערן אַרויסגעפירט צום טויט.

איך גיי דעריבער צום לאַגער־פירער, קלאַפּ אין דער טיר און גיי אַריין אַ געבויגענער אין זיין צימער. ער כאַפּט מיך אָפּ ביים קאָלנער, גיט מיר מיט דער פויסט אין פּנים און וואַרפט מיך אַרויס, זאָגנדיק דערביי: אויב אַ ייד וויל מיט מיר רעדן, איז נאָר פון דרויסן 3 טריט פון מיין פענצטער! איך טו ווי ער האָט מיר באַפוילן, שטיי און בעט ביי אים ער זאָל מיר, מיט נאָך צוויי חברים, ערלויבן ברענגען די קראַנקע אין יידישן שפּיטאָל פון געטאָ קראַקע (צו יענער צייט האָט נאָך עקזיסטירט דאָס געטאָ אין קראַקע־פּאָדגורזש. עס איז ענדגילטיק ליקווידירט געוואָרן אין מערץ 1943).

ער ערלויבט עס מיר, מיטן באַדינג, אַז די שפּעזן זאָלן מיר באַצאָלן. ער שיקט מיט מיר אַ וועכטער צו אַ פויער אין דער סביבה און איך דינג אים מיט אַ פערד און וואָגן צו פירן די קראַנקע. איך באַקום אַ פּאַסיר־שיין פון לאַגער־פירער: ״עס ווערט ערלויבט די יידן ישראל ווייץ, נטע בעלזער און דוד נאַדלשטעכער צו פאָרן אין יידישן געטאָ מיט די קראַנקע: משה שטראָספעלד, חיים בוקסבוים, מרדכי זולטיג און סאַלקע ליפּינער. די ערלויבעניש איז גילטיק פון 3 ביז 6 אין 9.8 42. מיר נעמען די קראַנקע אין שפּיטאָל. שפּעטער האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז זיי האָבן אַלע טראַגיש געענדיקט. חיים בוקסבוים איז אַראָפּ פון זינען, מרדכי זולטיג איז נאָך 10 טעג געשטאָרבן, און די אַנדערע צוויי זענען צוריקגעשיקט געוואָרן אין לאַגער, דאָרט זענען זיי באַלד אומגעקומען.

מיר, די 3 באַגלייטער, זענען פאַרבליבן אומלעגאַל אין געטאָ, דאָרט האָבן מיר זיך פאַרבונדן מיט מאיר ראַט, וועלכער האָט פאַר אונדז אַרויסגעקריגן ערלויבענישן אויף 3 טאָג צו פאָרן מיט דער באַן ביז יאַשניצע כדי דאָרט צו קויפן מאַטעריאַל פאַר די באַרשטן־ווערק פון דער ״ווערמאַכט״. אַביסל געלט פאַר דער רייזע, האָבן מיר באַקומען פון אונ־דזערע קרובים, וועלכע האָבן זיך נאָך דאָ געפונען אין געטאָ. די רעשט סומע, האָבן מיר ערגענצט דורכן פאַרקויפן אונדזערע מענטל.

אַ דאַנק די ערלויבענישן האָבן די פּוילישע פּאָליציי געעפנט פאַר אונדז די געטאָ טויערן און מיר זענען געגאַנגען צו דער באַן־סטאַציע. דאָרט זענען מיר עטליכע מאָל קאָנ־טראָלירט געוואָרן דורך די ס.ס. וואַך. מיר האָבן געקויפט בילעטן, זענען אַרויף אויף דער באַן און אַרויס אין וועג.

פאַר דער סטאַציע פון באכניע, אַ 50 ק״מ פון קראַקע, האָט אַ פּוילישע פויערטע פון יאַשניצע דערקענט דוד נאַדל־שטעכער און אים געפרעגט וואוהין ער פאָרט. דוד האָט איר געענטפערט: אַהיים קיין יאַשניצע. דערויף האָט זי אים געזאָגט: דיין פאָרן איז אומזיסט, דען ביינאַכט האָט מען דעפּאָרטירט אַלע יידן פון יאַשניצע און יעדער ייד וואָס וועט זיך געפינען דאָרט, וועט גלייך דערשאָסן ווערן.

מיר איבעררייסן אונדזער נסיעה, גייען אַראָפּ אין באכניע, כדי זיך טעלעפאָניש צו פאַרשטענדיקן מיט יאַשניצע, אויב די זאַך איז ריכטיק. מען פאַרבינדעט אונדז צוואַר מיט דער פּאָסט אָבער דער בעאַמטער זאָגט אונדז, אַז עס איז נישט ערלויבט צו רעדן איבער די געשעענישן אין יאַשניצע, ספּעציעל נישט, מיט יידן.

דאָס אומגליק איז קלאָר. מיר בלייבן צוויי טעג אין באכניע, וואו עס געפינט זיך נאָך אַ יידישע קהילה. קיין יאַשניצע האָבן מיר מער נישט, נאָך וואָס צו פאָרן און צוריק אין געטאָ איז מער נישט מעגליך. אין באכניע טאָרן מיר אויך נישט בלייבן, ווייל מיר האָבן נישט קיין אויפנהאַלטס־שיין. מיר כאַפּן זיך, אַז אַלץ איז פאַרלוירן און מיר זענען אויס־געשטעלט אויף אַ טויט־געפאַר.

דוד נאַדלשטעכער, וועלכער איז איבערצייגט, אַז זיין פאַמיליע באַהאַלט זיך ביי אַ קריסט, באַשליסט פאָרטצוזעצן די רייזע מיט זיין פּאַסיר־שיין ביז דער סטאַציע איוואַניטש. איך האָב אים געגעבן מיין לעצט געלט, און ער האָט זיך אַרויסגעלאָזט אין וועג. בעלזער און איך באַהאַלטן זיך אויס אין באכניע אין משך פון עטליכע טעג און וואַרטן צו באַקומען אַ ידיעה פון דוד נאַדלשטעכער.

נאָך 4 טעג האָבן מיר באַקומען פון דודן אַ גענויען בריוו פון אַ קריסטליכער אַדרעס, אַז ער געפינט זיך ביי דעם פויער מיט וועלכן ער האָט אָפּגעמאַכט דאַוועגן מיט אַ לאַנגער צייט צוריק.

ווי נאָר זיין פרוי האָט זיך דערוואוסט וועגן דער בעפאָר־שטייענדע ליקווידאַציע האָט זי זיך איינגעשטעלט און איז מיט די קינדער — אַ 3־יעריק מיידאַלע און אַ צווילינג פון 9 חדשים — אַנטלאָפן אין מיטן דער נאַכט צו דעם פויער. די מוטער און שוויגער זענען נישט געוועזן אומשטאַנד צו מאַכן דעם שווערן וועג אין די שרעקליכע אומשטענדן און זענען פאַרבליבן אויפן אָרט.

ער איז אָנגעקומען צום פויער דירעקט פון דער באַן. ער ראַט אונדז נישט צו קומען. די געפאַר איז גרויס און ביים פויער איז נישטאָ קיין אָרט פאַר מער.

נאָכדעם בעשרייבט ער אונדז, מיט אַלע פּרטים די פאַר־

ניכטונג פון די יאַשניצער יידן, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן ביינאַכט צווישן דעם 10־טן און 11־טן אויגוסט 1942, כ״ח אב תש״ב און האָט געדויערט דעם גאַנצן טאָג צומאָרגנס.

ביינאַכט זענען אונערוואַרטעט ערשינען די געסטאַפּאָ מערדער פון קראסנא און יאַסלא מיט דעם שוין דערמאַנטן אויסווארף ראַשוויץ, באַגלייט מיט אַ מאַסע ס.ס. לייט און פּאָליציי און האָבן געברענגט מיט זיך אַ גרויסע צאָל לאַסט־אויטאָס. דאָס שטעטל איז אַרומגערינגלט געוואָרן דורך די באַוואָפנטע רוצחים. די אָפיצירן זענען אַריין אין בנין פון יודנראַט און פאַרלאַנגט, אַז אַלע יידישע איינוואוינער פון שטעטל זאָלן זיך גלייך שטעלן אויפן מאַרק־פּלאַץ.

מען האָט נישט ערלויבט צו שטעלן קיין פראַגן נאָר גלייך אויספירן דעם באַפעל. נאָך אַ קורצע ווייל, האָבן זיך געשטעלט אויפן אָרט אַלע יידן, פון אַלטע לייט ביז זויגלינגע. אַלע נעמען זענען קאָנטראָלירט געוואָרן לויט אַ ליסטע.

כדי אָפּצונאַרן די אומגליקליכע און פאַרמאַסקירן זייער טייוולאָנישן פּלאַן און כדי צו פאַרלייכטערן פאַר זיך דעם רויב פון דעם יידישן פאַרמעגן, האָט דער טייוול ״ברייטהערציק״ מודיע געוועזן: יעדער פאַמיליע ווערט ערלויבט צו שיקן איין פאָרשטעער, וועלכער זאָל אין משך פון אַ שעה איינפּאַקן און ברענגען פון הויז 10 ק״ג חפצים פער קאָפּ, איינשליסלעך קליידער און עסנוואַרג.

ווען דאָס אַלץ האָט זיך געענדיקט און ס׳האָט אָנגעהובן טאָגן, האָט די געסטאַפּאָ באַפוילן זיך צו שטעלן אויף די קניען יעדער ביי זיין פּעקל, מיט די הענט אונטערן רוקן ביז עס וועט געמאַכט ווערן אַ רעוויזיע אין אַלע יידישע הייזער און אויך ביי די גוישע שכנים צו זעהן אויב ס׳האָט זיך נישט ווער באַהאַלטן. ווער ס׳וועט אויפהויבן דעם קאָפּ וועט דערשאָסן ווערן אויפן אָרט.

דאָס האָט געדויערט ביז מיטאָג און עס זענען שוין געוועזן ביז דעמלט עטליכע קרבנות. נאָכמיטאָג האָט זיך אָנגעהויבן די סעלעקציע.

ערשטע ריי: מוטער מיט זויגלינגע און קליינע קינדער וועלכע קענען נאָך נישט גיין.

צווייטע ריי: קינדער ביז 14 יאָר.

דריטע ריי: אַלטע לייט.

פירטע ריי: מענער און פרויען אין מיטעלן עלטער און די בעלי מלאכהס וועלכע זענען צוריקגעשיקט געוואָרן פון ברעזיוו.

די אַקציע האָט זיך אָנגעהויבן. די מוטערס מיט די פּיצלעך קינדער, זענען אויסגעטרעטן און זענען באַלד אַוועקגעפירט געוואָרן אויפן בית הקברות. דאָרט איז שוין געוועזן אָנגעגרייט אַ גרויסער גרוב, וואָס איז אויסגעגראָבן געוואָרן דורך פּוילישע צוואַנגס־אַרבייטער פון קראסנא. די קעפּלעך פון די עופהלעך זענען דורך די בעסטיאַלישע רוצחים צעשמעטערט געוואָרן אויף די ביימער און זיי האָבן זיי אַריינגעוואָרפן אין גרוב פאַר די מוטערס אויגן.

די צווייטע רייע מיט די גרעסערע קינדער זענען מיט מכות רצח אַריינגעטריבן געוואָרן אין גרוב און זענען ערמאָרדעט געוואָרן מיט מאַשין געווער. די פרויען זענען געצוואונגען געוועזן זיך אויסצוטון און אַזוי זענען זיי געטריבן געוואָרן אין קבר.

די אַלטע זענען געצוואונגען געוואָרן זיך צו שטעלן ביים ראַנד פון גרוב און די בעסטיעס האָבן געשאָסן אין זייערע קניען, נאָכדעם זענען זיי אַריינגעפאַלן אין גרוב לעבעדיקערהייט, און צוגעדעקט געוואָרן מיט ערד.

נאָך דעם זעלבן טאָג דעם 10.8.42 איז אַדורכגעפירט געוואָרן אויפן זעלבן אופן די אַקציע אין ברעזיוו. אין די מיטאָג־שעהן האָט מען געזעהן אין יאַשניצע דורכפאָרן לאַסט־אויטאָס אָנגעלאָדנט מיט יידן, מענער און פרויען אין מיטעלן עלטער, פון ברעזיוו. אין דער זעלבער צייט האָבן די יאַשעניצער יידן נאָך נישט געוואוסט וואוהין מען פירט די אומגליקליכע און וואָס עס פּאַסירט מיט די וועלכע מען האָט איבערגעלאָזט אויפן אָרט — די מוטערס מיט די קינדער און די זקנים.

(באַמערקונג פון י. ווייץ: כדי צו שילדערן די שרעקליכע געשעענישן איז נישטאָ אין דער מענטשליכער שפּראַך קיין פּאַסענדע ווערטער. ווען נישט דאָס וואָס איך האָב שפּעטער אין נאָוועמבער 1942, זיך צוגעזעען אין באכניע צו די זעלבע געשעענישן וואָלט איך, אויך נישט געקענט גלויבן, אַז אַזעלכע גרויל־טאַטן קענען פּאַסירן; פּונקט אַזוי ווי ביז היינט זענען דאָ פיל מענטשן וועלכע האָבן עס נישט איבערגעלעבט און זיי קענען נישט גלויבן אַז עס איז מעגלעך געוועזן).

די מענער און פרויען וועלכע זענען אויפגעלאָדנט אויף די לאַסט־מאַשינען, זענען אַוועקגעפירט געוואָרן צו דער באַן־סטאַציע אין קראסנא, דאָרט צונויפגעפּרעסטע אין וואַגאָנען, האָבן זיי געוואַרט צוויי טעג, אָהן עסן און אָהן וואַסער ביז עס האָבן זיך געענדיקט די אַקציעס אויך אין קראסנא, רימאַנאָוו, דוקלע און קאַרטשין. נאָכדעם זענען זיי אַוועקגעפירט געוואָרן אין פאַרניכטונגס־לאַגער, בעלזשעץ.

אַ באַזונדערע ״בעהאַנדלונג״ האָט באַקומען אין יאַשעניצע, דער הויפּט פון ״יודנראט״ — דוד יהושע זיכערמאַן, זיין פרוי און זייער פינף יעריק מיידאַלע (זיין זון משה, 23 יאָר אַלט — איז אַוועקגעפירט געוואָרן אין פאַרניכטונגס לאַגער).

די באַנדיטן ראַשוויץ, מאטעאוס און ראמענס זענען געוועזן ״בני־בית״ ביי זיכערמאַנען, און פלעגן זיך ביי אים גוט אָנפרעסן און אָנזויפן. ראַשוויץ האָט זיך ספּעציעל פאָרגעשטעלט אַלס ״גוטער פריינד״.

בשעת דער ליקווידאַציע האָט ער איבערגעלאָזט זיכערמאַנען און זיין משפחה אין הויז. נאָכדעם ווי ער האָט צוזאַמען מיט די אַנדערע רוצחים געענדיקט דעם מאַסן מאָרד, איז ראשוויץ געקומען צו זיכערמאַנען אַהיים, האָט אַלע אַרויסגערופן אין הויף, באַפוילן זיי זאָלן זיך אויסטון נאַקעט און זיי דערשאָסן.

איצט איז פאַר אונדז געוועזן קלאָר, אַז מיר קענען נישט בלייבן מער אין באכניע. מיר באַשליסן צוריקצוגיין אין איינעם פון די לאַגערן ביי קראקע. אונדזער קרוב, ביי וועלכן מיר האָבן זיך אויסבאַהאַלטן, האָט אונדז באַזאָרגט מיט אַרבעטס־קליידער, דעם ווייסן באַנד מיטן מגן־דוד האָבן

מיר אַריינגעשטעקט אין טאַש כדי זיך צו באַנוצן מיט אים בעתן אַריינגיין אין לאַגער. מיר זענען געפאָרן מיט דער באַן ביז קראָקע־פּראָקאָטשים און זיך אויסבאַהאַלטן נישט ווייט פון דער אַרבעטס־שטעלע פון דער פירמע "אמבי שרעדער" פון ביעזשאַנאָוו.

פאַרנאַכט ווען די אַרבייט האָט זיך געענדיקט און די צוואַנגס־אַרבייטער האָבן זיך אויסגעשטעלט אין די רייען, צוריקצוגיין אין לאַגער, האָבן מיר אָנגעטאָן די אָרעם־בענדער זיך צוגעשלאָסן צו דער גרופּע און מאַרשירט מיט זיי צוזאַמען, נישט אַרויסרופנדיק אויף זיך די אויפמערקזאַמקייט פון די וועכטער. דער לאַגער־פירער האָט אונדז נישט געקענט ווייל מיר האָבן פריער געאַרבעט ביי אַ צווייטער פירמע. מיר האָבן דערציילט אונדזערע חברים, וואָס עס האָט מיט אונדז פּאַסירט און די אַלע ידיעות וואָס מיר האָבן באַקומען פון דוד נאַדעלשטעכער. מען קען זיך פאָרשטעלן דעם ביטערן איינדרוק וואָס די "בשורות" האָבן געמאַכט אויף זיי. נאָר דער געדאַנק וועגן נקמה האָט געגעבן כוח צו לעבן אין די דאָזיקע שרעקליכע באַדינגונגען.

כדי אָנגענומען צו ווערן אין לאַגער, האָבן מיר זיך געשטעלט פאַרן לאַגער־פירער און אים געמאָלדן אַז מיר געהערן צו די יונגע בעלי מלאכהס, וועלכע מען האָט צוריקגעשיקט פון ברעזיוו קיין יאַשעניצע, און נאָך דער "אויסזידלונג", האָט דער געסטאַפּאָ שעף אויבערשטורמפירער ראַשוויץ, אונדז באַפוילן זיך צו שטעלן אין ביעזשאַנאָוו ביי דער פירמע "אמבי שרעדער", וואו אונדזערע חברים געפינען זיך. אַלס "באַווייז" נעם איך אַרויס מיין צייגניש אַלס טעקסטיל טעכניקער און וועבער. ער פילט זיך גאָר געהויבן פון דעם כבוד מיט וועלכן דער גרויסער קאָמענדאַנט באַציט זיך צו אים, און זאָגט מיר: אייגענטלעך נויטיק איך מיך נישט מער אין קיין יידן צו דער אַרבעט, אָבער מיר וועלן שוין עפּעס מאַכן — דו בלייבסט ביי מיר און דער אַנדערער גייט אַריבער צו דער פירמע "שטואג".

די אַרבייטער וועלכע האָבן געאַרבעט אין ביעזשאַנאוו האָט מען איינקוואַטירט אין דעם לאַגער אין פּראָקאָטשים און די פּראָקאָטשימער אַרבייטער האָט מען געפירט קיין ביעזשאַנאוו — כדי צו פייניקן די מענטשן מיט אַ מאַרש פון 14 ק"מ צוויי מאָל אַ טאָג. די זעלבע זאַך איז געווען מיט די וועלכע האָבן געאַרבייט אין פּלאַשאוו.

פיל פון די געברענגטע זענען אומגעקומען; טייל פון קראַנקהייטן (טיפוס), אַנדערע פון די הענט פון די אוקראַאינישע שומרים אונטער דער אָנפירונג פון ס.ס. אויבערשטורמפירער האַנס מילער, וועלכער האָט זיך געפונען אין פּלאַשאָווער לאַגער און אונטער וועלכן אויך אונדזערע לאַגערן זענען געווען אונטערלעגן. גאַנץ אָפט פלעגט מילער ערשיינען אין לאַגער און דורכגעפירט אַ "קאָנטראָל". עס איז נישט געווען קיין קאָנטראָל אָהן קרבנות.

צוליב נישט־דערנערונג און אַלגעמיינע שוואַכקייט, זענען פיל געבליבן ליגן אויף די פּריטשן און נישט אַרויסגעגאַנגען צו דער אַרבעט. מילער האָט פאַראָרדנט, דאָס ווער עס וועט פעלן 3 טאָג פון דער אַרבעט, וועט דערשאָסן ווערן.

אין יעדן לאַגער האָבן זיך צוואַר געפונען איין יידישער דאָקטאָר און צוויי סאַניטאַרן, אָבער זיי האָבן גאָרנישט געקענט העלפן ווייל ס'זענען איבערהויפּט נישט געווען קיין מעדיקאַמענטן. אין לאַגער איז נישט געווען קיין שום מעגליכקייט זיך צו וואַשן, און ס'איז אויך נישט געווען קיין קראַן מיט טרונק וואַסער. איינמאָל אין דער וואָך, זונטיק נאָכמיטאָג, האָט מען אונדז געפירט אין געטאָ אַריין, דאָרט האָבן מיר זיך געוואַשן און מען האָט אונדז געמאַכט אַ דיזענפעקציע. דערנאָך האָבן מיר באַקומען אַן־אָפיציעלע באַשטעטיקונג אַז מיר זענען ריין.

איך בין געקומען צום באַשלוס, אַז כ'וועל ממילא נישט אויסהאַלטן אין לאַגער און האָב געפּרואווט ס'צווייטע מאָל צו אַנטלויפן. זונטיק נאָכן וואַשן זיך, בין איך נישט צוריק אין לאַגער און געבליבן אין געטאָ. אין משך פון די 12 טעג וואָס איך האָב זיך דאָרט געפונען, זענען ליקווידירט געוואָרן אַלע יידישע קהילות אין די אַרומיקע שטעטלעך, וואָס זענען געוואָרן "יודענריין" לויט דער נאַצישער טערמינאָלאָגיע. דערווייל זענען נאָך געבליבן די איינגעשרומפּענע געטאָס אין קראָקע, באָכניע, טאַרנע, ריישע און פּשעמישל.

אין געטאָ באָכניע איז פאָרגעקומען אַן־אַקציע דעם 28־טן אויגוסט און בלויז אַ קליינע צאָל אַרבייטס פעאיקע זענען איבערגעלאָזט געוואָרן. די געבליבענע האָבן באַקומען ספּעציעלע באַשטעטיקונגען פון דער געסטאַפּאָ, אַז זיי זענען נאָך דערווייל נוצלעך. די באַשטעטיקונגען האָבן געטראָגן דעם זיגל פון דעם קאָמענדאַנט פון דער זיכערהייטס־פּאָליציי — דיסטריקט קראַקאוו.

ווי כ'האָב שוין דערמאַנט בין איך מער נישט צוריק אין לאַגער. כ'האָב באַלד איינגעזעהן, אַז איך קען זיך נישט אַרומדרייען אָהן דאָקומענטן. דורך די שליחים פון לאַגער, וועלכע זענען געשיקט געוואָרן אין געטאָ צו ערלעדיקן פאַרשידענע ענינים — בין איך געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיט מיינע חברים. איינער פון זיי, יצחק גראָסמאַן פון יאַשעניצע, האָט אַרויסבאַקומען פאַר מיר די נויטיקע באַשטעטיקונג. ער האָט זיך געווענדעט צום לאַגער־פירער מיט אַ פאָרשלאַג, דאָס ער וויל צוריקפאָרן קיין באָכניע כדי צו ברענגען פון דאָרט פאַר זיך און פאַר די אַנדערע, אַרבייטס־קליידער און וועש און דאָס וועט פאַרבעסערן די סאַניטאַרע באַדינגונגען. דער לאַגער־פירער האָט מסכים געווען און אָליין אויסגעפילט די ערלויבעניש, וועלכע איז אויסגעשטעלט געוואָרן, לויט גראָסמאַנס בקשה, אויפן נאָמען: ישראל ווייץ.

אין 4־טן סעפּטעמבער בין איך אָנגעקומען קיין באָכניע. דאָרט האָב איך זיך געווענדעט צום יודענראַט מיט אַ בקשה מען זאָל מיך צושליסן צו אַ וועלכע עס איז אַרבייטס גרופּע, כדי איך זאָל זיך קענען דאָרט אויפהאַלטן. זיי וואַרפן אָפּ מיין בקשה, ווייל זיי דאַרפן קודם "לעגאַליזירן" די יידן וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן בעת דער אַקציע.

אייניקע טעג געפין איך זיך דאָרט אומלעגאַל און אָהן שום אויסזיכטן. צום סוף געלונגט מיר דאָך צו באַקומען אַלס פאַך־אַרבייטער, דעם געוואונטשטן דאָקומענט מיט דעם סטעמפּל פון דער געסטאַפּאָ. נאָך דעם זעלבן טאָג ווער איך

געשיקט מיט נאָך 15 מאַן צו דער פירמע ״וואלטער״. דער אַרבייטס־פּלאַץ געפינט זיך 12 ק״מ ווייט, אין אַן־אַמוניציע מאַגאַזין. דאָרט אַרבעטן 280 יידן, אַלע פּאַקן די אַמוניציע אין קאַסטנס און לאָדענען זיי אויף, אין וואַגאָנען. מיר פאַרנעמען זיך דערווייל מיט אויפשטעלן אַ פּלויט פון בעטאָן אַרום אַ ריזיקן פּלאַץ.

אין אַ געוויסן טאָג, קומט אָן דער געסטאַפּאָ־שעף שומבורג, און פאַרלאַנגט אַ ליסטע פון בעלי מלאכהס וואָס זאָלן אַרבעטן ביי אים, אין Z.F.H. — ״צענטראַל שטעלע פאַר האַנדלס עקספּעדיציע״. איך ווער צוגעטיילט צו דער גרופּע אַלס וועבער. מען פירט מיך אַריבער קיין באכניע און ביז צום בויען אַ וועבעריי, אַרבעט איך דערווייל ביים אויפשטעלן אַ פּלויט אַרום דעם געטאָ. אַ וואָך שפּעטער האָט זיך אָנגעהויבן די שרעקליכע מאָרד אַקציע אין באכניע. ביינאַכט איז דאָס געטאָ אַרומגערינגלט געוואָרן דורך ס.ס., שוצפּאָליציי, זשאַנדארמעריע און זאָנדערדינסט (מערדער גרופּן האָבן נישט געפעלט), קיינער איז נישט אַרויס צו דער אַרבעט. ס׳זענען אָנגעקומען די הויפּט־רוצחים: שעף פון קראקאווער דיסטריקט ד״ר שער, פּאָליציי קאָמענדאַנט אויבערשטורמבאַנפירער ד״ר שערנער, וויצע קאָמענדאַנט גרוסקופּ א.א. צו זיי האָבן זיך אָנגעשלאָסן דער אויבענדערמאנטער שומבורג פון באכניע און דער אָרטיקער פּאָליציי שעף ליפּמן. צו ערשט איז אַרעסטירט געוואָרן דער יודנראַט.

די וואָס האָבן געאַרבעט אין דער האַנדלס־עקספּעדיציע־שטעלע און אין די וואַרשטאַטן צו פאַריכטן וואַגאָנען, זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן צו זייערע אַרבייטס־שטעלן. אין דער צייט ווען מען האָט זיי געפירט אונטער פּאָליציי־וואַך זענען די מערדער אַריינגעדרונגען אין געטאָ. דער בלוט־שפּיל וואָס מיר האָבן שוין געקענט פון יאַשעניצע און אַנדערע שטעטלעך חזערט זיך איבער. פולשטענדיקע פאַרניכטונג פון זוויגלינגע ביז גרייזגרויע. 76 אַרעסטאַנטן פון ווייסניף תפיסה, (זייער זינד: קויפן ברויט אָהן קאַרטן אָדער פאַרגעסן אָנצוטון דעם אָרעם־באַנד) ווערן דערשאָסן אין מיטן דער גאַס. די קראַנקע וועלכע האָבן זיך געפונען אין שפּיטאָל — ווערן דערמאָרדעט אין די בעטן, און דערנאָך האָבן זיי געשאָסן אַלע קראַנקע שוועסטער. די הויפּט מערדער זענען געווען די דייטשע פּאָליציי אין באכניע.

ווען מיר זענען אָנגעקומען צו דער געביידע פון דער ״האַנדלס עקספּעדיציע״ זענען שוין דערגאַנגען צו אונדזערע אויערן. אָפּקלאַנגען פון דער שיסעריי אין געטאָ, די בלוטיקע אַקציע האָט געדויערט פון מיטאָג צייט ביז צומאָרגנס פאַרנאַכט. דאַן זענען אָנגעקומען ד דייטשע פּאָליציי און אונדז אַריבערגעפירט אין געטאָ צו באַגראָבן די דערמאָרדעטע. מיר האָבן געפונען אויפגעבראָכענע און אויסגערויבטע הייזער פול מיט בלוט און מענטשלעכע איברים. אויף צומאָרגנס פירט מען מיך אַריבער מיט אַ גרופּע אַרבייטער, אַריינצוברענגען אָרדנונג אין שפּיטאָל, אַוועקצונעמען די טויטע, אָפּוואַשן די ווענט, בריקן, טירן און די בעטן, וואָס זענען באַדעקט מיט בלוט. די איבערגעבליבענע יידן ווערן אַריינגעפירט אין אַ לאַגער וועלכער רופט זיך אָפּיציעל: ״צוואַנגס־אַרב־יטס־לאַגער פאַר יידן, דיסטריקט קראקאוו, אָפּטיילונג באכניע״.

נאָך דער נאָוועמבער אַקציע באַקומען אַלע געבליבענע יידן אַ ווייס שטיקל לייוונט פון 7 × 7 ס״מ מיט דעם בוכשטאַב R וואָס באַדייטעט געווער־פּראָדוקציע ווי אויך אַ לויפנדען נומער מיט אַ סטעמפּל פון דער זיכערהייטס פּאָליציי אין קראקע. דאָס האָט מען געמוזט טראָגן אויף דער ברוסט. די זעלבע פאַראָרדנונגען ווערן איינגעפירט אין די לאַגערן קראקע־יעראזאלימסקה, טארנאוו, ריישע און פשעמישל.

אין די לאַגערן ביי קראקע האָבן אונדזערע חברים געליטן פון אַ שרעקליכן הונגער — מיר האָבן אויסגעפועלט אַנערלויבעניש צו נעמען פון דעם ריזיקן מעל־לאַגער וואָס איז אויפגעזאַמלט געוואָרן אין די בעקערייען פון די ערמאָרדעטע יידן און עס איז אונדז געלונגען צו שיקן עטלעכע הונדערט ברויט־לאַבנס אַ וואָך קיין פּלאַשאוו, וואו עס געפינען זיך אויך אונדזערע שטעטישע. עס געלונגט אונדז אויך צו שיקן אַהין אַביסל קליידער און מעדיקאַמענטן. נאָך אַ קורצער צייט ווערן די זענדונגען פאַרבאָטן. אויך די פּאָסט צו אונדז ווערט אָפּגעשטעלט, און מיר זענען פולשטענדיק אָפּגעריסן פון דער וועלט.

שלמה גרייבער, וועמענס פרוי און קינדער זענען דערמאָרדעט געוואָרן בעת דער אַקציע, געלונגט עס צו אַנטלויפן, און ער געפינט זיך יעצט אויף אַ זיכער אָרט. איך קען נישט איבערגעבן קיין פּרטים דאַוועגן (דאָס עדותשאַפט איז געגעבן געוואָרן אין יאָר 1944 — די רעד.).

די ענדגילטיקע ליקווידאַציע פון די 25,000 יידן אין קראקאווער געטאָ איז פאָרגעקומען אין מערץ 1943 און איז אויסגעפירט געוואָרן דורך די זעלבע בעסטיאַלישע רוצחים. אומגעפער 7000 אַרבייטס פעאיקע מענער און פרויען ווערן אַריבערגעפירט אין דעם לאַגער אויף דער יעראזאלימסקא גאַס. די מצבות פון דעם בית הקברות, וואָס געפינט זיך דאָרט, ווערן אַוועקגענומען, און אויף זייער אָרט ווערן אויפגעשטעלט באַראַקן.

דער ס.ס. שטורמפירער געט, ווערט באַשטימט אַלס קאָמענדאַנט פון לאַגער. איך האָב דעם אויסוואורף געקענט נאָך פון פריער. ער איז מיר איינגעקריצט אין זכרון ווי אַ טיראַן פון ערגסטן סאָרט. ער איז די פאַרקערפּערונג פון דעם נאַצישן טיפּ — אַ שיינע פאַרפּאַקונג וועלכע באַהאַלט אונטער זיך אַ שמוציקע סאַדיסטישע בעסטיע. טאָג טעגלעך מאָרדעט ער אַליין מיט זיינע הענט, יידישע אַרבייטער. דאָס פאַרשאַפט אים ס׳גרעסטע פאַרגעניגן. כדי צו באַגראָבן די קרבנות אויף אַ שנעלן אויפן, געלונגט עס אים צו באַקומען אַ ״באַגער״. ער שטעלט צוזאַמען אַן־אַרקעסטער פון יידן, וועלכע מוזן שפּילן נאָך יעדן מאָרד־אַקט.

☆

נאָך דער ליקווידאַציע פון קראקאווער געטאָ, ווערט מיין פאַרצווייגטע משפּחה איינגעשרומפּן און עס בלייבן פון איר נאָר מיין טאַטנס שוועסטער נחמה מיט אירע דריי טעכטער. איר מאַן יצחק איז דערמאָרדעט געוואָרן מיט אַ חודש צוריק

און זי מיט די טעכטער, זענען אַריבער אין לאַגער אויף דער יעראַזאַלימסקאַ.

איר עלצטע טאָכטער אסתר ווייץ און איר חברטע זאַלץ,ביידע 19 יאָר אַלט, קענען מער נישט אַריבערטראָגן די שרעקליכע באַדינגונגען אין לאַגער און מאַכן אַ פּרואוו צו אַנטלויפן. מען האָט זיי געכאַפּט און גלייך פאַראורטיילט צו הענגען. אַלע אַרבייטער מוזן זיך שטעלן אַרום דער תליה. די מוטער און די צוויי שוועסטערן זענען געצוואונגען צו שטיין דאַבּיי. געט אַליין האָט דורכגעפירט דעם מאָרד. מיט שטאָלץ, וואָס האָט אַרויסגערופן פאַרוואונדערונג, זענען די צוויי מיידלעך געגאַנגען צום עשאַפאָט. געט האָט אָנגעטון דעם שטריק אויף זייער האַלדז. ווען אסתר ווייץ איז אויפ־געהאַנגען געוואָרן דורך דעם אוקראַינער, איז דעם שיינעם און אַנטוויקלטן מיידל געלונגען זיך צו באַפרייען פון שטריק און זי איז אַראָפּגעפאַלן אויף דער ערד. די ליידן פון דער מוטער און שוועסטער וואָס האָבן זיך געמוזט צו דעם צוקוקן, זענען געווען אומבאַשרייבלעך. דער דייטשער ״העלד״ איז גאַנץ צעווילדעוועט געוואָרן — ער האָט גענומען טרעטן זי מיט די פיס, שלאָגן מיט דער בייטש — ביז איר גאַנצער קערפּער איז געוואָרן שוואַרץ. זי האָט נישט אַרויסגעלאָזט קיין קרעכץ. דערנאָך האָט ער מיט זיין פאַרשאַלטענער האַנט אַרויסגענומען דעם רעוואָלווער און זי דערשאָסן. איר חברטע, זאַלץ איז געוואָרן אויפגעהאַנגען, און דער ״באַגער״ האָט אַריינגעשטופּט ביידע קערפּער אין אַ גרוב ביים באַראַק. די ליידן פון די געבליבענע האָבן ווייטער געדויערט. דער אַר־קעסטער האָט באַקומען אַ באַפעל צו שפּילן.

דאָס אַלץ האָב איך געהערט פון אַן־עד ראיה — אליעזר פרענקל, וועלכער איז אַנטלאָפן פון דאָרט און אָנגעקומען קיין באַכניע. ער האָט אונדז אויך געבערענגט ידיעות פון די 302 מענטשן פון ברעזיווו און יאשעניצע, וועלכע זענען געבערענגט געוואָרן אין אָנפאַנג אויגוסט 1942. ביז אַפּריל 1943 זענען 96 אויסגעשטאָרבן פון קראַנקהייטן (טיפוס) און 67 זענען דערשאָסן געוואָרן.

אין אַפּריל זענען די לאַגערן פון פלאשאוו, פּראָקאָטשים, ביעזשאַנאָוו און אויך די אַרבייטער פון אמוניציע לאַגער, געבערענגט געוואָרן אין די באַראַקן פון יערוזאַלימסקאַ — בסך הכל זענען דאָרט געווען 13,000 יידן. אין די לעצטע ידיעה וואָס איז אָנגעקומען קיין בודאַפּעסט אין אָקטאָבער 1943, ווערט אָנגעגעבן אַז די צאָל געבליבענע איז 6,000.

ערב פסח דעם 7־טן אַפּריל 1944 ווערט אָוועקגענומען פון די לעצטע יידן אַלע ווערט־זאַכן און מען לאָזט זיי איבער בלויז איין אַנצוג, צוויי העמדער, צוויי פּאָר זאָקן און איין פּאָר שיך. אויף דעם אויבערמלבוש איז אויסגעמאָלן אַ גרוי־סער געלער קוואַדראַט, וואָס גייט נישט אַרויס אין וואַשן, כדי צו מאַכן אונמעגלעך דאָס אַנטלויפן.

געט איז נאָמינירט געוואָרן אַלס הויפּט קאָמענדאַנט פון אַלע 5 לאַגערן אין דיסטריקט (יעראַזאַלימסקה, טאַרנע, ריישע, באכניע און פשעמישל). זיין נידערטרעכטיקייט און בלוט־דורשטקייט האָבן נישט קיין גרענעץ. צוליב זיינע פאַרשי־דענע המצאות ווי צו פייניקן יידן, האָט ער אַוואַנסירט אין זיין ״פאַך״.

☆

מיר זענען געוואויר געוואָרן אַז עס ווערט צוגעגרייט אַ טאָטאַלע ליקווידאַציע. 3 חברים און איך, באַשליסן ווידער צו אַנטלויפן. די 3 זענען די ברידער דוד און וואלף האכ־בערגער פון בוקאווע און לייב גראסמאַן פון קראָקע.

לויטן פּלאַן, זאָלן מיר פאָרן מיט אַ לאַסט־אויטאָ פון דער פירמע ״אסט־ענערגיע״, ביז צו דער סלאָוואַקישער גרע־נעץ צו ברענגען פון דאָרטן טעלעפאָן סלופּעס.

נאָכן מאַכן די געהעריקע צוגרייטונגען, אַנטלויפן מיר דעם 21.8.43 מיטאָג־צייט. מיט די דאָקומענטן וואָס טראָגן דעם עמבלעם פון דער פירמע און מיט דעם בולטן בוכ־שטאַב R גייען מיר אַ דורך די קאָנטראָל. מיט אונדז פאָרט אַ רוטענער פון שניאַטניצע און פאַר 2000 זלאָטעס פאַר יעדן פערזאָן, זאָל ער אונדז אַריבערפירן די סלאָוואַקישע גרענעץ.

אויפן וועג, 90 ק״מ פון דער גרענעץ ווערט דער אויטאָ קאַליע און בלייבט שטיין. מיר לויפן שנעל אין וואַלד זיך באַהאַלטן. דער שאָפער רופט עטליכע דייטשע אַרבייטער זיי זאָלן אים העלפן פאַרעכטן. היות ווי די זאַך האָט פאַר־נומען פיל צייט, האָבן מיר שוין מוותר געווען אויף דעם אויטאָ. דערווייל האָבן אונדז אין וואַלד אַנטדעקט עטליכע פוילישע יונגלעך און מיר האָבן מורא געהאַט זיי זאָלן אונדז נישט אויסגעבן אַלס פאַרטיזאַנער.

מיר טוישן אונדזער באַהעלטעניש און מיר וואַרטן ביז די נאַכט וועט צופאַלן. מיר דערנענטערן זיך צו דער סלאָוואַ־קישער גרענעץ אין די מזרחדיקע בעסקידן בערג. די נאַכט נוצן מיר אויס פּאַראַויסצוקומען, און בייטאָג פאַרשטעקן מיר זיך אין הייזלן. אַזוי געדויערט אונדזער אַנטלויפן נאָך 3 טעג, און אין דער נאַכט צווישן 23 און 24 אויגוסט קומען מיר אָן צו דער גרעניץ אין סניאַטניצע־איזבי. דאָ האָט אונדז אַנטדעקט אַ דייטשער וואַך־פּאָסטן מיט רעפלעקטאָרן. מיר האָבן זיך אַוועקגעלייגט אין פייכטן גראָז און געלעגן אין שרעקליכער שפּאַנונג. 4 סאָלדאַטן מיט געלאָדנט געווער זענען אַדורכגעגאַנגען אַ 15 מעטער פון אונדז און אונדז נישט געפונען. ווען זיי האָבן זיך דערווייטערט זענען מיר שנעל אַדורך די גרענעץ.

דער רוטענער וואָס האָט אונדז געפירט, גיט אונדז איבער צו זיין שותף אויף דער צווייטער זייט און דער, יאָגט אונדז, נאָך אין דער זעלבער נאַכט איבער 30 ק״מ ביז באַרדיאוואַ־באַרטפעלד. דאָ פאַרהאַלטן מיר זיך 3 טעג. פריער האָבן אין דער שטאָט געוואוינט עטליכע טויזנט יידן, יעצט געפינען זיך דאָרט קוים 30 משפחות.

איך האַלט זיך אויף אין הויז פון איין אַלטן מאַן מיטן נאָמען פּנחס לאַנדערער, וועלכער איז דער איינציק געבלי־בענער פון זיין גאַנצע פאַמיליע. דאָס אויפנעמען אונדז דורך דורך די באַרטפעלדער יידן און אומעטום אין סלאָוואַקיי איז געווען אויסערגעוויינלעך האַרציק און מיט פיל ליבשאַפט. די הונדערטער אַנטלאָפענע פון פוילן וועלכע זענען געקומען נאָך אונדז האָבן אויך זוכה געווען צו אַזאַ האַרציקן הכנסת־

אורחים. נאָך 3 טעג האָבן יידן פון פרעשאוו געשיקט אַ טעקסי מיט אַ גויאישן שאָפער ער זאָל אונדז אַהינברענגען. דער קבלת פנים אין פרעשאוו איז געווען אַ רירנדער. מען בעזאָרגט אונדז מיט וואַרעמע קליידער און אין דער זעלבער נאַכט האָבן 3 סלאָוואַקן אונדז אַריבערגעפירט (פאַר אַ גוטן פרייז) קיין קאַשוי, אונגאַרן. אויף דער אונגאַרישער זייט ביי דער בריק שיסן אויף אונדז די גרענעץ־וואַך און קומען צו אונדז מיט הינט. מיר גיבן זיך איבער אין זייערע הענט. מיר בעטן זיך ביי זיי אונדז צו באַפרייען, און אַזוי ווי זיי נעמען אונדז אָן אַלס קריסטן זענען זיי מסכים דערויף. מיר קומען אַריין אין שטאָט און נאָך 3 טעג פאָרן מיר מיט דער באַן אַריין טיפער קיין אונגאַרן. מיינע דריי חברים באַקומען אַ באַשטעטיקונג אַז זיי זענען קריסטן. אָבער מיין נאָמען סטעפאַן רודניק און די פרטים, וואָס איך גיב אָן, זענען נישט גענוג איבערצייגענד. די דעטעקטיוון געפינען אויס, אַז איך בין אַ ייד און ווילן מיך אַרעסטירן. איך פרוביר צו אַנטלויפן אָבער מען האָט מיך גלייך געכאַפּט. אַ געשלאָסענער אין קייטן פירט מען מיך אין אַ קאָנצענטראַציע־פונקט, וואָס געפינט זיך אין אַ שול־הויף. נאָך דער אונטערזוכונג וואָס האָט פעסטגעשטעלט אַז איך בין אַ ייד, ווער איך אַריבער־געפירט אין דעם קאָנצענטראַציע לאַגער מאַגדאַלונה. נאָך 10 טעג זיין דאָרט, געלונגט מיר ענדליך צו אַנטלויפן.

זייענדיק נע־ונד אין אונגאַרן האָב איך באַקומען הילף פון דעם באַבאָווער רב, ר׳ שלמה האַלבערשטאַם, וועלכן ס׳איז געלונגען צו אַנטלויפן מיט אַ טייל פון זיין פאַמיליע קיין בודאַפעשט. ר׳ שלמה איז אַ זון פון דעם באַקאַנטן באַבאָווער רב ר׳ בן־ציון האַלבערשטאַם, וועמען די געסטאַפּאָ מיט די אוקראַינישע געהילפן האָבן אַוועקגעפירט פון לעמ־בערג נאָך אין 41־טן יאָר צוזאַמען מיט זיין זון משה אהרן און 3 איידעמס: יחזקאל האלבערשטאם, משה סטעמפּל און שלמה רובין. אין הויז פון ר׳ בן־ציון רובין האָב איך פאַר־ברענגט מיין יוגנט און געלערנט אין זיין ישיבה "עץ חיים", אין באַבאָוו.

נאָך מיין אַנטלויפן פון מאַגדאַלונה־לאַגער, בין איך גע־ווען אייניקע חדשים אין פאַרשידענע יידישע הייזער. איך האָב מיך באַמיט צו ענדערן ווי ווייט מעגלעך מיין אויסער־לעך אויסזעהן. כ׳האָב מיר געלאָזט וואַקסן אַ וואָנסע און אָנגעטאָן ברילן.

כ׳האָב געפּרוּווט מיט אַלע מיטלען זיך צו לעגאַליזירן אין אונגאַרן. איך האָב זיך צוגעשטעלט צום פרעמדן קאָנט־ראָל־אַמט. אָנגעטאָן אין ווינטער־קליידער, האָב איך דעק־לאַרירט, דאָס איך בין אקאַרשט אָנגעקומען פון פוילן; איך בין אַ קריסט און מיין נאָמען איז מיעשטשיטשעל וויטאַלד. מיין אידענטיטעט באַקומט אַן־אָפיציעלע באַשטעטיקונג און איך באַקום צוגעטיילט אַ וואוינונג אין גראַסוואַרדיין, אַהין בין איך אָנגעקומען דעם 15.3.44.

דאָס אַריינמאַרשירן פון די דייטשן קיין אונגאַרן האָט געבראַכט מיט זיך אַלע באַקאַנטע צרות: יידן האָבן געמוזט טראָגן אַ געלע לאַטע, אַלע זייערע געשעפטן און פאַרמעגנס זענען קאָנפיסקירט געוואָרן. כ׳האָב זיך דערוואוסט, אַז די אונגאַרישע געהיים פּאָליציי זוכט מיך אַלס פוילישער ייד, כדי מיך איבערצוגעבן די דייטשן. ס׳איז מיר געלונגען זיך צו פאַרבינדן מיט מרדכי שפּיצער וועלכער האָט צוגעגרייט אַ פּלאַן צו אַנטלויפן קיין רומעניען.

שביעי של פסח דעם 14.4.44 אַנטלויפן מיר, מרדכי שפּי־צער, צוויי טעכטער פון באַבאָווער רב, גיטל און רויזע און איך. מיט דער הילף פון אַ קריסטלעכן וועג־פירער, גייען מיר אַדורך די גרעניץ און נאָך 5 טעג קומען מיר אָן אין דער שטאָט אַראַד אין רומעניע.

מיר מאַכן אַ הסכם מיט דעם וועג פירער ער זאָל ברענגען נאָך יידן פון גראַסוואַרדיין. אין אייניקע טעג שפּעטער קומט ער מיט נאָך 8 פּערזאָן: נחמה שטעמפּל מיט אירע צוויי קינדער, אַשכנזי און זיין פרוי, אליעזר רובין, שלמה קעניגסבערג און טענענבוים.

מרדכי שפּיצער זעצט פאָר זיין הילפס־אַרבייט און מיט דער הילף פון אייניקע קריסטלעכע וועג־פירער, איז אים געלונגען — פאַר אַ הויכן אָפּצאָל, פאַרשטייט זיך — צו ראַטעווען ביי 70 פּערזאָן.

אויף מיין וואַנדער־וועג, מאַטערניש און ליידן, קומען צו ענדע און עס געלונגט מיר צו באַקומען אַ סערטיפיקאַט קיין ארץ ישראל.

אשכנזי, זיין פרוי און איך קומען קיין קאָנסטאַנץ און מיט דער שיף "מאריצא" קומען מיר קיין טערקיי און פון דאָרט זענען מיר אָנגעקומען מיט דער באַן דעם 25־טן מאַי קיין חיפה.

חיים באנק

זעקס וואכן אין דייטשער געפאנגענשאפט

איך וויל דאָ באַשרייבן מיינע איבערלעבונגען אַלס אונטעראָפיצער פון דער פוילישער אַרמיי אין דער דייטשער געפאַנגענשאַפט. צוערשט אייניקע ווערטער וועגן די געשעענישן אין פוילן פאַר דעם אויסברוך פון דעם צווייטן וועלט קריג.

באַלד נאָכן טויט פון מארשאל פילסודסקי האָבן די דעמאָלסדיקע מושלים פון פוילן זיך אָנגעהויבן שטאַרק צו חנדלען מיט די היטלעריסטישע מערדער באַנדע אין בערלין וועלכע האָט רעגירט אין דייטשלאַנד פון דעם יאָר 1933. די פּאָלאַקן האָבן שטאַרק מקנא געווען די היטלעריסטן מיט זייערע נירנבערגער געזעצן קעגן די יידן, און האָבן אָנגעהויבן נאָכצוטון דעם ביישפּיל פון די נאַציס, גענומען רודפן די יידן לויט אַלע טיפּישע ראַסיסטישע מוסטערן.

די נאַציס, וועלכע האָבן געשטיצט אַלע אַנטיסעמיטישע באַוועגונגען אומעטום, וואו זיי זענען דערשינען, האָבן הנאה געהאַט פון זייערע פּוילישע תלמידים און זיי אַרויסגעוויזן אַ פריינדליך פּנים.

נאָכן פאַרנעמען טשעכאָסלאָוואקיי האָט היטלער ימ״ש מיט אַמאָל געביטן דעם טאָן לגבי פּוילן און איז אַרויס מיט דער פאָדערונג אים צוריקצוגעבן די פרייַשטאָט דאַנציג און דעם באַלטישן קאָרידאָר, ווי אויך געוויסע געביטן אין מערב און דרום פּוילן, וועלכע זענען צוגעטיילט געוואָרן צו פּוילן, לויטן ווערסאַלער טראַקטאַט. פּוילן האָט נישט מסכים געווען צו די דאָזיקע פאָדערונגען און זיך פאַרלאָזט אויף די הילף פון ענגלאַנד און פראנקרייך, וואָס איז איר צוגעזאָגט געוואָרן אין פאַל פון אַ דייטשן אָנגריף. דאָס פּלוצלונגדיקע שליסן דעם היטלער־סטאַלין אָפּמאַך, איז געווען דער סיגנאַל צום נאַציישן אָנגריף אויף פּוילן.

אין דער דאָזיקער וואָך, זונטיק בין איך געקומען פון פּשעמישל, וואו כ׳האָב דאמלט געוואוינט, קיין ברעזיוו, זיך צו באראטן מיט מיין מוטער און מיין ברודער מאיר וועגן אונדזער געשעפט אין פאַל פון אַ קריגס אויסברוך. אין דעם זעלבן טאָג האָט מען מיר צוגעשיקט די מאָביליזאַציע־קאַרט און די געמיינדע האָט צוגעשטעלט, מיר און נאָך דריי מאָבילִיזירטע פּאָלאַקן, טראַנספּאָרט־מיטלען, ד.ה. אַ פערד און וועגעלע קיין סאָניק צו דעם צווייטן ״פּאָדהאלאנער פולק״, צו וועלכן מיר האָבן געהערט.

מיר האָבן זיך געשטעלט אין ״הויז פון פּוילישן זעלנער״, וואו עס האָט אַמטירט אַ מיליטערישע קאָמיסיע, וועלכע האָט אונטערזוכט דעם געזונט צושטאַנד פון די מאָביליזירטע. ווען דער מיליטערישער דאָקטאָר האָט מיך געפרעגט צי איך בין געזונט, האָב איך אים געענטפערט, אַז צו שלאָגן די דייטשן בין איך געזונט ווי אַ פערד. איך בין געווען גענוג נאַאיוו צו גלויבן אין דעם ווידערשטאַנדס כוח פון פּוילן, יעדנפאַלס ביז די צוגעזאָגטע הילף פון די מערבדיקע גרויסמאַכטן, וועט אָנקומען.

אין מיטן דער נאַכט האָט מען אונדז אויסגעטיילט די מונדורן און דאָס געווער פאַר אינפאַנטערי. קיין אַמוניציע האָט מען אונדז דערווייל נישט געגעבן. מיר האָבן באַקומען אַ פּלאַץ צום שלאָפן, און צומאָרגנס, מאָנטיג אין דער פרי, נאָכן ערשטן מיליטערישן פרישטיק, האָט מען אונדז פאַרזאַמלט אין דעם גרויסן זאַל פון דעם זעלנער היים און דער גענעראַל פון אונדזער דיוויזיע — ספּיעכאָוויטש, האָט געהאַלטן פאַר אונדז אַ קורצע רעדע מיט דעם אויספיר, אַז יעצט האָבן די דיפּלאָמאַטן אויפגעהערט רעדן און עס וועלן אָנהויבן רעדן די קאַנאָנען. נאָכהער האָט מען אַרויסגערופן מיך אַלס איינציקן יידישן אונטעראָפיצער, צוזאַמען מיט נאָך צוויי יידישע סאָלדאַטן — אָפּצוגעבן די שבועה פאַר אַלע יידישע סאָלדאַטן. די איינשווערונג האָט דורכגעפירט דער סאניקער רב, הרב טוביה האראוויץ הי״ד. צומאָרגנס, דינסטיק אין די נאַכט־שעהן, האָט מען אונדז אויפגעלאדנט אויף אַ לאַסט צוג, נישט וויסנדיק אין וועלכע ריכטונג מיר פאָרן.

נאָכן פאַרלאָזן סאָניק האָבן מיר זיך אָריענטירט דאָס מיר פאָרן צו דרום מערב פּוילן. קיין פּשעמישל זענען מיר אָנגעקומען אַרום 7 אַזייגער אין דער פרי. איך האָב געבעטן מיר צו דערלויבן פון באַנהויף טעלעפאָנירן צו מיין פרוי, מיט וועלכער כ׳האָב זיך נישט געהאַט אפילו געזעגנט. כ׳האָב די דערלויבעניש באַקומען. אונדזער טעלעפאָניש געזעגנען זיך, איז געווען אַ דראַמאַטישע.

מיר זענען געפאָרן ווייטער, דורכפאָרנדיק באַקאַנטע שטעט און שטעטלעך ווי פּשעוואָרסק, לאַנצוט, ריישע, טאָרנע, באכניע, קראקע ביז מיר זענען אָנגעקומען דאָנערשטיק פאַרנאַכט קיין זאַטאר. אַרום 4 אַזייגער אין דער פרי האָבן מיר געהערט דעם גערויש פון עראָפּלאַנען. מאַנכע פּוילישע אָפיצירן האָבן אַ זאָג געגעבן: דאָס זענען אונדזערע! איך, אַלס אָבסערוואַטאָר פון דער קאמפּאַניע, האָב געהאַט אַ לארנעטע און קענענדיק די אָפּצייכנונגען פון די אייראָפּעאישע לענדער האָב איך גלייך באַמערקט, אַז דאָס זענען דייטשע עראָפּלאַנען. כ׳האָב כהרף עין אַ געשריי געגעבן: ״שיץ זיך״ און די באָמבעס האָבן אָנגעהויבן פאַלן. גלייכצייטיק זענען מיר אָנגעגריפן געוואָרן מיט מאַשין געווער. מיר האָבן נישט געליטן קיין גרויסע פאַרלוסטן, מיר האָבן געהאַט בלויז אייניקע פאַרוואונדעטע. נאָכן פאַרשוואונדן פון די פיינטליכע עראָפּלאַנען, האָט מען אונדז אויסגעטיילט אַמוניציע און אָנגעהויבן אָרגאַניזירן די לופט פאַרטיידיקונג

— באַקומענדיק בלויז 3 שווערע מאַשין־געווער. אייניקע מינוט נאָכן אָרגאַניזירן די כלומרשטע פאַרטיידיקונג, איז געקומען אַ באַפעל, אַלץ צו ליקווידירן און שנעל אָפּמאַרשירן אין דער ריכטונג פון אושוויענטשים (דאָס שפּעטער טרויעריקבאַרימטע אוישוויץ). אויפן וועג האָבן מיר אָנגעטראָפן אַרטילעריע איינהייטן וואָס האָבן זיך צוריקגעצויגן פון די פראָנט ליניעס אונטערן העפטיקן פייער פון די דייטשע טאַנקן און עראָפּלאַנען, אבערלאָזנדיק זייערע קאַנאָנען. אויך מיר האָבן באַקומען אַ באַפעל דירעקט פון דעם שטאַב, פונעם שלעזישן פראָנט, זיך צוריקצוציען. עס האָבן שוין דאַן צירקולירט קלאַנגען, אַז דער הויפּט קאָמענדאַנט פון דעם שלעזישן פראָנט איז אַריינגעפאַלן אין דייטשער געפאַנגענשאַפט. כ׳ווייס נישט אויב די ידיעה איז געווען אַ ריכטיקע אין דעם מאָמענט, אָבער ס׳האָט נישט לאַנג געדויערט און גענעראַל מאַנד איז געפאַנגען געוואָרן דורך די דייטשן, וועלכע האָבן אים געלאָזט לעבן וויסנדיק, אַז ער איז אַ ייד (אַ משומד). מאַנד איז געשטאָרבן לאַנג נאָכן קריג, מיט אַ נאַטירלעכן טויט.

אונדזער פולק איז געוואָרן צוטיילט, איין גרופּע האָט פאַרנומען די פאַרטיידיקונגס פּאָזיציע אויפן וועג קאַלוואַריע—וואַדאוויץ, די צווייטע גרופּע, צו וועלכע עס האָט געהערט אויך מיין קאָמפּאַניע, האָט מארשירט אויפן וועג צו קראקע צוקומענדיק ביז וויעליטשקא, וועלכע איז געוואָרן שטאַרק באָמבאַרדירט. מיר זענען אָנגעקומען צום טייך דונאַיעץ און אין דער גרעסטער שנעלקייט זיך אַריבערגעכאַפּט אויפן צווייטן ברעג, און נאָך לאַנגע אויסמאַטערנדע מאַרשן, זענען מיר ענדליך צוגעקומען ביז ראַדאמישל. דאָ האָבן די פּוילישע סאָלדאַטן אַרויסגעוויזן זייער ״העלדישקייט״ און אויפגעבראָכן אייניקע יידישע געשעפטן און אָנגעהויבן ראַבירן די סחורות. איך בין געווען אונמעכטיק קעגנצווירקן, ווייל די אָפיצירן זענען זיך צולאָפן, און די פּאָר געבליבענע רעזערוו־אָפיצירלעך האָבן מורא געהאַט עפּעס צו טאָן. איך האָב זיך דעצידירט אויף אַ שריט פון ״רויבעריי״ און צוזאַמען מיט נאָך עטליכע סאָלדאַטן האָבן מיר אויפגעבראָכן אַ פּויליש וואורשט־געשעפט און אָנגעהויבן אַרויסשלעפּן פון דאָרט פאַרשידענע פּראָדוקטן. דער אייגנטימער האָט זיך אָנגעהויבן צלמען און שווערן, אַז ער איז אַ פרומער קאַטאָליק און נישט קיין ייד, אָבער זיינע תחנונים האָבן אים נישט געהאָלפן ווייל די סאָלדאַטן זענען פּשוט געווען הונגעריק. דאָס איז געווען מיינס אַ שטיקל נקמה.

צו לאַנג האָבן מיר נישט געקענט פאַרבלייבן אין ראַדאמישל, ווייל די דייטשן זענען שוין געווען אונטער אונדז, און מיר האָבן פאַרלאָזט ס׳שטעטל איידער די נאַכט איז צוגעפאַלן.

די דייטשן האָבן נישט געקעמפט ביינאַכט, זיי האָבן בלויז געווענדעט זייער אַרטילעריע פייער אויסער דער שטאָט און מיר האָבן מאַרשירטביים שיין פון ברענענדיקע פונקטן. מיר זענען צוגעקומען צו אַ דאָרף נעבן קאָלביעשאוו, און דאָרט האָבן מיר אַריינגעכאַפּט דעם לעצטן דייטשן אָנגריף, און מיר זענען גענומען געוואָרן אין געפאַנגענשאַפט.

מאַרשירנדיק אין קאָלבישאוו אַלס געפאַנגענער, האָב איך באַמערקט אַ חסידיש בחורל זיצט אויף אַ בענקל ביי אַ הייזקע. איך האָב זיך געוואונדערט ווי אַ יידיש יונגל וואַגט צו זיצן אין פראָנט פון הויז ביי אַזעלכע אומשטענדן. מיינע מיטמאַרשירענדע חברים האָבן מיך אויפמערקזאַם געמאַכט, אַז דאָס יונגל איז טויט. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אַ דייטשער אָפיציר אַן־אינוואַליד מיט איין האַנט (וועלכע איז אויך געווען איבעריק) האָט אים דערשאָסן, ווי אויך אַנדערע יידן, וואָס ער האָט געטראָפן אויפן וועג. ער האָט אויך אַרויסגעשלעפּט אייניקע חשובע יידן מיט דעם ראש הקהל פון קאָלבישאוו און זיי גענומען אַלס גייזלער. זיי האָבן געמוזט מאַרשירן מיט אונדז אונטער אַ שווערע וואַך ביז ריישע. דאָרט האָט מען אונדז אריינגעפירט אין אַ שולהויף און מיר האָבן באַקומען פון דער דייטשער מיליטער קוך אַביסל זופּ. אויך פּוילישע נאַנעס האָבן געברענגט קעסלען מיט עסן פאַר די פּוילישע געפאַנגענע.

די גייזלער פון קאָלבאשאוו האָבן נישט געוואָלט טועם זיין פון דעם טריפהנען עסן, און זיי האָבן פּשוט געהונגערט. איך האָט נאָך פאַרמאָגט עטליכע זלאָטעס און כ׳האָב געבעטן אַ נאַנע זי זאָל מיר ברענגען שאָקאָלאַד פון שטאָט. זי האָט מיין בקשה דערפילט און מיט דער דאָזיקער שאָקאָלאַד האָבן זיך די יידישע גייזלער דערנערט. פון דער נאַנע האָב איך באַקומען אינפאָרמאַציע וועגן די שרעקליכע צרות וואָס די דייטשן האָבן אָנגעטון די ריישער יידן.

אַ טאָג שפּעטער האָט מען אונדז אויפגעלאַדנט אויף לאַסט־מאַשינען און אונדז געפירט דורך דעמביץ קיין טארנע. דאָרט האָבן מיר זיך פאַרהאַלטן אייניקע מינוט אויף דער וואלאווע גאַס ביי דעם האָטעל ״סיטי״ וואָס האָט געהערט צו דעם ייד מאיר ווייס. איך האָב געבעטן איינעם פון די אַרומשטייענדע איבערצוגעבן אַ גרוס מיין פעטער, וואָס האָט געוואוינט אין טארנע. צופעליק האָט זיך דאָרט געפונען אונדזערס אַ שטעטישער, אשר אַדלער, און ער האָט נאָך באַוויזן אַרויפצווואַרפן אויפן אויטאָ עטלעכע עפּל פאַר מיר, אָבער רעדן מיט אים האָב איך שוין נישט געקענט. דער אויטאָ איז אָפּגעפאָרן און מען האָט אונדז געברענגט צו אַ בנין פון גימנאַזיום, וואו עס האָט אַמטירט די געסטאַפּאָ. דאָרט האָט מען אַראָפּגענומען די גייזלער און מיר זענען ווייטער געפאָרן, אָפּשטעלנדיק זיך יעדע פּאָר מינוט. מיר האָבן געפרעגט דורכגייענדע, וואָס מען הערט, און אויף איין אָרט האָבן מיר באַקומען אַזאַ תשובה: אונדז טוען זיי גאָרנישט, בלויז די יידן האָבן זיך דערוואַרט צו דעם וואָס עס איז זיי שוין לאַנג געקומען. מיט אומהיימליכע געפילן און שרעק פאַר אונדזער צוקונפט זענען מיר ווייטער געפאָרן. דער וועג איז געווען שווער, און די היץ אונערטרעגלעך — ענדלעך זענען מיר אָנגעקומען קיין קאָביעזשין לעבן קראקע. איך האָב דאָרט באַגעגנט אייניקע ברעזיווער פּאָלאַקן, דערינטער דעם זון פון דעם קראַנקען־קאַסע דירעקטאָר. איך האָב אים דערמאַנט דאָס ערשט מיט עטליכע וואָכן צוריק, האָט ער, צוזאַמען מיט אַנדערע יינגע לאַבוזעס, פּיקעטירט יידישע

געשעפטן אין ברעזיוו, נישט אַרייַנלאָזנדיק קיין קריסטליכע קונים.

עס זענען מיט אונדז אויך מיטגעגאַנגען מאָביליזירטע סאָלדאַטן אין ציוויל קליידונג, וועלכע די פוילישע מיליטערישע אָרגאַנען האָבן שוין נישט באַוויזן צו מונדורירן. אַ יונגער רעזערוו־אָפיציר פון גראַבאָווניצע האָט מיך אויפמערקזאַם געמאַכט, וועגן אַ ציוויל געקליידעטן מאַן אָהן דאָקומענטן וואָס איז פאַרדעכטיקט אַלס "שפיאָן" און ער ווייזט אויס צו זיין אַ ייד. איך בין צוגעגאַנגען אַהין צוזאַמען מיט דעם אָפיציר און עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער איז אַ ייד פון קאלאמיי, מיטן נאָמען הערצל. דער נאָמען האָט ביי מיר אַרויסגערופן פאַרשטענדלעכע געפילן. איך האָב דעם אָפיציר אויפמערקזאַם געמאַכט, אַז עס איז לעכערליך צו באַשולדיקן אַ ייד אין שפיאָנאַזש לטובת דייטשלאַנד. מיין אויפקלערונג איז אָנגענומען געוואָרן און דער ייד איז מיט אונדז שפעטער געווען אין געפאַנגענעם־לאַגער, אין קאביעזשין.

אונדעזר לאַגע איז נישט געווען קיין גלענצענדע. פון אַלע זייטן אין לאַגער זענען געווען אָנגעשטעלט מאַשינגעווער. געצילט קעגן די אָנקומענדיקע געפאַנגענע.

עס איז געקומען אַ באַפעל אָפצוטיילן די געפאַנגענע לויט זייער נאַציאָנאַליטעט: פאָלקסדייטשן אַרויסטרעטן. אוקראַאינער באַזונדער. פאָלאַקן באַזונדער. יידן זענען געווען די לעצטע. עס איז צוגעקומען אַ דייטשער אונטעראָפיציר און געפרעגט אויב עס געפינט זיך צווישן די יידן אַנ־אונטעראָפיציר. איך האָב געוואַגט און זיך געמאָלדן. דער באַפעל איז געווען איבערצוציילן די יידישע געפאַנגענע. עס זענען געווען 253 און מיר זענען איינקוואַטירט געוואָרן אין באַראַק 23, דאָרט האָבן זיך געפונען אייניקע צימערן און די בריקן זענען געווען אויסגעבעט מיט שטרוי. איך האָב צוטיילט די מענטשן אין גרופּעס. אַנ־אָפיציר איז אַרייַנגעקומען און געפרעגט ווער עס רעדט גוט דייטש. עס האָט זיך געמאָלדן אַ הויכער שיינער בחור פון ביליץ מיטן נאָמען אייזנבערג. און נאָכן פאַרהערן אים, איז ער גלייך באַשטימט געוואָרן אַלס דאלמעטשער.

אייניקע טעג שפעטער איז אין אונדזער באַראַק אַריינגעקומען אַ דייטשער אונטעראָפיציר און פאַרלאַנגט 20 מאַן אָפצורייניקן די באַן־סטאַציע אין קראקע. מיך האָט ער באַשטימט אַלס פאַראַנטוואָרטליכן פון דער גרופּע. די אַרבעט איז נישט געווען קיין שווערע, און ער האָט אונדז אויך ערלויבט מיטצונעמען די שפייז פראָדוקטן וואָס מיר האָבן געפונען אין די וואַגאָנען. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז מיר האָבן אָנגעטראָפן אויף אַנ־אנשטענדיקן מענטש און נאָך דער אַרבעט האָט ער אונדז צוגעפירט צו דער דייטשער מיליטערישער קוך, וואו מיר האָבן באַקומען גוט אָפצועסן. מיר האָבן געמוזט דאָרט אויסהערן גיפטיקע אַנטיסעמיטישע באַמערקונגען פון די דאָרט שטייענדע סאָלדאַטן. מיר זענען צוריק געקומען אין לאַגער מיט פיל עסן און מיר האָבן געקענט העלפן עטלעכע שטרענג־רעליגיעזע יידן וואָס האָבן נישט געוואָלט עסן קיין טריפות. דעם נעכסטן טאָג האָבן די פוילישע געפאַנגענע זיך שוין דערוואוסט פון אונדזער "מזל" אויפן באַנהויף און זיי האָבן זיך געמאָלדן צום דייטשן אונטער אָפיציר און אים פאָרגעשלאָגן צו מאַכן די אַרבעט בעסער ווי די יידן, אָבער דער דייטש האָט נישט מסכים געווען און ערקלערט, אַז אויך אין די נעכסטע טעג וועלן די זעלבע אַרבייטער פארטזעצן. אייניקע טעג שפעטער האָט זיך געביטן די דייטשע מאַנשאַפט און מיט דעם האָבן זיך אויסגעלאָזט אונדזערע "יום טוב" טעג.

עס איז כדאי אונטערצושטרייכן, אַז דאָס זענען געווען די ערשטע אָקופּאַציע טעג און מיר האָבן זיך נאָך געטראָפן אויך מיט מענטשליכער אויפירונג פון אייניצלנע דייטשן און נישט איינמאָל האָט די שנאה צו יידן מצד אוקראַאינער און פון גרעסטן טייל פאָלאַקן אונדז מער וויי געטאָן, ווי די פון די דייטשן.

איך געדענק אַ פאַקט דאָס אַנ־אוקראַאינישער געפאַנגענער האָט זיך געווענדעט צו אַ דייטשן אָפיציר מיט פאַרשידענע בילבולים אויף די יידן. דער אָפיציר האָט נישט פאַרשטאַנען קיין וואָרט, און האָט גערופן דעם דאָלמעטשער אייזנבערג. דער האָט אויסגעהערט דעם אוקראַאינער און איבערגעגעבן דעם אָפיציר אַלעס פונקט פאַרקערט און האָט נאָך צוגעגעבן, אַז דער אוקראַאינער זאָגט אַז די דייטשע ממשלה וועט נישט לאַנג דויערן, ווייל ענגלאַנד און פראַנקרייך האָבן שוין ערקלערט קריג די דייטשן...

דער אָפיציר איז געוואָרן אויפגערעגט און געשלאָגן דעם אוקראַאינער מכות רצח. דאָס איז געווען אַ גוטע לעקציע פאַר די אַנדערע פיינטליכע געפאַנגענע צו האַלטן זייערע מיילער געשלאָסן.

עס זענען אויך געווען יידישע געפאַנגענע, וועלכע האָבן זיך נישט אויסגעגעבן אַלס יידן, און געלעבט צוזאַמען מיט די גויים אין זייערע באַראַקן; פון זיי האָבן מיר באַקומען אינפאָרמאַציע וואָס עס טראַכטן וועגן אונדז די נעכטיקע "וואַפן קאמעראַדן".

אין אַ געוויסן טאָג איז אָנגעקומען אַ באַפעל, אַלע געפאַנגענע פויערן צו באַפרייען, ווייל די דייטשן האָבן געדאַרפן אַראָפּצונעמען ס׳גערעטעניש פון די פעלדער. צווישן די באַפרייטע איז אויך געווען אַ יאַשעניצער ייד, פנחס רעק.

מיט אייניקע טעג שפעטער זענען צו אונדז אָנגעקומען ידיעות, אַז מען קלויבט זיך אונדז אַריבערצופירן קיין דייטשלאַנד. כדי נישט פאַרשיקט צו ווערן אין לאַנד פון דעם אשמדאי, איז מיט פאַרשידענע פארטלען אונדז געלונגען איינציקווייז זיך אַרויסדרייען פון לאַגער, און מיר האָבן זיך אָפגעשמועסט צו טרעפן 10 אַזייגער אין אָוונט אויפן קראָקאָווער באַנהויף. איך בין אַוועק מיט די פעלדער און דערזען פאַר זיך אַ הייזקע. כ׳האָב אָנגעקלאַפט אין דער טיר. עס האָט מיר געעפנט אַ מיטל־יעריקער פאָלאַק און מיך געפרעגט צי איך בין הונגעריק. צו אַלעם ערשטן האָב איך אים ערקלערט דאָס איך בין אַ ייד. דער מאַן האָט מיר געענטפערט, אַז ער מאַכט נישט קיין אונטערשייד צווישן מענטשן בפרט אַז איך טראָג דעם אוניפאָרם פון דער פוילישער

אַרמיי. ער האָט מיר געגעבן צו עסן און טרינקען און זיין שוועגערן האָט מיך באַגלייט צום טראַמוויי, ווייל אין געזעל־שאַפט פון אַ פרוי, האָט זיך גערעכנט, איז זיכערער. (שפּע־טער זייענדיק אין דער סאָוויעטישע זאָנע האָב איך אים געשיקט אייניקע פּאַקעטן אַלס דאַנקבארקייט). מיטן טראַמוויי בין איך געפאָרן קיין פאדגוזש צו באַזוכן מיין קרוב שמואל כץ, וועלכער איז אַמאָל געווען דער סעקרעטאַר פון דעם באַקאַנטן ציוניסטישן מנהיג ד״ר י. טאָן ז״ל. אין טראַמוויי זענען אויפגעשטיגן אייניקע דייטשע אָפיציערן, פאַר וועלכע, איך אַלס באַזיגטער סאָלדאַט, האָב געמוזט סאַלוטירן. זיי האָבן העפליך צוריק געענטפערט. פאַרשטייט זיך אַז זיי האָבן נישט געוואוסט אַז איך בין אַ ייד. מער האָט מיך קיינער נישט געטשעפּעט. איך בין אָנגעקומען צו מיין קרוב אָוונט־צייט. אויפן וועג האָב איך נאָך געזען פאַרמאַכטע יידישע געשעפטן מיט דער אויפשריפט ״יידישעס געשעפט״, איינגעראַמט אין אַ מגן דוד.

די שמחה פון מיין פאַמיליע מיך צו זען אַ באַפרייטן איז געווען אַ גרויסע, דען זיי האָבן זיך דערויף נישט גערעכנט. פון זיי האָב איך געהערט איבער דער שוין דאמאָלסדיקער טרויעריקע לאַגע פון די קראָקאווער יידן. אויך האָב איך זיך פון זיי דערוואוסט אַז מיין וואוין־שטאָט, פּשעמישל, איז צעטיילט און איין טייל איז אין די רוסישע הענט. נישט וועלנדיק פאַרלירן קיין צייט, האָב איך זיך מיט זיי שנעל געזעגנט, און זיך געלאָזט צו דער באַן סטאַציע. דאָרט האָב איך געטראָפן מיינע חברים און צוזאַמען זענען מיר איינ־געשטיגן אין אַ צוג קיין טאַרנע.

אין טאַרנע וואַרטנדיק אויף אַ צוג כדי ווייטער צו פאָרן מיין וועג, האָב איך געטראָפן אַ באַקאַנטן פּאָלאַק פון ברעזיוו און אים געבעטן אָפּצוגעבן אַ גרוס מיין מוטער און איר איבערגעבן, דאָס איך פאָר אַהיים צו מיין פרוי און קינד, קיין פּשעמישל. ער האָט מיר צוגעזאָגט עס צו טון, און ער האָט געהאַלטן וואָרט און אָנגעגעבן מיין מוטער דעם גרוס און דאָס איז געווען די ערשטע ידיעה וואָס זי האָט פון מיר באַקומען.

אין דער באַן פאַר ריישע זענען אַריינגעקומען ס.ס.־לייט און געהייסן זיך ווייזן די פּאַסירשיינען. אַזוי ווי דער צוג איז געווען איבערפילט, האָבן זיי באַפוילן צו האַלטן די דער־לויבענישן אין דער הויך און זיך דערמיט באַגנוגנט. נאָכדעם ווי זיי זענען אַוועק, האָבן מיר פרייער אָפּגעאָטעמט.

אָנקומענדיק קיין ריישע, האָבן מיר שוין געזען דאָס יידישע אומגליק. צאַרטע יידישע מיידלעך האָבן געמוזט וואַשן די בריקן אויף דער סטאַציע און פוצן די שטיוול פון די דייטשע סאָלדאַטן. די ידיעות איבער די ליידן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ריישע — זענען געווען שוידער־האַפטע.

מיר זענען געפאָרן ביז יאַראָסלאַוו, דאָרט האָט מען אונדז איינקוואַטירט, אייניקע הונדערט געוועזענע פּוילישע סאָל־דאַטן אין אַ באַמבאַרדירטן האָטעל. ווי נאָר מיר האָבן זיך אַוועקגעלייגט אויפן אויסגעשפּרייטן שטרוי, איז אַריינגע־קומען אַ געסטאַפּאָ פּאָליציי, אויסגעפּרעסן ווי אַ חזיר, און אַ געשריי געטאָן: זענען דאָ צווישן אייך יידן? קיינער האָט נישט געענטפערט. ״פּאַסט נאָר אויף, עס זאָלן דאָ נישט זיין קיין יידן״ — און איז אַוועק.

אין דער פרי האָבן מיר מאַרשירט צום טייך סאַן, וואו עס זענען שוין געווען פאַרזאַמלט פיל סאָלדאַטן ביי אַ פּראָוויזאָרישע בריק. מיר האָבן געוואַרט די געסטאַפּאָ זאָל אונדז דערלויבן דורכצוגיין די בריק. זיי האָבן אונטער־האַנדלט מיט די רוסן. נאָכדעם האָבן זיי באַפוילן צו האַלטן די דאָקומענטן אין האַנט און מיר זענען ענדליך אַריבער אויף דער צווייטער זייט. דאָרט האָבן מיר געזאָגט ״ברוך שפּטרני״.

צו אונדזער גליק האָבן מיר באַלד געפונען אַ יידישן בעל־עגלה וואָס האָט געוואַרט אויף פּאַסאַזשירן קיין פּשעמישל. געפאָרן זענען מיר מיט אַנ־אומוועג, ווייל די בריק קיין פּשעמישל איז געווען באַמבאַרדירט. מיר האָבן זיך געשלעפּט אַ גאַנצע נאַכט. ענדלעך בין איך אָנגעקומען צו דער וואוינונג פון מיינע שוויגער־עלטערן. מיט זיי האָט געוואוינט אין קריגס־צייט מיין פריינד פון ברעזיוו, אליעזר פּאַס, און ער, דערהערנדיק מיין שטימע פון דרויסן, האָט באַלד אָנגעזאָגט די בשורה מיינע שוויגער עלטערן און מיין פרוי. דעם דראַ־מאַטישן קבלת פנים און די שמחה, קען מען זיך פאַרשטעלן. סוף סוף בין איך צוריקגעקומען אַ היים.

✡

דאָ ענדיקט זיך ס׳ערשטע קאַפּיטל פון מיין באַגעגנען זיך מיט די דייטשן, ווען עס איז מיר נאָך בייגעשטאַנען דער זכות פון זיין אַ פּוילישער סאָלדאַט, און כ׳האָב זיך נאָך נישט געטראָפן אַלס ייד אויג אויף אויג מיט די בעסטיאַלישע מערדער. זיי זענען ערשינען שפּעטער, אין דעם נעכסטן קאַפּיטל פון מיין לעבן אין קריגס צייט, וועלכעס איז, ווי באַקאַנט, געווען טראַגישער און שרעקליכער ווי דאָס ביז אַהער געשילדערט.

ליאו (אליעזר) פאס

מיינע זכרונות

עס קומט אַ צייט אין לעבן ווען דער מענטש פילט פאַר נויטיק זיך אָוועקזעצן און אויפשרייבן זיינע זכרונות. אין מיין פאַל איז יעצט די צייט און כ׳וועל עס פּרואוון טון לויט מיינע מעגליכקייטן.

איך בין געבוירן אין ברעזיוו אין יאָר 19[illegible]. מיין עלטערער ברודער, יואל איז געבוירן אין יאָר 1908. מיין פאָטער, יצחק איז געווען אַ סוחר. מיין פאָטער איז געווען אַ מוזיקער און געשפּילט וויאָלין. שטענדיק האָט ער געהאַט אַ גוטן הומאָר. מיין פאָטער האָט זיינערצייט געדינט אין דער פּויליי־שער אַרמיי.

אַלס גבאי פון ״ביקור חולים״ האָט ער פיל געטון פאַר קראַנקע, ער פלעגט צונויפנעמען געלט ביי עשירים ווי אויך ביי אַמעריקאַנער לאַנדסלייט און פלעגט עס צוטיילן צווישן אָרעמע.

אין אַ געוויסן זין קען מען זאָגן, אַז מיין פאָטער האָט געהאַט מזל, דאָס ער איז געשטאָרבן מיט אַ נאַטירליכן טויט, הגם אונדז, האָט זיין פריצייטיקער טויט, פאַרשאַפט פיל צער.

מיין מוטער גיזאַ קאַרזשעניק, איז געווען אַן־אויסגע־צייכנטע בעל הביתטע און אויך אַ פעאיקע געשעפטס־פירערן. יעדעסמאָל ווען זי האָט זיך דערוואוסט איבער אַ קראַנקן אין שטעטל, איז זי באַלד געקומען מיט עסן און אַלע סאָרט הילף.

ווען די דייטשן האָבן אָקופּירט ברעזיוו, האָבן זיי גלייך קאָנפיסקירט אונדזער געשעפט צוזאַמען מיט פיל אַנדערע יידישע געשעפטן.

די יידן זענען געצוואונגען געוואָרן צו מאַכן פאַרשידענע שווערע און דערנידערענדע אַרבעטן, וואָס די דייטשן האָבן אויסגעפונען כדי זיי צו פייניקן.

אַלע ווערט־זאַכן זענען אַוועקגענומען געוואָרן פון אונדז און אויך פוטער־קליידער, געשיר און מעבל.

די דייטשן האָבן געפאָדערט דאָס די יידישע יוגנטליכע זאָלן זיך שטעלן צו דער אַרבעט און זיי האָבן צוגעזאָגט דעם יודנראַט דאָס דערפאַר וועלן די משפחות געלאָזט ווערן צורו. די יונגע זענען אַוועקגענומען צו דער אַרבעט און זייערע משפחות זענען בעסטיאַליש דערמאָרדעט געוואָרן און אַריינגעוואָרפן געוואָרן אין אַ צוגעגרייטן גרוב אין ברעזעווער וואַלד.

בעת די דייטשן האָבן צונויפגענומען די יידן פאַר דער אַקציע, האָט מיין שוועגערן באַהאַלטן איר קינד אונטערן מאַנטל. ס׳קינד האָט זיך אַרויסגעגליטשט און איז דורך דער געסטאַפּאָ דערשאָסן געוואָרן, די מוטער האָט אויפן אָרט באַקומען אַ האַרץ אַטאַק און אַוועקגעפאַלן.

מיין פאָטער יוסף, איז געווען אַ מיטגליד פון יודנראַט, אָבער ער האָט נישט געקענט העלפן. ער איז געווען פון די לעצטע יידן וואָס זענען ערמאָרדעט געוואָרן אין שטעטל.

מיין מוטער האָט זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ פּוילישער פאַמיליע. אין אַ געוויסער נאַכט איז זי געגאַנגען אַרויס־נעמען אַ חפץ פון איר הויז און איז באַמערקט געוואָרן דורך אַ פּוילישן אויסוואורף, וועלכער האָט גלייך דאַוועגן געמאָלדן דער געסטאַפּאָ. זי איז באַלד דערשאָסן געוואָרן.

אַכט טעג פאַר דעם אויסמאָרדן די ברעזיווער יידן, האָבן די דייטשן צונויפגעזאַמלט 300 יידישע יוגנטליכע פון ברעזיוו און יאַשעניצע (איך האָב זיך אויך געפונען צווישן זיי) אויפגעלאָדנט זיי אויף לאַסט אויטאָס און זיי אַוועקגעפירט אויף צוואַנגס־אַרבעט קיין פּלאַשאוו, דאָרט האָבן זיי גע־דאַרפט אויפבויען אַ באַן־ליניע.

אין פּלאַשאוו זענען מיר איינקוואַרטירט געוואָרן אין פּרימיטיווע באַראַקן, געמוזט גיין זייער אַ ווייטן וועג צו דער אַרבייטס־שטעלע אין רעגן און היץ. דאָס עסן וואָס מען האָט אונדז צוגעטיילט איז בעשטאַנען פון הונגער־פּאַרציעס. שפּעט ביינאַכט נאָך אַ שווערן אַרבעטס־טאָג האָבן מיר זיך געמוזט שטעלן צום אַפּעל אין דרויסן אונטער אַ שווערער וואַך, צו קאָנטראָלירן אויב ס׳איז ווער נישט אַנטלאָפן. ווער ס׳איז נישט פעאיק געווען מער צו דער שווערער אַרבעט, איז אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן.

איינמאָל ווען כ׳האָב געשלעפּט אויפן רוקן אַ שווערן געגנשטאַנד, האָב איך זיך אויסגעגליטשט און צובראָכן דעם לינקן אַקסל. נאָך איינקע טעג בלייבן אין באַראַק אָהן מעדיצינישע הילף, בין איך געצוואונגען געוואָרן צוריק־צוגיין צו דער אַרבעט.

עטליכע מאָל האָבן די לאַגער וועכטער, אָהן שום סיבה, מיך אַזוי צושלאָגן, דאָס מיין גאַנצער קערפּער איז געוואָרן שוואַרץ און בלאָ פון די קלעפּ און כ׳האָב נישט געקענט זיצן.

פון פּלאַשאוו בין איך אַוועקגעפירט געוואָרן קיין סקאַר־זשיסק, וואו עס האָבן זיך געפונען עטלעכע גרויסע אַמוניציע פאַבריקן. איך האָב דאָרט געאַרבעט אין דרויסןביים שניידן בוימער און שלעפּן ס׳האָלץ. מיין קערפּער איז אָפּגעשוואַכט געוואָרן פון טאָג צו טאָג.

אין לעצטן לאַגער — אין בוכנוואַלד, איז מיר געלונגען זיך צו פאַרשרייבן אַלס פאַלאַק אונטערן נאָמען יוזעק מאַ־טערנאַק. אויך אין מיין געענדערטער אידענטיטעט האָב איך געאַרבעט שווער אין דרויסן אין דער קעלט אָהן וואַרעמע מלבושים, כ׳האָב מיר אַרומגעוויקלט די פיס מיט צייטונגס־פּאַפּיר כדי זיי זאָלן נישט געפרוירן ווערן.

אין אַ געוויסן טאָג, בשעת כ׳האָב געאַרבעט אין דרויסן איז אָנגעקומען אַ לאַסט־מאַשין מיט אַ טראַנספּאָרט יידן. כ׳האָב באַמערקט צווישן זיי צוויי בחורים וועלכע האָבן אויסגעזען שטאַרק אָפּגעשוואַכט. איך בין צוגעגאַנגען צום שומר און אים פאָרגעשלאָגן דאָס איך וועל זיך פאַרנעמען מיט די צוויי קראַנקע ביז זיי וועלן געזונט ווערן און קענען אַרבעטן. די בחורים האָב איך געראַטן זיי זאָלן זיך פאַרשרייבן מיט פוילישע נעמען (דאָס איז געווען אין די לעצטע וואָכן פון דער קריג ווען ס׳האָט שוין געהערשט אַ גרויסע אומאָרדנונג אין די לאַגערן).

די בחורים זענען געבליבן מיט מיר ביז מיר זענען באַפרייט געוואָרן אין פאַן־כענוואַלד דורך דער 8־טער אַמעריקאַנער אַרמיי, אין 11־טן אַפּריל 1945.

איינער פון די בחורים געפינט זיך היינט אין די פאַראייניקטע שטאַטן — זיין נאָמען איז העגרי ביסלער. דער צווייטער האָט עולה געווען קיין ישראל און איך האָב פאַרלוירן דעם קאָנטאַקט מיט אים.

העגרי ביסלער האָט מיך איינגעלאַדט צו זיין חתונה און ווען ער האָט מיך פאָרגעשטעלט פאַר זיין פאַמיליע, אַז ער האָט מיר צו פאַרדאַנקען דאָס ער איז געבליבן לעבן — האָבן זיך אַלע צעוויינט. מיר זענען אין קאנטאַקט ביזן היינטיקן טאָג.

פון די געברענגטע קיין פלאַשאוו פון אונדזער שטעטל, וועלכע זענען לעבן געבליבן — געפינען זיך פינף אין אַמעריקא, איינער אין בעלגיע, איינער אין אויסטראַליע, איינער אין ניו־זעלאַנד און עטליכע אין ישראל — בס״ה 20 פערזאָן בערך —־ דאָס איז געבליבן פון אונדז!

ס׳איז שווער געווען צו גלויבן, אַז ווער פון אונדז וועט איבערלעבן די מלחמה, אָבער דאָס נס האָט פאַסירט. איך דאַנק ג־ט, וואָס כ׳בין געבליבן לעבן און בעט ווייטער אויף גליקליכע לאַנגע יאָרן, און קענען געניסן פון זיי.

פון ענגליש : פעלאַ ראַוועט

ישעיה (סול) פילער, אוקלאנד

זכרונות פון א ייד אין גלות

מיינע זכרונות פון גלות, הויבן זיך אָן אין שטעטל ברעזיוו וואו איך בין געבוירן און ערצויגן געוואָרן. דאָס איז אַ קאַפּיטל פון שווערע איבערלעבונגען, און אין דעם זין בין איך באַשטימט נישט קיין אויסנאַם, אויסער דעם פאַקט, דאָס איך געהער צו די ווייניקע, וועלכע האָבן געהאַט דעם זכות ניצול צו ווערן פון די רוצחישע הענט פון די דייטשע בעסטיעס.

מיינע עלטערן, גדליה און רוניע פילער, האָבן געהאַט אַן־אייגענע בעקעריי, וועלכע איז, לויט די דעמלטדיקע באַדינגונגען, געווען אַ פראַספּערירענדע. אונדזער הויז איז געווען אַ טראַדיציאָנעל יידישס, און כ׳האָב זיך אויך באַטראַכט אַלס טרייער פוילישער בירגער.

איך געדענק מיך אַלס 3־יעריק קינד, כ׳האָב אָנגעהויבן לערנען אין ״חדר״. דאָס זענען געווען אַנגענעמע זאָרגלאָזע טעג, כ׳בין געווען פאַרנומען מיט שפּילן זיך מיט די אַנדערע קינדער, וועלכע האָבן מיט מיר צוזאַמען געלערנט 6 טעג אַ וואָך, פון דער פרי ביז אָוונט, און נישט איינמאָל בין איך איינגעשלאָפן פון מידקייט.

אונדזער מלמד האָט מען גערופן ״דער באַריסלאַווער״. ער איז געווען אַ קינדערלאָזער און אויסער זיין פרוי, האָט געוואוינט מיט זיי אויך זיין אַלטע מוטער, ברכה.

שפּעטער האָב איך געלערנט ביי אונדזער שכן ר׳ דוד שעכטער ז״ל, וועלכער האָט מיך אויך צוגעגרייט צו דער בר־מצווה

אַלט ווערנדיק זיבן יאָר, האָב איך אָנגעהויבן לערנען אין דער פאָלקס־שול אין ברעזיוו, דאָרט האָב איך געלערנט ביז איינס אַ זייגער מיטאָג און פון דאָרט בין איך גלייך געגאַנגען אין ״חדר״ און דאָרט פאָרטגעזעצט ביז אָוונט.

אין דער אַלגעמיינער שול האָט מען געלערנט זעקס טעג אין דער וואָך — פון מאָנטיג ביז שבת, אָבער אַלס יידן, האָבן מיר נאָר געלערנט 5 טעג אַ וואָך, ווייל שבת זענען מיר נישט געגאַנגען אין שול.

אין דער אַלגעמיינער שול האָבן מיר באַלד דערפילט דעם אונטערשיד צווישן ייד און נישט־ייד. די פוילישע קינדער, ווי אויך טייל לערער האָבן זיך באַציגן צו אונדז מיט פיינטשאַפט און ס׳פלעגט שטענדיק קומען צו צוזאַמענשטויסן צווישן יידישע און נישט־יידישע קינדער און מיר זענען תמיד געווען די געליטענע.

שוין אַלס קינד האָב איך געהאָלפן מיינע עלטערן אין דער בעקעריי, און כ׳האָב געמוזט אויפשטיין גאַנץ פרי און צעטיילן דאָס געבעקס צווישן די געשעפטן אין שטעטל און אין די פאָרשטעט. מיין מוטער פלעגט, נישט איינמאָל, מיך אָפּוואַרטן מיט מיינע שול־ביכער, גענומען פון מיר ס׳געבליבענע געבעקס מיטן איינקאַסירטן געלט, און איך בין געלאָפן

מיט אַלע כוחות אין שול כדי נישט צו פאַרשפּעטיקן די לעקציעס.

זומערצייט איז די דאָזיקע אַרבעט געווען צו דערליידן, אָבער ווינטער, אין די פרעסט, בין איך אַרויס פון דער שטוב, ווען ס׳איז נאָך געווען טונקל און כ׳פלעג קומען אין שול מיט געפרוירענע הענט און פיס.

מיינסטנס פאַרנומען זענען מיר אַלע געווען מאָנטיק, מאַרק־טאָג — דאָס איז געווען דער שווערסטער טאָג אין דער וואָך. אָוונט זענען געקומען די מעל־סוחרים זיך אָפּ־רעכענען און אויפמאָנען דאָס געלט פאַר זייער סחורה. אין די אַנדערע טעג, האָבן מיינע עלטערן געבאָרגט ״גמילות חסד״ אַנדערע געדריקטע סוחרים. איינער האָט געהאָלפן דעם אַנדערן.

מיין משפחה איז באַשטאַנען פון זיבן נפשות. מיינע עלטערן, און פינף זין: מיין עלטסטער ברודער, זעליג פראפּער פון דער ערשטער הייראַט פון מיין מוטער (איר ערשטער מאַן איז געפאַלן אין דער ערשטער וועלט־קריג). זעליג האָט איבערגעלעבט די מלחמה אין רוסלאַנד און איז געשטאָרבן אין 1965 אין לאָס־אַנדזשעלעס. איך בין געווען דער צווייטער זון, מיין ברודער טאָטשע (אומגעקומען אויפן סיביר), מיין יונגערער ברודער בען, וועלכער איז צוזאַמען מיט מיר ניצול געוואָרן און לעבט יעצט אין סידני, אויסטראַליע. מיר האָבן אויך געהאַט אַ ברודער לייב, וועלכער איז געשטאָרבן יונגערהייט.

איך האָב אָנגעהערט צו דער ציוניסטישער רעליגיעזער יוגנט באַוועגונג ״השומר הדתי״, פון וועלכע ס׳זענען מיר פאַרבליבן פיל אַנגענעמע זכרונות, פון פאַרברענגען צוזאַמען און אויספלוגן אין די אַרומיקע שטעטלעך. שפּעטער בין איך אַריבער אין דער רעוויזיאָניסטישער באַוועגונג, אויך פון דאָרט זענען מיר פאַרבליבן אנגענעמע ערינערונגען.

אויסער אין די יוגנט־אָרגאַניזאַציעס האָט זיך אין שטעטל געפירט אַ קולטור טעטיקייט אויך אין די פאַראיינען ״בית יהודה״ און ״י. ל. פרץ״. עס האָט אויך עגזיסטירט אַ יידישער ספּאָרט־קלוב צ. ק. ס. מיט אַ גוטער פוטבאָל מאַנשאַפט צו וועלכער איך האָב אָנגעהערט.

עס זענען פאָרגעקומען טאַנץ־אָוונטן. מיר האָבן פאַר־מאָגט אַ גוטן אָרקעסטער מיטן באַגאבטן וויאלעניסט, מרדכי לאַנער אין דער שפּיץ. צווישן אַנדערע האָבן זיך אין אים באַטייליקט מיינע קרובים יאָסקע יוסט און שמואל פראפּער, ווי אויך מיין אומגעקומענער ברודער טאטשע, וועלכער האָט געשפּילט סאַקסעפאָן. דער לעצטער טאַנץ־אָוונט איז פאָר־געקומען ממש פאַר דער קריג אונטער דער לאָזונג ״לאָמיר טאַנצן, איידער מיר גייען קעמפן״.

נאָכן קריגס־אויסברוך, אין סעפּטעמבער 1939 זענען פיל פון מיינע פריינט און חברים אַנטלאָפן קיין מזרח גאַליציען און זענען דאָרט פאַרבליבן ביז נאָך דער רוסישער אָקופּאַציע. איך בין פאַרבליבן אין דער היים צוזאַמען מיט מיינע עלטערן און ברודער. נאָך עטלעכע טעג האָבן אַריינמאַרשירט קיין ברעזיוו די דייטשע הארדעס. זיי האָבן זיך באַלד גענומען שיקאַנירן די יידן, געכאַפּט זיי צו פאַרשידענע צוואַנגס־אַרבעטן, וואָס זייער איינציקער ציל איז געווען צו פאַר־פייניקן די יידן און זיי דערנידעריקן.

זיי האָבן אָרגאַניזירט אַ יודנראַט מיט משה קנעבלבאַרט אין שפּיץ, וועלכער האָט געמוזט זיי צושטעלן אַרבעטס־כוחות. אַלע יידישע געשעפטן זענען רעקווירירט געוואָרן. מיר האָבן געהאַט מזל, ווייל אונדזער בעקעריי האָט געזאָלט צושטעלן ברויט פאַר די דייטשן. אויך זענען מיר אַנערקענט געוואָרן אַלס אָפיציעלע יידישע בעקעריי וואו יידן האָבן געקענט קויפן דורכשניטליך איין ברויט אַ וואָך פאַר אַ פאַמיליע.

ס׳זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן פאַראָרדנונגען פאַר יידן, צו טראָגן ווייסע אָרעמבענדער מיט אַ בלויען מגן דוד אויף דער רעכטער האַנט און עס זענען איינגעפירט געוואָרן באַ־גרעניצונגען אויף דער באַוועגונג פון יידן.

אָנפאַנג 1940 בין איך געשיקט געוואָרן, צוזאַמען מיט נאָך יידישע בחורים, קיין דינאוו, כדי אויסצוגראָבן די קער־פּער פון 165 יידן, וועלכע זענען דאָרט דערמאָרדעט געוואָרן דורך די דייטשע רוצחים בעת זייער אַריינמאַרש אין שטעטל. די קערפּערס זענען אַריבערגעפירט געוואָרן אין אַ מאַסן־קבר אויפן דינאווער בית הקברות.

זומער 1942, איז געקומען אַ באַפעל דאָס אַלע יידישע מענער, וועלכע זענען געבוירן אין די יאָרן 1928—1907, מוזן זיך שטעלן דעם 2־טן אויגוסט גאַנץ פרי אויפן זאַמל־פּלאַץ ביים קליינעם פאַרק. פון דאָרט זענען מיר טראַנספּאָרטירט געוואָרן מיט לאַסט־אויטאָס צו דער באַן און אַוועקגעפירט געוואָרן קיין פלאשאוו, ביי קראקע. די בעלי מלאכהס און פאַכמענער האָבן זיי ״ערלויבט״ צו בלייבן אין שטעטל. די דאָזיקע פאַכמענער זענען ערמאָרדעט געוואָרן צוזאַמען מיט די רעשט געבליבענע, אַ וואָך נאָך אונדזער פאַרלאָזן.

מיין ברודער בען און איך, זענען געווען צווישן די וועלכע זענען גענומען געוואָרן קיין פלאַשאוו, וואו מיר זענען געצוואונגען געוואָרן צו אַרבעטן שווער ביים בויען אַ באַן־ליניע אונטער די שווערסטע באַדינגונגען.

פיל פון אונדז, און אויך מיר, זענען אַנטלאָפן אין קראַ־קאָווער געטאָ. דאָרט זענען מיר געשלאָפן אין שמוציקע קעלערן און געליטן הונגער און נויט. שפּעטער האָב איך באַקומען דאָרט אַרבעט אין אַ בעקעריי און אונדזער לאַגע האָט זיך פאַרלייכטערט.

אין מערץ 1943 איז ליקווידירט געוואָרן דאָס קראקאווער געטאָ און מיר זענען פאַרשיקט געוואָרן אין טויטן־לאַגער, אוישוויץ־בירקנעאו, פון דאָרט זענען מיר אוועקגעפירט גע־וואָרן קיין יאַווישאָוועץ, וואו מיר האָבן געמאַכט שקלאַפן־אַרבעט אין די קוילן־גראָבנס.

בעת דער דערנענטערונג פון דער רוסישער אַרמיי, זענען מיר עוואַקואירט געוואָרן פון יאַווישאָוויץ דעם 18־טן יאַנואר 1945. דאַן האָט זיך אָנגעהויבן אונדזער טויטן־מאַרש קיין טערעזיענשטאַט. אויפן וועג זענען דערשאָסן געוואָרן אַלע פאַרמאַטערטע און אָפּגעשוואַכטע, וועלכע האָבן נישט געקענט מיטמאַכן דעם שווערן וועג.

די לעצטע וואָכן אין טערעזיענשטאַט זענען געווען די

שרעקליכסטע פון דער גאַנצער צייט. מענטשן זענען געפאַלן טאָג־טעגלעך פון הונגער, קעלט און פון די קוילן פון די מערדער.

מיר זענען באַפרייט געוואָרן דורך דער רוסישער אַרמיי. נאָך דער באַפרייאונג זענען מיר אַריבער אין אַ פליטים־לאַגער אין לאַנדסבערג ביי מינכען. אין לאַנדסבערג האָבן זיך געפונען בערך 4000 יידן — ניצול געוואָרענע פון לאַגער, פּאַרטיזאַנער, אויסבאַהאַלטענע אין בונקערס און צוריקגע־קומענע פון רוסלאַנד.

צווישן די צוריקגעקומענע פון רוסלאַנד האָט זיך געפונען אויך מיין ברודער זעליג, וועלכער איז פון אָנפאַנג פאַר־שיקט געוואָרן אויפן סיביר און שפּעטער האָט ער געקעמפט, צוזאַמען מיט פיל אַנדערע יידן אין דער פּוילישער אַרמיי, וועלכע איז אַנטשטאַנען אין רוסלאַנד.

טראָץ דעם וואָס די אַלע יידן האָבן געקעמפט פאַר פּוילן אין די ראַמען פון פּוילישן מיליטער, זענען זיי אַוועק פון פּוילן מיט דער גרעסטער שנעלקייט, זעענדיק ווי אַזוי די פּאָלאַקן באַציען זיך צו די געבליבענע יידן.

אין דעם פליטים־לאַגער לאַנדסבערג זענען מיר פאַרבליבן 4 יאָר. טייל פון די פליטים איז געלונגען אויף אַן־אומלעגאַלן אופן עולה צו זיין במשך דער צייט קיין ישראל. אַנדערע זענען דורך די ענגלענדער געכאַפּט געוואָרן און זענען פאַר־שיקט געוואָרן אין אַ לאַגער אין קפריסין.

אין לויף פון דער צייט האָבן די מענטשן זיך צעשפּרייט אין פיל לענדער. מיין ברודער, בען איז אַוועק קיין סידני אויסטראַליע. איך האָב אויסגעוואַנדערט קיין אוקלאַנד, ניו־זעלאַנד, וואו איך געפין זיך ביז היינט צו טאָג צוזאַמען מיט מיין פרוי רות און צוויי טעכטער דבורה און אסתר.

פון צייט צו צייט פאָרן מיר אויף אַ באַזוך קיין ישראל, וואו מיר באַגעגענען זיך מיט לאַנדסלייט, פריינט און חברים פון די לאַגערן.

פון ענגליש: פּעלאַ ראַוועט

פּעלאַ איינציגער

דאס אריבערשווערצן דעם טייך "סאן"

דער טייך "סאַן" איז געווען די גרעניץ צווישן ביידע טיילן פון אָקופּירטן גאַליציע. אונדזער ציל איז געווען אַריבערצוגיין צום מזרחדיקן ברעג, וואָס איז געווען באַזעצט דורך די רוסן.

דאָס אַריבערגיין דעם טייך איז געווען שווער און פיל מיט שטרויכלונגען. מען האָט געמוזט קודם כל אויסמיידן די דייטשע פּאַטראָלן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין אַלע דערפלעך אויפן וועג. די געפאַר האָט געלויערט אויף יעדן שריט און טריט. צו מזל האָט אונדזער וועג־ווייזער אינ־סטינקטיוו ווי אַ חיה געפילט ווי אויסצומיידן די סכנה. מיין שוואָגער איציק האָט מיך אונטערגעטריבן, כדי אָנצוקומען צום טייך איידער ס'הייבט אָן טאָגן. מיר האָבן זיך געמוזט פאַרשטעקן אין די ברעגן־קוסטעס און וואַרטן אויף אַ גינסטיקן מאָמענט זיך אַריבערצוכאַפּן אויפן צווייטן ברעג און נישט אַריינפאַלן אין די הענט פון דער רוסישער וואַך. אונדזער וועגווייזער האָט אינצווישן זיך באַמיט אויסצוגעפינען אַ פּאַסענד אָרט ווי מען קען דורכשווימען. אויף זיין סיגנאַל האָבן מיר זיך געלאָזט דורכשפּרייזן ס'וואַסער.

ס'איז געווען שוין שפּעט אין האַרבסט־צייט. דאָס וואַסער איז געווען אייז־קאַלט און ס'האָט מיר געגרייכט ביז צו די אָרעמס. פון דער ווייטנס האָט זיך געהערט אָפּקלאַנגען פון שיסערייען. אַ שרעק האָט מיך באַפאַלן — כ'האָב גע־פילט אַז דער שטראָם שלעפּט מיך מיט, און צום אומגליק האָב איך נישט געקענט שווימען. שטילערהייט האָב איך געשעפּטשעט צו איציקן, אַז כ'קען ווייטער נישט פאָרטזעצן, ספּעלט מיר אויס אָטעם און כ'האָב מורא אַז כ'וועל דער־טרונקען ווערן. ביידע מענער האָבן מיך גענומען אונטערן אָרעם און מיט כוח, מיד, אַ האַלב טויטע, אַריבערגעשלעפּט צום ברעג. ווייזט אויס אַז דער שומר ישראל האָט איבער אונדז געוואַכט. פאַרזיכטיק און שטילערהייט האָבן מיר זיך אַוועקגעזעצט ביי די קוסטעס. ס'וואַסער האָט פון אונדז גערינען און מיר האָבן געציטערט פאַר קעלט. איצט איז אונדז אויסגעקומען דורכצוגיין אַן־אָפּן פעלד ביז צום נאָענטסטן דאָרף כדי אויסמיידן די רוסישע וואַך. מיט דורכ־געווייקטע נאַסע מלבושים האָבן מיר זיך לאַנגזאַם געשלעפּט איבערן פעלד. מיר האָבן זיך אָנגעשטויסן גאַנץ אומער־וואַרטעט אויף אַ רוסישן פּאַטראָל, וועלכער האָט אונדז גלייך, אָפּגעפירט אויף דער פּאָליציי. צו אונדזער גליק האָט מען אונדז דאָרט באַלד באַפרייט און דאָס איז געווען פאַר אונדז אַ פריידיקע איבערלעבעניש און איך האָב געלאַכט און גע־וויינט דורכאַנאַנדער.

מיין מאַן, מאַניעק איז געווען זייער אַנטוישט דאָס די עלטערן ווי אויך אַנדערע משפּחה מיטגלידער זענען נישט געקומען. שפּעטער האָבן מיר נישט איינמאָל גערעדט דערי־בער, אַז זיי וואָלטן נישט געווען אימשטאַנד אויסצוהאַלטן די צרות און זיין נע ונד.

בײַ אַ יידישע פאַמיליע אין דאָרף האָב איך אַראָפּגעוואָרפן מײַנע נאַסע מלבושים און אין אַ באַקוועם וואַרם בעט, בין איך אײַנגעשלאָפן אין אַ טיפן שלאָף.

צומאָרגנס האָבן מיר פאַרלאָזט ס׳דאָרף ווײַל עס איז געווען געפערליך צו בלײַבן בײַ דער גרעניץ. מיר האָבן זיך געוואָלט אַרײַנקריגן פאַר יעדן פרײַז קיין לעמבערג, ווי ווײַט מעגליך מיטן צוג, און אויב עס וועט נישט גיין — זאגאר צופוס און מיט "טרעמפּן". אויפן וועג האָבן מיר אָנגעטראָפן אויף טויטע קערפּערס, וואָס זענען נאָך נישט געבערענגט געוואָרן צו קבורה. אין דער לופט האָט זיך געטראָגן אַ ריח פון פולווער. מיר האָבן אויך אָנגעטראָפן אויף פרישע געגראָבענע קברים, מיט אויף דער שנעל אַרויפגישטעלטע קרײַצן. כ׳האָב געוויינט בײַ יעדן אײַנזאַמען קבר ביז עס האָבן מיר שוין אויסגעפעלט טרערן. דאָס זענען געווען מײַנע ערשטע קריגס איבערלעבונגען, אָבער די אמתדיק שווערע צײַטן זענען נאָך געשטאַנען פאַר מיר.

די שטאָט לעמבערג איז געווען פיל אָנגעפּאַקט מיט פּליטים. יעדער האָט זיך אָנגעכאַפּט אין וואָס ער האָט נאָר געקענט, בכדי זיך צו דערהאַלטן אויף דער אויבערפלאַך. מאניעק — מײַן מאַן, האָט זיך פאַרשריבן אויפן פּאָליטעכניקום, באַקומען אַ סטיפּענדיע און זיך אויסגעצייכנט אַלס פעאיקער שילער. איך האָב געאַרבעט אַלס קאַסירערן אין אַ רעסטאראַן פאַר פּאָסט אַרבייטער. די צום מיטאָג באַקומענע וואַורשט, האָב איך נישט געגעסן ווײַל כ׳האָב נישט געוואָלט עסן קיין טריפות.

אין לעמבערג האָבן מיר געלעבט אַזוי פון איין טאָג צום אַנדערן, אָן ספּעציעלע דאגות און אָן באַשווערענדע פאַמיליע פאַרפליכטונגען — זאַטע און מיט אַ קליין פּעקל אויף די פּלייצעס. מיר האָבן זיך געפילט גוט אין דער געזעלשאַפט פון די זאָרגלאָזע סטודענטן. מאניעק איז געווען צופרידן פון זײַן שטודיום און אַזוי אַז די קורצע צײַט וואָס מיר האָבן דאַן פאַרבראַכט האָט געהאַט איר רייץ.

פון דער דאָזיקער תקופה, ווויל איך דערמאנען מײַן אַמאָליקע שכנה פון ברעזיוו — עטקע פײַנגאָלד־אַלצטער הי״ד, איך דערמאַן זי מיט ליבשאַפט. ווען כ׳בין געלעגן מיט הויכן פיבער אויף אַ שווערע גריפּע, האָט עטקע מיר געבראַכט אין אַ טאָרבע, שטיקלעך האָלץ אײַנצוהייצן דעם אויוון און אַ טערמאָס הייסע טיי. באַהייצונג מאַטעריאַל האָט זיך געוואויגן מיט גאָלד אין דעם שווערן ווינטער פון יאָר 1939. די פויערן האָבן פאַרקויפט אַ וואָגן האָלץ פאַר אַ פוטערמאַנטל, שיך אָדער שטאָף אויף קליידער. ס׳געלט האָט נישט געהאַט קיין שום ווערט. אַלץ האָט אויסגעפעלט. מ׳האָט נאָר געזאָרגט צו האָבן אַ דאַך איבערן קאָפּ און דאָס מינימאַלסטע וואָס אַ מענטש ברויכט. מער האָט מען נישט פאַרלאַנגט.

כדאי צו דערמאַנען אַן־אמתע ליכטיקע געשטאַלט אין די צײַטן פון דער סאָוויעטישער אָקופּאַציע — דאָס איז געווען פּראָפעסאָר בארטעל ז״ל (אַמאָליקער פרעמיער אין פוילן), אַן־אמתער הומאַניסט. ער האָט געהאָלפן ווי ווײַט מעגליך די סטודענטן, באַרואיקט די היץ־קעפּ און גערופן זיך באַמיען דורכצוקומען די שווערע צײַט. ליידער האָבן אים די דײַטשע רוצחים געשאָסן, ווען זיי זענען אַרײַן קיין לעמבערג. ערע זײַן אנדענקונג.

שנעל האָט זיך פאַר אונדז געענדיקט די פאַרהעלטניסמעסיג זאָרגלאָזע צײַט. מען האָט אויסגעגראָבן אין די ארכיוון פון דער פּאָליטעכניק — ווי עס איז אָנגענומען בײַ די רוסן אַלעמען נאָכצושפּיאָנירן — אַז מאניעקס עלטערער ברודער, וועלכער האָט זײַנערצײַט געענדיקט דעם פּאָליטעכניקום — איז אַ "ציוניסט־פאַשיסט" און ג־ט ווייסט וואָס נאָך. די חברים פון מײַן מאַן האָבן אים געלאָזט וויסן, אַז ער זאָל שנעל, ווי מעגליך, פאַרשוואונדן. מאניעק האָט נישט געוואָלט פאַרלאָזן. ער איז געווען זייער צופרידן פון לערנען, און ער האָט אייגנטלעך שטענדיק געשטרעבט צו זײַן אַן־אינזשינער. מען האָט אים גערופן צו דער נ.ק.וו.ד. און בנס איז אים געלונגען פון דאָרט צו אַנטלויפן.

ער האָט זיך מיטגענומען אַביסל זאַכן און אַוועק קיין טישמיעניצע — אַ שטעטל אין אָסט־גאַליציען. מיט באַדויערן און ווייטאג האָט ער פאַרלאָזט לעמבערג, אויף שטענדיק.

אין טישמיעניצע האָט מאניעק געהאַט עטליכע פרײַנט און באַקאַנטע. דאָרט האָט ער באַקומען אַ פּאָסטן אַלס בוכהאַלטער אין אַ קאָאָפּעראַטיוו פון שוסטערס. איך האָב זיך געזעגנט מיט מײַנע פרײַנט מיט אַ פאָרגעפיל דאָס עס איז אַ שיידונג אויף אייביק. מיר זענען פאַרשוואונדן פון לעמבערג בסודי־סודות און צוליב זיכערהייטס־טעמים האָבן מיר נישט איבערגעלאָזט קיינעם אונדזער נייעם אדרעס.

אין דער זעלבער צײַט איז מײַן ברודער בעני געווען בײַ די מאַמען אין דאָרף פאלאַנאַ פון וואַנען די רוסן האָבן אים אַרויסגעפירט אין אַ לאַגער אין סיביר. דער שרעקליכער קלימאַט, דער גרויסער הונגער, און שווערע אַרבעט, האָבן זײַן לעבן פאַרקירצט, און ער איז דאָרט געשטאָרבן.

מײַן שוואָגער יצחק, אַ יונגער לייכטזיניקער בחור, לייכט גענויגט צו פאַרשידענע באַאײַנפלוסונגען, איז, טראָץ דעם געגנשטעלן זיך פון מײַן מאַן — אייניקע מאָל אַריבער די גרעניץ ביז מען האָט אים געכאַפּט, און ער האָט פאַרענדיקט זײַן יונג לעבן אין אַ רוסישער תפיסה. אייביקע רו, אייך מײַנע ליבע.

איך דענק פיל וועגן מײַן ברודער בעני און זײַן אײַנזאַמען קבר אין די פרעמדע פארפרוירענע סיבירישע ערד, און אין זײַנע לעצטע שווערע מינוטן צווישן בעסטיאַלישע פאַרברעכערס. איך גלויב און טרייסט מיך אַליין, אַז אונדזער באבע, וועלכע האָט אים ביים לעבן אַזוי ליב געהאַט, איז געווען מיט אים אין דעם ווײַטן סיביר, און האָט מיט זיך מיטגענומען זײַן געפּייניקטע נשמה.

פון פויליש : **חיים באַנק**

גטע ווייס

ברעזיוו

מיינע זכרונות פון אונדזער היים־שטעטל ברעזיוו זענען פון די פריע קינדער־יאָרן. ווען דער קריג איז אויסגעבראָכן אין יאָר 1939 בין איך געווען אַ קינד.

צוליב די טראַגישע געשעענישן האָב איך ווי אַלע יידישע קינדער דעמלט, געמוזט אויף איינמאָל דערוואַקסן ווערן און אפילו אַלט ווערן. פיל זכרונות זענען מיר געבליבן פון ברעזיוו — טרויעריקע און אַנגענעמע אויסגעמישט, שווער אַריינצוברענגען אָרדנונג אין זיי. אין צענטער פון מיינע זכרונות פון שטעטל, שטאַרצט אַרויס ווי אַ טורם די געביידע פון אַלטן בית מדרש און פיל איבערלעבונגען זענען פאַרבונדן מיט אים.

פאַרוואָס דווקא ס׳בית מדרש? אַ סך סיבות זענען דאָ דערצו, ערשטנס האָבן מיר געוואוינט אַ מרחק פון אייניקע הייזער פון בית המדרש, אין דער גאַס וואָס האָט זיך גערופן ״אוליצה פיאַסטאָוואַ״, און ווען מיר זענען געגאַנגען אין חדר אָדער אין דער פאָלקס־שול, צי סתם אין שטאָט אַריין, זענען מיר דאָרט פאַרבייגעגאַנגען. לויט מיין קינדערשער אויפאַסונג, איז דאָס בית־המדרש געווען דער הייליקסטער פלאַץ אויף דער וועלט, און ביים דורכגיין נעבן אים, האָב איך שטענדיק געפילט אַ פרומען ציטער. נאָך אַ סיבה: דאָס בית מדרש איז געשטאַנען אויף אַ וויכטיקן שיידוועג: פון בית מדרש גלייך אַנטקעגן, איז מען אַרויפגעגאַנגען אין רינק און אין אַלע אַנדערע גאַסן און געסלעך, וואו ס׳האָבן זיך געפונען אַלע אינסטיטוציעס און געשעפטן און אַלע אַנדערע וויכטיקע פלעצער וואָס דאָס שטעטל האָט פאַרמאָגט. אַרויסגייענדיק אין דער לינקער זייט צו מזרח איז מען געגאַנגען אין מקווה, אין שעכט־הויז פון עופות, און אויף דער בארקאווקע. פאַרנעמענדיק זיך אויף רעכטס האָט דער וועג געפירט צו די ״רעדזינעס״, נאָכדעם קיין יאַשעניצע — און ווייטער אין דער ברייטער וועלט אַריין.

ווען מען איז אַרויסגעפאָרן פון שטעטל אין דער דערמאַנטער ריכטונג פון די ״רעדזינעס״ און מען האָט אין דער שטאַרקן גאַלאָפ אויף אַ מאָמענט זיך פאַרלוירן און פאַרגעסן שנעל צו פאַרנעמען לינקס איז מען גלייך אַריין אין דער וואַנט פון בית המדרש.

איין אַזאַ פאַל איז מיר געבליבן איינגעקריצט אין זכרון און איבערגעלאָזט אויף מ״ר דעמלט אַ געוואַלדיקן רושם: אַ יינגל מיטן נאָמען יהושע שוועבער, וועלכער איז געפאָרן אויף אַ ראָווער באַרג־אַראָפ, איז מיט אימפעט אַריין אין דער בית מדרש וואַנט, זיך שטאַרק צעקלאַפט און געבליבן ליגן אַ באַוואוסטלאָזער.

ווי דערשיטערט בין איך דאַן געוואָרן פון דעם פאַל, וואָס אין מיינע קינדערשע אויגן האָט ער אויסגעזען ווי אַ שרעקלעך אומגליק, וואָס קען בכלל אין לעבן פאַסירן. חדשים לאַנג בין איך געווען אונטערן איינדרוק פון דעם געשעעניש און כ׳האָב זיך נישט געקענט דערפון באַפרייען.

דער גורל האָט געפירט דערצו, אַז מיינע קינדער יאָרן זענען אויף איינמאָל איבערגעהאַקט געוואָרן. אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע זענען גרויזאַמע אומגליקס־פאַלן געוואָרן אַ טעגליכע ערשיינונג און די מענטשן האָבן געלעבט שטענדיק אין שאָטן פון דעם, יעדע מינוט, ערוואַרטענדן טויט. פאַרשטייט זיך אַז דאָס אַלץ האָט פאַרמעקט אין מיר דעם באַשיידענעם פאַל מיטן יינגל.

די פערזענליכע אומגליקס פאַלן האָבן אָנגעהאַלטן ביז ס׳איז געקומען דאָס שרעקליכע אַלגעמיינע אומגליק פון דעם אומקום פון גאַנצן שטעטל יידן — אנשים נשים וטף.

אלי ווייס

דאָס אנטלויפן

באַלד נאָכן אויסברוך פון דער מלחמה אין 1־טן סעפּ־טעמבער 1939, האָבן אָנגעהויבן אָנקומען ידיעות וועגן די ריזיקע דייטשע נצחונות און דאָס שנעלע צופאַלן זיך פון דעם פּוילישן מיליטער און זיין אַנטלויפן מיט גרויס בהלה.

צווישן די יידן אין שטעטל איז אויסגעבראָכן אַ גרויסע פּאַניק, און ווער עס האָט נאָר געקענט האָט זיך גענומען לויפן קיין מזרח און צו דער רומענישער גרעניץ. פּאַמיליעס האָבן זיך צושייד, עלטערע מענטשן, פרויען און קינדער זענען באַין ברירה געבליבן אין דער היים און די בחורים און יונגעלייט האָבן פאַרלאָזט זייערע היימען און מיט רוקזעק אויף זייערע פּלייצעס האָבן זיי זיך אַרויסגעלאָזט אין וועג. "אוטשעקניערעס" — "אַנטלאָפענע", האָט מען גערופן די מענטשן־מאַסע וואָס האָט פאַרפּלייצט די פּוילישע וועגן און דערשראָקענע געלאָפן, נישט ווייסנדיק וואוהין.

צוזאַמען מיט אַ גרופּע ברעזיווער יוגנטלעכע, האָב איך זיך אויך אַרויסגעלאָזט אין וועג, קיין "מזרח". אויפן וועג האָבן מיר געהערט, אַז די רויטע אַרמיי איז אַריבער די פּוילישע גרעניץ און פאַרנעמט די מזרח גאַליצישע געביטן. מיט די לעצטע כוחות זענען מיר געלאָפן פאַראויס, האָפענדיק, אַז עס וועט אונדז געלונגען אויסצומיידן דאָס אַריינפאַלן אין דייטשע הענט.

דאָביי וויל איך איבערגעבן אַן־עפּיזאָד, איינעם פון די פילע וואָס איך האָב בייגעוואוינט. אויפן וועג, דורכגייענדיק דורך אַ דאָרף האָבן מיר געפונען אַ פּוילישע פּרימיטיווע ברונע — און אַלע דורכגייער, פאַרטרוקנטע און פאַר־שמאַכטע פון וועג האָבן זיך אַוועקגעשטעלט, יעדער אין זיין רייע, אַרויפגעצויגן מיט דער קייט דעם עמער וואַסער, אַריינגעשטעקט ס׳פּנים און מיט דורשט זיך אָנגעטרונקען.

באַלד איז צוגעקומען אַ גרופּע פּוילישע זעלנער, אָפּגע־ריסענע פון זייערע איינהייטן, וועלכע האָבן געוואָנדערט ציללאָז ווי מיר, און אויך זיי האָבן זיך אַוועקגעשטעלט ביי דעם ברונעם צו לעשן דעם דאָרשט. נאָכן טרינקען, האָבן זיי זיך אַרומגיקוקט אין אַלע זייטן, גענומען די ביקסן מיט די באַגנעטן אויף זיי, און מיט אַ זאַפטיקע פּוילישע קללה, זיי אַריינגעוואָרפן אין דעם ברונעם. באַלד האָבן זיי אַראָפּ־געוואָרפן פון זיך זייערע מיליטערישע מונדורן, אַרויפגעצויגן אויף זיך פאַרשידענע שמאַטעס וואָס זיי האָבן אויפגעזאַמלט אויפן וועג, און זיך אָנגעשלאָסן צו די אַנטלאָפענע...

אונדז, די גרופּע ברעזיווער, איז געלונגען צוצוקומען ביז דער שטאָט דראָהאָביטש, און גלייך נאָך אונדזער אָנקו־מען איז די שטאָט פאַרנומען געוואָרן דורך די דייטשן.

די דייטשע מיליטערישע מאַכט האָט באַלד פאַרעפנטליכט אַ באַפעל, דאָס אַלע "אַנטלאָפענע" אָהן אונטערשייד פון נאַציאָנאַליטעט (!) זאָלן גלייך צוריק אין זייערע היימען.

קיין קאָמוניקאַציע איז נישט געווען האָבן מיר זיך אַרויסגעלאָזט אין וועג — צופוס.

זייענדיק די גאַנצע צייט אין שפּאַנונג און לויפנדיק פאַרמאַטערטע איבער דערפער און שטעטלעך, כדי וואָס שנעלער צו אַנטלויפן פון שונא, האָבן מיר נאָך נישט באַנור־מען די ביטערע לאַגע אין וועלכע מיר האָבן זיך געפונען און די בעפאַרשטייענדע צרות, וואָס וואַרטן אונדז נאָך, אין דער נאָענטסטער צוקונפט. דער וועג אויף צוריק איז געווען פיל מיט סכנות, און מיר האָבן נישט געהאַט קיין אנונג איבער די ענדערונג וואָס איז פאָרגעקומען איבער די עטליכע טעג, זייט מיר זענען אַרויס פון דער היים.

פון דעם אַלעם, וואָס מיר האָבן דורכגעמאַכט אויף אונדזער וואַנדער וועג, וויל איך בלויז דערציילן צוויי שווערע איבערלעבונגען, ווי מיר האָבן ממש געזעהן דעם טויט פאַר די אויגן און מיר זענען אַרויס פון זיי בשלום מיט גרויסע נסים.

אויפן וועג קיין אוסטעריק זענען פלוצים אויסגעוואַקסן ווי פון אונטער דער ערד אַ באַנדע אוקראַאינישע פּויערן, וועלכע האָבן זיך אָרגאַניזירט צו רויבן פון די אַנטלאָפענע זייערע רוקזעק, שיך, געלט און זייגערלעך. זיי זענען געווען באַוואָפנט מיט קאַלט געווער — קאָסעס, זיכלין, ווידלעס און אייזערנע שטאַנגען און זיי האָבן זיך געלאָזט אין דער ריכטונג צו די מענטשן וואָס האָבן גערוט אויפן פעלד. צו אונדזער מזל זענען מיר געווען טיפער אין שטח און זיי האָבן זיך דערנענטערט צו די וועלכע זענען געווען פאַר אונדז. טייל פון די אַנטלאָפענע, הויפּטזעכלעך פּאָלאַקן, וועלכע האָבן נאָך געהאַט אין זיך אַביסל מוט פון דער צייט ווען זיי זענען אקאַרשט געווען די הערשער — האָבן גע־שטעלט אַ העפטיקן ווידערשטאַנד. ס׳האָט זיך צופלאַקערט אַ שרעקלעך געשלעג. די באַנדיטן באַנדע האָבן זיך באַנוצט מיט אירע "כלים", און זיי האָבן אָנרחמנותדיק ווי די ווילדע חיות, געריסן פון די מענטשן לעבעדיקע אברים. אויפן פעלד זענען געבליבן ליגן פיל קרבנות.

די רוצחים באַנדעס זענען שפּעטער, אין לויף פון דער דייטשער הערשאַפט, געוואָרן די געהילפס־מערדער פון די ס.ס. און איינזאַץ־גרופּן, און אויך געבילדעט דעם קערן פון די טרויעריק־באַרימטע "באַנדעראָווצעס".

נאָכדעם ווי די רוצחים זענען אַוועק, האָבן די לעבן געבליבענע זיך געווענדעט יעדער אין דער ריכטונג צו זיין היים.

יעצט דאָס צווייטע נס וואָס האָט אונדז פּאַסירט.

אָפּשטעלנדיק זיך אין אַ קליין וועלדל ביי אוסטעריק

זענען פּלוצים ערשינען צוויי יידישע מיידלעך און זיך אַרומגעקוקט צווישן די אַנטלאָפענע און געזוכט מיט די בליקן. מיר האָבן גלייך דערפילט, אַז זיי זוכן יידן און מיט רמזים איז אונדז געלונגען אָנצוקניפּן אַ קאָנטאַקט מיט זיי. די מיידלעך האָבן זיך איינגעשטעלט ס׳לעבן און געקומען אונדז וואָרענען, דאָס ביים וועג וואו מיר גרייטן זיך דורכצוגיין געפינען זיך געסטאַפּאָ צוזאַמען מיט אוקראַאינישע כוליגאַנעס, וועלכע קאָנטראָלירן אַלע פאַרבייגייענדע גרופּן, נעמען אַרויס פון צווישן זיי די יידן און וואַרפן זיי אַראָפּ פון אַ בריק אין אַ טיפן תהום אָנגעפילט מיט שטיינער. אונטן וואַרט שוין אַ צווייטע באַנדע רוצחים און רויבער און די, ערמאָרדן בעסטיאַליש די פאַרוואונדעטע.

די מיידלעך האָבן אונדז פאָרגעשלאָגן אונדז דורכצופירן דורך אַ זייטן־וועג איבער פעלדער. מיר האָבן זיך נישט געקענט דעצידירן. אויך דער זייטן וועג איז געווען פיל מיט סכנות — די באַנדיטן האָבן געלויערט אין יעדן ווינקל און מיר וואָלטן אויך געשטעלט אין אַ געפאַר די מיידלעך. אונדזער לאַגע איז געווען אַ שרעקליכע. טויט־מידע און פאַרצווייפלטע מיט קליידער צוגעקלעפּטע צום קערפּער האָבן מיר זיך דאָך געלאָזט פאַרזיכטיק גיין אין שטעטל, און געפּרואווט זיך אַרומקוקן אפשר וועט דאָך זיין אַ מעגליכקייט זיך אַריבערצוכאַפּן די בריק. דערנענטערנדיק זיך צום אָרט איז אונדז געשעהן ס׳צווייטע נס און מיר זענען געראַטעוועט געוואָרן פון אַ זיכערן טויט. מיט איינמאָל האָט אָנגעהויבן דונערן און בליצן, וואָסאַמאָל שטאַרקער, אַ געוואַלדיקער שלאַקס־רעגן האָט זיך אַראָפּגעלאָזט. ס׳איז געוואָרן פינצטער.

דער שטורם האָט זיך געשטאַרקט פון מינוט צו מינוט — עס האָט זי אויסגעדאַכט אַז הימל און ערד מישן זיך אויס און עס קומט אַ וועלט חורבן. דער וואָלקן־בראָך האָט פאַרפלייצט די גאַנצע געגנט און די דערשראָקענע געסטאַפּאָ פאַטראָלן האָבן פאַרלאָזט דעם קאָנטראָל־פּונקט און געלאָפן זוכן שוץ. מיר האָבן אויסגענוצט די בהלה און אין דעם שרעקליכן מבול זענען מיר מיט די לעצטע כוחות דורכגעלאָפן די טויט־בריק.

די יידישע מיידלעך, וועלכע זענען געקומען אונדז וואָרענען, האָבן אונדז געפונען אויסערן שטעטל און זיי האָבן אונדז באַזאָרגט אַ יידישע שטוב וואו מיר האָבן געקענט זיך אַביסל אָפּטרוקענען, אַוועקלייגן די ביינער און זיך דורכשלאָפן די נאַכט. גאַנץ פרי האָבן מיר זיך אַרויסגעלאָזט אין וועג כדי אָנצוקומען אַ היים. מיר האָבן געוואָלט אָנקומען פאַר יום כיפור.

אויפן וועג האָבן אונדז נאָך געוואַרט פאַרשידענע סכנות און כ׳וועל נישט אויסרעכענען וואָס מיר זענען נאָך אַלץ דורכגעגאַנגען ביז מיר האָבן ענדלעך דערזעהן די אויסגעבענקטע היים.

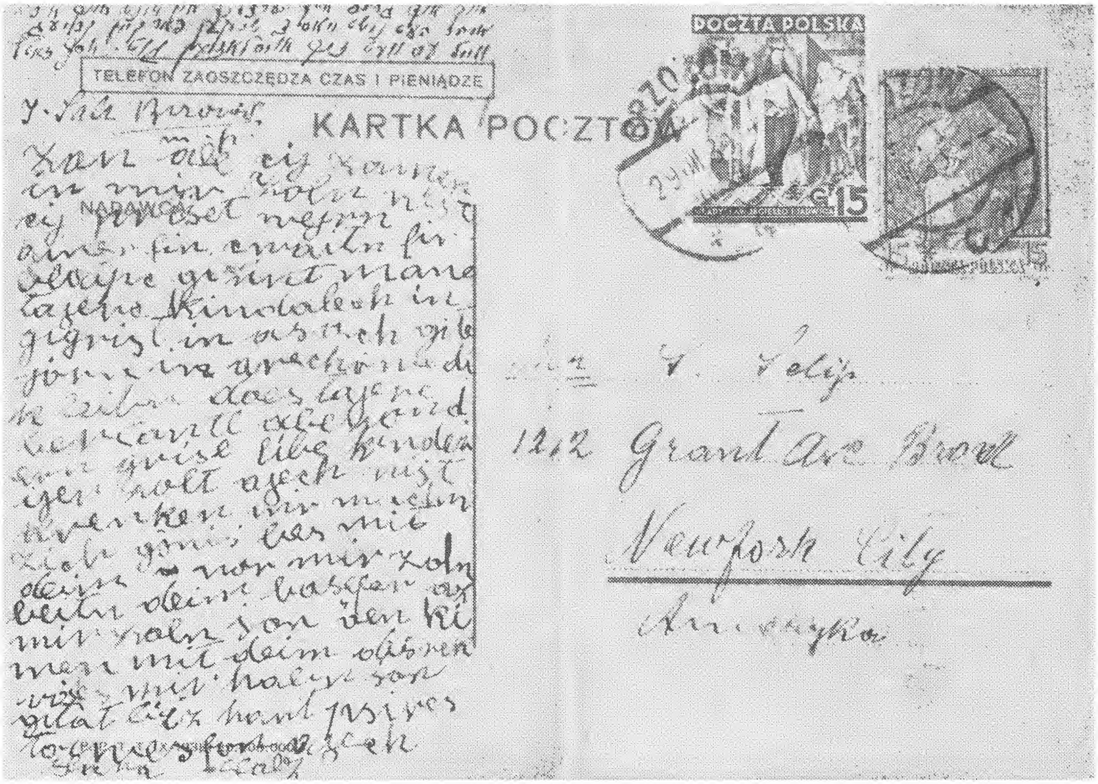
אָנגעקומען זענען מיר שוין ערב יום כיפור אָוונט, פאַר ״כל נדרי״. אונדזער אויסזעהן און אונדזער מצב האָבן געענוי געפּאַסט צו דער שווערער דערדרוקענדער שטימונג וואָס האָט געהערשט אין אונדזער שטעטל און צוזאַמען מיט דעם גאַנצן דערשלאָגענעם ״עולם״ זענען מיר, מיט אַ ביטער האַרץ און צובראָכן געמיט, געגאַנגען מקבל זיין דעם זיך דערנענטערנדן ״יום הדין״.

א פאסט קארטל פון שטעטל

דאָס פּאָסט קאַרטל, וואָס די פאטא־קאָפּיע דערפון ברענגען מיר אויבן, איז אַרויסגעשיקט געוואָרן פון ברעזיוו, דינסטיג דעם 29־טן אוגוסט 1939, צוויי טעג פאַרן קריגס־אויסברוך, דורך ר׳ יעקב יצחק זאַלץ און זיין פרוי שרה, הי״ד, צו דער טאָכטער גיטאַלע און משפּחה אין ניו־יורק. דאָס איז אַ געזעגנונגס קאַרטל פון עלטערן מיט זייער טאָכטער, ווי זיי וואָלטן פאָרגעפילט, אַז דאָס איז זייער לעצט שרייבן צו זיי. די עלטערן באַמיען זיך נישט אַרויסצווייזן זייערע דאגות און פחד פאַר די באַפאַרשטייענדע קריגס־געפאַר, כדי נישט צו באַאומרויעקן די קינדער. גלייכצייטיק געפינט זיך אין דעם קאַרטל אַ קורצער באַריכט איבער דער לאַגע און די שטימונג אין שטעטל אין יענע גורלדיקע טעג. ר׳ י. י. שרייבט:

״מילא ווי אַזוי די לאַגע איז היינט ביי אונדז אין פּוילן, ווייסט איר בעסער פון אונדז. דעם לעצטן זונטיג איז געווען זעהר ״היימליך״ אַ גאַנצע נאַכט. מען איז אַרומגעלאָפן מיט איינבערופס קאַרטן גלייך צום איינרוקן. דערינטער: חיים שלמה פיינגאָלד (חיים באנק), רפאל לאַנער, שמואל רפאלס זון, טרינטשער ישראל בעדערס אייניקל, בונעק זיילער און זעהר פיל פּאָלאַקן. אין סאָניקער כּאָוויאַט האָט מען גערופן פיל יידן. עס זעט אויס, אַז אין די ריין פּוילישע שטעט רופט מען ווייניקער יידן, ווי אין די שטעט וואָס זענען געמישט מיט אוקראַאינער. השי״ת זאָל אויף אונדז רחמנות האָבן מען זאָל אונדז לאָזן אין דער היים אַלע צוזאַמען, און עס זאָל קיין מלחמה נישט זיין.

דער ״עולם״ גרייט זיך אָן צוביסלעך, פּראוויאַנט. מיר האָבן נישט וואָס אָנצוגרייטן, נישט חלילה ווייל

TELEFON ZAOSZCZĘDZA CZAS I PIENIĄDZE

KARTKA POCZTOWA

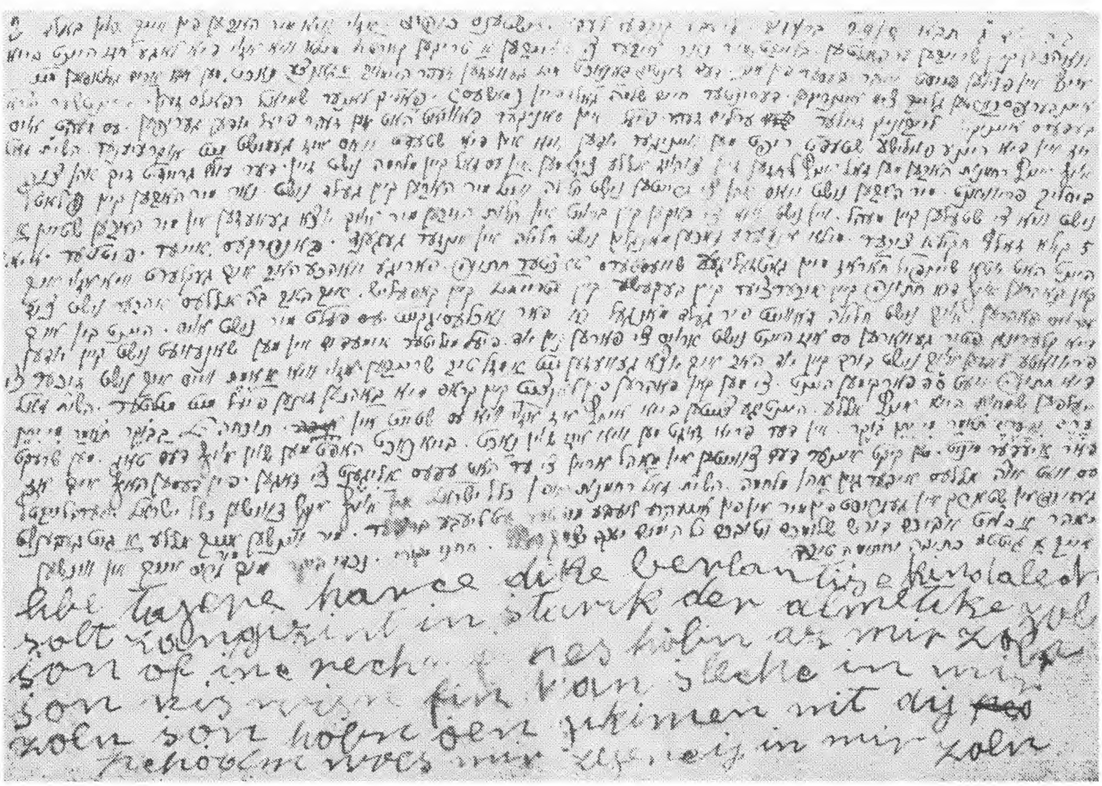
POCZTA POLSKA

NADAWCA

1212 Grant Ave Bronx

New York City

Ameryka

מיר האָבן קיין געלט נישט, נאָר מיר האָבן נישט קיין פּלאַץ וואו צו שטעלן קיין מעל, און נישט וואו צו באַקן קיין ברויט; האָבן מיר "יוצא געווען" מיט 5 קילאָ זאַלץ און איין קילאָ צוקער... מילא אַנדערע זאַכן, ווי קאַרטאָפל, פּוטער, אייער א.ז.וו. מאַנגלען נישט אין אונדזער געגענט.

היינט האָט יוטה, שיינדל חאַראַז, מיין ג־טזועליקע שוועסטערס טאָכטער — חתונה. פּאַריקע וואָך האָב איך געקלערט ווי אַזוי צו פאָרן אויף די חתונה... היינט בין איך די דאָגה פּטור געוואָרן. עס איז היינט נישט אַרויסצופאָרן פּאָר אַ ייד. פיל מיליטער אומעטום, און אויך ציוויליסטן שוינען נישט קיין יידן. האָב איך יוצא געווען מיט אַ "מזל טוב". אויף אַן־אמת ווייס איך נישט זיכער, צי די חתונה וועט בכלל פאָרקומען היינט, צי מען קען פאָרן פון לאַנצוט קיין קראָסנאָ. די באַנען זענען פול מיט מיליטער. השי"ת זאָל העלפן שמחות ביי אונדז אַלע. היינט איז ביי אונדז, ווי עס שטייט אין דער תוכחה: "בבקר תאמר מי יתן ערב ובערב תאמר מי יתן בוקר" — מען שרעקט זיך פאָר יעדער מינוט. מען קוקט איינער דעם אַנדערן אין מויל אַריין צי ער האָט עפּעס אַ ליגנט צו דערציילן...

פונדעסטוועגן האָף איך אַז עס וועט אַלץ דורכגיין אָהן אַ מלחמה. השי"ת זאָל רחמנות האָבן אויפן כלל ישראל און אויף אונדז צווישן כלל ישראל.

פאַרבלייבט געזונט און שטאַרק און געגרוסט און מיר וואונטשן אייך אַלע אַ גוט געבענטשט יאָר און אַ כתיבה וחתימה טובה".

אביכם הדורש בשלומכם וטובכם כל הימים,

יעקב יצחק זאַלץ

די מוטער זעצט פאָר אין יידיש מיט לאַטייניש‏ע אותיות. זי שרייבט מיט פיל בענקשאַפט און איר שווער פאַרגעפיל דרוקט זיך אויס אין דער פיל צערטליכקייט צו די קינדער און וואונטש, אַז מען זאָל אָפּקומען מיט די שרעק ביז היינט... דאָס קאַרטל ענדיקט דער זון יוסף (אומגעקומען אין אוישוויץ), וועלכער באַרויאיקט זיי אַז זיי "האָבן נישט וואָס צו שרעקן זיך פאַר קיין קריג, ווייל עס וועט זיך אויסלאָזן גוט"...

ווי עס איז צו זעען פון דעם שרייבן און ווי עס געדענקט זיך אויך פון יענע שפּאַנונגס־פולע טעג — איז די שרעק געווען פאַר דער דראָענדער מלחמה מיט די אויפטרייסלונגען און בלוט פאַרגיסן וואָס די מלחמה ברענגט מיט זיך. קיינער האָט נישט געהאַט קיין אַנונג איבער די כוחות פאַרהעלטעניסן צווישן פוילן און דייטשלאַנד. מען האָט גענומען אין באַטראַכט געגנזייטיקע באָמבאַרדירונגען אפילו גאַז אַטאַקן און אויך, אַז אין די גרעניץ געביטן וועלן זיין שווערע קאַמפן, באַשיסונגען און געוויסע איינדרינגען פון שונא — אָבער אַז גאַנץ פוילן וועט אין געציילטע טעג אַריינפאַלן אין די דייטשע לאַפּעס, האָט קיינער נישט פאַרגעזעען.

דער המשך איז באַקאַנט. די צרות זענען דערנאָך געקומען שטופּנווייז, זיך כסדר פאַרשטאַרקט ביז צו דער כמעט טאָטאַלער פאַרניכטונג פון פוילישן יידנטום אין אונדזער שטעטל ברעזשוו דערינטער.

שרה לעוויטע ז"ל — א בריוו

דער בריוו וואָס ווערט דאָ געבראַנגט, איז געשריבן דורך מיין שוועסטער, שרה לעוויטע הי"ד, צו אונדזער קוזינע אסתר העניג תבל"א, און זי שילדערט אין אים די לעצטע טעג פון דער מומע שרה גיטל ז"ל, אסתרס מוטער.

דער בריוו איז געשריבן געוואָרן זומער 1941 און איז געשיקט געוואָרן צו דעם אָקופּירטן פראַנקרייך, וואו אסתר האָט דעמלט געוואוינט.

די שווערע ליידן פון דער מומע פון איר קראַנקהייט, זענען געשילדערט אין דעם בריוו מיט פילבאַרקייט און זיין אינהאַלט, רעדט פאַר זיך אַליין.

צווישן די שורות פילט זיך אַרויס די אַלגעמיינע שווערע אַטמאָספערע אין וועלכע אַלע האָבן דעמלט געלעבט, הגם די צייט איז נאָך דעמלט געווען פאַרהעלטעניסמעסיק אַ "רואיקע", אין פאַרגלייך מיט די ליידן און צרות, וואָס אונדזערע נאָענטע האָבן שפּעטער דורכגעמאַכט ביז צו דעם ביטערן סוף.

דער בריוו איז געשריבן געוואָרן אין דער דייטשער שפּראַך. צוליב דער צענזור.

א. ל.

טייערע אסתר

איך דאַנק דיר זייער פאַר דיין בריוו אויף וועלכן איך קען זאָגן ווי דו — דאָס ער האָט אונדז פאַרשאַפט פרייד און טרויער, גלייכצייטיק.

אַ האַרציקן דאַנק פאַר דעם פּעקל, די דערהאַלטענע זאַכן זענען זייער נוצלעך, אַלץ — ס'קלייד, העמד און זאָקן.

יעצט, ליבע קוזינע, דו בעטסט מיך, כ'זאָל דיר שרייבן וועגן דיין טייערע מוטער, ווייל, ווי דו דרוקסט זיך אויס,

מיט אַזויפיל ווייטאָג, דו ווילסט וויסן, טראָץ דעם שווערן פרייז פון שמערץ.

ובכן, זייט די קינדער האָבן פאַרלאָזט די היים, האָט דיין מאמע שטאַרק געליטן. איר בענקשאַפט איז געווען אַנ־אונגעהויערע. עס האָט איר געפעלט באַשעפטיקונג, ווייל כמעט אין דער זעלבער צייט איז לעקווידירט געוואָרן ס׳געשעפט אין וועלכן זי האָט געאַרבעט ס׳גאַנצע לעבן און אַריינגעלייגט דערין איר גאַנצע ענערגיע.

אין דער זעלבער צייט האָט זי זיך אָנגעהויבן באַקלאָגן, אַז זי פילט זיך נישט גוט. מען האָט גערופן אַ דאָקטאר, אָבער ער האָט אויך נישט צופיל געוואוסט, און מיר האָבן זיך נישט פאָרגעשטעלט, אַז עס נעסטעט אין איר אַ שרעקליכע קראַנקהייט.

דער ערשטער ווינטער איז ווי עס איז אַדורך. זי האָט געפירט איר הויז־ווירטשאַפט און פלעגט אָפט קומען צו אונדז און צו דער מומע חוה.

אין פרילינג האָט זיך איר געזונט־צושטאַנד פאַרערגערט און אין לויף פון נעכסטן יאָר, ביזן קומענדן פרילינג, איז איר געוואָרן וואָסאַמאָל ערגער און ערגער.

מיר האָבן געטון אַלץ וואָס מיר האָבן געקענט. זי האָט פאַרבראַכט דריי וואָכן אין איוואַניטש, דערנאָך איז זי געפאָרן (צו דאָקטוירים) קיין סאָניק און קראָקע. מיר האָבן אויף זיך גענומען די זאָרג פאַר איר און אויפגעפאַסט ווי ווייט ס׳איז מעגליך געווען. מיר האָבן נישט געוואָלט אינגאַנצן צונעמען איר די באַשעפטיקונג מיט דער הויז־ווירטשאַפט. איין מאָל אין דער וואָך האָבן מיר געבאַקן און געהאָלפן ביים קאָכן.

מען האָט נישט געשפּאָרט און נישט גערעכנט זיך מיט געלט ווען ס׳האָט זיך געהאַנדלט וועגן איר געזונט. ווען ס׳האָט אויסגעפעלט געלט האָט מען זיך אויסגעבאָרגט.

מיר זענען געקומען צו איר יעדן טאָג, כדי אַביסל צו פאַרלייכטערן איר איינזאַמקייטס־געפיל. נישט איינמאָל האָב איך געקלערט דאַוועגן, דאָס איך בין נישט אומשטאַנד צו פאַרנעמען דעם פלאַץ פון אירע קינדער, וועלכע זענען ווייט פון איר. איך בין בלויז אַנ״ערזאַץ״.

כ׳האָב פיל געקלערט דאַוועגן, ווי אַזוי אַריינצוברענגען אַביסל פרייד אין איר הויז, באַזונדערס האָט זי זיך גענויטיקט דערין, פרייטיג צונאַכטס.

די פיזישע ליידן, ווי גרויס און שווער זיי זענען געווען, האָט זי פאַרטראָגן מיט אויסערגעוויינליכע איינגעהאַלטנקייט; מיט פאַרהאַקטע ציין, אָהן אַ וואָרט צו רעדן דאַוועגן. אירע שמערצן האָבן מיר בלויז געזעהן אָבער נישט געהערט פון איר קיין פּיפּס. נאָר איר בענקעניש איז געווען אומדערטרעגליך. אויף קיין אָרט און אין קיין מינוט האָט זי נישט געפונען קיין רו פון איר און נישט פאַרגעסן, אויסער דעמאָלט ווען זי האָט באַקומען אַ בריוו פון איינעם פון אייך — די איינציקע זאַך וואָס האָט איר פאַרשאַפט פרייד.

זי האָט שטענדיק געוואַרט אויפן בריוו־טרעגער. איינמאָל האָט זי געוואָלט שרייבן צו אייך, איבער איר לאַגע — פאַרוואָס זאָלן מיינע קינדער נישט וויסן ווי קראַנק איך בין? — האָט זי געפרעגט.

איר איינציקע האָפענונג איז געווען זוכה צו זיין און זעהן, כאָטש איינמאָל, די קינדער. קיין שום ליידן האָבן איר נישט אויסגעוויזן גענוג שווער, אַבי צו קומען צו דער מינוט, זי זאָל זיך קענען באַקלאָגן פאַר זיי און דערציילן וואָס זי גייט אַדורך.

ליידער, צום אומגליק, האָט זי געמוזט שטאַרבן אָהן טרייסט. קיינמאָל האָט זי נישט געוואָלט בלייבן אין בעט, כדי אויף קיינעם נישט צו פאַלן צו לאַסט.

אין די לעצטע טעג האָבן מיר זי נישט געלאָזט אַליין אפילו איין טריט. אירע געדאַנקען זענען געווען קלאָר ביז דער לעצטער מינוט. אונדז האָט זי געבעטן מיר זאָלן שוין אַוועקגיין, ווייל מיר קענען איר מער נישט העלפן.

זי פלעגט איבערחזרן ווידער און ווידער, ווי זי וואָלט געוואָלט דערלעבן צו זעהן דאָס צוריקומען פון די קינדער, אָבער זי ווייסט אַז דאָס איז מער נישט מעגליך. אירע ליידן זענען אָהן אַ גרעניץ. יעצט האָט זי איין בקשה צו ג־ט, ער זאָל זי נישט פייניקן אַזאַ לאַנגע צייט.

אין לויף פון דער צייט וואָס כ׳בין געווען מיט דיין מוטער, בין איך געוואָרן שטאַרק צוגעבונדן צו איר, כ׳האָב געליטן מיט איר צוזאַמען און זיך באַטייליקט אין אירע געפילן. זי איז געשטאַנען אין צענטער פון מיינע זאָרגן און מיין פילן זיך איז געווען אָפּהענגיק דערפון ווי זי האָט זיך געפילט.

וועגן דעם טאַטן — זיי נישט באַזאָרגט. ער זעט צוואַר אויס עלטער, זייט ער האָט זיך אַראָפּגענומען די באָרד, אָבער איז ג־ט זיי דאַנק, געזונט. ער איז זייער זויבער, און היט אויך אָפּ די ריינקייט אין הויז. מיר קומען יעדעסמאָל מאַכן ריין אין דער וואוינונג. גרינטלעכע אָרדנונג. מיטאָג עסט ער מיט אונדז. ער טוישט וועש ווי געוועגליך. ווען ער באַשטעלט אַ וועשין, קומען מיר העלפן און נאָך דעם, ביגלען מיר.

מזל טוב צו אברהמס פאַרלאָבונג, ס׳זאָל זיין מיט גליק אים און די גאַנצע משפחה. האַרציקע גרוסן דיר, דיין מאַן און קינדער.

אויך מיינע עלטערן, ברודער און שוועסטער ווי אויך די גאַנצע פאַמיליע גרוסן אייך האַרציק.

ש ר ה

אברהם לעוויטע

טעג פון גרויל אין אומקום

ווען מען מאַכט אַ פּרואוו צו דערציילן איבערן לעבן אין שטעטל אין דער תקופה צווישן ביידע וועלט מלחמות, איז לייכט אַריינצופאַלן אין אַ נאָסטאַלגיע־שטימונג, און שילדערן די דעמאָלטדיקע שווערע ווירקלעכקייט, ווי אַ פּעריאָד פון פּאַסטאָראַלע רואיקייט. באַזונדערס, ווען מען גייט אַדורך אין זכרון צוריקוועגס איבער דער שואה וואָס איז געקומען דערנאָך — זעט די צייט ווירקלעך אויס ווי אַן־אידיליע. אָבער אין דער ווירקלעכקייט האָט עס אַנדערש אויסגעזען.

די שנאה צו יידן איז געווען טיף איינגעוואָרצלט אין פּוילן. די פּוילישע זעלבסטשטענדיקייט נאָך דער ענדע פון ערשטן וועלט־קריג. איז באַגלייט געוואָרן מיט פּאָגראָמען אויף יידן און רויב פון זייער פּאַרמעגן. עס זענען גוט באַקאַנט די אָנפאַלן פון די ווילדע סאָלדאַטן־באַנדעס פון דעם טרויעריק באַרימטן גענעראַל האַלער — די א. ג. „האַלער־טשיקעס״.

נאָך איניקע יאָר פון פאַרהעלטניסמעסיקער רואיקייט אין דער צייט פון פּילסודסקיס הערשאַפט, האָט דער אַנטי־סעמיטיזם אין פּוילן צוריק אויפגעהויבן דעם קאָפּ, און איז געוואָרן וואָסאַמאָל אַגרעסיווער און ברוטאַלער. דאָס אַלץ איז צוואַר שוין גענוג באַקאַנט, אָבער צוליב די אויבן דער־מאַנטע סיבות, דאַרף עס מען ווידער איבערחזרן.

די דרייסיקער יאָרן, זענען געווען יאָרן פון שווערן ווירטשאַפטלעכן קריזיס און אומרו אין אַלע אייראָפּעאישע לענדער, און פאַר די שונאי ישראל איז געווען גאַנץ לייכט צו לענקען די פאַרביטערונג פון דער באַפעלקערונג, אין דער יידישער ריכטונג.

הגם די מדינות, וועלכע האָבן באַקומען זייער נאַציאָנאַלע אומאָפּהענגיקייט נאָך דעם ווערסייַלער שלום טראַקטאַט, צווישן זיי אויך פּוילן, האָבן זיך פאַרפליכטעט פאַרן פעלקער־בונד אָפּצוהיטן די רעכט פון די נאַציאָנאַלע מינדערהייטן — האָבן זיי זיך אָבער גאַנץ שנעל איבערצייגט, אַז מען מוז זיך נישט באַציען צו ערנסט צו די געגעבענע גאַראַנטיעס. (פּוילן האָט אָפיציעל צוריקגעצויגן איר פאַרפליכטונג אין יאָר 1934).

אין צוזאַמענהאַנג דערמיט איז ווערט צו דערמאַנען איין אויסנאַמס־פאַל. אין יענער צייט האָבן געבושעוועט אין רומעניע, כוליגאַנעס באַנדעס א. נ. „אייזערנער קרייץ״, וועלכע האָבן געמאַכט פּאָגראָמען אויף יידן. ס׳איז אויך אַנטשטאַנען אַן־אָפיציעל אַנטיסעמיטישע רעגירונג מיט גאָגאַ אין דער שפּיץ, און אין דער רעגירונג האָט זיך באַטייליקט אַ באַקאַנ־טער שונא־ישראל און כוליגאַן, פּראָפ׳ קוזאַ. דאָס האָט אַרויס־גערופן אַ ציטערניש אין דער יידישער וועלט אין אייראָפּע.

אין רעזולטאַט פון פּאָליטישן און עקאָנאָמישן דרוק, וואָס די מערבדיקע גרויס־מאַכטן האָבן אויסגעאיבט אויף רומעניע, איז די רשעים רעגירונג געפאַלן נאָך אַ מאָנאַט צייט. די דאָזיקע מפּלה האָט אַביסל אָפּגעקילט די אַנטיסעמיטן, אויך אין פּוילן, אָבער נישט אויף אַ לאַנגער צייט.

אין צווישן זענען די הויפּט צרות געקומען פון אַן־אַנדערער ריכטונג — דער נאַצישער אַשמדאי האָט אָנגע־הויבן צו וואַרפן זיין שאָטן אויף גאַנץ אייראָפּע. זיין הצלחה, און דאָס שנעלע אונטערגעבן זיך פאַר אים פון די מערב־מאַכטן, האָבן באַוויזן די יידישע מאַכטלאָזיקייט און זייער נישטיקע השפּעה אין דער וועלט. די שונאי ישראל האָבן אויפגעהויבן די קעפּ, און פאַרשטאַרקט זייער טעטיקייט אין די שפּורן פון די נאַציס און אונטער זייער אינסטרוקציע.

דער פאָן־טרעגער פון אַנטיסעמיטיזם אין פּוילן, איז גע־ווען הויפּטזעכטליך די נאַציאָנאַל־דעמאָקראַטישע פּאַרטיי „ען. דע.״ — אָדער ווי מען האָט זיי גערופן „ענדעקים״.

כוליגאַנעס זענען אָנגעפאַלן אויף יידן אין דער גאַס און זיי שיקאַנירט אומעטום. אין די אוניווערסיטעטן איז איינ־געפירט געוואָרן אַן־אָפיציעלער „נומערוס קלאַוזוס״ פאַר יידן, און פּאַקטיש איז זייער צאָל באַגרעניצט געוואָרן ביז אַ מינימום. פאַר די ווייניקע יידישע סטודענטן וואָס זענען אָנגענומען געוואָרן אין די העכערע לערן־אַנשטאַלטן — האָבן די פּוילישע „שול קאָלעגן״ שוין געזאָרגט צו פאַר־ביטערן זיי ס׳לעבן און האָבן געטון אַלץ זיי צו באַזייטיקן פון די הויכשולן. מען האָט פאַר זיי פאַרשלאָסן דעם וועג צו די לאַבאָראַטאָריעס און ביבליאָטעקן און זיי געצוואונגען צו זיצן אויף באַזונדערע בענק אָדער אויסצוהערן די לעק־ציעס שטייענדיקערהייט. נישט איינמאָל איז מען זיי באַפאַלן מיט שטעקנס און אייזן־שטאַנגען און זיי אַרויסגעוואָרפן פון די אוידיטאָריומס דורך די פענצטער.

די פּאָליציי, וועלכע מען האָט נישט געקענט חושד זיין אין צופיל סימפּאַטיע פאַר די באַפאַלענע, האָט זיך נישט געקענט אַריינמישן, ווייל די קאַמפּוסן זענען געווען עקס־טריטאָריאַל.

די רעגירונגס פּאָליטיק איז געווען — עקאָנאָמישער קאַמף געגן די יידן און ווירטשאַפטלעכע באַגרעניצונגען, אין איינ־קלאַנג מיט דער דעקלאַראַציע פון דאַמאָלסדיקן פּרעמיער־מיניסטער, סקלאַדקאָווסקי: „עקאָנאָמישער קאַמף קעגן די יידן — אדרבה, אָבער עוולהס נישט!״ דער ערשטער טייל פון דער דאָזיקער דעקלאַראַציע איז קאָנסעקווענט אויסגע־פירט געוואָרן, און מיט אַלע מיטלען. דער עקאָנאָמישער בויקאָט אויף די יידן, און די פּיקעטן אַרום זייערע געשעפטן

האָבן באַגרעניצט זייערע עגזיסטענץ מעגליכקייטן, וועלכע זענען אַזוי אויך נישט געווען פילע, ווייל אַ סך ווירטשאַפטס־צווייגן אין פוילן זענען געווען פאַרשלאָסן פאַר יידן. גרויסע טיילן פון דער אונטערוואַקסענדער יוגנט איז געבליבן אָהן אויסזיכט אויף אַרבעט און פרנסה.

די אַנטיסעמיטישע אַטמאָספערע איז געקומען צו איר קולמינאַציאָנס־פונקט, ווען היטלער האָט באַשלאָסן אָפּצורייסן פון דער דעמאָקראַטישע טשעכאָסלאָוואַקיי, דאָס סודעטן־געביט, וועלכעס איז געווען באַוואוינט פון דייטשן, און עס אַנעקסירן צו דייטשלאַנד.

כדי צו פאַרשטאַרקן דעם דרוק אויף די מערב גרויסמאַכטן, ענגלאַנד און פראַנקרייך, וועלכע האָבן גאַראַנטירט די טשעכישע טעריטאָריאַלע גאַנצקייט, איז די דייטשן געלונגען איינצושפּאַנען אין זייער וואָגן, די רעגירונגען פון פוילן און אונגאַרן.

היות ווי אין קליינע שטחים אין טשעכאָסלאָוואַקיי, וואָס האָבן זיך געגרעניצט מיט די דערמאנטע לענדער, האָט געוואוינט אַ באַפעלקערונג, וואָס איז טיילווייז געווען פון פוילישע אָדער אונגאַרישער אָפּשטאַמונג — האָבן די דאָזיקע לענדער זיך אָנגעשלאָסן צו דעם דייטשן אולטימאַטום, און האָבן אויך געפאָדערט טיילן פון דער טשעכישער טעריטאָריע, וואָס האָט געהאַלטן ביים צוטיילט ווערן.

די פוילישע רעגירונג איז באַשטאַנען פון קורצזיכטיקע און קליינקעפּלדיקע פּאָליטיקער, וועלכע האָבן נישט באַמערקט די נעץ וואָס די דייטשן פאַרשפּרייטן פאַר זייערע פיס. זיי האָבן אָרגאַניזירט "ספּאָנטאַנישע" דעמאָנסטראַציעס באַגלייט מיט היסטערישן פּאַטריאָטיזם און מאָביליזירט ס'מיליטער, כדי צוזאַמען מיט זייערע "פאַרבונדעטע" — דייטשלאַנד און אונגאַרן — צו דריקן אויף דער שכנהסדיקער מדינה, און זי צווינגען נאָכצוגעבן זייערע פאָדערונגען.

די יידן זענען נישט באַאיינפלוסט געוואָרן פון די דעמאַגאָגישע העצעס און האָבן זיך אָפּגעגרעניצט פון דעם נאַרישן שריט פון די פוילישע הערשער, וואָס צוליב אַן־איינגערעטע "דערגרייכונג" זענען זיי גרייט געווען זיך אָנצושליסן צו זייער גרעסטן און געפערלעכסטן שונא, און אים העלפן ליקווידירן אַ לאַנד, וועלכעס איז געווען זייער נאַטירליכער פאַרבונדעטער, געגן דעם געמיינזאַמען פיינט.

די יידישע סימפּאַטיע צום דעמאָקראַטישן טשעכאָסלאָוואַקיי, פון איין זייט, און זייער געגנערישקייט צו די היטלעריסטישע "אלירטע" פון דער אַנדערער זייט, האָבן אויסגעשטעלט דעם יידישן ציבור אויף אַ שווערער געפאַר פון פּאָגראָמען און פון פּראָקלאַמירן זיי אַלס "פאַרעטער", מיט אַלע קאָנסעקווענצן דערפון.

דאָס "אינטערעסן־שותפות" און פריינטשאַפט צווישן פוילן און דייטשלאַנד, האָט זיך שנעל געענדיקט. ענגלאַנד און פראַנקרייך האָבן קאַפּיטולירט פיל שנעלער ווי מען האָט גערעכנט. היטלער האָט דערגרייכט זיין פאַרלאַנג, אין דעם "מינכען הסכם", און טשעכאָסלאָוואקיי איז אויסגעליפערט געוואָרן אין זיינע הענט. די נאַציס האָבן זיך נישט באַגנוגנט מיט דעם "סודעטן־געביט" און האָבן נאָך אַ קורצער צייט אָקופּירט גאַנץ טשעכן. יעצט האָבן זיי געווענדעט זייער מעכטיקע אַטאַקע געגן דעם נעכסטן קרבן — זייער געוועזענעם "פאַרבונדעטן" — פוילן. די פאָדערונג איז געווען דאַנציג (גדאַנסק) און דעם "קאָרידאָר" (פון פוילן צום באַלטישן ים). דער מעכטיקער נאַצישער פּראָפּאַגאַנדע אַפּאַראַט איז געלאָזט געוואָרן אין באַוועגונג, און די דייטשע פּרעסע און ראַדיאָ האָבן אָנגעהויבן אַ סיסטעמאַטישע ווילדע העצע געגן פוילן לויט זייערע באַקאַנטע מעטאָדן. די פוילישע רעגירונג איז געוואָרן דערשטוינט און געפּלעפּט און פאַרלוירן דעם קאָפּ. פון אָנפאַנג האָבן זיי געפּרואווט אָנהאַלטן אַ נידריקן פּראָפיל און נישט לאָזן זיך פּראָוואָצירן, כדי נישט צו געבן די דייטשן אַ פּרעטעקסט זיי צו אַטאַקירן. ווען זיי האָבן זיך איבערצייגט אַז דאָס אַלץ העלפט נישט, האָבן זיי אָנגעפאַנגען צו מאָביליזירן ס'מיליטער און געפּרואווט צוגרייטן ס'פאָלק צו דער בעפארשטייענדער פאַרמעסטונג איבער וועלכער זיי האָבן נישט געהאַט קיין אַנונג, וואָספאַרען פאַרנעם זי וועט אָנעמען. די שפּאַנונג איז געשטיגן פון טאָג צו טאָג. אַ דערדריקענדער פחד האָט באַהערשט ס'לאַנד. די לופט איז געווען אנגעלאדנט מיט שרעק. די שוואַכע האָפנונג, אַז דאָס שטעלן זיך פון די גרויסמאַכטן אויף פוילנס זייט — וועט צוריקהאַלטן דעם אַגרעסאָר — האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אומבאַגרינדעט. דער קריג איז געוואָרן אומפאַרמיידלעך.

אויגוסט 1939. די דייטש־רוסישע פאַרבינדונג מיט דעם באַקאַנטן ריבערנטראָפּ—מאָלאָטאָוו פּאַקט, האָט דערשטוינט די וועלט. דייטשלאַנד האָט זיך איצט פאַרזיכערט דעם רוקן, און נישט פיל געוואַרט אַרויפצושפּרינגען מיט די לאַפּעס אויפן קרבן.

די יידישע נויט אין פוילן פאַר דער דראָענדער מלחמה — איז אויבן שוין געשילדערט געוואָרן. צענדליקער טויזנטער יוגנטליכע, מיטגלידער פון ציוניסטישע באַוועגונגען, וועלכע האָבן געענדיקט "הכשרות" און געהאָפט צו באַקומען סערטיפיקאַטן קיין ארץ ישראל — זענען געבליבן שטעקן אויף זייערע פּלעצער, ווייל די ענגלישע מאַנדאַטאָרישע מאַכט האָט מיט ציניש אַכזריות פאַרשפּאַרט פאַר זיי די טויערן פון לאַנד. די ציוניסטישע פאַראיינען און יוגנט קלובן וואָס האָבן תמיד געפירט אַן־אינטענסיווע קולטורעלע און אידעאָלאָגישע טעטיקייט זענען געוואָרן אויסגעלערט פון אינהאַלט. פאַרצווייפלונג און פרוסטראַציע האָבן באַהערשט די יוגנט. די ראַמען האָבן זיך אָנגעהויבן צוזאַמענצוברעכן.

יעצט איז צוגעקומען די דערנענטערנדיקע היטלעריסטישע סכנה. דאָס גרויליכע ברומען פון דער נאַצישער בעסטיע האָט זיך דערהערט מיט דער גאַנצער פאַרכטבארקייט. די יידישע יוגנט האָט געזוכט יעדע שפּארע זיך אַרויסצורייסן פון די אַרומנעמענדע פלאַמען, אָבער אַלע לענדער האָבן פאַרשלאָסן די טירן פאַר זיי. די קאַמער פון די אומשולדיק צום טויט פאַראורטיילטע איז ענדגילטיק פאַרהאַקט געוואָרן. די קרבנות זענען אויסגעליפערט געוואָרן צום תליון.

פרייטיק דעם ערשטן סעפטעמבער 1939 האָט זיך די פּוילישע באַפעלקערונג אויפגעוועקט מיט דער שרעקליכער ידיעה, אַז דער צווייטער וועלט־קריג האָט זיך אָנגעפאַנגען. אין די גאַסן זענען אויפגעקלעבט געוואָרן אַפישן מיט דער ווענדונג פון מלוכה־פּרעזידענט, וועלכער האָט גערופן דאָס פאָלק זיך צו מאָביליזירן און זיך אַנטקעגנשטעלן דעם ברוטאַלן אַגרעסאָר. דערנעבן האָבן זיך געפונען פּלאַקאַטן וואָס האָבן מודיע געווען, אַז עס איז פּראָקלאַמירט געוואָרן קריגס־צושטאַנד און האָבן אַנטהאַלטן אייניקע אָנווייזונגען וועגן מיטלען קעגן לופט אָנגריפן. מער האָט מען נישט געהערט פון דער צענטראַלער מאַכט.

קיינער האָט נאָך ביז דאַמאָלט נישט געקענט די מעכטיקע דייטשע קריגס מאַשין, און מען האָט אויך נישט געוואוסט איבער דעם נעבעכדיקן צושטאַנד פון דער פּוילישער אַרמיי, איר אָרימע און פּרימיטיווע אויסשטאַטונג און דעם נידריקן ניוואָ פון אירע אָפיצירן און קאָמאַנדירן.

אַלע האָבן געהאָפט, אַז דאָס מיליטער וועט קענען האַלטן דעם פראָנט ביז די מערב גרויסמאַכטן וועלן דערפילן זייער צוזאָג און קומען צוהילף דעם באַפאַלענעם פּוילן און דאַן וועט קומען די דייטשע מפּלה.

ביינאַכט האָבן זיך אויסגעליידיקט די גאַסן אין שטעטל און ס'האָט געהערשט פולע פאַרטונקלונג. די אויפזעער פון דער ציווילער לופט־שוץ זענען אַרומגעגאַנגען פון הויז צו הויז און געהיטן עס זאָל זיך נישט אנזען קיין ליכט, און זאָגאַר פאַרבאָטן צו רויכערן אין די גאַסן. די בירגער זענען געוואָרנט געוואָרן צו זיין גרייט אויף גאַז אַטאַקעס און היות ווי עס זענען נישט געווען קיין גאַז־מאַסקעס, האָט מען פאָרגעשלאָגן איינצוטונקען אַ שטיקל לייוונט אין וואַסער מיט טרונק־סאָדע און עס צולייגן צו דער נאָז. ווען מען האָט נאָר דערהערט אַ רויש פון אַ מאָטאָר האָבן אָנגעפאַנגען היסטערישע געשרייען: "אַנ־עראָפּלאַן! אַנ־עראָפּלאַן!" און מענטשן האָבן גלייך "דערפילט" אַ ריח פון גאַז און שנעל איינגעטונקען די טיכלעך און צוגעלייגט צו דער נאָז...

וואָס עס פאַסירט אויפן פראָנט האָט קיינער נישט געוואוסט. די איינציקע אינפאָרמאַציע־קוועלן, די צייטונגען, וועלכע פלעגן אין נאָרמאַלע צייטן קומען פון וואַרשע, ערשט צומאָרגנס נאָכן דערשיינען, האָבן גלייך מיטן קריגס־אויסברוך אינגאַנצן אויפגעהערט צו קומען אין שטעטל, ווייל די דייטשע אַוויאַציע האָט באַלד אין ערשטן קריגס־טאָג איבערגעריסן די קאָמוניקאַציע מיט זייערע מאַסיווע באָמבאַרדירונגען. די איינציקע ראַדיאָ אַפּאַראַטן, וואָס יידן פלעגן הערן, האָבן זיך געפונען אין ציוניסטישן פאַראיין, "בית יהודה" און אין "פּרץ" קלוב, און די וועלכע זענען געגאַנגען הערן די נייעס זענען צוריקגעקומען צומישט פון די שטאַמלדיקע אָפיציעלע קאָמוניקאַטן. די איבעראַשענדע ידיעות פון די דייטשע סטאַציעס, איבער זייערע אויסערגעוויינלעכע נצחונות — איז שווער געווען צו גלויבן און מען האָט זיך באַצויגן צו זיי ווי צו פּראָפּאַגאַנדע. פאַרשידענע שמועות האָבן זיך פאַרשפּרייט און אַרויסגערופן צוטומלונג.

די יידישע אינטעליגענץ אין שטעטל, די עסקנים און מנהיגים האָבן שנעל אויפגעכאַפּט די ידיעות פון פאַרשידענע אויסלענדישע ראַדיאָ־סטאַציעס און האָבן די ערשטע דערפילט די סכנה, נאָך איידער די צעחישטע מאַסן האָבן תופס געווען, וואָס עס קומט פאָר. די דאָזיקע שפּחות זענען די ערשטע אַנטלאָפן פון שטעטל — צו זייער מזל — ווייל זיי זענען באַשטימט געווען צו זיין אויך די ערשטע קרבנות.

אַזוי צ.ב.ש. איז גלייך נאָכן אַריינקומען פון די דייטשן אין שטעטל, ערשינען אַ נאַצישער אָפיציר, אַנ־אנגעשטעלטער אין דער "סימענס" געזעלשאַפט און געזוכט דעם ראש הקהל ד"ר זעלנפּרוינד ז"ל, מיט וועלכן די געזעלשאַפט האָט געהאַט חשבונות נאָך פון דער צייט, ווען ער האָט אַלס אַדוואָקאַט, רעפּרעזענטירט דעם מאַגיסטראַט אין ברעזיוו אין דעם סכסוך מיט דער "סימענס" פירמע, וועלכע האָט אינסטאַלירט דעם עלעקטרישן שטראָם, אַ היבשע פּאָר יאָר פאַר דעם קריג.

זונטיק דעם דריטן טאָג פון דעם קריג האָט מען געהערט די בשורה, אַז ענגלאַנד און פראַנקרייך, וועלכע זענען דאַן גערעכנט געוואָרן אַלס אַ מעכטיקער מיליטערישער כוח, האָבן ערקלערט קריג דייטשלאַנד; דאָס האָט אַרויסגערופן אַ געוואַלדיקן ענטוזיאַזם ביי דער באַפעלקערונג און אַלע האָבן געגלויבט, אַז דער סוף פון די דייטשן דערנענטערט זיך. די שמחה האָט נישט לאַנג אָנגעהאַלטן.

צומאָרגנס אין דער פרי, זענען אַלע אין שטעטל דערשטוינט געוואָרן, דערזעענדיק הונדערטער יונגעלייט אין ציווילע קליידונג מיט רוקן־זעק אויף די פּלייצעס, גייען דורך איבערן שטעטל און ווענדן זיך צו "מזרח". קיינער פון זיי האָט נישט געוואוסט, וואו דער "מזרח" הייבט זיך אָן און וואָס זיי וועלן טון, ווען זיי וועלן אַהין אָנקומען. זיי האָבן אויסגעפירט די אָנווייזונגען פון די מאַכט אָרגאַנען אין די ערשטע טעג פון קריג ווען עס האָט זיך נאָך אויסגעדאַכט, אַז עס איז פאַרהאַן אַנ־אויסזיכט נאָך עפּעס מציל צו זיין; ביז עס איז געקומען צום אויספירן — האָט דער פּלאַן שוין פאַרלוירן יעדער באַדייטונג.

ווייזט אויס, אַז עס האָט עגזיסטירט אַ פּלאַן — אין אַ אויסנאַמס־צושטאַנד אַריבערצופירן רעזערוויסטן אין די געביטן ווייט פון פראָנט און דאָרט זיי מאָביליזירן. דער פּלאַן האָט אפשר געהאַט אַ זין אין די היפּאָטעטישע באַדינגונגען וואָס די פּלאַנירער האָבן אויפגעצייכנט. די ווירקליכקייט האָט אָבער אַנדערש אויסגעזען. שוין אין דעם ערשטן טאָג פון קריג האָט די דייטשע "לופט־וואַפע" באָמבאַרדירט אַלע וויכטיקע אייזן־באַן פּונקטן און די קאָמוניקאַציע איז גלייך פּאַראַליזירט געוואָרן. עס זענען צעשטערט און פאַרניכטעט געוואָרן אויף אַ סיסטעמאַטישן און גרינדלעכן אופן, אַלע מאַגאַזינען, לופט־פּלעצער און מיליטער לאַגערן. די טעלעפאָנישע און טעלעגראַפישע פאַרבינדונג איז איבערגעריסן געוואָרן. די מאָביליזאַציע צענטערן און רעזערווע קאָמאַנדאַטורן זענען פאַרלאָזט געוואָרן דורך די צוטומלטע בעאַמטע, וועלכע האָבן זיך אָנגעשלאָסן צו די אַנטלויפענדע. די רעגירונג, וואָס האָט מער נישט געקענט באַהערשן די לאַגע, איז נעלם געוואָרן. דאָס אומגליק איז געווען קלאָר פאַר אַלע וואָס

האָבן איבער דעם געוואוסט. אָבער ווער האָט געוואוסט? מענטשן האָבן געגלויבט, אַז דאָרט אין זיכערן "מזרח" וועלן זיי מאָביליזירט ווערן כדי צו שטעלן אַ ווידערשטאַנד דעם פֿיינט. יידן, זאגאַר עלטערע, האָבן זיך אָנגעשלאָסן צו די רעזערוויסטן און געהאָפט, אַז עס וועט זיי געלונגען צו אַנטרינען פאַר דעם נאַצישן אָקופּאַנט. פרויען און קינדער זענען געבליבן אין דער היים. אַנעמענדיק, אַז די דייטשן וועלן זיי נישט טשעפּען. דער כלומרשטער "מיליטערישער" פּלאַן פון אַריבערפירן יונגעלייט כדי זיי צו מאָביליזירן צו מיליטער — איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מאַסן בהלה און אין אַ סטיכיש אַנטלויפן.

דער מאַרש האָט זיך אָנגעפאַנגען ווי אַ דינער שטראָם און אומעטום וואו די מאַסן זענען אַ דורך, האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין זיי נייע מאַרשירער. די רייען זענען געוואַקסן. דער שטראָם האָט זיך פאַרברייטערט, דיקער געוואָרן און פאַרגאָסן וואָסאַמאָל נייע שטחים און איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מעכטיקער פאַרפלייצונג וואָס האָט מיטגעשלעפּט מיט זיך אַלץ וואָס האָט זיך געפונען אויפן וועג. אַ גאַנץ לאַנד האָט זיך אויסגעלערט פון זיינע איינוואוינער וואָס זענען אַרומגעכאַפּט געוואָרן מיט אַ פּאַניק און אַנטלאָפן פאַר דעם אכזריותדיקן מערדערליכן אַריינדרינגלער, וואָס איז געקומען זיי פאַרניכטן. די פעלדער און די וועגן זענען געווען פול מיט מידע מענטשן, וואָס האָבן אַ ווײַלע זיך אַוועקגעזעצט אָפּרוען, איידער זיי זעצן פאָר דעם ווייטערדיקן מאַרש. ביי יעדן טייכל האָבן זיך אָנגעזאַמלט הונדערטער וואַנדערער כדי צו וואַשן און אויפפרישן אַביסל די געשוואָלענע מידע פיס.

די אָרטיקע מענטשן זענען געשטאַנען אויף די טראָטואַרן און געקוקט געפלעפּטע אויף די אומענדליכע רייען פון דער מאַרשירענדער מענטשן מאַסע, וואָס האָט געשטראָמט אָן אויפהער טאָג און נאַכט.

ווי פאַרכישופטע, האָבן זיי נאָכגעפאָלגט די וועלכע גייען ווי עפּעס נאָך אַ "פאַטא מרגאַנאַ" און זיי פאַרשוואונדן אין ווייטן האָריזאָנט ווי זיי וואָלטן איינגעזונקען אין אַ תהום, וואָס האָט זיך געעפנט פאַר זייערע פיס. די קומענדע נאָך זיי, זעצן פאָר דעם מאַרש, נישט וויסנדיק וואָס פאַסירט מיט זייערע פאָרגייער. אַלץ איז שוין געווען פאַרלוירן, אָבער דער שטראָם פון דער מענטשן מאַסע האָט ווייטער אָנגעהאַלטן, ווי אין די מעשה מיט דעם סאָלדאַט וואָס זיין קאָפּ איז אָפּגעהאַקט געוואָרן און דער קערפּער איז נאָך ווייטער געגאַנגען.

די געבליבענע האָבן געפילט דעם אַבסורד דערפון און געפּרואווט זיך אָנכאַפּן מיט די לעצטע כוחות אין זייער הויז, כדי נישט מיטגעריסן צו ווערן מיט דער אַלגעמיינער פּסיכאָזע, אָבער דער שטראָם האָט זיי מיטגעשלעפּט און זיי זענען פאַרשוואונדן צווישן דעם פלייצענדן המון.

די ערשטע גרופּע פון שטעטל איז אַרויס דינסטיק דעם פינפטן קריגס־טאָג. מיטוואָך און דאָנערשטיק איז געשטיגן די צאָל פון די פאַרלאָזנדע. פרייטיק אין דער פרי ווען נאָך גרופּן האָבן זיך געקליבן גיין אין וועג אַריין, האָט דער בירגערמייסטער פאָרגעלייענט אין דער גאַס ביי דעם געמיינדע בנין, עטלעכע באַרואיגענדע "טעלעגראַמען", וועגן דער "לאַגע פאַרבעסערונג", "סטאַביליזירונג פון פראָנט", "צוריקשטויסן די אַטאַקעס פון שונא", א.ז.וו. אויף אַ ווײַל איז אויפגעוועקט געוואָרן אַ שוואַכע האָפנונג אין די דערשלאָגענע הערצער. נאָכמיטאָג האָבן די "בשורות" אויסגעוועפּט און פאַרשוואונדן ווי אַ זייפן־בלאָז און אַ בהלה האָט אַרומגענומען די פאַרבליבענע.

איך בין מיטגעריסן געוואָרן מיט איינע פון די לעצטע גרופּעס און מיט די צוגעגרייטע פּעקלעך האָבן מיר זיך אַרויסגעלאָזט אין דער ריכטונג פונם שטעטל בערטש. דעם וועג — 50 ק"מ — האָבן מיר געמאַכט אין משך פון שבתדיקן טאָג און מיר זענען אָנגעקומען אין שטעטל, אָוונט צייט, נישט וויסנדיק וואָס מיר זוכן און וואוהין מיר זאָלן זיך ווענדן. צומאָרגנס זענען מיר געגאַנגען ווייטער און אָנגעקומען ביז קיין דאבראמיל. דאָרט האָט געוואוינט מיין גוטער חבר פון ברעזיוו, אפרים גליקסמאַן הי"ד. כ'בין אַריינגעקומען אין זיין הויז אַ פאַרמאַטערטער און זיך געוואונדערט אים צו געפינען אין דער היים צוזאַמען מיט דער משפחה.

אפרים האָט מיר דערציילט, דאָס ער, צוזאַמען מיטן שוואָגער זענען שוין אויך געווען "איינגעפּאַקט" און זיך געגרייט אין וועג אַריין, און נאָכדעם ווי זיי האָבן נאָכאַמאָל די זאַך איבערגעטראַכט האָבן זיי איינגעזען, אַז אַלץ איז פאַרלוירן, און די מענטשן דרייען זיך נאָר אין אַ קרייז פון איין אָרט צום אַנדערן, זיי זענען געקומען צום באַשלוס, אַז דער שונא וועט אָנקומען אומעטום און ס'איז בעסער שוין צו בלייבן אין דער היים, וואו מען וועט אפשר דאָך זיך קענען אויסבאַהאַלטן בשעת אַ סכנה. אין אַ פרעמד אָרט איז אפילו קיין אויסזיכטן דערויף נישטאָ. ער האָט מיר פאָרגעשלאָגן צו בלייבן ביי אים און וואַרטן ביז מען וועט זען ווי אַזוי די זאַך אַנטוויקלט זיך. מיר האָבן נישט געברויכט לאַנג וואַרטן — אין צוויי טעג אַרום האָבן די דייטשע טרופּן אַריינמאַרשירט קיין דאבראמיל.

דאָנערשטיק דעם 14־טן סעפּטעמבער, דעם ערשטן טאָג ראש השנה, ווען מיר זענען געזעסן אין שטוב ביי פאַרהאַקטע טירן, האָבן זיך געהערט קלעפּ אין טיר פון ביקסן־קאָלבעס און שטיוול. דייטשע סאָלדאַטן זענען געקומען אַרויסנעמען די מענער מיט קלעפּ צו קערן די גאַסן. פאַרנאַכט זענען מיר בשלום צוריקגעקומען. דאָס איז בלויז געווען אַ פאַרשפּיל. כ'האָב באַשלאָסן וואָס שנעלער זיך אַהיים צו כאַפּן. מיר האָבן געדונגען, עטלעכע פּערזאָן צוזאַמען, אַ וואָגן ביי איינעם פון די פויערן, ער זאָל אונדז פירן, איבער אוסטריק און לינסק, קיין סאָניק. דורכפאָרנדיק דעם רינק אין אוסטריק איז שוין דאָרט געווען "פריילעך". דייטשן און אוקראַאינער האָבן פאַרהאַלטן די וועגן פון די צוריקקערענדע, אַראָפּגענומען די יידן, געריסן די בערד און געשלאָגן מכות רצח. איך האָב נאָך באַוויזן אַראָפּצושפּרינגען פון וואָגן, אויסגעמיטן דעם "פאַרוויילונגס־צענטער" און דורך זייטיקע גאַסן בין איך אַריבערגעגאַנגען אין דער צווייטער זייט פון רינק. דאָרט ביים שטאָט־אויסגאַנג האָב איך געפונען

דעם פּורמאַן, וואָס האָט געוואַרט צו זען וואָס עס פּאַסירט מיט זיינע פּאַסאַזשירן. אַ שעה שפּעטער זענען אָנגעקומען צעשלאָגענע, די רעשט מיטפּאָרער. מיט נסים זענען מיר אַרויס פון דאָרט און אָנגעקומען אַהיים.

די צעווילדעוועטע אוקראַאינישע באַנדעס אונטער דייטשער אָנפירונג, האָבן זיך צעיושעט וואָס אַמאָל מער, און די צוריקקומענדע נאָך אונדז, זענען אַריין אין אַ גיהנום. ווייניקע איז געלונגען זיך אַרויסצורייסן פון די פּאַגראַמטשיקעס הענט. צענדליקער יידן זענען דורך זיי בעסטיאַליש ערמאָרדעט געוואָרן און די צאָל פאַרוואונדעטע איז דערגאַנגען ביז אייניקע הונדערט.

די געשעענישן אין אוסטריק זענען נישט געווען קיין איינצל־פאַל. אין דינאוו, האָבן די דייטשן געכאַפּט ראש־השנה, איבער 200 יידן, צווישן זיי פיל אַנטלאָפענע, וועלכע זענען דאָרט געבליבן שטעקן, און זיי ערמאָרדעט אין דערנעבנדיקן וואַלד. צווישן די קרבנות זענען געווען צוויי ברעזיווער: בן ציון טראַכטמאַן, דער געוועזענער ראש הקהל, און נטע ווילנער — הי״ד. איבער רציחות און פּאָגראָמען אין אַנדערע פלעצער אין אונדזער געגנט — דובעצק פּשע־מישל א.א. זענען מיר ערשט שפּעטער געוואויר געוואָרן. יידן האָבן אָנגעהויבן פילן אויף זייערע פּלייצעס אַ נייעם סאָרט רדיפות — בלוטיקע און מערדערישע.

ס׳איז כדאי צו באַצייכענען, אַז די חסרונות פון אונדזער שטעטל אין נאָרמאַלע צייטן, ווי צ.ב.ש. פאַרוואָרפן אין אַ זייט, אָהן אַ באַן ליניע, אָהן אינדוסטרי א.ז.וו. — די אַלע חסרונות זענען אין קריג פאַרוואַנדלט געוואָרן אין מעלות. קודם כל איז נישט געווען ביי אונדז וואָס צו באָמבאַרדירן. בעת דער אינוואַזיע, ווען די דייטשע אַרמיי איז פאַרגעגאַנגען אין פולן שוואונג, איז ברעזיוו געבליבן אין דער זייט און אַזוי אַרום אויסגעמיטן פיל צרות. אין לויף פון דער אָקופּאַציע ביז צו דער פאַרניכטונג איז די לאַגע געווען פאַרהעלטניסמעסיק לייכטער ווי אין גרעסערע ארטשאַפטן, אין וועלכע עס זענען געשטאַנען קאָמענדאַטורן און געסטאַפּאָ אָפּטיילונגען. אויסער קלעפּ, דערנידערונגען, שלעפּן צו איבעריקע אַרבעט, קאָפּיסקאַציע פון פאַרמעגן, רויבן די געשעפטן און נאָך אַזעלכע קלייניקייטן — האָט מען אין ברעזיוו געקענט דורכקומען ווי עס איז — ביז דאָס אומגליק איז אויך אַהין אָנגעקומען.

דערווייל האָט אַ גרויסער טייל פון די אַנטלאָפענע באַוויזן זיך צוריק צוקערן אַהיים. די, וועלכע האָבן פאַרלאָזט די לעצטע, זענען נישט ווייט דערגאַנגען, און זיי זענען צוריקגעקומען די ערשטע. אין אייניקע טעג אַרום האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די פלינקע, וועלכע זענען אַרויס פון שטעטל באַלד פון אָנפאַנג, מיט דער ערשטער כוואַליע — האָבן דאָך פאַרדינט. אַנגלויבליכע ידיעות זענען דערציילט געוואָרן פון מויל צו אויער און אַרויסגערופן אַ געוואַלדיקע איבעראַשונג: די סאָוויעטן זענען אַריבער די פּוילישע גרעניץ און לויט אַ געהיימען אָפּמאַך מיט די נאַצישע פאַרבונדעטע, האָט די רויטע אַרמיי אַריינמאַרשירט אין די מזרח געביטן אין וועלכע עס איז געווען אַ גרויסע אוקראַאינישע און רוטענישע באַפעלקערונג. די רוסן האָבן זיך נישט אָנגעשטויסן אויף קיין שום ווידערשטאַנד, ווייל די פּוילישע אַרמיי האָט מער נישט עקזיסטירט.

די רוסישע ראַדיאָ־סטאַציעס האָבן געמאָלדן די בשורה בקיצור, און זיי האָבן דערציילט איבער דעם זיגרייכן מאַרש פון דער באַרימטער רויטער אַרמיי, וועלכע גייט פּאָראויס אין "מערב אוקראַינע", ס׳הייסט אין מזרח גאַליציע, און ווערט אויפגענומען מיט געוואַלדיקן ענטוזיאַזם דורך דער אָרטיקער באַפעלקערונג, וואָס וואַרט מיט אומגעדולד אויף דער "באַפרייאונג".

אַזוי ווי די אוקראַינער האָבן איבערהויפּט נישט געוואַרט אויף דעם סאָרט "באַפרייער", און די פּאָלאַקן האָבן געזען אין די סאָוויעטן אַ פאַרעטערישן אָקופּאַנט, וועלכער איז געקומען זיי אַריינשטעקן אַ מעסער אין רוקן, ווען זיי האָבן זיך געראַנגלט מיט די לעצטע כוחות מיט דעם נאַצישן פיינט — זענען די יידן געבליבן די איינציקע וועלכע האָבן זיך דרינגענד געגנויטיקט מען זאָל זיי באַפרייען פון די רוצחים און זיי האָבן זיך באַצויגן צו די באַפרייאונגס־פּראָקלאַמאַציע — ווי זי וואָלט געווען געווענדעט צו זיי.

פאַרשטייט זיך, אַז די יידישע פליטים פון מערב־פּוילן, וואָס זענען שטעקן־געבליבן אין די געביטן וואָס די סאָוויעטן האָבן באַזעצט — האָבן זיך געפילט בר־מזלים און זענען געבליבן אויף זייערע פלעצער און נישט געפּרוווט צוריקצוקערן אַהיים אין דער דייטשער זאָנע, ווי עס האָבן געטון די פּוילישע אַנטלאָפענע. די וואָס זענען צוריקגעקומען אַהיים פון די שטחים, וואָס זענען פאַרנומען געוואָרן דורך די סאָוויעטן, האָבן, פאַרשטייט זיך, נישט געקענט פאַראויסזען וואָס עס וועט פּאַסירן, און יעצט האָבן זיי זיך געערגערט אויף זייער געאיילטן שריט. מען האָט אָנגעהויבן נאָכפּאָלגן די ידיעות וועגן דעם פאַרגיין פון דער רויטער אַרמיי. נאָך אייניקע טעג האָט זיך אַרויסגעשטעלט, אַז די רוסן זענען געבליבן שטיין ביים "סאַן" — אַ 20 ק״מ בערך פון ברעזיוו.

די יידישע יוגנטליכע זענען געשטאַנען נאָכאַמאָל פאַר אַן־אַנטלויפן. דאָסמאָל האָבן זיי געפּרוווט מאַכן דעם שריט מער אויסגערעכנט און מיט פאָרזיכטיקייט. די וועגן האָבן געווימלט מיט דייטשן. מיט דער אַרומיקער געגנט איז נישט געווען קיין שום קאָמוניקאַציע. די דייטשע טרופּן זענען אין זייער עראָבערונגס מאַרש פאַרויסגעגאַנגען מיט אימפּעט, פיל שנעלער ווי דאָס צעקראָכענע רוסישע מיליטער, און זיי זענען געווען אויפן וועג צוריק פון די מזרח געביטן, וועלכע זענען לויטן אָפּמאַך באַשטימט געווען פאַר די סאָוויעטן. (די דייטשן האָבן שוין געהאַט פאַרנומען סאַמבור, סטרי דראָהוביטש, באָריסלאַוו, פּשעמישל און זענען צוגעקומען ביז די טויערן פון לעמבערג).

ביז מען האָט זיך צוגעגרייט צו פאַרלאָזן ס׳שטעטל האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, וואָס קיינער האָט נישט געוואוסט זייער קוועלע, אַז די רוסן קלויבן זיך אַריבערצוציען דעם טייך "סאַן" און וועלן פאַרנעמען ווייטערדיקע געביטן אין מערב. מענטשן האָבן אָפּגעשטעלט זייערע צוגרייטונגען צו

שווערצן די גרעניץ, כדי אויסצומיידן איבעריקע סכנות, און גענומען וואַרטן צו זען די ווייטערדיקע אַנטוויקלונגען.

אין דעם וואַקום פון אינפאָרמאַציע מאַנגל, אין אַן אַטמאָספערע פון אומקלאָרקייט און שפּאַנונג, האָבן אַלע שמועות און סברות — אפילו די אַבסורדאַלסטע — זיך בליץ שנעל פאַרשפּרייט, און מענטשן האָבן געגלויבט אין זיי. צוליב דעם, וואָס די שמועות זענען געקומען פון פאַרשידענע ריכטונגען, האָט זיך אויסגעדאַכט, אַז זיי זענען פאַרלעסלעך און דאָס האָט צעמישט און צעטומלט די מענטשן.

איינע פון די ״בויך סברות״, איז געווען אַז די רוסן וועלן גיין ביז גאָרליץ, וואָס איז פיל וועסטליכער פון ברעזיוו. פאַרוואָס דווקא ביז גאָרליץ? ווייל אין דעם ערשטן וועלט קריג, ווען דאָס צאַרישע מיליטער האָט דורכגעבראָכן דעם עסטרייכישן פראָנט, זענען זיי דערגאַנגען ביז גאָרליץ... אַ צווייטע ״סברה״ האָט געזאָגט אַז די רוסן וועלן נעמען די גאַנצע לעמבערגער וואָיעוואָדסטווע, אין וועלכער ברעזיוו איז אויך אַריינגערעכנט.

די קוועלע פון וואַנען די קלאַנגען, אַז די רוסן גייען פאַראויס איז געווען אויף דער ״צווייטער זייט״ פון ״סאַן״. היות ווי די שמועות האָבן געשטאַמט פון אַ ״פרייער״ מדינה, וואו מען ווייסט מסתמא וואָס עס טוט זיך, זענען זיי געווען ביי יעדן באַגלייבט.

דער יסוד פון די אַלע שמועות, זענען געווען די געשפּרעכן אין פויליש און אין אַ צעבראָכענעם רוסיש מיט די סאָוויעטישע סאָלדאַטן. די סאָלדאַטן האָבן באַקומען גענויע אינסטרוקציעס איידער זיי זענען אַריין קיין פּוילן, און נישט, ווי עס פירט זיך אין סאָוויעט־רוסלאַנד, האָבן זיי זיך גערן אַריינגעלאָזט אין שמועסן און זיך באַצויגן פריינדליך צו די בירגער מיט וועלכע זיי האָבן זיך געטראָפן, דערציילנדיק וועגן דעם גליקליכן לעבן אין זייער פאָטערלאַנד, געשילדערט דעם וואוילשטאַנד, וואָס הערשט דאָרט, ווי אַלץ איז דאָרט בשפע א.ז.וו. ספּעציעל האָבן זיי באַטאָנט: ״ביי אונדז זענען אַלע גלייך״ — נישטאָ קיין אונטערשייד פון מענטש צו מענטש — ווערטער, וואָס נאָך דעם נאַצישן קאַשמאַר וואָס אַלע האָבן איבערגעלעבט, האָבן זיי געקלונגען ווי אַ זיסע מעלאָדיע.

די באַצויבערטע צוהערער, וואָס האָבן געשלונגען די פּראָפּאַגאַנדע לאָזונגען, האָבן געפּרואווט ״באַאיינפלוסן״ די סאָלדאַטן, אַז זיי זאָלן גיין פאַראויס, צו די נעכסטע שטעטלעך, וואו מען וואַרט אויף זיי מיט אָפענע אָרעמס. די סאָלדאַטן וועלנדיק פאַרשאַפן פאַרגנוגן די באַגייסטערטע צוהערער וואָס האָבן פון זיי געבעטן בלויז אַזאַ קליינע געפעליקייט — האָבן פייערלעך צוגעזאָגט צו ערפילן זייער וואונטש און אין קורצן פאַרגיין, ווי מען האָט זיי געבעטן. נאַאיווע האָבן אָנגענומען זייערע רייד אויף אַן־אמת. — ״זיי רעדן דאָך נישט סתם״ — ״ביי מיליטער ווייסט מען באַשטימט וואָס עס וועט פּאַסירן״ — א.ז.וו. די ״ידיעות״ זענען באַלד אַריבערגעשיקט געוואָרן אין דער ״אַנדערער זייט״ וואו מענטשן האָבן געלעכצט נאָך אַ גוטער בשורה — ״די רוסן קומען!״ ״די רוסן קומען!״.

די פּוסטע דיבורים און דברים בטלים אין דער רוסישער זייט — זענען געווען אַ פראַגע פון לעבן און טויט פאַר פיל יידן אויף דער מערב־זייט פון דער גרעניץ. ווער ווייסט וויפל קרבנות עס זענען פאַראורזאַכט געוואָרן צוליב דעם ווייל די וועלכע האָבן געגלייבט אין די שמועות, האָבן געוואַרט ביז די גרעניץ איז פאַרשלאָסן געוואָרן פאַר זיי און זיי האָבן פאַרשפּילט דעם לעצטן שאַנס צו פּרואוון ראַטעווען זייער לעבן.

דאָס אַריבערגיין דעם סאַן צו דער רוסישער זייט איז געווען פאַרהעלטעניסמעסיק לייכט אין די ערשטע וואָכן. יעדעס צובריקעווען זיך פון די נאַצישע באַנדיטן אין שטעטל האָט געבערענגט דערצו אַז צענדליקער זענען אַנטלאָפן צו דער גרעניץ. לויט דעם באַפעל פון דער דייטשער מאַכט איז אַנטשטאַנען אין סאַנאָק אַ ״יודענראַט״ מיט לייב ווערנער אין דער שפּיץ (פון די באַקאַנטע ווערנער פאַמיליע אין אונדזער געגנט) און מיט דער הסכמה פון דער דייטשער אַדמיניסטראַציע און אייניקע אונטערגעקויפטע אָפיצירן — זענען יעדן טאָג אַריבערגעפירט געוואָרן גרופּעס יידן אויף דער צווייטער זייט סאַן. עס איז אויך אָנגעגאַנגען אַ פּריוואַטע שמוגלעריי דורך פויערן, וואָס האָבן געוואוינט ביי די ברעגן פון טייך, האָבן גוט געקענט די געגנט און האָבן אויסגענוצט די געלעגנהייט צו פאַרדינען לייכט געלט.

מיין קוזינע, פייגע העניג (היינט — ראָט, וואוינט אין חולון) איז געלונגען צו שאַפן פאַרבינדונג מיט איינעם פון די פויערן, וואָס זיין הויז איז געשטאַנען ביים ברעג פון סאַן אויף דער דייטשער זייט און טייל פון זיין משפּחה האָט געוואוינט אין דער אַנדערער זייט — ביי די רוסן. דער פויער האָט געהאַט אַן־אייגען שיפל און פייגע האָט מיט אים אַדורכגעפירט די שטוב זאַכן פון איר שוועסטער עטל ווערנער פון סאַניק, נאָכדעם ווי די גאַנצע פאַמיליע איז אַנטלאָפן אין דער בהלה, איבערלאָזנדיק אַלץ. פייגע איז נאָכהער נאָכאַמאָל צוריק קיין ברעזיוו, איינגעפּאַקט איר אייגענע זאַכן, מיטגענומען מיט זיך איר שוועסטער רייזל, און אויך מיר פראָפּאָנירט זיך אַנצושליסן.

דער פויער איז געקומען מיט זיין וואָגן קיין ברעזיוו, אונדז נעמען. מיר זענען אַ דורך דעם מסוכנדיקן וועג מיט נסים און געבליבן ביי אים נעכטיקן. ביינאַכט האָט דער מאַן נאָכגעפאָלגט דורך דעם פענצטער אין דער טונקל נאָך די דייטשע וואַך, וועלכע האָט פּאַטראָלירט לענגאויס דעם טייך. אַרום צוויי אַ זייגער ביינאַכט ווען ער האָט געזען אַז די סאָלדאַטן זענען צוריק אין דער וואַך־שטוב — זענען מיר אַלע שנעל אַראָפּגעלאָפן מיט אונדזערע זאַכן צום ברעג, אַריינגעשפּרונגען אין דעם שיפל און אָנגעהויבן שנעל אַריבערשיפן זיך אין דער רוסישער ריכטונג. ווען מיר האָבן זיך דערנענטערט צום צווייטן ברעג האָבן זיך דערהערט געשרייען אין רוסיש: ״האַלט!״ דער מאַן האָט אונדז אַראָפּגעלאָזט פון שיפל אַראָפּגעוואָרפן אונדזערע זאַכן און אַנטלאָפן צוריק. די רוסן האָבן אויף אים געשאָסן, אָבער זיי האָבן נישט געטראָפן. אונדז האָט מען גענומען צו דער קאָמאַנדאַטור, וועלכע האָט זיך געפונען אין דעם, דורכן

פוילישן מיליטער פאַרלאָזטן לאַגער, — אולכאוויץ. דאָרט האָט מען אונדז אויסגעפּאָרשט און נאָך צוויי טעג זענען מיר באַפרייט געוואָרן. מיר זענען גלייך אַוועק קיין לינסק, וואו מיר האָבן געהאַט פאַמיליע.

אין אייניקע טעג אַרום איז אָנגעקומען אויך מיין ג־טזעליקע שוועסטער פרידע, וועלכע איז דאַן אַלט געוועזן 17 יאָר. זי האָט דערציילט אַז די עלטערן און די גאַנצע פאַמיליע האָבן אויף איר אויסגעאיבט אַ דרוק זי זאָל וואָס שנעלער פאַרלאָזן ברעזיוו, וואו זי איז מיט נסים אַרויס פון די מערדערס הענט, נאָך עטלעכע צוזאַמענשטויסן מיט זיי.

דאָס מיידל האָט פּשוט נישט פאַרשטאַנען מיט וועמען זי האָט צו טאָן. זי האָט ווייזט אויס געמיינט, אַז עס שטייען פאָר צוזאַמענשטויסן פון דעם סאָרט וואָס פלעגן פאָרקומען מיט פוילישע כוליגאַנעס, וועלכע פלעגן זיך טשעפּען צו יידישע מיידלעך, שפּעטן פון זיי און זיי פּרוּוון אָפּשרעקן. אָבער זיי האָבן זיך צום סוף צוריקגעצויגן ווען די מיידלעך האָבן זיך מוטיק אַנטקעגנגעשטעלט און זיי שאַרף צוריקגעענטפערט (צום ״לויב״ פון די פוילישע כוליגאַנעס דאַרף מען צוגעבן, אַז זיי זענען געוועזן גוטע שילער פון די נאַצישע לערער און נאָך דעם קריג האָבן זיי געמאָרדעט יידן, דערינטער פרויען און קינדער, וואו זיי האָבן זיי געפונען — אהן שום סקרופּולן).

צו איר מזל האָט פרידע זיך אָנגעשטויסן אויף סתם סאָלדאַטן און נישט אויף ספּעציאַליזירטע און אויסגעשולטע רוצחים. די — זענען ערשינען ערשט אַביסל שפּעטער.

איר ערשטער צוזאַמענשטויס איז געוועזן אין רינק. אַן־עלטערער ייד איז אַרויס פון שטוב מיט אַן־עמער צו שעפּן וואַסער פון דעם ברונעם. ער האָט אָנגעהויבן באַוועגן דאָס גרויסע אייזערנע ראָד וואָס האָט זיך שווער געדרייט ווייל אין קריגס צייט האָט מען עס נישט געשמירט ווי געוויינליך. דער רינק איז געוועזן לער. צוויי דייטשן זענען דורכגעגאַנגען און דערזעענדיק דעם ייד ביי דעם ברונעם זענען זיי גלייך צוגעגאַנגען צו אים, אויסגעגאָסן ס׳וואַסער און אים באַפוילן דעם עמער ווידער אָנצופילן, זיי האָבן ווידער אויסגעגאָסן ס׳וואַסער און געהייסן אָנפילן, און זיך אַזוי אַ היבשע צייט ״אַמוזירט״: דער ייד האָט געדרייט דאָס שווערע אייזערנע ראָד מיט די לעצטע כוחות, דער שווייס האָט אים באַגאָסן — און די צוויי אויסוואורפן האָבן זיך אונטערהאַלטן און הנאה געהאַט פון דעם שפּיל.

פרידע איז דורכגעגאַנגען און דערזעענדיק וואָס עס קומט פאָר, איז זי צוגעגאַנגען און געזאָגט, אַז זי וועט מאַכן די ״אַרבעט״ אָנשטאָט דעם מאַן, און נישט וואַרטנדיק ביז זיי וועלן מסכים זיין, האָט זי געגעבן אַ ווינק דעם ייד ער זאָל פאַרשווינדן און זי האָט גענומען דרייען ס׳ראָד. די באַנדיטן זענען זי באַפאַלן, געזידלט און געדראָעט מיט די פויסטן. דער ייד האָט אויסגענוצט די געלעגנהייט און איז נעלם געוואָרן.

דער ענין האָט זיך ווי עס איז געענדיקט, די סאָלדאַטן זענען אַוועק און זי איז אַרויס פון דעם עסק, בשלום.

דער צווייטער פאַל האָט פּאַסירט ווען אַ דייטשער אָפיציר איז געקומען קאָנפיסקירן דאָס געשעפט פון דער מומע שרה גיטל העניג ז״ל. דער דייטש האָט אָנגעהויבן, ווי זייער שטייגער, צו געוואַלדעווען און דראָען אויף דער, צום טויט דערשראָקענע מומע. פרידע וועלכע איז געוועזן אָנוועזנט דאַביי, האָט געפרעגט דעם נאַצי פאַרוואָס ער באַגנוגנט זיך נישט מיטן צונעמען ס׳געשעפט, נאָר ער זידלט און דראָעט אַ קראַנקע אַלטע פרוי. דער מנוול האָט אינסטינקטיוו אויסגעשטרעקט די האַנט צום רעוואָלווער, און נאָכדעם ווי ער האָט אַ וויילע זיך געוואַקלט, האָט ער זיך באַגנוגנט מיט אַ פייערדיקן פּאַטש דעם מיידל. נאָך דעם אַלעם האָבן די עלטערן מורא געהאַט אַז נישט תמיד וועט זי אַזוי לייכט אָפּשניידן, און מען האָט זי שנעל אַוועקגעשיקט.

דאָס אַריבערשמוגלען די גרעניץ האָט ווייטער אנגעהאַלטן אָבער מיט אַ לאַנגזאַמען טעמפּאָ און עס זענען אַנטשטאַנען שוועריקייטן פון דער זייט וואָס מען האָט זיך נישט געריכט. די רוסן האָבן מער נישט דערלויבט דורכצוגיין די גרעניץ־ליניע און האָבן אָנגעהויבן שיסן אויף די אַריבערלויפנדע און זיי צוואונגען זיך צוריקצוקערן. אייניקע יידן זענען דערשאָסן געוואָרן ביים פּרוּוון דורכגיין דעם טייך. די וואָס זענען שוין געוועזן אויף דער צווייטער זייט, זענען באַהאַנדלט געוואָרן ווי די גרעסטע פאַרברעכער, מיט דער באַקאַנטער רוסישער אכזריות...

אין לינסק האָבן שטעטישע בחורים געזען ווי לייביש לאַנגזאַם, פעסיל טייך׳ס מאַן, הי״ד, איז געפירט געוואָרן דורך די רוסישע גרעניץ וואַך אַ באַגאָסענער מיט בלוט. לעניניסטיש־סטאַליניסטיש געשולטע הינט, מיט פּראָלעטאַרישן באַוואוסטזיין וואָס זענען ספּעציעל געברענגט געוואָרן פון רוסלאַנד, האָבן אים געכאַפּט ביי דער גרעניץ, נאָכדעם, ווי ס׳איז אים געלונגען צו אַנטלויפן פון נאַצישן גיהנום, און אים צוריסן דעם קערפּער. וואָס עס האָט מיט אים נאכהער פּאַסירט — דאָס קענען מיר זיך בלויז פאָרשטעלן. מער האָט מען נישט געהערט פון אים.

☆

פון אנפאַנג זענען די רוסן געוועזן אין פאַרלעגנהייט, אָנשטויסנדיק זיך אויף אַ שטראָם פון פליטים, וואָס האָט זיך געשטאַרקט די גאַנצע צייט און זיי האָבן נישט געוואוסט וואָס צו טון מיט זיי. כל זמן די זאַך איז געלעגן אין די הענט פון די אָרטיקע מיליטערישע מאַכט, האָט יעדער אָפיציר און קאַמענדאַנט געהאַנדלט לויט זיין איינזעהן. אויך דער פאַקט, וואָס די רוסן זענען געוועזן פרעמדע און נאָך נישט געקענט געגנוג דעם שטח און די באַפעלקערונג האָט נישט מיטגעאַרבעט מיט זיי — האָט געשאַפן שוועריקייטן פאַר דער גרעניץ וואַך און עס איז זיי געוועזן שווער צו באַהערשן די לאַגע. די פליטים וואָס זענען אַדורך דעם טייך אין אָנפאַנג, זענען גענומען געוואָרן אין דעם מיליטער־לאַגער אין אלכאוויץ, דאָרט אויסגעפּאָרשט געוואָרן און נאָך אַ טאָג־צוויי זענען זיי באַפרייט געוואָרן. די שפּעטער אָנגעקומענע זענען איבערגעלאָזט געוואָרן אין די מיליטערישע קאַסערן ביז ס׳איז אָנגעקומען אַ נייער שטראָם פליטים און צוליב מאַנגל אין פּלאַץ זענען די פריערדיקע אַרויסגעשיקט געוואָרן. אין

דער צווישנצייט זענען אָנגעקומען נייע אינסטרוקציעס און די באַציאונג צו די אַנטלאָפענע איז ערגער געוואָרן פון טאָג צו טאָג.

אַ קליינעם טייל איז נאָך געלונגען אַרויסצושמוגלען זיך פון לאַגער ווייל די וואַך איז נאָך נישט געווען גענוג אָרגאַניזירט און זיי האָבן זיך אויסגעמישט מיט דער אַרומיקער באַפעלקערונג. די איבריקע, דערינטער פיל פון אונדזער שטעטל, זענען געוואָרן אַרעסטירט און אוועקגעפירט אונטער אַ שטרענגער וואַך קיין לעמבערג און דער גרויסער תפיסה "בריגיטקי". איינצלנע איז געלונגען זיך אַדורכצורייסן דורך דער געדיכטער נעץ פון דער סאָוויעטישער ביוראָקראַטיע און זענען צו אלעמענס שטוינונג באַפרייט געוואָרן. צענדליקער טויזנטער זענען געפירט געוואָרן קיין רוסלאַנד און וואָס ווייטער זיי זענען דאָרט אַריין, האָבן זיי געזונקען טיפער אין דעם געדיכטן זומפ פון דעם רשעותדיקן נ.ק.וו.ד.־אַפאַראַט, וואָס האָט זיך באַצויגן צו זיי ווי צו פאָליטישע פאַרברעכער און זיי פאַרשיקט קיין סיביר זיין לאַגערן אונטער די הרי חושך. די וואַך ביי דער גרעניץ איז געוואָרן פאַרשטאַרקט און די גרעניץ ליניע איז הערמעטיש פאַרשלאָסן געוואָרן פאַר די פאַרשפעטיקטע אַנטלויפער.

די פריי געבליבענע פליטים, נאָכדעם ווי זייער אַנטוווערטעט געלט האָט זיך אויסגעלאָזט, האָבן זיך גענומען גרייטן בלייבן אויפן פלאַץ, און האָבן זיך באַמיט איינצוּאָרדענען אונטער די נייע באַדינגונגען.

דער גרעסטער טייל פליטים האָט זיך קאָנצענטרירט אין לעמבערג, די גרעסטע שטאָט אין דעם אָקופירטן רוסישן געביט. זייער צאָל איז געווען גרעסער ווי די צאָל איינגעזעסענע. הונדערטער טויזנטער זענען געבליבן אָהן אַרבעט און אָהן פרנסה. די אַרבעטס־פאַרמיטלונגס־ביוראָס, וואָס האָבן געפרואווט פאַרטזעצן זייער טעטיקייט און זוכן באַשעפטיקונג פאַר די מאַסן וואָס האָבן זיך געזאַמלט ביי זייערע טירן — האָבן נישט מצליח געווען. אויפן באַפעל פון די סאָוויעטישע מאַכט אָרגאַנען זענען די פאַרמיטלונגס שטעלן געשלאָסן געוואָרן, מיט דעם מאָטיוו, דאָס זיי זענען אַן־איבעריבלייבעניש פון דעם פאַרפוילטן קאַפּיטאַליסטישן רעזשים און אין דעם פאָרטגעשריטענעם ראַטן־פאַרבאַנד, זענען זיי איבריג, דען אין סאָוויעט־רוסלאַנד איז דאָ אַרבעט פאַר יעדן.

די וואוין פראַגע אין דעם שווערן ווינטער 1940 איז געווען נישט ווייניקער שווער. טייל פליכטלינגע האָבן געוואוינט ביי קרובים, ווענמענס וואוינונגס באַדינגונגען זענען אויך נישט געווען קיין גלענצענדע. טייל האָבן גענעכטיקט אין בתי מדרשים, מאַגאַזינען און אויסגעלערטע געשעפטן. צענדליקער פליטים, צווישן זיי אויך אייניקע ברעזיווער, האָבן געפונען אַ דאַך איבערן קאָפּ אין דער קלויז פון בויאַנער רבין הי"ד. די קלויז האָט זיך געפונען צוזאַמען מיט זיין פריוואַטער וואוינונג אויף דער קאַזימיעזשאַווסקא גאַס. אין דער קלויז זענען זיי זיך אויך געקומען אָנוואַרעמען נאָכדעם ווי זיי זענען אויסגעפרוירן געוואָרן, שטייענדיק שעהן לאַנג אין די רייען צו קויפן אַ ביסל לעבנס־מיטל. געשלאָפן זענען זיי דאָרט אויף די בענק, טישן און אויך אויף דער בריק.

איך האָב געפונען אַ פלאַץ צו שלאָפן אין הויז פון מיין חבר נטע צוויק הי"ד, קאָפּל צוויקס אייניקל פון ברעזיוו. זיין פאָטער, איציק מענדל, איז יונגערהייט געשטאָרבן און די מוטער הי"ד, אַ קלוגע, ענערגישע פרוי האָט געפירט ס'געשעפט און אויפגעהאָדעוועט די קינדער. בעת דער סאָוויעטישער הערשאַפט, האָט זי פאַרוואַנדלט איר דירה אין אַ קליינעם האָטעל און רעסטאַראַציע, כשר למהדרין פאַר פאַרמעגליכע פליטים פון מערב־גאַליציע. אויך איר שוואָגער, קלמן צוויק, און דאָס יונגל לייזערל גאַלדפישער, איר שוועגערן פייגעס זון פון ברעזיוו — האָבן זיך אויך אויפגעהאַלטן אין איר הויז.

פיל האָב איך פאַרברענגט אין הויז פון עטקע (פיינגאָלד) און איר מאַן חיים אלסטער הי"ד, וועלכע האָבן מיך תמיד וואַרעם אויפגענומען און כ'האָב זיך געפילט ביי זיי ווי אַ בן־בית. צווישן די שטעטישע וואָס האָבן דאַן געוואוינט אין לעמבערג און כ'פלעג צו זיי אַריינקומען, זענען געווען די שוועסטערן, אַנדא און דאלע דילער הי"ד, מענדל און שפרינצע לויפער און זייערע קינדער יוסעק און פייגע הי"ד (זיי זענען דערנאָך צוריק קיין ברעזיוו און דאָרט אומגעקומען). גרשון (גענעק) ווילנער, דער ברודער פון זיסאַלע שערץ און זיין פרוי מאַניע פון יאטשמער — הי"ד. גרשון איז געווען אַ צאָן־טעכניקער און האָט זיך גערעכנט אַלס אַרגענטינישער בירגער. בעת דעם אייכמאַן פראָצעס, האָט די פראקוראַטור איבערגעגעבן, אַז די אַרגענטינישע רעגירונג האָט זיך באַמיט פאַר ווילנערן און דאָס דייטשע אויסערן מיניסטעריום האָט זיך געווענדעט צו הימלערן ימ"ש, זיך צו רעכנען מיט די ספעציעלע באַציאונגען מיט אַרגענטינע און אים נישט שיקן אין קאָנצענטראַציע־לאַגער. אייכמאַן ימ"ש האָט אָבער נישט געוואָלט מוותר זיין אפילו אויף איין ייד. זיין ציניש̈ער ענטפער איז געווען, (אַז "דער ייד איז געשטאָרבן פון אַ האַרץ טראמבאזע טראָץ די פיל מעדיקאַמענטן וואָס מען האָט אים געגעבן"). ("דער יורידישער ראַגעבער פון דער רעגירונג — קעגן אייכמאַן" — זייט 51, ירושלים).

פון די ווייניקע ידיעות אין דער סאָוויעטישער פרעסע וועגן דעם קריג אין דעם "פאַרוואָרפענעם" מערב אייראפּא, האָט מען זיך בלויז געקענט דערוואוסן, דאָס אויסער לופט און ים צוזאַמענשטויסן, ווי אויך אויסשפיר אַקציעס וואָסביידע קעמפענדע צדדים האָבן דורכגעפירט — זענען קיין שום אַנדערע קריג אָפּעראַציעס נישט פאָרגעקומען, און קיינער האָט נישט געפרואווט דערוויייל אַרויסרייסן פון דעם נאַצישן כיסק דעם איינגעשלונגענעם פוילישן ביסן.

דער סאָוויעטישער רעזשים, וואָס האָט זיך באַפעסטיקט און אָרגאַניזירט אין די פאַרנומענע פוילישע געביטן, לויט זיין סיסטעם, האָט נישט געקענט שלום מאַכן מיט דער לאַגע, דאָס עס געפונען זיך אין זיינע גרעניצן צענדליקער טויזנטער מענטשן אָהן אַ שטאַבילן אַדרעס און אָהן אויפזיכט.

זומער 1940, ווען מען האָט אָנגעהויבן אַרויסגעבן סאָוויעטישע פאַספּאָרטן פאַר דער אָרטיקער באַפעלקערונג האָבן אויך די פליטים וועלכע זענען געווען פאַראינטערעסירט

דערין, געקענט באַקומען אַ פּאַספּאָרט אָהן שום שוועריקייטן. זיי האָבן בלויז געדאַרפט אָנגעבן זייער אַדרעס, וואָס קיינער האָט נישט קאָנטראָלירט אויב זי איז ריכטיק. טייל פּליטים האָבן אויסגענוצט די דאָזיקע געלעגנהייט און אָנגענומען דעם רוסישן פּאַספּאָרט, און דאָס האָט זיי דערמעגליכט צו געפינען אַרבעט און זיך ווי עס איז איינאָרדענען. ס'איז אָבער געווען אַ גרויסע צאָל פּליטים, וועלכע זענען נישט געווען צופיל באַגייסטערט פון די סאָוויעטישע בירגערשאַפט, ווייל זיי האָבן מורא געהאַט, אַז נאָך דער מלחמה וועט מען זיי נישט דערמעגליכן צו פאַרלאָזן די סאָוויעטישע גרגעניצן, און דעריבער האָבן זיי אויסגעוועלט צו בלייבן אין אַ סטאַטוס פון שטאַאטלאָזע, האָפנדיק אַז אַזוי אַרום וועלן אינטערנאַציאָנאַלע אינסטיטוציעס זיי נעמען אונטער זייער שוץ.

קיינער האָט צוואַר נישט געקענט פאָראויסזאָגן ווען דער קריג וועט זיך ענדיקן, אָבער אַלע זענען געווען זיכער דערין אַז דער נאַציזם, טראָץ זיין געגנווערטיקער מעכטיקייט, וועט דאָך פאַרניכטעט ווערן און ווען דער שלום וועט קומען וועלן זיי קענען צוריק צו זייערע פאַמיליעס.

אינצווישן אָבער האָט זיך דער קריג פאַרצויגן פיל לענגער ווי מען האָט גערעכנט און זיין סוף האָט זיך דערווייל נישט געוויזן. די דייטשן זענען געגאַנגען די גאַנצע צייט פאָראויס און נאָכן דעראָבערן נאָרוועגיע איז געקומען די שרעקליכע איבעראַשענדע ידיעה וועגן דעם פאַלן פון פראַנקרייך, וואָס האָט צובראָכן אונזערע געמיטער און אַ שרעקליכער יאוש איז אונדז באַפאַלן.

אין לעמבערג איז אַנטשטאַנען אַ פּליטים־קאָמיטעט, וואָס קיינער האָט נישט געוואוסט גענוי זיין ציל און זיין קאָמפּעטענץ, אָבער עס איז געווען קלאָר אַז זיין טעטיקייט איז געווען מיט דער הסכמה פון דער מאַכט. דער קאָמיטעט האָט אָנגעהויבן פאַרשרייבן די מענטשן וואָס האָבן זיך דעקלאַרירט אַלס פּליטים און זייער ציל איז צוריק צוגיין אַהיים, אין די מערב געביטן, וואָס געפינען זיך אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע. די פאַרשריבענע זענען געווען הויפּטזעכלעך ייִדן, ווייל אַנטלאָפענע פּאָלאַקן זענען גלייך צוריק אַהיים אָהן שום שוועריקייטן. מאַנכע, בעלי משפחות, וועלכע האָבן איבערגעלאָזט אין דער היים אַ פרוי מיט קינדער און זיי האָבן נישט געקענט איבערטראָגן די אָפּגעריסנקייט, האָבן ערנסט גענומען אין באַטראַכט די מעגליכקייט צוריק צוקומען אַהיים כדי זיך צו פאַראייניקן מיט זייערע נאָענטע און ליידן צוזאַמען מיט זיי, ביז דער קריג וועט זיך ענדיקן. זיי האָבן געדענקט, אַז די דייטשן האָבן שוין אויסגענוצט אַלע רעפּרעסיעס און גזירות אויף ייִדן און טראָץ די צרות, וועט מען קענען דורכלעבן ביז צו דער באַפרייאונג. וועגן פאַרניכטונג איז קיינעם נישט איינגעפאַלן צו טראַכטן.

די איבערוויגענדע מערהייט פון די פּליטים האָט זיך באַצויגן צו דער רעגיסטראַציע ווי צו אַ פאָרמעלן אַקט, און זיי זענען געווען פאַראינטערעסירט בלויז אין דעם נעגאַטיוון רעזולטאַט דערפון, ד.ה. נישט צו בלייבן אויף שטענדיק ביי די רוסן, און דאָס איז געווען דער איינציקער וועג זיך אָפּצוזאָגן פון דער סאָוויעטישער בירגערשאַפט. זיי זענען געווען איבערצייגט אַז די דייטשן וועלן נישט מסכים זיין צוריקצונעמען די ייִדן אין זייערע געביטן און אויב אפילו זיי וועלן יאָ זיין איינפאַרשטענדיק, וועט מען שוין געפינען אַ וועג ווי אַזוי "חרטה" צו האָבן און זיך אַרויסדרייען דערפון. דערווייל וועט מען געוואונען צייט און ס'וועט אונטערקומען אַן־אַנדערער אויסוועג (לאחר המעשה האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז די מענטשן — הגם זיי האָבן עס דעמאָלט נישט געוואוסט — האָבן דאָך ריכטיק געהאַנדלט נישט אנעמענדיק די סאָוויעטישע בירגערשאַפט. אין רעזולטאַט דערפון האָט מען זיי פאַרשיקט קיין סיביר און אַנדערע ווייטע מקומות, און טייל, די יונגערע און שטאַרקערע וואָס זענען געווען בכוח אויסצוהאַלטן די אַלע צרות אין די ביטערע באַדינגונגען אין די סאָוויעטישע לאַגערן — זענען ניצול געוואָרן. די געבליבענע אויף זייערע פּלעצער, די איינגעבירגערטע, זענען דערנאָך אריינגעפאַלן אין די נאַצישע לאַפּעס).

דער פּליטים קאָמיטעט וואָס איז באַשטאַנען פון נאַאיווע מענטשן (דערינטער מסתמא אויך אייניקע סאָוויעטישע אַגענטן), האָבן דערווייל פאַרשריבן די פּליטים און אויפגענומען זייערע אַדרעסן; פאַרעפנטליכט אין די ביוראָס קאָמוניקאַטן וועגן דעם "פאַרשריט" פון די אונטערהאַנדלונגען מיט דער דייטשער מאַכט א.ז.וו. איך האָב מיך אויך פאַרשריבן צוריקצופאָרן אַהיים און פון דאַן בין איך געווען פאַרזיכטיק זיך נישט צו געפינען אין דער נאָענט פונעם פּליטים־אַמט, מורא האָבנדיק אַז אין אַ געוויסן טאָג. וועט די מיליץ אָפּשליסן דעם שטח און אַרעסטירן אַלע אין דער סביבה.

עס איז שווער פעסטצושטעלן, אויב די רוסן האָבן ווירקליך געפּרואווט צו אינטערווענירן ביי די דייטשן זיי זאָלן צוריקנעמען די ייִדישע פּליטים און אויב די דייטשן האָבן אָפּגעזאָגט. עס איז מעגלעך אַז דאָס איז געווען איינער פון די סאָוויעטישע "טריקס" בכדי צו באַקומען די אַדרעסן פון די פּליטים און זיי האָבן צוגעגרייט אַן־אייגענע לעזונג פון דעם פּליטים פּראָבלעם.

ענדע יוני 1940 זענען אָנגעקומען פון רוסלאַנד טויזנטער לאַסט־אויטאָס מיט נ.ק.וו.ד.־אַגענטן און זיך אויסגעשפּרייט אין אַלע ישובים אין די פאַרנומענע געביטן און נאָך אין דער זעלבער נאַכט האָבן זיי געמאַכט אַן־אָבלאַווע אויף אַלע פּליטים וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין פּאַספּאָרטן. די אַגענטן זענען געגאַנגען פון הויז צו הויז, נישט דורכלאָזנדיק אויך קיין דערפער ווי עס האָבן זיך געפונען פּליכלינגע. זיי האָבן אויפגעלאָדנט די מענטשן אויף די אויטאָס און זיי אוועקגעפירט קיין רוסלאַנד. דאָרט זענען זיי איבערגעפירט געוואָרן אויף באַנען און שיפן — און נאָך אַ רייזע וואָס האָט געדויערט פיל טעג און מאנכעסמאָל וואָכן, זענען זיי אָנגעקומען קיין סיביר און אַנדערע פּלעצער אונטער די הרי חושך. דאָס וואָס זיי האָבן נישט געהאַט קיין לאַגערן אויפצונעמען אַזויפיל מענטשן האָט נישט פאַרשאַפט די סאָוויעטישע מאַכט קיין גרויסע זאָרגן. די פּליטים זענען

אַריינגעפירט געוואָרן אין געדיכטע וועלדער, מען האָט זיי געגעבן העק און זעגן און זיי באַפוילן אויסצושניידן ביימער און צוגרייטן פאַר זיך באַראַקן. די וואָס האָבן געהאָט מזל זענען אַריין אין שוין עקזיסטירנדע לאַגערן, וואָס פריערדיקע אַרעסטאַנטן האָבן פאַר זיי אויפגעבויט לויט דעם זעלבן סיסטעם.

איך האָב זיך געפונען צווישן די ווייניקע וואָס איז געלונגען זיך ארויסצודרייען פון דער אַבלאַווע און בין געבליבן אין לעמבערג.

עס האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן אַז די געבליבענע וועט נישט זיין לייכט זיך אײַינצואָרדענען. אין יעדן הויז איז דער הויז וועכטער געווען פאַראַנטוואָרטליך לגבי די פּאָליציי, נישט צו דערלאָזן אַז עס זאָלן זיך דאָרט געפינען פרעמדע פּערזאָנען, וועלכע זענען נישט פאַרשריבן אַלס שטאַבילע לאָקאַטאָרן. יעדע נאַכט פאַר 9 אַ זייגער איידער מען האָט פאַרשלאָסן די טויערן פון די הייזער, איז דער הויז־וועכטער אַדורכגעגאַנגען איבער אַלע וואוינונגען און געזוכט אויב ס׳געפינט זיך נישט קיין פרעמדער.

מיך האָט דער וועכטער געפונען ביי אַ פריינט אין צימער ער האָט גלייך מודיע געווען אויף דער מיליץ, וועלכע איז באַלד אָנגעקומען און מיך געפירט אין קאָמיסאַריאַט אין די ״בריגיטקיס״. נאָך ברוטאַלע אַנטיסעמיטישע זידלערייען און דראָאונגען האָט מען מיך באַפרייט, אָבער מיט אַ וואָרענונג דאָס אויב איך וועל נאָכאַמאָל אַריינפאַלן אין זייערע הענט, וועל איך שוין מער פון זיי נישט אַרויס...

כ׳בין געבליבן אַ גאַנצע נאַכט אין דער גאַס. באַין ברירה בין איך צוגעגאַנגען צו דער באַן־סטאַציע. דער וואַרטע־זאַל איז געווען פאַרמאַכט און דאָס קאַסע־פענצטערל צו פאַרקויפן בילעטן, איז געווען אין דער דרויסנדיקער וואַנט, לויט דער רוסישער שיטה.

צומאָרגנס אין דער פרי האָבן מיר באַשלאָסן, מאיר באַנק, וואָס האָט זיך געפונען אין אַן־ענליכע לאַגע, און איך, און מיר האָבן זיך ביידע געמאָלדן אין דער פּאָליציי, אַלס פּליטים, אָן אַ שטאַבילן וואוין־אָרט. צו אונדזער גרויסער שטוינונג האָט מען אונדז צוריקגעשיקט. אויב מיר וועלן אייך ברויכן — האָבן זיי געזאָגט — וועלן מיר שוין וויסן וואו אייך צו געפינען.

נאָך אַ קורצער צייט האָט מען צוגעטיילט די פאַרבליבענע צווייט־ראַנגיקע פּאַספּאָרטן, אַלס נישט פאַרלעסטליכע עלעמענטן. דעם פּאַספּאָרט האָבן די יידן גערופן: ״מיט אַ בלוט־טראָפּן״... און די באַזיצער פון די דאָזיקע ״טריפהנע״ פּאַספּאָרטן, האָבן געמוזט פאַרלאָזן די קרייז שטעט, און געמעגט זיך בלויז געפינען אין אַ מרחק 100 ק״מ פון דער גרעניץ און נאָך פאַרשידענע אַנדערע באַגרעניצונגען. פאַר דעם סאָרט פּליטים האָט מען באַשטימט אַ ״תחום המושב״ — אין טאַרנאָפּאָלער געגנט, אַ שטח פון עטליכע צענדליק קוואַדראַט ק״מ, וואָס האָט אַרומגענומען עטליכע קליינע שטעטלעך און דערפער און נאָר דאָרט איז זיי ערלויבט געווען צו וואוינען.

אין אַ קורצער צייט זענען אָנגעקומען אין דעם קליינעם באַגרעניצטן שטח — צענדליקער טויזנטער יידן, מיט זייער אָרעמען געפּעק, פאַרצווייפלטע, אָן מיטלען צום לעבן — קיין שום אינסטיטוציע האָט נישט געזאָרגט פאַר זיי. די מענטשן וועלכע זענען אָנגעקומען מאַסנוויז — הילפלאָזע, און פאַרצווייפלטע — זענען אויפגענומען געוואָרן דורך דער אָרטיקער יידישער באַפעלקערונג מיט וואַרימקייט און ברידער־הילף.

דער סאָוויעטישער רעזשים האָט נישט דערלאָזט קיין שום געזעלשאַפטליכע אָדער פילאַנטראָפּישע טעטיקייט, און אַלע אָרגאַניזאַציעס פון דעם סאָרט זענען אויפגעלעזט געוואָרן. די הילף איז געקומען ספּאָנטאַניש, פון הארצן. אָרטיקע יידן זענען געגאַנגען פון הויז צו הויז און איינקוואַטירט פּליטים וויפל עס איז געווען מעגליך און נאָך מער. מען דאַרף נעמען אין באַטראַכט, אַז די וואוינונגס באַדינגונגען פון די יידן אין די שטעטלעך זענען ווייט נישט געווען קיין גלענצענדע, און טראָץ דעם איז קיינער פון די געקומענע נישט געבליבן אָהן אַ דאַך איבערן קאָפּ, און מען האָט ווי ווייט מעגליך אויך געזאָרגט פאַר זייערע באַדערפענישן. אייניקע שטעטישע, משה שערץ און זיין שוועסטער שיינדל, מעכל שערץ הי״ד און, אונדז צו לאַנגע יאָרן, מאיר באַנק און איך, זענען אָנגעקומען אין שטעטל קאזאווע ביי בערעזשאַן, און דאָרטן געפונען אַ וואַרימע היים ביי די פאַמיליעס איסערליס און לעבער. אויך וויל איך דערמאָנען נאָך אייניקע משפחות מיט וועלכע מיר זענען געווען באַפריינדעט: ראהאַטינער, שיק, מאַרקאָוויטש, בלומענרייך, שמוץ, ראזמאָרין און אַנדערע. די דאָזיקע גוטע מענטשן האָבן זיך באַמיט פאַר אונדז און אויך פאַר פיל אַנדערע היימלאָזע העלפנדיק אונדז מיט אַלעם מעגליכן. און אַזוי האָבן געהאַנדלט אויך די אַנדערע יידן אין שטעטל. דאָס האַרץ, ווערט צוריסן ווען מען דערמאָנט זיך זייער רירענדע האַרציקייט און נאכהער דעם ביטערן גורל פון די וואונדערפולע טייערע יידן וואָס, אין ווייניקער ווי צוויי יאָר שפּעטער, איז די האַק פון די פאַרשאָלטענע רוצחים אַראָפּ אויף זייערע קעפּ.

איינער פון די הויפּט טוער פאַר די פּליטים אין קאזאווע איז געווען דער טייערער ייד ר׳ בן־ציון שוחט הי״ד. ער האָט נישט גערוט ביז דער לעצטער פּליט איז באַזאָרגט געוואָרן מיט אַ ווינקל, וואו צו זיין. ער אַליין האָט אַריינגענומען, אין זיין קליינער דירה, וואָס איז באַשטאַנען פון צוויי שטיבלעך — אַ 10 פּליטים, און ער מיט זיין ווייב זענען געשלאָפן אין קיך אויף אַן־אויסגעבעט געלעגער. עטליכע פּליטים האָט ער אַריינגעזעצט אין דער דירה פון זיין זון, אַ יונגערמאַן ס׳ערשטע יאָר נאָך דער חתונה, וועלכער האָט ווי ער, געוואוינט אין צוויי קליינע שטיבלעך.

אייניקע לאָקאַטאָרן פון זיין זונס וואוינונג האָבן זיך געוואונדעט צו ר׳ בן־ציון און אים געפרעגט אויב ס׳איז מעגליך פאַר זיי צו געפינען אַ צווייטן פּלאַץ, וואו אַוועקצולייגן דעם קאָפּ.

ר׳ בן־ציון האָט זיך שטאַרק דערשראָקן, דערהערנדיק די בקשה און געפרעגט די לייט: באַהאַנדלט אייך, חלילה, מיין זון, נישט ווי געהעריק? — חס ושלום — האָבן די מענטשן

אים געענטפערט — להיפך, ער און זיין פרוי באַמיען זיך און זאָרגן פאַר אונדז ווי ווייט מעגלעך, נאָר פשוט, ס׳איז אונדז נישט אַנגענעם צו שטערן אַ יינג פאָרפאָלק, וואָס איז ערשט נאָך דער חתונה.. אה, אַזוי, — איז ר׳ בן־ציונען לייכטער געוואָרן — איר מיינט צו זאָגן, אַז פאַר מיין זון איז נישט באַקוועם? דאָס אַרט מיך זעהר ווייניק. מיין זון איז נישט חלילה קיין פליט, און איך בין נישט מחויב פאַר אים צו זאָרגן. אויב עס איז אים נישט באַקוועם זאָל ער זיך זוכן אַ צווייטע וואוינונג. דער עיקר אַז איר זייט איינגעאָרדנט...

אַזעלכע טייערע יידן האָבן מיר געהאַט! זאָל די דאָזיקע אמתע דערציילונג זיין אַ זכרון ליכטל פאַר זיין הייליקע נשמה.

☆

פאַסט אַ יאָר צייט זענען די פליכטלינגע געזעסן אין זייערע פלעצער ביז פלוצים אין אַ געוויסן פרימאָרגן, דעם 22־טן יוני 1941 האָבן זיך די מענטשן אויפגעוועקט דערהערנדיק די ידיעה, אַז די נאַציס האָבן אָנגעגריפן זייער "פאַרבונדעטן און גרויסן פריינט" — רוסלאַנד. אין פאַרלויף פון געציילטע שעהן האָט די היטלעריסטישע אַרמיי אויפגעבראָכן די פראָנט־ליניע און די סאָוויעטישע פאַרטיידיקונגס באַטאַליאָנען האָבן זיך צוזאַמענגעבראָכן און אָנגעהויבן אין גרויס בהלה צו אַנטלויפן קיין מזרח. די דייטשע פאַנצער גרופן האָבן זיי נאָכגעיאָגט, אַרומגערינגלט, גענומען און געפאַנגענשאַפט גאַנצע דיוויזיעס און זיי פאַרניכטעט. די באַקאַנטע בילדער פון אָקופירן פוילן האָבן זיך איבערגעחזרט. ווייניקע יידן איז געלונגען זיך אָנצושליסן צו די רוסישע באַאַמטע וואָס זענען אויף דער שנעל עוואַקוּאירט געוואָרן, און אַ קליינער טייל פון די אַנטלאָפענע איז געלונגען אָנצוקומען אויף זיכערע פלעצער אין רוסלאַנד. אַנדערע זענען געבליבן שטעקן אויפן וועג און אַריינגעפאַלן אין דעם שונאס הענט יעדער און זיין גורל.

נאָך עטלעכע טעג זענען ערשינען די ערשטע דייטשע סאָלדאַטן אין קאָזאָווע. ס׳צווייטע מאָל האָט אונדז דערגרייכט די מערדערישע האַנט. דאָסמאָל וועט אונדז מער נישט געלונגען זיך אַרויסצודרייען.

פון אָנפאַנג, זייענדיק פאַרנומען אויפן פראָנט, האָבן די רוצחים אַביסל "פאַרנאַכלעסיקט" די פאַרוואָרפענע שטעטלעך, אָבער נישט אויף לאַנג. די צרות האָבן זיך אָנגעהויבן שיטן אויף די קעפ פון די יידישע קהילות. אין קאָזאָווע האָבן זיי צונויפגעזאַמלט אַלע יידן, דערינטער די פליטים — אויף אַ גרויסן פלאַץ, אויסגעקליבן 600 פון זיי און אַוועקגעפירט אויף איין אומבאַקאַנט אָרט און זיי דאָרט דערשאָסן.

בכלל, אין מזרח גאַליציע, האָבן די דייטשן באַקומען אַן־אָרגאַניזירטע מיטהילף פון די אָרטיקע אוקראַאינער, וועלכע אויסערדעם וואָס זיי זענען פון תמיד געווען שונאי ישראל און בעסטיאַלישע פאָגראָמטשיקעס, האָבן זיי געפונען נאָך אַ סיבה צו פייניקן די יידן: זיי האָבן זיך נוקם געווען אין זיי צוליב זייער לאָיאַליטעט וואָס זיי האָבן אַרויסגעוויזן צו די פאַרהאַסטע סאָוויעטן.

די סאָוויעטן האָבן נישט בלויז געענדערט דעם רעזשים אין די פאַרנומענע געביטן — זיי האָבן אויך געטוישט אַלע מאַכט־אָרגאַנען און האָבן פאַרוואַנדלט מזרח גאַליציע פון אַ פוילישע פראָווינץ — אין אַ טייל פון דער סאָוויעטישער אוקראַאינע.

די אוקראַאינישע שפּראַך איז פּראָקלאַמירט געוואָרן אַלס די אָפיציעלע לאַנדס־שפּראַך, ווענדיק אַזוי אַרום געבן דעם אוקראַאינישן פאָלק דאָס געפיל, דאָס זיי זענען פון יעצט אָן די בעלי בתים פון לאַנד און זיינע הערשער.

צענדליקער טויזנטער אָרטיקע אוקראַינער זענען נאָמינירט געוואָרן אַלס הויכע בעאַמטע, זיי האָבן זיך באַטייליקט אין אַלע פּאָליטישע און הערשענדע אינסטאַנצן, געפירט די גאַנצע אַדמיניסטראַציע אין די אָקופירטע שטחים, און זענען באַטראַכט געוואָרן אַלס איבערגעגעבענע קאָמוניסטן, וואָס קיינער האָט נישט געצווייפלט אין זייער טרייקייט. נאָך דער דייטשער אינוואַזיע, האָבן די זעלבע אוקראַאינישע קאָמוניסטישע פונקציאָנאַרן, גלייך "געטוישט דעם פעלץ" און מיט גרויס התלהבות גענומען זיך מיטאַרבעטן מיט די נאַציס, אַלס נאַציאָנאַלע אוקראַינישע פּאַטריאָטן און עקסטרעמע פיינט פון קאָמוניזם.

דאַגעגן די יידן, וואָס זייער ראָל אין דעם סאָוויעטישן רעזשים אין די דאָזיקע ערטער איז געווען אַ באַגרעניצטע, זייער סאָציאַלער "ייחוס" אַ פּסולער; זיי זענען עקאָנאָמיש רואינירט געוואָרן, זייערע געשעפטן זענען רעקווירירט געוואָרן און זייער טעטיקייט האָט זיך באַגרעניצט אין פּשוטע ביורא־אַרבעטן און אין שאַפן פאַרשידענע "אַרטעלן" און קאָפּעראַטיוון פון בעלי מלאכות און אַרבייטער, זוכנדיק פּרנסה — אויף זיי האָט די אָרטיקע באַפעלקערונג אָנגעוויזן אלס פאַראַנטוואָרטליכע פאַר די מעשים פון סאָוויעטישן רעזשים און שולדיקע אין זיינע זינט.

ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן פאַר אונדז פון דאָסניי די באַקאַנטע גזירות, כאַפּן צו אַרבעט, און אַלע אַנדערע צרות, וואָס מיר האָבן שוין איינמאָל מיטגעמאַכט.

נאָך עטלעכע חדשים פון צרות און נגישות האָבן מיר אָנגעהויבן פּלאַנען ווי אַזוי אַהיים צוקומען. נאָכדעם ווי מיר האָבן אָנגעקניפּט אַ קאָנטאַקט מיט אונדזערע פאַמיליעס האָבן זיי פאַר אונדז אַרויסבאַקומען אַן־ערלויבעניש צוריקצופאָרן אַהיים.

מיט דער הילף פון קאָזאָווער פריינט, האָבן מיר, עטליכע שטעטישע צוזאַמען, געדונגען אַ לאַסט־אויטאָ און פאַרדעקט מיט אַ ברעזענט, האָבן מיר זיך אַרויסגעלאָזט אין וועג. צו אונדזער גליק האָבן מיר זיך נישט אָנגעשטויסן אויף קיין דייטשע אָדער אוקראַאינישע וואַך. ווען דאָס וואָלט פּאַסירט — וואָלט די ערלויבעניש אונדז גאָרנישט געהאָלפן. מיר זענען אָנגעקומען פאַרנאַכט קיין סאָניק און איבערגינעכטיקט ביי באַקאַנטע. צומאָרגנס איז אָנגעקומען מיט אַ וואָגן זיסאַלע שערץ הי״ד די מוטער פון שיינדל און משה שערץ און געברענגט מיט זיך אַלע ערלויבענישן און דאָקומענטן, וואָס זענען באַזאָרגט געוואָרן דורכן "יודנראַט".

דאָס אַריינקומען קיין ברעזיוו איז געווען אַ דערשי־

טערענדע איבערלעבונג, וועלכע איז שווער איבערצוגעבן. מיר האָבן געזען פאַר זיך אַן־אויסגעשטאָרבן שטעטל. מענטשן דערשראָקענע און צוזאַמענגעבראָכענע מיט איינגעפאַלענע פנימער און אויסגעלאָשענע אויגן, אָנגעטאָן אין אָפגעטראָגענע מלבושים און אויף זייער אַרבל אַ ווייסן אָרים־באַנד מיט אַ מגן־דוד. זיי זענען געגאַנגען ווי אַרעסטירטע אין אַ תפיסה־הויף (קאָנצענטראַציע לאַגערן האָבן מיר נאָך נישט געקענט), און כאָטש זייערע שומרים האָט מען נישט אָנגעזען, האָבן זיי גוט געפילט אַז דאָס מאַשין־געווער איז אָנגעשטעלט אויף זיי.

די פנימער פון די פרויען האָט מען נישט אַרויסגעזען. זיי האָבן אַראָפגערוקט די טיכלעך ביז צו די אויגן און די קעפ אַראָפגעלאָזט אין די קראַגנס פון די מאַנטלען. מיט די מענער איז געווען פאַרקערט: נאָכדעם ווי זיי זענען געצוואונגען געווען אָפצושערן די בערד, זענען די פנימער געווען ווי נאַקעט און זייער גאַנצע פאַרצווייפלונג און דערנידערונג האָט זיך אָפגעשפיגלט אין די איינגעשרומפענע געזיכטער. אַלע האָבן געשלעפט די פיס און זיך גערוקט פאָרזיכטיק און וואַקלדיק, ווי אויף אַ צובראָכענער בריק, וואָס אָט־אָט ברעכט זי זיך איין אונטער זיי. זיי האָבן זיך געשאַרט ביי די ווענט און ווען זיי האָבן זיך דערנענטערט צום ציל האָבן זיי אינסטינקטיוו פאַרשנעלערט די טריט, אויפפאַסנדיק נישט אויסצוזען ווי אַנטלויפענדע, כדי נישט אַרויסצורופן די אויפמערקזאַמקייט פון די רוצחים, וואָס זייער אָטעם האָט געשטאָכן אין רוקן, און, ווי די ווילדע הינט, זענען זיי גרייט געווען אַרויפצושפרינגען אויף די קרבנות. די אויגן האָבן געזוכט ווי אין די פינצטער. די זון האָט נישט געשיינט פאַר זיי. צום סוף זענען זיי פאַרשוואונדן אין דעם הפקר געוואָרענעם הויז, וויסנדיק אַז עס קען נישט דינען אַלס שוץ פון די רוצחימס הענט.

דאָס אַריינקומען אין שטוב איז אוממעגליך צו איבערשרייבן. די מאַמע האָט געציטערט אינגאַנצן און נישט געקענט אַרויסרעדן קיין וואָרט. דער טאַטע האָט מיך צוגעדריקט צום האַרצן און געמאַכט אַ "שהחיינו". די שוועסטער און ברודער זענען אויף מיר אַרויפגעפאַלן מיט אַ געוויין. אַ תשעה באב'דיקע "שמחה" איז געוואָרן אין שטוב. זיכער האָבן זיי זיך געפרייט מיך ווידער צו זען, אָבער ווי ווייט האָט עס זיי געטון, דאָס זייער האָפנונג, אַז כאָטש איינעם פון אונדז איז געלונגען זיך צו רעטן — די האָפנונג האָט אַנטוישט.

נאָך עטלעכע טעג רו אין דער היים איז געקומען די צייט זיך צו פאַרשרייבן אין אַרבייטס־אַמט און ווערן אַ "פראָדוקטיווער עלעמענט" פאַר דער דייטשער ווירטשאַפט. דאָס פאַרשרייבן זיך איז געמאַכט געוואָרן דורכן "יודנראַט" וואָס האָט ערלעדיקט אַלע פאָרמאַליטעטן. דער "יודנראַט" איז באַשטאַנען פון משה קנעבלבאַרט, יאָסקע פאַס, חנן שערץ און פרוי ראַדולניק (אַ פאַמיליע וואָס איז געקומען אין קריג). סעקרעטאַרן איז געווען שרה ביבער. דער "יודנראַט" אין שטעטל האָט זיך באַמיט און געטון וואָס מעגליך צו פאַרגרינגערן די נויט און ביז צום ביטערן סוף איז עס אים ווי עס איז געלונגען. זיי האָבן איבערגעקויפט די רוצחים און באַצאָלט אויסלייז־געלט פאַר יעדן ייד וואָס מען האָט געכאַפט ביי אַן "עבירה" — און פאַר יעדע "עבירה" וואָס אַ ייד האָט געטון איז אים "געקומען" טויט־שטראָף.

מנוולים און רוצחים האָבן נישט געפעלט. די ערשטע מיוחסים זענען געווען די געסטאַפאָ קאָמאַנדאַטור אין קראַסנאַ און יאַסלאַ צו וועלכע ברעזיוו איז געווען אונטערלעגן — און די באַנדע פלעגט מאַכן אָפטע "פריינטשאַפטס־באַזוכן" אין שטעטל און דער "יודנראַט" האָט זיי געמוזט באַזאָרגן מיט שטיוול פון די בעסטע לעדער וואָס איז נישט געווען צום באַקומען; מען האָט זיי אָנגעשטאָפט מיט טיי, קאַווע, טואַלעט־זייף פון דער בעסטער קוואַליטעט, שאַרפע געטרענק — אַלץ פון פאַר דער קריג פראָדוקציע. אין ספעציעלע פאַלן האָבן זיי באַקומען ביזשוטעריע, גאָלדענע זייגערס און רינגען. נאָך די געסטאַפאָ איז געקומען די אָרטיקע זשאַנדאַרמעריע, וועלכע איז באַשטאַנען פון "פאָלקס־דויטשען" — דאָס זענען געווען פוילישע קאָלאַבאָראַטאָרן, פון די מערב געביטן, וואו צווישן דער באַפעלקערונג, האָבן פאַר דער קריג, זיך געפונען פיל דייטשן און די אָרטיקע פאָלאַקן האָבן גערעדט עטליכע דייטשע ווערטער און אין געוויסע פאַלן איז גענוג געווען צו קענען אפילו עטליכע יידישע ווערטער.

נאָכדעם ווי זיי האָבן פאַראַטן זייער פאָלק, האָבן זיי באַקומען די רעכט זיך אָנצושליסן צו דער דייטשער "הערן־ראַסע", וואָס איז געוואָרן אויסגעשעפט אין דעם זיך פאַרציענדן קריג, און מען האָט געברויכט ערגענצן די רייען. אויסער די אויבן דערמאָנטע באַנדיטן, האָט דער "יודנראַט" געמוזט געבן שוחד, אויך דעם אַרבייטס־אַמט דירעקטאָר און זיינע געהילפן וואָס אין זייערע הענט איז געלעגן דער גורל פון הונדערטער יידישע יונגעלייט. מען האָט אויך געמוזט "אָנפילן דעם זאַק" פון פאַרשידענע דורכרייזענדע אָפיצירן וואָס דער רוח האָט זיי אָנגעטראָגן אין שטעטל יעדע פאָר טעג, און זיי האָבן געווילדעוועט און גערויבט וואָס ס'איז זיי אונטער דער האַנט געקומען. אויך די פוילישע פאָליציי האָט באַקומען איר חלק.

ס'איז נישט לייכט געווען דעם יודענראַט אויסצוקומען מיט די ווילדע חיות, וואָס פלעגן אָנקומען, שיכורע ווי די חזירים, אַרויסגעצויגן געלאַדענע רעוואָלווערן צו די יידן, וועלכע האָבן געוואוסט אַז די בעסטיעס קענען גאַנץ לייכט דריקן אויפן צינגל און אַזוי אַמוזירנדיק זיך, דערמאָרדן כלאחר־יד עטלעכע יידן. אַ וואונדער ווי די יידן האָבן עס אויסגעהאַלטן און ווייטער געקענט מיטמאַכן דעם געפערליכן שפיל.

אַ פאַקט איז, אַז אין דער גאַנצער צייט ווען מיר זענען נישט געווען אין דער היים און די באַדינגונגען אין שטעטל האָבן זיך דערווייל גערופן "נאָרמאַלע" — איז געווען בלויז איין קרבן — העניעק קאָרנפעלד הי"ד, דער יונגסטער זון פון אברהמאַלע קאָרנפעלד. העניעק האָט געהערט צו די לינקע קרייזן און ווייזט אויס אַז זיין נאָמען האָט פיגורירט אויף דער ליסטע פון דער פוילישער געהיים־פאָליציי, וועלכע פלעגט נאָכפאָלגן די סימפאַטיקער פון די לינקע אין פוילן

פאַרן קריג. ס׳קען אויך זיין, אַז איינער פון די פּוילישע פּאָליציי האָט אים געמסרט. יעדנפאַלס מיט צוויי אַזעלכע ״מעלות״: אַ ייד און אַ לינקער, איז זיין אורטייל געווען באַשטימט. העניעק איז פאַרשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ (דאַן האָט מען ס׳ערשטע מאָל געהערט דעם נאָמען), און נאָך איינִיקע וואָכן איז אָנגעקומען אַן־אָפיציעלע מעלדונג, אַז ער איז געשטאָרבן פון אַ לונגען אָנצינדונג — די באַקאַנטע נאַצישע שיטה, אין דער צייט ווען די רציחות זענען נאָך געווען אינדיווידועלע.

כדאי צו דערמאַנען איינעם פון די אַנטלאָפענע קיין רוסלאַנד וואָס איז נאָך דער דייטשער אָקופּאַציע פון לעמבערג, צוריקגעקומען אַהיים און דערציילט אַ גרויליכע געשיכטע, וואָס האָט מיט אים פּאַסירט. דאָס איז געווען מענדל שיינבאַך הי״ד, דער זון פון ר׳ דודל שיינבאַך ז״ל. די רוסן האָבן אים געכאַפּט אין 1939 בעתן אַריבערגיין די גרעניץ ביים סאָן און היות ווי ער איז געווין מינדעריעריק (15 יאָר אַלט) האָבן זיי אים נישט אַריבערגעפירט קיין סיביר נאָר אים געלאָזט אין די ״בריגיטקי״ תפיסה אין לעמבערג. ווען די דייטשן זענען געשטאַנען ביי די טויערן פון לעמבערג האָט די נ.ק.וו.ד. פאַרן עוואַקוּאירן די שטאָט, אַרויסגענומען אַלע אַרעסטאַנטן, אין תפיסה־הויף און מיט אויטאָמאַטיש געווער זיי אויסגעמאָרדעט. די טויטע קערפּער זענען געבליבן ליגן אין אַ בלוט־טייך אין הויף. צוויי מענטשן, וואָס זענען געפאַלן און צוגעדעקט געוואָרן דורך די טויטע — זענען געבליבן לעבן, איינער פון זיי איז געווען מענדל. ס׳איז באַצייכנסווערט דאָס טעטיקע פּאָליטישע קעגנער, אָדער ״פּאָליטישע פאַרברעכער״, לויט דער סאָוויעטישער טערמינאָלאָגיע, האָט מען נישט געהאַלטן אין לעמבערגער תפיסה, אַזעלכע זענען באַלד אַריבערגעפירט געוואָרן אין די גרויסע סיבירער לאַגערן. די דערמאָרדעטע אין לעמבערגער תפיסה הויף זענען געווען ציוניסטישע עסקנים, געוועזענע קליינע פּוילישע באַאַמטע, גאַסן פאַרקויפער, פּליטים אָן אַן־אויפהאַלטס ערלויבעניש א. ד. גל.

☆

דאָס אַריינטרעטן פון די פאַראייניקטע שטאַטן אין קריג געגן דייטשלאַנד, האָט באַפרייט די נאַציס פון יעדע באַגרעניצונג פון רעכנען זיך מיט וועלכן ס׳איז נייטראַלן פאַקטאָר, און יידיש לעבן איז געוואָרן פולשטענדיק הפקר. די פאַרבאָטן און גזירות האָבן זיך געשיט איינס נאָך אַנדערן. ס׳איז פאַרבאָטן געוואָרן צו פאַרלאָזן דעם תחום פון די יידישע געסלעך, מען האָט נישט געטאָרט שעכטן קיין בהמות אָדער עופות. יידן איז נישט ערלויבט געווען צו קויפן קיין פלייש, אָדער האַלטן עופות. מען האָט נישט געטאָרט קויפן קיין מילך, באַקן ברויט, אָדער קויפן מעל, אויסער דער אָפיציעלער צוטיילונג פון די ראַציעס.

בכדי זיך צו שאַפן אַ באַגריף, ווי גרויס די צוטיילונג פון לעבנס־מיטל איז געווען, וועל איך בלויז באַצייכענען אַז די וועכנטליכע ברויט־ראַציע וואָס מיר האָבן באַקומען האָט אונדז געקלעקט בלויז אויף איין מאָלצייט. פאַר יידן איז פאַרבאָטן געוואָרן צו פאָרן מיט דער באַן, אפילו מען האָט געהאַט אַ דערלויבעניש אַריבערצוגיין אויף אַ צווייט אָרט.

כדי צו ״פאַראיינפאַכן״ די אַלע פאַרבאָטן — האָט מען פאַר אַלע אַרויפגעלייגט אַן־איינהייטלעכע שטראָף: ט ו י ט! די בתי תפילה האָט מען פארוואַנדלט אין מאַגאַזינען און פאַרבאָטן צו דאַווענען. יידן האָבן זיך איינגעשטעלט, געדאַוונט גאַנץ פרי און האָבן לייכט אַרומגעוויקלט אויף דער האַנט די רצועות פון די תפילין, עס זאָלן נישט בלייבן קיין סימנים. יידישע קינדער זענען אַרויסגעטריבן געוואָרן פון דער שולע און די חדרים זענען ליקווידירט געוואָרן. פון אָנפאַנג האָט דער יודנראַט נאָך געפּרואווט אָרגאַניזירן האַלב אָפיציעלע לעקציעס פאר די קינדער דורך חייקע זיילער הי״ד.

דער געוועזענער העברעאישער לערער, אליעזר טייכער הי״ד, דער מאַן פון גליקל בראַף, וועלכער איז פאַר דער קריג צוריקגיקומען מיט זיין פאמיליע, פון דייטשלאַנד — פלעגט צונויפזאַמלען קינדער ״אונטערן באַרג״ און זיי געבן העברעאישע לעקציעס. נאָכדעם ווי די רעפּרעסיעס האָבן זיך געשטאַרקט, האָט זיך דאָס אַלץ אויפגעהערט. יידישע קינדער זענען געבליבן אָן שום מעגליכקייט צו לערנען. עלטערן, דערוואקסענע ברידער און שוועסטער, האָבן געלערנט די יונגערע, שרייבן און לייענען, חומש, א. ז. וו.

די קינדער זענען אַרומגעגאַנגען מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ ווי פאַרוויאַנעטע בלומען. זיי האָבן געפילט וואָס עס דערוואַרט זיי.

צוויי קליינע קינדער זענען געווען אין מיין נאָענטע פאַמיליע, ביי מיין קוזינע אסתר (קרייטשטיין) און איר מאַן הערשל פינקאס. — אברהמאַלע — פיר יאָר אַלט און יאָסאַלע, 6 יאָר אַלט, זיסע באחנטע יידישע קינדער. ס׳האַרץ איז מיר געוואָרן פאַרשניטן ווען כ׳האָב געקלערט וועגן זייער גורל, נישט האָבנדיק קיין שום מעגליכקייט זיי צו ראַטעווען.

הערשל האָט געשיקט יאָסאַלען צו מיר זיך ״פאַרהערן״ אין חומש וואָס דער פאָטער האָט מיט אים געלערנט. ס׳קינד האָט געלערנט ספר בראשית, פרשת נח, איבערן מבול. אַלץ וואָס ער האָט געלערנט האָט ער געדענקט פון אויסנווייניק. — ביז וואַנען האָסטו געלערנט, יוסאַלע? — האָב איך אים געפרעגט. ״ביז צו להחיות״ — צו בלייבן לעבן״ (שניים מכל, יבואו אליך — להחיות) האָט ער מיר געענטפערט. די טרערן האָבן מיך געשטיקט. — ווייסט, יוסאַלע, איך בין עלטער פון דיר, און איך האַלט אויך איצט ביי דער זעלבע פרשה ״להחיות — צו בלייבן לעבן״...

איך ווייס — האָט דאָס קינד געענטפערט מיט אַ טרויעריקן שמייכל — אָבער איך מיין בלויז דעם פסוק אין חומש... וואָס האָט דאָס פיצל קינד געוואוסט אין זיין ״בראשית״? נישט צו ״להחיות״ איז ער צוגעקומען, נאָר צו די ווייטערדיקע פסוקים, צו ״ויגוע״ און ״וימח״ — צו אונטערגאַנג און אָפּמעקונג. דער שרעקליכער בלוט מבול האָט אים מיטגעשלעפּט צוזאַמען מיט אַלע יידישע קינדער, וואָס האָבן זיך געפונען ביי די ווילדע רוצחים ימ״ש.

☆

אין יאַנואַר 1942 איז צוגעקומען אַ נייע גזירה: יידן האָבן געמוזט צושטעלן צו דער פּאָליציי יעדעס שטיקל פוטער וואָס האָט זיך געפונען אין זייער באַזיץ. די דייטשע סאָלדאַטן זענען געפּרוּווירן געוואָרן אויפן רוסישן פראָנט און זייער "אויסשטייער" איז אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף די יידן מיט דעם געוועהנליכער צוגאָבע: "ביי וועלכן ייד מען וועט געפינען אַ שטיקל פוטער, אפילו איין סענטימעטער — וועט גלייך דערשאָסן ווערן. אַלטע פרויען ציטערנדיק פאַר קעלט, האָבן אַראָפּגענומען פון זיך די שעפּסענע פעלצלעך און זיי געבּרענגט אויף דער פּאָליציי. די שטריימלעך, וואָס מען האָט נישט גענוצט, האָט מען אין געהיים פאַרבּרענט אָדער באַגראָבן כדי זיי נישט איבערצוגעבן אין די רשעימס הענט.

אין פעברואַר בין איך צוזאַמען מיט נאָך עטליכע יידן אַרעסטירט געוואָרן. עטליכע בחורים וואָס אויך זיי האָט מען געזוכט, זענען אין דער צייט געוואויער געוואָרן דערפון, און עס איז זיי געלונגען זיך אויסצובאַהאַלטן. דאָס איז געוועזן אַ פּריוואַטע איניציאַטיוו פון די אָרטיקע זשאַנדאַרמעריע כדי אומצוברענגען עטליכע יידן. דער "יודענראַט", וואָס איז אַלאַרמירט געוואָרן דורך די פאַמיליעס פון די אַרעסטירטע, האָט אָנגעהויבן זיך משתדל צו זיין ביים געסטאַפּאָ אין קראָסנאָ, וועלכע זענען צוערשט גוט "אָנגעשטאָפּט" געוואָרן מיט מתנות. אין צווישנצייט האָט מען אַריינגעפירט צו אונדז אין תפיסה־קאַמער אַ ייד פון איינעם פון די שכנותדיקע דערפער, וועלכן מען האָט געכאַפּט ווייל ער האָט פאַרלאָזט זיין וואוין־אָרט אָן אַ דערלויבעניש. דער ייד איז אַרומגעגאַנגען איבער דער צעלע שרעקליך פאַרצווייפלט — וואָס וועט זיין מיט אים? איך האָב אים געטרייסט ווי ווייט מעגליך. איך האָב באמת געגלויבט, אַז מען וועט אונדז אַלע באַפרייען. נאָך פיל אָנשטרענגונגען איז געלונגען צו באַפרייען אַלע אַרעסטירטע, אויסער דעם דאָרפס־ייד, וואָס דער "יודנראַט" האָט בכלל איבער אים נישט געוואוסט.

אין דער זעלבער צייט איז צוריקגעקומען פון מזרח גאַליציע דער יונגסטער זון פון צדוק טאַג — מיכאל הי"ד און ער איז גלייך אַרעסטירט געוואָרן. צומאָרגנס זענען ביידע, מיכאל און דער דאָרפס־ייד דערשאָסן געוואָרן אין וואַלד דורך די זשאַנדאַרמעריע מערדער.

דער תליה שטריק איז פאַרוואָרפן געוואָרן אויף די יידנס העלדזער, די פאַרניכטונג האָט זיך דערנענטערט און די בלוט־דורשטיקע רוצחים האָבן שוין נישט געהאַט קיין געדולד צו וואַרטן, און זיי האָבן געזוכט קרבנות.

מיין פאָטער הי"ד, פלעגט יעדן אין דער פרי, נאָך אין דער פינצטער אַרויסגיין, ווי זיין שטייגער, קיין סטאַראַ־וויעש, אַ דאָרף וואָס איז אייגנטליך אַ פאָרשטאָט פון ברעזיוו, ברענגען מילך, אויף פּרנסה. אין אַ געוויסן טאָג איז ער צוריקגעקומען זייער שפּעט, ווייס ווי די וואַנט און אינגאַנצן געציטערט. ווען ער האָט זיך אַביסל באַרואיקט האָט ער דערציילט וואָס עס האָט מיט אים פּאַסירט: ער איז אַרויס גאַנץ פרי, ווי תמיד און פון דער ווייטנס האָט ער געזעהן אין דער פינצטער צוויי "יידן" וועלכע ער האָט "דערקענט" לויטן ווייסן באַנד אויפן אַרבל. צוערשט האָט ער געדענקט צו וואַרטן ביז זיי וועלן זיך דערנענטערן, כדי צו זאָגן "גוט מאָרגן", אָבער דערנאָך האָט זיך אים אויסגעדאַכט אַז עס איז צו שפּעט און ער האָט באַשלאָסן צו גיין זיין וועג. צוריקצוועגס האָט ער באַמערקט אַ הייפל מענטשן. צוויי טויטע קערפּער פון דערמאָרדעטע יידן זענען געלעגן אויפן וועג אין אַ קאַלוזשע בלוט, און ביי זיי זענען געשטאַנען צוויי זשאַנדאַרמען, ווי אויך חנן שערץ פון "יודענראַט", וועלכן מען האָט געשיקט רופן, ער זאָל זיך פאַרנעמען מיט די דערמאָרדעטע יידן. די קרבנות זענען געוועזן יוסאַלע מאַן הי"ד, וועלכער האָט ווי מיין פאָטער, זיך געלאָזט גיין קיין סטאַראַ־וויעש און דער צווייטער איז געוועזן משה קופליק הי"ד, יהושע קופליקס זון. זייער הויז איז געשטאַנען ביים וועג ממש און ווי נאָר משה האָט געעפנט די טיר און געשטאַנען אויף דער שוועל, איז ער גלייך דערשאָסן געוואָרן.

די "יידן" וואָס מיין טאַטע האָט געזאָלט זיי זאָגן "גוט מאָרגן" זענען געוועזן די צוויי מערדער וואָס האָבן אָנגעטון ווייסע בענדער כדי זיי זאָלן אויסזען פון דער ווייטנס ווי יידן און אַזוי האָבן זיי געלויערט אויף די קרבנות. דערזעענדיק מיין פאָטער, צוריקקומען פון דאָרף, זענען די רוצחים גלייך צוגעשפּרונגען צו אים מיט די אויסגעשטרעקטע רעוואָלווערן. חנן שערץ האָט מיט מסירת נפש ממש זיך געשטעלט צווישן זיי און מיין פאָטער, און געבעטן אים צורו לאָזן, צוזאָגנדיק זיי פאַרשידענע מתנות. מיט גרויס מי איז אים געלונגען אָפּצוראַטעווען מיין פאָטער, פון זייערע נעגל, און אַזוי אַרום איז אונדז באַשערט געוועזן נאָך עטליכע חדשים זיין מיט אים צוזאַמען.

דער לעצטער אַקט פאַרן פאַרניכטן ס'שטעטל, איז געוועזן דער באַפעל, אַז אַלע יידן פון די אַרומיקע דערפער, מוזן פאַרלאָזן זייערע וואוין ערטער און אַריבערגיין אין שטעטל. די מערדער האָבן אָנגעהויבן צו קאָנצענטרירן די קרבנות אויף איין פלאַץ, ס'זאָל זיי לייכטער זיין צו פאַרניכטן.

די אומגליקליכע יידן האָבן איבערגעלאָזט זייער האָב און גוטס, זייערע היימען און זענען אָנגעקומען קיין ברעזיוו מיט טאָרבעס אויפן רוקן — און זענען אויפגענומען געוואָרן דורך זייערע ברידער צו טיילן מיט זיי דעם באַפאַרשטייענדן גורל.

אין יולי 1942, זענען עטלעכע צענדליק בחורים געשיקט געוואָרן אויף צוואַנגס־אַרבעט אין די נאַפט־גרובן אין גראַבאָווניצע און אין דעם טאַרטאַק (זעג) אין יאַשליסק (ברעזיווער געגנט) און כאָטש זיי זענען נישט געוועזן באַגייסטערט צו פאַרלאָזן די היים, איז אָבער געשטיגן זייער זאָרג און אַרויסגערופן ביי זיי אַ שווער פאָרגעפיל, ווען מען האָט נאָך עטליכע טעג שפּעטער, זיי צוריקגעשיקט פון דאָרט. אַלע האָבן געפילט אַז ס'אומגליק דערנענטערט זיך. ענדע יולי איז געקומען אַ באַפעל, אַז אַלע יונגעלייט אין אַרבייטסעלטער מוזן זיך שטעלן דעם 2־טן אויגוסט, 8 אין דער פרי, געפּאַקט מיט רוק־זעק און אין זיי אַביסל וועש און צוויי ברויט. אַלטע לייט, פרויען און קינדער זענען געוועזן "באַפרייט" פון דער גזירה.

זונטיק אין דער פרי אין דער באַשטימטער צייט, האָבן זיך צוגעשטעלט אַלע יוגנטליכע אין רינג־פּלאַץ אויסגע־שטעלט אין רייען מיט די פּעקלעך אויף די פּלייצעס, און ביי זיי די "יודנראַט" מיטגלידער, וואָס זענען געקומען זיי באַגלייטן ביז צום קליינעם פּאַרק, וואו לאַסט־מאַשינען האָבן געוואַרט אויף זיי. מיט מיין מוטער הי"ד האָב איך זיך נישט געזעגנט.

דאָ מוז איך קודם דערציילן עפּעס פון דער משפחה טראַ־דיציע. מיר האָבן געהאַט אין דער משפחה, מיט אייניקע דורות צוריק, אַ באָבע מיטן נאָמען טויבע. די באָבע טויבע מיט איר מאַן האָבן געוואוינט אין דאָרף יאַטשמיר און דאָרטן געהאַט אַ פאלוואַרק מיט אַ גרויסער ווירטשאַפט. די באָבע איז געווען אַ גרויסע "בעלת צדקה" און זי פלעגט ברענגען גאַנצע וועגענער מיט פּראָדוקטן אין שטעטל אַריין צו פאַר־טיילן צווישן נויט באַדערפטיקע.

אין אַ געוויסן יאָר איז געווען אַ טרוקעניש, ס'האָט כמעט נישט גערעגנט און אויף די פעלדער איז נישט געווען קיין גערעטעניש. די באָבע, אנשטאַט צו פאַרקלענערן די צאָל פּראָדוקטן, וואָס זי פלעגט פאַרטיילן, האָט זי זיי אהן שום חשבון — פאַרדאָפּלט און פאַרדרייפאַכט. איר מאַן האָט געזען, אַז זיי גייען ממש צו גרונט, און אַזוי ווי ער האָט נישט געקענט ביי איר פּויעלן זי זאָל זיך רעכנען מיט דער לאַגע, האָט ער זי גערופן צו אַ "דין תורה" צום צדיק ר' הירש פון רימאַנאוו ז"ל (דאָס איז געווען בערך אין די 40־גער יאָרן פון פאָריקן יאָר־הונדערט). דער רבי האָט געפרעגט די באָבע טויבע, פאַרוואָס זי צוטיילט מער וויפל זי קען זיך דערלויבן און ברענגט דערצו דאָס זיי וועלן זעלבסט פאַראָרימט ווערן. איר ענטפער איז געווען: איך זע, אַז דער רבונו של עולם כאַפּט (ביי איר) כאַפּ איך אויך...

נאָך דער דאָזיקער תשובה האָט דער רבי ר' הירש ז"ל געזאָגט אויף איר, אַז זי איז אַ גרויסע צדקת.

פאַר איר פטירה, האָט די באָבע באַפוילן, אַז אויב עמיצער פון אירע קינדער אָדער קינדס־קינדער וועט זיך געפינען אין אַ נויט — זאָל מען קומען אויף איר קבר און איר מודיע זיין, וועט זי זיך באַמיען צו העלפן. איר קבר איז געווען אויפן אַלטן שוין פאַרלאָזטן בית עלמין אין וואַלד, וואָס איז שוין צענדליקער יאָר נישט געווען גענוצט. מיין מוטער הי"ד איז געווען די איינציקע אין דער משפחה, וואָס האָט געוואוסט דאָס אָרט פון דעם קבר און זי האָט תמיד געהיטן די טראַדיציע און פלעגט גיין אַהין יעדעסמאָל ווען עמיצער פון דער משפחה איז געווען אין אַן־עת צרה.

אין דעם ביטערן זונטיג, איז די מאַמע אויפגעשטאַנען אין מיטן דער נאַכט און מיט פאַרשידענע אומוועגן זיך אַרויס־געלאָזט אין וואַלד כדי זיך צו דערשלאָגן צו דער באָבע טויבעס קבר. צו די מאַמע איז אַהין אָנגעקומען און אויב ס'איז איר געלונגען פון דאָרט צוריקצוקומען — דאָס וועל איך שוין קיינמאָל מער נישט וויסן.

כ'האָב זיך געזעגנט מיטן טאַטן און מיט די שוועסטער. ביים געזעגנען זיך פון די פאַמיליעס האָבן זיך געהערט פון יעדן הייז האַרצרייסענדע געוויינען; דאָס געקלאָגעריי איז דערגאַנגען עד לב השמים, אָבער ווייזט אויס, אַהין איז עס נישט אָנגעקומען...

אַלע האָבן געפילט, אַז מען געזעגנט זיך אויף אייביק, הגם מען האָט געדענקט אַז די צרות וואַרטן בלויז אויף די וועלכע פאַרלאָזן ס'שטעטל. מיר זענען געשטאַנען אין די רייען און אונדזערע בליקן האָבן געגלעט ס'לעצטע מאָל די הייזער און גאַסן, וואו מיר זענען טאָג טעגליך דורכגעגאַנגען, וואו מיר זענען אויפגעוואַקסן און פאַרברענגט אונדזערע קינדער יאָרן. אויף די שוועלן פון די הייזער זענען געשטאַנען פרויען, עלטערע יידן,יונגלעך און מיידלעך און זיך געריסן די האָר פון די קעפּ, זעענדיק ווי זייערע קינדער, מענער און פאָטערס ווערן אַוועקגעריסן פון זיי און אַוועקגעפירט צו אַן־אונבאַ־קאַנטן גורל, און קיין גוטס איז זיכער נישט צו דערוואַרטן. מיר האָבן מאַרשירט אין דער ריכטונג פון סטאַראָסטע, דאָרט זענען שוין געשטאַנען די מלאכי חבלה וואָס האָבן אונדז געשלאָגן מיט די שטעקנס איבער די קעפּ און געווילדעוועט: לאָס! לאָס! אַרויף אויף די אויטאָס. אין דער לעצטער מינוט האָבן זיי פון דער גרופּע אַרויסגענומען בעלי מלאכה און פאַכלייט און זיי צוריקגעשיקט אַהיים.

שווער צו וויסן אויב דאָס איבערלאָזן די פאַכלייט אין דער היים איז געווען אַ "טריק", כדי מען זאָל גלויבן אַז די געבליבענע וועלן קענען פארטזעצן זייער "נאָרמאַל" לעבן, אָדער, אויב די מיליטערישע מאַכט אָדער אַנדערע ווירט־שאַפטליכע פאַקטאָרן האָבן געפּלאַנט די פאַכלייט אויסצו־נוצן און די זאַך איז שוין מער נישט צושטאַנד געקומען.

מיין יונגערער ברודער הירשל הי"ד, וואָס איז געשטאַנען נעבן מיר, מיט דעם רוק־זאַק אויף די פּלייצעס — איז פּלוצים צוגעגאַנגען צו אַ פּאָליציאַנט און אים איבערצייגט, אַז ער איז אייגנטליך אַ פאַכמאַן (ער האָט געלערנט טישלעריי) און דער האָט "באַוויליקט" אים צו באַפרייען. הירשל האָט מיר געוואָרפן זיינע ברויט־לאַבנס און איז צוריק אַהיים. איך האָב מיך געפרייט דאָס כאָטש ער איז "ניצול" געוואָרן.

די אויטאָס זענען געפאָרן אין דער ריכטונג פון יאַשניצע. בעת די נסיעה זענען פיר בחורים אַראָפּגעשפּרונגען פון די אויטאָס: שלמה וועבער, דעם רבס זון, אברהם זאַלץ, וואָלף לויפער און אברהם וואלקער. מיר אַלע האָבן זיי מקנא געווען, דאָס זיי זענען צוריק אַהיים און האָבן זיך געוואונדערט אויף זייער מוט. אויסער זיי האָט קיינער נישט געפּרואווט מער שפּרינגען, נאָכן דערווייטערן זיך פון שטעטל — די שטימונג איז געווען אַ פאַטאַליסטישע: ס'איז סיי ווי סיי מער נישטאָ קיין אויסזיכט זיך צו רעטן. מיר זענען אָנגעקומען צו דער באַן־סטאַציע אין איוואָניטש (אַ קור אָרט ביי רימאַנאָוו) דאָרט האָט אויף אונדז געוואַרט אַ לאַסט־צוג. מען האָט אונדז אויפגעלאָדנט ווי בהמות און מיט קלעפּ, אונדז אַריינ־געפּאַקט צו 150 מענטשן אין צוויי הערמעטיש פאַרשלאָ־סענע און שטרענג באַוואַכטע וואַגאָנען. געדאַנקען איבער דעם וואָס עס שטייט אונדז פאָר — האָבן אונדז נישט באַ־שעפטיקט. מיר האָבן געהאַט וויכטיקערע דאגות: ווי אַזוי צו כאַפּן דעם אָטעם. מיר זענען געשטאַנען מיט אָפענע מיילער צוזאַמענגעדריקט און געפּרואווט כאַפּן אַ טראָפּן

לופט. די ענגשאַפט און די היץ זענען געווען אונערטרעגליך. קיינער האָט נישט געגלויבט, אַז מיר וועלן עס קענען אויסהאַלטן. עס זענען געווען פאַלן פון היסטעריע, אָבער די מיינסטע זענען געווען ביי די קלאָרע געדאַנקען און אין די הערצער האָט נאָך געטליעט אַ פונק פון האָפענונג אַז מיר וועלן נאָך אַרויס פון דעם גיהנום. ענדליך מיט די לעצטע כוחות זענען מיר אָנגעקומען קיין פראקאצים־פלאשוב ביי קראקע אין אַ לאַגער מיט הילצערנע באַראַקן, וועלכע זענען נאָך נישט געווען באַדעקט מיט דעכער. טויט־מידע און פאַרשמאַכטע, זענען מיר אַוועקגעפאַלן אויף דער בריק מיט די רוק־זעק צוקאָפּנס. ביינאַכט האָט גערעגנט און מיר זענען אינגאַנצן נאַס געוואָרן. קיינער האָט נישט צוגעמאַכט קיין אויג. פיר אַ זייגער אין דער פרי האָט מען אָנגעצונדן די ליכט, אונדז אויפגעוועקט צום אַפּעל און באַפוילן זיך צוצוגרייטן צו דער אַרבעט. מיר האָבן באַקומען אַ טעפּל וואַרעם וואַסער און אַרויס אויף דער בוי־שטעלע צו דער אַרבעט.

אַ דייטשע בוי־געזעלשאַפט, "יאזעף קלאָג" פון רעגענסבורג האָט פארלייגט אַ נייע באַן־ליניע אין דער געגנט און צו דעם צוועק האָט זי באַקומען צוגעטיילט הונדערטער יידן־שקלאַפן וואָס האָבן געמאַכט אומזיסט די אַרבעט. בולדאָזערס האָבן געגראָבן די ערד און זי אויפגעלאָדנט אויף לארעטן, וואָס אַ קליינער לאקאמאָטיוו האָט זיי געפירט אויף אייזערנע גלייזן. אונדזער אַרבעט איז געווען אויסצושפּרייטן ס'מאַטעריאַל און אויסגלייכן דעם באָדן, אויפהויבן די אייזערנע רעלסן, זיי איבערשיבן און שיטן ס'מאַטעריאל פאָראויס. די פאַראַנטוואָרטליכע פאַר דעם פּראָיעקט זענען געווען דייטשע אינזשיניערן און טעכניקער. די אויפזיכט איז געווען אין פּוילישע הענט. מיר האָבן נישט געקענט די אַרבעט, דערשראָקענע און צומישטע האָבן מיר געפּרואווט פאַרשטיין וואָס מיר דאַרפן מאַכן — אָבער מען האָט עס אונדז נישט דערמעגליכט. קלעפּ מיט שפּאַדן האָבן זיך געשיט אויף אונדזערע קעפּ און די מלאכי־חבלה זענען אַרומגעלאָפן ווי די ווילדע הינט, געשריגן און געליאַרעמט כדי אונדז צוצוטומלען און צוברעכן — מיר האָבן געזען דערין איין ציל — אונדז אויסצוענדיקן. מיר האָבן זיך נאָך דאַן נישט אויסגעקענט אויף דער דייטשער לאַגער "ווײסנשאַפט", און מיר האָבן נאָך נישט געוואוסט צו אונטערשיידן צווישן אַרבעטס־לאַגער און פאַרניכטונגס־לאַגער, צווישן טויט־קלעפּ און טויט דורך קלעפּ.

כ'וויל דאָ דערמאָנען צום גוטן אַ בחור מיטן נאָמען עזרא, פון בייטש (ליידער גידענק איך נישט זיין פאַמיליע נאָמען), איינער פון 3 ברידער, וועלכע זענען געבערנגט געוואָרן צוויי וואָכן פאַר אונדז און האָט שוין געהאַט אַ סטאַזש אין לאַגער. דער בחור האָט זיך אַוועקגעשטעלט נעבן מיר און ווען די אויפזעער האָבן זיך אביסל דערווייטערט — האָט ער מיר געוויזן ווי צו מאַכן די אַרבעט, מיך דערמוטיקט ווי ווייט מעגליך און איבערצייגט, אַז מיט אנשטרענגונג וועל איך זיין אומשטאַנד די אַרבעט אויסצופירן. מען מוז זיין וואַכזאַם — האָט ער מיך געלערנט — אַרומקוקן זיך וואו די געפאַר לויערט.

דער ערשטער אַרבעטס טאָג האָט זיך סוף סוף געענדיקט. אויסגעמאַטערטע און געשלאָגענע זענען מיר צוריק אין לאַגער. ביינאַכט האָבן מיר זיך דערמאַנט אין דער היים. מיר האָבן זיך אַוועקגעזעצט שרייבן בריוו (דאַן איז עס נאָך מעגליך געווען). אייניקע פון די וועלכע האָבן געשריבן דעם ערשטן טאָג האָבן נאָך באַוויזן צו באַקומען תשובה פון דער היים. פאַרשטייט זיך, אַז אויסער אַ לעבנס־צייכן האָבן די בריוו נישט אַנטהאַלטן קיין שום פּרטים, דען מען האָט נישט געקענט דערציילן איינער דעם אַנדערן, וואָס מען לעבט איבער.

נאָך צוויי טעג זיין אין לאַגער האָט משה פייגנבוים הי"ד, באַשלאָסן זיך דורכשמוגלען דורך די פּוילישע און דייטשע וואַך פּאָסטנס און צוריקגיין אַהיים צופוס, מיט טרעמפּ פון פּויערישע וועגן — ווי עס וועט זיך אים איינגעבן. ער האָט איבערגעלאָזט אין דער היים אַ פרוי מיט אַ פּיצל קינד פון עטליכע וואָכן און ער האָט נישט געקענט אויסהאַלטן אין לאַגער. ער האָט אַראָפּגענומען דעם אָרים באַנד, מען זאָל אים נישט דערקענען אַלס ייד, און זיך געלאָזט אין וועג. קיינער ווייסט נישט, אויב עס איז אים געלונגען דורכצופירן זיין פּלאַן און ער האָט נאָך באַוויזן צו זעהן זיינע נאָנטע און גיין מיט זיי צוזאַמען צום טויט, אָדער מען האָט אים געכאַפּט אויפן וועג.

עטליכע טעג שפּעטער האָט זיך אַרויסגעלאָזט נאָך אים בונעק זיילער הי"ד, אויפן זעלבן אופן. אַ וואָך נאָך זיין אַוועקגיין איז בונעק צוריקגעקומען מיט דער ביטערער בשורה, וועגן דער פאַרניכטונג פון אַלע געבליבענע יידן אין שטעטל. ער האָט דערציילט, אַז מיטוואָך איז ער אָנגעקומען ביז צו דער פאָרשטאָט און אַריין צו אַ באַקאַנטן פּאָליאַק, דאָרט האָט ער געהערט, אַז מאָנטיק דעם 10־טן אוגוסט 1942 זענען אַלע אַלטע לייט, קראַנקע און פרויען מיט קינדער אַוועקגעפירט געוואָרן אין וואַלד וואו עס איז געווען צוגעגרייט אַ גרויסער גרוב און דאָרט זענען אַלע דערשאָסן געוואָרן. די יונגע זענען צוערשט אַוועקגעפירט געוואָרן "קיין מזרח" — אין דעם פאַרניכטונגס לאַגער בעלזשיץ. די פאַרניכטונג פון די יידן אין שטעטל ווערט געשילדערט דורך דער פּוילישער פרוי זופיאַ וואָויטשיק אין דעם בוך "600 יאָר בזשאזאוו":

"דעם 24־טן יוני האָבן די דייטשן אַרויסגעטריבן די יידן פון די דערפער אין שטאָט אַריין.

דעם 8־טן אויגוסט האָט מען אין וואַלד אויסגעגראָבן אַ ריזיקן גרוב, וואָס אַלע האָבן זיך געקענט פאָרשטעלן פאַר וועלכן צוועק. דערנאָך האָבן זיי באַפוילן אַלע יידן זיך צו שטעלן אויפן סטאַדיאָן. אייניקע האָבן נאָך באַהאַלטן זייערע לעצטע ווערט זאַכן ביי פּאָליאַקן, אַנדערע האָבן זיך געזעגנט מיט זייערע שכנים.

די נאַכט צווישן דעם 9־טן און 10־טן אוגוסט איז געווען פאַר די יידן אַ נאַכט פון שרעק און פאַרצווייפלונג וואָס איז אונבאשרייבאר. אויסגעמאַטערטע און דערשראָקענע זענען די יידן געזעסן ביי צאַנקענדיקע ליכטלעך געוויינט און געקלאָגט. אַלע האָבן אויסגעזען ווי געשפּענסטער.

דאָס איז געווען אַ "יום הדין". הערצער פון יידישע מאַמעס זענען צעריסן געוואָרן קוקנדיק אויף זייערע קינדער, וואָס האָבן נישט פאַרשטאַנען וואָס עס דערוואַרט זיי. אין דער פרי, אנגעלאדנט מיט פעקלעך, ווייסע ווי שניי מיט האָר וואָס זענען גראָ געווארן איבער נאַכט, זענען זיי אַרויס אָן אַ וואָרט צום סטאַדיאָן. אַלטע פרויען, קינדער, קראנקע און אינוואַלידן. זיי האָבן זיך אונטערגעגעבן דעם שרעקליכן גורל מיט פאַטאַליזם. אַ צווייטע סיבה צו זייער פאַסיוויטעט איז געווען דאָס די יונגע מענער וואָס וואָלטן אפשר געקענט זיך ווידערשטעלן אין די שרעקליכע מינוטן — זענען צוערשט אוועקגעפירט געוואָרן "צו אַרבעט" אין די פאַרניכטונגס לאַגערן.

אין דער צווישנצייט האָבן די ס. ס. באַנדיטן אין די שטאלהעלמען, גרייט צו מאָרד, גענומען צוטיילן די פאַרזאַמלטע אין גרופן לויט געשלעכט און עלטער און דערנאָך מיט לאַסטאויטאָס זיי געפירט, טייל אין וואַלד און טייל אין דער ריכטונג פון סטארה־וויעש.

אויף ברעטער וואָס זיי האָבן אַוועקגעלייגט אויפן גרוב אין וואלד האָבן זיי געשאָסן די אַלטע לייט אָדער דערשטאָכן מיט באַגנעטן. די קינדער האָבן זיי ערמאָרדעט מיט אייזערנע שטאַנגען. אין דעם אָנגעפילטן גרוב האָבן געצאַפּלט די קערפּער פון די פאַרוואונדעטע. צום סוף האָט די ערד אַלע צוגעדעקט און באַפרייט די אומגליקליכע פון שרעק, ליידן און הונגער, וואָס איז געווען זייער גורל.

30 מערדער, זענען צוריק אין שטאָט, און באַדעקטע מיט בלוט געגאַנגען טרונקן, צו פייערן זייער זיג... די עדות פון מאָרד וואָס זיינס גלייכן איז נאָך נישט געווען אין דער מענטשליכער געשיכטע — זענען נישט געווען אומשטאַנד צו שילדערן דעם גרויל".

דאָס ארט אין וואַלד וועט דערציילן אויף אייביק, וועגן דער שרעקליכער שחיטה פון מענטשן, וואָס האָט פּאַסירט אין 20־טן יאָרהונדערט דורך ווילדע חיות פון אַ מטורפדיקן טיראַן.

☆

די אַלע פרטים האָבן מיר, פאַרשטייט זיך, נישט געוואוסט. אָבער טראָץ דעם וואָס מיר זענען נישט געווען אומשטאַנד זיך פאָרצושטעלן די גרויל־טאַטן, האָבן מיר דאָך געוואוסט וועגן דעם גרויסן אומגליק וואָס האָט געטראָפן אונדזערע משפחות. כ׳וועל נישט פרואוון שילדערן וואָס עס האָט זיך געטון אין דעם דאָזיקן אָוונט ווען בונעק האָט געברענגט די ביטערע ידיעה אין לאַגער. מיר זענען אַלע אויף איינמאָל פאַריתומט געוואָרן. אונדזערע טייערע זענען אויף אַ בעסטיאַלישן אופן דערמאָרדעט געוואָרן. אונדזערע היימען זענען חרוב געוואָרן. מיר זענען געבליבן אליין אין די הענט פון אכזריותדיקע רוצחים, וועלכע גרייטן אויך אונדז צו דעם זעלבן גורל. אפשר מאַכן אַן־ענדע צו דעם ביטערן לעבן אהן האָפענונג און אהן אויסזיכט?

מיר האָבן זיך צוזאמענגעדרוקט ווי אַ סטאַדע שעפסן, וואָס וועלף רינגלען זיי אַרום פון אַלע זייטן. קיינער האָט נישט געפונען קיין טרייסט וואָרט. מיר האָבן זיך אַוועקגעלייגט אויף די ברעטער און די נאַכט האָט זיך געצויגן אהן אַ סוף. יעדער פון אונדז האָט געפרואווט אַריינטראַכטן וועגן אומגליק וואָס האָט פּאַסירט און קיינער איז נישט פעאיק געווען עס צו באַנעמען. ביטערע געוויינען האָבן זיך געהערט פון אַלע זייטן — ביז מען האָט ענדליך דערהערט דעם געשריי: אויפשטיין! די שווערע אַרבעט האָט אונדז פאַרגרינגערט די טעג, אָבער אין די נעכט זענען מיר אויפגעגעסן געוואָרן פון פאַרצווייפלונג.

מאיר באנק, וועלכער איז געווען צוזאַמען מיט אונדז אין לאַגער, האָט באַקומען אַ בריוו פון זיין ברודער, חיים, וואָס האָט זיך נאָך דאַן געפונען אין געטאָ פשעמישל. ער האָט אים געשריבן דאָס אַ באַקאַנטער פּוילישער באַן־אַרבייטער האָט אים געברענגט אַ פּאָסט־קאַרטל, וואָס זאָל געווען זיין אַרויסגעוואָרפן פון אַ וואַגאָן אויף דער סטאַציע. דאָס קאַרטל איז געווען געשריבן אין פּויליש, דורך זייער יונגערע שוועסטער סאַלטשע (שרה) און דער אינהאַלט איז געווען פּאלגענדער:

"יוסעק (דער יונגסטער ברודער) און איך זענען צוזאַמען מיט דער מאַמען און מומע. עס געפינען זיך מיט אונדז אויך מענטשן פון רימאַנאוו און נאך ערטער אויסער ברעזיוו. ווייזט אויס, אַז מען פירט אונדז "קיין מזרח" (זיי זענען געפירט געוואָרן אין פאַרניכטונגס־לאַגער — בעלזשיץ). כ׳ווייס נישט ווי לאַנג די רייזע וועט דויערן. זאָרג נישט, נאָכדעם ווי מיר וועלן אָנקומען אויפן פּלאַץ, וועלן מיר דיר באַלד שרייבן".

דיין שוועסטער סאלטשע

ווי עס איז צו זען האָט מען זיי אַרויסגעפירט פאַר דער פּאַרניכטונגס אַקציע, און זיי האָבן נאָך געהאָפט. מיר האָבן זיך שוין נישט געמאַכט קיין אילוזיעס וועגן דעם גורל פון די אויסגעזידלטע.

☆

אין אַ געוויסן טאָג האָב איך ביי דער אַרבעט אויסגעלענקט דעם לינקן אָרים. די אויפזעער האָבן געטענהט אַז איך מאַך אַן־אָנשטעל און וויל זיך נאָר אַרויסדרייען פון דער אַרבעט. לויט דער דאָזיקער "דיאַגנאָזע" האָט מען מיך "געהיילט": מיט מכות־רצח. נאָך דעם ווי כ׳בין דורכגעגאַנגען שבעה מדורי גיהנום, בין איך ענדלעך געשיקט געוואָרן אין שפיטאָל, אין קראקאָווער געטאָ. דאָס געטאָ, וואָס האָט זיך געפונען אין דער פארשטאָט פאדגורש, איז געווען קליין און איינגעשרומפּן נאָך די פילע "אַקציעס" וואָס זענען דאָרט פאָרגעקומען. ס׳זענען דאָרט געבליבן אינגאַנצן עטליכע טויזנט נפשות, און עס איז געווען געטיילט אויף צוויי טיילן: A און B. אין געטאָ A האָבן זיך געפונען בלויז פּראָדוקטיווע און נוצלעכע עלעמענטן פאַר די דייטשן. אין דעם קליינעם געטאָ B האָבן זיך געפונען מענטשן אהן אַ בעשטימטע באַשעפטיקונג, איבערגעבליבענע וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ביי די פאַרשידענע אַקציעס.

אין דעם קליינעם שפּיטאָל אין געטאָ, האָבן זיך געפונען דאָקטוירים פון די באַרימטסטע אין לאַנד. טייל זענען דאָרט

באַשעפּטיקט געווען אַלס סאַניטאַרן, און קראַנקען שוועסטער. אין דעם שפּיטאָל האָט מען מיר צוריקגעשטעלט די אויסגעלענקטע האַנט און רעקאָמענדירט מיך צו באַפרייען פון דער אַרבעט אויף 7 טעג.

איידער איך ענדיק דאָס קאַפּיטל פּראַקאַטשים־פּלאַשאָוו וויל איך דערמאָנען איינעם פון די בחורים פון שטעטל — אַ בעל תשובה אין פולן זין פון וואָרט, וועלכער האָט זיך געפּייניקט אָן אויפהער אויף זיינע מעשים. דאָס איז געווען — יעקב וואָלפמאַן. עטליכע יאָר פאַרן קריגס־אויסברוך, איז יאַנקל עולה געווען קיין ארץ ישראל, און איז אין אַ קורצער צייט אַרום צוריקגעקומען, טענהנדיק, אַז די באַדינגונגען אין לאַנד זענען פאַר אים צו שווער איבערצוטראָגן. זיין לייכטזיניקער שריט, האָט אים נישט געגעבן קיין רו אין לאַגער, און ער האָט אויסגעדרוקט זיין שווערע חרטה יעדן טאָג, מיט דעם וואָס ער האָט באַרעכטיקט אויף זיך אַלץ וואָס ער לייד און גייט אַדורך. מיך, פלעגט ער טרייסטן ביי יעדן שמועס, און האָט מיר צוגעגעבן מוט, ווייטער זיך צו ראַנגלען: ״דו ביסט נאָך יינג — פלעגט ער מיר זאָגן — דו וועסט דאָס אַלץ דורכהאַלטן און וועסט נאָך זוכה זיין צו קומען קיין ארץ ישראל״. איך וועל עס נישט דערלעבן. איך בין עס נישט ווערט, ווייל איך בין דאָרט געווען און צוריקגעקומען. אין דער אכזריותדיקער זעלבסט־פּייניקונג, האָט ער געזען די איינציקע כפּרה פאַר זיינע זינד. הי״ד.

☆

דער זומער איז אַדורך, ס׳איז אָנגעקומען דער הערבסט מיט די רעגנס און בלאָטעס. אויך דער ווינטער מיט פראָסט און שניי איז אָנגעקומען. קיין ענדערונג האָט זיך נישט געזען אויפן האָריזאָנט. ווי לאַנג וועלן מיר קענען אויסהאַלטן? וויפל צייט האָבן זיי אונדז צוגעטיילט נאָך צו לעבן?

אין פעברואַר 1943 האָבן מיר ענדליך געהערט וועגן אַ באַדייטענדע ענדערונג אויפן פראָנט. די דייטשע מפּלה אין סטאַלינגראַד (וועגן ראָמעלס מפּלה אין אַפריקע, האָבן מיר כמעט ווי נישט געהערט און מיר האָבן אויך נישט געקענט אָפּשאַצן די באַדייטונג דערפון). צופיל זיך פרייען האָבן מיר נישט געקענט. די רוצחים האָבן אויסגעלאָזט זייער כעס אויף אונדז, און אויסגעקליבן עטליכע קרבנות, וואָס זענען דערשאָסן געוואָרן אין שטח פון לאַגער, כדי זיך נוקם צו זיין פאַר זייער מפּלה. טייל פון די קרבנות זענען איבערגעגעבן געוואָרן דורך די אַרבייטס־אויפזעער דאָס זיי זענען שוואַכע אַרבייטער, אַנדערע זענען אַרויסגענומען געוואָרן דורך די רוצחים אַליין. צווישן די קרבנות פון ״סטאַלינגראַדער פראָנט״, זענען געווען צוויי שטעטישע: שמאי זעליג און איטשאַלע גאָלדפישער (קאָפּל צוויקס אייניקל) הי״ד.

דער וועג פון סטאַלינגראַד ביז פּלאַשאָוו איז געווען זעהר ווייט און אונדזערע אויסזיכטן זענען נישט געווען קיין גרויסע. עטליכע בחורים פון אונדז זענען אַריבערגעגאַנגען אין געטאָ B — דער וועג איז געווען פאַרהעלטנמעסיג לייכט. לייכט. אין געטאָ האָט דאָס לעבן אויסגעזען ווי ״נאָרמאַל״. נאָך די ערשטע זענען מיטגעקומען יעדעסמאָל אַנדערע און אַלע האָבן דאָרט געפונען גענוג עסן. אויך איך בין אַהין אַריבערגעגאַנגען, געפונען אַרבעט אין אַ רעסטאָראַן און געגעסן צו דער זעט. כ׳האָב נישט געזען קיין אונטערשיד צווישן די אויסזיכטן אין געטאָ, ביזן לאַגער — דער טויט האָט געוואַרט דאָ און דאָרט. מיר זענען געווען אין געטאָ ביי 20 שטעטישע בחורים און זיך געהאַלטן צוזאַמען. די איבריקע זענען געבליבן אין לאַגער מיט דער האָפנונג, דאָס אַלס נוצלעכע אַרבייטער זענען זייערע שאַנסן צו בלייבן לעבן גרעסערע.

אין מערץ 1943 איז געקומען די רייע פון געטאָ קראָקע. צוויי טעג האָבן די דייטשן אַרומגערינגלט ביידע געטאָס. די מענטשן פון געטאָ A האָבן זיי אַריבערגעפירט אין אַ לאַגער נישט, ווייט, אויף דער יעראָזאָלימסקי גאַס, אַהין זענען נאָכדעם אויך אַריבערגעפירט געוואָרן די מענטשן פון פּלאַשאָוו און פּראַקאַטשים. געטאָ B איז פאַרשלאָסן געוואָרן. נאָכדעם האָט זיך אָנגעהויבן די אַקציע. געסטאַפּאָ, פּאָליציי און ס. ס. סאָלדאַטן זענען אַריין אין געטאָ נישטערנדיק פון הויז צו הויז, קאָנטראָלירט אויב אַלע זענען אַרויס פון דאָרט. קראַנקע און אַלטע לייט זענען געשטעלט געוואָרן אין דער זייט. די אַקציע האָט דורכגעפירט דער געסטאַפּאָ שעף געט. הויך און דאַר, מיט אַ בלאַס געזיכט און באַגילדעטע ברילן אויף דער נאָז האָט ער אויסגעזען ווי אַ גלח אָדער מאַנאַך. עס וואָלט קיינער זיך נישט געקענט פאָרשטעלן, אַז אונטער דעם אויסזען פון אַן־אינטעלעקטואל, געפינט זיך אַזאַ מאַסן מערדער און סאַדיסט. אגב, דער דאָזיקער געט, איז נאָך דער קריגס ענדע, אַריינגעפאַלן אין פּוילישע הענט און איז אויפגעהאַנגען געוואָרן. פאַר די טויזנטער קרבנות וואָס ער האָט אויסגעמאָרדעט איז עס נישט געווען קיין טרייסט, אָבער נאָך גוט וואָס ער איז נישט געמשפּט געוואָרן דורך ריכטער פון זיין פאָלק וועלכע זענען באַרימט מיט זייער ״באַרימהערציקייט״. זיי וואָלטן אים באַשטימט באַפרייט צוליב געזונטהייטס סיבות (ער האָט נעבעך געהאַט אַ בלאַס געזיכט) ווי זיי האָבן עס געטון מיט טויזנטער אַנדערע רוצחים פון זיין סאָרט.

אַ בילד, אַ כמעט סורעאַליסטיש שטייט מיר פאַר די אויגן, פון די אַקציע אין קראָקאווער געטאָ, אַ בילד, וואָס כ׳קען נישט פאַרגעסן: אַן־אַלטע פרוי איז אַרויסגעשלעפּט געוואָרן מיט ווילדער אכזריות פון איר הויז און זי איז אַראָפּ פון זינען און נישט באַגריפן, וואָס עס פּאַסירט. זי האָט גענומען דיסקוטירן מיט די באַנדיטן און זיי געפּרואווט געבן צו פאַרשטיין אַז זי מוז צוריקגיין אין שטוב, ווייל די מילך וואָס זי האָט געלאָזט אויפן פייער וועט נאָך אויסלויפן...

די בעסטיעס האָבן זיך אַמוזירט דערמיט אַ היבשע צייט און איינער דעם אַנדערן דערציילט דעם ״וויץ״ און זיך געקייקלט פאַר געלעכטער. די אומגליקליכע האָט מיט וואַנזיניקע אויגן געקוקט אויף זיי פאַרוואונדערט, און נישט פאַרשטאַנען וואָס איז דאָ צו לאַכן...

דער פאַל וואָס איז פאָרגעקומען פאַר אונדזערע אויגן איז, אפשר טאַקע, צוליב זיין כלומרשטע ״טריוויאַלקייט״ — געווען ווי אַ שוועבאַלע וואָס מען צינד אָן אין דער פינצטער כדי צו זען וואו מען געפינט זיך, און אויף אַ ווײַלע דערזעט

מען אַלץ אין דער ריכטיקער פּערספּעקטיוו — אַזוי האָט זיך אין דעם דאָזיקן בילד אָפּגעשפּיגלט אונדזער גאַנץ פינצטער לעבן און האָט פאַר אונדז אילוסטרירט דעם גרויל צושטאַנד אין וועלכן מיר האָבן זיך געפונען. די ווירקליכקייט איז געווען אונאויספאַסבאַר, און אונדזערע חושים וואָס זענען געוואָרן אָפּגעטעמפּט דורך די ליידן אין יסורים, זענען נישט געווען אומשטאַנד צו רעאַגירן אויף אַ נאָרמאַלן מענטשליכן אופן.

כ׳האָב אָנגעהויבן צוריקצוגיין אין געדאַנג איבער אַלץ וואָס כ׳בין דורכגעגאַנגען, פון דער שטופּע ווען מיר זענען געוואָרן אויס מענטשן און מען האָט אַראָפּגעקייקלט אונדזער לעבן אין דעם תהום אין וועלכן מיר געפינען זיך איצט. ס׳איז מיר אַדורך אַ געדאַנק אַז די אומגליקליכע פרוי, איז אפשר די איינציקע וואָס איז געבליבן ״נאָרמאַל״ אין דעם טייוולאַנישן וואַנזין אַרום אונדז.

מיר האָבן זיך געפּרואווט האַלטן צוזאַמען אַלע שטעטישע אין די מאָמענטן, וואָס האָבן אונדז אויסגעוויזן צו זיין די לעצטע פון אונדזער לעבן. עס האָט אונדז אַלע באַהערשט איין געדאַנק: אָט זענען מיר אַלע יעצט אין דעם צושטאַנד ווי אונדזערע נאָנטע האָבן זיך געפונען אין אוגוסט מיט אַ יאָר צוריק, ווען מיר זענען דערביי נישט געווען.

וואָס עס האָט פּאַסירט מיט די אַלטע און קראַנקע (קינדער זענען כמעט ווי נישט געווען) — ווייס איך נישט. עס האָבן זיך געהערט בלויז איינצלנע שאָסן. אונדז האָט מען אַרויסגעפירט ווען זיי זענען נאָך געשטאַנען אין דער זייט. מעגליך אַז מען האָט זיי נישט דערמאָרדעט אויפן פּלאַץ — ס׳האָט זיך אפשר פאַר די מערדער פּשוט נישט געלוינט אין דער נאָנטקייט פון אוישוויץ מיט אַזאַ פּערפעקטן פאַרניכטונגס אַפּאַראַט.

אונדז די יונגע מענטשן האָט מען אויפגעלאָדנט אויף לאַסט־אויטאָס און יעדער אויטאָ איז געווען באַוואַכט דורך שומרים מיט אויטאָמאַטיש געווער. צווישן די אויטאָס זענען געפאָרן סאָלדאַטן אויף מאָטאָציקלען מיט מאַשין־געווער. עמיצער איז אַראָפּגעשפּרונגען פון אויטאָ און אָנגעהויבן לויפן אויפן פעלד. מען האָט געהערט שיסן פון מאַשין־געווער. ווייזט אויס אַז מען האָט אים געטראָפן. עטליכע באַנדיטן זענען אַראָפּגעשפּרונגען פון אויטאָ אים צו כאַפּן.

פאָרנדיק האָבן מיר אָנגעהויבן איבערצולייגן די זאַך אפשר אויך פּרובירן שפּרינגען, אָבער מיר זענען געקומען צום באַשלוס, דאָס אפילו ווען עס וועט אונדז געלונגען, און די קוילן וועלן אונדז נישט טרעפן, האָבן מיר נישט מער וואו צו גיין און קיינער וועט אונדז נישט העלפן, די דאָזיקע פאָרם פון זעלבסטמאָרד האָט אונדז נישט באַזונדערס געלאָקט און מיר האָבן געהאָפט אַז די ברירה וועט נאָך בלייבן אין דער צוקונפט.

אויפן וועג האָבן אָנגעהויבן ערשיינען שילדן וואָס האָבן געוויזן אויף דער ריכטונג ״אוישוויץ״.

— ״קיין אוישוויץ — × ק״מ״ און ס׳איז אונדז קלאָר געוואָרן וואוהין מען פירט אונדז.

מיר זענען אָנגעקומען. מען האָט אונדז אַריינגעוואָרפן אין דעם טייוול־געווירבל. ווילדע געשרייען, קלעפּ — מיר זענען אַדורך די סעלעקציע פון מענגעלע און זיינע געהילפן.

בערל שניצלער הי״ד איז באַלד אָפּגעטיילט געוואָרן פון אונדז. אין דעם מאָמענט האָט קיינער נישט געוואוסט די באַדייטונג דערפון. מען האָט אונדז אַריינגעפירט אין בירקענאו לאַגער, דאָרט זענען מיר אַדורך דעם שרעקליכן שאָק, זערזעענדיק פון דער נאָנט דעם פאַרניכטונגס־אַפּאַראַט.

מיר האָבן דערפילט דאָס שוידערליכע אומגליק אין זייז פולן פאַרנעם.

דער אָנבליק פון די ברענענדע קרעמאַטאָריומס האָט ווי אַ בליץ אין אונדז געשלאָגן, פּאַראַליזירט אונדזערע חושים און אונדז וואַנזיניק געמאַכט.

נאָכדעם ווי די טויערן זענען אונטער אונדז פאַרהאַקט געוואָרן, האָט אונדז דער אשמדאי שוין געהאַלטן פעסט געקלעמט אין זיינע לאַפּעס און ער האָט זיך מער נישט גענויטיקט אין קיין מאַסקירונגס מיטלען.

☆

דער שרייבער דינור — ק. צעטניק, וועלכער איז ערשינען אַלס עדות אין דעם אייכמאַן פּראָצעס, האָט אָנגעהויבן, ווי באַוואוסט, זיין עדות זאָגן מיטן פּרואוון אויפקלערן פאַר די ריכטער, וואָס עס איז אַזוינס געווען די ״פּלאַנעטע אוישוויץ״. ער האָט געפּרואווט צוריקערן מיטן געדאַנק און מיט די געפילן צו דעם וואָס ער האָט דעמלט אַדורכגעלעבט און דאַן איז ער אַוועקגעפאַלן אַ פאַרחלשטער און מען האָט אים אַרויסגעטראָגן פון געריכטס־זאַל.

איך וועל נישט צוריקערן אין זכרון צו דעם גרויזאַמען גיהנום. איך גלויב נישט, אַז דאָס איז מעגליך צו טון און נישט זעליש און גייסטיק געשעדיקט ווערן. איך וועל זיך באַגרעניצן בלויז אויף אייניקע פאַקטן און דאָס אויך בקיצור. יעדעסמאָל ווען מיר זענען אַראָפּגעפאַלן אויף אַ נידריקערע שטופּע און עס האָט זיך אונדז אויסגעדאַכט, אַז מיר געפינען זיך שוין אין אַ מצב וואָס ערגער קען שוין נישט זיין — האָבן מיר דערזען אַז עס געפינען זיך שטאַפּלען פון צרות, ערגערע פון די פריערדיקע, און דער תהום פון יסודים און ליידן האָט נישט קיין דנא.

מען האָט אונדז אַריינגעטריבן אין אַ ריזיקן באַראַק און העפטלינגע זענען געקומען אונדז ״מקבל פנים״ זיין. אין זייערע געשטרייפטע קליידער און משונהדיקע מיצן אויף די קעפּ האָבן די מענטשן אונדז אויסגעוויזן ממש ווי באַשעפענישן פון אַן־אַנדערן פּלאַנעט. זיי האָבן טאַקע אויסגעזען פּורימדיק, אָבער אַ פאַרקערטער פּורים, אַ פּורים וואָס המן האָט געפייערט זיין נצחון איבער אונדז.

עס האָבן זיך אָנגעהויבן די געשרייען און דראָאונגען: אויסטון זיך! צוזאַמענלייגן די קליידער! אָפּגעבן ס׳געלט און ווערט זאַכן! ווער עס לאָזט זיך עפּעס איבער פון דעם, וועט גלייך דערשאָסן ווערן! און שטילערהייט האָבן זיי צוגעגעבן: איר וועט באַקומען קליידער ווי מיר און געשיקט ווערן צו אַרבעט.

נאָכדעם ווי מיר האָבן זיך „אויסגעפּוצט״ אין די בגדים

וואָס מען האָט אונדז צוגעוואָרפן, האָט זיך אָנגעפאַנגען די קאָסמעטישע באַהאַנדלונג: אָפּשערן דעם קאָפּ און אָפּראַזירן אַלע האָר פון קערפּער. מיט אַ ספּעציעלער נאָדל האָט מען אונדז אויסטאַטואירט אויף די אָרעמס דעם נומער וואָס מיר האָבן באַקומען. מען האָט אונדז געגעבן אַ נייע אידענטיטעט. נישט מער קיין נאָמען, קיין פאַמיליען נאָמען — מיר זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ נומער. מיין נומער — 108200 האָב איך שנעל געמוזט לערנען פון אויסנווייניק. לויט דעם נומער האָט מען מיך גערופן צו דער אַרבעט, צום אַפּעל. אומעטום האָט מען זיך געווענדעט צו אונדז לויטן נומער (די סעריע 108000 איז געווען פון געטאָ קראָקע — יעדער טראַנספּאָרט האָט געהאַט זיין סעריע). נאָכן באַקומען די "בירגערשאַפט" האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין פערדשטאַלן וועלכע זענען באַשטימט געוואָרן אַלס אונדזער קוואַרטיר.

פאַרנאַכט, ווען מיר זענען אַרויס אייניקע טריט פון דעם בלאָק — האָבן מיר געזען אַרום זיך אין אַלע זייטן אויסגעדאַרטע טויט־בלאַסע מענטשן דרייען זיך אַרום און זוכן עסנוואַרג. שיריים, שאָלן פון קאַרטאָפל, פסולת — אַלץ זענען זיי געווען גרייט איינצושלינגען. שטענדיק אויסגעהונגערט און אויב עס איז זיי געלונגען אַמאָל אָנצופילן דעם מאָגן מיט עסן זענען זיי קיינמאָל נישט זאַט געוואָרן, ווייל אַלע רעזערוון אין זייער קערפּער זענען אויסגעטרוקנט געוואָרן. צענדליקער האָבן זיי זיך אַרומגעשלייכט מיט אַ לעפל אין האַנט און ווי די בינען זענען זיי באַפאַלן די אויסגעליידיקטע קעסלען פון זופּ, איידער מען האָט זיי צוריקגעטראָגן אין קוך, פּרואוונדיק אָפּקראַצן פאַרטרוקנטע שיריים פון זופּ.

פאַר יעדן בלאָק זענען געזעסן אָנגעשפּאַרט ביי דער וואַנט מענטשן אין אַ גסיסה צושטאַנד, וועלכע זענען אַרויסגעטראָגן געוואָרן פון באַראַק דורך דער "שטובן דינסט" — און זענען באַלד אויסגעגאַנגען. טויטערהייט האָבן זיי זיך נאָך באַטייליקט אין אַפּעל און זייערע טויטע קערפּערס האָבן ערגענצט די נויטיקע צאָל העפטלינגע — די צאָל האָט געמוזט שטימען!

☆

צוויי אָפיציעלע שפּראַכן האָבן געהערשט אין אוישוויץ: פּויליש און יידיש. די דייטשע העפטלינגע האָבן פאַרנומען די בעסטע "פּאָסטנס" אין לאַגער אַלס אָנגעהעריקע צום הערן־פאָלק, וואָס הגם זיי האָבן געזינדיקט האָט מען זיי דאָך באַפאָרצוגט איבער אַנדערע. זיי זענען געווען "בלאָק עלטעסטע" "קאַפּאָס", סעקרעטאַרן א.ז.וו. ס'צווייטע אָרט נאָך די דייטשן זענען די פּאָליאַקן, וועלכע, צוליב זייער גרויסער צאָל אין לאַגער, האָבן זיי גענאָסן פון פאַרשידענע קליינע פאַרלייכטערונגען וואָס האָבן אין יענע באַדינגונגען, געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג.

נאָך אונדזער טראַנספּאָרט פון געטאָ קראָקע, זענען געברענגט געוואָרן קיין אוישוויץ די גריכישע יידן, הויפּטזעכליך פון סאַלאָניקי; די נומערן וואָס זיי האָבן באַקומען זענען געווען פון דער סעריע 109000. די אָרימע, וועלכע האָבן נישט פאַרשטאַנען דייטש אָדער פּויליש, האָבן נישט רעאַגירט ווען מען האָט אויסגערופן זייערע נומערן און האָבן אַלס צולאָג צו די געוויינליכע צרות אין לאַגער, באַקומען אַ באַזונדערע פּאָרציע קלעפּ, דערפאַר ווייל זיי ענטפערן נישט, ווען מען רופט זיי. אויך פאַר אונדז איז שווער געווען זיך צו פאַרשטענדיקן מיט די גריכישע בחורים, ווייל מיר האָבן נישט פאַרשטאַנען זייער שפּראַך.

פון די וועלכע האָבן גערעדט העברעאיש, האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז די נאַציס האָבן מיט זייערע נעגל דערגרייכט אין יעדן ווינקל פון אייראָפּא, וואו עס האָט זיך געפונען אַ יידישע קהילה, לויט דעם באַקאַנטן סיסטעם: מערדערישער טעראָר, דראונגען, שקרים, איזאָלאַציע פון די קרבנות און קאָנצענטרירן זיי אין ספּעציעלע פּונקטן — האָבן די רוצחים פאָרטגעזעצט זייער אַרבעט סיסטעמאַטיש און גרינדלעך, און די קריגס באַדינגונגען האָבן גאָרנישט משפּיע געווען אויף זייער טעטיקייט.

☆

די ס.ס. באַנדיטן, וואָס זייער גאַנצע באַשעפטיקונג איז געווען מאָרד און רויב פון דעם פאַרמעגן פון זייערע קרבנות, פאַרמעגן וואָס איז איבערגעשיקט געוואָרן וואַגאָנען־ווייזע קיין דייטשלאַנד — האָבן אויסערדעם אויך געזאָרגט אָנצופילן זייערע אייגענע טאַשן, צו פרעסן און זויפן און זיך אַרויסדרייען פון פראָנט. כדי צו באַשעפטיקן וואָס מער פון זייערע לייט, האָבן זיי אויפגעשטעלט פאַרשידענע ווערק אַרום דעם לאַגער און פאַרדונגען פאַר באַצאָלט, זייערע יידישע שקלאַפן צו אַרבעטן אין די ווערק. אויסערדעם האָבן זיך אין דער סביבה געפונען פיל קוילן גראָבנס. די גאַנצע געגנט איז געווען אָנגעפילט מיט לאַגערן, וועלכע זענען געווען פיליאַלן פון אוישוויץ, און זענען געהיטן געוואָרן דורך הונדערטער באַוואָפנטע סאָלדאַטן מיט געשולטע הינט. הויכע וואַך טורמס האָבן געהערשט איבערן שטח, וואָס איז געווען אַרומגענומען מיט שטעכל דראט אָנגעלאָדן מיט עלעקטרישען שטראָם. טיף אויסגעגראָבענע און גוטמאַסקירטע פּאָזיציעס מיט שומרים באַוואָפנטע מיט מאַשין געווער, ווי אויך אונאויפהערליכע פּאַטראָלן — האָבן אוממעגליך געמאַכט ס'אַנטלויפן. די ווערק האָבן אויסגענוצט די אַרבייטס־קראַפט פון די אומגליקליכע ביז צו דער לעצטער מינוט. פון די אַרעסטירטע, וועלכע האָבן באַקומען הונגער פּאָרציעס עסן און געמוזט אַרבעטן עבודת הפרך — זענען אויסגעקוועטשט געוואָרן די לעצטע טראָפּנס כוח, ביז זיי זענען זיך צוזאַמענגעפאַלן און געוואָרן "מוזלמענער" און מער נישט געקענט ברענגען קיין נוצן, דאַן האָט מען זיי צוריקגעשיקט צו זייערע "געזעצליכע" אייגנטימער, אין הויפּט לאַגער אוישוויץ און דאָרט זענען זיי ערמאָרדעט געוואָרן. אונדז האָט מען פאַרשיקט צו דער אַרבעט אין די קוילן גראָבנס אין יאַווישאָוויץ. די גאַנצע גרופּע שטעטישע איז אַרויס צוזאַמען. מיר האָבן זיך ממש אַריינגעשטופּט אין טראַנספּאָרט כדי צו אַנטלויפן פון דעם קאַשמאַר בירקענאַו.

מיר האָבן געאַרבעט אין שיכטן אין די קוילן־גראָבנס אין דער טיף פון אייניקע הונדערט מעטער. יעדער פּוילישער

פּראָפעסיאָנעלער קוילן־גרעבער האָט באַקומען איין, אָדער צוויי, העפטלינגע געהילפן, צו אַרבעטן מיט אים. ס׳איז גע־וועזן שטרענג פאַרבאָטן צו פירן אַ שמועס מיט דעם קוילן גרעבער אָדער נעמען עפּעס פון אים.

אין דער שאַכט זענען געוועזן צוויי סאָרטן אַרבעט: גראָבן קוילן, און רעמאָנט אין דער גרובע. די רעמאָנט אַרבעט איז באַשטאַנען פון רייניקן און היטן די וועגן און צוגענג צו די גראַב־שטעלן, באַפעסטיקן דעם באַלקן מיט ברעטער און קלע־צער כדי די שטיינער זאָלן נישט אַרויפאַלן אויף די אַרבעי־טערס קעפּ, בויען נייע וועגן צו פירן די קוילן, לייגן גלייזן צו די טראַנספּאָרט־לאָרעס א. ז. וו.

היות ווי די רעמאָנט אַרבעט איז שווער צו קאָנטראָלירן, האָבן די גרובן־אַרבייטער זיך נישט צופיל אנגעשטרענגט און אויך זייערע יידישע געהילפן האָבן געקענט אָפּכאַפּן אַביסל דעם אָטעם. דאַגעגן די יעניקע וואָס זענען צוגעטיילט געוואָרן צו גראָבן די קוילן, האָבן געאַרבעט עבודת הפרך און זייערע שוואַכע כוחות האָבן זיך שנעל אויסגעלאָזט. אויף יעדן פּראָפעסיאָנעלן גרעבער איז אַרויפגעלייגט געוואָרן אַ נאָרמע קוילן, וואָס ער האָט געמוזט אויספירן צוזאַמען מיט זיין יידישן געהילף, און ער האָט געיאָגט דעם אויסגעהונ־גערטן העפטלינג ער זאָל זיך אנשטרענגען כדי דער קאָנ־טיגענט זאָל אויסגעפילט ווערן. די קוילן גרעבער האָבן באַ־קומען ספּעציעלע שפּייז־ראַציעס, כדי זיי זאָלן קענען אויספירן די שווערע אַרבעט. די העפטלינגע דאַגעגן, האָבן באַקומען הונגער־פּאַרציעס און האָבן נישט אויסגעהאַלטן ביי דער אַרבעט מער ווי צוויי־דריי מאָנאַטן. צו מיין מזל בין איך צוגעטיילט געוואָרן צו דער רעמאָנט־אַרבעט.

די אַרבעט אין דער גרובע איז אין דריי שיכטן. נישט איינ־מאָל נאָך אַ נאַכט־שיכט אין דעם פינצטערן גרובן, ווען מיר האָבן צוריקמאַרשירט אונטער אַ שווערער וואַך, אין לאַגער אַריין, אין דרויסן איז געוועזן אַ שיינער זומערדיקער פרי־מאָרגן, די זון האָט זיך נאָר וואָס באַוויזן אויפן הימל, האט מען באַגעגנט האַלב פאַרשלאָפענע מענטשן, פרי אויפגעשטאַנענע. זיי האָבן געוואָרפן אַ שנעלן בליק אין אונדזער זייט און אין איילעניש פאַרשוואונדן. וואָס איז אַדורך אין זייער האַרץ, אין דעם מאָמענט? אונדזערע געדאַנקען און געפילן בין איך נישט אומשטאַנד צו שילדערן.

פון ביידע זייטן וועג, בליענדע ביימער, פייגל פליען אַרום זיי און זעצן זיך אויף די צווייגן, גראָז אַרום. די שאַרפע ריחות פון די בליענדע געוויקסן האָבן פאַרנעפּלט די חושים און מאָמענטווייז האָט זיך מיר אויסגעדאַכט, אַז אָט גיי איך אַרויס פון דער רייע שפּרייט זיך אויס אויף דעם פייכטן גראָז, וואָס די מאָרגן־זון האָט נאָך נישט אינגאַנצן אויס־געטרוקנט די טוי־טראָפּנס און אָטעם איין דעם אראמאַט פון פרישן פעלד. די ווילדע געשרייען: לינקס! לינקס! האָבן מיך שנעל אויפגעוועקט פון חלום. צו וועל איך נאָך זוכה זיין צו אָטעמען פרישע און פרייע לופט?

נישט ווייניקער שווער צו דערטראָגן גייענדיק אין דער שאַכט, איז געוועזן ווען מיר האָבן דערפילט אין דער נאָז דעם רייצענדן געשמאַק פון פריש געבאַקן ברויט וואָס מען האָט ערשט אַרויסגענומען פון אויוון, אַ ריח וואָס איז געקומען פון אַ נאָנטער בעקעריי. דער הונגער, וואָס מיר האָבן גע־פּרואווט פאַרגעסן, מאַרשירנדיק אין שפּאַנונג און אין פּחד — האָט אָנגעהויבן ווידער צו פייניקן.

ווען כ׳האָב דערציילט דעם פּוילישן קוילן גרעבער, מיט וועלכן כ׳האָב געאַרבעט, דאָס מיר גייען פאַרביי אַ בעקעריי ביים וועג, בין איך דערשטוינט געוואָרן צו הערן פון אים, דאָס די דאָזיקע בעקעריי, געפינט זיך אייניקע ק״מ ווייט פון דער ליניע וועלכע מיר גייען אַ דורך. ערשט דאַן האָב איך פאַרשטאַנען ווי אַזוי וועלף זענען אומשטאַנד צו דער־שפּירן קילאָמעטער־ווייט, דעם ריח פון שאָף און זיי לענקען זיך לויט אים. דער הונגער פאַרשאַרפט עס אַזוי זייער חוש הריח.

✡

אין דער קוילן־מינע האָבן מיר געאָטעמט אַ שווערע לופט, אָבער זי איז כאָטש געוועזן פריי. אונדזערע שומרים זענען נישט אַרונטער אונטן. די הויפּט צרות האָבן אונדז געוואַרט נאָך דער אַרבעט. די קאַפּאָס אין לאַגער זענען געוועזן דייטשן, קרימינעלע פאַרברעכער און סאַדיסטן; זייערע ברויט געבער, די ס. ס. קאָמענדאַנטן, האָבן געוואוסט, אַז זיי האָבן זיך אויף וועמען צו פאַרלאָזן מיט פייניקן די יידישע העפטלינגע און האָבן זיי געגעבן פרייע הענט.

מיט דער צייט האָבן אָנגעהויבן פאַלן קרבנות. דער ערש־טער איז געוועזן יאשע זאַלץ הי״ד. בעת אַ פּלוצלינגע רעוויזיע נאָכן צוריקקומען פון דער קוילן מינע האָט מען ביי אים געפונען אַ שטיקל פון דער נאַצישער צייטונג אין קראָקע; מען האָט אים גלייך אַריינגענומען אין דער לאַגער קאָמענדאַנטור און מער האָבן מיר אים נישט געזען.

דער צווייטער קרבן איז געוועזן מאָניע פּידערער הי״ד. פאַרטאָג, מיט די ענדע פון דער נאַכט־שיכט, בעת מיר זענען אַרויף פונם גרובן און זיך געשטעלט צום אַפּעל, האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז מאָניע איז נישט אַרויף. די סיבה פון זיין פאַרשפּעטיקן האָבן מיר נישט געוואוסט. ווען מען האָט אים אַרויפגעבראַכט אַ בלוטיק־צעשלאָגענעם און אים צוגעשטעלט צו די צוריקקערנדע אין לאַגער, איז שוין געוועזן קלאָר אַז זיין גורל איז געחתמעט.

די רוצחים האָבן אים אַוועקגעשטעלט אין דער לעצטער רייע און דעם גאַנצן וועג מערדערלעך געשלאָגן. זיינע האַרצ־רייסענדע געשרייען האָבן זיך געטראָגן אַרום. נאָענט צום לאַגער האָבן מיר אים שוין מער נישט געהערט.

אין דעצעמבער 1943 האָב איך געהאַט אַן־אַרבעטס פאַר־פאַל — כ׳האָב צובראָכן דעם רעכטן פוס. מיר איז געוועזן קלאָר אַז דאָס איז מיין סוף. חברים זענען צוגעקומען צום פענצטער ביים בלאָק וואו כ׳בין געלעגן און זיך מיט מיר געזעגנט. איך בין צוריקגעשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ צו מיינע "בעלי בתים", די ס.ס. דאָרט האָט מען מיך אַריינגעגעבן אין "קראַנקן־בוי" — אין שפּיטאָל פון לאַגער, וואו דער גאַנצער מעדיצינישער סטאַף איז באַשטאַנען פון העפטלינגע. אַ פּויל־ישער כירורג פון קראָקע האָט מיר פאַרגיפּסירט דעם פוס און פאַרגעזאָגט, אַז נאָך אייניקע וואָכן וועל איך קענען גיין,

פאַרשטייט זיך, אַז אויב מען וועט עס מיר דערמעגליכן. דערווייל זענען אַריינגעטרעטן קאָפּליקאַציעס. נאָך עטליכע טעג איז דאָס געשווילעכץ אַראָפּ און דער פוס האָט זיך געוואַקלט אינם גיפּס. די געבראָכענע ביינער האָבן זיך נישט גוט צוזאַמענגעוואַקסן און כ'האָב געליטן פיל שמערצן. איך וועל דורכלאָזן די פּערזענליכע פּרטים, וואָס זענען אַ טעמאַ פאַר זיך.

יעדע וואָך איז פאָרגעקומען אַ סעלעקציע פון די קראַנקע און מען האָט אַרויסגענומען, די וואָס זייער געזונטהייטסצושטאַנד האָט זיך נישט גענוג שנעל פאַרבעסערט. אַ גרויסער טייל פון די קרבנות אין דעם "שפּיטאָל" זענען געווען יידישע יוגנטליכע איבער וועלכע מען האָט געמאַכט "וויסנשאַפטליכע" עקספּערימענטן פון פאַרשידענע טייוולאָנישע קאַסטעריזאַציע־סיסטעמען וואָס די נאַצישע דאָקטוירים האָבן דורכגעפירט. ביי די מיינסטע אָפּערירטע האָבן זיך די וואונדן נישט פאַרהיילט. עס האָט זיך אַנטוויקלט ביי זיי אַ גאַנגרענע און זיי האָבן אויסגעהויכט זייערע נשמות אין גרויס יסורים. אַנדערע קרבנות זענען געווען די אָפּגעשוואַכטע און אויסגעמאַטערטע פון די פאַרשידענע טראַנספּאָרטן, וועלכע מען האָט צוריקגעשיקט נאָכדעם ווי מען האָט זיי מער נישט געקענט אויסנוצן.

אין אַ געוויסן טאָג איז דערשינען לעבן מיר אין "קראַנקןבוי" איינער פון אונדזערע שטעטישע — וואַלצמאַן, דער איידעם פון אברהם מאיר־מענער הי"ד. וואַלצמאַן איז געווען אַ געזונטער הויכער מאַנספּערשוין, ער האָט געאַרבעט אין יאַווישאָוויץ ביי גראָבן די קוילן און איז געוואָרן אָפּגעשוואַכט אַזוי אַז ער האָט מער נישט געקענט אַרבייטן. מען האָט אים געשיקט קיין אוישוויץ אויף "ערהאָלונג" ווי די ציניש מערדער האָבן עס גערופן. איך האָב געזען פאַר זיך אַ שבר־כלי, וואָס האָט קוים גישלעפּט די פיס. איך האָב אים געשילדערט די אויסזיכטן אין דעם "שפּיטאָל" און עס איז מיר געלונגען אים צו איבערצייגן ער זאָל וואָס שנעלער אַרויס און מעלדן זיך צו דער אַרבעט. איך האָב נישט קיין אַנדערן אויסוועג — האָב איך אים געזאָגט — איך בין אַן אינוואַליד און מוז שלום מאַכן מיט מיין גורל. אָבער ביי דיר זענען אַלע איברים גאַנץ — און דו דאַרפסט נאָר זיך אנשטרענגען און פּרובירן נעמען אַ טשאַנס.

די אַרבעט אין אוישוויץ גופא איז באַשטאַנען הויפּטזעכלעך פון רעמאָנטן און סאַניטאַציע און איז געווען פיל לייכטער ווי אין דער קוילן־מינע. וואַלצמאַן האָט מיך געפאָלגט און געפּרואווט אַרבעטן עטליכע טעג, אָבער די כוחות האָבן זיך אים שנעל אויסגעלאָזט, ער איז צוריק אין "שפּיטאָל" און ביי דער נעכסטער סעלעקציע איז ער אומגעקומען. הי"ד.

נאָך אייניקע קרבנות פון די גרופּע שטעטישע אין אוישוויץ וויל איך דערמאנען: יששכר ביילים, ראובן שערץ, משה שערץ, ראובן אייזן הי"ד.

יעדער איינער און זיין גורל. כדי צו בלייבן לעבן אין אוישוויץ האָט מען זיך גענויטיקט אין אַ טעגליכער דאָזע נסים, ווי אַ טויכער וואָס לאָזט זיך אַרונטער אונטערן וואַסער נויטיקט זיך אין אַ באַלאָן־לופט וואָס אָהן אים קען ער נישט אָטעמען אפילו קיין מינוט. די וואָס זענען אומגעקומען — האָבן אויך געהאַט צו דערציילן איבער די נסים וואָס האָבן מיט זיי פּאַסירט יעדן טאָג, יעדע שעה — אין אַ געוויסן מאָמענט האָט זיך דער נסים באַלאָן אויסגעלאָזט און דאָס איז געווען דער סוף. פאַר די וואָס זענען געבליבן, האָט דער נסים קאָנטיגענט געגנוגט און זיי זענען געבליבן לעבן. ביז איך בין אַרויס פון שפּיטאָל מיט אַ געשוואָלענעם פוס — אויסצורעכענען די צאָל נסים וואָס כ'בין דורכגעגאַנגען — וואָלטן גיקענט פאַרנעמען גאַנצע ביכער. ס'איז מיר געלונגען, נישט אַזוי פּשוט, צו דערגרייכן אַ זיצענדע אַרבעט: כ'בין אַ גאַנצן ווינטער געזעסן ביי אַ וועג אויף אַ קופּע גרויסע שטיינער און מיט אַ האַמער זיי צוברעקלט אויף שטיקלעך, אַזוי אַרום האָב איך נישט צופיל אָנגעשטרענגט דעם פוס און ער האָט זיך לאַנגזאַם פאַרהיילט.

אין איינעם אַ זונטיג נאָכן אַפּעל ווען מיר זענען צוריק אין די באַראַקן האָב איך באַגעגנט חנינא העניג, בער העניגס זון, וועלכער איז אַוועק קיין פּאַריז אין אָנפאַנג פון די דרייסיקער יאָרן. ער איז פאַרשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ צוזאַמען מיט זיין עלטערן ברודער פּנחס, וועלכער איז געשטאָרבן אין לאַגער אויף טיפוס. (חנינא האָט אויסגעהאַלטן ביז ענדע קריג און נאָך דער באַפרייאונג איז ער געשטאָרבן, ווי פיל אַנדערע באַפרייטע וואָס די כוחות האָבן זיי מער נישט געדינט.

נאָך דעם ווי עס איז צושמעטערט געוואָרן די שלאַנג וואָס האָט אונדז געהאַלטן אונטער איר דרוק, האָט איר גיפט נאָך געווירקט אין די קערפּערס פון אירע קרבנות, און טויזנטער זענען דערנאָך אויסגעשטאָרבן).

☆

די באַפעלקערונג אין לאַגער איז באַשטאַנען פון פאַרשידענע נאַציאָנאַליטעטן און פאַרשידענע סאָרטן. יעדער העפטלינג האָט געטראָגן אויף זיין מלבוש ביים נומער — אַ דרייעק פון אַ פאַרב וואָס האָט באַצייכנט זיין "פאַרברעכן". די פאַרב פון די קרימינעלע העפטלינגע (וועלכע זענען געווען בלויז דייטשן, דען אַנדערע קרימינעלע אַרעסטאַנטן האָבן זיי שנעל ליקווידירט) — איז געווען — גרין. פּאָליטישע אַרעסטירטע, דערינטער אַלע פּאָלאַקן האָבן געטראָגן אַ רויטן דרייעק. די ציגיינער פאַר וועלכע די נאַציס האָבן באַשטימט אַן־ענליכן גורל ווי פאַר די יידן — זענען באַצייכנט געוואָרן מיט שוואַרצער פאַרב. יידן האָבן געטראָגן אויסער דעם רויטן דרייעק — נאָך אַ דרייעק אַ פאַרקערטן, פון געלער פאַרב און ביידע צוזאַמען האָבן געבילדעט אַ מגן דוד.

דער סטאַזש אין לאַגער האָט צוגעגעבן "ייחוס", לויט דער אָפּשאַצונג פון די אַרעסטירטע. אַ מאַן וואָס האָט אויסגעהאַלטן אַ לאַנגע צייט אין די לאַגער באַדינגונגען איז דורך זיי רעספּעקטירט געוואָרן. דעם סטאַזש האָט מען דערקענט לויטן נומער. די נומערן ביז 100,000 זענען אַלע געווען מיוחסים, עס איז געבליבן פון זיי בלויז אייניקע פּראָצענט פון די קלענערע נומערן — ביז 30,000 — זענען געבליבן איינצלנע. די "פּראָמינענטן" האָבן געאַרבעט ביי לייכטע אַרבעט און דאָרט

וויא ס'איז געוועזן מער עסן. די אַרבעטס פּאַרטיילונג איז געמאַכט געוואָרן דורך די קאַפּאָס לויט אַלגעמיינע אָנווייזונגען פון לאַגער־פירער.

צווישן די פאַרהאַפטעטע אין לאַגער האָט זיך געפונען אַ באַדייטענדע צאָל רוסישע געפאַנגענע, ווייזט אויס אַזעלכע וואָס האָבן געפּרואווט אַנטלויפן פון געפאַנגען לאַגער. די זענען געוועזן אַ ווילדער צובריקעוועטער עלעמענט אין לאַגער. זיי זענען געוועזן אָרגאַניזירט אין באַנדעס און זיי פלעגן גנבענען און צורויבן ביי די אַנדערע העפטלינגע זייערע ברויט פּאָרציעס און אויך די שיך. זייער אויפירונג אין לאַגער און זייער העזה איז געוועזן אַ פונקציע פון דער באַציאונג פון די דייטשן צו זיי, און איז געוועזן דיאַמעטראַל אַנדערש ווי פון די רוסישע סאָלדאַטן, וועלכע זענען גענומען געוואָרן אין געפאַנגענשאַפט בעת זייער גרויסע מפּלה פון אָנפאַנג קריג.

אויף די קעפּ פון די ערשטע געפאַנגענע האָט זיך אַראָפּגעלאָזט די גאַנצע צושמעטערענדע ברוטאַליטעט פון די נאַציס. נאָכדעם ווי זיי זענען אויסגעהונגערט געוואָרן במשך עטליכע טעג, האָט מען זיי מאַסענווייז ליקווידירט. די יידן זענען געצוואונגען געוואָרן זיי צו באַגראָבן אין מאַסן־קברים. קיינער פון די געפאַנגענע — אַלע יונגע געזונטע מענער — האָט נישט רעוואָלטירט און זיך נישט געגנגעשטעלט. פּאַסיווע, מיט צובראָכענע געמיטער זענען זיי אַנטקעגן געגאַנגען זייער ביטערן גורל.

ווען די לאַגע אויפן פראָנט האָט זיך געענדערט, און דאָס רוסישע מיליטער האָט העראָיש געקעמפט און געשלאָגן די דייטשן — האָט זיך די באַציאונג צו די רוסן מצד זייערע פיינט, פולשטענדיק געענדערט. הונדערטער טויזנטער דייטשע סאָלדאַטן זענען אַריינגעפאַלן אין רוסישער געפאַנגענשאַפט און זענען געוועזן אַ משכון אין זייערע הענט. דאָס האָט אַריינגעגעבן מוט דעם הייפל רוסן, וואָס איז נאָך געבליבן ביי די דייטשן און זיי האָבן זאגאַר זיך געפּרואווט בונטעווען. איך וויל באַזונדערס אונטערשטרייכן די זאַך, ווייל דאָ ליגט דער ענטפער (טיילווייז לפחות) אויף דער פראַגע, וואָס פיל שטעלן: פאַרוואָס די יידן האָבן נישט געשטעלט קיין ווידערשטאַנד זייערע פייניקער.

☆

זומער 1944 האָבן אָנגעהויבן קומען מאַסן טראַנספּאָרטן פון אונגאַרישע יידן, פון די אַקציעס וואָס אייכמאַן ימ"ש האָט אָרגאַניזירט. אין דער זעלבער צייט בערך זענען געברענגט געוואָרן די רעשטלעך פון געטאָ לאָדזש וואָס איז דעמלט ליקווידירט געוואָרן.

די באַגעגעניש מיט די אונגאַרישע יידן, וועלכע האָבן ביז דאַן געלעבט אין אַ פאַרהעלטניסמעסיגער פרייהייט — איז געוועזן ערשיטערענד. נאָך אַ צווייג פון אייראָפּעאישן יידנטום איז אָפּגעשניטן געוואָרן. די קריגס ענדע דערנענטערט זיך, די מפּלה פון די רוצחים איז שוין אַ זיכערע, אָבער יידן וועלן נישט זוכה זיין עס צו זען.

די אָנגעקומענע זענען נישט איינמאָל געוועזן אַנטוישט פון דער באַציאונג צו זיי מצד די אַלטע לאַגער מענטשן, פון זייערע גראָבע רייד און ווילדע באַנעמונג, צו וועלכן זיי זענען נאָך נישט געוועזן געוואוינט. זיי האָבן נאָך מיט זיך געברענגט מענטשליכע קריטעריאָנען, וואָס האָבן אויסגעזען אין די אויגן פון די לאַגער וועטעראַנען — נאַאיוו און אָפּגעריסן פון דער אכזריותדיקער ווירקליכקייט. איך האָב מיך באַפריינדעט מיט פיל פון זיי לעכצענדיק ממש נאָך אַ מענטשלעך געשפּרעך.

די פרויען, וועלכע זענען געברענגט געוואָרן פון אונגאַרן, האָט מען אויך סעלעקטירט און איבערגעלאָזט די יינגע אין באַזונדערע לאַגערן צו אַרבעט. באַזונדערס שווער איז געוועזן צו זען די פרויען אין דעם דערנידערונגס צושטאַנד. מיר האָבן זיך שוין געהאַט צוגעוואוינט צו זען די מענער אין זייער השפּלה ווי אַ טייל פון דעם ביטערן מצב אין וועלכן מיר האָבן זיך געפונען, אָבער צו זען דערין אונדזערע שוועסטער איז געוועזן אונערטרעגליך. דער גרעסטער טייל פון די פרויען איז פאַרשיקט געוואָרן אין די לאַגערן וואָס זענען אויפגעשטעלט געוואָרן אין דייטשלאַנד גופא ביי די פאַבריקן פון מיליטער־אויסשטאַטונג, וועלכע זענען געלייטעט געוואָרן דורך דייטשע פרויען, דען די מענער זענען גענומען געוואָרן צו פאַרשטאָפּן דעם אויפגעבראָכענעם פראָנט.

אין דער מיט יאַנואר 1945 האָבן זיך די קאַמפן דערנענטערט צו די טויערן פון אוישוויץ. דעם 11־טן האָבן די רוסן אָנגעהויבן זייער אָנגריף ביי דער ווייסל. זיי האָבן אַטאַקירט מיט גרויסע כוחות. די דייטשע ווידערשטאַנד האָט אין לויף פון געציילטע טעג זיך אָנגעהויבן צוזאַמענברעכן. אין לאַגער האָט זיך אָנגעהויבן צו רודערן. פיל אַרבעטס גרופּן זענען שוין נישט אַרויס צו דער אַרבעט. און די ס. ס. קאָמאַנדאַטור האָט אויף דער שנעל גענומען אָרגאַניזירן די עוואַקואַציע פון לאַגער. טייל העפטלינגע האָבן זיך געשלאָגן מיט דער דעה אויב ס'איז כדאי אַרויסצוגיין אין וועג, אָדער אפשר אויסנוצן די מהומה און זיך באַהאַלטן כדי אַרויסצודרייען זיך פון טראַנספּאָרט. איינס זענען אַלע געוועזן זיכער, דאָס די רוצחים וועלן נישט ערמעגליכן קיינעם אַריינצופאַלן לעבעדיקערהייט אין די הענט פון די דערנענטערענדע רוסן און ווייניקע האָבן "רעזיקירט" צו בלייבן.

די מאַגאַזינען זענען געעפנט געוואָרן, מען האָט פאַרטיילט עסן און "קליידער" אויפן וועג און גענומען יאָגן די העפטלינגע צו פאַרלאָזן דעם לאַגער. די קראַנקע האָט מען דערווייל איבערגעלאָזט און זיי האָבן זיך פאַרגעשטעלט וואָס עס ערוואַרט זיי. ווי עס האָט זיך נאָכהער אַרויסגעוויזן, זענען די געבליבענע ניצול געוואָרן. די נאַציס האָבן שוין נישט באַוויזן אויסצופירן זייער פּלאַן צו שפּרענגען דעם לאַגער מיט אַלע מענטשן, ווייל די רוסן זענען געקומען פיל פריער, ווי די רוצחים האָבן דערוואַרט, און די רוצחים זענען געוועזן געצוואונגען צו אַנטלויפן, וואָס שנעלער, כדי צו ראַטעווען זייער אייגענע הויט.

מיר זענען אַרויס צופוס אין ריזיקע קאַראוואַנען, באַגלייט דורך שומרים מיט אויטאָמאַטיש געווער וואָס האָבן אונדז געהיטן פון אַלע זייטן, ס'זאָל קיינער נישט וואַגן צו טראַכטן אפילו וועגן אַנטלויפן. אונדזער האָפנונג — אַז די רוסן וועלן

אונדז דערגרייכן אָדער לפּחות זיי וועלן אונדז באַשיסן אָדער באָמבאַרדירן און מיר וועלן אפשר קענען אויסנוצן די בהלה און זיך אַרויסדרייען פון די רוצחימס הענט — איז ליידער נישט מקוים געוואָרן. מיר זענען געגאַנגען דריי טעג אין שניי, כמעט אָהן אונטערבראַך. מענטשן זענען געשלאָפן גייענדיקערהייט און אַרויפגעפאַלן אויף זייערע חברים, וועלכע האָבן זיי דערכאַפּט איידער זיי זענען אַנידערגעפאַלן. ווער ס׳איז נישט אומשטאַנד געווען ווייטער צו גיין איז אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. הונדערטער טויטע קערפּערס זענען געלעגן אויסגעשפּרייט ביים וועג.

מיר זענען אָנגעקומען קיין גלייוויץ און דאָרט האָט מען אונדז אויפגעלאָדנט אויף אַ לאַסט־צוג און געפירט אין לאַגער גראָסראָזן ביי ברעסלאו. דער לאַגער איז געווען צו קליין אויפצונעמען אַזויפיל מענטשן. מיר האָבן נישט באַקומען קיין עסן און נישט געהאַט קיין אָרט צו שלאָפן. נאָך עטלעכע טעג זענען מיר מיט דער באַן אַריבערטראַנספּאָרטירט געוואָרן טיף קיין דייטשלאַנד. די קעלט אין די אָפענע וואַגאָנען איז געווען אונערטרעגליך, און פיל זענען פאַרפרוירן געוואָרן. איך האָב געפילט אַז מיין קערפּער איז ווי אַ זיפּ און דער ווינט גייט אים אַדורך, דורך און דורך. די באַן האָט אונדז געפירט קיין ווייִמאַר געטהעס שטאָט, וואָס געפינט זיך נעבן בוכנוואַלד (בוכנוואַלד כאַראַקטעריזירט מער די דייטשן ווי געטע). אָנקומענדיק איף דער באַן סטאַציע האָבן מיר בייגעוואוינט אַ וואונדערבאַרע איבערלעבונג: פּלוצים פון דעם העלן הימל זענען ערשינען צענדליקער אַמעריקאַנער באָמבארדיר עראָפּלאַנען און אָנגעהויבן שיטן לענגליכע געגנשטאַנדן, וועלכע האָבן פאַלנדיק אויף דער ערד עקספּלאָדירט מיט אַ געוואַלדיקן רעש און אָנגעמאַכט אַ חורבן אין דער גאַנצער געגנט. אונדזערע וועכטער זענען אַרויסגעלאָפן מיט גרויס בהלה פון די וואַגאָנען צו זוכן שוץ. מיר זענען אויך אַרויס אין אָפענעם פעלד און געקוקט מיט גרויס הנאה אויף זייער בראָך אויף די שטראָף "פון הימל" וואָס האָט זיך געשיט אויף די קעפּ פון די מערדער, כאָטש דאָס איז געווען בלויז אַ טראָפּן פון ים, פון דעם וואָס זיי האָבן זיך פאַרדינט.

נאָך דעם באָמבאַרדאַמענט האָבן די שומרים אונדז שנעל צוזאַמענגעטריבן און אונדז אַריינגעפירט אין בוכנוואלדער לאַגער. נאָך אייניקע טעג האָט מען אונדז צושפּרייט אין בוי־שטעלן אין דער געגנט. איך בין געשיקט געוואָרן מיט נאָך עטליכע הונדערט פּערזאָן קיין בערגאַ אַם עלסטער צו גרובן טונעלן אין די באַוועלדערטע בערג פאַר דער מיליטער־אינדוסטרי וועלכע האָט מער נישט עגזיסטירט.

אין די חדשים פעברואַר—מערץ 1945, איז אונדזער לאַגע געוואָרן אַזוי שווער, דאָס טראָצדעם וואָס עס איז שוין געווען קלאָר, דאָס מיר געפינען זיך אין די לעצטע גסיסה צאַפּלענישן פון דעם היטלעריסטן געשפּענסט, זענען מיר געווען איבערצייגט אַז די בעסטיע וועט נאָך באַווייזן אונדז צו דערשטיקן מיט אירע לאַפּעס, פאַר איר פּגירה. די שפּייז ראַציעס זענען קלענער געוואָרן פון טאָג צו טאָג, די אקומולירטע ליידן און דער פּערמאַנענטער הונגער האָבן אנגעמאַכט אַ חורבן אין די רייען פון די געבליבענע העפטלינגע. וועלכע זענען צונויפגעדרוקט געוואָרן אין פּראָוויזאָרישע לאַגערן, וואָס זענען אויסגעוואַקסן אין יעדן ווינקל (אין די פון פריער עקזיסטירענדע לאַגערן, מיט וועלכע די גאַנצע מדינה איז געווען אנגעפּראָפּט — איז נישט געווען קיין אָרט פאַר נייע אַרעסטאַנטן). נישט נאָר די עלטערע און שוואַכע צווישן אונדז האָבן מער נישט געקענט אויסהאַלטן, נאָר אויך די יונגע און שטאַרקערע זענען געוואָרן מיט יעדן טאָג אויסגעמאַגערטער און אָפּגעשוואַכטער, די כוחות האָבן זיך אויסגעלאָזט און יעדער טאָג האָט אויסגעוויזן צו זיין דער לעצטער, וואָס איז אונדז נאָך געבליבן צו לעבן.

אין אַפּריל האָט די אַמעריקאַנער אַרמיי זיך דערנענטערט און אונדזערע פּייניקער האָבן אונדז געפירט פון אָרט צו אָרט נישט וויסנדיק וואָס צו מאַכן מיט אונדז. דאַן האָב איך באַשלאָסן צו אַנטלויפן. נאָכדעם ווי מיר האָבן מאַרשירט אַ גאַנצן טאָג און געמאַכט קוים אייניקע ק״מ, זענען מיר פאַרנאַכט אריינגעבערענגט געוואָרן צו נעכטיקן אין אַ שייער ביי אַ פּויער, אין אַ דאָרף ביי צוויקאַאו (זאַקסן). אין דער פרי ווען מען האָט צוגעגרייט די מענטשן אַרויסצוגיין אין וועג, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אייניקע פון זיי זענען אַזוי אָפּגעשוואַכט, אַז זיי קענען זיך מער נישט שטעלן אויף די פיס. נאָכדעם ווי די שומרים האָבן זיך באַראַטן צווישן זיך, האָבן זיי באַשלאָסן די אָפּגעשטאַנענע צו לאָזן אויפן אָרט. מען האָט מער נישט געשאָסן די קראַנקע, קיינער פון זיי האָט מער נישט געוואָלט נעמען אויף זיך די פאַראַנטוואָרטליכקייט דערויף ווייל די אמעריקאַנער זענען שוין געווען אויף זייערע שפּורן.

איך האָב זיך פאַרשטעקט אין אַ סטויג היי וואו ס׳האָבן זיך שוין געפונען נאָך עטליכע "דעזערטערן" ווי איך. די קאַראַוואַנע האָט פאַרלאָזט ס׳דאָרף און געגאַנגען איר וועג. נאָך עטליכע שעה האָט די אַמעריקאַנישע אַרטילעריע גענומען באַשיסן דאָס דאָרף. איך בין אַרויס פון באַהעלטעניש און ווי נאָר דער פּויער האָט מיך דערזען, איז ער גלייך געלאָפן זוכן פּאָליציי. פּאָליציאַנטן זענען שוין נישט געווען אין דאָרף און ער האָט געבראַכט אַ סאָלדאַט, פון די רעשטלעך פון די צוברעקלטע איינהייטן, וואָס האָבן זיך אַרומגעדרייט און נישט געוואוסט וואָס צו טון מיט זיך. מיין לעבן איז יעצט געווען אָפּהענגיק פון דעם סאָלדאַטס באַשלוס. גייענדיק מיט אים איז געקומען צו לויפן אַ מיידל פון דאָרף און דעם סאָלדאַט געמאָלדן דאָס נאָך אַזעלכע משוגענע הינט ווי איך, דרייען זיך אַרום אין דער געגנט. ער האָט איר צוגעזאָגט זיך צו פאַרנעמען דערמיט.

אין דער גאַנצער צייט וואָס כ׳בין געווען אין לאַגער איז מיין הויט פאַרהאַרטעוועט געוואָרן אַזוי, אַז די אַלע עפּיטעטן און זידל ווערטער מיט וועלכע די נאַציס האָבן אונדז באַשאַנקען האָבן איבערהויפּט נישט געווירקט, און נישט באַטראָפן. אָבער אין דעם מאָמענט, אפשר צוליב דעם ווייל כ׳האָב שוין געפילט דעם טעם פון דער באַפרייאונג, האָט זיך די עמפּפינדליכקייט צוריק אויפגעוועקט. איך בין געווען ווי געפּלעפּט: אַ סתם דאָרפס מיידל, וואָס דינט

נישט אין קיין מארד גרופּן, יעצט ווען דער מערדערישער רעזשים איז שוין צוזאַמענגעפאַלן — זאָל נישט האָבן קיין טראָפּן מענטשלעך געפיל, אויפן אנבליק פון אומגליקליכע אויסגעהונגערטע מענטשן, אַנשטאַט זיי ברענגען, אַ שטיקל ברויט רופט זי זיי: משוגענע הינט! פאַרשאָלטן זאָל זיין דאָס רוצחים פאָלק!

ווען די מרשעת איז אַוועק האָט זיך דער סאלדאט צו מיר אָנגערופן: איך ווייס אַז דו וואַרטסט אויף די אַמעריקאַנער — מיר איז דאָס אַלץ שוין אויך נמאס — גיי געפין דיר אַ באַהעלטעניש, דען עס איז בלויז אַן־ענין פון אַ טאָג, צוויי!

איך בין ארויס אַביסל פון דאָרף געפונען אַ קליין טייכל. כ׳בי׳ן צוגעגאַנגען צום וואַסער, אויסגעטון מיין קויטיג העמד און ס׳ערשטע מאָל, נאָך מאנאַטן לאַנג, האָב איך באַטראַכט מיין אויסגעדאַרטן קערפּער. אַ בינטל דאַרע ביינער, אָבער דער איינגעשרומפּענער קערפּער געהערט צו מיר. קיינער שטייט נישט אונטער מיינע פּלייצעס מיט אַ ראַפּניק אין דער האַנט און יאָגט מיך נישט. איך קען זיך אויפרישן און וואַשן וויפל איך וויל. צו צי פאַנטאַזיר איך בלויז? אַרום מיר איז קיינער נישטאָ. מען האָט מיך נישט געברענגט אַהער מיט וואַך. איך בין געקומען מיט מיין אייגענעם ווילן. וועל איך שוין פון יעצט אָן זיך קענען באַוועגן לויט מיין געפיל? ס׳איז נישט געוועזן צופיל צייט צו פילאָזאָפירן. צוואַר אונדזערע פייניקער זענען שוין פאַרשוואונדן אָבער אין דער אַטמאָספער פון שנאה אן רשעות אַרום זענען מיר נאָך אַלץ אין אַ גרויסער סכנה.

פאַרנאַכט האָבן מיר זיך צונויפגעזאַמלט אין פעלד אויסערן דאָרף זיבן פּערזאָן וועלכע האָבן נאָך געקענט גיין אויף די פיס; אין דאָרף זענען געלעגן נאָך זעקס קראַנקע. מיר האָבן איינגעזען, אַז דאָס ווייטער געפינען זיך אין דעם הפקר שטח, איז מסוכן און מען קען אונדז נאָך אויסמאָרדן איין מאָמענט פאַר דער גאולה. מיר האָבן באַשלאָסן אַריבערצוגיין צו דער אַמעריקאַנער ליניע. צווישן אונדז האָט זיך געפונען אַ דייטשער קאַפּאָ, אַ קאָמוניסט, וואָס זיין פאַמיליע האָט געוואוינט נישט ווייט. דעם מאַן איז געלונגען אַרויסצובאַקומען פון דעם דאָרף־עלטסטן, אַ שריפטליכע באַשטעטיקונג מיט אַן־אָפיציעלן סטעמפּל, אַז מיר זענען געוועזענע אַרעסטאַנטן, וואָס זענען געזעצלעך באַפרייט געוואָרן און מיר גייען אַהיים.

כדאי צו באַצייכענען, אַז אין לויף פון די אַלע מאַרשן וואָס מיר האָבן דורכגעמאַכט אונטערן דרוק פון די רשעימס שטיוול, ווען מיר האָבן געשלעפּט די פיס מיט פאַרקריצטע ציין און מיט די לעצטע כוחות, האָט קיינער נישט געפּרוווט העלפן דעם פאַלענדן דערנעבן־גייער און אונטערשטעלן אַן־אַקסל ער זאָל זיך קענען אָנשפּאַרן אויף אים. יעדער האָט געזאָרגט בלויז פאַר זיך. אַ מענטש וואָס ראַנגלט זיך מיט די לעצטע כוחות מיט שטורעמדע כוואַליעס און ווערט מיטגעשלעפּט דורך דעם דעם געווירבל — דערלאַנגט נישט קיין האַנט דעם טרענקענדן נעבן אים. ס׳איז יעדן קלאָר דאָס זיינע כוחות וועלן נישט גענוגן אויפצוהייבן דעם שטרויכלענדן, נאָר פאַרקערט — דער פאַלענדער וועט מיט זיך מיטשלעפּן דעם וואָס האַלט זיך נאָך אויף די פיס. יעדער האָט אינסטינקטיוו זיך אנגעשטרענגט צו האַלטן דעם קאָפּ אויסערן וואַסער, ווי ווייט ער האָט געקענט. אין דעם מאָמענט ווען דער קאשמאר איז אַראָפּ פון אונדזער קאָפּ, האָבן זיך אין אונדז אויפגעוועקט פון דאָסניי די מענטשלעכע געפילן. טראָץ דעם וואָס מיר אַליין די כלומרשטע ״געזונטע״ האָבן זיך גענויטיקט אין דרינגענדער הילף, איז עס געוועזן זעלבסטפאַרשטענדליך פאַר יעדן פון אונדז, אַז מיר טאָרן נישט הפקר לאָזן אונדזערע ברידער, וועלכע זענען נישט אומשטאַנד צו גיין אויף די פיס.

צומאָרגנס, גאַנץ פרי האָבן מיר פאַרלאָזט דאָס דאָרף. מיר האָבן אַוועקגעשלעפּט פון אַ הויף אין עק דאָרף, אַ פויערישן וואָגן, אַרויפגעלייגט די זעקס קראַנקע, וועלכע מיר האָבן איבערהויפּט נישט געקענט. מיר האָבן זיך איינגעשפּאַנט ווי פערד צום וואָגן, און אַרויס אין וועג.

דאָס איז געוועזן אַן־אונפאַרגעסלעך בילד:

אַ מאַרש פון שקעלעטן. מענטשן־שאָטנס, אויסגעדאַרטע,
צעבראָכענע און אויסגעהונגערטע, איינגעהילט אין
פאַרפוילטע שמאַטעס — גייען איינגעשפּאַנט אין אַ
וואָגן אין וועלכן ס׳ליגן זייערע ליידענדע חברים, וואָס
די געשוואָלענע פיס טראָגן זיי נישט מער, און די
סקעלעטן, שלעפּן מיט דעם לעצטן אָטעם, דעם שווערן
וואָגן, באַרג אַרויף.
דער שווייס באַדעקט זייערע איינגעשרומפּענע פּנימער.
זיי גייען און וויינען. גייען און וויינען.
די פריילינג זון צעשפּרייט לאַנגזאַם דעם שווערן נעפּל
אין זייערע חושים. זיי גייען אַנטקעגן זייער פאַרגאַנגענהייט. די חורבות פון זייער פאַרניכטעט לעבן האָבן
אָנגעהויבן אויפטויכן פון דער ווייטנס אין באַלויכטענעם
האָריזאָנט און זיך באַוויזן מיט דער גאַנצער קלאָרקייט — אַנטקעגן זייערע מיט טרערן באַגאָסענע אויגן.

זומער 1945 האָט אברהם לעוויטע פון ברעזעוו, לעבן סאַניק, פוילן, יעמאָלט אַ פליט אין שטוטגאַרט, דייטשלאַנד, איבערגעגעבן דעם ווייטערדיקן דאָקומענט דעם טשעפלין מאָריס דעמבאָוויץ. דורך דער פאַרמיטלונג פון די פּראָפעסאָרן אברהם יהושע העשל און מאַקס אַרצט פון דעם יידישן טעאָלאָגישן סעמינאַר אין ניו־יאָרק איז דער מאַנוסקריפט איבערגעגעבן געוואָרן דעם ייוו״אָ, און מיר דרוקן אים דאָ אָן שינויים אפילו אין אויסלייג, בלויז אַ און אָ, פּ און פ און אַז״וו פירן מיר דורך סיסטעמאַטיש; מערניט אין דער פאַרבאַמערקונג זיינען געמאַכט געוואָרן אַ פּאָר קליינע סטיליסטישע תיקונים

רעדאַקציע פון ייוו״א בלעטער

דאס זאמלבוך אושוויץ

אין אָנפאַנג יאַנואר ה״י, קורץ פאַר דער ליקווידאַציע פון דעם טרויעריקן פאַרניכטונגס־לאַגער אושוויץ (אָשפּיצין, Oświęcim), האָבן עטלעכע ערנצטערע ייִנגלעך דאָרט פּראָיעקטירט צו שאַפן אַ מין זאַמלבוך א״נ ״אוישוויץ״ ווו עס זאָלן זיך געפינען לידער, שילדערונגען און איינדרוקן פון דעם געזעענעם און איבערגעלעבטן. די העפטן, אין עטלעכע עקזעמפּלאַרן, האָט מען געזאָלט באַגראָבן אין פלעשער אין פאַרשיידענע ערטער, אויף די אַרבעטספּלעצער אויסערן לאַגער, דאָס אָנגעטרויען עטלעכע אָנשטענדיקע פּאָליאַקן, מיט וועלכע מען האָט צוזאַמען געאַרבעט און זיי בעטן, אַז ווען די קברים וועלן באַפרייט ווערן זאָלן זיי עס אַרויסנעמען פון דער ערד און עס איבערגעבן אין יידישע הענט.

די ייִנגלעך, פונקט ווי אַלע וואָס האָבן זיך געפונען אין אוישוויץ, זיינען געווען איבערצייגט, אַז זיי וועלן פון דאָרט מער נישט אַרויסקומען און דאָס געפלאַנטע זאַמלבוך האָט געזאָלט זיין אַ פּרווו אָפּצושפּיגלען זייערע ליידן, אַן אויסדרוק פון זייער פאַרביטערטקייט און אַ מין התנצלות פאַר זייער לעבן וואָס האָט זיי אויסגעוויזן אַזוי שרעקלעך אומווירדיק אין אָנבליק פון די שוידערלעכע און בלוט־פאַרגליווערנדיקע רציחות, וואָס מען האָט צוגעזען.

עס האָבן אויך געזאָלט זיין אין דעם בוך אַ סך מאַטעריאַלן, פאַקטן־זאַמלונגען פון געשיכטלעכער באַדייטונג, ווי אויך שילדערונגען פון געטאָ און די רציחות פון די נאַצי־באַנדיטן, נאָך איידער מען איז אין לאַגער געקומען.

עס זיינען שוין געווען אויפגעשריבן עטלעכע געלונגענע העברעישע שירים, פון אַן אונגערישן העברעישן משורר, אַ התנצלות אין ״אַ בריוו צו מיין ברודער אין ארץ־ישראל״ און אַנדערע.

דאָס אַלץ איז נישט צו שטאַנד געקומען, ווייל מיט צוויי וואָכן שפּעטער איז דער לאַגער צוליב דער דערנענטערונג פון דער רוסישער אַרמיי, עוואַקואירט געוואָרן.

דאָס געשריבענע איז געבליבן ביי די וואָס האָבן עס געשריבן, און דאָס וואָס קומט דאָ ווייטער האָט געזאָלט זיין די הקדמה צו דעם זאַמלבוך.

איך ענדער איז דעם טעקסט גאָרנישט, ווייל איך באַטראַכט אים ווי אַ דאָקומענט, וואָס איז געשריבן געוואָרן וועגן אוישוויץ אין אוישוויץ גופא, עס איז געקוקט אויף דעם טויט־לאַגער דורך די לאַגער־ברילן, ער איז אויך אַן אויסדרוק פון די געפילן פון אַ סך חברים און מיטליידנדיקע, און איך מיין, אַז ווי אַזעלכער דאַרף ער אויך האָבן אַ געוויסן ווערט.

א. ל.

רואַן, פראַנקרייך, דעם 14־טן יוני 1945

אברהם לעוויטע / **איינלייטונג צו דעם פראיעקטירטן זאמלבוך ״אוישוויץ״**

כ׳האָב אַמאָל געלייענט, וועגן מענטשן, וואָס זענען אַפן נאָרד־פּאָל געפאָרן און זייערע שיפן זענען צווישן די אייזקריעס שטעקן גיבליבן, זייערע ס. אָ. ס. רופן זענען גיבליבן אָן ענפער. די שפּייז האָט זיך זיי גיענדיקט, דער פראָסט האָט זיי אין זיין קלעם גינומין, און אָפּגעריסענע פון דער וועלט, דערפרוירינע און פאַרהונגערטע האָבן זיי גיוואַרט אַפן טויט. דאָך האָבן די מענטשן נישט אַרויסגילאָזט די בליישטיפט פון די פאַרשטאַרטע פינגער. זיי האָבן ווייטער נאָטירט אין זייערע טאָג־ביכער, פאַר זייערע אויגן האָט די אייביקייט גישוועבט.

ווי גירירט בינך דאַן גיוועזן דערפון דאָס מענטשן אין אַזעלכע טראַגישע באַדינגונגין, וועלכע דאָס לעבן האָט אַזוי אָנרחמנותדיק פאַרשטויסן, דער טויט האָט שוין זיינע לאַפּיס אַף זיי אַרויפגעלייגט, און די מענטשן האָבן זיך דאָך אַזוי דערהויבן איבערן אייגינים גורל און זייער פליכט פאַר דער אייביקייט פאָרטגיזעצט.

מיר אַלע, וועלכע שטאַרבן דאָ אין דער פּאָלאַרדיקער אייז־קאַלטער גלייכגילטיקייט פון די פעלקער, פאַרגעסינע פון וועלט און לעבן, האָבן דאָך אַ באַדערפיניש עטוואָס פאַר דער אייביקייט צו לאָזן, אויב נישט קיין פאָלקאָמע דאָקומענטן, איז מינדעסטנס ברעקלעך דערפון, ווי אַזוי מיר די לעבידיקע מתים האָבן גידענקט און גיפילט, גיטראַכט און גירעט. אַף די קברים, וואו מיר ליגן לעבידיק־פאַרשיטע, טאַנצט די וועלט אַ שדים־טאַנץ און מע פאַרטופּיט מיט די פּיס אונדזערע קרעכצן און הילפס־רופן, ווען מיר וועלן שוין דעמלט נישט זיין נאָר אונדזער אַף שבעה ימים צושפּרייט אַש, דאַן וועט יעדער קולטורעלער און אַנטשטענדיקער מענטש האַלטן פאַר זיין חוב אונדז צו באַדויערן און מספּיד זיין.

ווען אונדזערע שאָטנס וועלן אַף די עקראַנען און בימהן זיך באַווייזן וועלן באַרימהערציקע דאַמען ווישן מיט די פאַרפורטע טיכלעך די אויגן און אונדז באַקלאָגן: אַך, אומגליקליכע.

מיר ווייסן: מיר וועלן לעבידיק פון דאַנין נישט אַרויס. אַף דעם טויער פון דעם אָט גיהנום האָט דער טייוול אייגנהענטיק אויפגעשריבן: ״וואַרפט אַוועק די האָפנונג, איר אַלע וואָס קומט אַהער אַריין. מיר ווילן זיך מתוודה זיין, זאָל דאָס זיין דער ״שמע ישראל״ אונדזערער פאַר די קומינדע דורות. דאָס זאָל זיין די ווידוי פון אַ טראַגישן דור, פון אַ דור וואָס איז נישט גיוועזן דערוואַקסן צו זיין אויפגאַבע, וואָס זיינע ראַכיטישע פיס האָבן זיך אונטערגיבראָכן אונטער דער שווערער לאַסט פון מאַרטירערטום וואָס די צייט האָט אַף זיינע פּלייצעס אַרויפגעלייגט.

און דעריבער: עס האַנדלט זיך אונדז דאָ נישט אין פּאַקטן און ציפערן, אין זאַמלין טרוקינע דאָקומענטן — דאָס וועט מען אָן אונדז אויך טון. מען וועט אָן אונדזער מיטהילף אויך קענין צוזאַמינשטעלן די געשיכטע פון אוישוויטץ. ווי אַזוי מע איז אין אוישוויטץ גישטאָרבן, דאָס וועלן בילדער, עדות און דאָקומענטן אויך דערציילן. מיר ווילן אָבער דאָ שאַפן אויך אַ בילד, ווי אַזוי מען האָט אין אוישוויטץ ״גילעבט״. ווי אַזוי עס האָט אויסגיזעען אַ נאָרמאַלער דורכשניטליכער אַרביטס־טאָג אין לאַגער. אַ טאָג, וואָס איז אַ פּלאָנטער פון לעבן און טויט, פון שרעק און האָפנונג, פון רעזיגנאַציע און לעבנס־ווילן. אַ טאָג, וואָס איין מינוט ווייסט נישט וואָס די נעכסטע ברענגט מיט זיך. ווי מע גראָבט און מע האַקט אָפּ מיטן קילאָף שטיקער פונים אייגינים לעבן, בלוטיקע שטיקער, יינגע יאָרן און מע לאָדנט זיי סאַפּנדיק אַף דער לאָרע (וואגאנעט) פון דער צייט, וועלכע סקריפּיט אַזוי יאָמערליך, גייט אַזוי ביטער שווער אַף די אייזערנע רעלסן פון די לאַגער־באַדינגונגין. און פאַרנאַכט קיפּט (קערט מען איבער) מען די לאָרע אַ צום טויט־פאַרמאַטערטער, אין טיפן אָפּגרונט. אַך ווער וועט דאָס אַרויסנעמען פונים תהום, אַזאַ פאַרבלוטיקטן טאָג צוזאַמין מיט זיין שוואַרצן שאָטן, אַ מיט אַנגסטן באַגאָסינע נאַכט, און עס דער וועלט ווייזן?

יאָ, עס וועלן מענטשן אַרויס פון דאַנין לעבידיקע: נישט־יידן. וואָס וועלן זיי דערציילן וועגן אונדזער לעבן? וואָס ווייסן זיי וועגן אונדזערע ליידן? וואָס האָבן זיי אין נאָרמאַלער צייט גיוואוסט וועגן יידישער נויט? זיי האָבן געוואוסט, אַז מיר זענין אַ פאָלק פון ראָטשילדס. זיי וועלן אויך יעצט פלייסיק צוזאַמענקלויבן די מאַרגאַרין־פאַפּירן און וואורשט־בלעזלעך און ווייזן: יידן האָבן זיך נישט־קשה געהאַט אין לאַגער. עס וועט זיי נישט גלוסטן צו גראַבלין אין מיסט־קאַסטן פון זכרון און אַרויסרופן דאָרט די שאָטנס די בלייכע, מיט די אויסגילאָשינע אויגן, וואָס האָבן זיך תמיד־איבערגעשראָקינע, אַזוי שטיל גישאַרט ביי די בלאָקן און מיט די לעפל אין די בלאָע פינגער גיקראַצט די פעסלעך פון זופּ. גיגראַבלט, צען מאָל מיט שטעקנס אַוועקגיטריבענע, אין די מיסט־קאַסטנס, זוכנדיק פאַרשימלטע ברויט־ברעקלעך. די אומגליקליכע, וואָס האָבן ווי די ליכטלעך גיצאַנקט און אויס־

גיגאַנגין נישט האָבנדיק די מעגלעכקייט צו פאַרווירקליכן זייער איינציקן טרוים פון כאָטש איינמאָל זיך זאַט־עסן. די טויזנטער, אַף לאַגער־לשון אַזוי גירופינע ״מאָזל־מענער״, לגבי וועלכע יעדער לאַגער־פונקציאָנער האָט גיהאַלטן פאַר זיין חוב מקיים צו זיין די אוישוויטצער מצווה פון ״עזוב תעזוב״ — מע האָט זיי געהאָלפן — שטאַרבן. דאָס זענין זיי, די שוואַכע וועלכע האָבן אויף זייערע פּלייצעס גיטראָגן דעם גאַנצן עלנט, די גאַנצע אכזריות און גרויל פונים לאַגער. די גאַנצע — ווייל אויך דעם טייל פון די פּריווילעגירטע מוזן די שלעפּן, און זיי האָבן גישלעפּט אַזוי לאַנג, ביז זיי זענין געפאַלן אין אַ פּאָר גיפּוצטע ״קאַפּאָ״־שטיוואַלעך האָבן, ווי די ווערם, זיי אַף טויט צוטרעטן.

וועגן דעם וועלן זיי נישט דערציילן, דען צו וואָס קאַליע מאַכן שטימונג און אַרויסרופן גישפּענסטער? בפרט ס׳אייגענע גיוויסן איז אויך נישט איבריק ריין... בעסער רעדן וועגן די עטליכע זאַטע, וועלכע מע האָט גיכער גיקענט. אין דעם גאַנצן ים פון עלנט און אומגליק, זענען זיי נאָר די פּאָר פון איוון־שוואומינדע אייל־טראָפּנס, וואָס זענין גיבליבן נאָך דער ציהאַקטער שיף. יאָ, זיי, ווען מיר בייסן אונדזער אייגן לייב, פאַר ווייטאָג, זאָגן זיי, אַז מיר עסן פלייש צו דער זעט, און ווען מען קעפּט אונדזערע עלטערן זענין זיי אונדז מקנא, דאָס מיר וועלן די מלבושים קענין פאַרקויפן.

מיר מוזן אַליין דערציילן וועגן זיך. מיר גיבן זיך אָפּ אַ חשבון דאָס אַף אָפּשרייבן או שאַפן אַזעלכעס, וואָס זאָל אָפּשפּיגלין און געבן אַן׳אויסדרוק אונדזער טראַגעדיע פעלט אונדז כוחות. אָבער — דאָס גישריבענע דאַרף בכלל נישט גיוואויגן ווערן אַף דער ליטעראַרישער וואָג־שאָל. דאָס מוז באַטראַכט ווערן ווי אַ דאָקומענט און אַלס אַזעלכעס דאַרף גינומין ווערן אין אַכט, נישט דער קינצטלערישער ווערט פון דער זאַך, נאָר מען מוז באַריקזיכטיקן צייט און אָרט. און צייט איז: קורץ פאַרן טויט און אָרט: אַפּן עשאַפּאָט. נאָר פונים אַרטיסט אַף דער סצענע פאַרלאַנגט מין, ער זאָל שרייען וויינין און קרעכצן לויט אַלע כללים פון דער קונסט. ווייל אים טוט נישט וויי. סוף כל סוף וועט דאָך קיינער נישט פּרוואוון צו קריטיקירן דעם באַטרעפנדן קרבן, דאָס ער קרעכצט צו הויך, אָדער וויינט צו שטיל.

און צו זאָגן האָבן מיר וואָס, הגם מיר זענין ליטעראַריש גינומין שטאַמלער. מיר וועלן דערציילן ווי מיר קענין, אַף אונדזער שפּראַך. אויך גאַנץ־שטומע, ווען עס טוט זיי ווי קענין נישט שווייגן, זיי רעדן דאַן, נאָר אַף זייער שפּראַך: שטום־לשון. שווייגן, דאָס טוען נאָר די באָנטשעס*. די מאַכן אַ גיהיימניספולע מינע, ווי זיי וואָלטן מי יודע וואָס צו זאָגן גיהאַט. נאָר ערשט דאָרט אויפן עולם־אמת, וואו פּאָזע און אָנשטעל גילט נישט מער זאָגן זיי אויס דעם סוד פון זייער לעבן — אַ בולקע מיט פּוטער!

דער שפּיל איז שוין צו ענדע. עס איז אָפּגיטאָן גיוואָרן אַ גיגאַנטישע אַרביט אַן־אַרביט פון דורות. יהודה איז אַפּ־

* ״באַנטשע שווייג״ פון י. ל. פּרץ.

גיווישט געוואָרן פון דער אויבערפלאַך פון דער ערד. מע פאַרלעשט שוין די גלאָווניעס. מע צונעמט די קוימנס, די קולטור־מאָנומענטן פונים נייעם אייראָפּאַ, דער מוסטער בוי פונים ניי־גאָטישן סטיל. מע וואַשט זיך שוין אָפּ די הענט און מע גייט מאַכן אַ ברכה "על כסוי דם", מילא מיט אַש איז דאָך אַ קנאַפּע דאגה ביי אַזעלכע פּינף ליכטיקע קרעמאַטאָריומס.

און די שחיטה איז גיווען כמעט אַ "הומאַניטאַרע":

אַ פּרעכטיקער זומער־טאָג. עס פאָרט אַ צוג "אויסגיזידלטע". פּי וואַגאָנען. די פענצטערלעך מיט שטעכל־דראָט פאַרקלאַפּט. אָף יעדן טרעפּל אַ סאָלדאַט אין פולער באַוואָפּנונג. דורכן פאַרקראַטיוויטן פענצטערל קוקט אַרויס אַ קינד. אַ ליכטיק פנימל, קלאָרע תמימותדיקע אויגן, דער בליק אַזוי נייגעריק און דרייסט. עס אַנט קיין שלעכטס, עס זעט: אַ גרויס, ברייט־צועפנט קאָלירט בילדער־בוך: פעלדער און לאָנקעס, פאַרביקע — פאָרן... וועלדער און סעדער, הייזער און בוימער, רוקן זיך, קרייזן אַרום אין אַ האַלב־ראָד און פאַרשוואונדן... פאַרבן גיסן זיך צוזאַמין אין איין שטיק, און דאָס שטיק דרייט זיך אַ ווײַלע, און באַלד גייט עס פאַרלוירן פאַרן אויג... מענטשן און פערד, קליינטשיקע ווי לעבידיק שפּילצייג, באַוועגן זיך, גייען און שטייען דאָך אַף איין פּונקט, נאָר דער פּונקט זעלבסט פאָרט אויך... — וואו פאָרט דאָס אַלעס???...

פלוצים לויפט אָן מיט רעש און אימפּעט אַ צוג ווי אַ שוואַרצער טייוול, ער פאַרשטעלט די פּאַנאָראַמע, פאַרלעשט די זון און מאַכט אָפּ אַ שטיקענדן רויך... די וואַגאָנין לויפן, איינער וויל כאַפּן דעם אַנדערן... דורכן פענצטער קוקן אַרויס מענטשן אין מונדורן, אַזעלכע משונהדיקע, שוואַרצע, אין רויך איינגיהילטע, קוקן אויס עפּיס, ווי נישט־גוטע... אַך, דער רויך... ער פאַרשטעלט אויך דאָס אפילו... ענדלעך — דער צוג איז דורך און ווידער ס'זעלבע בילד: פעלדער און וועלדער, לאָנקעס און גערטנער, בערג און טאָלן, פליסן זיך אַזוי רואיק און גימיטלעך, רוקן זיך אַף אַ ריזיקער טאַשמע, גייען פאַרביי און פאַרשוואונדן ערגיץ אין דער ווייט... הייזלעך און פּאַרקנס, בוימער און טעלעגראַפן־קלעצער שוואַרמין ווי דורך אַ גרויס גיוויסער אַוועק גישלעפּט. אַלץ גייט, אַלץ בעוועגט זיך, אַלץ לעבט, אַזוי מאָדנע ווי אין די מעשהלעך וואָס די מאַמע דערציילט... וואוהין גייט דאָס אַלץ?...

אינווייניק זיצט די מוטער. דער קאָפּ צווישן די הענט. ס'גיזיכט פינצטער. ס'האַרץ קלאַפּט עפּיס אַזוי מאָדנע. פאַר די איגן לויפן פאַרביי בילדער פונים גאַנצן לעבן: קינדהייט, יוגנט, ס'קורצע פאַמיליען־גליק: היים, מאַן, קינד, עלטערן־הויז, ס'שטעטל, פעלדער, וועלדער, גערטנער, אַלץ לויפט, מישט זיך דאָרט ווי קאָרטן, איין בילד טרייבט ס'אַנדערע, און אַף דעם אַלים אַ שוואַרצער פלעק: די הפקר־גילאָזענע חרובע וואוינונג, די צישטערטע פאַמיליען נעסט: ציפּראַלטע טירן און פענצטער, אויפגיריסענע שענק, צובראָכן גישיר, אָנגיוואָרפינע צוטרעטינע מלבושים, דאָס אַלץ גילאָזן אונטער זיך און יעצט: געוואַלט, וואו פאָרט מין?!...

דער צוג גייט פעמעליך ווי אַ לויה־צוג. ווי ער וואָלט וועלן די קרבנות זייער לעצטן כבוד אָפּגעבן. אין צען מינוט גייט ער שוין צוריק אַ ליידיקער. דער יידישער פלוטאָקראַט און באָלשעוויסטישער ייד, וואָס האָט זיך פאַרמאָסטן די אַרישע וועלט צו פאַרניכטן איז שוין אַף אייביק אונשעדליך. די אויפלאָדונגס־קאָמאַנדאָ פּאַקט שוין די נאָך־וואַרימע קליידער אַף די אויטאָס, לאוס! לאוס! דאָרט אין יעקע־לאַנד איז אַף דער באַשטעלונג פון דער מלוכה אַ ייִנג קין'דל גיבוירן גיוואָרן, די רייכס־קאַסע צאָלט פּרעמיען מלאָכה־געלט, קרופּ האָט שוין פאַר אים אַ ביקסל גרייט. פאַר אים פירט מין דאָס אברהמלעס ווייסע, דורך ציטריקע מאַמע־האַנט אויסגיהאָפּטיגע, העמדלעך.

און די וועלט? די וועלט טוט מסתמא אַלעס וואָס זי קען. מע אינטערפעלירט און מע פּראָטעסטירט, מע רופט צונויף קאָמיטעטן פון 5, 13 און 18, דער רויטער קרייץ קלאַפּט מיט די "צדקה תציל ממות" פּושקע, די פּרעסע און ראַדיאָ מאַכן הספדים, דער ערצבישאָף פון קענטערבורי מאַכט אַנ׳„אל מלא רחמים", אין קלויסטערס זאָגט מען "קדיש" און די וועלט בעלי־בתימלעך טרינקין "לחיים" און וואונטשן זיך "מזל־טוב", די נשמות זאָלן האָבן אַנ'עליה און מיר אַ ישועה.

☆

דער שטריק איז פאַרוואָרפן אויפן האַלדז. דער תליון איז גרויסמוטיק. ער האָט צייט. ער שפּילט זיך מיטן קרבן. ער טרונקט דערווייל אַ קופלע ביר, פאַרויכערט אַ ציגאַרעט, און שמייכלט אַ צופרידינער. לאָמיר אויסנוצן דעם מאָמענט, ווען דער הענקער איז מיטן זויפן פאַרנומין, די תליה וועלן מיר אַלס שרייב־טיש באַנוצן, און אויפצייכנין וואָס מיר האָבן צו זאָגן און דערציילן.

אַלזאָ חברים, שרייבט, צייכנט קורץ און שאַרף, קורץ ווי די טעג וואָס זענין אונדז נאָך גיבליבן צום לעבן און שאַרף ווי די מעסערס וואָס ווערן אין אונדזערע הערצער גיצילט. זאָלן בלייבן אַ פּאָר בלעטלעך פאַרן "ייוו"אָ", פאַרן יידישן וויטאָגס־אַרכיוו, זאָלן עס אונדזערע ביים לעבן גיבליבענע, פרייע ברידער, לייענין און אפשר וועלן זיי דערפון אויך עפּיס לערנען.

און מיר בעטן ביים גורל:

יהי רצון מלפניך, א י נ ו שומע קול בכיות, טו אונדז כאָטש דאָס — שתשים דמעותינו בנאדך להיות — באַהאַלט די בלעטלעך פון טרערן אינים לאָגל פון זיין, זאָלן זיי קומין אין ריכטיקע הענט און גיפינין זייער תיקון.

ק. ל. אוישוויטץ, דעם 3 טן יאַנואַר 1945

(געדרוקט אין עברית אין בוך "אנשים ואפר — ספר אוישוויץ־בירקנאו" פון דעם שואה פאָרשער פּראָפ' י. גוטמן. פראַגמענטן פון דער איינלייטונג, זענען ציטירט געוואָרן, דורך דעם בילדונגס און קולטור מיניסטער פּראָפ' בן־ציון די־נור ז"ל בעתן ברענגען דאָס געזעץ "זכרון השואה והגבורה — יד ושם" — צו דער באַשטעטיקונג פון דער כנסת. דער רעפעראַט פון פּראָפ. דינור און די פראַגמענטן ווערן געברענגט אין שול־בוך "אלומות" פון אַכטן לערן יאָר, אויסגאַבע "מסילות").

יזכור

שטיל אהן רעש האָט זיך אונדזער שטעטל געלעבט
אַלץ איז זיך געפלאָסן לויט דעם אלטן אמאָליקן שטייגער;
געשטאַנען אויף דעם זעלבן אָרט איז די ברונע,
און דאָס ראטהויז מיט דעם גרויסן זייגער.

קליינע יידישע הייזלעך צושפרייט אַרום
אין אַלע געסלעך, איינס נידריקער, איינס העכער,
טייל שיינע און גלייכע, טייל שוין אַביסל קרום,
באדעקט מיט בלעכערנע און שינדלענע דעכער.

מען האָט אויף די "פאטשיינעס" זיך גוט געפילט
נישט געוואוסט פון אלעען און בולוואַרן שיין,
חדר יונגלעך האָבן אונטערן באַרג זיך געשפילט,
עלטערן האָבן נישט געזאָרגט ביי זייער שטראָז אריבערגיין.

דאָס בעדל־וואַסער — פון שעכט־הויז נישט ווייט,
דאָרט האָבן די יונגלעך קיין באַד־קאָסטיום נישט געדאַרפן;
מלחמות געפירט מיט די שקצים פון דער אַנדערע זייט,
און מיט שטיינער זיך באַוואָרפן.

אויפן באַרג איז ס'בית מדרש הייליק געשטאַנען,
וואו חסידישע בחורים האָבן זייער יוגנט פאַרבראַכט.
צוויי מאָל אין מעת לעת האָט מען דאָרט געדאַוונט.
און מען פלעגט לערנען ביז שפעט אין דער נאַכט.

שלמה דעם רבס, פאַרטיפט אין דעם "יורה דעה"
אָדער נאָכגעקוקט אין פאַרשידענע ספרים מיט גרויס דביקות,
תמיד ערנסט, פארחלומט, אין מויל געהאַלטן אַ פיאה
און געזוכט צו פאַרענטפערן זיינע ספיקות.

ביים בית מדרש — ס'טשארטקאווער קלייזל,
גערופן האָט מען עס "קלייזל", ווייל ס'איז געווען קליין,
דאָך האָט יעדער געהאַט דאָרט זיין אייגענע "שטאָט",
ס'האָט בלויז געפעלט פלאַץ, ביים דאווענען אַרויף און אַראָפּ צוגיין.

דערנעבן — אויך די "חברה לינה" קלויז
וועלכע איז מיר טיף איינגעקריצט אין זכרון
אויך ווייל זי איז געשטאַנען ביי אונדזער הויז
און אויך ווייל עס האָט זי געבויט מיין זיידע, אָרן.

די נאַכט איז נאָך געווען אויף די דעכער אויסגעשפרייט
ס'האָט קוים אָנגעהויבן אויפן הימל טאָגן;
יידן זענען שוין אויפגעשטאַנען, צו עבודת הבורא גרייט,
און גענומען צו "שחרית" זיך יאָגן.

קינדער האָבן מיט נעגל וואַסער די פינגער אָנגעגאָסן,
און מאַמעס האָבן פרום מיט זיי "מודה אני" זאָגן גענומען.
ראלעטן פון די געוועלבער זענען געוואָרן אַרויפגערוקט,
און טאַטעס זענען פון דאווענען צוריקגעקומען.

קינדער זענען אין די "חדרים" און "שקאלעס" געגאַנגען,
ס'האָבן זיך געאיילט צו די ארבעט — בעלי מלאכות.
גמרא־בחורים האָבן אין בית מדרש לערנען אָנגעפאַנגען,
און די טאַטעס האָבן זיך גענומען צו זייערע פרנסות.

אַזוי האָט יעדער געשלעפּט זיין שווערן וואָגן,
טאָג איין, טאָג אויס — ס'גאַנצע לעבן;
צומאָל פלעגט מען זיך אַביסל אויפן גורל באַקלאָגן,
און "נישט זינדיקן מיט די רייד", גלייך צוגעגעבן.

אויף איינמאָל איז אָפּגעהאַקט געוואָרן די גאָלדענע קייט
פאַרשניטן דאָס אלץ און אַוועק מיטן ווינט;
אַ פארלאָזט ברידער־קבר אויף פרעמדער ערד שטייט,
וואו עס ליגן צוזאַמען אַלט און קינד.

יזכור! לאָמיר געדענקען די יסורים און לייד
וואָס זיי זענען דורכגעגאַנגען אין זייערע לעצטע טעג,
ווען זיי האָבן לעבעדיקערהייט זיך אַליין באַגלייט
צום טראַגישן טויט און צום לעצטן וועג.

יזכור! דעם טויט שרעק אין זייערע אויגן,
געגאַרט אויף הילף וואָס איז נישט געקומען
ביז די בעסטיאַלישע רוצחים האָבן
מיט ווילדע אכזריות זייער לעבן צוגענומען.

יזכור! מיט געבויגענע קעפּ דערמאָנען זיי
און יעדער פון אונדז זאָל אויף זיין נוסח "קדיש" זאָגן,
און זייער הארצרייסענדן ווי געשריי
אונדזער גאַנץ לעבן אין הארצן טראָגן.

חיים באנק (פיינגאלד) (ניו־יורק)

ביים פארשוועכטן קבר אין ברעזיוו

אין איינעם אַ זומערדיקן טאָג, דאָס איז געווען אין יוני 1979, לייענדיק די יידישע וואָכן צייטונג, "דער אַלגעמיינער זשורנאַל", האָב איך זיך אַנגעשטויסן אויף אַ מודעה, פון אַ רייזע געזעלשאַפט, אַז עס ווערט אָרגאַניזירט אַ רייזע קיין פוילן בכדי צו באַזוכן די הייליקע קברים פון חסידישע רביים. עס זענען אויסגערעכנט געוואָרן די נעמען פון די שטעטלעך אין גאַליציע ווי סאַנץ, באָבעוו, רימאַנאוו דינאוו, לאַנצוט ליזשענסק א. א.

מיך האָט נישט געלאָזט רוען דער געדאַנק פאַרוואָס בלויז אַ טור צו די קברים פון די רביים, וועלכע זענען דאָך פאַרט נפטר געוואָרן אויף אַ נאַטירליכן אופן — פאַרוואָס נישט באַזוכן די מאַסן־קברים פון אונדזערע קדושים וועלכע זענען אַזוי טראַגיש אומגעקומען מיט אַלע מיתות משונות דורך די דייטשע מערדער.

כ'האָב באַשלאָסן, אַז אויב איך בין נישט בכוח צו זיין, אויף אַלע מאַסן קברים, וועל איך כאָטש גיין אויף דעם ברידער־קבר פון מיינע שוועסטער און ברידער, די קדושים פון מיין געבורט שטעטל, ברעזיוו.

אַלע מיינע גוטע פריינט און באַקאַנטע, ווי אויך די משפחה האָבן מיך געוואָרנט נישט אונטערצונעמען אַזאַ ריזיקאַלישע רייזע. די באַהויפּטונג איז געווען, אַז אפילו היינט צו טאָג איז דאָס לעבן פון אַ ייד אין פוילן נישט זיכער.

כ'האָב באַשלאָסן טראָץ אַלעם אונטערצונעמען די רייזע.

צו זיין זיכער מיט זיך אַליין און נישט לאָזן מיינע נאָנטסטע נאָכצוקלערן, האָב איך מיטגענומען מיין זון דב־ברונו, אַלס באַגלייטער. פאַרשטייט זיך, אַז פאַרנדיק קיין פוילן האָב איך שוין אין איינוועגס באַזוכט אויך אַנדערע אָרטשאַפטן, אויסער ברעזיוו.

שוין אויפן וועג קיין פוילן האָט מיך געמאַטערט דער געדאַנק אויב איך וועל פיזיש און גייסטיק זיין גענוג שטאַרק, צו קאָנען באַזוכן מיין שטעטל ברעזיוו וואָס איז איצט פאַר אונדז בלויז אַ בית־הקברות.

איך האָב זיך דערמאָנט אין דעם ברעזיוו פון אַמאָל וואו כ'בין געבוירן און אויפגעוואַקסן; מיין משפחה, מיינע מלמדים ביי וועלכע כ'האָב געלערנט, די העברעאישע שול, די פוילישע שול, מיינע חברים, די פאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס די בתי מדרשים און בכלל די היימישע שטעטלשע יידן מיט וועמען כ'פלעג קומען אין קאָנטאַקט כמעט יעדן טאָג, מיט זיי מיטגעלעבט אין פריידן און ליידן. איצט זענען זיי קדושים און דער גרעסטער טייל פון זיי ליגט אין דעם מאַסן־קבר אין ברעזיווער וואַלד.

דעם ערשטן אָפּשטעל האָבן מיר געמאַכט אין וואַרשע. מיר האָבן באַזוכט "דעם יידיש היסטאָרישן אינסטיטוט", דעם "יידישן קולטור פאַרבאַנד" דעם מאָנומענט פון די יידישע געטאָ קעמפּפער, דעם דענקמאָל פון מרדכי אנילעוויטש הי"ד. אויסער דעם האָבן מיר זיך באַקענט מיט וואַרשע וואָס איז צוריק אויפגעבויט געוואָרן פון די מלחמה חורבות.

פון וואַרשע זענען מיר מיט דער באַן געפאָרן קיין קאַטאָ־וויץ, זיך צו טרעפן מיט ד"ר זעלנפרוינדסביידע טעכטער וועלכע וואוינען דאָרט. מיט זיי האָבן מיר פאַרברענגט דעם גאַנצן טאָג אין שמועסן און זכרונות פון אונדזער פאַרגאַנגענהייט און פאַרשידענע רירענדיקע ערינערונגען. פון זיי האָב איך אויך באַקומען וויכטיקע אינפאָרמאַציע בנוגע אונדזער באַזוך אין פוילן.

פון קאַטאָוויץ זענען מיר אַריינגעפאָרן קיין קראָקע, די שטאָט וועלכע איך געדענק נאָך פון אַמאָל. דער צענטער פון דער שטאָט איז געבליבן אַזוי ווי פריער, בלויז געוויסע פאַרשטעט און אונטערשטעטישע גאַסן האָבן געענדערט זייער אויסזען. אין קראָקע, געפינען זיך אייניקע הונדערט יידן אָבער מען זעט זיי נישט אַרויס דאָרט.

מיר האָבן באַזוכט דעם טעמפּל ווי הרב ד"ר יהושע טאָן ז"ל איז געווען גייסטיקער מנהיג; פון דאָרט זענען מיר צוגע־גאַנגען צו דער רמ"א שיהל (רבינו משה איסרליש זצ"ל) אין הויף פון דער שיהל געפינט זיך נאָך דער בית הקברות וועלכער איז שוין 500 יאָר אַלט, אויף די מצבות זענען נאָך דאָ די אויפשריפטן מיט די נעמען פון די צדיקים און גדולי־הדור. די דייטשע רוצחים האָבן דעם בית־הקברות איבער־געלאָזט, דאַגעגן דעם אַלגעמיינעם קראָקאווער בית הקברות אין פּאָדגורזש האָבן זיי צושטערט און פון די מצבות געמאַכט אַ מויער פּאַראַלעל צו דער רמ"א שיהל. פון די מצבות קען מען נאָך היינט אַראָפּלייענען די אויפשריפטן. דאָ האָבן מיר געהאַט דעם זכות צו באַגעגענען צוויי אַלטע יידן, וועלכע קומען פון צייט צו צייט אַ קוק טוען צו דער שיהל.

ביידע שיהלן ד"ר טאָנס טעמפּל און די רמ"א שיהל, זענען שטאַרק אָפּגעלאָזט און בלויז פרייטיק צונאַכטס קומען זיך צונויף אין יעדער שול בערך אַ מנין יידן.

אין אַ זייטן גאַס, פון מיין האָטעל האָט מיין זון דערזען אַ שילדל מיט אַן־אויפשריפט אין יידיש: "יידישער קולטור פאַרבאַנד קלוב" (?). מיר זענען אַריין אינווייניק און גע־טראָפן אַ פולן זאַל מיט קאָרטן שפּילער. כ'האָב מיך געפרעגט צי עס געפינען זיך דאָ יידן, האָט מען מיר געענטפערט, אַז בלויז די פרוי אין ביוראָ איז אַ יידישע. מיר זענען אַריין צו דער ביוראָ לייטערן. זי האָט אונדז זייער שיין אויפ־

גענומען, אַרויסגעוויזן פּיל וואַרימקייט, און אויסגעדרוקט באַדויערן אויף די עגזיסטירענדע אומשטענדן. מיר האָבן אויך באַזוכט די פּאַרשטאָט פּלאַשאָוו, ווי עס האָט זיך געפונען אַ קאָנצענטראַציע לאַגער אין וועלכן מיין ברודער מאיר און אנדערע ברזשיווער יוגנטליכע האָבן געטון שקלאַפן ארבעט. כ׳האָב אויך נישט פאַרגעסן צו באַזוכן דאָס ארטשאַפט קאָביע־זשין וואו איך בין געווען אינטערנירט אַלס קריגס־געפאַנ־גענער, במשך 6 וואָכן.

אַלע גאַסן אין קראָקע וואו ס׳פלעגן זיין קאָנצענטרירט פּיל יידישע איינוואוינער און איבערהויפּט דער אַזוי גערו־פענער ״קוזמאַרק״ מיט די אַרומיקע גאַסן אין וועלכע ס׳האָט אַמאָל פּולסירט ס׳יידישע לעבן, ס׳האָט געווימלט מיט יידישן האַנדל און קאָמערס — דאָס אַלץ געהערט שוין צו דער פאַר־גאַנגענהייט. יעצט איז אַלץ פאַרנומען דורך אַנדערע, די יורשים פון יידישן האָב און גוטס, אָבער ביי זיי איז אַלץ איינגעשלאָפן. נישטאָ מער די דינאַמיק, דער אימפּעט, דער אונטערנעמונגס־גייסט און איניציאַטיוו ווי עס איז געווען ביי יידן. קראָקע איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ געוועגליכע פּראָווינץ שטאָט. אַזוי האָט זי אויסגעזען אין מיינע אויגן.

אין קראָקע האָב איך געדונגען אַ טעקסי און בין מיט מיין זון גאַנץ פרי אַרויסגעפאָרן קיין אוישפּיצין־אוישוויץ, דער פאַרניכטונגס לאַגער פון דעם אייראָפּעאישן יידנטום.

צו שילדערן דעם געמיט צושטאַנד ווען מען באַזוכט אַזאַ דייטשע ״קולטור אינסטיטוציע״, איז נישט אויף מיינע כוחות. כ׳מיין אַז ווערטער קענען עס נישט אויסדרוקן.

דאָס ערשטע וואָס מיר האָבן געזען אין אוישוויץ איז געווען דער טויער, דורך וועלכן עס זענען אַריינגעפאָרן די וואַגאָנען מיט די אומגליקליכע יידישע קרבנות, מענער, פרויען און קינדער. באַזונדערס האָט שאָקירט די ציניש אויפשריפט: ״אַרבייט מאַכט פריי״. שוין איינמאָל פריי...

מען האָט אונדז געוויזן אַ פילם וועגן דער באַפרייאונג פונעם לאַגער דורך דער סאָוויעטישער ארמע. מיר האָבן געזען די באַפרייטע מענטשליכע שקעלעטן, וואָס אפילו אַ בלינדער האָט געקענט זען אַז דאָס זענען יידישע קרבנות, אָבער אין דעם דאָזיקן פילם האָט זיך גערעט וועגן פאַרשידענע נאַציאָנאַליטעטן דערינטער ״אויך״ יידן.

מיר האָבן באַזוכט אַלע ״איינריכטונגען״ וואָס די דייטשן האָבן אויפגעבויט אין אוישוויץ, די גאַז קאַמערן, די קרעמאַ־טאָריומס, די געלייזן אויף וועלכע ס׳פלעגן אָנקומען די באַנען מיט די קרבנות, די באַראַקן, די באַראַקן וואו ס׳זענען געווען קאָנצענטרירט די א.ג. ״העפטלינגע״ די שטראָף קאַמערן אין וועלכע מען פלעגט פייניגן די אומגליקליכע ״פאַרזינ־דיקטע״, דעם אַפּעל־פּלאַץ וואו די קרבנות האָבן זיך געמוזט שטעלן לויטן באַפעל פון די רוצחים. אַ זער דערדריקענדן איינדרוק האָבן געמאַכט די אנגעזאַמלטע בערג מיט פרויען־האָר, קינדער שיכלעך און וואַליזעס אויף וועלכע עס זענען נאָך געווען די אַדרעסן און נעמען פון די אומגליקליכע אייגנטימער.

איך אַליין האָב אָפּגעציילט איבער 200 יידישע נעמען. אַזוי האָבן זיך דאָרט געפונען יידישע נעמען און אַדרעסן פון גריכנלאַנד, יוגאָסלאַוויע, אונגארן, דייטשלאַנד, טשעכאָ־סלאָוואקיי, איטאַליע, האָלאַנד, פראַנקרייך. מיר האָבן אויך באַזוכט דעם באַראַק וואו עס געפינט זיך יעצט דער ״יידישער מוזעאום״, אָבער דאָרט געפינען זיך גאַנץ ווייניק יידישע עקספּאָנאַטן און איז זייער ווייניק באַזוכט דורך די טוריסטן. אויף מיין פראַגע צו דער באַאַמטין פאַרוואָס די גרופּן פירער, מיידן אויס דאָס יידישע מוזעאום, האָט זי מיר געענטפערט, דאָס אויב די טוריסטן פאַרלאַנגען עס פון די וועג־ווייזער, ווערן זיי אַהינגעפירט. אויף מיין צווייטע פראַגע צי אַ באַזוך אין די אַנדערע פלעצער ווערט געמאַכט לויט דעם פאַרלאַנג פון די טוריסטן, האָב איך באַקומען פאָלגענדן ענטפער: ״איך בין נאָר אַ באַאַמטין און בין נישט אימשטאַנד צו ענטפערן אויף אייער פראַגע״...

מיט אַ ציטער אין הארצן זענען מיר צוגעפאָרן צום דער־בייאיקן לאַגער בזשעזשינקי־בירקענוי צו דער פרויען אָפּ־טיילונג, וואו ס׳זענען אין שרעקליכע באַדינגונגען געווען פאַרשקלאַפט יידישע פרויען. ס׳איז שווער צו איבערשרייבן וואָס די דאָזיקע פרויען האָבן מיטגעמאַכט און וואָס פאַרע שווערע אַרבייטן זיי האָבן געמוזט מאַכן אונטער דער דייטשער בייטש און רעוואָלווער, און זייער אויסלייזונג איז געקומען אין די גאַז קאַמערן און קרעמאַטאָריומס.

מיר זענען נאָך אַריינגעפאָרן אין שטעטל אשפּיצין, וואָס

דער מאַסן קבר פון די ברזשיווער יידן אין וואַלד

איז אַמאָל געווען אַ טיפּיש יידיש שטעטל און יעצט איז מער דאָרט קיין ייד נישט דאָ.

מיט אַ שווער געמיט און אַ צובראָכן האַרץ זענען מיר צוריק קיין קראקע. נאָך צוויי טעג האָבן מיר זיך געלאָזט אויפן וועג צו דעם ציל פון אונדזער באַזוך — ברעזיוו.

מיטן שנעלצוג פון קראקע זענען מיר געפאָרן ביז ריישע און פון דאָרט מיט אַן־אויטאָבוס קיין ברעזיוו. זיצנדיק אין אויטאָבוס האָבן מיך אָנגעהויבן צו פּלאַגן פאַרשידינע געדאַנקען. מיר זענען דורכגעפאָרן די באַקאַנטע דערפער לעבן ברעזיוו ווי בליזנע און סטארי־וויעש. זייענדיק שוין לעבן דעם קריסטליכן צמענטער האָט מען שוין געקענט באַמערקן געוויסע ענדערונגען אין שטעטל.

דער אויטאָבוס האָט זיך אָפּגעשטעלט אויף זיין סטאַציע וואָס געפינט זיך ביי דעם אונטערן טייל פונים געריכט קעגן איבער דעם קליינעם פּאַרק. נאָכן אויסשטייגן זענען מיר צוגעגאַנגען צום האָטעל וועלכער געפינט זיך אויפן פּלאַץ פון ד״ר פילשאַקס הויז, נעבן די דראגעריע פון מענדל טרינטשער הי״ד. מיר זענען אַרויסגעגאַנגען כאַפּן אַ בליק אויף דעם שטעטל מיט זיינע פאַרענדערונגען. פון די פאַרבייגייענדיקע פּאָלאקן האָט מיך קיינער נישט דערקענט.

מיר זענען געגאַנגען מיטן טראַטואר ביי דעם געריכט און קירכע און שוין דאָ האָבן זיך געמערקט ענדערונגען. אייניקע יידישע הייזקעס קעגנאיבער די קירכע ווי די הייזקע פון הערשאלע ראטץ ז״ל, די הייזקע פון צביה פייט־לערנער צו לאַנגע יאָרן — עגזיסטירן נישט מער. זאגאר דאָס הויז פון פוילישן אַפּטייקער ד״ר זאכאַרסקי, וועלכער איז דערשאָסן געוואָרן דורך די געסטאַפּאָ, איז אויך געוואָרן אָפּגעווישט.

אין מיין פאַנטאַזיע האָב איך „געזען״ ווי ר׳ יעקב יואל וואלקער הי״ד, מיטן תפילין זאק אונטערן אָרעם איילט זיך אין בית מדרש אַריין צו מנין... באַלד האָב איך זיך געכאַפּט, אַז דאָס זענען בלויז האַלוצינאַציעס, ווייל ר׳ יעקב יואל געפינט זיך אין ברידער קבר און דאָס בית מדרש איז צושטערט ביזן גרונט.

גייענדיק נעענטער צום רינק האָבן זיך נאָך אַרויסגעזען אייניקע פאַרבליבענע יידישע הייזער ווי דאָס הויז פון ר׳ חיים יעקב כץ ז״ל, פון ר׳ בן ציון לויפער הי״ד, פון ר׳ קלמן וואלף רייך הי״ד. אַ קעגנאיבער דאָס הויז פון ר׳ חיים זיילער הי״ד, פון ר׳ אברהמלע קארנפעלד הי״ד פון סימע קופּליק הי״ד פון מענדל פילער ז״ל (געשטאָרבן אין מעקסיקא) דאָס הויז פון זיין ברודער גדליה פילער הי״ד, די הייזער פון די לויפער פאמיליע, פון ר׳ דוד יונה מאַרקל ז״ל און ר׳ יוסף פענער ז״ל, אַלץ גרויסע שטאקיגע ציגעל הייזער. די אַלע אַנדערע יידישע הייזער זענען צושטערט געוואָרן און אויף זייער אָרט געפינען זיך יעצט נייע וואנונגס בלאקן מיט קריסטליכע איינוואוינער.

די דירה וואו מיר האָבן געוואוינט איז היינט פאַרנומען דורך דער טאָכטער פון הויז אייגנטימער — ריכליק.

דערוויל האָב איך אויסגעמיטן אריינצוגיין אין אונדזער אַלטער דירה און האָב באַשלאָסן דורכצושפּרייזן ס׳שטעטל כדי מעגליך אויסצוגעפינען מער איינצלהייטן וועגן די לעצטע מינוטן פון אונדזערע נאנטע.

דאָס וועטער איז גראד נישט געווען גינסטיק און ס׳איז שווער געווען אויפצונעמען מיטן פאטא־אַפּאראַט פון צייט צו צייט פלעגט זיך די זון ארויסגנבענען פון צווישן די וואלקנס און מיר האָבן עס אויסגענוצט אויפצוכאַפּן אייניקע בילדער. ביים ענד פון רינק נעבן הויז וואו ס׳האָט זיך געפונען די קאַנצליי פון ד״ר שמואל זעלנפרוינד ז״ל, זענען געשטאַנען אַ גרופּע פּאלאקן און איינער פון זיי האָט זיך דערנענטערט צו מיר און געזאָגט אַז ער דערקענט מיך, אָבער ער קען זיך נישט דערמאַנען מיין נאָמען. ווען ה׳האָב אים געוויזן אויף דער ריכטונג וואו ס׳איז געווען אונדזער געשעפט, האָט ער אויסגערופן: דו ביסט „פּאַן חיים״! זיין נאָמען איז אנטאָן, און זיין פאָטער האָט אַמאָל געברענט ציגל אין דער ציגעליי פון ר׳ בן־ציון טראכמאַן הי״ד. באַלד זענען צוגעקומען אַנדערע ברעזיווער פּאלאַקן און זיך באַטייליקט אין שמועס. איינער פון זיי האָט מיר געזאָגט אַז ער איז 92 יאָר אַלט און געפרעגט צי איך געדענק אים? ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז דאָס איז געווען מיין לערער פון דער עלעמענטאַר־שול — ניזיאלעק. לאַנג פארברענגען מיט זיי איז געווען זינלאז. כ׳האָב זיך געלאָזט צו דער וואוינונג פון פרוי קוז׳יא, וועלכע קען פארעכנט ווערן צווישן די חסידי אומות העולם. די דאָזיקע איידעלע פרוי האָט איינגעשטעלט איר לעבן, און פלעגט טראָגן עסן פאַר עטליכע יידישע מיידלעך וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין ברעזיווער וואַלד ביז זיי זענען ענטדעקט געוואָרן פון פּוילישע מוסרים.

די פרוי איז בעת אונדזער באַזוך אַלט געווען 87 יאָר און געוואוינט צוזאַמען מיט איר טאָכטער. די אויפנאַמע ביי די דאָזיקע פרויען איז געווען אַ רירענדע און עס זענען פארגאָסן געוואָרן פיל טרערן דאביי. פון זיי האָב איך באַקומען פאַרשידענע ידיעות וואָס האָבן אַ שייכות מיט די לעצטע טעג פון די ברעזיווער יידן און אויך וועגן דער שענדליכער אויפירונג פון טייל ברעזיווער פּאלאקן.

אַזוי למשל, האָבן מיר געהערט פון דעם באַקאַנטן ד״ר שובאַ, וועלכער איז גערופן געוואָרן צו אונטערזוכן אין באַהעלטעניש ביי פרוי גורגאַטש די קראַנקע פרוי, העניע כץ הי״ד, די אלמנה פון ר׳ חיים יעקב כץ ז״ל, וועלכע האָט זיך געגוויטיקט אין מעדיצינישע הילף. שובא האָט טאַקע פאַרשריבן מעדיצינען פאַר דער קראַנקער פרוי, אָבער גלייכצייטיק האָט ער נישט פאַרגעסן צו מעלדן וועגן איר דער געסטאַפּאָ. דעם נעכסטן טאָג זענען געקומען די פּאליציי און אַוועקגענומען די פרוי כץ מיט איר שנור חיה מארקל און אירע צוויי קינדער. אויך די פּוילישע פרוי גורגאטש איז אַרעסטירט געוואָרן.

מיר האָבן זיך געמוזט צואיילן, ווייל נאָך דעם זעלבן טאָג האָבן מיר באַשטימט צו באַזוכן דעם ברידער־קבר אין וואַלד. מיר האָבן געדונגען אַ טעקסי, וועלכע האָט אונדז צוגעפירט צום קבר פון די קדושים. דער צוגאַנג איז געווען אַביסל קאמפּליצירט, ווייל דער פּלאַץ איז פאַרשטעלט בכוונה

און מיר האָבן געמוזט זוכן און צוגיין עטליכע הונדערט מעטער צופוס.

צוקומענדיק צום קבר בין איך געוואָרן דערציטערט פון דעם וואָס האָט זיך פאַר מיינע אויגן אַנטפּלעקט: דער קבר איז געוואָרן אין פיל פלעצער אויפגעגראָבן, די מעטאַלענע פּליטע מיט די אויפשריפטן אין פּויליש — אַראָפּגעוואָרפן, און טיילן פון מענטשליכע שאַרבנס אוןביינער זענען געלעגן אויף דער אויבער־פלאַך פון קבר. גאַנצע סקעלעטן האָבן זיך אַרויסגעזען פון די טיפע לעכער אינעם קבר. ווייזט אויס אַז אַ וואַנדאַליסטיש פּוילישע האַנט האָט געזוכט אוצרות ביי די קדושים, נאָך עטליכע דרייסיק יאָר! ס׳איז שווער איבערצוגעבן וואָס איך האָב געפילט אין די מינוטן. מיין זון, אַ באַגאַסינער מיט טרערן האָט באַוויזן אויפצונעמען דאָס שרעקליכע בילד מיט זיין פאָטאָ־אַפּאַראַט. איך בין געשטאַנען צוחישט, אויפן מאָמענט, ווי אַ שווערער וואָלקן וואָלט פאַרדעקט מיין מוח. אין דער אַרומיקער שטילקייט ווי מען קאָן בלויז הערן דאָס וואַקסן פון גראָז אויפן קבר, האָב איך ווי געהערט דעם שרעקליכן אויסגעשריי: ”פּאַרוואָס?!” פאַרוואָס איז אונדז געקומען אַזאַ שרעקליכער סוף?!

קיין ענטפער האָב איך נישט געהאַט, ווען איך בין צו זיך געקומען האָב איך נאָר געקענט מאַכן אַנ״אל מלא רחמים” און כ׳האָב געבעטן מחילה אין נאָמען פון אַלע לאַנדסלייט און כלל ישראל.

מיט צובראָכענע הערצער און שווערן געמיט האָבן מיר פאַרלאָזט דעם קבר פון די קדושים. כ׳האָב אינטערווענירט ביים ברעזיווער שטאָט־ראט וועגן דעם צושטאַנד פון קבר און דער סעקרעטאַר האָט מיר פאַרשפּראָכן גלייך אַרויסצושיקן אַרבייטער צו באַזייטיקן די וואַנדאַליסטישע פאַרשוועכונגען פון קבר, צוגעבנדיק: מיר זענען פאַראינטערעסירט, אַז דער קבר אין וועלכן עס געפינען זיך איבער 1000 מאַרטירער — מענער, פרויען און קינדער — זאָל בלייבן אַ מצבה צום שאַנד פאַר דעם דייטשן פאָלק וואָס האָט אַראָפּגענידערט צו דער מדרגה פון די ווילדעסטע חיות.

מיר זענען צוגעגאַנגען צום הויז פון אונדזער געוועזענער דינסט, אַניעלאַ רייטער. זי האָט אונדז, צווישן אַנדערע, דערציילט אַז צווישן די פּוילישע נאַציאָנאַליסטישע פּאַרטיזאַנער פון דער ”אַרמיאַ קראַיאָוואַ” האָט זיך געפונען אַ יידישער בחור מיטן נאָמען קלאָוזנער פון דאַמעראַדז און זיינע פּוילישע ”חברים”־פּאַרטיזאַנער האָבן אים ערמאָרדעט איידער די רוסן האָבן אַריינמאַרשירט.

אויך האָב איך זיך דערוואוסט אַז אין טאָג פון דער באַפרייאונג האָט מען געזען דעם אַדוואָקאַט ישראל קופּליק הי״ד און ער איז נעלם געוואָרן און מען ווייסט נישט וואָס ס׳האָט מיט אים פּאַסירט. שלמה מענער הי״ד, דער זון פון אברהם מאיר מענער, איז געווען באַהאַלטן ביי אַ פּאָלאַק נעבן צמענטער און ער איז שפּורלאָז פאַרשוואונדן און מ׳ווייסט נישט ווי זיין געביין איז אַהינגעקומען.

די פרוי גיטאַלע פאַס הי״ד איז געווען באַהאַלטן ביי דער פּוילישער פאַמיליע באַלעק. זי האָט זיך דערוואוסט אַז איר הייזקע וועט דעם נעכסטן טאָג צושטערט ווערן. ביינאַכט איז זי געגאַנגען צום הויז, וואו זי האָט געהאַט פאַרשטעקט ווערטפולע חפצים. צום אומגליק האָט זי באַמערקט דער פאָלקס־דויטש, קעסטלינג, און ער האָט זי איבערגעגעבן אין די הענט פון די געסטאַפּאָ.

ר׳ הערשאַלע ראט, דער פירער פון ”אגודת ישראל” און באַקאַנטער טשאַרטקאָווער חסיד איז געווען פאַרשטעקט מיט אַ טייל פון זיין משפחה ביים בריוווטרעגער סקאַלסקי וועלכער האָט די גאַנצע משפחה דערמאָרדעט.

פון הויז פון אונדזער דינסט זענען מיר צוגעפאָרן צו דער טאָכטער פון פאַרפאָלק באַרגעל אויף דער באַרקוּבקע. איר מוטער האָט מיר נאָך דער באַפרייאונג אין 1944 געלאָזט וויסן, אַז מיין מאַמע האָט ביי איר איבערגעלאָזט פיל זאַכן און איך קען זיי ביי איר אָפּנעמען. פאַרשטייט זיך, אַז כ׳בין דאַמאָלסט נישט געפאָרן צוליב סכנות נפשות. איך האָב געפרעגט די טאָכטער אפשר איז ביי איר פאַרבליבן עפּעס אַ געגנשטאַנד אַלס אנדענקונג. זי האָט זיך געצלמט מיט טרערן אין די אויגן אַז פון איר מוטער איז גאָרנישט פאַרבליבן...

זי האָט מיר דערציילט אַז שוין נאָך די ליקווידאַציע פונעם ברעזיווער יידנטום, זענען אין אַ צובראָכענער הייזקע געווען באַהאַלטן די צוויי שוועסטער בירנבוים מיט זייער ברודער מענדל, די קינדער פון דעם מלמד ר׳ יוסף אהרנס ז״ל. איר מוטער פלעגט באַהאַלטענערהייט אַריינוואַרפן אַ לאַבן ברויט, ביז אַ געוויסן טאָג זענען זיי אויסגעליפערט געוואָרן דורך די פּוילישע מוסרים.

ס׳איז מיר שווער געווען זיך צו דעצידירן צו באַזוכן אונדזער אַלטער דירה, וואָס איז, ווי געזאָגט, געווען פאַרנומען דורך די טאָכטער פונעם הויז בעל־הבית. נישט קוקנדיק אויף די נישט־היימליכע געפילן, האָט דאָך גובר געווען דער שטאַרקער נייגער צו זען און צו זיין אין אונדזער אַלטער דירה וואו מיר האָבן געוואוינט אַזויפיל יאָרן און פון וואַנען מיין טייערע מאַמע, שוועסטער און ברודער זענען געגאַנגען אויף זייער שרעקליכן און טראַגישן אומקום.

מיר זענען צוגעקומען צום הויז. אין דרויסן איז געשטאַנען די יינגערע שוועסטער פון דער לאָקאַטאָרן, איר נאָמען איז וואַנדאַ. מיר האָבן איר ערקלערט אַז מיר זענען אַמאָל געווען איר פאָטערס לאָקאַטאָרן. זי האָט מיך נישט דערקאַנט. זי האָט געמיינט אַז איך בין פון דער משפחה רייך, וועלכע זענען געווען אנדזערע שכנים. ווען כ׳האָב איר ערקלערט אַז איר פאָטער האָט געהאַט נאָך אַ לאָקאַטאָר, איז זי אַרויפגעפאַלן אויף מיר, און מיט טרערן אין די אויגן געשעפטשעט: דו ביסט דער פאַן חיים, דער זון פון דער ציידעלער פרוי מאַשע!

די טיר האָט זיך געעפנט און די איינוואוינערן מאַריאַ, האָט אונדז אַריינגעבעטן אין דער דירה. נאָך די באַגריסונגען און איינלאַדונגען האָבן מיר זיך צושמועסט.

איך בין אָבער געווען באַהערשט פון אַנדערע געפילן און מיין געמיט איז נישט געווען צו פירן קאָנווערסאַציעס. די גאַסט־געבערן האָט דאָס וואַרשיינלעך באַמערקט און

געזאָגט: איך פֿאַרשטיי דײַנע געפֿילן אין דעם מאָמענט, און כ׳וועל דיך לאָזן מיט זיך אַליין. איך בין אומגעשטערט געגאַנגען פֿון איין צימער צום אַנדערן, אָפּגעשטעלט זיך ביים פֿענצטער מיטן אַרויסבליק צום הויף וואו ס׳האָבן אַמאָל געוואוינט פֿיל יידישע משפּחות, און אין מיין דמיון האָב איך געהערט ווי ר׳ דוד שוחט (לאַמפּין) מיט זיין שטאַרקן באַריטאָן, חזרט איבער פֿאַרשידענע תּפֿילות צו ראש השנה און יום כּיפּור — כ׳האָב אַפֿילו „געהערט" זיין מתיקותדיקן „והביאנו לציון עירך ברינה... ושם"... דאָ האָב איך זיך אויפֿגעוועקט ווי פֿון אַ חלום און פֿאַרשטאַנען אַז עס איז געווען ווי אַ פֿאטא מארגאַנאַ אינם מדבר — ווייל דער הויף איז אָפּגערוימט פֿון די יידישע הייזקעס און ס׳איז נישט געבליבן קיין אָפּצייכן פֿון דעם, אַז דאָ האָבן אַמאָל געלעבט אונדזערע היימישע יידן.

פֿאַרן פֿאַרלאָזן די דירה האָט די גאַסט־געבערן מיר דערלאַנגט אַ מעשינעם לייכטער וואָס איז געווען פֿאַרויכערט און באַקלעבט מיט שטיקלעך חלב פֿון אַ נישט דערברענטן שבת ליכט, ווי אויך אַ חנוכּה־לעמפּל אין וועלכן מיין זיידע ע״ה פֿלעגט צינדן חנוכּה ליכט פֿון וואַטענע פֿלעכטלעך איינגעטונקען אין בוימל.

די בעל הביתטע האָט מיר ערקלערט אַז זי האָט די „מתּנות" געפֿונען אויפֿן בוידים און זי וועט זיך באַמיען צו זוכן אויך אַנדערע געגנשטאנדן וואָס האָבן אַ סענטימענטאַלן ווערט פֿאַר מיר. מיר האָבן זיך געזעגנט און פֿאַרשפּראָכן צו זיין אין קאָנטאַקט.

מיר זענען אַרויס נאָכאַמאָל איבערן שטעטל צו ערגענצן דאָס בילד מיט די ענדערונגען וואָס זענען דורכגעפֿירט געוואָרן זייט דער פֿאַרניכטונג פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג.

ס׳איז מיר געלונגען פֿעסטשטעלן פֿאָלגענדעס:ביידע יידישע בתּי קבֿרות, סיי דער אַלטער בית עולם אין וואַלד, ווי אויך דער נייער בית הקבֿרות, וועלכער איז געווען אין באַנוץ ביז צו דער שואה — עגזיסטירן נישט מער.

דאָס בית מדרש און די 4 אַנדערע בתּי תּפֿילה ווי די קלויז „לינת הצדק", די „טשאָרטקאָווער קלויז", די „ביאַנער קלויז" און די „סאַדיגערער קלויז" — זענען אַלע אָפּגעווישט געוואָרן.

דאָרט ווי ס׳איז געווען די „סאַדיגורער קלויז" ווי אויך די הייזקעס פֿון ר׳ גרשון שפּינדלער הי״ד און ר׳ דוד ראט הי״ד דער א. ג. „באָריסלעווער מלמד" — אויף דעם אָרט פֿון די דערמאַנטע בנינים געפֿינט זיך היינט אַ שוך פֿאַבריק.

די הייזקעס פֿון ר׳ דוד בעזים הי״ד, די הייזקע פֿון די ברידער חיים שמואל און אלימלך שערץ, אויך די הייזקע פֿון ר׳ יאסאַלע מאַן הי״ד (איינער פֿון די ערשטע קרבנות פֿון ברעזיוו) — זענען אַלע געבליבן גאַנץ.

מיר האָבן זיך דערוואוסט אַז דער זאַמל־פּונקט פֿון די קרבנות איז געווען אויף דעם פּלאַץ וואָס רופֿט זיך „רענדזינעס". פֿון דאָרט איז איין טייל געשיקט געוואָרן צו דער באַן־סטאַציע אין רימאַנאָוו, וואו זיי זענען אין לאַסט וואַגאָנען געפֿירט געוואָרן צו זייער לעצטן וועג — צום טויטן לאַגער בעלזשעץ.

די זקנים און פֿרויען מיט קינדער זענען מיט אויטאָס געפֿירט געוואָרן אין וואַלד, וואו ס׳איז געווען צוגעגרייט אַ גרויסער גרוב און דאָרט האָבן זיי מיט ביטערע יסורים אויסגעהויכט זייערע נשמות.

מיר זענען אויך געוואויר געוואָרן אַז שוין נאָך דער באַפֿרייאונג איז אויף דער באַן־סטאַציע אין רימאַנאָוו ערמאָרדעט געוואָרן יאסקע טאַג הי״ד, דער זון פֿון צדוק טאַג — דורך די ברידער פּאָלאַנסקי פֿון בזשאַנקי, וועלכע האָבן פֿאַרן קריג געפֿירט פּאַסאַזשירן מיט זייער אויטאָ, קיין רימאַנאָוו. דער קדוש ר׳ מלך הערצליך הי״ד איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך זיין שכן מיכאל יאיקאַ, וועלכער האָט אים כּלומרשט אויסבאַהאַלטן, און אַזוי אַרום געירשנט זיין פֿאַרמעגן.

מען האָט מיר אויך איבערגעגעבן נעמען פֿון פֿאַרשידענע פּוילישע מוסרים, וועלכע האָבן אויסגעליפֿערט באַהאַלטענע יידן אין די הענט פֿון געסטאַפּאָ. די מיינסטנס פֿון זיי זענען אַנטלאָפֿן מיט די דייטשן.

כ׳האָב נאָך געוואָלט באַזוכן די פֿרוי זאַכאַרסקאַ, די אלמנה פֿון אַפּטייקער ד״ר זאַכאַרסקי וועלכער איז, ווי דערמאַנט דערשאָסן געוואָרן דורך די געסטאַפּאָ. נאָך מיין באַפֿרייאונג אין יאָר 1944 האָט די פֿרוי זאַכאַרסקי מיר געשריבן אַ בריוו, פֿאַרלייגנדיק מיר פֿינאַנציעלע הילף אין יעדער מאָס, כּדי מיר צו ערמעגליכן זיך צוריקצושטעלן אויף די פֿיס. כ׳האָב דעמלט נישט געקענט געניסן פֿון איר אָפּפֿערווילקייט צוליב מיין פֿאַרלאָזן פּוילן. ס׳איז מיר אָבער נישט מעגליך געווען זי פּערזענליך צו טרעפֿן ווייל ווי ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן געפֿינט זיך די פֿרוי זאַכאַרסקי היינט צו טאָג אין יאַראָסלאַוו.

דער מוזעאום וועלכער געפֿינט זיך אין ראטהויז און אין וועלכן עס זאָלן זיך געפֿינען אויך יידישע עקספּאָנאַטן — איז צום באַדויערן געווען געשלאָסן בעת מיין זיין דאָרט.

ס׳איז געקומען דער מאָמענט ווען מיר האָבן געמוזט פֿאַרלאָזן ס׳שטעטל און דאָ האָט זיך ווידער אָנגעהויבן אַ מין „ויחד יתרו": פֿון איין זייט וואָלט זיך געוואָלט וואָס שנעלער אַנטלויפֿן פֿון דעם געשפּענסט, וואָס הייסט היינט בזשאָזאָוו, אָבער פֿון דער צווייטער זייט איז זיך שווער אָפּצורייסן פֿון דעם אָרטשאַפֿט וואָס איז פֿאַרבונדן מיט אַזויפֿיל ערינערונגען און געפֿילן.

דו שטייסט אין צענטער פֿון שטעטל און דיין דמיון איז פֿול מיט חלומות, עס דאַכט זיך דיר, אַז דו זעסט נאָך דיינע יידן מיט זייערע טאָג־טעגליכע זאָרגן, מיט זייער פֿרייד און צער. דו זעסט די הייליקע נשמות פֿון די אומגעקומענע און דיר דאַכט זיך, אַז זיי זענען אַרויס פֿון דעם ברידער־קבֿר אין וואַלד כּדי זיך צו געזעגענען מיט דיר, מיט אַלע לאַנדסלייט און כּלל ישׂראל. מען קען אויסדריקן דעם וואונטש, אַז מיר זאָלן מער נישט אויסגעשטעלט זיין אויף אַזעלכע פּייניקלעכע מאָמענטן.

מיט אַן־אויטאָבוס וואָס האָט אונדז געפֿירט קיין פּשעמישל האָבן מיר פֿאַרלאָזט ברעזיוו און אויפֿן וועג האָבן מיר זיך אָפּגעשטעלט פֿאַר אַ האַלבער שעה אין דינאָוו. אין דער

קורצער צייט האָב איך נאָך געכאַפּט אַ בליק אויפן שטעטל. איך האָב באַמערקט גאַנץ קליינע ענדערונגען געוויסע הייזער און געשעפטן וועלכע האָבן אַמאָל באַלאַנגט צו יידן געפינען זיך אויפן פּלאַץ.

כ'האָב דאָרט געהערט וועגן אַ יידישן העלד און קדוש מיטן נאָמען האך (דעם ערשטן נאָמען געדענק איך נישט). בשעת די אַקציע קעגן די יידן אין דינאוו האָט ער זיך געוואָרפן אויף אַ געסטאַפּאָ באַנדיט און אים געהרגעט. ער איז אומגעקומען אויפן אָרט, דורכגעלעכערט מיט די קוילן פון מאַשין געווער.

אין פשעמישל זענען מיר אוועק צום אָרט וואו עס איז געווען דאָס געטאָ. אויך דאָ האָבן מיך בעגלייט מיינע פּערזענליכע טרויעריקע איבערלעבענישן פון דער צייט ווען איך האָב דאָרט געשמאכטעט. נישט ווייט פון דאָרט האָבן מיר באַזוכט די הייזקע, וואו מיר זענען געווען פאַרשטעקט ביי אַן־אוקראַאינער, נאָכן אַנטלויפן פון געטאָ. מיר זענען געווען אין דעם דאָזיקן באַהעלטעניש 16 יידן, מענער און פרויען, דערונטער מיין זון, וועלכער איז דעמאָלט אַלט געווען 4 יאָר און איז געווען דאָרט ס'אייינציקע קינד. אויסער דעם זענען מיר געגאַנגען זען די גאַסן, וואו מיר האָבן געוואוינט און וואו ס'האָבן געוואוינט מיינע שוויגער־עלטערן, ר' אברהם און צפורה שפּערלינג הי"ד.

פון פשעמישל זענען מיר צוריקגעפאָרן קיין וואַרשע. דורכפאָרנדיק קיעלץ האָט דאָס בלוט אין מיר אויפגעברויזט, דערמאנענדיק זיך אין שרעקליכן פּאָגראָם וואָס די פּאָליאַקן האָבן דורכגעפירט אין 1946 איבער שוצלאָזע יידן — 42 נפשות, וועלכע ס'איז געלונגען צו ראטעווען זיך פון די דייטשע רוצחים און זיי זענען געפאַלן פון די הענט פון פוילישע רוצחים — אונדזערע אַמאָליקע מיטבירגער, וואָס האָבן פארטגעזעצט די נאַציס מלאכה.

נישט ווייט פון וואַרשע זענען מיר דורכגעפאָרן דאָס שטעטל גער, וואו ס'האָט אַמאָל געברויזט מיט יידיש לעבן, מיט חסידות און יראת שמיים. דאָ איז געווען דער צענטער פון גערער הויף וועמענס חסידים האָבן זיך געציילט אין די צענער טויזנטער און אפשר אויך אין הונדערטער טויזנטער. דו דערמאנט זיך אַז ערשט נישט לאַנג צוריק האָבן אין דער דאָזיקער מדינה געלעבט איבער דריי און אַ האַלב מיליאָן יידן אין פאַרגלייך מיט דער איצטיקער צאָל פון אייניקע טויזנט אַלטע קראַנקע צובראָכענע מענטשן וואָס זענען פאַרבליבן. אַ שרעק באַפאַלט דעם מענטש. מיינע ליפּן האָבן שטילערהייט געשעפּטשעט: פאַרשאָלטן זאָל זיין די ערד וואָס איז אָנגעזאַפּט מיט אַזויפיל יידיש בלוט.

כ'בין געזעסן אין אַן־עור'אפּלאַן וואָס האָט מיך געפירט דורך שווייץ צו אונדזער מדינת ישראל. כ'האָב שוין אונטער זיך, דאָס לאַנד מיט דעם טיף איינגעוואָרצלטן יידן־האַס. דער מוח איז איבערגעלאָדנט מיט פאַרשידענע מחשבות, איבער דעם אַלץ, וואָס כ'האָב ערשט מיט אַזויפיל פּיין און ווייטאָג געזען פאַר מיינע אויגן. עס טויכן אויף די טראַגישע איבערלעבונגען פון די מלחמה יאָרן. ס'איז שרעקליך דאָס אַלץ נאָכאַמאָל צו איבערלעבן, אפילו אין געדאַנק.

מען קומט תמיד צו דעם זעלבן אויספיר: מיר יידן זענען תמיד אַרומגערינגלט דורך ווילדע חיות וואָס ווילן אונדז פאַרצוקן. נעכטן זענען עס געווען די דייטשע רוצחים וועמענס "קולטור" האָט געזאָלט די וועלט באַזיגן, היינט האָבן זיך די נעמען געביטן: פּ. ל. א., אָדער די "שלום" פּרעדיקער — די נאָכפאָלגער פון סטאַלין ימ"ש וועמענס לאָזונג איז "וועלט באַפרייאונג" וואָס גייט ביי זיי געפּאָרט מיט יידן האַס. אויך ביי אונדז אין אַמעריקא שטייען אויף פאַרשידענע פאַרשוינען מיט די גוט באַקאַנטע נאַצישע לאָזונגען. אפילו דער גרויסער אַמעריקאַנער פּרעזידענט רוזוועלט האָט אַרויסגעוויזן זיין פּרצוף בעת עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן ראטעווען יידן, נישט אַריינלאָזנדיק אַ שיף מיט יידן פון דייטשלאַנד וועלכע זענען שוין אָנגעקומען צו די אַמעריקאַנער ברעגן לעבן דער פרייהייט סטאַטוע, און זיי צוריקגעשיקט קיין אייראָפּע אין די הענט פון די נאַצישע רוצחים. פון "הייליקן פאָטער" אין רוים איז שוין אָפּגערעדט...

כ'האָב ב"ה געלאַנדעט אין פלוג־האַפן אין לוד און מיט דער "אוירא דארץ ישראל" האָט זיך מיין שטימונג אינגאַנצן געענדערט. די אַלע מוח עגבערנישן זענען ווי מיט אַ צויבער שטעקאַלע פאַרשוואונדן. דאָס באַוואוסטזיין וועגן דעם כוח פון אונדזער אייגענער מדינה האָט אַוועקגעטריבן אַלע שווערע געדאַנקען. דאָ אין דעם יידישן היימלאַנד ווערסטו באַהויכט מיט דער וויזיע פאַר דער צוקונפט פון אונדזער געפּייניקט פאָלק. דאָ פילט מען דעם "לא אלמן ישראל" און אַ הייסע תפילה שעפּטשען מיינע ליפּצן: רבונו של עולם עס זאָל זיין לעולם ועד, אמן.

ישעיה (סול) פילער

מיין באזוך אין מיין היים שטעטל און אין אוישויץ

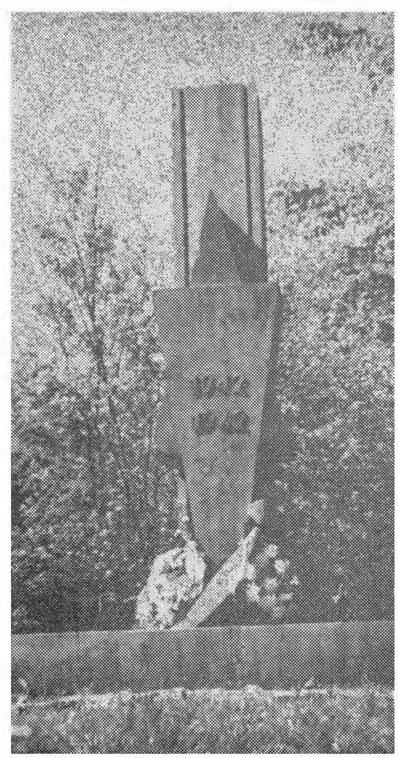
דערציילט פון סול פילער, דער רעפּאָרטערן העלען דאוויס,
ערשינען אין ״ניו זעלאַנד העראַלד וויקענד״ אַפּריל 1976

מען האָט מיך געוואָרנט אין ישראל נישט צו פאָרן אין מיין שטעטל. צוויי יידן, וואָס זענען צוריקגעפאָרן נאָך דער מלחמה, זענען דערמאָרדעט געוואָרן בעת זיי האָבן פּרובירט צוריקצוקריגן זייערע צוגערויבטע פאַרמעגנס.

איך האָב אָבער באַשלאָסן צו גיין נאָך מיינע געפילן און אויספירן מיין באַגער צו זאָגן קדיש אויף מיינע עלטערנס קבר — דער ברידער־קבר פון די ברעזיווער יידן.

אָנקומענדיק קיין פּוילן צוזאַמען מיט מיין פרוי רות, האָבן מיר צוערשט געדונגען אַן־אויטאָ קיין קראָקע און פון דאָרט האָבן מיר פאָרטגעזעצט אונדזער רייזע. מיר זענען אָנגעקומען צו די פּעריפעריעס פון ברעזיוו און זיך גלייך געווענדעט צום מאַסן קבר אין וואַלד. אויפן וועג האָבן מיר געזעהן דעם מאָנומענט געווידמעט די אויסגעמאָרדעטע יידן.

דעם קבר איז אונדז שווער געווען צו געפינען, אָבער צופעליק האָבן מיר באַגעגנט אַ נאָנטע פון יתומים הויז אין וואַלד, און נאָכדעם ווי איך האָב איר אויף פּויליש ערקלערט

אַ דענקמאָל די שטעטישע יידן אויפגעשטעלט דורך די פּוילישע מאַכט, אויפן וועג צום וואַלד 1962

ווער איך בין און וואָס איך זוך — האָט זי אונדז צוגעפירט צו דעם אָרט, טיף אין וואַלד וואו די שרעקליכע רציחה איז פאָרגעקומען.

זי האָט דערציילט אַז די יידן זענען געברענגט געוואָרן אין לאַסט־אויטאָס, עטליכע הונדערט מענער, פרויען און קינדער (צווישן זיי אויך מיינע עלטערן), מען האָט זיי געצוואונגען אויסצוטוען זיך נאַקעט, און ביי דעם קאַלאָסאַלן גרוב, זענען זיי אויף אַ בעסטיאַלישן אופן אויסגעמאָרדעט געוואָרן. די טויטע קערפּערס זענען באַדעקט געוואָרן מיט קאַלך און מען האָט דעם גרוב פאַרשיט.

כ׳האָב געפרעגט דער נאָנע פון וואַנען זי ווייסט דאָס אַלץ, האָט זי מיר געענטפערט, דאָס די קינדער פון יתומים־הויז האָבן אַרויפגעקלעטערט אויף די ביימער און האָבן זיך צו דעם אַלעם צוגעקוקט.

מיט אַ שווער געפיל און צובראָכענע הערצער זענען מיר אַריין אין שטעטל. מיר זענען געגאַנגען צום פּאָסט־אַמט צו קויפן פּאָסט קאַרטען. כ׳האָב מיך פאָרגעשטעלט פאַרן בריוו־טרעגער, וועלכער האָט מיך גלייך דערקענט און אַ דער־שטוינטער, צו מיר געזאָגט: דו ביסט דער זון פון גדליה און רוניע פילער. ער האָט מיך צוגעפירט צו אַ מאַן, וועלכער האָט אַמאָל געאַרבעט אין אונדזער בעקעריי — אויך ער איז געווען ערשטוינט מיך צו באַגעגענען.

זיי האָבן מיך געפרעגט אויב כ׳בין געקומען פאַרקויפן מיינע עלטערנס הויז. כ׳האָב זיי געענטפערט, אַז כ׳האָב נישט קיין שום כוונה עס צו טון, דען איך נויטיק זיך נישט אין זייער געלט. טראָץ דעם האָבן מיר דעצידירט צו פאַרקירצן דעם באַזוך, צוליב דעם פּחד פון מיין פרוי, וואָס די פראַגע איבערן הויז, האָט ביי איר אַרויסגערופן.

כ׳האָב פאַרלאָזט מיין געבורט־שטעטל מיטן געדאַנק, דאָס איך האָב מיין חוב לגבי די קדושים, מקיים געווען.

מיר האָבן באַשלאָסן, איידער מיר פאַרלאָזן פּוילן — צו באַזוכן דעם טרויעריק־באַרימטן לאַגער אין אוישוויץ, וואו כ׳האָב ״פאַרבראַכט״ כמעט צוויי יאָר.

כ׳בין אַלט געווען איבער 20 יאָר, ווען כ׳בין צוזאַמען מיט מיין פופצן יעריקן ברודער, בען, נאָך דער ליקווידאַציע פון קראָקאווער געטאָ, אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ. פון די טויזנטער געברענגטע מיט דעם דאָזיקן טראַנספּאָרט, זענען דער גרעסטער טייל אַוועקגעפירט געוואָרן גלייך אין די גאַז־קאַמערן און בלויז אייניקע הונדערט זענען איבער־געלאָזט געוואָרן אין לאַגער.

צוליב די אונערטרעגליכע באַדינגונגען, אין דעם לאַגער,

זענען אין אַ קורצער צייט, די העפּטלינגע אויסגעשטאָרבן פון טיפוס און דיזענטעריע, פון הונגער און טויט־קלעפּ, און נאָר אַ קליינער טייל, די יונגסטע, וועלכע האָבן געקענט דאָס אַלץ דורכהאַלטן (און דערצו אויך געהאַט מזל) זענען לעבן געבליבן.

מיר האָבן געאַרבעט אין אַ קוילן־גרובן, באַקומען עסן אַ שוואַרץ שטיקל ברויט און אַ שיסל שיטערע זופּ. די אַרבעט איז געווען אַ שווערע און פאַרמאַטערענדע און מיר זענען אונטער אַ שווערע וואַך, געגאַנגען אַ היבשע פּאָר קילאָמעטער, צו דער קוילן גרובע און צוריק. אין לאַגער האָבן מיר געליטן צרות פון די דייטשע סאַדיסטישע קאַפּאָס — אונטערוועלט טיפּן, פאַרברעכער און מערדער, וועלכע האָבן זיך אַזוי גוט אַריינגעפּאַסט אין נאַצי רעזשים.

נאָר די, וואָס דער לעבנס־ווילן איז ביי זיי געווען גענוג שטאַרק, האָבן געהאַט אַ שאַנס דורכצוהאַלטן די אַלע צרות.

פיל פון די העפּטלינגע, זענען אַזוי אָפּגעשוואַכט געוואָרן, אַז זיי האָבן פאַרלוירן יעדן חשק זיך צו ראַנגלען איבער זייער לעבן. כ׳בין געווען אַן־עדות, ווי מענטשן האָבן זיך בכוונה צעשניטן די פינגער ביי די מאַשינען, כדי גענומען צו ווערן אין ״שפּיטאָל״, הגם אַלע האָבן געוווּסט, אַז פון דאָרט קומט מען מער נישט צוריק.

דעם 18־טן יאנואר 1945, צוליב דעם פאַרמאַרש פון דער רוסישער אַרמע, זענען די העפּטלינגע פון לאַגער עוואַקואירט געוואָרן און וואכן לאַנג האָט געדויערט דער ביטערער מאַרש, אין ווינטער, הונגעריקע און אָנגעטון בלויז אין לייכטע מלבושים. ווען עמיצער האָט נישט געקענט ווייטער גיין, איז ער גלייך דערשאָסן געוואָרן. אַנטלויפן איז נישט געווען וואוהין.

כ׳וויל דאָ באַצייכענען, דאָס די איינציקע, וועלכע האָבן אַרויסגעוויזן מענטשליכקייט בעת אונדזער מאַרש, איז געווען די טשעכישע באַפעלקערונג — זיי האָבן אונדז צוגעוואָרפן ברויט און עפּל, און אונדז ממש דערהאַלטן ביים לעבן.

פון די טויזנטער עוואַקואירטע, זענען בערך צוויי הונדערט אָנגעקומען קיין טערעזיענשטאַט. נאָך אייניקע טעג זיין דאָרט, האָבן מיר זיך אויפגעוועקט אין אַ פרימאָרגן, הערנדיק קנאַלן פון אַרמאַטן און מיר האָבן דערזעהן רוסישע מאטאציקליסטן און נאַכהער טאַנקן. מיר האָבן זיך גענומען אַרויסלויפן פון די באַראַקן, אָבער די טשעכישע פּאָליציי האָט אונדז פאַרהאַלטן. איך בין צוגעגאַנגען צום רוסישן קאמענדאַנט וועלכער האָט אונדז בעפרייט און געפּרואווט אים אויפקלערן אין רוסיש, אונדזער באַגער אַרויסצוגיין אויף דער פריי. ער האָט מיר געענפט אין יידיש: דו ברויכסט דיר נישט צוברעכן די ציין מיט רוסיש, דו קענסט רעדן צו מיר אין ״מאַמע לשון״. ער איז געווען אַ ייד.

ער האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל אונדז צו באַפרייען. מיר האָבן אויסגעזעען ווי די שקעלעטן. נישט אַלע בעפרייטע זענען געבליבן לעבן. פיל זענען אין די ערשטע טעג נאָך די בעפרייאונג, אַרויפגעפאַלן אויף דעם עסן און זייער אויסגעטרוקנטער קערפער האָט נישט געקענט פאַרנעמען די פעטע שפייזן — זיי האָבן באַקומען דיזענטעריע און געשטאָרבן. מאַנכע האָבן באַקומען אַ נערוון־צוזאַמענברוך, ווען זיי האָבן אָנגעהויבן באַנעמען דאָס גרויסע אומגליק, אַז זייערע היימען און משפחות עגזיסטירן נישט מער. דאָס איז געווען שרעקליך...

איך ווייס, דאָס פיל פרעגן די פראַגע, פאַרוואָס מיר האָבן נישט געשטעלט קיין ווידערשטאַנד די מערדער. מענטשן אין נאָרמאַלע באַדינגונגען קענען עס נישט באַגרייפן. איך וויל דערמאַנען אַ פאַל בעת דער דייטשער אָקופּאַציע אין שטעטל, וואָס האָט פּאַסירט באַלד נאָכן איבערפאַל פון די דייטשן אויף רוסלאַנד, ווען כ׳האָב געאַרבעט צוואַנגס־אַרבעט ביי דער דייטשער פּאָליציי.

אַ דייטשער סאלדאַט האָט מיך געפרעגט, אויב איך קען רוסיש. ווען איך האָב געענטפערט אַז יאָ, האָט ער מיר באַפוילן צו דערקלערן די דריי רוסישע גפאַנגענע, וועלכע זענען געזעסן אויף אַ באַנק ביי דער פּאָליציי סטאַציע — דאָס זיי וועלן אין קורצן דערשאָסן ווערן.

איך בין געווען דערשלאָגן. ווי אַזוי קען מען אַזעלכעס אָנזאָגן אַ מענטשן, דאָס אָט גייט מען אים נעמען ס׳לעבן. איך בין אָבער געווען געצוואונגען דעם באַפעל אויסצופירן. איך האָב זיך פאַר זיי אַנטשולדיקט און זיי איבערגעגעבן די שרעקליכע בשורה.

די מענטשן האָבן איבערהויפּט נישט רעאַגירט. זיי האָבן גאַנץ אַפּאַטיש אויפגענומען די ידיעה, און האָבן געצויגן מיט די אַקסלען. דאָס זענען געווען יונגע, שטאַרקע מענער, אויסגעשולטע סאָלדאַטן. זיי זענען אַפילו נישט געווען שטאַרק באַוואַכט. איך בין געווען איבערצייגט, אַז זיי וועלן זיך געגנשטעלן אָדער מינדעסטנס פּרואוון אַנטלויפן. אהן שום ווידערשטאַנד פון זייער זייט, זענען זיי געפירט געוואָרן אויף אַ וועגאַלע אין וואַלד אַריין און דאָרט דערשאָסן געוואָרן. איך בין געצוואונגען געווען צוצוגרייטן אַ קבר און זיי באַגראָבן.

היינט, נאָכדעם ווי איך קלער איבער דעם אַלעם וואָס האָט מיט אונדז פּאַסירט, גלויב איך, אַז די יידן האָבן אַנאַנדערן בליק אויפן לעבן. מיר האָבן שוין ב״ה אַן־אייגענע מדינה און מיר זענען שוין מער נישט אַזוי שוצלאָז און אונבאַהאלפן ווי געווען.

יידיש: **פעלא ראוועט**

"איינדרוקן" פון ברעזיוו

איך בין נישט קיין געבוירענע אין ברעזיוו, כ'האָב דאָרט קיינמאָל נישט באַזוכט, און פונדעסטוועגן פיל איך זיך ווי אַ ברעזיווערן מיט אַלע ברעזיווער צוגלייך, ווי כ'וואָלט דאָרט געלעבט פיל יאָר און ווי כ'וואלט טיילגענומען אין אַלעם וואָס האָט דאָרט פּאַסירט.

אין מיינע יוגנט־יאָרן האָב איך פיל געוואַנדערט און כ'האָב ליידער נישט געהאַט די מעגלעכקייט קענען צו לערנען די אינטימע וואַרעמע פאַרבינדונג וואָס פאַרבינדעט די מענטשן, וועלכע שטאַמען פון איין שטעטל, זענען דאָרט געבוירן און אויפגעוואַקסן צוזאַמען, איבערהויפּט די ברעזיווער, מיט וועלכע כ'האָב זיך באַקענט.

אין די לעצטע דריי יאָר, געפינט זיך "ברעזיוו" אין אונדזער הויז, איר אנוועזנהייט איז אַ פּערמאַנענטע, און כ'האָב ס'געפיל, אַז "ברעזיוו" האָט מיך אויפגענומען ווי אַן־אייגענע, אַז אַך און וויי צו אַזאַ "אויפנעמען".

איך — דאכט זיך מיר — געפין זיך אויס אין די ברעזיווער געסלעך, איך ווייס ווי מען לאָזט זיך אַראָפּ פון בית מדרש באַרג. איך קען דעם וועג צום שעכט־הויז ביים "בעדל־וואַסער", און ווייס ווי צו געפינען די קינדער "אונטערן באַרג". כ'וואָלט כמעט געזאָגט, אַז כ'ווייס ווער ס'דאַוונט אין בית מדרש און ווער אין קלויז, ווער ס'האָט געלערנט אין גימנאַזיע און ווער ס'איז געזעסן אין בית־מדרש מיט אַ ליכטל אין האַנט און אַריינגעקוקט אין אַ גמרא.

וואָס איך ווייס נישט, איז דער וועג צו מיין שווערס הויז; ווי אַזוי צו קומען צו מיין שוויגער און זי דערפרייען מיט מיינע וואַקסענדע קינדער, אייניקלעך... וואו צו געפינען מיין שוואָגער, וועלכער איז געבליבן אַן־אייביק יונגל און מיין אייניקל טראָגט זיין נאָמען; און מיינע שיינע און מוטיקע שוועגערינס — וואו איז דער וועג צו זיי?... אין וואַלד?... און כ'דערמאַן זיך אַ פערז פון די קינדער־יאָרן: "אין וואַלד האָב איך מורא"...

די שרעקליכע, פּוסטע פאַריתומטקייט, אהן אַ מעגליכקייט אָנצורירן אפילו אַ טרייסטענדן מצבה־שטיין און פילן אַ שייכות און פאַרבינדונג מיט די באַהאַלטענע אונטער אים. דאָס איז די סיבה פון דער זעלישער דורשט צו אַלעם וואָס דאָס שטעטל סימבאַליזירט מיט זיך.

וואָס האָב איך דען געוואוסט איבער אַ יידיש שטעטל, איבער יידן אין אַ גאַליציש שטעטל? זכרונות פון די פריסטע קינדער יאָרן מיט אַ פאַרנעפּלט בילד פון אַ געסל אין אַ מזרח־גאַליציש שטעטל, אַ בלאָטיקער וועג און אויף אים איבערגעשפּרייט האלץ ברעטער, וואָס רופן זיך "קליאַטקעס", און אויף זיי גייען טרויעריקע יידן. דערנאָך — בלויז וואָס כ'האָב געלייענט דעריבער.

אין ברעזיוו איז, ווייזט אויס, געווען אַ מאַרק־טאָג, און ס'זענען געווען אַזעלכע, וועמענס גאַנצע פּרנסה איז געווען בלויז פון דעם דאָזיקן טאָג, און זיי דווקא האָט געפעלט ס'ביסל געלט אויף איינצוקויפן סחורה. איינער דערציילט, דער צווייטער דערמאַנט זיך, די דריטע באַשטעטיקט. די עדות נעמען זיך צוזאַמען און די ברעזעווער "פינאַנסיעלע אינסטיטוציע" פן אַ קורצן "גמילת חסד" — שטייט ווי לעבעדיק פאַר די אויגן. דער בארגט, דער קויפט, פאַרקויפט און גיט צוריק די הלוואה און אַזוי ווייטער.

די אַנדערע "אינסטיטוציע" — דאָס "נעכטיקן", דאָס פאַרברענגען פון צוויי יונגע יונגלעך, וועלכע זיצן אַ גאַנצע נאַכט ביז טאָג ווערן, ביי אַ קראַנקנס בעט, כדי די פאַמיליע זיינע זאָל זיך אַביסל אויסרוען און קענען זיך צומאָרגנס פאַרנעמען מיטן קראַנקן.

לעבנס פאָרמען, וואָס האָבן זיך אויסקריסטאַליזירט במשך דורות — וואוהין זענען זיי פאַרשוואונדן? ווי אַזוי איז דאָס אַלץ אָפּגעמעקט געוואָרן ווי ס'וואָלט קיינמאָל נישט געווען?...

☆

איך בין געשטאַנען ביים בוך, ווי ס'האָט זיך געשאַפן, כ'האָב באגלייט די שפּראַצונגס־טריט, נאָכגעפאלגט די בלעטער וואָס האָבן זיך אָנגעזאַמלט. כ'האָב זיך צוגעהערט צו די געשפּרעכן איבערן שטעטל און איבער די מענטשן דאָרט און כ'האָב צוגעזעהן דאָס צונויפקלייבן די זכרונות־שערבלעך און ס'צוזאַמענקלעבן און רעקאָנסטרואירן זיי. פיל איבערגעבנהייט און ליבשאפט איז אַריינגעלייגט געוואָרן דערין.

פיל קאשמאַר נעכט מיט געשפּענסטפולע חלומות בין איך דורכגעגאַנגען במשך דער דאָזיקער צייט און כ'בין צופיל אידענטיפיצירט מיט דעם טעמאַט, כ'זאָל קענען אַרויסזאָגן אַן־אָביעקטיווע מיינונג דאַוועגן.

איך גלויב אַז פון דעם געשילדערטן מאַטעריאַל, טויכט אויף פאַר אונדזערע אויגן אַ בילד פון אַן־אַמאָליק יידיש שטעטל אין גלות, וועלכעס איז פאַרזונקען אין אָפּגרונט. עס ווערט געמאַכט אַ פּרואוו אַרויסצוראַטעווען דעם שאָטן פון אַ ברויזנד לעבעדיק שטעטל, אויס דעם תהום פון פאַרגעסנהייט. אפשר וועט דאָס זיין אַ באַשיידענע מצבה אויפן קבר פון די, וואָס האָבן נישט זוכה געווען צו קיין קבר.

אין אַ מאָמענט פון אומעט און בענקעניש, ווען מיר, אונדזערע קינדער און קינדס־קינדער, קענען צוגיין צום ביכער־שאַנק ארויסנעמען דעם ספר־זכרון, בלעטערן אין אים, און דאָס וועט זיין פאַר אונדז אַ מין גיין אויף "קבר אבות" און זיך פאַראייניקן מיטן אָנדענק פון אונדזערע נאָענטע וואָס זייער לעבן איז אַזוי אכזריותדיק פאַרשניטן געוואָרן.

פאַמיליעס אין שטעטל

מרים שינבאַך־בראַף, ז״ל

אונדזער הויז

מ.רים ז״ל איז שוין געווען שווער קראַנק, ווען מיר האָבן זיך צו איר געווענדעט זי זאָל זיך באַטייליקן אין יזכור־בוך. זי האָט צוגעזאָגט זיך אנצושטרענגען און פּרוּוון שרייבן. מרים האָט מקיים געווען איר הבטחה, טראָץ אירע שווערע ליידן, וואָס האָבן איר נישט ערמעגליכט זיך צו קאָנצענטרירן אין שרייבן.

לײדער איז איר טויט געקומען פיל שנעלער ווי מיר האָבן זיך געשראָקן דערפאַר, און זי האָט נישט באַוויזן צ: ענדיקן איר שרייבן. זי איז נפטר געוואָרן כ׳ תשרי תשמ״ג. די נאָטיץ איז אונדז איבערגעגעבן געוואָרן דורך אירע זין.

י ה י   ז כ ר ה   ב ר ו ך !

מיר זענען געווען אַ גרויסע פאַמיליע פון 10 נפשות. איך בין געווען די יונגסטע אין דער היים און, פאַרשטייט זיך די אמיינסטן געצערטלסטע.

דער טאַטע איז געווען אַ תלמיד חכם און אַ גרויסער חסיד מיט אַ הדרת פּנים און אַ ווייסע באָרד (דער זאַץ איז נישט קלאָר).. אונדזער הויז, ווי מייניסטנס יידישע הייזער אין יענער צייט, איז געווען אַ פּאַטריאַרכאַליש הויז. דער טאַטע האָט געהאַט אַ ספּעציעלע שטול, וואָס איז געשטאַנען אויבנאָן ביים טיש און ער איז געזעסן דאָרט בשעת די מאָלצייטן. מיר, די קינדער האָבן נישט גענומען אויפן געדאַנק אפילו, אַז ווער פון אונדז זאָל וואַגן זיך צו זעצן אויף זיין שטול דאָס איז געווען זעלבסטפאַרשטענדליך פאַר אַלע, און מען האָט נישט געדאַרפט באַמערקן דאַוועגן.

איך געדענק די פרייטיג צונאַכטסן, ווען דער טאַטע ז״ל איז צוריקגעקומען פון שיהל מיט אַנ״אורח״. דער טיש מיט די שבת ליכט איז געווען צוגעגרייט כיד המלך. טראָץ דעם וואָס אונדזער עקאָנאָמישע לאַגע איז נישט תמיד געווען קיין גלענצענדע, האָבן מיר געפירט אַ בעל הבתיש הויז. נאָך היינט צו טאָג הער איך פון שטעטישע באַקאַנטע, וועלכע האָבן געוואוינט נעבן אונדז, דערציילן ווי זיי פלעגן שטיין אין הויף אונטער אונדזערע פענצטער, צו הערן דאָס זינגען פון די שבתדיקע זמירות. אַלע האָבן מיר זיך באַטייליקט טראָץ דעם וואָס מען פלעגט נישט ערלויבן די מיידלעך צו זינגען צוזאַמען מיט די בחורים, האָט דער טאַטע עס אונדז נישט פאַרבאָטן.

דער טאַטע ז״ל האָט געהאַט אַ מנהג, ערב יום־כיפור צו בענטשן די זין, אַרויפלייגנדיק די הענט אויף זייערע קעפּ, דערנאָך האָט ער זיך געווענדעט אין דער ריכטונג פון די טעכטער און זיי אויך געבענטשט. דאָס דאָזיקע בילד, ווען דער טאַטע מיט דער ווייסער באָרד, אָנגעטון אין אַ קיטל און ווייסע שטעק־שיך האָט אונדז געבענטשט מיט אַ פאַר־זאָרגט פּנים, האָט מיך שטענדיק אָפּגעשראָקן. דאָס האָט זיך איבערגעחזרט יאָר ביי יאָר. איין יאָר האָט דער טאַטע געענדערט זיין מנהג און אויך אונדז טעכטער געבענטשט ווי די זין, אַרויפלייגנדיק די הענט אויף אונדזערע קעפּ, און ער האָט אַראָפּגעלאָזט אַ טרער. דאָס איז געווען נישט ווי געווענליך. לײדער איז דאָס געווען ס׳לעצטע יאָר פון זיין לעבן. ער איז געפאָרן אויף קוראַציע קיין שטשאַווניץ און איז דאָרט נפטר געוואָרן.

דער טויט פון טאַטן האָט פאַרשטייט זיך משפּיע געווען אויף אונדזער גאַנצן לעבן. די מאַמע איז געווען גאַנץ צובראָכן און אַ לאַנגע צייט נישט געקענט קומען צו זיך. זי האָט גענומען אויף זיך דעם עול פון דער פּרנסה און מיר קינדער האָבן איר געהאָלפן, באַזונדערס אין מאַרק טעג. פאַרטזעצן לערנען נאָך דער עלעמענטאַר־שול, איז אונדז פאַרבאָטן געוואָרן, ווייל עס איז געווען פאַרבונדן מיט חילול שבת.

איך בין געווען די איינציקע וואָס האָט אויפגעבראָכן דעם צוים, אָבער דאָס איז שוין געווען נאָכן טאַטנס טויט.

די מאַמע איז געווען אַ נישט געווענליכע פּערזענליכ־קייט. אַ פילבאַרע פרוי, אַ גוטהערציקע, געזאָרגט תמיד פאַר אַנדערע.

איך געדענק ווי פורים פלעג איך אַרומגיין מיט מיין עלטערע שוועסטער מיט ״משלוח מנות״, וואָס די מאַמע האָט צוגעגרייט פאַר נויטבאַדערפטיקע און אונטער דעם געבעקטס איז געלעגן אַ גרעסערע מטבע איינגעפּאַקט אין פּאַפּיר קיינער זאָל עס נישט באַמערקן... תמיד איז זי גרייט געווען

צו באַרגן אַ גמילות חסד און קיינמאָל נישט געפרעגט ווען מען וועט עס איר צוריקגעבן, אויב מען האָט עס איר בכלל צוריקגעגעבן.

ווען כ׳האָב מיך געקליבן צו פאַרלאָזן די היים און פאָרן קיין ארץ ישראל אַלס ״חלוצה״, האָט זיך די מאַמע נישט קעגנגעשטעלט, ווייל כ׳בין געפאָרן צו מיין שוועסטער שושנה, וועלכע האָט זיך געפונען אין לאַנד 10 יאָר פאַר מיר.

איך בין געווען זעהר צוגעבונדן צו מיין מוטער און ווען כ׳האָב מיך מיט איר געזעגנט פאַר דער רייזע, בין איך שנעל געלאָפן צום וואָגן, כדי צו פאַרקירצן די שמערץ פון צושיידן זיך. כ׳האָב מורא געהאַט צו קוקן אונטער זיך און זעהן נאָכ־אַמאָל די מאַמעס געזיכט, ווייל כ׳האָב געפילט ווי שווער עס איז איר אויפן האַרצן (און נישט ווייניקער מיר).

מיין שוועסטער שושנה און אונדזערס אַ קרובה אין איר עלטער, האָבן עולה געווען אין יאָר 1925, אין יאָר ווען די העברעאישע אוניברסיטעט אין ירושלים איז געעפנט געוואָרן. זיי זענען געווען די ערשטע, וועלכע האָבן עולה געווען פון ברעזיוו. כמעט ס׳גאַנצע שטעטל איז אַרויס זיי באַגלייטן.

פאַרן וועלט־קריג איז מיין ברודער מענדל, קראַנק געוואָרן און איז געפאָרן קיין בעלגיע זיך היילן. אין דער שואה איז אים געלונגען זיך דאָרט אויסצובעהאַלטן און זיך צו רעטן. מיין ברודער דודס טאָכטער — פייגע, האָט זיך גערעטעט אין פראַנקרייך, און יעצט געפינט זי זיך מיט איר פאַמיליע אין ישראל. די אַלע אַנדערע פון מיין משפחה זענען אומגעקומען.

צו מיין חתונה אין יאָר 1939 האָב איך נאָך באַקומען מזל־טוב וואונטשן פון מיין משפחה און דאָס איז געווען די לעצטע פאַרבינדונג מיט זיי.

משה עמית (זעלנפרוינד)

מיין פאטערס הויז

אין שטעטל רימאַנאָוו, וואָס געפינט זיך קנאַפּע 20 ק״מ פון ברעזיוו, איז געווען אַ ייד מיטן נאָמען שלמה זעלנפרוינד. זיין פאַמיליע איז געקומען קיין פוילן פון מאַראוויע, און לויט ווי ס׳איז געווען אָנגענומען אין דער משפחה, האָבן זיי געשטאַמט פון שפּאַניען, וויזט אויף פון די אנוסים.

אויף דעם רימאַנאָווער בית־עלמין, זענען געווען קברים פון דער פאַמיליע ״חילו״. דעם נאָמען זעלנפרוינד האָבן זיי באַקומען פון דער עסטרייכישער מאַכט בשעת זי האָט געגעבן פאַמיליען־נעמען דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג אין גאַליציע, מיט 200 יאָר צוריק.

שלמה זעלנפרוינד איז געווען אַ זון פון אַ רייכער יידי־שער משפחה, וואָס אירע הכנסות זענען געווען פון ״ראגאטקע״ — ס׳הייסט אַ דורכגאַנגס־שטייער אויף די וועגן און בריקן. ער האָט געלערנט אין ״חדר״ און באַקומען סמיכות אַלס רב, אָבער ער האָט קיינמאָל קיין רבנות שטעלע נישט פאַרנומען. ער איז געווען פון די גרינדער פון דער ״מזרחי״ באַוועגונג אין פוילן, אַ דעלעגאַט צו דעם 3־טן און 5־טן ציוניסטישן קאָנגרעס און איז אויך געווען אַ דעפּוטאַט פון עסטרייכיש־אונגאַרישן פּאַ־לאַמענט, ווי אויך בירגער־מייסטער אין שטעטל.

שלמה זעלנפרוינד האָט געהאַט צוויי זין: דער עלצטער זון — שמואל (מיין פאָטער ז״ל) איז געבוירן אין יאָר 1882. ער האָט געלערנט אין ״חדר״ ביז 15 יאָר, דערנאָך איז ער אַריבער קיין סאַניק לערנען אין מיטל־שול, וועלכע ער האָט געענדיקט מיט אויסצייכנונג. שפּעטער איז ער אַריבער קיין לעמבערג לערנען יורי. נאָך צוויי יאָר איז ער אַוועק קיין ווין און דאָרט געענדיקט דעם שטודיום.

אַ געוויסע צייט האָט ער זיך פאַרנומען אין ווין, מיט ציוניסטישער טעטיקייט צווישן די יידישע סטודענטן אונטער דער השפעה פון ערשיינען פון ד״ר הערצל, וועלכער איז דאַן געווען באַקאַנט אַלס מיטארבייטער פון דער באַרימטער ווינער צייטונג, ״נייע פרייע פּרעסע״.

שמואל זעלנפרוינד האָט געענדיקט זיין שטודיום מיט ״באַזונדערע אויסצייכנונג״, באַקומענדיק דעם דאָקטאָר טיטול.

אין 1910 האָט ער חתונה געהאַט מיט מיין מוטער ז״ל — פראַנציסקא שיפּער פון טאַרנאָוו, וועלכע האָט דעמלט גע־ענדיקט דעם לערער סעמינאַר. די פאַמיליע שיפּער איז געווען אַ בעגאַבטע פאַמיליע. צווישן זייערע קינדער: ד״ר יצחק שיפּער. ער האָט געענדיקט די יורי פאַקולטעט אין ווין, פון די גרינדער פון פועלי ציון, אַ דעפּוטאַט פון פוילישן סיים. באַקאַנטער היסטאָריקער און פאָרשער פון יודאַאיזם, איינער פון די פירענדע פערזענליכקייטן פון דער ציוניסטישער באַ־וועגונג אין פוילן. גענעק שיפּער — אַ מעדיצינער פון די באַקאַנטעסטע כירורגן אין פוילן. הענעק שיפּער — פון די פירער פון ״שוצבונד״ אין ווין. ניצול געוואָרן נאָך דעם אויפשטאַנד קעגן דאלפוס אין ווין, אין 1933. דער יונגסטער ברודער איז געווען אַ לערער פון לאַטיין און אַלט־גריכיש אין גימנאַזיום.

פאַר דעם אויסברוך פון קריג, זענען געבוירן געוואָרן אין ווין, מיין עלצטער ברודער און שוועסטער. צוליב דער שווע־רער לאַגע אין ווין נאָכן קריגס אויסברוך, איז אונדזער משפחה אַריבער קיין פּשעמישל — אַ פעסטונגס־שטאָט, וועלכע איז עטליכע מאָל געשטאַנען קעגן דער רוסישער בעלאַגערונג.

ד״ר זעלנפרוינד, וועלכער איז געווען מאָביליזירט אין דער יוסטיץ אָפּטיילונג פון דער עסטרייכישער אַרמיע, איז אַריבער קיין ברעזיוו, נישט ווייט פון זיין געבורטס שטאָט, רימאַנאָוו. אין ברעזיוו בין איך געבוירן און מיין יונגערע שוועסטער.

דאָס אַנטשטיין פון דער פוילישער מדינה, די אינוואַזיע פון טראַצקיס אַרמיע קיין פוילן, כאַראַקטעריזירן די ערשטע יאָר נאָכן ערשטן וועלט־קריג, וועלכע צייכנען זיך אויס מיט אומסטאַבילקייט. די געריכטן זענען געווען פאַרנומען מיט פיל פּראָצעסן, ווי מאָנען אַנטשעדיקונג, פאַרטיילן ירושות, באַקומען רעכט (פון דער ניי־אַנטשטאַנענער מאַכט) רעכט פון אינוואַלידן און יתומים — די אַלע ענינים האָבן געגעבן פיל באַשעפטיקונג דעם יונגען אַדוואָקאַט, וועלכער האָט ערשט געענדיקט דעם מיליטער־דינסט.

ביי דער דאָזיקער יורידישער אַרבעט, האָט זיך ד״ר זעלנפרוינד אויך פאַרנומען מיט ציוניסטישער און געזעל־שאַפטליכער טעטיקייט. ער האָט געגרינדעט די יידישע קהילה אין ברעזיוו און האָט אויך פיל געווירקט אין די ראַמען פון שטאָט־ראַט. די גאַנצע געזעלשאַפטליכע אַרבעט איז געווען אַ וואָלאָנטאַריע.

אין יאָר 1929, איז מיט דער איניציאַטיוו פון מיין פאָטער, געמאַכט געוואָרן אַ קאָנטראַקט מיט דער פירמע "סימענס" און ס'איז איינגעפירט געוואָרן אַן־עלעקטריע־נעץ און אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַ מאָטאָר־גענעראַטאָר צוצושטעלן עלעקטרישן שטראָם אין שטעטל.

מיר האָבן געהאַט דעם טעלעפאָן נומער 7 אין ברעזיוו (אין גאַנצן שטעטל זענען דעמלט געווען 50—60 טעלעפאָנען). אין יענע יאָרן האָט זיך ס'שטעטל אָנגעהויבן אַנטוויקלען. מען האָט אויפגעשטעלט אַ סטאַדיאָן, עס האָבן זיך אָרגאַניזירט פרייוויליקע פייער־לעשער מיט לעש־מאַשינען מיט האַנט־פּאָמפּעס, וועלכע זענען געווען איינגעאָרדנט צו שלעפּן מיט פערד, אָבער בעת אַ שריפה, האָבן מענטשן זיי געמוזט שלעפּן, ווייל ס'איז נישט געווען קיין צייט צו ברענגען קיין פערד.

די הילצערנע טראָטואַרן זענען געטוישט געוואָרן אויף טראָטואַרן אויסגעפלאַסטערט מיט שטיינער. מען האָט אויסגעבויט נייע הילצערנע בריקן און פאַראַכטן די וועגן (קיין אַספאַלט־שאָסעען זענען נישט געווען אין דער גאַנצער געגנט). קאַנאַליזאַציע און וואַסער־לייטונג זענען נישט געווען. ס'וואַסער איז געשעפּט געוואָרן פון די ברונעמס און ס'איז געווען אַ ספּעציעלע פּראָפעסיע — "וואַסער טראָגן".

די פּראָפעסיאָנעלע אַרבעט פון מיין פאָטער איז געווען הויפּטזעכליך אויפן געביט פון ציוויל רעכט. ער האָט זיך כמעט ווי נישט פאַרנומען מיט קרימינעלע פאַלן און ער האָט זיי נישט געוואָלט אָנעמען, אויסער אין ספּעציעלע פאַלן וועלכע האָבן געהאַט אַ שייכות מיט קריסטלעכע פריינט.

צוליב די נאַפט־פעלדער אין דער געגנט און די קאָנטראַקטן אויף רעכט צו זוכן נאַפט, איז ער אין לויף פון די יאָרן געוואָרן איינער פון די גרעסטע ספּעציאַליסטן אויף דעם געביט צווישן די אַדוואָקאַטן אין פּוילן. צוליב זיינע אויפטריטן אין קרייז־געריכט אין סאַנאָק און טיילמאָל אין העכסטן געריכט אין וואַרשע, האָט ער פיל פאַרברענגט אויסער דער היים. צוליב די פאַרשידענע פּראָצעסן און ערד סכסוכים איז ער אויך פיל אַרומגעפאָרן אין דער געגנט צוזאַמען מיטן געריכט, אדוואָקאַטן און אויסמעסטער. אַזאַ רייזע האָט זיך גערופן "קאָמיסיע" און האָט זיך געצויגן עטליכע וואָכן.

איינער פון די גרויסע פּראָצעסן וואָס איך געדענק, איז געווען דער פּראָצעס איבער דעם דורכגאַנגס־רעכט אויף אַ וועג אין וואַלד צווישן אַ גאַנץ פּויליש דאָרף און דעם פּשעמישלער בישאָף. דער וועג וואָס זיין לענג איז געווען 4 ק"מ האָט געדינט דעם דאָרף אין לויף פון 100 יאָר. קיין קריסטליכער אַדוואָקאַט האָט נישט געוואָלט פאַרטיידיקן ס'דאָרף, ווייל זיי האָבן מורא געהאַט זיך איינצורייסן מיטן בישאָף און מיט דער קירך.

דער פּראָצעס האָט געדויערט 4 יאָר און איז אַדורך אַלע געריכטס־אינסטאַנצן און צום סוף איז דער פּסק־דין געווען לטובת די דאָרפס־איינוואוינער. פאַרשטייט זיך אַז טייל פון די גלחים האָבן געטראָגן צוליב דעם אַ האַס קעגן דעם יידישן אַדוואָקאַט.

אונדזער הויז איז תמיד געווען פיל מיט לעבן. צום טיש ביי די מאָלצייטן זענען תמיד געזעסן אויסער די שטוב־מענטשן, אונדזער הויז איז תמיד געווען פיל מיט לעבן. צום טיש ביי די מאָלצייטן זענען תמיד געזעסן אויסער די שטוב־מענטשן, פאַרשידענע געסט. עס האָבן זיך געפירט דיסקוסיעס, לעבהאַפטע, אָבער אויף אַ קולטורעלן אופן, מיט טאָלעראַנץ לגבי יעדן פון די דיסקוטירנדע צדדים.

אין יאָר 1929 האָט אונדזער עלצטער ברודער געענדיקט די גימנאַזיום אין שטעטל און איז אַוועק קיין וואַרשע לערנען יורי. שפּעטער איז אויך די עלטערע שוועסטער אַריבער קיין וואַרשע אין דער זעלבער אוניווערזיטעט און אין דער זעלבער פאַקולטעט. מיין יונגערע שוועסטער און איך, האָבן געלערנט אין דער מיטל־שול אין דער היים. אין די ימים טובים און וואַקאַציעס האָט זיך די גאַנצע פאַמיליע צוזאַמענגעטראָפן.

אין 1933 האָט אונדזער ברודער געענדיקט זיין שטודיום, חתונה געהאַט און אין אַ יאָר שפּעטער עולה געווען קיין ארץ ישראל. נאָך עטליכע מאָנאַטן איז געשען אַן־אומגליק און ער איז אומגעקומען בעת אַן־אַרבעטס־פאַרפאַל אין דער "שמן" פאַבריק אין חיפה.

ער איז געווען איינער פון די בולטסטע געשטאַלטן אין אַקאַדעמישן און פּאָליטישן לעבן אין ישוב, און פיל האָבן אין אים געזעהן אַ צוקונפטיקן מנהיג.

מיין שוועסטער האָט נאָכן ענדיקן דעם שטודיום, געמאַכט דעם סטאַזש אין דער קאַנצליי פון אונדזער פאָטער. אין יאָר 1936 האָב איך געענדיקט די מיטל־שול און אין אַ יאָר שפּעטער, עולה געווען קיין ארץ־ישראל. די יונגסטע שוועסטער איז נאָכן ענדיקן די גימנאַזיום, אַריבער קיין לעמבערג און דאָרט געלערנט מוזיקאָלאָגיע.

מוזיק איז געווען פון די הויפּט פאַרגנוגנס אין דער היים. אונדזער הויז האָט זיך איבערהויפּט אויסגעצייכנט מיט אַ הויכע קולטור און ווי כ'האָב עס שוין באַצייכנט, מיט אַ רייך געזעלשאַפטליך לעבן.

אין יאָר 1939 מיטן אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג, איז אונדזער פאַמיליע אַנטלאָפן פון ברעזיוו קיין סטרי אין דער סאָוויעטישער זאָנע. די עלצטע שוועסטער מיט איר מאַן זענען געווען אין וואַרשע. אַ דאַנק דער טיכטיקייט פון מיין מוטער, איר ענערגיע און איניציאַטיוו — איז אונדזער פאַמיליע געלונגען דורכצוהאַלטן די שווערע באַדינגונגען פון סיביר, וואוהין זיי זענען פאַרשיקט געוואָרן, און זענען דאָרט ניצול געוואָרן. נאָך דער קריגס ענדע זענען מיינע עלטערן און שוועסטער, צוריק קיין פּוילן און האָבן זיך באַזעצט אין קאַטאָוויץ.

מיין פאָטער איז נאָמינירט געוואָרן אַלס יוסטיץ ראַטגעבער אין אינדוסטרי מיניסטעריום. מיין מוטער איז נפטר געוואָרן אין 1964 און מיין פאָטער **אין** 1961.

אויפן קאַטאָוויצער בית הקברות געפינען זיך די קברים פון מיינע עלטערן און זיי ווערן געפלעגט דורך מיינע שוועסטער, וועלכע באַזוכן זיי יעדע וואָך.

מיין פאַמיליע

מיין פאָטער ז״ל איז געבוירן אין דעצעמבער 1882, און איז נפטר געוואָרן אין 1963. ער האָט געשטאַמט פון אַ פאַטריאַרכאַלישער משפחה און האָט באַקומען אַ נאַציאָנאַלע און טראַדיציאָנעלע ערציאונג.

דער נאָמען פון מיין זיידן ר׳ שלמה זעלנפרוינד איז געווען בעקאַנט אין דער גאַנצער סביבה, און איז געווען געשעצט דורך אַלע וועלכע האָבן אים געקענט. מיין זיידע האָט זיך באַטייליקט אַלס דעלעגאַט אויפן ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס אין באַזל.

אַנ־אינטערעסאַנטע איבערלעבונג פון מיין זיידנס הויז, געדענק איך פון מיינע קינדער יאָרן: פרייטיק נאָכמיטאָג, פאַר שבת האָט מען געעפנט אַ זייטן פענצטער פון זיידענס הויז, אין רימאַנאוו און ס׳זענען אָנגעקומען פאַרשידענע מענטשן, און יעדער פון זיי האָט באַקומען אַ צוגעגרייט פעקל און דערין פיש, חלה און ראַזשענקע קוכן. די נויטבאַדערפיקע, וועלכע האָבן זיך געשעמט צו שטיין ביים פענצטער צוזאַמען מיט די איבריקע — זענען צוגעגאַנגען צו דער ווערע אַנדע און דאָרט איז פאַר זיי צוגעגרייט געווען ענליכע פעקלעך.

אונדזער פאָטער איז געווען אַ נישט געוויינלעכע פערזענליכקייט, און העלפן מענטשן אין נויט, איז געווען ביי אים ממש אַ זעלישע באַדערפעניש. ער האָט פאַרנומען פאַרשידענע וויכטיקע פאָזיציעס אַ דאַנק וועלכע ער האָט געהאַט אַ גרויסע השפעה אין אונדזער פראווינציאנעל שטעטל. ער איז געווען וויצע־בירגערמייסטער, ראש הקהל און מיטגליד אין פאַרשידענע קאָמיטעטן און וויכטיקע אינסטיטוציעס. ער האָט אויסגענוצט זיין השפעה און זיינע ברייטע פאַרבינדונגען צו העלפן מענטשן אהן אונטערשיד פון רעליגיע, נאַציאָנאַליטעט אָדער פּאָליטישער אַנשויאונג. זיין הויז איז געווען אָפן פאַר אַלע. ער האָט עס געטון מיט פשטות, באַשיידן, ווי אַ זעלבסטפאַרשטענדליכע זאַך, נישט ערוואַרטנדיק קיין שום דאַנק דערפאַר. מיט יאָרן שפּעטער האָבן מיר זיך דערוואוסט איבער פיל מענטשן, וועלכע ער האָט ממש געהאָלפן שטעלן זיך אויף די פיס.

כ׳געדענק ווי איינמאָל איז געקומען אין מיין פאָטערס קאַנצעליי די הויפּט אויפזעערן פון דעם קלויסטער אין סטאַרא־וויעש, בעטן יורידישע הילף אין צוזאַמענהאַנג מיט די יתומים, וועלכע האָבן זיך דאָרט דערצויגן. מיין פאָטער האָט זיך פאַרנומען מיט דעם ענין מיט איבערגעגעבנהייט און ערפאָלג, און זיך אָפּגעזאָגט צו נעמען האנאראַר פאַר זיין אַרבעט. שפּעטער, בעת דער דייטשער אָקופּאַציע, האָט די איבערגעגעבענע סעקרעטאַרן פון מיין פאָטער, שרה ביבער הי״ד, זיך געווענדעט צו די דאָזיקע נאָנעס, וועלכע האָבן זי געקענט פון איר אַרבעט ביי מיין פאָטער און ביי זיי געבעטן הילף. די נאָנעס האָבן איר געפּרוּווט העלפן, דען זיי האָבן געזוכט דערין אַן־אָבצאָל פון אַן־ערן חוב פאַר מיין פאָטער. ליידער האָט זיך שרה נישט געראַטעוועט.

מיין מוטער פראַנציסקה, איז געווען אַ טאָכטער פון דער באַרימטער שיפער פאַמיליע, און זי איז געווען די שוועסטער פון דעם היסטאָריקער און פאָרשער ד״ר יצחק שיפער ז״ל, וועלכער האָט פאַרעפנטליכט פיל ביכער איבער דער געשיכטע פון די פּוילישע יידן אין משך פון דורות. אונדזער פעטער גענעק שיפער איז אַ באַרימטער כירורג.

מען קען נישט דערציילן איבער אונדזער פאַמיליע און נישט דערמאַנען דעם טראַגישן פאַל מיט אונדזער ברודער. אין דעם טאָג ווען מיר האָבן באַקומען די שרעקליכע בשורה איבערן טויט פון אונדזער עלצטן ברודער לעאָן־לאשעק בעת אַנ־אַרבעטס־פאַרפאַל אין חיפה, זענען ביי דער מאַמען אויף איינמאָל ווייס געוואָרן די האָר און זי איז מער נישט געקומען צו זיך, נאָך דעם קלאַפּ פון גורל.

לאשעק איז געווען דער שטאָלץ פון דער משפחה. פילזייטיק טאַלענטירט, זיך אויסגעצייכנט מיט זיין מילדן כאַראַקטער און אַלע האָבן אים פאָרגעזאָגט אַ גלענצענדע צוקונפט. ער האָט געענדיקט זיין שטודיום אין וואַרשע מיט אַ גאָלדדיפּלאָמע. ער איז געווען אַ טאַלאַנטירטער רעדנער. ער איז אויפגעטרעטן אויף אַ מאַסן־פאַרזאַמלונג אין ערשטן מאַי אין וואַרשע נאָך דעם סאָציאַליסטישן לידער, ניעזשאַלקאָווסקי. נאָך לאשעקס רעדע איז אויסגעבראָכן אַ ספּאָנטאַניש מאַסן אויסרוף: ״זאָל לעבן דאָס אַרבייטענדע פּאַלעסטינאַ!״

דאָס איז געווען אַ צייט פון ברוטאַלן עקסטרעמען אַנטיסעמיטיזם און ס׳האָט זיך אָרגאַניזירט אַ ספּעציעלע ווידערשטאַנדס־גרופּע פון די סאָציאַליסטישע רייען כדי צו היטן דעם ״גאָלדענעם בחור״, ווי מען האָט אים גערופן.

מיר, די דריי יונגערע קינדער, זענען אויפגעוואַקסן אונטערן שאָטן פון דעם דאָזיקן טראַגישן געשעעניש.

☆

מיר צוויי שוועסטער האָבן דורכגעמאַכט אַלע גרויל געשעענישן אין דער מלחמה. מיין עלטערע שוועסטער הענריקא (רישאַ) האָט געלערנט יורי פאָרן קריג. זי האָט דורכגעלעבט דאָס פאַרברענען פון וואַרשעווער געטאָ און איר מאַן איז אומגעקומען אין מאַידאַנעק.

איך גאולה, האָב דורכגעלעבט די קריג צוזאַמען מיט מיינע עלטערן און כ׳האָב זיך געשידן פון זיי מיט זייער טויט.

אונדזער ברודער משה אהרן, וועלכער האָט עולה געווען קיין ארץ ישראל פאַר דעם קריגס־אויסברוך — האָט געדינט אין ענגלישן מיליטער און זיך באַטייליקט אין קאַמף געגן די נאַצישע חיות.

פאמיליע עסטרייכער

דער ראש המשפחה פון די פאמיליע עסטערייכער אין ברעזיוו, איז געווען ר׳ אהרן ז״ל און פון דער דאָזיקער משפחה האָבן זיך אָפּגעצווייגט אייניקע גרויסע משפחות אין ברעזיוו, הגם דער נאָמען ״עסטערייכער״ איז פאַר־שוואונדן נאָכדעם ווי דער זון אברהם האָט פאַרלאָזט ס׳שטעטל.

ר׳ אהרן עסטערייכער ז״ל איז געווען אַ בעל מלאכה — אַ בלעכער און דאביי גלייכצייטיק געפירט אַ געשעפט פון געשיר, דערינטער פון זיין אייגענער אַרבעט. ר׳ אהרן איז געווען אַן־איידלער ייד, שטרענג רעליגיעז און אין דעם וועג האָט ער אויך ערצויגן זיינע קינדער. ער איז נפטר געוואָרן באַלד נאכן ערשטן וועלט־קריג.

די משפחות פון דער פאמיליע עסטערייכער, אויסער דעם זון, אברהם, זענען געווען די איידעמס ר׳ חיים לייב דילער, ר׳ נפתלי פייט, מאיר ברוכע, אשר דאפלט, חיים דיק און די שנור געלע וויעלאפאלסקי. אַלע גרויסע משפחות, וועמענס דערוואַקסענע קינדער האָבן אָנגעהויבן בויען זייערע אייגענע משפחות אין שטעטל. די דייטשע מלאכי המוות האָבן בלוטיק פאַרשניטן די לעבנס פון דער דאָזיקער צאָלרייכער משפחה, בלויז געציילטע שרידים איז געלונגען זיך אַרויסצוראַטעווען פון די רוצחימס הענט.

מיר האָבן דערמאַנט די משפחה ברוכע — באַזונדערס דאַרף דערמאַנט ווערן די טאָכטער פון מאיר און עטאלע ברוכע — ביילע, וועלכע בעת די רוצחים האָבן זי געפירט צו דער שחיטה אין וואַלד איז זי מיט איר טעכטערל אין דער האַנט, אַראָפּגעשפּרונגען פונעם אויטאָ און אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. הי״ד.

מען דאַרף דערמאַנען אויך דעם אומקום פון חיים דיק הי״ד, וועלכער איז אַנטלאָפן פאַר די נאַציס און איז דער־שאָסן געוואָרן אין לעמבערגער קרימינאַל דורך היטלערס פאַרבונדעטע — די סאָוויעטן, ווערנדיק באַשולדיקט אין שפּינאַזש לטובת... דייטשלאַנד...

פון די אויסגערעכנטע משפחות זענען געבליבן לעבן בלויז די טאָכטער פון ר׳ נפתלי פייט — חיה־העלענאַ און דער יונגסטער זון משה.

אויך צוויי זין פון ר׳ אשר דאפלט — פייוול און דוד איז געלונגען זיך צו ראטעווען.

חיים באַנק

די משפחות שערץ

די פאמיליע שערץ איז געווען אַ ברייט פאַרצווייגטע און איינגעוואָרצלטע אין שטעטל. כדי אויסצורעכענען די אַלע אָנגעהעריקע צו דער פאמיליע און די קרובהשאַפט צווישן זיי, וואָלט מען געדאַרפט מאַכן אַ גענעאלאגישע פאָר־שונגס־אַרבעט. נישט האָבנדיק קיין שריפטלעך מאַטעריאל דאוועגן, איז נישט מעגלעך צו מאַכן פון זכרון אַ גענויע רשימה פון זיי.

ס׳איז כדאי צו באַמערקן דאָס עס זענען אויך געווען אייניקע משפחות מיטן זעלבן נאָמען, וואָס האָבן נישט באַ־לאַנגט צו דער גרויסער שערץ משפחה, הגם ס׳איז מעגלעך אַז זיי זענען ווייט פאַרוואַנדעט און זיי האָבן אפשר אַליין נישט געוואוסט די פאמיליען פאַרבינדונג צווישן זיך.

איך וועל זיך באַמיען צו דערמאַנען, פאַרשטייט זיך, די משפחות שערץ, וועלכע איך געדענק.

ר׳ חיים אליעזר שערץ, זיין פרוי עטל, זייער זון שלמה מיט דער פרוי, און זייערע צוויי איידעמס — ר׳ נפתלי קופליק הי״ד און ר׳ יוסאַלע באבקער ז״ל (געשטאָרבן אין ישראל) מיט זייערע משפחות.

ר׳ מענדל שערץ, זיין פרוי דינה און זייערע קינדער. זיינע זין: **אליעזר שערץ** ז״ל (געשטאָרבן אין רוסלאַנד) זיין פרוי זיסאַלע די טאָכטער פון ר׳ קלמן ווילנער ז״ל פון יאטשמיר, זייער זון משה (אומגעקומען אין אוישוויץ), די טעכטער שיינדל און שבע — זענען אומגעקומען צוזאַמען מיט דער מוטער אין ברעזיוו. אַ צווייטער זון שמערל שערץ, געלעבט מיט זיין משפחה ביזן קריגס־אויסברוך — אין יאַסלאָ, נאכהער, בעת דער סאָוויעטישער הערשאַפט, געווען אַ פּליט אין קאזאווע און דאָרט אומגעקומען נאָך דער דייטשער אקו־פּאַציע. דער יונגסטער זון — הערש איז אומגעקומען אין פשעמישלער געטאָ. די טאָכטער, מינדל האָט חתונה געהאַט מיטן חזן ר׳ קלמן צוקערמאַן ז״ל (זיך געראַטעוועט אין רוסלאַנד, געשטאָרבן נאכהער אין קאַנאַדע). זיי האָבן געהאַט צוויי קינדער — דער זון, לייביש, איז אומגעקומען אין רוסלאַנד און די טאָכטער שיינדל איז אומגעקומען צוזאַמען מיט דער מוטער אין ברעזיוו.

ר׳ יצחק שערץ מיט זיין פרוי מלכה. געווען אַ משפּחה פון אַכט קינדער, פון וועלכע פינף זענען אומגעקומען. ראובן — אין אוישוויץ, שמעון איז געשטאָרבן אין די רוסישע לאַגערן. אהרן, נאָכדעם ווי עס איז אים געלונגען זיך אויס־צובאַהאַלטן ביז נאָך דער באַפרייאונג און איז נאכהער ערמאָרדעט געוואָרן דורך די פּאָלאקן. דער יונגסטער זון, יאסל, און די עלטסטע טאכטער, זענען אומגעקומען מיט די עלטערן אין ברעזיוו.

יאנקל שערץ מיט זיין פרוי מרים. זיי האָבן דריי זין און צוויי טעכטער. די יונגסטע מינה, די אלמנה נאָך משה פרנס ז״ל, געפינט זיך אין ישראל. דער עלטסטער זון מעכאַלע איז געשטאָרבן יונגערהייט, און האָט איבערגעלאָזט אַן־אלמנה, בריינטשע מיט פינף קינדער, פון וועלכע בלויז דער עלצטער זון — יודל, איז געבליבן און ער געפינט זיך אין ישראל.

אין שכנות פון בריינטשען, האָט געוואוינט — אברהם

שערץ מיט זיין ווייב מרים און אַ טאָכטער. עס איז געווען נאָך אַ משפחה אברהם שערץ, וועלכן מען האָט גערופן "דער אלטער אברהם" (געשטאָרבן אין די צוואַנציקער יאָרן).

די אַלע אויסגערעכנטע שערץ משפחות זענען געווען פאַרבונדן מיט משפחה פעדים. עס זענען געווען פאַמיליעס שערץ, וואָס ווי דערמאָנט האָבן זיי נישט אָנגעהערט צו דער גרויסער שערץ משפחה.

געווען אין ברעזיוו ר' שלמה עזרא שערץ ז"ל — אַ היטל־מאַכער און היטל־סוחר.

ר' שלמה עזרא איז געווען אַ תלמיד חכם און אנגעזע־ענער בעל הבית. נאָך די פּאָגראָמען אין שטעטל, האָט שלמה עזרא, צוזאַמען מיט זיין בני בית, אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקא, און אַזוי אַרום אָפּגעראַטעוועט זיין משפחה פון דער שפּעטערדיקער פאַרניכטונג.

עס איז געווען אַ משפחה מלך שערץ מיט עטלעכע קינדער, ווס זענען אומגעקומען אין ברעזיוו, אויסער דעם עלצטן זון מיכאל, וואָס האָט זיך געפונען אַלס פּליט אין טאַרנאָפּאָלער געגנט, דאָרט חתונה געהאַט, און נאָך דער דייטשער אָקופּאַציע דאָרט אומגעקומען מיט דער משפחה.

עס זענען געווען דריי ברידער שערץ: מרדכי (מען האָט אים גערופן "לובלינער") מעניע און שלמה. אויף די "לאָווקעס" האָט געוואוינט אַ פאַמיליע שערץ און איין זון, חנן שערטץ איז געווען טעטיק אין "יודנראַט".

עס זענען געווען צוויי ברידער שערץ — חיים־שמואל און מלך (אַ שוועסטער איטה האָט עמיגרירט קיין קאַנאַדע). די ברידער האָבן אַ געוויסע צייט געפירט אין ברעזיוו אַ בשותפותדיקן מסחר פון אייער־עקספּאָרט. דער יונגערער ברודער, מלך, איז געווען איינער פון די ערשטע מאָדערנע בחורים אין שטעטל. ער האָט שפּעטער געוואוינט אין קאַטאָ־וויץ און פון דאָרט איז ער אַוועק קיין איטאַליען, דאָרט חתונה געהאַט און זיין זון ברונא — היינט אַ דאָקטאָר אין מאַסאַ־טשוסעטס — איז געבוירן דאָרט.

אין קריג, ווען די איטאַליענישע פאַשיסטן האָבן מיט־געאַרבעט מיט די נאַציס, איז מלך אינטערנירט געוואָרן אין אַ איטאַליענישן לאַגער און איז פון דאָרט אַרויסגעראַטעוועט געוואָרן דורך די איטאַליענישע אונטערגרונט באַוועגונג.

מלך איז געשטאָרבן אין אמעריקא אין יאָר 1972.

דער עלטערער ברודער, חיים שמואל, האָט אין ערשטן וועלט־קריג געדינט אין דער עסטרייכישער ארמע. חיים שמואל האָט געהאַט אַ שיינע שטימע און איז געווען אַמאָל אַ משורר ביי ר' דוד שוחט (לאמפּין). ער איז אומגעקומען מיט זיין פאַמיליע אין ברעזיוו.

חיים באַנק

די משפחה רינגל אין דאָרף האלידנע

דער פאָטער, ר' מרדכי רינגל און די מוטער בלומע, האָבן געפירט אַ דאָרפס־ווירטשאַפט, פון וועלכע זיי האָבן זיך מפרנס געווען.

די רינגלס זענען געווען שטרענג רעליגיעז און זייער שטוב איז געפירט געוואָרן בתכלית הכשרות. ר' מרדכי איז געווען אַ ייד אַ למדן און אין דעם קליינעם שולעכל, וואָס דאָס דאָרף האָט זיך געקענט ערלויבן — איז ער געווען בעל תפילה און גבאי, ווי אויך דער מוהל פון דער דאָזיקער קליינער קהילה.

די פינף קינדער פון ר' מרדכי און בלומע, האָבן באַקומען אַ רעליגיעזע און טראַדיציאָנעלע ערציאונג.

אין דאָרף האָבן געלעבט פונפצן יידישע משפחות, וועלכע האָבן אַלע, ווי עס איז, אַרויסגעצויגן חיונה. די יידן, זענען געווען גוט איינגעלעבט מיט זייערע נישט יידישע שכנים און זיי האָבן ווייניקער געפילט דעם אַנטיסעמיטיזם ווי די יידן אין שטאָט.

אַזוי האָבן די דאָרפס יידן געלעבט רואיק און באַשיידן, ביז צום אַריינמאַרש פון די דייטשע הארדעס. דאַן איז זייער לעבן געוואָרן פאַרביטערט און זיי האָבן זיך געפונען אין שטענדיקן פחד.

אין יולי 1942 האָבן די דייטשע באַנדיטן אַרויסגעטריבן די יידן פון אַלע דערפער און קאָנפיסקירט זייער האב און גוטס. די יידן זענען אָנגעקומען קיין ברעזיוו בעירום ובחוסר כל, כדי צו טיילן דעם גורל פון זייערע ברידער. הי"ד.

רשימה פון די אומגעקומענע יידן פון דאָרף האלידנע־וועסעלע

מאיר רינגל פרוי און צוויי קינדער — אומגעקומען אין באלעכאוו

מרים רינגל־טעפער מיטן מאַן און זון — אומגעקומען אין באלעכאוו

מרדכי רינגל, די פרוי בלומע און טאָכטער רחל

מענדל האמער און משפחה

פאמיליע ווייס

מלך טאַג און משפחה

בונים צוויק און משפחה

יצחק בוכמאַן און משפחה

פאמיליע ווערנער

משה ברעננער און משפחה

אברהם טאַג און משפחה

הערשל טאַג און משפחה

מענדל ברעננער און משפחה

משה מגיד און משפחה

דוד רובינפעלד און משפחה

מענדל ריטער און משפחה

הי"ד

חיים באַנק

די פאמיליע טראכמאן

די צוויי ברידער, הערש און בן־ציון טראַכמאַן זענען געקומען קיין ברעזיוו פון דוקלע. ר׳ הערש טראַכמאַן האָט האָט זיך פאַרנומען מיט הורט־האַנדל פון שפייז־אַרטיקלען ווי מעל, צוקער א.א.

אין אָנפאַנג צוואַנציקער יאָרן האָט ר׳ הערשן פּאַסירט אַ גרויס אומגליק אין דער משפחה, און אין איין וואָך כמעט, זענען פלוצים געשטאָרבן, זיין פרוי און אַ זון — פון בלוט פאַרגיפטונג. נאָך דער טראַגישער איבערלעבונג האָט ר׳ הערש פאַרלאָזט ברעזיוו און איז אַריבער קיין סאַניק.

ר׳ בן־ציון מיט זיין משפחה זענען געבליבן וואוינען אין ברעזיוו. ער האָט געפירט אַ ציגלעריי און געהאַט אַ הורט־פאַרקויף פון פוילישן מלוכה מאנאפּאָל אויף בראנפן.

ר׳ בן ציונס פרוי, רעכטשע האָט געשמט מיט איר חכמה און גוטסקייט. זי האָט געפירט אַן־אָפן הויז; יעדער אָרימאַן וואָס איז אַריינגעקומען צו זיי אין הויז הונגעריק, איז אַרויס פון דאָרט אַ זאַטער מיט צידה לדרך ווי אויך אַ שיינע מטבע דערצו.

אויסער די געשעפטן האָט ר׳ בן־ציון עוסק געווען אין געזעלשאַפטליכע טעטיקייט, פאַרנעמענדיק אויך אַ געוויסע צייט דעם אַמט פון ראש הקהל. ער האָט געהאַט אַן־אַנגענעמע שטימע און איז געווען אַ גוטער בעל תפילה. די ימים נוראימדיקע תפילות פון ב״צ טראַכמאַן זענען געווען אַ שם־דבר אין שטעטל; די מתפללים האָבן זיך געקוויקט מיט זיין ״יעלה תחנונגו״, ״כי הנה כחומר״ און אַנדערע פיוטים. אָבער ווייזט אויס אַז צום ״מזל״ דאַרף מען אויך האָבן מזל.

די פאַרשידענע אַנטיסעמיטישע עלעמענטן צווישן די פּאָלאַקן אין שטעטל — און שונאי ישראל האָט ביי אונדז נישט געפעלט — האָבן אָנגעהויבן אַ פּערמאַנענטע העצע באַגלייט מיט פאַרשידענע בלבולים געגן דער טראַכמאַן משפחה מיטן ציל אָװעקצונעמען פון זיי דעם בראנפן מאנאָ־פּאָל. זייער טעטיקייט האָט געברענגט דערצו, אַז ר׳ בן־ציון האָט פאַרלוירן די פאַרטרעטונג און פון דאַן האָט זיך אָנגע־הויבן דער באַרג אַראָפּ פון דער משפחה טראכמאַן.

ביים אַריינמאַרש פון די דייטשע הארדעס איז ר׳ בן־ציון אַנטלאָפן פון שטעטל און קוים דערגרייכט ביז דינאוו — אַ מרחק פון 40 ק״מ פון ברעזיוו, און דאָרט איז ער, אין ראש־השנה דערמאָרדעט געוואָרן דורך די רוצחים צוזאַמען מיט נאָך אַ צוויי הונדערט פּליטים און דינאַווער יידן.

זיין פרוי רעכטשע האָט געהאַט מזל — און אין יענע שרעקליכע צייטן איז עס גערעכנט געוואָרן פאַר אַ גרויס מזל — זי איז געשטאָרבן מיט אַ נאַטירליכן טויט.

איר מצבה איז די איינציקע וואָס איז געבליבן גאַנץ, אויפן צעשטערטן ברעזיווער בית הקברות.

חיים באַנק

די פאמיליע קינסטלער

איינע פון די ערשטע פרויען וואָס האָט געהערט צו דעם אַוואַנגאַרד פון דעם יידישן ישוב אין ברעזיוו און מיר האָבן נאָך געהערט איבער איר אין אונדזערע קינדער יאָרן — איז געווען די באָבע לויצע, די שוועסטער פון ר׳ מנשה צוויק.

לויצע איז געווען די פרוי פון ר׳ שמואל קינסטלער. איינע פון זייערע טעכטער איז געוועןביילטשע, וועלכע האָט חתונה געהאַט מיט ר׳ אפרים שטיגליץ און די צווייטע, העניע איז געווען די פרוי פון ר׳ חיים יעקב כץ.

ביידע איידעמס, ר׳ אפרים שטיגליץ ז״ל און ר׳ חיים יעקב כץ ז״ל זענען געווען פון די פאַרמעגליכסטע און בכבר־דיקסטע משפחות אין שטעטל. ר׳ אפרים שטיגליץ האָט, ווי שוין דערציילט, פאַרלאָזט ברעזיוו און זיך באַזעצט אין ריישע. אין ברעזיוו האָבן געוואוינט צוויי פון זיינע טעכטער איינע, שרה, איז געווען די פרוי פון ר׳ יעקב פידערער און די צווייטע מינאַ, איז געווען די פרוי פון דעם באַקאַנטן ציוניסטישן עסקן אין ברעזיוו — ד״ר פעט. פון דער דאָזיקער משפחה איז געבליבן בלויז די יונגסטע טאָכטער בלומע מיט איר מאַן משה בערגלאַס — אַ בן־עיר פון ברעזיוו, וועלכע געפינען זיך היינט אין ניו־יורק. בעת דער מלחמה זענען זיי געווען באַהאַלטן אין בעלגיע.

חיים יעקב און העניע כץ, וועלכע זענען געווען קינדער־לאָז, האָבן אַדאָפּטירט אַ מיידל פון זייער משפחה — חיהטשע, וועלכע האָט שפּעטער חתונה געהאַט מיט ר׳ יואל מאַרקל, דער עלצטער זון פון ר׳ דוד יונה און ברושע מאַרקל, די טאָכטער פון ר׳ אליעזר פּאַס. ר׳ יואל מאַרקל און זיין ברודער אליהו, געפינען זיך אין ישראל און זענען די איינציקע געב־ליבענע פון די כץ און מאַרקל משפחה.

ר׳ חיים יעקב כץ ע״ה האָט נאָך געהאַט דאָס גליק צו שטאַרבן מיט אַ נאַטירליכן טויט. וועגן דעם גורל פון זיין פרוי העניע און טאָכטער חיהטשע מאַרקל ווערט דערציילט אין אַן־אַנדער קאַפּיטל.

ר ׳שמואל קינסטלער האָט געהאַט אויך צוויי זין — ר׳ לייביש, וועלכער האָט פאַרלאָזט ברעזיוו און איז אַוועק קיין קראקע און ר׳ אליעזר, וועלכער האָט געוואוינט מיט זיין פאַמיליע אין ברעזיוו. ר׳ לייבישס טאָכטער צילע האָט חתונה געהאַט מיט יהושע וואלפמאַן דער זון פון ר׳ דודל וואלפמאַן, דער איידעם פון מנשה צוויק.

ר׳ יצחק פּאַס, דער זון פון ר׳ אליעזר פּאַס ע״ה, האָט נאָך דער ערשטער וועלט־קריג אַנטוויקלט אַ גוט פּראספּע־

רירענד געשעפט. ר׳ יצחק און זיין פרוי גיטאַלע זענען געווען גרויסע בעלי צדקה. און זיי פלעגן פיל העלפן נויט־באַדערפטיקע.

ר׳ יצחק פּאַס איז געווען גבאי פון "ביקור חולים" און פיל מאָל ווען די קאַסע איז געווען ליידיק, פלעגט ער פון זיין טאַש באַצאָלן די דאָקטוירים פאַר זייערע וויזיטן און פלעגט קויפן אין אַפּטייק די רעצעפּטן. ער איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1936.

דער איינציק געבליבענער פון דער משפחה פּאַס, איז דער זון אליעזר, וועלכער געפינט זיך מיט זיין משפחה אין ניו־יאָרק.

חיים באַנק

א בריוו

מיין נאָמען איז בעטי בערגלאַס, פריער בלומע שטיגליץ. איך בין געבוירן אין ברעזיוו און כ׳בין געווען די יונגסטע צווישן די זיבן קינדער אין אונדזער פאַמיליע.

מיין פאָטערס נאָמען איז געווען אפרים שטיגליץ און ער האָט פאַרן קריג געוואוינט אין ריישע. ער און אונדזער שטיף־מוטער, זענען אומגעקומען צוזאַמען מיט מיין שוועס־טער אסתר, מיין שוועסטער חנה און איר מאַן — יצחק רעוואהאן מיט זייערע זעקס קינדער.

אין ברעזיוו זענען אומגעקומען: מיין שוועסטער שרה, איר מאַן יעקב פידערער, מיין שוועסטער מינאַ מיט איר מאַן ד״ר הענריק פעט און זייערע צוויי קינדער.

מיין מומע העניע כץ, איר טאָכטער קלאַראַ מאַרקל און אירע צוויי זין זענען געווען באַהאַלטן ביי אַן־איידעלער מוטיקער פּוילישער פרוי — זאָפיאַ גורגאַטש. אַ שטעטישער דאָקטער (שובאַ), צו וועלכן זיי האָבן זיך געווענדעט נאָך מעדיצינישע הילף, האָט זיי געמסרט און די גאַנצע פאַמיליע איז אויסגעמאָרדעט געוואָרן. איך האָב אויך פאַרלוירן מיין ברודער הערש שטיגליץ און זיין פרוי, אין שטעטל קאַלבאַ־שאוו. צוזאַמען זענען אומגעקומען אין דער שואה איבער הונדערט קרבנות פון מיין פאַמיליע.

כ׳וויל אויסדרוקן אַ האַרציקן דאַנק דעם ה׳ חיים באַנק פאַר זיין געבענטשטער איניציאַטיוו צו פאַראייביקן די קדושים.

בעטי בערגלאַס

א בריוו

כ׳וואָלט געוואָלט אַריינשרייבן די נעמען פון די פאַמיליע פריינד — פון מיינע טייערע עלטערן און שוועסטער, אין דעם ספר זכרון פון ברעזיוו. מיינע עלטערן האָב איך צוואַר איינגעשריבן אין ספר זכרון פון "יד ושם", אָבער יעצט רעדט זיך וועגן אַ געדענק בוך פון אונדזער שטעטל, וואו עס זענען געבוירן און האָבן געלעבט מיינע טייערע און זייערע קינדער און דער טויט האָט זיי אַזוי פריצייטיק פאַרשניטן.

איך געדענק אונדזער גליקליכער היים, מיין פאָטער ישראל פריינד, מיין מוטער רחל און מיינע שוועסטער. איך צעליאַ, בין די עלצטע צווישן זיי און צוזאַמען מיט מיין שוועסטער נושאַ, ווי מען האָט זי גערופן אין ברעזיוו, געפונען מיר זיך אין די פאַראייניקטע שטאַטן, און די דריי אַנדערע, מאַניע, מאַכטשע און שפּרינצע זענען אומגעקומען.

מיין מאַמע איז געווען שטאַרק באַזאָרגט צוליב אירע 5 טעכטער, אָבער דער טאַטע פלעגט תמיד זאָגן: "רחל, זאָרג נישט, מיר וועלן זיי פאַרצוקערן"...

כ׳האָב ליב געהאַט דעם טאַטן צוליב זיין גוטמוטיקייט און זיין אָפּטימיסטישן צוגאַנג צום לעבן. ער פלעגט זאָגן: "מען דאַרף ווייזן ג־ט ווי אַזוי מען וויל לעבן — פאַרלאַנג פון אים אַן־אינדיק — וועט ער דיר געבן, אויב דו וועסט פון אים בעטן אויף אַ ביסל קאַרטאָפל — וועסט דו נאָר קאַרטאָפל באַקומען". אַזעלכע אונצייליקע ווערטלעך האָט ער געהאַט פאַר זיין פרוי און טעכטער.

ער איז געווען אַ גוטער מענטש; ער האָט זיך געקענט מיט אַלע בעאַמטע און ריכטער פון שטעטל און ווען אַ ייד האָט געהאַט אַ פּראָבלעם, האָט ער זיך געווענדעט צו ישראל פריינד אפשר וועט ער קענען העלפן.

מיין מוטער און מיר קינדער זענען געווען שטאָלץ מיט אים. אונדזער היים איז געווען פיל מיט ליבשאַפט. איך בין שטאָלץ ביז היינט דערמיט וואָס איך בין ישראל פריינדס טאָכטער.

דאָס וואָס כ׳וויל זעהן אַריינגעשריבן אין זכרון בוך פון ברעזיוו.

איך וואונטש אייך געזונט און ערפאָלג.

צעליאַ קאַפּלאַן

אלי ווייס / **אַ פֿאַרגעסענע משפּחה**

אונדזער שטעטל ברעזיוו איז געווען געבויט לויט דעם סטיל פֿון אַלע שטעטלעך אין גאַליציע: אין צענטער איז געשטאַנען ווי אַריינגעוואַקסן ס׳ראַטהויז מיט אַ הויכן טורם און אויפֿן שפּיץ האָט זיך געפֿונען דער שטאָט־זייגער. אַרום דעם ראַטהויז איז געווען דער מאַרק־פּלאַץ און אין דערמיט איז געשטאַנען אַ ברונים מיט אַ גרויס ראָד און דאָס וואַסער פֿון ברונים האָט מען אַרויסגעפּאָמפּט דורכן דרייען דאָס ראָד.

אַלע יידישע הייזקעס, סיי די געבויטע פֿון האָלץ, און סיי די געמויערטע פֿון ציגל, האָבן זיך קאָנצענטרירט אין רינק און אין די אַרומיקע געסלעך.

די געוועלבער אין די יידישע הייזער האָבן אַ גאַנצע וואָך אַרויסגעקוקט אין דעם מאַרק־פּלאַץ, זוכנדיק אַ קונה, און האָבן שוין געוואַרט מיט אומגעדולד אויף מאָנטיק — דעם וועכנטליכן מאַרק־טאָג.

די יידן האָבן גילעבט צוזאַמען, אויף אַ קליינעם שטח און האָבן זיך אַלע גוט גיקענט, זיי האָבן זיך צוזאַמענגעטראָפֿן אין די בתי תפֿילה און להבדיל אין מרחץ, זיך אַרויסגעהאָלפֿן איינער דעם צווייטן מיט אַ גמילת חסד א. ז. וו.

איך וויל דאָ דערמאָנען איין משפּחה, וואָס האָט געהערט צום שטעטל, אָבער צוליב דעם וואָס זי האָט געוואוינט מחוץ דער יידישער געגנט, בין איך זיכער אַז ווייניקע געדענקען זיי. דאָס איז געווען די משפּחה פֿון דוד סעגאַל הי״ד. די דאָזיקע משפּחה האָט געוואוינט אין אַן־אויסגעשפּראָכן גויישע סביבה — אויף דער צווייטער זייט פֿונעם בעדל־וואַסער, אויף דער ״באַרקאַוועקע״.

די גויישע איינוואוינער פֿון דער ״באַרקאַוועקע״ האָבן געהערט צו דעם נידריקסטן קלאַס פֿון דער אַלגעמיינער באַפֿעלקערונג אין ברעזיוו. דאָרטן האָבן געוואוינט הויפּטזעכליך אָרימע בעל־מלאכות פּאַכלאָזע אַרבייטער אָהן אַ שטאַבילער באַשעפֿטיקונג, וואָס האָבן געאַרבעט צוויי אָדער דריי טעג אין דער וואָך ביי פֿאַרשידענע געלעגנהייטס אַרבעטן; אייניקע האָבן געהאַט אויך אַ ציג און עטליכע עופֿות.

שווער צו פֿאַרשטיין ווי אַזוי די יידישע פֿאַמיליע האָט זיך איינגעוואָרצלט אין אַזאַ געגנט, ספּעציעל ווען מען נעמט אין באַטראַכט, אַז דוד סעגאַל האָט געטראָגן באָרד און פּיאות און געווען געקליידעט אין חסידישע מלבושים. מעגליך אַז די אָרימקייט פֿון דער יידישער משפּחה איז גיווען איר הויפּט ״מעלה״ וועלכע האָט איר ערמעגליכט זיך אַריינצופּאַסן אין דער דאָזיקער סביבה, דען מיט זיין דלות איז דוד סעגאַל צוגעקומען צו אַזאַ שטופֿע, אַז ער האָט אפֿילו ביים אָרימסטן באַרקאַוועקער גוי, נישט אַרויסגערופֿן קנאה געפֿיל...

די סיבה צוליב וועלכער איך האָב גיקענט דוד סעגאַל מיט זיין הויז־גיזונט איז געווען פֿאָלגענדע: אַלס קינד איז מיין אויפֿגאַבע געווען אַוועקצוטראָגן יעדן פֿרייטיק, באַשטעלטע חלות פֿון אונדזער בעקעריי צו די קונים. צו דער רשימה פֿון די חלות צו ליפֿערן האָט מיין מוטער צוגעגעבן אויך די משפּחה פֿון דוד סעגאַל און איך פֿלעג אַהין ברענגען אַ פֿאַרפּאַקט פּעקל מיט חלות און נאָך אַנדערע צוגאַבן. מיין מוטער הי״ד האָט מיך געוואָרנט, אַז איך זאָל נישט דערציילן קיינעם וועגן דער זאַך, און איך זאָל אויך נישט וואַרטן דאָרט, ווי געוויינליך, אויף געלט, נאָר איבערגעבן ס׳פּעקל, זאָגן ״אַ גוטן שבת״ און אַוועקגיין.

אויף דעם פּעקל האָבן שוין געוואַרט אַ משפּחה פֿון פֿיר נפֿשות. דער פֿאָטער, דוד מיט צוויי פֿאַרזאָרגטע האַלב־פֿאַרמאַכטע אויגן; ס׳ווייב אַ קרענקליכע איינגעדאַרטע פֿרוי מיט אַ טיכל ביז איבערן שטערן, וואָס האָט צוגעדעקט איר אָפּגעשוירענעם קאָפּ; דאָס מיידאַלע, וואָס איז געווען אנגעטון אין אַ לאַנג קלייד נישט פֿון איר מאָס און געטראָגן אויף די פֿיס אַ פּאָר אַלטע מענערישע האַלב־שיך. אויך די בגדים פֿון דעם יונגאַלע זענען געווען פֿון דעם זעלבן סאָרט: אָפּגענוצטע, גרויסע פֿאַרלאַטעטע הויזן און אַ צוריסן העמדל. די פּיאות זענען אַרויסגעוואַקסן פֿון מיטן דעם אָפּגעשוירענעם קעפּל, וואָס איז געווען צוגעדעקט מיט אַן־אויסגעריבן היטל און האָבן פֿאַרדעקט די ״טרעפּלעך״ פֿון די האָר, וועלכע זענען אָפּגעשוירן געוואָרן מיט אַ שערל דורך אַ נישט געניטער האַנט.

די גאַנצע הייזקע איז באַשטאַנען פֿון דער איינציקער שטוב, וואָס האָט אויך געהאַט אַן־אייזערנע קיך צום קאָכן און אַן־אויוון צו באַקן ברויט און נאָר איין ג־ט ווייסט וויפֿל און ווען זיי זענען באַנוצט געוואָרן.

אַריינקומענדיק פֿרייטיק פֿאַרנאַכט צו זיי אין הויז, האָב איך געזען אַז דאָס צעבראָכענע טישל וואָס איז געשטאַנען אין מיטן שטוב איז שוין געווען צוגעדעקט מיט אַ פֿאַרלאַטעט טישטוך און געוואַרט פֿאַרשעמט, מען זאָל דערויף אַרויפֿלייגן אַ פּאָר חלות ״לכבוד שבת״ ווי אין אַלע אַנדערע יידישע שטובן.

דוד סעגאַל איז געזעסן ביים טישל און גימורמלט פֿון סידור די תפֿילות. וואָס עס זענען געווען זיינע בקשות צו ג־ט וועלן מיר שוין נישט וויסן, אָבער וואָס ער האָט גידאַרפֿט איז נישט שווער צו טרעפֿן.

ביים הויז האָט דוד סעגאַל גיהאַט אַ קליינע ווינט מיל, און ווייזט אויס, אַז ווען עס איז געווען אַ ווינט האָט ער נישט גיהאַט וואָס צו מאָלן, און אַז ער האָט שוין גיהאַט עפּיס צו מאָלן איז מסתמא נישט געווען קיין ווינט.

פּסח צייט האָט די מיל ווי אויפֿגילעבט. עס האָבן געבלאָזן שטאַרקע ווינטן און מענטשן האָבן געברענגט ווייץ צו מאָלן אויף שמירה מצות. די עטליכע וואָכן פֿאַר פּסח, זענען געווען דוד סעגאַלס סעזאָן. ער איז אַרומגעלאָפֿן אַ פֿאַרפֿאַריטער אַרום דער מיל און געהאַט ס׳געפֿיל אַז פֿון איצט אָן הייבט זיך אָן אַ צייט פֿון אַרבעט און פּרנסה. דערנאָך האָט אַלץ ווידער איינגישלאָפֿן.

די מיל איז געווען דוד סעגאַלס מקור פֿון זיין פּרנסה און דער מקור פֿון זיין אביונות. מעגליך, אַז די דאָזיקע מיל דרייט זיך נאָך ביז היינט צו טאָג, אָבער זי מאָלט נישט מער קיין שמירה מעל דען, דער וואָס האָט זי אין בעטריב גיברענגט, צוזאַמען מיט די געברויכער פֿון שמירה מצות געפֿונען זיך אין דעם גרויסן ברידער קבר אין ברעזיוו.

אלי ווייס / מיין משפחה

מיין עלטער זיידע און עלטער באבע, שרגא און מישקעט לאַכמאַן, זענען ביידע געוועזן פון ברעזיוו. זיי האָבן געהאַט זיבן קינדער וועלכע זענען באַקאַנט געוועזן מיט נאָמען "בני מישקעט". איין זון שמעון, איז אַוועק קיין אמעריקא און די איבריקע זעקס זענען געבליבן אין ברעזיוו.

איין זון איז געוועזן ר' **נפתלי לאכמאַן** הי"ד. זיין משפחה האָט געציילט 10 קינדער, פיר פון זיי זענען עולה געוועזן פאַר דער מלחמה קיין ארץ ישראל. איין זון, שמואל האָט זיך געראַטעוועט אין רוסלאַנד. ר' נפתלי מיט זיין פרוי אין פינף קינדער זענען אומגעברענגט געוואָרן אין ברעזיוו.

די ערשטע טאָכטער **סימע** איז געוועזן די פרוי פון ר' **גרשון שפינדלער** הי"ד. זיי האָבן געהאַט אַכט קינדער. די עלצטע טאָכטער טויבע איז עולה געוועזן פאַרן קריג קיין ארץ ישראל. איין זון, יאסל, איז אומגעקומען אין פראַנקרייך און זיינע צוויי זין זענען דאָרט געבליבן אַלס קליינע קינדער, אין אַ קריסטליכן אַנשטאַלט. זייער מומע טויבע איז געלונגען זיי צו ברענגען פון דאָרט קיין ישראל.

צוויי שוועסטער — מישקעט און סאניע געפונען זיך אין אמעריקא. די עלטערן, די זין — פייבל, הערש־מלך, מענדל און די טאָכטער מאַלע, זענען אומגעקומען אין ברעזיוו.

די צווייטע טאָכטער **הענטשע** האָט חתונה געהאַט מיט ר' **יוסף טיסער** ז"ל. זיי האָבן געהאַט צוויי קינדער, שמואל — אוועק קיין אמעריקע און מלכה — עולה געוועזן קיין ארץ ישראל.

די דריטע טאָכטער **פייגע**, האָט חתונה געהאַט מיט ר' **משה רובינפעלד** ז"ל פון בערטש. זייער זון פייבל מיט דער משפחה זענען אומגעקומען אין געטאָ קראַקע.

די פערטע טאָכטער, **כולע** איז געוועזן די פרוי פון ר' **נפתלי לעווי** ז"ל. ביידע זענען אומגעקומען אין ברעזיוו. זייער טאכטער אסתר לעבט מיט איר משפחה אין ישראל.

די פינפטע טאָכטער, **חיה** האָט חתונה געהאַט מיט מיין זיידן — **אורן ווייס** פון באַריסלאַוו. ער איז געוועזן איינער פון די גרינדער און בויער פון דער "חברה לינה" קלויז. דער זיידע אורן, האָט געהאַט אַ קליינע בעקעריי, און פון איר האָט ער זיך מתפרנס געוועזן.

ער האָט געהאַט פינף קינדער. די טאָכטער לאהטשע איז אַוועק קיין אַמעריקא און פיר זין זענען געבליבן אין ברעזיוו. אַלע האָבן זיך מפרנס געוועזן פון בעקעריי.

דער עלצטער זון, **אלי הערש** האָט חתונה געהאַט מיט זיין קוזינע, ליבע לאַכמאַן און זיי האָבן געהאַט 9 קינדער. פיר פון זיי זענען אומגעקומען אין ברעזיוו צוזאַמען מיט די עלטערן: מרים, אסתר, סוניה און חנהלע — הי"ד. דער זון יאשע איז אומגעקומען אין רוסלאַנד. דער עלצטער זון מאיר וואלף איז געשטאָרבן אין אמעריקא. מאַנעס האָט זיך געראַטעוועט אין פראנקרייך, מישקעט איז אין אמעריקאַ און דער יונגסטער פון די זין, שלמה, וועלכער איז פאַרוואונדעט געוואָרן אַלס פוילישער סאלדאַט אין קאַמף געגן די דייטשן — געפינט זיך מיט זיין משפחה אין ישראל.

דער צווייטער זון פון אורן ווייס איז געוועזן מיין פאָטער **בעראלע ווייס**. מיין מוטערס נאָמען איז געוועזן אסתר. מיר זענען געוועזן 10 קינדער פון וועלכע זעקס זענען געבליבן לעבן.

פינף ברידער — מאיר, יוסקע, חיים־אורי, איך, אלי און טאָטשע (נפתלי) זענען געראַטעוועט געוואָרן אין רוסלאנד, דורכמאַכנדיק די לאגערן אין סיביר. אונדזער עלצטער ברודער מאיר, האָט זיך אָנגעשלאָסן אין דער פוילישער ארמע, וואָס האָט זיך געשאַפן אין רוסלאַנד און האָט געקעמפט געגן די היטלעריסטן ימ"ש. מיין ברודער, נטע איז געוועזן אין ברעזיוו. פון דאָרט איז ער פאַרשיקט געוואָרן קיין פלאשאוו און נאָכדעם קיין אוישוויץ, און איז געבליבן לעבן. פיר פון אונדז געפונען זיך אין ישראל און צוויי אין אמעריקא.

די איבריקע פיר קינדער און אונדזערע עלטערן זענען אומגעקומען. הי"ד.

דער דריטער זון פון אורן ווייס, איז געוועזן **מאַנעס ווייס** (מאנאלע) זיין פרוי, איידאַלע, איז געוועזן פון סאָניק. נאָך דעם אַריינמאַרש פון די דייטשן, זענען זיי אַריבער דעם טייך "סאָן" צו די רוסן. זיי זענען פאַרשיקט געוואָרן אויפן סיביר, און געבליבן לעבן. זיי זענען געוועזן די איינציקע משפחה אין ברעזיוו וואָס האָט זיך געהאַלטן צוזאַמען און גאַנצערהייט זיך געראַטעוועט.

מאַנאַלע ז"ל איז געשטאָרבן באַלד נאָכן קריג. איידאַלע ז"ל האָט זוכה געוועזן צו אריכת ימים אין ישראל. זי פלעגט זיך באַטייליקן יעדעס יאָר אין די "הזכרות" פון שטעטל און אַלע האָבן זיך באַצויגן צו איר מיט גרויס דרך ארץ און ליבשאַפט, זעענדיק אין איר די איינציקע מאַמע פון שטעטל וואָס איז געבליבן לעבן. זי איז נפטר געוואָרן אין ישראל אין טיפן עלטער.

ביידע קינדער פון מאַנאַלע און איידאַלע ווייס — איטע און יוסף — וואוינען מיט זייערע משפחות אין ישראל. איטע האָט חתונה געהאַט מיט איר קוזין — מיין ברודער, מאיר.

דער פערטער זון פון זיידע אורן — **פייבל ווייס**, זיין פרוי שרה, זייער טאָכטער אסתר־רבקה און זון אורן — זענען אַלע אומגעקומען בעת דער ליקווידאַציע פון די ברעזיווער יידן. הי"ד.

חיים באנק / **ר׳ ישראל פייט ז״ל**

שוין אין 19־טן יאָרהונדערט איז אין ברעזיוו געווען אַ באַדייטענדע יידישע באַפעלקערונג, מיט אַלע נויטיקע אינ־סטיטוציעס: בתי תפילה, ״חברה קדישא״, ״ביקור חולים״, גמילות חסדים קאַסע א. ד. גל.

ר׳ ישראל פייט, דער זון פון אלכסנדר זוסמאַן פייט איז געבוירן אין יאָר 1858. די מוטער פון ר׳ ישראל איז גע־שטאָרבן ביי זיין געבורט, און ער איז אויפגעצויגן געוואָרן ביי אַן־אָרעמע מומע. ווען ער איז אויפגעוואַקסן, האָט ער געלערנט שניידעריי און דערפון האָט ער זיך מפרנס געווען.

ער איז געווען דער גבאי פון ביקור חולים און געהאָלפן קראַנקע אויף יעדן מעגליכן אופן. ר׳ ישראל האָט זיך אויס־געצייכנט מיט פיל איניציאַטיוו. ער האָט גענומען אויף זיך די פאַראַנטוואָרטליכקייט פאַר דעם בויען די ״חברה לינה״ קלויז. ספעציעל האָט ער געזאָרגט צו באַשטעלן אַ מאָלער וועלכער האָט געמאַכט די באַרימטע מאָלערייען אויף די ווענט.

ווען דער באַקאַנטער היסטאָריקער ד״ר יצחק שיפּער, איז געקומען אויף אַ באַזוך אין ברעזיוו, האָבן זיין שוואָגער און שוועסטער, ד״ר שמואל זעלנפרוינד און זיין פרוי, אים גענומען אין דער ״חברה לינה״ קלויז. ד״ר שיפּער איז געווען מלא התפעלות פון די אָרגינעלע מאָלערייען דאָרט, און באַ־מערקט, אַז זיי זענען באַשטימט געמאַכט געוואָרן דורך אַ גרויסן קינצלער. אייגנטליך זענען די מאָלערייען געמאַכט געוואָרן דורך אַ פּאָלקס מאָלער, אַ פּשוטער ייד, וועלכער האָט זיי געמאָלן אונטער דער ווירקונג פון יי״ש, וואָס ער פלעגט יעדעסמאָל אַ זופּ טאָן בעת דער אַרבעט...

ר׳ ישראל פייט און זיין ווייב שרה האָבן געהאַט פיר קינדער. צוויי זין און צוויי טעכטער. די חופה פון דער עלצטער טאָכטער, רייזל מיט איר חתן ר׳ איטשע פענצטער, איז געווען די ערשטע חופה אין דער ״חברה לינה״ קלויז און איז פאָרגעקומען צוזאַמען מיט דער חנוכת הבית פון דער קלויז.

ר׳ ישראל איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1915, זיין ווייב שרה איז געשטאָרבן ז׳ אדר 1940 און אַזוי אַרום פאַרשפּאָרט זיך אַן־אַכזריותדיקן טויט דורך די דייטשע רוצחים. אין שטעטל האָט מען געזאָגט, אַז שרה איז געווען אַ צדקת. ערשטנס צוליב אירע מעשים טובים און צווייטנס ווייל זי איז נפטר געוואָרן אין טאָג פון משה רבינוס פטירה.

ביידע זין זענען נפטר געוואָרן אין אַמעריקע. די טאָכטער רייזל מיט איר מאַן און קינדער, זענען אומגעקומען אין דער שואה, בלויז איין זון, דוד, איז ניצול געוואָרן.

די יונגערע טאָכטער צביה, איר מאַן, זון און שנור, זענען בנס ניצול געוואָרן, און לעבן יעצט אין ניו־יורק.

חיים באנק

ברכה האן (וואלפמאן) / **מיין פאמיליע און מיין שטעטל**

כמעט 50 יאָר זייט כ׳האָב פאַרלאָזט דאָס שטעטל ברעזיוו, וואו כ׳בין געבוירן געוואָרן און פאַרבראַכט מיינע קינדער יאָרן.

כ׳געדענקט די ״פּאַטשענעס״ — אַ לאַנגע רייע פון הייזער מיט אַרויסשטאַרצענדע שויט־דעכלעך, וואו מיר פלעגן שפּאַ־צירן אַהין און צוריק בשעת אַ רעגן.

איך געדענק דאָס דעליקאַטעסן געשעפט פון מאַשע פיינ־גאָלד, די קליינע אינטעליגענטע פרוי מיט דעם שטענדיקן שמייכל וועלכע פלעגט אויפנעמען אירע קליענטן מיט העפ־ליכקייט, באַדינט אַלע מיט געדולד און ליבלעכקייט. אַ באַ־זונדערע הנאה איז געווען אריינצוגיין אין איר געשעפט. זי איז יונגערהייט געוואָרן אַן־אלמנה, געבליבן מיט קליינע קינדער און זיי אויפגעצויגן בכבודיק. די עלצטע טאָכטער, עטקע, איז אַוועק קיין לעמבערג, וואו זי איז אומגעקומען מיט איר משפחה, די דריי גרויסע זין, צו לאַנגע יאָרן, זענען ניצול געוואָרן. איבער זיי איז איבריק צו שרייבן זיי זענען אונדז אַלעמען באַקאַנט מיט זייערע מעלות.

איך דערמאָן מיך די סליחות־טעג, ווי דער שמש פלעגט גיין שפּעט אין דער נאַכט, געקלאַפּט אין די טירן און אויפ־געוועקט די שלאָפענדע מענטשן: ״יידן, שטייט אויף צו סליחות!״ די ימים נוראים מיט דער ציטערניש און געוויין אין בית המדרש.

איך געדענק פּורים, ווי דער טאַטע איז געזעסן ביים טיש אויבן אָן, פאַרשטעלטע זענען אַרומגעגאַנגען פון הויז צו הויז, געזונגען און געשפּילט און דער טאַטע האָט אַרויס־גענומען מטבעות פון אונטערן טישטוך און געטיילט פאַר זיי.

אין שטעטל איז געפירט געוואָרן אַ שטאַרקע טעטיקייט פאַר ארץ ישראל. איך געדענק אַן־אָוונט אין זאַל ביי קרענצ־לערן, ווען איך בין געשטאַנען אויף דער בינע און געזונגען סולו מיט דער באַגלייטונג פון דעם וויאָלעניסט, לאַנער — ״ארץ ישראל איז מיין פאָטערלאַנד״.

אין שטעטל איז געווען אַ העברעאישע שול. די ערשטע לערערן איז געווען מרים סובאל ז״ל, שפּעטער אַ חברה אין קיבוץ אפיקים. נאָכדעם איז געקומען קיין ברעזיוו אליעזר טייכער הי״ד, וואָס האָט שפּעטער חתונה געהאַט מיט זיין שילערן גליקל בראַף הי״ד. ביידע זענען אומגעקומען אין דער שואה.

כ׳וועל דערמאַנען מיין היים און פאַמיליע. מיין טאַטע איז געווען אַ תלמיד חכם, אַ מוסטערהאַפטער פאָטער, אַ מוסטערהאַפטער מאַן און אַ מוסטערהאַפטער מענטש. ער

איז געווען אייניקע יאָר אין אַמעריקאַ. דאָרט האָבן שוין געוואוינט זיינע טעכטער קלאַראַ און גיטל. ער איז צוריק־געקומען פון דאָרט, עטליכע יאָר פאַרן קריגס־אויסברוך.

מיין ברודער יעקב איז געווען אין ארץ ישראל; ליידער האָט ער דאָ נישט געפונען זיין אָרט און איז צוריקגעפאָרן צוויי טעג פאַר מיין עליה. מיין ברודער אסקאַר, האָט גע־וואוינט אין קראָקע און אין קריג איז ער געקומען קיין ברעזיוו, האָפנדיק, אַז די דייטשן, וועלן נישט אַריינקומען אין אַזאַ קליין שטעטל. אין ברעזיוו איז ער אומגעקומען, זיינע צוויי זין, דולעק און סאַלעק, האָבן זיך געראַטעוועט. כ'האָב נאָך געהאַט

צוויי ברידער, יהושע און יוסף, ווי אויך צוויי שוועסטער, צפורה און לאה, אַלע זענען אומגעקומען.

מיין מוטער איז געווען די טאָכטער פון מנשה צוויק, איינער פון די פאַרמעגליכסטע און חשובע בעלי־בתים פון שטעטל.

ס'זענען געווען צייטן. פ'זענען געווען עלטערן, משפחות, שוועסטער און ברידער — יעצט זענען זיי מער נישט דאָ.

מיין תפילה: די געבליבענע, וועלכע געפונען זיך מיט אונדז, זאָלן זוכה זיין צו לאַנגע יאָרן און שלום.

אמן ואמן.

אברהם לעוויטע / פאַמיליע העניג

איינער פון די פילפאַרביקסטע און ארגינעלסטע טיפּן אין שטעטל, איז געווען אהן ספק, ר' משה יאַנקל ז"ל. ער איז געווען אַ מלמד פון חומש און רש"י און אָנהויבן גמרא; שטאַרק טאַלענטירט אין שניצן און אין מאָלן; ער פלעגט אויסשניצן פאַרשידענע חפצים און תשמישי קדושה ווי בשמים ביקסלעך, חנוכה לעמפּלעך א. א.

די אויסגעשניצטע מזוזות און די געמאָלענע "משנכנס" (אדר) אין די בתי תפילה אין שטעטל, זענען געמאַכט געוואָרן דורך אים, און די וואָס אַנדערע האָבן געמאַכט זענען געווען נאָכגעמאַכט משה יאַנקלס שאַפונגען.

ער איז געווען באַרימט מיט זיין הומאָר און פיל פון זיינע ווערטלעך און שפּריכווערטער, וועלכע זענען געווען פול פאָלקס־חכמה און שאַרפזיניקייט, זענען געוואָרן אַ טייל פון דעם אָרטיקן פאָלקלאָר און מען פלעגט זיי נאָכזאָגן אין זיין נאָמען. מיטן פאַרשוואונדן פון דעם דור וואָס האָט גע־לעבט מיט אים איז פאַרלוירן געגאַנגען אַן־אוצר פון פאָלקס חכמה.

איך געדענק אים קוים, פון זיינע לעצטע יאָרן, ווען ער איז שוין געווען קראַנק און שוואַך. האַרט פאַר דער פטירה האָט ער צעבראָכן אַ פּוס. ליגנדיק מיט דעם צעבראָכענעם פּוס, האָט ער זיך געוואונדערט: כ'ווייס נישט וואָס דער רבונו של עולם האָט פון מיר געוואָלט — ער האָט מורא געהאַט, אַז איך וועל אים דעזערטירן?...

פון זיינע קינדער האָבן געוואוינט אין ברעזיוו 3 זין. דער יונגסטער, דוד ז"ל — אַ שיינער שלאַנגער מאַן, מיט אַ רויטער געפלעגטער באָרד, איז פּלוצים אַוועקגעשטאָרבן אין די מיטעלע יאָרן און איבערגעלאָזט אַ פרוי, דינה מיט צוויי קינדער: אַ טאָכטער מיטן נאָמען אסתר, וועלכע האָט חתונה געהאַט מיט אברהם קופּפער ז"ל פון סאַניק (געשטאָרבן אין ישראל) און אַ זון — מענדל ז"ל אַ שיינער געזונטער בחור אַ ספּאָרטסמאַן, וואָס איז, ווי זיין פאָטער, געשטאָרבן פּלוצים, אין עלטער פון 16 יאָר. אסתר און איר מוטער, דינה זענען אומגעקומען אין דער שואה.

די אַנדערע צוויי זין פון משה יאַנקל, זענען געווען בער, און מיין פעטער יום־טוב־ליפּא. דיביידע ברידער האָבן זיך משדך געווען: פּנחס, בערס זון, וועלכער איז אַוועק קיין פראַנקרייך, האָט חתונה געהאַט מיט דער קוזינע, יום־טובס טאָכטער — אסתר, און זיי האָבן דאָרט געלעבט ביז דער דייטשער אָקופּאַציע. פּנחס האָט אויך אַריבערגענומען קיין פראַנקרייך זיינע עלטערן און גאַנצע משפחה, און דאָרט זענען זיי שפּעטער אומגעקומען פון די דייטשע מערדערס הענט. פּנחס איז אומגעקומען אין אוישוויץ און אסתר מיט די קינדער האָבן זיך געראַטעוועט און געפינען זיך אין קאַנאַדע.

ר' בער העניג איז געווען אַ ייד אַ חכם און פיל סוחרים פלעגן קומען צו אים זיך באַראַטן אין געשעפטס ענינים. ער פלעגט דינען אַלס בורר אין קאָמפּליצירטע געשעפטליכע סכסוכים, און ביידע צדדים האָבן זיך פאַרלאָזט אויף זיין ערליכקייט און יושר.

מערקווירדיק, ווי ער, וואָס פלעגט באַשליסן אין וויכטיקע געשעפטס אַנגעלעגנהייטן און געוואוסט ווי צו געבן עצות אַנדערע ווי אַזוי צו פירן זייערע געשעפטן האָט אַליין גע־לעבט אין דחקות. ווייזט אויס אַז דערויף ווערט עס געזאָגט: קיין דאָקטאָר קען זיך אַליין נישט היילן...

כ'וויל דאָ ברענגען אַ קליינעם עפּיזאָד פון ר' בער ז"ל:

אַ בחור פון אַ בעל הבתישע היים אין שטעטל, אַ בן־תורה האָט זיך געקליבן עולה צו זיין קיין ארץ ישראל און געגומען זיך לערנען אַ פאַך — טישלעריי, כדי זיך דערמיט מפרנס צו זיין. ווען ער האָט געענדיקט לערנען ס'פאַך, האָט ער געדאַרפט צוגיין מיט צוויי קליינע האָקערלעך פון זיין איי־גענער אַרבעט כדי עגזאַמינירט צו ווערן דורך דעם האַנט־ווערקער פאַראיין און אַרויסנעמען אַ בערופס־צייגניש.

דער בחור האָט זיך אָנגעטון געהעריק און היות ווי ס'פּאַסט נישט פאַר אַ לייטישן בחור, אַ בעל בתיש קינד צו טראָגן אין גאַס בענקלעך, האָט ער געדונגען סענדער דעם טרעגער, ער זאָל זיי ברענגען פאַר אים אין דעם האַנטווערקער ביוראָ.

דורכגייענדיק נעבן בער העניג, האָט אים דער בחור באַ־גריסט און בער האָט אים געפרעגט, ווי דער שטייגער איז געווען אין דער פאַמיליאַרער אַטמאָספערע אין שטעטל:

וואוהין גייסטו און וואָס טראָגט דאָס סענדער פאַר דיר ?

ווען דער בחור האָט אים דערציילט דעם ציל פון זיין וועג, האָט אים בער געזאָגט: הער זיך צו מיין קינד, איך קען דיר פאַרזיכערן, אַז דו וועסט קיין טישלער נישט זיין !

— פאַרוואָס ? האָט דער פאַרוואונדערטער בחור געפרעגט. בער האָט אים געענטפערט: ס׳איז אַ פשוטער שכל. דער שטייגער פון אַ בעל מלאכה איז, צו זיין שטאָלץ מיט זיין אַרבעט, און דו, שעמסט זיך גאָר דורכצוגיין איבער די גאַס מיט די בענקלעך פון דיין אייגנהענטיקער אַרבעט גיסטו זיי סענדערן ער זאָל זיי טראָגן אנשטאַט דיר... ס׳איז איבריג צוצוגעבן, אַז בער איז גערעכט געווען און דער בחור קומענדיק אין לאַנד אַריין האָט זיך איבערהויפּט נישט פאַרנומען מיט טישלעריי...

מיין פעטער יום טוב (ליפּא) העניג הי״ד איז געווען אַ תלמיד חכם פון די געשעצטע בעלי בתים אין שטעטל, און איינער פון די חשובע סאַדיגורער חסידים. ער האָט זיך באַטייליגט יאָרן־לאַנג אין די גמרא שיעורים אין אָוונט אין סאַדיגורער קלויז צוזאַמען מיט ר׳ יעקב יצחק זאַלץ, ר׳ אליעזר שערטץ, ר׳ שלמה אייזן און מיין פאָטער חיים הערץ לעוויטע — הי״ד.

די שיעורים האָבן אָנגעהאַלטן אָהן איבערייס, ווינטער און זומער, ב׳יז צום קריגס אויסברוך.

ר׳ יום טוב איז געווען פיל הומאָר, זיין שאַרפזיניקייט האָט ער גערשנט פון פאָטער צוזאַמען מיט זיין קינצלערישע נייגונג, וועלכע ער האָט נישט אַנטוויקלט, ווי עס איז געווען מיט פיל טאַלענטן, וואָס זענען פאַרלוירן געגאַנגען אין יענער צייט.

אַלס קינד פלעג איך שטאָלצירן חנוכה מיט דעם שיינעם, פון בליי געגאָסענעם דריידל, וואָס ער האָט פאַר מיר געמאַכט, און שמחת תורה האָב איך פון אים באַקומען אַ פאָן פון זיין האנט־אַרבעט מיט אַ ספר תורה אין אַנ־אָפּענעם ארון קודש און איןביידע זייטן צוויי ״עכטע״ לייבן, וועלכע זענען געשטאַנען ווי אַנ־ערן־וואַך. די פאָן איז געווען די שענצטע פון אַלע פענער אין קלויז און אַלע קינדער האָבן מיך מקנא געווען.

ר׳ יום טוב העניג איז געווען געקליידעט תמיד, זויבער, אָהן אַ שפּרענקאַלע. ער איז געווען סענטימענטאַל, ווען ער פלעגט הערן שפּילן פידל איז ער געוואָרן גערירט ביז טרערן. ער האָט זיך פאַר מיר אַמאָל פאַרטרויט, אַז פידל־שפּילן איז געווען זיין חלום פון קינדווייז אָן, אָבער עס איז אים נישט געלונגען צו פאַרווירקליכן די דאָזיקע שטרעבונג זיינע.

ער האָט געהאַט אַ שטאַרקן אינטערעס פאַר דער מאָדערנער וועלט און נייגעריק געווען אויף אַלע טעכנישע ערפינדונגען, אָבער דאָס אַלץ, ווי זיין נייגונג צו קונסט, איז געהעמט געוואָרן דורך די האַרבע נאָרמעס, וואָס האָבן געהערשט אין די דעמלסדיקע חסידישע קרייזן. די באַגרעניצונגען זענען געווען שטרענגע אהן פשרות, און אין זיין דור האָבן נאָר גאַנץ ווייניקע געוואַגט דורכצוברעכן זייערע גרעניצן.

באַלד ביי זייער אַריינמאַרש אין שטעטל, האָבן די דייטשן פאַרשלאָסן זיין גאַלאַנטעריע געשעפט און מער איז עס נישט געעפנט געוואָרן. די מומע שרה גיטל האָט נאָך באַוויזן צו שטאַרבן מיט אַ נאַטירליכן טויט אין יאָר 1941 און איר טויט האָט אַרויסגערופן קנאה ביי דער גאַנצער משפחה. דער פעטער, וועלכער איז געבליבן אַליין האָט געלעבט ביז צו דער שואה און איז אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע יידן פון שטעטל. הי״ד.

די טעכטער לאה ז״ל און קלאַראַ צו לאַנגע יאָרן, זענען געווען אין קאַנאַדע, אסתר און דער זון אברהם זענען ניצול געוואָרן אין פראַנקרייך.

די עלצטע טאָכטער, עטל ווערנער מיט דער פאַמיליע (פון סאָניק) און די צוויי יונגסטע טעכטער פייגע און רייזל (יעצט אין חולון) האָבן זיך געראַטעוועט אין רוסלאַנד.

רישה זעלנפּרווינד / **א טראַגישע משפחה**

אונדזער שטעטל ברעזיוו איז געווען אַ קרייז שטאָט, וואו עס האָט זיך אויך געפונען אַ געריכט פון נידריקער אינסטאַנץ (״סאָנד גראָדצקי״). צווישן די אַלגעמיינע צאָל ריכטער האָט זיך געפונען איין איינציקער ייד מיטן נאָמען ד״ר לעאָן הארַאוויץ.

דער דאָזיקער יידישער ריכטער איז געווען באַקאַנט מיט זיין ערליכקייט און פאַך־קענטעניש און ער האָט אויך גענאָסן פון כבוד און פאַרערונג ביי דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג.

ד״ר הארַאוויץ׳ס משפחה איז באַשטאַנען פון זיין פרוי אַמאַליא, די טאָכטער אַננאַ און דער זון דוד־דז׳יושעק.

גלייך נאָכן אָנפאַנגען פון אַנדז׳יאַס שטודירן אויפן קראָקאָווער יאַגעלאָנער אוניווערזיטעט האָט די פאַמיליע געטראָפן אַ גרויס אומגליק. ד״ר הארַאוויץ, וועלכער האָט געליטן אויף נירן־שטיינער, האָט געמוזט דורכמאַכן אַנ־אָפּעראַציע און איז באַלד דערנאָך געשטאָרבן.

די אלמנה מיט ביידע קינדער האָבן זיך אַריבערגעצויגן קיין קראקע, וואו ס׳איז זיי געווען לייכטער אויסצוהאַלטן די קינדער און זיי דערמעגליכן צו שטודירן.

די טאָכטער, אַנדז׳יאַ האָט אָנגענומען אַ לערער־פּאָסטן אין אַ מיטל־שול און אויף וואַקאַציע איז זי געפאָרן אין דעם באַקאַנטן קוראָרט — קרעניץ.

צום אומגליק איז זי דאָרט שווער קראַנק געוואָרן און געפאַלן אַ קרבן פון אַ פאַרשפעטיקטע דיאַגנאָזע פון די

דאָקטוירים און אַזוי אַרום איז אַזוי פּריציייטיק פֿאַרשניטן געוואָרן דאָס לעבן פֿון דעם יונגן מיידל. זי איז געשטאָרבן אויף בויך־טיפוס.

די דאָזיקע טרויעריקע געשעעניש האָט פּאַסירט פֿאַר דער מלחמה.

די נעכסטע ידיעה וועגן דער אומגליקליכער משפּחה האַראוויץ האָב איך דערהאַלטן אין יאָר 1942 פֿון מיין פֿאָטערס לאַנג יעריקע סעקרעטאַרן, שרה ביבער, וועלכע האָט מיר געשריבן קיין וואַרשע, אַז די פֿרוי האַראוויץ מיט איר זון און געטרייער דינסט, זענען אַנטלאָפֿן פֿאַר די דייטשן און זיך באַזעצט אין מזרחדיקן טייל פֿון פּוילן, וואָס איז געווען אָקופּירט דורך די סאָוויעטן, און דאָרט גאַנץ רויִק געלעבט ביז צום דייטשן אָנגריף אויף דעם סאָוויעטן־פֿאַרבאַנד.

דוד, וועלכער איז געווען באַקאַנט מיטן נאָמען דז׳יושעק, האָט נאָך פֿאַרן קריגס אויסברוך, געענדיקט דעם יורידישן פֿאַקולטעט, אַרבעטנדיק אין זיין פּראָפֿעסיע, און אַזוי אַרום געהאַט די מעגליכקייט אויסצוהאַלטן די משפּחה.

אין יאָר 1941, ווען די דייטשן האָבן פֿאַרנומען דעם מזרח טייל פֿון פּוילן, איז דער יונגער דוד דערמאָרדעט געוואָרן דורך אוקראַאינישע נאַציאָנאַליסטן־אַנטיסעמיטן (לויט די ידיעות, וואָס מיר באַזיצן, איז דוד דערשאָסן געוואָרן דורך די נאַציס אַלס אָנגעשטעלטער אין טאַרנאָפּאָלער יודנראַט צוזאַמען מיט די איבעריגע יודנראַט מיטגלידער — רעד.).

די קראַנקע צובראָכענע פֿרוי האַראוויץ איז געקומען מיט איר דינסט קיין ברעזיוו אָהן שום מיטלען צום לעבן. די יידן אין ברעזיוו האָבן געזאַמלט געלט און איר געהאָלפֿן.

וועגן זייער שווערער לאַגע האָט מיר שרה ביבער מיטגעטיילט (שרה ביבער איז דאַן געווען סעקרעטאַרן פֿון יודנראַט). כ׳האָב איר געשיקט אַ געוויסע סומע געלט.

אין דער צווישן צייט איז די פֿרוי האַראוויץ געשטאָרבן און אַזוי אַרום אויסגעמיטן דערמאָרדעט צו ווערן דורך די דייטשע היטלעריסטישע בעסטיעס.

צוזאַמען מיט דער האַראוויץ משפּחה וויל איך דערמאָנען זייער געטרייע דינסט, אַננאַ טשאַבאַן, וועלכע די פֿרוי האַראוויץ האָט מיטגעבראַנגט מיט זיך פֿון איר געבורטס שטאָט, טשאַרטקאָוו, און קען אַריינגערעכנט ווערן ווי אַ משפּחה מיטגליד.

זי איז געווען צוגעבונדן צו דער משפּחה, באַזונדערס צו די קינדער, זיי ליב געהאַט און שטאָלצירט מיט זיי ווי מיט אייגענע קינדער.

זי איז געשטאָרבן עטליכע יאָר נאָך דער מלחמה. זאָל בלייבן אויף אַן־אָנדענק פֿון אַ פּשוטער רוטענישער פֿרוי, וועלכע האָט קיינמאָל נישט פֿאַרלאָזט די האַראוויץ פֿאַמיליע און ביז צום טויט געבליבן געטריי איר יידישע ברויט־געבערן.

אונדזער פאמיליע

אידא טראטנער (לויפער)
אברהם (רומעק) לויפער

אונדזער זיידע שלום לויפֿער ז״ל איז געקומען קיין ברעזיוו אין יאָר 1880 פֿון דער סלאָוואַקישער שטאָט מעדזשילאַבורצע (מיזשעלאַבריץ אין יידיש). ער האָט חתונה געהאַט מיט אַ ברעזיווער טאָכטער — מיראַלע לערנער. זיי האָבן געפֿירט פֿאַרצווייגטע געשעפֿטן, איינבאַזירט זיך און אויפֿגעשטעלט אַ גרויס הויז אין צענטער שטאָט. אין לויף פֿון די יאָרן האָבן דאָס הויז באַוואוינט זיין פֿאַרברייטערטע משפּחה און ס׳האָבן זיך געפֿונען דערין זיינע געשעפֿטן.

אונדזער זיידע איז אַלט געווען 86 יאָר ווען די דייטשע רוצחים האָבן פֿאַרניכטעט ס׳ברעזיווער יודנטום, און ער איז געווען צווישן די עלצטע יידן, וואָס זענען אומגעקומען אין שטעטל און האָט נישט זוכה געווען צו שטאַרבן מיט אַ נאַטירליכן טויט, ווי זיינע עלטערן און עלטערנס עלטערן.

אין דעם גרויסן הויז פֿון אונדזער זיידן, האָבן מיר געוואוינט צוזאַמען מיט אונדזערע עלטערן בן־ציון און פּעסל לויפֿער הי״ד און אין דעם הויז האָבן אונדזערע עלטערן געפֿירט זייערע הורט־געשעפֿטן. אויך האָט אין דעם הויז געוואוינט אונדזער פֿעטער מענדל לויפֿער מיט זיין פֿאַמיליע.

אונדזערע עלטערן האָבן געפֿירט אַ טראַדיציאָנעל יידיש הויז און זיי האָבן געהאַט טיפֿע געפֿילן פֿאַר ציוניזם. אונדזער פֿאָטער איז געווען טעטיק אין דעם געזעלשאַפֿטליכן לעבן אין שטעטל און אין דער לעצטער צייט, ביז צום קריגס אויסברוך איז ער געווען ראש הקהל.

מיר געדענקען גוט אַ וויכטיק געשעעניש אין אונדזער משפּחה, ווען אונדזערע עלטערן האָבן געשפּענדעט אַ ספר תורה פֿאַר דעם ״שטיבל״ פֿון ״מזרחי״, און דער גאַנצער עולם איז אַרויס מיט דעם ספר פֿון אונדזער הויז ביז צו דעם בית תפילה.

לכבוד דעם פֿייערליכן געשעעניש, איז געקומען צו אונדז איינער פֿון די אָנפֿירער פֿון דער ״מזרחי״ באַוועגונג און אויף אונדזער פֿאָטערס בקשה, האָט ער באַזאָרגט פֿאַר אייניקע שטעטלישע בחורים, סערטיפֿיקאַטן, קיין ארץ ישראל, וואָס זענען דעמלט געווען אַ יקר המציאות, און די גליקליכע, וועלכע האָבן זוכה געווען זיי צו באַקומען, זענען אַ דאַנק דעם ניצול געוואָרן פֿון גיהנום.

שווער היינט אפֿילו אויפֿצונעמען די פֿאַרצווייפֿלטע לאַגע און די מאַכטלאָזיקייט פֿון די פּוילישע יידן, אין יענער צייט. יידן האָבן נישט געהאַט קיין שום מעגליכקייט צו באַקומען אַ פּאָסטן אין אַ מלוכהשן אָדער אַנדערן עפֿנטליכן אַמט, און די פּוילישע שונאי ישראל האָבן אַנגעווענדעט אַלע מיטלען, זיי אַרויסצושטויסן אויך פֿון די געביטן, וועלכע זענען געווען זייער איינציקער פּרנסה־קוואַל — האַנדל און מלאכה; זיי

האָבן פּראָקלאַמירט אויף די יידישע סוחרים אַ בויקאָט און פאַרמיטן פון פּוילישע קונים אַריינצוגיין אין זייערע געשעפטן.

כדי צו לינדערן אַביסל די שווערע לאַגע, זענען געגרינדעט געוואָרן באַשיידענע פאנדן פאַר געגנזייטיקע הילף, אַלגעמיינע און אויך פון יחידים, כדי צו העלפן די שוואַכע און זיי נישט לאָזן פאַלן. אויך מיר האָבן געהאַט אַ פּריוואַטע גמילת חסדים קאַסע פאַר הלוואות פאַר נויטבאַדערפיקע.

איך דערמאַן זיך אַלס קינד בין איך געגאַנגען אין שליחותן אין צוזאַמענהאַנג מיט די דאָזיקע גמילת חסדים הלוואות. איינמאָל, גייענדיק אין גאס, איז מיר אַנטקעגן געקומען אַן עלטערער ייד מיט אַ לאַנגער באָרד, האָט זיך געבוקט פאַר מיר און מיך באַגריסט. כ׳בין געווען אין שטאַרקער פאַרלעגנהייט, זיך שטאַרק פאַרשעמט און בין שנעל פאַרשוואונדן. איך האָב פאַרשטאַנען ס׳געפיל פון דעם ייד, וואָס זיין געדרוקטע לאַגע האָט אים געברענגט דערצו, דאָס ער האָט געהאַלטן פאַר נויטיק זיך צו דערנידריקן פאַר אַ קינד, באַגריסן אים מיט הכנעה ווי זיין פרנסה וואָלט געווען פון אים אָפּהענגיק. פון דעמלט אָן, האָב איך אויפגעפּאַסט דעם ייד נישט צו באַגעגנען, און אויב כ׳האָב אים געזען פון דער ווייטנס אויפן טראָטואַר, בין איך שנעל אַריבער אויף דער אַנדערער זייט, ער זאָל מיך נישט באַמערקן. כ׳מיין אַז אין דעם דאָזיקן פאַל שפּיגלט זיך אָפּ די טיפע נויט, אין וועלכע ס׳האָבן זיך דאַן געפונען פיל יידן אין דעם פאַראָרעמטן פוילן.

נאָך דער דייטשער אינוואַזיע האָט זיך דאָס לעבן אין שטעטל צוזאַמענגעבראָכן. די ערשטע טאַטן פון די דייטשן איז געווען צו רואינירן די יידן ווירטשאַפטליך, און זיי האָבן גלייך רעקווירירט אַלע יידישע געשעפטן. די יידישע משפחות זענען צובראָכן געוואָרן. פיל, הויפּטזעכליך מענער, זענען אַנטלאָפן קיין מזרח. אויך אונדזער פאַמיליע האָט זיך צעטיילט: די מאַמע און אונדזער ברודער וואלף זענען געבליבן אין דער היים. און דער טאַטע, די צוויי עלטערע ברידער, הערש און לייזער, און מיר, זענען אנטלאָפן פאַר די דייטשן און מיר זענען געבליבן אין די פאַרנומענע געביטן אויף דער סאָוויעטישער זייט פון גאַליציע. דאָרט האָבן מיר צוואַר געלעבט אין פּערזענליכע פרייהייט, אָבער מיר זענען געוואָרן פליטים און געבליבן אָהן שום מיטלען.

בעת דער אבלאַווע וואָס די נ.ק.וו.ד. האָט געמאַכט אויף די פליכטלינגע, וועלכע זענען געקומען פון די מערבדיקע שטחים אין פּוילן, זענען מיר צוואַר ניצול געוואָרן פון פאַרטרייבן קיין סיביר, אָבער צוליב דעם וואָס מיר זענען געבליבן אויפן פלאַץ, זענען מיר אַריינגעפאַלן אין די דייטשע הענט בעת זייער אָנגריף אויף סאָוויעט־רוסלאַנד, אין יאָר 1941.

באַלד נאָכן אַריינמאַרשירן פון די דייטשע רוצחים קיין זלאטשעוו, וואו מיר האָבן זיך געפונען, האָבן זיי צוזאַמען מיט די אוקראַינער דורכגעפירט אַ בלוטיקן פּאגראם אויף די יידן און אין צוויי טאָג, זענען בעסטיאַליש דערמאָרדעט געוואָרן צוויי טויזנט יידן פון שטאָט — אַ העלפט פון דער יידישער באַפעלקערונג דאָרט. די טויטע קערפּער זענען אַריינגעוואָרפן געוואָרן אין אַ ברידער־קבר. צווישן די דערמאָרדעטע זענען געווען אונדזערע צוויי ברידער, הערש און לייזער הי״ד.

יידן איז פאַרבאָטן געווען זיך צו באַוועגן פון אָרט צו אָרט אָהן אַ ספּעציעלע ערלויבעניש. אַ דאַנק אונדזערע פאַרבינדונגען איז אונדז געלונגען אַרויסצובעקומען אַ פאָרשיין אַהיים און ס׳איז אונדז געלונגען מיטצונעמען אונדזער שטעטישן יעקב טראַטנער, מענדל טראַטנערס זון, וועלכער איז פאַרוואונדעט געוואָרן בעת דעם פּאגראם, אַריינגעוואָרפן געוואָרן אין טויטן גרוב — און מיט נסים איז אים געלונגען זיך אַרויסצובאַקומען פון דאָרט.

די משפחה־פאראייניקונג האָט נישט לאַנג אנגעהאַלטן, און זומער 1942 איז געקומען ס׳אומגליק אויך אויף אונדזער שטעטל און אין איין טאָג איז פאַרניכטעט געוואָרן די יידישע קהילה אין ברעזיוו. די אַלטע לייט און קינדער זענען ערמאָרדעט געוואָרן אויפן אָרט און די אַנדערע זענען אַוועקגעפירט געוואָרן אין פאַרניכטונגס־לאַגער, בעלזשעץ.

אונדזערע עלטערן זענען אומגעקומען אין עלטער פון 53 יאָר צוזאַמען מיט אונדזער ברודער וואלף, הי״ד. אונדזער פעטער מענדל, זיין פרוי שפּרינצע און זייער טאכטער פייגע, זענען אומגעקומען אין ברעזיוו, זייער זון יוסף איז דערמאָרדעט געוואָרן אין קאנצענטראציע לאַגער.

דער ליידנס־וועג פון אונדז, אידא און אברהם לויפער, האָט געפירט דורך דעם לאַגער פלאשאוו־פּראקאטשים, די ״לונצקי״ תפיסה אין לעמבערג; שקלאַפן־אַרבעט, נע ונד, ארעסט, אַנטלויפן פון אונמעגליכע פלעצער, מיט דער קלענצטער אויסזיכט צו בלייבן לעבן.

אויב מיר זענען דאָך ניצול געוואָרן, איז עס ווייזט אויס צוליב זכות אבות.

רבקה לײדנער (הערצליך) / **מײן פאמיליע**

מײן געבורטס־שטעטל ברעזיװ, האָט זיך תמיד אױסגע־צײכנט מיט שנאת־ישראל. נישט װײט פון דער שטאָט האָט זיך געפונען אַ גרױס װאַלד מיט סאַנאַטאָריומס און מינעראַל־װאַסער. אין װאַלד זענען געװעזן שילדן מיט דער אױפ־שריפט: „פאַר ייִדן איז דער אײנטריט פאַרבאָטן!“

אין מײנע עלטערנס הױז איז געשטאַנען אַ געבױטע שטענ־דיקע סוכה. אין די קינדער יאָרן פלעג איך שטענדיק הנאה האָבן אָנצוהױבן באַלד אין מוצאי יום כיפור אױסצוצירן די סוכה מיט קאָלירט פּאַפּיר, פון װעלכן כ'האָב געמאַכט קײטן און קױשלעך. אין די קױשלעך האָב איך אַרײַנגעלײגט קאַס־טאַניעס אױסצוציען דאָס פּאַפּיר.

דער דאַך פון דער סוכה איז געװעזן פון צװײ טײלן: אײן טײל — דער סופיט איז געװעזן אָפן, און פאַר סוכות איז ער באַדעקט געװאָרן מיט פריש „סכך“ און איבער אים איז געװעזן דער אױסערליכער דאַך, װעלכן מען האָט געעפנט ערשט אָװנט, װען דער טאַטע איז צוריקגעקומען פון שיל און די מאַמע האָט אָנגעצונדן די יום טוב ליכט.

נאָכן קידוש האָבן מיר זיך אַװעקגעזעצט אַרום דעם צוגעגרײטן טיש און װען די מאַמע האָט גענומען דערלאַנגען ס'עסן, האָבן אָנגעהױבן פליען שטײנער אין דער סוכה און זענען געפאַלן אױפן יום טוב טיש. דאָס זענען געװעזן די יום־טוב ברכות פון אונדזערע „ליבע“ שכנים.

װען די דײטשע רוצחים האָבן אַרײַנמאַרשירט קײן פױלן, האָט זיך מײן משפחה געפונען אין ברעזיװ. זומער 1942, װען מען האָט זיך דערװאוסט װעגן די דײטשנס צוגרײטונגען צו פאַרניכטן די ייִדישע באַפעלקערונג אין שטעטל, האָט מײן פאָטער הי"ד אונטערהאַנדלט מיט זײַן „גוטן“ שכן יאַיקאַ, און דער, האָט מסכים געװעזן אױסצובעהאַלטן אונדזער פאַמיליע — דעם טאַטן אלימלך, די מאַמע גיטל, די מאַמעס שװעסטער מיטן מאַן און מײן שװעסטער מיטן מאַן.

נאָך אַ קורצער צײַט, האָט יאַיקאַ געבערענגט די רוצחים פון דער דײטשער זשאַנדאַרמעריע, װעלכע האָבן אַרױס־געטריבן אונדזער משפחה פון בונקער, האָבן זײ געפירט אין װאַלד, און דאָרט זײ אױסגעמאָרדעט.

מען האָט מיר דערצײלט, דאָס װען מײן משפחה איז געפירט געװאָרן דורכן שטעטל, אין װאַלד אַרײַן, האָט מײן פאָטער געשריגן צו אַלע דורכגײער, אַז דער יאַיקאַ איז זײער מערדער; ער האָט געמאָרדעט און אױך גערשנט אונדזער פאַרמעגן.

משה עמית־זעלנפרױנד / **די ייִדישע אינטעליגענץ אין ברעזיװ**

צװישן די 300 ייִדישע פאַמיליעס אין שטעטל, איז די צאָל אַקאַדעמיקער געװעזן אַ גאָר קלײנע. מײנסטנס זענען ס'געװעזן אַדװאָקאַטן. ייִדישע דאָקטוירים זענען כמעט װי נישט געװעזן. דרײַ ייִדישע דאָקטוירים װעלכע האָבן געלעבט אין ברעזיװ אין פאַרשידענע צײַטן, האָבן פאַרלאָזט ס'שטעטל (אין די שפּעטערע דרײַסיקער יאָרן, ביזן קריג, האָט זיך געפונען אין ברעזיװ ד"ר מאַרין פון סאַמבאָר).

ריכטער: **ד"ר האַראָװיץ** איז געװעזן אַ ריכטער אין שטעטישן געריכט און האָט זיך פאַרעכנט צו די פּעאיקסטע יוריסטן אין שטעטל. געװעזן אַ שטילער באַשײדענער מענטש, איבערגעגעבן זײַן אַרבעט און זײַן משפחה. די עלצטע טאָכטער איז געװעזן אַ גימנאַזיאַל־לערערן, און דער זון, דוד, האָט שטו־דירט יורי. אַ געװיסע צײַט איז ד"ר האַראָװיץ געװעזן אַ מיט־גליד אין שטאָט־ראַט, אָבער צוליב זײַן פּאָזיציע אַלס ריכטער, האָט ער נישט גענומען קײן אַקטיװן אנטײל אין עפנטליכן לעבן. אין מיטן די דרײַסיקער יאָרן האָט ד"ר האַראָװיץ דורכגעמאַכט אַן־אָפּעראַציע און איז נפטר געװאָרן.

ד"ר ראַפּאַפּאָרט — אַ צײַטװײַליקער ריכטער אין גע־ריכט, געקומען אין שטעטל אין די דרײַסיקער יאָרן און נאָך עטליכע יאָר געשיקט געװאָרן אין אײנעם פון די מקומות אין דער אומגעבונג. געװעזן אַן־אָפּיציר אין דער פּױלישער מיליטער פּאָליצײ.

עס זענען געװעזן שמועות, דאָס אין קריג איז אים גע־לונגען צו קומען קײן ענגלאַנד.

אַדװאָקאַטן: **ד"ר שמואל זעלנפרױנד** — מײן פאָטער ז"ל — איבער אים האָב איך דערצײלט אין דעם פּרק „מײן פאָטערס הױז“.

ד"ר שעכטער — געװאױנט פיל יאָרן אין שטעטל. אַ יוריסט, זיך ספּעציאַליזירט מיט פיל ערפאָלג אין קרימינעלע פּראָצעסן. געװעזן אַ ציוניסט אָבער נישט אנטײל גענומען אין געזעלשאַפטליכע טעטיקײט. זײַן זון ד"ר יעקב (קובאַ) שעכטער איז געװעזן טעטיק אין דער רעװיזיאָניסטישער באַװעגונג נאָך פאַרן קריג. יעצט — אַן־אַדװאָקאַט אין תל־אביב.

ד"ר הערציג — אַ שװאָגער פון ד"ר שעכטער און שותף אין זײַן אַדװאָקאַטן קאַנצלײַ. געװעזן אַן־אָפּיציר אין דער עסטרײַכישער אַרמײ אין ערשטן װעלט־קריג. אײנער פון די טעטיקסטע און איבערגעגעבנסטע ציוניסטישע פירער אין שטעטל.

ד"ר אטלאס — געלעבט במשך פיל יאָרן אין שטעטל. געװעזן איבערגעגעבן זײַן פּראָפעסיע און זײַן פאַמיליע. נישט אָנטײל גענומען אין ייִדישן געזעלשאַפטליכן לעבן. פון די אײנצלנע װאָס האָבן זיך געראַטעװעט אין קריג. מיטן אַנטשטײן פון דעם נײַעם פױלן, איז ער נאָמינירט געװאָרן אַלס קרײַז

ריכטער אין קאַטאָוויץ. נפטר געוואָרן אין די 60־גער יאָרן.

ד״ר פעט — אַן־אדוואקאַט. אַן־איידעם פון ר׳ אפרים שטיגליץ, וועלכער איז שוין דערמאָנט געוואָרן. אַ שוואָגער פון ר׳ יעקב פידערער. געקומען קיין ברעזיוו אין אָנפאַנג 30־גער יאָרן. טעטיק געוועזן אין דער ציוניסטישער באַוועגונג. אומגעקומען מיט זיין פאַמיליע אין דער שואה.

ד״ר קופליק — אַן־אדוואקאַט. געבוירן אין ברעזיוו; גלייך נאָכן ענדיקן זיין שטודיום געעפנט אין שטעטל זיין אַדוואקאַטן־קאַנצליי.

מאגיסטער ש. ראזנער — אַ ברעזיווער געבוירענער, געענדיקט אין שטעטל די גימנאַזיום. זיין סטאַזש האָט ער געמאַכט אין דער קאַנצליי פון ד״ר זעלנפרוינד. שפּעטער געוואָרן זעלבסטשטענדיק. זיין שוועסטער, מאַגיסטער נ. ראזנער, וועלכע האָט אויך שטודירט יורי, האָט געאַרבעט ביי דעם קריסטליכן אַדוואקאַט ד״ר דאבראוואלסקי.

מאגיסטער שרה ראזנער — געענדיקט איר שטודיום אין פילאזאפיע. געוועזן אַ געוויסע צייט אַ לערערן אין דער מיטלשול. מיט ניסים ניצול געוואָרן, און באַלד נאָך דער קריגס ענדע אַריבער אין די פאַראייניקטע שטאַטן.

ד״ר לוסטהאוז — אַ זון פון אַ יידישן רעגירונגס־בעאַמטן. געענדיקט מעדיצין און געווען אַ געוויסע צייט אַ דאקטאר אין שטעטל. שפּעטער אַריבער קיין איוואָניטש. געקומען אין קריג מיטן פוילישן מיליטער אין נאָנטן מזרח, און אויך באַזוכט אין לאַנד. צוריק קיין פוילן צוזאַמען מיטן פוילישן מיליטער, נאָכן קריג.

פּראָפ. קארן — אַ באַגאַבטער לערער און דערציער אין דער פוילישער מלוכה גימנאַזיום. אויסגעצייכנטער לערער פון מאַטעמאַטיק און פיזיק אין די העכערע קלאַסן. בעהערשט אייניקע שפּראַכן, דערינטער העברעאיש. זיין פּאָזיציע אַלס דערציער אין אַ מלוכהשן אַנשטאַלט, האָט אים נישט ערמעגליכט קיין פּאָליטישע טעטיקייט, און האָט זיך איבערגעגעבן געזעלשאַפטליכער ארבעט.

נאָכדעם ווי ד״ר זעלנפרוינד האָט זיך אָפּגעזאָגט פון זיין אַמט אַלס קהילה פאָרזיצער, איז פּראָפ. קארן געוועלט געוואָרן אַלס ראש הקהל און האָט פאַרנומען דעם אַמט אייניקע יאָר. פּראָפ. קארן און זיין פאַמיליע זענען אומגעקומען אין דער שואה.

אברהם לעוויטע / **צוריקגעשטאַנענע און גייסטיק קראַנקע**

בעתן פאַרנעמען זיך מיט ״הזכרות נשמות״ פון די מענטשן אין שטעטל, וועט אונדזער ארבעט נישט זיין גאַנץ, אויב מיר וועלן נישט דערמאָנען דאַביי די שוטים פון שטעטל און די גייסטיק קראַנקע, וואָס צוליב זייער צוריקגעשטאַנענקייט, האָבן זיי נישט אויפגעשטעלט קיין פאַמיליע און האָבן געלעבט איינזאַם נעבן קרובים, אין אַ ווינקל וואָס מען האָט פאַר זיי צוגעטיילט, ווי הויז חיות, להבדיל.

די טיפע קנייטשן, וואָס די נויט און דאגות פון טאָג־טעגליכן לעבן, האָבן איינגעקריצט אויף די פּנימער פון די שטעטל לייט — האָבן זיך נישט אָנגעזען אויף די שכל באַגרעניצטע. די פאַרשידענע שטופּן פון פאַרעלטערן, וועלכע מערקן זיך אויף יעדן נאַרמאַלן מענטש און פאַרענדערן זיין אויסזען, אויפירונג, קליידונג און שטאַנד — אויף זיי האָט דאָס אַלץ קיין שפּורן געלאָזט. היות ווי זייער לעבנס־אַרט האָט זיך נישט געענדערט האָט עס אויסגעוויזן ווי די צייט וואָלט אויף זיי קיין השפּעה געהאַט. פון דאַנען נעמט זיך ווייזט אויס דאָס פאָלקס שפּריך־וואָרט — ״אַ נאַר עלטערט זיך נישט״.

שטעטלישע מענטשן, וואָס זענען צוריקגעקומען נאָך יאָרן פון אָפּוועזנהייט, האָבן צוערשט דערקענט די שוטים. זייער אָפּגעלאָזנקייט, אָפּגעריסענער לבוש, משונהדיקער גאַנג, זייער גאַנצער ״הולך״ האָט שוין פונדערווייטנס אָנגעוויזן אויף זיי. ווי אויסגעקרומטע און צודרייטע בוימער האָבן זיי אַרויסגעשטאַרצט אין דער מענטשן־לאַנדשאַפט און געדינט אַלס קען־צייכן פון שטעטל.

די ארימע, האָבן נעבעך געהאַט אַ געוויסע ״אויפגאַבע״ — נישט ווילנדיק פאַרשטייט זיך — אַן־אויפגאַבע צו אמוזירן דעם ״עולם״. וויפל די זאַך זאָל נישט אויסזען אכזריותדיק, איז עס געווען אָנגענומען ביי אַ גרויסן טייל מענטשן, צו שפּעטן פון די שוטים, זיך ווילן פון צייט צו צייט אויף זייער חשבון — און ווייניקע זענען געווען די וואָס האָבן עס נישט פאַרטראָגן.

באַזונדערס איז עס געווען אָנגענומען אין די בתי תפילה, וועלכע, אויסער צום דאווענען און לערנען תורה, האָבן זיי אויך געדינט אַלס קלוב, וואו יידן האָבן זיך צוזאַמענגעטראָפן און פאַרברענגט דאָרט רוב פרייע צייט. דאָרט האָבן זיי דערציילט חסידישע מעשיות, געפירט פּאָליטיק, דעבאַטירט, געטרונקען ״לחיים״ און זיך אויך אַביסל אונטערהאַלטן מיט די ארימע שוטים, אויסגעפינען פאַרשידינע שפּיצלעך און אַלע האָבן דערפון הנאה געהאַט, צומאָל אַפילו אויך די שוטים זעלבסט.

ס׳איז כדאי צו באַמערקן, אַז די אָרעמע זענען געווען איינער פון די נוצלעכסטע עלעמענטן אין שטעטל. זיי האָבן אויסגעפירט די שווערסטע מלאכות און געמאַכט די אַלע שוואַרצע אַרבעטן, וואָס קיין אנדערער איז נישט געווען גרייט זיי צו מאַכן — און דאָס אַלץ פאַר אַ שטיקל ברויט, אָדער אַ ביסל זופּ וואָס איז געבליבן אין טאָפּ נאָכן מאָלצייט. זונטיק פלעגן זיי ברענגען וואַסער פון דעם ברונעם, דען די גויאישע וואַסער־טרעגערנס האָבן נישט געאַרבעט אין זייער חגא טאָג. ביים הויז איינגאַנג האָבן זיי אָוועקגעשאַרט דעם

שניי אין ווינטער און אָפּגעקראַצט די בלאָטע אין זומער. צוזאַמענגענומען צובראָכן אַלטוואַרג און שמאַטעס וואָס האָבן זיך געוואַלגערט אין די הויפן.

פאַר יום טוב, האָבן זיי געשלעפּט צום שוחט פולע קוישן פעטע הינער און געשטאָפּטע גענדז, פון וועלכע, פאַר זיי, פלעגט מען קוים איבערלאָזן אָפּצולעקן אַ ביין.

זיי האָבן געהאָלפן אין אַ שמחה און נויט. בשעת אַ שמחה אין הויז האָבן זיי געשלעפּט טישן און בענק פון די קלויזן, ריין געמאַכט אַרום און געשטאַנען גרייט אויסצופירן יעדע שליחות.

אויב עס האָט פּאַסירט אַן־אומגליק — עמיצער פון דער משפחה איז נפטר געוואָרן און די בני־בית זענען געוועזן דערשלאָגן און פאַרלוירן דעם קאָפּ — האָבן די צוריקגעשטאַנענע געטון אַלעס נויטיקע, אויסגעגאָסן ס׳וואַסער פון אַלע כלים, צוגעדעקט ס׳בעט פון נפטר און פאַרהאנגען די שפּיגלען נאָכדעם ווי מען האָט אַרויסגענומען דעם טויטן פון הויז.

די קלויזן און ס׳בית מדרש זענען פאַר זיי געוועזן אַ מקום מקלט. דאָרט איז דער איינגאַנג געוועזן פריי און דאָרטן זענען זיי געוועזן גלייכבאַרעכטיקט און גלייך מיט אַלע. ווינטער האָבן זיי זיך געוואַרעמט ביים געהייצטן אויוון, און זומער האָבן זיי געכאַפּט אַ דרימל אויף אַ באַנק. פון די קלויזן האָט מען זיי גערופן ווען מען האָט געברויכט זייער הילף און אַהין זענען זיי צוריק נאָכדעם ווי זיי האָבן זייער אַרבעט געענדיקט.

אויסער די אויבנדערמאַנטע צוריקגעשטאַנענע, איז געווען נאָך אַ סאָרט אומגליקליכע — די גייסטיק קראַנקע, וואָס צוליב מאַנגל אין אנשטאַלטן פאַר זיי, האָבן זיי זיך געדרייט צווישן אַנדערע מענטשן און די, האָבן זיך באַמיט נישט אָנצושטויסן אין זיי. זייער לאַגע איז געווען נאָך שווערער ווי פון די צוריקגעשטאַנענע און זיי זענען נישט מסוגל געווען צו זאָרגן פאַר זייערע נויטווענדיקסטע באַדערפענישן.

אויף די "בר־מזלים" (נעבעך) צווישן זיי, האָט די פאַמיליע געזאָרגט, אַז זיי זאָלן נישט פאַרוואָרלאָזט ווערן. אַנדערע זענען געוועזן איינזאַם און פאַרלאָזן און מענטשן האָבן זיך דערווייטערט פון זיי. באַרימהערציקע פרויען האָבן זיי דערלאַנגט אַ שטיקל ברויט, אַ לעפל זופּ און צומאָל אויך געגעבן אַן־אַלט העמד צום טוישן.

ביידע, סיי די צוריקגעשטאַנענע און סיי די קראַנקע, האָבן זיך געפונען צווישן די מיושבדיקע און נאָרמאַלע און געלעבט ביי זייער זייט. זיי זענען געוועזן צוגעבונדן צו דער זעלבער לעבנס פארם, וועלכע איז געוועזן אנגענומען אין זייער סביבה, געהיטן די מנהגים ווי אַלע, און זייערע אָפּגעריסענע מלבושים זענען געוועזן פון דעם סאָרט ווי די אַרומיקע האָבן געטראָגן.

די אומגליקליכע זענען געוועזן דער קרומער שפּיגל פון דער געזעלשאַפט און זיי האָבן צוגעגעבן אַ געוויסע אייגנארטיקייט צו דעם לעבנס שטייגער.

ווען דער קריג איז אויסגעבראָכן, האָבן די אומגליקליכע זיך גלייך איינגעקורטשיט אין טונקעלע ווינקלעך און זיך מער נישט באַוויזן אין גאַס. זיי האָבן נישט באַנומען וואָס עס האָט פּאַסירט — די געשעענישן זענען געוועזן אונפאַרשטענדלעך אויך פאַר קליגערע פון זיי. זיי האָבן נאָר געפילט אינסטינקטיוו, די אויפטרייסלונג און געאַנט די דערנענטערענדע געפאַר. דערשוידערט פון די אַלגעמיינע שרעק, פון דעם באָדן וואָס האָט זיך גענומען וואקלען אונטער די פיס, האָבן זייערע דערשראָקענע אויגן געזוכט אומזיסט אַן־אנהאַלט.

זיי האָבן רעאַגירט אויף די מאַכטלאזיקייט פון די אַרומיקע פונקט אַזוי ווי די דערשראָקענע קינדער, זיי האָבן אָבער אפילו נישט געהאַט ווער עס זאָל זיי צום האַרץ דרוקן און באַרואיקן מיט פאַלשע טרייסט־ווערטער. קיינער האָט זיך אויף זיי מער נישט אומגעקוקט און ס׳איז נישט געוועזן ווער עס זאָל ענטפערן אויף די שאלות, וואָס האָבן זיי געפּייניקט און זיי זענען נישט אומשטאַנד געוועזן צו פרעגן. דאָס חשכות און דעם חורבן האָבן זיי געזען אויף די פּנימער פון די ארומיקע און דער פּחד האָט זיי פאַראַליזירט.

די, וועלכע האָבן נישט באַוויזן צו שטאַרבן מיט אַ נאַטירליכן טויט, האָבן געענדיקט צוגלייך ווי אַלע, און פאַרזונקען געוואָרן אין תהום צוזאַמען מיט די מאַסן אומגעקומענע.

צוליב זייער כבוד וועלן מיר נישט דערמאַנען זייערע נעמען, נאָר ווי ג־טס ברואים, קומט זיי אויך אַ ווינקל אויף דער אַלגעמיינער מצבה פון שטעטל צו וועלכן זיי האָבן געהערט.

במעלות קדושים

אברהם לעוויטע / מיין פאָטער חיים הערץ לעוויטע הי״ד

מיין פאָטער איז געווען אַ בעשיידענער מענטש, נישט געזוכט קיין כבוד און זיך דערווייטערט פון פראַזשעקטאַרן. ער האָט נישט פאַרטראָגן קיין סופערלאַטיוון און וואָלט באַשטימט נישט געווען צופרידן דערפון מען זאָל אים נאָכדערציילן שבחים.

איך וויל דאָ בלויז דערציילן וועגן אים אין צוזאַמענהאַנג מיט איין פּראָבלעם, וועלכעס איז תמיד אַקטועל, און דאָס איז דער דורות אונטערשיד. אַן־אייביק פּראָבלעם וואָס עגזיסטירט אין אַלע צייטן און איז גוט בעקאַנט אויך אין אונדזער שטורמישער תקופה.

מען דאַרף געדענקען, אַז אין דעם פריערדיקן דור איז צוגעקומען נאָך אַ סיבה, וואָס האָט גורם געווען צו רייבונגען צווישן עלטערן און קינדער: די קינדער האָבן זיך דערווייטערט פון דעם לעבנס־שטייגער פון זייערע עלטערן, אַ לעבנס־שטייגער, וועלכער איז געווען פאַרהייליקט במשך דורות, און אין רעזולטאַט דערפון זענען אין פיל פאַמיליעס פאָרגעקומען סכסוכים, וואָס זענען דערגאַנגען ממש ביז טראַגעדיעס.

איך וויל דאָ בלויז שילדערן ווי מיין טאַטע האָט זיך פאַרמאָסטן מיט דעם פּראָבלעם, אין זיין הויז. ווען כ׳האָב אַלס יונגל אָנגעהויבן אַראָפּצוגיין פון דעם טראַדיציאָנעלן וועג, האָט עס דער טאַטע זייער שווער אויפגענומען און די זאַך האָט אים פאַרשאַפט פיל יסורים. ער האָט אָבער פערשטאַנען אַז עס וועט אים נישט געלונגען צוריקצוקערן דאָס ראָד, דעריבער האָט ער געפּרוּווט מיך איינהאַלטן אויפן ״באַנקעט״, איידער איך ״קייקל מיך אַראָפּ אין אָפּגרונט״. ער האָט זיך באַמיט אויסצומיידן אַ פולשטענדיקן איבערייס צווישן אונדז, נישט געקומען צו מיר מיט איבערגעטריבענע פאָדערונגען, וואָס ער האָט געוואוסט פריערדויס, דאָס כ׳וועל זיי נישט אויספילן, נאָר געגאַנגען לויטן כלל: ״תפסת מרובה — לא תפסת״. ער האָט מיר געזאָגט: די פאָדערונגען וואָס דו ביסט נישט גרייט מקיים צו זיין, קען איך שוין ליידער געווג, אפשר קענסטו מיר זאָגן, וואָס דו ביסט יא גרייט מקיים צו זיין? אפילו אַ ״באַנקראָטניק״, וואָס פירט נישט אויס זיינע פאַרפליכטונגען, קען אויך נישט פטרן אַלע זיינע חובות מיט גאָרנישט, ער גלייכט זיך אויף אַ טייל פון זיינע שולדן, פופציק פּראָצענט, פירציק פּראָצענט — עפּיס. לאָמער הערן אויף וויפל פּראָצענט (מצוות) ביסטו גרייט איינצוגיין?...

זיין מעסיקן צוגאַנג, האָט ער מאָטיווירט מיט פאָלגענדע ווערטער: אייגנטליך, ווען עמיצער האָט אַזאַ זון ווי איך, וועלכער גייט נישט אין ריכטיקן וועג, וואָלט ער געדאַרפט איבערייסן מיט אים אַלע בעציאונגען און זאָגן אים: ״דו פירסט זיך נישט ווי ס׳געהער צו זיין, האָב איך נישט מיט דיר קיין שום געמיינזאַמעס״. אָבער מען טאָר זיך נישט אַזוי אויפירן מיט אַ קינד. מיר אַלע זענען קינדער ביי הקב״ה און ער איז אונדזער פאָטער. קיינער פון אונדז איז נישט פאלקאָם און אהן חטאים. אויב מיר וועלן זיך פירן שטרענג עקסטרעם און איבערייסן יעדע פאַרבינדונג מיט אונדזערע זינדיקענדע קינדער, ווי אַזוי וועלן מיר קענען בעטן ביי ג־ט ער זאָל זיך מיט אונדז נישט אויפירן אויפן זעלבן אופן? אדרבא, אַז מיר וועלן זיך אויפירן מיט פאַרשטענדעניס, מיט אונדזערע קינדער, וועלכע גייען בטעות אויף נישט ריכטיקע וועגן, וועלן מיר האָבן אַ פתחון פה צו טענהן פאַרן רבש״ע: אמת מיר האָבן געזינדיקט, אָבער מיר זענען דאָך דיינע קינדער. אויך מיר האָבן קינדער, וועמענס אויפירונג איז נישט לויט אונדזער ווילן, פונדעסטוועגן דערווייטערן מיר זיי נישט, מיר באַציען זיך צו זיי ווי צו קינדער און נעמען זיי אויף, מיט אַן־אָפּן האַרץ.

איינער פון די באַקאַנטע שטעטלישע קנאים איז אַמאָל געקומען צולויפן צו מיין טאַטן, און אַן־אויפגערעגטער אים דערציילט, אַז ער האָט אַליין געזען ״אונטערן באַרג״ אַ גרופּע יונגלעך און מיידלעך, דערינטער זיין זון און איך, פאַרברענגען צוזאַמען, רחמנא לצלן. דער טאַטע האָט זיך צוגעהערט און שווער אָפּגעזיפצט. ווען דער ייד האָט זיך צעפלאַמט און אָנגעהויבן זידלען און שרייען, אַז מען טאָר נישט אַזאַ זאַך פאַרשווייגן און מען דאַרף ״רודפן״, ״אויסרייסן מיטן וואָרצל״ און ענליכע אויסדרוקן, האָט דער טאַטע אים באַמערקט: וואָס דו דערציילסט איז זעער ערנסט, אָבער פאַרגעס נאָר נישט, אַז ס׳האַנדלט זיך וועגן אונדזערע קינדער און צו די אַלע צרות, דאַרפן מיר נאָך בעטן ג־ט, זיי זאָלן זיין געזונט אויך...

דער טאַטע האָט נישט געהאַט דאַגעגן איך זאָל לערנען אויך לימודי חול. ער האָט פאַרשטאַנען, אַז די צייטן האָבן זיך געענדערט און מען קען נישט פאַרלאַנגען פון אַ יוגנטליכן, ער זאָל נישט לערנען אַלגעמיינע לימודים און ער זאָל נישט לייענען קיין צייטונג אָדער אַ בוך. אָבער אין זיינע אויגן האָט געהאַט אַ ווערט בלויז, בילדונג מיט תורה צוזאַמען, און ער פלעגט אין צוזאַמענהאַנג דערמיט ציטירן דעם מאמר חז״ל: ״מקום יש בראש — להניח בו שתי תפילין״ — ס׳איז דאָ פלאַץ אין קאָפּ אויף צוויי תפילין״. ער האָט גע־

טענהט, אַז אַלגעמיינע לימודים זענען אַ טפל צו דער תורה אין וועלכער ער האָט געזעען דאָס העכסטע פון אַלע ווערטן.

זיין מיינונג האָט ער באַגרינדעט מיט פאָלגענדע מעשה: אַ פרומער בחור, וועלכער איז אַסענטירט געוואָרן צו מיליטער איז געקומען צום רבין פרעגן אַן־עצה צו ער זאָל אין די צייט פון מיליטער־דינסט זיך אָפּזאָגן צו עסן טריפות און לעבן בלויז אויף ברויט און וואַסער, נישט זייענדיק זיכער אויב ער וועט עס קענען אויסהאַלטן, אָדער, עסן דאָס טריפהנע געקעכץ פן דער מיליטער קוך.

דער רבי האָט אים געענטפערט, אַז ער טאָר נישט איינשטעלן זיין געזונט און ער מוז עסן די מיליטער מאכלים, ווייל דאָס איז פיקוח נפש. ״נאָר איין בקשה האָב איך צו דיר מיין זון״ — האָט דער רבי געזאָגט — ״ווען דו וועסט עסן דאָרט דאָס טריפהנע פלייש, זאָג מיר בלויז צו, אַז דו וועסט נישט אָפּלעקן די ביינער״... און דער טאַטע האָט געענדיקט ס׳נמשל: מען קען נישט הײַנטיקע צייטן אויסקומען אָהן לימודי חול, אָבער נישט ״לעקן די ביינער״. הנאה האָבן דאַרף מען פון אַ בלאַט גמרא, אַ פרשה חומש, אַ מוסר ספר א.ד.גל. ער אַליין האָט גענאָסן אַ פולע הנאה פון לערנען, פון דעם ״שיעור״, וואָס ער האָט געלערנט מיט נאָך עטליכע חברים, יעדן אָוונט אין סאַדיגורער קלויז. ער פלעגט זאָגן: מענטשן מיינען אַז איך לערן גמרא כדי צו האָבן ״עולם הבא״. זיי האָבן אַ גרויסן טעות. דאָס לערנען איז מיין ״עולם הזה״, דאָס איז מיין פארגניגן און אינהאַלט פון מיין לעבן.

ער פלעגט מיר מוסר זאָגן, פאַרוואָס כ׳פאַרנאַכלעסיק ס׳לערנען, אונטערשרייכענדיק דאבײַ: דאָס ערגסטע פון אַלעם איז עם הארצות! אויב דו וועסט לערנען, האָב איך נאָך האָפנונג אַז דו וועסט צוריקקערן צום ריכטיקן וועג — ״המאור שבה מחזיר למוטב״ — ס׳ליכט פון דער תורה ברענגט צוריק צום גוטן, ווי דאָס פוילישע שפּריכוואָרט זאָגט: ״וואו עס איז אַמאָל געווען וואַסער — דאָרט וועט וואַסער זיין״...

איינמאָל האָט דער טאַטע באַמערקט אַז איך פאַרפעל צו קומען אין קלויז דאַווענען ״מנחה ומעריב״, ער האָט מיך צוגערופן און געזאָגט, בזו הלשון: אין פאַרשטיי, אַז דו קומסט נישט דאַווענען דערפאַר, ווייל דו ביסט אַ ״איש אמת, און היות ווי דיר פעלט נישט אויס דאָס דאַווענען, ווילסטו נישט גיין מיטן שקר און מאַכן דעם אָנשטעל אַז דו ביסט אינטערעסירט דערין. פונדעסטוועגן בעט איך דיך אין דעם פאַל, נישט צו גיין מיטן ״אמת״, און טראָץ דעם וואָס אין דיינע אויגן זעט עס אויס ״אונערליך״ און צביעותדיק — קום דאָך צום דאַווענען. די עבירה פון דעם דאָזיקן שקר, נעם איך אויף זיך...

ווען דער טאַטע האָט איינגעזעען, אַז איך דערווייטער זיך פון דעם פונקט, וואו ער האָט געהאָפט, אַז איך וועל זיך דאָרט אָפּשטעלן, האָט ער זיך אַוועקגעזעצט צו אַן־ערנסטן שמועס מיט מיר. ער האָט מיר דערציילט: מען האָט אַמאָל געפרעגט אונדזער קרוב, פון די אַלטע סאַדיגורער חסידים, ר׳ ישראל דים ז״ל: דו, ר׳ ישראל, האָסט אַלס יונגערמאַן אָנגעהויבן פאָרן צום אַלטן סאַדיגורער רבין — דער זון פון רוזשינער זצ״ל; נאָך זיין פטירה ביסטו געפאָרן צו זיין זון, יעצט פאָרסטו צו זיין אייניקל. גלייבסט דו טאַקע אַז דאָס אייניקל איז אַזאַ צדיק ווי זיין גרויסער זיידע?

אמת — האָט ר׳ ישראל געענטפערט, אַז ס׳איז אַ גרויסער אונטערשייד צווישן דעם זיידן און אייניקל, און איך קען נישט זאָגן אַז ער איז אַזאַ פערזענליכקייט ווי זיין זיידע. אָבער טראָץ דעם וואָס איך בין שוין נישט דעם אייניקלס חסיד בין איך דאָך אים אַ פריינט, דען איך בין געבליבן נאָענט און טריי דער דאָזיקער דינאַסטיע.

דער טאַטע האָט צוגעגעבן: איך ווייס, אַז דו וועסט זיך נישט פירן ווי איך וואָלט געוואָלט. אויך איך פיר זיך נישט ווי מיין פאָטער האָט זיך געפירט. די דורות ווערן קלענער און די צייטן בייטן זיך. איין זאַך בעט איך ביי דיר: בלייב מיר כאָטש אַ פריינט. אויב דו וועסט חלילה אַריבערגיין אין דער געגן־זייט און ווערן אַן־ ״אַנטי״ — וועט מער גאָרנישט בלייבן, וואָס זאָל פאַרבינדן צווישן אונדז.

דעם דאָזיקן וואונטש זיינעם, לכל הפחות, באַמי איך זיך מקיים צו זיין.

ר׳ הערשאלע ראט הי״ד

אברהם לעוויטע

ר׳ הערשעלע איז געוועזן איינער פון די בכבודיקסטע און חשובסטע טשאָרטקאָווער חסידים. אַ ירא שמיים און תלמיד חכם, און זיין איידעלע אויפירונג האָט אים באַליבט געמאַכט ביי אַלעמען.

פון די גרינדער פון די ״אגודת ישראל״ אין שטעטל, איר פאַרזיצענדער אַלע יאָרן און טעטיק אין אַלע אירע אינסטיטוציעס. ער האָט געהערט צו דער גרופע פון ״חובבי ציון״ אין דער ״אגודה״, אין דער שפּיץ פון וועלכע עס איז געשטאַנען ד״ר בן־ציון פעסלער פון קאלאמיי. די דאָזיקע גרופע האָט דעמלט אויפגעשטעלט דעם ארטאדאָקסישן ישוב ״מחנה ישראל״, צפונדיק פון עפולה, נעבן קבוצת ״דברת״ היינט.

זיי האָבן אויך געקויפט מערער באָדן אין ארץ ישראל, אָבער זיי זענען אָפּגענאַרט געוואָרן דורך ספּעקולאַנטן. אַ דאַנק זיין פּאָזיטיווער שטעלונג צו ארץ ישראל זענען דריי פון זיינע קינדער: יהושע און אסתר ז״ל ווי אויך מינא צו לאַנגע יאָרן — עולה געווען קיין ארץ ישראל און ניצול געוואָרן.

ר׳ הערשאַלע איז געווען אַ שטרענג ארטאָדאָקסישער ייד אָפּגעהיטן אין מצוות, און ער האָט זיך באַצויגן מיט טאָלעראַנץ אויך צו די וועלכע זענען נישט געגאַנגען אין זיינע וועגן, און זיי תמיד אויפגענומען פריינדליך און גוטמוטיק. אין דעם גייסט האָט ער אויך ערצויגן זיינע קינדער.

ספּעציעל איז כדאי צו באַצייכענען זיין פאַרשטענדעניס

פאַר דער יוגנט. זיין בעציאונג צו יינגע מענטשן איז געווען אַן־אונמיטלבאַרע, אהן דיסטאַנס, און זיי האָבן אין אים געזעען אַ חבר טראָץ דעם כבוד וואָס זיי האָבן אים צוגעטיילט.

ווען מען רעט איבער טאָלעראַנץ און שעצונג אין די געגנזייטיקע באַציאונגען צווישן פרומע און וועלטליכע — דערמאנט זיך מיר שטענדיק די געשטאַלט פון הערשאַלע ראַט.

אַלס יונגל, נאָכדעם ווי כ'האָב זיך אַביסל דערווייטערט פון די קרייזן, וואָס ה.ר. איז געווען זייער בולטסטער פאָרשטייער, איז מיר אויסגעקומען צו דאַווענען אין דער טשארטקאָווער קלויז. נאָכן דאַווענען, האָב איך געכאַפּט אַ קורצן שמועס מיט בחורים, וועלכע האָבן דאָרט געלערנט. צוויי קנאים פון די מתפללים זענען מיך "באַפאַלן" און געשריגן אַז איך בין אַן־אפיקורס, גיי און קינא רחמנא ליצלן און טו נאָך אַנדערע עבירות, און מיין איינציקע כוונה פון קומען אין קלויז איז "קאַליע" צו מאַכן די גוטע בחורים און זיי אַראָפּפירן פון ריכטיקן וועג.

הערשאַלע ראַט איז אַרויסגעטרעטן קעגן די קנאים מיך צו פארטיידיקן. — וואָס ווילט איר פון דעם בחור? האָט ער געפרעגט. דענקט איר, אַז מיטן אָנזידלען אים, וועט ער אויפהערן גיין אין קינא? דאָס איינציקע וואָס איר וועט דערגרייכן דערמיט, איז דאָס ער וועט מער נישט קומען דאַווענען. דאָס איז אייך אַזוי וויכטיק?

הערשאַלע ראַטס הויז איז געווען אַן־אָפן הויז פאַר אַלעמען, שכנים, מתפללים פון זיין קלויז, מענטשן וואָס האָבן געהאַט פּראָבלעמען, סתם דורכגייער — זענען אַריינגעקומען אין אַלע שעהן פון טאָג און אָוונט צו אַ שמועס ביי אַ גלעזל טיי. דער אַריינקומענדער האָט געהאַט ס'געפיל, אַז דער טשייניק איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אויפן פייער ספּעציעל פאַר אים און ס'גאַנצע בני־בית זיצן און וואַרטן אויף זיין קומען. יעדער וועלכער איז געקומען צו הערשאַלע ראַט פרעגן אַן־עצה, איז אויסגעהערט געוואָרן דורך אים מיט דער גרעסטער אויפמערקזאַמקייט און דער צוזעענדער פון דער זייט האָט געהאַט דעם איינדרוק, דאָס ער זעט פאַר זיך צוויי שותפים, וועלכע בעראָטן זיך איבער זייערע געמיינזאַמע פּראָבלעמען.

אַ באַזונדערע איבערלעבונג איז געווען צו זעען די משפחה ראַט זיצן צוזאַמען מוצאי־שבת: דער זיידע ר' שלום האראוויץ ז"ל, זיצט אויבנאָן, אַרום: ר' הערשאַלע, זיין פרוי פעשיע, די זין און טעכטער, אַלע פאַרטון אין אַ האַרציקן שמועס. מיט ליבליכקייט, וואָס נאָר די פאַמיליע ראַט איז געווען פעאיק דערצו, איז יעדער וואָס האָט געעפנט די טיר, איז פאַרבעטן געוואָרן זיך צוצושליסן צו זייער געזעלשאַפט.

כ'האָב דערמאַנט ר' הערשאַלעס שווער — ר' שלום האראוויץ ז"ל, וועלכער איז ראוי מען זאָל אים ווידמענען כאָטש אַ פּאָר ווערטער. ער איז געווען אַ פּערזענליכקייט פאַר זיך, מיט זיין ליבליכקייט און האַרציקייט.

די באַציאונג צו קינדער אין יענע צייט איז געווען גאָר אַ שטרענגע. אין דער געזעלשאַפט פון דערוואַקסענע האָבן קינדער נישט געוואַגט צו עפענען ס'מויל און אַרויסזאָגן אַ מיינונג ביז מען האָט זיי נישט געפרעגט. דאָס וואָלט זיך גערעכנט פאַר אַ חוצפה און עזות פנים. אַ קינד האָט געדאַרפט שטיין אין דער זייט, זיך צוהערן צום געשפּרעך און זיין גרייט אויסצופירן "שליחותן" און גיין וואו מען שיקט אים ("באַדינען תלמידי חכמים" — ווי די גמרא רופט עס).

דעריבער ווען איז נישט פאַרגעסן, ווי אַלס קינד פלעגט מיך ר' שלום רופן נאָכן ענדיקן ס'דאַווענען: "קום אברהמאַלע — גייסט אַהיים?", געקושט די מזוזה און אַרויסגעגאַנגען צוזאַמען מיט מיר פון קלויז, גלייך ווי מיר וואָלטן געווען צוויי חברים אין איין עלטער. דאָס גוטע געפיל, וואָס ער האָט מיר געגעבן דערמ־ט, האָט מיך בעגלייט אַ גאַנצן טאָג.

☆

ווען כ'בין אַהיימגעקומען אין ענדע 1941 פון קאַזאַווע, נאָכדעם ווי די דייטשן האָבן איינגענומען מזרח גאַליציע, האָב איך שטאַרק געוואָלט טרעפן זיך מיט ר' הערשאַלע ראַט, שמועסן מיט אים און זיך אַביסל ערמוטיקן פון זיין שטאַרקער אמונה. כ'האָב נישט זוכה געווען דערצו, ווייל ר' הירשאַלע איז געווען באַהאַלטן די גאַנצע צייט. ווען די רוצחים האָבן באַפוילן אַלע יידן אַראָפּצונעמען די בערד און געדראָט מיט טויט יעדן ייד, וואָס וועט זיך געפונען מיט אַ באָרד — האָט הערשאַלע ראַט זיך נישט צוגעהערט צו די בקשות פון בני בית און האָט נישט מסכים געווען אָפּצושערן זיין באָרד. ער האָט זיך פאַרשטעקט אין איינעם פון די אינערליכע זייטן־צימערן און נישט אַרויסגעגאַנגען אויף דער ליכטיקער שיין.

ר' הערשאַלע ראַט איז אפשר געווען דער איינציקער צווישן די שטעטלישע יידן, וואָס ביז צום לעצטן מאָמענט פון זיין טראַגיש לעבן, איז ער געבליבן מיט דער באָרד און האָט מיט יסורים צוריקגעגעבן זיין נשמה — אַ גאַנצער און פאַלקאמער ייד, לויט זיין אמונה.

יהי זכרו ברוך!

אברהם לעוויטע / **ר׳ שלמה זיסל אדלער הי״ד**

שלמה זיסלען האָבן אַלע געקענט אין שטעטל. ער האָט געהאַט אַ ספּעציעלן סימן: ער האָט געשלעפּט אַ הילצערנעם פוס, אַלס אינוואַליד פון ערשטן וועלט־קריג.

שלמה זיסל איז געווען אַ הויכער, ברייט־בייניקער מאַן, דער קאָפּ שטענדיק אויסגעשטרעקט און זיין הינקען האָט אויסגעזעען ווי צייטוויייליק, גלייך ווי זיין פוס וואָלט געווען אין גיפּס, וועלכן מען וועט אַראָפּנעמען, באַלד דערנאָך וועט דער פוס ווערן זיך אויסהיילן.

קריגס־אינוואַלידן האָבן באַקומען פון דער פּוילישער מאַכט אַלס פאַרגיטיקונג — אַ טיטון געשעפט אָדער אַ שענק צו פאַרקויפן בראַנפן, כדי זיי זאָלן האָבן מיט וואָס זיך מפרנס צו זיין. ביידע פּראָדוקטן — טאַבאַק און וואָדקאַ, זענען געווען אַ רעגירונגס מאָנאָפּאָל און די ערלויבעניש זיי צו פאַרקויפן, איז געגעבן געוואָרן, ווי געזאָגט, בלויז פאַר ספּעציעל באַרעכטיקטע.

שלמה זיסל האָט געהאַט אַ געשעפט פון טאַבאַק און ציגאַרעטן, וואָס מען האָט גערופן ״טראַפיק״. דער איינגאַנג אין געשעפט איז געווען געפּאַרבט שיף מיט רויט־ווייסע שטרייפן — די פּוילישע נאַציאָנאַלע פאַרב.

אין שטעטל זענען געווען עטליכע אַזעלכע ״טראַפיקן״.

פון אַ געשעפט, וואו מענטשן פלעגן קויפן איינצלנע ציגאַרעטן, האָט מען נישט געקענט רייך ווערן, אָבער מען האָט געצויגן דערפון, ווי עס איז, חיונה. דאָס איז געווען אין נאָרמאַלע צייטן.

אין די לעצטע טעג פון דער ברעזיווער יידישער קהילה, ווען ס׳האָבן זיך אויסגעלאָזט אַלע אילוזיעס און האָפענונגען און אַלע זענען געבליבן שטיין אַנטקעגן דער גרויזאַמער ווירקליכקייט, ווען די טויט־פּאַסטקע האָט זיך פאַרהאַקט אונטער די יידן פון שטעטל, וועלכע האָבן געצאַפּלט אין איר ווי פיש אין דער נעץ, האָבן ענערגישע מענטשן פון דעם סאָרט ווי שלמה זיסל, צוזאַמענגענומען ס׳לעצטע ביסל מוט און געפּרוווט זיך אַרויסרייסן פון די תלינימס לאַפּעס. טייל פון זיי איז געלונגען אָפּצושטופּן דעם ביטערן סוף אויף אייניקע וואָכן אָדער חדשים. שלמה זיסל האָט זיכער עס נישט געקענט מאַכן, ווייל ער איז געווען אַן־אינוואַליד.

קיינער ווייסט נישט איבער די לעצטע מינוטן פון די ערמאָרדעטע און געטויטע. אין אונדזערע קאָשמאַרן אין די שלאָפלאָזע נעכט, און די געשפּענסטפולע חלומות וואָס פּייניקן אונדז, זענען די וואַריאַציעס אויף דעם געביט, פאַרשידענע.

צווישן די גויים אין שטעטל, גייט אַרום אַ מעשה איבער שלמה זיסל אַדלער, דאָס נאָכדעם ווי ער האָט זיך געגנגעשעטלט דעם נאַצישן מערדער, וואָס איז געשטאַנען אַנטקעגן און אים באַפוילן אַראָפּצונעמען פון זיך אַלץ, האָט ש. ז. געכאַפּט זיין פּראָטעזע און האָט דעם באַנדיט צעשמעטערט דעם קאָפּ. די גויים ווייסן אויך צו דערציילן דעם נאָמען פון דעם געהרגעטן נאַצי — אוטו שוואַרץ, איינער פון די געסטאַפּאָ באַנדע אין יאַסלאָ, וועלכע האָבן דורכגעפירט דעם מאָרד פון די יידן אין שטעטל.

מענטשן, וועלכע האָבן באַזוכט אין ברעזיוו נאָכן קריג און זיך געטראָפן מיט די אָרטיקע איינוואוינער, האָבן דערפון געהערט. שווער צו וואוסן עפּעס גענויעס און פאַרלעסליכס, וואָס האָט פּאַסירט אין די שרעקליכע שעהן, ווייל קיינער פון די פּוילישע איינוואוינער איז נישט געווען אַנוועזנט בעת דער אַקציע.

ס׳איז אַביסל שווער צו גלויבן אַז אַן־אינוואַליד וואָס נעמט אַראָפּ זיין פּראָטעזע און שטייט קוים אויף איין פוס — איז אומשטאַנד צו אַטאַקירן אַ באַוואָפנטן סאָלדאַט, וועלכע שטייט פעסט אויף ביידע פיס. מעגליך אַז ער האָט בלויז געפּרוווט אים אַטאַקירן, אָדער ער האָט זיך באַנוצט מיט אַן־אַנדערן געגנשטאַנד אים אָנצוגרייפן — אויב ס׳איז דאָ אַ קערן פון אמת אין דער דאָזיקער געשיכטע.

אין בוך ״600 יאָר בזשאזאוו״, ווערן דערמאָנט אייניקע יידן מיט זייערע נעמען, אָבער שלמה זיסלען איז דאָרט געווידמעט פיל אָרט. זאָפיאַ וואָיטשיק, וועלכע שילדערט די בלוטיקע אַקציע קעגן די יידן אין ברעזיוו (די שילדערונג ווערט געברענגט אין דעם קאַפּיטל ״יאָרן פון גרויל און אומקום״) ציטירט אַ געוועזענעם יידישן סאָלדאַט, אַן־אינוואַליד פון ערשטן וועלט קריג, נישט דערמאָנענדיק זיין נאָמען און נישט באַצייכענענדיק וועמען ער האָט עס געזאָגט, אָבער לויטן אינהאַלט זענען עס די ווערטער פון שלמה זיסל אַדלער:

״פאַר די דייטשן האָב איך פאַרגאָסן בלוט אין 1917.
איך האָב פאַרלוירן מיין פוס אויפן איטאַליענישן פראָנט און איך בין אַ פאַלשטענדיקע קאַליקע. איך בין אינגאַנצן 43 יאָר אַלט און בין שוין אַ זקן און קען זיך נישט רירן אָהן קוליעס. דאָס איז אַ גרויל. די דאָזיקע שאַנד רופט צו אַ נקמה אין דייטשן פאָלק, וואָס מאָרדעט אָהן רחמנות אונשולדיקע מענטשן״.

לויט דעם אויבן דערמאָנטן, קען מען אַרויסדרונגען, אַז שלמה זיסלס ווידערשטאַנד איז געווען אַ פּאַסיווער און בלויז אַ ווערטליכער.

אין דעם בוך געפינט זיך אויך אַ פראַגמענט פון אַן־ערציילונג פון סטאַניסלאַוו ראַגאַווסקי א. נ. ״חיות און מענטשן״. דער נאָמען פון פראַגמענט איז ״שלמה אדלער״ און ער שילדערט די שחיטה פון די יידן און דאָס פּייניקן די קרבנות.

שווער פעסטצושטעלן וואָס עס זענען געווען די פאַקטן וואָס ר. האָט געוואוסט דעריבער פון וואַנען ער האָט גענומען די פּרטים וועלכע ער שילדערט; וויפל ווירקליכקעס עס געפינט זיך אין זיי, און וואָס ער ערגענצט מיט זיין פאַנטאַזיע אַלס שרייבער. ס׳איז קלאָר אַז ער ברענגט נישט קיין דאָקומענטאַר מאַטעריאַל. ראַגאַווסקי דערמאַנט אין צוזאַמענהאַנג מיט דער אַקציע, געוויסע נעמען, ווי ״די אַלטע (סימאַ) קופּליק, דער דראַגעריסט טרינטשער און דער סוחר רייך״, ווי אויך בן ציון טראַכמאַן. וואָס אמבעלאַנגט בן־ציון טראַכמאַן הי״ד, איז עס באַשטימט נישט גענוי, דען ער איז אומגעקומען נאָך בעת דער שחיטה אין דינאוו, אין די ערשטע טעג פון דער דייטשער אינוואַזיע.

זיינע ליטעראַרישע שילדערונגען זענען באַזירט אויף דער ווירקליכער לאַגע, אין וועלכער די יידן האָבן זיך דאַן געפונען און ער איבערטרייבט זיכער נישט, נאָר פאַרקערט: קיין מענטשליכע פאַנטאַזיע האָט נישט געקענט אויסטראַכטן אַזעלכע גרויל־געשעענישן ווי זיי האָבן פּאַסירט אין דער ווירקליכקייט. מיר וועלן דאָ נישט ברענגען די גאַנצע דערציילונג, נאָר זיך באַגנוגן בלויז מיטן ציטירן דעם טייל, וואָס דערציילט איבער דעם העלד פון דעם דערמאַנטן פראַגמענט, שלמה אַדלער:

„דער אינוואַליד שלמה אַדלער, וועלכער איז מקנא זיין מוטער, וואָס איז געשטאָרבן מיט אַ נאַטירליכן טויט. זיינע ליידן אין משך פון די יאָרן אַלס אינוואַליד, האָבן אויסגעלייטערט זיין געזיכט און פאַראיידלט זיין נשמה. גוטסקייט איז אויסגעגאָסן אויף זיין פּנים — אַ ים פון גוטס. פון זיינע אויגן לויכט אַרויס גרויסמוטיקייט, מעסיקייט, פאַרשטענדעניס און ברייטהערציקייט פון אַ נביא. אין זיינע באַוועגונגען איז דאָ עפּעס פון אַ פּאַטריאַרך. באַזונדערס ווען ער, אַליין אַ הונגעריקער, צעטיילט צווישן זיינע קינדער די לעצטע שטיקלעך ברויט. שלמה פילט דעם צער פון אַלע זיינע ליידנדע ברידער, פון אַלע. ער, וואָס טרעט נישט אויף קיין ווערימל, און טשעפּעט נישט קיין פליג. שלמה אַדלער, אַ ווייטער קרוב פון „שלמה פון די לאַווקעס" (שאַבסעס), בעט ג־ט פאַר אַלע פון זיין עדה, נאָר פאַר זיך אַליין בעט ער גאָרנישט. צו וואָס? ווען מיט 25 יאָר צוריק, האָט ער פאַרלוירן זיין פוס אויפן שלאַכט־פעלד, האָט ער זיך געבונטעוועט און געשריגן: וואו איז מיין פוס?! גיט מיר צוריק מיין פוס און שיקט מיך אַהיים!

ווען די דאָקטוירים האָבן אים דעם פוס נישט צוריקגעגעבן, ווייל זיי האָבן נישט געקענט, און די קאָמאַנדאַטור האָט אים געגעבן דעם העלדן־קרייץ און אים געשיקט אַהיים אַ קאַליקע צו אַ הינקענדיקער צוקונפט, — האָט ער ווי עס איז שלום געמאַכט מיט זיין ביטערן גורל און געלעבט לויט די געבאָטן פון דער תורה נישט באַעולהנדיק קיינעם.

ווען ער וואָלט געקענט זיך צונויפרעדן מיט קאָמענדאַנט פון דער געסטאַפּאָ וואָלט ער אים איבערצייגט, אַז עס איז נישט ריכטיק. ער וואָלט אים געוויזן דעם דינסט־קרייץ וואָס ער האָט באַקומען פאַרן פוס, וועלכן ער האָט געאָפּפערט „פאַרן קייזער און זיין מדינה". ער וואָלט אים געהייסן אָנטאַפּן די אייזערנע פּראָטעזע און אים אויפגעוויזן, דאָס דעם קרבן, וואָס ער האָט געברענגט פאַרן קייזער, האָט ער אויך געברענגט פאַר אים, פאַר דעם נאַצי, בשעת ער זעלבסט איז געבליבן אַ קאַליקע. יעצט ווי אַזוי קען ער דאָס דער נאַצי, אַזוי אהן שום סיבה דערמאָרדן זיין, שלמהס, פאַמיליע?

ראַגאַווסקי שילדערט די אַקציע און אין צענטער זעט ער שלמהן:

„זיי ווערן געפירט אין לאַסט־אויטאָס, באַדעקט מיט ברעזענט. די מענטשן ליגן אויף דער בריק און אויף דעם אויסגעצויגענעם ברעזענט זיצן די אויסגעפּרעסטע מערדער. אויף שלמהן ליגט דער פעטעסטער און שווערסטער רוצח. די קרבנות גייען נאַקעט צום טויט, מיט שלמה אַדלער אין דער שפּיץ. דער קריגס אינוואַליד גייט מיט דעם „דינסט קרייץ" מעדאַל. אפשר וועט זיין אויסזעען רירן זייער „געוויסן". מיט אַ קערפּער געבוי ווי שמשון, דערנענטערט זיך שלמה צום גרוב, הינקענדיק מיט דער פּראָטעזע, וואָס קיינער אויסער אים האָט זי נאָך נישט געזעען קיין נאַקעטע. שלמה קוקט מוטיק אויף דעם רעוואָלווער וואָס ווערט קעגן אים געצילט. ער איז דאָך אַ סאָלדאַט וואָס האָט געקעמפט פאַרן קייזער און פאַר... דייטשלאַנדס גרויסקייט".

ס'איז נישט פאַרשטענדליך פאַרוואָס ראַגאַווסקי געפינט פאַר ריכטיק צו ענדיקן די שילדערונג דערמיט ווי שלמהס בליק, טרעפט זיך אָן מיט דעם בליק פון דעם געסטאַפּאָוויעץ אוטו שוואַרץ (וועלכער איז שוין אויבן דערמאָנט געוואָרן און ווייזט אויס אַז ס'איז דאָך, געוויזן אַ געוויסער צוזאַמענשטויס צווישן די ביידע). דער לעצטער האָט זיך צוזאַמענגעבראָכן, דער רעוואָלווער איז אַרויסגעפאַלן פון זיינע הענט און ער איז געפאַלן אַ פאַרחלשטער.

דער פּרוואו צוצושרייבן אַ מענטשליך געפיל איינעם פון דער מערדער באַנדע — זעט אויס צווייפלהאַפט און איז נישט איבערצייגנד.

☆

פון דעם בוך „זעקס הונדערט יאָר בזשאַזאוו" האָבן מיר געברענגט פון די שילדערונגען פון זאָפיאַ וואָיטשיק און סטאַניסלאַוו ראַגאַווסקי, וועלכע שרייבן איבער דער טראַגעדיע פון די ברעזשעווער יידן בכלל, און שלמה זיסל אַדלער, בפרט.

קודם כל איז אונדזער פליכט אונטערצושטרייכן דעם הומאַניטאַרן צוגאַנג פון די דערמאָנטע שרייבער, וואָס איז באַזונדערס בולט צווישן די רעשט אנטיילנעמער אין דעם דאָזיקן בוך, וועלכע מאַכן זיך איבערהויפּט נישט וואוסנדיק איבער די יידן, און אויב זיי דערמאָנען זיי קוים, איז עס דרך אגב אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם אַלגעמיינעם טעמא, מיט וועלכן זיי פאַרנעמען זיך.

אין דעם ים פון ברוטאַלער שנאת ישראל, פון מיטאַרבעט מיט די דייטשן און נקמה און שאָדן־פרייד אין אָנבליק פון די יידישע ליידן — דאַרף מען באַגריסן יעדן פונק פון פשוטער נאַטירליכער מענטשליכקייט.

די נאַציס ימ"ש האָבן צוגערויבט דעם מענטשליכן כבוד ביי די יידישע קרבנות איידער זיי האָבן זיי דערמאָרדעט. זיי האָבן די אומגליקליכע דערנידריקט אין די אויגן פון דער נישט יידישער באַפעלקערונג צווישן וועלכער זיי האָבן געלעבט און האָבן געוויזן די יידן און זייער גאַנצער אָנמאַכט און פאַרלוירנקייט.

טייל פּאָלאַקן, וועלכע האָבן צוגעזען די שרעקליכע יסורים פון די יידן, האָבן אויף זיי רחמנות געהאַט און געפּרוּווט זיי דערלאַנגען מעגליכע הילף, אָבער זייער באַציאונג צו די יידן אין דעם דאָזיקן מצב, איז געווען ווי צו נעבעכדיקע אומגליקליכע, וואָס די נויט געפינט זיך אין זיי און נישט ווי צו מענטשן, וועלכע געפינען זיך אין נויט. זיי האָבן מיטגעפילט מיט זייערע ליידן, אָבער זיי האָבן זיך געהאַלטן פון דער ווייטנס. זייער רחמנות געפיל האָט זיך אָנגעהויבן פון דעם נידריקסטן פונקט אין וועלכן די אומגליקליכע האָבן זיך געפונען.

נאָר ווייניקע, מיט עכטע הומאַניטאַרע געפילן האָבן געווייטאָגט צוזאַמען מיט די ליידענדע יידן און האָבן געזען אין זיי מענטשן מיט זיך צוגלייך, וועלכע זענען אויסגעשטעלט אויף די אכזריותדיקסטע פּייניגונגען, וואָס די מענטשליכע געשיכטע האָט נאָך נישט געקענט. די דאָזיקע יחידי סגולה האָבן געזען, אַז די יידן ליידן אהן שום שולד פון זייער זייט און די אומגליקע זענען דערהויבן געוואָרן אין זייערע אויגן, צוליב דעם.

זאָפיאַ וואָיטשיק, וועלכע שילדערט די "אַקציע" מיט אַלע פּרטים, אויך זי האָט מיטגעפילט מיט דער שרעקליכע טראַגעדיע פון די יידן און זייערע יסורים האָבן זי שטאַרק באַרירט. זייער ביטערער גורל האָט נישט געקענט איבערלאָזן גלייכגילטיק קיין מענטש וועלכער האָט אין זיך געהאַט אפילו אַ טראָפּן מענטשליכקייט.

סטאַניסלאַוו ראגאווסקי געהער צו די יחידי סגולה, וועלכע מיר האָבן דערמאַנט. זיין וואַרעמער צוגאַנג פול מיט האַרץ צו די אומגליקליקע קרבנות, קומט צום אויסדרוק אין זיין שרייבן און איז באַזונדערס בולט אין זיין אידענטיפיצירן זיך מיט זיין העלד, שלמה אַדלער.

ראגאווסקי פּרוּווט שילדערן די יידישע טראַגעדיע, ווי זי שפּיגלט זיך אָפּ אין דער געשטאַלט פון שלמהן. שלמה איז דער סימבאָל פון דער גאַנצער יידישער עדה, וואָס איר מאַכטלאָזיקייט קעגן דעם אומגליק וואָס איז אויף איר געקומען, איז ווי פון אַנ־אינוואַליד, וועלכער, צוליב זיינע באַגרעניצטע מעגליכקייטן, קען ער נישט אַנטרונען פון זיין ביטערן גורל.

שלמה איז צוואַר אין די בעסטע כוחות, אָבער צוליב דעם וואָס ער איז אַנ־אינוואַליד האָבן די דייטשע מאנסטרומס אים צוגעטיילט צו די קינדער און זקנים, און דערפאַר מאַכט אים ראגאווסקי פאַר דעם פארשטעער אַזוי צו זאָגן, פון די קרבנות.

פיל זאַצן און שילדערונגען זענען אַרויסגעלאָזט געוואָרן פון דעם פראַגמענט וואָס מיר האָבן געברענגט. דער ליטעראַרישער ווערט פון דער דערציילונג געהער נישט צו אונדזער ענין. פאַר אונדז איז שלמה זיסל נישט קיין ליטעראַרישער העלד, נאָר אַ לעבעדיקער מענטש, איינער פון אונדזערע ברידער וואָס איז געפירט געוואָרן צום טויט, צוזאַמען מיט אונדזערע עלטערן, שוועסטער און ברידער.

וואָס עס האָט געגוי פּאַסירט מיט שלמה זיסל איידער ער האָט אויסגעהויכט זיין נשמה — דאָס וועט אונדז קיינער נישט קענען זאָגן. אָבער פון דעם אַלעם דערציילטן איבער אים צווישן די גויים אין שטעטל, פון דער שילדערונג פון ראגאווסקי און פון דעם פאַקט, דאָס דווקא ער, דער אינוואַליד, איז געוואָרן אַ לעגענדע, וואָס שרייבט אים צו העלדישקייט און ווידערשטאַנד די רוצחים, פון דעם אַלעם קען מען אָנעמען, אַז עס איז דאָ אַ יסוד פון אמת און דעם דערציילטן, וועלכעס ווייזט אָן אויף אַ שטאָלץ און מוטיק האַלטן זיך אין די לעצטע טראַגישע מינוטן. עס איז שווער פעסטצושטעלן דעם כאַראַקטער און אופן פון דעם דאָזיקן ווידערשטאַנד, און ווי ווייט עס האָט דערגרייכט, וועלן מיר, ווי געזאָגט, שוין קיינמאָל מער נישט וואוסן, אָבער די דאָזיקע ערשיינונג איז יעדנספאַלס ווערט צו באַצייכנען און דאָקומענטירן.

יהי זכרו ברוך!

אברהם לעוויטע / **יאסל פענסטער הי״ד**

יאסל פענסטער איז געווען איינער פון די פעאיקסטע בחורים אין שטעטל. ער האָט געענדיקט די גימנאַזיע אין יאָר 1932 אַן איז אַוועק קיין קאַטאָוויץ, דאָרט האָט ער געפונען אַרבעט און פרנסה און אין דער פרייער צייט איז ער געווען טעטיק אין פאַרשידענע לינקע אָרגאַניזאַציעס.

פאַרן ערשטן מאַי, ווען די לינקע פלעגן אָרגאַניזירן אונלעגאַלע דעמאָנסטראַציעס, האָט די פוילישע פּאָליציי אים אריינגעזעצט ביז איבערן "יום־טוב" אין פאַרמיידונגס־אַרעסט, ווי זי פלעגט עס טון מיט אַלע, וועלכע זענען געווען פאַרדעכטיק אין נויגונג צו קאָמוניזם.

איך דערמאַן מיך, אין יאָר 1938 קומענדיק אַהיים אויף וואַקאַנס, איז ער אויפגעטרעטן אין "בית יהודה" קלוב און רעפערירט פאַר עטליכע צענדליק יוגנטליכע איבער דער כינעזישער פראַגע.

אין די לינקע קרייזן פלעגט מען זיך פאַרנעמען מיט טעמאַטן און ענינים וואָס די פּאָליטרוקן האָבן געברענגט פאַר די אינסטרוקטאָרן דירעקט פון די גרויסע מנהיגים, כדי איבערצוגעבן די תורה ווייטער פאַר די "ברייטע מאַסן", כדי צו פאַרשטאַרקן און פאַרטיפן זייער "קלאַסן־באַוואוסטזיין" און "פּאָליטישע וואַכזאַמקייט". די אַלע טעמאַטן האָבן זיך גוט איינגעפּאַסט אין דער אַקטועלער סאָוויעטישער פּאָליטיק, אין זייערע פּאָליטישע קאָמבינאַציעס און אין זייער פּראָפּאַגאַנדע סיסטעם.

די קאָמוניסטישע "פרשה" פון דער וואָך פון דעמלט, איז

געוועזן "כינע" און יאָסל האָט רעפערירט איבער דעם פּראָבלעם וואָס איז געוועזן אַזוי שטאַרק אַקטועל פאַר די יידן אין יענער צייט — כינע. ס'איז טרויעריק, ווען מען דערמאַנט זיך, מיט וואָס עס האָבן זיך פאַרנומען נאַאיווע יידישע בחורים אין יענער טראַגישער תקופה, ווען דאָס קלאַפּן פון די נאַצישע פּאַדקאָוועס האָט שוין אָפּגעהילכט איבער גאַנץ אייראָפּאַ. נאָכן מלחמה אויסברוך איז יאָסל אַהיימגעקומען פון קאַטאָוויץ.

ווען מען האָט זיך אין שטעטל דערוואוסט, אַז די רויטע אַרמע האָט אַריינמאַרשירט קיין פּוילן און זיך אויסגעשפּרייט ביז צום טייך "סאַן", האָבן די יידן נישט געוואוסט, וואָס צו מאַכן: צי זיך איינשטעלן און אַריבער די גרעניץ, אָדער וואַרטן ביז די רוסן וועלן קומען אויך צו אונדז, לויט ווי די שמועות זענען דעמלט אַרומגעגאַנגען. יאָסל וועלכער האָט זיך געפילט אַלס הויפּט "בעל שמחה" האָט געטענהט אַז מען דאַרף אַנטקעגן גיין די "כלה" און ס'איז אַ שאָד צו פאַרלירן אַפילו איין גליקליכן טאָג. פאַרשטייט זיך, אַז ער איז געוועזן צווישן די ערשטע, וועלכע זענען אַריבער אין די רוסישע געביטן.

נאָך עטליכע וואָכן האָבן מיר זיך געטראָפן אין דער גאַס אין "באַפרייטן" לעמבערג, און כ'האָב אים געפרעגט, וואָס עס זענען זיינע פּלענער. יאָסל האָט מיר געגעבן צו פאַרשטיין, אַז אַזוי ווי אין די בעפרייטע געביטן הערשט נאָך אַ "שטיקל" באַלאַגאַן, ווייל די גוטע קאָמוניסטישע אָרדנונג איז דאָרט נאָך נישט איינגעפירט, וויל ער דעריבער נישט וואַרטן ביז אַלץ וועט זיך איינאָרדענען און ער גייט אַריבער קיין רוסלאַנד גופא, וואו די אָרדנונג איז שוין אַ פאלקאמע.

איך האָב אים געוואונטשן אַ גליקליכע רייזע און זיך איינגעהאַלטן אים צו פרעגן, וואוהין ער וועט גיין, אַז ער וועט אויך דאָרט אויסגעפונען, אַז די ענינים הינקען אַביסל אונטער.

דעם ענפער אויף מיין נישט געפרעגטער פראַגע, האָב איך באַקומען פון אים ערשט אין זומער 1940, בשעת כ'האָב זיך אַרומגעדרייט ביינאַכט ביי דער באַן־סטאַציע און געקוקט אויף דער מענטשן־מאַסע, וועלכע האָט געוואַרט אויף אַ צוג און אַנשטאָט צו זיצן אין ליידיק שטייענדן וואַרטע־זאַל, האָבן זיי זיך געוואַלגערט אין דרויסן אויפן נאַסן גראָז און די מיליציאַנטן האָבן זיי געטריבן אהין און צוריק, ווי אַ סטאַדע שעפּסן. פּלוצים האָב איך זיך אָנגעשטויסן אויף יאָסל פענסטער, און כ'האָב דערזען פאַר זיך אַ פיזיש און גייסטיק צעבראָכענעם מענטש. איך האָב אים געפרעגט וואָס איז זיין מיינונג איבער די משונהדיקע סדרים וואָס קומען פאָר, פאַר אונדזערע אויגן. — דאָס איז נאָך גאָרנישט — האָט ער מיר געענטפערט. דאָ וואַלגערן זיך הונדערטער מענטשן, אין קיעוו ביי דער סטאַציע וואַלגערן זיך טויזנטער.

ער האָט מיר אָנגעהויבן דערציילן, וואָס ער איז אַדורך אין רוסלאַנד און וואָס ער האָט זיך דאָרט צוגעזען. ער האָט זיך אָנגעהויבן "מתוודה" צו זיין אויף זיינע זינט, ווען ער האָט אַוועקגעגעבן זיינע כוחות און אין וואָס ער האָט בלינד געגלויבט אַלע יאָרן. ער האָט "באַשולדיקט" די פּוילישע פּאָליציי דערין וואָס זי האָט אים אַריינגעזעצט אין תפיסה, בלויז אויף אייניקע טעג! פאַרוואָס האָבן זיי מיך אַזוי שנעל באַפרייט? — האָט ער געפרעגט. אַזעלכע טיפן ווי איך וואָס זענען געוועזן אַ סכנה פאַר דער געזעלשאַפט, האָבן זיי געדאַרפט פאַרשליסן אין תפיסה אויפן גאַנצן לעבן — האָט ער געזאָגט מיט אויפרעגונג.

ווי ווייטאָגדיק איז געוועזן זיין אַנטוישונג, ווען פון זיינע האָפענונגען פון חלומות־לאַנד איז ער אַראָפּגעפאַלן אין אַזאַ גרונדלאָזן ייאוש. ער האָט גערעט איבער אַ שריט וואָס זיין באַדייטונג איז געוועזן אַ באַוואוסטזיניקער זעלבסטמאָרד: "איך האָב דאָ נישט מער וואָס צו זוכן, איך וועל אַדורכשמוגלען די גרעניץ און צוריק צו די דייטשן. פון די נאַציס ערוואַרט איך גאָרנישט, אין בעצוג צו זיי האָב איך כאָטש נישט קיין אילוזיעס. אפשר וועט מיר געלונגען אויסצוהאַלטן ביז דער קריגס־ענדע. אויב נישט — וועל איך טיילן דעם גורל מיט די רעשט יידן, וועלכע געפונען זיך דאָרט".

ער איז אַוועקגעפאָרן מיטן צוג. יאָסל איז אומגעקומען ערגיץ וואו צוזאַמען מיט די מיליאָנען קרבנות וואָס זענען אומגעברענגט געוואָרן אויפן שייטערהויפן. הי"ד.

משה באנק / ר' לייב דיאמאנט הי"ד

אַ מאַן פון מיטלמעסיק געוואוקס, אַביסל דיקליך, אַ פריש ראַזירט און געשטופּלט געזיכט. געקליידעט אויפן שטייגער פון "משכילים". קורצזיכטיק, דיברילן גלאַנצן פון דער ווייטנס. מיט די פינגער אָדער דורכן דרייען מיט דעם קאָפּ אַהין און צוריק, פאַריכט ער אָפט דעם אויסקראַכמאַליעטן און געשטייפטן קאַלנער פון זיין געפרעסטן העמד, מאַכנדיק גלייכצייטיק אַ נערוועזן "טיק" מיטן פנים. מיט אַ פּעקל צייטונגען אונטערן אָרעם און אַ שפּאַציר שטאָק אין האַנט — אַזוי האָבן מיר אים באַגעגנט יעדן פרימאָרגן, שפּאַנענדיק פון פּאָסט־אַמט, אין דער ריכטונג פון רינג־פּלאַץ אין שטעטל. דאָס איז געוועזן לייב דיאַמאַנט, איינע פון די האַרציקסטע און קאָלירפולע געשטאַלטן אין שטעטל. ווייזט אויס, אַז נאָך אין זיינע יונגט־יאָרן האָט ער אויסגעטון דעם טראַדיציאָנעלן לבוש און אים אויסגעטוישט אויף מאָדערנע אייראָפּעאישע קליידונג. אין דער היינזיכט איז ער מסתמא געוועזן פון די איינצלנע דרייסטע אין שטעטל, וואָס האָבן געוואַגט אַזוי זיך צו פירן באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה.

ער איז געוועזן פון די ערשטע אָנזאָגער פן די נאַציאָנאַלע און ציוניסטישע געדאַנקען, וועלכע האָבן אָנגעהויבן אַריינדרינגען אין שטעטל.

פאַנאַטיש איבערגעגעבן דעם ציוניזם און ארץ ישראל, האָט ער איבערגעגעביטן די פאַרערונג פאַר דעם "רבי", וואָס

איז געווען אָנגענומען אין חסידישע קרייזן, אויף פֿאַרערונג פון ד״ר הערצל, דעם גרויסן ציוניסטישן פירער. אהבת ארץ ישראל, ציוניזם און די העברעאישע שפּראַך האָבן געברענט אין אים ווי אַ פלאַם און ווייִ איז געווען דעם, וואָס האָט פאַרלעצט זיינע געפילן און געפּרואווט אָנגרייפן זיינע ״עיקרי האמונה״. ער האָט ליב געהאַט צו דיסקוטירן און מיט פּאַטאָס פאַרטיידיקן זיינע מיינונגען. זיינע געגנער, הויפּטזעכליך פון די ארטאדאקסישע קרייזן האָט ער אַטאַקירט אין ״ברען״ פון דער דיסקוסיע, באַנוצנדיק זיך מיט זייער געווער — מיט פסוקים פון תנ״ך און תלמוד.

ער האָט אַקטיוויזירט אַנדערע און אַליין טעטיג געווען אויף אַלע געביטן פון ציוניסטישער אַרבעט: פאַרן קרן קיימת, קרן היסוד, העברעאישע קורסן און אַלע אַנדערע טעטיקייט פון דער ציוניסטישער באַוועגונג. ביי יעדער וואַל קאַמפּיין, צום פּוילישן ״סיים״, צו דער קהילה פאַרוואַלטונג, אָדער צום שטאָט־ראַט האָט ער אַנטייל גענומען, איבערגעבנדיק זיך בלב ונפש דער אַגיטאַציע פאַר די ציוניסטישע וואַל־ליסטעס.

זיין פרוי איז געווען פון דער פאַמיליע ווערנער — אַנ־איינגעוואָרצלטע און פאַרצווייגטע משפחה אין שטעטל און אין דער אומגעבונג. בדוחק האָט ער מפרנס געווען זיין פאַמיליע פון אונטעריכטן העברעאיש, פאַרקויפן שרייבגעצייג און ציוניסטישע צייטונגען, בעיקר דעם ״היינט״ וועלכער איז ערשינען אין וואַרשע און געווען דער הויפּט אָרגאַן פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין פּוילן.

ער איז געווען ״אויסגעקאָכט״ אין דעם לעבן פון שטעטל, און האָט געדינט אַלס לעבעדיקע ענציקלאָפּעדיע פון דערציילונגען איבערן שטעטל און זיינע מענטשן, ווי אויך פון אָרטיקן פאָלקלאָר.

זאָלן די שורות זיין אַ צייכן פון אָנדענק דעם באַגייסטערטן טרוימער, וואָס אַלע זיינע געדאַנקען און טאַטן זענען געווען געווידמעט צו פאַרשפּרייטן די ציוניסטישע אידעע און אויפלעבונג פון אונדזער פאָלק און אַליין נישט זוכה געווען צו זעען די פאַרווירקליכונג פון זיין חלום — דאָס אַנטשטיין פון מדינת ישראל.

חיים באנק / **מיין מאמע מאשע יהודית הי״ד**

און מיין פאטער ר׳ ישראל יצחק ז״ל

צווישן די קליינע צאָל יידישע איינוואוינער אין ברעזיוו, האָבן זיך געפונען אייניקע משפחות, וועלכע האָבן געוואוינט אין שטעטל במשך עטליכע דורות און אויך זייערע קינדער און קינדס קינדער האָבן דאָרט אויפגעבויט זייערע היימען און צוזאַמען האָבן זיי געבילדעט איין ברייט־פאַרצווייגטע משפחה — כמעט אַ שבט.

אונדזער פאַמיליע איז געווען אַנ־אינדיווידועלע און מיר האָבן נישט געהאַט קיין פאַרבינדונג מיט אַנדערע פאַמיליעס.

מיין מאַמעס פאָטער ר׳ בעריש גרינבוים ע״ה, איז געקומען פון דינאוו. ער איז געווען אַ בעל משפחה פון פיל קינדער, אָבער ליידער איז דער גרעסטער טייל אויסגעשטאָרבן פון פאַרשידענע מגפות און געבליבן זענען בלויז צוויי קינדער: מיין פעטער לייביש גרינבוים ע״ה און מיין מאַמע מאשע יהודית.

דער טאַטע ישראל יצחק באַנק־פיינגאָלד ז״ל איז געקומען (ווִעמענס נאָמען איך טראָג) האָט געשטאַמט פון רוסלאַנד, פון טארנע. זיין פאָטער, (מיין זיידע) ר׳ חיים שלמה ז״ל פון וואַנען זיין פאָטער, ס׳הייסט מיין טאַטנס זיידע, איז אַנטלאָפן בעת זיין מיליטער דינסט.

לויט מיין טאַטנס דערציילן, איז זיין זיידע אַריבער די עסטרייכישע גרעניץ מיט זיין מיליטערישן פערד, דינענדיק אַלס קאַוואַלעריסט אין דער צאַרישער אַרמע.

דער שידוך צווישן מיינע עלטערן איז צושטאַנד געקומען, ווייל די משפחות זענען שוין געשטאַנען אין שידוכים פאַרבינדונג צווישן זיך, דען מיין טאַטנס עלטערער ברודער

מאטל (מרדכי) איז געווען אַ שוואָגער פון מיין באבע סימאַלע — ר׳ בערישס פרוי.

די חתונה פון מיינע עלטערן איז פאָרגעקומען אין יאָר 1907.

מיין מוטער וועלכע איז געווען אַ געבוירענע און ערצויגענע אין ברעזיוו, האָט באַקומען אַ שטרענג רעליגיעזע דערציאונג און האָט גלייכצייטיג געענדיקט 7 קלאַסן פון די פּוילישע עלעמענטאַרע שולע. אין יענער צייט, האָט אין אַזאַ שטעטל ווי ברעזיוו נישט געקענט זיין קיין רייד וועגן ווייטער לערנען אָדער שטודירן אין אַ נישט יידישן לערן אַנשטאַלט אַזוי אַרום איז מיין מאַמע יונגערהייט געוואָרן אַ סוחרטע.

דאָס געשעפט איז דעמאלס באַשטאַנען פון אַ הילצערנע בודקע און פיל סחורה איז דאָרט נישט געווען — אַביסל זויסוואַרג, גרינצייג און פרוכטן, נישט מער.

אין אָנהויב פון 20־טן יאָרהונדערט איז אין ברעזיוו אויסגעבראָכן אַ גרויסע שריפה און האָט פאַרניכטעט פיל יידישע הילצערנע הייזקעס און בודקעס.

מיט אייניקע יאָר שפּעטער האָט ר׳ קלמן וואָלף רייך הי״ד אויפגעשטעלט אייניקע געמויערטע איין־שטאָקיקע הייזער אין וועלכע עס האָבן זיך געפונען אַ גרויסע צאָל געוועלבן. אין איינעם פון זיי האָט מיין מוטער איינגעאָרדנט פונדאָסניי איר געשעפט אין אַ גרעסערן פאַרנעם.

די קונים, סיי יידישע, סיי קריסטלעכע, האָבן באַשאנקען די מאַמען מיט גרויס צוטרוי און רעספּעקט, צוליב איר ערליכקייט און פריינדליכקייט.

די פוילישע אינטעליגענץ האָט גערן געקויפט ביי מיין מאמען. די סיבה איז געווען, ווי דערמאַנט, איר ערליכקייט, ווי אויך דערפאַר ווייל זי האָט גוט באַהערשט די פוילישע שפּראַך.

דער נאָמען "מאַשע" איז געווען ברייט באַקאַנט אינם שטעטל און אין די אומגעבונג און דאָס געשעפט האָט זיך אַנטוויקלט און גוט פּראָספּערירט.

נאָך דער חתונה האָט דער טאַטע זיך מיטבאַטייליקט אין געשעפט און אויסער דעם צוהעלפן די מאַמען אין באדינען די קונים האָט ער אויך געפירט די קאָרעספּאָדענץ, די חשבונות און אַנדערע וויכטיקע געשעפטס ענינים.

נאָך דעם אויסברוך פון ערשטן וועלט קריג אין יאָר 1914, האָבן מיינע עלטערן איבערגעלאָזט זייער גאַנץ האָב און גוטס און פאַרוואַנדלט געוואָרן אין פּליטים, אַנטלויפנדיק פאַר די אַריינדרינגענדע רוסישע ארמע. מיר זענען שוין דעמלט געווען דריי קינדער: מיין שוועסטער עטקע רייזל הי"ד, איך און מיין ברודער משה (דוד).

נאָך דעם צוריקומען פון דער פלוכט אין יאָר 1916 האָבן מיר געמוזט ווידער אָנהויבן פון "בראשית" און ביז מיר האָבן באַוויזן זיך צוריק אויפבויען, זענען נאָך דער קריגסענדע בעתן אַנטשטיין פון דער זעלבסטשטענדיקע פוילישע מלוכה, אויסגעבראָכן פּאָגראָמען און אונדזער פאַרמעגן איז צום דריטן מאָל פאַרניכטעט געוואָרן. דאָס איז געווען דער יידישער גורל.

אַ דאַנק זייער פלייס, און מי, איז מיינע עלטערן געלונגען זיך ווידער צו שטעלן אויף די פיס און צוריק אויפבויען זייער געשעפט. כאָטש קיין גבירים זענען זיי נישט געוואָרן, אָבער פרנסה בריווח איז געווען.

דער טאַטע ע"ה האָט זיך שנעל איינגעבירגערט אין שטעטל, שאפנדיק זיך אַ ברייטן קרייז פון פריינד צווישן אַלע שיכטן פון דער באַפעלקערונג. אויך פיל פון דער קריסטלעכע אינטעליגענץ, וועלכע האָבן געהערט צו אונדזער קונים־קרייז, האָבן זיך באַצויגן צום טאַטן מיט גרויס דרך ארץ און פלעגן ליב האָבן מיט אים צו דיסקוטירן, טראָץ דעם וואָס דער טאַטע איז געווען אַ ייד מיט באָרד און פיאות, און געטראָגן די טראַדיציאָנעלע הלבשה. דער טאַטע איז געווען אַ תלמיד ביים קראסנער רב, הרב פירער ז"ל און ער האָט אין זיך פאַראייניקט לומדות מיט וועלטליכן וויסן. ער איז געווען אַן־אויטאדידאקט און האָט אַליין געלערנט די פוילישע און דייטשע שפּראַך.

דער טאַטע האָט געדאווענט אין בית מדרש, אין וועלכן דער זיידע ר' בעריש האָט געהאַט זיין "שטאט", און ער איז דאָרט געווען איינער פון די געשעצטע בעל הבתים. שבת ווען ער איז געווען פריי פון געשעפט, איז ער געזעסן און געלערנט גמרא אָדער אַריינגעקוקט אין זיינע באַליבטע ספרים.

אין אָנפאַנג צוואנציקער יאָרן, נאָך דער גרינדונג פון דער העברעאישער שול אין ברעזיוו, איז דער טאַטע אַריין אַלס מיטגליד פון דער שול פאַרוואַלטונג און האָט זיך באַטייליגט ביים פאַרהער פון די תלמידים ביים סוף שול־יאָר.

ער אַליין האָט באַהערשט גרינדלעך, די העברעאישע שפּראַך אין וואָרט און שריפט. ער האָט זיך באַמיט איינצופלאַנצן אין אונדז קינדער, דעם יידיש־נאַציאָנאַלן געדאַנק צוזאַמען מיט דער רעליגיעזער ערציאונג.

דער טאַטע איז נפטר געוואָרן אין יוני 1929, נאָך אַ לענגערע קראַנקהייט, איבערלאָזנדיק די מאַמען מיט זעקס קינדער, צווישן זיי די צוויי יונגסטע, שרה און יוסף, וועלכע זענען געבוירן געוואָרן בעת זיין קראנקהייט.

מיין מאַמע האָט אָנגענומען איר אלמנהשאַפט מיט גרויס ווירדע און האָט פאַרשטאַרקט איר זארגפעלטיקייט פאַר די יתומים. זי האָט אונטערדרוקט אין זיך אירע פיינפולע געפילן, אָבער נישט תמיד האָט זי זיך געקענט באַהערשן און געזוכט אַן־אָרט וואו קיינער זאָל נישט באַמערקן, כדי זיך גוט אויסצעוויינען. מערסטנס פלעגט זי געבן אַן־אָפּלויף אירע טרערן, ערב שבת ביי ליכט בענטשן און ביי די סדרים אין פסח.

אין סעפּטעמבער 1939 ווען די דייטשן זענען אַריין קיין פוילן האָט די יידישע באַפעלקערונג באַלד דערפילט זייערע רוצחישע לאַפּעס.

וועגן די צרות וואָס יידן זענען זיך אויסגעשטאַנען איז שוין פיל דערציילט געוואָרן און וויפל מען דערציילט דאוועגן קען מען נישט אַלעס אויסדערציילן.

דעם 2־טן אויגוסט 1942 זענען איבער 250 יוגענטליכע פון ברעזיוו, צווישן זיי אויך מיין ברודער מאיר, פארשיקט געוואָרן אין אַ לאַגער קיין פלאשאוו, צו שווערע שקלאַפן אַרבעט.

נאכהער איז געקומען דער גרויזאם טראַגישער טאָג פון 10־טן אויגוסט 1942, ווען דאָס יידישע שטעטל ברעזיוו איז מיט דער גרעסטער אכזריות ליקווידירט געוואָרן דורך די דייטשע מערדער. טייל, הויפּטזעכליך אַלטע לייט, מוטערס און קינדער, אינוואַלידן זענען אויסגעמאָרדעט געוואָרן אויפן אָרט און זייערע קערפּערס ליגן אין ברידער קבר, אין ברעזיווער וואַלד. דער צווייטער טייל איז אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין בעלזשעץ. צווישן די אַרויסגעשיקטע האָבן זיך געפונען מיין טייערע מאַמע, מיין שוועסטער שרהלע און מיין ברודערל יוסף, מיין מומע זעלדע גרינבוים און איר טעכטערל סימטשע.

ווען מען האָט זיי דורכגעפירט מיט דער באַן איבער פשעמישל, וואו איך האָב זיך דאַן געפונען אין געטאָ האָט נאָך מיין שוועסטער שרה באַוויזן אַרויסצוואַרפן אַ בריוול, אז מיר זאָלן נישט זיין באַזאָרגט, מען שיקט זיי קיין מזרח...

זיי זענען אַלע אומגעברענגט געוואָרן אין דעם שרעקליכן טויטן־לאַגער, בעלזשעץ. דאָרט זענען אויך אומגעקומען מיין שוועסטער עטקע מיט איר מאַן חיים אַלסטער און זייער יונגאַלע ישראל, וועלכע זענען אַהין געברענגט געוואָרן פון לעמבערג. תהי נפשם צרורה בצרור החיים.

ווען מיר דערמאַנען אונדזערע טייערע און ליבסטע, וועלכע זענען אומגעקומען פון די רוצחישע הענט, רייסט זיך אַרויס פון אונדזערע הערצער אַ קללה אויף דעם דייטשן פאָלק, וואָס איז פעאיק געווען צו פאַרגיסן אַזויפיל אונשולדיק בלוט:

פאַרשאָלטן זאָלן זיי ווערן אויף אייביק.

מענטשן פון שטעטל

ר׳ דוד ראזנער הי״ד

ביי יידן איז אָנגעקומען, אַז די וועלט האַלט זיך מיטן כוח פון ל״ו צדיקים נסתרים. ס׳ליגט מיר נאָך אין זכרון, ווען מיר האָבן אַלס חדר יונגלעך זיך געגריבלט און אַריינגעטראַכט, וואָס עס איז אייגנטלעך אַ ״למד־וואָניק״. אונדזער קינדישע פאַנטאַזיע האָט זיך צעשפּילט און יעדער פון אונדז האָט אין זיין דמיון זיך פאַרגעשטעלט זיין אייגענעם ״למד־וואָניק״, פונקט ווי מיר פלעגן פּרואוון זיך פאַרשטעלן די געשטאַלט פון משיח. איך געדענק פאַרשידענע רירענדע מעשיות פון מיינע חברים אין חדר וועגן די ״למד־וואָניקעס״, וואָס זיי האָבן ״געזעהן״ אין חלום אָדער ״אַנטדעקט״ אין דערווירקליכקייט ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן.

אין אַלע פאַלן זענען די דאָזיקע באַהאַלטענע צדיקים, געווען יידן מיט בערד און פּיאות, געקליידעט אין חסידישע מלבושים.

איך וויל דערציילן וועגן מיין אייגענעם ״למד־וואָניק״, וועלכן כ׳האָב אַנטדעקט מיט אַ היבשע פּאָר יאָר שפּעטער. דער דאָזיקער למד־וואָניק, האָט נישט געהאַט קיין לאַנגע באָרד, נישט געלאָזט זיך וואַקסן קיין פּיאות און אפילו נישט געטראָגן די טראַדיציאָנעלע חסידישע קליידונג. ער האָט אָבער פאַרמאָגט אַ וואַרם יידיש האַרץ און אַרויסגעוויזן אַ סך אהבת ישראל.

דאָס איז געווען ר׳ דוד ראזנער הי״ד.

ר׳ דוד איז געווען אַן אָפּשטאַמיקער פון שטעטל זשמיגראָד, ביי יאַסלא, און זיין משפחה איז באַשטאַנען פון עלף נפשות. ער איז געקומען נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, און צוערשט האָט ער פאַרוואַלטעט אַ ״גוט״ (פּריציש פאַרמעגן) אין דאָרף הומניסק. ווען ער איז אַריבער קיין ברעזיוו, האָט ער פון אָנפאַנג זיך פאַרנומען מיט האָלץ מסחר, און האָט דערין נישט איבעריק מצליח געווען.

ער האָט זיך געדאַרפט געבוג אָנשטרענגען צו דערציען זיינע זיבן קינדער — 5 טעכטער און צוויי זין, פון וועלכע 4 האָבן באַקומען העכערע בילדונג.

דער דעמאָלטדיקער ברעזיווער ראש־הקהל און וויצע בירגערמייסטער, דער געשעצטער אַדוואָקאַט ד״ר שמואל זעלנפּרוינד, האָט פאַר דוד ראזנער מיט שווערע מי אויסגעפועלט אין דער שטעטישער מוניציפּאַליטעט, דעם פּאָסטן פון קאַסירער — ס׳איז נישט געווען אַזוי פּשוט צו פאַרשאַפן דאָרט אַרבעט פאַר אַ ייד אין דער אַנטיסעמיטער אַטמאָספער אין פּוילן.

זייענדיק קאַסירער פון שטאָט־ראַט, האָט דוד ראזנער געהאַט די מעגליכקייט צו דיספּאָנירן מיט די געמיינדע געלטער. פון דעם דאָזיקן געלט פלעגן געניסן פיל יידישע קרעמער אין שטעטל — דוד ראזנער פלעגט זיי געבן הלוואות. אָבער דאָס געלט האָט געמוזט צוריקגעצאָלט ווערן ביז ענדע וואָך, ווען מען האָט געוועינליך געמאַכט דעם קאַסע־שלוס.

אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז זייער פיל יידן, צוליב דער שווערער עקאָנאָמישער לאַגע אין וועלכע זיי האָבן זיך געפונען, זענען נישט געווען ביכולת צוריקצאָלן די הלוואות אין דער צייט.

אַ פאַרצווייפלטער, פלעגט ר׳ דוד ראזנער זיך ווענדן אין דער נויט צו אייניקע יידישע פאַרמעגליכע סוחרים, זיך פאַרטרויען פאַר זיי און באָרגן געלט צו דעקן די נישט באַצאָלטע חובות. דאָס איז נישט געווען קיין איינצלנער פאַל, נאָר יעדע וואָך האָט זיך איבערגעחזרט דער ענין מיט די הלוואות און דאָס נישט צוריקצאָלן צו דער צייט. די דאָזיקע רוטין איז אַזוי אָנגעגאַנגען ביז צום אַריינמאַרש פון די דייטשע רוצחים.

ס׳איז וויכטיק אונטערצושטרייכן, דאָס מיט זיינע מעשים האָט ראזנער געשטעלט אין סכנה, נישט נאָר זיין פּאָסטן און פּרנסה, נאָר ער האָט זיך אויך איינגעשטעלט מיט אַ משפט, וואָס די שונאי־ישראל אין שטאָט־ראַט וואָלטן גאַנץ באַשטימט אויסגענוצט זיך נוקם צו זיין אין אים.

ס׳דאַרף אויך באַמערקט ווערן, אַז וועגן זיינע טאַטן, האָט קיינער פון זיין פאַמיליע נישט געטאָרט וויסן. בלויז יחידי סגולה האָבן געהאַט דעם זכות און כבוד צו האַלטן זיין סוד.

לויט מיין באַשיידענער מיינונג — און כ׳גלייב אַז פיל וועלן מיט מיר מסכים זיין — צוליב זיין אײדעלער צניעות־דיקער אויפפירונג און אהבת ישראל, קען ר׳ דוד ראזנער הי״ד פאַררעכנט ווערן צווישן די פאַרבאָרגענע צדיקים, וואָס אין זייער זכות האָט די וועלט אַ קיום.

תהיה נשמתו עדן.

ר׳ דוד לאמפין הי״ד

ר׳ דוד לאמפין — ר׳ דוד שוחט, אָדער ווי מען האָט אים גערופן אין שטעטל — ״דער רויטער שוחט״ צוליב זיין פייערדיק רויטער באָרד — איז געווען אונדזער שכן און ער האָט געוואוינט אין הויף פון ר׳ בן־ציון לויפּערס הויז. אין דעם דאָזיקן הויף האָבן זיך געפונען עטליכע קליינע היל־צערנע הייזלעך געדיכט באַוואוינטע און מען האָט עס גערופן ״קליין יאַשניצע״.

אַ גאַנץ יאָר, זומער און ווינטער, פלעגט ר׳ דוד טראָגן שטיוול. בלויז ראש השנה און יום כיפור האָט ער אַראָפּגענומען די שטיוול און אָנגעטאָן לאַטשען.

ר׳ דוד איז געווען אַ שטאַבילער בעל תפילה אין בית מדרש, געהאַט אַ וואונדערבאַרן באַריטאָן און זיין דאַווענען האָט איבערגעלאָזט אַן־אונפאַרגעסליכן רושם אויף אַלע צו־הערער.

נישט ווי ביי די ריזשינער חסידים אין די קלויזן וועלכע פלעגן זאָגן סליחות אין ״חצות״, האָט מען אין בית מדרש זיך נוהג געווען אויפצושטיין צו די ״סליחות״ 4 אַ זייגער פאַרטאָג און דער שמש איז געגאַנגען פון הויז צו הויז אויפ־וועקן די מתפללים: ״יידן שטייטס אויף צו סליחות!״

אין דער פול געפּאַקטן בית המדרש האָט זיך שוין געפילט אַ ״ימים נוראים״ שטימונג און ווען דער שליח ציבור ר׳ דוד שוחט האָט גענומען זינגען ״הנשמה לך והגוף שלך״, איז אַ דורכגעגאַנגען אַ ציטערניש אין אַלע הערצער.

ביי די ימים נוראימדיקע תפילות האָט ער צוגעפּאַסט צו יעדער תפילה דעם געהעריקן ניגון, און אפילו פון די תפילות וואָס ער האָט בלויז ״געזאָגט״, האָט זיך געפילט אַ מין וואַרימקייט. ער פלעגט באַטאָנען יעדעס וואָרט, אַזוי, אפילו די וועלכע האָבן נישט פאַרשטאַנען פירוש המילים, זענען מיטגעריסן געוואָרן מיט זיין התלהבות און געוואָרן גערירט ביז טרערן.

אַלס קינד האָב איך געהאַט אַ באַזונדערן תענוג זיך צו־צוהערן אין הויף צו זיינע ״רעפּעטיציעס״ בעת ער פלעגט זיך צוגרייטן צו די ראש השנה און יום כיפורדיקע תפילות.

ביי די פּוילישע נאציאָנאַלע פייערונגען אין 3־טן מאי און דעם 11־טן נאוועמבער, איז ר׳ דוד געשטאַנען אין בית המדרש ביים ״שולחן״ און מיט זיין שטאַרקער באַריטאָן שטימע אויסגעזונגען דעם ״מה טובו אהליך יעקב״, און אויך די פּוילישע מאַכט פאַרשטעהער האָבן אויסגעדריקט זייער באַגייסטערונג פון זיין זינגען.

מבינים פלעגן זאָגן אַז ס׳איז אַ שאָד וואָס ר׳ דוד האָט נישט אויסגעשולט זיין שטימע און נישט געלערנט נאָטן. פאַרשטייט זיך, אַז ער האָט אפילו נישט געוואָלט הערן דערפון דאָס איז געווען געגן זיין רעליגיעזער איינשטעלונג.

וועגן זיין תמימות, ווערט דערציילט אַן־אינטערעסאַנטער עפּיזאָד: זיין עלצטער זון פסח, איז קראַנק געוואָרן אויף אַ שווערער לונגען־קראַנקהייט און איז אַוועק קיין אויסלאַנד זיך היילן. ער איז אָנגעקומען קיין ווין און זיינע עלטערן האָבן פון אים אַ לענגערע צייט נישט געהאַט קיין ידיעה. ר׳ דוד האָט אַוועקגעשיקט אַ בריוו קיין ווין צו אַ געוועזענעם ברע־זיווער תושב, יוסף טייג — אַ זייגערמאַכער פון פאַך, און אים געבעטן אויפצוזוכן זיין זון און געוואויר ווערן וואָס ער מאַכט. אַזוי ווי ער האָט נישט געקענט דעם אַדרעס פון דעם ייד און אפילו נישט געדענקט זיין פאַמיליען נאָמען — האָט ער געשריבן אויף דעם בריוו פאָלגענדע אַדרעס: ״הערן יוסף זייגערמאַכער ווין״. כדאי צו באַמערקן אַז אפילו דאָס פאַך ״זייגערמאַכער״ האָט ער געשריבן אין יידיש, אַזוי, אַז אויף דער ווינער פּאָסט האָבן זיי אפילו נישט פאַרשטאַנען די באַדייטונג פון דעם וואָרט.

נאָך אייניקע וואָכן איז אָנגעקומען אַ בריוו פון יוסף זייגערמאַכער! ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז דער ווינער פּאָסט אַמט האָט זיך פיל פאַרנומען מיט דעם בריוו און זיי האָבן צום סוף אויסגעפונען דעם אַדרעסאַט אין אַ באַצירק באַ־וואוינט פון יידן. די יידישע איינוואוינער האָבן געהאָלפן זוכן דעם מאַן צווישן די זייגערמאַכער אין דער סביבה ביז מען האָט אים געפונען.

עס איז ווערט אונטערצושטרייכן די אויפירונג פון די אַמאָליקע עסטרייכישע בעאַמטע בעפאַר די נאַצי מגפה.

☆

ר׳ דודס יונגערער זון, חיים בעריש האָט נאָכגעפאָלגט דעם פאָטערס דרך און פאַרטגעזעצט זיין פאַך — ״שחיטות״, און ביידע צוזאַמען זענען אומגעקומען אין דער שרעקלעכער שחיטה פון די ברעזיווער יידן הי״ד.

חיה גיטל ראט הי״ד

חיה גיטל ראט איז געבוירן אין ברעזיוו אין יאָר 1866. איר פריערדיקער פאַמיליען־נאָמען איז געווען — רובינפעלד. זי איז געווען אַ שוועסטער פון ר׳ יעקב רובינפעלד ז״ל, אָדער ווי מען פלעגט אים רופן: ״יאַנטשע שיעלעס״.

חיה גיטלס מאַן איז געווען ר׳ בערל ראט פון בערטש. צו 39 יאָר איז חיה גיטל געבליבן אַן־אלמנה מיט זיבן קינדער.

נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה האָט חיה גיטל געעפנט אַ אַ טעקסטיל־געשעפט, און עס געפירט מיט דער הילף פון אירע קינדער. זי האָט מצליח געווען, און דאָס געשעפט איז גע־וואָרן איינס פון די גרעסטע יידישע געשעפטן.

חיה גיטל איז געווען באַקאַנט אין ברעזיוו מיט אירע גוטע מידות און מעשים טובים; זי פלעגט שטיצן אָרעמע־לייט מיט אַ ברייטער האַנט, אויך געגעבן פיל מתן בסתר. קליינהענדלער, וועלכע האָבן זיך תמיד גענויטיקט אין גמילות חסדים פלעגן באַקומען פון איר הלוואות, וואָס האָבן זיי געהאָלפן שטיין אויף זייערע פיס.

נישט איינמאָל האָט געטראָפן, אַז די סוחרים זענען נישט געווען ביכולת צוריקצוצאָלן אין צייט די הלוואות. ח״ג האָט מיטגעפילט זייער מצב און פלעגט וואַרטן "עד שירחיב".

איר עלצטע טאָכטער שפרינצע, האָט חתונה געהאַט מיט ר׳ אברהם יעקב שניצלער, דער זון פון אוסטעריקער שוחט. ר׳ אברהם יעקב און זיין פרוי שפרינצע זענען אומגעקומען אין ברעזיוו און זיי געפונען זיך אין דעם ברידער קבר אין דאָרטיקן וואַלד.

דער זון, בערל איז גלייך נאָכן אָנקומען קיין אוישוויץ, אַוועקגענומען געוואָרן פון זייבע חברים ביי דער סעלעקציע פון דעם טרויעריק באַרימטן מענגעלע. ער איז געווען דער ערשטער קרבן פון די גרופע ברעזיווער יוגנטליכע, וועלכע זענען אַרויסגעפירט געוואָרן פון קראָקאָווער געטאָ, קיין אוישוויץ.

פון דער פאַמיליע שניצלער זענען געבליבן ביים לעבן דריי טעכטער: לילי און רעגינא — אאין קאַנאַדע און מינאַ אין די פאַראייניקטע שטאַטן.

אברהם יעקב שניצלער האָט געהאַט אַ ברודער אין ניו־יורק — נפתלי חיים שניצלער ז״ל, וועלכער איז געווען איינער פון די מיטגרינדער פון דעם קאָמיטעט פון דער ברעזיווער לאַנדסמאַנשאַפט.

חיה גיטלס זון יהושע ראט ווי אויך איר איידעם נחום פריינד פון דער באַקאַנטער פריינד משפחה פון דאָרף פשי־שעדניצע — האָבן געוואוינט אין ברעזיוו. ביידע, זענען צוזאַמען מיט זייערע פאַמיליעס אומגעקומען אין שטעטל.

די יונגסטע טאָכטער שרה האָט זיך געראַטעוועט אין אַ בונקער אין פשעמישלער געטאָ.

פון צווישן די אַלע מיתות משונות פון וועלכע יידן זענען אומגעקומען אין די גרויל יאָרן איז חיה גיטלס טויט געווען אַ משונהדיקער. זי, איר טאָכטער אסתר מיט אירע צוויי קינדער האָבן געמוזט אַנטלויפן פון זייער באַהעלטעניש אין דאָרף זשמיניצע ביי ברעזיוו. לויפנדיק איבער די תבואה פעלדער איז חיה גיטל פלוצים פאַרשוואונדן צווישן די הויכע זאַנגען און אַלע באַמיאונגען פון איר טאָכטער אסתר, זי צו געפינען האָבן נישט געבראַנגט קיין רעזולטאַט.

אסתרן מיט אירע צוויי קינדער איז געלונגען אַנצוקומען אין געטאָ פשעמישל אין דעם זעלבן בונקער וואו איר שוועסטער שרה האָט זיך געראַטעוועט. בעת דער ליקווידאַציע פון פשעמישלער געטאָ איז זי געשטאָרבן. די צוויי קינדער זענען געבליבן לעבן און געפינען זיך אין ישראל.

אסתרס מאַן, פנחס בראַנדער הי״ד, איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך די דייטשע רוצחים אין זלאָטשעוו באַלד נאָך זייער אַריינמאַרש. הי״ד.

ר׳ וואָלף פאַרשטענדיק הי״ד

ר׳ וואָלף פאַרשטענדיק איז געווען שמש אין גרויסן בית המדרש און אויך געוואוינט אין אַ קליינע ענגע דירה אין בית מדרש בנין. אויסער שמשות, האָט ר׳ וואָלף עוסק געווען אין נאָך פיל "מלאכות" וואָס האָבן אים געבראַכט ווייניק "ברכות", און זייענדיק אַ מטופל מיט צען קינדער קען מען זיך פאָרשטעלן, אַז מיט פרנסה איז ער נישט געווען איבעריק פאַרזאָרגט.

ר׳ וואָלף איז געווען אַ ייד אַ בן־תורה און דער נאָמען "פאַרשטענדיק" האָט אים גוט געפּאַסט, דען ער איז געווען אַ קלוגער פאַרשטענדיקער ייד און טראָץ זיין מצב, האָט ער נישט פאַרלוירן זיין הומאָר און געהאַט תמיד אַ גלייכווערטל אָדער אַ קאָמישע מעשה צו דערציילן.

שבת ביי קריאת התורה האָט ר׳ וואָלף אויסגערופן די "עליות", געמאַכט די "מי שברך׳ס" און האָט זיך באַמיט דאָס די עולים לתורה זאָל בעתן "בעבור שנדר" אויך נישט פאַרגעסן דעם אויפרופער..

כ׳וויל דאָ דערמאָנען אַ פאַל אין ר׳ וואָלפס משפחה, וואָס האָט זיינערצייט אויפגערודערט ס׳שטעטל. ר׳ וואָלפס אַ קינד, אַ יינגל פון אַ יאָר פינף אָדער זעקס, איז געווען שווער קראַנק און געמוזט דורכמאַכן אַ שווערע אָפּעראַציע און בלייבן אַ לאַנגע צייט אין שפּיטאָל. פאַרשטייט זיך אַז דאָס איז געווען זעהר אַ קאָסטבאַרער ענין און די עלטערן האָבן זיך נישט געקענט דאָס לייסטן. היות ווי אין ברעזיוו איז נישט געווען קיין שפּיטאָל, איז דאָס קינד אַריבערגעפירט געוואָרן אין אַ גרויסער שטאָט, וואו ס׳איז געווען אַן־אַלגעמיינער צדקה שפּיטאָל, וועלכער איז געפירט געוואָרן אונטער דער אויפזיכט פון אַ קאַטוילישע אינסטיטוציע און די קראַנקן שוועסטער זענען דאָרט געווען קאַטוילישע נאָנעס.

אַזוי ווי ס׳קינד האָט זיך געפונען אין שפּיטאָל אַ לענגערע צייט, האָבן די נאָנעס שוין געהאַלטן ס׳קינד פאַר אַן־אייגנטום פון דער קירכע און האָבן בשום אופן נישט געוואָלט עס צוריקגעבן די עלטערן.

די ברעזיווער קהילה האָט אינטערווענירט ביי די קאַטוילישע אינסטאַנצן און אויך אונטערגענומען געריכטליכע שריט דאָס קינד זאָל צוריק געגעבן ווערן די עלטערן. אויסער דעם צער פון די פאַרווייטאָגטע עלטערן האָט דער ענין פאַרשאַפט פיל עגמת נפש דעם גאַנצן יידישן ציבור אין ברעזיוו, וועלכער איז נישט געווען באַגייסטערט פון דעם קאָנפליקט מיט דער קאַטוילישער קירך.

דער ראש הקהל, ד״ר זעלנפרוינד, האָט אויסגענוצט אַלע אַלע זיינע פאַרבינדונגען און השפעה, און נאָך גרויסע מי, איז געלונגען אַרויסצונעמען דאָס קינד פון די נאָנעס הענט, און עס צוריק צו ברענגען צו זיינע עלטערן, און אַלס יידיש קינד איז ער אומגעקומען צוזאַמען מיט זיינע עלטערן בעת דער טאָטאַלער שחיטה פון די יידן אין שטעטל. הי״ד.

ר׳ נפתלי לעווי הי״ד

ווי רוב בעלי מלאכות אין ברעזיוו, איז ר׳ נפתלי לעווי געווען אַ יודע־ספר. ער פלעגט אָפט זיין אַ שליח ציבור אין דער "לינת הצדק" קלויז, און אין בית מדרש, איז ר׳ נפתלי געווען, פון צייט צו צייט דער בעל־קורא, בפרט שבת צו מנחה.

אין דעם ערשטן וועלט־קריג איז ר׳ נפתלי, אַלס עסטרייכישער סאלדאַט, אַריינגעפאַלן אין רוסישער געפאַנגענשאַפט און געווען אינטערנירט ביי דער פערסישער גרעניץ. נאָך דער באַלשעוויסטישער רעוואָלוציע, איז ער אַדורך איבער פערסיע, און געוואַנדערט איבער די שכנותדיקע לענדער און איז אויך אָנגעקומען קיין ארץ ישראל.

אַלס חדר־ייִנגל ווען כ׳בין געקומען צו אים, זיך מאַכן אַ פאָר שיך אָדער שטיוול אויף ווינטער, פלעג איך הנאה האָבן זיך צוצוהערן, ווי ר׳ נפתלי האָט דערציילט וועגן זיינע איבערלעבונגען אין דער געפאַנגענשאַפט און זיינע וואַנדע־רונגען צווישן פאַרשידענע פעלקער.

באַזונדערס האָב איך זיך געקוויקט מט די מעשיות וואָס ער האָט דערציילט וועגן ארץ ישראל און די פאַרשידענע פירות וואָס וואַקסן דאָרט. דאָס גרעסטע וואונדער אין מיינע אויגן דעמלט, איז געווען, אַז אין ארץ ישראל, לויט ווי ער האָט דערציילט, פיטערט מען די בהמות מיט באָקסער! ביי אונדז איז באָקסער געווען אַ דעליקאַטעס, וואָס מען פלעגט קויפן בלויז איינמאָל אין יאָר — חמשה עשר בשבט.

ר׳ נפתלי איז געווען אַ שטילער פאַרשטענדליכער ייד, געפירט אַ באַשיידן לעבן ווי אַ בעל־מלאכה אין אַזאַ קליין שטעטל ווי ברעזיוו. די צייטן האָבן זיך געביטן. די שיך געשעפטן וואָס זענען אויפגעקומען אין די לעצטע יאָרן און פאַרקויפט פאַבריקס־פראָדוקציע האָבן שטאַרק באַטראָפן די שוסטער פראָפעסיע און ר׳ נפתלי, טראָץ דעם וואָס ער איז געווען אַ גוטער פאַכמאַן, האָט שווער געקעמפט אַרויסצו־ציען חיונה דערפון.

ר׳ נפתלי מיט זיין פרוי זענען אומגעקומען צווישן די ברעזיווער יידן בעת דער אַקציע אין אויגוסט 1942. זיין זון מאיר, איז געשטאָרבן לאַנג פאַרן צווייטן וועלט־קריג און זיין איינציקע טאָכטער, אסתר האָט זיך געראַטעוועט און לעבט היינט אין ישראל.

ר׳ חיים לייב דילער הי״ד

צווישן די בעקאַנטעסטע סוחרים אין ברעזיוו, האָט זיך באַזונדערס אָנגעזעען די פערזאָן פון ר׳ חיים לייב דילער, וועלכער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין שאַרפזיניקייט, הומאָר און ליבליכקייט.

ר׳ חיים לייב איז נישט געווען קיין געבוירענער אין ברעזיוו, ער איז געקומען פון שטעטל בוקאָווסק (נעבן סאַניק), וועלכעס איז אין דער חסידישער וועלט געווען באַקאַנט צוליב די רבישע דינאַסטיע — שפירא. דער פאָטער פון ר׳ חיים לייב, איז געווען אַ גבאי ביים אַלטן בוקאָווסקער רבין און ר׳ ח. לייב איז געבליבן אַ געטרייער בוקאָווסקער חסיד.

חיים לייב האָט חתונה געהאַט קיין ברעזיוו, זייענדיק 17 יאָר אַלט און זיין באַשערטע — 16 יאָר. אַ גרויסער טייל פון די סוחרים אין שטעטל האָבן אנגעפאַנגען דעם מסחר מיט אַ קליין שטעלכ׳ל, וואו דאָס ביסל סחורה איז געווען אויס־געשפרייט דערויף, כדי צו פערלייכטערן דאָס אויסקלויבן די נויטיקע אַרטיקלען. אין יענע צייטן זענען די מערהייט הייזער אין שטעטל געווען פון הילצערנעם געבוי און בעת דער גרויסער שריפה, זענען זיי אַלע פאַרברענט געוואָרן. ווען די פאַמיליע וואַלד, האָט אויפגעבויט נאָך דער שריפה דאָס גרויסע געמויערטע הויז, האָט חיים לייב געעפנט דאָרט אַן־עלעגאַנט גאַלאַנטעריע געשעפט און מיט זיין סוחרישן טאַלענט, האָט ער עס אַנטוויקלט און איז געוואָרן איינער פון די טיכטיקסטע ברעזיווער סוחרים.

חיים לייב דילערס ערשטע פרוי, איז נפטר געוואָרן אין דער ערשטער וועלט־קריג, און ער האָט געהאַט מיט איר 3 זין: יאַנקל, הערש און מאיר. דער עלצטער איז מאָביליזירט געוואָרן צום עסטרייכישן מיליטער.

חיים לייב וועלכער איז געבליבן אַן־אַלמן מיט צוויי קינדער אין דער היים, האָט נאָכאַמאָל חתונה געהאַט; זיין צווייטע פרוי, באַשע, איז געווען פון דער פאַמיליע עסטריי־כער און עס זענען זיי געבוירן געוואָרן 5 קנדער.

בעתן "רויבן" איז חיים לייבס געשעפט אויסגערויבט געוואָרן צווישן די אַנדערע יידישע געשעפטן, און ער האָט געמוזט אָנפאַנגען אַלץ פון "בראשית".

אין דער צווישנצייט זענען אויפגעשטאַנען נייע געשעפטן אין זיין בראַנזשע, אָבער עס איז אים געלונגען צו בלייבן אויף זיין פאָזיציע.

אין די 30־ער יאָרן האָט זיך אָנגעהויבן אין פוילן מיט דער מיטהילף פון דער רעגירונג, אַן־אַנטיסעמיטישער קאַמף קעגן די יידן, כדי זיי אַרויסצושטויסן פון זייערע פאָזיציעס. עס איז פראָקלאַמירט געוואָרן אַ בויקאָט אויף די יידישע געשעפטן און מען האָט אויף זיי אויפגעלייגט שווערע שטייערן, און דער גאַנצער יידישער מסחר איז אַריין אין אַ שווערן קריזיס.

ר׳ חיים לייב האָט נישט פאַרלוירן זיין הומאָר, פאַרגונען זיך אויף אַ שפאַס, דערציילט אַ וויץ אָדער סתם אַ שייז מעשהלע פון דעם לעבן אין שטעטל.

די דריי זין פון דער ערשטער פרוי האָבן פאַרלאָזט ס׳שטעטל. דער עלצטער, יאַנקל האָט חתונה געהאַט און געעפנט אַ וועש פאַבריק און אַ געשעפט אין לעמבערג, מיט דער מיטהילף פון ברודער, מאיר. הערש האָט חתונה געהאַט קיין נאווי־טאַרג און געעפנט אַ געשעפט אין דעם באַקאַנטן ערהאלונגס־אָרט, זאקאָפּאַנע.

איך דערמאַן מיך אַ קאָמישן עפּיזאָד, וואָס איז פאַרבונדן מיט חיים לייב דילער. ווינטער 1937 האָב איך מיטגעמאַכט מיין רעזערוו־דינסט אין דער פּוילישער אַרמע, אין צווייטן פּאדהאלאַנער פּולק אין סאָניק. בעת די איבונגען, האָט אונדזער אייגנהייט, באַקומען די אויפגאַבע צו האַלטן דעם וועג גראַבאוויצע—סאָניק. פאַרטאָג, שטייענדיק אויף דער וואַך, האָב איך באַמערקט אַן־אויטאָ, וואָס קומט אָן פון ברעזיווער ריכטונג. כ׳האָב דעם אויטאָ פאַרהאַלטן און דערזעען עטליכע יידן זיצן אינווייניק אַביסל דערשראָק. כ׳האָב זיי געפרעגט אויף פּויליש וואוהין זיי פאָרן און זיי האָבן מיר געענטפערט: קיין בוקאווסק, צום רבין. ווייזט אויס אַז צוליב דער טונקלקייט און דעם מונדור וואָס כ׳האָב געטראָגן, האָבן זיי מיך נישט דערקענט. איינער פון די פּאַסאַזשירן האָט אונטערגעמורמלט: אַ שוואַרץ־יאָר האָט אים דאָ געבראַנגט, ער האָט אונדז דאָ כונקט אויסגעפעלט. נאָכדעם, ווי איך האָב זיך פונאַנדערגעלאַכט, האָט מיך חיים לייב דערקענט און אויסגערופן צו זיינע מיטרייזענדע: יידן, דאָס איז דאָך אונדזער חיים, מאשעס זון, און צו מיר האָט ער געזאָגט: אַ ברכה אויף דיין קאָפּ, יעצט וועלן מיר קענען ווייטער פאָרן. איך האָב זיי געוואונטשן אַ גוטע רייזע און ס׳זאָלן מקויים ווערן די ברכות פון רבין...

☆

פון דער גאַנצער דילער משפחה, זענען ניצול געוואָרן פון די דייטשע רוצחימס הענט: דער זון ישראל הערש (העברי) און מיט באַזונדערע ניסים, אַן־אייניקל פון חיים לייב — די טאָכטער פון יאקלען, האַלינא גאַרטנבערג —ביידע געפונען זיך אין ניו־יאָרק.

ר׳ חיים לייב, זיין פרוי באַשע, די טעכטער, אַנדאַ, דאלאַ און פרידאַ און די זין מלך און משה — זענען אומגעקומען.

יהושע שוועבער הי״ד

יהושע שוועבער הי״ד האָב איך געקענט אַלס קליין יונגל אין ברעזיוו, ווען איך בין שוין געוועזן אַ דערוואַקסענער בחור.

דער ביטערער גורל האָט אונדז צוזאַמענגעפירט אין געטאָ פּשעמישל, וואו ער האָט זיך געפונען צוזאַמען מיט זיין מוטער און ברודער, לייביש.

זייענדיק אין געטאָ, האָט יהושע אָנגעהאַלטן אַ קאָנטאַקט, דורך אַ קריסטליכן פריינט, מיט זיינע צוויי ברידער און שוועסטער פון דער שווייץ. דאָס האָט געדויערט אַ געוויסע צייט, שפּעטער האָט זיך די לאַגע אין געטאָ אַזוי פאַרערגערט אַז ס׳איז אונמעגליך געוועזן דעם קאָנטאַקט ווייטער אָנצוהאַלטן. די דייטשע רוצחים האָבן פאַרוואָרפן דעם שטריק איבערן האַלדז פון די אומגליקליכע יידן אין געטאָ און די צרות האָבן זי געמערט פון מינוט צו מינוט.

יהושעס מוטער און זיין ברודער זענען אַוועקגעפירט געוואָרן צום טויט, באַלד ביי דער ערשטער אַקציע.

יהושע איז געוועזן גאַנץ אונבאַהאָלפן. ער איז געוועזן אַן־איידלער און באַשיידענער בחור און נישט געוואוסט זיך צו באַנוצן מיט די עלנבויגנס. זיין לאַגע איז געוועזן אַ פאַרצווייפלטע. צו מיר האָט ער אַרויפגעקוקט ווי צו אַן־עלטערן ברודער און איך האָב אים געפּרואווט העלפן, אויף וויפל די דעמלסדיקע שרעקליכע אומשטענדן האָבן עס ערמעגליכט.

ער פלעגט טראָגן עסן פאַר די יידישע אַרעסטירטע און פאַר דעם האָט ער באַקומען אַ פירטל ברויט און אַ שיסל זופּ צו דערהאַלטן ס׳לעבן.

טראָץ די אונמענטשליכע באַדינגונגען אין וועלכע ער האָט זיך געפונען, פלעגט ער שטענדיק זיצן אין זיין שטיבל און לייענען און שטודירן. זיין דורשט נאָך וויסן איז געוועזן אהן אַ גרעניץ.

מיט דער ליקווידאַציע פון פשעמישלער געטאָ איז אויך פאַרשניטן געוואָרן דאָס יונגע און צוזאָגענדע לעבן פון יהושע שוועבער. הי״ד.

זאָלן די דאָזיקע שורות דינען אַלס באַשיידענע מצבה צו זיין אָנדענק.

ר׳ איטשע פענסטער הי״ד

ווען מען איז אַריינגעקומען אין אַ געוועגליכן וואָכן טאָג צו ר׳ איטשע פענסטער אין שטוב, וואו ער איז געשטאַנעןביים גרויסן שניידער־טיש מיט דער זיידענער יאַרמולקע אויפן קאָפּ, סענטימעטער אויפן האַלדז און שער אין די האַנט — האָט מען געזעהן פאַר זיך אַ הארעפּאשנעם ייד וואָס אַרבעט שווער טאָג און נאַכט אויפן שטיקל ברויט.

אין אַזאַ קליין שטעטל, ווי ברעזיוו, וואו די פּוילישע בעלי־מלאכות האָבן זיך באַנוצט מיט אויסגעפּרואוטע אַנטי־סעמיטישע מיטלען, געגן זייערע יידישע קאָנקורענטן, האָט ר׳ איטשע זיך געמוזט שווער אָנשטרענגען, אויסצואַרבעטן פּרנסה פאַר זיין משפּחה פון זעקס נפשות.

ווען אָבער ר׳ איטשע האָט זיך באַוויזן פרייטיג צו נאַכטס אין בית מדרש צו קבלת שבת, האָט זיך אַנטפּלעקט אַ גאַנץ אַנדערער ר׳ איטשע. ס׳איז געשטאַנען פאַר אייך אַ שיינער חסידישער ייד מיט אַ הדרת פּנים, אָנגעטון אין אַ שוואַרצן כאַלאַט, אַרומגעבונדן מיט אַ זיידענעם גאַרטל און אַ ברייטן שטריימל אויפן קאָפּ; די ברוינע באָרד שיין צוגעקעמט און און שטייט זיך ביים ארון קודש און זאָגט מיט כוונה ״לכו נרננה״.

איר וואָלט דאַן געקענט שווערן, אַז באַלד נאָכן דאַווענען, וועט ר׳ איטשע נעמען פּראַווען טיש אַלס רבי און טיילן ״שיריים״ זיינע חסידים.

דאַכט זיך, אַז אַזאַ טיפּ יידישער בעל מלאכה איז היינט צו טאָג נישט צו געפונען.

יהי זכרו ברוך!

ר׳ יעקב (יאַנקאַלע) רייך ז״ל

צווישן אַלע אונדזערע שכנים איז ר׳ יאַנקאַלע רייך געווען דער נאָנטסטער; ער האָט געוואוינט מיט זיין בני בית צוזאַמען מיט אונדז אין זעלבן הויז, טיר ביי טיר. ער איז געווען אַ גרויסער חריף און מען האָט אים פאַררעכנט צווישן די גרויסע תלמידי חכמים אין שטעטל. ער איז געגאַנגען אין די דרכים פון זיין פאָטער אין חסידות, און ביידע זענען געווען איבערגעגעבענע סאַדיגורער חסידים פון די חשובסטע אין שטעטל. אויך דער מקור פון ר׳ יאַנקאַלעס פּרנסה איז געווען דער זעלבער ווי פון זיין פאָטער — די אייזן בראַנזשע.

ביי אונדז אין שטוב האָט שוין דעמלט דאָמינירט דער ציוניסטישער רעיון, און ר׳ יאַנקאַלע דאַגעגן, איז געווען אַ טרייער אָנהענגער פון דער אגודה (אגודת ישראל) און איינער פון אירע טעטיקסטע מיטגלידער. מיר פלעגן אָפט פירן פריינדליכע וויכוחים איבערן ציוניזם, דער צוקונפטיקער יידישער מדינה און אַלע פראַגן וואָס זענען דערמיט פאַרבונדן. טראָץ אונדזערע מיינונגס־פאַרשידנהייטן, פלעגט ר׳ יאַנ־קאַלע זיך באַציען צו אונדז מיט טאָלעראַנץ און טאַקט, און מיר פון אונדזער זייט האָבן פאַר אים געהאַט דעם גרעסטן דרך ארץ.

זיין פרוי, לאהטשע הי״ד, איז געווען אַ מוסטער פון אַנ־אמתער יידישער מאַמע. שטיל און באַשיידן האָט זי אויס־געפירט איר ראָל אַלס עקרת הבית, געזאָרגט פאַר אַלע שטוב הצטרכותן, זיך פאַרנומען מיט דער הויז־ווירטשאַפט און מ׳טגעהאָלפן אין געשעפט — ווי עס איז געווען אָנגענומען אין יענע צייטן. ספּעציעל האָט לאהטשע געזאָרגט, אַז דער חינוך פון אירע קינדער זאָל זיין לויטן פאַרלאַנג און אין גייסט פון איר באַליבטן מאַן, ר׳ יאַנקאַלע.

נאָכן אַריינמאַרש פון די דייטשע הארדעס, קיין ברעזיוו, איז ר׳ יאַנקאַלע מיט זיין זון, איטשאַלע, אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד און דאָרט זענען זיי אומגעקומען.

לאהטשע מיט דער טאָכטער אסתר, געפונען זיך צווישן די קדושים אינם ברידער־קבר, אין ברעזיווער וואַלד.

השם ינקום את דמם השפוך.

אריה רייך

צום אנדענק פון מיין משפחה

איך בין איינער פון די ווייניקע פון אונדזער שטעטל און פון די געציילטע פון מיין פאַמיליע וועלכער איז דורכגעגאַנגען אַלע עטאַפּן פון ליידן אין די לאַגערן, וואָס די נאַצישע רוצחים האָבן אויפגעבויט מיט דער בעקאַנטער דייטשער פּלאַנמעסיקייט, כדי אויסצופירן זייער טייוולאָנישן "ענד־לעזונג"ס פּלאַן — ס'הייסט אויסצולעשן יעדן פונק פון אַ יידיש לעבן. אין די אַלע אָקופּירטע לענדער האָבן נישט געפעלט קיין אייפערדיקע מיטהעלפער וואָס האָבן מיטגעאַרבעט מיט די רוצחים און זיי געהאָלפן אויספירן זייערע פאַרברעכנס. אין דער גאַנצער גרויסער פרייער וועלט האָט זיך נישט געפונט פאַר אונדז קיין שפּאַרע דורך וועלכע מיר זאָלן קענען אַנטרונען און זיך רעטן.

נאָר די געפאַר צו זיין דער נעכסטער קרבן פון דעם בלוט־דאָרשטיקן פעלקער־פאַרשקלאַפער, אויפן וועג צו זיין "טויזנט־יעריקן רייך", האָבן געצוואונגען די אַליערטע מדינות צו מאָביליזירן אַלע זייערעווירטשאַפטליכע און גייסטיקע כוחות, וואָס זענען געשטאַנען צו זייער פאַרפיגונג און מיט קאָלאָסאַלע אנשטרענגונגען, נאָך אַ לאַנגער בלוטיקער מלחמה, איז זיי געלונגען די פאַרשאָלטענע בעסטיע צו צעשמעטערן.

צו אונדזער אומגליק איז דער זיג געקומען פיל צו שפּעט פאַרן יידישן פאָלק. קליין איז די צאָל געבליבענע און גערעטעטע, און צווישן די שארית הפליטה געהער אויך איך, און מיין ברודער שמואל.

ווען כ'דערמאַן זיך אין אונדזערע טייערע און נאָנטע, קען איך מיך נישט באַפרייען פון דער פראַגע: מיט וואָס האָב איך זוכה געווען? איך האָב דורכגעלעבט דעם ביטערן גיהינום און זוכה געווען צו דערלעבן די פאַרווירקליכונג פון די תפילות, וואָס דורות יידן האָט מתפלל געווען און געטרוימט אין משך פון דעם גאַנצן גלות — שיבת ציון.

מיין טאַטע, יאַנקאַלע רייך ז"ל האָט אויסגעדרוקט זיין בענקשאַפט צו ארץ ישראל מיט די פאָלגענדע ווערטער: "הלוואי וואָלט איך זוכה געווען צו פאַשן שאָף אין ארץ ישראל". ליידער איז זיין וואונטש נישט ערפילט געוואָרן און ער האָט אויך נישט זוכה געווען דערצו, דאָס זיין קערפּער זאָל זיין רו געפונען אין דער הייליקער ארץ ישראל ערד.

זיין ליידנס־וועג האָט אים געפירט, נאָך דער דייטשער אָקופּאַציע איבער דעם טייך — "סאָן" און צוזאַמען מיט מיין ברודער איטשאַלע צו דער סאָוויעטישער גרעניץ. ביים אַריבערגיין די גרעניץ איז ער פאַרהאַלטן געוואָרן דורך די סאָוויעטישע מיליץ. צוערשט האָבן זיי אים געהאַלטן אין דער "בריגיטקע" תפיסה אין לעמבערג, שפּעטער איז ער פאַרשיקט געוואָרן אין די רוסישע לאַגערן אין וויטן אַזיע.

אין זיין לאַנגן ליידנס־וועג איז ער געבליבן מיט זיין אונערשיטערליכן גלויבן און אונגעבראָכענעם בטחון, געהיטן כשרות און נישט געגעסן קיין טריפות אין אַלע שווערע, ביטערע הונגער־יאָרן אין לאַגער.

אין אָנבליק פון טויט פון זיין זון יצחק, פון הונגער און אָפּגעשוואַכטקייט, וואָס איז אויסגעגאַנגען ממש אין זיינע הענט, נישט קענענדיק אים העלפן, האָט ער זיך אויך צוזאַמענגעבראָכן און צוריקגעגעבן זיין לויטערע נשמה, דעם בורא, אין וועמינס מעשים ער האָט קיינמאָל נישט געצווייפלט.

אין וויטן בוכאַרע איז ער געברענגט געוואָרן צו קבר ישראל צוזאַמען מיט זיין זון אין דעם זעלבן טאָג.

מיין מוטער לאה און מיין שוועסטער אסתר הי"ד, זענען ערמאָרדעט געוואָרן צוזאַמען מיט אַלע יידן אין שטעטל.

יהי זכרם ברוך!

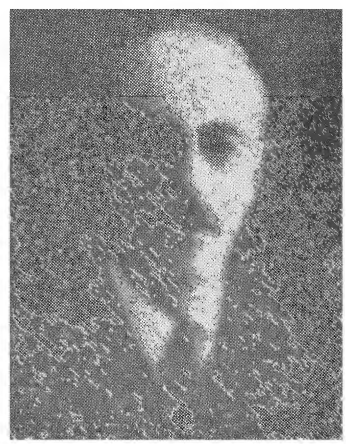
משה שוועבער ז״ל

פון דער פערגאנגענהייט

צום אָנדענק פון מיין ליבן פּראָפעסאָר, לערער און וועג־ווייזער, פּרידל קאָרן הי״ד וועלכער איז אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַציִשע רוצחים ימ״ש.

ווען נאָר דער נאָמען פּראָפ׳ קאָרן ווערט דערמאַנט, שטייט שטייט פאַר מיינע אויגן זיין שלאַנקע הויכע פיגור מיט דעם שטרענגען בליק אין זיינע אויגן. איך דערמאַן זיך דעם לעצטן געמיינזאַמען שפּאַציר אין ברעזיוו סעפּטעמבער 1936, קורץ פאַר מיין אַוועקפאָרן קיין פראַנקרייך, וואו כ׳האָב זיך פאַרשריבן אין איינעם פון די דאָרטיקע אוניווערזיטעטן.

ערשט מיט אַ פּאָר מאנאַטן פריער האָב איך געהאַט גע־ענדיקט מאַטוראַ. כ׳בין נאָך אַלץ געווען אונטערן איינדרוק, אַז צו אַ לערער דאַרף מען זיך באַציִען נישט נאָר מיט דרך

ארץ נאָר אויך מיט אַ ביסל באַהאַלטענעם חשד, דאָס אַלץ וואָס מען רעט צווישן זיך קען האָבן אַ השפּעה אויף מיין שול צייגניש. ווייזט אויס אַז פּראָפ׳ קאָרן האָט דאָס געפילט לויט מיין צוריקגעהאַלטנקייט אין רעדן, און האָט מיר געזאָגט מיט די ווערטער: דו דאַרפסט שוין מער נישט זיין אינדערהיים 9 אַזייגער ביינאַכט (שילער אין גימנאַזיום איז פאַרבאָטן געווען צו זיין אין גאַס נאָך 9). פון היינט אָן, זענען מיר גלייכע, זעלבסטשטענדיקע דערוואַקסענע מענטשן און דו קענסט רעדן פריי איבער אַלץ און אַלעמען.

זיינע ווערטער האָבן פאַר מיר געבראָכן ס׳אייז און אַוועק־גענומען די פּסיכאָלאָגישע מחיצה צווישן אונדז. איך האָב מער נישט געזען פאַר זיך דעם שטרענגן פּראָפעסאָר וואָס פאָלגט נאָך ווי אַזוי איך וועל לעזן די מאַטעמאַטישע אויפ־גאַבע, נאָר אַ פריינט וועמענס אויפריכטיקע עצה קען מיר פיל געבן איידער איך פאָר קיין אויסלאַנד.

וואָס פאַר אַ סאָרט מענטש איז געווען פּראָפ׳ קאָרן פון שטאַנדפּונקט פון אַ שילער און נאָך דערצו אַ יידישן שילער אין אַ קליין־שטעטלדיקן גימנאַזיום וואו כמעט 90% פון די תלמידים, און קרוב צו 100% לערער זענען געווען גויים?

פון אָנפאַנג האָבן מיר אין אים געזען בלויז אַ לערער פון מאַטעמאַטיק — אַ טרוקענע, קאַלטע און שטרענגע וויסנשאַפט און ווער עס קען נישט אויפנעמען די לאָגיק דערפון, העלפן נישט קיין סענטימענטן. אַזוי האָט אויך אויס־געזען ביי אונדז פּראָפ׳ קאָרן.

אין די העכערע קלאַסן ווען ער איז אויך געווען לערער פון יידישער געשיכטע און רעליגיע האָבן מיר ערשט דער־זען זיין ריכטיקע זייט: אַ שטאָלצער ייד מיט אַ וואַרם יידיש האַרץ און געפיל, און אינטערעסירט זיך מיט אַלעם וואָס פּאַסירט אין יידישן לעבן אין שטעטל.

פּראָפ׳ קאָרן פלעגט אויך העלפן יידישע אונפאַרמעגליכע שילער אין צאָלן זייער שכר לימוד און פלעגט אויך פיל מאָל באַצאָלן פאַר זיי די גאַנצע סומע וואָס דאָס האָט באַטראָפן.

ליידער האָט ער געהאַט אויסצושטיין פיל צרות פון זיינע פּוילישע ״פריינט״ און מיטאַרבייטער, הויפּטזעכלעך פון דעם אַנטיסעמיטישן דירעקטאָר, מראזאווסקי. אין די בריוו, וואָס כ׳האָב דערהאַלטן פון אים קיין פראַנקרייך אין די יאָרן 1937—39 פלעגט ער זיך שטאַרק באַקלאָגן אויף די אַנטי־סעמיטישע העצע, וואָס איז אָנגעגאַנגען אין דער גימנאַזיע בכלל און געגן אים פּערזענליך בפרט. — עס איז מער נישט אויסצוהאַלטן — האָט ער מיר אַמאָל געשריבן — עס שוין נמאס דאָס לערנען צווישן שונאים.

מ׳האָט אפילו אויסגעטראַכט אויף אים אַ בילבול, אַז ער האָט באַליידיקט די קאַטוילישע רעליגיע. ווער עס האָט געלעבט אין פּוילן קען זיך פאָרשטעלן די קאָנסעקווענצן פון אַזאַ באַשולדיקונג, פאַר אַ ייד דעמלט. עס האָט גענומען אַ לאַנגע צייט פון אינטערווענצן אין די הויכע קרייזן כדי דעם בילבול אָפּצומעקן. ער האָט אָנגעהויבן טראַכטן פון פאַרלאָזן פּוילן — לויט ווי ער האָט מיר געשריבן.

די אומשטענדן זענען אָבער געלאָפן פיל שנעלער. דער קריג איז אויסגעבראָכן אין סעפּטעמבער 1939 און אַלע פּלענער זענען ווי אין וואַסער אַריין. ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן צרות פאַר אַלע יידן און פּראָפ׳ קאָרן איז אויך אַריינגעכאַפּט געוואָרן אין דער בהלה. ער איז אַנטלאָפן מיט זיין משפּחה קיין פּרעמישלאַן, לעמבערגער ראַיאָן און דאָרט זענען זיי אומגעקומען.

כבוד זיין ליכטיקן אַנדענק.

אברהם לעוויטע / **פראָפ׳ פרידל קאָרן הי״ד**

אין אַ ספר זכרון פון דער ברעזיווער יידישער קהילה טאָר מען נישט אַדורכלאָזן איינע פון די וואונדערבאַרע געשטאַלטן אין שטעטל — פראָפ׳ קאָרן (כדאי צו באַצייכנען דאָס אין געוויסע אייראָפּעאישע לענדער איז אַ גימנאַזיום שילער גערופן געוואָרן סטודענט און אַ לערער אין מיטל־שול — פּראָפעסאָר — פון פראַנצויזיש — לערער — פראָפעסאָר. מוטערס, וועלכע זענען געקומען אין פאָלקס־שול פרעגן זיך אויף די נאָטן פון זייערע קינדער פלעגן זיך ווענדן צום לערער: הער פראָפעסאָר!).

אַלס דער איינציקער יידישער לערער אין דער מלוכהשער גימנאַזיע, איז ער געווען ווי אַ דאָרן אין די אויגן פון די שונאי ישראל אין שטעטל. זיינע ”פאַך קאָלעגן” האָבן אים נישט איינמאָל אונטערגעשטעלט אַ פוס. זיינע פּוילישע שילער, האָבן זיך נישט תמיד באַזונדערס אויסגעצייכנט אין זייערע לימודים אָבער אויפן געביט פון אַנטיסעמיטיזם זענען זייערע דערגרייכונגען געווען באַדייטענדע, און ביי געלעגנהייטן וואָס זענען אונטערגעקומען האָבן זיי אים אָנ־געטון נישט ווייניק צרות. אַ גרופּע פּוילישע עלטערן האָבן איינמאָל איינגעגעבן אַ פּעטיציע צום קוראַטאָריום פון גימ־נאַזיע און פּראָטעסטירט דאָס אַ ייד איז אַ דערציער אין אַ פּוילישער שול און פאַרסאַמט די ריינע נשמות פון זייערע קינדער.

מיר ווילן דאָדערמאַנען פּראָפּ. קאָרן ווי מיר האָבן אים געקענט. אַ טרייער און שטאָלצער ייד, געפירט אַ טראַדיצ־יאָנעל יידיש הויז און איבערגעגעבן די יידישע ענינים מיט לייב און לעבן. אַ לערער פון מאַטעמאַטיק, אויך אין זיין טאָג־טעגליכקייט איז יעדע מינוט געווען ביי אים אויס־גערעכנט און אויסגענוצט. ענערגיש, שטענדיק זיך געאיילט כדי אויסצופירן אַלץ וואָס ער האָט זיך פאַרגענומען.

אַלע פון שטעטל געדענקען אים אין זיין טונקל בלויען אַנצוג, מיט דער אייביקער טעקע אונטערן אָרעם, גייט נישט, נאָר לויפט פאַרנומען, איבער די געסלעך, זומער און ווינטער. געקליידעט כמעט פּעדאַנטיש אַביסל פאַרנאַכלעסיגט אין ”שבתדיקע” אָפּגעטראָגענע מלבושים, אין אַלטע שיך, אַביסל אויסגעדרייט, אָבער שטענדיק אויסגעגלאַנצט. דער צוויקער אויף דער נאָז איז צוגעבונדן מיט אַ קייטל, וואָס הענגט איפן האַלדז. די קליינע וואנסעס נידריק געשוירן, די פּאלעס פון זיין זשאַקעט קיילעכדיק געשניטן ווי ביי אַ פראַק, אויפן קאָפּ אַ שוואַרצער שטייפער הוט — מיט זיין ערשיינען האָט ער דערמאנט עטוואָס טשאַרלי טשאַפּלין, אָבער אונטער דעם אויסזעען איז געווען אַן־איינדרוקספּאלע געשטאַלט פון אַן־ערנסטע רעספּעקטפאלע פערזענליכקייט.

אין משך פון עטליכע יאָר איז ער אויך געווען ראש הקהילה אין ברעזיוו.

אַלס געזעלשאַפטליכער טוער, האָט ער זיך נישט פאַר־נומען מיט ”הויך פּאָליטיק” נאָר תמיד געזארגט פאַרן פּשוטן ייד און געטון אַלץ צו פאַרגרינגערן זיין נויט. אַ שתדלן אין פּאָזיטיוון זין פון וואָרט. אַרומגעלאָפן אונצעליקע מאָל צווישן די פיינטליכע בעאַמטע כדי מבטל צו מאַכן אַ שטראָף פון אַ זלאָטע־צוויי, וואָס אַ פּאָליציי האָט אַרויפגעלייגט אויף אַן־אָרעמען הענדלער.

יאָרן לאַנג האָט ער געפירט די גמילות חסדים קאַסע פון דער קהילה און, ווי אַלץ וואָס ער האָט געטון, זיך איבער־געגעבן דערמיט מיט מסירת נפש, זעענדיק דערין אַן־עבודת הקודש.

ווי נאָר ס׳איז איינגעפלאָסן אַ ביסל געלט, האָט ער נישט געוואַרט ביז די נויטבאדערפיקע זענען צו אים געקומען, נאָר געברענגט זיי די הלוואות אין שטוב אַריין. ער פלעגט אויך אַליין גיין אויפמאָנען די אָפּצאָלונגען. ער איז נישט געקומען פאַרלאַנגען ס׳געלט, נאָר מיט אַראָפּגעלאָזטע אויגן געפרעגט ביי די אויסבאָרגער, אויב זיי זענען בכוח עפּיס איינצאָלן אויפן חוב, וואוסנדיק, אַז אויב דאָס געלט וועט נישט צוריק איינפליסן אין דער קאַסע, וועט נישט זיין קיין מעגליכקייט צו העלפן די זיך ווענדענדע.

ער פלעגט אַדורכגיין ס׳גאַנצע שטעטל פון איין עק צום אַנדערן כדי צו בעטן אַ שפענדונג פון אַ ”בעל יאָרצייט” פאַר דער גמילות חסדים קאַסע. אויב ער האָט נישט געפונען דעם מאַן אין דער היים, איז ער צוריקגעקומען ס׳צווייטע מאָל כדי צו באַקומען אַ זלאָטע פאַר זיין אינסטיטוציע.

די מודעות פון דער גמילת חסדים קאַסע פלעגט ער אַליין גיין אויפהענגען אין די בתי־תפילה וואו יידן קומען זיך צונויף. נאָך עטליכע טעג איז ער דורכגעגאַנגען די בתי תפילה אַראָפּצונעמען די מודעות און האָט צוזאַמענגענומען די שפּאַן־נעגל, כדי זיי צו היטן אויף אַ צווייט מאָל און נישט אויסברענגען געזעלשאַפטליך געלט!

ווען מיר וואָלטן אויפגעשטעלט אַ דענקמאָל פאַר אַן־”עוסק בצרכי ציבור באמונה” — וואָלטן מיר זי געדאַרפט ווידמענען פּראָפ׳ קאָרן, אָבער אונדזער יידיש שטעטל איז מער נישטאָ און דעם מאנומענט קענען מיר נאָר אויפשטעלן אין ”ברעזיוו של מעלה”, וואָס עגזיסטירט בלויז אין אונדזערע הערצער.

רישאַ זעלנפרוינד / די שוועסטערן ביבער

צווישן ביידע וועלט מלחמות האָט אין ברעזיוו געוואוינט אַן־אלמנה מיטן נאָמען ביבער. כ׳האָב די פרוי נישט געקענט און כ׳ווייס אויך נישט פון וואָס זי האָט געלעבט, כ׳ווייס נאָר, אַז די פרוי האָט זיך געניטיקט אין הילף. די דאָזיקע הילף האָט זי געפונען ביי מיין פאָטער ז״ל, וועלכער האָט געהאַלטן פאַר אַ ספּעציעלן חוב צו שטיצן און העלפן אָרימע אלמנות.

די עלטערע טאָכטער, לאה, האָט געענדיקט די פאָלקס־שול און האָט נישט געפונען קיין אַרבעט. מיין פאָטער האָט באַשלאָסן צו באַשעפטיקן דאָס מיידל אַלס סעקרעטאַרן אין זיין אדוואָקאַטן־קאַנצליי. עס זענען אָבער געוועזן דאַביי שוועריקייטן, וואָס זענען באַשטאַנען אין דעם, וואָס זי איז געוועזן יונג און האָט נישט געהאַט קיין שום פארבערייטונג צו דעם באַרוף.

כדי צו לעזן דאָס פּראָבלעם איז געקומען צוהילף מיין מוטער ז״ל. אין אָוונט האָט מיין מוטער געלערנט לאהן שרייבן אויף דער מאַשין, פירן ביוראָ ביכער, צוזאַמענלייגן די אַקטן לויט אַ באַשטימטער אָרדנונג, צוגרייטן די אַקטן פון די פּראָצעסן צום געריכטס פאַרהער, פירן די עווידענץ פון די פּראָצעסן, א. ז. וו.

דאָס מיידל איז געוועזן גליקליך מיט איר אַרבעט. זי האָט געהאַט אַ שנעלע אויפפאַסונג, און האָט מוסטערהאַפט אויסגעפירט אירע פליכטן. זי האָט געאַרבעט ביי מיין פאָטער אין משך פון עטליכע יאָר. איידער זי האָט פאַרלאָזט ברעזיוו און אַריבער קיין פראַנקרייך, וואו זי האָט געהאַט קרובים, האָט זי געבערנגט איר יונגערער שוועסטער שרה און אין פאַרלויף פון אייניקע מאָנאַטן, זי אויסגעלערנט די ביורא אַרבעט און די אויפגאַבן פון אַ סעקרעטאַרן. שרה איז געוועזן אין מיין עלטער און איך גדענק זי פיל בעסער ווי די עלטערע שוועסטער.

שרה האָט געאַרבעט ביי מיין פאָטער ז״ל, ביז צום קריגס־אויסברוך, ווען מיינע עלטערן האָבן פארלאָזט ברעזיוו און אַוועק קיין מזרח פוילן אין דער רוסישער זאנע.

שרה איז געוועזן דורכאויס ערליך, אויסגעפירט איר אַרבעט מיט פלייס און איבערגעגעבנהייט. האָבנדיק לאנג־יעריקע פּראַקטיק, האָט זי זיך אויסגעלערנט פאַרשידענע אַנדערע אַרבעטן, וואָס האָבן איבערגעשטיגן די אויפגאַבע פון אַ סעקרעטאַרן. מיין פאָטער האָט זיך באַמיט דאָס זי זאָל באַקומען פון געריכט פאַרשידענע אַרבעטן, ווי איבערשרייבן געריכטס אַקטן א. א.

צוליב דער אַרבעט פון די צוויי שוועסטערן איז די ביבער משפחה אַרויס פון דעגענערירענדע אָרימקייט און געוואָרן זעלבשטענדיק.

לאה האָט חתונה געהאַט אין פראַנקרייך און איז אומ־געקומען פון די רוצחימס הענט. שרה איז געבליבן אין ברעזיוו. אין קריג איז זי געוועזן סעקרעטאַרן פון יודנראַט און גע־האָלפן מענטשן וויפל זי האָט געקענט. זי איז אומגעקומען ביי דער מאַסן־עגזעקוציע פון די יידן אין ברעזיוו.

אין מיין זכרון זענען די צוויי שוועסטערן געבליבן אַלס מוסטער פון טראַדיציאנעלע קוואַליטעט פון ערליכע, באַשיי־דענע און הילפסבארייטע יידישע מיידלעך. הי״ד.

פון פויליש : פעלא ראוועט

הרב ר׳ יאסאַלע וועבער הי״ד (אין צענטער), זיינע זין און אַ גרופּע יידן — פאָטאָגראַפירט דורך די מערדער (זע די נאָטיץ אויף דער נעכסטער זייט).

הרב ר׳ יוסאַלע וועבער הי״ד

הרב ר׳ יוסאַלע וועבער איז געווען דער לעצטער רב אין שטעטל און מיט אים איז בלוטיק פאַרענדיקט געוואָרן דאָס טראַגישע קאַפּיטל: ״יידן אין ברעזיוו״.

ר׳ יוסאלעס פאָטער, דער ״בית מדרש רב״ ר׳ חיים וועבער ז״ל, איז געווען אַ ייד אַ תמים, אויסגעטון פון אַלע ״עולם הזה״ ענינים און געשוועבט אין די עולמות העליונים, אין די ענדע צוואַנציקער יאָרן האָט ר׳ חיים פאַרלאָזט ברעזיוו, וואו ער האָט נישט געהאַט קיין באַזונדער לייכט לעבן, און איז אַוועק קיין ארץ ישראל, און אין ארץ ישראל איז ער נפטר געוואָרן.

אייניקע יאָר שפּעטער איז אַריבערגעקומען קיין ברעזיוו פון בויבעריק, זיין זון ר׳ יוסאַלע, אַלס ממלא מקום.

ר׳ יוסאַלע איז געווען געשעצט אין שטעטל צוליב זיין יראת שמיים, ערליכקייט און זיינע ידיעות אין תורה. ר׳ יוסאַלע האָט צוזאַמענגענומען בחורים פון שטעטל, וואָס האָבן געוואָלט לערנען און האָט פאַר זיי געגעבן אַ טעגליכן שיעור אין גמרא און פוסקים.

נאָכן מלחמה אויסברוך זענען אַ גרויסער טייל יונגע מענטשן אַנטלאָפן פאַר די דייטשע הארדעס און אַריבער דעם ״סאָן״ אויף דער רוסישער זייט. צווישן זיי האָט זיך געפונען אויך דער רב, הרב שמעון גאבל שליט״א (היינט אין צפת).

ר׳ יוסאלע איז געבליבן דער איינציקער רב אין שטעטל און געטיילט דעם גורל פון דער גאַנצער קהילה אין ברעזיוו.

שווער צו וויסן אויף וויפל די ליידענדע יידן, האָבן אין יענע ביטערע יאָרן, זיך געגויטיקט אין אַ רב און בכלל אויב די רבנים, וואָס זענען די ערשטע אויסגעשטעלט געווען אויף די ערגסטע שיקאנעס און נגישות, אויב די דערנידריקטע רבנים, זענען אומשטאַנד געווען צו געפינען לעזונגען צו די צרות וואָס האָבן זיך געשיט אונאויפהערליך אויף די קעפּ פון זייער עדה. אין דעם חשכות וואָס די יידן האָבן זיך דאן געפונען, ווי אַלע האָבן זיך פאַרשטעקט אין אַ ווינקל און זיך געהיטן נישט אַרויסצעווייזן אויף דער ליכטיקער שיין — האָט יעדער איינער געמוזט לעזן מיט זיינע אייגענע כוחות זיינע אמונה פּראָבלעמען און זוכן אַליין אַ תשובה אויף די ספקות וואָס האָבן אים געפּייניקט.

דער נאמינירטער ״יודענראַט״ וועלכער איז געקומען אויפן אָרט פון קהילה אנשטאַלט, האָט זיך נישט געקענט פאַר־נעמען מיטן באַצאָלן די לוין פונעם רב און אַנדערע כלי־קודש — ער האָט געהאַט אַ ״וויכטיקערע״ אויפגאַבע: צו שטאָפּן די אויסגעפרעסענע רוצחים, און אָנפילן זייערע טאַשן יעדן טאָג פון דאָסניי.

ר׳ יוסאַלעס עלטסטער זון, שלמה, וועלכער איז דעם 2־טן אויגוסט אַראָפּגעשפּרונגען פון לאַסט־אויטאָ צוזאַמען מיט נאָך 3 בחורים פון צווישן די פארשיקטע אין לאַגער פלאַשאוו, איז אפפאטאגראַפירט צוזאַמען מיט זיין פאָטער, ברידער און נאָך אייניקע יידן — אויף דעם געגעבענעם בילד וואָס איז געמאַכט געוואָרן דורך די רוצחים.

לויט ווי פּאָלאַקן פון ברעזיוו גיבן איבער, איז דאָס בילד געמאַכט געוואָרן אין 9־טן אויגוסט 1942, איין טאָג פאַר דער ליקווידאַציע. אויב די דאָזיקע דאַטע איז ריכטיק, איז שלמהן געלונגען, נאָך דעם גורלדיקן אַראָפּשפּרונגען, צוריקצוקומען אין שטעטל און נאָך זיין צוזאַמען מיט זיינע עלטערן און משפחה, אייניקע טעג פארן טויט.

לויט די דערמאַנטע פּוילישע קוועלן, האָבן דעם 9־טן אויגוסט די מערדער אַרויסגענומען ר׳ יוסאַלען מיט זיינע קינדער ווי אויך אייניקע שכנותדיקע יידן זיך ״אַמוזירט״ מיט זיי, זיי פאטאגראַפירט כדי צו פאַראייביקן זייער גרויסער ״גבורה״ קעגן די אומגליקליכע יידן, נאכהער זיי אַרויסגעפירט אין וואַלד, צו דעם אויסגעגראָבענעם ברידער־קבר, און זיי דאָרט דערשאָסן. זיי זענען געווען די ערשטע אין דעם קבר. צומאָרגנס זענען נאָכגעקומען די רעשט קרבנות פון שטעטל.

ר׳ יוסאלעס פרוי, די רביצין, איז געווען קראַנק און האָט נישט געקענט גיין. זי איז דערשאָסן געוואָרן אין בעט.

ד׳ ינקום דמם השפוך.

אידענט־טעטס־קאַרט פון הרב ר׳ יאסאַלע וועבער, געפונען אין זיין הויז נאָך דער ערמאָרדונגס־אַקציע.

צום אנדענק פון נפטרים

ר׳ יהושע ראט ז״ל

זיין אָפּשטאַמונג איז פון אַ פאַרצווייגטע פיל נפשותדיקע משפחה. דער פאָטער ר׳ הערשאלע ראט הי״ד האָט שווער געאַרבעט צוזאַמען מיט אַלע קינדער אויסצוהאַלטן די משפחה בכבוד.

ר׳ הערשאלע ראט איז געווען אַ פרומער אָפּגעהיטענער ייד, אַ תלמיד חכם און געשעצט דורך אַלעמען. זיין שטוב איז געווען אָפן פאַר יעדן נויטווענדיקן און יעדער איז דאָרט אויפגענומען געוואָרן ״בסבר פנים יפות״. ער איז געווען דער פאַרזיצער פון ״אגודת ישראל״ אין שטעטל און פיל געטון אויפן געביט פון ערציאונג פון יידישע קינדער אין גייסט פון דער תורה. ער איז אויך געווען טעטיק פאַר ארץ ישראל און זוכה געווען אַז זיין זון יהושע ז״ל און די טעכטער אסתר ז״ל און מינא תבלח״א, האָבן פאַרווירקליכט זיין ווילן און עולה געווען קייז ארץ ישראל.

יהושע האָט פאַרן עולה זיין געלערנט אַ פאַך — און עס איז יענע צייטן געווען אַ זעלטענע ערשיינונג, אַז אַ בן־תורה זאָל ווערן אַ בעל מלאכה. נאָך זיין עליה קיין ארץ ישראל, מיט זיין פרוי אידעל שערץ, האָבן זיי געעפנט אַ געשעפט פון געשיר און עלעקטרישע מכשירים און יהושע האָט דאַביי עוסק געווען אין זיין פאַך — עלעקטראַטעכניק.

יהושע איז געגאַנגען אין די וועגן פון זיין פאָטער און געפירט אַ שטרענג־רעליגיעזן הויז פריינדליך צו יעדן, אָפּטימיסטיש געשטימט, אין יעדער זאַך האָט ער געזען די פּאָזיטיווע זייט און געפונען אין יעדן מענטש אַ ״צד זכות״. ער האָט זיך שנעל באַקאַנט געמאַכט אין זיין סביבה מיט זיין טאַקטפולע באַנעמונג מיט זיין יושר, גוטהאַרציקייט און גרייטקייט אַרויסצוהעלפן אַ צווייטן.

אין די ״געשעעניש״ 1936—39 און די קאַמפן מיט דער בריטישער מאַנדאַט־רעגירונג, איז ער געווען פול מיט בטחון אין זיג פון ״ישוב״ און בעת אונדזערע באַגעגנישן האָט ער מיר געעצהט צו קויפן אַ מגרש פאַר מיין משפחה, ווען זי וועט זוכה זיין עולה צו זיין.

אין לויף פון 2־טן וועלט־קריג, האָבן אָנגעהויבן קומען איוב־בשורות פון מאַסן מערדערייען און שחיטות וואָס זענען דורכגעפירט געוואָרן דורך די דייטשע צוררים ימ״ש און די ביטערע ידיעות האָבן באַקומען אַ באַשטעטיקונג פון עדות, וואָס האָבן די גרויזאַמקייטן מיטגעמאַכט אויף זייער קערפּער.

איינצלנע און איינזאַמע, אָפּגעראַטעוועטע, וועלכע ס׳איז געלונגען דורכצוגיין דעם גיהנום און בלייבן לעבן, האָבן אָנגעהויבן קומען אין לאַנד ״בעירום ובחוסר כל״. יהושע האָט פאַר זיי געעפנט זיין היים און געהאָלפן ווי ווייט מעגליך.

איך האָב צו יענע צייט געדינט אין די ארץ ישראל אָפּטיילינגען פון ענגלישן מיליטער אין נאָענטן מזרח און זייער זעלטן איז מיר געלונגען אים צו באַזוכן אין דעם קורצן אורלויב וואָס כ׳פלעג באַקומען. די טראַגעדיע פון אונדזער פאָלק האָט געברענט ווי אַ פייער אין זיינע ביינער. ער האָט מיך ערמוטיקט אין מיין אַנטייל אין דער מלחמה געגן דייטשן

עמלק, וואָס איז אויפגעשטאַנען אויף דעם יידישן פאָלק. ער איז געווען איבערצייגט, אַז מיר וועלן נאָך זוכה זיין צו זען דאָס אַנטשטיין פון אַ יידישער מדינה מיט אַ יידישע אַרמע, וואָס וועט קענען אָפּשטויסן די אָנפאַלער און צוררים. אין דער זעלבער צייט האָט ער מיטגעהאָלפן די קאָנספּיראַטיווע ארגאַניזאַציעס וואָס האָבן געקעמפט צו פאַרטרייבן די בריטישע מאַכט און פאַר יידישע זעלבסטשטענדיקייט.

נאָכן ענדע פון קריג אין אייראָפּע האָבן אָנגעהויבן אָנקומען מיט דער ״העפלה״ איינצלנע פליטים פון אונדזער שטעטל, וועלכע ס׳איז געלונגען זיך צו רעטן. קליין איז ליידער געווען זייער צאָל. זיי זענען געווען פיזיש און גייסטיק צעבראָכן און האָבן זיך גענויטיקט אין הילף און ערמוטיגונג. יהושע ז״ל האָט אויך זיך גענומען צו העלפן זיי ״שטעלן אויף די פיס״. זיין אָפענע היים איז ביי זיי געווען ווי אַן־״אינסטיטוציע״ וואָס האָט זיי געהאָלפן אין זייערע ערשטע שריט אין לאַנד.

אַדאַנק יהושעס איניציאַטיוו איז אַנטשטאַנען אַ גמילת חסדים קאַסע פאַר אונדזערע לאַנדס־לייט, אונטער זיין לייטונג און ער האָט זי געפירט ביז צום סוף פון זיין לעבן. די הלוואות זענען געגעבן געוואָרן ״בסבר פנים יפות״ און זענען געווען אַ גרויסע הילף פאַר פיל פון אונדזערע לאַנדס־לייט.

יהושע האָט אָרגאַניזירט די יערליכע ״אזכרות״ צום אַנדענק פון די קדושים פון שטעטל, וועלכע האָבן אויך געדינט, אַלס צוזאַמענטרעף פון די לאַנדסלייט פון ברעזיוו אין דער סביבה, וואו מען האָט דערציילט זכרונות און געזאָגט אַ געמיינזאַמען ״קדיש״ בציבור, צום אַנדענק פון די אומגעקומענע. אין די אַלע טעטיקייטן האָט אים מיטגעהאָלפן זיין פרוי אדעלא ז״ל, וואָס צוגלייך מיט אים איז זי געווען איבערגעגעבן די טעטיקייט פון די שטעטטישע ענינים, בלב ובנפש. אויך זייערע קינדער צו לאַנגע יאָרן, האָבן געפּרואווט פאָרטזעצן די טראַדיציע נאָך יהושעס טויט. צום באַדויערן, מיט דעם אויסשטאַרבן פון די עלטערע און פאַרעלטערן זיך פון די איבריגע איז שווער געווען צונויפצוזאַמלען די שטעטטישע אויף אַנ־״אזכרה״ און צוליב דעם זענען ליידער די ״אזכרות״ בטל געוואָרן.

אין די לעצטע יאָר פון זיין לעבן האָט יהושע ז״ל געליטן פון אַ האַרץ קראַנקהייט און געמוזט פאַרלאַנגזאַמערן דעם טעמפּאָ פון זיינע טעטיקייטן אויף פאַרשידענע געביטן, און ער האָט געווידמעט מער צייט פאַר לימוד התורה, און פאַרטיפן זיך אין ״מחשבות ישראל״.

ווען עס איז אונדז אויסגעקומען צו פאַרברענגען אַ שבת אין תל־אביב, פלעגן מיר באַזוכן ביי פאַמיליע ראט און הנאה האָבן פון די שבתדיקע מאכלים וואָס איידל האָט אונדז מכבד געווען. יהושע איז געזעסן אנגעלענט אויף זיין שטול און די שבתדיקע ״נשמה יתרה״ האָט אַרויסגעשטראַלט פון זיין פנים. ער פלעגט מיר מסביר זיין דעם אינהאַלט פון ספר אין וועלכן ער האָט מעיין געווען אָדער מפרש געווען די פרשת השבוע. אָפט פלעגן מיר דערציילן פאַרשידענע ערינערונגען פון שטעטל, פון אַמאָליקע יאָרן. ער האָט מיך דערמאַנט דאָס אַלס חדר־יונגל פלעג איך קומען שבת נאָך מיטאָג צו זיין פאָטער, ר׳ הערשאלע, זיך ״פאַרהערן״ אין דער ״סדרה״ פון דער וואָך און מען האָט מיך מכבד געווען מיט ״שבת אויבסט״ און זיסוואַרג.

פיל יאָרן האָט זיך יהושע נוהג געווען אַרויסצופאָרן אין חג העצמאות מיט דער משפחה אין פאַרשידענע ערטער איבערן לאַנד, בעאיינדרוקט זיך פון דעם אויסזעען אַרום און הנאה געהאַט פון דער אַנטוויקלונג פון אַלעם וואָס זיי האָבן געזען. זיי פלעגן באַזוכן קרובים און פריינט, און אַז זיי זענען געפאָרן אין דער ריכטונג פון צפון, פלעגן זיי אויך אונדז באַזוכן. אַז איך פלעג אים דערלאַנגען אַ בינטל רויטע רעטעכלעך אָדער אַ פרישע גרינע אוגערקע, ערשט אַרויסגענומען פון גאָרטן, פלעגט ער מיך לויבן און זאָגן כאָטש דו ביסט נישט מדקדק אין מצוות, אָבער די מצווה פון ״יישוב הארץ״ ביסטו מקיים און דאָס שטייט אַנטקעגן אַלע מצוות.

אין אונדזערע שמועסן איז תמיד געקומען צום אויסדרוק זיין אָפּטימיזם און זיין טיפער גלויבן אין דער צוקונפט פון יידישן פאָלק אין זיין לאַנד.

ער האָט הנאה געהאַט פון דעם פארשריט פון זיינע קינדער, פון דער סינטעזע צווישן דעם ״היים״ און ״דרויסן״ אין זייער היטן די ווערטן פון דער יידישער טראַדיציע און מיטגיין גלייכצייטיק מיטן גייסט פון דער צייט.

זיין האַרץ וועלכעס האָט מיטגעמאַכט און בייגעשטאַנען פיל קאַמפן, איז אָפּגעשוואַכט געוואָרן און האָט מער נישט אויסגעהאַלטן. אין ט״ו חשוון תשל״ד איז ער נפטר געוואָרן.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

משה באַנק

יהושע ז״ל

אין שטעטל איז יהושע געווען אַ געטרייער און איבערגעגעבענער מיטגליד אין הסתדרות ״צעירי אגודת ישראל״. האָבנדיק אַ גוטמוטיקן כאַראַקטער און איינגעבוירענע טאלעראַנץ־אייגנשאַפטן וועלכע ער האָט איינגעזאַפּט אין זיין היים, האָט ער אין זיין פאַרטיי־טעטיקייט זיך נישט פאַרנומען מיט דיסקוסיעס און פּאָליטישע וויכוחים, ווי אַנדערע יונגע פאַרטיילייט, נאָר זיך קאָנצענטרירט אין פּאָזיטיווע אַקטיוויטעט פון שיעורי תורה און קולטור טעטיקייט.

זיינע חברים, די בית המדרש בחורים, בעל הבתישע קינדער האָבן נאָך פיל יאָרן תורה לערנען — זיך גענומען העלפן זייערע עלטערן אין מסחר און שפּעטער געעפנט אייגענע געשעפטן. יהושע איז געגאַנגען אויף זיין אייגענעם אָנגעצייכנטן וועג. ער האָט אָנגעהערט, ווי געזאָגט, צו אַ נישט ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אָבער ער האָט רעאַליזירט דעם ציוניזם מיט זיינע מעשים און ער האָט עולה געווען מיט זיין פרוי איידל ז״ל נאָך אין די 30־ער יאָרן. יהושע איז נישט געווען אויף ״הכשרה״ פאַר זיין עליה, ווי אַנדערע חלוצים, ער האָט זיך ״מכשיר״ געווען אויף אַ זעלבסטשטענדיקן אופן, לערנענדיק אַ פאַך — עלעקטראטעכניק, כדי צו קענען זיך מפרנס זיין אין ארץ ישראל ״מיגיע כפיו״.

ווען איך בין אָנגעקומען נאָכן קריג קיין ארץ ישראל אַלס ״אונלעגאַלער״ עולה מיט אַ ״מעפּילים״ שיף, בין איך געווען געצווינגען צו וואַרטן אין קיבוץ ״עיינות״ אָהן מעגליכקייט זיך צו רירן פון אָרט ביז מען האָט מיר ״בעזאָרגט״ אַנ־אידענטיטעטס־צייגניש פון דער מאַנדאַט רעגירונג. ווען כ׳האָב באַקומען דעם דאָקומענט און געוואָרן אַ לעגאַלער בירגער, בין איך געפאָרן קיין תל־אביב, און פאַרשטייט זיך, גלייך זיך געווענדעט צום הויז פון יהושע און איידל, אויף דיזנגאָף. איך בין געגאַנגען מיט וואַקלדיקע שריט און אַלץ וואָס כ׳האָב מיטגעמאַכט און דורכגעלעבט האָט נאָך געדרוקט אויף מיינע אַקסל. איך בין געווען פיל מיט צווייפל. צי איז נאָך דאָ עפּעס געמיינזאַמעס צווישן אונדז, נאָכדעם ווי מיר האָבן זיך צעשייד יאָרן פאַרן חורבן און געווען אָהן שום קאָנטאַקט במשך דער צייט? דער צוזאַמענטרעף איז געווען אַ רירענדער. יהושע און איידל האָבן מיך אויפגענומען מיט וואַרימקייט און האַרציקייט, ווי אַ געראַטעוועטן ברודער.

אַלע אָנגעקומענע שטעטלישע שרידים פון דער שואה, וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין משפחה אין לאַנד האָבן געהאַט אין תל־אביב איין אַדרעס — יהושע ראט. אין זייער בעשיידענער קליינער דירה פון איין צימער מיט אַ באַשותפותדיק קיכל איז געווען פלאַץ פאַר יעדן, וואָס האָט אָנגעקלאַפּט אין זייער טיר.

אַ "בילד" פון מאמענט ווען כ׳בין אַריינגעקומען אין זייער היים, אַ בילד ממש, שטייט מיר נאָך ביז היינט פאַר די אויגן און איך וועל עס נישט פאַרגעסן. ווען כ׳האָב געעפנט די טיר פון זייער שטוב, איז מיין בליק געפאַלן אויף אַ פאַרגרעסערט בילד, וואָס איז געהאַנגען אויף דער וואַנט — אַ פאטא פון אַ שיין קינד — אַ מיידאַלע. אַ שוידער איז מיר אַדורך איבערן קערפער: דאָס בילד געדענק איך... דאָס איז געווען אַ פריערדיקע פאטאגראַפיע פון זייער עלצטער טאָכטער, דינה, וואָס איז נאָך דאַן געווען אַ פיצל קינד. אַזאַ בילד האָבן יהושע און איידל געשיקט קיין ברעזיוו פאַר דער קריג. די גליקליכע זיידעס און באבעס האָבן מיט שטאָלץ געוויזן פאַר יעדן אין שטעטל דאָס בילד פון זייער שיין חנ׳עוודיק אייניקל. דאָס שטעטל איז געווען ווי איין גרויסע משפחה און אַלע זענען געווען שכנים. דאָס בילד איז אַריבערגעגאַנגען פון האַנט צו האַנט און אַלע האָבן עס געזען פון "חתנס צד" און פון "כלהס צד" — אַמאָל ביי דער פאַמיליע ראט און אַמאָל ביי דער פאַמיליע שערץ. איך געדענק דאָס נחת און שמחה פון זיי. אַן־אייניקל פון שטעטל, שוין געבוירן אין ארץ ישראל! די גאַנצע אהבת ארץ ישראל, אַלע האָפענונגען פאַר דער צוקונפט האָבן אַרויסגעשיינט פון די אויגן. און די זיידעס און באבעס! וואָספאַרע זכות — אַן־אייניקל אין ארץ ישראל!

וואָס איז געשען מיט די אַלע מענטשן? וואו זענען די זיידעס און באבעס, די משפחות? וואו זענען אהינגעקומען די אַלע שכנים קרובים און פריינט וואָס האָבן נישט געקענט זאַט ווערן אָנצוקוקן דאָס בילד און געהאפט אין זייערע הערצער אַז אפשר וועלן זיי אויך זוכה זיין צו אַזאַ נחת?

ווען איך האָב דערציילט יהושען און איידלען די סיבה פון מיין גערירטקייט זענען זיי געוואָרן ערשיטערט און טרערן האָבן זיך געשטעלט אין זייערע אויגן. זיי האָבן געזעען אין מיין שילדערונג, ווי כ׳וואָלט זיי נאַרוואָס געברענגט אַ גרוס פון זייערע טייערע און נאָענטע, אַ גרוס פון פאַר דער צייט וואָס האָט פאַרפלייצט דאָס שטעטל און אַלע יידישע קהילות אין אייראָפּא. און זיי דערטרונקען אין אַ ים פון בלוט.

☆

בעת מיר פאַרנעמען זיך מיט אַוועקשטעלן אַ מצבה פון דעם שטעטל און אירע יידן, איז אונדזער פליכט צו דערמאַנען יהושע ז״ל, וואָס האָט געווידמעט פיל צייט און כוח און אונערמידלעך געווירקט צו פאַראייביקן דעם זכר פון אונדזערע קדושים.

ער האָט אָרגאַניזירט די יערליכע "הזכרות" און אויך געזאָרגט אוועקצושטעלן אַ מצבה אין "מרתף השואה" אין ירושלים; ער האָט אויך געגרינדעט און געפירט די גמילת חסדים קאַסע אויפן נאָמען פון די קדושים פון אונדזער שטעטל.

יהושע האָט זיך באַמיט זיינערצייט צו פאַראינטערעסירן לאַנדס־לייט, מיט אַרויסגעבן אַ יזכור־בוך. ער האָ געפּרואווט איבערצוצייגן אייניקע פון די בני העיר אין דער וויכטיקייט פון דער אונטערנעמונג, אָבער ליידער, אהן ערפאָלג, און ער האָט געמוזט אויפגעבן דעם געדאַנק.

איצט מיטן רעאַליזירן די דאָזיקע שטרעבונג זיינע, וואָס ער האָט שוין נישט זוכה געווען צו זען, וועלן מיר געדענקען מיט אַן־ערקענונג זיין איבערגעגעבענער טעטיקייט פאַר אַלץ וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט דעם אַנדענק פון אונדזער שטעטל.

יהי זכרו ברוך!

אברהם לעוויטע

משה באַנק / **משה פרנס ז״ל**

די פריינטשאַפט צווישן אונדזערעביידע משפחות האָט נאָך אָנגעפאַנגען אין די צייטן פון אונדזערע זיידעס. זיי האָבן געדאַוונט אין זעלבן בית מדרש און זייערע קלייטן זענען געווען איינע ביי די אַנדערע. נאָך זייענדיק אַ קליין יונגאַלע פלעגט מיין זיידע ר׳ בעריש ע״ה, מיך שיקן מיט "משלוח מנות" צו ר׳ שימעלע פרנס ז״ל, דער זיידע פון משהן.

ר׳ שימעלע איז געווען אַהינקענדיקער און זיך באַהאלפן מיט אַ שטעקן צום גיין. ער פלעגט זיצן ביים איינגאַנג אין געוועלב און געריכערט אַ לאַנגע לולקע, וועלכע ער פלעגט כמעט נישט אַרויסלאָזן פון מויל. דער שטעקן און די לולקע זענען געווען, אַזוי צו זאָגן, זיין "פירמע עמבלעם".

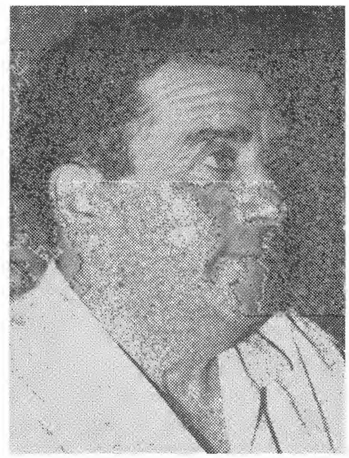
ר׳ שימעלע איז געווען אַ ייד אַ קפדן און האָט געפאָדערט פון זיינע זין און אייניקלעך זיי זאָלן מקיים די מצווה פון "כיבוד אב" אהן שום פשרות.

אין די לעצטע יאָרן האָט ר׳ שימעלע איבערגעפירט דאָס גאַלאַנטעריע געשעפט צו זיין זון ר׳ נפתלי הערש, משהס פאָטער און פאַר זיך האָט ער געלאָזן דאָרט אַ ווינקל מיט שרייב און פאַק־פאַפּיר.

עס איז דעריבער נישט קיין וואונדער, דאָס איך האָב געקענט פון דער נאָנט די זין פון ר׳ נפתלי הערש און איבערהויפט משהן, באַזונדערס ווען שפּעטער האָבן אונדזערע לעבנסוועגן אונדז דערנענטערט.

די משפחה פרנס זענען געווען הייסע באַבאווער חסידים. און ווען די יונגלעך זענען אויפגעוואַקסן זענען זיי געשיקט געוואָרן לערנען אין "ישיבות".

נאָך קליינערהייט איז משה געווען באַקאַנט אַלס ״קונדס״ און ״עזות פנים״ אָבער מען האָט אים פיל מוחל געווען צוליב זיין שאַרפקייט, און דערפאַר ווייל ער האָט תמיד געוואוסט ״צו ענטפערן״. משה איז געפאָרן לערנען ביז וואַרשע אין דער באַרימטער ישיבה — ״מתיבתא״ און דאָרט באַקומען ״הורמנא״ אַלס רב.

אין וואַרשע איז ער געוואָרן באַאיינפלוסט פון ציוניסטישן אידעאַל, אָנגעהויבן גיין אין ציוניסטישע קלובן, געלייענט וועלטליכע ליטעראַטור און זיך אָנגעשלאָסן אין דער ציוניס־טישער באַוועגונג.

בעתן שטעלן זיך צום מיליטער־דינסט האָט זיך משה נישט ״געפּלאָגט״ ווי ס׳איז געווען אָנגענומען ביי די ישיבה בחורים און ער האָט געדינט צוויי יאָר ביים פּוילישן מיליטער.

צוריקומענדיק פון מיליטער דינסט איז ער אַריינגעטרעטן אין די חלוצישע קרייזן, און אין דער ״התאחדות פועלי ציון״ האָט ער געפונען זיין לעבנס־באַגלייטערן — מינא שערץ תבל״א און נאָך דער חתונה האָבן זיי עולה געווען אין 1936, קיין ארץ ישראל.

דאָס יונגע פּאָרל האָט זיך באַזעצט אין פתח־תקוה און געאַרבעט אַלס טאָג־לוינער אין שווערע באַדינגונגען. דאָס זענען געווען די צייטן פון ״מאורעות״, צייטן פון אַרבעטס־לאָזיקייט און אונזיכערקייט. אין פתח־תקוה איז געווען אַ גרויסער און באוואוסטזיניקער ציבור פון אַרבייטער און משה געפינט זיין פּלאַץ צווישן זיי, און ער ברענגט אויך צום אויסדרוק די שטרעבונגען און פאַרלאַנגען פון דעם דאָזיקן ציבור.

אין 1938, גייען משה מיט זיין פרוי, צוזאַמען מיט אַ גרופּע ארבעטער, אַריבער אין שכונת ביילינסאָן, מזרח פון פתח־תקוה, וואו זיי גרינדן לאַנדווירטשאַפטליכע הילפס־ווירטשאַפטן, וועלכע שטעלן צו די משפחות גרינצייג און אַנדערע לאַנדווירטשאַפטליכע פּראָדוקטן און פאַרגרינגערן אַזוי אַרום אין זייער פּרנסה. אין שכונת ביילינסאָן זענען געבוירן געוואָרן זייערע צוויי זין, ברוך און אַריק.

אַ יאָר שפּעטער, הייבט משה אָן דינען אַלס ״נוטר״, לויט די פאָדערונגען פון די נאַציאָנאַלע אינסטיטוציעס, און איז אויך אַקטיוו אין דער ״הגנה״. מיט דעם אויסברוך פון דער זעלבסטשטענדיקייטס־מלחמה, ווערט ער מאָביליזירט אַלס פאַראַנטוואָרטליכער פון די פאַרקער און טראַנספּאָרט מיטלען אין איינעם פון די גרויסע צ.ה.ל. באַזעס אין דער געגנט.

נאָך זיין באַפרייען זיך פון מיליטער דינסט אין 1949 און צוריקער צום ציווילן לעבן, פאַרנעמט ער זיך מיט דער וויכטיקער אויפגאַבע פון אָבסאָרבירן די נייע עולים. ער אַרבעט אַלס בוי־אַרבייטער, און לויט דעם פאַרלאַנג פון סעקרעטעריאַט פון ״מועצת פועלי פתח־תקוה״, ווערט ער אָנגעשטעלט אין דער סעקציע פון בוי־אַרבייטער און דערנאָך ווערט ער אויסגעוועלט אין סעקרעטעריאַט און איבערנעמט די לייטונג פון ווירטשאַפט און אייגנטום־באַזיץ פון דער מועצת הפועלים, און דער דאָזיקער אויפגאַבע האָט ער זיך געווידמעט ביז זיין אַרויסגיין אויף עמעריטור.

אין זיין פיל־יעריקער טעטיקייט האָט ער געוואונען דעם צוטרוי פון די אַרבייטער אין פתח־תקוה, וועלכע האָבן אים אויסגעוועלט, צווישן אַנדערע אַלס זייער פאָרשטעער אין די הסתדרות קאָנפערענצן, אין דער מפא״י צענטראַלע, אין מרכז חקלאי און אַנדערע אינסטיטוציעס. לויט זיין איניציאַטיוו איז געגרינדעט געוואָרן אין פתח־תקוה אַ סטאַדיאָן פאַר פילזייטיקער ספּאָרט טעטיקייט אין די ראַמען פון ספּאָרט פאַראיין — ״הפועל״. אַלס אָנדענקס צייכן איז דאָס הויז פן ״הפועל״ אין פתח תקוה גערופן געוואָרן אויף זיין נאָמען.

משה האָט זיך אויך אָפּגעגעבן מיט מוניציפּאַלע ענינים און איז געווען פאַרזיצענדער פון די בוי־קאָמיסיע פון שטאָט־ראָט אין פתח־תקוה.

משה, וועלכער איז געווען באַרימט מיט זיין טעטיקייט פאַר „עבודה עברית״ האָט פיל געווירקט פאַר פאַרבעסערן דעם לוין פון די אַרבייטער, אין דעם געביט איז ער געווען בבחינת ״קנה את עולמו״.

איך האָב געהאַט דעם זכות קענען צו לערנען זיין פיל־זייטיקער פערזענליכקייט. מיר זענען געווען פריינט מיט אים און זיין פרוי מינא שתחי׳ נאָך פון דערהיים, און ווען איך האָב זיך דערוואוסט, אַז מיין צוקונפטיקע לעבנס־באַגלייטערן, שולמית, איז זיי באַקאַנט, זייענדיק אַ גננת אין דער שכונה, וואו זיי האָבן געוואוינט, האָט זיך אונדזער פריינטשאַפט, מער פאַרטיפט. פיל יאָרן פלעגן מיר פאָרן צוזאַמען אין די ״חמי טבריה״ און צום ים המלח און מיר האָבן געהאַט צייט פיל צו שמועסן איבער פאַרשידענע פּראָב־לעמען און דערמאָנען זכרונות פון דער פאַרגאַנגענהייט.

די פרייטיג־צונאַכטס סעודות ביי דער משפחה פרנס, זענען געפירט געוואָרן אויפן טראַדיציאָנעלן שטייגער. דער טיש איז געווען באַדעקט מיט אַ ווייס טישטוך, די שבת ליכט האָבן געלויכטן, די חלות און ווייַן זענען געווען פאַר־בערייט און משה האָט ״קידוש״ געמאַכט מיטן ״ניגון״ ווי אין אַן־עכט יידישער שטוב״. נאָך דער סעודה האָט מען געזונגען ״זמירות״, וועלכע האָבן ביי מיר ערוועקט זכרונות און מיך געבערענגט מיט צענדליקער יאָרן צוריק, צום קבלת שבת אין דער אַמאָליקער היים.

ווען משה איז געווען אין אַ גוטער שטימונג, פלעגט ער

זינגען פאַרשידענע חסידישע "ניגונים", מאָדזשיצער ניגונים וועלכע זענען מיינסטנס אומעטיק אָדער באַבאָווער ניגונים וועלכע זענען ענליך צו מיליטערישע מאַרשן. כ'דערמאָן זיך אַ "ניגון" וואָס ער האָט געזונגען, וועלכן כ'האָב געהערט נאָך אַלס יונגל. דעם ניגון, וועלכער איז געווען פון די בוקאָווסקער חסידים, האָט משה געזונגען מיט געפיל און האַרץ, און ער האָט ביי מיר אַרויסגערופן טרערן אין די אויגן. ער האָט געהאַט אַ קלאָרן און אנגענעמען טענאָר מיט אַ מעטאַל־קלאַנג און אַלץ וואָס ער האָט געזונגען איז געווען בטעם. פיל מאָל האָט ער געדאַוונט פאַרן עמוד אין שבתים און ימים טובים, צו דער גרויסער הנאה פון די מתפללים.

משה, וועלכער האָט אין זיין געזעלשאַפטליכער טעטיקייט געווירקט מיט זיין גאַנצע ענערגיע פאַר דורכפירן אַלע נאַצ־יאָנאַלע פאָדערונגען, האָט אויך געטון פיל צו ברענגען צום אויסדרוק די מנהגים פון דער יידישער טראַדיציע, וועלכע זענען פאַרהייליקט געוואָרן במשך דורות און אין וועלכע ער האָט געזען גייסטיקע ווערטן, וואָס בינדן און פאַראייניקן אונדז מיטן יידישן פאָלק אין אַלע צייטן.

משה באַנק / **שמואל פידערער ז"ל**

שמואל ז"ל איז געווען פון זיין מוטערס זייט, אַן אייניקל פון ר' אפרים שטיגליץ, איינער פון די עשירים און אָנגע־זעענסטע בעלי בתים אין שטעטל (ר' אפרים האָט זיך שפּעטער אריבערגעצויגן קיין ריישע, אַ גרויסע יידישע קהילה, און אויך דאָרט פאַרנומען אַ חשובן אָרט).

דער אָבשטאַם פון זיין פאָטער ר' יאַנקאַלע פידערער ז"ל איז געווען פון מזרח גאַליציען. ר' יאַנקאַלע איז געווען אַ

קלוגער ייד און געזעען די ווירקליכקייט, די יידישע און אַלגעמיינע, מיט אָפענע אויגן, און ער האָט געזוכט יעדע מעגליכקייט, דאָס שמואל זאָל וואָס שנעלער פאַרלאָזן פוילן.

איך האָב געקענט שמואלן פון קינדערווייז אָן. ער האָט געלערנט מיט מיין ברודער מאיר יבלח"א, פון דער ערשטער קלאַס אין עלעמענטאַר־שול ביז צום ענדיקן די גימנאַזיע — צוועלף אונאונטערבראָכענע יאָר. אין די אַלע יאָרן פלעגט ער קומען צו אונדז אין הויז, און מיר פלעגן פיל שמועסן, און אַזוי ארום האָב איך אים גוט קענען געלערנט. ער איז געווען אַ טאַלענטפולער און אויסגעצייכנטער שילער. אַ שיינער חנעוודיקער בחור מיט אַ בלאָנדער טשופרינע מיט אַ גוישן אויסזעען. אין די געמישטע קלאַסן פון שילערנס און שילער אין גימנאַזיע, פלעגן זיינע פוילישע שול־חברטעס נישט דורכגיין נעבן אים גלייכגילטיק.

צוגלייך מיט אַלע זיינע יידישע חברים אין קלאַס, איז ער געווען ציוניסטיש באַוואוסטזיניק און ער איז צוזאַ־מען מיט זיי אַריינגעטרעטן אין דער יוגנט אָרגאַניזאַציע "גורדוניה".

אין איינעם פון די זומער טעג פון 1936, האָט ער מיך איבעראַשט, קומענדיק מיך באַזוכן אין דעם קיבוץ וואו כ'בין צו יענער צייט געווען אַ חבר. צווישן אַנדערע, האָט ער מיר דערציילט, אַז זיין פאָטער האָט פאַר אים באַקומען אַן "עפידעיוויט" קיין אַמעריקאַ, אָבער ער האָט באַשלאָסן עולה צו זיין קיין ארץ ישראל און זיך פאַרשריבן אַלס סטודענט אין "טעכניון".

דאָס זענען געווען די יאָרן פון די א.ג. "געשעענישן" (מאורעות) אין ארץ ישראל, שמואל איז אַריינגעטרעטן אין דער "הגנה" און זיך באַטייליקט אין פאַרשידענע טעטיקייטן, צווישן אַנדערע, ביים אַרויפגיין אויפן באָדן פון חניתה און ביי דער פאַרטיידיקונג פון דעם אָרט, ווי אויך אין פאַרשי־דענע טעטיקייטן אין דער שכנותדיקער מדינה — לבנון. שמואל האָט זיך אויך באַטייליקט אין "כיבוש העבודה" — אַרבייטנדיק אין שווערע באַדינגונגען אין חיפהער פּאָרט.

אין יאַנואַר 1942 האָט ער געהייראַט מיט צפורה גרינמאַן און געשאַפן זיין היים אין חיפה. נאָכדעם האָט ער אָנגע־פאַנגען שטודירן יוריספּרודענץ אין "ביה"ס למשפטים" אין ירושלים און געענדיקט אין 1947 אַלס אַדוואָקאַט.

אַלס חבר אין דער "הגנה" האָט ער זיך אַקטיוו באַטייליקט אין די קאַמפן פון בעפרייען חיפה, וועלכע האָבן זיך געענ־דיקט מיט אַ נצחון, אַ טאָג פאַר ערב פסח 1948. מיטן אָנפאַנג פון דער "מלחמת העצמאות" איז ער צוגעטיילט געוואָרן צו דער יורידישער אבטיילונג פון צ.ה.ל. און דאָרט געדינט ביזן ענדיקן זיין מיליטער דינסט. נאָך דער מלחמה איז ער באַשטימט געוואָרן אַלס פאַרוואַלטער (אפוטרופוס) איבער די הייזער און פאַרמעגנס פון די אַראַבער וועלכע זענען אַנטלאָפן פון חיפה, לויט דעם אויפטראַג פון זייערע פירער. דער פּאָסטן איז געווען פאַרבונדן מיט פיל פאַראַנטוואָרט־ליכקייט, טאַקט און הויכע מאָראַלישע שטופע.

נאָכן ענדיקן די אַרבעט פון "אפוטרופוס", האָט ער זיך פאַרנומען מיט פריוואַטער פּראַקטיק אַלס אַדוואָקאַט, שאַפנ־

דיק זיך שעצונג און פּאַרטרוי ביי זיינע קליענטן, פּאַך קאָלעגן און ריכטער. ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט פיל חן און הומאָר און זיינע ווערטער וועלכע זענען געזאָגט געוואָרן מיט געמיטליכקייט, האָבן תמיד איבערגעלאָזט אַ רושם, בבחינת ״דברי חכמים בנחת נשמעים״.

ווער עס איז צו יענער צייט געווען דער בירגערמייסטער פון חיפה, ה׳ יוסף אלמוגי, האָט אים פאַרגעשלאָגן דעם אַמט פון יוסטיץ־ראַט פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג אין חיפה. די אויפגאַבע האָט ער אויסגעפירט ביז דעם טרויעריקן טאָג פון 27.10.76, ווען ער איז אַוועקגעפאַלן און מער נישט אויפ־געשטאַנען.

אייניקע מאָנאַטן פאַר זיין טויט, האָט ער מיר דערציילט, אַז ער בעטייליגט זיך צוזאַמען מיט אַדוואָקאַטן און ריכטער אין אַ קרייז פון לערנען ״תלמוד״, ווי זיי באַטראַכטן און פאַרטיפן זיך אין פאַרשידענע ״סוגיות״ פון תלמוד פון אַס־פּעקט פון מאָדערנע געריכטס פּערהאַנדלונגען. דאַביי האָט ער באַמערקט: אַ שאָד דאָס אַלס יוגנטליכער האָב איך נישט געפאָלגט מיין פּאָטער, וועלכער האָט מיך געלערנט ״יידיש־קייט״ און מיר געראָטן צו לערנען ״תלמוד״, דען דאָס קען מיר אין לעבן אַמאָל זיין נוצלעך.

אין די בעססטע יאָרן איז שמואל ז״ל געווען ווען ער האָט אונדז פאַרלאָזן, און די אבידה איז גרויס נישט נאָר פאַר זיין משפחה, נאָר אויך פאַר זיינע חברים און פריינט.

זיין אנדענק וועט תמיד זיין אין אונדזערע הערצער.

אברהם לעוויטע / **צבי ראטנבערג ז״ל**

צבי ראטנבערג האָב איך געקענט נאָך פון דער פריסטער יוגנט. זיין פּאָטער, ר׳ יצחק ראטנבערג ז״ל און מיין פּאָטער הי״ד, האָבן ביידע געדאַוונט יעדן טאָג אין ביאַנער קלויז און געזעסן אויף איין באַנק, איינער נעבן אַנדערן. מיר ביידע, צבי און איך, זענען אַרומגעלאָפן בעתן דאַווענען אין דרויסן

נעבן דער קלויז, פאַרטון אין אונדזערע שפּילערייען, ווען איך, דער יונגערער, בין נאָך געווען פטור פון מצוות, און צבי — שטיפנדיק — האָט נאָכגעפאָלגט די תפילה פון חזן, און אַריינגעלאָפן פון צייט צו צייט צום פּאָטער, צו זאָגן מיט אים ״קדושה״ און ״ברכו״, דערנאָך איז ער צוריק צו זיינע חברים, זיך ווייטער שפּילן.

נאָך אַ קורצער צייט איז זיין פּאָטער נפטר געוואָרן. צבי איז געקומען אין קלויז צוויי מאָל אין טאָג דאַווענען און איינער פון די מתפללים האָט אויפגעפּאַסט ער זאָל אויפשטיין אין דער ריכטיקער צייט צו זאָגן ״קדיש״.

כ׳האָב געקוקט אויף אים אַ דערציטערטער: אַ יתום! דאַביי האָב איך געוואָרפן אַ בליק אין דער ריכטונג פון מיין טאַטן: צי איז ער נאָך מיט מיר?...

צבי איז געוואָרן אויף איינמאָל ערנסט און דערוואַקסן, גענומען אויף זיך הויז־פליכטן און אָנגעהויבן העלפן דער מוטער אין דער פרנסה. זיין באַציאונג צו דער מוטער און דער כבוד, וואָס ער האָט איר צוגעטיילט, האָבן זי ערמוטיקט און פאַרלייכטערט איר, אין איר שווערן מצב, אַלס אלמנה, און זי פלעגט מיט שטאָלץ דערציילן דאַוועגן אירע שכנות.

צבי איז געבליבן אַ שומר מצוות, געווען אַ חבר אין ״השומר הדתי״ און געדאַוונט אין זייער ״שטיבל״. ער איז, ווי געזאָגט געווען עלטער פון מיר און ער האָט געהאַט זיין קרייז חברים. אין לויף פון דער צייט איז די פאַרבינדונג צווישן אונדז שוואַכער געוואָרן. יעדער איז זיך געגאַנגען זיין וועג און געווען פאַרנומען מיט זיינע ענינים. מיר זענען געבליבן פריינט, אָבער מיר האָבן זיך זעלטן געטראָפן.

די קריג איז אויסגעבראָכן, דאָס לעבן אין שטעטל האָט זיך צוזאַמענגעבראָכן, איין צרה איז געקומען נאָך דער אַנ־דערער, ביז ס׳איז געקומען דער טאָג ווען מען האָט אַרויס־גענומען די בחורים און יונגע לייט און זיי פאַרשיקט אין לאַגער קיין פלאַשאוו. די געשעענישן ווערן געשילדערט אין אַנדערע קאַפּיטלען.

זייענדיק אין לאַגער פלאַשאוו האָבן מיר געהאַט פאַר־בינדונג מיט דעם קליינעם געטאָ אין קראָקע וועלכעס איז געווען אינגאַנצן אייניקע ק״מ ווייט פון אונדז, און ס׳האָבן עגזיסטירט וועגן ווי אַזוי אַהין אַריינצוקומען. אין געטאָ האָבן נאָך געוואוינט עטליכע טויזנט איינוואוינער און זיי האָבן געהאַט עטליכע פערהעלטניסמעסיקע רואיקע מאָנאַטן ביז צו דער ענדגילטיקער ליקווידאַציע, אין מערץ 1943.

צבי, ווי פיל אַנדערע, האָט נישט געגלויבט, אַז די רוצ־חים האָבן בדעה לעבן צו לאָזן די, וועלכע אַרבעטן פאַר זיי אין לאַגער. זיי ווילן נאָר אויסנוצן די יידן, אויסקוועטשן פון זיי דעם לעצטן טראָפּן כוח און דערנאָך וועט זייער גורל זיין דער זעלבער ווי פון די אַנדערע. דעריבער, האָבן זיי גע־טענהט, דאַרף מען היטן די כוחות און זיך האַלטן ווי לאַנג

ס׳איז מעגליך, אפשר וועט דאָך פּאַסירן אַ נס און מען וועט קענען זיך אַרויסרייסן פון זייערע נעגל.

היות ווי יעדער טאָג שקלאַפן־אַרבעט, שוואַכט אָפּ און פאַרקלענערט די אַזוי אויך שוואַכע אויסזיכטן אין קאַמף פאַר אונדזער לעבן בלייבן, האָט צבי מיט נאָך אייניקע חברים באַשלאָסן אַריבערצוגיין אין געטאָ, אַנהויב ווינטער. זיי האָבן זיך אַנגעגעבן אַ חשבון, אַז דאָס בלייבן אין געטאָ איז בלויז אויף אַ קורצער צייט און אויך זייער רייע וועט באַלד קומען, אָבער זיי האָבן אויסגעוועלט ״חיי״ שעה, כדי צייט־ווייליק צו פאַרגרעסערן די נויט אין וועלכער זיי האָבן זיך געפונען אין לאַגער.

זייענדיק אין געטאָ האָט צבי אַנגעהאַלטן דעם קאָנטאַקט מיט די געבליבענע אין לאַגער און אָרגאַניזירט פאַר זיי הילף. דאָ האָט זיך אַנטפּלעקט צבי׳ס איבערגעבנהייט פאַר די בני־עיר, זיין הילפסבערייטקייט און זיין גוטהאַרציקייט. ער האָט באַזאָרגט פאַר אונדז אַביסל וואַרעמע קליידער און אויך אַריבערגעשיקט פון צייט צו צייט עטליכע ברויט. באַזונדערס האָט ער אויפגעפּאַסט צו שיקן ס׳ברויט, פאַר עטליכע בחורים, וואָס ער האָט גערעכנט, דאָס צוליב זייער פיזישן צושטאַנד, נויטיקן זיי זיך דערין אַמדרינגענסטן. מיט זיינע דאָזיקע מעשים האָט ער ממש געראַטעוועט נפשות און דאָס וועלן מיר קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

צוליב די שווערע באַדינגונגען אין לאַגער איז געוואַקסן די צאָל אַריבערגייענדע אין געטאָ (און איך בין אויך געווען צווישן זיי) און איז דערגאַנגען ביז איבער צוואַנציק בחורים.

דאָס געטאָ איז ליקווידירט געוואָרן אין מערץ און מיר זענען אַוועקגעפירט געוואָרן קיין אוישוויץ־בירקענוי. היות ווי בירקענוי איז געווען הויפּטזעכליך אַן־איבערגאַנגס־לאַגער, האָבן מיר באַשלאָסן אויסצונוצן יעדע געלעגנהייט כדי צו דערווייטערן זיך פון דעם גרויזאַמען אָרט. מיר זענען געבליבן אין ״קאַראַנטין״ עטליכע טעג, אַרומדרייענדיק זיך אָהן עפּיס צו טון און געוואַרט ביז מען וועט באַשליסן וואוהין אונדז צו שיקן.

צבי האָט אָרגאַניזירט אונדזער גרופּע און מיר האָבן באַשלאָסן זיך צו האַלטן צוזאַמען וויפל מיר וועלן נאָר קענען. מיר האָבן אויפגעפּאַסט איינער אויפן אַנדערן און זיך געוואָרנט געגנזייטיק פאַר די סכנות, וואָס האָבן געלויערט אויף אונדז, אויף יעדן טריט און שריט.

צום ״טראַנספּאָרט״ אין די קוילן־גרובן אין יאַווישאָוויץ, זענען מיר אַרויס אַלע שטעטישע צוזאַמען. דאָרט, טראָץ דעם, וואָס מיר האָבן געאַרבעט אין דריי פאַרשידענע שיכטן, האָבן מיר אַנגעהאַלטן קאָנטאַקט איינער מיטן אַנדערן וויפל ס׳איז נאָר מעגליך געווען.

ווען איך האָב צובראָכן אַ פוס אין דעם קוילן־גרובן, בין איך געלעגן אין דער קליניק״ אין יאַווישאָוויץ און דאָרט געוואַרט אויף אַ טראַנספּאָרט קיין אוישוויץ. איך געדענק ווי צבי איז געשטאַנען קעגן דעם פענצטער פון דער ״קליניק״ און געפּרואווט שמייכלען צו מיר און מיך ערמוטיקן מיט האַנט־באַוועגונגען ——— מיר האָבן ביידע געוואוסט אַז דאָס איז מיין סוף.

מער האָבן מיר נישט געהערט איינער פון אַנדערן ביז די קריג האָט זיך געענדיקט.

☆

דאָס נס האָט פּאַסירט — צבי און איך זענען זיך געפּאַלן איפן האַלדז איינער דעם אַנדערן אין יאָר 1945 אין תל־אביב.

☆

אין דעם לעצטן יאָר בעתן פאַרנעמען זיך מיטן צוגרייטן דעם יזכור בוך, האָט מיך סטימולירט דער געדאַנק איבער די אַזוי ווייניק געבליבענע, וועלכע וואַרטן מיט אונגעדולד אויפן ערשיינען פון בוך. פאַר מיינע אויגן איז תמיד געשטאַנען די געשטאַלט פון צבי צווישן די וואַרטענדע. דאָס בוך וועלן מיר אים שוין נישט קענען דערלאַנגען — זאָלן דעריבער די דאָזיקע שורות, זיין אַ נשמה־ליכט פאַר זיין אַנדענק.

יהי זכרו ברוך!

משה שוועבער ז״ל

נאָכן שליסן דאָס בוך איז אַנגעקומען פון ניו־יורק די טרויעריקע ידיעה וועגן דעם פּלוצלינגן טויט פון משה בן שמואל שוועבער, איינער פון די איניציאַטאָרן און טעטיקע אין קאָמיטעט פאַר אַרויסגעבן דעם ספר זכרון פון דער ברעזיווער קהילה, וועלכער האָט שוין ליידער נישט זוכה געווען דאָס בוך זען.

משה ז״ל איז געבוירן אין יאָר 1917 אין אַ בכבודיקע משפּחה. ער האָט געלערנט אַלס קינד אין חדר, אין פאָלקס־שול און געענדיקט די שטעטישע גימנאַזיע.

ווי רוב יונגלעך אין שטעטל איז ער געווען דורכגענומען מיטן ציוניסטישן געדאַנק און איז געווען אַ מיטגליד אין דער יוגנט־באַוועגונג — ״גורדוניה״.

געווען באַשיידן, ערנסט, פלייסיק, מיט אַ נייגונג צו לערנען אַלץ ביזן גרונט. נאָכדעם ווי ער האָט געענדיקט זיינע לימודים אין דער גימנאַזיע און נישט האָבנדיק קיין מעגליכקייט עולה צו זיין קיין ארץ ישראל, איז ער אַוועק קיין פראַנקרייך וואו זיין עלטערער ברודער האָט געוואוינט, כדי פאָרטצוזעצן זיין שטודיום. צוליב פאַרשידענע סיבות איז אים די זאַך נישט ערמעגליכט געוואָרן.

נאָך דער אָקופּאַציע פון פראַנקרייך האָבן די דייטשע רוצחים גלייך געמאַכט אַבלאַוועס אויף אַלע פרעמדע יידן — אימיגראַנטן, וועלכע האָבן זיך אויפגעהאַלטן אין פראַנקרייך און משה האָט מיט נסים זיך אַרויסגעכאַפּט פון די נעגל פון דער געסטאַפּאָ, וועלכע איז שוין געווען אויף זיינע שפּורן.

ס'איז אים געלונגען צו אַנטלויפן קיין שווייץ, וואו עס האָט געוואוינט איינע פון זיינע שוועסטערן.

נאָך דער באַפרייאונג פון פראַנקרייך איז משה צוריקגעקומען

אַהין, דאָרט געהייראַט מיט ווערראַ גאַרדאַן, איר צו לאַנגע יאָר, אַ געבוירענע אין ווין. פון פראַנקרייך זענען זיי אַריבער קיין ניו־יאָרק, דאָרט האָבן זיי אויפגעבויט זייער היים און ערצויגן זייערע קינדער.

אין די פאַראייניקטע שטאַטן האָט משה פארטגעזעצט זיין ציוניסטישע טעטיקייט און זיך אַקטיוו באַטייליקט אין אַלע אַקציעס פאַר ישראל.

ער האָט זיך איידל באַנומען מיט יעדן, באַזונדערס זיך אויסגעצייכנט מיט זיין יושר און ערליכקייט, מיט זיין גוטס־קייט און טיפער אמתער פריינטשאַפט.

משה האָט באַזוכט אייניקע מאָל אין ישראל און זיך דאָ צוזאַמענגעטראָפן מיט זיינע חברים און פריינט. יעדע באַ־געגעניש מיט אים איז געווען אַן־אונפאַרגעסליכע איבער־לעבונג פון אויפברענגען געמיינזאַמע זכרונות און נאָסטאַלגיע איבער די יוגנט־יאָרן אין שטעטל פאַרן חורבן.

אין די לעצטע יאָרן האָט ער געליטן אויפן האַרץ. דעם 28.6.84 ביים לעצטן האַרץ אָנפאַל, איז ער נפטר געוואָרן.

זיין פלוצלינגער און פריצייטיקער טויט האָט איבער־געלאָזט זיין פאַמיליע און אונדז, זיינע חברים און פריינט — אין טיפן טרויער און שמערץ.

יהי זכרו ברוך!

אחרי השלמת הספר בדפוס הגיעה הידיעה

על פטירתו של זקן יוצאי עירנו

ובמשך שנים רבות מפעילי ועד יוצאי בז'וזוב

השריד האחרון מדור אבותינו

ר' אברהמלה רייך ז"ל

התכוונו להקדיש לו ברכה בספרנו זה ליום הולדתו ה־100 ולא זכינו לכך.

ר' אברהמלה נפטר בחודש חשוון תשמ"ה, שבועות מספר לפני הגיעו לגיל ה־100.

יהי זכרו ברוך

לזכר משפחתי היקרה

שנרצחה בידי הרוצחים הנאצים הטמאים ימ״ש

הורי: **דוד וגיטל פרנס**

אחי ואחיותי:
הערץ, איטה, שיינדל, הינדה ביילה
שרה, מירל

יהי זכרם ברוך

המנציח:
יעקב פרנס, חיפה

גל עד לנשמות יקירי

שניספו בימי השואה והחורבן

הורי:
שמואל־זיינוויל ורבקה בעזים (גרין)
אחי:
יעקב בעזים, אשתו **שיינדל** לבית פריינד
וילדיהם:
חנה, הניה, שרה
אחי:
דוד, אברהם

יהי זכרם ברוך

המנציח:
משה גרין (בעזים)
קרית טבעון

צום הייליקן אַנדענק

פון אונדזער ליבער פאַמיליע וואָס איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך די דייטשע רשעים ימח שמם

אונדזערע עלטערן:
שמואל און **צפורה שוועבער**

ברידער:
אברהם, לייביש, יהושע

ת. נ. צ. ב. ה.

פאַראייביקן:
סאָניא פרוינד־שוועבער
בלומה דאמב־שוועבער
משה שוועבער ז״ל

צום אייביקן אנדענק

פון מיינע טייערע, וואָס זענען אומגעברענגט געוואָרן דורך די דייטשע מערדער ימ״ש

פאָטער: **אהרן לערנער**

מוטער: **ברכה**

ברודער: **חיים**

ד׳ ינקום דמם

פאַראייביקט:
לייזער לערנער, ניו־יארק

In loving memory
of my beloved husband

SAUL (שלמה) KESSLER ז״ל
the son of **Simon Aron ז״ל**
Born in Brzozow 1907
died in U.S.A. 1981

He was a good honest person

יהי זכרו ברוך

MINA KESSLER L.A.

אַנ־אייביקע מצבה דעם אנדענק

פון מיינע טייערע וועלכע זענען דערמארדעט געוואָרן
דורך די רוצחים

מיינע עלטערן:
נפתלי און **לאה פייט**
מיינע ברידער:
לייביש און **עקיבא**
מיין שוועסטער:
חנה

ד׳ ינקום דמם

פאַראייביקט:
העלאַ זאראשינסקי (פייט)

צום אייביקן אנדענק

פון אונדזערע ליבע עלטערן און ברודער וואָס זענען
אומגעקומען פון די דייטשע רוצחים

אברהם יעקב און **שפרינצע שניצלער**
ברודער: **בערל**

ת. נ. צ. ב. ה.

פאַראייביקן:
מינא ריינהאלד (שניצלר)
רבקה קעלנער (שניצלר)

לזכר משפחתנו היקרה

שנרצחה ע״י הצוררים הטמאים ימ״ש

הורינו:
חיים־שמואל וחיה אסתר, אברהם
אחינו ואחיותינו:
צבי, רחל, יצחק, שרה־לאה, דוד
אחותנו:
זלאטה־ברכה ובעלה
אחותנו:
רייזל־פערל, בעלה **אהרן־חיים שטורם** וילדיהם

ינקום ד׳ את דמם השפוך

מנציחים:
רפאל־יעקב
מנשה־יחזקאל, אברהם

לזכר בני משפחתנו היקרים

שניספו בשואה

גיזה גאבל ובנה **שלמה**

סוניה ושמואל סאכסנהויז ובנם **שמואל**

ת. נ. צ. ב. ה.

המנציחים:

יעקב וילנר

חנה גפנר

מצבת זכרון למשפחתנו היקרה

שנרצחה בידי הצוררים הגרמניים ימ״ש

הורינו:

דוד־יונה וברכה מארקל

אחינו ואחיותינו:

מתתיהו, עמליה, מינדל, ביילה, שרה, מילא

יהי זכרם ברוך לעד

מנציחים:

יואל וזאב מאַרקל

ינקום ד׳ את דם משפחתי היקרה

אשת נעורי **חיה** וילדי **אליעזר ושלמה**

יואל מאַרקל

גל עד לזכרם של יקירי

שנרצחו ע״י הרוצחים הגרמניים

אמי:

שיינדל־שרה צביק, אשת ר׳ **ישראל איסר** ז״ל

אחי:

מאיר־יעקב צביק, אשתו **שפריצה** ובנם **איסר**

ת. נ. צ. ב. ה.

מנציחה:

רבקה פשטיצקי

מצבת זכרון להורינו היקרים

שלמה־זלמן וגולדה שטיינרייך ז״ל

ת. נ. צ. ב. ה.

מנציחים:

מנחם־יהושע

יוסף יצחק שטיינרייך

לזכר עולם

לאמי:
חיה גרין

אחי:
יהודה גרין, אשתו **טויבה** ובנם

זכרונם לברכה

אשר נרצחו ע"י הצוררים ימ"ש

מנציח:
אברהם רבי (גרין)

לזכרון נצח למשפחתי היקרה
שנספתה בשואה

אבי:
קלמן וולף רייך ואשתו **ינטה**

אחיותי:
אדלה ורחל

אחי:
לייביש ואשתו

אחיותי:
טויבה, לאה, רבקה, צפורה, גליקל —
ומשפחותיהן

יהי זכרם ברוך

מנציח:
יוסף רייך

לזכר עולם

לאבי: **מנדל טרינטשר** ואמי: **רבקה**
אחותי: **ברכה**

שנרצחו בידי הרוצחים הגרמניים

יהי זכרם ברוך לנצח

מנציח:
יוסף טרינטשר

מצבת זכרון במרתף השואה בירושלים

אלה אזכרה...

רשימת קדושי העיירה שנרצחו ע"י חיות הטרף הגרמניים ימ"ש

הרשימה נערכה, חלקית לפי הרשימות שנעשו ע״י בני המשפחה,
והיתר הושלם ע״י כמה משרידי עירנו, לפי הזכרון

משפ׳ **אברהם** חיים שמואל, אשתו חנה־אסתר,
בניהם: צבי, יצחק, דוד, רחל, שרה־לאה,
זלטה־ברכה ובעלה יעקב יהושע.

אדלר חיה, בניה: נחמן, משה, לייביש.

משפ׳ **אדלר** שלמה־זיסל, אשתו וילדיהם.

משפ׳ **אדלר** ישעיהו, אשתו הענטשע (קופליק) וילדיהם.

אדלר רבקה.

משפ׳ **אדלר** אביגדור, אשתו חיה וילדם.

משפ׳ **אשכנזי**, האם חנה אשת אלעזר ז״ל, בנה יעקב.

משפ׳ **אשכנזי** אהרן, אשתו (לבית וילנר).

משפ׳ **אייזן** שלמה, אשתו, בניו: ראובן, יצחק, ישראל
ובנותיו.

אסטערייכער אברהם ומשפחתו.

משפ׳ **אסטרייכר** רוזה.

משפ׳ **איינציגר** פנחס, אשתו לאה, בנם יצחק.

בובקר אסתר, אשת יוסף ז״ל, בתה שרה.

משפ׳ **בובקר** חיים, אשתו טובה, ילדיו: משה, לאה,
בלומה, חיה, ומשפחותיהם.

משפ׳ **בזים** שמואל זיינוול, אשתו רבקה

בניהם: דוד, אברהם.

משפ׳ **בזים** יעקב, אשתו שפרינצה (פריינד),
בנותיהם: חנה, העניה, שרה.

משפ׳ **ברכה** מאיר, אשתו אטיל
בניהם: אליעזר, נפתלי, ביילה ומשפחתה.

בראף נחמה, אשת ר׳ שמעלקה ז״ל.

משפ׳ **בראַף** דוד, אשתו צפורה, בתם גליקל.

משפ׳ **ביילעס** שמואל־זיינוול, אשתו, בניו: סנדר,
יששכר, יוסף.

ביבער זיסל, בניה: יעקב, שרה.

משפ׳ **בלייברג** בן־ציון, אשתו אטיל (גליקמן) וילדיהם.

משפ׳ **בייגוולשפינר** מרדכי, בניו: בערל, הערשל.

משפ׳ **בייגוולשפינר** אסתר (מווידרנע).

משפ׳ **בירנבוים**, בני ר׳ יוסף (אהרנס) ז״ל: מנחם,
לאה, אטל, גיטל, רבקה, שיינדל.

משפ׳ **בעלער** זאב (וואלוויש), בתו לאה, בעלה לייביש
אטינגר, בנם משה.

משפ׳ **בעלער** זאַלקע, אשתו אסתר.

בראנדר פנחס (חתנה של חיה גיטל ראט).

משפ׳ **גרין** חיה ובנה.

משפ׳ **גרין** יהודה, אשתו טובה ובנם.

משפ׳ **גליקסמן** ישראל, אשתו, בנו פנחס.

משפ׳ **גליקסמן** אפרים, אשתו יטי והילדים.

משפ׳ **גליקמן** בני ר׳ יוסף ופריידאלע ז״ל: יואל
ומשפחתו, הבנות: רבקה, מרים, רחל ומשפחותיהם.

משפ׳ **גליקמן** חנוך, אשתו צפורה (רייך) וילדם.

משפ׳ **גרינבוים** חנה זלדה, אשת לייבאלה גרינבוים ז״ל,
בתם סימה.

משפ׳ **גרטנר** מנחם, אשתו שרה־טאובה הילדים יוסף,
שמואל, אסתר.

גאַבל איסר ומשפחתו, כלתו

גאַבל — הרבנית והילדים.

משפ׳ **גולדפישר** פייגה, אשת מנחם ז״ל.
הילדים: אסתר, אליעזר, יצחק.

משפ׳ **געלאנדער** מחלה, בתו של ר׳ בריש

משפ׳ **גרומט** מינה

משפ׳ **גוטליב** שרה (״סופרטע״).

משפ׳ **דיק** רוזה.

משפ׳ **דיק חיים**, אשתו מחלה, בנו אהרן.

משפ׳ **דיק** ראובן ואשתו.

משפ׳ **דיק** שמעון ואשתו.

משפ׳ **דיק** יוטה.

משפ׳ **דיק** מנחם (מענדאלע), אשתו וילדים.

דיק נתן ומשפחתו.

דיק ראובן ומשפחתו.

משפ׳ **דיאמאַנט** לייב, אשתו לבית וורנר וילדיהם.

משפ׳ **דופלט** אשר, אשתו פייגה ובנו.

משפ׳ **דילר** חיים לייב, אשתו באשה, ילדיהם: דולה,
אנדה, אלימלך, משה, פרידה.

דרוקר הערש ומשפחתו.

משפ׳ **דוננה** (?) מרדכי (אשתו לבית ביילעס)
וילדיהם.

משפ׳ **הניג** יום־טוב ליפא, אשתו שרה־גיטל ז״ל
ובן אחיו מקרקוב דזיונק הניג.

משפ׳ **הניג** דינה, אשת דוד ז״ל, בתה אסתר, אשת
אברהם קופפר ז״ל.

משפ׳ **הניג** דוד, אשתו פראַדל (אדלר) וילדיהם.

משפ׳ **הבר** משה, בנו מנדל, בתו וחתנו יחזקאל.

משפ׳ **הבר** נטע (מבוזדוף).

משפ׳ **הרצליך** אלימלך, אשתו גיטל,
הבנים: לייביש ודוד ומשפחותיהם.
הבנות: שרה־פייגה וגולדה־מינדל ומשפחותיהם.

הרשקוביץ ומשפחתו (חתנו של צדוק טאַג).

משפ׳ **הרציג** ד״ר שמואל.

הרצברג משה יהודה ומשפחתו.

משפ׳ **הורוביץ** לייביש ואשתו.

הארוויץ דוד (בנו של השופט ד״ר ליאון הארוויץ ואשתו אמליה ז״ל).

הילינגר פיניה ומשפחתו

הירש (?) ומשפחתו.

משפ׳ **וועבער** הרב ר׳ יוסף, אשתו, בנו שלמה ויתר הילדים.

וועבער מרים הענע.

וועבער פרץ ומשפחתו.

וועבער אביגדור ומשפחתו.

משפ׳ **וויטמן** מרדכי, אשתו דבורה (רוט).

משפ׳ **וויעטשנר** משה, אשתו שרה,
הילדים: פערל, צילה, צבי, חיה.

וונדלינגר פייגה, אשת ר׳ חיים ז״ל.
הילדים: אסתר, צבי, יהושע, נפתלי.

משפ׳ **ווייס** דב (בעראַלע) אשתו אסתר,
הילדים: לאה, נחמה, צבי־אריה.

משפ׳ **ווייס** אלי־הערש, אשתו ליבה,
הבנים: יוסף, מרים, אסתר, סוניה, חנה.

משפ׳ **ווייס** פייבל, אשתו שרה, הילדים: רבקה, אורן.

משפ׳ **וולפיש** דוד יונה, אשתו פייגה,
הבנות: לאה, חנה ומאַניה.

ווילופולסקי זלמן גרשון ומשפחתו (פשישדניצה).

משפ׳ **ווילופולסקי** מרדכי, אשתו פינקל, והילדים.

וויעלופולסקי אסתר.

וויעלופולסקי זלדה.

משפ׳ **וולפמן** דוד, אשתו דבורה, הבנים: ציפורה, יהושע, יוסף, לאה, יעקב והמשפחות.

משפ׳ **ווייס** גיטל (מישלס), אשת ר׳ יוסף ז״ל ובתם.

משפ׳ **וולקר** יעקב יואל ואשתו,
בניו: חיים־יצחק, אברהם ויתר בני המשפחה.

משפ׳ **וויינברגר** שמחה ואשתו,
בניו: פייגה, פייביש.

משפ׳ **וילנר** נטע ואשתו, בנו יעקב ויתר בני המשפחה.

משפ׳ **וילנר** אלימלך, אשתו צביה ז״ל ובנו לייביש.

ווינר טויבאלה (אשת איטשה בער ז״ל).

וילנר העשיע.

משפ׳ **וילנר** יצחק, אשתו גיטל (בראַף) וילדיהם.

משפ׳ **וילנר** גרשון, אשתו מאניה (זילברמן).

משפ׳ **וילנר** משה, אשתו זוזה וילדיהם (יאטשמיר).

ורנר פנחס ומשפחתו.

ורנר משה ישראל ומשפחתו (בליזנה).

וילנר שמעון.

משפ׳ **וולצמן** (?), אשתו דרעזל (מענער).

משפ׳ **זליג דב** (בערל), אשתו פייגה (שטעפל),
הבנים: שמאי, מרים־מינדל, ישראל־חיים.

משפ׳ **זידוורץ** יודל, אשתו שפרינצה (בעזים) וילדיהם.

משפ׳ **זיילר** חיים, אשתו ובתו חיה.

משפ׳ **זיילר** לייביש (בוניק), אשתו שרה (אינציגר) וילדם.

משפ׳ **זאַפאן** רפאל, אשתו רייזל הרצברג.

משפ׳ **זאלץ** יעקב־יצחק, אשתו שרה,
בניהם: ישראל, אברהם, יוסף.

זינדל פנחס ומשפחתו.

זילברמן וולף ומשפחתו.

משפ׳ **חנהלס** לייביש, אשתו רויזה,
הבנות: לאה, חיה, רחל.

משפ׳ **טוכמן** אברהם נטע ואשתו, הבנות: לאה, חיה.

משפ׳ **טוכמן** משה, אשתו מרים (גליקמן).

משפ׳ **טרטנר** מענדל, אשתו ליבה,
בניהם: יעקב, יוסף, גיטל.

משפ׳ **טויב** יוסף בונם, אשתו חוה, הבת בלומה.

משפ׳ **טננע** דוד (מבליזנה), אשתו חנה־דבורה,
בניהם: אורי, נחום־מענדל, הענטשע, רבקה, פייגה, שמואל.

טלר יהושע ומשפחתו.

טלר אליעזר ומשפחתו.

משפ׳ **טרכמן** בן־ציון, אשתו רעכטשע ז״ל.
בניהם: שמואל (מוניה), רחל, פייגה.

טיסר פייגה.

משפ׳ **טוישטיין** דוד, אשתו (זילברמן) וילדיהם.

משפ׳ **טרינטשר** מנדל, אשתו רבקה, בתו ברכה.

טרינטשר שפרינצה, אשת אליעזר ז״ל,
בניה: שלמה, מתתיהו, פינקל, גיטל.

טרינטשר יעקב שלום ומשפחתו.

משפ׳ **טייכר** אליעזר, אשתו גליקל (בראף) וילדיהם.

משפ׳ **טאַג** צדוק, אשתו והבנים: יוסף, מיכל ויתר בני המשפחה.

טאַג איציק ומשפחתו.

טייך פינקל.

משפ׳ **ירמוש** וולף, אשתו הענטשע, הילדים: חנוך, יעקב־מענדל, שמעון־דוד, מרים, אלטע־שולמית.

ירמוש יהושע ומשפחתו.

משפ׳ **יוסט** יהושע ואשתו ריקל.

משפ׳ **יוסט** יוסף, אשתו טעמע (פרום) וילדיהם.

יוסט מלכה ומשפחתה.

כץ העניע, אשת חיים יעקב ז״ל.

כהן שיינדל, אשת ר׳ שראל ז״ל, הבן שלמה.

לויפר שלום, בתו הינדה.

משפ׳ **לויפר** בן־ציון, אשתו פסיל
בניהם: צבי, אליעזר, וולף.

משפ׳ **לויפר** מנדל, אשתו שפרינצה (וילנר),
בניהם: יוסף, פייגה.

לין מרדכי ואשתו.

משפ׳ **לאנגזאַם** לייביש, אשתו פעסיל (טייך) וילדיהם.

לאמפין דוד ואשתו.

משפ׳ **לאמפין** חיים בעריש, אשתו וילדיהם.

לוי נפתלי ואשתו חולע (לחמן).

לחמן נפתלי, אשתו רבקה,
הבנים: פייבל, פייגה, רייזל, סימה.

משפ׳ **לחמן** מיכאל (מיכאלה), אשתו סערקה,
הבנות: צילה, גנקה.

משפ׳ **לויטה** חיים הערץ, אשתו ברכה (ווילנר),
הילדים: שרה, עטל, יצחק־צבי.

לאנר אייזיק ואשתו.

לאנר פייגה ובנה לייביש.

לאנר טויבה, אשתו של יוסף יוסף אשר ז״ל.

לאנר שמואל רפאל ומשפחתו.

לאנר צפורה.

לאנץ קופל ואשתו (שטיינרייך).

משפ׳ **לרנר** אהרן, אשתו ברכה ובנם חיים.

לרנר חיה ובתה פרידה.

משפ׳ **ליבר** צבי (הרשל), אשתו דאכה,
הבנים: זושא וצפורה.

ליבר משה ומשפחתו.

משפ׳ **ליבר** שמשון, אשתו שרה,
בניהם: משה, יצחק, שלום.

לישנר שלמה לייב (מגורקי) ומשפחתו.

משפ׳ **מארקל** דוד־יונה, אשתו ברכה,
הבנים: מתתיהו, עמליה, מינדל, בילה־שרה, מילא.

מאַרקל חיה, הילדים: אליעזר, שלמה.

משפ׳ **מנר** אלימלך, אשתו מינדל, בנם מרדכי.

משפ׳ **מנר** אברהם מאיר, הבן שלמה והבנות.

מנר בר׳ציע.

מאַן יוסף ומשפחתו.

מוריטץ אהרן (כהן) ואשתו.

משפ׳ **מלר** מנדל ואשתו זיסל.

מעיד יוסף ומשפחתו (חתנו של העשיה וילנר).

סגל דוד ומשפחתו.

פייגנבוים חנה אשת יעקב ז״ל,
הבנים: מרים, יוסף, חיה־שרה.

משפ׳ **פייגנבוים** ישראל, אשתו פעסיל וחמשת ילדיהם.

משפ׳ **פייגנבוים** משה דוד, אשתו רבקה (פייט) והתינוק.

משפ׳ **פייט** נפתלי, אשתו לאה,
הבנים: לייביש, עקיבא, חנה.

פייט ישראל־בער ומשפחתו (סטארה־וויעש).

פיינגולד (בנק) מאַשה, אשת ישראל יצחק ז״ל,
הבנים: שרה־סימה, יוסף, הבת אטקה, בעלה חיים **אלצטר** ובנם יצחק (איזיו).

משפ׳ **פינקס** מנחם ואשתו חנה (הורוביץ),
הבנים: מרדכי, רבקה, שרה, רחל־לאה, טריינע, טויבה.

משפ׳ **פינקס** צבי ואשתו אסתר (קרייטשטיין),
ילדיהם: יוסף ואברהם.

פאַס גיטל אשת יצחק ז״ל.

פאַס יואל, אשתו מרים (פריינד) והילד.

פאס יוסף (יוסקה).

משפ׳ **פריינד** ישראל, אשתו רחל,
הבנות: מאניה, מאכטשה.

פריינד חוה, הבנים: יעקב, יואל.

משפ' **פריינד** נחום, אשתו שיינדל (רוט),
ילדיהם: בלומה, מינדל, יעקב, שרה, פייגה.

משפ' **פריינד** משה, שיינדל, שרה, חיה גיטל — בני ר' אלעזר ז"ל.

משפ' **פארשטענדיק** וולף ואשתו חיה,
הילדים: משה, גדליהו, גיטל, חיים־יוסף, יעקב, בריינדל, בלה, צביה, איטה.

משפ' **פייטשעביטש** אלכסנדר, אשתו מינה (פענער), וילדיהם.

משפ' **פט** ד"ר הרמן, אשתו מינה (שטיגליץ), וילדיהם.

משפ' **פידרר** יעקב, אשתו שרה (שטיגליץ) והבן מוניה.

משפ' **פענסטער** יצחק (איטשה), אשתו רייזל (פייט)
הבנים: בן־ציון, יוסף, חיה.

משפ' **פילר** גדליהו, אשתו רוניה, הבן ישראל.

משפ' **פילר** מנדל, אשתו ובניו.

פרום ריבה ובנה שמואל.

משפ' **פרום** נפתלי־מענדל, אשתו ובנו מלך.

פרום יהושע־בער.

משפ' **פעלד** בערל ואשתו (וויעלופולסקי).

פלאַקס דוד ומשפחתו.

משפ' **פליישמן** יעקב, אשתו הינדה (כהן) ובתם.

פרנס שמעון.

משפ' **פרנס** נפתלי־צבי, אשתו ברכה,
הבנים: ישראל, איטה, יוסף, שמואל.

פרנס מרדכי־אורי ואשתו.

משפ' **פרנס** דוד, אשתו גיטל, בניו: הערץ, איטה, שיינדל, הינדה, ביילה, שרה, מינדל.

פענער יוסף ונכדו דב.

פענער בן־ציון ומשפחתו.

פרופר חיים ומשפחתו.

פרופר שמואל ומשפחתו.

פורעץ לייביש, ברכה, רבקה — בני אברהם ז"ל.

פרום טשארנה (אשת שמשון ז"ל).

משפ' **צונז** משה דוד ואשתו.

משפ' **צימט** שמחה, אשתו ובתו ביילה.

צביק קופל.

משפ' **צביק** קלמן, אשתו בלומה (פענער) וילדיהם.

צביק שינדל־שרה, אשת ישראל איסר ז"ל.

משפ' **צביק** מאיר־יעקב, אשתו שפרינצה (פריינד) ובנם איסר.

צוקרמן מינדל (שערץ), אשתו של קלמן ז"ל.
בניהם: לייביש, יפה.

משפ' **צוקרבראט** משה, אשתו אסתר (בראַף) וילדיהם

משפ' **קופליק** יהושע, אשתו שיינדל,
בניהם: טריינה, פראדל, משה.

משפ' **קופליק** נפתלי, אשתו חנה (שערץ) וילדיהם.

קאטץ אטל וחיה — בנות משה מרדכי ז"ל.

קאַלך יצחק ואשתו גיטל.

קלרמן חנה, אשת שמחה ז"ל, בנם ברוך.

קלרמן דוד ומשפחתו.

קלרמן יוסף ומשפחתו..

משפ' **קנבלבארט** משה, אשתו פרומט (באראנקר) וילדיהם.

קורנפלד אברהם, הבנים: יאַכעט, נעכה, יעקב, שמואל, חנוך, ברכה.

קרייטשטיין ישראל ואשתו חוה.

קרייטשטיין אברהם, אשתו (גרוסמן) והילדים.

משפ' **קרנצלר** לייביש ואשתו,

הבנים: משה, יוסף, דרעזל.

משפ' **קורן** פרידל, אשתו ובנו.

משפ' **קופליק** ברל ובתו שרה.

קופליק אברהם ומשפחתו.

קופליק סימה ובנה יצחק־יעקב.

קינצלר רחל, אשת אליעזר ז"ל,
הבנים: אברהם, נחמיה, שרה, חיה — ומשפחותיהם.

משפ' **רוט** צבי, אשתו פסיה (הורוביץ),
ילדיו: חיה פייגה טוכמן ובתה שרה־שפרה, דבורה ויטמן ובעלה מרדכי, חנה.

משפ' **רוט** יוסף פנחס ואשתו בריינדיל ז"ל.
ילדיו: הנדל, טויבה, אהרן, שלום.

רוט דוד ואשתו אטל ("בורסילאווער").

רוט יהושע ומשפחתו (בנה של חיה גיטל).

רוט חיה גיטל, בניה: יוסף, פרומט.

משפ' **רוט** יעקב הערש, אשתו,
בניו: מנדל, דוד, חיים, הענע, יענטה.

רובינפלד באשה (אשתו של לייביש)
בנותיה: מרים ורייזל.

רוטנברג חוה, הבנים: פרץ־דוד, יהושע, הינדה, פסיה, אסתר.

משפ׳ **רוטנברג** ישראל, אשתו חנה והילדים.

רוטמן הרמן ומשפחתו.

רינדר נפתלי ומשפחתו.

רוזנר דוד ומשפחתו.

רוזנר שלום ומשפחתו.

משפ׳ **רייך** קלמן וולף, אשתו יענטשע,
הבנות: אדעלא ורחל. הבנים: לייבוש, טויבה, רבקה, גליקל — ומשפחותיהם.

משפ׳ **רייך** יעקב, אשתו לאה, הבת אסתר (שערץ) והבן יצחק.

משפ׳ **רעטיג** הערש לייב ואשתו,
בניו: שמואל, ינטה, חולע, צירל.

משפ׳ **ריטר** יעקב, אשתו (וועבער) והילדים.

משפ׳ **רוזן** יעקב, אשתו גיטל (שיינבך),
הילדים: צבי, אסתר.

רובינפלד פייגה ובנה זיסל.

רוזנמן יהושע, הילדים: פייגה, משה, יונה.

ריפ דוד ומשפחתו.

שערץ מנחם.

משפ׳ **שערץ** אַנשל (בן מנחם), אשתו שרה.

משפ׳ **שערץ** שמערל, אשתו העניע והילדים.

משפ׳ **שערץ** אליעזר, אשתו זיסל (וילנר),
הבנים: משה־יהודה, שיינדל, בת־שבע.

שערץ צבי (בן מנחם).

שערץ שלמה ואשתו.

שערץ חיים אליעזר ואשתו אטל.

שערץ מרים אשת יעקב ז״ל.

משפ׳ **שערץ** אַנשל (בן יעקב), אשתו,
הילדים: חיים, משה.

משפ׳ **שערץ** לייביש, אשתו גיטל והילדים.

משפ׳ **שערץ** יצחק, אשתו מלכה,
הבנים: שמעון, רחל, אהרן, ראובן, יוסף.

שערץ בריינדל, אשת מיכאל ז״ל והילדים.

שערץ חיים־שמואל ומשפחתו.

שערץ מעניע, אשתו לאה והילדים.

שערץ חיה.

שערץ אהרן ומשפחתו.

משפ׳ **שערץ** חנא, אשתו, ילדיו: זוסמן, מניה.

משפ׳ **שערץ** אלימלך, אשתו,
בניו: מיכאל, אליעזר, הערש.

משפ׳ **שכטר** דוד, בניו: יהושע, מיכל, שמואל, יוסף
פייגה, יעקב, בתו טשארנע, בעלה פישל והילדים.

משפ׳ **שרר** פנחס, אשתו ביילה והילדים.

משפ׳ **שטורם** אהרן ואשתו רייזל־פערל (לבית אברהם) והילדים.

שינבך פסיל, אשת דוד ז״ל
הבנים: מענדל, גיטל, מרים.

שינבך מרים אשת זלמן ז״ל.

משפ׳ **שניצלר** אברהם־יעקב, אשתו שפרינצה ובנו דב.

משפ׳ **שפינדלר** גרשון, אשתו סימה (לחמן)
הבנים: יוסף, פייבל, הערש־מלך, מענדל, מאלה

שוועבער צפורה, אשת שמואל ז״ל,
הבנים: אברהם, לייביש, יהושע.

שאבסס שלמה ומשפחתו.

שכטר ד״ר מקסימיליאַן ואשתו פסיה.

שטיבר אברהם, אחותו (?).

בית הספר העברי בשנות ה־20

בית הספר העברי בבז'זוב

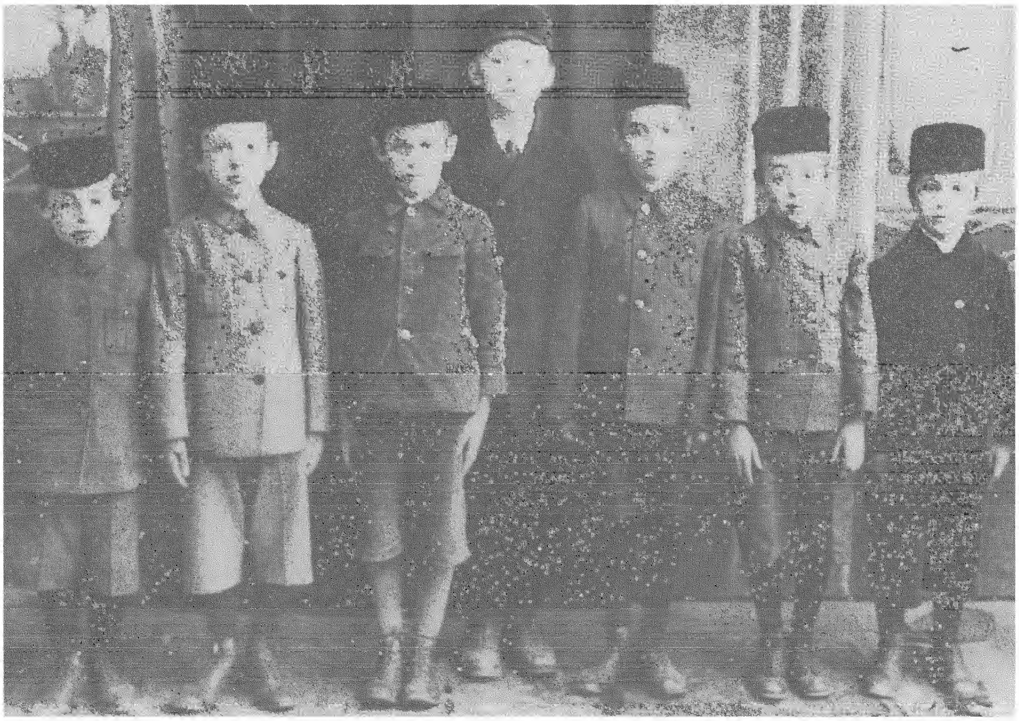

בית הספר העברי בשנת 1921

בית הספר החרדי לבנות "בית יעקב"

קבוצת ילדים מתנועת "פרחי אגודת ישראל"

קבוצת בנות בעיירה בסוף שנות ה־20

תנועת "השומר הדתי" בשנות ה־30

קבוצת בחורים מ"צעירי אגודת ישראל" בבז'זוב

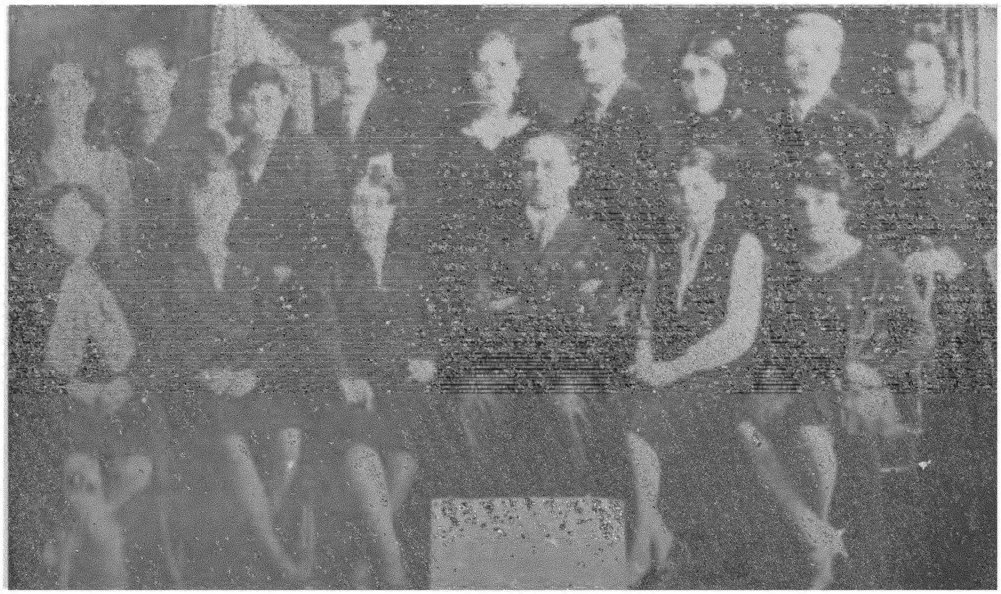
הסתדרות "המזרחי" 1927

תנועת "עקיבא" (צ"כ) בשנות ה־30

קבוצת בחורים מהתנועה הריוויזיוניסטית בבז'זוב

תנועת הנוער הצה"ר בבז'חוב

קן "גורדוניה" 1934

מועדון הספורט הציוני Z.K.S. בשנות ה־30

"גורדוניה", "בוסליה" בז'וזוב 1934

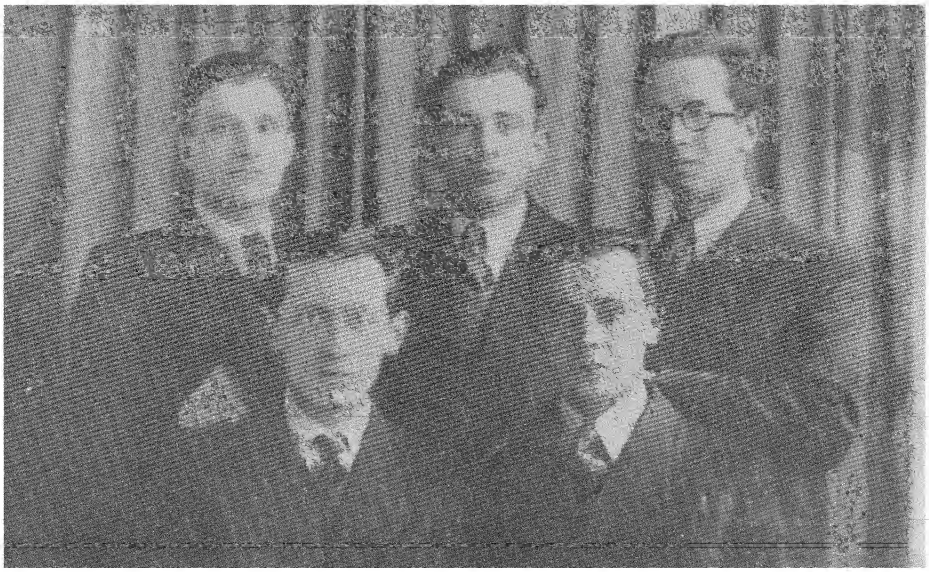
קבוצה בוגרת "גורדוניה" — בז'וזוב 1934

קבוצת אנשי העיר נוסעים ללובלין
לפתיחת "ישיבת חכמי לובלין"

ר' הרמן רוטמן ומשפחתו

קבוצת בחורים מהעיירה — פליטים בקחובה בזמן המלחמה 1941

משפחת ר' חיים הרץ לויטה

ר' שימעלע פרנס, בניו ר' נפתלי הערש, ר' דוד, ר' יעקב לייב מסאַנוק ומשפחותיהם

ר' הירשלה רוט ומשפחתו

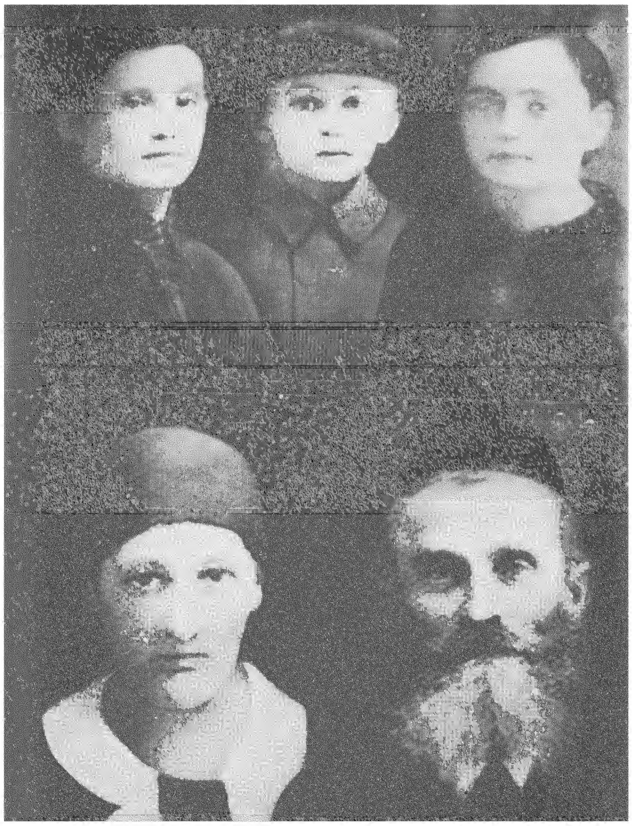
ר' אליעזר שערץ ומשפחתו

משפחת ר' יעקב פייגנבוים

ר׳ אורן ווייס ואשתו

ר׳ בערעלה ווייס, אשתו וילדיו

משפחת ר׳ אלי הרש ווייס

ר' קלמן וולף רייך, אשתו ובנו אברהמלה

משפחת ר' ישראל קרייטי טיין

ר' יצחק פאַס, חותנו והמשפחה

הענעך גליקמן, אשתו צפורה (רייך) ואחיותיהם

משפחת ר' אברהם יעקב שניצלר

ר' חיים יעקב כץ ואשתו, ר' יואל מארקל ואשתו ומשפחת קינצלר

ר' שמואל זיינוול בעזים, חתנו יודל זידוורץ, משפחותיהם ונכדיהם

ר׳ איצ׳ה פענסטער ומשפחתו

משפחת ר׳ יום־טוב העניג

נחמהטשה בראף ומשפחתה

משפחת ר׳ י. רובינפלד (יאנטשע שיעלעס)

חיה וטויבה גרין, יודל גרין (רבי)

משפחת ר׳ יעקב רייך

משפחת ר׳ ברל זליג, חותנו ר׳ מנשה שטפל ובנו בנימין

משפחת ביבער

ר' נפתלי פייט ומשפחתו

תמונה מהחתונה של טריינה קופליק ולייביש אדלר – אורחים, מחותנים ובני משפחה

פ־ידאַלע גליקמן ובתה רחל

פעסל לאופר עם הבת אידה

שפרינצה לויפר (ווילנר)

אטקה פיינגולד (אלצטר) ואחיה יוסק

We were left for a few days in quarantine and wandered around aimlessly, waiting for the decision regarding our destination. Zvi organized our group and it was decided that we would all stay together, as far as it was in our power. We kept an eye on each other, giving warning of the dangers that threatened us at every step.

All our townsmen left together in the "transport" to the Auschwitz coal mines, where, in spite of the fact that we worked in three shifts, we maintained contact to the best of our ability.

When I broke a leg in the mine, I was laid up in a clinic at Yawishovitz and waited for transport to Auschwitz. I remember Zvi at the window of the infirmary, trying to smile to me and encouraging me with the movement of his hands. We both knew it was the end for me. We never heard from each other again until the end of the war.

The miracle did take place. Zvi and I fell into each other's arms in 1945, in Tel-Aviv.

During the last few months, as I worked on the final preparation of this Memorial Book, I was bolstered by the thought of the few survivors impatiently waiting to get the finished work into their hands. The image of Zvi was always there before me, waiting.

It is no longer possible to give him the book. May these lines serve as a monument to his memory.

May his memory be blessed

MOSHE SCHWEBER ז"ל

The sad news of Moshe Schweber's death came from New York after this book had already gone to print. One of the active initiators of this Memorial volume dedicated to the Brzozow Community, he did not live to see the fruits of his labor.

Born in 1917 to a highly respected family, his education was typical of his time : the "heder", public school and the local gymnasium.

Like most of his peers Moshe was an ardent Zionist, a member of the "Gordonia" youth movement. A serious, unpretensious lad, he was a persevering pupil, intent of getting to the roots of anything he came to study.

As it was impossible, upon his graduation from the gymnasium, to emigrate to Eretz Israel, he joined his elder brother in France with the intent of continuing his higher studies. But for various reasons this plan failed to materialize.

When the German cohorts invaded France all the Jews, foreigners and immigrants living there were immediate targets. It was only by a miracle that Moshe escaped the jaws of the Gestapo which was already aware of his presence. He managed to join one of his sisters in Switzerland.

After the liberation he returned to France, there to marry the Viennese-born Vera Gordon, long may she live. They left France in order to made their home in New York where their children were born and raised.

Moshe continued his Zionist activities in America, participating actively in anything to do with Israel.

A pleasant man, he was well known for his personal integrity. He was an affectionate and faithful friend.

During his many visits to Israel we, his friends and childhood companions, had the pleasure of meeting him — a memorable experience for us all, awakening forgotten memories of our childhood adventures in the lost pre-holocaust world.

For the last fey years he had been suffering from some heart disease and the fatal attack came on June 28, 1984.

His family and friends are left bereft and grieving by his sudden death.

May his memory be blessed.

Avraham Levite

ZVI ROTENBERG ז"ל

I knew Zvi Rotenberg from my early childhood. His father, Reb Itzhak Rotenberg, God rest his soul, and my father, may God avenge him, prayed together at the Bianer Clois and sat next to each other on the same bench. Zvi and I both ran around outside the Clois during the prayers, each with his own

friends. Being the younger, I was still exempt from religious duties while Zvi, for all his love of fun, kept one ear opened to the Cantor's prayer and from time to time ran to his father to join him in "kdusha" and "barkhu", not forgetting to run out again to his friends and rejoin their games.

In time his father passed away and twice a day Zvi came to the Clois to participate in the prayers, with someone seeing to it that he rose up at the right time to say "Kadish".

I would watch him in awe — he was an orphan ! Then I would glance at my own father, to make sure he was still there. Zvi grew up at one stroke, became serious. The duties of the household now devolved upon him and he began helping his mother to make a living. His mother was highly encouraged by his attitude of devotion respect towards her, which made the burden of her widowhood lighter. She spoke of this with great pride to all her neighbours.

Zvi continued his observance of all the tenets, was a member of the "Shomer Hadati" and went to pray at another synagogue. As I have said, he was older than me and had his own friends. In time the ties between the two of us weakened; each one went his way and had his own occupations. Though we rarely met we remained friends.

With the outbreak of war life in the shtetl disintegrated. One calamity was followed by another until finally the youths of the shtetl were taken away and sent to the Plashow Camp. All this has been described elsewhere in this book.

During our stay in Plashow we maintained connections with the small Cracow Ghetto which was only a few kilometers from the camp and could sometimes be reached. There were some thousands of inhabitants in the Ghetto then, enjoying a few quiet months of reprieve before their final liquidation in March, 1943.

Zvi, like many others, did not believe that the killers would spare those who worked for them in the camp. They just wanted to exploit their working power and when this was exhausted would consign them to the same fate as the rest. We therefore believed it necessary to preserve our strength as much as we could and to hold out until, by some miracle, we might manage to escape.

As each day of hard labor in the camp with its starvation rations weakened us and threatened our flimsy chances of fighting for our lives, Zvi and a few friends decided to move to the Ghetto at the beginning of winter. They were well aware of the fact that life in the Ghetto was only temporary and their turn would come soon, but they preferred this temporary reprieve from the terrible conditions of the camp.

During his stay in the Ghetto Zvi kept up his ties with those who remained in the camp and organized some help for them. Here was revealed his devotion to his townsmen, his readiness to help and his innate kindness. He managed to get us some warm clothing and supplied us regularly with some loaves of bread, insisting that the bread be given to some of the young men who, because of their poor physical cnditions, needed urgent assistance. In this way he actually saved lives, a fact which will never be forgotten.

As a result of the terrible conditions at the camp the numbers of those moving to the Ghetto increased. There were about twenty young men among whom was myself.

The Ghetto was liquidated in March and we were brought to Auschwitz — Birkenau.

As this was mainly a transit camp we made up our minde to exploit any possibility of getting away from this fearful place.

our house and we would sit talking for many a long hour so that I really got to know him well. He was a gifted boy and did well at school; handsome and

snub-nosed, fair haired and of a typical "Goyish" appearance. We had mixed classes at the Gymnasium, boys and girls together, and more than one of the Polish girls was attracted to him. Like all his Jewish class mates he was imbued with the Zionist spirit and with them became a member of the Zionist Youth organization "Gordonia".

One day in the summer of 1936 Shmu'el surprized me by visiting me at the commune where I was staying at the time. He told me, inter alia, that though his father had managed to obtain an affidavit to the U.S.A., for him he had decided to go to Eretz Izrael as a student at the Technion.

After the first year of study his teachers advised him to change his course of study and to learn foreign languages at which they saw that he excelled.

At that time there was much terrorist activity by the Arabs (Me'ora'ot) in the country. Shmu'el joined the Haganna, participating in many courses and activities there. He also took part in the settlement of Hanita, where he stayed to help in defending the Kibbutz. He was sent on many important missions for the Haganna in Lebanon and took part in "Kibbush Avodah" activities in Haifa Port where he worked under the most difficult conditions.

In 1942 he married Zippora, née Grinman, and settled permanently in Haifa. A year later he enrolled as a student of law in Jerusalem and graduated as a lawyer in 1947.

As a Haganna member he participated in the battles to capture Haifa which culminated in victory two days before the Passover of 1948. With the beginning of the War of Independence he became part of the legal establishment of the Zahal, serving there till he reached the age of exemption from military service. Immediately after the War of Liberation he was nominated Custodian of Missing Aliens' Property in Haifa, a task demanding much responsibility, scrupulousness and tact.

When this job was concluded he opened a private practice which kept him busy for many years and earned him the respect and trust of his clients and fellow lawyers and judges. He was an easy man to get on with, mild in speech and reasonable, of whom it can be said : "The speech of wise men is tranquil".

His words were always peppered with humor and fell charmingly upon the ear.

A few months before his death, during one of our conversations together, he told me that, together with some judges and lawyers, he was participating in a study group in which the stress was placed upon various problems, and discussions were conducted from those legal points of view which had a bearing on contemporary verdicts. Shmu'el also said the following : "What a pity that as a youth I paid to attention to my father who taught me some "Yiddishkeit", when he wanted me to study the Talmud because he claimed that it could be of assistance to me sometime in life."

He was taken away from us in his prime of life and will be missed not only by his family but by his numerous comrades and friends.

His memory will live in our hearts forever.

(Translated by Herzlia Dobkin)

in charge of all its assets and properties, devoting himself to this task until he retired.

In his active period he had earned the confidence of the workers of Petah-Tikvah who elected him to represent them at Histadruth conferences, in the Center of the Eretz Israel Workers' Party, in the Agricultural Center and in other institutions. Within the framework of his activity in the "Hapo'el" Sports Organization he initiated the building of a stadium to encourage sports activities. The "Hapo'el" House in Petah-Tikva is named after him.

Moshe also devoted some of his time to municipal matters, serving as Chairman of the Building Committee on behalf of the Municipality. He was active in the struggle for Jewish labor and a decent living for the workers, the latter activity having won him his renown.

It was my privilege to get to know other aspects of his personality. His wife and I had been friends as far back as the shtetl. In Israel I visited them regularly and our friendship became firmly established when it transpired that they knew my future wife, who was a kindergarten teacher in their district and taught their eldest child.

He loved books and was familiar with Hebrew literature in all its facets. For many years it was our custom to go together to the hot springs of Tiberias and the Dead Sea, which gave us the leisure to exchange ideas on different subjects and reminisce about the distant and not-so-distant past.

The Friday night meal in the Parness home was conducted in the traditional manner. The table would be covered with a gleaming white cloth, Sabbath candles were lit, wine and challot were laid out, and Moshe would bless the wine in a ringing voice, using a traditional melody full of the "Neshamah Jetherah." Later, in the manner of "govrin Yehuda'in" (Jewish gentlemen) he would break off pieces of the challa and hand them around. The "zmirot" (songs) accompanying the meal evoked many memories and took me back tens of years, to the Friday night ceremony in my father's house. When the spirit was upon him he would dredge up from his memory all kinds of melodies, whether from the Modzitz Hassidim, mostly sad, or from the Bobov Hassidim, which for some reason always reminded me of marching songs.

I remember that a melody sung once by Moshe reminded me of an air I had heard as a child. He immediately hummed the whole melody which, according to him, came from the Bukovsk Hassidim and was of the "tear-wrenching" kind. He had a clear singing voice, a slightly metallic tenor, and every prayer he intoned or melody he sang was rendered in a most pleasant manner. He often passed before the Ark in his synagogue, to the great pleasure of the congregation.

In him were intermingled both the mundane activities in the service of the public which he represented, and an insistence that the public follow all those national tenets and the various aspects of Israel's traditions which had become sanctified by generations and which Moshe, God rest his soul, regarded as sublime, a divine thread forging the chain which linked us to Israel and the past.

It is thus I shall remember him always. May his memory be blessed.

Moshe Bank (Feingold) / SHMU'EL FIDERER ז"ל

On his mother's side Shmu'el, blessed be his memory, was the grandson of Reb Ephra'im Stiglitz. Reb Ephra'im was one of the richest most highly respected men in the shtetl. When he later moved to Rzezow with a congregation many times the size of that in Brzozow, he remained one of the most prominent and eminent citizens there.

His father, Reb Ya'acov Fiderer, came from Eastern Gallicia. He was a clever man with a realistic attitude both to conditions in general and the state of the Jews in particular, so that he looked for every possible way of getting Shmu'el out of Poland.

I knew Shmu'el ever since we were children for he went to school with my brother, long may he live, from the first grade of public school till they graduated from high-school — 12 consecutive years. In all that time Shmu'el was a frequent visitor at

Moshe Bank (Feingold) / MOSHE PARNESS ז״ל

The friendship between the Parnass family and mine went back to our grandparents who prayed at the same synagogue and whose shops were next door to each other.

When I was still a child, my grandfather, of blessed memory, used to send me with a bowl of "Mishloah Manot" (sweetmeats) every Purim to Reb Shimeleh Parness of blessed memory — Moshe's

grandfather. Reb Shimeleh had a limp and used a walking stick. He would sit smoking a long, twisted pipe which never left his mouth. These two, the stick and the pipe, were his "trade marks". He was a strictly observant Jew and insisted on his children and grandchildren's observing the tenets of "Honor thy father and thy mother' down to the last detail. In his last years Reb Shimeleh transferred his haberdashery shop to his son, Naftali Hersch, God rest his soul, father of Moshe, keeping one corner of it for himself, to sell paper goods for writing, packaging and decorating purposes.

It is no wonder, therefore, that I was well-aquainted with Reb Naftali Hersch's sons, especially Moshe. Later our similar life styles brought us together. The family belonged to the Bobov Hassidim and when the sons grew up they were sent to study at the Yeshivot. While still a child Moshe was known for his tendency to play pranks and for his "impudence", but he was forgiven much because of his wit and intelligence as well as for his facility in "Knowing how to answer". As a youth he was sent to the Yeshivot to study, changing them until he finally reached the capital Warsaw where he attended he famous "Metivtah" and was confirmed as a Rabbi.

In Warsaw he "peeked and was hurt", as she saying goes, became captivated by the Zionist idea, frequented Zionist clubs, read the modern literature and finally joined the Zionist movement.

When the time came for him to enlist in the Polish army he did not resort to "self-torture" ("plaggen sich" in Yiddish) as did other Yeshiva youths, but was recruited for two years of active service. When he was released he returned to the shtetl, "shortened his capote" but continued observing the tenets and the traditions. His acute awareness of the futility of remaining in Poland made him join the pioneering groups which were preparing themselves for immigration to Eretz Israel. It was this that brought him to "Ahdut Po'alei Zion", a movement whose headquarters were shared with the Zionist-Pioneering Youth Association "Gordonia", and it was there that he met his future wife, Minna Shtertz, long may she live. They married and came to Eretz Israel in 1936.

The young Parness couple settled in Petah-Tikvah and had a hard time making a living. Those were the days of the "Me'ora'ot" ("events" — a euphémism for Arab terrorist attacks throughout the country) when insecurity and unemployment were rife in the land. Petah-Tikvah, "Mother of the colonies", boasted a large number of workers, intelligent and aware, and Moshe, able and articulate as he was, quickly found his place among them and served as their spokesman.

In 1938 Moshe and his wife joined a group of workers which initiated a settlement of subsidiary farms in the Beilinson Quarter, an eastern suburb of Petah-Tikva. In time and after much labor these farms produced vegetables and fruit, and the small hen-coops supplied eggs and meat as needed. It was also there that their two sons were born, Baruch and Arik. A year later Moshe, obeying the call of the national institutions, enlisted in the Supernumerary Police and was active in the "Haganna". With the outbreak of the War of Independence he was called up and made responsible for vehicles in one of the large Zahal camps in the vicinity. After his release in 1949 he soon adjusted to civilian life and devoted himself to the absorption of new immigrants. He worked as a building laborer and, at the request of the Petah-Tikva Secretariat of the Workers' Council, became active in the Building Laborers' Union. He was later elected to the Council's Secretariat and put

"Hachshara" (training camp) before going to Israel, Yehoshua "trained" himself privately and independently: he learnt a trade in order to be able to support himself there by the labor of his own hands, and for many years he worked as an electrician.

When I arrived by immigrant ship in September, 1945, I was forced to wait for several weeks at the Ayanot Kibbutz, unable to leave until an identity card of the Mandate Government had been "arranged" for me. When I received the card and became a legal citizen I went to Tel-Aviv and naturally went straight to the home of Yehoshua and Adele in Dizengoff St. I walked along stumbling and hesitating, cowering under the burden of all that I had been through, overcome by misgivings: Would there still be a common denominator between us, after we had been separated from each other before the dread Holocaust, and had lost all connections for such a long time? Our meeting was highly emotional and they received me cordially and warmly, as one welcomes a survivor.

All the remnants of the Holocaust from our town, those with no relatives in the country, knew only one address in Tel-Aviv — Yehoshua Roth. Their apartment, consisting of one room and a shared kitchen, in which they lived with their two daughters (before the birth of Tzvika, long may he live) was spacious enough to take in anyone who came to them.

I shall never forget the scene when I first entered the home of Yehoshua and Adele. As I opened the door leading to their room I saw an enlarged picture of a beautiful baby girl on the wall. I pulled up short, feeling a chill down my spine. I knew that picture... it was a photograph of their eldest daughter, Dina, long may she live, who was by now a schoolgirl. Yehoshua and Adele had sent the portrait to their parents in Brzozow before war had broken out. The proud grandparents had shown it to the whole shtetl, boasting of their lovely grandchild. The shtetl had been like one large family and everyone was everybody's neighbour. The picture was passed from hand to hand and was seen by all, both on the bridegroom's side and on that of the bride, either at the Roth's or at the Schertz's. What joy and excitement! A shtetl baby in Eretz Israel! All their love of Eretz Israel and their hopes for the future which were centered on it were reflected in their eyes. And the families themselves — what a privilege! a grandaughter in Israel!

What has happened to all those people? the grandmothers and grandfathers, where are they now? Where are all those who devoured that picture with their eyes, hoping in their heart of hearts that perhaps they, too, would live to see such a consummation for themselves?

When I told Yehoshua and Adele why I was so upset they where overwhelmed and tears appeared in their eyes. For them my story meant a "grüss" from their martyred parents, a message from the beyond, from a time when the shtetl, together with the whole Diaspora in Europe, were swept away to be drowned in a sea of blood.

In commemorating the shtetl and its inhabitants it is our duty to mention Yehoshua, God rest his soul, who devoted most of his time and energy to the commemoration of our martyrs.

Every year until his death, he would organize the days of memorial; saw to it that a memorial tablet was placed in the cellar of the Holocaust Memorial in Jerusalem, initiated and managed the "Charity Fund" named for the martyrs of our town.

Yehoshua attempted to bring out a Memorial Book in his time and contacted some of our people for the purpose. He talked to them, trying to persuade them to realize the importance of such a project, but finally gave up for lack of response.

Now that his dream has been realized, though he has not lived to see it, let us salute his activities and devotedness to all that was connected with the memory of our shtetl.

May his memory be blessed!

(Translated by Herzlia Dobkin)

He initiated and assisted in forming a mutual fund for Brzozow survivors which he helped to manage till he died. The loans which the fund could afford to give were always given in a kindly and generous spirit, accompanied by the hope that the recipient would soon stand on his own two feet and be able to help others.

Another of Yehoshua's enterprises was the initiation of yearly memorial services for our martyred brothers of the shtetl, at which ceremonies he always abjured us never to forget what had been done to them. These memorials were also annual get-togethers for members of the shtetl at which reminiscences were exchanged and a public "Kadish" said in memory of our dead. In all these beneficial activities he was aided by his wife, Adele, who devoted helself to them heart and soul, just as he did.

He bequeathed his devotion to these memorial services for our martys to his children, and they made an effort to go on holding them after his death. But it must be sadly admitted that with the passing away of the older generation and the aging of those remaining, it became more difficult to bring the members of the shtetl to the services than it had been formerly, a fact which we can only regret.

In his last years Yehoshua suffered from heart trouble, and had to slow down in all his activities. One result of this was that he devoted more time to Torah studies and intensive reading of Jewish lore. In those years, when my wife and I happened to visit Tel-Aviv on the Sabbath, we would pay them a visit, to enjoy Adele's delicacies ranging from a plate of cholent to a Sabbath pie. Yehoshua would be seated at his ease in an armchair, a book of "musar" (morals) in his hands and his face glowing with the transcendental spirit of the Sabbath. He would explain the nature of the book to me or explicate the weekly portion. Sometimes we would be carried away by memories of the shtetl and at one time he remembered how, in my childhood, while I was still attending the "Heder", I would sometimes visit his home on Saturday afternoons to be "tested" ("farherren" in Yiddish) by his father, Hirsheleh, God rest his soul — a custom among the "Heder" pupils. After being tested and having proved that I had progressed satisfactorily, I was awarded with cookies and fruit ("Shabbes Oybst" in Yiddish).

For many years Yehoshua would take his family to tour the country on Independence Day — enjoy the sight of the mountains and valleys, smell the perfumes of spring and enjoy the general progress and development. He would visit friends and relatives and when in the Northern region would come to see us. Whenever I offered him a head of lettuce or a radish "straight from the garden" he would compliment me, saying : "Though you are not too strict about the mitzvot, you are fullfilling the mitzva of settling in the land, and this outweighs all the other mitzvot."

I enjoyed seeing him relaxed, delving into the past but engaged with the present and looking forward to a better future for the people of Israel in their land. He enjoyed his children's advancement in life, the way they combined their "home" way of life with that of the outside — both observing traditional values and progressing with the times. Finally, in November, 1973, his heart, which had withstood so many crises, finally gave up the struggle and he died.

We mourn for those we have lost but cannot forget.

(Translated by Herzlia Dobkin)

Avraham Levite / YEHOSHUA

While in the shtetl Yehoshua was a devoted member of "Tze'irei Agudat Israel". By nature mild-tempered and tolerant, a result of his up-bringing, he concentrated on positive activities such as culture and Torah studies, not on political conflicts and arguments with other parties, as was customary among the young members of the various political groups.

His contemporaries, youths at the Beit Hamidrash, sons of "Baaley Batim", would, upon completing their Torah studies, enter their fathers' businesses or open a store of their own. Yehoshua went his own, individualistic way. Though belonging, as we have said, to a non-Zionist movement, he nevertheless achieved Zionism by his deeds, going to Eretz Israel with his wife, Adele, in the mid 30's.

Unlike other pioneering youths who went to

IN MEMORY OF THE DEPARTED

Moshe Bank / REB YEHOSHUA ROTH ז״ל

He came of a large family and his father, Reb Hirshele Roth, may God avenge him, had to work hard, helped as he was by his elder children, to support his family decently. Reb Hirshele was a generous man, respected by all. His home was open to the needy and everybody was made welcome. He kept the "mitzvot" religiously, be they minor or important; set aside the time for Torah study, learned, and did all he could to help bring up the Jewish children in the spirit of the Torah.

A member of the "Agudat-Israel" party, he was its chairman in the shtetl. Reb Hirshele loved Eretz Israel and preached about emigration and participation in its rebuilding. And, indeed, he lived to see his son Yehoshua and two of his daughters realize his dream.

In matters of faith and the mitzvot Reb Yehoshua followed in his father's footsteps. To ensure a livelihood in Eretz Israel he learned carpentry and electricity. It was rare indeed in the shtetl of those times to see a youth learned in the Torah turning into a craftsman, and such a step took a lot of courage.

After marrying Adele, née Schertz, also of Brzozow, they went to Eretz Israel in 1935. Making their home in the north of Tel-Aviv, they opened a shop of electrical appliances where Yehoshua did repairs. He was always optimistic and well-tempered, seeing the positive side of everything and slow to assign blame. He was soon well-known for his honesty, his natural tact and kindness, and his readiness to help others.

During the "Me'ora'ot" (disturbances) of 1936-39 and the conflict with the mandatory government, he was fully confident of the victory of the "Yishuv" and whenever we met would try to persuade me to buy a plot of land, to support my family when they finally arrived.

When the Second World War broke out we began receiving the Job's tidings of mass murders and massacres perpetrated by the damned Nazis. These rumors were confirmed by eye-witnesses who had seen the outrages themselves. Then, by ones and twos, the rare survivors who had managed to live through this hell began arriving in Eretz Israel, penniless and empty-handed. Yehoshua's home was opened to them and he did his best to help.

I was a soldier in the Jewish Brigade of the Middle East British Army at the time, and hardly ever managed to see him when on leave. He was consumed by the horror of the Holocaust. He encouraged me, praising me for enlisting to fight against the Nazi Amalek which had risen up against our people. Repeatedly he predicted the creation, in our time, of a Jewish State with a Jewish Army which would repel any attack by our oppressors.

He supported the underground movements which fought to drive out the British and establish an independent Israel. When the war ended in Europe and escape routes from Europe and illegal immigration to Israel were organized, some survivors from the shtetl arrived as well. To our sorrow they were just a handful, arriving gradually one by one, altogether comprising some tens of people. They were wrecks, physically and mentally, in dire need of help and encouragement. Yehoshua, God rest his soul, comforted them and did all he could for their rehabilitation. His open house was regarded by the members of the shtetl as a kind of "Institution" for assisting them in being absorbed in the country.

Shlomo, his eldest son, was one of four youths who jumped off the truck taking the shtetl's boys to the Plashov Camp on August 2, 1942. He appears together with his father and some other Jews in the famous photograph taken by the killers. According to the Brzozow Poles, the picture was taken on August 9, 1942, a day before the liquidation. If the date is correct then Shlomo, after his fateful jump, succeeded in joining his family for the few days preceding their death.

According to the above Polish sources, on August 9 the hangmen took Reb Yossele with his sons and a few other Jews, abused them, photographed them as a souvenir of their "heroism" then led the poor souls to the forest to a mass grave where they were all shot to death.

They were the first ones in the grave, to be joined on the morrow by the rest of the shtetl's victims. The Rebetzin, Reb Yossele's wife, who was ill and couldn't walk, was murdered in her bed.

May God avenge their blood.

Identity Card of Reb Yossele Weber הי"ד found in Brzozow after the slaughter.

RABBI YOSSELE WEBER

Reb Yossele Weber was the shtet's last Rabbi and with him the tragic chapter of "Brzozow's Jews" came to an end.

His father, Reb Hai'im Weber, God rest his soul, the "Beis-Medresh Rabbi", was a naive Jew, detached from the mundane affairs of every-day life and always busy with heavenly matters, so that he had little time left for his earthly needs.

At the end of the 20's Reb Ha'im left the shtetl which had not treated him too kindly, and went to Eretz Israel where he died.

After he had gone his son, Yossele, arrived in Brzozow from the shtetl of Boyberik, to take his place. Reb Yossele was an honest, God-fearing man, a learned scholar who studied the Torah day and night, earning the respect of everybody in the shtetl. He collected a group of youths who wished to learn Torah and gave them a daily lesson in Talmud and the Exegetes in the Beis-Hadedresh.

After the out-break of war the majority of the shtetl's youth escaped from the German oppressors, crossing the San river to the Russian side. The Rabbi, Reb Shimon Gabel, long and happily may he live, amen, was among them and is now in Israel.

Reb Yossele remained the only Rabbi in town, the whole congregation right up to the bitter end. living through all the suffering and the tortures with

The Jews were so deeply sunk in misery that it is hard to know just how much need they had of a Rabbi's services in those fearsome years. Indeed it is doubtful whether the Rabbis, who were the first victims of the worst atrocities perpetrated by the accursed sadists, and had been brought as low as human beings could be, were capable of finding solutions for the endless calamities then raining down upon the Jews who were mostly in hiding in the strangest places, far from the eyes of the sun. It was each man for himself in dealing with problems of faith and the torments of doubt...

The Judenrat, nominated by the Nazis in place of the representatives of the Jewish congregation, could not provide the salaries to be paid to the Rabbis and other "Klei Kodesh". Theirs was the much more important task of stuffing the over-gorged murderers, refilling their bellies and pockets each day anew.

Reb Yossele and his family were starving, kept barely alive by the kindly souls who, from time to time, gave them some provisions to keep them from dying.

Reb Yossele Werber (center), his sons and several other Jews photographed by the murderes before the execution.

THE TWO BIBBER SISTERS

Rischa Seelenfreund

A widow named Bibber lived in Brzozow between the two world wars. I didn't know her and have no idea how she made a living. All I know is that she needed help and that help was given her by my father, God rest his soul, who regarded himself as duty bound to assist widows.

The elder sister, Leah, completed her grade-school studies but couldn't get a job, so my father decided to take her on as a secretary in his law office. This was made difficult by the fact that the young girl had no experience or knowledge of this profession. My mother, God rest her soul, offered to help the girl solve her problem. She spent many evenings with her, teaching her to type, to keep the office books, to file the documents correctly, to prepare father's papers before he went to court and so on. The girl was happy in her work. She was intelligent and did her job diligently and with devotion.

Leah worked in Father's office for many years. Before leaving the shtetl in order to join her family in France she brought her younger sister, Sarah, to replace her, and spent several months training her in all the aspects of office and secretarial work. Sarah was of my own age and I remember her much better than her sister. She worked for my father till the war broke out, when my parents left Brzozow for Eastern Poland.

She was honest, diligent and a thorough and conscientious worker. With the experience gained after many years' work she learnt to do other, important jobs and became highly proficient. Father saw to it that she got the jobs of typing various documents for the court. Due to the diligence of the sisters the Bibber family emerged from their demoralizing poverty and the girls achieved independence.

Leah, who was married in France, was probably killed there by the Nazis. Sarah remained in Brzozow. During the war she served as secretary to the Judenrat, helping people as much as she could. She died in the mass murder of the Brzozow Jews.

The sisters live on in my memory — hard-working, honest and modest, exempifying the traditional excellence of the daughters of Israel.

May God avenge them.

(Translated by Herzlia Dobkin)

REB. ITSHE FENSTER, THE TAYLOR

When people came to Reb. Itshe Fenster on an ordinary weekday they had the opportunity of observing hard-working Jew caught in the drudgery of working day and night in order to make "Parnasah" for his family of six in such a small town as Brzozow. In the "shtetl" the Christian competition was quite visible as they used anti-Semitic practices against the Jews.

However, when such a Jewish "baal-melachah" (craftsman) as Reb. Itshe Fenster appeared on Friday evening at the Bejt Hamidrash for "Kabalath Shabbat" a different man was revealed. You saw a good-looking Hassidic Jew with traditional Hassidic clothing, dressed in a black silk coat "Chalath", bound with a "Gartel" (silk belt worn during prayers) with a wide, fur-edged hat a "Straimel", on his head. His dark brown beard was nicely combed and so he stood by the "Aron Kodesh" (Ark) saying the Sabbath prayer "Lechoh Nerannenah". Seeing the dignified face of this Jewish craftsman standing in the synagogue performing his Sabbath prayers, you had the impression that this ordinary hard-working man was transformed into a mystical Hassidic Rabbi preparing to conduct the "tisch" (table) right after the prayers (a feast conducted by the Rabbi in his house with his followers). The food served was first tasted by the Rabbi and then the "Sheraim" (remaining food) were shared among his Hassidic followers. Tasting the "Sheraim" was of great importance as it signified a blessing of redemption as well as reflecting a good life. It seems to me that this phenomenal type of Jewish craftsman has unfortunately disappeared.

Events however developed extremely quickly. War broke out in September 1939, and to our dismay the whole plan fell through. Trouble began for all the Jews, and Prof. Korn and his family were also swept up in the confusion. They fled from Brzozow to Przemysl, next to Lwow, and there they were killed in the most tragic manner.

Honored be his memory.

Avraham Levite / PROF. F. KORN

In the memorial book for the town, one should not pass lightly over one of the most wonderful people there — Professor Korn. (It should be pointed out that in several of the central European countries, such as Poland, Austria and Rumania, pupils at the Gymnasia were called "Students", and the Gymnasia teachers were referred to by the term "Professor" after the French for teacher, and even mothers who called at the Grammar School to inquire about their childrens' grades, always addressed the teacher as "Pan Professor".

The only Jewish teacher at the state Gymnasium was regarded as a thorn in the sides of the many anti-semites in the town. His fellow teachers often made his life bitter, and his Polish students, not particularly distinguished in their studies, in their hatred of the Jewish people were most capable and prolific, trying to trip him up and fault him at every possible opportunity. The parents of the town, were greatly concerned that their children receive a patriotic education, once presented a petition to the school board, protesting that a Jew should be allowed to teach in a Polish school and poison the children's pure souls.

We will tell of Professor Korn as we knew him. A warm Jew, with a heart of gold, an observant Jew who strictly kept the commandments and a great "Ohev Israel", in the traditional meaning of the word. A teacher of Mathematics who applied his teachings to his daily life; each second calculated and accounted for. Always rushing hither and thither in an effort to get everything done. Who hadn't seen him in his black suit, hurrying through the streets of the town with his eternal briefcase under his arm, winter and summer alike.

Dressed almost formally, as befitting someone in his position, but carelessly, with a kind of festive laxity, his pinze-nez was perched on his nose attached to a thin chain which dangled down over his neck. He had a clipped little moustache. The wings of his coat rounded like a frock coat, and on his head was a hard black Derby hat — his whole appearance reminding one slightly of Charlie Chaplin, but behind this facade hid the impressive character of a serious and honourable man.

As a civic serveant he did not concern himself with world affairs. He was not active in high politics, but always concerned himself with the problems of the little man, always seeking to give relief to those in need. A "Stadlan" — (intercessor) in the positive sense of the word. On countless occasions he would scurry from one hostile civic clerk to another in order to cancel a fine of a zloty or two that had been levied by a policeman or officer against some poor hawker.

For many years he admistered the charity organizations of the community, a task he was dedicated to. He looked upon this work as sacred. He would personally bring the money to the needy ones' homes, and also went himself to collect the payments of debts. He never approached then as a claimant, but with downcast eyes would ask the debtor if he had any anything to pay towards the debt, knowing that if the money was not returned to the cash box, he would not be able to help any more of the needy who would come to him for help. He would wear his legs out running to the far reaches of the town to collect a contribution from a person commemorating the aniversary of a death (Jahrzeit), and if he did not find you at home the first time he would return a second and a third time, even if the contribution was for the amount of half or one zloty !

The posters asking for contribution he would paste up himself on the walls of the prayer rooms, the meeting place of the Jews. Several days later he would return to the prayer rooms, and would take down the posters from the notice boards, carefully collecting the drawing pins for future use, so as not to waste the public's money.

If a memorial was to be set up to the "Faithful Civic Worker" — it should be dedicated to Prof. Korn. But our town no longer exists, and this memorial can only be raised in that place of memorial in our hearts.

Moshe Schweber, New York

MEMORIES OF THE DISTANT PAST

(In memory of my dear teacher and mentor, Professor Fridel Korn who was murdered by the Nazis).

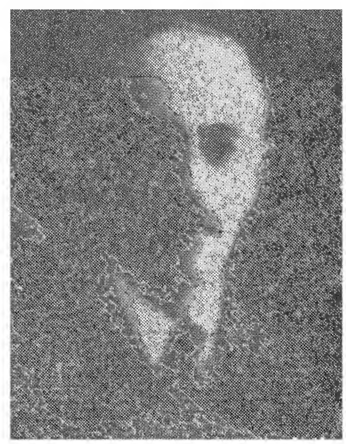
Each time the name of Prof. Korn is mentioned, I see before me his staunch, thin countenance and stern eyes, and I remember our long last journey together in September 1936, a short time before I left on my way to France, to register for studies at the University.

I had completed my matriculation exams a few months previously. At that stage I was still under the impression that in a relationship with a teacher, courtesy was not sufficient, and I had a hidden fear that everything I said to him would affect the quality of the grades in my report. Prof. Korn apparently guessed my reservations and said the following to me, in words that are engraved on my memory to this day, even though more than forty years have passed since then. "The time has already passed when you had to get home by nine o'clock in the evening". (Students were not permitted in the streets after 9 p.m.). "That being so, we're equals, both adults and independent, and you don't have to fear that our conversations will influenceyour grades at the end of the school year. You have the right to speak about anything and anybody".

That sentence broke the ice between us. From that time onwards, I no longer saw him as the strict teacher demonstrating mathematical problems in front of me — he became a friend and guide. After my journey to France we corresponded by letter until the outbreak of the war.

How can one describe Prof. Korn the man, from the viewpoint of the student — the Jewish student in the gymnasium of a small town where 90% of the students, and almost 100% of the teachers were actively anti-Jewish.

At first we saw him only as a teacher of mathematics — a dry, cold, serious subject. In this subject, if a student perceives the logic of an idea, that's to the good. If he doesn't, there are no sentiments. Thus we perceived Prof. Korn. In the higher classes, where we came into contact with him in the context of lessons on Jewish history and religion, there surfaced the second and true face of this man. He was a proud Jew, with a warm Jewish heart, full of Jewish feelings, knowledgeable and involved in the community life of our town. He would help

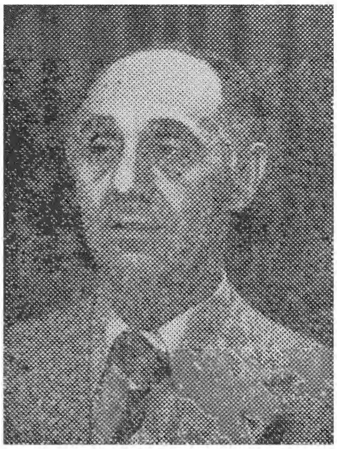

Prof. F. Korn

impoverished students to pay the high school fees, either in part, or in full. To our distress, he himself suffered many problems from his "friends" at work, and especially from the anti-semitic principal Marozovsky.

In letters that I received from him in France during the years 1937-39, he repeatedly mourned the anti-semitic agitation being carried on at the gymnasium, some of which was specifically aimed at him personally. "It is intolerable — I despise teaching among enemies" — thus he expressed himself.

They libeled him, saying that he had insulted the Catholic religion. Anyone who has lived in Poland can understand the gravity of this accusation. Many tried and worked in "high places" to neutralise this slander. During a certain period he even considered the possibility of emigration from Poland — as he told me in one of his letters.

Aryeh Reich

TO THE MEMORY OF OUR DEAR ONES

I am one of the few in our village and my own family to survive the suffering in the Camps, prepared by the Nazi assasins with all that notorious German efficiency to the and of achieving their satanic "final solution", i.e., the obliteration of all traces of Jewish being from the face of the earth. There was no lack of enthusiastic collaborators in the countries the Germans occupied, aiding and abetting them in their foul crimes so that when things were at their worst all outlets of escape to the free world were hermetically closed to us.

It was the fear of being the next in line to fall before the genocidal killer, the cruel oppressor in his march towards the victory of the "thousand-year Reich", which forced the Allies to draw on all their economical and spiritual resources. Only by exerting themselves to an enormous effort and after a long drawn-out and bloody war did they finally manage to destroy the vile beast.

For our people the victory came woefully late. Only a handful survived the inferno, among them Shmu'el my brother and myself.

When I think of all the dear ones lost I cannot but ask myself : "Why was I privileged to survive ?"

After experiencing hell itself I lived to see the realization of the Jews' age-old dream which had sustained them in their long exile, the dream of the return to Zion.

My father Yankeleh, God rest his soul, expressed his longing for Zion thus : "May it be granted to me to be a shepherd in the fields of Erez Israel !"

After the German invasion his Via Dolorosa led him across the San River and together with my brother Itzhak, God rest his soul, to the Soviet side. During the crossing he was arrested by the Russian Police. At first he was imprisoned in the "Brigitki" jail in Lwow and later taken to the Russian camps in distant Asia.

Seeing his son Itzhak at death's door, dying of hunger and weakness, and realising his helplessness to save him, he, too, broke down and returned his blameless soul to his Creator in the justice of whose deeds he never doubted for a single moment.

Together with his son he was buried according to Jewish ritual in distant Bukhara on the same day.

My mother Leah and my sister Esther, may God avenge them, were murdered, together with all the Jews of the Shtetl, by the German beasts.

May their memory be blessed.

YEHOSHUA SCHWEBER

Yehoshua Schweber was still just a boy and I a grown man when I met him in Brzozow, but it was in Przemysl, where he was staying with his mother and brother Leibish, that bitter fate brought us together.

During his stay in the ghetto Yehoshua maintained contact with his sister and two brothers in Switzerland, assisted by the mediation of a gentile friend. The contact was kept up to the moment when the situation in the gheto had so deeriorated that all connection with the family was severed. By then the assassins bore down on the miserable ghetto dwellers with ever-increasing pressure. Yehoshua's mother and brother were sent to die in the first "action" and the modest, sensitive boy, unable to fend for himself, was left helpless and abandoned. He didn't have a chance.

Yehoshua regarded me as an elder brother and I did my best to help him as far as the terrible circumstances of the time permitted.

It was his job to deliver food to the Jewish prisoners in return for a quarter loaf of bread and a bowl of soup. In spite of the inhuman conditions prevailing in the ghetto at the time he would sit in his small room, reading and studying, his thirst for knowledge unabated.

The tragic termination of the Przemysl ghetto marked the end of Yehoshua's young and promising life. May these few lines serve as a modest tribute to his memory.

REB. YA'ACOB (YANKELEH REICH)

Of all our neighbours Reb Yankeleh Reich was closest to us, living in the same house. He was a neighbour in a double sense, for his shop adjoined his apartment.

Relations were friendly between our two families and for us Reb Yankeleh was what is meant in the saying "Better a friendly neighbour..."

Reb Ya'akov Reich was the son of one of our important and highly respected house owners, Reb Kalman Wolf Reich, but was respected by the townspeople for his own virtues. He was known for his perspicacity and considered one of the shtetl's foremost scholars. In Hassidut he followed his father and was an enthusiastic follower of the Sadigura Rabbi. Like his father, he earned his living in the trade of iron products.

While our house was already permeated with Zionism, Reb Ya'akov was a devoted and active member of "Agudat Israel", and this led to many a friendly discussion about Zionism, the coming Jewish State and all its ensuing problems. In spite of our differences Reb Ya'akov listened to our arguments with patience and tolerance while we, for our part, treated him with deep respect.

Reb Ya'akov's wife, Lehche, many God avenge her, was a model, devoted Jewish woman. Quietly and unassumingly she carried out her household duties, taking cart of both home and shop, as was the custom at the time. Above all she saw to it that her children would be brought up according to the ideas of her beloved husband, Reb Ya'akov.

When the German gangs entered Brzozow, Reb Ya'akov fled to Russia with his son Itzeleh, where both perished.

Lehche and their daughter, Esther are buried in the communal grave in the Brzozow forest. May God avenge their spillt blood.

wooden structures. After a big fire which took place in Brzozow, the Wald family built a one story brick house. Reb. Chaim Leib moved into one of the stores in the new building and took the entire stock with him. There he was capable of exercising his "notions" store. He was successful and became a well-known merchant in Brzozow.

His wife bore him three sons : Yankel (Yaakov) Israel Hersh (Henry) and Meyer. The year 1914, at the outbreak of World War I, was severely tragic and painful for Reb. Chaim Leib. He lost his wife and his son Yankel was mobilized as a soldier in the Austrian army. Left a widower with two young children, he remarried a Brezover woman from the Estreicher family and she bore him five children.

The vagaries of the war compelled many people to flee, with the result that their stores were plundered. When the war ended Reb. Chaim Leib was forced to start all over again. Once again he succeeded and found the energy to rebuild the business.

This did not last too long because in 1918, after Poland became an independent nation, the anti-Semitic wave generated by "pogroms" resulted in the devastation of Jewish existence. The situation, led to tremendous poverty among the Jewish merchants and the Jewish population in general.

Reb Chaim Leib was no exception. Meanwhile new stores appeared in the "notions" line, and for a while Reb. Chaim Leib managed to held out. The great economical struggle of the thirties caused by the Polish anti-Semitic government's stance against the Jewish economy had a bad effect a their source of "Parnasah". Reb. Chaim Leib inadvertently had to follow the downfall of Jewish trade and commerce.

Uncertainty began to creep into his life accompanied by fear and a struggle for tomorrow's subsistance. The existing circumstances created the necessity of depending on "Gmilath Khasodim" (loans without interest) ; this practice enabled him to pay his debts on time. Nevertheless, Reb. Chaim Leib did not lose his humor and he would sometimes, indulge in a joke, a nice story, even at his own expense.

His three sons left the town. The oldest, Yankel married a girl from Krakow and later established a linen factory and store in Lwow with the assistance of his younger brother Meyer. The middle son, Israel Hersh (Henry) got married to a Nowy-Targ woman and established a business in the Polish resort town of Zakopane.

I remember a humorous episode with Reb Chaim Leib : In the winter of 1937, I went through my experience of military reserve service in the Second Podhale Regiment of the Polish army, located in the town of Sanok. One Thursday night we had a night exercise and my unit was assigned the task of keeping guard of the Grabownica-Sanok road. Watching from our position, I noticed at daybreak an automobile driving from the direction of Brzozow. I stopped the vehicle and observed four or five Jews sitting inside, a little bit frightened. I asked them in Polish for their destination and received the reply, also in Polish, "Do rabina do Bukowska na Shabas" (To the Rabbi of Bukowsko for Sabbath). Apparently they did not recognize me as I overheard one of the passengers remark in Yiddish, "Dus shwartze your hot im du ungetrogen, noch dus hot unz gefelt." ("The black year brought him here, that was all we needed !") At that moment I burst into laughter and Reb. Chaim Leib, one of the passengers, immediately recognized me and cried out, "My fellow Jews, this is certainly our Chaim, the son of Masha", and turned to me with the following blessing : "A gezind dir in dayne bindalech arin." (Much health should flow into your bones). "And now we can continue our journey." I wished to them that they should receive from the Rabbi the blessing of heaven "Y'eshuot and Nechamoth" (Salvation and consolation) for the oppressed Jewish nation and a "Mapalah" (downfall) for all "Soney Israel" (enemies of the Jewish nation) together with the "Y'mach S'hmoynik" in Berlin... (Erased should be his name).

Of the entire Diller family, only two escaped the inevitable death from the hands of the German murderers. The son Henry and, quite miraculously, the granddaughter of Reb. Chaim Leib, daughter of Yaakov Halina Diller-Gartenberg. Both of them reside now in New York.

Reb. Chaim Leib with the other members of his family shared the fate of all Jews from Brzozow. May the Almighty remember them and bring to judgment those who shed the innocent blood of His servants.

(Translated by **Fela Ravett**)

there a hospital in the shtetl. The child was transferred to one of the large cities which boasted a hospital for the poor. It was managed by catholics and the nurses were nuns.

As the child stayed a long time at the hospital, the nuns appropriated him, refusing to return him to his parents. The congregation of the shtetl exerted its efforts, approached the Catholic institutions and even took legal measures to return the child. Besides the suffering caused the unhappy parents, all the Jews of the shtetl were distressed by the affair, for they were wary of such a serious confrontation with the all-powerful Catholic Church.

Dr. Seelenfreund, Head of the Community, manipulated all his connections and influence to help the troubled family, and after some time he succeeded in extricating the child from the nuns, returning him to his parents. As a Jewish child he was killed together with them all during the total massacre of the Jews of the shtetl.

REB. NAFTALI LEVI

Like most of the tradesmen in Brzozow, Reb Naftali the shoemaker was a man of learning and often passed before the Ark in the "Linat Tzedek" synagogue.

From time to time he would read from the Torah, especially on "Shabbat Minha" at the Great Beit Hamidrash. In the First World War Reb Naftali became a prisoner of the Russians and was sent to a prisoners' camp near the Persian border. After the Bolshevik revolution he went to Persia, wandered through several countries and spent some time in Eretz Israel.

As a child in the "Heder" I was often taken to him to order a pair of shoes or winter boots and enjoyed his tales about his imprisonment and wanderings through many lands. I was particularly fascinated by his tales of Eretz Israel and the different fruits growing there. Of all his tales the most wonderful was, to me, the one about the livestock being fed on carobs. For us this fruit was a great delicacy bought just once a year for Tu Bishvat.

Reb Naftali was a wise and pleasant Jew and he lived very humbly, as did all the tradesmen in a small place like Brzozow. Times were changing and the shoe-making trade was hard hit by the shoe shops selling factory made goods. It was a hard struggle for Reb Naftali to eke out his living, for all that he was an excellent craftsman at his trade.

Reb Naftali and his wife, may God avenge them, were killed together with the whole Jewish population of the shtetl.

His son, Me'ir, died a few years before war broke out. His only daughter, Esther, was saved and is now in Israel.

REB. CHAIM LEIB DILLER

Among the experienced Jewish merchants in Brzozow the personality of Reb. Chaim Leib Diller was prominent. He was not actually born in Brzozow, but came from the shtetl of Bukowsko near Sanok. The town of Bukowsko was well-known in the Hassidic Jewish world as the "cradle" of the Hassidic movement because the rabbinical dynasty of the Shapiro family had its "nest" there. The father of Reb. Chaim Leib Diller was the "Gabe" of the synagogue, appointed by the old Rabbi of Bukowsko, and had belonged to one of the exalted Hassidim. Reb. Chaim Leib got married at the age of seventeen and his "Basherte" (predestined) bride was sixteen.

In most instances the greater part of Jewish trade had its start not in open stores but in so called "stands" where a variety of merchandise was displayed to attract the customer and enable him to select and purchase the necessary items. Reb. Chaim Leib was not an exception in this respect because he also started with a stand which later turned into a successful and prosperous business.

The majority of the houses at that time were

HAYA GITTEL ROTH AND HER FAMILY

Haya Gittel Roth formerly named Rubinfeld was born in 1866. She was the sister of Reb Ya'acov Rubinfeld, called "Yantsche Shiales" in the shtetl. Her husband was Reb Berl Roth, God rest his soul, from Birtsch.

Widowed at the age of 39 she was left with seven children. After the first World War Haya Gittel opened a large textile store which she managed with the help of her children. The store prospered and became one of the largest in town.

Haya Gittel was renowned for her many qualities. She was generous to the poor and her charity was given in secret. She also supported the more modest merchants who were in need of loans, giving them money to put them on their feet. It often happened that the borrowers were unable to return the loan but she never pressured them, showed understanding of the situation and waited till times improved and they could pay their debts.

Her oldest daughter, Shprintze, married Reb Avraham Ya'acov Shnitzler, son of the Ostrick shochet. They were both killed in Brzozow and are buried with the other martyrs in the mass grave in the forest.

Berl, her son, was taken with a group of young men of our town from Cracow to Auschwitz, and was the group's first victim : directly upon arrival he was taken aside during the selection conducted by the notorious Dr. Mengele.

Of the Shnitzler family only three daughters survived : Lily and Regina in Canada and Minna in America.

Avraham Ya'acov's brother — Naftali Ha'im Shnitzler, God rest his soul, was among the founders of the Brzozow Committee in New York.

Haya Gittel's son, Yehoshua Roth with his family, may God avenge them, also lived in Brzozow, as did her son-in-law Nahum Freund, may God avenge him, a member of the well known Freund family of Pshisidnitza village. Both families were destroyed.

The young daughter, Sarah, was saved, hiding in a bunker in the Przemysl Ghetto.

Among the macabre deaths of the Jews at that fearful time that of Haya Gittel was among the strangest. Together with her daughter Esther and her two sons she went into hiding in the village of Ziminitza, near Brzozow. Discovered by the Germans, they fled through the fields. Haya Gittel suddenly disappeared among the tall ears of wheat and all her daughter Esther's efforts to find her were of no avail.

Esther and her two sons managed to get to the Przemysl Ghetto and reached the bunker in which her sister Sarah was hiding. She died when the Przemysl Ghetto was being liquidated but her two sons were saved and are now in Israel. Esther's husband, Pinchas Brander, may God avenge him, was murdered by the German assassins in the village of Zloczov as soon as it was taken.

(Translated by Herzlia Dobkin)

REB. WOLF FERSTENDIG

Reb Wolf was the beadle of the Great Beis Hamidrash and his apartment was in the same building, close to that of Rabbi Y. Weber. Besides being a beadle Reb Wolf had many other "Mloches" (tasks) which brought him very few "Broches" (joys), and having ten children, he clearly had a hard time making a living and in no way belonged to the well-to-do class of the shtetl.

Reb Wolf was a Torah scholar and his name, Ferstendig meaning "wise", fitted him well, for he was a Jew of great understanding. In spite of his economical straits he was always good-tempered, ever ready with a witty story or a joke. On the Sabbath Torah reading he would call out the names of those "rising" to the Torah, bless them with a "mi sheberach", and endeavoured to see to it that when it came to the "ba'avur shenadar" he himself would not be forgotten.

There was an incident in Rabbi Wolf's life which caused great agitation in the shtetl. One of his children, a five or six year old boy, was in need of a serious operation and had to be hospitalized for a long time. Reb Wolf could not afford such an operation or the great expenses incurred by it, nor was

REB. DAVID LAMPIN

Reb. David Lampin or Reb. David Shochet (the red shochet-due to his flaming red beard) as he was called in our shtetl, was our neighbour and lived behind the house of Reb. Ben Zion Laufer, the place called "the little Jasienica". This neighborhood consisted of several small wooden houses densely populated. During all the seasons Reb. David wore boots. Only for the High Holidays (Rosh Hashana and Yom Kippur) would he put on slippers. He was well-known as an excellent "Baal Tefilah" and was a permanent cantor at the Beyt Hamidrash. He possessed a wonderful baritone voice and his prayers had an unforgetable effect on all the listeners.

The Ryshin Chasidim started their "Slichoth" after "Chatzoth" (midnight). However, in the Beyt Hamidrash they started at approximately four a.m. and the members depended on the "Shames" (caretaker) of the synagogue to awaken them. He performed his duties by knocking on the doors of all the "Baal Habathim" and exclaiming at each doorsill, "Yiden steht off zu Slichoth" (Jews wake up for Slichoth). By that time the Beyt Hamidrash was already full of worshippers and Reb. David Shochet started with his supplicatory voice the "Slichoth-Tefiloth". His prayer "Haneshamah lach wehaguf Shelach" (The soul is yours and the body is yours) evoked within the worshippers a great ecstasy and a need for repentance. You could not forget his prayers "Hineni Heani Memaas" (Behold in deep Humility I stand and Plead before Thee, God on high), the "Netaneh Tokefh" (We will observe the mighty holiness of his day) and the "Ya-aleh Tachanuneinu" (O may our supplications rise at nightfall). At each part of the prayers Reb. David adopted the proper melody and one's soul was pervaded by a warm feeling not only from his songs but also from the unshakable purity of his verbal performance. His "Peyrush-Hamilim" (Interpretation of words) blended with the melody and gave rise to high exaltation among the worshippers. Even those who did not understand the words became excited to the point of tears.

As a youngster, I still remember the pleasure of listening to his reptitions which he used to chant during Rosh Hashana and Yom Kippur. A great feeling of exhaltation arose within the worshippers when they had Reb. David Shochet for their "Shaliach Tzibur" (cantor). When the Polish National celebrations came up, as on the 3rd of May or the 11th of November, representatives from the Polish authorities came to the Synagogue. Reb. David Shochet stood by the "Aron" (Ark), dressed in the "Talith" (Prayer Shawl) and with his strong baritone voice sang "Mah Tovu Ohalechah Yaakov" (How good are your tents Yaakov). Even the Gentile listeners expressed their inspiration and paid tribute to his performance.

Experts would express their opinions concerning Reb. David saying that it was a pity that a person with the treasure and talent as the voice of Reb. David did no have the opportunity of higher education. However, due to Reb. David's religious convictions, such a thing was out of the question.

There is an interesting episode illustrating his simplicity. His oldest son Pesach suffered from a long illness and at the doctor's advice was sent to Switzerland for a cure. On the way to Switzerland he stopped in Vienna, the capitol of Austria. His parents had not received any information from their son for a long time, and therefore they decided to write a letter to me of the previous Brezover inhabitants, Josef Teig, a watchmaker residing in Vienna. Unfortunately, Reb. David did not remember the family's name and he sent the letter to the following address : *Mister Josef, the Watchmaker in Vienna*. How amazed the "shtetl" was when in two weeks a reply came from Josef Teig, the watchmaker. Apparently the entire post office in Vienna was occupied with this letter, until they found out that in a certain district there existed a Jewish community with watchmaker whose first name was Josef. These lines are written with the intention of underscoring the importance of the bahavior of the post office officials in Austria before the Nazi plague.

The second son, Chaim Berish, followed in the footsteps of his father and became a "Shochet".

Both father and son and the entire family perished in the extermination of the Jews from Brzozow.

Blessed be their memory.

Chaim Bank / SOME PEOPLE I KNEW

REB DAVID ROZNER

In the Jewish faith a legend exists that the continuation of the universe lies in the power of "LA-MED VAV". The Thirsty-Six Righteous Men. I still remember the time spent in the "Cheyder" where we young boys would probe into the actual meaning of a "La-med Vav". Our imagination would rise to some sort of exaltation as each of us invented in his own resemblance his particular "La-med Vav". In a similar way we would also explore the shape of the Messiah. The imagination of a child focusses intensely on achieving his objectives, namely a concrete shape of the "La-med Vav".

Now I am going to describe "my own" and real "La-med Vav" whom I discovered several years later. I will make my story as short as possible :

This aforementioned person did not have a long beard or earlocks, neither did he wear the traditional Hassidic clothing, but he possessed the tenderness of heart of Jewish consciousness and a love for the Jewish people as a whole.

This "La-med Vav" came from a small town, Zmigrod near Jaslo which was located in Galicia, Poland, and was one of a family of eleven. This man David Rosner came to Brzozow after the first world war. At first he managed real estate, particularly the property of wealthy persons such as the mansions located in the village of Humniska near Brzozow.

He and his wife had to work very hard in order to bring up their seven children (five girls and two boys). Four of the children received a higher education. When David Rosner did not succeed in the management of real estate, he engaged in the lumber business, again without success. At this particular time, the head of the Jewish community in Brzozow and also the mayoral assistant was the prominent and gifted lawyer, Dr. Samuel Selenfreund. He was able to obtain for David Rozner a position as cashier in the office of the municipality.

And here I would like to emphasize the importance of my discovery that this Jewish man was a truly righteous man. As a cashier at the municipal council, the municipal assets were at this disposal. This gave him a chance to help out the Jewish small businessmen in town by lending them some money. This borrowed money had to be repaid by the end of the week when the accounts were balanced. The result was, that sometimes the money was not returned on time, due to the very difficult financial situation of the Jewish people of Brzozow.

Disappointed, David Rozner turned confidentially to some affluent Jewish businessmen and borrowed from them the money needed to cover the unpaid debt. This was not a single noble act, because every week the situation was repeated. It is worthwhile to emphasize that his kindness and readiness to help others endangered his position and source of income. This routine continued until the time when David Rozner, together with the other Jewish inhabitants, were murdered by the German criminals.

The gentle Jewish spirit of that noble man David Rozner was exalted by his love for his Jewish brothers. Also important to note is the fact that his family was not informed of his noble achievements. Only a few treasured friends had the privilege and honor of keeping his secret.

And now I think, we have the right to say, that David Rozner belongs among the "Thirty-Six Righteous Men." Let his sacred memory be an example of the love for his fellow Jews and the fulfillment of "Azov Taazov". To hep in any way and without limitation.

May his soul be remembered in heaven.

youngest in particular. One often felt compassion and pity looking at the expression on my mother's face as she tried to suppress her painful feelings. However, she was not always able to overcome her sorrow, when she thought no one was noticing she burst into tears to relieve her pain. My mother mostly sought refuge in her tears while lighting the Sabbath candles. The Pesach Seders also elicited the same emotion.

We had the impression that everything would get back to normal and that time would heal the wounds, but my mother carried the grievous pain deep down in her heart.

In the meantime, my sister Etke Reisel got married and lived in Lwow. A little later, in 1935, my brother Moshe left for Eretz Israel.

Soon the wild beasts who were already ruling Germany invaded Poland in 1939, spreading murder, slaughter, massacre and perilous destruction. The first victims of that atrocity were the Jews on whom the Germans shed hatred, humiliation, murder and degradation. When the Germans entered the "shtetl" Brzozow, the Jewish population immediately became aware of their brutality and other murderous activities.

At that time my mother was in a very difficult situation, not being able to find a suitable way out. The Germans confiscated the store and a short time later they took away 250 young men of Jewish origin, among them my brother Meyer, and sent them to, hard labor at the concentration camp of Plaszow near Krakow. I was then in the ghetto Przemysl, my sister Etke Reisel with her family of were in Lwow and my mother with the two young children in Brzozow.

The uneasiness, anxiety and sorrow was great, but the fear of the inevitable was even greater. My mother was one of so many Jewish mothers with the same feelings and the same worries, not knowing what tomorrow, the next hour or even the next minute would bring.

The cruel and tragic day of August 10, 1942, arrived when the entire Jewish population of Brzozow was liquidated with the utmost brutality by the German devils. The destruction took place in the following way: one group of Jewish men, women, old people, children and invalids were slaughtered in a most savage way before a prepared mass grave in the Brezover forest. Approximately one thousand "Kadoshim" rested in the "Brother-Grave." The second part was sent to the railroad station Rymanow and loaded into cargo trains to their final destination at the death camp Belzec. My dear mother, my youngest sister Sarah, my brother Josef, my aunt Selda and her daughter Simaleh were unfortunately among those. The death transport to Belzec passed by Przemysl and my sister Sarah threw out to me a short letter written in Polish saying :

"We find ourselves in a wagon, mother, myself, Joseph, aunt Selda and Simaleh, and other Jews from Brzozow and Rymanow. If you do not receive any writing from us, don't worry, because it appears that we are riding in the direction of the East..."

Unfortunately they did not suspect that the murderous intention of the Germans would reach such an extreme level of unthinkable evil and destruction as to efface every vestige of humanity with the horrible fires of the crematoria, which destroyed millions of Jewish lives. They kept alive the illusion that they were going to the East... But as the tragic reality proved, the transport of the unfortunate victims, among others, reached the highest level of destruction in the devouring flames of the crematoria in Belzec.

When we remember our dearest beloved, my dear mother, my sister Sarah, my brother Josef, my aunt Selda and her daughter Simaleh and other members of the family killed by the Germans, our hearts burst with an outcry of rage and imprecation towards the cruel demon : Accursed be the Germans and the entire nation without exception, execrated forever for the shedding of innocent Jewish blood...

My sister Etka Reisel, her husband Chaim Alster and their child Israel shared the same fate as all the other "Kadoshim." Perpetuating the sacred memory of these "Kadoshim" is imperative.

MAY THEIR SOULS BE BOUND UP IN THE BONDS OF ETERNAL LIFE. AMEN.

(Translated by **Fela Ravett**)

came to an end. With the revival of Poland's independence, a passionate exultation burst out among the Poles and the Jews were victims of this outburst. Pogroms were organized in the "shtetlech" and again Jewish welfare was destroyed. Obviously my parents suffered too from the vandalism called "pogroms." And again we were faced with the problem of building up everything once more. As on the previous occasions my parents succeeded in rebuilding and remained devoted to our lives in the "shtetl." Although my parents did not belong to the "wealthy" they made a decent living with "Parnasah Berevach" (a generous livelihood), and so the days passed in the monotonous life of Brzozow.

My mother took advantage of the Sabbath as a time to rest and to enjoy reading her beloved book "Tsenah-Urenah" (a Yiddish translatin of the five books of Moses). My father relasced and read the "Sedran" (section assigned for weekly reading), then went to the Beyt Hamidrash for worship and to study the "Gemarah", as well as reading other books that he favored.

By this time we were a family of six : my parents and four children with the addition of my brother Meyer Leib born in 1917. The older children helped out in the store to relieve my parent's burden. My father was well-known as a "Baal-Tzdakah" (Charity man) and also as a supporter of the local merchants with "Gemilath Chessed" (a loan without interest.

My mother had her favorite "Tzdakah" (charity) which was the "Pushke" (poor-box) of Reb. Meyer Baal Haness. There my father made many friends among the elder "Talmideh Chachamim" (scholars) as well as among the younger Talmudic generation. Since my father was a steady worshipper in the Beyt Hamidrash it was clear that we children would follow him.

My father adapted very quickly to life in the "Shtetl", making many friends in all walks of life among the Jewish population. Also many Christians showed a very friendly attitude towards him, particularly those of the Christian "Intelligensia" for whom conducting a conversation with my father was a top priority. They ignored his tradition Hassidic clothing or his beard and "paoth" (earlocks).

My father was a steady worshipper in the same synagogue where my grandfather Reb. Berish had his regular "seat" for prayers.

In the beginning of 1920, a Hebrew school was established in Brzozow under the leadership of the gifted and capable teacher Eliezer Teicher from Sanok. My father became involved as a member of the school managing committee. He was invited at the end of the school year to the examination and evaluation of the level of progress made by the students in mastering Hebrew.

I still recall the days of "Yamim-Noraim" (High-Holidays) when my father used to explain to us some of the chapters of "Peyutim" (Liturgical Poetry) from the "Yotzroth" (prayers) concerning the "Assarah Harugeh Malchuth" (the ten martyrs of the Roman rulers). How the despotic, satraps cruely killed the "Tanaim" along with the prominent Jewish Rabbi and leader, Rabbi Akibah. The story afflicted my spirit, I was overcome by emotion and instantly burst into tears. My father attempted to calm me down with the following remark: "This is no the only cruelty which the Jewish Nation went through. When you study the "Tanach" the Talmud and the "Meforshim" (interpretations) you will see that despite all the "Tzaroth" (troubles) which we Jews are experiencing in the Diaspora, it continually transpires that "Am Israel Chay" (the Jewish Nation is alive). Bear this strongly in your mind — from the Jewish "Tzaroth" you will learn a lot."

With his explanation my father was trying to implant in his children Jewish Nationalistic ideas in conjunction with religious upbringing. My father's spiritual inheritance remained not only indelibly imprinted in my memory, but penetrated my blood, sustaining and strengthening my Jewish consciousness, infusing a sense of respect for my rich religious and cultural roots and for the dept and creativity of a once flourishing era.

Misfortune fate lead to the early demise of my father at the age of forty five. In contrast my mother with the two youngest children were forced by the cruelty of the Germans to leave this world in tremendous anguish in the gas chambers of Belzec.

Suddenly in the month of Adar my father caught a very bad cold which developed complications and after a long illness he passed away on the second day of the month Tamuz in 1929, leaving my mother with six children, two of whom, Sarah and Joseph, were born during my father's illness. My grandfather Reb. Berish Greenbaum also passed away in the same year before my father's death.

My mother bore her situation as a widow with six children with dignity, considering her responsibility and sorrow for the orphans and for the

Chaim Bank / **MY MOTHER MASSAH-YEHUDITH AND FATHER REB. ISRAEL YITZCHAK**

According to non-official sources the Jewish population of Brzozow consisted about three hundred families. Some belonged to a chain of several other families, in this way forming one large family. There were also singular families which had no ties with any of the others. My own family belonged to the category of individual families.

The first foot-step on the Brzozower soil was placed by my grandfather of blessed memory, Reb. Berish (Abraham Dov) Greenbaum, my mother's father. My grandfather was a family man with many children. Unfortunately the majority of the children died due to various epidemics and only two of the children grew to adulthood : my mother Massah-Yehudith of blessed memory, or as they called her Mashe, and her brother Leybush (Yehudah) Greenbaum.

My mother was born in Brzozow. She received a strict religious upbringing, but she also finished seven grades of public school. At that particular time, it was out of the question for a religious Jewish girl to continue with her higher education. As a result, my mother became a sales girl until the time of her marriage. A small business was started in a wooden booth with the help of her father Reb. Berish Greenbaum and her brother Leybush. There they sold candies, vegetables, fruits, and a few groceries.

Early in the twentieth century a large fire broke out in Brzozow which destroyed many wooden houses and among them almost all of the wooden booths. Before long some of the Jews of Brzozow began to build one-story brick houses with space for stores. My mother moved into one of the stores in a new building which belonged to the prominent Jew, Reb. Kalman Wolf Reich and there she established a new business with the same merchandise as before but on a larger scale.

The Jewish as well as the Gentile customers expressed tremendous confidence and respect for my mother due to her honesty, integrity and friendliness. The entire Polish "Intelligencia" gladly bought from my mother; they used to call her "Miss Masia". Also they liked her for her fluency in speaking Polish.

The time came when my mother had to give up her girlhood and prepare herself to become a married woman. The "Shiduch" (match) with my father, whose name was Israel Itzchak Bank-Feingold, came about because my father's oldest brother Mordchay was married to Yitale, my grandmother Simale's youngest sister. In this way the following family relationship was created : my mother became the sister-in-law of her aunt Yitale and my father became the son-in-law of his brother's brother-in-law.

My father's family came from Tarnow. He received a strict religious upbringing. In his youth he studied in the Klojz of the Radomsko Chasidim in Krakow.

My father also studied with the Rabbi Firer from Krosno. My father had the ability to reconcile the knowledge of Torah with general science; this resulted not from attending any sort of school, but from working by himself. The German and Polish languages were not strange to him. He was proficient in speaking and writing Hebrew; using an Ashkenazi pronunciation.

My parent's wedding took place in the year 1907.

My father used to tell stories about his family. His father, (my grandfather whose name I bear), Reb. Chaim Shlomoh of blessed memory, died very young and was quite a poor man. In general the entire family was not rich. My father's grandfather came from Russia. Actually he escaped while serving in the Czarist army. According to my father's story, his grandfather crossed the Austrian border with his army horse, while in a cavalry division. His family name was Lerner and I do not know how and when the name Bank-Feingold was adopted.

My father took over the guidance of the store which at that time was very well established and prospering. Besides helping my mother with the customers, he also helped with correspondence and other business activities.

At the outbreak of the first world war in 1914, we were forced to leave everything behind and become refugees out of fear that the Russian army would invade. By then my parents had three children : my sister, Etke Reisel; myself, Chaim Shlomoh; and my brother, Moshe David. Our flight did not take us far. For a short time we sought refuge in Hungary and then in Czechoslovakia near the capital city of Prague.

In the year 1916, we came back home and had to start all over again. In the year 1918, the war

diately? "Public enemies like myself should have been put behind bars for life!" he cried.

How painful his disappointment must have been when, hurtling down from his Olympian expectations, his dream world, he fell into fathomless despair and decided on a step which for him meant conscious suicide.

"There is nothing for me here. I'll smuggle myself across the border and return to the German zone. I don't expect anything from the Nazis, I have no illusions there. Maybe I'll hold out till the war is over. If not, my fate will be shared with the other Jews there."

And that is what he did. He set out on his unknown destination, together with all the millions who were burnt at the stake. May God avenge him.

(Translated by Herzlia Dobkin)

Moshe Bank / REB LEIB DIAMANT

A man of average height, tending to corpulence, he was clean-shaven and usually wore the suit of a "Maskil" (European). He was short-sighted and his horn-rimmed glasses glittered from afar. He was always adjusting the starched collar of his shirt and had a nervous tick in his face. Every week day before noon I would meet him going from the Post Office in the shtetl's market square, carrying a parcel of newspapers and a walking stick draped over his arm. This was Reb Leib Diamant, one of the popular figures in the shtetl who had relinquished his traditional Jewish clothing while still a boy, when he turned to "evil ways" and became a "maskil" (open to European culture).

In this act of straying from the fold he was one of a very small number of his peers in the shtetl at the time, before the First World War, and it took a lot of courage.

Reb Diamant was one of the forerunners of national Zionist ideas which were then reaching the shtetl, but he was also a strict adherent to Jewish tradition and always present at the synagogue where his seat was reserved for him. Fanatical about Zionism and Eretz Yisrael, he had replaced his allegiance to the "Rabbi", common in the Hassidic environment, with that of Dr. Herzl, the great Zionist leader.

He was consumed by a burning love of Eretz Yisrael, Zionism and the Hebrew language, and anyone daring to criticise these in his presence was to be pitied. A lover of controversy, he was a master of debate and knew how to defend his ideas. In the heat of argument he could "annihilate" his opponents, particularly of the orthodox persuasion, with his burning rhetoric, using their own weapons against them: chapter and verse from the Bible and the Talmud.

In every field of Zionist endeavor he was both active and activating, be it for the Keren Kayemeth Le'Yisrael, organizing Hebrew courses, or any activity exigent for the Zionist cause.

He was an active participant in every election campaign for the "Seim", the local Jewish Committee or the Municipality, and put his heart and soul into the propaganda conducted for the Zionist lists.

He married a daughter of the Werner family which was well established in the shtetl and its environs, with many branches. He supported his wife and three children with difficulty by giving lessons in Hebrew and selling Zionist literature, particularly the "Heint" (Today), the major Zionist daily appearing in Warsaw. He also sold writing materials. He was well-integrated in the life of the shtetl, knowing everything that went on in it from his childhood days at the end of the 19th century. He was a walking encyclopedia of the tales told about the shtetl, its inhabitants and local folklore.

May this short biography commemorate this pure-hearted dreamer who gave all he had to the resurrection of our people and the Zionist idea.

(Translated by Herzlia Dobkin)

No one can tell us exactly what happened to him before he gave up his soul to his Maker, but from all the stories told by the village Goyim, from the descriptions of Rogovsky and from the fact that, of all people, it was the cripple who had become a legend, a courageous figure standing up to the murderers — all this leads us to believe that there is a foundation of truth beneath it all. It indicates a proud, courageous stance, manifested in ways we cannot determine and whose extent we will never know, but which surely merits attention and documentation.

May his memory be blessed.

Translated by Herzlia Dobkin

Avraham Levite / YOSSEL FENSTER

Yossel Fenster was one of the gifted youths of the shtetl. He graduated from highschool in 1932 and left for Katovitz where he found a job. In his free time he was active in various leftist organizations.

Before the first of May, when leftist sympathisers used to hold illegal demonstrations, the Police would take him into preventive custody, as they did with all those suspected of communist leanings.

In 1938, when he came home for a vacation, I remember he lectured at "Beit Yehudah" to some tens of youths on the Chinese problem.

It was the custom in leftist circles to deal in certain subjects and affairs brought up by the "politrucks" upon the suggestion of their superiors, for the purpose of briefing their activists. The latter were then supposed to spread the doctrine further among the "wider masses", thus buttressing their class consciousness and political awareness. All these subjects meshed well with the Soviets' real-politique and their political needs within their propaganda system.

The communist "weekly portion" at the time was "China", and Yossel lectured the Children of Israel on the subject which was of such concern to them !

It is sadly tragic to think of what occupied naive Jewish youths at a time when the air was already filled with the sounds of marching Nazis.

With the outbreak of war Yossel returned home from Katovitz.

When the news came of the Soviet Army's invasion of Poland and its deployment reaching the river San, the inhabitants of the shtetl were torn between the choice of risking crossing the border or waiting for the Russians to come to us, as rumors said they would.

Yossel, who considered himself a veritable "Master of Ceremonies" in this situation, argued that they should advance immediately "to welcome the bride", fearing to lose even one day's happiness. He was one of the first, of course, to cross the Russian lines.

Several weeks later we met in Lvov, in the street, and when I asked him what his plans were, Yossel explained that, as there was still some "confusion" in the occupied zone, and true communist order had not yet been established, he would not wait for affairs to settle but was planning to go into Russia itself, where things were in perfect order. I wished him "bon voyage" and restrained myself from inquiring where he would go from there if things were not according to his expectations.

It was only in the summer of 1940 that I received an answer to my unasked question. I was wandering around in Lvov at night, near the railway station after being driven from my lodging where I was supposed to sleep because I had no passport.

Loitering near the station I gazed at the crowds of people waiting for the train but, instead of sitting in the vestibule, were lying around on the wet grass, pushed around from pillar to post by the militiamen. Suddenly there was Yossel Fenster — a wreck of a man both physically and morally. When I asked him what he thought of the queer goings-on all around us he told me that this was nothing. There were only a few hundreds rolling around here. In Kiev there were thousands wandering around the station.

He began telling me of his experiences in Russia and what he had seen there. He began "confessing" his sins : to whom had he devoted all his energies, in what had he believed so blindly all those years ? He "accused" the Polish Police of arresting him for a few days only ! Why did they release him imme-

cording to the precepts of the Torah and doing evil to nobody... Now, at this dire moment, had he been able to speak to the Chief of the Gestapo, he would surely have convinced him, made him renounce his evil ways and become a human being. He would have shown him the "Service Cross", price of the leg he had forfeited "for the Kaiser and his Kingdom", would have let him feel the prosthesis and made him realise that the sacrifice had not just been for the Kaiser's sake but for him, the Nazi's as well — a sacrifice which had left him cripple. After this, could the Nazi bring himself to kill him and his family ?"

The "action" or operation as described by Rogovsky centers around Shlomo :

"Packed into tarpaulin-covered trucks the people lie on the floor, the well-fed assassins sitting on top of them on the stretched tarpaulin sloping downwards to the sides. The heaviest is sprawled on top of Shlomo Adler... naked, the victims are going to their death lev by Shlomo Adler, the wounded veteran of the former war, winner of the Cross of Courage. Would the sight of him touch them, cause them a twinge of "conscience"? Naked, built like a Samson, Shlomo marches towards the pit. He is limping on his artificial leg which no one has ever seen uncovered before. He looks bravely into the maw of the gun. After all, he is a soldier who fought for the Kaiser and for the glory of... Germany !"

For some reason Rogovsky found it necessary to end this scene by describing an exchange of looks between Shlomo and the thug Otto Swartz (a figure already mentioned in this context, so that some sort of confrontation between the two must surely have taken place). The latter collapses, his gun drops from his hand and he falls in a faint.

This attempt to credit a member of the murder gang with a semblance of human feelings seems doubtful and unconvincing.

The book "Six Hundred Years in Brzozow" is the source of our selections from the writings of Stanislav Rogovsky and Sophia Woychek's descriptions of the disaster which had overtaken the shtetl's Jews in general and Shlomo Adler in particular.

First and foremost one must point out the humanity of these authors, made doubly prominent in a book in which their co-authors either ignored the Jews altogether or at most mentioned them by the way, as as having some connection with the general subject. In the ocean of brutal hatred towards Israel, of collaboration with the Nazis and the sadistic enjoyment of the sufferings of others — any manifestation of simple, natural humanity is welcome. The Nazis, may they be damned for all eternity, deprived their Jewish victims of all human dignity before putting them to death. They humiliated them in front of the gentiles among whom they had lived, exhibiting them in all their demoralization and impotence.

Some of the Poles, witnessing their terrible suffering, pitied them to the extent that they were even prepared to risk themselves in order to help them a little, but for them the Jews were just some poor wretches in their midst, not actual people in trouble. Sympathetic, they yet kept their distance, their pity only aroused by the depth of misery of these hapless creatures. Only a few showed empathy for the Jews, feeling their pain as if it were their own and seeing them as people like themselves, unfortunate victims of a sadistic brutality the like of which was unknown in human history. These select few realized that the sufferings of the Jews were completely unmerited and this fact increased their respect for them.

Sophia Woychek who described the "action" in detail, is conscious of the terrible tragedy and is touched by it. No man capable of human feelings could remain indifferent to their bitter fate.

Stanislav Rogovsky may also be counted among those chosen few. His sympathy and warmth towards the unhappy victims find expression in his writing, particularly so in his identification with his protagonist, Shlomo Adler.

He tries to describe the Jewish tragedy as seen through the prism of Shlomo Adler, symbol of the whole Jewish community. His helplessness in the face of his destiny is that of a cripple who, because of his disability, cannot escape his bitter fate. It is also the reason why the monsters put him among the bewildered children and the aged, in spite of the fact that he is in his prime, turning him, as it were, into the "representative" of the victims. We have omitted many passages and descriptions from the above citations for we are not interested in the literary value of the tales. For us Shlomo Zissel is not a literary figure but a living man, one of our brothers, led to the slaughter in the company of our parents, brothers and sisters.

you couldn't make much money where people used to buy even a single cigarette. Still, when all went well the owners managed to eke out their "hayuna", a bare living.

In the last days of the community in the Shtetl, after all hopes and illusions had finally been destroyed and all confronted the horrifying reality that closed in like a death trap, leaving them quivering like fish in a net — men like Zissel made a final, desperate effort to escape the hangman's noose. Some managed to obtain a few days' respite, even a few weeks, but not Zissel with his disability.

No one knows what actually took place during the last moments of those murdered and slain and this applies to Zissel too. Only in the phantasmagoria of sleepless nights or in our nightmares do the endless possibilities appear.

The Goyim of the shtetl have a tale to tell about him : After castigating the Gestapo killer who had ordered him to take off his prosthesis, he brought it up in his hand and crushed the Nazi's skull with it. They even know the name of the thug killed — Otto Swartz — a member of the Yaslow Gestapo gangs which had carried out the slaughter of the shtetl's Jews.

Those who visited Brzozow after the war and met the inhabitants were told about this. But, as already said, there is no valid and reliable information as to what actually happened in those ghastly hours, for none of the Polish inhabitants were present during the actual "action".

It is hard to believe that a cripple without his artificial leg, leaning on one foot only, would be capable of attacking an armed officer standing firm on both feet. Assuming there is some truth in the tale, he may have tried to hit him, grasping some other available object for the attack.

The book "Six Hundred Years in Brzozow" mentions some Jews by name and has much to say about Shlomo Zissel. The writer, Sophia Woychek who described the "action" (in the chapter "The Years of Bereavement and Terror"), mentions a Jewish soldier, wounded veteran of the first world war. She does not give his name or that of his interlocutor, but the content of his words point clearly to Sholomo Zissel :

"I spillt blood for the Germans in 1917. I lost my leg on the Italian front and am now a total cripple. I am only 43 years old but am already an old man who cannot move without his crutches. It's abominable ! This horror cries to heaven for revenge against the German people, pitiless murderers of the innocent !"

From this it may be concluded that Zissel's protest was passive and verbal at most.

The same book gives a section of Stanislav Rogovsky's story "Beasts and Human Beings", bearing the name "Shlomo Adler" and describing the brutal treatment and the annihilation of the victims.

From the facts actually known to Rogovsky it is hard to ascertain who gave them to him or how much of the truth is complemented by the author's imagination. The material is clearly not documentary. Rogovsky gives names : "The old woman — Sima Kuflik; the pharmacist Trintscher and the merchant Reich", may the Lord avenge their blood. He also mentions Trachman regarding whom the facts don't fit as he died in the Dinnov massacre, in the first days of the Nazi invasion.

His literary descriptions are based on reality and are the opposite of exaggerations. No human imagination can devise the horror that actually took place. Here is that part of the story, with some light ommissions, which deals with Shlomo Adler, the crippled hero :

> "The cripple Shlomo Adler, who envied his mother for having died a natural death. His sufferings and the long years of disability were evident in his face and gentle spirit. He radiated kindness, endless good-will. His eyes reflected generosity, self-restraint, the understanding and benevolence of a prophet. There was something patriarchal in his movements, particularly when, himself hungry, he divided the last slices of bread among his children. Shlomo was sensitive to the pain of all the members of his congregation — a man who would always avoid trampling a worm crawling in his path and would not hurt a fly. A distant relative of Shlomo of the "Lavkiss", he prayed to God for the whole congregation, mentioning their sins but asking for nothing. What was the use ? Twenty five years ago he had lost his leg in battle, and protested and cried : "Where is my leg ? Give me back my leg and let me go home !" But when the doctors failed to give him back his leg, something beyong their power, and the High Command awarded him the Cross of Courage, sending him home a cripple, he somehow reconciled himself to his fate, living ac-

some words with the youths who studied there. Suddenly two fanatical members "attacked" me, calling me a wanton, a frequenter of the cinema and one who enjoyed the company of girls, God have mercy on us. And now here I was, come to spoil their decent youths, to show them my evil ways and distract them from the fold.

Reb Hirsheleh came to my defence in full force. "What do you want from this young man ? What harm has he done you by coming here to pray ?" he stormed at them. "Will your insults stop him from going to the cinema ? You will only stop him from coming to pray. Is that what you really want ?"

He conducted an open house to which every unfortunate, every neighbour, members of his congregation and chance wayfarers could come at all hours of the day and in the evenings for a chat and a cup of tea.

On entering his house one had the feeling that the tea-kettle was warming only for him, and the whole family was sitting and waiting for his arrival.

Anyone watching a man who had come to Reb Hirsheleh for advice and saw him listening and concentrating on the problem would have thought that he was watching two partners in consultation about something that concerned them both equally.

Seeing the family sitting together on Saturday nights was an unforgettable experience. There was the grandfather, Reb Shalom Horowitz, God rest his soul, at the head of the table, Reb Hirsheleh and his wife Pessia, the sons and daughters — all relaxed and engaged in enjoyable conversation. Anyone who happened to open their door was cordially invited to join the company, with the warmth of which only this family was capable.

I have mentioned his father-in-law, Reb Shalom Horowitz, a personality on his own, amiable and pleasant and deserving of special mention.

At that time children were treated with special severity and no child would dare intervene or express an opinion while his elders were talking in the Clois — something which would have been regarded as unprecedented impudence. A child's duty was to stand quietly by, listen and be ready to do as he was bidden (to serve the scholars).

I will therefore never forget how Reb Shalom, on finishing prayers, would call me as if I were his friend : "Come on Avremeleh !" He would kiss the mezuzah and we would leave together, equals in age and status.

All that day I would be sustained by the wonderful feeling he gave me...

When, at the end of 1941, after the Germans had captured Eastern Poland, I returned to the shtetl, I was eager to meet Reb Hirsheleh, to speak with him and take courage from his deep faith. I never did, for he had gone "underground", living all the time in hiding. When the oppressors ordered all the shtetl's Jews to cut off their beards, threatening death to all who disobeyed, he ignored the pleadings of his family and resolutely refused to cut off his beard. Hiding in cellars and inner rooms he never went into the street.

Reb Hirsheleh was certainly the only Jew in the shtetl who, till the last tragic moments of his life, wore his beard, and thus he went to his Maker, a Jew complete in his faith.

May his memory be blessed.

(Translated by Herzlia Dobkin)

Avraham Levite / **SHLOMO ZISSEL ADLER**

The whole shtetl knew Shlomo Zissel. He had a distinctive feature — an awkward artifical leg, souvenir of the first world war. A tall, broad-shouldered man, head always held high, his disability seemed no more than temporary, just a leg encased in plaster till it healed...

The Polish Government used to compensate wounded war veterans — a tobacconist's shop or a pub licensed to sell "vodka". These two products — vodka and tobacco — were a government monopoly, and the right to sell them was granted to the priveleged only. Shlomo Zissel was the proprietor of a tobacco and cigarette store called "Traffic". The lintel above the entrance was painted in diagonal stripes of red and white — Poland's national colors. The shtetl boasted a number of such stores and

or should he eat the "treif" food (non-kosher) of the army ? The Rabbi answered : "There is no real choice here; you must eat the army rations, its a question of life and death. I ask but one thing of you : when they give you meat, promise me that you will not lick the bones ! "The moral," continued my Father, "is that secular studies are necessary and indispensable, but there is no need to "lick" them ! Get your pleasure from a page of Gemarra, a passage of the Pentateuch, the Morality literature and so on." He himself derived full satisfaction from studying the Thorah. Every evening he had a group Gemarra lesson in the Sadigurra Clois and was in the habit of saying : "People think that I study in order to ensure my place in the "next world" — they couldn't be more wrong ! These studies represent "this world" to me; they are my greatest delight and give my life meaning."

Noticing that I was missing "shahrit" and "ma'-ariv" (morning and evening prayers), he summoned me and said: "I realize that you absent yourself from prayers because you are truthful and, not feeling the need for praying, you refuse to perjure your soul, pretending that prayer means anything to you. Well then, I still ask you to come to shul and pray, even though it seems dishonest to you. I suggest that you "lie" a little and I take the sin upon myself..."

When Father saw that I had gone too far, beyond what he had foreseen, he sat down for a serious talk with me, and this is what he told me : "There was an old relative of ours, one of the old Sadigurra Hassids of old times, Reb Israel Dym, blessed be his memory, who had this question put to him : You, who had started commuting to the old Sadigurra Rabbi, son of the Rozhin Rabbi, blessed be the memory of a just man, while you were just a youth, later went on frequenting his son's court and now you also come to his grandson's. Do you truly believe him to be a "Zadik" like his grandfather ? Reb Israel replied : It's true that there is a great difference between the grandfather and his grandson, and I don't claim to have as much faith in the latter as in the former; but even though I don't consider myself his "hassid" (disciple) I still maintain contact and have remained his friend !"

"I know," concluded Father, "that you don't behave as I do. I, too, don't behave as my father did. The generations are deteriorating. But one thing I beg of you : remain a friend ! Don't cross over to the opposing side. If, God forbid, you become "anti", there will no longer be any bond between us."

This request, at least, I have tried to fulfill.

(Translated by Herzlia Dobkin)

Avraham Levite / REB TSVI (HIRSHELEH) ROTH

Hirsheleh Roth a scholar and a God-fearing man, was a respected figure in the shtetl and a veteran of the Tchortkov Hassidim. He was a mild and well-liked man. One of the founders of the shtetl's Agudas Israel, he had always been its Chairman and was active in all its institutions. He belonged to the "Hovevei Zion" faction of the Agudah, headed in Gallicia by Dr. Ben Zion Fessler of Kolomey. These activists of Erez Israel founded the religious settlement of Mahneh Israel, north of Affulah, in the 30's, close to today's Kibbuz Dovrat. They acquired some land in the country but were cheated by speculators. It was through them that Hirsheleh Rott bought some land in Israel and three of his children, Yehoshua and Esther, may they rest in peace, and Mina, long may she live, came here and were saved.

Highly observant of the mitzvot, both minor and cardinal, he was patient and tolerant of those who differed from him, accepting them in a spirit of liking and friendship, and bringing up his children to be the same. He was especially noted for his closeness to young people, his informal lack of distance and his understanding of their problems. He treated them as equals and, despite their deep respect, they regarded him as their friend.

Whenever I hear the expression "Judaism through agreeable ways" I am always reminded of Hirsheleh Rott.

I remember when still a young lad, having strayed somewhat from the group of which Reb Hirsheleh was such an outstanding representative, I chanced to pray at the "Tchortkov Clois", afterwards exchanging

BEMA'ALOT KEDOSHIM

Avraham Levite / MY FATHER, HA'IM HERTZ LEVITE

My father was a modest man, loath to accept honors and avoiding publicity. He abhorred superlatives and would certainly have been displeased to hear himself praised.

What I would like to recount here is related to just one subject, always significant — the generation gap. The problem is eternal, universal, and particularly familiar in our troubled times.

It must be borne in mind that a generation ago a new element of friction had been added : sons were straying from their fathers' way of life which had become sanctified over the generations, and in many families this resulted in very real tragedies.

Let me describe how my father dealt with this problem in his own home.

When, as a youth, I began to break away from tradition, Father took it very hard, though he realized he could not turn the clock back. He therefore tried to restrain me in marginal ways, before I was completely "lost". He did his best to prevent a complete break between us and made no extravagant demands which he knew beforehand I would not comply with. Guided by the generalization "A bird in the hand is worth two in the bush" he said to me : "What you are not prepared to do I already know well enough, to my sorrow. Perhaps we may be permitted to learn what precepts you *are* ready to fulfill ? Even a bankrupt who has reneged on his responsibilities is not permitted to relinquish them all, but has to compromise on a part of his debts — fifty percent, forty percent — something !"

He tried to explain the moderation of his attitude thus : "Actually, when someone has a son like mine, who refuses to walk in his footsteps, he should cut off all relations and tell him that as he is doing wrong he refuses to acknowledge him any longer. But such behavior is forbidden ! Aren't we all the sons of God and He is our Father? We, too, are not perfect, and our sins are well known. If we behave radically and cut ourselves off from our sinful offspring, how could we ask God to treat us otherwise ? Far better that we be lenient with our wayward sons and this would give us the right claim before God : "True, we have sinned, but we are Your sons; as You see, we, too, have sons of whose behavior we do not approve, but we do not banish them, God forbid. They always remain our chilren and our hearts are open to them."

It once happened that one of the shtetl's well-known fanatics came running to Father, telling him excitedly that he had seen with his own eyes a group of boys and girls behind the hill, among them myself and his own son, sitting and laughing together in sin, God forbid. Father heard him out and sighed. When the man lost control, cursing and screaming that "such things must not be ignored in silence", and must be "persecuted to death" etc., Father remarked : "What you have told me is very serious, but let us not forget that we are speaking of our children, and, in addition to all our other troubles, we must also pray for them, that they should be healthy, pray God..."

Father was not opposed to my secular studies for he realized that times had changed and a young man could not be expected to renounce his general studies and not read newspapers or books. But what he valued was an education that included the Torah, not one that replaced it. In this context he used to quote the Talmudic saying : "There is room in the head in which two tefillin may be placed".

All he claimed was that secular studies were secondary to the Torah which for him, naturally, represented a sublime value. He put it thus : A young man who had been recruited to the army came to his Rabbi for advice on how to conduct himself. Should he starve and torment himself, subsisting on bread and water throughout his service, though he was doubtful of his ability to hold out,

most difficult jobs shunned by others; and all for the price of a slice of bread or some left-over soup. On Sundays, the day of rest of the peasant women water-carriers, they brought water from the well to replace all the water which had been used up on the Sabbath. In winter they swept away the snow and in summer banked up the mud near the entrances to the houses. They also collected the junk and the garbage which had collected in the back-yards. Before the Holy-Days they were sent to the "shochet" (ritual slaughter) loaded with heavy baskets of fattened hens and ducks while the most they could expect for themselves in all these rich repasts were a few bones to suck.

They helped in times of trouble and in times of joy. For family celebrations they carried in the benches and tables from the synagogues, cleaned up the mess and ran all the messages. When, God forbid, there was a death in the house and the bereaved family was prostrated — it was they who did all the chores, pouring out the water from all the pails and barrels in the corridor and covering the bed of the deceased and the mirrors in the room after he had been removed from the house. They fetched and carried, moved furniture and did all that was necessary in such contingencies.

Their living quarters were the "cloises" and "beismedrash" which everyone was free to enter, and they had as much right to do so as anybody. In winter they would warm themselves at the lighted stove and in summer take short naps on one of the benches.

It was here they were to be found when their services were needed, returning when their tasks were done.

Besides these retarded creatures there was another group of wretches — the mad — who, for lack of adequate asylums, wandered round the street, mixing among the people who did their best to avoid them. The plight of these sick individuals was worse than that of the retarded described above, for they were incapable of taking care of their most basic needs. The more fortunate among them had a family to look after them, doing as much as possible to help them preserve a semblance of humanity. Others were abandoned, lonely and forsaken, for people kept their distance from them. Kind-hearted women would hand them out a slice of bread or a ladle of soup; at times they would get a torn shirt to change their clothing and some attempt was made to see that they were not totally abandoned.

The two groups, the retarded as well as the sick, lived among the sane and shared the customs that ruled their environment. Like everybody else they kept the religious traditions and their ragged clothing was in accordance with that worn by their betters around them. They were a reflection, as it were, in a crooked mirror, of their own society, adding a certain shade to the local color.

When the war broke out they disappeared, holed up in dark corners, to be seen no more on the streets. They did not understand what had happened — events were beyond the comprehension of wiser men than they — only feeling the shock instictively, sensing the approaching danger. Terrified they stared at the ground rocking beneath them, seeking in vain for something to support them. Their reaction to the helplessness of those surrounding them was like that of children, but there was no one to enfold them, try to calm them with fictitious words of comfort. There was no one to reply to their questions, questions they were incapable of asking. No one thought about them. Darkness and destruction were reflected in all the faces around them and they were paralyzed by terror.

Those among them who did not die a natural death ended up like all the others, to be sunk in oblivion with the rest of the congregation.

As we respect them we will not mention their names, but let us leave these human beings a niche in the memorial monument dedicated to the shtetl to which they belonged.

(Translated by Herzlia Dobkin)

Dr. Herzig : He was Dr. Shechter's brother-in-law and partner in their law firm. Was an officer in the Austrian army during the First World War and an active Zionist, particularly during election time.

Dr. Atlas : A veteran lawyer in the town, devoted to his family and office. He took no part in public life and was among the few survivors of the Second World War. Appointed as a judge in the new Poland, in the Katovitz region, he died in the early 60's.

Dr. Fett : A lawyer, son-in-law of Reb Ephra'im Shtiglitz, of blessed memory, who has already been mentioned, and the brother-in-law of Reb Ya'acov Fiderer, may God avenge him. He came to the town in the early 30's, was active in the Zionist movement and was killed during the 2nd World War.

Dr. Kuflick : A lawyer, native of the town and a graduate of the Brzozow Government Gymnasium. For many years he was apprenticed to the office of Dr. Seelenfreund and opened his own in the mid 30's. His sister, who also studied law (N. Rozner M.A.) worked in the office of the gentile lawyer Dr. Dobrovolsky.

Sarah Rozner M.A. : A philosophy graduate who worked as a teacher for some time in a Gymnasium. Was saved by some miracle and, as soon as the 2nd World War was over, emigrated to the U.S.A.

Dr. Lusthaus : Son of a Jewish Government official, he came to the Middle East with the Polish army and even visited Israel. After the war he returned to Poland.

Prof. Korn : A great teacher and educator in a Polish Government Gymnasium in the town, he excelled in teaching mathematics and physics, mostly in the higher 11th and 12th grades. Knew three languages well, including Hebrew. His service in the educational system of the government did not permit him to participate in any political activity, but he devoted himself to public welfare. After Dr. Seelenfreund's retirement from his job as Chairman of the Congregational Council, Prof. Korn was elected to the post, serving in it till the outbreak of the 2nd World War. He and his whole family were killed in the Holocaust.

(Translated by Herzlia Dobkin)

Avraham Levite

THE RETARDED AND THE INSANE

No "In Memoriam" of the shtetl is complete without mentioning the backward or insane, those who, because of their disability, had raised no families of their own and lived alone in some dark corner to which they were relegated by their relatives as though, God save us, they were domestic animals.

The faces of these unfortunates were strangely free of the deep furrows etched into all the others by their daily cares and anxieties. Nor could one discern the various stages of adolescence or of creeping old age so apparent in all normal people, affecting their appearance, behavior, clothing and social standing. This is probably the source of the adage : "A fool's face never changes".

Members of the shtetl returning to it after some years' absence, would recognize them immediately — their motely clothing, queer walk, in short, all their "hoilech" (Yiddish denoting unkempt clothing and a bizarre appearance) gave them away immediately and, like malformed and distorted trees, they were prominent against the village background and formed some of its landmarks.

These unfortunates played a certain role in the village economy, though it was not, of course, one to their own advantage. Cruel though it may seem, this role seemed a natural one to a part of the congregation who made them the butt of fun and jokes, while only a few objected to the practice.

This was common practice especially in the prayer-houses, the "Cloises", which, beside being a place of prayer, reading and Torah study, also served as a kind of "club" where the Jews spent most of their time. It was there that tales were told, wine glasses raised in "Le'chai'im", politics discussed and jokes told to everyone's amusement. Among the reactions elicited from their victims there were often pearls of language and utterances drawing gales of laughter from their hearers.

These poor creatures, it must be noted, were very useful in society, doing the dirty work and the

The German invasion brought an end to life in the shtetl. Their first objective was to destroy the Jews economically, and all Jewish businesses were confiscated immediately. Whole families fell apart, and many, especially men, escaped to the east. Our family, too, was divided : mother stayed at home with our brother Ze'ev while father, with our older brothers, Tsvi (Hersch) and Eliezer and ourselves fled from the Germans and stayed in the area captured by the Soviets, where we enjoyed personal freedom but became penniless refugees.

We managed to avoid being exiled to Siberia during a raid carried out by the N.K.V.D., among the refugees, but, having been left behind, we were caught by the Germans who attacked the Soviet Union in 1941.

As soon as the Nazis entered Zlotsov, the town where we were staying, they encouraged the Ukrainians to make a pogrom on the Jews, and in a matter of days two thousand of the town's Jews — about half of the whole population, were killed with ferocious cruelty, and their corpses cast into a communal grave. Our brothers Tsevi and Eliezer, may God avenge them, were among the dead.

Jews were forbidden to move from place to place without a special permit, but so strong was our longing to return home and be re-united with out families that, thanks to our connections, we procured the desired permit. We even managed to take Ya'acov Tratner, a townsman of ours and the son of Mendel Tratner who, during a pogrom, had been cast into a pit with the rest of the corpses and by some miracle had crawled out alive.

The family re-union did not last for long. In the summer of 1942 the calamity struck our town and the Jewish community of Brzozow was completely decimated. The old and the children were murdered where they were and the others were taken to the death camp Belzits.

Our parents, aged 51 and 53 respectively, together with our brother Ze'ev, died together. Our uncle Mendel, his wife Shprintza and their daughter Feige were killed in the shtetl. Their son, Yossef, was murdered in a concentration camp. As for ourselves, Ida and Avraham Laufer, our Via Dolorosa took us to the Plaschov Camp, to Prokotsim, the "Lunetsky Prison", periods of hard-labor and wandering, arrests and impossible escapes — all with very slight chances of survival.

How great must have been our ancestors' privileges to us get through all this with our lives...

(Translated by Herzlia Dobkin)

Moshe Amit (Seelenfreund) / THE JEWISH "INTELLIGENTZIA" OF BRZOZOW

There were very few academicians among the 300 families in the town, and most of them were lawyers. There were hardly any Jewish doctors — the three we had at different times left the shtetl.

The capital of the region boasted an extensive bureaucracy with hardly a Jew among them.

Judges :

Dr. Horowitz : He was a Court Judge and considered a brilliant man of law. A quiet man, he was dedicated to his work and his family. His eldest daughter was a teacher and his son studied law. In the mid 30's he fell ill and did not survive the operation. For a short time he had been a member of the town council but his position as a judge prevented him from being active in public life. His whole family was destroyed at the beginning of the war.

Dr. Rappaport : A temporary court judge. He arrived at Brzozow in the mid 30's and left after a few years for a post outside the town. He was an officer in the Polish military police force and there were rumors that during the war he had gone to England.

Lawyers :

Dr. Shmu'el Seelenfreund : My father of blessed memory, whose life is described in the chapter called "My Father's House".

Dr. Shechter : He was a veteran in the shtetl, a lawyer. His specialty, at which he was highly successful, was the criminal court. He was an active Zionist but avoided any special public activities. His son, Dr. Ya'acov Shechter (Kuba), long may he live, was active in the Revisionist movement even before the war. He is now a lawyer in Tel-Aviv.

Avraham (Rommek) Laufer
Ida Tratner, Née Laufer

OUR FAMILY

Our grandfather Shalom Laufer, may God avenge him, came to Brzozow in 1880 from the Slovakian town of Dzilburtsa. He married a Brzozow girl, Mirelleh Lerner, and established a highly diversified business which did well enough for them to build a spacious house in the heart of the town.

In time this building came to house the whole family, all its branches included, and grandfather's complex business transactions were also carried out in it. Grandfather was regarded by all as a wise, resourceful man and many people turned to him for guidance in their family and business problems.

When the German assassins annihilated the Jewish community of Brzozow, grandfather was 86 years old, one of the shtetl's oldest holocaust wictims. Unlike his parents and grandparents before him it was not given to him to die a natural death.

We lived in grandfather's spacious house with our parents, Ben-Zion and Pessel Laufer, may God avenge them, and they had their wholesale business there. Uncle Mendel Laufer and his family also lived with us.

Our family combined a high regard for Jewish tradition with deep Zionist convictions. Father was highly involved in the town's congregational affairs and towards the end, up to the outbreak of war in 1939, served as head of the congregation. We have a vivid memory of the presentation of a new Torah Scroll made by our parents to the Mizrahi Stiebel, when the scroll was carried in a procession from our house to the synagogue.

On that festive occasion our town was visited by one of the Mizrahi leaders from Cracow, and Father asked him to arrange some immigration permits to Israel for a number of our townsmen. The happy few who did get these precious "certificates", as they were then called, were, thanks to them, spared from the inferno.

Today it is difficult to conceive of the despair and helplessness of the Jews at that time. Not only were they outlawed from all public or national services, but the Polish anti-semites began crowding them out of their only source of livelihood — commerce and the trades, boycotting them and preventing Polish customers from entering their shops. They were in such dire straits that public-spirited Jews initiated the establishment of some modest funds for mutual assistance, both public and private, in order to give support where possible and prevent the closure of such businesses as could not withstand the pressure. Such a private charity fund existed in our house, where loans were given to the needy.

As a child I remember being sent with messages connected with such charity loans. Once, as I was walking in the street, an old, heavily bearded Jew approached, obsequiously bowing his head before me. I blushed with embarrassment and got away as quickly as possible, deeply conscious of the man's humiliation at finding himself forced to belittle himself in front of a child, hurrying to greet him as if his living depended on it. Thereafter I made a point of not meeting him face to face and if I spied him in the distance on the pavement I would quickly cross the road so that he wouldn't see me.

This incident gives some indication of the extent of the economic straits into which very many Jews had sunk.

Chaim Bank / REB. ISRAEL FEITH

By the 19th century quite a large Jewish population already occupied Brzozow. A "Kehillah" Synagogue, a "Chevrah-Kedisha" a "Bikur Cholim" (V "Gemiloth Chasudim" and other organizations, were established. The above mentioned Jewish municipal town branches were operated by Jews born in Brzozow. Among these inhabitants belonged Reb. Israel Feith, son of Alexander Zusman Feith, who was born in Brzozow in 1858. He was the "Gabi" of the Bikur Cholim and a large contributor to the sick, helping them in every way possible. Reb. Israel's mother died at his birth and he was raised by a poor aunt. When he grew up he was sent to learn tailoring and this remained his permanent trade.

Reb Israel Feith possessed initiative and an enterprising spirit. This he demonstrated by undertaking the responsibility of building the "Klois" "Chevrath Linath Hatzedek". His main concern was that the new Synagogue be decorated properly with ornamentation and skillful paintings.

When the Jewish historian, Dr. Itzchak Shipper, came to Brzozow to visit his sister and brother-in-law, Dr. Samuel Selenfreund, they took him inside the synagogue. There he admired the originality of the paintings and commented that the work must have been done by a great artist. Actually the work was executed by an ordinary Jewish painter who worked while under the influence of alcohol...

Reb Israel Feith and his wife Sara had four children — two sons and two daughters. His oldest daughter, Reisel, and her husband Reb. Itshe Fenster, were the first to have a wedding ceremony "Chupah" performed on the dedication "Hanukath-Habaith" of the construction of the Linath Hatzedek Klois.

Reb Israel Feith died in 1915. His wife Sara died on the seventh day of the Jewish month Adar in the year 1940, thus avoiding the trauma of the German atrocities. In the "shtetl" people whispered that Sara Feith died a rightous women; first, due to her noble deeds, and also because she died on the day of Moses' passing (Moshe-Rabeynu).

His two sons died in the U.S.A. The daughter, Reisel, her husband, and children perished in the Holocaust, with the exception of their son David. The youngest daughter of Reb. Israel Civia, her husband, son and daughter-in-law-, miraculously survived and are living in New York.

Rysia Seelenfreund / A TRAGIC FAMILY

There was a second-class court house in our town, Brzozow — a municipal court or "Sond Grodtsky" in Polish. Only one Jewish judge served among all the others — Dr. Leon Horowitz, a man universally respected for his integrity and professional proficiency.

The family consisted of himself, his wife Amalia, a daughter Anna, affectionately called Andjia and a son, David-Dziushek, some years younger than his sister.

Just after Andjia began her studies at the Jaglonian University at Krakow tragedy struck the family. Dr. Horowitz, who had suffered from kidney stones, was obliged to undergo an operation, shortly after which he died. The widow left for Cracow with her children so as to make it easier for her to pay for their studies.

Andjia took a job as a high-school teacher and went to Krinits, a famous spa, on her holidays. It was there she fell ill and her condition became so serious that when the doctors finally realized she had typhoid fever it was too late to savee her and, the young girl's life was lost.

I next heard about this unhappy family at the height of the war in 1942. The woman who had been my father's secretary for many years wrote to me in Warsaw that Mrs. Horowitz, her son, and their devoted servant had fled from the Germans to Eastern Gallicia, a territory which was later taken by the Soviets. Dziushek, having completed his law studies before the war, worked there in his profession and supported his family. They lived quietly in their new home until the outbreak of the German — Russian war.

When the Nazis invaded western Poland, Dziushek was killed by Ukrainian nationalists (according to our information he was shot by the Nazis in Ternopol in his capacity of an official of the congregation, together with all the members of the Judenrat, Ed.).

Mrs. Horowitz, suffering seriously from diabetes and broken in spirit, came to Brzozow with her servant, completely destitute. The town Jews did their best to support and assist her. Sara Bibber (then secretary of the town Judenrat) requested my help and I gave her some money. Shortly afterwards Mrs. Horowitz passed away, thus cheating the Hitlerite hangmen of a victim.

I cannot speak of the Horowitz family without mentioning their faithful servant, a woman Mrs. Horowitz had brought with her from her birthplace, Tschortkow. She was a simple, illiterate Ruthenian who became a part of the family. A lonely spinster, she was devoted to the children whom she tended from the day of their birth, and loved them with all her heart. Such loyalty is truly remarkable — she accompanied her mistress to the bitter end in spite of the misfortunes of the family. Her name was Anna Tsaban.

(Translated by **Herzlia Dobkin**, Haifa)

were sought by many merchants and businessmen. He was often appointed arbiter in complicated business disputes, both sides depending on his integrity.

It was somewhat strange to see how this man, who laid down the law in business matters and could advise others how to handle their affairs, supported himself with difficulty and led a life of extreme poverty. His case appeared to prove the saying : "A prisoner cannot release himself from his cage..."

Here is a small episode involving Reb Behr, may God avenge him :

There was a scholarly youth, son of a highly respected family in the shtetl who, in preparation for his emigration to Erez-Israel, was learning carpentry so as to be able to make a living there. At the end of his apprentice ship he was to appear for an examination at the Artizans' Union, presenting some specimens of his labor in order to receive an Artizan's License.

Wearing his best clothes he hired Sender the porter, to carry the stools he had made to the Union's Office at the other end of the shtetl, it being beneath the dignity of a man of good family to cart furniture in the street.

Meeting Behr Hennig on the way, the young man greeted him and Behr, in the homely spirit of the shtetl, asked him where he was going and what was the furniture that Sender was carrying before him. When the youth told him the story, Behr said : "My son, you will never be a carpenter !" "Why ?" came the astounded question. "Because a craftsman is proud of his handiwork while you, instead of proudly carrying the stools you made through the streets of the shtetl for all to see, have hired a porter to carry them..."

Needless to say, Behr was right, and the young man, on coming to Israel, never worked at carpentry...

My uncle, Yom-Tov Lippa Hennig, may God avenge him, was one of the respected "Baalei Batim" in the shtetl and an important follower of the "Sadigura" Hassidim in town. As a scholar he had fixed hours of study. He took regular part in the Gemarrah lessons at the "Sadigura" Clois' together with Reb Ya'akov Izhak Saltz, Reb Eliezer Shertz, Reb Shlomo Eisen and my father, Haim Herz Levite, may God avenge them. This lesson was held continually for many years, summer and rainy winter, up till the outbreak of the war.

Reb Yom-Tov Lippa had a rare sense of humor. From his father he had inherited his acuity and wit as well as his artistic talents, which, as was customary at the time, were left to be ignored.

As a child I was always showing off a beautiful lead Hannukah dreidel which he had cast for me. In Simchat Torah my flag, also his handiwork, was the most beautiful in the Clois : A flag with a Torah Scroll inside an open Holy Ark, with two "real" lions serving as royal guards on each side.

Romantic and sensitive, he loved music with all his heart. A beautiful melody played on the violin could bring tears to his eyes. He told me that it had been his childhood's dream to play the violin, a dream which had never materialized.

He was insatiably curious about the modern world and the discoveries of technology — a trait which, like his artistic talents, was nipped in the bud by the extremism of the Hassidic norms at the time. The well-defined limits beyond which one could not go were hermetically sealed and those who dared go beyond them in those days were few indeed.

As soon as the Germans entered the shtetl they closed down his haberdashery shop which was never reopened. My aunt, Sarah Gittel, God rest her soul, passed away naturally in 1941, the envy of the whole family. My uncle, who remained alone, lived till the holocaust, only to be swept away with all the Jews of the shtetl, may God avenge their souls.

Their daughters, Leah, blessed be her memory, and Clara, long may she live, were in Canada. Esther and the son Abraham were saved in France. The elder daughter, Ethel Werner, and her family (of Sanok) and the two youngest daughters, Feige and Reizel (now in Holon) were saved in Russia.

(Translated by **Herzlia Dobkin**, Haifa)

Father would pay them with coins he took from under the table-cloth.

There was intense activity in the shtetl on behalf of Eretz-Yisrael. I remember one event, a ball held in Krentzler's Hall when I stood on the stage and sang a solo number, accompanied by the violinist Lanner. The song was called "Eretz Yisrael is my homeland".

There was a Hebrew School in the shtetl whose first teacher was Miriam Sobol of blessed memory, later a member of Kibbuz Affikim. The teacher who came after her was Eliezer Teicher who later married one of his pupils — Glickel Braff; were both killed in the holocaust.

Let me say something about my family: my father was a man of learning, an exemplary father, husband and human being. He had lived a few years in America where he had two daughters, Clara and Gittel. He returned to Brzozow some years before war broke out.

My brother, Ya'akov, had gone to Eretz Yisrael but, to my regret, couldn't adapt himself to conditions here and returned home a few days before I emigrated to Israel. My brother Oscar used to live in Cracow but came to Brzozow during the war, hoping the Germans wouldn't reach such a small village. He was killed there. His two sons, Dolek and Salek, survived. I had two other brothers — Yehoshua and Yossef and two sisters — Zippora and Leah. All were killed.

My mother was the daughter of Menashe Tzvick, a well-to-do man and one of the important burghers in the shtetl. Those days are gone — parents, brothers and sisters, all gone as if they had never been.

It is my earnest prayer that those who have survived and are with us today will live in peace and plenty. Amen.

(Translated by **Herzlia Dobkin**, Haifa)

Avraham Levite / THE HENIG FAMILY

Reb Moshe Yankel, God rest his soul, was one of the most colorful, original figures in the shtetl. He taught the children Humash (Torah) and Rashi, and initiated them into the Gemarrah. Being artistically gifted and good at painting and whitling, he produced various religious artifacts such as spice containers, Hannukah candle-sticks etc. The carved wooden mezuzoth and the "mishenikhnas" (Adar) drawings in the shtetl's synagogues were his handiwork, and any that were made by others were actually imitations of his work.

Famed for his wisdom, many of his adages that were full of popular insight, sharpness and naivety formed part of the local folklore, and were for years recounted in his name. With the passing away of his generation a veritable treasure trove of aphorisms and maxims was lost to posterity.

I dimly remember him in the last years of his life, sick and feeble. In his old age he had broken a leg and was laid low, never to rise again. Lying in bed with his broken limb he asked in wonder : "What could the Holy one, blessed be He, have been thinking of — was He afraid I would desert...?

Of his children three sons lived in the shtetl. The youngest, Reb David, God rest his soul, a tall, handsome man with a well-tended reddish beard, died suddenly in the early 30's, leaving a wife, Dina and a son, Mendel who, handsome and athletic as he was, died suddenly like his father, at the age of 16. There was also a daughter, Esther, who married Avraham Kupper of Sanok (who passed away in Israel). Esther and her mother, Dina, were lost in the holocaust.

Reb Moshe Yankel's two other sons were Reb Dov-Behr and my uncle, Rev Yom-Tow Lippa, may God avenge them. The brothers were also connected by inter-marriage : Behr's son, Pinchas, went to France, later taking his parents and family there — where they were destroyed by the assassins. Pinchas married Yom-Tov's daughter, Esther, and they lived in France until the Holocaust. Pinchas died in Auschwitz and his wife and three children were saved and are now in Canada.

Behr Hennig was a wise Jew, considered to be learned in the ways of the world, and his advice and balanced opinions, which were always to the point,

Feivel, Hirsch-Melech, Mendel, and their daughter Mala were all killed in Brzozow.

The Tisser Family

Hentshe, their daughter, married Reb Yoseph Tisser, God rest his soul. They had two children: Shmu'el who went to America and Malka who came to Israel.

The Rubinfeld Family

Their third daughter, Feige, married Moshe Rubinfeld of Birtsch. Their son Feivel and his family were killed in the Krakow Ghetto.

The Levi Family

Huleh, their fourth daughter, married Reb Naphtali Levi. Both were killed in Brezow. Their daughter, Esther, survived and is living now in Israel.

The Weiss Family

The fifth daughter, Chaya, married my grandfather

Oren Weiss of Borislaw. My grandfather was among the founders of the "Hevrat Linat Tzedek" synagogue. He made his living from a small bakery and had five children. Leah, his daughter, went to America and his four sons lived in Brzozow, all owners of bakeries. The eldest son, Eli Hersch Weiss, married his cousin, Libba, of the Lachman family, and they had nine children. The four daughters, Miriam, Esther, Sonia and Hannaleh were killed together with their parents. The son, Yoseph, was killed in Russia. The eldest son, Me'ir-Wolf, died in the U.S.A. Manes was saved in France; Mishkit went to America and Shlomo, the youngest who had been wounded as a soldier in the war with the Nazis is now in Israel.

Oren's second son, my father — Bereleh Weiss married my mother Esther. We were ten children, of whom six have survived. Five of us — Me'ir, Yosske, Ha'im Uri, Eli (myself) and Totzi (Naftali) managed to survive the camps of Siberia. Our brother Me'ir enlisted in the Polish army which was being organized in Russia and fought against the Hitlerists. Nattan who was in Brzozow during the Nazi rule there, was taken to the Plashov camp, spent time in Auschwitz and survived. Four brothers are in Israel and two in America.

The parents and four other children were killed.

Oren's third son was Maniss Weiss (Maneleh). His wife Eideleh came from Sanok. After the German occupation they crossed the San river to the Russian side and were banished to Siberia. This was the only family whose members all escaped from the inferno and were all saved. Maneleh, God rest his soul, died in Germany after the war, in a refugee camp. Eideleh, who died in Israel, lived to a great old age. She participated in many memorial services held in honor of our shtetl's martyrs and enjoyed everybody's affection and respect. She was the only shtetl "Mother" among the participants.

Two of the family, Yutta and Yosseph, live with their families in Israel. Yutta married her cousin, my brother Me'ir.

The fourth son, Feivel Weiss, his wife Sarah, their daughter Esther-Rivka and son Oren, were all murdered when the Jews of Brzozow were liquidated.

May God avenge them.

(Translated by **Herzlia Dobkin**, Haifa)

Bracha Wolfman-Hann / MY SHTETL AND FAMILY

It has been forty eight years since I left the shtetl of Brzozow where I was born and spent my youth. I still remember the "potchines" — long rows of houses roofed in front where we would walk back and forth when it was raining. There was the "delicatessen" belonging to Masha Feingold, a small, intelligent woman, always smiling, who welcomed her customers with characteristic quietness, serving everybody pleasantly and patiently. It was a special treat to go in there. She had become widowed while still young, a mother of small children, and everybody respected her for the way she brought them up. The eldest daughter, Etka, went to Lvov, there to be killed with her family. The three older sons, long may they live, were saved and there is no need to write about them, they are so well known.

I remember the days of "Slihot" when the Shames would go knocking from door to door in the small hours of the night, waking the people : "Jews, get up for slihot !" Those were the Days of Awe, frought with fervor and much weeping in the synagogues.

I remember Purim, with Father sitting at the head of the table. Masqueraders going from house to house would enter, sing and make music, and

Gentiles in "Borkowka, so he evoked no feelings of jealousy or envy...

The reason that I know David Segal and his family is as follows. As a child, every Friday my task was to bring the "Chaloth" ordered for Shabbath to our customers from our bakery. To the list of orders my mother always added the name of David Segal. I used to bring to them a package with "Chaloth" as well as other additional products. My mother, of blessed memory, would warn me not to mention this to anyone. She also told me not to wait, as with the other customers, for payment, but to just deliver the package, to tell them "A Gutn Shabbath", and to leave.

Four souls were waiting for that package. The father, David Segal, with an expression of anxiety in his half closed eyes; his wife, a sickly, thin woman with a kerchief over her forehead covering her shaved hair; the daughter, dressed in a long badly fitting dress and a pair of old mens shoes; and the son also wearing clothes of the same sort, a pair of large pants with patches and a torn shirt. The boy's "Payoth" (earlocks) looked out from the middle of his shaved head which was covered with a threadbare cap. His hair was cut by someone who was definitely not a barber. The entire house in which the family lived consisted of one room with a kitchen that had an iron top to cook on and an oven to bake bread in, but nobody knows when and how many times they used the kitchen and the oven.

On Friday, before noon, when I entered the house, I noticed a broken table standing in the middle of the room, covered with a tablecloth full of patches, waiting for the time when a couple of "Chaloth" for Shabbath would be placed on it just like in all the other Jewish homes. David Segal was sitting at the table whispering the "Tefiloth" from the prayer book. What he was asking the Almighty for we will never find out. However, what he really needed is not difficult to guess.

Near the house of David Segal there was a wind mill. It always appeared that when the wind was blowing, David Segal had nothing to put into the mill to grind, and vica versa, when he had something to put in it, the wind probably stopped blowing... Before Pesach the wind mill came back to life. Strong winds started blowing and people brought wheat for grinding into flour for "Shmirah Matzoth". The "big" and most important season for David Segal was during the few weeks before Pesach. At that particular time he ran around occupied with the "business" and with the hope that from now on a new and happy life was beginning for him. Unfortunately it was only a dream, and everything reverted to the earlier state... The mill was the only source of "Parnasah" for David Segal, and at the same time it was the source of his destitution. Could it be that the wind mill in Brzozow is still running? But it is not grinding any more flour for "Shmirah Matzoth" because the man who put the mill to work, together with the users of the "Shmirah Matzoth, have all found their resting place in the Brother-Grave in Brzozow.

(Translated by **Herzlia Dobkin**, Haifa)

Eli Weiss / MY FAMILY

My great grandfather and grandmother — Shraga and Mishkit Lachman — were born and lived in Brzozow. Seven children were born to them, two sons and five daughters, called "Mishkit's kinder". One son, Shim'on, left for America and the rest remained in Brzozow.

The Lachman Family

The second son, Reb Naphtali Lachman, may God avenge him, fathered ten children, four of whom immigrated to Eretz Israel and another son, Shmu'el, managed to survive in Russia and died later in Tel-Aviv. Reb Naphtali, his wife and other five children were all killed in the Holocaust.

The Spindler Family

Of my great grandparents' aughters, Sima was the wife of Reb Gershom Spindler, may God avenge him. They had eight children and their eldest daughter, Toybe, came to Eretz Israel. One son, Yoseph, was killed in France, leaving two small children in the care of a Catholic institution. Toybe succeeded in getting them to Israel. Two sisters, Mishkit and Sonia, are now in America. The parents, their sons

A LETTER

Dear Friends and fellow-townsmen,

I would like to have the names of the Freund family included in the memorial book for Brzozow — those of my dear parents and sisters. It is true that my parents appear in the memorial book of "Yad Vashem" but your book commemorates the shtetl where my dear ones and their children were born and where they met an untimely death.

How well I remember my happy home, Israel Freund, my father, and Rachel, my mother. The girls : myself Celia the oldest, Nusha (that's what she was called in Brzozow) are now living here, in the U.S.A. My other three sisters : Mania, Machtchia and Shprintza were killed.

Mother was always worried about her 5 daughters, but Father would say : "Rachel, don't worry, 'mir wellen zei farzuckern' " (farzuckern — a Yiddish expression meaning to make an unexpected sale at a high price).

I loved my father for his benevolence and optimistic attitude. He would say : "One has to show God how one should live. Demand a turkey and he will supply you with one; but if you only ask for a few potatoes — that's what you'll get ! He had such innumerable come-backs for his wife and daughters.

He was a kind-hearted man who knew all the officials and magistrates in the shtetl. When a Jew had a problem he would bring it to Reb Israel Freund to see if he could help. Mother and the five daughters were very proud of him. Our house was a haven of love and tranquility. Today I am still proud of being Israel Freund's daughter.

The above are the facts I wanted to see included in Brzozow's memorial book.

Wishing you all health and success.

10.12.82 **Celia Kaplan**

Eli Weiss / A FORGOTTEN FAMILY

Our shtetl Brzozow was constructed in the style of all other similar towns in Galicia. In the center of town, standing as if just naturally grew there was the city hall with its high tower on top of which was the "town clock". Around the city hall was the marketplace and in the middle was a well with a large wheel. The water from the well was pumped by means of a turning wheel.

All the Jewish houses, the wooden ones as well as the brick, were concentrated in an area called "Rynek" and included the neighboring streets. During the entire week the Jewish shopkeepers looked forward to Monday, the weekly market day, in hopes of customers. The Jews lived together in this small area and knew one another well. They would meet in the synagogues and also in the public bath. They helped each other by lending a "Gemilath Chessed" (loan without interest).

I would like to mention a family which was among the Jewish inhabitants, but because it was outside the Jewish section, I am sure that not too many people remember them. It was the family of David Segal. The Segal family lived in an exclusively non-Jewish neighborhood on the side of the "Town-River" on the Borkowka. The gentile inhabitants of the "Borkowka" belonged to the lowest level of the general population of Brzozow. The section of "Borkowka" was mainly occupied by poor craftsmen, people without a steady job, and without any specific occupation. These people worked occasionally, perhaps two or three times a week, doing all kinds of work. Some of them had a goat and a few chickens. It is difficult to imagine how this Jewish family was able to take root in such a section, considering that David Segal was a typical Jew with a beard and earlocks, wearing traditional Chassidic clothing. Probably the level of destitution of this Jewish family was the main quality of merit which created the possibility of landing in such a neighborhood. David Segal was even more destitute than the poorest of

ficulty to Dinov, some 40 Kms. from Brzozow, only to be killed there, with 200 other Jews, refugees and inhabitants of Dinov, by the German assassins.

His wife, Rechtshe was lucky — for in those tragic and fearful days it was considered lucky — she died a natural death.

Hers is the only whole tombstone left in the desecrated cemetery of Brzozow.

Haim Bank / THE KINTZLER FAMILY AND ITS OFFSPRINGS

One of the veteran figures of the Jewish population of Brzozow whose name was mentioned while we were still children was Grandmother Loytze, Reb Menashe Tzvik's sister.

Loytze was the wife of Reb Shmu'el Kintzler, God rest his soul. One of their daughters, Beyltshe, married Reb Ephraim Stiglitz, and the other, Hennia, was the wife of Reb Ya'acov Katz, God rest his soul.

The two sons-in-law, Reb Ephraim Stiglitz, may God avenge him and Reb Ha'im Ya'akov Katz, God rest his soul, came from the shtetl's most well-to-do and prestigious families. As we have already mentioned, Reb Ephraim Stiglitz left the shtetl to settle in Reishe. Of this large family only Bluma, the youngest daughter and her husband Reb Moshe Berglas, also of Brzozow, survived and are now in New York. They hid in Belgium during the war.

Ha'im Ya'akov and Hennia Katz were childless and adopted a girl in the family — Haitscha, who later married Reb Yo'el Markel, eldest son of Reb David Yona Markel and Brosha, the daughter of Reb Eliezer Fass, God rest his soul.

Reb Yo'el Markel and his brother, Eliyahu, are in Israel, the only remnants of the Markel and Katz families.

Reb Ha'im Ya'akov was lucky enough to die a natural death. The fate of his wife, Hennia and their daughter Haitscha is recounted in another chapter.

Reb Shmu'el Kintzler's daughter, Tzilla, married Yehoshua Wolfman, the son of Reb David Wolfman. One son Leybush, settled in Krakow and the other Eliezer lived with his family in Brzozow. Of Eliezer Kintzler's family two daughters and the son, Moshe, came to Eretz Israel.

Reb Itzhak Fass, son of Reb Eliezer Fass, opened a flourishing used-clothes store after the First World War. Reb Itzhak and his wife, Gittele, were renowned for their charity and gave much help to the needy. Reb Itzhak was the "Bikkur Holim" gabbai (visiting the sick) and many times, when the till was empty, would pay the doctors out of his own pocket for treating the sick as well as buying the medicine. He died in 1936.

The only survivor of the Fass family is their son, Eliezer, now with his family in New York.

(Translated by **Herzlia Dobkin**, Haifa)

A LETTER

My name is Betty Berglass, formerly Bluma Stiglitz. I was born in Brzozow and was the youngest of seven children in my family.

My father's name was Ephraim Stiglitz and during the last few years he lived in Reishe. He and my step-mother were killed together with my sister Hanna and her husband Ravhun, as well as their six children and my sister Esther.

Those who died in Brzozow were : my sister Sarah, her husband Ya'acov Fiderer, my sister Minna, her husband Dr. Henrick Fett and their two daughters.

My aunt, Hennia Katz, her daughter Clara Markel and her two sons were hidden by a brave and noble Polish woman, Zophia Gorgasch. A local doctor, called upon for help, informed on them and the whole family was killed.

I also lost my brother, Hersch-Zvi Stiglitz and his wife in the shtetl of Kolbashov.

A total of one hundred members of my family were lost in the Holocaust.

It is my wish to thank Mr. Ha'im Bank for taking upon himself the great task of perpetuating the memory of our martyrs.

New York, 19.10.81

Betty Berglass

Haim Bank / THE RINGEL FAMILY OF HOLIDNA VLLAGE

The father, Reb Mordechai Ringel and the mother, Bluma, Naphtali Tzvik's daughter, made their living on a farm.

The Ringels were an orthodox family and their home was kosher enough for the most demanding. Reb Mordechai was a scholar and served as gabbai and "ba'al tefillah" in the small village synagogue. He also performed the circumcisions in that small congregation.

Their five children were brought up in the traditional and religious spirit.

There were fifteen Jewish families in Holidna, all somehow making a living. Relations with the gentiles were good and in the village, antisemitism was far less acute than in the town. Thus the Jews lived peacefully and unpretentiously until the arrival of the murdering gangs who poisoned their lives and cast a pall of fear over them.

In July 1942 the Jews were evicted from all the villages and their property was looted by the Nazi swine. The Holidna Jews, together with their brethren in the whole region, arrived at Brzozow completely destitute. They joined their brothers there and all died together.

A list of the Jewish families at Holidna and Wessela :

Me'ir Ringel, his wife and two sons, killed at Bulkhov.
Miriam Ringel-Tepper, her husband and son, killed at Bulkhov.
Mordechai Ringel, his wife Bluma and daughter Rachel were all killed together.
Mendel Hammer and his family.
The Weiss family.
Melech Tag and his family.
Bunim Tzvik and his family.
Itzhak Bukhman and his family.
The Werner family.
The Brenner family.
Avraham Tag and his family.
Hirschel Tag and his family.
Mendel Brenner and his family.
David Rubinfeld and his family.
Mendel Ritter and his family.

May God avenge them

Haim Bank / THE TRACHMAN FAMILY

The two brothers, Reb Hirsh (Zvi) and Reb Ben-Zion Trachman came to Brzozow from the village of Duckla. Hirsh Trachman dealt wholesale in foodstuffs such as flour, sugar and the like.

In the early twenties Hirsh Trachman suffered a great tragedy in his family — his wife and son died of blood poisoning within a few days of each other. After this catastrophe Reb Hirsh left Brzozow for Sanok.

Reb Ben-Zion and his family remained in Brzozow, where he had a baked-brick factory as well as the monopoly for selling brandy wholesale.

Reb Ben-Zion's wife, Rechtshe, was known for her wisdom and kindness. She kept an open house — every pauper and unfortunate who came in hungry left replete, with additional supplies for the road and some money as well.

Reb Ben-Zion, besides his business dealings, was also active in public works and served as the Chairman of the village congregation for a certain period.

He had a pleasant voice, was an excellent prayer-reader and his praying during the "Yamim Nora'im" was famous in the shtetl. The congregation's heart would melt to hear him singing the "Piyutim" such as "Ya'aleh tahanunenu", "Ki hineh kahomer" and others.

But it would seem that a man also needs a measure of luck.

Anti-semitism was rife among the Poles in the shtetl and some Jew-haters began an unceasing campaign of incitement against the Trachman family, the object of which was to deprive it of its livelihood — the agency for the wholesale brandy business.

The incitement finally succeeded and Reb Ben-Zion lost his agency which had given him a respectable living hitherto. The family began to deteriorate.

When the German army was approaching the shtetl, Reb Ben-Zion ran away, making it with dif-

Haim Bank / THE SCHERTZ FAMILY AT BRZOZOW

The Schertz family was large and well-established in Brzozow. It would take an intensive geneological research to account for all its members, something which cannot be done without written material and depending on memory alone.

It should be noted that there were a number of families of this name who did not belong to this large branch, even though it is possible that some connections existed between them, of which they were probably unaware themselves.

I shall do my best, of course, to mention them all. *Reb Ha'im Eliezer Schertz,* his wife Ettel, their son Shlomo and their two sons-in-law, Reb Naphtali Kuflick, may God avenge them, Dr. Yossele Bobker and their families.

Reb Mendel Schertz, his wife Dina and their sons: Eliezer Schertz, God rest his soul (died in Russia), his wife Zissele, daughter of Reb Kalman Wilner of Yatchimir. Their son, Moshe, died in Auschwitz. The girls, Sheindel and Sheva were killed with their mother in Brzozow. The elder daughter, Eidel, God rest her soul, married Reb Yehoshua Roth, may he rest in peace, and passed away in Israel.

Reb Shmerl Schertz lived with his family in Yaslow till the war, becoming refugees in Kozova under the Russians. They were killed after the Nazi occupation. Their younger son, *Reb Hersch Schertz,* was killed in the Przemysl Ghetto. Mindele, Reb Mendel Schertz' daughter married a Cantor, Reb Kalman Zuckerman, God rest his soul (saved in Russia and died in Canada). They had two children : their son Leibush died in Russia and Sheindel, their daughter was killed with her mother in Brzozow.

Reb Itzhok Schertz and his wife, Malka, had eight children, five of whom were killed. Shimeon died in the Russian camps and Reuven was killed in Auschwitz. Aaron, who managed to hide in Brzozow till the Russians came to the shtetl, was killed by Poles. The youngest son, Yoseph and one daughter were killed with their parents in Brzozow.

Reb Yankel Schertz and his wife Miriam. Their daughter Minna, Moshe Parnes' widow, is in Israel. His eldest son, Michele, died while still young, leaving a widow, Breintsche and five children. Of these only the eldest, Yudel, survived and now lives in Israel.

There was another family, that of *Avraham Schertz,* his wife Miriam and a daughter living in the neighbourhood.

Then there was the family of *Avraham Schertz,* nicknamed "Der alter Avraham" (he died in the twenties).

All the families I have listed above were interrelated. There were more of that name but they did not belong to the large family.

There was Reb Shlomo Ezra *Schertz,* God rest his soul, a hat maker and owner of a hat shop. He was a highly respected man of learning. After the pogrom in the shtetl at the end of the First World War he emigrated with his family to America, and so they were all saved.

Reb Melech Schertz — a family with a number of children, all killed in Brzozow. The eldest son, Michael, was a refugee in a shtetl in the Tarnopol area during the Russian occupation and married there, only to be destroyed with his family when the Germans entered.

There was a Schertz family in "Lavkes". One of the sons, *Hannan Schertz,* was an active member of the Judenrat. There were also three Schertz brothers : *Mordechai Schertz* (nick-named "Lubliner"), *Menieh Schertz* and *Shlomo Schetrz.*

Then there were two Schertz brother : *Ha'im Shmuel* and *Melech,* whose sister Yutteh emigrated to Canada. They were the offspring of Ben Zion and Hanna Schertz who died before the First World War. For some time the brothers were in partnership in the egg export business. Melech, the younger, was one of the first "modern" youths in the shtetl. He later went to Katovitz and thence to Italy where he was married. His son, Bruno is now a doctor in Massachusetts. He was born in Italy.

In the war, during which the Italian Fascists collaborated with the Nazis, he was imprisoned in a camp in Italy, and the anti-fascist underground hid him after helping him to escape. Melech died in the U.S.A. in 1972.

The elder brother, Ha'aim Shlomo, served in the Austrian Army during the First World War. He had a beautiful singing voice and was a "singer" for Reb David "Schochet" (Lampin). He was killed with his family in Brzozow.

the matter of some orphans in her care. Father took the case to court with his usual devotion, and won. He refused all payment for his trouble.

It has come to my ears that Sarah Bieber, may God avenge her, father's devoted secretary, turned to those nuns for help during the German occupation. The nuns, who knew her from her work with father, did not turn her away, thus paying their debt of honor to him. To our sorrow Sarah was not spared.

My mother, Francesca, was of the famous Shiffer family, sister of Itzhak Shiffer, God rest his soul, a historian and scholar who wrote many books on the history of Polish Jewry in past generations. Our cousin, Genek (Gershon) graduated in medicine and became a renowned surgeon.

It is impossible to speak about our family without mentioned the tragic event we suffered. The day we learnt of the death of our eldest brother Leon (Lushek) in an accident while at work in Haifa, mother's hair turned white and she never overcame the blow. Lushek was the pride of our family. He was gifted, was noted for his pleasant ways and gave promise of a glowing future. He graduated from the Warsaw University with a golden diploma and was a gifted orator. At one time he appeared at a mass meeting on the first of May in the theatre square and spoke after the socialist leader Niedzialkovski. After Lushek's speech the crowd shouted "Long live the workers of Palestine!"

This was a period of extreme and violent anti-semitism, and a special group of political Jewish resistance had been organized by the socialists to protect this "golden youth", as he was called.

— — — — —

My sister and I lived through all the horrors of the war. Henrika (Risha), my senior, studied law before the war. She witnessed the burning of the Warsaw ghetto and her husband perished in Maidanek. As for myself, Ge'ula, I spent the war in my parents company, until their deaths. Our brother, Moshe-Aharon, who emigrated to Israel before the outbreak of war, served in the British Army and fought against the Nazis.

Haim Bank / THE OESTREICHER FAMILY

The head of this family was Reb Aaron, God rest his soul, and there were many branches in the shtetl, even though the name Oestreicher itself disappeared after the son, Avraham, left Brzozow.

Reb Aaron Oestreicher was a tradesman, a tinsmith, beside managing a business of household goods, some of which he produced himself.

He was a learned man, careful to observe the tenets, and he brought up his children to do the same. He died after the First World War.

Besides his son, Avraham, there were five sons-in-law in the Oestreicher family; Reb Ha'im Leib Diller, Reb Naftali Feit, Me'ir Brakha, Asher Doppelt and Ha'im Dick. The daughter-in-law was Galla Wielopolsky. May God avenge them.

The children of the family were already old enough to establish their own families in the shtetl but the harbingers of death cut down this prodigious family and only a small remnant managed to escape from the Nazis.

The name of the Brakha family has been mentioned. Special mention must be made of Beileh, daughter of Me'ir and Ethelleh Brakha who, when the assassins drove her to be slaughtered in the forest, jumped from the truck with her baby in her arms and was shot on the spot. May God avenge her.

I also wish to mention Ha'im Dick, may God avenge him. Running away from the Nazis, he was shot in prison in Lvov by Hitler's allies at the time, the Soviets, who accused him of spying for the... Germans. The only survivors of the families mentioned above are Reb Naftali Feit's daughter, Haya (Helen) and the young son Moshe. Two sons of Reb Asher Doppelt, Feivel and David, were also saved.

too loudly). But there was always an air of tolerance and of civilized behaviour.

In 1929 the eldest son concluded his studies in town, and went to Warsaw to study law. In 1930 my elder sister completed her studies and went to the same university, and the same faculty. My younger sister and I continued our studies at the local secondary school. There were family gatherings during vacations and holidays. In 1933 the elder son completed his studies and married, and shortly afterwards, in 1934 went to Eretz Israel, together with his wife. After a few months he was killed in an accident at work in Haifa. He had been one of the leading figures in academic and political circles and had been recognized as one of the future leaders. Meanwhile my elder sister completed her studies of law, and returned to Brzozow for her probation period at my father's office.

In 1936 I concluded my studies at the secondary school, and in 1937 I came to our country to study at the "Technion". Our youngest sister went to study musicology in Lvov. Music was one of the cherished subjects at our home. Each one of us played some instrument, and excelled in musical knowledge.

Our home was full of culture, and as mentioned above, a centre of social life, vivacity and gaiety.

In 1939, at the outbreak of the second world war, our family fled from Brzozow to Strij. Only my elder sister, who was married to a lawyer, remained in Warsaw.

Thanks to my mother's extreme alertness, and inexhaustible energy, the Seelenfreunds (my parents, my younger sister, and my cousin, who had arrived for the summer-holidays) were able to overcome hard times in Siberia. Thus they succeeded in escaping from certain death.

My parents and my sisters returned to Poland after the war and settled in Kattowitz. In 1946 my father was appointed legal counsellor at the Ministry of Industry, and after retiring, served as a legal counsellor in Kattowitz. My mother died in 1946 and my father in 1961.

Today only a few members of our family are left: my two sisters, living now in Kattowitz (the younger sister together with her husband and son; the elder has been a widow since wartimes). My cousin and her husband are living in Haifa, and so am I together with my family.

In the graveyard of Kattowitz are the tombs of our parents visited every week with loving care by my sisters.

Ge'ulah (Lusha) Selenfreund / MY FAMILY

My father of blessed memory was born in December, 1882 and died in December 1963. He came of a patriarchal family and received a national and traditional education.

My grandfather, Reb Shlomo Selenfreund, God rest his soul, was a well-known, highly respected man. He participated in the first Zionist Congress in Basel.

I well remember an interesting experience in Grandfather's house:

On Friday afternoon, before the Sabbath, a window was opened at the side of the house and people began to appear there. Each one received a package containing fish, challa and raisin cake. The needy ones who were too embarrassed to go to the window, came to the terrace and they, too, received similar parcels.

Our father, God rest his soul, was an extraordinary person and much given to charity. He held most of the influential posts in our provincial town: Deputy Mayor, Head of the Jewish congregation and member in all kinds of committees and important institutions. He was active in bringing electricity to the shtetl and the beautiful building of tht local Gymnasium was built with his help and as a result of his enterprise.

He utilised his influence and connections to help others regardless of their religion, nationality or political views. His house was open to all. In helping others he was modest and unassuming, never expecting thanks for doing what came naturally to him.

Many years went by before we, his children learnt of the many people he had helped and rehabilitated. I remember how once the Mother Superior of the Stara Wies monastery came to ask for legal help in

the revolt against Dollfuss. One of the younger brothers taught Latin and Ancient Greek at a secondary school.

Prior to the first world war, while my parents were living in Vienna, a son and a daughter were born to them. When Vienna was besieged at the beginning of the war, the family imigrated to Przemysl, a fortress town, which successfully resisted several Russian attacks. Afterwards Dr. Seelenfreund joined the lawyers-corps of the Austrian army, and was transferred to Brzozow, a small town in the vicinity of his former hometown Rimanov. In 1918 a third son (myself) was born to the family, and in 1920 another daughter, my youner sister.

Those turbulent years were characterized by the founding of the Polish state and the invasion of Poland by Trotzky's army after world-war I. At the same time some remarkable events were taking place; such as the payment of retribution; distribution of inheritances; recognition of rights, especially those of invalids and orphans (all these were executed by the new regime). These reforms provided full employment for a young lawyer, who had completed his military service by that time.

The juristic work and Zionist and public activities were the basic sources of the Seelenfreund family after world war I. One of his chief aims was a well organized Jewish community in his town. He also took an interest in the municipal administration of the town.

Until 1929 there was no electricity in town. At his initiative a contract with the Siemens company was signed, and in order to establish the electric network, a motor-generator was installed. He proposed the founding of a bus company to connect the town with Sanok and Rimanov, the two nearest railway stations. He initiated the erection of a large secondary school and the instalment of the telephone-line. His own phone-number at home was "7" (supposedly there were less than 60 subscribers in the whole town).

At this time a stadium with a large shooting range was built. The voluntary fire-brigade was founded. It was equipped with fire-extinguishers, hand-operated pumps, and pulled by horses. But whenever there was a fire, people had to pull them by themselves, because of lack of time to fetch the horses. Until the beginning of the thirties a part of the sidewalks in town were made of wood and needed to be replaced by concrete sidewalks. Some of the wooden brides were rebuilt, and the dirt roads were improved. (There were no asphalt roads in the district). There was no central drainage and no central water supply. Water was pumped from wells, and there were "water-boys" and "water carriers".

All public activities were the work of volunteers. My father's practice was chiefly in the civil law. He almost never dealt with criminal cases; he felt a strong aversion to this kind of work, except for extraordinary appealing cases, or those which involved his Christian friends. For instance the case of his former schoolmate Dudinski (a Polish nobleman), who was accused of selling alcohol to a dentist and to a local pharmacist; or two murder cases among the Polish population.

In the course of time, Dr. Seelenfreund a leading expert in Poland in the field of contracts and the granting of concessions for oil exploration, had to appear frequently at the district court of Sanok and sometimes at the High Court of Law in Warsaw. These matters required long and frequent absences from our home. He had to travel all over the district in legal proceedings connected with land registration. (Mainly in summer, accompanied by court-officials, lawyers and land-surveyors). These journeys were called "Commissions", and sometimes they lasted for several weeks.

One of his famous cases involved a right-of-way, which passed through a forest between a Polish village and the lands of the Bishop of Przemysl. No Christian lawyer dared to defend the people of the Polish village, for fear of the Bishop and the Church. The length of the road was only 4 km, and the people of the village had used it for more than a 100 years. After the trial, which went on for 4 years, the local court, the district court and the superior court decided in favour of the people of the village. Of course part of the clergy under the authority of the Bishop directed their wrath against the Jewish lawyer.

My father's frequent absence from home, his manifold activities in public, and his work as a jurist, forced my mother to cencentrate on the management of our home, and to take care of its proper functioning. She fulfilled her task willingly (with the help of several maid-servants), with much ability and talent. Our home was always full of life and gaiety. We took our meals day after day together with many guests, young and old. At our table many lively debates and conversations were held (sometimes even

to the cart, to ease the pain. I was afraid to look back and see her face once more, well knowing that this was just as difficult for her as it was for me.

My sister Shoshana, accompanied by a relative of ours of her own age, went to Israel in 1925, the year the Hebrew University was inaugurated in Jerusalem. They were the first "olim" from the shtetl, and everybody came to see them off.

Before the World War my brother Mendel fell ill and went to Belgium for treatment. He was there during the holocaust and was saved.

Feige, my brother David's daughter was saved in France and is now with her family in Israel.

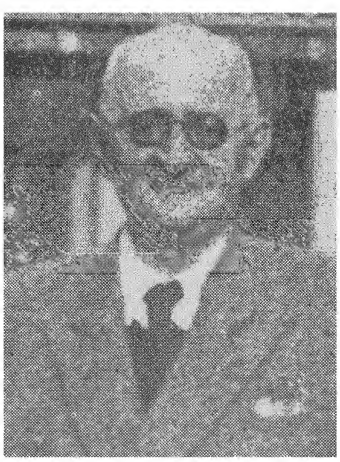
The rest of my family perished.

When I got married in 1939 I received a letter full of good wishes from the whole family. That was the last contact I had with them.

Translated by Herzlia Dobkin, Haifa

Moshe Amit-Seelenfreund / MY FATHER'S HOME

In the town of Rimanov, at a distance of 15 km from Brzozow, there lived a Jew, whose name was Shlomo Seelenfreund. His family originated in Poland and Moravia, and according to tradition they were descendants of Spanish Marranos. In the graveyard of Rimanov was a tomb with the inscription "Hilo" (the former name of the family). The name "Seelenfrend" was bestowed on the family by the Austrian authorities, at the time when the entire jewish population of Galicia were given surnames, some 200 years ago.

Dr. S. Seelenfreund

Shlomo Seelenfreund was the son of wealthy Jews. The family's income was based on the so-called "Rougatka"; i.e. a certain tax levied on roads and bridges (a sort of toll). Shlomo grew up and studied at the "Heder" and was designated "Rabbi" — though he never actually engaged in that profession. He was one of the founders of "Mizrahi" in Poland, and was elected as a deputy to the third and fifth Congresses. He was a member of the Austro-Hungarian parliament, and for some time acted as mayor of Rimanov. He had two sons; the elder son, Shmuel, (my late father) was born in 1882 and studied at the "Heder" till he was 15. At the age of 16 he went to Sanok to attend the secondary school there, which he completed with excellence. Then he was sent by his father to study law at the University of Lwow, where he spent two years and then continued his studies at the University of Vienna. The influence of Dr. Herzl and his newspaper "Neue Freie Presse" caused him to engage in political activities in the circle of Jewish students.

Shmuel Seelenfreund concluded his studies and acquired a Doctor's degree — "Summa cum laude". In 1910 he was married to my late mother, Francisca of the house of Schiper from Tarnov, who had graduated at a teacher's seminary. The Schipers of Tarnov were a very able and talented family and had many children. Among them were Dr. Yitzhak Schiper who had graduated at the faculty of law in Vienna; he was one of the founders of "Poale-Zion", deputy of the Polish "Sejm", a famous historian and a scholar in Judaica. He was also one of the leaders of the Zionist movement in Poland. Genek Schiper was one of the famous surgeons of Poland. Henek Schiper, was one of the leading figures of the Viennese "Schutzbund". In 1933 he was rescued after

FAMILIES OF THE SHTETL

Miriam Scheinbach-Braff / MY FATHER'S HOUSE

When we approached Miriam, asking her to participate in this memorial volume, she was already quite ill. She promised to make an effort and write something, keeping her promise in spite of the torments of her disease which made it almost impossible to concentrate on her writing. Sadly for all, she died far sooner than she expected, leaving her work unfinished. She passed away on October 15, 1983 and the rough draft of her work was given to us by her sons.
May her memory be blessed!

A. L.

Ours was a large family of ten : three brothers and five sisters. Being the youngest I was, of course, the most spoilt.

Father, handsome and white-bearded, was a man of learning and a devout Hassid (the rest of the sentence is unclear. Ed.) Like most of the families at the time, ours was a patriarchal home. Father had a special chair at the head of the table in which he would sit during meals and it would never occur to one of us to take it. We accepted this naturally and without questioning, so that it was never necessary to reprimand any of us in the matter.

I well remember the Friday nights when Father, may his memory be blessed, would return home from the synagogue, bringing a guest with him. The table, Sabbath candles ablaze, was royally set. Though funds were not always plenteous, our home was "ba'al batish". Even today friends of mine who lived near us, tell me how they used to stand in the yard behind our windows, listening to the music. We all joined in the choir and my brothers were very good singers. As for the girls, though they were generally not permitted to sing with the boys, Father, for all his devoutness, had nothing against it.

It was a habit of Father's to bless the boys on the eve of Yom Kippur by laying his hands on their heads. He would then turn to the girls and bless them as well. There was something rather frightening in this picture of Father with his white beard and white robe (kittel), and wearing white slippers as he blessed us with a worried expression on his face. The ceremony was repeated every year. But one year Father changed his custom, and as he blessed us, boys and girls alike, he shed a tear, something he had never done before. He was not to live out the year. He left for a sanatorium at Schiavnitz and died there.

The news was somewhat late in coming. Father's death changed our lives greatly. Mother was completely shattered and did not recover for a long time. She took the burden of the business upon herself and we, the children, helped her, particularly on market days. As to continuing with our studies beyond public school, this was forbidden to us for it involved the desecration of the Sabbath. I was the only one who broke the rule, but this was after Father's death.

Mother was a special person, kind and sensitive, always worrying about others. I shall never forget how she rushed around with my elder sister before Purim, distributing "mishloa'h manot" which she had prepared for the needy, with a substantial coin wrapped in paper hidden under the goodies, so as not to cause shame... She was always ready to grant a loan, never asking when it would be returned, if at all...

Mother did not oppose my leaving for Eretz Yisrael as I was joining my sister, Shoshana, who had gone there ten years before. I was very close to Mother and when the time came for us to part I ran

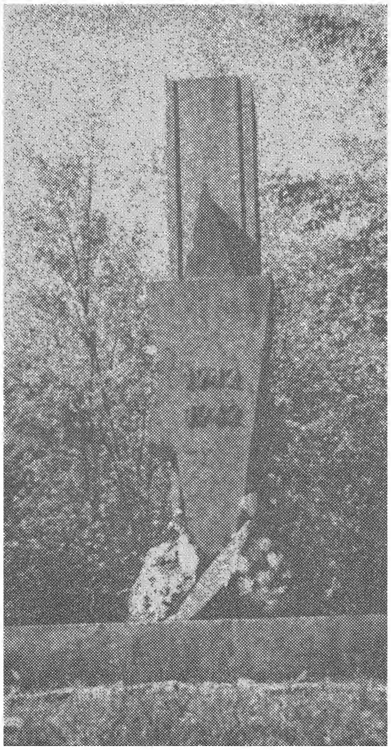
Modes of living evolved over the generations, where have they gone, erased as if they had never been ?

I was there when the idea of the book was evolved, witnessed its progress and perused its pages as they piled up. I listened to conversations about the shtetl and its people and saw the labor of collecting and joining the shards of broken memories culminating in the work of reconstruction. It has been a labor of love and devotion.

During all that time I suffered many a nightmare and fearful dreams. Having identified myself so completely with the subject I am no longer objective about it. But it seems to me that when we read these pages the picture rises up before us of a Jewish shtetl in the diaspora, active and full of life, which has sunk into the depths... This is an attempt to preserve its shadow from complete oblivion and thus, perhaps, put up a modest monument upon the graves of those who have been denied a resting-place.

At moments of sadness and longing we, our children and our grandchildren, will be able to take this Memorial Book from the shelf and, as we leaf through it, see ourselves as if we were going up to the graves of óur Fathers ("Kever Avot") to be at one with the memory of all our loved ones whose lives were cut down before their time.

(Translated by **Herzlia Dobkin**, Haifa)

A monument to the Jews of the Shtetl, built on the path leading to the scene of the annihilation. It was built by the Polish Authorities in 1962.

Zippora Levite (née Hager)

"IMPRESSIONS" OF BRZOZOW

I was neither born in Brzozow nor ever visited it, yet somehow I feel as if I were a native of that town, had lived there for many years and was deeply involved in all its affairs.

After I married a native of Brzozow I found myself adopted by the few existing survivors who made me a part of their family.

As I had wandered a lot in my childhood, which was spent mostly in a large city and its environs, no place meant very much to me and I was not familiar with the tightly-knit, intimate relations of shtetl inhabitants in general and those of Brzozow whom I now got to know.

For the last three years "Brzozow" has been a constant presence in our home, becoming an integral part of my being so that I feel that it has also absorbed me into it. But alas for such an absorption! Would it had been otherwise!

I can imagine myself strolling among its highways and byways, knowing just how to manoevre the descent at the Beit-medresh Barg without barging into the opposite wall before the turn. I feel I could find my way to the "Shochet" beside the "Bedel-wasser" stream, and it is no secret to me where to find the children and the youngsters playing in the "untern barg". I could even name the people praying at the "Beit-hamidrash" and those at the Clois; who attended high-school and who remained solitary, candle in hand, studying the Gemarrah at the Beit-hamidrash. Yet my imagination balks when it comes to the way leading to my husband's family, to his father's house. How am I to reach his mother's home and make her rejoice at the sight of my growing children, my grandchildren...? Where can I find his brother, he who remains eternally young and whose name my grandson bears? And how can I ever reach my brave and beautiful sisters-in-law? Are they in the forest? A childhood rhyme rings in my mind: "In wald hob'ch moyreh!" (I am afraid in the forest...)

It is a terrible sense of naked, quivering bereavement, this total absence of at least a tombstone that one could touch, feel a contact with those buried beneath it. It is this total deprivation that creates the longing for everything that is evocative of the shtetl.

Personally I knew very little about the Jewish Gallician shtetl and its inhabitants. I have a vague and very early memory of a street scene in some East Gallician town — a mud-covered street with wooden boards ("kliatkes") lying across it, the Jews walking on them looking sad, for some reason. Any later knowledge I may have has come from the books I have read.

It appears that there was a weekly market-day in Brzozow and there were those who subsisted throughout the week on the earnings made on that single day. Yet, they were the people who never had enough money to lay in an adequate stock. From one person's tales, from the memoirs of another and the evidence of a third I can recreate in my imagination the Brzozowian "institution" of "short-term loans" — Gemilath Hessed. With the money lent by one person another buys and sells, pays back and so on, ad infinitum. "Azov ta'azoz imo" here assumes a special meaning and reality. Then there was another "institution" — the nightly watch kept by two youngsters at the bedside of a dying man — "nechtiken", to enable the exhausted family to get some rest before coming back to tend the patient on the morrow...

there including Ben and myself. Perhaps there were more

I survived because I was young and fit and because I was determined to live to take my revenge on the Germans after the war. Not everyone had that determination to survive. A lot just gave up and killed themselves on the electric fences.

I quickly found out that you get used to death. We were put to work loading corpses on to trolleys and taking them to the crematoriums. After a while you lift up legs and arms as if they were nothing.

I was sent to work in the coal mines. We got up at 4 in the morning, started work at 6, after a long walk and finished at 10 or 11 at night. All we had to eat was a bowl of soup and a bit of black bread. At night we took our uniforms off and folded them up as pillows.

We were slaves. It was almost unendurable. I saw boys deliberately injure themselves — cut their own hands and fingers off in the mine machinery so that they could go to hospital. We all know that no one ever returned from hospital, but that didn't stop them. They just wanted to finish it.

The men we all feared the most were the kapos, the prisoner guards. Auschwitz was run by German underworld types. Murderers and criminals. They were the kapos.

The kapos could do whatever they liked. They killed indiscriminately and the Germans didn't care. We had roll-call twice a day. If the roll said there were 180 men in the barracks the SS didn't care if 20 or 30 of those men were lying dead on the barracks floor. So long as the tally was right.

On January 18, 1945 Auschwitz was evacuated. The Russians were drawing near and the SS marched the Jews for five months, in the middle of winter, with virtually no food and no clothing other than their cotton uniforms.

About 30,000 prisoners left Auschwitz. Only about 200 arrived at Theresienstadt in Czechoslovakia. When men couldn't walk any more, they were shot. It was hell. Mr. Filler suffered more on that march than in his whole three years camp. For the first time he had doubts that he would survive.

"I escaped several times, but I was always caught again," says Mr. Filler. "I didn't try to escape from Auschwitz for the simple reason that there was nowhere to go, no one who would hide me. I was told that the Partisans hated the Jews as much as the Nazis, and killed any Jew who tried to join them.

The only people who showed us any kindness on the march were the Czechs. The villagers would come and throw us food — bread and apples mostly. We were very grateful for that food."

"We were finally liberated from the ghetto in Theresienstadt. At six one morning we heard a rumbling and there was a motorbike and two tanks of Russians. We rushed to get out of the barracks, but the Czech police wouldn't let us go.

I approached the commander of the Russian group that liberated us and tried to explain in Russian what was happening. He said to me in Yiddish : "Don't break your teeth on Russian. Speak your mother tongue." He was a Jew.

He told the police to let us go. We were like madmen. We must have looked very frightening. Leaping, shouting, haggard skeletons.

A lot of boys died because they over-ate in those first few days of freedom. They ate butter by the handful and anything else could find. And their systems couldn't cope. They got dysentery and died. It was terrible.

Others had nervous breakdowns — men I thought were as tough as nails who could take anything in camp. But once the war was all over it hit them. All their families, their homes, everything gone...

I don't believe it could happen again. I think the Jews are different since the holocaust. We have ISRAEL behind us. We've learned a lesson.

The Jews of Europe were too gentle, too helpless. And not just the Jews. Everyone seemed to lose their will to fight back.

I remember, early in the war, when the Germans had taken over my little village, being summoned to the police station to chop wood and wash floors.

A German soldier asked if I could speak Russian and I said that I could. "Then tell these Russians that they are going to die," he said, pointing to the three Russian prisoners, sitting on a bench outside the station.

I hesitated. It is a terrible thing to have to tell a man that he is going to be shot. But the German made me do it. I said : Look I am terribly sorry, but the Germans are going to kill you. They just sat there and said nothing. One shrugged.

They were strong young men, trained to defend themselves. They weren't even under a very strong guard. You'd think they would rather die fighting than die like animals. But they did nothing. They were loaded on to a cart, taken to the forest and shot. I helped to fill in the grave.

A RETURN JOURNEY TO THE CAMP OF DEATH

(Published in "The New-Zealand Herold Weekend, by **Helen Davis**) — April 24, 1976)

April 27 is the day when Jews throughout the world remember and mourn the six million Jews murdered in the Nazi holocaust.

It is a day of poignant memories for Sol FILLER of St. Heliers Auckland. He spent more than three years in Auschwitz concentration camp where four million Jews were killed.

Last year he and his wife, Ruth returned to Poland to visit Auschwitz and the Galician village of his childhood.

"I was warned in Israel not to return to my village," says Mr. Filler. Two Jews who did return there after the war were killed because they tried to reclaim their property. Polish Jews I met in Israel thought I was mad to go back.

But I had to go. I was compelled to say Kaddish at my parents grave.

Ruth and I hired a car to Krakow and drove to the outskirts of my little village. We found the monument to the Jews who were murdered there. But we couldn't find the grave itself. Eventually we met a nun from an orphanage at the forest's edge.

I explained to her in Polish who I was and what I was looking for. She took us deep into the forest to the place where it happened.

She told us how the Jews had come in trucks — about 1000 men, women and children — my parents and two brothers among them. They were forced to undress at the edge of the forest. Then they were marched to a huge pit and shot. They were covered with lime and buried.

I asked her how she knew all this. She told me that boys from the orphanage had climbed up into the trees and watched it all.

"We went into the town to have a look around and to buy some postcards. I introduced myself to the postman. And he knew immediately who I was. "You are Gedalia and Ruth's son," he said. He was amazed that I had survived. He took me to see the baker who had worked for my father. They were very moved to find me alive. So few had returned.

I'd have stayed a little longer, but Ruth was very frightened. Especially when the postman started asking me if I had come back in order to sell my family home. I said no, forget it. I don't want the money.

I left with my wish fulfilled, leaving as a free man and not under guard as I had been taken away the last time — six days before they rounded up all Jews and shot them.

But I had to go back to Auschwitz. Almost every night I dreamt that I was back in camp being beaten by the guards. And now the dreams stopped.

I saw it empty. No guards, no Germans, no prisoners. I walked in and I walked out again. Free to return to New Zealand. I'm pleased I went. But I wouldn't want to go back again."

Mr. Filler was 20 years old when he was taken from his village with his 15-year-old brother Ben. The Germans put them to work in a camp near Cracov building a railway.

The brothers escaped into the Krakow ghetto but were recaptured and taken to Auschwitz when the ghetto was demolished.

About 25,000 Jews were transported in that shipment to Auschwitz, where the notorious Dr. Mengele "selected" 500 Jews. The rest went straight to the gas chambers.

We had to run about 200 metres past soldiers who were hitting us with their rifles, says Mr. Filler. "If you started to bleed, you went to the chambers — although of course we didn't know that at the time.

I got to Mengele with Ben beside me. "How old" he said. Twenty. Occupation ? Baker. And he waved us to one side, which meant we lived.

But of those 500 selected, only about 200 survived the first four weeks in quarantine, when we did all sorts of jobs until the Germans found permanent work for us.

The prisoners died of typhus and dysentery contracted after drinking contaminated water. Others were kicked and beaten to death. We had very little food. In the end maybe 10 people survived from that whole Cracow shipment. I personally know of only

machine-gun bullets. We also passed through several other Jewish villages including Dubiecko and Krzywcza.

Finally we arrived at Przemysl and went straight to the place where the ghetto had been. It was here I had my own sad experience during the decline of the ghetto. Not far from the ghetto, we visited the house in which we had been hidden by a Ukrainian man, after escaping from the ghetto. Sixteen men and women were hidden there as well as my son Bruno, who at that time was four years old. He was the only child there. We also visited the street where my in-laws, Mr. and Mrs. Abraham and Ziporah Sperling, had lived.

We left Przemysl by express train for a one day trip to Zakopane, located in the Karpat hills in order to recuperate there. It was delightful; the landscape was beautiful, and I indulged myself by thinking that the Polish people did not deserve such a natural treasure.

From Zakopane we were forced to come back to Warsaw; passing by cities like Kielce, my blood began to boil in my body as I remembered the terrible pogrom in 1946, in which the Polies cut down defenseless Jews — men, women, children and even pregnant women. A total of forty-two were killed by our "brother citizens". It seems to me that the Polish people intentionally wanted to finish the plan of the Germans, by murdering the Jewish survivors of the concentration camps, as well as refugees from the Soviet Union.

Not far from Warsaw we passed the town of Gora Kalwaria, which once was full of Jewish life and intense religious spirit. It was the center of the "Gerer" hasidic movement, a group with a hassidic population in approaching the tens of thousands, perhaps even hundreds of thousands.

Before departing from Poland I was in a state of confusion, resulting from the realization that not long ago three million, five hundred thousand Jews had lived in this Polish territory. At present there remain five to six thousand Jews, old and sick people. Fear possessed me, body and soul. My lips whispered quietly, "The soil of Polish land deserves to be cursed because it is saturated with Jewish blood."

A mystical divine hand had guided me to my "shtetl" Brzozow, turning me into a witness in order to meet the challenge of restoring and improving the condition of the "kdoshim brother grave" damaged by ferocious vandals.

I am sitting now in an airplane which will take me via Switzerland to our Eretz Israel. Behind me was a land of deep-rooted hatred for the Jews and that soil soaked with innocent Jewish blood.

I now have a great deal of time to think. My brain is bursting with all kinds of thoughts about the suffering and pain I have recently experienced with my own eyes.

I am saturated with tragic war-time experiences from which keep coming to my mind. I keep thinking and am not able to come to any conclusion. It is frightening to relive all of that once more, even in your mind. I keep coming up with the same result : We Jews are encircled by wild animals desiring to swallow their victims. Yesterday it was the German murderers with their sophisticated "culture" which was supposed to win the world. Now the names have changed to the P.L.O., or peace speakers, followers of Stalin, with their slogans based on the "liberation of the world" an euphemism which goes together with hatred for the Jews. In our America obscure individuals are also rising up against us mouthing their well-known philosophy of the Nazis...

And now the "Bechol Dor Vdor Omdim Aleynu Lechaloteynu" has become a part of our lives. This idea is always prevalent among the nations and we must constantly be on guard against it.

All the philosophers, spiritual leaders, statesmen, politicians, persons of high culture and educators, etc., claim the improvement of mankind's condition to be their main principle. But man has been stripped his sensitivity towards events of individual catastrophes which have led the twentieth century to a shambles — reverting Sodom and Gomorrah.

But what will all this investigation bring ?

Thank God, I have landed at Lod airport and with Israeli air once more in my lungs, my mood has changed completely. All troubles disappear as with a magic wand. The sense of power one has in one's own land is rejuventating and disperses my sense of inadequacy.

Here in my Jewish homeland the instrument of our future survival, I am filled with self-exaltation, renewed vitality and pride, and a sense of a future for our troubled people. Here I feel that "Lo Alman Israel" (Israel is not left behind) and I see the "Am Israel Chaj" (revival of the people of Israel). My lips whisper a prayer to the Almighty, that this should last forever more AMEN !

Jewish population. I finally determined the following facts :

1. Both Jewish cemetaries, the old one in the forest, and another which was in use up to the time of the Holocaust, no longer existed.
2. The brick-kiln of Ben Zion Trachman had been demolished.
3. The "Bejt Hamidrash" and four other synagogues : "Linat Hatzedek", the synagogue of Czortkow, the "Sadegorer" synagogue, and the "Bhiane" were all wiped out.
4. In place of the "Sadogorer" synagogue and on the grounds where the houses of Reb. Gershon Shpindler, David Roth, the "melamed" with the nickname "The Borislaver" once stood, there was now a shoe factory.
5. Earlier I mentioned some of the remaining houses; in addition, the following houses remain untouched: Avigdor Weber, the Shertz brothers — Chaim Samuel and Elimelech, Josef Man (he was the first victim in Brzozow).

Before leaving Brzozow we again visited the aforementioned Polish families where we received additional information concerning the destruction. For instance, I obtained information regarding the technic, organization and tactics the Germans used in processing the liquidation — exterminating the Jewish population of Brzozow. I will avoid giving the exact details which are obviously well-known from the records of other cities and towns that shared the same fate. Brzozow was no exception. For the sake of precise information, it is important to state the following : the gathering point for the victims was out of town at the place called "Rendziny". From there some were sent to the railroad station Rymanow and loaded into cargo trains for their final destination — the death camp Belzec. The second part of the victims were sent by heavily-loaded trucks to the forest in Brzozow. There a giant grave was already prepared for them and they gave up their holy spirit for the last time, whispering "Sh'ma Israel" with their last breath.

The fact also came to our attention that after the war Josef (Joske) Tag the son of Zudek Tag was murdered on the railroad station in Rymanow and carried out by the Polanski brothers from Bzianki. They used to bring passengers from Brzozow to Rymanow in their automobile. (Reb. Elimelech Herzlich the "kadosh" was murdered by his Polish neighbor, Michal Yayko, who pretended to agree to hide him, and in this way inherited his possessions.) I received the names of various Polish informers who sent Jews in to the hands of the Gestapo. All the Poles as well as the "Volksdeutch" (native German) escaped punishment together with the Germans.

I intended to visit Mrs. Zacharski the widow of Dr. Zacharski, who as mentioned before, was killed by the Gestapo. After my liberation in 1944, Mrs. Zacharski sent me a letter offering unlimited financial assistance, to give me an opportunity to get back on my feet. At that particular time I was unable to benefit from her generosity because I had left Poland for another destination. At the present time Mrs. Zacharski resides in Jaroslaw and as a result it was impossible to see her in person.

A museum with various exhibits, most of them Jewish, was established in the Town Hall of Brzozow, but regrettably it was closed at the time of my visit.

We reached the moment for departure and so started the "Vaichad Yitro" (dilemma); on the one hand I desired to leave the arena called "Brzozow" as quickly as possible, on the other hand, it was difficult to depart from the place to which I was connected by so many memories — pleasant and unpleasant. My heart is in the "shtetl". My eyes were full of visions, I was still seeing my fellow Jews in their every day problems, successes, delights and sorrows. I saw and listened to the souls being summoned in vain as they rose from their graves, bidding farefell, and proclaiming to me, to all "landsleit" and to the entire Jewish people, that such outrageous experiences should never be permitted to repeat themselves.

It only remains for me to ask them "mchilah" (forgiveness) from "our brothers who sacrificed their lives for the sanctification of the honor of Israel. And may the purity of their souls be reflected in our lives." We pray of a better future without such painful and heart rending suffering...

We left Brzozow by bus for Przemysl. On the way we stopped in the town Dynow for a half an hour. In that short time I looked around the shtetl. Observing only very small changes. A few houses and stores which had belonged to Jews were empty. Here I was informed of a Jewish hero, a "kadosh" named Hoch (I don't remember his first name). During the extermination of the Jews in Dynow, Mr. Hoch jumped on a Gestapo man and killed him instantly; he was, however, killed on the spot by

rael) in Brzozow and famous Hassidic man from the Rabbi of Czortkow, was hidden with part of his family by the mailman Skalski, who wiped out the entire family.

After leaving our housekeeper, we drove to Borkowka where the daughter of the couple Bargiel lives. Her mother let me know immediately after liberation in 1944, that my mother had left many valuables concealed and if I desired these things, they were at my disposal. I refused the offer since it was dangerous for a Jewish person to travel at that time in Poland. I now asked the daughter if she had any of the things which could serve as mementos. She crossed her heart and with tears in her eyes replied that nothing was left from her mother... When we began talking she told me that after the liquidation of the Jews from Brzozow, two sisters and a brother from the Birnbaum family, the Cheyder teacher Josef Aaron Birnbaum was their father, lived in a ruined house in Borkowka. According to the daughter's story, Mrs. Bargiel would throw a loaf of bread into the hiding place, until they were discovered one day and as the result of a Polish informant taken by the Gestapo.

It was very difficult for me to decide whether or not to enter the apartment in which I had lived. As I mentioned earlier, the apartment is now occupied by the landlord's daughter. Setting aside my unpleasant feelings in such emotional moments, strong desire and curiosity prevailed. I wanted to see and be present in the apartment in which we had lived for so many years and from which my dear mother, sister and brother were carried to their terrible destruction by the German murderers.

As we approached the house a woman was standing by the entrance waiting for the bell to be answered. We asked her if she was Mr. Rychlik's, the landlord, daughter. Her reply was, "Yes, I am Wanda, the younger daughter." We identified ourselves by saying that we had been her father's tenants, but she did not recognize me, thinking that I belonged to the Reich family who had been our neighbours. When I began to explain that her father also had second tenants she embraced me and started to cry, "Now I know! You are Mister Chaim, son of the noble Mrs. Masia."

At that moment the door opened and she introduced me to her older sister, Maria with her husband, the current owners of our apartment. After the customary greetings and an invitation to come into "their" house, we sat down and had the regulatory glass of vodka offered by Poles to drink "Lechaim" (to life). Then we started with the "shmues". Meanwhile my mind was trying to absorb the completely different feeling of the place and I was not in a mood for conversation. Apparently noticing the change, in me, the hostess turned to me and said, "Of course I understand your feelings at the moment, and I will leave you alone for the time being." After a few minutes she returned and asked me to go through the entire apartment to convince me that no physical changes had been made. I gladly took the initiative and without disturbing anything walked from room to room noting that everything remained the same except the furnishings.

As I walked through the rooms, I stopped by the window that looked into the backyard where there had been the living quarters of many Jewish families. There were no more Jewish homes with their inhabitants, but in my imagination I heard Reb. David Lapin the "shochet" with his strong baritone repeating the prayers for the High Holidays (Rosh Hashanah and Yom Kippur), those sweet words "Vehavienoh Lezion Irchah Berinah... Vesham..." (Lead us in triumph unto Zion the City... with song... and there...). At that moment I returned to reality and realized that it was an illusion, a mirage in the desert. Everything in the backyard was changed; there was no sign whatsoever that our "hejmish" Jewish people once lived there.

After a light snack we continued our conversation; we asked each other questions regarding family and general characteristics. Before leaving the apartment our hostess handed to me a brass candlestick covered with dust and ends of unfinished Sabbath candles and also a Hanukah Menorah in which my Grandfather had lit the Hanukah light which consisted of cotton wicks dipped into oil.

I received, as well, a pamphlet written in Polish, entitled "The History of the Jews in Poland" by Naftali Shipper, (not related to Dr. Ignatz Shipper). While giving me the "gifts" the hostess explained that she had discovered these items in the loft under the roof of the house. She promised to look again to see if she could find other substantial things which might be of value to me. With a farewell I left and we promised to be in touch with each other.

Once more we walked around the "shtetl" to complete our view of the changes and replacements that had taken place since the destruction of the

I could spend no more time talking, for it was senseless to continue.

Next I decided to visit the apartment of Mrs. Kuzio, one who is among the "Chasideh Umot Haolam" (the pious among the gentile people). This tender noble woman had risked her life. She brought food for a few Jewish girls hiding in the forest of Brzozow, until they were finally discovered by Polish informants. Mrs. Kuzio was now eighty-seven years old and lived together with her daughter. Our reception in their house was very emotional and many tears were shed. I received from them some information about the final days of the Jews from Brzozow and about the deplorable human behavior of a "part" of the Polish people.

We received additional information about the Polish physician, Dr. Szuba, who had been called to the hiding place in Mrs. Gorgacz's house of a sick person, Mrs. Henia Katz, widow of Reb. Ha'im Jakov Katz; she was in desperate need of medical assistance. Dr. Szuba prescribed medication for the sick woman, but at the same time informed the Gestapo about the hiding place. The next day the Gestapo entered the place and took away Mrs. Katz, her daughter-in-law, Chaja Markel, her child, and arrested the Polish woman Mrs. Gorgacz. When I asked Mrs. Kuzio if this was a moral and ethical behavior of a physician, I received the diplomatic reply, "You could expect that kind of thing from him." We will return later with a description of further information that I received from Mrs. Kuzio.

In order to reach "The Brothers' Grave" that day we needed to rush because the grave was located in the forest. We rented a taxi and arrived at the destination — the grave of our "kdoshim". It was difficult to find the exact location and we were forced to walk several hundred metres before finding the place camouflaged in the forest.

When I reached the grave, my whole body began shivering from my discovery. I found that grave partially desecrated, the metal plate containing the proper dedication in the Polish language was thrown down. Bones, skulls and skeletons were scattered all over the area, even whole skeletons peered from the deep holes made purposely for the grave. Apparently it was the work of Polish vandals scavenging for treasures of our "kdoshim" who had been resting there for over thirty-eight years. It is very difficult to describe the despair and rage of a Jew at that moment.

My son Bruno, flushed with tears, maintained his self-control and preserved that horrible scene on film.

I stood disturbed and for a moment felt as though my brain were covered by a mysterious cloud. In the silence surrounding us I heard the grass growing on the graveyard and suddenly heard a terrible outcry, "Why ? For what reason did we deserve this horrible end ?"

Arousing from my uncomfortable situation, I got no answer and could only conduct the prayer for the dead "El Maley Rahamim" (Almighty, full of compassion) and to ask "m'chilah" (forgiveness) for all survivors, "Landsleit" and for the entire Jewish population. Broken hearted from this painful experience, we left the brother grave of our "kdoshim" with a prayer that they would be the last victims of the Jewish nation.

I went, immediately, to the Municipal Council in Brzozow and informed them of the grave's deplorable condition and the imperative necessity for improvement. The secretary at the Municipal Council promised to send workmen immediately to remove the obstacles. He made this important remark : "We are very concerned that the grave with the remains of over one thousand martyrs, among them men, women, children and invalids, should remain as a monument of our sense of outrage with the German nation which reached the highest level of cruelty, comparable only to that of wild animals." The answer was only con-The answer was impressive but hardly believable.

Our next visit was to our former housekeeper Aniela Raytar; there we received some information. According to her a young Jewish man named Klauser, from the town of Domaradz was a member of the Polish partisan resistance (The Native Polish Army — A.K.). Before the Soviet army's arrival he was snatched out by his Polish comrades. I was also told that on Liberation Day, the Jewish lawyer Israel Kuflik was seen on the streets of Brzozow but never seen him again. Solomon Mener, a Jew from Brzozow, was hidden by a Polish family near the cemetary with the same result. No one knew what happened to him. Gita Fass was hidden by a Polish family, Bolek; she had been told that on the following day her house would be demolished. At the risk of her life she went to her house at night for her valuable possessions. Unfortunately, she was observed by a "Volksdeutch" (native German) named Kestling and turned over to the Gestapo. Herman (Hershele) Roth, leader of the "Agudath Israel" (The Society of Is-

from several countries — Greece, Yugoslavia, Hungary, Germany, Czechoslovakia, Italy, etc.

We also visited the barracks in which the "Jewish Museum" is now located; a very few Jewish exponents can be found there. It appears to be a poor tourist attraction. Upon my question, "why was the leader of the visiting group passing by the Jewish Museum ?", came the reply "that this could be obtained by request from the tourist group through their guide." To my second question, "is a visit to other barracks also based on the request from the tourist to his guide," I got the following answer, "I'm only an employee, unable to answer your question..."

With a shaken heart we arrived at the neighboring camp Brzezinki (Birkenau) where the slavish life of the Jewish women was of the most deplorable. It is very hard to describe these women's suffering with the most deceptive conditions of hard labor under the clout of the German whip and revolver. They were waiting for redemption which came, however, in the form of gas chambers and extermination in the crematorium. Even now you can see several of these "barracks" where the unfortunate victims waited for their final liberation...

We entered the town of Oswiecim, once a real Jewish "shtetl", now you would be unable to find there a Jew even for a "refuah" (medical cure).

Full of grief and saddened by our experience we returned to Krakow for two days. After that we left for the final destination, my "shtetl" Brzozow. We left Krakow by an express train to Rzeszow and from there took a bus to Brzozow. The closer we approached the "shtetl" the more I was beset by all kinds of unpleasant thoughts. We passed the well-known villages near Brzozow — Blizne and Stara-Wies. Already nearing the Christian cemetary, we were able to observe changes in the "shtetl". At last we were in Brzozow.

The bus station is located between the parish and the lower part of the court building opposite the little park. Upon our arrival we went to a hotel located on the ground where Dr. Pilshak's house stood. It is near the drugstore of the late Mendel Trinczer. After refreshing ourselves with a shower we took a look around the "shtetl" and at the existing changes. As I passed the Polish pedestrians no one recognized me. We went to the sidewalk near the court and church; here already there were changes. A few small Jewish houses across from the church, which had belonged to the late Hershele Ratz and Ciwie-Feit-Lerner were demolished. Even the house of the druggist Dr. Zacharski, who was killed by the Gestapo, was wiped out.

As I stood there I imagined seeing Reb. Jakov Joel Wolker holding his bag of thalit and "tefilin" (phylacteries) under his arm as he hurried to the "Bejt Hamidrash" synagogue for prayers. In a moment I realized it was a hallucination for Reb Jacov Joel had found his place in the "brothers' " grave and the "Bejt Hamidrash" was completely destroyed.

As we approached the Rynek, a few remaining Jewish houses became visible — the house of the late Reb. Chaim Jakov Katz, the house of Benzion Laufer and Reb. Kalman Wolf. Opposite the house of Reb. Chaim Zeiler were Reb. Abraham Kornfeld's Sima Kuflick's, Mendel Filer's (he died in Mexico) and Reb. Gedalie Filer's; also the houses of the Laufer Family, David Jonah Markel, and Josef Pener which were still standing. All other Jewish houses were destroyed, replaced with new living quarters occupied by new and old Christian inhabitants.

The apartment in which we had lived was now occupied by our farmer landlord-Rychlik's daughter. At that time I avoided visiting my old apartment and decided to walk around the "shtetl" in order to find out some valuable information regarding the final moments when the pulse of Jewish life was still alive.

The weather, indeed, was not cooperative and it was difficult to take clear photographs of the "shtetl." But from time to time the sun came out from behind the clouds and in those moments we took a few pictures.

At the end of the Rynek near the house which had been the late Dr. Samuel Selenfreund's office there stood a group of Polish people; one of them came near and remarked that he recognized me, but he could not remember my name. When I asked him to look on the other side of the Rynek and pointed out the location of our store, he cried out, "You are Mr. Chaim". His name was Anton (his father used to fire the bricks in the late Ben Zion Trachman's kiln). Immediately other Polish people from Brzozow came near with the intention of having a "smuesh" (conversation). The first "shmuesher" remarked that he was ninty-two years old and did I remember him ? As it turned out this particular person had been my teacher in the public school; his name was Niziolek.

as the temple are very much neglected. Only on Friday evening for Sabbath services came one or two "minyans" (ten persons) to each synagogue.

On a street corner near our hotel, Hotel Francuski, my son noticed a sign, written in Yiddish, "Jewish Cultural Association Club". We stepped in. The entire hall was filled with card players. I asked if there were any Jews among the people, the reply came, that only the woman in charge of the office was Jewish. Encouraged by that we stepped inside the office. There we received a warm reception, she only regretted the existing circumstances.

We also visited the suburban town Plaszow where there had been a large concentration camp in which my brother Meir and other young men from Brzozow did hard labor. Nor did I forget to visit the locality of Kobierzyn where I had been interned in a prisoner-of-war camp for six weeks.

All the streets in Krakow, where the majority had been Jewish inhabitants, especially in the so called "kazimierz market" and its surrounding streets, which once were the center of Jewish life, were now transformed into a scene of death. The streets which used to swarm with Jewish trade and commerce, where you were able to touch the very pulse of Jewish life, where the "hu-ha" and hustle and bustle put the town into motion, where the turmoil set the tune — everything belongs now to the past. All is taken over by "others", the "heirs" of the Jewish prosperity, but around them everything looks asleep. There is no sign of the dynamic, the impetus the rhythm, the spirit and the accomplishment typical of Jewish spiritual enterprise. The city of Krakow has been transformed into an ordinary provincial town. This I have witnessed and evaluated with my own naked eyes.

In the early morning we rented a taxi and left for Oswiecim (Auschwitz), the well-known extermination camp for the systematic slaughter of European Jewry. There we spent the whole day.

It is very difficult to describe the mood and state of mind, while visiting such a German "Culture Institution". Better leave it to the reader's imagination...

The first deplorable scene was the "gate" through which the trains with their unfortunate Jewish victims, men, women and children arrived. At the gate was the shocking inscription "Arbeit macht frei" ("Work creates freedom"). The cynicism of these words is beyond belief.

A film was shown to us about the liberation of the camps by the Soviet army, presenting the liberated human skeletons. Even a blind person would be able to see that the victims were Jews; however, in the explanatory part of the film the narrator talked about the various nationalities, among them "also" Jews...

We also visited the "Cultural Establishment" the Germans built in Oswiecim. The gas chambers, the crematorium, the rails on which the trains rolled in with the victims; the barracks in which the "hoftlinge; (those taken into custody) were concentrated, the chambers for special punishment where the Germans tortured the unfortunate for their "sinfulness"; and the "Apel Platz" (counting ground) where the victims had to appear twice a day by command of the German murders to be counted by the German woman in charge of "overseeing".

The most moving impression was the sight of mountains of human hair, particularly women's hair, gathered in piles, children's shoes, and suitcases with the names and addresses of their unfortunate owners. I, myself, counted over two hundred Jewish names

The communal grave of Brzozow's Jews.

Chaim Bank

AT THE DESECRATED BROTHERS' GRAVE IN BRZOZOW

One summer day in June, 1979, while reading the National Jewish Journal "Algemeiner Journal", I came across an advertisement from a travel bureau containing detailed information regarding a trip to Poland; the purpose of which was to visit the holy graves of the hasidic rabbis, simultaneously designated with the names of the "shtetlech", for example, Nowy Sacz, Bobow, Rymanow, Dynow, Lancut, Lezajak, etc.

I became disturbed by the idea and was unable to calm down, it weighed so heavily on my mind. I kept asking the question why ? Why that restriction ? Why only a tour to the graves of the rabbis ? They actually died of natural causes. Why not visit the massive graves of my people, our martyr "kdoshim" who were brutally and tragically cut off from their lives with the greatest cruelty by the German murderers ?

Since I was not in a condition to visit all the massive graves, I decided to see at least the grave of my sisters and brothers the "kdoshim" martyrs from my native "shtetl" Brzozow. A warning came from my good friends and family not to undertake such a risky enterprise, based on the fact that even at the present time Poland is not a safe place for a Jewish person. Disregarding all warnings, I resolved to undertake this trip. Just to assure myself and to keep my family from worrying, I took my son Dov (Bruno) for my companion, thinking also that while traveling we would visit other places besides my home town Brzozow.

On my way to Poland I wondered if I would be physically and mentally strong enough to be able to visit my "shtetl" Brzozow, which to us is now only the remains of a cemetary. There came to my mind recollections about the "shtetl" Brzozow, where I was born and grew up. I thought of my family, my teachers from the Hebrew and the public school; my friends, various organizations, the synagogues, and in general the "haymish" Jews from the town with whom I had been in contact every day, sharing with them joyful occasions as well as those of sorrow... They are now "kdoshim". The majority of them remain in the massive grave located in the forest in Brzozow.

In addition to visiting my home town Brzozow, clearly it was important to stop in Warsaw. There we visited the Jewish Historical Institute, The Jewish Cultural Society, The Monument of the Ghetto Warsaw Resistance, The Monument of Mordecai Anielewicz. We became reaquainted with the city erected from the ruins.

From Warsaw we traveled by train to Katowicz to meet the two sisters, daughters of the late Dr. Selenfreund, who presently resided there. We spent an entire day with them in conversation, reminiscences from the past; emotional memories. We received from them very useful information regarding our visit to Poland.

We left Katowicz for Krakow, the city I remember so well from the past. The center of the city remains untouched; only some suburban areas and peripheral city streets have changed from their previous appearance. At the present time several hundred Jews live in Krakow, but they are not visible. It is very hard to find a Jew on the streets of Krakow. We visited the temple where the late Rabbi Dr. Joshua Thon had been the spiritual leader.

From there we went to the "Rama-shul" (Rabeynu Moshe Iserlis). At the rear of the "shul" the cemetary which, has been in existence for over five hundred years, is still present. Still legible on the monuments are the names of the rightous "Tzadikim" and important scholars from past generations. I was amazed that the German murderers had left this cemetary intact; however the public cemetary in Podgorze was completely destroyed. They built a wall from the gravestone monuments facing parallel to the "Ramashul", but the names of the deceased are still visible on the monuments.

Here we had the privilege of meeting two old Jews who came from time to time to take a look at the "shul". Both places, the "Rama-shul" as well

radio and the press mourn for us. The Archbishop of Canterbury holds a prayer for the dead, and "Kadish" is said in the churches. Smug, complacent little men raise a glass to each other, wishing good luck to the souls gone to heaven, "and life and salvation for us..."

The rope is on the neck. The hangman is generous, he has plenty of time and so he plays with his victim. From time to time he downs a mug of beer or smokes a cigarette, smiling with pleasure the while. Let us exploit the short respite while the hangman is gorging himself. With the gallows as a writing table we will write down what we have to say.

Well then, comrades, write ! Let your writing be concise and to the point, short as the days allotted to us and sharp as the knives thrust into our hearts. Let us leave a few pages to "I.W.O. Bletter," to the Institute of Jewish Suffering. Let our brothers who have been spared read them and perhaps learn something from them. And to Providence we pray :

May it please You, who DO NOT HEAR our cries, to at least guard these chronicle of our tears in a special urn so that they will be preserved, fall into the rights hands and find their redemption.

AVRAHAM LEVITE

(Published in Yiddish in the "I.W.O. Bletter", New York, spring of 1946. Translated by Herzlia Dobkin)

In Hebrew in the book "People and Dust — The Auschwitz-Birkenau Book" by Y. Gutman, researcher of the Holocaust. Exceerpts from the Introduction were quoted by the late Ben-Zion Dinur, Minister of Education and Culture, in his speech before the Knesset on May 12, 1953 on the occasion of the passing of the law of "Remembrance of the Holocaust and Heroism — Yad Vashem" by the Knesset.

The Minister's speech and the above excerpts have appeared in the book "Alumot" for the eighth year of studies in the schols. "Messilot" edition.

our teeth they say that we have plenty of meat, and when our parents are beheaded they envy us for the clothes we will be able to sell.

Our only resort is to speak of ourselves, though we are well aware that we lack the strength needed to write, to create a mirror that will reflect and express our tragedy. But this writing must not be judged on its literary merit. It must be regarded as a document, with due attention paid to the place and the time. The time is just before death; the place — the gallows. Only upon the stage is the artist expected to scream, weep and groan according to all the rules. After all he is not in pain. Who would criticise the actual victim himself for groaning too loudly or weeping too softly ?

Though we are fumblers from the literary point of view, yet we have something to say. Even those who are utterly mute are not silent in their pain; they scream, albeit in a language of their own, the language of the mute. It is only the "Bonches" (the reference is to Bonche Schweig by Y.L. Peretz, ed.) who remain silent, pretending to be guarding God knows what shattering secrets. Only in heaven, where no pose or pretence is tolerated, do they admit the secret of their life — a longing for a buttered bun !

The game has come to an end. A giant project has been finalised, one that will stand for generations : Judea has been obliterated from the face of the earth. The fire is being put out in the crematoria, the chimneys are dismantled. These are the monuments to the new civilization of Europe, the model buildings of the modern Gothic style. All are washing their hands, preparing for the benediction of "Kissui hadam" (covering the blood). Why not ? After all there is no fear of a lack of covering ashes with five such crematoria shedding light all around !

And the slaughter was almost humane !

It is a splendid summer's day. A train of Displaced Persons made up of animal freight cars is making its way, its hatches barred with barbed wire. A stalwart soldier stands upon every step. A little child peeks out of one of the hatches, face beaming and bright brown eyes, all curiosity and courage. He knows no evil and what unrolls before him is an enormous book of pictures, open and stylised. There are colorful fields and meadows, and as the train moves on there are forests and orchards, houses and trees, all flying by, surrounding one in a half-circle only to disappear. The colors combine into a single splash, swirling for a moment and then gone. Tiny people and horses — living, moving toys which yet remain in one place. But the place itself is moving — where is all this going ?

Suddenly, noisily galloping along, comes a train, black as the Devil himself. It hides the view, obliterates the sun and puffs out a choking smoke... Its cars rush along, trying to catch each other... Uniformed men can be seen through the windows. They appear strange, black-clad and smoke covered; they bode harm... Ah, the smoke, it hides even this, Finally the train passes. The picture repeats itself . fields and forests, meadows and gardens, mountains and valleys flowing calmly and tranquilly by as if strung on a giant ribbon, only to disappear somewhere in the far distance... hovels and fences, trees and telegraph poles stream along as if swept by a giant current, everything passes, moves and lives. Strange, it is like some of Mother's fairy tales... Where is it all going ?

Inside sits the mother, head between her hands and her face bereaved. Her heart is beating strangely and her whole life seems to pass before her : childhood, youth, the short and happy family life, a home, a husband and a child. She sees her parents' home, the shtetl, the fields and forests. Everything rushes by, confused as in a pack of shovelled cards. Picture follows upon picture and all are marked with a black stain : the spacious apartment left abandoned — a family nest destroyed, doors and windows broken, smashed cupboards and kitchen utensils, trampled clothing. All this has been left behind and what now ? Gewald ! Where are we going ?

The train crawls along at a slow pace, as if showing a last respect for the victims. After some ten minutes it returns empty. The Jewish plutocrat and the bolshevic Jew who had combatted the Aryan world, hoping to destroy it, no longer endanger anybody. A goods'-commando unit is already loading the clothing, still warm, upon the trucks... Los ! Los ! Somewhere in the land of the Huns a little Cain was born to order, to serve the state. The Reich's treasury pays him well for his work, Krupp has already prepared a gun for him. It is for his sake that Avremeleh's shirt, lovingly embroidered by his mother, is being transported.

And the world ? The world, of course, is doing its very best. Questions are submitted and protests made; Committees of 5, 13 and 15 are held. The Red Cross holds out charity boxes, "Tzdaka tatsil mimavet" (charity will save from death) and the

INTRODUCTION TO THE PROPOSED "AUSCHWITZ" COLLECTION

I have read somewhere about a group of people who set out for the North Pole, only to have their ship stuck in a sea of ice-bergs. Their cries of S.O.S., went unheard, their food was gone, the cold pressed on them like a vise and, cut off from the world, hungry and frozen — they awaited their death. Yet, for all that, they never let their pencil drop from their frozen fingers, continuing to make entries in their diaries on the verge of annihilation.

I was deeply moved when I read how these people, whom life had rejected so cruelly, abandoning them to the jaws of death, could still transcend their predicament and go on doing their duty to posterity.

All of us who are going to our death in the midst of humanity's indifference, cold as the icy wastes of the poles, we who have been forgotten by the world of the living, — still feel the need to bequeath something to posterity. And if these will not be perfect documents, let them at least contain some smattering of what we, the living dead, thought and felt, pondered and spoke about. Upon the graves in which we are buried alive the world is celebrating a witches' Sabbath in a satanic dance; the beat of the feet smothers our groans and our cries for help. By the time we are taken out of our graves we will have been asphixiated, non-existent, dust to be dispersed over the seven seas. Then every man of culture, of decency, will think himself obliged to grieve for us and eulogize us. As our shadows flit across the cinema screens, sensitive ladies will wipe their eyes with their perfumed handkerchiefs and weep for us : "Oh ! the poor creatures !"

We know : we shall never get out of here alive. The Devil himself has written on the gate of this inferno : "Abandon hope, all ye who enter here !" We want to confess, a "Shma Israel" for the coming generations. It will be the confession of a tragic generation, one that did not betray its destiny, a generation whose feet weakened by rickets crumpled under the heavy weights of the torments which the times have piled upon their shoulders.

And so : we are not interested here in minute details or figures, the collection of dry data. Others will do it without us. The history of Auschwitz can be compiled without our help. Pictures, witnesses and documents will recount how men died in Auschwitz. What we want to do is to show how people "lived" in Auschwitz, describe an ordinary, average working day in the camp. A day in which are interwoven a tangle of life and death, of fear and hope, of despair and a wish for life. A life in which one moment never knows what the second one will bring. How, with a sledge-hammer, we dug and scattered blocks of our own lives, bleeding blocks of youth, loading them gasping upon the freight-car of time as it creaks along heavily on the iron lines of the camp conditions. And in the evening you unload it, tired unto death, emptying the car into the bottomless pit. Who will dredge up this horror-filled night, this blood-dripping day, all shrouded in shadows, out of the pit in order to confront the world with it ?

It's true that some people will leave this place alive — non-Jews. What will they tell the world of our lives ? What do they know of our sufferings ? Indeed, what did they know of the Jews' anguish in the good years ? They knew we were a nation of Rothschilds. Even today margarine wrappings and sausage peels are zealously collected as proof that things weren't so bad for the Jews in the camp. They would not be inclined to delve into the garbage cans of their memory to re-create those pale, dead-eyed shades that crawled along, silent and in constant fear, scratching the insides of the soup-bins with their bluish fingers, to be driven away again and again and pick at the garbage, seeking a mildewed crumb of bread ? Who would remember those miserable creatures, flickering like candles till they died away without having achieved their one and only ambition — to eat their fill just once? Then there were the thousands dubbed "Musulmen" by the camp, those whom every self-respecting functionary in the camp deemed it an "Auschwitz principle" to assist in... dying. It was these weakened, helpless and anonymous thousands whose pathetic shoulders bore all the tribulations, the sadism and horrors of the camp. They were forced to bear it all, even the sufferings of those more privileged until, at the end of their tether, they stumbled and fell, to be kicked away like worms by the shining boots of a Kapo.

They will not recount all this. Why depress everybody and invoke the ghosts of nightmares, especially as their own consciences were not too clean...? Better speak of the solitary few they knew who ate their fill. In this sea of torment and carnage they prefer to see the drops of oil floating upwards, the remnants of a sunken ship. Yes, as we bite our own flesh with

lying farms we requisitioned a farm cart and piled the sick, whom we didn't even know, on to it. Harnessing ourselves into the shafts like horses we set out on our way.

☆

It was an unforgettable scene.

Marching, starving skeletons, broken men-shadows covered in rags and harnessed to a car loaded with their companions in misfortune whose swollen legs refused to carry them — exerting themselves to the limits of their waning strength they were drawing the cart uphill. Their faces covered with sweat they were weeping as they climbed.

Very slowly the rays of the spring sunshine dispersed the heavy fogs in which their senses had been suffocated.

So they marched towards their past, the ruined shards of their former lives beginning to emerge and beckon them before their tear-filled eyes.

(Translated by **Herzlia Dobkin**)

Avraham Levite / THE AUSCHWITZ COLLECTION

At the beginning of January, 1945, just before the closing down of the sinister Auschwitz camp of annihilation, a group of young men decided to compile a collection by that name which would include poems, impressions and descriptions of what they had seen and felt there. The copybooks, in several copies, had to be hidden in bottles in different hiding places at work, outside the camp and then to be entrusted to some honest Poles, friends at work who were asked to retrieve them after their liberation, dig them up and give them into Jewish hands.

Like the other inhabitants of the Auschwitz camp these youths were convinced that they would never get out alive. The projected collection was to have mirrored their torments, given expression to their anguish and served as a kind of justification of their existence which they regarded as a shameful mockery in the light of the terrifying slaughter and the horrors with which they were surrounded.

The book was also meant to include a lot of material, facts of historical importance and descriptions of life in the ghetto and the abomination perpetrated by the Nazi killers there, before the imprisonment in the camp.

Some fine Hebrew poems by a Hungarian poet were already written down; there was an apology in letter form "To My Brethren in Eretz Israel" and more.

Nothing came of it all as a fortnight later the camp was evacuated because of the approaching Russian forces. The written matter was left with the writers and the paragraphs appearing below were supposed to have been an introduction to the collection.

The text has been left intact as I regard it as a document written in Auschwitz about Auschwitz. Observations made of the death-camp by its inhabitants express the feelings of many brothers and sisters in the calamity, and as such are of certain value.

Rouen, France, June 14, 1945)

that the Nazi beast would still manage to put an end to us as it was dying.

Our food rations dwindled to almost nothing and the accumulated suffering coupled with starvation wreaked havoc among the detainees who were crowded into the new camps which emerged everywhere (the existing camps, for all their great number, were already inhabited and too crowded for new prisoners).

It was not just the adult and the weak who didn't make it. The young and strong too were daily losing weight and strength, so that each day they felt as if it were their last.

In mid-April the American army began to approach. Not knowing what to do with us, the German guards began shunting us from place to place. I now decided it was time to escape. After a day's marching we progressed some kilometers and in the evening were brought to sleep in a farmer's barn in, a village in Saxony. In the morning, during the preparations for the journey, it appeared that some of the exhausted prisoners had reached the end of their tether and were unable to go on. These was no more shooting — not one of the guards was prepared to accept the responsibility for it with the Americans upon their heels.

I hid in a haystack where I found other "deserters" like myself. The convoy left the village and went on its way and within a few hours the Americans began bombing. When I left the barn its owner saw me and ran for the police. There were none in the village by that time. He cornered a soldier, left over from one of the disintegrating units who were trying to make it on their own. My life was in his hands. As I moved off with him a girl came running to tell him that there were many dogs like us wandering in the vicinity. He promised to take care of it.

I was in a state of shock. During my stay in the camps I had become thick-skinned and was indifferent to all the "linguistic pearls" hurled at me by the Nazis. But now, perhaps because I had sensed the smell of freedom, it was no longer so. How could a common village girl, not serving in an extermination unit, at a moment when the downfall of the monster regime was an imminent fact, be so lacking in any human feeling upon seeing these exhausted, frightened people that, instead of giving them a slice of bread she could call them pariah dogs? When she left the soldier turned to me: "I know you are expecting the Americans. I, too, am sick of the whole business. Go find yourself a hiding place, it's just a matter of days."

I put some distance between the village and myself, went down an incline and reached a small creek. Standing beside the water I took off my filthy shirt and after many months looked at my emaciated body. Skin and dry bones — but this body was my own and there was no one threatening me with a scythe from behind. I could care for it, refresh myself and bathe as much as I wanted. I wasn't sure it was not a dream. There was no enemy in the vicinity. The Germans had not brought me here, I had simply come of my own free will. Was I now free to move around as I felt inclined? There was no time to dawdle on speculations. It was true our captors had disappeared, but the danger was omni-present and in the prevailing atmosphere of evil and hatred life was still uncertain.

That evening we met in a field near the village. Seven of us could still walk but there were six more who were ill. We realized that to remain in no-man's land spellt danger of immediate extinction, so soon before salvation. We therefore decided to go in the direction of the American lines. Among the "deserters" there was also a German "Kapo", a communist whose home was not far away. This man had managed to get a transit pass from the village mayor, officially signed and confirming that we were former prisoners legally released by the authorities and on our way home.

I would like to point out that in the course of our many journeys on foot, made under the pressure of the thug's boot when we dragged ourselves forward, teeth clenched with effort, no man offered to support his marching neighbour or give him a shoulder to lean on. It was each man for himself. A man who is being swept away by a maelstrom, fighting the turbulent waters with his remaining strength, does not give a helping hand to one drowning beside him. It was obvious that you didn't have the strength to support anyone and that if you did he would only drag you down wih him in his fall. It was the survival instinct that dominated — the need to hold out to the very limit of your powers.

The moment the nightmare abated our humane feelings were reawakened. Though we were all in urgent need of aid we knew that there was no question of abandoning our sick, immobile companions.

At dawn we quit the place. From one of the out-

After the reversal at the front, when the Russian army began to fight courageously, beating the Germans back, their treatment was radically changed. Hundreds of thousands of Germans were now in Russian hands and served as hostages. The few Russians imprisoned by the Germans were thus encouraged to try and rebel. This development is highly significant for it contains at least a partial answer to the oft-asked question as to why he Jews put up no resistance against their torturers.

In the summer of 1944 enormous transports of Jews began arriving from Hungary, sent there by the devil's spawn Eichmann who made himself responsible for their annihilation. They were accompanied by the remnants of the Lodz ghetto.

The meeting with the Hungarian Jews who had lived till then in freedom, more or less, was shocking. Another branch of European Jewry had been decimated. The end of the war was approaching but the Jews would not live to see it. The newcomers were often hurt by the harsh treatment shown them by the camp's veterans and their terse and brutal way of speaking — something they were unused to. They were still thinking in terms of human behavior which the camp's veterans regarded as naive and divorced from harsh reality.

In my longing for human converse I made friends with many of them.

The women transported from Hungary were put in separate camps. It was particularly painful to see the girls being humiliated, although we had become accustomed to see the men thus abused. Most of the girls were sent to work in camps inside Germany, in war production factories managed, for their great part, by German women, the men having been taken to shore up the ever-widening cracks at the front.

In mid-January the fighting approached the gates of Auschwitz. On the 11th of that month the Russians initiated an extensive attack near the Wisla and within a few days the tension of the camp guards became palpable. Many groups were not sent to work and the S.S., began preparations for the camp's evacuation. Many of the prisoners were considering whether they should leave or perhaps try and hide in the confusion, thus evading the transport. One thing everybody was sure of : The killers would not permit anyone to fall into the hands of the approaching Russians, so that only a few decided "to risk" it.

The stores were opened, food and clothing handed out for the journey and the prisoners forced into a hurried departure. The sick were left in the meantime but had no illusions as to their fate. It later transpired that almost all those left behind were saved — the Nazis were too late in implementing their plan to blow up the camp with its inhabitants. The Russians advanced much faster than expected and the Nazis fled to save their skins.

In giant convoys we left on foot with armed guards on every side to prevent any attempts to escape. Our expectations that the Russians would catch up with us or at least bomb us from the air or with mortars, so that we could exploit the ensuing panic to get away, were disappointed. For three days we marched in the snow with almost no respite. People fell asleep while walking, to be caught by their friends before they fell down. Anyone unable to go on was shot out of hand. The roadside was strewn with corpses. When we reached Gleiwicz we were loaded onto trucks and taken to Gross-rosen, near Breslau. The camp was too small for so many prisoners. We were given no food and had no place to lie down. Several days later a train arrived to take us into Germany. The cold in the open cars was insupportable and many froze to death. I felt as though I were a sieve through which the wind was blowing. The train brought us to Weimar, Goethe's hometown near the Buchenwald concentration camp. (Buchenwald is more characteristic of the German people than Goethe). Upon arriving at the railway station we were treated to a splendid sight: 200 American bombers appeared in the clear skies, shining like silver birds in the sunlight. Flying low they released their long-shaped projectiles which exploded with earsplitting bangs, causing havoc and destruction in the who area.

In their panic our guards leaped from the trains to look for cover. We went out into the open fields, enjoying their predicament and the retribution rained upon them from "heaven" which was but a tithe of what they really deserved.

After the bombardment we were quickly collected by our guards, taken to Buchenwald and thence to some adjacent building sites. With a few other hundreds of men I was sent to Berge am Alster to dig tunnels inside the mountains for the war industry which actually no longer existed. During February and March things reached such a nadir that even though we all knew we were witnessing the death throes of a vanquished Germany we were convinced

A large part of the victims comprised Jewish youths who were used as guinea pigs for different methods of castration in experiments carried out by the Nazi monsters. Most of those operated on ended up with gangrene, their wounds did not heal and the result was inevitable. Other victims were those exhausted by the transports, discarded by their masters in the mines and factories. Having become too weak to work thew were regarded as expendable.

One day one of our group of townsmen appeared beside me at the hospital — Woltzman, the son-in-law of Avraham Me'ir Menner, whom I had known as a tall and husky youth. He had worked at coal mining, become a "musulman" and been returned to Auschwitz for what was called "recuperation." The man dragged along, finished. After telling him what his chances were at that hospital, I managed to convince him to leave as quickly as possible and return to work. "For myself, I have no choice", I told him. "I am a cripple and must accept my lot, but you are a whole man. Make an effort and fight !"

Most of the jobs at Auschwitz were in maintenance and the services, and were not so back-breaking as that in the mines. He listened to what I said and tried to work for a few days, but broke down. In the next selection he joined the cavalcade of the doomed.

Let me mention other victims from among our townsmen who died in the camp : Yissachar Bayliss, Reuben Schertz, Moshe Schertz and Reuben Eisen, may God avenge them.

Each man to his fate. To survive in Auschwitz a man needed his daily quota of miracles, in the manner of a deep-sea diver who needs air to breathe, without which he cannot live a single moment. Those who are no longer with us also recounted the daily, even hourly miracles without which they would have been lost. Then would come the moment when the balloon of miracles would be emptied and that was the end. Others, whom fate continued to supply with some, were saved. It would take too long to recount the quirks of fate which saved me during my illness. After endless vicissitudes I left the hospital with a painful, swollen leg and managed — in ways too complicated to tell — to get a sitting job. I sat on a large pile of stones which I hammered into little pieces, thus sparing my leg and letting it heal slowly.

One Sunday after the muster, as we dispersed to our blocks, I met Hanina Henig, a townsmen and the son of Ber Henig who had left the shtetl in the early thirties for Paris. Hanina had come to the camp in 1942 with his brother Pinchas who died there of typhoid fever. Hanina held out till the end of the war, was released but died of exhaustion. Many of those released suffered a similar fate for even after the serpent's head was crushed its poison continued to work on its victims, sending them to their death.

The camp's population was a conglomerate of different nations and kinds of people. Every prisoner was marked, beside his number, with a specially coloured triangle designating his particular crime. The criminals, all of whom were Germans (other nationalities were liquidated immediately) had a green triangle. The politicals, a group to which all the Poles belonged, wore red. The gypsies, for whom the Germans planned a similar fate to that of the Jews — wore black triangles.

Besides the red triangle the Jews wore another inverted one of yellow, the two triangles forming a Magen David.

One's length of tenure at the camp was a source of respect and prestige. As the prisoners saw it, a person capable of holding out for a long time under camp conditions was highly worthy of respect.

The tenure could be determined by the number. All those numbering up to 100,000 belonged to the elite. Only a few thousands of them had survived. Of the lower categories such as 30,000, for example, there was now only a handful. The privileged few were given the easier jobs and, where possible, more food. The prisoners themselves were responsible for the work assignments made in accordance with the general directions of the camp management.

There was a prominent group of Russian prisoners in the camp, probably those who had tried to escape from the prisoner camps and had been found individually after they had gone into hiding. These men were wild and uncontrollable. Organized in gangs they engaged in stealing, robbing the other prisoners of their bread ration and shoes. Their behavior, a direct function of the Germans' treatment, was the very opposite of those Russians captured during the great debacle at the beginning of the war. It was these first victims who absorbed all the crushing brutality of the Nazis and after being starved for several days they were destroyed en masse. The Jews were forced to bury them in mass graves. None of these prisoners protested against their fate or put up any opposition.

some hundreds of meters underground.

Every professional Polish miner was given a helper or two from among the prisoners who worked beside him and tried to assist him. Speaking to the miner was forbidden, unless the subject was work. All contact with him was to be avoided nor were we to accept anything from him. The work was of two kinds : regular maintenance and mining. The job of maintenance consisted of cleaning the paths and keeping the approaches to the mining places open. The ceiling had to be supported by blocks and wooden boards, to prevent stones from falling on the heads of the workers. New roads were also dug out to transport the coal, rails laid down for the carriers etc.

As this work, by its very nature, could not be controlled or estimated, the maintenance miners did not over-exert themselves, nor did their Jewish helpers work harder than they could. On the other hand, those assigned to the coal miners were pressured beyond their meagre powers. Every miner had his coal quota to be completed with the assistance of his Jewish helper, and the former would belabor the hungry prisoner who worked with him to achieve that quota. The miners were given extra rations to enable them to do the hard work but the prisoners, whose rations were minimal, did not survive more than two or three months of it.

Luckily for me I was assigned to a maintenance miner.

It often happened that after a night-shift in the dark mine, as we marched, heavily guarded, back to the camp just as the sun was rising, we would meet with a group, still half asleep, that had risen betimes. Casting a quick glance at us they would hurry past. What could have been their thoughts at such a moment ? Our own thoughts and feelings were indescribable.

On both sides of the road we saw budding trees with nesting birds flying over their tops and green meadows spreading in all directions. The powerful scents of the flowering plants confused the senses and for a moment I imagined myself leaving the line, going up to the moist grass, still covered with dew and stretching out full-length on it to enjoy the perfume of the field. Harsh shrieks of "Links! Links!" (Left! Left!) jerked me back into reality. Would I ever again be able to enjoy the pure, free air undisturbed ?

Another brand of torture, no less difficult than the above, was the smell of fresh-baked bread from a bakery near our route to the mine. It reawakened our hunger to torment us even more, for all we did to ignore it during the nerve-wracking march.

When I told the miner with whom I was working that there was a bakery by the roadside, I was astonished to learn from him that it was actually situated some kilometers from our route. Suddenly I understood what made the wolves smell the sheep from afar — it was hunger that so sharpened their sense of smell.

Though the air in the mine was close and thick, it was freer, for our guards did not go down with us. Our real troubles began after work. The camp Kapos were criminal German prisoners, real sadists with a free hand given by their masters, the S.S., who knew they could be depended on when it came to torturing the Jewish prisoners. The first victime among our townsmen was Yoshe Saltz, may God avenge him, upon whom a scrap of the Nazi newspaper, "Der Krakower Zeitung" was found during a surprize inspection and which had been brought from the mine. He was taken to head-quarters at the entry to the camp and was never seen again.

The second victim was Munya Fiderer, may God avenge him. Just before morning, at the end of the night-shift, as we went up from the mine and mustered for the count, it was discovered that he had not come up. We don't know the reason for his tardiness, but when he was brought, bruised and beaten, to join the convoy returning to camp, we knew he was doomed. He was put at the end of the line and beaten all along the way. His screams could be heard in the distance but when the camp came in sight they were silenced.

In December, 1943, I had an accident and broke my right foot. I knew this was the end. Before I was sent to my rightful owners in Auschwitz I said goodbye to my friends. I was taken to the "Kranken-bau", the camp hospital, whose staff was composed solely of prisoners, and a Polish professor from Krakow, a surgeon, took care of me. After putting my leg in plaster I was promised that, given the slightest chance, I would receover within a few weeks. There were complications. After several days the swelling lessened and the leg, free inside the plaster, moved around so that the fracture did not knit up as it was supposed to. The pain was terrible, but I'll skip the personal details, which were a saga on their own.

Every week a selection took place and those who were not recovering as they should were taken away.

over us). They truly appeared to be creatures from another planet.

The "attention" we received was accompanied by shrieks and threats : get undressed, fold your clothes, give your money, jewels, valuables. Anyone leaving anything for himself while be shot on the spot! Then in a whisper : "You will get clothes like ours and go out to work." Having put on the clothes thrown in our direction we were given the cosmetic treatment : a haircut and a shave of all bodily hair. Our arms were tattooed with our numbers by a special needle. We received a new identity; no name, no family, just a number. I repeated the number 108200 to myself — this was how we were called to muster, to work — I would henceforth be addressed by this number. (108000 was the Krakow ghetto series — each "transport" had its own series). After the "treatment" we were herded into wooden sheds that had once served as stables. That evening, when we left the block for the camp area we encountered pale, desiccated human beings wandering around, hunting for edible remnants, not too proud to pick up any waste or garbage in their chronic hunger. Even if they had the opportunity to fill their belly to full capacity they still remained hungry, for all their bodily reserves had been burnt up.

There were tens of them wandering around, spoon in pocket, swooping down like bees on an empty can of soup which had not been returned to the kitchen, in the attempt to scrape out the leavings coagulated on its sticky inside.

Near each block were the "musulmen" — leaning against the wall, debilitated. As their legs could no longer support them they were carried out by the "Stuben-dienst", the "House-service", there to fade away until they finally died. At the next muster they would still be there, their corpses complementing the necessary number.

Two official languages dominated Auschwitz — Polish and German. There were only a few German prisoners and they constituted the "elite". Though they had sinned they were still preferred over others, being herrenfolk, and were given the best "jobs". They were the "Block Leaders", the "Kapos", the secretaries etc. They were followed by the Poles who, because of their great numbers in the camp, enjoyed all sorts of extra privileges which, though small, were of great significance in the conditions prevailing at the camp.

We were followed at Auschwitz by the Jews of Greece, mostly from Saloniki, who were tattooed with numbers in the 109000 series. These poor wretches never knew when they were being called by number in Polish or German so that, in addition to the usual indignities suffered by all the prisoners, they were beaten for refusing to answer when summoned.

Not understanding their language it was hard for us, too, to establish contact with them. But we learnt from those who spoke Hebrew that the tentacles of the Nazi octopus in occupied Europe had penetrated every corner containing a Jewish community. Using their well-known methods of misinformation, threats, murderous terror, isolation and segregation of the victims, they did their work systematically and efficiently.

We spent two weeks at the so-called Birkenau "quarantine", a period which I do not intend to describe. Thence the prisoners were sent to a "transport".

The S.S., units, besides murdering and robbing their victims of their property and sending it by the car-load to Germany, were also quick to fill their own pockets, guzzling like pigs and avoiding duty at the front. In order to provide jobs for as many of their friends as possible they saw to it that many construction and arms' plants were opened in the vicinity of the camps. The Jewish slaves were rented out to work there for a certain payment. The whole area of the outlying camps constituted branches of Auschwitz and was kept under guard by hundreds of armed sentries and trained dogs. The area was dominated by high sentry towers and well-camouflaged trenches dug in the ground equipped with manned machine-guns. All this, as well as day and night patrols, prevented any attempt to escape. The labor of the victims could be exploited right up to their very last day. Nourished on hunger rations, the prisoners doing hard labor were pushed to the utmost of their ability until they broke down and became "musulmen", when they were returned to their "owners" at the central Auschwitz camp to be liquidated.

We were sent on a detail to one of the coal mines in the vicinity of the Yavishovitz Camp. All the townsmen of our shtetl went together. We actually rushed to this transport to escape he nightmare called Birkenau, where the air of the giant incinerators was breathed day and night. We did our best to stick together.

In the mines we worked in shifts at a depth of

and thin, wearing glasses and with the face of a priest or a monk, one would be hard-pressed to believe that behind this face of an intellectual was hidden a mass murderer.

This Gett, by the way, was caught by the Polish authorities after the war and condemned to death by hanging. Small comfort for his victims, yet it is just as well that he was not tried by his own people, so notorious for their "merciful" hearts. They would certainly have released him for reasons of health (the poor man was so pale), just as they exonerated tens of thousands of other assassins like him.

There is one unforgettable, almost surrealistic scene from the ghetto "action": a crazy old woman is brutally dragged from her home. Not understanding what is happening she argues with the police who are pushing her along, explaining that she must return home or the milk she had left on the fire would run over... The beasts were amused, repeating the story to each other and arousing roars of laughter. The poor wretch eyed them with bewilderment, not grasping what was so funny...

This case to which we were witness, was, perhaps because of its very triviality, like a the spark of a match in the darkness, suddenly lightening up the area and showing things in their right perspective. It was a reflection of the hellish reality of our existence, a palpable example of our desperate situation. For we were incapable of perceiving the actual reality and our senses, brutalized by our sufferings, could no longer react normally.

I found myself thinking back about all that we had gone through from the moment of our expulsion from the rest of human-kind, to be cast down into this infernal pit. It came to me that perhaps this miserable woman was the only sane creature in the world of diabolical insanity surrounding us.

In these moments, which appeared to us to be our last, our townsmen tried to be together. We were all obsessed with the same idea — though we had avoided the fate of our dear ones at the time, it had caught up with us.

I don't know what happened to the aged and the sick, and there were hardly any children. All we heard were a few shots. We were taken away while they remained. Perhaps they were not executed outright. It would have been superfluous to do so with the sophisticated machinery of Auschwitz so close.

We were loaded on trucks with guards armed by sub-machine guns. Each truck was followed by a soldier on a motor cycle carrying a machine gun.

Someone jumped from one of the trucks and ran into the fields. A few rounds were aimed at him and it seems that he was shot. The Killers jumped from the escorting cars to catch him. As we drove on we, too, considered the possibility of jumping, only to reach the conclusion that even if we survived the fall from a moving vehicle and were not shot down and managed to hide in the field — there was nowhere to go and no one would help us. We were not atracted by such a form of suicide and hoped that this choice would also be given us in the future.

Road signs and arrows pointing out the distance from Auschwitz began to appear by the roadside. We realized where we were going.

On our arrival we were thrown into the maelstrom: shrieks, blows.

We went through the "selection" of Mengele and his henchmen, and Berl Schnitzler was set apart, though we were not aware of the significance of this at the time. Entering the Birkenau Camp we went through the shock of confronting the annihilation equipment face to face. We now realized the full horror of the disaster.

The sight of the smoking furnaces struck us like a bolt of lightning, paralyzed our senses and drove us mad.

Now that the iron gates were firmly locked behind us we were caught firmly between the jaws of the dragon which no longer had need to resort to camouflage.

The writer Dinur — K. Katzetnik who appeared in the Eichmann trial, began to explain the "Auschwitz Planet" to the judges. He tried to reconstruct in his mind all he had been through, fell in a faint and was taken out of the hall on a stretcher, I shall not try to bring back the memories of that inferno, for I am not sure that this can be done without destroying one's spirit. Just a few, succint facts will have to suffice.

Every time we reached a new low, thinking that this was the worst that could happen to us, we would learn that there were some lower, narrower steps down, worse than those that preceded them, and the pit of suffering and anguish was bottomless.

We were pushed into a gigantic shed, there to be met by prisoners who came to take care of us in their striped clothes and their queer Purim hats (an inverted Purim with Haman celebrating his victory

groaning until finally the releasing shout of "Get up!" was heard. The excruciating labor helped the days go by, but despair and frustration were our lot at night.

Ha'im Bank, at that time in the Przemisl ghetto, wrote to his brother who was with us at Plashov that a Polish acquaintance of his, a railway worker, had brought him a post-card thrown down from a rail car passing through the station. It was written by their younger sister, Saltshe and said: "Yosek (another brother) and I are together with Mother and our aunt. With us are also some people from Rimanov and other places besides Brzozow. They are presumably taking us 'eastwards'" (they were taken to the Belzits concentration camp). "We don't know how long the journey will take. Don't worry. As soon as we reach our destination we will write to you." It was signed "Your sister Saltshe."

It appears that they had been taken away before the general liquidation and were still deluding themselves.

We were no longer under any illusion. Well did we know the ultimate target of the deportation.

One day I had an accident at work: I sprained my left arm and couldn't move my hand. The overseers said I was pretending, trying to avoid work, and treated me, in accordance with this diagnosis, to an inhuman beating. After much suffering I was sent to a hospital at the Krakow Ghetto.

After all the "actions" it had undergone, the Krakow Ghetto had by now dwindled to just a few thousands. It was located in the Podgorzs district and divided into two sections: A and B. Section A contained all the "productive", "useful" elements while the other ghetto housed those of undefined professions, remnants left over from the "actions" which the ghetto had been subjected to every few months or weeks. Some of the most famous doctors of the country were to be found in this so called "hospital" in the ghetto, working as nurses of orderlines. My arm was reset and seven days' sick leave recommended.

Before concluding the story of the Prokochim and Plashov camps I would like to mention a certain young man from our town — a true repentant who constantly suffered pangs of conscience for his deeds. His name was Yankel Wolfman. A few years before the war he had gone to Eretz Israel as a pioneer, only to return home after a short stay, saying that conditions there were too harsh for him. Now he was haunted by that irresponsible, frivolous behavior and articulated his deep feeling of repentance by justifying all his present suffering. In our conversations he comforted me, encouraging me to fight. "You're still young, you will overcome all this and live to reach Erez Israel, unlike myself. I don't deserve it for I was there and came back." He regarded such self-flagellation as the only way to redeem himself from his sin. May God avenge him.

Summer passed, to be followed by a rainy autumn and then winter with its frosts and snows. There were no portents of change discernable. How long could we hold out? How much time was allotted to us to live? In Fegruary of 1943 some news finally reached us of significant changes at the front — the German defeat at Stalingrad. We heard nothing of Rommel's defeat in Africa, nor would we have been aware of its importance... We could not celebrate, for the degenerates, making us a butt for their fury, picked out some victims and shot them to death inside the camp in revenge for their defeat. Some of these wretches were discarded by the overseers as unsatisfactory workers and the rest were chosen by the murderers. Two of my townsmen were among the victims of the "Stalingrad Front": Shamai Zelig and Itchaleh Goldfinger (grandson of Koppel Tzvik), may God avenge them.

From Stalingrad to Plashov it was still a long way to go and we had little to hope for. Some young men stole into Ghetto B, which was relatively easy to reach from our camp. There life was supposed to go on as usual. The first ones were followed by others and all found food and shelter. I, too, went to the ghetto, for I saw no difference between it and the camp — equal destruction awaited us in both places. I worked in a restaurant and ate well. There were about 20 of my townsmen in the ghetto and we kept in touch with one another.

The rest of my townsmen remained in the camp, believing that as laborers their chances were better. The turn of the Krakow Ghetto came in March 1943. Two days before the "action" the Germans surrounded both ghettos. Ghetto A was transferred to the Yerozolimska Camp, as were the inhabitants of Plashov Prokochim. Ghetto B was closed down. Then the "action" began. Gendarmes and S.S. soldiers as well as the Gestapo entered the ghetto, going from house to house to verify that everybody had left. The old and the sick were put on one side. Gestapo Officer Gett commanded the whole operation. Tall

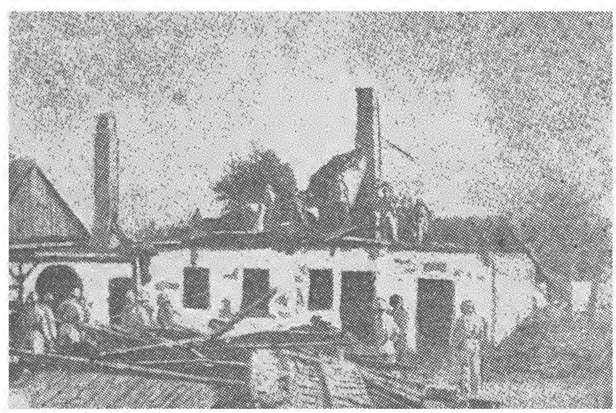
in the camp with the terrible tidings that all the Jews of the shtetl had been liquidated. According to his report he had managed to reach the gates of the shtetl on Wednesday or Thursday, there to be told by his gentile acquaintances that as early as Monday, August 10, 1942 all the oldsters, the ailing and the children had been led to the forest where a large pit had been prepared, there to be shot dead. The younger ones were taken "eastwards", to the Belzitz concentration camp.

In her book "Six Hundred Years of Brzozow", the Polish writer Zophia Weitschik described the shtetl's ultimate destruction.

> "On June 24 the Jews began leaving the villages for the urban centres. On August 8 a large pit, whose purpose was terrifyingly clear to all, was dug. The Jews were all commanded to collect in the Stadium. Some managed to hide some of their possessions with the Poles, others took their leave of us, mentioning the efforts they had made for Germany and how they had fought for it during the first World War. One Jew (Shlomo Zissel Adler — the translater) said : "In 1917 I spillt my blood for the Germans on the Italian front where I lost my leg. Today I am cripple. I am 43 years old and already an old man, unable to move without crutches. This is terrible. The German people will be made to pay for this shameful thing, killing the innocents without pity, with a smile !"
>
> He then burst into tears.

The night between the 9th and 10th of August was one of general terror and anguish difficult to describe. Weak and terrified, praying and weeping beside their flickering candles, the people looked like ghosts. This was "Doomsday", the day when the hearts of Jewish mothers were torn in twain at the sight of their innocent children who did not realize what was about to happen. In the morning, loaded with their snow-white bundles and with hair that had turned white overnight, they stood wordless to be counted in the stadium — old men, women and children, the sick and the crippled. Fatalistically they submitted to their fate. Another reason for their passivity was the fact that the stronger men and youths who could have put up some opposition, perhaps, in those horrible moments, had been sent away to work in the concentration camps.

Meanwhile the S.S. murderers, eager for the kill, divided the crowd into groups according to sex and age, after which they loaded them on trucks to be taken away — some to the forest and some in the direction of Stara-Wiez. Standing on boards placed over the pit, the oldsters were shot in the back or stuck with bayonets. The children were assassinated with iron bars. The bodies of the wounded quivered in the quickly filled pit till finally the earth covered them all, giving eternal release from the terror, the suffering and the hunger which had been their lot. The assassins, about 30 in number, returned to the village, covered in blood, to celebrate their victory. No one who had witnessed the massacre, unparalleled in human history, could describe the horrible deed. Let this be a constant reminder of the appalling slaughter which took place in the 20th century at the hands of the degenerate henchman of a mad tyrant.

Jewish houses destroyed after their owners had been put to death

We knew nothing, of course, of these details, yet, in spite of our inability to imagine the horrible events, we were well aware of the terrible tragedy that had overtaken our families.

No words can describe the atmosphere at the camp that evening. We had all been orphaned, our loved ones killed, our homes destroyed. Here we were, in the hands of merciless killers who were preparing a similar end for us. Would it not be better to put an end to such a hopeless, meaningless existence ?

Like a herd encircled by slavering beasts of prey we huddled together, without a word of comfort for each other. Later on we lay down on the boards for a night that had no end. Each one of us tried to rationalize the tragedy, but it was useless to do so. From every corner rose the sound of weeping and

nation, one which boded nothing but evil. We marched in the direction of the Regional Offices where the devils were waiting to hurry us on with their clubs. "Loss ! Loss ! Get onto the trucks !". At the last moment they let the craftsmen out, sending them home.

No one can tell whether the act of letting the craftsmen remain was meant as a diversion, making people believe that those who remained would go on living as usual, or whether this was part of some plan of the military or other powers to utilize the useful elements — a plan which was not to materialize. My younger brother, Tzvi, may God avenge him, stood beside me, his rucksack on his back. Suddenly he turned aside, approached one of the policemen and convinced him that he was actually an artizan (had learnt carpentry). The latter let him go. Throwing me his loaves of bread, he returned home. I was glad that he had "saved" himself. The trucks turned in the direction of Yashnitza. Four young men managed to jump off the trucks on the way and got away : Shlomo Weber, son of Reb Yosseleh Weber, Avraham Zaltz, Wolf Leufer and Avraham Wolker. Most of us envied them, for they were returning home, and we admired their courage, but the rest did not follow their example, both for fear of being caught and because of the fatalistic feeling that nothing could now do any good.

We reached the Ivonich railway station (a health resort near Rimanov) where we were loaded like cattle on some trucks that were waiting for us. It was a hot summer's day and some 150 men were pushed and beaten into a hermetically sealed car accompanied by an armed guard. There was no time to think of what awaited us; we had worse problems to contend with : the closeness, the heat and lack of air were unbearable. Everybody stood open-mouthed to get a drop of air. We did not believe that we would survive this. There were a few who became hysterical and lost control, but the majority remained rational, guarding the tiny spark of hope that in spite of everything we would survive this hell. The evening found us at Prokochim, near Krakow, a camp of huts whose roofs were as yet uncovered. Our packs under our heads we lay on the ground. That night it rained heavily and we were drenched to our skins. No one slept a wink. At 4 o'clock a light was lit and we were called to form rows and prepare for work. After some water was handed out we were led to the building site. A new railway line was being laid by the "Joseph Klugg" firm from Regensburg and it was supplied by slaves who did the work gratis. The digging was done by bulldozers which loaded the earth onto trolleys moving along the lines. Our job was to overturn the loaded trolleys, straighten out the underlay, raise the lines every time, moving them forward, then pour out the underlay once more, repeating this ad nauseum. The work was supervised by German engineers and technicians and the overseers were Poles. As for us, we had no idea of what we were doing. Scared and confused as we were, we tried to understand exactly what we were supposed to be doing, but were given no chance to do so. Picks, shovels and rakes were beaten upon our heads. The satanic minions rushed around with fearful screams and our feeling was that the sole purpose of the job was to destroy us. We were still new to the science of German camps and were unable to diffierentiate between a labor and an annihilation camp, between a deadly beating and a beating to death.

There was one young man there whom I remember for his kindness — one called Ezra (His surname escapes me) from Beitsch, one of three brothers who had come there before us and had a fortnight's "tenure" in the place. He came up to work beside me and when the overseers were at some distance showed me what to do and how to do it. He gave me moral support, explaining that with some effort I could do the work. I had to be on the alert, see what was to be done etc.

The first day's work somehow came to an end. Exhausted, beaten and bruised we returned to the camp. The evening was spent with thoughts of home and we sat down to write post-cards and letters — something still possible at that time. The quicker ones among us even got an answer, though, except for seeing each other's hand-writing, no would could say anything of what was actually happening.

After spending two days at the camp Moshe Feigenboim, may God avenge him, decided to break through the German and Polish guards and try to make it home on foot, by begging for lifts and by cart. Having left a wife and a baby born some weeks ago, he could not stay away. He took off the sleeve band — identifying him as a Jew — and set out. No one knows if he succeeded and managed to see his dear ones, joining them on their final journey. Some days later he was followed by Bunick Zeiler, may God avenge him. A week later Bunick reappeared

As usual he had left home early and in the distant darkness discerned two figures whom he recognized as Jews by the white band on their sleeves. At first he thought he'd wait till they approached to wish them a good morning but, fearing he would be late, decided to go on. On his way back he saw a crowd. There were two bodies of Jews lying on the ground, murdered, with two gendarmes standing guard. Hanna Schertz of the Judenrat had also been called to take care of the corpses. The victims were Yossele Mann, who, like my father, was on his way to Stara Wiez, and Moshe, son of Yehoshua's Kuflick, whose house stood right on the road. The moment he had opened the door to cross the threshold he was shot down by the assassins. The "Jews" whom Father had intended to wish a "good morning" were Nazi police wearing white bands on their sleeves so as to appear to be Jews from a distance, thus trapping their victims. When Father returned, the killers fell upon him with drawn guns, but, with sublime courage, Hanna Schertz placed himself between them and my father, begging them to spare him and whispering all kinds of promises. Somehow he succeeded in saving Father, thus giving him a few more months to live together with us.

The final step in the liquidation of the shtetl was the interdict that all the Jews of the adjacent villages should leave their homes and come to Brzozow. The victims were being concentrated in one place to make their destruction easier. Leaving all their possessions behind, the miserable Jews arrived with sacks on their backs, to be taken in by their brothers and share their inescapable fate.

On July, 1942 some tens of young Jews were sent to work in the oil works at Grabovnitza and the logmill at Biashlisk. Some camps had been prepared for them there. Saddened by having been forced from their homes, their anxiety increased when they were brought back two or three days later. Everybody sensed that the catastrophe was approaching. At the end of July all the young men of working age were ordered to appear on Sunday, August 2, 1942 at eight o'clock, their rucksacks to be packed with personal belongings and two loaves of bread. Old men, women and children were exempt.

On Sunday at the hour indicated, all the young men gathered in the Rink, standing in rows with the Judenrat beside them, the latter having come to accompany them to the waiting trucks.

I had no time to say goodbye to my mother, may God avenge her.

Let me make a digression here to mention something of the tradition in our family. Some generations ago we had a grandmother called Taube — "Babeh Taube" who lived with her husbands in Yatshmir where they had a large farm, a kind of estate. This grandmother was known for her good deeds and used to bring cartfulls of food for the poor of the shtetl. One year there was a severe drought and the harvests were extremely poor. Grandmother, instead of cutting down on her charity, doubled the amount. Her husband, seeing that she was ruining them, called her to account before the Tzadik, Reb Hirsch of Rimanov (this happened in the 30's or 40's of the former century). The Rabbi asked Babeh Taube why she was so adamant, giving charity beyond her real ability to do so. Her reply was: "Ich sehe wie der Ribenu shel oilem khapt — khap ich euch" (I see how the Lord grabs, so I grab too, as much as I can...) Upon hearing this, the Tzadik determined that she was a highly righteous woman. Before her death Babeh Taube commanded her children that should any of her descendants find himself in trouble they should come to her grave and she would try to help him. Her grave was in the old cemetery in the forest, unused for many years and wholly neglected. My mother was the only one of the family who knew the place of the grave and used to go there whenever anyone in the family was in trouble. That Sunday morning Mother arose while it was still dark and, using winding paths and byways, went to the forest to visit Babeh Taube's grave and pray for her children. Did she manage to return home safely? This is something I shall never know.

I took leave of my father and sisters. The separations from the parents and the family were heartbreaking, and all the homes echoed with the sounds of weeping to rent the very heavens, though it seems they failed to penetrate them...

Everybody knew that this time the separation was for ever, though they did think that it was those who were departing who were doomed to suffer. We stood in rows, taking in lovingly for the last time the houses and streets of the shtetl which we had passed daily and in which we had grown up and spent our childhood. All around us, on the thresholds of the houses, stood parents, wives, boys and girls, tearing their hair at the sight of their sons, husbands and brothers about to be taken to an unknown desti-

side streets, to practice ritual slaughter of fowl and cattle; to buy or grow meat; to buy milk, bake bread or purchase flour outside of the rations handed out by the government. The fact that the bread ration for the whole family sufficed for one meal only will give some idea of what we received.

Jews were forbidden to travel by train, even if they had a transit permit. In order to simplify the procedure with transgressors against this law, they were all awarded the self-same punishment — death !

The synagogues were turned into storage houses and Jews were prohibited to pray. No Jew, of course, stopped his tefillin ritual. Prayers were said before morning, as early as possible, and the tefillin were wrapped around the arm so lightly that they left no mark.

Jewish children were not accepted at school and the "hadarim" were closed. At first the Judenrat organized lessons for Jewish children, but in a semi-official way. These lessons were given by Chaika Zeiler, may God avenge her. The erstwhile Hebrew teacher, Eliezer Teicher, Glickel Braff's husband, who had returned to Brzozow from Germany before the war, also collected children, teaching them Hebrew and Judaism in the "Untern Barg". All this stopped with the intensification of oppression and the Jewish children were left without instruction. The little ones were taught some reading and writing, a Torah verse or two and the like.

The children walked with bowed heads, like fading flowers — well did they sense what was in store for them. My cousin, Esther Kreitstein and her husband Hershl Pincus had two — Avremeleh aged four and Yoseele aged six. Two lovely, handsome boys. It was heartbreaking to think of their fate and there was no chance of saving them. On Saturday Yossele was sent to me by Hershl, his father to examine him in Torah, which he taught him himself. The child was learning Genesis, the Noah portion dealing with the Flood. He remembered everything by heart. "How far have you got, Yoseele ?" I asked him. "To 'lehakhayot' — zu bleiben leben" ("Two of each will come unto you, so that they shall live") he replied, and I was choked with tears.

"You know, Yossele, I'm older than you, but I, too, have got just as far as 'lehakhayot' — to survive..."

"I know" answered the child, smiling sadly. But all I meant was a verse in the Torah. What had the child already learnt in his "Breshit" (Genesis)? It was not "lehakhayot" that he had reached but what came after — "vayigva" (and they died) and "vayimakh" (and God wiped out). The fearful Flood swept him away, together with all the children of Israel who had fallen into the cursed hands of the beast.

In January 1942 a new interdict was declared: the Jews must hand in any piece of fur in their possession. The German thugs were freezing on the Russian front and the chore of supplying them with warm clothing fell, of course, on the Jewish population. It went without saying that anyone who disobeyed was to be put to death. Old ladies shivering with the cold were forced to doff their sheepskin coats and bring them to the police station. The "shtreimlachs", which had disappeared with the arrival of the Germans, were burnt or buried in secret to avoid giving them to the evil-doers for their amusement.

I was arrested at that time, in company with a number of other Jews. Some of the young men who were on the wanted list learnt of it in time and succeeded in getting into hiding. The whole affair was some private enterprise of the local gendarmerie — to liquidate some Jews. The members of the Judenrat, upon being informed of this incident by the victims' families, began exploiting all their connections with the Crosnow Gestapo, which they had been bribing and enriching all the time. In the meantime, as I was sitting in my cell, another Jew was brought in from one of the adjoining villages, caught for leaving his neighbourhood. I can see him now, pacing the cell and worrying about what would happen to him. As he feared the worst I tried to comfort him, for I really and truly believed we would all be released. And indeed, after enormous efforts, all the prisoners were freed but for one village Jew whom the Judenrat knew nothing about. Just at that time the young son of the Tzaddik, Michael Tag, returned from the east bank of the San and was arrested immediately upon his arrival. On the morrow the two of them, Michael Tag and the village Jew, were both shot to death in the forest by the murderous gendarmes. The noose tied round the Jews' necks was becoming tighter and tighter. The day of annihillation was approaching and the local killers were too bloodthirsty to wait. They were lusting for victims.

My father, may God avenge him, used to go every day before dawn to Stara Wiez, in the environs of the shtetl, to bring the milk which he sold for a living. One day he returned extremely late, pale and shaken. When he had calmed down he told us the following:

feeling of relief, knowing well that their haven had been broken into and could give them no protection from the killers.

It is hard to describe my homecoming. Mother was trembling and couldn't utter a sound. Father hugged me, mumbling the "Sheheianu" and mentioning the name and title of God. My brothers and sisters clasped me in tears. As for myself, when I saw Father's contorted face, his beard shaven off, I collapsed. Our house was sunk in mourning, as on Tish'a be'Av. Of course it was good to be reunited, but their only hope that one of us might have saved himself was now gone.

After a few days of rest at home it was time to be registered with the authorities and become a productive worker for them. The registration was carried out by means of the Judenrat whose members were Moshe Knebelbart, Yoske Fass, Hanna Schertz and Mdm. Radolnick (whose family had arrived during the war). The secretary was Sarah Biber.

The Judenrat in the shtetl made every effort to ease our suffering and persisted in its efforts right up to the end. With all they had they bribed the brutes, paying ransom for every Jew caught in a "crime", when every such "crime" was punishable by death. And the brutes and assassins were many. First came the staff of Gestapo Headquarters at Krosna and Yaslo to which the shtetl belonged, who made constant "friendly" visits and who were supplied by the Judenrat with boots of unobtainable fine leather, coffee, bread, excellent toilet soap and alcoholic beverages, all of pre-war quality. In some cases they were also given jewelry and gold watches.

Then came the local gendarmerie, made up of "Folks-Deutsche" — Polish collaborators from Western Poland, a region which had always had a German population and whose Poles knew a little German, or even Yiddish. This betrayal of their people gave the scum the privilege of joining the Herren-folk which had become depleted in the long drawn-out war and needed new blood. Furthermore, besides the bandits mentioned above, the Judenrat also had to bribe the "Arbeits Amt" — the Labor Bureau which was very powerful and could pressure and even torture the Jews. Then there were sundry officers who happened to come by, visiting the shtetls regularly, going berserk and robbing anything they could lay their hands on. The Polish police, too, insisted on receiving their share.

Dealing with these beasts of prey wasn't easy for the Judenrat, for they sometimes appeared drunk as swine, brandishing a loaded gun in the faces of the Jews, and nothing was easier than for them to shoot and kill a few Jews just for the fun of it. It was a wonder the Judenrat managed to survive while walking this tight-rope.

It is a fact that during our long absence from home there had been just one victim — Henick Kornfeld, may God avenge him, Avremeleh Kornfeld's youngest son. The youth had been considered a leftist and his name seems to have appeared on a list at the Polish Investigation Department which had maintained a surveillance of leftist sympathisers in Poland before the war. It is also possible that some policeman had informed on him. Doubly branded a Jew and a leftist — the man was doomed. Henick was deported to Auschwitz Camp (this was the first we heard of it) and after several weeks an official report arrived that he had died of pneumonia. This was a well-known Nazi ploy at the time when the killings were still on an individual basis.

I would like to mention one of those who had escaped to Russia and returned home with a horrifying tale of what he had suffered there. This was Mendel Scheinbach, may God avenge him, son of David Scheinbach of blessed memory. He had been caught by the Russians in 1939, while crossing the San River but, being a minor (15 years old) had not been deported to Siberia but left in the "Brigitki" Prison in Lvov.

When the Germans were at the gates of Lwow the NKVD, prior to its retreat, took all the prisoners, some 300 in number, into the courtyard and executed them all with automatic fire. The corpses, sunk in a river of blood, were left lying there.

Two men who fell down and were covered by the corpses of the dead survived. One of them was Mendel. It should be noted that those who opposed the regime or "political criminals", according to the Soviet terminology, were not held in the Lwow prison but had long ago been banished to Siberia. The prison was therefore inhabited by former low-grade government officials : Zionist activists arrested with the coming of the Russians, refugees caught without residence permits, street peddlers etc.

With the entry of the U.S., into the war the Nazis considered themselves free to ignore all consideration of any neutral power, and the Jews became free game. Prohibitions and interdicts came in quick progression. It was prohibited to leave the boundaries of the Jewish

rated rapidly and their soldiers began escaping eastwards, with the German armoured divisions giving chase, surrounding them, imprisoning whole divisions and destroying them.

The pictures made familiar by the Polish occupation were now repeated. Very few succeeded in rejoining their Russian families which were evacuated. A fraction of the escapees managed to reach safety in Russia. Others were stranded on the roads and caught — to each his destiny.

Within a few days there were German soldiers in Kozova. For the second time we were in the assassins' hands but now they could not be evaded.

Busy at the front, the murderers "neglected" the remote shtetls at first, but this respite was not to last. Soon the familiar interdicts and brutalities began to descend upon the heads of the Jewish communities — at Kozova all the local Jews were collected, together with about 600 refugees, and taken to an unknown destination, to be shot to death.

In Eastern Galicia the Germans were given organized assistance by the Ukrainians who, besides being traditional Jew-haters and experienced perpetrators of pogroms, now found further grounds for taking revenge on the Jews who had shown themselves loyal to the hated Soviets.

Not only did the Soviets change the nature of the regime in the occupied areas, they also replaced all the government institutions, turning Eastern Galicia from a former Polish province into an integrated part of the Soviet Ukraine. Ukrainian was declared to be the official state language — an act which boosted the inhabitants' sense of having now become the masters of the land instead of its oppressed subjects.

Thousands of Ukrainians were appointed to the most important positions where they were absorbed into the various political and governmental systems. They administered the occupied area and were considered faithful communists whose loyalty was beyond reproach.

With the German invasion they changed their tune immediately and were foremost among those collaborating with the Nazis in the guise of true Ukrainian patriots to whom communism was anathema.

The Jews, on the other hand, whose role in the Soviet government had been insignificant because of their questionable socialist "pedigree", suffered economically. Their businesses were confiscated and, in their search for a livelihood, they were restricted to the simple jobs of clerks or the organization of various workers' and artizans' groups and cooperatives. The local citizens unhesitatingly pointed at them as being responsible for all the actions and misdeeds of the Soviet Union.

The persecutions began, people were kidnapped and forced to hard labor — all the indignities we had hoped would never be repeated. After several months of suffering and tribulation we began planning the return home, to our families. Having contacted them, we succeeded, with the help of friends, in obtaining a permit to go back home. A group from our shtetl rented a truck and, covered by a tarpaulin, set out on our journey. We drove for almost twenty four hours and fortunately met no German or Ukrainian guards. Had we come up against them, the permit would have been of no avail. We reached Sanok in the afternoon and slept there. On the morrow Ziselle Schwartz, may God avenge her, mother of Moshe and Sheindel, arrived to take us back in a rented cart, armed with all the necessary permits which and been obtained by means of the Judenrat.

The return to the shtetl was an indescribable shock to us all. We saw a ghost town, tense and frightened people with sickly faces and deadened eyes. Their clothes were ragged and, with the white strip bearing the Magen David on their sleeves they walked the streets like prisoners in the prison court-yard (we still knew nothing of concentration camps). Though no guards were to be seen we could sense the machine guns aimed at them.

The women's faces were invisible. The kerchiefs covering their heads were lowered to the eyes and their chins were tucked down into their collars. Not so the men. Having been forced to cut off their beards, their chins were visible and naked, their wrinkled faces showing the full extent of their shame and degradation. Everyone walked in a shuffling manner, dragging along hesitatingly, as if on a rickety bridge which might break down at any moment. Trying to hug the walls of the houses they instinctively quickened their pace upon nearing their destination, being careful, at the same time, not to seem to be on the run, for this would draw the attention of the murderers whose breath could be felt on their backs and who were ready to attack them at any moment like voracious dogs. Their eyes seemed to be straining in the dark — no sun shone for them — and they would disappear inside their homes with a deceptive

hind. Every house had its porter whose responsibility it was to see to it that no stranger who was not registered as a permanent tenant would be found there. Every night after 9 p.m., the porter would go from one apartment to the other, searching to make sure that there were none. I was found in a friend's room and the militia was called immediately. They took me to the "Brigitky" Commissariat. After being roundly cursed and subjected to some hair-raising anti-semitic epithets I was released with the warning that next time I would stay put...

That night I stayed outside. The house was locked to me. I went to the railway station. The station, whose ticket-window faced outside, Russian fashion, was locked. In the morning Me'ir Bank, who was in a similar plight, and I, decided to go together to the police and give ourselves up as refugees who had no place to go. To our disappointment we were dismissed. They said that if they wanted us they would know where to find us.

Finally, the few who remained after the general round-up were given second-class passports, indicating a non-loyal element. The Jews called these passports "mit a blits trappen" — with a drop of blood, a reference to an egg tainted by a speck of blood which it was forbidden to eat. These passports turned us into legitimate prey for the authorities — we had to leave the regional towns, stay a 100 kms., away from the border and be subjected to all kinds of limitations. A "limited area" was allocated to these refugees, some tens of square kilometers in the Tarnopol vicinity found suitable for the purpose and including some small shtetls and villages, in which we were permitted to stay.

Within a short time some tens of thousands of refugees arrived at this small area, carrying their meagre belongings, destitute and sunk in despair. No institution was responsible for them, there was no roof over their heads or any means of making a living.

These people who arrived in their helpless masses, strangers knowing no one, were received by the Jewish inhabitants of the "limited area" with great warmth and brotherly love.

Under the Russian regime no communal or philanthropic organization was permitted. Help was extended from the heart, spontaneously. The Jews went from house to house, putting in as many refugees as possible and more. The living conditions of the local Jews, it must be remembered, were never of the best, yet every refugee found himself with a roof over his head and, where necessary, was supplied with his basic needs.

From my native shtetl, Moshe Schertz and his sister Sheindel, Michael Schertz, may God avenge him and Me'ir Bank, long may he live and I reached the village of Kozowa, near Berezan, in the Tarnopol Region. Among the kindly inhabitants we found a warm home with the Isserliss and Leber families. We also became good friends with the Ruhatiner, Shitz, Markovitz, Blumenreich, Rozmarin, Schmutz and other families — good people who, like the rest of the village, went to great trouble for us and for other refugees in the village, giving their help and support. When one remembers the sincere generosity and the bitter fate of those wonderful Jews, it is enough to break one's heart.

Ben-Zion Shochat, may God avenge him, was among the most active in solving the refugees' problems. This wonderful man never rested until every one of them had found some shelter. His own apartment of two small rooms and kitchen was made to house some ten people. He and his wife gave up their beds and went to sleep on mattresses in the kitchen. He also put the same number of refugees in the home of his son, a newly-wedded youth whose apartment was just as modest as his own.

One day Ben-Zion was approached by some of his son's tenants who asked him to find them another place of shelter. Reb Ben-Zion asked them fearfully if his son had been treating them badly. The refugees denied this vehemently — the very opposite was true. The young man and his bride were devoted to them, doing everything in their power to make things easier. But, after all, he was only a "first-yearnik", just married, and they didn't like to get in the couple's way...

"Ah !" replied Reb Ben-Zion with a sigh of relief — "You mean it isn't convenient for my son ? I don't mind that at all. He isn't a refugee, God forbid, and why should I worry about him ? If he's uncomfortable let him find himself a new apartment. The main thing is that you're taken care of..."

That's the kind of Jews we had ! May this story be a candle lit in memorium for his holy spirit.

The Jewish refugees had spent almost a year in such places when suddenly, on June 22, 1941, everyone was aghast at the news that Nazi Germany had attacked its great friend and ally — Russia.

Within a few hours the Hitlerites had broken through the front lines. The Soviet defence disinteg-

The Soviets, who were getting organized and establishing themselves according to their principles, were not prepared to stand for tens of thousands of inhabitants without fixed adresses over whom no control could be exerted. In the summer of 1940 they began handing out Soviet "passports" which the refugees could easily get by giving an address no one bothered to verify. Some of the refugees availed themselves of this opportunity to become regular citizens in order to settle down. But the great majority was wary of becoming Soviet citizens, fearing that when the war was over they would not be permitted to leave the Soviet Union. They therefore elected to remain without any citizenship, hoping that the international institutions would take them under their wing.

No one, of course, could tell when the war would end, but everybody was certain that the Nazi machine, for all its power, would be annihilated and, with the coming of peace, all could be reunited with their families.

Meanwhile the war continued for much longer than had been expected, with no end in sight. The Germans went from victory to victory and after the occupation of Norway came the unbelievable fall of France, a development which put finis to our hopes and reduced us all to despair.

In Lwow a Refugees' Committee was established of which very little was known or the extent of its authority. One thing, though, was clear — it acted with the approval of the government. The Committee began by registering those people who declared that they regarded themselves as refugees and who intended to return to their homes within the German occupation. They were all Jews, for the Poles returned immediately and without ado.

There were a few, family men who had left a wife and children and couldn't stand being cut off completely from their dear ones, who seriously considered the possibility of returning to German territory in order to suffer together with their families till the war was over. In their opinion the Germans had reached the limits of all possible oppression and interdicts imposed on the Jews and these, for all their difficulty, could be lived with until the liberation. Total annihilation was something as yet unconceived of. The great majority of the refugees regarded this registration as purely formal and were interested only in its negative aspect — that of not remaining on the Russian side forever. This was the only way to refuse Soviet citizenship. They were convinced that the Germans would not permit the return of Jews to their borders and, even if they did, one could always back out of it, having gained some time meanwhile, during which some other solution might be found.

With hindsight it is possible that ultimately these people had unknowingly made the right decision in refusing to accept Soviet citizenship. As a result of their refusal they were taken to Siberia and other far-away places in Russia where a few of them, the strong ones, held their own under appalling conditions and survived. Those who remained in their places later fell into Nazi hands.

The Refugees' Committee, comprising some naive members (and no doubt a few collaborators) registered names and addresses and published communiques on the notice boards reporting the progress of "negotiations" with the German authorities etc. Having put my name down to "return", I was careful not to be seen near the Committee offices, for fear that the militia would suddenly surround the area and arrest everyone found there.

It is hard to say whether the Russians actually contacted the Germans regarding their readiness to permit the return of Jewish refugees, and were refused, or whether they did not even think of it, and just misled the refugees and, having their names and addresses prepared some solution of their own to the problem.

At the end of June 1940, thousands of trucks arrived from Russia, carrying NKVD agents, and spread out throughout the occupied villages. That night, using the addresses in their hand, they hunted down all the refugees who did not possess a passport. Going from house to house in every town and village the NKVD agents found the refugees, loaded them onto the trucks and transported them to Russia. There some were transferred to trains, some, later on, to ships, and after journeys that went on for days, even weeks, were brought to Siberia and other god-forsaken places. The fact that they lacked the camps to absorb so many men and women did not daunt the Russians. The refugees were sent into the dense forests, armed with axes, picks and saws and ordered to cut down the trees and build their camps. The more fortunate ones were put in camps which had already been built by former prisoners in the above system. For myself, I succeeded in evading the round-up and remained in Lwow.

Things were difficult for those who remained be-

border after he had managed to escape from the Nazi inferno. One can but guess his subsequent fate.

The policy of the Russians was at first confused. Confronted with an increasing flow of refugees they were unsure as to how to deal with them. Initially the local forces were left to do the job and each officer behaved as he thought fit. Their position was also complicated by the fact that they were strangers in unfamiliar territory, shunned by the native villagers who refused to accept the new borderline cutting through their fields. The border guards could not get the situation under control. The refugees who first crossed the river were just taken to the Olkhovitz camp for interrogation and then released. Those who followed them were detained in the camp, their treatment becoming harsher from day to day. As the camp was not too well-guarded at first, a few managed to escape. They put as much distance as they could between themselves and the border, mixing with the population which was continually moving around. The rest, many of them from our village, were arrested and taken to Lwow under a heavy guard where they were imprisoned in the large "Brigitki" Prison. Of these only a few managed to pass through the close net of Russian bureaucracy and, strange as it may seem, were released. Tens of thousands of others were sent into Russia, their treatment becoming progressively worse. The farther they got into the country the deeper they began sinking into the murky quagmire of the NKVD machinery. Border patrols were reinforced and latecomers attempting to escape found all the ways closed to them.

Those refugees who remained free, realizing that their funds had lost their value and were dangerously low, began organizing themselves for a long stay: on their guard, they tried to familiarize themselves with the new conditions. Most of them collected in Lwow, the largest city within the Russian occupied zone. They numbered more than the local inhabitants. Hundreds of thousands of people were stranded without work or livelihood. The Arbeitsamt which tried to go on finding jobs for this multitude were closed down by order of the government, for they were leftovers from the capitalistic regime and there was no need for them in Russia. Not less serious was the problem of living quarters in the severe winter of 1940. Part of the refugees lived with relatives whose homes themselves left much to be desired. Some slept in synagogues, cellars and shops which had been vacated. One of the buildings which housed some tens of refugees, among them a few from our shtetl, was the synagogue of the Rabbi of Boyan, (the Bianer Rabbi), may God avenge him, which adjoined his private apartment in Kazimizovka Street. After freezing for hours in line for handouts they would come here to warm themselves and sleep on the tables and benches.

For myself, I found a corner to sleep in at the house of my friend, Nota Tzvik, grandson of Reb Koppel Tzvik, may God avenge them. Nota's father, Itzik Mendel, may he rest in peace, died young, and his mother, may God avenge her, a clever and resolute woman, managed the business and brought up the children. Under the Soviets, her apartment became a small hotel and a highly kosher restaurant for observant refugees of means from Western Galicia. Among her boarders were her brother-in-law Kalman Tzvik and the boy Eliezer Goldfisher, son of her sister-in-law Feige, may God avenge them.

Much of my time was spent in the house of Etka (Feingold) and her husband Ha'im Elster, may God avenge them, who always made me feel warmly welcome. Among those living in Lwow from our village and whose homes I visited, let me mention Anda and Lolla Riller, may God avenge them; Mendel Leufer, his wife Shprintze and their children: Yoseck and Feige. They later returned to Brzozow and were killed there. There, too, was Gershon (Ganeck) Wilner, Zissale Schertz's brother and his wife Manka, may God avenge them, from Yatschmir, near out shtetl. Gershon Wilner was a dental practitioner who had spent some years in South America and was an Argentinian citizen.

During the Eichmann trial it was mentioned by the prosecution that the Argentinian government had tried to save Gershon Wilner and the German foreign office had asked Himmler not to send him to a concentration camp in view of their special relations with the Argentine. But Eichmann was not prepared to let go of a single Jew. Cynically he replied that the Jew had died of weakness of the muocardium, in spite of the plentiful medication given him to counteract it (see The Government's Legal Adviser vs. Eichmann, p. 51).

From the meagre information appearing in the Soviet press regarding the war in far Western Europe it was possible to deduce that, aside from naval confrontations and surveillance flights there were no acts of belligerance and no one was about to attempt to deprive Germany of the Polish tidbit it had swalloved.

were daily transferred in organized fashion to the other side of the river. There was also an escape route by means of farmers living on the river's bank. These men were familiar with the locality and glad of the opportunity to make an easy penny.

My cousin, Feige Honnig (today Roth, in Holon), managed to get in touch with such a farmer in one of the villages near Sanok, whose house was right on the bank of the San and part of whose family lived across the river. The man had a boat by means of which Feige transferred all the household goods to her sister's family in Sanok, for they had made the crossing empty-handed. Then Feige returned to the shtetl, packed her belongings, took her sister Reizel and suggested that I join them.

The farmer brought his cart to Brzozow to take us away, and we reached his house in safety. That night he stood watch at his darkened window, following the movements of the German guards marching in pairs along the length of the river. At about 2 a.m., when he saw them returning to the camp, we ran down with our things to the shore and jumped into the boat. Quickly he rowed across the river, in the direction of the Russians. As the boat approached the shore we heard someone shouting "Halt !" in Russian. The farmer managed to let us get off, throwing our possessions after us, and rowed away quickly. The Russians opened fire but missed us. They took us to their headquarters in an abandoned military camp in Ulkhovitz where we were interrogated about the purpose of our arrival and released. We then went immediately to Linsk, where we had some relatives.

Some days later my sister Frieda, God rest her soul, who was then just seventeen, arrived. She told us that the parents and the whole family had urged her to leave the shtetl immediately. It appears that Frieda had had a few narrow escapes from the assassins with whom she had several confrontations. The girl simply did not realize what she was up against. She probably assumed that these were the same confrontations she had been subjected to with Polish hooligans who were wont to rudely badger Jewish girls, make fun of them and threaten them. But in most cases they were satisfied with verbal violence and usually backed off if the girls faced up to them boldly, giving back as good as they got. These Polish hoodlums may be "credited" with the fact that they became apt pupils of their Nazi teachers and, after the war, murdered Jewish men, women and children unhesitatingly wherever they could find them.

Luckily for Frieda she had come up against regular German soldiers, not the professional assassins of the S.S. who were to appear later on.

It was in the "Rink" that she first faced the German killers. An old Jew was leaving his house with a pail to fetch some water from the well. This was done by turning an enormous iron wheel, something quite difficult to do, particularly as the well had been neglected because of the war. The "Rink" was deserted when suddenly two German soldiers appeared. On seeing the Jew at the well they approached him, poured out the water and, after ordering him to refill it, poured it out again. As the "game" continued, the old man, at the end of his tether, continued to strain at the wheel, the sweat pouring down his face, the pail being no sooner filled than it was emptied again.

Frieda went up to them, saying that she wanted to take the old man's place. Without waiting for their consent she signalled to him to go away and began turning the wheel. They fell upon her, cursing and threatening with their fists. In the ensuing confusion the Jew got away, the affair blew over, the Germans left and Frieda remained unharmed.

Her second confrontation with the Germans occurred when one of them came to confiscate Aunt Sara Gittel Honig's shop. As was their way, the German began by screaming invectives at our frightened aunt. Frieda, who was present, asked him why he didn't just take the shop, without reviling and threatening a sick old woman.

The blackguard instinctively reached for his gun, but, hesitating for a second, slapped her face and left it at that.

After these happenings our parents decided that she would not be able to adapt herself to prevailing conditions, and it was too risky to expect her to be always so lucky...

The escapes continued, but at a lesser momentum. New and unexpected difficulties developed. The Russians, letting no one cross their lines, began to fire on the refugees, forcing them to return to their own side. Several Jews were killed while trying to cross the river. In Linsk some youths saw Pessel Teich's husband, Reb Leibish Langsam, may God avenge him, led away at gun point by Soviet guards, covered with wounds and bleeding. Specially trained watch-dogs, brought from Soviet Russia for the purpose and presumably "proletarian" minded, with the correct Leninist-Stalinistic approach, had caught him near the

mors that aroused enormous excitement. In accordance with a secret agreement with their Nazi allies, the Russian forces had entered eastern Poland, which had a Ukrainian minority and a Ruthenian majority, encountering no opposision as, at this stage, the Polish army was non-existent. Russian broadcasting stations began transmitting bulletins about the victories of the glorious "Red Army" which was advancing in "West Ukraine", i.e., Eastern Galicia, to be greeted with boundless enthusiasm by the local inhabitants, impatient for their freedom. As the Ukrainians had in no way expected such "liberators", and the Poles regarded the Russians as perfidious invaders, thrusting a knife into their back while they were being forced back by the Nazi enemy — it was only the Jews who were in urgent need of someone who would free them from the murderers, and they took the declaration of liberation as being meant for them alone.

It was taken for granted that the Jewish refugees from Eastern Poland who had been caught in Soviet-occupied territories remained there and did not return to their homes in the German zone like the Polish refugees. Those who had come back in mid-flight, having no knowledge of the future, repented their haste and began to follow the news of the Red Army's advances avidly. Within a few days it was established that it had halted near the San River, some 20 kms. before Brzozow. The Jewish youths, faced with the need to escape for the second time, were now more careful in their planning. All ties with their surroundings were by now cut off and the roads were infested with Germans. After having advanced with a far greater momentum than their allies — the clumsy Russian units, the German forces were now on their way back from the East, evacuating those territories which, according to the agreement, belonged to the Russians. They were already at the gates of Lwow, after having taken Stryy, Sambor, Przemyzl and their environs on their way. By the time they had made arrangements to leave the shtetl, more rumors arrived, no one know from what source: the Russians were advancing Westward. Preparations to go to the border were stopped in order to avoid unnecessary danger. Everybody was waiting for further developments. In the vacuum created by a total lack of information and the atmosphere of tension and strain, any rumors, even the most absurd ones, spread like fire, made the more credible when they arrived from different directions, and creating confusion in the minds of the hapless people.

According to one wild rumor, the Russians were about to reach Gorelitz, a town lying farther west than Brzozow. Why Gorelitz, of all places? Because during the first World War, when the Tzar's armies broke through the Austrian lines, they had reached Gorelitz. Another similar assumption was that the Russians would take the whole region of Lwow, which also included Brzozow.

The major source of information regarding the approach of the Russians was the "other bank" of the San which, being still "free" and presumably well-informed, was considered reliable. Most of the rumors were rooted in conversations conducted in broken Polish and Russian with the Soviet soldiers, who had been carefully instructed before entering Poland. Unlike their wont in Russia, they were willing to talk, recipocrating in a friendly way to the affection showered upon them by the Jews and telling them about the happiness and plenty of Russia. "At home," they stressed, "everybody is equal — there is no difference between one man and another." This was music after the Nazi nightmare everyone had undergone.

The enchanted audience, hungrily swallowing these propaganda stories, tried to "influence" the soldiers to continue their march towards the neighbouring shtetls where they were eagerly awaited. The latter, eager to please, "promised" to do so as soon as they could, an undertaking that was accepted literally by their innocent interlocuters: "Surely this is not just idle talk on their part. In the army they naturally know what is going to happen." The message was sent that the Russians were advancing westwards. These frivolous, irresponsible fabrications of the Russians assumed life-or-death significance for many people west of the border. Who can say how many innocent lives were lost because those who believed them put off their escape, only to find that the border was closed to them, thus losing the last chance of survival.

During the first few weeks it was relatively easy to cross the San to the Russian side. German atrocities in the shtetl caused some tens of people to escape to Sanok in order to cross the border, always bringing with them reports of new forms of persecution and inhumanity. By German order a "Judenrat" — Jewish Council was established in Sanok, headed by Leib Werner (of the local Werner family). With the consent of the German administration and some officers who had been bribed, some groups of Jews

had happened to those who had gone before them. All was by now lost, but the procession went on out of inertia, as in the tale of the soldier whose head had been cut off but whose body continued to march. Those left behind were aware of the absurdity, doing all they could to hold on to their homes until the moment when they, too, were drawn into the maelstrom and disappeared into the ever-swelling tide.

The first to leave the shtetl did so on a Wednesday, the sixth day of the war. On Thursday the numbers of those leaving increased. On Friday morning, while more groups were making preparations to leave, the Mayor read out several "calming" telegrams reporting an improvement of the situation, consolidation at the front and so on. For a brief moment he brought some whisps of hope into the hearts of the bewildered people. These hopes evaporated in the afternoon like soap bubbles, and those who had remained became panicy. For myself, I was pulled along by one of the last groups and, armed with rucksacks, we walked in the direction of Birtsch, some 50 kms. away, which we covered over the Sabbath, arriving at the village in the evening with no idea what we were looking for or where to turn. Continuing on the morrow, we reached Dobromyl where my good friend Ephraim Glicksman, may the Lord avenge him, lived. Totally exhausted I walked into his house and was surprized to find him there with his family. Ephraim told me that he and his brother-in-law had already been packed and about to go when they thought better of it. After further consideration they reached the conclusion that everything was lost, people were rushing around in circles and it was preferable to stay at home, where one might hide, as the enemy would reach every place in any case. He suggested that I stay with him and wait for developments. We did not have to wait long. After two days the Germans were in Dobromyl.

On Thursday, 14 September, the first day of Rosh Hashana, we were sitting in the house behind locked gates when we heard someone beating the door with rifle-butts and kicking it with their boots. Some German soldiers had arrived to take the men out to sweep the streets of the shtetl, beating them in the process. That evening we returned safe and sound, but it was only the beginning. I decided to return home as quickly as possible and, together with some others, rented a cart from one of the farmers, planning to go to Sanock through Ostrick and Linsk. As we passed through the center of Ostrick we saw that the "festivities" had begun there. The Germans and Ukrainians were stopping the carts full of men going back, to throw out the Jews and have some "fun" with them : pull out their beards and beat them mercilessly. I just managed to jump off the cart, circumvent the "scene of the fun" and cross to the other side of the "Rink" through a side street. There, at one of the outlets from the village, I found the carter waiting to see the fate of his passengers. Within an hour they all managed somehow to return, bruised and beaten, and by some miracle we reached our homes. In Ostrick the pandemonium, created by the Ukrainians and supervised by the Germans, increased, and those who passed there on their way back after us found themselves in a veritable inferno. Very few managed to dodge the rioters, hundreds of Jews were badly hurt and some tens were brutally murdered. Ostrick was not an isolated case. On Rosh Hashana the Germans kidnapped some 200 Jews in Dinov, among them many refugees who had become stranded there, and killed them in the forest closeby. Two men from our town were there: Ben-Zion Trachman, a former Chairman of the Community, and Nota Vilner, may God avenge them. It was only later that we learned of the pogroms and murders in other places in the vicinity — in Dubeck and Przemisl. The Jews were now being exposed to a new kind of persecution, murderous and bloody.

It must be noted that what we had regarded as the disadvantages of our shtetl in normal times — its being out of the way, lacking a railroad, an industry, etc., now, in time of war, were revealed as distinct advantages. First of all it was not considered worth bombing. During the invasion, when the German army was thrusting its way forward, it bypassed us, saving us much trouble. Then later, during the occupation and until the organized genocide, things were much easier there than in the more central places where military headquarters and the Gestapo were housed. Aside from beatings, general brutality, people being forced to do unnecessary jobs, confiscation of property, closing down of shops and similar annoyances, people somehow managed to bear up until they were submerged by the final catastrophe.

In the meantime most of the "marchers" had managed to return home. Those who were the last to leave had not gone far and were first to return.

It soon transpired that those who had gone first, leaving the shtetl with the first wave of escapees, had gained by doing so. There were astonishing ru-

Nothing was known of the developments at the front. The major sources of information, the newspapers, which in normal times arrived one day late from Warsaw, had stopped coming to the shtetl, for the Germans had paralyzed all traffic on the first day of the war with their massive bombardments. The only radio sets available to the Jewish public were to be found in "Beit Yehuda", the Zionist club, and in the one named after Peretz. Those who went to listen to the broadcasts returned bewildered by the shilly-shallying of the official information. As to the sensational news of astonishing victories announced by the Germans — these were hard to believe and considered propaganda. Rumors were rife and confusion reigned everywhere.

The Jewish intelligentzia, public figures and leaders of the community, managed to get information from various foreign stations, so that they realized the danger long before the general public. Luckily, they were the first to escape from the shtetl, for they were marked to be the first victims.

It is a known fact that directly after the Germans entered the shtetl, a Nazi officer, working for the "Siemens" company, arrived, looking for the Chairman of the Community, Dr. Seelenfreund, may he rest in peace, who had once represented the Municipality against "Siemens" when that company got the contract of providing the village with electricity a few years before the war. Siemens had "an account to settle" with him as the lawyer representing the Municipality.

In lieu of newspapers and the radio, the village Mayor would appear in front of the "Gemeine" (the Town Hall) to read out the official bulletins to the crowd of citizens gathered there, communiques which had been written by persons unknown and had arrived from no one knew where — about the consolidation of the front line, repulsion of enemy attacks, the courageous stance of the defence forces, etc., etc.

On Sunday, the third day of the war, we learnt that England and France, considered by everybody to be prodigious military powers, had declared war on Germany. The news caused enormous enthusiasm, the hope that the Germans' end was imminent. But the joy was short-lived. Early next day the shtetl watched in astonishment as hundreds of young men in civilian clothes, rucksacks on their backs, passed through its streets on their way "eastwards".

None of them knew where the "east" began or what they would do once they had reached it. They were obeying an order issued by the authorities at the outbreak of war, when it was still thought that something could be saved. By the time they carried out these orders these had become meaningless.

It transpired that there had been an emergency plan to transfer reservists to sectors far from the front, there to draft them. This programme, which was suited to the conditions under which it had been planned, was no longer feasible. On the very first day of the war the Luftwaffe had bombed all the important railway lines, thus halting all traffic effectively. Efficiently and thoroughly all emergency storage depots, airfields and military camps were destroyed. Telephone and telegraph communications were cut. Recruiting stations and reserves headquarters' were abandoned, their staff joining those who tried to escape. The government, having lost all control, had fled. Those who knew the facts realized the dimensions of the catastrophe, but who did know ?

People believed that "over there", in the "secure" east, they would be recruited to fight the enemy. Adult Jews, too, overcome by the fear of the invader, joined the reservists in the hope of reaching a territory where they would be safe from the Nazi conquerors. Women and children were left at home, on the assumption that *they* would certainly not be harmed by the Germans. The seemingly "military" plan of transferring young men with a view to their enlistment became a massive, mindless rush to escape.

The exodus began in small trickles, to be joined by additional marchers at every stop. Soon it turned into into an ever widening stream, overflowing further areas until it had become a devastating flood, carrying along anyone in its way. A whole country was emptied of its fear-stricken population as it fled from a murderous, cruel invader whose declared purpose was their annihilation. The fields bordering the road were filled with tired men who sat down for a moment to unburden themselves from their rucksacks, take off their shoes and rest a moment before going on. Hundreds crowded around every creek to wash their swollen, callused feet.

The locals stood open-mouthed on the pavements by the roadside, watching the never ending procession of marchers which went on incessantly, by day and by night. Amazed, they fearfully watched these followers of a "fata morgana" disappear beyond the horizon, as if swallowed up by a pit that had opened up under their feet. Those who had joined the procession continued on their way without knowing what

man ultimatum, demanding their share of these territories of Czechoslovakia, a country about to be torn to pieces.

The Polish government, comprising short-sighted politicians of little stature, did not realize the trap prepared for them by the Germans. They organized "spontaneous" demonstrations of hysterical patriotism, enlisting their armies, together with their "allies". Germany and Hungary, to threaten the neighbouring state and force it to accept their demands.

The Jews were not hoodwinked by this demagoguery and had their reservations about the stupidity of the Polish leaders who, for a mess of pottage, if that, were ready to join their greatest and most dangerous enemy, helping him to wipe out a state that was their natural ally.

The Jews' sympathy for democratic Czechoslovakia on the one hand, and their opposition to an alliance with Hitler on the other, exposed, them to the danger of pogroms and the accusation of "treason", with all that it entailed.

The "friendship" and "mutual interests" of Germany and Poland came to a speedy end. England and France gave in much more quickly than had been feared; Hitler was appeased by the "Munich Agreement" and Czechoslovakia was abandoned. Not content with Sudetenland, the Nazis hardly waited to take the whole of Czechoslovakia. Then they directed a massive attack against their next victim — their erstwhile ally — Poland. The demand was for Danzig and the "Corridor" (the Polish one to the sea). The gigantic Nazi propaganda machine was put into high gear. The press and radio unleashed a campaign of unrestrained encitement against Poland, using the now familiar methods. The threats increased daily in their aggression. The bewildered Polish government lost control. At first they tried to maintain a low profile, ignoring provocations in order to give the Germans no reason for attacking them, then seeing how futile this was, they began enlisting the army in an attempt to prepare the nation for the approaching struggle of whose nature they had not the slightest idea. The tension increased daily and the whole country was beset by gloom. The very air was saturated with fear. The frail hope that the enemy would be restrained by the firm support given Poland by the Western powers was quickly proved unfounded, and the spectre of war was at the gates. August 1939. The Russo-German alliance created by the infamous Ribbentrop — Molotov agreement came as a shock to the whole world. Germany had managed to safeguard its rear and would no longer hesitate to fall on its prey.

I have already described the plight of the Jews prior to the newly threatened war. Young men and women in their thousands, members of the Zionist movements who had completed their training in the "Hachsharot" (training camps), in the hope of getting entrance certificates to Erez Israel were now stranded, doomed to remain where they were. The British in their brutal cynicism, closed the gates of the country to them. The Zionist clubs, formerly hives of social and cultural activities, were now emptied of all content. The youth was sunk in despair and frustration and the framework began to disintegrate.

With the approaching menace of the Nazis the danger became more palpable as the beast began to close in. The young Jews desperately sought the slighttest opening for escape from the flames that were about to consume them, but all the nations of the world closed their doors in their faces. The cells of the condemned were irrevocably shut and the victims betrayed to the hangman.

On Friday, September 1, 1939, the citizens of Poland were awakened by the terrible news that the 2nd World War had begun.

The boardings were covered with notices containing the President's speech, calling the nation to enlist and fight the invaders. Other notices declared a state of war and the duty of the civilian population to organize a civil defence against air raids.

This was the last anyone ever heard of the central government.

Nothing was known as yet of the enormous German war machine, nor was anyone aware of the pitiful weakness of the Polish army, its meagre, old-fashioned equipment and the miserable level of its officers. It was generally hoped that the army would hold its own until the Western powers could fulfill their promise to come to Poland's aid and beat the Germans.

Night. The shtet's streets are empty, darkness has taken over, guarded by pairs of Civil Defence inspectors walking in pairs. The inhabitants have been warned against poison gas attacks but, lacking gas maks, they were advised to cover their noses with a wet rag dipped in sodium bicarbonate. At the sound of a motor there would be hysterical outcries : "A plane ! a plane !", many people imagining they could smell gas and dipping their clothes in order to block their nostrils according to regulations...

Abraham Levite

THE YEARS OF TERROR AND BEREAVEMENT

In trying to recreate the life of the shtetl before the 2nd World War one easily reverts to nostalgia and tends to present the harsh and bitter reality of the time as an era of pastoral tranquility. This tendency increases as we perceive those days through the prism of the Holocaust which ended it all. In the light of the final cataclysm those years could seem idyllic, though nothing was farther from the actual reality.

Hatred of the Jews was deeply rooted in Poland. The independence achieved by that country at the end of the 1st World War was accompanied by a wave of pogroms and looting. The orgiastic bestiality of General Heller's gangs of soldiers — the "Hellertshiks" is notorious to this very day.

After some years of relative calm under General Pilsudski, anti-semitism again raised its head with ever-increasing brutality. These facts are, admittedly, well-known, but it is necessary to restate them, if only in the light of the facts mentioned above. The 30's were years of economic crises and general unrest in the whole of Europe and nothing was easier than for the detractors of Israel to divert the general discontent in the Jews' direction. Ironically enough, the states that had been granted independence after the Versaille Treaty, including Poland, had signed the Geneva Convention regarding the protection of national minorities. It was soon realized, however, that this committment need not be taken seriously, and in 1934 it was rescinded by Poland.

There was a noteworthy exception in this context: A band of hooligans in Roumania calling themselves "The Iron Guard" was on the rampage against the Jews. An anti-semitic government was formed, headed by Goga and including the famous Jew-baiter Prof. Cuza.

European Jewry was deeply shaken by this development and, as a result of pressure brought to bear by the Western powers, this infamous government was brought down within a month. The Polish anti-semites were thus forced to restrain themselves somewhat, but not for long...

Meanwhile trouble began to come from another direction — the Nazi monster was casting a dark shadow over the whole of Europe. His success and the capitulation of the Western powers highlighted the helplessness of the Jews and their total lack of influence in the world. Their oppressors' confidence grew and with it their activities, in emulation of the Nazis who aided and abetted them. First and foremost among the Polish anti-semites was the National Democratic party, "Endecks" for short.

Jews were attacked by hoodlums in the streets and hounded everywhere. The universities officially declared a *numerus clausus* for Jews and their numbers were reduced to a minimum. The select few accepted at the institutions of higher learning were "taken care of" by their Polish colleagues who persecuted them in the attempt to make them leave. Laboratories and libraries were closed to them. During the lectures they were forced to stand in corners, frequently beaten with clubs and iron rods, and thrown out of the halls through the windows. The police — who could not be said to have too much sympathy for the victims — were not permitted to enter the extra-territorial campuses. It was government policy to wage economic war against the Jews and to limit their activities. Skladkovsky, at that time Prime Minister, put it thus : "An economic campaign against the Jews — why not ? ('ovsham') but injustice — no !" The first part of this declaration was sedulously executed with all the means at his disposal. Their livelihoods, which had never been too ample in the past, with so many economic sectors prohibited to them, were now seriously endangered. Numerous Jewish youths were faced with unemployment or the lack of any means of subsistence. When Hitler decided to annex the Sudeten from democratic Czechoslovakia, his pretext being that it was heavily populated by Germans, anti-semitism became rife. In order to exert pressure on the Western powers of France and England, the Germans cunningly enlisted the support of the Polish and Hungarian governments. As minute parts of Czechoslovakia bordering these countries were populated by inhabitants of Polish and Hungarian descent, these countries joined in the Ger-

Sarah Levite / A LETTER

The following letter was written by my sister, Sarah Levite, may god avenge her, to my cousin Esther Honig, and in it she tells about the last days of our aunt, Sarah Gittel of blessed memory — Esther's mother.

The letter, undated, written in the summer of 1941, was sent to occupied France, where Esther was living at the time. The letter, describing my aunt's sufferings from her illness, is highly sensitive and speaks for itself. Between the lines one can feel the general air of despair, though this was a relatively "quiet" time compared to the terrible tribulations and oppressions that were in store for them before the future bitter end.

Because of the censorship the letter was written in German. *A.L.*

Dear Esther,

Thank you very much for your letter about which I can say, like you, that it both gladdened and saddened us.

We also thank you sincerely for the small parcel. It was most useful, from the dress to the shirts and stockings.

And now, dear cousin, you want me to write about your dear mother, for, as you so sadly put it, you wish to know, whatever the painful cost.

Well then, after the children went away, Mother suffered greatly. She longed terribly for her children and had nothing with which to occupy herself, for at that time she had liquidated the store in which she had worked all her life and to which she had devoted all her energies.

It was then she began complaining of ill health and consulted a doctor. But he didn't know much either and we never guessed that she was harbouring a dread disease.

The first winter was not so bad. She managed her household and visited us and Aunt Hava often. She was worse in the spring and all that year, up till the following spring, her suffering increased progressively. We did all we could. She spent three weeks in Ivonitz, then went to Sanok and Krakow. We looked after her and took care of her as much as possible.

We didn't want to deprive her completely of all her household cares. We baked once a week and sometimes did some cooking. No money was spared when it came to her health and when necessary we took a loan.

We visited her every day to make her feel less lonely. It often occurred to me that I couldn't take the place of her absent children, I was just a "stand-in" for them. How, for example, could one inject a little joy into her Friday nights about which she complained so often ?

As to her physical suffering, for all its harshness, she bore it with indescribable fortitute, clenching her teeth and saying nothing. We saw her pains more than we heard about them. It was only her longing that was insufferable and could never, or anywhere be alleviated. The only pleasure she had was in receiving a letter.

She was always on the lookout for the postman. Once she even wanted to write to you : "Why shouldn't my children know how ill I am ?" she said.

Her greatest hope was to see her children again and no suffering was too great if it could bring about such a consummation. She said she wanted to complain to them — to joyfully recount all that she had suffered.

But, to our grief, she was to die uncomforted !

She never wanted to stay in bed and inconvenience anybody.

In her last days we never left her alone — not for a single step. Her mind was clear to the very last and she asked us to go away as there was nothing we could do to help her.

Again and again she reiterated that she wanted to live in order to see her children's return home, though she realized this was impossible. Her torments were beyond description and finally she had only one prayer to God — that he would not torture her too long.

We became extremely close in time; I suffered with her and shared her feelings. All my worries centered around her and her feelings were the measure of my own.

As to uncle, you need have no worries. He is well, thank God, though he does look older, now that he has shaven off his beard. He is a very clean person and keeps his house in order, though we sometimes come in to give it a thorough cleaning. He takes the midday meal with us; changes his underwear as usual. When he calls in a washer-woman we come in to help and afterwards do the ironing.

Sarah

A POSTCARD FROM BRZOZOW

The post-card (photographed above), was written on Tuesday, *August 29, 1939,* three days wefore the outbreak of war, and was sent from Brzozhow by Reb Ya'akov-Itzhak Salz and his sife Sarah, may God avenge them, to their daughter Gittle in New-York. It was actually the parents' letter of farewell to their daughter, as if their hearts told them that it was the last they would ever write.

To spare their children, the parents try to hide their fear of the oncoming war. The post-card gives a short description of the situation and the atmosphere in the shtetl in those tense times.

"Be it as it may, you know more than we do how things are in Poland now. Last Sunday there were "great doings" throughout the night, with call-up papers for immediate enlistment being handed out all around. Those enlisted were : Ha'im Shlomo Feingold (Ha'im Bank), Rafa'el Lanner, the son of Shmu'el Rafa'el's, Trintsher, the grandson of Israel "beber", Bunik Seiller and very many Poles. Many Jews were recruited in the Sanok region. It appears that in the predominantly Polish areas fewer Jews are enlisted than in the towns of mixed Jewish and Ukrainian populations.

May it be granted us by the mercy of God that we be permitted to stay in our homes together and that there will be no war. People are laying up some foodstuffs. This we cannot do, not because, perish the thought, we cannot afford the money, but because we have no room for storing flour, nor do we have a stove for baking bread. We did our best with 5 kgs. salt and 1 kg. sugar..

Never mind, there is no lack of staples such as potatoes, butter and eggs in the vicinity.

Today Yutta, the daughter of my late sister Sheindel Haraz, is getting married. Last week I was still worrying about how to get to the wedding. Today I am exempt from such worries — as things are it is inadvisable for Jews to travel. Everywhere soldiers, and civilians too, show the Jews no mercy. I was satisfied with just a "Mazel Tov".

I am honestly not too certain that the wedding will take place at all or that it is possible to go from Lantzot to Krossnow — the trains are full of soldiers. May the blessed God provide us with joys. As it is, we are living as is described in "Tokheha" (reproof): "In the morning you will say — who will give us evening; and in the evening you will say : who will give us morning". Every moment brings new fears Each man looks at his companion — perhaps he has some lie to tell him...

I nevertheless hope that everything will blow over and there will be no war. May the blessed Lord have mercy on all Israel, including ourselves.

Keep well. We send you our regards and wish you a good year, and a Ketivah Vahatimah Tovah.

Your father, who wishes you the best always,

Y. Y. SALZ

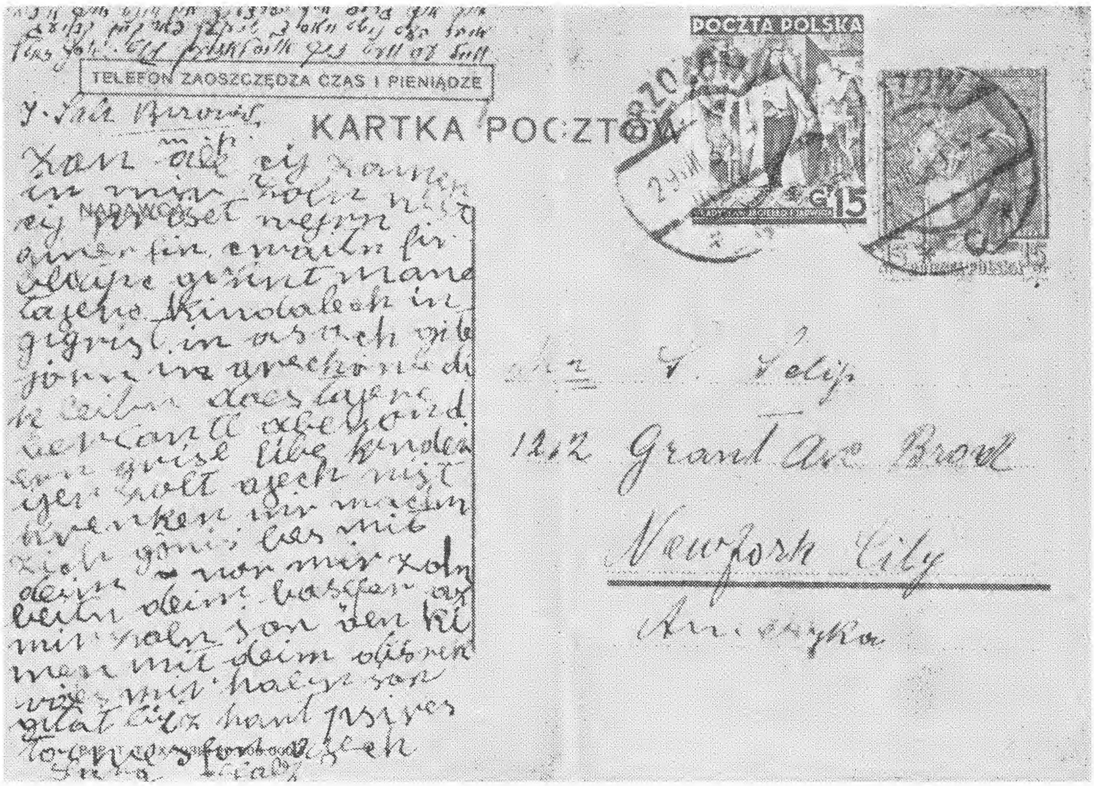
His wife continues the post-card in Latin letters. Her writing is emotional and her tension is expressed in her love of her children. She is profuse in her expressions of affection, hoping that it will all go away and that their fears will be sufficient penance for the evil which she prays will not be visited upon them.

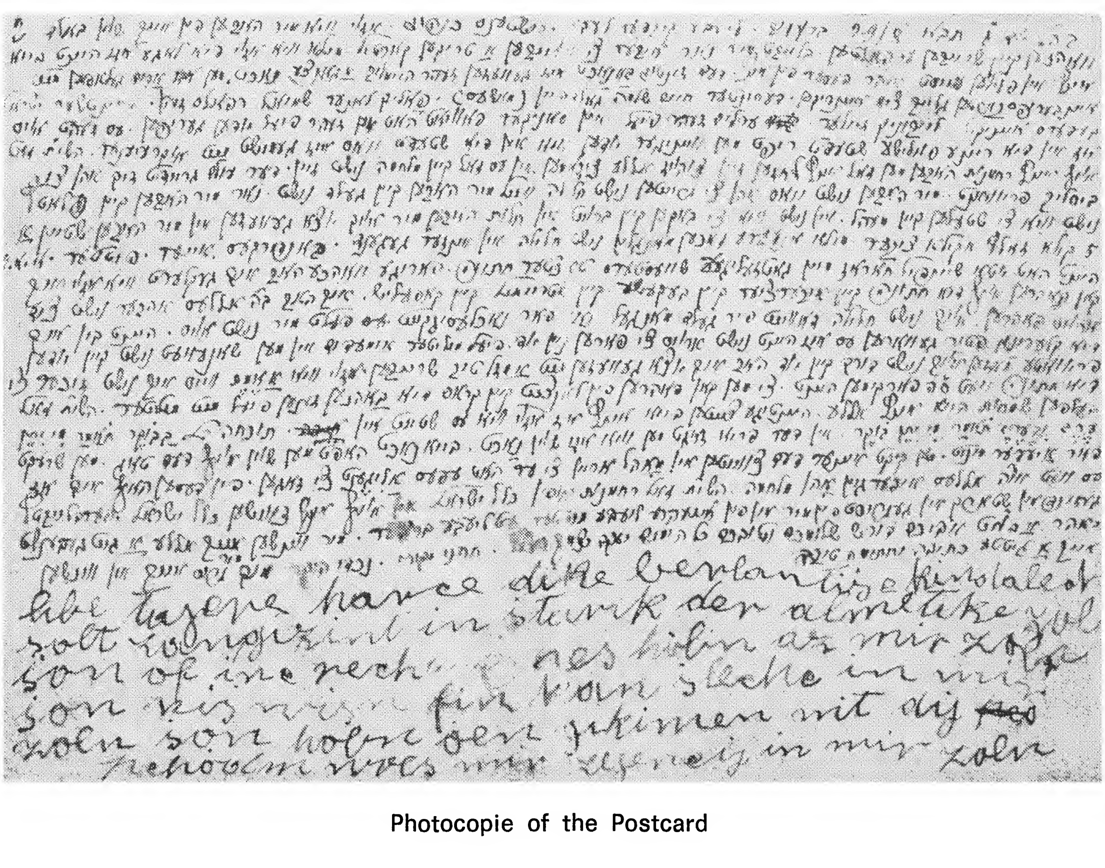
Joseph, their son (killed in Auschwitz) completes the post-card with the reassuring words : "There is no fear of war and all will end well..."

From what they wrote, as well as from what is known from those days of tense insecurity — they were dominated by the fear of the expected war with all the shocks and bloodshed it entailed.

No one had any idea of the actual power balance between Poland and Germany. What they feared was mutual bombings, poison gas and fighting in the areas close to the borders, followed by shellings and some penetration of enemy forces. No one dreamed that Poland would crumble within a few days, to be swallowed up by the German monster. The sequel is well known. The Jews were subjected to persecution — gradually at first, with the suffering increasing daily till it reached the almost total annihilation of Polish Jewry, including Brzozow, our shtetl, among the rest.

(Translated by **Herzlia Dobkin**, Haifa)

Photocopie of the Postcard

but just as we arrived there the town was taken by the Germans who straightways issued a proclamation ordering all refugees, regardless of nationality (!) to return immediately to their homes.

Lacking any conveyances we set out on foot. The terrible strain and fatigue which were our lot as we went from one village to another, trying to keep one step ahead of the enemy — these prevented us from realizing the futility of our situation, nor did we have the slightest premonition of what calamities the future held in store for us. The way back was full of dangers and we had no conception of the changes that had taken place at home since we left.

Of the journey back two events stand out in my memory, in both of which we confronted the Angel of Death face to face and bested him by what was virtually a miracle.

The way to Ostrick was filled with Ukrainian peasant gangs proliferating like mushrooms after the rain, who had organized themselves into gangs in order to rob the refugees of their rucksacks, shoes, money and watches. They armed themselves with sickles, scythes, pitch-forks and iron bars, falling upon the people who sought to rest in the fields. Luckily for us we were encamped deeper within the territory while they chose to attack those in front. Some of the refugees, mainly Poles, who still maintained a remnant of courage from the time they were in power, put up a fight against them. A murderous struggle ensued as the robbers used their tools viciously, like wild animals tearing whole limbs from the bodies of living people, and leaving the field strewn with bodies.

Later on, during the Nazi occupation, these murderers became the accomplices of the S.S., and the "Einsatzgruppen", forming the nucleus of the "Banderovtzi" of ill-fame.

When the killers finally left the survivors turned to their homes.

The second miracle took place when we stopped in a small wood not far from Ostrick. Suddenly a group of girls, looking like Jewesses, appeared and looked all around them cautiously. Somehow we introduced ourselves to them, only to find out that they had risked their lives and come to warn us from continuing on our chosen way. The Gestapo, aided by Ukrainian hooligans, had posted themselves upon a bridge built high above an abyss. They demanded identification papers from every one and if he was a Jew would throw him down into the ravine where another group of robbers stood waiting for the victims, and murdered them with cruelty. The Jewish girls offered to show us an indirect route through the fields, bypassing the bridge. It was difficult for us to decide which way to choose — the one they suggested was also highly dangerous, with assassins lurking at every corner, and we didn't want to endanger the girls. We were at the end of our tether. Worn out with fatigue and sunk in despair, sweaty clothes clinging to our bodies, we began our careful approach to the village, seeking some way of crossing the bridge. Just as we were nearing it the second miracle occurred, saving us from certain death. Suddenly a terrible storm broke out, thunder and lightening increased every moment, a heavy rain poured down and everything was covered with darkness. The fury of the storm increased, earth and sky seemed to be falling apart. and the world was about to come to its end. A cloud-burst had flooded the whole area and the frightened German patrols left their posts, seeking cover elsewhere.

Exploiting their panic we exerted ourselves to the limit of our powers and crossed the bridge of death in the terrible deluge. The Jewish girls met us outside the town and found us some Jewish homes where we managed to dry our clothes and lie down for a night's sleep. Early next morning we made for home..

We hoped to get there before Yom Kippur.

Many were the dangers encountered on the way and I shall not speak of the troubles we suffered before we finally saw our beloved homes.

We arrived on the eve of Yom Kippur, before Kol Nidrei. Our sorry appearance was in complete accord with the atmosphere of foreboding which dominated the shtetl. Together with the despairing congregation, heavy-hearted and funereal, we went towards the approaching "Day of Judgment".

centrated. From the left-side exit turning to the east the way led to the ritual bath, the fowl slaughter house and the Borkovka. The way to the right led to "Rendzinis", to "Pansky Kzhakis" and then to Yashenitza — thence to the whole wide world.

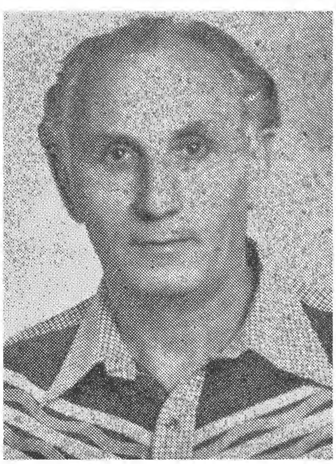
Galloping down the incline from the shtetl in the direction of the above mentioned "Rendzinis" one would often forget to make the left turn and would go right into the Beit-Midrash.

There was one unforgettable case of a crash into the wall of the Beit-Midrash : A boy called Yehoshua Schweber was bicycling down the incline, remembered too late to make the left turn and crashed at full speed into the wall of the Beit-Midrash. He fell, was wounded and lost consciousness.

I was terribly upset by this accident which to me, as a child, seemed the worst thing that could happen to anyone. It haunted me for many months.

It was the will of Providence to cut my childhood short at one fell blow with the German occupation, when catastrophes and atrocities became daily occurrences and even those who were not their immediate victims lived in the shadow of imminent death. The case of the boy's crash into the wall, so mild and meaningless, was soon forgotten.

Personal and individual disasters followed upon each other's heels, culminating in the final grim tragedy of the destruction of the whole shtetl, when the whole Jewish population was destroyed, men, women and children.

Ely Weiss

ESCAPE

On the 1st of September, just as the war broke out, news began arriving about the Germans' enormous conquests and the defeat of the Polish Army, its collapse and the flight of its soldiers in the ensuing panic.

The shtetl Jews were in turmoil and everyone who could do so joined the escape route to the east and the south, in the direction of the Roumanian border. Families were broken up. The aged, the women and the children remained at home, too weak to undertake such an arduous journey. Young men left their homes and, armed with a rucksack, set out on their way. "Utziknieres", "escapees" was the name given to these masses of people with which the roads of Poland overflowed. In their fear they had no idea where it was they were running.

One of a group of youths from Brzozhov I, too, was going "eastwards". We heard a rumor on the way that the Red Army had crossed the Polish border and was taking over Eastern Gallicia. Weakened as we were we accelerated our pace, hoping to evade the Nazis.

I witnessed many episodes of which the following is one. Passing through one of the villages we found a typical, primitive Polish well and we all stopped there, tired and dehydrated. Each took his turn to draw a pail of water, drink his fill and wash his face. A group of Polish soldiers who had been cut off from their units and were wandering around just like us, without any fixed destination, joined us at once. They, too, stood in line at the well. Having drunk their fill they gave a good look around and, cursing roundly in Polish, threw their bayoneted rifles into the well. They then proceeded to take off their uniforms, covered themselves with whatever rags came to hand and joined the refugees...

My group of Brzozhov men made it to Drohobitz,

Wellfed, without specific cares, Monek was very happy with his studies. Yes, positively, this short period of time had its sort of charm.

Also Etka Feingold-Alster my neighbor from Brzozow I remember with love. When I had a cold with high fever she brought pieces of wood and made a fire in the oven; she also brought a thermos with hot tea. Fuel was as costly as gold in this hard winter of 1939. The peasant sold a cord of wood and received a fur coat, a pair of shoes or material for clothing. Money had no value whatsoever. There was a shortage of everything. We struggled to have a roof over our heads and a minimal existence. We did not ask for more.

A real bright light in these days of Soviet occupation was Professor Bartel. He helped the students, calmed the high-spirited and called us to endure. The Germans killed him when they entered the city of Lwow.

Our good time passed quickly. They found out that Monek's older brother who had finished Politechnikum, was a Zionist, a fascist and God knows what else. Friends of Monek, my husband, let him know in advance that he should disappear from the school. He didn't want to leave because he had always dreamed of being an engineer, not a lawyer. He was called to the N.K.W.D. and miraculously escaped. Monek took some belongings and went to the town of Tysmienica, east of Galicia in Poland. With great sorrow he left the city of Lwow forever.

In Tysmienica Monek had several well-known friends who used to work there. He found a bookkeeping job in a shoemaking cooperative. He came to take me there. I also said farewell to my good friends and with a broken heart left with the impression that I was saying good-bye forever. We left the city of Lwow without giving anyone our present address, for security reasons only.

At this time Benio was with mother in the village Polana and from there the Russians took him to a camp in Siberia. Hunger, terrible weather and hard work broke him. He died there.

Icek, fearless, young and easily influenced, crossed the border several times against my husband's will, until they caught him and he died in a Russian jail. We do not know the details. God bless them all. I often think of Benio, lying lonely in his grave in the alien soil of the Soviet Union. In the last moments of his life among these beastly criminals, I console myself and believe that our grandmother who loved him so dearly was with him and took with her his oppressed soul.

(Translated by **Fela Ravett**)

Natta Weiss / BRZOZOW

My memories of the shtetl go back to my childhood. In 1939, when the war broke out, I was still a child. Like all the Jewish children at the time, the pressure of tragic events forced me into an early maturity; I was prematurely old.

There are many memories of Brzozov, sad and happy, and it is difficult to put them in order. They all center around the old Beit-Midrash which looms, tower-like, over everything else and to which many of my past experiences are tied.

Why, of all places, the Beit-Midrash ? The reasons are many. First of all, proximity. We lived just a few houses away from it, in a side-street called "Piastowa", in Polish "Ulitza Piastowa". Going to the Heder, to school, or just into the village, we always had to pass the Beit-Midrash. In my childish conception of the universe it was the holiest place on earth and whenever I passed it I always trembled with the fear of God.

The Beit Midrash also stood in an important crossing. Upon emerging from it one went straight up from it to the shtetl, the Rink and all the other alleys and streets where all the institutions, the shops and other important points of he shtetl were con-

There were many other DP camps in Germany at that time of a similar type and we used to communicate with one another in cultural and sporting activities. Gradually, as people left for other places, the camps became smaller and Landsberg was closed in 1949. My brother Ben had left for Sydney, Australia in 1947, and I followed him in 1949.

I now live in Auckland, New Zealand, with my wife Ruth and we have two daughters, Deborah and Esther. We have gone on two separate trips, the highlights of each were to meet up with people from Brzozow and from KZ and DP camps. I hope to see them all again one day.

Fela Einziger / CROSSING OF THE RIVER SAN IN OCCUPIED POLAND

The crossing was very difficult and dangerous. We hid in every passing village to avoid the German patrol. Every step was in jeopardy. Our guide instinctively, like an animal, avoided danger.

Icek rushed me so that we would reach the River "San" before daylight and cross to the other side of the river. We were forced to pass by the German and Russian guards patrolling on the other side of the River "San." We waited for a suitable moment to arrive, in the meantime hiding in the bushes on the edge of the shore. Our guide was diving and looking for a suitable place to cross the river. Suddenly he gave a sign and we went to land.

It was in the late fall days, the water was frozen. We heard from afar the sound of shooting. The water reached my arms and my shoulder; a fear gripped that I would drown because I did not know how to swim. I whispered to Icek that I was out of breath and could go no further and that I would certainly be drowned.

The two boys took me by the hand and literally pulled me out half alive to the edge. God protected us. In the bushes on the shore we sat down quietly, soaked with water and shaking from the cold. Now came the time to cross an open field in order to get to the village and to avoid the Russian guard. In heavy soaked clothing we dragged through the fields and came across the Russian patrol who took us to the police, but luckily they released us immediately. We rejoiced together beyond measure. I was laughing and crying by turns.

My husband, Monek was very disappointed that his parents and no one from the family had arrived. Later we discussed this problem and came to the conclusion that they would not be able to hold out under the suffering and pains of homeless life. I came to the village and got shelter from a Jewish family. There I took off my wet clothing and fell into a stony sleep. The following day we left because it was dangerous to remain on the border.

We intended to reach the city of Lwow by any kind of transportation by rail if possible or even on foot. On our journey we came upon human bodies not yet buried. The air was full of gun powder resulting from the fighting. Crosses had been put up hurriedly on the fresh graves. I cried by every lonely grave on the roadside until I fell short of tears.

This was my first experience. The really difficult time was yet to come. The city of Lwow was crowded with escapees. Everyone grabbed whatever he could just to stay alive and to keep going.

Monek applied to engineering school and obtained a scholarship and impressed the faculty as a very talented student. I was working as a cashier in a luncheonette for post office employees. The "keilbasa" which I got for lunch I did not eat but saved for my husband and his friends, as I was eating only kosher food. We lived on a day-to-day basis, with only a small bundle of clothing and to a certain extent without anxiety. We were also without the family obligations which we would have had if my husband's family had been with us.

shovelling snow, scrubbing floors, cleaning the barracks, etc. The leader of the Jewish Council was M. Knebelbart.

All of the Jewish shops were requisitioned, but we were lucky because our bakery was necessary to feed the German army and we were recognized as the "official" Jewish bakery from whom the Jews in Brzozow could buy one loaf of bread per family a week for a coupon.

A curfew was imposed on all the Jews and we had to wear white armbands with a blue Magen David on our right arms all the time. In the beginning of 1940, I was ordered to go to Dynow, a nearby town, along with several other men, to dispose of the corpses of Jews murdered in that town a few months previously. We had to rebury them in a mass grave in the Jewish cemetery in Dynow. There were many Jews shot by Germans at that time, for no apparent reason. Still later, Jews were not allowed to be in the streets of Brzozow or in the market place at all.

In July, 1942, the Jews from all the neighboring villages were brought to central Brzozow, so that these places were entirely cleared of their Jewish inhabitants. On August 4, 1942, all males born between 1907 and 1928, had to assemble in the early morning at the "Kleine Spaziergarten" (small park). People without a trade were placed on trucks and taken to a railway station on route to Plaszow, some of these people jumped off and ran back home. All those with trades were allowed to stay behind. These were murdered the following Monday, August 10, 1942, in the forest near Brzozow, together with all the rest of the remaining Jewish inhabitants. My brother Ben and I were among those taken to Plaszow and only later learned of the murder of our parents, relatives and friends.

In Plaszow we worked building a railway and many of us, including my brother and me, escaped to the Cracow ghetto, where conditions were terrible. We slept in cellars and were forever starving and dirty. However, I was fortunate to find work in a bakery which kept us from going too hungry. On March 14, 1943, the ghetto was entirely liquidated and we were transported to Auschwitz (Birkenau) where quite a number of Brzozowers were immediately selected for the gas chambers. Ben and I were taken to Yawiszewitz, with others from our town, and some of us were lucky enough to survive. We left Auschwitz on January 18, 1945, and were liberated by the Russians in Theresienstadt — those last few months were the biggest ordeal of all the war years.

Since we didn't want to go back to Poland after the liberation, we stayed on in Theresienstadt and volunteered to go to Israel. However, after travelling by train through many countries of Europe, we finished up in a Displaced Persons Camp in Landsberg-am-Lech, near Munich, where we stayed for four years. This camp consisted of approximately 4,000 people, all Jews who were either survivors of the concentration camps or former partisans, or some who had been hidden during the war. A number had come back from Russia. All different nationalities and all ages were there. One of those who returned from Russia was my brother Selig Propper, who had been in Siberia and who had fought with the Polish army together with so many others of our compatriots. Although these men had fought for Poland in the Polish army, they could not get out of Poland quickly enough after seeing how their countrymen had treated the Jews.

At this stage most of us had only one thing in mind and that was to go to Israel, then Palestine, which is where the majority of us ultimately went. At the beginning, we still lived in very confined conditions. Although the war was over, we were still surrounded by armed guards, of the occupational forces, and we could not move about freely without an official pass. Once a person was shot in the leg when he tried to disobey these rules. Gradually things became more relaxed, the guards were removed, and slowly we picked up the broken threads of our lives once more. There were some touching reunions and romance blossomed too. We had our own orchestra, stage dances, ran our own food and clothing stores, our own kitchens, and we even had our own police, courts and prisons so that we could dispense justice ourselves.

Zionism was very strong and Aliyah Beth (illegal immigration to Israel) flourished. Although some were caught trying to get into Palestine and put into camps on Cyprus, many still risked everything just to go to Eretz Israel. After a little while, we even started to mix with the German population. We went into their shops and attended concerts, etc. However, in one incident, some of our young men were put into prison for two years because there was fear that they might harm German citizens or property in retaliation for something which occurred in a small town near Landsberg. This sentence was imposed by the Occupational Forces administered by the Allies.

one's being obedient to our Jewish heritage and traditions, as well as being a good Polish citizen. However, I was never really given the chance to be the latter, since I was an adolescent when the Nazis singled us out as a special species to be destroyed.

Before that, I remember, as a small child of three years, going to Cheder (Hebrew school). These were happy, carefree days, playing with other Jewish children, learning and studying, although we had to do this six days a week, from early morning to evening and we often fell asleep from exhaustion. The Rabbi in charge was nicknamed "The Boryslaver". He and his wife were a childless couple and had an old mother living with them. When it came near to my Bar Mitzvah time, I learned my Haftorah portion from a neighbour called David Schechter.

At seven, I started public school in Brzozow, but still went to Cheder — school finished at 1 p.m. and we had to go straight to Cheder until late evening. Public school was for six days a week, including the Sabbath, but as Jews we did not go on Saturdays. I think we all missed a great deal of schooling this way. At the same time, I belonged to the Zionist organization of Shomer Hadati, and have fond memories of happy Saturday afternoon outings. We got together with people from other nearby small towns like Sanlik, Yashinitza, etc.

From there I joined a movement called the Jabotinsky Movement of which I have fine memories of good comradeship. We Jews were acutely conscious of feeling rejected by the Poles and treated as foreigners and aliens in our own country. I suppose that by not attending school on Saturday and by dressing and speaking differently from them, we were singled out as a minority which posed an imaginary threat to the Gentiles. At school there was, in fact, a constant distinction made between us, and the conflict between Poles and Jews ended in many skirmishes. The distinction was not as obvious in Grammar School, because there the students were of a more privileged middle class than at the Primary School.

My parents, Gedalye and Runia Filler, owned a fairly prosperous bakeshop. We were five boys : Selig (Propper) from my mother's first marriage (her first husband died during World War I), Selig died in Los Angeles in 1965; me, Szaja (Sol) now living in Auckland, New Zealand; Tuciu who perished in Siberia during World War II; Leib who died of scarlet fever during an epidemic in the late 1920's; and Ben now living in Australia. We worked very hard indeed. In my case, as a small boy I used to get up early to deliver bread and rolls to various shops and to nearby villages. Often my mother had to meet me with my school books when I was running late, and take the basket and money from me, so I could be punctual for school. This task wasn't too bad in the summer, but in the winter when it was still dark early in the morning, I would arrive at school with frozen hands and feet.

Monday was market day in Brzozow and that was our busiest day. I had to work and help in the bakery on Sundays when other boys were out playing or relaxing. On Mondays the flour merchants would come for their payment to our bakery and on the following days various Jewish families borrowed from my parents "Gemilath-Hessed". The following Monday, my brother or I would be sent out to collect these debts, in order that we, in our turn, could pay for the flour once more. Everyone trusted one another and helped each other wherever they could.

Life was very hard and anti-Semitism was rife, especially in the late 1930's, when Gentiles often picketed Jewish businesses. When the Germans occupied Poland, the worms really came out of the woodwork, and many a Jew was betrayed by his Polish neighbours.

In the 1930's, some, if not all, of the Zionist organizations folded and three separate cultural movements remained : Peretz, Beth Yehuda and the ZKS, which was strictly a sporting club. I belonged to the latter and mainly remember the football team. In those days too, there were many dances and balls staged on the ZKS premises. The orchestra consisted mainly of my relatives — Max Larner, Samuel Propper, Yoske Just, and my own brother Tuciu, who played the saxophone. The last ball was held a couple of weeks before the outbreak of the war and was entitled, "Let's dance before we fight."

After the war broke out, in September, 1939, many of my friends and relatives escaped east to the Russian zone, but I stayed behind with my parents and my younger brother Ben. Shortly after, the Germans came into Brzozow, and Jewish men were forced to sweep streets, especially the market place, and do other types of forced labor. A little later, a Judenrath (Jewish Council) was formed and it was responsible for supplying Jewish labor for any work required by the Germans, such as chopping wood,

young men who were very sick. Knowing German, I approached the tender of the truck and said that I would take care of the two men until they recuperated and were able to work. At my advice these two men also registered as Poles. They remained close to me in the bunk until we were liberated in Von Chenwald on April 11, 1945 by the American 8th Army.

One of the two men lives now in the United States. His name in Henry Bisler. The second man went to Israel, and I lost contact with him. When Henry Bisler got married here in the U.S., he invited me to the wedding and the whole family cried as they were introduced to me. Thanks to me he is alive. We still keep in touch with each other.

After the war was over I found out that I was the only surviver from my entire family. My weight was 96 pounds, a body of mere skin and bones and not knowing what to do with my life. I remembered that my parents had mentioned that there was some family in the United States. I started to write letters and it took around six months before my letter was answered. Four sisters on my mother's side lived in New York. After a couple of weeks, a cousin of mine who served in the Airforce came to see me in the Refugee camp, and we made plans for the future. Unfortunately the plans never materialized because he became very ill and was taken to a Veterans' Hospital and died within two weeks. My dream was to start a new life by going to the U.S. where I knew I could make a future for myself.

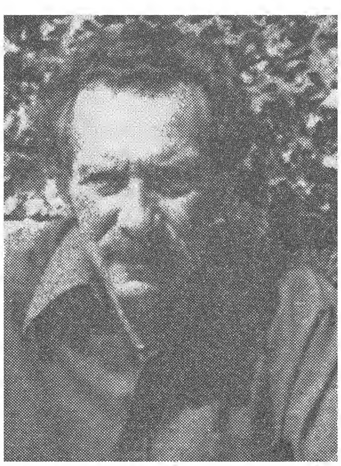
I started to work for UNRRA and JOINT in Buchenwald and in Landsberg-am-Leih, taking care of the apartments in the camp and in the city until the time came for me to go to Bremen and then on to the U.S.A. In Bremen I waited for four months as there was a coal strike in the United States. The ship "Ernie Pyle" brought me to the United States on April 16, 1947.

My mother's sisters were waiting at the port and gave me a very warm welcome. In fact, they sent me a telegram saying "Waiting for You in Your new home, Your Family". After a short rest I started to work in a coat and suit factory in the cutting room. I learned the trade and became a cutter, working continuously until my retirement in 1974.

On April 3, 1949 I got married and dedicated myself to building a new life for a future with my wife. On May 29, 1951, we were blessed with a beautiful daughter. Our daughter is an Attorney-at-Law.

In the beginning of this story I stated that 250 men from our town and the surrounding area were taken away. Now there are five of us in the United States, one in Belgium, one in Australia, one in New Zealand and several in Israel. All together only about 20 people are left. What a tragedy!

I always thank God for the miracle of being alive. It was difficult to believe while the war was on that anyone would survive, but miracles happened. I only hope to live long and enjoy life to its fullest.

Szaja (Sol) Filler

A JEW IN THE DIASPORA

In fulfilling a promise to write an article for this book of recollections by fellow Jews who happen to come from Brzozow, Poland, I am faced with the question of what it is to be a Jew in the Diaspora. For me, it began in the Polish town of Brzozow, in the Southern part of Galicia. I suppose my experience there were little different from those of other fellow Jews in the same period, except that I belong to that elite group who happened to survive the Holocaust — the paranoic madness wrought by Hitler and his hordes.

I am the son of a reasonably successful baker of the small town of Brzozow, which typically involved

Leo Fass

MEMOIRS

There is a time in peoples' lives when they feel it is proper to sit down and write their memories. In my case, now is the time and I will try to the best of my ability to put them in writing.

I was born in Brzozow, Poland on July 13, 1909, and my brother Joel was born in 1908. My father, Izaak Eisig, was a businessman and musician. He played the violin and taught college boys how to play. He was in the Polish army and always had a good sense of humor. My father took care of sick people by collecting money from the rich. He also obtained money from the U.S. "Landsleit" and distributed these funds to the poor.

In a way my father was lucky because he died of natural causes, though still leaving us in sorrow. My mother Giza Korzenik was a wonderful housewife, a good businesswoman who ran the house and helped in the store when it was necessary. Whenever she found out that somebody was sick and in need of help, she was there with good meals, good cheer and offers of hospitality.

When the Germans occupied our city they took away our store and we had to do hard physical labor. The Germans announced that if Jewish young people would register for labor camps then their families would be saved. Instead, the Germans took the young people to the labor camps, and shot the families, throwing them one on top of another in a previously prepared hole in the forest of Brzozow.

My mother was hidden by a Polish family. One evening she went to get something from her home; an anti-semite noticed her and reported her to the Gestapo. She was immediately shot. At one point the Germans gathered all the Jews into one particular area of town, my sister-in-law was among those being gathered. She had hidden her child under her coat and the child slipped out. The Gestapo shot the child instantly. As a result of the shock, my sister-in-law suffered a heart attack and died immediately.

Soon the Germans took over the whole city; they took all our valuables such as furs, jewlery, household furnishings, etc. and we had to do hard labor. My uncle was in charge of the Jewish community, but he couldn't help. He was the last Jew killed in Brzozow.

On August 2, 1942 the Germans selected about 250 young men from the city, myself included, and loaded us on trucks to work building railroads in Plaszow. The Germans had prepared primitive barracks for us to live in. Every morning we marched to work, rain or shine. We received very poor nourishment, our diet was lacking in many ways. Late at night after a hard day's work, we were forced to stay outside where the guards kept check on us to see that no one ran away.

Whoever could not work any longer was shot and buried on the spot, and the work went on. One day while carrying a railroad switch with a wooden contraption, I slipped and broke my left shoulder. After a short time of staying in the barracks with a little doctor's care, I returned to work. Twice during the concentration camp period I was beaten for no reason by the watchdogs, so that my whole body was black and blue and I was unable to sit.

From Plaszow we went to Skarzysko where the Germans had several large grenade factories. My job was outside, cutting down trees and working with spades and wheelbarrows. Again, rain or shine we had to do hard work with practically no food in our bellies. The last camp was Buchenwald where I changed my name and registered as a Pole named Jozek Materniak. But as a Pole I still had to do all kinds of work outside in my striped uniform and with my feet wrapped up in newspapers so they would not freeze.

One day while I was working outside, a truck arrived with a new batch of Jews. I noticed two

and I was duty bound to give them a respectful salute. Even as a loser the obligation was the same. They returned the salute. No one bothered me and I did not suffer from any mishaps. By nightfall I reached my mother's cousin. I even had a chance to observe the Jewish stores closed and on each store there hung a note "Jewish business" with a star of David framed. The family of my mother's cousin did not expect me and their joy at seeing me free from the camp was enormous.

We talked a lot and from them I found out about the situation of the Jews in Krakow which was already very tragic. They asked me to stay the night, but I refused, because I was aware that the city of Przemysl was divided; the eastern side of the river San was occupied by the Soviet Union and the western side by the Germans. Without losing time, I departed from them and went towards the main railroad station. There I met my six fellow-Jewish friends, and we entered the train to Tarnow. There we got out and had to wait for a train going to Rzeszow. At this particular moment I encountered a Polish man from Brzozow who came over to me and asked if I was going there and, if so he was willing to take me with him. My answer was that my wife and child were in Przemysl and that I was going there. He solemnly promised to give my regards to my mother in Brzozow, she was still living there at this time. The Polish man kept his promise and upon his arrival in Brzozow contacted my mother and passed on my regards. He gave my mother exact details to prove that everything was all right with me and that I had left for Przemysl to join my wife and child.

After a couple of hours wait in Tarnow at the station we got on a train for the city of Rzeszow. At the nearest station, Debica, a Gesapo official entered the train and asked for permit documents. Since the number of prisoners was quite large he was unable to check each document on an individual basis, therefore he asked us to raise the permit papers with our right hand. After that procedure he left and we could breath freely once again. In a few hours we arrived at the Rzeszow station where we became aware of the horrible misfortune befallen the Jews of that city. Young Jewish intellectual girls in their best dresses were forced to scrub the floors and even to wash the stones of the railroad station and polish the boots of the German soldiers. The Jewish population's suffering in Rzeszow was chilling news.

At this point we, along with several hundred former Polish soldiers, were loaded into a cargo train and told that it would go only to Jaroslaw as the bridge over the river San in Przemysl was destroyed. After arriving in Jaroslaw we were quartered in a hotel near the railroad station. The hotel had been partly damaged as a result of the bombardment, but several rooms remained intact. We slept on straw spread on the floor.

In the middle of the night an enormous Gestapo man, came in and shouted, "Are there any Jews here ?" No one answered and he left. About an hour later another Gestapo man came in and asked the same question, adding the following remark, "Watch out, there better be no Jews here." He looked around and disappeared.

Around 10 o'clock in the morning we marched to the edge of the river San where hundreds of civilians were assembled as well as former Polish soldiers, all of whom were put near the temporary wooden bridge over the river.

Then a conference started between the Gestapo and the Soviet authorities which took place in the middle of the wooden bridge. We received an order from the Gestapo to raise our permit papers high and with the proper signal of an extended hand, the time came to cross to the other side of the river into the Soviet occupied zone.

When I found myself on the other side of the bridge the first thing I said was "Baruch Shepitranu" (Thank God, that I am rid of them)... Fortunately, there was a Jew waiting there with a horse and carriage for passengers. The way to Przemysl was a long one because of the damaged bridge.

We travelled an entire night before we arrived at Przemysl. We came to the street where my in-laws lived and with them, during the war, also lived my friend Leon Fass from Brzozow. He was aware of my arrival and hearing my voice, immediately informed my in-laws and my wife that I had arrived. Our greeting was an emotional one, dramatic as well as cheerful.

Here is the end of the first chapter of my meeting with the Germans, when I had the "privilege" of being a Polish soldier. Even at that time we did not see eye to eye with the beastly German murderers. All of that is written of later in the next chapter of my life during the war, which, as is well-known, was more tragic and horrible than my previous experience.

(Translated by **Fela Ravett**)

to clean up the railway station in Krakow. I was assigned responsibility for the group. We came to the railroad station in Krakow and the German under officer selected five prisoners from the group, gave them the proper equipment, and showed them the work they were to perform. The remaining fifteen persons were sent to the wagons located on the rails, and at the same time he gave them permission to take out the food supplies placed in the wagons. This kind of statement surprised us very much and we reacted with suspicion and distrust. However, we concluded from our observations that he was a very respectable man. After our work was completed, this under officer brought us to the German military kitchen where we received a good meal. We were accompanied, though with harsh anti-Jewish expressions from the by-standing German soldiers. The German under officer returned us to the camp and gave us permission to take with us the food products found in the wagons. Among the Jewish prisoners were several strongly religious Jews who refused to eat non-kosher food, therefore we gave to them the items suitable to their needs.

The following day when the gentile prisoners found out about our "good luck" on the railroad station, they sought out the German under officer in charge and told him that they would perform the work even better than the Jews. The under officer ignored their request with the following answer, "Those who worked yesterday will also work today and the day after for as long as it will be necessary." Several days later new staff arrived for the purpose of taking over the guard post for the camp and in this way "our seven good years" came to an end.

The new staff came especially to block number 23 to take a look at the Jewish prisoners. Overhearing their conversation, I heard the following remark, "Look Hans, the Jews don't have crooked noses as shown in our newspapers, and also their language is in a German dialect." (He was referring to Yiddish).

It is important to emphasize that this was the beginning of the German occupation of Poland.

The hostile attitude towards the Jews from the Ukrainians, Volks Deutch, and the vast majority of the Poles, exceeded the German unfriendliness towards the Jews. I remember an incident where a Ukrainian prisoner came to a german officer with abusive accusations against the Jews. The German officer did not understand his language, so he called upon Mr. Eisenberg to intercept. Eisenberg listened to the Ukrainian's story and purposely misinterpreted in favor of the Jews, quoting him as saying, "The German occupation of Poland will not last long, because the French and English governments have already declared war on Germany." The German officer became furious and beat up the Ukrainian prisoner. This was also a lesson for all other non-Jewish prisoners to keep their mouths shut.

Among the prisoners were some Jews who had concealed their origin and as "non-Jews" lived together in the barracks with the gentiles. From these prisoners we received information regarding the attitudes and opinions of our "brothers-in-arms" of yesterday towards the Jews.

One day an order came that all prisoners with an occupation of farmer were to be released because the German occupants needed to collect the harvest from the fields. Several days later the first convoy left camp with the discharged prisoners, among them was a Jew named Pinkas Rek, from Jasienica near Brzozow.

Rumors circulated that at the beginning of the next week all prisoners would be transferred to Germany.

At this point, together with six other Jewish prisoners from Boryslaw and Drohobycz, I made the final decision to do my utmost to escape from the camp and avoid transfer to Germany.

Together with six Jews, we ran away. We separated from one another and agreed to meet at 10 o'clock that night in the railroad station of Krakow.

I went through the fields and noticed from afar a small house. When I came to the house, I knocked on the door; the door opened and out came a middle-aged Pole. He brought me inside and asked me if I was hungry. First of all I told them that I was a Jew. His reaction was positive, declaring that it didn't make any difference to him whether Jew or non-Jew especially when I was wearing the uniform of the Polish army. I had a warm reception and plenty to eat and drink. His sister-in-law accompanied me to the tramway via Podgorze. It was much safer to be in the company of a woman. That man's occupation was a bricklayer. Later, during the Soviet occupation of Lwow, I sent him packages out of gratitude for the deed. I entered the tramway going to Podgorze because I intended to visit my mother's cousin, Samuel Katz, once the secretary to the well-known Jewish Zionist leader, Dr. Joshua Thon. Several German officers entered the tramway

and that chocolate was the only food the Jewish hostages would eat. The nuns let me know of the horrible misfortune befalling the Jews of Rzeszow caused by the German army right after the beginning of the invasion.

The next day we were loaded into cargo trucks and headed in the direction of Debica stopping in the city of Tarnow. We remained for a few minutes on Walowa Street near the City hotel, whose owner was a Jewish man named Weiss. I asked a person standing nearby to give my regards to an uncle, a resident of Tarnow. My request came to the attention of a Landsman from Brzozow, Asher Adler who was accidently there. He was able to throw a few apples up to me in the automobile. To speak was impossible for after several minutes the automobile departed with us. In a few minutes we came to front of a building in which a gymnasium was located. There the Gestapo had set up offices. They took the hostages off and we continued our travelling. Every few minutes we stopped and would ask the pedestrians about the situation. On one occasion we received the following answer, "they don't bother us, only the Jews who have deserved such German-style of treatment for a long time." With a sad feeling and full of fear for our future, I arrived, together with the entire convey of Polish prisoners, at the locality Kobierzyn near Krakow.

Until our arrival at Kobierzyn we experienced a lot of suffering due to the tremendous extremes of temperature. First it would be hot and then cold. I also met a couple of Polish reserve officers from Brzozow. One of them was the son of the director of the health insurance office in Brzozow: I reminded him that just two months ago, he had stood together with other young gentiles in front of Jewish stores refusing entrance to the Christian customers...

We had with us a number of soldiers dressed in civilian clothing, as there had been no time to conform with the military regulations of putting them in uniform. Among the reserve corps was a young officer in civilian life employed in the oil fields in Grabownica near Brzozow. This officer brought to my attention that a "spy" was being detained who had a Jewish appearance. This man was dressed in civilian clothing and had no identification documents. I followed the officer to where the "spy" was being kept. This man was actually a Jew from Kolomyja, Galicia and his family name was Herzl. Not only because he was a Jew, but also because the name Herzl aroused in my memory the particular feelings associated with that famous name Benjamin Zeev (Dr. Theodore Herzl); I tried to explain to the officer that it was absurd to suspect a Jewish person of spying for the German government. He was immediately released and remained with us at the prison camp in Kobierzyn.

Finally we reached the prisoner-of-war camp at Kobierzyn. Our arrival was not spread with roses. Instead, there were machine guns in all corners aimed directly at the new arrivals. The first order came from the commtnder.

"Austeugen" (fall out). Then came the second order.

"Volks Deutschen Austreten" (native Germans, fall out).

"Ukrainer Austreten" (Ukrainians fall out) and finally.

"Juden Austreten" (Jews, fall out).

The remaining Polish prisoners, as well as Ukrainian, Volks Deutsch and Jewish prisoners were all put in separate barracks. We Jews were the last. A German under officer approached our group and asked if there was an under officer present among the Jews. At first we hesitated to answer. However, after the question was repeated I stood up and reported that I was an under officer in the Polish army.

I received an order to count the Jewish prisoners (253 in number) as well as to be in charge of the proper location of the prisoners in barracks number 23. I put the order into motion. The barracks contained several rooms, all of them with straw spread on the floors. The order was carried out immediately. Right after that several German officers came to our barracks and examined us "from top to bottom". One of them asked who among the prisoners spoke German perfectly. A young Jewish man named Eisenberg from Bielsko came over and claimed that he spoke German well. He was a tall, good-looking man with a French style mustache and pleasing personality. A German officer interrogated him and on the spot assigned him as interpretor to the German command. It is important to take note that the young man, Mr. Eisenberg in his position of interpretor was favorable to the Jewish prisoners and with his kind attitude was always trying to help his distressed fellow Jewish friends.

A couple of days later a German under officer came to our barracks and asked for twenty persons

by a half an hour. Our farewell was expressed in a very dramatic way.

As our travelling continued we passed cities and villages well-known to me, i.e., Przeworsk, Lancut, Rzeszow, Debica, Tarnow, Brzesko, Bochnia, Krakow, until we reached Zator, a place not far from Oswiecim (Auschwitz). Here we began unloading. Around four o'clock in the morning we heard the noise of German airplanes at a great distance. Some of the young officers tried to convince us that they were Polish planes. Since I was an observer for the company, I had in my possession field glasses and also knowledge of the military signs of each country in Europe; this gave me the chance to rightly perceive that German planes were coming.

In a moment I started shouting "take cover" in Polish "kryj sie" and immediately the bombs began to fall. Then came the shooting of machine guns. The damage was not great, only a few lightly wounded soldiers. After the enemy planes were gone we were assigned ammunition and defense arrangements were made against future attack. All of that with three heavy machine guns, all that we possessed.

Events happened very fast. A few minutes after our "defense arrangements" an order came to remove everything and march in the direction of Oswiecim, which later became known as the main extermination camp of Jews from Europe. On our way we came across Polish military detachments and special artillery units which had withdrawn from the front lines under the heavy fire of German tanks and airplanes. The artillery unit was forced to leave behind the cannons, not having been able to hold out under the strong pressure of the German army. We also received a direct order from the Staff-General Mond, chief commander of the Silesia front. Rumors were circulating that General Mond had been captured by the Germans.

After the liberation I found out that in spite of being Jewish (he converted) the Germans kept the General alive. He died long after the war, of natural causes.

Our regiment was divided, one group was directed to back-track and seize the defense post on the road to Kalwaria-Wadowice; the second group to which my company belonged marched on the road to Krakow. As we approached Wieliczka the town was suffering heavy bombardment, therefore we were compelled to march in the direction of the river Dunajec and hurry to the other side. After a long, exhausting march we came to Radomysl in the evening. Here the group of soldiers who had backtracked were showing their "heroism" by breaking into Jewish stores and robbing the merchandise. I was powerless to take effective measure against that kind of behaviour, because the officers had run away and the few remaining young reserve officers were afraid to oppose the wrong doing. I took stock of their "robbery" with the decision to break into a gentile store. Together with several soldiers we broke into a meat and "kielbasa" store and started to take all kinds of meat products. The owner started crossing his chest and saying that he was a religious Catholic man and not a Jew, but his complaints and grievances fell on deaf ears because the soldiers were generally hungry. This was a kind of revenge on my part.

We could not stay long in Radomysl because the Germans were very close by and we were forced to leave that town before nightfall. The German armed forces did not fight at night, turning the artillery fire away from town. By the reflection of the burning objects we were able to continue our march until we reached a village near the town of Kolbuszowa. There, for the last time, we tasted the German assault, which resulted in our falling into the category of prisoners-of-war.

Already a prisoner, while marching across the town of Kolbuszowa, I came across the scene of a Jewish Hassidic boy sitting on a chair in front of a house. I was astonished to see that under the existing circumstances a Jewish boy would have the courage to sit in front of the house. But my companion-in-arms (now prisoners-of-war) marching with called to my attentention that the seated boy was dead. Apparently a handicapped German officer who was without his left hand, killed the boy as well as other persons he had met on the road. That same officer took hostage several prominent Jews as well as the head of the assembly of elders from Kolbuszowa, and on guard marched together with us to the city of Rzeszow. There we were brought to a school courtyard and kept for twenty-four hours.

Twice we received nourishment in the form of a bowl of soup from the German military kitchen. The Catholic nuns brought kettles of food for the Polish prisoners. The Jewish hostages from Kolbuszowa refused to eat non-kosher food and literally starved. I owned a few "zloty" (Polish currency) and asked the nuns if they could possibly buy me some chocolate in town. They fulfilled my request

Chaim Bank

SIX WEEKS IN A GERMAN PRISONER-OF-WAR CAMP IN 1939

I would like to describe my six weeks of captivity as a prisoner-of-war with the Polish armed forces and particularly my experience as a Jew. Before beginning to write about these experiences I must turn to the events in Poland before the second world war (1939-1945), the period before my mobilization in the army.

Soon after the death of the Polish Marshal Josef Pilsudski, the leaders of the Polish government started to endear themselves to the murder-gang of Hitler's Germany. Their headquarters were located in the capital city of Berlin, where they governed from the year 1933, the time in which Adolf Hitler came to power.

The Polish population acted with strong envious feelings towards the leaders of Hitler's regime with the "Nurenberg Acts" against the Jews. The Polish authorities intended to follow in an exemplary manner the footsteps of Hitler. This was the beginning of a tremendous wave of mutilation and "Bacchanalia" (orgy) against the Jewish nation with the racial formula typical of Hitler.

After the German armed forces marched into Austria and with the accompanying occupation of Czecoslovakia, Hitler changed his attitude and tune concerning Poland and stepped forward demanding the immediate return of the "Free City of Danzig" situated in the passage of the Baltic Sea, as well as some western and southern regions of Poland assigned to it at the "Versailles Treaty" at the end of World War I.

Poland was not ready to return these territories to Germany, particularly since Poland held several political treaties with the French and English governments and counted on their help and support in case of a German assault. At the last minute Hitler reached the well-known agreement with Josef Stalin, the leading figure in the Soviet Union, and this action was a signal to invade Poland.

This particular week, on a Sunday, I had come to Brzozow (I was living at that time in Przemysl) to consult with my mother and my brother Meyer about the future of our store and how to handle things in case of the outbreak of war. That same day I received the call to the armed services and immediately requested the town of Brzozow to provide me with a means of transportation, which meant a horse and carriage. Thus mobilized and accompanied by three other Polish inductees, we arrived in the town of Sanok, the "Second Podhale (the Tatra district) Regiment". We drove to the "Polish Soldier" building in which the military commission was on duty to receive mobilized persons. There we were given an exam to check our physical and mental condition. When the military physician asked me if I was in good health, my reply was, "To beat the Germans I am as strong as a horse." I was naive to believe in Poland's power of resistance, as well as in the illusion about prompt assistance from the French and English governments.

It was 2 o'clock in the morning when we received military uniforms and weapons, with the exception of ammunition, suitable for the infantry division. A place for sleep had been assigned.

The following day, Monday morning, after our first military breakfast and dressed in uniform we assembled in the large hall of the Soldier's Home : The head of the division, General Boruta Spiechowicz delivered a short speech with the following conclusion, "the diplomats have stopped talking, now the cannons will begin talking...".

Shortly afterwards I was called out to make the necessary swearing in for all Jewish soldiers. I was the only Jewish under-officer among the whole group. There were also two Jewish soldiers. The oath-taking was performed by the municipal Rabbi of Sanok, Rabbi Tobias Horowitz.

The following, Tuesday night we were loaded into a cargo train without knowing in which direction we were travelling. After leaving the city of Sanok we quickly reoriented ourselves. We were travelling towards the southwest of Poland. We arrived in Przemysl around seven o'clock in the morning. I asked Captain Kantor for permission to go to the railway station to phone my wife as we had no chance to even say good-bye to one another. My request was granted since departure from the station was delayed

We approached the Slovakian border at the Eastern Beskiden mountains. During the night we travelled forward and in the day we hid in caves. Our escape lasted for three days. On the night between August 23rd and 24th, we approached the border at Snitnice-Izbi. Here we were discovered by a German watch-post with reflectors. We fell onto the moist grass in horrible fear. Four soldiers with loaded guns passed by 15 meters from us, but did not find us. When they got further away we went quickly through the border. The Rutener official that led us, gave us over to his partner on the other side who managed that same night to speedily cover over 30 kilometers to Bardiawa-Bartfeld. We stayed here for three days. Previously 30,000 Jews had lived there and now there were only 30 families. I stayed in the home of a man named Pinchas Landerer, who was the only survivor of his entire family. Our reception by the Jews in Bartfeld and everywhere in Slovakia was exceptionally warm and gracious. The hundreds of escapees from Poland who came after us were also treated to such hospitality. After three days, the Jews from Preszow sent a taxi with a gentile chauffer to bring us in. The reception in Preszow was very touching. They provided us with warm clothing and on the same night, for a good price, three Slovakians led us over to Kashov, Hungary. On the Hungarian side near the bridge, the border guards shot at us and came after us with dogs. We gave ourselves up to them. We begged them to free us and since they supposed that we were Christians, they let us go. We entered the town and after three days we travelled by train deeper into Hungary. My three comrades received a confirmation that they were Christians, however, my name, Stefan Rudnik, and the additional information given by me, was not convincing or sufficient. The detectives found out that I was a Jew and wanted to arrest me. I tried to run away, but they caught me immediately. Locked in chains, they lead me to a concentration point that was located in a schoolyard. After the investigation search they confirmed I was a Jew, I was taken to the concentration camp Magdalena. After ten days I managed to escape. While wandering around Hungary I received help from the Bobover Rabbi, Szlomo Halberstam, who managed to escape with part of his family to Budapest. Rabbi Shlomo was the son of the famous Bobover Rabbi Reb. Ben Zion Halberstam, who the Gestapo, with Ukrainian, aid led away from Lemberg (Lwow) in the year 1941, along with his son Moshe Aron and three sons-in-law, Yechezkel Halberstam, Moshe Stempel and Szlomo Rubin. I spent my youth in the home of Rabbi Ben Zion Rubin and studied in his Yeshiva "Etz Chaim" in Bobow.

After my escape from camp Magdalena, I spent several months in different Jewish homes. I tried to change my appearance as much as possible and grew a mustache and wore glasses. I tried every means to be legalized in Hungary. I went to the foreign control office, wearing winter clothes and declared that I had just arrived from Poland, that I was a Christian and my name was Mieciciel Witold. My identity received official confirmation and I was assigned an apartment in Groswardein. There I moved on March 15, 1944.

The German's march into Hungary brought all kinds of well-known misfortunes. Jews had to wear yellow patches and all their businesses, possessions and properties were confiscated. It came to my attention that the Hungarian secret police were searching for me as a Polish Jew, in order to give me over to the Germans. I was able to get in touch with Mordechai Spitzer who had prepared a plan to escape to Romania.

On the seventh day of Passover, April 14, 1944, we escaped: Mordechai Spitzer, two daughters of the Bobover Rabbi Gitel and Rosa and myself. With the help of a Christian guide we got through the border and after five days we arrived in the town of Arad in Romania.

We made an agreement with the guide to bring more Jews from Grosswardéen. Several days later he came with eight more people. Nechamah Stempel and her two children, Ashkenazi and his wife, Eliezer Rubin, Szlomoh Kenigsberg and Tanenbaum.

Mordechai Spitzer continued his rescue mission and with the help of several Christian guides he managed, for a high price, to save about 70 more people.

I managed to obtain a certificate to Eretz Israel and my wandering from place to place and the sufferings came to an end. Ashkenazi, his wife and myself arrived in Constantsa and on the ship "Maritza" we arrived in Turkey. From there, by train we arrived on the 25th of May in Haifa.

away and escaping. He is now in a safe place, I cannot give any details about it. (It was witnessed in 1944. — The editor).

The final liquidation of the 25,000 Jews in Krakow ghetto took place in March 1943, and was carried out by the same bastard murderers. From the approximately 7,000 workers, capable men and women were led over to the camp in Jerozolimska street. The gravestones from the Podgorze cemetary that were found there were taken away and in their place were erected barracks. The SS Storm Leader GET was appointed as commander of the camp. I knew this outcast from before. He was carved in my memory as a tyrant of the worst sort. He was the embodiment of the Nazi type — a pretty wrapping under which is concealed a dirty sadistic bastard. Daily, with his own hands, he murdered Jewish workers. This gave him the greatest pleasure. In order to bury the victims quickly, he put together an orchestra of Jews who were forced to play after every murderous act.

After the liquidation of the Krakower ghetto, my already dispersed family shrunk and the only survivors were my father's sister, Nechama, and her three daughters. Her husband, Isaac, was murdered a month before and she and her daughters went over to the camp in Jerozolimska.

Her oldest daughter, Esther Weitz and her friend Saltz, both 19 years old, could not endure the terrible conditions in the camp and made an attempt to escape. They were caught and immediately sentenced to hang. All workers were ordered to gather around the gallows; the mothers and two sisters were forced to stand nearby. Get himself carried out the murder. With a pride which proclaimed wonder, the two girls went to the gallows. Get put the rope around her neck. When Esther Weitz was hung by the Ukrainian, the pretty and developed girl was successful in freeing herself from the rope and she fell to the ground. The suffering of the mother and sisters who were forced to watch all this is indescribable. The German hero was enraged. He began to step on her with his feet and beat her with a whip until her whole body was black. She did not let out a groan. After that, with his accursed hand, he took out a revolver and shot her. Her friend Saltz was hung and the digger pushed both their bodies into a ditch near the barracks. The suffering of the survivors went on. The orchestra got an order to play.

All this I heard from a reliable witness, Eliezer Frenkel who ran away and came to Bochnia. He also brought us news of the 302 people from Brzozow and Jasienica who were brought in the beginning of August, 1942. By April, 1943, 96 had died of disease (typhoid) and 67 were shot. In April, the inmates from the camps of Plaszow, Prokocim, Bierzanow and the workers of the ammunition camp were brought to the barracks of Jerozolimska. All together there were 13,000 Jews. In the final report that came to Budapest in October of 1943, only 6,000 remained alive.

On the eve of Passover, April 7, 1944, all the valuables were taken away from the Jews; they were permitted to keep one suit, two shirts, two pairs of socks and a pair of shoes. On the outer garment a large yellow square was drawn that was permanent, in order to make it impossible to escape. Get was nominated as the chief commander of the five camps in the District of Jerozolimska, Tarnow, Rzeszow, Bochnia and Prezemysl. His impudence and blood thirstiness had no limit. Because of his ability and skill in torturing the Jews he advanced in rank.

We were informed that a total liquidation was being planned. Three comrades, beside myself, decided to run away. The three were the brothers, David and Wolf Hochberger from Bukowa and Leib Grosman from Krakow. According to the plan, we were to leave by truck from the firm "Ost Energie" and travel to the Slovakian border. Leib Grosman financed the escape. We paid 10,000 zlotys to the driver. We provided ourselves with documents in which, according to the request of the firm "Ost Energie" we were being sent to a sawmill in Polish "tartak", a village in Sniatnice Grabower region, near the Polish Slovakian border. From there we were to bring telephone poles.

After making the proper preparation we ran away on August 21, 1943, at noontime. With the documents that carried the emblem of the firm and with the distinct letter "R" we went through the control. A Rutaner from Sniatnice was travelling along with us and for 2,000 zlotys per person, he was to take us over the Slovakian border.

On the way, 90 kilometers from the border, the car broke down. We ran quickly to the forest to hide. The driver of the car called several German workers to help him fix the car. Since it took a long time we gave up on the car. Meanwhile in the forest, several Polish youths discovered us and we were afraid that they would betray us as partisans. We changed our hiding place and waited until nightfall.

ceived special confirmation from the Gestapo that they were still useful. The confirmations carried the seal of the commander of the security police from the district of Krakow.

As I mentioned before, I did not return to the camp. I soon realized that I could not go around without documents. Through the messengers of the camp who were sent to the ghetto to take care of different matters, I was able to contact my friends. One of them was Isaac Brosman from Jasienica who got the necessary confirmation for me. He went to the camp leader with the proposal that he should go to Bochnia to bring clothes and underwear for himself and the others in order to make the conditions of the camp more bearable and sanitary. The camp leader agreed and filled out the permission slip by himself which was written according to Grossman's request under the name of Israel Weitz. On September 4th I arrived in Bochnia. There I went to the "Judenrat" with a request to join any working group so that I could remain there. They rejected my request because they had to first legalize the Jews who had been hidden during last action. I was there for several days illegally without any prospects. I finally managed to get myself some tradework. The document that I was waiting for finally came with the stamp of approval from the Gestapo. The same day I was sent with 15 other men to the firm, Walter. The workplace was located 12 kilometers from an ammunition warehouse. Two hundred and eighty Jews were working there, all of them packing the ammunition into boxes and loading them into wagons. Meanwhile we were occupied by erecting a concrete fence around a huge area.

One day the Chief of Gestapo, Shumberg, arrived and requested a list of trade workers who were designated to work by him in Z.F.H. Central Employment for Trade Expedition. I was assigned to the group as a weaver. They took me to Bochnia and until they built the weaving factory, I worked erecting a fence around the ghetto. A week later the horrible murder action started in Bochnia. The ghetto was surrounded at night with the SS security police, military police, and special servants (Sonder-Dienst). Murder groups were not missing. Nobody was let out to work. The main murderers arrived. Chief of the Krakow district, Dr. Scherr, Police Commander "Obersturmbahnfurer, Dr. Scheiner, Vice Commander Groskopf and others. The already mentioned Schumberg from Bochnia joined them and the local police chief Lipman. The first to be arrested was the "Judenrat".

Those who worked in the trades Expedition positions and in the workshops fixing train cars were sent out to their jobs. At the time the police guards were sent out the murderers penetrated into the ghetto. The slaughter that we already know about from Jasienica and other towns repeated itself. Complete annihilation from the youngest to the oldest. Seventy six prisoners from Wiasniow prison, (their crime was buying bread without a card or forgetting to put on the armband), were shot in the middle of the streets. The sick that were found in the hospital were killed in their beds and then they shot all the nurses. The principal murderers were the German police of Bochnia.

When we arrived at the building of the trades Expedition we heard echoes of the shooting in the ghetto. The bloody action lasted from noon until the next day. Then the German police came and led us over to the ghetto to bury the murdered. We found broken and robbed houses filled with blood and human limbs. The next day they took me with a group of workers over to the hospital to put it back in order — to take out the dead, wipe off the walls, wash the doors and clean the beds that were covered with blood. The remaining Jews were led over to a camp that was called "Official" (a forced work camp for Jews District Krakow, in Section Bochnia).

After the November action all remaining Jews received a white piece of linen 7 cm. x 7 cm. with the letter "R" which meant "ammunition production", along with a running number with a stamp from the Security Police in Krakow. This one had to be worn on the breast. These same procedures were introduced in the camps of Krakow-Jerozolimska, Tarnow, Rzeszow and Przemysl.

In the camps near Krakow our comrades suffered from terrible hunger. We managed to get permission to take flour from the giant warehouse in which large amounts had accumulated that had belonged to the bakeries of the murdered Jews. We managed to send several hundred loaves of bread a week to the camp of Plaszow where our townspeople were quartered. We were also successful in sending a little clothing and medication. After a short while our shipments were prohibited; the mail stopped coming to us and we became completely isolated from the world.

Shlomo Greiber, whose wife and children were murdered during the action, was successful in running

they were shoved and pushed into railway cars, and left there for two full days without food or water until the action in Krosno was finished. There were similar actions in Rimanov, Dukla, and Kortzin on 13.8.42.

On the same day, August 10, 1942, the action was carried out in the same manner as in Brzozow. In the midday hours you could see trucks loaded with Jews, middle-aged men and women, riding through Jasienica. At that time the Jasienica Jews did not yet know where they were taking the unfortunate ones, and what was going to happen to the mothers and children or the old people left behind.

After the actions were carried out, the Jews that remained at the railway station in Krosno were led away to the Belzec extermination camp. In Jasienica, David Yoshua Zicherman, the head of the "Judenrat", along with his wife and five-year-old daughter, were given special "treatment" (His twenty-three year old son Moshe was sent to the extermination camp. The bandits Rashvitz Mateus and Romans considered themselves as "good friends" of the Zicherman family, they used to eat and drink there. During the liquidation Rashvitz left Zicherman and his family in their house. After Rashvitz, along with the other murders, finished their killings, he went to Zicherman's house, led the family into the courtyard, ordered them to undress and killed them all.

It was now clear to us that we could no longer stay in Bochnia. We decided to go to one of the camps near Krakow. Our relatives who were hiding us provided us with work clothes. We stuck the white ribbon with the Star of David in our pockets in order to use it when we entered the camp.

We travelled by train to Krakow-Prokocim and hid not far from the work place of the firm, Abi Schreder from Bierzanow. At dusk, when the work ended the forced workers stood in lines to go back to the camp; we put our armbands back on and joined the group marching together with them without attracting the attention of the guards. The camp leader did not know us because we used to work at another firm. We told our comrades what happened to us and all the information we received from David Nadelstecher. One can imagine the impression that was made on them, but only the thought of revenge gave them strength to live in such degrading conditions. To gain acceptance into the camp we went to the camp leader and informed him that we belonged to the young tradesmen who had been sent back from Brzozow to Jasienica and, after a cursing out, the head Gestapo chief "Obersturmfuhrer" Rashvitz had ordered us to go to Bierzanow to the firm "Abi Schreder" where our comrades were. As proof I took out my identification as a textile technician and weaver. He, actually uplifted by the honor with which the big commander treated him, said to me, "Actually I do not need anymore Jews to work, but we will create something. You remain with me and the others go over to the firm of "Schwag".

The workers who worked in Bierzanow were given quarters in the camp Prokocim and the Prokocim workers were taken to Bierzanow. In order to torture the people they made them march about 14 kilometers twice a day. The same thing happened to those who worked in Plaszow. Many of the people brought over perished. Some from illness (typhoid) and others from the Ukrainian guards under the leadership of the SS "Obersturmfuhrer". Hans Miller, who was stationed in the Plaszover camp and whose direction our camp was under, would appear in the camp very often and carry out a "control". There were no controls without *victims*. Because of malnutrition and general weakness many would remain lying on their bunker boards and no go out to work. Miller made an ordinance the whoever was missing three days from work would be shot.

In each camp there was indeed one Jewish doctor and two medical assistants, but they were not able to help because basically there was no medication. There was no possibility of washing in the camp and there was no faucet with drinking water. Once a week, on Sunday afternoons. they let us into the ghetto where we were able to wash ourselves and they disinfected us. After that we received an official confirmation that we were clean. I came to the conclusion that I could no longer stay in the camp and tried to escape a second time.

Sunday, after washing myself I did not return to the camp, but remained in the ghetto. During the twelve days that I was there all the Jewish communities in the surrounding towns were liquidated and all became "Juden-rein" (clean from Jews) according to the Nazi terminology.

Meanwhile the ghettos shrunk. People remained only in Krakow, Bochnia, Tarnow, Rzeszow and Przemysl.

In the Bochnia ghetto a liquidation action took place on the 28th of August and a small number of capable workers were left over. Those remaining re-

was lost, and resigned ourselves to die. David Nadelshtecher, convinced that his family, in other words his mother, his wife, his daughter of 3 and twins of 9 months, were hiding with Christians, decided to continue the journey, using his pass, to the "Ivonitz zdroj" station. I gave him the money I had left. and he went on his way. My friend Belzer and I hid for a few days in Bochnia, where we were supposedly to get information from our friend David N. Four days later, we received a detailed letter, from a Christian address, informing us that he was staying with a farmer, and that his wife and children were with him.

When his wife was told about the approaching genocide, she took the children, and, courting great danger, fled in the middle of the night to the farmer from Wald Yashnitza. His mother and her husband were not capable of making the difficult journey under the awful conditions then prevailing, and stayed behind. He made his way to that farmer directly from the train station. He did not advise us to join him, because of the danger, and also since the farmer was unable to take any more fugitives. He then went on in detail to tell us about the genocide which had occurred on the night between the 10th and 11th of August (the 28th of Av) and which continued during the entire day that followed.

That night there suddenly appeared the Gestapo from Krosno and Yaslo, with the notorious Rashvitz. accompanied by large numbers of SS men, and police. They brought with them numerous large goods vehicles. The town was surrounded by the murderers. The officers assembled at the "Judenrat" building, and ordered all the town's Jewish inhabitants to present themselves at the market square. No questions were permitted... only obedience was required. The square filled up within the hour, with everyone from infants to old people.

Everyone was checked against a list of names. So that simultaneously they might mislead the victims and conceal their devilish plans, and also to ease their way for the confiscation of property afterwards, the devil announced from the largeness of his heart as follows : Each family could appoint one representative, who would have one hour to pack 10 kg. of belongings from their houses. This was to include all food and clothing etc. When this legal fiction had been carried out, and the dawn began to break, the order was given by the Gestapo for everyone to kneel down on their belongings with their hands behind their backs, until all the houses of the Jews, and also those of their neighbors (non-Jews), had been checked for possible runaways. Anyone who lifted his head would be shot on the spot. This process continued until the afternoon, during which time there were several victims.

In the afternoon, the selection process began according to what were obviously well planned lines :

1. First line : mothers with infants in their arms, and children not yet able to walk.
2. Second line : children up to age 14.
3. Third line : old people.
4. Fourth line : middle aged women, (this group included some young tradesmen who'd returned from Brzozow on August 4th).

The action began. The mothers, infants and young children marched in the first row. They led to the cemetry. While the Jews had been kneeling in the market square, a group of Polish slave laborers from Krosno had been brought specially by car, and they had dug a large mass grave measuring 8 by 15 meters and two meters deep. The SS men killed the infants with their own hands by crushing their heads on the tree trunks, and threw them into the pit in full sight of their mothers. The second row arrived : the children up to age 14, and with them, several mothers who had refused to be separated from them. They were thrown into the pit and machine gunned. As for the mothers of the infants, the Nazi animals had prepared a special game for them. First they had to strip naked, and then they were thrown onto the carnage in the pit, where they were machine gunned. The suffering had reached it's peak.

The old people were ordered to surround the pit, with their faces towards it. Then they were shot in the knees, and fell into the grave. All was covered with earth.

Remarks :

There are no words in the human language to describe the horrible tragedy. If later I would not have witnessed with my own eyes the same outrageous events which happened in November 1942 in Bochnia, I would never believe, that something like that could happen. At the same time many others who did not live through this experience, can not believe till now, that such an event occured.

The men and women remaining in the square were loaded onto the goods vehicles, and taken to the railway station at Krosno, a distance of 20 km. There

manov, who have been transported there some three days before us. I was assigned to the Klug firm. Here the application of discipline was the most intense, because the camp commander, a Saxon, was a genuine sadist.

The working day starts at three in the morning with the shout to arise ! After five minutes, to be at assembly ! We get hot drinks that have been prepared by our friends who have gotten up an hour earlier. By 3.30, everything must be ready for departure. The camp guards escort us to the place of work riding on bicycles.

We arrive there at 5.15. Work continues until 7 at night, except for the half-hour lunch break when we get the soup to eat. After a day of back-breaking work, we have to march back, tired and hungry, the full 14 Kms. We arrive back at the camp at 9.15. Each prisoner receives 200 gms. of bread, and 50 gms. of jam. Half of this we eat for supper, eating from the boards on which we sleep, and the other half we keep for breakfast.

After we return, it is forbidden to leave the shed, and forbidden to go to the toilets. On August 8, I saw two of our group lying, shot, in front of the shed... they had gone outside during the night to attend to their bodily functions. The guards tell us "These two planned to escape, so we shot them. Anyone who wants to leave the shed at night, must do so completely naked". This we are only told now. Two of us became victims before the witty lawmakers told us their clever rules.

Those who had passed out (On the journey), had recovered in the meantime, and were considered fit enough to join the work parties. Only four were still in a serious condition, lying without treatment or medical help in the shed. We are informed that those who suffer a prolonged illness, will be killed. At this, I go to the camp commander, knock on his door, and subserviently go into his room. He immediately grabs me, gives me a blow with his fist, throws me out and says "If a Jew wants to talk to me, then only from outside, a distance of three paces from my window". I do as he orders, and stand and beg him to allow me and two helpers, to take the four sick men to the hospital in the Jewish ghetto in Krakow. (The Ghetto in Krakow still existed. It was completely destroyed in March of 1943). He allows me this, on condition that we bear the costs of the necessary transportation. He assigns a guard who escorts me to a farmer who lives nearby. There I hire a carriage. The farmer travells with me to the camp. I receive a pass from the camp commander, with the following wording : "The Jews Yisrael Weitz, Belzer Neta, and Nadelshtecher David have permission to travel to Krakov, to the Jewish ghetto, with the patients Shtrasfeld Moshe, 24, Boksbohm Haim, 29, Zultig Mordechai, 23, Lipiner Salka, 27, ... duration of this pass is from 3-9.8.42." I am allowed to carry out the assignment without being escorted by a guard. We load up the sick men, travel to Krakow and deliver them to the hospital. We later heard that a gloomy fate overtook them. Boksbohm Haim lost his mind, Zultig Mordechai died three days later, Shtrasfeld Moshe and Lipiner Salka recovered, were returned to the camp, and later, exterminated.

The three of us remained illegally in the ghetto, where we got in touch with Meir Roth, who obtained for us three train passes. We were given permission to travel for three days to Yashnitza to buy hair for the brush industry (for the Wehrmacht). We received a little money from relatives who were still living at that time in the ghetto in Krakow. My two friends raised the rest of the money by selling their raincoats. On 11/8/42, we left the ghetto, the passes in our possession allowing us to exit through the gate of the ghetto which was guarded by Polish policemen.

From there we went to the railway station where we had to identify ourselves a number of times for SS guards, and also when purchasing our tickets. Everything went successfully. We board the train and leave on our journey. Before Bochnia station, about 50 km. from Krakow, a Polish farmer's wife from Yashnitza recognizes Nadelshtecher and asks him where he's bound for. His answer — home to Yashnitza. To this she replied that his journey was pointless, because that night all the Jews had been removed from Yashnitza, and any Jew found there now would be put to death. We alight from the train in Bochnia with the intention of phoning from there to confirm the news, but were unsuccessful. Although we did make contact, the clerk in the post-office told us "We do not have permission to speak about events in Yashnitza, and especially not to Jews". The position became clear. We stayed over two days in Bochnia. Here there is still a Jewish population. Our position was as follows : We couldn't return to Yashnitza... it was impossible to return to the ghetto... the position is the same in Bochnia, because we do not have permits to stay there. We realized that all

pletely populated by non-Jews, and there was no possibility of escaping.

I went to Rashvitz and presented him with our requests. The Nazi's answer was "I believe that no one intends to escape, but someone might fall, G-d forbid, and who would stand trial for that ?". As for water, he turned to one of the policemen and told him to deal with it. He escorted me to a Goy who lived close by the station, and he lent me two buckets. I drew water from the well, and gave one bucket to each car. They finished it in an instant. Escorted by a policeman with a gun, I go again and again, until all had drunk. After returning the bucket, I asked Rashvitz for permission to buy the buckets, so that we could have water for the journey.

This request he refused outright ! Trade between the Jews and the Polish farmers belonged to the past! "Stop prattling Jew ! Forward. Get in ! Los ! Los !" With his own hands he closed the door to the car, and sealed it.

We stood in the station for two hours until they connected tht 2 cars to a goods train. The Gestapo left, and police took on the job of guarding us. During the first hours of this August morning, we had not yet begun to feel the terrible heat in our prison. Towards the afternoon however, our position began to become intolerable. At the stations we passed through, we shouted our pleas for water, but to no avail. In the car, two groups formed. One group demands to open the door by force, and jump out. The second group warns of certain death. Their opinion is to wait, and see what awaits us at the camp. There would always remain time for us to take the final road. This group, to which I also belonged, represented the majority, and warned : "Don't dissipate our force !" We did not know what would happen to our comrades in the second car.

In the afternoon the situation worsens. Many faint, but there is no help for them, and no possibility of doing what is needed. The air is foul, and the number of those fainting climbs all the time. Like salted fish we are compressed, one lying on top of the next. We try to raise those who have fainted up to the small windows at the top, so that they can breathe some air. Next to me sits a youth, Moshe Feingold (the reference is to his brother Meir) secretary of the Zionistic youth of Brzozow. He faints, and I'm not able to succour him. Since we have all stripped because of the oppresive heat, I take a piece of clothing and hold it out of the small window in the wind, so that it will cool down, and with it I try to revive him, until he recovers and says "Why do you help me, and not lay me down to die ?". In these dreadful conditions we travel during the entire day, until towards 8 that evening we arrived at Krakow — Plashov. There the order was given by the police to prepare to leave the train. We dressed, but still had to suffer the cramped conditions, and the foul air for another three hours, and these became even more terrible because the train was standing. Their aim was to humble us and prevent the people in the area from seeing us. The police are reinforced by SS men, we are ordered to remove the dead and the half dead, and to lay them on the quivering tracks next to the car. We found that no one had died, but 15 men were in deep coma, without movement, and in a very serious condition. 30 men from among us had to step forward, and each pair had to carry one unconscious man to the camp. It's already midnight. They're taking us to Prokocim, a village near Plashov. They fire constantly, to frighten us and to ensure that no one escapes. They bring us to the camp sheds, and hand us over to the guards. They force us into a half-completed shed, an open roof, and it was obvious that the previous day heavy rain had fallen. The floor was covered with puddles of water. After our awful journey, we found ourselves on ground that was soaking wet. We beg for a mouthful of water, but it's denied. "Jews are forbidden to cause a commotion in the middle of the night." They were never short of an answer. At six in the morning, we are awoken from a leaden sleep. The company "Klug, Hoch and Tiefbau", whose headquarters is in Regensburg (Germany), was operating in the area, primarily building roads and laying railway lines. The foremen of this company come to fetch us for work. On an empty stomach, we walk to Bzezanova, a distance of about 14 Km., escorted by an armed guard party, we begin to work. At the lunch break, which lasts half an hour, we are given hot vegetable soup, and then we carry on working until 7 at night, after which we march, escorted by the armed guard back to the sheds at the camp. On the date 6/8/42, the foremen of two more distant "Hoch and Tiefbau" companies arrived to choose laborers for themselves. The specific names of these branches were "Stuag" and "Ambi Schroeder". In the Klug company there are 160 men, the rest being divided between the other two firms. In the Stuag company, we meet with some of the Jews from Ri-

ourselves down with belongings, since we would be staying in Wermacht bungalows which would be well provided. Also, those who did not present themselves, or hid, or fled, would be killed along with their families.

Therefore we presented ourselves, in accordance with the directive, at one o'clock that night in the street in front of the "Judenrat" in Yashinitza, and there we mustered. We were 162 males. We were taken by the "Judenrat" a distance of 16 kilometers from Brzozow, and we arrived at 4.30 in the morning, when we were put into the German "Shutzpolitzei" square. The youth of Brzozow already stood ready to march. Then we were handed over to the authority of the German Gendarmes of Brzozow. An hour later the Gestapo officers arrived by car from Krosno and Yaslo. The Gestapo commander from Krosno was called Schmertzler: his two second-in-commands were Beker, and Ludwig von Dawire. Rashvitz was the notorious cunning commander from Yaslo, his two second-in-commands were Mattus and Romans. Romans' duty was the disposal of Jewish property. Accompanying them was a civilian clerk who was responsible for running the labour exchange of Yaslo. (Yashnitza was part of the Brzozow district, which belonged to the Krosno region, which in turn came under the auspices of Yaslo). The Gestapo officers repeated the check of the list of names. Everyone was examined separately to determine his ability to work, and the quality of his vision. Yashnitza was a small settlement with a high concentration of Jews, since six weeks previously, all the Jews in the area had been shifted to the settlement. They arrived there with no possessions.

There was no place to board them, and food was rationed to a minimum. Previously the Jews of the area supplied food to the town — this source was now completely blocked. The results were malnutrition and weakness. That was one of the reasons for the intensive examination by the Gestapo. The weak, and those with any defects were returned home immediately, and similarly any tradesman who had worked in his profession for more than three years.

A special degree of cunning was behind this last mentioned decree. It was aimed at calming the remaining Jewish population, and preventing the slighttst fear from arising as to the intentions with respect to them If we could have guessed, even in the slightest degree, the danger confronting us, we would not have proceeded without resistance to our destinations. After the examinations, we numbered, together with the men from Brzozow, 306 men. Now they began to maltreat us for pleasure; under a rain of curses, we had to push 3 heavy loaded vehicles a distance of 300 meters. There was no purpose in this work other than to humble us, and break our spirits. Then came the command — jump to attention ! Under the blows of the Gestapo, we were pushed and pressed, quickly and with no resistance, into the 3 vehicles. The suffering was impossible to describe. The Yudenrat from Brzozow had to supply each of us with a loaf of bread. Members of the Yudenrat threw the loaves into the vehicles (cars) and each man tried to catch them. The conditions were terribly cramped — this was an innovation of the Nazi's. In order to catch a loaf, one man would press against another, push him, climb on him etc. From the entrance came the order to cease supplying the loaves, the reason given being that "They don't want any more !", when in actual fact we were lying, one on top of the other, trying to get a dry piece of bread, without any real chance of achieving that goal. The cars moved at great speed, which in our jumbled positions, made our condition catastrophic. Having come to the conclusion that they had nothing to lose, four youths from Brzozow used this hilly journey to make a bold escape. The Gestapo, following behind us in their cars, were on an upgrade. As soon as those attempting to flee were out of the line of sight (of the Gestapo), they jumped into the ditch and hid there. Later on I heard that these youths returned to Brzozow, hid there until the evictions began, and then were taken to an extermination camp along with the other Jews. We were taken to a train station at a holiday resort, Ivonitz. On side rails, were waiting two closed cars used for transporting cattle, with small hatches at the top. We still numbered 302 men. No one took any notice of the 4 missing passengers. 151 men to each wagon. The summer was at it's peak. One lies on top of the other. No water. Terrible thirst tortures us. I'm one of the few who speaks German. I'm chosen as a spokesman.

My job was to approach the Gestapo commander Rashvitz and request that he provide us with water for the journey, and not close the doors. We would choose 10 men, who would maintain control, and especially, would ensure that no one left the car. In any case no one tried to escape, the area was com-

THE POLAND DOCUMENT

A PROTOCOL OF THE EVENTS WITNESSED BY YISRAEL DOV WEITZ FROM BILITZ, NEXT TO KATOVITZ

Yisrael Weitz was born in the town of Bobow in western Galitzia, and lived during the period of the war untilhis deportation in Jesienica. He was, together with all the youth of Brzozow, Yeshnitza and the surrounding villages, in the camps of Plashov and Prokocim. Having lived through much, he succeeded in the end in fleeing from the Nazi hell, and arrived in Israel in 1944 during the War. At this point in time, Poland, Lithuania, and the other conquered European countries had been emptied of Jews, except for Hungary, where the satanic murder plan to be promulgated on the Jewish population was still in it's planning stages.

The events witnessed by Weitz were attested to at a time when the mass exterminations were still in the realm of rumors without official confirmation, and many in the free world, including Jews, were hard put to believe them.

His accounts include many details which were fresh in his memory at that time, and some of them awaken old memomies in us when we try today to reconstuct all the events of that terrible period.

Weitz's description also relate to the Jews in the areas surrounding Brzozow, Yashnitza, and the adjacent villages, all of whose destinies were woven together with that of the Jews of Brzozow, and all of them were subject to the same fate.

The detailed listing of the name of the despicable murderers (mhich was shortened, by the way, in this paper) undoubtedly still causes revulsion even to today's readers, — was compiled under the assumption that it would lead to their discovery and arrest.

It is now apparent that people at that time still sincerely and innocently believed that the German war criminals would receive their just punishment.

These accounts were published in the chronicles of the Rev. Dr. Gutman "Documents of Events witnessed by Jews during the Nazi Period" which was printed in Tel Aviv at the beginning of 1945 in German. These accounts have been directly translated from the German, with only minor ommisions.

A.L.

SWORN DECLARATION *Documented in Tel-Aviv during* 21, 22 of June 1944

During the late night hours between the 3rd and 4th of August 1942, I was evicted from my place of abode (then) by the Gestapo, who was in the town of Yashinitza in the district of Krosno. I was 23 years of age. I left my dear parents, my father Yonatan Ze'ev Weitz, my mother Mirel (previously Galrenter-Gotvirt), daughter of the Rabbi of Zator. Both of them were in their 50's. Also my sister Nechama (26), her husband Shlomo Goldstein (27) (who later joined me in Prokocim before being sent as a cook to an S.S. concentration camp in Krakow, 77 Gregorska Str., and in April 73 was transferred to Yorozlimska camp), and my youngest, departed sister Mindel (17) whom I'll remember all the days of my life.

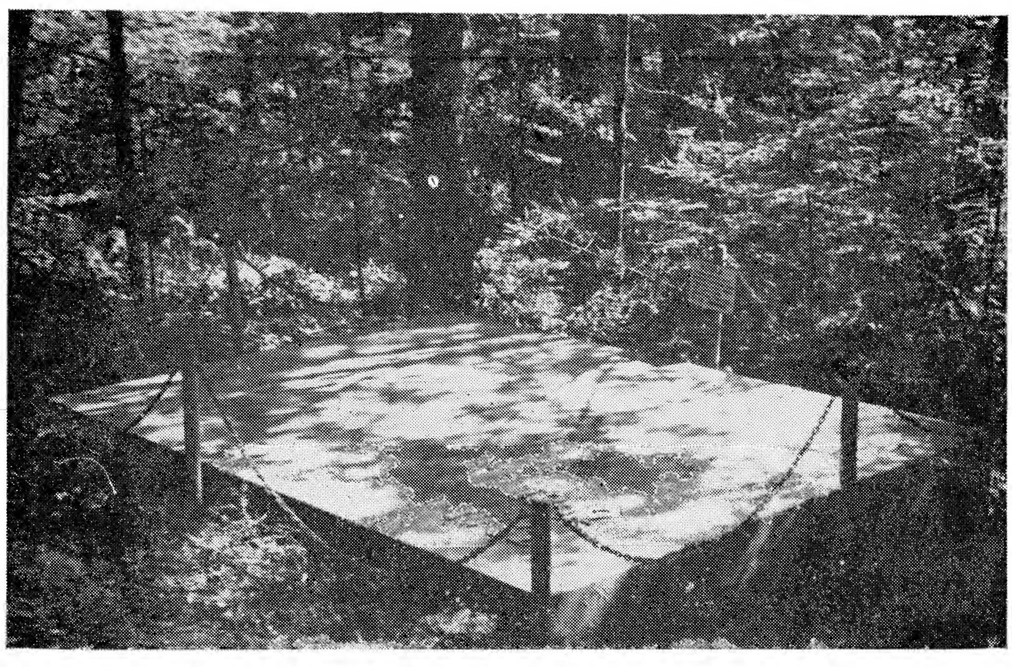
All the young men between the ages of 15 and 35 who were in sound physical condition, were supposedly to be sent to labor-camps. The action began on the night between the 3rd and 4th of August '42. The concept "death camp" was as yet unknown to us, and as such we did not know that those remaining behind would also be evicted. On the contrary, we were told that if we presented ourselves for work, our families would be permitted to stay where they were, and we ourselves were supposedly to return home after six weeks. We were advised not to load

HOLOCAUST AND DESTRUCTION

THE COMMUNAL GRAVE
OF BRZOZOW'S JEWS, MEN, WOMEN
AND CHILDREN, MAY GOD AVENGE
THEM, WHO HAD BEEN MASSACRED
BY THEIR DAMNED OPRESSORS.

AUGUST 10,1942

1942

"...and set me down in the midst of the valley which was full of bones...;"
"these bones are the whole house of Israel..."

(Ezekiel 37 (1, 11)

tude without subjecting it to a careful, responsible scrutiny.

He regarded his work for the labor movement as sacred and his attitude was that of a complete, self-abnegating self-sacrifice. There was no limit to the demands he made upon himself, always believing that he had not done enough.

Even on that 1st of May when he was delegated by the party to what was, in the then conditions of the party in Poland, a task of major importance, just half an hour after he was engulfed by the sincere and direct applause of ten thousand working men, Poles and Jews, when he appeared at a joint demonstration with Nidzialovsky and Barlitzky and was crowned the young, attractive leader of a young, attractive movement — even then he prayed that he would not be given even a second or third-rate task, for : "I am not yet worthy of representing the party..."

He could have easily made a career for himself in Poland and there would have been no obstacles to overcome. His inherent ability, solid learning, his looks and antecedents — judges and scholars, men of public standing — all these opened up doors for him that were locked to others. Yet he left for Eretz Israel. Here, too, he could have established himself in comfort, taken his bar examinations and become a lawyer. Or he might have waited until a "clean" and easy job was found for him. But when he was turned down after applying for a job as a driver in a co-operative plant he went to work as a common laborer in the "Shemen" factory. It gave him deep satisfaction to be living in Haifa, the workers' city, working in a large factory which was a branch of the great industrial workers' corporation. For he had uncompromisingly chosen the way of honest, modest pioneering without avoiding any difficulties that could be overcome. Just as he always analyzed everything intellectually yet remained sensitive to his very core, so did he act and live to the full. He was demanding of everybody, not least himself.

His life was cut tragically short and I have no words of comfort for Bella, his faithful companion in life and in the party. What can I say to his friends, far and near, or to the middle-aged laborer from Gallicia who called at the newspaper office for information "about a friend who was killed", for he, too, could not believe that Aryeh Seelenfreund, that fount of creative energy, was the one that had died ? Later he stood in the corner, face to the wall, murmuring repeatedly : "Unser Seelenfreund..."

I cannot comfort myself. The evening, when the Job's tidings arrived from Haifa, was a moment of total despair. Not only had a beloved, fine man been lost, pitilessly and without reason; there was also a deep conviction that this man was made of the same stuff that the great leaders of our movement were made of, those leaders who had died before their time.

☆

A MONUMENT IS ERECTED TO THE MEMORY OF COMRADE SEELENFREUND, OF BLESSED MEMORY, IN LODZ

Some two and a half years ago the terrible tidings of comrade Loshek Seelenfreund's tragic death arrived from Israel where he had been electrocuted while at work in the "Shemen" factory in Haifa.

A group of Seelenfeund's friends in Lodz decided to commemorate his name by opening a library dedicated to him.

The opening ceremony took place in the "WIZO" Hall and was attended by several hundreds of guests among whom was Loshek's father, Dr. Shmu'el Seelenfreund and his daughter who had come especially for the purpose from Brzozow Gallicia. Mr. Greenbaum and his wife, the parents of Loshek's faithful companion, were also present.

Dr. Seelenfreund's eulogy was heard in deep silence, punctuated only by the sounds of restrained weeping : "As Loshek's father it would have been far better for me had I not been here... as Loshek's friend who has not had the privilege of accompanying him to his final resting place I have come here to express my respect."

Sensing the profound distress of those present, Dr. Seelenfreund ended by saying : "Friends, do not despair ! Be strong and of good courage ! I have certainly been hurt by my son's death but I am still strong in spirit. Loshek's death has not discouraged me and I have sent my second son to take his place !..."

The mourners, deeply moved, rose in their places, honoring their never-to-be forgotten friend with their unrestrained tears...

(From a Yiddish Newspaper in Polland
Translated by **Herzlia Dobkin**)

Below is a eulogy written by the journalist Herzl Berger, God rest his soul, who, in his late years, was editor of "Davar", together with an excerpt from a Zionist paper in Yiddish, announcing the inauguration of a library commemorating Lushek in Lodz (the material was given to us by his wife, long may she live, Bella Lipshitz, née Greenboym, of Haifa).

A.L.

Herzl Berger / ARYEH SEELENFREUND

(A Eulogy on the Seventh Day of Mourning)

His life was still before him and everything augured his success, for the foundations underlying it were solid and perfect in their purity. Till the fell day when his life was cut short by a fatal electric current he had walked the path of honesty and faith which can only lead a man upwards.

He had come to us from circles which had become culturally assimilated long ago, a second or third generation to penetrate the Gallician type of Polish culture, a penetration deep enough to enrich many generations to come. He seems to have saturated

himself in this culture when he became aware of another message — that of the labor movement and the work of revival in Eretz Israel. He was overwhelmed. He could have acted as many before and after him had done; accepted Zionism as something great and encouraging, demanding and receiving assistance and serving as a psychological support in the battle to achieve equal citizenship rights within the foreign culture. He rejected the possibility. When he committed himself to Zionism he relinquished the culture which had given his life meaning, and strove to create a new content for himself — Jewish and socialist.

Once decided, he might have chosen the easy way, both mentally and spiritually. Like many others who came before and after him, for whom renewed Judaism represented a break with the old and the beginning of a new life, he could have taken the decisive step of emigrating, of abandoning an unreal existence within a foreign culture for the more fundamental one evolving in Eretz Israel. Though he realized that this meant increasing the difficulty of the transition, he chose the harder way willingly, just as he had always accepted unquestioningly his self-imposed duties in the service of his ideals. Eagerly he immersed himself in the life of the Jewish masses of Warsaw, sharing their hopes and hardships — a hard life whichever way you look at it. Willingly he adapted himself to this environment, with all its burdens. With what pride, tempered with modesty, did he acknowledge that these people, so unfamiliar to him just a few months ago in their culture, thinking, feeling and reacting, now considered him a friend and a brother. With what modesty he once said to me in Warsaw: "I've already tried lecturing in Yiddish and I think I've got the language". And just two months ago in Haifa heard him say with the same self-depreciation: "I believe that in a few weeks more I'll be able to lecture in Hebrew".

He could have made the act of joining the workers' movement in the diaspora easier for himself. After all, the day-to-day activity of the movement did not demand a too profound and painful ideological analysis, and the exigent need for pivotal personalities could have been a short and easy way to achieve leader status. The way he chose, however, was that of profound, unremitting study, never compromising the principal tenets of the movement. He never neglected a single problem that needed investigation nor did he accept any conventional atti-

son and secretly regretting that he was not there. Very seldom did she talk about my Father. I remember everything she told us about him. I will try to complete what I wrote in the beginning about my Grandmother, if it is at all possible to describe her real personality. I will do my best. A quiet, inscrutable woman, she would gage tenderly at my brother Benio, her face full of grief and infinite devotion. My brother Benio was born after my Father's death and bore his nome. A kind person, she did not ask for anything for herself. She got up before daybreak and no one knew how many sick people she attended — making fires in houses, washing dishes, changing bedding, and preparing meals for the sick and the needy. When she came back home it was daylight. She changed her clothing and in the meantime the domestic helper lit a fire in the stove and put on the "samovar". The aroma of fresh coffee spread through the whole house. Gradually a great many needy people gathered in my Grandmother's house to receive some nourishment. Among them you could find : a water carrier, a "Shamash" (caretaker of a synagogue), or a poor man hurrying to go for prayers. All these people were given hot coffee and cake. According to Jewish law, eating bread before the prayers was forbidden by the orthodox Jews. As we children got up for school the last guest left the house.

When I was growing up I wondered why my Grandmother spoke so little about my Fathtr. She seemed to have vowed, to live with that painful secret in her heart until the end of her life. She took her sorrow and grief, with her to her grave. One time she told us that our Father had not been particular about food, that he was a gentle person, never despised anything and expressed satisfaction with every service rendered to him. He was a good honest man, a brillant Tarmudic scholar and a sincere believer. When my Father died the whole town came to his funeral. Frequently I listened to all kinds of versions concerning my Father, namely : that the Almighty prematurely took away his pure soul to prevent its becoming depraved. My Father was praised by ordinary people — peasants, coachmen, and common gentiles.

When my Grandmother's health began to fail due to an incurable illness, I cried, for it was very hard for me to face the fact that her body was daily wasting away. The thought that soon she would leave us forever was frightening. At that time I was 13 years old. The misfortune was approaching and under the circumstances no one paid attention to us. It was impossible for my brother Benio and me, full of fear and huddled in a corner, to imagine the forthcoming disaster.

My Grandmother's funeral was attended by the poor, sick and all those whom she had provided with food and shelter. After her passing we found out about her achievements, devotion and simplicity. Now we had the real feeling of being orphans, unfortunate and full of fear.

The outcome of these events was two graves in the cemetery. The passing of time shows how vulnerable we humans are...

ARYEH (LOSHEK) SEELENFREUND, M.A.

He was one of the gifted sons of the shtetl, fated to die before the terrifying Holocaust which overshadowed those personal tragedies that preceded it. Always outstanding great things were predicted for him as a future Zionist leader. As a student of the Warsaw University he was active in academic Zionist circles there, continuing the tradition of his grandfather, Reb Shlomo Seelenfreund of Rimanov, God rest his soul, who was a representative at the 3rd Zionist Congress, and his father, Dr. Shmu'el Seelenfreund, a leader in the shtetl's Zionist movement.

Aryeh Seelenfreund was born into a well-to-do family and never lacked anything all his life. He never preached Zionism but committed himself to it, body and soul.

When he graduated from his studies as a lawyer he emigrated to Palestine where he worked as a common laborer in the "Shemen" factory. Ten months after his arrival, in July 1935, h ewas iklled in an accident at work at the age of 24.

No one who was in the shtetl when the sad tidings arrived can ever forget the terrible shock. The whole Jewish population grieved for him and even people from other, distant circles who did not know him personally, wept at the disaster, seeing him a martyr to his love of Eretz Israel.

them felt secure to have Reb. Joshe as a "Shaliach Tzibur" (Cantor).

Freidale, the wife of Reb. Joshe, was a personality with her own "Zechuth" (privilege). Her qualities, values and good deeds were well-known by all. Besides being the housewife and making sure that her household ran according to principles of Judaism, she devoted her free time to helping people in need, giving material help as well as advice. She had a comprehensive knowledge of all kinds of medical cures for every illness and would thus achieve the appropriate result. When a child in the shtetl got sick inexperienced young mothers came to her for advice and embraced the opportunity of receiving her rich experience. When their child got sick, the anxious called Friedale immediately for consultation; her advice was always profitable and responsible. She knew exactly how to distinguish between an ordinary childhood sickness and a serious illness in which the doctor's advice or immediate attention was necessary.

My family was bound to the Glickman family by a close friendship. My father, of blessed memory, used to say of Reb. Joshe, "that this is a Jewish person noted for supreme charity." He considered him to be a genuinely religious and honest Jew.

When the joyful holiday Purim approached, our two families exchanged the traditional "Mishloach Manoth" (gift-sending). The main "gift" which my family received from the Glickman family was a stuffed spleen. The taste of that delicious dish I remember until today...

I will never forget when my father, of blessed memory, was sick for a long time, and Reb. Yoshe Glickman's youngest son, Reb Itshak residing presently in Cholon, sat at my father's bedside day and night trying to comfort him in every possible way.

In the mid-thirties Reb. Joshe passed away and his widow, Freidale, remained with her daughter Ethel and her husband Ben Zion, who succeeded Reb. Joshe as "Shochet". I also remember the wedding of Reb. Joshe's daughter Rivtshe, the oldest, at which I was present. Such joy is impossible to forget, especially the "Mitzvah dance". His proficiency and the excitement. He took out a kerchief and handed it to his daughter, the bride. The father held onto one edge and the bride onto the other. And so they satrted the traditional "wedding dance" .Who would have imagined that Reb. Joshe was such a good "dancer ?"

Unfortunately, nemesis also reached the precious Glickman family. In Brzozow the daughter Ethel and her husband Ben-Zion Bleiberg perished together with their son Henoch with his wife Tziporah, daughter of Kalman Wolf Reich. Henoch finished the teacher's seminar in Vilna and later continued his studies in Warsaw where he lived until the outbreak of the war. He published philosophic articles in the Mizrachi newspaper "Folks-Stimme" which appeared in Warsaw. When the war broke out Henoch and his wife Tziporah escaped to the Soviet occupied territory of Poland. When the Germans took over these territories he returned with his wife to Brzozow. Where they shared the tragic fate of all the Jews from Brzozow. The other family members perished in their homes in Brzozow. The only survivor of the Glickman family is Rabbi Itzchak of Cholon and we wish him a long life and many blessings.

During my visit to Brzozow in 1979, I was informed by a Polish woman acquaintance, that Freidale died of natural causes and in this way she escaped brutal extermination by the German murderers. Unfortunately the rest of the family, together with the children, perished in the Holocaust, sharing the tragic fate of the six million "Kdoshim".

(Translated by **Fela Ravett**)

Fela Einziger (Penner) / MY GRANDMOTHER CHANAH

My Grandmother, an anxious expression on her face, was always at work, taking care of everyone and everything. Indefatigable, she was always on her feet in her long worn-out skirt and apron, with a kerchief on her head (the typical outfit of our grandmothers). All her life she mourned the death of her son (my Father) and she took this grief with her to her final resting place.

You never heard from her a real sound of laughter. On special family occasions her face put on a petrified, thoughtful expression. I'm sure that at this particular moment she was thinking of her beloved

was individualistic and he was a total non-conformist. He was a devoted Zionist, a rarity among the orthodox, and often participated in Zionist meetings, always coming to Herzl's commemoration ceremony on the 20th of Tammuz — which took a lot of courage on the part of one such as himself. It's true he took no part in the cultural and organizational activities of the Zionist Federation, nor did he participate in their dances, but during the elections to the Polish "Seim" (Parliament) or the Jewish Community Representatives, Zalmaleh always figured on the list of Zionist supporters and would be fetched to the polls by the election activists to vote.

Unlike the fanatics who regarded the Zionists as reprobates abandoning the duties of the Torah and the mitzvot — impatient rebels refusing to wait for the coming of the Messiah, this is how Zalmaleh saw it : "Our Blessed Messiah is not your Yekaleh the verger; it is not for him to come and knock on every door, saying : "Reb Moishe, please be so good as to come with me to Erez Yisrael !" The Messiah can be relieved of this labor and would certainly be happy to find the Jews gathered and waiting for him in their land so he can come and bring the complete redemption".

This problem was the cause of many an argument among the frequenters of the Beis Hamidrash. Tempers were liable to rise in the course of the arguments and the relevant verses would be quoted according to the views of the contestants : "If God will not build the House — the builders' labor is in vain" — claimed the radical opponents of Zionism, quoting famous Rabbis and Tzadikim who were violently opposed to Zionism and prophecied its downfall. "Can a few heretics from the shtetl who have gone to Erez Yisrael resurrect a ruined wasteland ?" they asked.

Zalmaleh took no part in the argument but paced back and forth with the Book of Psalms in his hand, humming the verses to himself as was his way. Then, during a lull in the dispute, he approached the debaters and began intoning from the book :

"He turneth the wilderness into a standing water.
And dry ground into water springs.
And there he maketh the hungry to dwell,
That they may prepare a city for habitation.
And sow the fields, and plant vineyards.
Which may yield fruits of increase.
He blesseth them also, so that they are multiplied greatly,
And suffereth not their cattle to decrease...
The righteous shall see it and rejoice...
Whoso is wise and will observe these things,
Even they shall understand the loving kindness of the Lord."

(Psalms, 107, 35, 42—3)

(Translated by **Herzlia Dobkin**, Haifa)

Chaim Bank / REB. JOSEF GLICKMAN AND HIS FAMILY

Reb Josef Glickman, better known as Reb. Joshe "Shochet" was a grtat "Talmid Chacham" and was regarded in the shtetl as second only to the Rabbi in his knowledge of the Torah. Reb. Joshe was a peculiar and original personality. Always modest, calm, and composed, his attitude toward every human being was one of resptct, according to the rule "Tov Torah Im Derech Eretz". It was interesting that he never preached to people about morals or ethics and did not look for transgression or sinful behavior in others, as many people in his circle did. His way of life was to serve as an example for others by his own behavior. His main concern was that his own "vineyard" produce good and healthy fruit, both physically and spiritually. This he really achieved because his house was an example of Jewish modesty, way of life, and education.

As I remember, he always walked quickly so as to not waste time which was very valuable to him, because Reb. Joshe knew how to use his time for important matters.

As a "Shochet" Reb. Joshe was equipped with butcher's knives of all sizes. As a child, I used to follow with great curiosity his sharpening of the knives, especially the last stage when Reb. Joshe would go over the edge of the knife with his fingernail to make sure that the knife is "kosher" according to ritual law.

Reb. Joshe belonged to the dignified Chassidim of Czortkow and he was also the "Baal Tefilah" and "Baal Koreh" (Cantor) in the "Klojz" (Synagogue). He put his heart and soul into his supplicatory prayers, to the delight of the worshippers; each of

as if debating a problem in all its aspects. The argument was valid from one point of view, as it was from another. Suddenly a broad smile spread over his face, as if he had succeeded in settling his argument with himself and compromised between the sides battling in his mind. His walk slowed down; gently he fingered his side-curls and went on his way along the pavement, seeing nothing of what was taking place. Wonderingly the looters gazed at the small-statured Jew going so casually along his routine path as if indifferent to their actions. Then, seeing that he had no intention of interfering with them they, in turn, ignored him, leaving him unharmed. Though they did not know him, they realized the Jew had nothing of value for them. Zalmaleh's investments were in a different kind of property.

Coins were unfamiliar to him, both the Austrian and the Polish kind. The fact that they had been changed had passed him by; he did not need them. His pockets contained only what was really necessary : some toilet paper for the outhouse (called "asher-yutzerlakh" after the prayer "asher-yatzar" said while washing the hands on leaving the toilet) and sometimes half a cube of sugar in case, God forbid, he should be overcome by weakness and have to ask someone in the vicinity of the Beis Hamidrash for a cup of boiling water, in which case there would be no need to deprive the donor of his sugar, for there was his own supply.

Many were the tales told about Zalmaleh in the shtetl. Here is one I heard from his own mouth :

One Sabbath the worshippers at the Beit Hamidrash, among them Zalmaleh, were invited to "Kiddush" at Avrumeleh Kornfeld's. Avrumeleh's apartment was furnished with great splendor : the sofas and armchairs were covered with velvet; there were pictures and gobelins on the walls; lace curtains and carpets. Zalmaleh had never seen anything like it. "What can I say," said Zalmaleh, "It isn't an apartment — it's a king's mansion ! Suddenly, as I walked into the big room, you'll never guess whom I saw coming towards me — my father, God rest his soul, he and no other ! I was a bit surprized to see that the Day of Resurrection had arrived but I didn't lose my presence of mind and held out my hand to him. "Shuleim aleichem, Tate !" It was only when he reciprocated by holding out his hand towards me that I realized I was standing before a large mirror..."

It was said of him that every week he would visit one of the merchants at his shop to borrow some money with which to purchase goods for sale on market day. He never counted the bills he received but gave them to his wife just as they had been given to him. One day, coming for his weekly loan, he stood in the corner so as not to get in the way of some customers, all bemused and waiting to be asked what he wanted. "Welcome, Reb Zalman," he was greeted by the store keeper. "You've probably come about your loan. How much do you need ? 60 Zloti as usual ?"

"Bless you," answered Zalmaleh with an embarrased smile, "It's true I've come about a loan, but 20 Zloti will do." "Why ? What has happened ?" Aren't you mistaken ? Will 20 Zloti be enough ?"

"It's a fact that 20 won't be enough, but where is it written that only one Jew should have the benefit of giving charity ? I can go to two other Jews, borrow 20 Zloti from each of them and thus give them the benefit of a great mitzva."

Zalmaleh was a man of learning but his specialty was the intoning of the Psalms, and in this he indulged himself only for the pleasure it gave him. He made but few demands on the Almighty and was always pleased with his lot. He would walk around the Beis Hamidrash, holding the Book of Psalms before him, murmuring with his lips.

Anyone watching him would be hard put to it to say whether he was reading from the book or talking into it as into some communication device by means of which he was conversing with some invisible listener, conducting an intimate, heart-to-heart dialogue. He had composed a special melody for the more inspiring verses, humming it with intense feeling, his face glowing with a sense of partnership in King David's creation. His free hand would be slightly raised as he turned his fingers back and forth. According to him there was an angel on each of his fingers and he, Zalmaleh, was conducting them as they sang with him.

Who can tell if Zalmaleh actually saw the angels or just felt them on the tips of his fingers. Be it as it may, the "realistic" explanation he gave his surprized hearers was as follows : as every mitzva by a Jew produced an angel, and the angels created out of his Psalm singing were anchored in the Psalms, what was more natural than that they should join him in his singing and enjoy the beauty of the verses just as he did.

Zalmaleh was not affiliated to any one Hassidic seet and was identified with none. His approach

of the times, the two were somehow connected and did not contradict each other.

Similarly, for example, as the bride was sitting before the Huppa on her beflowered and decorated chair, dressed in her wedding finery, the clown would cavort before her for her amusement, describing the day of her death in "technicolor" : "who knows if death is not on her threshold at that very moment". He also remind her that when her time came to go she would also be wearing white "clothing", nor would he leave her be until the poor creature burst into tears — something considered to be a significant success of the clown's art.

Be it as it may, these two polarities — being the major figure at both weddings and funerals, were particularly fitting to Yekaleh's physiognomy of one eye asquint and the other blinded, looking like some covered pit or yawning grave.

The wags had it that his would be an easy death, for was it not just the one eye he would have to close ? This would be difficult to confirm, but as he passed away while the shtetl was still flourishing, it would be safe to assume that the manner of his death was far easier than that of most of the people who joked thus at his expense and whom he had loyally served all his life in their joys and sorrows.

(Translated by **Herzlia Dobkin**, Haifa)

Avraham Levite / **REB ZALMAN SCHEINBACH (ZALMALEH)**

The word "batlan" according to modern Hebrew usage, denotes a man who fritters away his time heedlessly, wasting his days with nothing to show for them. This was not so in the past. When people called a man "batlan" they meant that he had no traffic with the vanities of the "real" world but devoted his days and nights to what was truly important — God-worship. Zalmaleh Scheinbach, or Zalmaleh, as he was called, was one of the shtetl's outstanding "batlans" (within the second connotation of that word) and most of his time was spent in the "Beis Hamidrash". He and his wife eked out their living from a wretched stall which she would put up every morning near their room, beneath the roofed pavement, the "potchine".

Once a week, on market day, Zalmaleh was appointed "peeper", his task being to protect the stall from thieves. Not that the fact of his being there put anyone off from stealing. Say, rather, that the miserable, empty booth posed no attraction to those on the lookout for a more lucrative object of their activities.

Unlike his peers, Zalmaleh was loyal to the Kaiser and did nothing to avoid being drafted to the army. Disregard of the law was a serious offence, to his way of thinking, for was it not written "Dinna de malchuta dinna" (the law of the land is the law). Many years later, during the period of Polish independence, he fell out with his own son over this subject. The latter, after receiving a notification of his conscription, joined a group of friends from the Beis Hamidrash for "Plaggen", i.e., self-inflicted starvation and sleeplessness which would make him underweight and result in his being disqualified for military service.

Zalmaleh — denouncing this unworthy procedure stoutly, did all he could to dissuade his son. He himself had completed his military service as required by law and had done nothing to avoid it.

Zalmaleh was familiar with one path, and one path only in the shtetl, and his legs led him there of their own volition — the path leading to the Beis Hamidrash. There was a story told about him, from the days when the Austrian regime was disintegrating and the Polish inhabitants of the shtetl set to looting the property of the Jews. The street was dark with the masses of inflamed looters who had flowed in from all the neighbouring districts and hamlets to fall upon the shops of the Jews like packs of wolves with the smell of the spoils in their nostrils. The whole shtetl rang to the sound of axes and iron bars, broken doors and smashed windows, sounds which were echoed in the fearful hearts of the unprotected Jews hiding from the maddened rioters behind their locked gates.

Zalmaleh was unaware of what was going on. From the peepholes in their hiding places his terrified compatriots saw him walking along nonchalantly, as was his wont, his girdle on his hips, the tefillin bag under his arm and his yarmulke (skull-cap) jutting out behind his carelessly worn hat. He was deep in thought, shaking his head from side to side,

Avraham Levite / YEKALEH

We all knew Yekaleh as the beadle of the Sadigurer Clois. On Friday nights, the eve of Holydays, and Yortzeiten of Tzadikim he would go to the homes of members of the congregation, collecting candles to be lit beside the readers' stands and in the "hengilleichters" (hanging candelabras) lighting up the Clois.

A short, shrivelled-up figure with a sparse grey beard stained with black by the snuff he used, he was always angry and complaining. Barely had he managed to calm down from a joke played on him by one of his "roguish" parishioners than he was up in arms against some new prank. He always wore a long, tattered "ibertzier" with a girdle on his waist, witness that he was on duty, carrying out some important task with which he had been charged.

He had just one eye, as did his wife. And, to complete the picture, it was said that they owned an one-eyed cat, though this was never verified, as no one was willing, perhaps, to spoil the story. Once it went the rounds, however, everyone accepted it as true.

Years before Yekaleh had been a women's "melamed" (instructor), and was considered a specialist at "Ivri" (in Yiddish : reading the prayer book).

He taught the young women of that time, already mothers when we were young children, to read in "Tzena Urenna" and "Kav Yashar" (books in old Yiddish comprising tales about the Torah and homiletics, which were read by the women on the Sabbath, paralleling the "Weekly Portion" read by the menfolk).

As women pray in solitary, each on her own, and in the "Womens' Gallery" they do not pass before the Ark, they were satisfied with the lessons he gave them.

Yekaleh also gave courses in Yiddish writing, teaching his girl-students "grissle" writing (grüss — grissle — regards) which women would append to letters sent by their husbands. The more learned the husband in the Torah, the more words and expressions did his letters contain in "Loshen Koydesh" (Hebrew), and very little space was left for the woman's modest addition in Yiddish.

In our time Yekaleh was just a beadle whose job included various functions with which he was identified, such as going to invite people to weddings. It was not customary then to send printed invitations by post, except to far-away places, and the beadle, armed with a written list, would go from house to house, requesting their presence at the Huppa and the following repast which would take place at the bride's home and was organized by the neighbours and relatives. Very important people would be personally invited by the celebrators themselves or by family members. In order to use the list the messenger, obviously, had to be able to read, and the task was given to Yekaleh.

Yekaleh was also the "Hevra Kadisha" beadle and would bring their "tools", "the orren" (coffin) and the purifying utensils to the house of the deceased.

At funerals he would walk along in his tattered coat, tails folded and thrust into his girdle, the upper part of his body bent forward like an inverted "L". Carrying a round iron box in his hand he would shout hoarsely : "Charity will save from death !" Upon his approaching a group of women participants they would all huddle together like a flight of birds threatened by a vulture.

Yekaleh also acted as a kind of personal servant to the Rabbi, accompanying him on his way to perform "wedding ceremonies", when he participated in religious celebrations, or at other functions.

He was also the "Law-court messenger", sent by the Rabbi to bring the contending parties together at a "Din Torah". If a litigant was obdurate, resorting to all kinds of tactics in order to avoid appearing before the Rabbi, Yekaleh would be sent to him with his stick, a policeman "bringing" the evader to trial. When the dodger finally showed up for a "Din Torah", the Rabbi attributed his appearance to the man's awe and respect of himself, of course, for had he not dared refuse the "Mara d'Atra ?" (the Village Rabbi) — but this wasn't so ! It was not the rabbinical authority, upon which Yekaleh depended, or the stick, which cowed the litigant. It was the fact that Yekaleh had come to fetch him that finally brought him to the Rabbi! Yekaleh derived his authority from the powers of Death which he represented and symbolized, appearing, in case of refusal, ready to bring his "instruments", the "klei tohorra" (purifying vessels) and give the evader suitable treatment...

He was simultaneously responsible both for the canopy and poles of the "Huppa", used for weddings, and the appurtences of the "Hevra Kadisha", used for burials. It is interesting to note that in the spirit

in a play in 1910. After that Wilner also acted in the provinces.

In 1917 he was recommended to Bessy Tomashevsky by Zigmund Weintraub and given parts in which he played "the lover". In 1918 he took up comic parts and acted in the "Second Avenue Theatre" from 1922 to 1927. In 1927-8 he was on at the National Theatre and from 1928 till 1930 he returned to the "Second Avenue Theatre".

Wilner is a member of the Actors' Union Executive.

(The Yiddish Theatre Lexicon)

☆

Max Wilner, God rest his soul, was a well-known actor in America, appearing in musical comedies and light theatre plays.

He came to America as a child with his late father, Yehoshua Yust. The Yust family were all musical, with a special gift for acting, and Max's brother, Yosske Yust, may God avenge him, excelled in dramatic parts in the shtetl's amateur productions. I well remember his excellent performance as Daniel in the play "On The Rivers of Babylon".

His father, Yehoshua Yust, couldn't stand America, so full of "treifot" (ritual uncleanliness) and returned to Brzozow, leaving the young Max with an uncle surnamed Wilner. Max relinquished the name of Yust and adopted that of Wilner.

From time to time Max would appear at the meetings held by immigrants from the shtetl, rendering popular songs, giving imitations and dramatizing shtetl types for their amusement.

Max died on April 15, 1956, and was buried in the "Har Hevron" Cemetery in New York.

All his relatives were murdered by German assassins in the liquidation of the Jews of Bzhezov.

CHAIM BANK

☆

Max Wilner's visit to the shtetl at the end of the 20's is probably well-remembered by the survivors as a moving experience from their childhood days.

Max brought for his father a sophisticated gramaphone with records — a sensational innovation in the shtetl which till then had only known the screeching contraption at Aharon Lerner's pub or the gypsys' hurly-burly with its future-telling cards.

Some of the records contained songs and rhymes in very poor taste, composed by Max himself and deriding the Hassidim. These were played by his father to a very limited group.

Most of the records included excerpts from famous cantors whose name had reached the shtetl but whose voices had never been heard, such as Yosseleh Rosenblatt, Kvartin, Kussevitzky and others. When Yehoshua Yust turned on his gramophone and the voice of the legendary Yosseleh Rosenblatt echoed down the alleys, a crowd would gather — women and children from the whole vicinity, to stand as if frozen in immobility beside the house, extraordinarily moved and astonished by the sounds.

We, the children, worthless and undeserving of attention as we were, would stand outside the window, absorbing the mellow music coming from the singing box, transported into a world of wonder and enchantment.

Respectable and worthy Jews were invited inside, offered chairs which had been borrowed from all the neighbours, and seated in accordance with their importance and social status. Each was called to his seat by name, as if he were going up to the Torah, the only difference being that, instead of "Ya'amod" (let him stand up!) he was ceremoniously called to be so good as to sit down.

Yehoshua Yust felt as if he were the groom's father, leading his only son to the Huppa. Even though he had already heard the records tens of times he would always stand, fascinated, beside the gramophone, eyes half closed, slightly bent sideways and head thrown back, so that his nose and beard made a straight horizontal line. In unison with Yosseleh he would devoutly sing: "Oi!, Lord, Lord, Lord, Lord of the universe!" as tears of emotion and divine joy poured from his eyes.

At one with him the whole company melted with pleasure at this unusual musical experience. The record turned, the duet of Yosseleh and Yehoshua trilled: "Give dew, gi-i-i-ve dew..." The audience was transported, floating around in the world of the music, till the record stooped and the scraping needle aroused them from their dream. Suddenly realizing that this was no feast day or Holyday, they went unwillingly to the door, each to his own suffering.

The audience changed and those leaving were replaced by others. Yehoshua Yust's festival of Cantor music went on for many a day.

AVRAHAM LEVITE

(Translated by **Herzlia Dobkin**, Haifa)

nails and also the water-scale and together with Mayer Leib (my next brother) put together the "Sechach" (thatch covering). And don't forget to beautify the "sukah" with Etke Reisel's (my oldest sister) help. Also the children of our neighbor Reb. Yankale Reich used to help decorate the "sukah".

To the reader of these lines it will be hard to believe that in spite of the fact that my Grandfather was a devoted Hassidic Jew of the Rabbi from Sandtz and a true believer of the Rabbi of Munkacs, he was also a Zionist in his way of thinking. He believed that the Zionist delegates would better serve the Jewish interests in the Polish parliament. He believed that the orthodox Jews on the other hand should be occupied with studying the Torah and spreading Yiddishkeit. And in terms of the "Hechalutz" movement (Jewish pioneer movement to Eretz Israel) to work and build up the land, my Grandfather had a very positive attitude and a very warm feeling and understanding for the building of Eretz Israel.

Around the twenties when the first radio came to our "shtetl", my Grandfather called me over and declared that the word "radio" appeared in the "Gemarah"; leafing through the pages he come to the right place and showed me where the scholars were discussing various instruments, one of which was called the "radio". Unfortunately, I don't remember which Gemarah it was in.

In the beginning of this memoir I described the "Gvurah" (might) of the Grandfathers. In this respect my "Zajde" was no exception. In the steam bath my Grandfather would climb to the highest step in tht bath and from there call to the bathkeeper, Shmuel Zajnvel, "please pour one more pail of hot water on the stones because it is cold here." Shmuel Zajnvel gave my "Zajde" the answer, "it looks as if there is a frost in hell..."

In conclusion I would like to devote a few lines to a Polish man who drove my Grandfather's horse and carriage. He delivered all kinds of products and was named Wojciech Maniawski. This gentile began to work for my Grandfather when he was just a young man and my Grandfather was still in his middle years. This Polish man travelled with my Grandfather all over (as my Grandfather called it: "the whole world"). He travelled with my "Zajde" through all parts of Galicia and to the nearest countries of the Austrian empire such as Hungary, and Czechoslovakia. With them they brought wines, groceries and even vegetables. According to my Grandfather's story, this Polish man, Maniawski, also supplied the house with wood for the winter. He would also bring live chickens and geese as well as other products. He was the main supplier of branches "schach" to cover the "Sukah" and even of the "Hoshanoth".

My sister, Etka Reisel, named him "the man from tht Royal Imperial Mansion House, the 'supplier'."

A few months before by Grandfather's death he was ill and asked if it would be possible to bring a physician from Berlin. I reminded him to his that he used to tell me stories about the Germans, always calling them "the Nation of robbers and murderers"; why was he now asking only for a German physician ? To my question my Grandfather replied, "what I told you about the Germans is the real truth and their hatred for the Jews is even greater than that of the Poles for the Jews, but it is also true that they possess the greatest scholars, doctors, engineers, mechanics, etc., and everything is more or less "perfect".

About the German "perfection" we were convinced during the years 1939-1945. My Grandfather died in February 1929 at the age of 83 years. This phenomenal type of "Zajde" from the past is now a rarity.

(Translated by **Fela Ravett**)

MAX WILNER

He was born to Hassidic parents in Brzozow of Gallicia in 1895. His father was a prayer-reader. In tht Heder he studied Gemarra and Tosaphot and helped his father as well as other cantors as a singer. He had a private tutor who taught him Yiddish, Polish and German.

In 1908 Max went to his father in America, there to study for 6 months in public school and then to work in a tailor's workshop. His cousin, who made a living raising the curtain in the "Vaudeville" theatre, used to take him behind the scenes and in this way he got the chance to act as a policeman

tobacco with great satisfaction as if this was his greatest pleasure.

My Grandfather liked to be efficient in his achievements. One of his accomplishments was bringing a "kesale" (kettle), in which he heated water, to the "Mikvah". That kettle was in existence until the Holocaust. Therefore my Grandfather received the nickname, "Reb Berish 'mitn kesale' " (with the kesale). He also had a second nickname "Reb Berish 'mitn gefiel' " (with his feelings) as his motto was : "all affairs conducted between man and man and man and God should be made with great feeling."

His habit was telling stories about his past. This particular story goes as follows : When my Grandfather used to travel to Hungary bringing merchandise, wolves would come out from the forest and try to attack him. Immediately he would make a fire and the animals would disappear. He also told stories concerning both the spiritual Hassidic rabbis and the town-chosen municipal rabbis.

My Grandfather was related to Rabbi Reb Hersh Meilech whose Hebrew name was "Reb Tswi Elimelech" and he was also called by the name of his book, *Bney Yesoschor*. That book was in our house until the Holocaust.

Among other stories my Grandfather used to tell was the one about the "Baal Shem Tov", the Rabbi who established the Hassidic movement. He used to tell how the Rabbi got acquainted with the bandit Dobosz and was influential in persuading the bandit Dobosz not to assault or plunder the Jews. Several years after being first told this story, I had the opportunity while at a summer camp to make an excursion to the hill "Doboszowka" which was named after the bandit Dobosz. This hill is located in the eastern part of Galicia near the Rumanian border.

My Grandfather, Reb Berish, was a man of great potential; an authority and great scholar "Talmid Chacham". Besides the whole "Shas" and "Poskim", he was also an expert on the "Zohar" and other "Kaballa" books, which he always studied. In addition, my Grandfather liked to have on hand the book by his beloved Rabbi Reb Chaim Halberstam of Sandtz, the *Divreh Chaim,* and the book *Bney Yesoschor* by the Rabbi of Dynow.

As an expert on the Zohar, my Grandfather had a proclivity for all kinds of mathematical puzzles and calculations based on Talmudic interpretations out of which came quibbles. My Grandfather had a chance to be elected Rabbi of the town of Dynow as a young man, but he rejected the "Kiseh Harabanuth" (the position of rabbi) since he had no desire to be dependent on the "Kahal" and on communal charity.

In the twenties, during an election for the Polish Parliament, infighting occurred between the Jews regarding some Jewish candidates from the Zionist block. My Grandfather went to the late Dr. Selenfreund, a leading personality from the Brzozow community, and explained to him that from the word "Seiim" (parliament) comes the affirmation that Jews must remain members of the Polish Parliament. Otherwise, if you took out one of the two "ii's" (yuds) from the word "seiim" (yuds in Yiddish mean Jews) then you had only "s—m" left which means poison.

Dr. Selenfreund was so inspired by this quibble that he used this expression on several occasions during his speeches in favor of the Zionist candidates. Also the Jewish newspaper "Der Haint" from Warsaw used the phrase in one of their articles.

Another thing I remember clearly is Succoth preparations with my Grandfather. When "Motzey Yom Kippur" (the end of Yom Kippur) came, immediately after the traditional "Kidush Levanah" and the "Havdalah" and we had eaten something after the Yom Kippur fast, my Grandfather began the "Avodath Hakodesh" (sacred work) to fulfill the "Mitzvah" by knocking in a stake to symbolize the beginning of "putting up" the "Sukah" and simultaneously performing the prayer "Leshem Mitzvath Sukath Shalom" (for the sake of our commandments of the Succoth holiday). It brings to my mind the spirit of the Passover Holiday when we used to bake the Matzoth called "Leshem Matzoth Mitzvath".

The following day the real "putting up" of the Succah began with all the tools in my "Zajdes" possession which he treated like precious talismans. He stood around like a building contractor or an architect and started to give us, his grandchildren, orders on an individual basis. Each one of us had to fulfil a different mission. Earlier, real wooden walls had been prepared from wooden boards. My Grandfather used to call them "Lasses"; the reason for which is still a mystery to me.

I was the oldest of the boys and therefore received the first order. "Chaim bring the "Lasses" and after that bring me the saw, the hammer and the "Polish meter" (why the "Polish" meter I don't know). And then turning to my brother Moshe, "give me the

was flexible towards humanity, but did not hesitate to pronounce a verdict. The Gentiles who quarreled with the Jews preferred to go to the Rabbi for consultation in a "Din Torah" instead of the civil court. Even the rich Gentile, Staszek Bielawski willingly went with his Jewish opponent to the Rabbi. He would say in Polish, "Chodzmy do Szulima" (Let's go to Shalom) meaning the Rabbi. The Rabbi was familiar with a variety of judicial twists and sometimes would use them as examples.

Once there was an incident with a Jewish clothing merchant who "forget" to give back to a Christian customer the change from one hundred zlotys for a suit which cost sixty Polish zlotys. The Gentile customer returned to the merchant and asked him for the overpayment. The Jewish merchant refused, saying that he had given him the money back earlier. The Gentile became very angry and decided to call the police, but a friend advised him to go to the Rabbi instead and not bother with police, courts and their endless procedures. The Jewish merchant had no alternative but go to with the Gentile customer to the Rabbi for a "Din-Torah". As the Rabbi listened to the accusations from both parties he quietly told the merchant, "Don't give anything back." The merchant's reply was, "I can give him back a "Kadachath". From this answer the Rabbi came to the conclusion that the Jewish merchant was a swindler and a thief. In a strong voice the Rabbi said, "Put the money which belongs to the Gentile on the table immediately." The Jewish merchant was in a very difficult situation because he was trying to avoid the disgrace resulting from his unfairness towards the Gentile customer. Nothing helped and he was forced to pay the money back to the customer.

In another case where a Gentile craftsman had a dispute with a Jewish merchant, the Gentile called the merchant to the Rabbi. The verdict was given in favor of the Gentile. The Jewish merchant would not accept the Rabbi's verdict, so the Gentile was forced to bring the case to court. When the judge found out that the case had been brought before the Rabbi, he immediately sent his secretary to Rabbi Gabel demanding details about the case. After his investigation the judge repeated the verdict passed down by Rabbi Gabel.

Reb Itshe Gabel, the Rabbi's grandson who presently resides in Cholon, remembers, as a child, his grandfather's unusual way of conducting the everyday prayers. Before going to the "Klojz" the Rabbi would start the prayers in his house and he would finish the silent prayer of "Shmona-Esreh" before all the other worshippers. The grandson asked his grandfather the reason for conducting the prayers in such a hurry, since the "Chazzan" was waiting until tht Rabbi finished prayers. His reply was, "My dear child, the Jewish people need "Parnasah" and we should not hold them back even for one unnecessary minute."

Rabbi Gabel of blessed memory replaced his father Reb. Yser Gabel who came to the shtetl from Lubaczow.

Rabbi Gabel kept his position as Rabbi in Brzozow for fifty-four years. After his passing his grandson, Simon Gabel, today in Sefat, took over and was the Rabbi in Brzozow until the extermination of the Jewish population by the German murderers.

(Translated by **Fela Ravett**)

Chaim Bank / **MY GRANDFATHER REB. BERISH GRINBAUM**

I still remember the time, when, while attending the "cheder", we boys would boast about our "zejdes" (grandfathers), and every child had something special to tell about his Grandfather. One boasted about the beautiful gifts he received from his Grandfather, the other about his Grandfather's wisdom, and another about his "zejdes" might, etc. Actually all the grandfather's were the same with regard to clothing; they all wore the traditional Hassidic clothing, had white or gray beards with "paoth" (earlocks) and the main thing was that all had the same weaknesses "meychish". For instance, coughing sneezing and blowing their noses with a big "fatsheyle" (handkerchief).

In this particular respect my Grandfather was not an exception. An additional quality which my Grandfather possessed was the "art" of sniffing tobacco, sometimes up to three boxes daily. He sniffed the

P O R T R A I T S

Chaim Bank / RECOLLECTIONS ON BREZOVER RABBI SHALOM GABEL

Blessed Be His Memory

Rabbi Gabel was an expert in "Shas" and "Poskim" and a "Talmid Khaham" as well as being versed in wordly affairs. One recognized that he was a great authority and possessed both the qualities of studying the Torah and had "Khohma" all bound together in one soul. Rabbi Gabel received everyone who came to his house with great kindness. At the end of Shabbath or on weekday evenings a large group of people and friends would meet together in the Rabbi's "Beyt Din" (rabbinical court) room. Among those who met there were "Baaley Batim" and good friends. They would sit there sipping a glass of tea and have conversations late into the night, talking about everyday problems as well as other interesting activities concerning life in the shtetl.

The Rabbi was also an experienced psychologist. He understood all aspects of today's civilization; he

Monie Fiderer, Beila Tzimmet, Genka Lachman, Leah Pincas, Sarah Avraham, Sonka Wilner (of Wzdow), Yossek and his sister Feige Laufer, may God avenge them and others whose names have sadly been lost.

The "Gordonia" branch was a veritable hive of activity. Groups were formed according to age, and the group-leaders conducted talks and lectures on the history of Zionism, the "Gordonia" ideology, streams in Zionism, Israeli history, the condition of the Jews in the world, Hebrew literature and, last but not least, the fulfillment of Zionism and re-building of Israel. Nor was the members' general education neglected, for one of the goals was the widening of their horizons. The educational activities were followed by singing and stormy dancing at the branch. During the summer months there were many outdoor activities in the woods and the forests. The branch also participated in all the regional "Gordonia" activities and in inter-branch meetings. Its members met in summer camps and the first "graduates" left for "Training Camps" in preparation for their emigration to Israel. The shtetl was much impressed by all this and many more young people joined "Gordonia". In some families all the children were members, to the satisfaction of their parents who were pleased that their offspring were being inculcated with the love of Israel and Eretz Israel instead of the empty dreams promulgated by the leftist movements, which usually culminated in total denial of our national culture and heritage.

Many youths in the neighbouring shtetls regrettably fell prey to these leftist ideas, and their energy and creative powers were lost to their own people as they sacrificed themselves for foreign ideals.

Adult sympathisers of "Gordonia", too, were given a place there in the "Hitachdut" framework, where they participated in several activities such as making collections for the National Funds, courses in Hebrew and aid for the Labor movement in Eretz Israel.

It is worth mentioning that "Gordonia" maintained contact with "Hashomer Hadati" headed by David Rubinfeld (died at the beginning of the thirties). Friendly meetings were held and we also co-operated in various Zionist projects. The two movements did not "compete" with each other for the "Hashomer Hadati" drew its adherents from the orthodox community which actually regarded these young people as "atheists".

"Gordonia" was the dominant youth movement in the shtetl. It infused its members with a new content in the present and hopes for a mort perfect, purer life in Eretz Israel in the future.

A significant reinforcement for "Gordonia" was the enlistment of tht pupils of the Polish Gymnasium, a group consisting of Yossek Laufer, Finkel Teich, Yehoshua Schweber, may God avenge him, Yaffa Einziger, the late Shmu'el Fiderer and Me'ir Bank (Feingold), long may he live. Also Moshe Schweber, Moshe Selenfreund (Amit), Totchi Feit and others. In 1935 Yossek Einziger was the first to emigrate and he was followed by Moshe Bank, Moshe Green, Minna Shertz, the sisters Esther and Yaffa Einziger, Shlomo Weiss, Moshe Selenfreund and the late Shmu'el Fiderer.

To our eternal sorrow most of the pioneers whose hearts were set on emigrating were prevented from doing so by the limitations on immigration set by the Government of the Mandate. Many of these belonged to our movement. True, there was some illegal immigration at the time, but our branch seems to have lacked the enterprise and organizational facilities for such a formidable activity.

I followed the branch's activitits and maintained a correspondence with some of its members up to the difficult times. With the invasion of the Nazis, may God damn them, into Poland, its members were dispersed in all directions. In August, 1942, the remnants of the shtetl's Jews were cut down and only a handful managed to escape and survive.

N.B. The following members of "Gordonia" managed to reach Israel after the holocaust : Meir Bank, Esther Levy, the brothers Me'ir and Yosske Weiss, Israel Farshtendig, Shaul Reich, and Shimon Mann. Those reaching other countries were Moshe Schweber, Tutchi Feit, Chaika Feit, Wela Shertz and Sonka Spindler.

(Translated by **Herzlia Dobkin**, Haifa)

Moshe Bank (Feingold)

THE "GORDONIA" MOVEMENT IN THE SHTETL

Regarded from the Jewish point of view there was not much to be said for our shtetl. Such a place was described by Jewish folklore as "a dew and rain village" (tal umattar), a reference to the fact that this expression appeared in parenthesis in the prayer book in the smallest type-setting available. To strengthen its insignificance there came the addition of ("tal umattar) — in a small prayer book". Yet there were few villages which could vie with Brzozow in the matttr of scenic beauty or natural surroundings, encircled as it was by pine forests, softly rounded hills and numerous rivulets flowing through its fields.

Most of the shtetl Jews were orthodox, the majority of them being followtrs of the Rozinian dynasty and the minority — Hassidim of Sandz and Bobov with all their branches. The "Maskillim", those who had been "caught" by the more progressive ideas of the Enlightenment, were few and far between, and one could count on one's hand the members of the free professions such as lawyers, doctors etc.

This was the situation during the twenties when the shtetl began to be infiltrated by Zionist and pioneering ideas, by means of the press and the few lecturers and propagandists devoting themselves to Zionist activities at the time.

The youngsters were naturally nationalistic in outlook, an attitude fostered by their mothers from a very early age when they taught their progeny to pray "Modeh ani" and "Kriat Shma", thus inculcating them with traditional values and Israel's historical heritage. Later on the child was taught the Torah and the other books of the Bible in the Heder where the longer he studied the more he realized that his was an ancient people who had at one time lived and labored in its own homeland. In the environment, on the other hand, in the Public School, in the street, in fact wherever they confronted their Polish neighbours — the constant refrain was : "Jew-boy, go to Palestine !" Not a single Jewish boy or girl was ignorant of our people's martyrology and the sufferings of our forefathers who had died for "Kiddush hashem" (sanctifying the Name) or of the pogroms which came at a later period. Many of them were therefore prepared to absorb the Zionist idea — that of pioneering, calling them to prepare themselves for immigration to Eretz-Israel, there to till the soil and contribute their share to the creation of a new society, one in which the negative traits plaguing us in the exile diaspora would disappear.

The first Zionist youth organization, created in the shtetl as early as 1924, was "Hashomer Hatzair", but it broke up as a result of the crisis the Zionist movement was undergoing at the time. For several years there was no Zionist organization in the shtetl until 1928, when the first group of "Gordonia" was established, named after A.D. Gordon, the late model and paragon who preached a "religion of labor", saying that "physical labor is our weakness and will be our ultimate cure".

The founders of "Gordonia" were Mordechai Menner, Mordechai Shertz, Hersch Meleh Spindler, Hersch Wendliger, Dreza Krenzler, may God avenge them, and Moshe Bank (Feingold) Meir Weiss, Shlomo Weiss, Minna Shertz Wela Shertz, Sonka Spindler, Esther Levi and others whose names have been lost in the passage of time. Later we were joined by many others among whom were Moshe Green (Bezim), Yoseph Einziger Esther Einzinger, Yoske Weiss and Shaul Reich, the Reich sisters — Recha and Adelle, Anda and Dolla Diller, Yaffa Zuckerman,

Avraham Levite

YOUTH MOVEMENTS IN THE SHTETL

One of the important subjects to which this book has not done justice, and regretfully so, is the story of the youth movements in the shtetl.

These movements have been mentioned by the way in several chapters dealing with other subjects, but there is no comprehensive picture of their beneficial activities such as would do them the justice they deserve.

The youth movements active in the shtetl at different periods were as follows : "Hashomer Hatza'ir", "Gordonia", "Brith Hatzohar" "Akiva", "Hashomer Hadati". There were also the orthodox youth movements of "Tze'irei Agudath Israel" and "Pirhei Agudath Israel".

The "Fareinen" and the "Localen" were the home of the local Jewish youth, just as the synagogues and the "Stiblech" had been for the preceding generation. This was especially so as the Public Schools were saturated with anti-semitism and the street was charged with hostile enmiy.

Besides the cultural activities and the Hebrew studies (already touched upon elsewhere), these places served as a meeting place where young people of different classes could spend their time together and form social ties. You could find boys of Hassiddic homes, "Beis Medresh" scholars and gymnazium pupils of non-religious background, all gathered together and mutually influencing each other.

No mention has been made so far of the training given by the pioneering movements for the ultimate implementation of their ideals, the organized "hakhshara" camps where the members prepared themselves for working the land and making the final move of the emigration of some tens of young men and women, the elite of the shtetl, to Eretz Israel. Escaping the horrors of the inferno, they lived to take part in the building of their homeland.

The few "certificates" (entry permits to Israel), allocated with such evil-minded parsimony by the Mandate Authorities, were as a drop in the ocean for the tens of thousands waiting to receive them. They were a fortunate prize for those who did get them — the prize of life !

I remember how Yaffa Eintziger, God rest her soul, left for Israel, a year before the outbreak of war. Polish Jewry was sunk in a deep depression, the very air was hard to breathe. Her family, friends, many "Gordonia" members and chance Jewish passers-by collected beside the bus opposite the small park to take leave of her before her departure. Everybody was emotionally keyed up and some shed tears. Those left behind were a prey to mixed emotions of joy and envy. The moment of her departure was unforgettable : as soon as the bus began to move everybody spontaneously began singing the "Hatikvah". The Polish passers-by stopped in their tracks, the cynicism in their eyes slowly changing to respect for the occasion.

Group by group we left, deeply moved by this experience. The power radiated by Eretz Israel, for all its distance from us, made us walk erect for a brief moment...

This odyssey of salvation-emigration deserves a more comprehensive description than it has received here, as do the movements which prepared and educated the emigrants for "aliya". Especially deserving is the "Beit Yehudah" Zionist Club, in which the Zionist activity centered from the start and within whose walls several youth movements were active, making use of the rooms put at their disposal by the management.

To our deep regret we have not succeeded in collecting the pertinant material and must content ourselves with the photographs garnered from our townsmen.

All but a very few of those appearing in the photographs — mostly young men and women — have been swallowed up in the terrible cataclysm which has overtaken our people.

Luckily for me and for the prisoner, I was helped by an honest policeman, one Urbansky, whose task it was to investigate the affair and get at the truth. He interrogated the thief so firmly that the latter finally broke down and admitted that he had not sold the artefact at all but had hidden it. He also revealed the hiding place. Ha'im Itzhak was released immediately, in time for "Kabbalat Shabbat" at the Beit-Hamidrash.

The above events show just how precarious was the security of the Jews at that time, and any libel or allegation, however ridiculous, could endanger the whole congregation in a matter of hours.

In writing of my visit to the shtetl after the war I have already described the known cases of collaboration between the Polish population and the Nazi murderers during the occupation, as well as of independent acts of murder. I have also, of course, recounted cases of personal decency among some of our townsmen, cases which, sadly, were all too few.

It is our tragedy that no Jews have survived to give evidence concerning the general behavior of the Poles while the local Jews were annihilated and later, when some of them sought for a hiding place to escape the assassins.

The above cases and those I have described in another chapter give a clear enough picture of the situation, and there is no need to elaborate further.

The anti-semitic activities of the senator, Dr. Biali and his sons, who made every effort to get the Jews to clear out of the village, will never be forgotten.

Particularly notorious was the high-school principal, Mruzovsky, who persecuted the Jewish students, cursing them to their faces like a drunken hooligan. I shall cite just one case out of many to demonstrate his brutal behavior. He once ordered a girl, Finkel Teich, may God avenge her, to leave the class-room. When she asked him : "Why, Mr. Principal, what have I done ?" he replied : "Because you are a leprous Jewess !".

In 1938 a libel was spread about Prof. Friedel Korn, in which he was purported to have spoken against the Catholic Church, an accusation which could be well nigh fatal in that atmosphere of heightened anti-semitism. A warrant for his arrest was ready but, thanks to the intervention of Dr. Seelenfreund who enjoyed some influence in the establishment, the matter was smoothed over in quiet. Rumor had it that the foul and vicious libel originated with the high-school principal himself.

The anti-semitic hooligans and pogrom makers of our town do not deserve to be mentioned here in detail. For them and their like we Jews can say only : "May they be damned !"

The lot of the Jewish pupils at the elementary schools was even worse than at the high-school which was attended by the sons of the local Polish elite, while the elementary school was bound by law to accept all the children of the town, including the wildest and most unruly. According to the system of those days a pupil who failed in one of the major subjects could not go up to the next class, regardless of his age. After this happened for a number of years the "failures" left for a working boys' evening school where they were taught a trade. There was no lack of such "geniuses" among the pupils coming from the suburbs and the Polish slums. They would spend several years in the first and second grades, growing meanwhile into oversized louts who frightened the six and seven-year old Jewish children out of their wits.

Not only did the Polish pupils come to the school after being well-indoctrinated with hatred for the Jews — they were also incited by some of the teachers. The Jewish pupils were placed on the back benches and for a good part of the lesson they were forced to listen to the words of mockery and vilificatin of their people from the mouths of their anti-semitic educators.

At the end of the 30's, just before the war broke out, two events took place which might have been of serious consequence to the Jews of the shtetl, but this was luckily averted.

A young, anti-semitic hooligan once threatened me that he would get the notorious anti-semite and German collaborator, Father Chechak, whose name alone struck fear into the hearts of the Jews, to come and lecture in the town. I immediately got in touch with two men who were active in public Jewish affairs — Dr. Shmu'el Herzog and Mendel Trintsher, may God avenge them. The two were friends of the leader of the nationalist party, director of the National Bank and a notable of the town — Father Bielawsky. Though this priest was no great lover of Israel, belonging as I have mentioned, to the anti-semitic party, he was basically a decent man and promised the emissaries that he would not let Chechak appear. Bielawsky kept his word and when the hooligans brought their "star", he refused to let them use the "Sokol" hall — the only hall in the town. This he explained by claiming that the inciter's public appearance could bring about a pogrom in the shtetl, adding that, in his opinion, public anti-semitism was strong enough in the town and needed no reinforcement from the outside... (in this he was indubitably right).

The second event, in which I played a certain part, was a personal one, but might have had public repercussions.

One Friday, as I was returning from a trip, I found Reb Ya'akov Yo'el Wolker and his wife waiting for me. With great concern they told me that their son, Ha'im Itzhak, a dealer in old iron, had been arrested and accused of buying from a Pole an object stolen from the Church. According to their story the thief had, indeed, offered the object to their son but he had refused to buy it, fearing that it was stolen and was connected with the church. The worried parents asked me to exploit my ties with the local police and try and release their son. At that moment the lawyer Patt, may God avenge him, came in and told me about rumours going the Polish rounds that the Jews were trading in holy artefacts stolen from the church. Things were building up to a pogrom...

With a heavy heart I went to the police and tried to convince the officer of the Jewish boy's innocence.

Haim Bank

ANTI-SEMITISM AMONG OUR NEIGHBOURS IN BRZOZDW

Hatred of the Jews in Poland took many forms and it was nourished by two major sources : economics and religion. It was a product of the urban Poles' envy and resentment of their Jewish neighbours' enterprise, perseverance and adaptability — qualities which, in spite of the severe restrictions and endless persecutions, did much to help advance the Polish economy.

Another factor feeding this hatred was the catholic clergy whose priests disseminated the anti-semitic poison, inciting against the Jews from their church pulpits. Their influence was particularly great on the common people and the rural population, the primitive farmers who comprised the majority in Poland. From this point of view our town was no different from the rest of the state.

One of my earliest childhood memories is that of a "pogrom" in our town when Poland became independent. Frightened Jews were running hither and thither, seeking hiding places among the Poles, very few of whom would open their door to let them in. We ourselves were hidden by a Polish friend of ours named Podgorny, whom I still remember with gratitude. For myself, I escaped from our hide-out and went to the Rink where, standing some way off, I watched the peasants from the near-by villages breaking into the Jewish shops and loading the pillaged goods onto their carts. Anything they couldn't take with them they destroyed, making sure that the Jews would reap no benefit from it either. They had not yet reached our shop and it was still untouched. My mother, may God avenge her, had meanwhile gone outside to look for me and found me near the store. At that moment an acquaintance of ours, a well-known Polish engineer who was by way of being a friend of ours, passed by and mother begged him to save our property and tell the looters that the business belonged to him, but he refused.

Every anti-Jewish event that took place in the country — and there was no lack of these — was highly publicised in our town, as in others, and deepened the Jews' apprehension of the approaching danger.

The Polish army under General Roya's command carried out a pogrom in Lwow and many Jews were butchered there, the excuse being that they had poured hot water on the heads of the soldiers.

In Plotsk, the town Rabbi was murdered as he was praying because he was using his praying shawl and phylacteries as a means of "signalling"to the Bolsheviks...

Such and similar stories of the Jews' treachery, as stupid as they were evil by nature, were actually spread by cynical inciters, but the ignorant masses believed them. The rumors spread quickly and reached us as well, when our synagogues were invaded by Polish "volunteers" carrying guns on their shoulders and searching for "spies".

In the thirties, after the death of the Polish leader Marshal Pilsudsky, the economic campaign against the Jews took a turn for the worse. Jewish shops were boycotted and guards placed beside them to stop Polish customers from entering.

In one case a sale of fish was organized for "national ideological" reasons by a Polish reserve officer who personally, took tht task upon himself as a good deed. Its sole objective was to destroy some impoverished Jews whose whole livelihood depended on it. The fish were called "academic fish", being sold him and other similar academic bullies.

and major and minor reservations as he saw fit, all in accordance with the Haggadah rule : the more the better.

As every individual had his own system of prohibitions no less jealously guarded than the laws which were generally binding, it became common practice that during the Pesach no one would go to eat at friends' houses, and dishes were not borrowed either from neighbours or relatives. This phenomenon was called in Yiddish: "Pesach mischt men sich nicht!" (You don't get involved with each other during the Pesach).

This segregation naturally contained elements of snobbery and a competitive desire to go one better with interdicts and precautions, but there was another principle involved, that of not discriminating between those who were punctilious about every restriction and others more liberal. The rule was applied to everyone in order not to shame the latter. A common prohibition was the use of matza which had been soaked in water, for fear that there might be a pinch of flour on it which would become dough in the process and turn into Hametz or the like. Soaked matza was called "gibroktes" and it was only made for children, and in special dishes at that. Oldsters, who had lost their teeth over the years eating matzes, struggled with the dry kind throughout the Holyday, refraining from soaking them. This was also the reason why no "kneidlach" were eaten all the seven days up till the "last of Pesach", the eighth day which had been added in the Diaspora, when parts of the prohibitions were no longer in force. On that day all indulged in their love of the "kneidlach", from which they had abstained all through the Holiday.

It must be noted that in spite of all the restrictions detailed above, perhaps because of them, the Pesach was the most beautiful and impressive of all the festivals, with every prohibition adding to its special charm and unique character.

the eyes of the neighbours whose curiosity is aroused, that he goes out in his working clothes, carrying his "best" in a suit-case, putting them on just before he enters the cart. Others camouflage the purpose of their journey by wearing some old garment over the new.

Most of the youths resorting to the matchmakers are from the Beis Medresh, carefully minding all the commandments and never shaving. They use technical and chemical means to get rid of their beards, something which is forbidden during the hol ha'mo'ed. The sprouting beard of a few days' duration, the ragged over-coat coupled with the well-shined shoes, the new tie and hat — the whole Purimic ensemble looks ridiculously grotesque to the onlooker and only increases the embarrassment of the already confused "bridegroom" candidate.

All the candidates, young and old alike, share the problem of keeping the trip to the "Beshau" secret. The youths, new to the game, are shy, fearing their friends will catch them in their "crime" and later make fun of them. This is particularly so if the "shiduh" does not materialize and, having failed, they must return to their company. The older batchelors, those who have been going to the "Beshau" for years, wander from place to place as the match-makers bid them, stealing out from the shtetl secretly so that, should they fail again, their shame would not be exposed to all. An accumulation of failures makes them lose "points", thus lessening their chances every time. It is quipped that these last "meggen shoin herren shpielen" (are permitted to hear a melody) — an ambiguity referring to those who have passed the age of thirty. An "avel" (person in mourning), God forbid, may hear a melody after "Shloishim" — the thirty days prescribed for mourning have gone by. The batchelor, having passed thirty, "may" also hear the orchestra playing at his wedding. There are those rare cases of men approaching their forties who have given up hope and been crossed off the matchmakers' lists, of whom it is said that they "vellen shoin shtarben in leibtzuderkel" (they will die in their four-fringed shirts, without a tallis). The tallis symbolizes a pater familias and without it one cannot be a fully privileged member of society; it is a precondition for all kinds of functions and honors such as going before the Ark of the Law, being awarded an important reading of the Torah, sitting at the head of the table at festive or Hassidic celebrations, etc.

Unlike family men whose status grows in importance over the years and, as the white hairs in their beards increase so do they accumulate honors — for the batchelors increasing age is considered a fault and with the passing of the years they are cut off from their peers, often finding themselves the companions of the offspring of their partners in study.

On only one occasion do the older batchelors find themselves in a position of respectable importance — during the "farschpiel" on the Sabbath before a wedding. The celebrations begin on that Saturday with an "oifruff", going up to the Torah. When the cantor cantillates : "Ya'amod he'hattan !" it is a sign to "beverfen" — nuts and sweets are thrown at the reading table from the women's gallery, to the joy of the children who tumble about on the floor trampling the candy in the melée. In the afternoon a party is given at the bridegroom's home, called "farschpiel" (Introductory melody coming before the actual wedding music). At this party the bridegroom takes leave of his batchelor companions. It is worth noting that he usually leaves not only his friends but the shtetl itself, to make his home with the bride's family to which his own family will be attached.

It is at this farewell party that the older batchelors are compensated for the indignity of being always ignored at all other ceremonies — here they are the guests of honor. Having participated innumerable times in such parties, accompanying many bridegrooms, they are familiar with the ritual and knew all the songs and melodies to be sung. Here they are the veterans and their tenure as batchelors stands them in good stead.

There is another kind of travelling batchelor during the "hol mamo'ed". These are not prospective bridegrooms but real ones, those who have achieved their aspirations and are going to spend the "tzweite teg" (end of the Holyday) at their in-laws' while visiting their bride. They leave the shtetl with head high, proudly walking the pavement in their bridegroom's suit, their spirits fine. Taking a warm leave from passers-by they answer the usual question of "Going to the bride, what ?" with a positive affirmative.

More than any other Holyday the passing generations have endowed the Pesach with prohibitions and restrictions. Besides those laid down by the "Shulchan Arukh", whose purpose was to prevent any contact with "Hametz", God forbid — everybody exerted himself to add all kinds of interdicts

quicken — perhaps the absent son or daugter might come in with him...

The festive table is laid twice: once for the ceremony and all its appurtenances peculiar to the Pesach and, only when this is over and the main part of the Haggadah has been read, a second time for the meal itself.

The "bowl" with all its trimmings lies in the center of the table, like a display in a shop-window. Each item it contains is a symbol of some facet of the story of the exodus and the freedom from slavery. The ancient story always retains its freshness, as in the case of old people whose memories of childhood events are ever sharp and bright.

The two types of matzes, "guarded" for the adults and "common" for the children, lie close to the bowl, with two kinds of wine beside them. There is a wine made of raisins for the women and children, so they may drink the "four goblets" without getting drunk. The "maror" (bitter horseradish), not content with having scorched our eyes while it was being minced, was still bent on setting the palette, the tongue and the stomach on fire.

Father sits in his usual place of honor, but this time his chair is well-padded with pillows, as befits a king, and his whole entourage and the royal family sit around his table, eager for his every word.

The Seder proceeds according to the well-known code of "Kadesh u'rehatz", which appears in the Haggadah in its shortened form as sign marks preventing mistakes. These signs were "developed" in the "Heder" and given a wider content. "Kadesh" — Father returns home from the synagogue on Pesach night, hurrying to make the Kiddush before the little ones fall asleep and so on, till "nirtzeh" — "one eats and drinks and has a lot of fun". The Head of the Family leads his convoy courageously and with confidence. He is the uncontested ruler of the festive table, arranged to the last detail. It is he who puts every item in place, pours the "four-cups" wine for the whole family, hands out the compulsory portions of "maror", "karpass", "haroset" and, after the meal, the "afikoymen". The method of distribution is prescribed by law and no one would think of criticising it. The only exception is when Mother feels discriminated against during the distribution of "maror" and insists that her portion be increased to "ka'za'it" (a pinch the size of an olive) as the law provided. Not that she knows how much is "a ka'za'it". In her estimation it should be the size of a water-melon. Choking and coughing, swallowing her tears with difficulty, she obstinately insists on her right to get more so as to perform the "mitzva" properly, at least from the quantitative point of view.

Father reads the Haggadah loudly and eloquently, stressing the words where necessary, the family repeating after him. The youngest child asks the four questions first in Hebrew then in the Yiddish translation. He begins thus: "Father, I'll ask you four questions; the first question I'll ask you..." etc. He concludes thus: "Now give me an excuse!" Then, perhaps under the influence of the Hagaddah's spirit of rebelliousness and independence on the one hand, and the wine imbibed on the other, he winds up strangely with the remark: "...and if you don't explain it to me I'll explain it to myself."

Those who have learned and mastered the "Loshon Koydesh" have no difficulty in chanting the Haggadah; not so those who have left the "Heder" without knowing "Ivri", not to say have no comprehension of the textual meaning. Jewish folklore is rich with the mistakes and linguistic distortions of these "amei-ha'artzim" (ignoramuses). Humorists were always inventing expressions, sayings and exegeses and presenting them as "direct quotes", though no one had actually said them. It did infuse the proceedings with some light-heartedness and even merriment.

During the "hol-hamo'ed" efforts are made to preserve a festive atmosphere — a sort of semi-Holyday. Those forced to labor shorten their working hours and put on their festive clothes and streimlach in the afternoon. Housewives do only the most necessary chores such as cleaning, baking and cooking, but avoid any sewing, mending stockings etc. No letters are written at this time, just post-cards, which are shorter, and written in slanted lines to distinguish them from common, every-day writing.

The days of "hol-hamo'ed" are particularly suited to introductory meetings between batchelors and spinsters and these are organized by the match-makers who are quite active at this time.

Young men in their best, carrying small suit-cases or bags, prepare to go "on show" (an observation meeting) or, as the joksters call it — the "fair". They try to leave in secret, reaching the cart-driver who is waiting for them at a pre-determined spot by tortuous by-lanes. It happens that when the "candidate" has to pass through a lane where he is exposed to

the mezuzah, throws the whip and the handful of bought meat on the table, gets into bed in his coat and with his boots on, turns to the wall and burst out in tears.

His wife joins him immediately, moaning loudly and tearing her hair : "Woe is me ! My Hershl has been robbed ! Shma Israel !" Only then does she begin to interrogate him : "Where is the calf ? What are these bones for dogs that you have brought ? He is silent and his spouse goes on screeching : "What is wrong, Hershl ? Have you lost your tongue ? Where is the calf ?" She goes on and on until Hershl turns towards her, clearly enunciating his every word with fury : "Shut up at once or I'll say that you, too, are a 'Korban Pesach'l' !"

Two days before the Holyday the Pesach dishes are brought down from the "boydem". The children rummage among them, each one seeking his own wine-cup which he remembers from last year and greets happily as if it were a friend.

The porcelain and glass plates of Pesach, used only during a few days in the year, are excellently preserved and inherited by each generation from its preceding one. Among the characteristic utensils of the Pesach is a special skillet with hollows, used for the making of "chremzlach". Hard-boiled eggs are made in a special earthenware pot easily identified by a ribbon tied to its handle. Eggs are, without doubt, a kosher food for Pesach, but as for their peels, who can tell if, God forbid, they have not been contaminated by a touch of Hametz ? They are therefore boiled in a kind of "two-kind" vessel, a creature on its own, neither hametzdik or Pesach-dik, to be used on the Pesach for this one purpose only.

The iron grills of the stove are kashered by being thrust into flames until they become red-hot. The stove's plastered edges are covered with a tin covering made especially for the purpose. The well-scrubbed tables are covered with pieces of plywood formerly used in the shops to roll material on, or with the boards of dismantled packing cases which have been proved to contain neutral materials with no suspicion of Hametz. These wooden boards, kept from year's end to year's end serve to isolate the Hametz table from the newly spread table cloth upon which the Pesach dishes and the matzes are placed.

One the eve of the Holyday a Hametz inspection is conducted by means of a "fleddervisch", a goose feather. Ten squares of bread, scattered in advance, are gathered up in a wooden spoon. One of the children accompanies Father, candle in hand, and directs him to these squares which symbolize all the Hametz. They are then wrapped in a rag and placed upon the lamp hanging from the ceiling until the morrow, when the Hametz is ceremoniously burnt.

On the final morning before the Pesach the last Hametz meal is eaten, bread leftovers are added to the squares on the lamp and everything is burnt in a fire lit outside. Bread, a food staple all the year round, always treated as almost sacred so that it is forbidden to tread on a single bread crumb, has suddenly turned into an abomination to be shunned at all costs. Throughout the Holyday it must not even be mentioned, for it has become anathema. During the Pesach a loaf of bread is called "Hametz'l".

Between the Hametz breakfast and the ceremonious evening meal — the Seder, there is a kind of vacuum. Hametz is forbidden but matzes are not yet permitted, a situation reminiscent of the poor peasant whose granary is exhausted but whose harvest is yet to be gathered. Lunch is a hasty affairs of potatoes and "griven" (fritters), washed down by borscht.

It is the custom in the Diaspora to have two "Seders" held on the first two days of the Holyday, the second one being even more beautiful and festive than the first. It comes at the end of a day's holiday, a day's rest after the many exhausting preparations. There is a feeling of sublimation, of rising from sanctity to sanctity.

Unlike other Holydays in which the festivity is brought in from outside, from the synagogue, or as in the feast of Tabernacles, the celebration is in the Succah and is enjoyed by the menfolk only — during the Pesach the festivity is inside the home and the Seder ceremony, the focal point, is held around the family table, with all the members comfortably seated and participating fully. In those days it was not customary, as it is today, for several families to celebrate the Seder together. Each family conducted its own, and every head of a family was king in his own "territory".

Members of the family who were away from home, even at a great distance, made every effort to arrive in time for the Seder nights. Only the places of those children who were abroad remained empty. The mother, seeing the empty seat, wipes away a tear surreptitiously, so as not to sin, God forbid, by marring the joy of the Holiday. When the door is opened to admit Elijah the Prophet, her heartbeats

many white spots on numberless heads, leaving them looking like a field swept by fire and visible from afar. The victims, also calles "Parhes", were called up for some reason on the Great Sabbath (probably because there was some connection between the blight and the boils of Egypt) to "present" themselves and "prepare" to leave at dawn.

Though their alleged destination was ancient Egypt, the "Parhes" were given a special express train, put at their disposal by the shtetl wags. It transpired that this "journey" represented the saving of endangered lives, for it abrogated the Great Sabbath. Notices were put up on the synagogue boards giving the meeting place : "Egyptian Scribes" Square — corner Potiphar St. On their arrival in Egypt they were to assemble at Pithom and Raamses, Darkness of Egypt St., Scratchers' Avenue etc.

Rhymes and ditties were written in honor of this journey; special material was printed in Yiddish and Polish including instructions, invitations, callup notices and tickets to Egypt, as well as prospectuses on the lines of the Tourism Department and the like.

As the number of "clients" in need of such "tourism" began to decline, this activity of the humorists lost its immediacy and they presumably found other fields to shine in, so that in later years it was no longer to be found, and was only mentioned as a curiosity or a stale joke that was no longer amusing to anyone.

Just before the Holyday, with the coming of spring weather, the children cast off their winter clothing, all bespattered with dried-up mud. Efforts are made to provide each child with something new to wear for Pesach. Clothes were not bought ready-made but were ordered from the tailor. When you were being measured for this there were always arguments with Mother about a back pocket for the pants and an inner one for the jacket.

"What do you need so many pockets for ? What will you put in them, pebbles, bits of glass, rusty nails ?"

"I need them for all kinds of things !" cries the child on the defensive, trying to bolster up his shaky arguments with a little judicious begging. But they are all firmly put off till next year : "By then, God willing, you will be older and stop stuffing your pockets with every bit of garbage you can find !"

It is stipulated that the tailor will finish the garment before the Holyday and the latter, eager for his money with which he supplies his own Holyday needs, delivers it earlier, thus creating further problems for the mother — how to prevent the excited child from putting it on straight away.

Just before the Holyday an effort is made to finish off the "Hametz" supplies in store, and the meals are mostly made of doughy foods. Actually everybody is eating at the expense of the "Shabbes Goy" who has already bought all the "Hametz" in the shtetl lawfully, through the agency of the Rabbi and according to a contract drawn up between the two.

The moving space in the house is constantly contracting, so that getting around in it is like walking through a mined field. "Don't go there ! You musn't tread here ! Be careful !" The chairs have been polished and must not be sat in "Hametz" pants so, nolens volens, one sits on a crate, an overtured pail, or doesn't sit at all, eating while standing around the bowl and bending over it so that the crumbs don't fall all around. The street is lively with last-minute preparations for the Holyday. Jews from the adjacent villages all come to the shtetl for any business connected with the Passover — the sale of Hametz, dipping new dishes, the slaughter house, a question to the Rabbi on the Laws of the Pesach etc. Here is one of them passing in his cart through the market, whip in hand and evidently in good spirits. He is bringing a young calf for the slaughter to celebrate the Holiday. "Shalom aleichem, Reb Hershl," some young men surround him, "What's that in your "polkoshik" (a reed basket woven all round the cart) ?"

I'm bringing a "Korben Pesach'l" (a little Passover sacrifice, as in the days of the Temple) he answers humurously, pleased at his own wit.

At the words "a Korben Pesach'l" the company brings him without ado to the Rabbi who, after eliciting the evidence from those present, gives the following sentence : the calf, being dedicated by Hershl as a sacrifice, must not be enjoyed till the rebuilding of the Temple. Till then, in the meantime, it must be buried in the ground (presumably it will rise in the resurrection !)

Who would not sympathise with the poor wretch, whose plans have gone all awry in a single moment, destroyed by his own words. A loan is arranged for him at the Rabbi's and he stumbles off to the nearest butcher's to buy some meat for the Holyday. On reaching home the man breaks down with grief. He leaves the cart in the farmyard, enters without kissing

produced are, without doubt, the most kosher ones of them all.

There is another kind of "guarded" matza, a "superguarded kind" baked on the very eve of the Holyday, called "No sleep matzes", baked especially for the use of the Rabbi's house and for the well-to-do Hassidim who are in the position of paying for them cash down. When an ordinary Hassid manages to get such a matza from the Rabbi's house he keeps it for the first seder night to be used as an Afikoman, ultimately to be enjoyed by the whole family.

These matzes are dubbed "No sleep matzes" for, being baked on the very same day, they are not kept overnight. Another reason is that while baking them the Hassidim sing a verse from the Psalms and "Hallel", including the verse "Lo lanu ki leshimha ten kavod, etc."

These matzes are baked by men only — Hassidim permanently housed in the Rabbi's courtyard, called "Yoshvim" (dwelling), and the Rabbi himself participates actively in the process, investing it with his special spirit.

There is a further, sarcastic ambiguity inherent to "lo lanu", denoting a worthless good-for-nothing, on the line of "lo aleinu" (may we be spared such). The exaggerated boasting indulged in by the possessors of the matzes, and the inordinate importance attributed to them is too much, even for those who are very careful as to the obligatory laws, and this is their way of making fun of the matzes "pedigree" and the hangers-on who handle them.

As early as the beginning of Adar the children are warned not to eat in bed, not to wander around with a slice of bread in hand, thus spreading bread-crumbs around the house — Pesach is fast approaching ! But the main cleaning operation begins just one week before the Holyday, intensifying daily as the great day approaches. Every piece of furniture is moved around and its surrounding area, above and below, thoroughly cleaned, after which it may be declared "Peisahdick" and may be walked in, but only for special duties and with Mother's sanction. Hour by hour the Pesach comes nearer in the footsteps of the broom, the duster and the "fleddervish" (goose-feather) which clear out the "hametz" in its honor until, by the eve of the Passover, it is totally vanquished.

An unforgettable experience for the children is the airing of the books before Pesach — a job they set to with a will. All the holy books such as the Gemarrah, Mishnayes, the Pentateuch, the Shulhan Arukh, morality and Hassidic books, prayer books of all kinds — all are taken out into the yard to be spread out on benches, chairs, wooden cases and boards. Only the Pesach Haggoddes are handled by Father who shakes them lightly to clear the dust, wipes them with a duster and lays them away in an area already made Peisahdick. The rest of the books remain outside till evening.

Somehow the books appear a little drunk with all the fresh air and the sunlight they have been exposed to. The children stare at them as if enchanted with the pages that turn and run forward yet are always in place. One moment the wind falls wildly upon the pages, trying to tear them out of place, only to calm down and begin turning them judiciously, enjoying what is written there, turning a few pages then going back again, as if comparing the different texts and delving into their depths, just like a scholar at the Beis Hamidrash.

And this is what the musing child sees before him : Yellowed, dog-eared pages, blackened and made ragged with endless fingering, spotted with the marks of tears and candle-wax droppings, faded pages of prayer-books, siddurim and mahzorim brimming with prayers and entreaties — all are now released from their confining covers which are almost falling apart anyhow, merrily rising to the light spring breeze and enjoying their unexpected freedom. He sees them circling the yard and then, as they gather courage, rising and flying high, over the lowly roofs and then out they go, who knows whither...

Having wandered afar they wish to come back, but have lost their way meandering among the houses. Finally they land on the fences, get caught in the shrubs and the weeds, or fall into the puddles in the street. Some of them are gathered up by pious passers-by and, after being kissed are relegated to the "attick" in the synagogues. Others fall into hostile territory, get lost in the alien yards and gardens, only to be trapped. They don't last long. Cruelly shovelled with iron rakes they are viciously thrust away until they disappear entirely.

On the Saturday before the Passover — the "Great Sabbath", it is jokingly said that all the ringworm sufferers send their blisters (Parhes) off to Egypt. Ringworm, commonly called "Pareh", was widespread in those days, before improved sanitation and hygienic awareness caused it to disappear. The disease left

is carried in his hand like an uninsured treasure and he looks around for some safe place to lay it down.

His retinue disperses over the area, taking the strategic vantage points which will enable them to view the action. They are wide awake and alert to any possible infringement or the danger of "sour" element which threaten every corner. The sign is given and the "production" is set in motion. The first "meyreh" is on its way. The portion of dough is so calculated as to ensure that the number of matzes produced will conform to the number of workers and the oven's capacity, so that there will be no "teyglah", or leftovers of dough on the table.

Each of the two children on either side of the kneader pours on the material in his charge. These youngsters who, from the moment the kneading is over until the dough is taken to the work-table are actually unoccupied, would give anything to exchange a few words together, but the "kneading woman" will have none of this and keeps them well apart, for the children represent elements which must not come in contact with each other. Any talk between the flour covered urchin on the right of the kneading bowl and his water bespattered colleague on the left of it might let loose a certain amount of the materials in their hands and the resulting contact might immediately engender the most dangerous reaction — "Hametz" ! (fermentation).

Like a baby from its tub the dough is taken out of the bowl and divided into "teyglach" among the working women who begin forming them into matzes. The "Erster Oyven" wanders around among them, hurrying them on by stressing the need for speed for reasons of kashrut alone, not, God forbid, because he might be thought to be interested in increasing their production. "For the sake of ritual matzes ! For the sake of ritual matzes !" The girls stop their giggling out of respect for the pious atmosphere and go on gossipping in whispers which, too, is stopped by the chorus : "For the sake of ritual matzes !" The girls roll out the matzes with celerity, raising them up against the light to see if they are thin enough. Then the "reddler", after having perforated them, runs with each matza spread out on his hand crying "A matze in oyven arrein !" (a matze for the oven !). Before the oven sits the "schieber", the flames reflected in his shiny face and rivers of sweat flowing down his beard and side-locks. He turns the half-finished matzes, takes out the finished ones with the shovel and places them in a woven reed basket lined with a white cloth.

At the table work goes on at full speed. The dough is not left still for one single moment and any "teigel" left on the table is immediately taken care of by the supervisor. As if he were patting a baby's behind he beats it lightly with a rolling-pin to prevent its "falling asleep" and so much as "dreaming" of being fermented. This goes on until one of the girls has finished her matza and is ready to receive another "teigel". At the end of every round the rolling-pin is scraped with a broken piece of glass to clean it of any dough sticking to it and the same is done to that part of the table on which the dough is placed for kneading. It is now the turn of the next "meyreh" — for the sake of ritual matzes ! For the sake of ritual matzes !"

The finished product is brought to the customer's home by messenger, accompanied and personally guarded by a member of the family who sees to it that nothing untoward happens on the way. It is now the turn of the next customer at the production belt. The oven's degree of kashrut for the "mehadrin" (meticulous in ritual) is determined by their closeness to the first oven, the first and best, with their importance descending so that by midday all "guarded matzes" baking is stopped, and only the common kind is made. The same rules and customs are still observed but not so meticulously.

In this work there is no midday break for, as in metal casting, the oven must not be put out. From time to time two or three workers go out for a bite and when they return another group leaves. The baking goes on till the "minha and ma'ariv" prayer.

The more observant do not bake at night for fear that a grain of "hametz" might make its way in and remain undiscovered in the dark.

With the commercial baking over comes the turn of the families with many children, those who cannot afford the full price of the baking. Organizing themselves in "bahelfen" (mutual aid) groups, on the principle of "help me and I'll help you", they hire the house, the oven and the production facilities, themselves acting as the labor force. Young people of the Zionist organizations to which one of their children belongs come en bloc to volunteer their help. The whole company sings and jokes and an atmosphere of merrymaking is created. The work is conducted speedily and efficiently, with no need for a supervisor to hurry them along. The matzes thus

upon tripods, the boards being borrowed from a carpenter. Then some rolling pins are needed, a round baker's shovel to place the matzes in the oven and another, longer one, to take them out when they are done. The baked matzes are taken out three or four at a time. The utensils are made by neighbouring farmers in their free time. The owners of these improvised bakeries are contractors who hire the workers they need for this enterprise and do their best to fill jobs available with members of their own family. The jobs are as follows : the "schieber" — the baker at the oven, the "kneader" preparing the dough, the "meyreh" (from the Polish "Miara" meaning amount or portion), the "reddler" who criss-crosses the finished matzes with a spiked wheel, puncturing them with tiny holes to prevent them from rising in the oven. This "reddler" has the additional duty of passing the matzes to the oven. About a dozen women are busy rolling the matzes, assisted by two children standing on each side of the kneading bowl : the "einshitter" — pouring in the flour and the "eingisser" — adding the water.

All the matzes used during the Holyday are handmade. Sometimes a package is received from America containing a machine-made package of matzes, product of the Manishewitz firm, and everybody admires the pristine whiteness of the perfect squares, the uniform baking, the symmetrical perforations. Then, after due admiration and examination of the "Kosher Lepesach" stamp printed on the wrapping and signed by the renowned Rabbi, head of the congregation and the one responsible for the purity of the product, they are placed among the "Hametz" dishes, to be eaten after the Passover.

Two kinds of matzes were baked : "Shmireh matzes" (guarded matzes) and common ones. The wheat for the "guarded" kind was bought from Jewish farmers, known for their piety and learning, who could be trusted and depended on in matters of kashrut. The wheat is guarded from the beginning of the harvest and the threshing. After having been dried in a clean space it is ground by hand and any contact with anything sour is carefully avoided. The coarse grey flour is packed in white cotton bags and sold to those who are more pedantic in their ritual. As the main element in calculating the price of the product is the trustworthiness of the producer, it is determined, as in any exclusive shop, by the seller's reputation.

The shmireh matzes are intended for the father of the family and his older sons who are students of the Torah. The women and children eat common matzes, but there are "feminists" who are not content with leaving all the religious duties to the men and struggle for equality in matters of the "next world". These women read "Tzenna u'r'enna" and know a smattering of the law so that, on winning the fight they, too, join the eaters of "guarded" matzes.

Not only is the raw material, the "guarded" wheat, costly, but the baking of these matzes comes much higher than that of the common product.

The baking procedure is as follows : Every evening before sunset the gentile drawer of water brings water from the well, accompanied by a child who sees to it that no sour element enters the water, God forbid. The water is them sieved through a white cloth spread over a wooden barrel, and the barrel is then covered by another white cloth and a lid. This water is called "Water that has slept", for it is left overnight. The flour to be baked is brought by each customer individually. The oven is made kosher every day anew so that any shred of sourness that might have penetrated is completely burnt out. Every morning, before work begins, the carpenter comes with his plane to smooth down the boards on which the matzes are rolled out. The workers are assembled, the whole "ensemble" waiting for the customer who had bought the option for the "ershten oyven" — the first oven of the day, signifying the most prestigious baking of all. The privilege of the "ershten oyven" is the prerogative of the rabbi, the ritual slaughterer or other notables, and these gentry usually end their prayers at a late hour. They pray in two pairs of tefillin, their prayer books abound with introductory prayers and many additions after the regular prayer. For all that, though they do their best to try and be early, "speeding up" the religious rites, they are always late, letting the whole team stand and wait for them impatiently.

A few days before the actual baking, the learned scholar once more goes over the laws of the Passover dealing with matzes baking, refreshing his memory about the prohibitions lest it may have become somewhat rusty during the twelve months when he had neglected them. Fully alerted to all the "suspect" points he enters the bakery, dressed in his best and wearing a serious expression. He is surrounded by his family and all eyes are upon him. He kisses the mezuzah and blesses those present. The precious bag of flour

finale of three sips of water, a charm that makes fasting easy. Mother, all in white with a white kerchief on her head, lights the candles, tears flowing from her eyes. Double-sized "soul candles' (in memory of the dead) are lighted for all the deceased in the family, a candle at home and one at the synagogue. Father, placing his hands on the children's heads which are bowed in submission and fear, blesses them one by one, also weeping. Then hand-shakes are exchanged "Beit dir ois gut yor" (Wishing a good year) With this blessing the family separates before going to the synagogue, as if about to leave on a dangerous journey from which it is doubtful if they will ever return. Till then they were all together, a united family, mutually dependant. But now the unity is disrupted, each is on his own to go his lonely way and fight for his soul alone in his crucial struggle for his life. Only his own strength can sustain him now — no other person can help him.

(Translated by **Herzlia Dobkin**, Haifa)

Avraham Levite / THE PASSOVER

By the end of the month of Adar (March according to the Gregorian calendar) and in Yiddish "Meshuggener Mertz", so called because of its unpredictable weather, the winter, which has become unbearable to all, approaches its end.

Every day a mixture of rain and snow comes down and the earth turns into a greyish, half-frozen mass covered with tiny crystals of ice reminscent of cooking salt. To keep out the moisture and the cold, rubbers are worn over the heavy boots. Then the snow melts, the sun and the fierce winds dry the mud, and the water puddles begin to disappear. Spring is near. The "double windows' are taken down, the ice which had frozen the outer windows tight melts away and they can be opened to let in fresh air into the houses.

On the Sabbath before the 1st of Nissan the "harbingers of spring" are heard in the synagogues in the monthly portion which is read before that date, together with its verses which speak of salvation and the renewal of nature. The Jewish streets are already redolent with the smell of freshly-baked matzes, whose baking begins at the end of Adar and continues till a week before the Passover.

Preparations for the Passover are especially expensive and represent a heavy burden to the families of the shtetl. The Passover is the only Holyday in which the Shulhan Arukh comprises the menu of the festival down to the last detail, and the commodities needed for the two "Seders", without which the "table" cannot be said to be "set", are meticulously prescribed.

The next step, after knowing just what is needed to arrange the "Seder", is obtaining the wherewithal for buying all the expensive commodities.

A special fund — "Ma'ot Hittim" or "Kim'ha depas'ha" is set up for the needy families on welfare. Families of limited means, of whom there are many, who can get by without charity, increase their efforts to find ways and means of enlarging their income.

One source of income before the Holyday was the baking of matzes.

The Jewish bakeries in the town don't stop baking bread until the very eve of the Passover, making them totally unfit for the baking of matzes. But there are always a few families which, in spite of their miserable and crowded dwellings, are ready for the task.

In almost every home there was a large baking oven built over an iron stove in which bread and challes are baked all the year round, as well as the Sabbath cholent. The average home of a poor family usually comprised one large room — the kitchen with the oven and the stove, which also served as dining room, guest room and parents' bedroom. It often had a small adjoining room called the "alker" — the alcove. An apartment consisting of a kitchen and two rooms was considered spacious.

In preparing for the baking of matzes the large room is emptied of its furnishings so as to make room for the kneading table — two thick boards placed

By the eve of Yom Kippur the tension is at its height. The "Kapparot" (expiatory sacrifice, usually fowls) ritual begins the day before. Each member of the family gets a white Kappara : for the women — hens; for the men — cockerals; for the children, whose sins are few, young male or female chicks are prepared. Such sins and wickedness are piled upon the head of these fowls as they cannot even grasp. The chapter "Bnei Adam" having been said and the fowl swung around the head to the words : "This fowl will go to his death and I will goto the good life", the condemned, paying for the sins of others, are ready for the slaughter.

As the number of kapparot is equal to the number of inhabitants in the shtetl, including the embryos in their mothers' womb (pregnant women took two kapparot), the slaughterers are forced to work overtime. On the eve of Yom Kippur they come to the homes of the richer house-owners and are duly remunerated for their trouble and the honor they have given their hosts. With the house-owners agreement, the neighbours bring their own kapparot for slaughter to his yard.

There was something about the "shochet" in his black garments, lantern in hand, surrounded by a host of lowly, foot-bound fowls, which brought to mind another picture frequently encountered in village life, though in a completely different context : the Priest, lantern in hand, going to visit the dying, with his beadle preceding him and ringing a bell. All the gentiles who are in the street at the time fall on their knees piously, as in "kor'im", save the mark ! Just like the Jews they are reminded for a short moment of the fact of death and the next world. The only ones in the street who ignored the strange couple and remained upright were the Jews, whom the whole show concerned not at all. They had no need to be reminded of death and the Christian Heaven held no interest for them, if only because the food served there would certainly not be kosher...

The kapparot which had, at first, been piled up in one mass, now dispersed all over the yard, skipping on their bound feet, each to its own corner, there to await the shochet in resignation.

The meat of the kapparot is served for dinner on the day before Yom Kippur — the last meal before the fast. It is also served to the small children who are not yet old enough to fast. On the day itself the houses are locked up. Everybody, including the children, goes to the synagogue. The parents carry "kappara" parcels, packed with Challa, so that they will not have to go home in the middle of the service to feed the little ones. Though the children are released from the burden of fasting it is considered necessary to accustom them to it gradually, and the length of the fast is determined by the child's age.

At "Shahrit" before Yom Kippur, "quartets" are organized, with three members acting as a court-of-law and the fourth as the appelant : "Hear me. masters, judges, experts !" he turns to them, begging to be released from his vows and promises of the past year. It is a kind of personal "mini Kol Nidrei", made in accordance with legal procedure.

After the service the congregation of the Cloises partakes of brandy and cake, with everybody wishing his neighbour "Hatima Tova" (a Favorable Signature) Minha, said before the final meal, is gone to on foot, earlier than usual, and the festive clothes are worn in its honor. Though it is still quite early, the Yom Kippur atmosphere is palpable. When "Shmoneh-esreh" is said, though it is still just an ordinary week day, the people confess and say "Al Het", just in case they might get drunk or, God forbid, choke on their food during the last meal, and have no chance to confess in full. The tables in the synagogue are loaded with "bowls" for collections, with a note in each bowl explaining the purpose of the contribution. The central bowl bears the inscription, written in large letters : GREAT CHARITY. Nobody knows who has promoted this bowl to its task and who it is that determines that the charity it represents is "GREAT". Asking no questions the contributors put in a large coin, to be followed by smaller ones to the ordinary charities...

At some distance from the "Table" a sack is spread on the floor and the members of the congregation, all God-fearing men, stand in line to lie down on it. One of the Gabbais, whip in hand, gives each one his allotted numbers of lashes, "forty less one" — all are lashed equally. The count is made by repeating the "Vehu rahum" prayer, comprising 13 words, three times running. If any groans are heard they are made by the lasher rather than by his victim. He is the more pitiable of the two, and both are close to tears. Should anyone of those present start crying, the synagogue would be the scene of a gigantic howling...

After the service there is a rush home for the final pre-fast meal. It contains great quantities of kapparot meat, white beer to allay the thirst and a

It often happened that after the "...to hear the sound of the shofar" blessing, when the synagogue was filled with an expectant silence and the Ba'al Kriah began sounding the "notes" : "Teki'ah", inserting the horn between his lips and trying to produce the right sound — that the shofar would produce nothing but sighs, groans, scraping sounds and noises — anything but the required blasts. The poor man was probably still under the influence of his reading in the "Zohar" which he had studied religiously before the "teki'ot", and the tales of the angels which would be produced by his blasts, coupled with all obstacles that Satan might put in his way, had made him so excited that he was unable to produce a single sound. He became red with effort, the veins of his neck standing out and the sweat covering his face dripped down his heard. Trying to overcome the calamity he increased his efforts, but this made things even worse — the shofar became blocked and was finally silenced.

The audience stood at attention, all ears. The shofar which was supposed to pierce an opening into the skies to admit their prayers, was stuck — a bad omen. This was surely the work of Satan, inciting against them and preventing their prayers from being accepted. Signs of nervousness and disquiet increase. The "Ba'al Toke'ah" is in a panic. He sees himself alone in the arena. It is not the shofar he is fighting but Satan himself and all eyes are upon him, fearfully watching for the outcome of this fateful confrontation. Overcome by fear he can do nothing. He completely loses his self-control, knocking the shofar on the table to clear the blockage, but it is useless. Satan, once he had gotten inside, refuses to budge. The congregation trembles, giving way to fear. The Gabbai feels it is time to interfere and signals; "Nu ! Ah !" to one of the youths who had long been waiting to be called to help. Quick as lightning he is there, before the "Ba'al toke'ah" should recover and regain control over the instrument. Confidently the youth takes the shofar in his hand, and Satan, who had been stuck inside it, been liberally spat on, squeezed and exhausted, gives in quickly and gets out. The shofar blasts like a war-trumpet and the congregations is so relieved that it forgets that the young blower had not gone to the ritual bath before the blasting, nor had he repeated chapters of the Zohar. The main thing was that the battle for the prayers' breaking through had ended in victory. The happy youth becomes the hero of the day.

Unlike the Sabbath or other Holydays, it is not customary to sleep on Rosh Hashana, so as not to lose one's luck while sleeping. Immediately after the festive meal, eaten late because of the many prayers, the men return to the synagogue to chant the Psalms or to peruse a book.

There was a Jew in one of the neighbouring villages who would get drunk on Rosh Hashana in order to evade the terror of the verdict. His excuse was as follows : "There is a well-known court law — a drunkard may not be put on trial for he is not responsible for his actions..."

Unlike the Sabbath, the women do not read their Tzena U'reina but study their special prayer-books, printed with "Ivri-teich" beside the text, published by "Simha Freund, Przemysl" or "Mahzor Redelheim" and others. The opening page specifies the "advantages" of their particular Mahzor, sometimes numbering hundreds. Among them may be found "Wonderful Stories" in Yiddish : "A meise norah voss hot war passirt" (a terrible tale that actually happened), containing the moral that one must believe in God, etc.

Filled with pity for the God-fearing wretch, the feminine readers, always prone to tears and especially so during the Days of Awe, are so overcome by the bitter fate of the just man and his suffering that their tears overflow. Though it is a fact that the "Meise norah" has a way of ending happily, the women, slow readers with little time for this occupation, usually find themselves stuck in the middle of "Gott's farchtigen man's" troubles, and do not manage to get to the "happy end" describing how, finally, the protagonists' troubles are resolved with the help of God.

Luckily for the commiserating women, they are forced to go and prepare the festive Holiday meal before their spouses return from the synagogue. They are fast caught up in the machinery of housekeeping and taking care of husband and children, so that the dramatic story is soon forgotten. There is no room for literature in the harsh reality of their mundane world.

During the "Ten Days of Repentance" separating Rosh Hashana from Yom Kippur, a last chance is given all the accused to mend their ways. This is an opportunity not to be missed, and, if the children disregard it you may depend on their devoted parents not to permit them to lose this irretrievable chance.

lists the youths using these books and organizes them for the collection of donations.

There are these among the women, shivering with the cold and the excitement, whose mood is not of the best, either because they resent being awakened from the best hours of their sleep or because of their daily troubles. Incensed by the impudence of these pests who dare block their way in, they push away the table and with it the astounded youths, pull their neighbours in with them and face the boys with expressions of victorious contempt. The latter very quickly retreat in their embarrassment.

At the "Slihot" service a special cantor for the Days of Awe goes before the Ark, or it may be some other important reader; the atmosphere is already that of judgment day. After the service most of the people return home for a short sleep and only the oldsters who have nothing to do during the day but chant the Psalms and the "Ma'amadot" interspersed with a light snooze — remain at the synagogue, continuing the God-worship till its time for "Shahrit".

On Rosh Hashana itself the whole congregations presents itself before the Judge of the Universe. It is clear to all that at this trial there is no room for finagling or subterfuges — the cards are open. Everything is written down in the accused's own handwriting, for at night, as they sleep, the soul rises up to heaven, there to report its deeds of the day, write down all its misdeeds in the Book of Records and affix its signature. Clearly souls not like the bodies, can all write. It is no use denying anything and the only chance lies in admitting one's guilt and begging for mercy. The verdict itself will be given on the Day of Judgement itself — Yom Kippur. The task of Attorney for the Defence is assigned to the Cantor, representative of the congregation. He begins the prayer and the congregation repeats it after him. Beside some of the basic qualities, which are defined in the "Hinneni Ani mima'as" prayer, among which are to be found clear reading, a pleasant voice and identification with his audience, it is important for the public that the Cantor also have the ability to weep, for when he cries, so does the whole, highly susceptible congregation. Such a man it was not too hard to find — all the Cantor had to do was think of his own troubles in making a living to become immediately as effective as possible. There was one case, an exception to this rule, worth mentioning as something of a curiosity. There was a "Ba'al Musaf" (reader of supplementary prayers) at one of the synagogues who had established his right over this prayer for many years. Having read all the liturgy according to accepted tradition and reaching the "Aleinu leshabeah" — when he prostrated himself on the rug for "Kor'im umishtahavim" (one kneels and bows down), he would suddenly burst out laughing, to the consternation of the whole congregation. Who can say what it was that made the "Ba'al tephilla" laugh ? Was it the act of falling down on his knees or, as some wags had it, that whenever he knelt he would be reminded of an old gentile crone who had slipped before his windows with a basketful of eggs on market day ? Whatever the reason, for all that he realized what the consequences of such behavior might be, he was helpless to fight it and keep back his laughter. Every year the congregation hoped it would never happen again, but the shameful outburst repeated itself again and again. People reacted to it in different ways. The more pious would jump up angrily, beating their prayer books and shouting "Nu ! Ah ! Ah !", for be it known that, as speech is forbidden while praying, "Nu !" and "Ah !" were an expression of protest, the intensity of which was determined by the angry tone used.

Frivolous youngsters were entertained by the sound of laughter coming from this severe looking, self-contained person who was not known to smile the whole year round but made a fool of himself in the middle of the "Musaf" of the Yamim Hanora'im. Whatever the reason, it gave the congregation something to talk about throughout the Holyday. The Gabba'im were unanimous in deciding that he was to be deprived of his duty as representative of the congregation, but by Yom Kippur the whole thing would be forgotten.

The "Laughing Cantor" was, of course, an exception among the "Ba'alei tephilla" — most of whom were God-fearing Jews who regarded their task as a sacred mission. They spared no effort to make their prayer "pure", charged with feeling and concentration, and their audience was always moved by it. Even those who had difficulty in understanding the words, not to speak of the poetry, sensed the meaning from the cadences and the atmosphere of the synagogue.

The "Ba'al Toke'a" came second in importance to the "Ba'al Tephilla" and, like the Cantor, wore a white kittel beneath his prayer-shawl and went to the public bath to purify himself before the shofar blowing.

source is infinite. Every day after the Dawn Prayer the Shofar (horn) is blown, reminiscent of the main Shofar blowing of Rosh Hashana which is fast approaching.

The Shofar, an indispensable appurtenance of Rosh Hashana, is kept locked in a cupboard beneath the Torah Scrolls, anxiously protected from cracks which would make it unfit for blowing. After "Shahrit", when the synagogue is emptied, the Clois youths open the cupboard with the help of a burglars' key, take out the Shofar, the height of their ambition, and practice blowing it. Some of them blow with true virtuosity, putting the specialist "ba'alei tki'ah", whose prerogative this is, to shame. On Rosh Hashana these youths stand tensely by, hoping for the "ba'al toke'a" to fail, so that the embarrassed Gabbai would be forced to give the Shofar to one of them. The moment the "lucky" one is handed the shofar, his friends let their extended hands fall in despair, knowing that they have lost any chance they might have had of getting the instrument.

Sometimes, while they are practising, a passing Gabbai, hearing the sounds, comes in hurriedly to confiscate the shofar which they had no business taking out of the cupboard in the first place, and bawls the rascals out for the prank which might very well leave the congregation without a shofar on Rosh Hashana, God forbid !

But the beagle is not really angry, for he well remembers himself while still just such a "rascal", and knows well enough that these "tricks" are the training ground for a generation of potential "ba'alei tki'ah" (ritual shofar blowers). In this context a certain event of grave seriousness connected with the shofar comes to mind, one that caused great excitement in the shtetl :

A Yiddish theatre group was invited to the shtetl to give the "Haddibuk" play. Their appearance was a great sensation and greatly excited all kinds of people. For the progressive groups, all of whom were Zionists, this was a highly festive affair and a source of pride. For the Hassidim, who regarded the theatre as a forbidden frivolity and a manifestation of disbelief on the part of those who would shame the Torah and ridicule tradition, the bringing of the theatre to the shtetl was considered a provocation.

The organizers rented the "Remizeh" — a shed belonging to the fire brigade, emptied it of the fire-fighting equipment and built a stage. They also collected chairs, improvised benches of boards, etc. When the actors arrived it was discovered that the shofar they needed for the production had been lost. The producer was in despair, for one couldn't just go into a shop in the shtetl and buy a shofar. A young man called Yo'el Teich volunteered to get one. Although a member of the Zionist youth movement, he was still one of the "Byianer Clois' youths, went there to pray, and knew all the ins and outs of the place. He opened the cupboard with a master-key and took the shofar for the coming performance. The ensuing scandal, when it was discovered what he had done on the morrow, was terrific, and the lad stopped going to the Clois for fear of being lynched. The storm did not abate for many weeks and the "disgraceful" affair would not be forgotten. The shofar was declared "unclean" and the Rabbi consulted on what was to be done with it. His verdict escapes me now but it is probable that the perplexed Rabbi himself failed to find a precedent for the deed in the "Shulhan Arukh". The case presumably aroused the interest of Rabbinical circles outside the shtetl and who knows if it did not leave its mark on "Shailes Tshives" (Questions and Answer) books published by the Rabbis at the time.

A week before Rosh Hashana, praying goes into high gear and the usual time allotted to it mornings and evenings no longer suffices, so that on Saturday night, a week before the Holyday, "Slihot" are inaugurated in the synagogues. At the "Beit Hamidrash" and the "Hevreh-Lina-Clois" affiliated to it, people rise at 4 A.M. for "Slihot" and at the "Cloises" they are said exactly at midnight. "Blitzlompen" and "Hengeleichters" are lit for the occasion in all the synagogues and the congregation, shivering at having to leave their beds at such an hour, are awed by the gravity of the occasion which justified their being deprived of their sleep.

Women also attend "Slihot". The "Clois-bahurim" block the entrance to the "Women's gallery" by means of a table, and only after a small donation is given is the table moved and the women permitted to enter. This money is collected mainly for "book repairs". The books used for study at the Clois, for all that they are bound in coarse, hard-wearing linen, are quickly worn out with their frequent use and often have to be rebound. The "book-mending Gabbai" (treasurer) is a youth chosen by democratic procedure along with other gabbais at the yearly elections held during the Hol Hamo'ed of Succot. It is he who en-

up for "shmoneh-esreh". Sunk in prayer, shaking devoutly and praying with deep intent, they try to clear their closed eyes of their experiences in the market, to break their thoughts away from it.

It is difficult for the frozen fingers to turn the siddur's pages but the glowing oven and the warmth of the prayers thaw them slowly, so that the blood-flow is felt by a light pricking. Fists thump on the chest — "Slach lanu, avinu, ki chatanu" (Forgive us, Father, for we have sinned) — the thumps are forceful, they have to penetrate the thick fur and reach the heart...

(Translated by **Herzlia Dobkin**, Haifa)

Avraham Levite / THE DAYS OF AWE

The months of Elul herald the coming of the "Yammim Nora'im" (Days of Awe) which follow it. It is a well-known fact that even the fish in the water quake with fear of the Day of Judgment about to come; how much more so, then, the shtetl Jews who realize more than the fish do that they are facing a trial which will determine their fate. For all their preoccupation with mundane matters they are constantly aware of the approaching verdict and much time is spent on praying and psalm singing to lighten the sentence.

With the "climatic" changes of the last few years there is far less "fear and trembling", yet how easily one remembers the atmosphere of those times, a sense of gravity and oppression unlike anything felt throughout the year, when life was certainly not one endless carnival, God forbid !

It is in Elul that people go to the "Heiliken Ort" (the cemetery) to visit the graves of the fathers. At the graveside some chapters of the Psalms are read by the men as well as prayers from the book "Ma'avar Yabok" while the women prostrate themselves on the tomb-stones and hold intimate converse with their mothers, sharing their pressing problems with them and bringing them up-to-date. They beg them to intercede for them and exert themselves to help their daughters. As they pour out their hearts and troubles they burst into tears and weep long and hard before they calm down. At the end of this "family visit" some of the women who are neighbours, get together for the return home. On leaving the cemetery they are confronted by some synagogue beadles and youths from the Clois, charity boxes in hand, and demanding a contribution. The men, who are calm and collected, give them a few coins here and there to get rid of them. Not so the women, still excited by the unforgettable experience of "meeting" their mother or father. Everything still seems unreal to them and they consider their money as such things are considered in a cemetery, giving generously to anyone who tugs at their clothing.

The children, having completed a "term" at the Heder, are hoping for some freedom to enjoy the beauties of the season, the beginning of autumn when the trees are heavy with fruit, but, as if to frustrate them, they are subjected to increased supervision, compelled to go to every prayer-service and made to observe the slightest details in everything that pertains to the "mitzvot". for the days, after all, are the middle of Elul, days of repentance and mercy.

Before sunrise the whole body shudders, whether because of the fear of Judgment Day or the autumnal cold, when the thin blanket no longer warms sufficiently. One therefore gets up earlier, drinks something hot and goes to the synagogue. The quota of Psalms is increased and "Ma'amadot" (daily selections) and introductory prayers are said before the cantor begins the dawn blessings.

Those who edited the prayer books were aware of the needs of these Days of Repentance and inserted many sayings, each more evocative than the other, and all expressing the innermost wishes and the pressing needs of the readers, so that it is difficult to skip even one of them. Everyone tries to join a "minyan" (a group of ten) so as to appear before their Maker in a well-ordered manner. The prayers are longer than usual, intoned with deep feeling and interspersed with never-ending sighs whose

The insulted party tries to turn around for a rebuttal but the publican, who has him in a stranglehold, whispers in his ear that it doesn't befit a wise man and a respectable house-owner like himself to pay any attention to the babblings of a drunken sot ! In the meantime he thrusts him outside and shuts the door behind him with a sigh of relief.

Sometimes Scene 1 of the above Act takes place in a far corner, unnoticed by the busy publican. By the time he realizes what is going on it is too late ! The fight is at its highest and not only can he not separate the protagonists but he must take care not to be caught between them, when he would be in real trouble. The fire breaks out quickly, each side finds reinforcement among relatives and friends, and in a trice the pub turns into Sodom and Gommorah. By the time the police arrive there are cracked skulls, broken faces, and everything in sight is destroyed, broken and trampled out of recognition.

Outside the bored horses are beginning to lose their patience. One of them, bothered by a troublesome fly, goes berserk. The others, still quietly chewing their straw, are soon influenced by him. One of them pulls at the chain on his neck by which he is tied to the cart, and crashes into the adjacent one. The carts pile up against each other, there is the sound of a broken shaft and a wheel pushed off its pivot. Luckily there is always some drunk to be found among the carts, hiding there to relieve himself in order to make place for more drink. Without bothering to button up his pants he enters the melée and puts the horses in order.

☆

As if in another world, the kloises and the bateimedrash are lit up by candles in their hanging brass lighters. The "hengleichter" and the "blitz-lempen", large oil lamps, are burning, two candles beside the praying podium, opposite the "shivitti", are in place, and all is ready for the minha and ma'ariv prayers.

In summer the market is like the sunset, dying away very slowly. The dust disperses, the air is cleared. The peddlers dismantle their stands and everybody goes his way. The carts that leave the village one after the other carry away the noise and the bustle of the day. Only the creaking of the wheels is heard, blending in a kind of harmony. Only on the downward slope from the "Beis Medresh Barg" do the noises separate : On the one hand is heard the creaking of three wheels together, to be echoed by the unpleasant groan of the back wheel which cannot turn having been chained to the cart as a kind of brake on the slope. It is dragged along on the solid road like some artificial leg, making a longdrawn, squeaking sound.

Finally even these noises fade out, swallowed up by the "rendjines" fields. The emptied rink is silent.

In the stores the women busy themselves with arranging the scattered goods while the men put on their overcoats, the "ibertziers", and go to the synagogue.

Outside, near the entrance, they gather in groups, finding a moment for some pedestrian conversation before the gabbai's three knocks on the "calling table" tell them that the hazan has started prayers.

In the short winter days, when evening comes without warning, covering the village as if with a blanket, the market ends early. The little houses covered with snow that had been abandoned during the day come to life. Smoke rises out of the white chimneys. In the double windows decorated with frost-flowers the lights of the oil lamps shimmer like the cigarettes burning in the mouths of the farmers with their snow-covered moustaches.

The growing cold becomes painful and pinches the ears. The farmers prepare the carts, now empty of produce, to leave the village. In their iron-heeled boots, clumsy overcoats and fur hats covered with snow they look as if they have been stuffed and move heavily. The carts, too, move slowly and the horses' hooves founder in the deep snow made whiter and shinier by the ice.

It is only the few sleds that can move quietly and easily over the soft snow. The horses, happy to be on the move, trot along happily — no need for the whip. Steam rises from their trembling mouths and they quickly leave the frozen village behind them, the sound of the bells on their necks long echoing behind them in the empty lanes.

The merchants have no time to change their clothing. They rush to the synagogue straight from the store so as not to miss "kdusha" and "barchu". They are dressed in a short fur jacket, a "kortkeh", stained with flour and grease over which they tie the black silk girdle — the "gartl".

The synagogue is redolent with the smells of the market and the goods sold there during the day : skins, paints and unguents, the odour of sharp spices.

The hawkers who, just a few minutes ago, were wholly preoccupied with buying and selling, now stand

men who were always spying on them. The carts are put in the "Rink's" parking lot, the horses freed of their harness and tied to the carts by the neck. Some hay is put before their noses and they are left to wait for their masters who now hasten to the pub to moisten their throats a little.

The pub is full to overflowing. The tables and chairs are all taken. The air is thick and foggy with cigarette smoke. This is the meeting place of workers in the field and neighbours. A bottle of vodka is opened, glasses are lightly knocked against each other and drunk, to be followed by herring and rolls. Then a black or a white "Okuchimske" beer is ordered and talk begins about the business of the day, what was sold for how much. With each glass spirits improve and the funny sides of deals begin to emerge. One blabbermouth boasts, to the admiring laughter of his companions, how he got one better of a Jew, selling him shoddy goods at a fantastic price.

The publican at the counter fills up the "halbos" (beer mugs) from shining nickel taps fixed in the wall in a kind of buffet. The beer comes straight from a large barrel in the cellar where it is kept cool.

The waiters, carrying trays loaded with foamy "halbos", make their way with difficulty through the customers standing around, waiting for a table to be vacated after those drinking beside it roll down underneath, and can be thrown out of the pub.

Two neighbouring farmers who had had many a quarrel and were now in a state of uneasy cease-fire, call to each other "na litgup" (in distorted German), drinking to reconciliation, to a deepening and strengthening of peace. Right from the outset the whole affair looks fishy, bringing to mind a duel rather than an attempt to stop fighting. Both sides are highly scrupulous of each other's honor while at the same time they watch each other carefully. Their mutual suspicion is no less than their respect. They have entered the pub and secured themselves seats at a table. Then comes the "gentlemanly" argument as to the privilege of ordering first. A compromise is reached and two bottles are ordered, glasses touched, good wishes exchanged. As the alcohol does its work moods lighten and the ancient enmity becomes blurred, insignificant. After all, what was that argument between us all about ? Confirmed enemies of the past have turned into friends. They are about to exchange hugs and kisses. Who would have dreamt of such an idyll ?... More vodka is ordered, the drinking continues, the atmosphere becomes almost intimate, some words are exchanged in quiet. But the experienced publican has already noticed signs of the coming storm. He discerns the lightning on the horizon and hears the echoes of the approaching thunder. Although his hands are busy pouring, serving and collecting money, his eyes are turned to that quiet corner which, in a moment, may turn into a battle-field. He begins with preventative measures. First he puts an "embargo" on further alcohol which, in that strained atmosphere, may become highly combustible. He pretends to be busy and therefore unable to serve what has been ordered. Anxiously he follows developments and makes preparations.

This drinking at first stimulates friendly feelings but as it goes on it washes away the thin layer of friendship, filtering down into the depths, unto the very wildest levels. Ancient instincts of suppressed enmity are awakened — a beast is let loose ! Suddenly a roar is heard : "Why did you say that...?" The reply, too, is loud and rude. All signs of friendship disappear as if they had never been. One hits the table with the "halba", the other begins moving the chairs, clearing the area. Clenched fists are raised while everybody present turns around to see what comes next. (Oh ! It was surely from such cases that the Rabbi in the Heder explained the meaning of the dots on the word "vayishakeihu" in the Torah, showing the value of Esau's kiss...)

Instantly the publican leaves his counter, stands between the antagonists and separates them. He releases the lapel of one from the hand of the other and exerts all his experience, diplomatic ability and the moral authority derived from the fact that he was the source of the vodka. He calms them down, smooths the ruffled feathers and tries to restore them to a state of sanity. He praises them both to the skies, upbraids them, reminds htem of their respectable status and their responsibilities to their families. In fact, he does everything possible to quench the fire before it breaks out in a mighty flame.

Choosing the one who still evinces some signs of reason, he tries a number of tricks to get him outside, but does so in such a manner as will not impugn his honor or make him appear the loser trying to get away from the fight. Once they have been separated and one of them has been led respectfully, like a bridegroom to the altar, to the door, the other, considering himself the winner, mouths a few more epithets at him, the coward, running like a mouse, lacking the courage to fight like a man !

express their opposition actively by pulling the cart backwards. The farmer, from his high seat, tries to help his horse by whipping the rebels who, instead of calming down and behaving in a respectable manner, become even wilder. If this goes on there is a danger that they will tear the rope with which they are tethered, or even break the cart. The chief loser in this affair is the horse. He is whipped by the driver to the cries of "Dio ! Dio ! till, with the last of his strength, he overcomes the obdurate refusal of the animals to comply, and the cart finally moves on.

The "Targovitza", an empty plot used for the sale of cattle, pigs and horses, is high above the "Sokol", near the new park on the way to the forest.

Business here is done between men. The pigs are bought by the gentile butchers, of course, and, lacking Jewish competitors the deals are closed quickly. These butchers, the "hazerniks", always get the best of the farmer, practically stealing his product at half price because of his fear of bargaining with them too much.

The main business is conducted between the goyim, the horse merchants and the Jewish butchers. The haggling here is not in groshen but in gorden zlotis, with each party refusing to yield. The seller begins "high", quoting an intentionally steep price that will allow him to give a reduction. The buyer rebuts by offering a ridiculously low price. At this stage things are not yet serious. When both sides realize that nothing can come of this they get down to earth and there are indications of a compromise. The reductions and the increase get smaller and smaller — a practical stage has been reached in the negotiations — the handshake. The buyer's left hand clasps the seller's right and with his own right hand he strikes it: two hundred and fifty ! The reply is made by a change of positions. The seller's left grasps the buyer's right and with a terrific blow he declares: three hundred ! The blows become stronger and more painful, the palms redden and the act of final agreement is on its way. The weaker party, that which cannot hold out any longer, gives in and relinquishes the middle tenner between 250 and 300, the price of releasing his battered hand from its suffering.

The farmer's wife who has, in the meantime, finished her "business", has already joined her husband in time to witness the termination of the great transaction. She does not dare interfere with his work but is content to be seen by him, well knowing how dangerous it is to leave him alone with the money, with the public house so near...

They return to the village to do their shopping. It is almost midday and the burden of activity now passes to the stores as the "Targovitza" and the "platz" are slowly emptied. The husband participates only in the more serious purchases — a suit, boots, sewing materials and the like. All this is bought with his money as the supporter of the family. The woman, for her part, keeps her earnings in hiding, tied in a piece of cloth, to be used only for emergencies. The woman is eager to buy, knowing that whatever she manages to get from her husband now is pure profit. She is fully aware that whatever is left will be delivered to the public house where it is doubtful whether anything will be left. Her husband, for his part, is stingy — it is good to enter the pub with a handful of rustling notes — not like a beggar unable to pay and treat the whole company.

After shopping — a hasty lunch. The woman brings out her basket from the "polkoshik" in the cart, containing a huge loaf of bread, large as a cartwheel and wrapped in a sheet. The bread is sliced into respectable portions, someone goes to the butchers' for "kilbassa", a cheap immitation of salami made of derma filled with spiced, roasted kasha and leftovers of meat and pork tripe.

The farmers push this "salami" into the right side of their mouth, and their lower jaw, possibly eager to taste this delicacy, competes with the upper in its contortions to get first to the prize !

The "kilbassa" is thrust into the mouth as into a grinder to be sucked eagerly down by the healthy appetite. The delicacy is quickly eaten and disappears.

It is done — not for nothing are they the "sons of Esau" and thus excempt from grace. The woman now prepares to return home to tend to the farm, milk the cows, and bring in the pigs. With the help of all kinds of excuses she tries to persuade her husband to return with her. She reminds him of the work awaiting him at home and promises him a veritable feast, especially prepared for him, but deep in her heart she knows her words are wasted and, defeated, holds her peace.

Finally some neighbouring families get together; the women and children are placed in one cart whose reins are placed in the hands of a youth, and it is he who brings them back home. The men are left alone, finally unencumbered by the troublesome wo-

eggs — no larger than pigeon's eggs; the hen is tubercular and its days are numbered — it has never seen a grain of corn... When the owner remains adamant they turn to leave with a show of exaggerated indifference : who could even be interested in purchasing such miserable goods ? At the same time another prospective buyer is given a wink of warning — not to dare tresspass on her transaction !

The farmer's wife, who has, in the meantime, lost contact with her husband, is beginning to lose her patience. He has gone ahead of her in the cart loaded with heavy produce and she has no idea whether he has sold it or not. Nor does she trust him with the money in his possession. She therefore gives in and quickly gets rid of the goods. In the afternoon, after the fair, we see a different picture. The very same woman who that morning, while buying the hen, complained of its skinniness, and is now become its seller, points out its advantages one by one to her prospective customer as she indicates the meatiness of this "beauty", so full of fat, touch wood ! But the customer rejects all the praises, regailing the seller with all the linguistic pearls she herself had mouthed to the farmer's wife that morning, but much improved by the "balabusteh".

Another kind of product sold in the platz was rabbit skin. These rabbits were kept by the farmers in the barns, where they fed on the remnants of food falling from the cows' mouths. As the Jews do not eat their meat they serve as food for the farmers who, after drying the skins, bring them to market, where they are collected by young men who have no other occupation and try to make some money this way. In Yiddish these skins are called "kiniglach", from the word "king", and in Polish "krolicki". When the fair is over these young men bring the skins to some merchants who collect them in quantity then "export" them. Anything sent outside the shtetl's borders is called "export".

One of the dealers in these royal "kiniglach" is Leibush Horovitz, a young Yeshiva student, blonde and short-bearded and active in the "Mizrachi". Mendel Birnbaum, his friend in the party, jokingly called him, "Melech Malchei Hamlachim" — der kinig iber alle kiniglach" (the King of Kings).

One of the shtetl's fools hanging around the market was one day attracted by the noise and bustle of buying and selling and, like everybody else, bought himself a "kinigel" fur which he paid for with the coins begged from the kind-hearted village women. Next day in the "Clois" he described the results of this successful commercial transaction, referring to problems of the economy from his own point of view : "If I had enough money" — he was referring to operating capital — "I could have made a respectable living for myself. Why, only yesterday" — he went on to justify his calculation — "I bought a kinigel' for eighty groshen and sold it for sixty. All I lost was twenty groshen, no more ! Have you any idea what is going on in the financial world today ? People are losing thousands and tens of thousands !..."

Talking of operating capital, Hay'im Leizer Schertz, maintained a private charity-fund. On Sunday nights, before market day, he would pick up his list and visit some twenty such families who eked out their living from purchases in the market and lend each of them a sum of money to be repaid on the following Wednesday. If the money was returned on time, Hay'im Leizer renewed the loan on Sunday, before market day. Should the borrower be under pressure and fail to get the money together within the week, Ha'im Leizer would turn the loan into a "standing loan" — a "koshere halvueh" (a kosher loan is one on which no interest is charged) and wait till things got better. He would never go asking for the return of his money, trusting the people on his list to do their utmost to discharge the debt.

And now, back to the market.

While the farmer's wife is busy selling her produce, the farmer takes his cart, whips his horses into a trot and goes on to the "Targovitza". His cart is an open one, with two ladders placed at its sides to hold the fodder and the vegetables brought in from the fields, as well as firewood and construction beams brought to the village. On market day the side-ladders are reinforced by "polkoshiks' (halves of woven reed baskets, to prevent the goods from falling out). One goes to the "Targovitza" with the heavy produce, such as piglets tied in a sack, squirming like fish in the net, the sound of their screams lost in the general noise of the market. There may also be a fattened pig or a calf, eagerly awaited by the butchers.

An old cow whose time has come for slaughter or a young pony — these are tied to the back of the cart. The innocent horse is probably glad that they are not part of his burden but he will very quickly be proved wrong in his calculation, for the "passengers" at the back of the cart are not at all eager to go in the direction chosen by their master. They

In the case of a respectable farmer, things are more complicated. He enters with his whip under his arm, as befits a man of property. His intention is to buy, but seeing so many useful things around him, he cannot withstand the temptation ! The experienced saleswoman discerns him at once and the alarm is given : "Nu ! Look !" The "arel" with the eyes (uncircumcised one) is a 'lackucher' (taker) !" A total alert is declared immediately, with everybody on guard. All eyes are on his hands and this careful surveillance prevents him from carrying out his plot.

If in spite of all precautions it happens that in the great hustle he is forgotten for a moment and the "lakucher with the eyes" succeeds in pocketting something — and that with his hands ! He gives himself away in time mostly by cutting all contact and preparing himself for an ordered gateway that will raise no suspicion. He promises to come in later on with his wife etc. Attention is thus called to the fact that his coat is unusually inflated or there is a strange protuberance in his sleeve. All hope is not lost, however. There are various ways of saving the goods, not necessarily by force. An innocent question is asked : "And what about that piece of clothing ?... The goy realises that all has been discovered, to his shame. "Oh, yes," he tries to save what is left of his self-respect, pays and leaves in embarrassment.

Sometimes it is possible, at the last moment, to bring the "lakucher" back from the door with the offer : "Just a minute, Sir, let us wrap the goods up for you nicely !" Without waiting for the confused goy's answer, a hand is pushed into his clothing and pulls out the hidden article. One member of the family packs it up properly while another hands him the bill.

But, once the "customer" has left the store area — it's a lost case. He may be chased in the forlorn hope of recovering the goods, but this can be very dangerous. The situation is now out in the open; the merchant demands the return of his stolen property and the goy pretends to be the injured party — a Jew is bothering him when he has done nothing wrong ! He is aided and abetted by other goyim in the vicinity and only a few courageous Jews would dare stick up for their rights in such cases...

At about eight o'clock the market goes into high gear.

Anyone who doesn't own a store or a permanent booth hurries there to purchase whatever he needs or to sell something and make a few pennies.

Layabouts or just poor people with no constant source of income, wives of artizans, religious ministrants who do not deal in commerce, and anyone with spare time on his hands — all came to the market ! The possibility of earning something, for most a mere illusion pursued throughout the week with little success, seemed to become an attainable reality on market day. All were excited and walked along purposefully as if, for them, this was a fateful day — "Efsher vet Got besheren a koshere mezieh" (Perhaps God would give a piece of good fortune). And even if that good fortune, if it comes, is only worth a few pennies, hopes are high, as though a big prize were in store for them.

"The-gayess" — a general name for the goyim in the vicinity, flowed with their families into the shtetl from both sides of the road. Upon arriving, the goy would help his wife and boy or girl, all agog with the thought of a new suit or a pair of shoes, off the cart. As for himself, he would turn to the "Targoviza", the cattle market. The woman would take up a stand in the "platz" close to Gedalia Filler's house beside the steps going down to "lavkes", where she tries to sell her light farm produce which belongs to her exclusively — half a liter of butter in a small enamel container covered by a white cloth with a character stamped in it in relief, full of grooves and made by a wooden spoon. It is the height of the butter protruding from the enamel container that determines its price. This butter was called "Marx pitter", not in honor of Karl Marx, whom no one in the platz had ever heard of, but to denote market butter bought only by those who treated the mitzvot lighly (as opposed to the strictly orthodox), or for little children. Those who were strict about matters of kashrut would never eat it, fearing it was treif.

Under her arm the farmer's wife would hold a hen or a duck; in her other hand a wicker basket holding a "mart" of eggs (a mart = 60). These goods would be bought mainly by "oifkoyferkes", women who made their living by reselling them to the "balabustes", the housekeepers who were too busy in their stores to go out looking for bargains in the market. A lively bargaining goes on between the Jewish women and the villagers. Each hen and duck is felt all over; their behinds are breathed on to reveal the skin under the feathers and its level of fat. As the buyers look for all the malformations known to man in the proffered goods, they offer a price far below that which has been asked : the butter is as pale as lime; the

briefing him on each member of the family, where he was at the moment and what he was doing. Finally — the food on the table ! This was somewhat disappointing. Instead of a well set table half covered by a folded cloth on which was placed a knife, some salt, bread and butter, he would now find just two "eier kichlach" (egg scones) and a covered cup of chikory coffee. This being market day there was no time for a proper washing of hands and a blessing of the food. A quick "boreh minei mezonot" (The blessing : creator of food of all kinds), a few sips of the lukewarm coffee and a quick walk to the store but remembering, nevertheless, to avoid seeming to be in a vulgar hurry.

The whole household is well-organized, from the youngest to the oldest, the wife having delegated to each his duty before leaving for the store. Every child knew where he was supposed to be and did what he was supposed to do. The small fry were sent to the "Heder" early on, carrying a larger lunch than usual to compensate for the hurried, insufficient snack at home. All this was the province of the elder daughter, the last to leave the house. Having made sure that all was in order and everyone had gone, she would lock up and go to the store.

At the store the woman has already completed all her preparations. Cartons have been taken down from the shelves, the goods in them taken out and spread on enlarged tables and cases, thus enhancing their appearance and making their sale more efficient. All this work had to be done in the early morning hours, while the potential customers were still getting organized. The husband, back from the synagogue, takes his place as cashier near the money drawer, ready to count the income and check the accounts.

In the meantime the "rink" (square) is filling up. There are counters and carts on every side and a great din fills the air. Human voices combine with the neighing of horses, the mooing of cows and the clucking of hens. Part of the square is filled with tripods covered with boards that are joined and tied together and hung with laborers' boots made of coarse, rough leather with iron cast heels. These are sold by the gentile shoemakers of the poverty-stricken farms in the "Borkowka" and the "Yakliss", the outskirts of the shtetl.

Improvised peddler's booths surround the regular stores, selling haberdashery, toys and cheap fabrics. During the winter, the peddler-women sit outside in the snow and the biting frost, huddled up in all the old family clothes. This plenitude of clothing would be covered by a dark, fringed plaid blanket thrown over the shoulders like a prayer-shawl, while the thick scarf covering the "sheitel" (wig), the ears and a good part of the face would be tied under the chin. Their shoes were several sizes too large to accomodate the many pairs of woolen stockings and were covered by great baskets of yellow straw, so big and clumsy as to make walking almost impossible. On the snow these baskets looked like boats caught on the shoals, unable to float back into the water. The women's hands were covered with old woolen gloves cut off at the finger tips so that they would not interfere with their commercial activities. When no customer was in sight they would warm their frozen fingers over the glowing "feyer-tep" (pots of charcoal) that stood beside them.

And now the first customers begin to appear in the stores.

The fact that the goods are spread all over the store means that suitable guards should be judiciously positioned to keep an eye on the "goyim". There were always those who would miss no opportunity at lifting anything they could lay their hands on. Every child in the family is recruited : the older children as salesmen, the younger as helpers and watchers. School has to give way to these duties. Necessity is a hard driver !

There are two kinds of shoplifters who have to be watched : those who come in just to steal and those who, seeing the opportunity to do so, pick up what comes to hand. The first kind consists of derelicts or poor women armed with straw baskets filled with rags into which they can push anything they manage to pick up. The "customer" enters the store when it is full of people, joins the throng, asks the price of some article, goes to look at another, but is always on the lookout for a weak point.

Such a "client" is made short work of by the shopkeeper. She relieves him of the goods, speaks to him shortly but firmly and tries to get him out of the store as quickly as possible. Should the customer miss the hint and not draw the right conclusion, particularly if "the case" happened to be a woman — and therefore nothing to be afraid of — she is unhesitatingly sent to perdition, a finger pointing in the right direction, accompanied by a judicious piece of advice : a customer like herself had better go and buy some "grey ointment", i.e., an ointment against *fleas !*

WEEK DAYS, SHABBATHS AND HOLIDAYS

Avraham Levite / MARKET DAY

Market day, the weekly fair, was always on Monday. Just as the "rink" (the village square) was the heart of the shtetl and its geographical center, so was the village economy centered on market day, providing, as it did, the whole village with "parnusseh" (a living) for the whole week. All the other working days were spent in preparation for it.

On the day itself the shtetl hummed like a beehive. Unlike the rest of the week people suddenly had no time for loitering; everything had to be done quickly, everyone was in a hurry. People got up very early, the children — from the youngest to the eldest — were awakened for there was much to be done before leaving for the market !

In the synagogue, prayers were begun before dawn and finished early, and that in spite of the fact that there was a Torah reading and a recital of a full "Tachanun".

The major victim of this rush in the synagogue was, as usual, Rabbenu Tam, whose laying on of phylacteries was more optional than prescribed. His "of the hand" and "of the head" were placed in the right position for a short instant, as if measurements were being taken, a few sentences hastily mumbled, and they were folded away. Down would come the shirt-sleeve, with the cuff left unbuttoned, the tefillin-and-tallis bag was thrust under the arm, the girdle folded in place — all in mid-walk; a quick kiss of the mezuzah and away home.

At home, too, everything was done at such a speed that things were always falling out of one's hands. The preparations were similar to those made before a long journey. The noise of the market-place called to the people at home, encouraging them to go out, like the whip's whistle made by an impatient "balaguleh", sitting on his harnessed cart, all ready to go and urging his tardy passengers to come out.

Young couples, having no one to "baby sit" for them, would fill a rag with some sugar, knot it with a thread into a kind of pacifier and put it in the baby's mouth. The child would then be left alone in the house on the unlikely assumption that it would prefer sucking the sugar to bawling. Whenever the mother had a quiet moment in the store she would run home to see how the baby was doing, change its diapers, cover it with kisses to make up for abandoning it and rush back to the store.

More "balabatish" (established) families with a number of children of different ages had a fixed, well defined division of labor, usually based on the system of "the worlds". The wife, not obliged to fulfill the mizvot (religious duties), was responsible for the "real" world, which first and foremost meant seeing to the store. She also managed the house, raised the children, cooked, baked, cleaned and washed, besides numerous other duties, too paltry to mention. The husband, on the other hand, was preoccupied with the affairs of the "coming" world, such as praying and studying the Torah. Indirectly this was of some advantage to the wife, for her husband studied "mishnayot", went up to the podium to read the Torah and passed before the Ark of the Law in the synagogue on her parents "Yorzeit" (anniversary of their death). All this was much to her pride and added to her prestige. Be it as it may, these activities released him from worrying too much about the store throughout the week, for is it not written that : "He who takes upon himself the burden of the Torah is absolved from the worries of daily life ?"

The husband's role in the store was largely symbolic : the shop and its painted sign were in his name and it was he who signed the promissory notes given to the suppliers, as it was also he who was obliged to go out and seek charitable loans when their payment became due.

On market day the head of the family was fully enlisted. Back from prayers, his elder daughter, in the manner of a sergeant-major reporting to his officer, would give him the situation on the home front,

such as "yes", "sure", "never", "business", "please", "alright" and others. These words created an atmosphere of exotic strangeness; they were like a glimpse of distant scenes and places no driver had ever reached in his cart and horses; places drawn on an imaginery map somewhere across the sea, close to the Dark Mountains and the Sambation, provided, of course, that they existed at all and were not just the creation of the imagination.

About that time there materialized, for a limited period, another means of exit from Poland for women only : Canada. It seems that there was a need there for house-maids, so they went there in that capacity. On arriving the girls were employed as seamstresses in the big stores for ready-made clothing which were then being opened.

No one in the shtetl had heard of Canada at that time nor knew where it was located, aside from the fact that it was overseas, not far from "Nev-York".

The fact that the entry permits were for young women only lent the whole affair a highly suspicious air. Stories were still rife about white slavery in South America, telling of innocent and unhappy girls who had fallen into the hands of unscrupulous merchants... It took a lot of courage both on the part of the girls and their parents to make such an unconventional move. I well remember the first girl who, after receiving some vague information as to the nature of the work, decided to go. It was my cousin, Leah Hennig (may she rest in peace). She was 17 at the time, the daughter of Yom-Tov and Sarah-Gittel Hennig, and has since died in New York. The girl's courage and obstinacy overcame her parents' fears and hesitancy and they let her go. I still remember the excitement felt by the family at her departure.

This fateful trip paved the way for a number of girls in our family as well as in that of others who followed her, exploiting the short-lived opportunity to leave before the gates were closed in the faces of the many clamouring to get out.

(Translated by **Herzlia Dobkin**, Haifa)

and absorption at the time provided no practical solution to the pressing need for emigration. Major efforts were therefore directed at America, of which all they knew was New York or, as they pronounced it : "Nev-York", according to the Latin pronounciation of the name written on envelpes sent from there.

Besides the heavy expense involved, it was no easy matter to get into America. Entry permits were issued according to American needs, and every country was assigned its immigration quota. The poorer the country, the greater the numbers desiring to leave it. The waiting list lengthened and chances of receiving a permit lessened accordingly. The notorious quota was a major subject of conversation. Every effort was made to get around it but with small success. For us, the children, listening to the grown-ups' discussions, this "kvote" appeared in the guise of a monster surrounded by people in acute distress, all begging it to save them while it pushed them cruelly away, letting them drown in their sorrows.

Candidates for emigration told many stories about people who were about to leave for America but, before receiving their papers, were called to the Consulate for interrogation. They were asked all kinds of sophisticated questions and riddles, all intended to determine their intelligence quota. From these stories one got the impression that America was a land of very clever people, constantly on guard lest anyone retarded should be admitted to their shores.

The lucky ones were those who already had a family in America, relatives who were no longer "green" but more or less established citizens. Such relatives could bring their families over and send them "shifs-carte".

The departure of a family for America was a great event in the shtetl, a subject for discussion for months on end. A cart would be loaded with cartons, crates and most important — pillows and eiderdowns — the only things of any value. Excitement rose to unprecedented heights — women wiping their eyes on their aprons, men saying goodbye and giving their blessing as if it were the eve of Yom Kippur.

Just having relatives in America was considered a piece of good fortune, even if they were unable to send "shifs-carte". Those who sometimes received a few dollars were the objects of envy and it was said of them that they had "a fiss in cholent", a finger in the pie, but sometimes they had to be content with just that, as if it were the whole pie itself.

Should a letter arrive from America on the Sabbath, one of the children would be sent to fetch it from the postman and told to put in on the "credence" (the sideboard) where it lay untouched till after the "havdalla" prayer marking the end of the Sabbath. This was done because the envelope might contain money which may not be touched on the Sabbath.

Further support was given by American relatives in the form of used clothes' packages, a great help to families of many small children.

A visit by a son or a cousin from America was a great sensation in the shtetl, with the guest's family the center of the celebration. Neighbours sent the hosts kugels for the Sabbath in honor of the important guest and were invited, in turn, to the Kiddush held in his honor. As things were in those days, such a guest would necessarily be a man of means who could afford such a trip. He usually brought fine gifts for the whole family, graded, of course, according to the order of relationship.

On the Sabbath the guest would be brought by his proud host to the synagogue where the whole congregation would shake his hand, greeting him with cries of "shalom aleikhem" and "barukh haba", in the fashion of menfolk. The women greeted each other saying "s'katzel kummt". The American guest, for all that he was smooth-shaven, showing no mark of a beard and dressed in "deitch", was honored with an important "aliya" to the Torah. After intoning the "notten hatora" blessing he would order a "mi sheberekh" for his relatives and family. The tension of the congregation began to rise the moment the reader of the blessing stooped towards the guest, asking him "for he has pledged ?" that is to say, "How much ?"... They were all ears to hear the sum, usually donated in dollars. Even in the women's lobby the curtains were drawn aside and there was a thrilling sensation of a game of chance : "How much was he going to give ?"

For the children the American was a giant, descendant of those mentioned in the Pentateuch. He was usually a tall man, his distended belly encompassed by a golden chain, with golden rings on his fingers, a straw hat, a colored tie and head held high, unlike the people of the shtetl. He was most impressive. Though he spoke like an ordinary man, in Yiddish, from time to time he would he would let fall some strange, incomprehensible words, the like of which had never been heard of, not even from the elders; words

munity in Jerusalem, a collection box which was found in every Jewish home, just like the Mezuzah.

The nondescript tin box was nailed to the wall forever in those old wooden houses, blending into it. Whenever the wall was whitewashed, so was the box with it.

Every Friday, just before lighting the candles, the mother would insert a coin — a final mundane act before the entry of the Sabbath.

The Gabbais of the charity, dressed in their Sabbath best, would come to empty the box every month. The coins which they took out and placed on the table for counting were dull and lack-lustre, not a single shining and attractive one among them. The faces of the Gabbais were completely devoid of that avidity and greed usually accompanying the counting of money in the course of business dealings. It was as if what they were counting were not coins of money but the branches of the willow for "Hossanas". Everything was done in quiet, carefully respectful, with no banter. A sigh would be heard as in a holy ritual, the performance of a "mitzva" such as the blessing of the "etrog" (citron). Their eyes, misted with pious reverence, reflected all their longings for Zion and the coming of the Messiah.

Their job over, the Gabbais would leave after bestowing their blessings. Before New Year's Day (Rosh Hashana) they would leave a calender from Erez Israel with a picture of the Wailing Wall, the Tomb of Rachel, the Cave of the Makhpela or the like. The last few pages of these calenders listed a number of truly enticing offers by the Community Representatives to their potential contributors — a kind of insurance policy that was to take effect "after a hundred and twenty years". In return for a quite respectable sum the administrators of the Gallicia Kollel (community) undertook to see to all the donor's spiritual needs after his death, such as the saying of "kadish" for his soul and so on. Should the contribution be larger, a promise was given, in addition to the above undertaking, that they would be mentioned at the graves of Righteous Men and in Holy Places. Furthermore, mishnayot would be studied on the anniversaries of their death until the coming of the Messiah.

For generations the Jews of the shtetl had been steeped in a traditional, deeply rooted conception of the stages in which their coming salvation would take place : first of all there would be the arrival of the Messiah. This would be followed by the resurrection of the dead and finally the climax of the "march" to Erez Israel. This clear-cut world picture could obviously not satisfy the young pioneers who had formed themselves into organizations and were training for the job of pioneering in all sorts of places, boys and girls together. Their behavior was a clear protest against everything they were supposed to believe in as well as against their parents, and it became increasingly harder to bridge the gap between them and the older generation of Hassidic society.

For the elders, the study of modern Hebrew by means of secular books, taught by secular teachers whose heads were uncovered was nothing less than a desecration of the holy tongue. The unfamiliar Sephardic intonation sounded like a deliberate disruption and deformation of the language of prayer and the Torah. As to the desire of these youngsters to go to Palestine, though not unworthy in itself, it was regarded as an untoward anticipation of the coming of the Messiah. The elders were not prepared to deliver the business of salvation into the amateurish and inexperienced hands of barefoot pioneers so long as there were Rabbis available who had become proficient in the subject and had dealt with it for generations...

The pioneers, finding the synagogues closed to their activities, began drawing away the young people, organizing them in a framework of their own in the "fareinin" or Zionist youth clubs. The sacred books of the "Batei Midrash" (Schools of Study) were replaced by a new kind of literature and instead of "lesson magids" in Gemarra there now appeared young leaders spreading a modern culture.

These clubs became lively centers of lectures, parties, Hebrew studies and other activities, making them daily more and more attractive. Beside their novelty they had the additional advantage of admitting girls — something in which the Batei Midrash could not compete with them. Such a mixed company of young people was highly daring in those days and was, of course, the source of deep anxiety in many a traditional home.

The early Zionists were therefore faced by many conflicts within a hostile environment. This was not just a struggle between the Zionists and the orthodox; the Zionist movement itself was divided into groups and parties fighting among themselves — facts which are well known.

In the meantime all these arguments were nothing more than theory. The possibilities of immigration

Beside these difficulties and the problems of language, finding work and making a living — the common lot of any penniless arrivals in a new country — those who came from the small shtetls had another hurdle to overcome: adapting themselves to life in a big city. The transition from a village with no electricity, running water or motor cars to a great noisy city, was full of pitfalls which may seem comic to us today but were an added burden to the newcomers. There was the problem of the Sabbath, for instance. What could be easier than guarding it in the shtetl ? Sabbath candles were lit on Friday night and when they flickered out it was time to go to bed. Stoves were stoked in winter by a "Shabbes goy" in exchange for a slice of khala. Contrary to ordinary week-days when money, so sorely needed was so terribly scarce, on the Sabbath itself there was no need for it.

After the week-long struggle to earn it, by the time the Sabbath came the oven was full of food and all you had to do was take it out and eat it.

Things were not so simple for the immigrants. Going into a strange house on Friday night they would naturally refrain from turning on the light so as not to desecrate the Sabbath. A man would try to feel his way around in the dark only to stumble against one of the tenants who had come out and turned on the light in the stairwell. The sight of a stranger suspiciously embarrassed, stammering and unable to explain his presence in what was to him a foreign language was, to say the least, highly suspicious. The immigrants from the shtetl had many such tales to tell but, using their own resources, they somehow managed to solve their problems, each according to his ability and powers of adaptation.

But, to repeat, only a meagre few succeeded in Europe. Most of those who had left went to other countries. Some of the younger and more adventurous ones tried their luck in South America where they peddled haberdashery in a suitcase, going from house to house. They got their initial credit from Jewish merchants who had already managed to get themselves established. This was a typical beginning of many immigrants in those countries, only a part of whom achieved economic independence. The rest of them either returned to Poland or went to the United States and Canada.

The war not only destroyed the monarchy which had lasted so long, it also undermined the cultural and communal foundations which had been supported by its regime and regarded it as a model. Instead of appointments of nominees for office coming from above there now began a transition towards elected representatives — a process of social democratization.

A different kind of public figure now emerged, changing the style of public Jewish life. Instead of emotional sermons and threats of damnation (in the synagogues — trans.) there were now appeals to reason and attempts to convince. In the past all public activity had been based on the conception of two interwoven worlds : the mundane world of reality ("ha'olam hazeh") with all its trials and sorrows which the Gabba'im and other do-gooders tried to ameliorate in their pitiful way, and the world of the future ("ha'olam haba"), the world of the spirit, that towards which a Jew's thoughts and feelings were always directed, and which was the sole preserve of the Rabbis and the great spiritual leaders.

There now emerged a new dimension — a political one, the struggle to change society and ease the lot of the individual by solving the problems of the whole. Those were the first steps of the Zionist movement in the shtetl. At first its activities were limited and naive in nature, due to lack of experience and funds, but it grew constantly until it achieved dominance.

One of the functions of the Zionist movement in the Shtetl, as in all the villages at that time, was the organization of courses in Hebrew. These courses attracted many of the young people who hoped by this means to go to Erez-Israel or Palestine, as it was generally termed.

The hopelessness of the future facing the younger generation of the shtetl made their search for escape a matter of life or death. When they realized, in time, that the courses in Hebrew provided no sure passage to Erez-Israel, many stopped attending them.

In time the Zionists' organization began to form around pioneering movements centering around a "hakhshara" (camp for agricultural training) in readiness for emigration to Erez-Israel and the building of the land.

Erez-Israel was a familiar concept in the shtetl. It was not only expressed in the spiritual tie with the "Heavenly Jerusalem", that of the Pentateuch and "Tzena u'rena", the women's Yiddish book of prayers and importunities. There was also a very real connection with Erez-Israel embodied in the charity-box of "Rabbi Me'ir Ba'al Haness" of the Gallician Com-

Helpless and broken-hearted, the Jews saw their businesses, all their property which was the fruit of many years' work, sometimes of generations, looted and stolen in the light of day, with no one to turn to for help.

This "royben" (looting) was a traumatic experience that was to haunt them all their days.

No wonder the Jews in the villages of Gallicia spoke with much nostalgia of the peaceful times of Austria when "Each man sat under his vine and his fig tree", forgetting, as people do, all that had been unpleasant in the past. Listening to their stories which were naturally full of exaggerations, about the lost happiness of bygone days, it was hard to decide whether that was how they had really felt at the time or, faced with the present difficulties, they were creating illusions about an imaginery past they had presumably enjoyed.

However, as the Jews' demands were so modest following the adage : "Better a single slice of bread in tranquility" or "a tricken" shtikel broit' enjoyed in peace, it may be assumed that they were contented with a rusk dipped in "gritz" (a lentil soup) or "pamale" (plum soup) and that their nostalgia for the peaceful Austrian era was sincere.

It is only natural that the naive and simple Jew who knew little of politics, of the political processes and changes which had taken place in the world after the first world war, should regard Poland in its initial stages of independence as a state of riffraff with no chance of survival. Similarly, in Eastern Gallicia, the common Jews' appraisal was that the Ukrainian mobsters would not succeed in maintaining an independent state, and in this case they were right. The more naive even hoped that the Empire, so experienced in governing, would return, bringing with it the old order which had been destroyed. Many kept their Austrian banknotes which had become worthless paper, believing that they would once more become a coin of the realm.

With the passage of time and after some years had passed, the Polish government became stabilized and law and order were more or less imposed on the country. Only a few diehards remained incorrigible Austrian patriots, refusing, like the Habsburg family, to forget their "royal" past or to recognize the new state.

The Polish population consisted mostly of farmers. The Polish city-dwellers were civil servants, army officers and laborers employed in the newly developing industry. The national treasury was empty so that the burden of obtaining the necessary funds fell on the commercial sector which was mainly in Jewish hands. At this time, when the impoverished Jewish merchants, whose property had been plundered, were making every effort to rebuild their ruined businesses, the government, totally indifferent to their straits, introduced a monstrous system of taxation which spoilt any chances they might have had of recovering. This period still bears the name of Grabsky, the then treasurer of state.

A profound economic depression, coupled with a fathomless hatred of the Jews, endemic in Poland, left them with little hope. Many families began to seek for a way out — any place would do as long as it was away from Poland.

Those who were themselves too old sought for possibilities for their offspring who had grown up only to find themselves facing a hopeless future in the dying shtetl. It wasn't easy for aging parents to accept the fact that their children, particularly the daughters, were leaving the home. The widespread concept of "Yiddish naches" was the ideal of having all your children and in-laws gathered around your home as described in the Psalms : "Your children like olive saplings around your table". The parents were well aware that by leaving home and tearing themselves up by the roots, their children were cutting themselves off from a way of life that had endured for generations. Time and again they made those who were leaving swear to adhere to at least some of the basic tenets, such as the keeping of the Sabbath, the laying on of phylacteries and so on.

A few who had family connections with the big cities of Western Europe tried to use them to get there. The standard of life was higher there than in poverty-stricken Poland and it was relatively easier to get on. But these countries were not interested in non-professional Jewish immigrants. Entrance permits were issued for short periods only and for specific purposes such as visits to relatives, medical treatment or attendance at some international event such as a convention, an exhibition etc.

As soon as the stipulated period was over the local police lost no time in firmly letting the visitors know that the "hospitality" was at an end. Extensions of the stay were hard to get and called for all kinds of tricks and favoritism at the registry, or "einmelden", to make one's stay legal.

Like all jokes, this story is highly exaggerated. The truth was that all the nations of the Austro-Hungarian Monarchy were reluctant to take part in this useless war, but it was harder for other nationalities to dodge military service than it was for the Jews. If a goy, for example, tried to hide in the vicinity of his home, his neighbours and acquaintances immediately informed on him. The Jews, on the other hand, displayed a mutual solidarity and, being smarter and having family ties all over the Empire, were more successful.

In spite of all this, however, tens of thousands of Gallician Jews served in the army, took part in battles, were killed or wounded and fought because they had no choice, just like the other nationalities.

Though nobody showed much enthusiasm for this war, the Jews still hoped that their Kaiser would ultimately win it and everything would end well. They were encouraged in this hope by the fact that he was backed by Germany, a strong military and technological power.

Right from the start the war caused great disappointment. The weakness of the Austrian army was revealed with the outbreak of hostilities. It was awkward and inefficient, made up of many nationalities which were mutually hostile and kept together by sheer force. They had no motivation to fight. The Austrian command consisted of self-satisfied, complacent, privileged and highly connected officers whose sole military experience was that of marching in parades on national holidays and the birthdays of the royal family.

In the first skirmish they retreated before the attacking Russians. The Cossack battalions which broke quickly through the front entered the Gallician villages and wrought havoc there. As the Russians advanced, some of the Jewish inhabitants managed to escape or, as they termed it "geflichtet" to Vienna, to "Behmen" and "Mehren" (Czechoslovakia) and Hungary, living the life of refugees. The remainder suffered greatly from the cruel invaders.

After the German army took things in hand there followed a counter-attack in which the Russians were thrust back and the situation was somewhat stabilized. But doubts set in. The continuation of the war weakened the monarchy, depleting it of its man-power. Higher age-groups began to be mobilized, including the village ne'er-do-wells. Even cripples were not overlooked. It was apparent to everybody that such conscripts would avail the Empire little.

The national economy was undermined by the general conscription and the enormous expenses incurred by the war. Food staples became scarce. Various "Ersatz" (artificial) foods began to appear on the market, replacing the natural and original nourishing products. Bread, the major staple, was distributed in limited quantities and consisted mainly of corn, beans and all kinds of waste. Bran, which was sprinkled on the shovels to prevent the bread from sticking to them and slipping into the oven, was now replaced by sawdust and the bran itself put into the bread. The sticky mess that resulted and was called bread was uneatable, and the population was hungry.

The foundations of rule and order began to disintegrate, yet no one foresaw a complete collapse. There was still some hope that the warring sides might reach an agreement of some sort. The Western front was far away and Austria took no part in it. Very little of what went on there reached the Jewish shtetls. These fed on rumors, on fragments of information passed by word of mouth (and distorted in the process), of stories told by soldiers about those sections of the front where they had fought. A small minority cursorily read the tendentious newspapers which tried to hide the seriousness of the situation.

The collapse of the Austro-Hungarian monarchy, however, came as a shock to everybody. The tearing off of the insignia and rank with the two-headed eagle from the uniforms of soldiers, policemen and Austrian officials by the young Poles aroused a general consternation, as if the world had come to an end. An independent Poland rose out of the ruins of Austria. The new Polish government was accompanied by pogroms against the Jews. The battalions of General Haler, the "Hallechiks", tormented the Jews, tore out their beards, threw them out of the trains, still running. The priests and the Polish leaders instigated the excited crowds against the Jews who had been abandoned by the new regime. The time had come for the Jews of the shtetl to get to know their Polish neighbours with whom they had exchanged friendly greetings day by day.

Cowering in their houses behind barred gates and peeping through the cracks, they saw those same neighbours who had overnight turned into wild beasts released from their cages, break into their shops where only yesterday they had been innocently shopping, and cruelly beating anyone who had the temerity to try and protect his property.

and busily meting justice to the people. Royal splendor and magnificence have always stimulated the imagination of the people, enriched folklore and encouraged creativity.

Regardless of how the monarchy was perceived by the Jews as a government, it was perfectly suited to them as an allegory, beginning with the legends of the Blessed Sages of kings and princes, up to the proverbs of the Dubner Magid and the Hassidic tales. In their conceptual world, in exegesis, Hassidism and morality, there were always fables wafted around waiting for a fitting moral to cap them, and what could be more suitable than "a moral of a flesh and blood king ?..."

The first world war struck the Jews of Gallicia like a bolt from the blue, leaving them shocked and fearful. True, they believed their King was right in the disagreement with Serbia and, knowing nothing of Bosnia and Herzegovina (two Serbian provinces captured by Austria from the Turks and annexed in 1908, thus causing tension and enmity with Serbia) they believed that if the Kaiser demanded these provinces he certainly had a right to them. After the assassination of the crown-prince, the Arch-Duke Franz Ferdinand and his wife, they were convinced that the murderers should be punished. But a declaration of war, as they saw it, was a harsh punishment, spelling a horrifying danger.

In a gloomy atmosphere of mourning which pervaded all the Jewish shtetls, the naive "mourners by order of the government"—the Rabbis and Dayanim, were given a task far beyond their powers — to preach to their congregations and arouse their patriotic emotions. They did their utmost and, in the presence of representatives of the establishment, expounded on the wisdom of the Torah, cited lines from the Gemarra on the debt of loyalty owed to the state, and ended with a prayer for its wellbeing. It is highly doubtful whether their audiences were persuaded by all this of the need of war and bloodshed.

Though the Jews as citizens were loyal to the government, as has been mentioned, obeying it in most things, in this matter of the war they were highly critical. Not only was it for them a meaningless venture but, unlike the establishment, they could foresee all the horrors it implied. Bred in suffering, they realized that in this war they would be the main casualities. Neither battle trumpets nor empty patriotic slogans could intoxicate them, and they were not prepared to give their lives for monarchical calculations of prestige.

Many young men who were about to be conscripted, particularly those with families, began to seek ways of avoiding this calamity, in spite of the dangers involved. A few deliberately incurred some physical disability in order to avoid being sent to the front. "Specialists" began to appear who could produce some mutilation not actually dangerous, such as a hernia, a broken limb or a hearing defect as a means of avoiding the terrors of war.

There were those who left their homes, fearing enlistment, to hide in far-away places where they were not known, including Vienna itself, under the nose of the Kaiser. There, in the great city filled with refugees, the police were much less effective than in the small villages where all the inhabitants knew each other.

In our village, too, there were some youths who, in spite of their perfect health, were not too enthusiastic about going to the front or becoming a hero of the Empire. Fully aware that the authorities would not permit any "self-liberation" from the service, these young men disappeared from their homes, hiding wherever they could. From time to time they would risk a visit home, under cover of night and slightly disguised, sleep there and disappear early next morning. The results of these visits were to become apparent a few months later on their wives. As these women were known to the police for their decency and honesty they were not suspected, heaven forbid, of misbehaving, but the latter now constantly followed and harassed them in the hope of catching the "devoted" husbands in the very act...

The authorities were aware of the Jews' attitude to military service and the war. A story was told of the Kaiser who once visited a military hospital of the wounded. He went up to the beds in which lay the wounded soldiers of many nations, inquiring about their health and the battle in which they had been wounded. On reaching a Jew he asked how he was doing and ordered his aide-de-camp to award the Jewish soldier a medal. When the surprized officer asked why a Jewish soldier should be more honored than the others lying beside him, the Kaiser replied : "All the other soldiers are conscripted by force, they have no option; the Jew, on the other hand, "volunteers", he serves of his own free will. Had he wanted to, he would have found a way of avoiding it."

it for granted that a drunkard or a hooligan gone berserk would be punished on the spot with a few slaps in the face. If this did not suffice he would be put in the lock-up for a few days until he returned to his senses. More serious cases that came up before the court were heavily punished. The Judge had no need of consulting psychologists or psychiatrists, nor did he fall for stories about a difficult childhood, social guilt etc.

The government was not concerned much with the educational and cultural needs of the captured territories. Vienna, the capital, was the centre of culture, science and art. But the Jews of Gallicia did not feel the lack of the Royal Theatre or Opera. Their cultural needs were satisfied with the study of a page of Gemarra, a prilgrimage to their Rabbi and Hassidic meetings. For them it was enough that the government gave them freedom of religion, refrained from interference in their affairs and let them run their congregation as they wished. All these matters were taken care of in a rather high-handed manner by the representatives and servile followers of the Hassidic Rabbis. These were the true governors in the shtetls and everything was done according to their decree.

There was a well-known story about a Jew who arrived in Vienna from a remote shtetl in Gallicia. Having no documents he was arrested and taken to the police-station for interrogation. A translater was fetched and when he asked the Jew where he had come from, the latter proceeded to name one of the shtetls of Gallicia which no one had ever heard of and was not marked on any map, certainly not as pronounced by the Jew in his awkward Yiddish pronunciation. A search in all the files failed to produce such a village in any part of the Empire. Could it be, they began to suspect, that it lay outside the borders of the monarchy ? The Jew was thereupon asked to whom his village "belonged". His reply, given in the sing-song cantillation of a man reading the Gemarra, was as follows : "Until lately the whole shtetl had "belonged to Tzchortkov", but after some "Belzian schkotzim" managed to worm their way in and formed their own minyan, the situation became confused ("Tschortkov" and "Belz" were two competing courts of Hassidic Rabbis).

As for the government, it had little interest in the local needs of Gallicia. Investments and development were carried out in the mother country, not in the insecure territories inhabited by "natives". The living standard was low, conditions primitive, but the order and stability which prevailed throughout the empire made up somewhat for the backward economic situation.

Life went on quietly and uneventfully and the people, bound to their small districts, knew very little of what went on beyond the horizon. The Vienna papers, arriving a few days late, were read by a handful of intellectuals, and news of the great world would be passed by word of mouth till it reached the common people, having meanwhile suffered many changes. Each man would give his own version and interpretation according to his understanding; names of people and places would become distorted, a plaintiff would be turned into a defendant, an attacker into the assaulted party — until all reality was lost in the labyrinth of the imagination. Nobody, of course, was disturbed by this in the slightest. The main thing was that everbody was "in the know". After all, the events of the outside world were, for them, no more than a piquant story, a curiosity that had no real bearing on life in the "Kira".

The papers themselves were mostly full of details about the royal family. Events such as magnificent receptions, balls, hunting parties etc., were reported in full, all accompanied by minute details of the clothes worn by the High Society.

Cultural events such as gala performances, premières, and concerts were under the auspices of some member of the royal family, thus endowing them with a greater importance and enlarging the audience. Society was described in the press as a system of glittering stars centered around the royal family, while the aristocracy, the High Command, the diplomatic corps and the senior civil servants circled round them in a galaxy. The press, of course, dealt only with the magnificent splendour of the palace, its outer facade, always avoiding mention of went on in the back yard, the intrigues and scandals involving all the aristocracy. This was a subject for verbal gossip and very little of it reached the distant provinces. By the time the palace news reached the shtetl Jews it had gone through a fine sieve and lost all the inessentials. The Jews regarded the doings of royalty through a prism of their own : "The kingdom of earth is a reflection of the kingdom of heaven" — and who was more familiar with the ways of heaven than they ? They created an image of royalty in the guise of a king sitting on his throne, surrounded by ministers and counsellors, all seriously discussing affairs of state

Avraham Levite

THE SHTETL IN THE LATE AUSTRIAN PERIOD AND THE BEGINNING OF POLISH INDEPENDENCE

Those who were born at the end of the first world war cannot remember the time when Gallicia was under Austrian domination, for the Empire disintegrated while they were still in their infancy. Yet somehow each one felt as if he were personally involved with that period. In this he might be compared to a child of young parents who live as käst-kinder in the patriarchal home, supported by a rich, domineering father, high-handed in his business dealings and demanding complete obedience. But when the child is still just a few months old his grandfather suddenly dies, still in his prime. The family, accustomed to total dependence on him, is left desolate and bereaved.

Years after the grandfather's death his presence is still felt in the house where everything is reminiscent of him. Each piece of furniture and knick-knack, the very atmosphere, is imbued with his personality. In this environment the child, nurtured upon tales of his great grandfather, creates his own image of that venerated personage out of the vacuum created by his death and by traces he left behind.

That was how we envisaged the Austrian period, creating our image of it from the endless tales we were always hearing and the impressions it had left on the Polish state which rose up out of its ashes.

In the eyes of the Jews living in the Kingdom of "Kira" (acrostic of "Keysar yarum hodo", Hebrew for "The Kaiser, may his glory abound), the years preceding the first world war appeared to be a halcyon period of security and stability — "Friedens-Zeiten" — times of peace. The Austro-Hungarian governments were not particularly famous for their love of the Jews, and anti-semitism was rife among the ruling classes and the aristocracy in Vienna and Budapest. Jewish intellectuals were constrained by economic advancement was closed to them. Yet it must be pointed out that though the Jews were treated with reservation, the establishment never used anti-semitic prejudices as a tool to achieve internal objectives.

The Jews of Gallicia, of whom there were many in the villages, surrounded by primitive Poles and hostile Ukrainians, were not over-pampered, and the "cultured" anti-semitism of the government officials did not trouble them too much. They had no ambition to join the tennis clubs or the festivities of high society and so they remained unaware that those places were closed to them. All in all, compared to their eastern neighbours — the "Phonia" (a term of abuse for the Tzar and the Russians) and their brutal hatred of the Jews, Austria appeared to be "A most charitable kingdom".

The Jews had many naive tales to tell about the friendship of Franz-Joseph towards them, and his "love of Israel". The farther the shtetls were from the flourishing capital Vienna, the more wonderful did the stories become, till they were exaggerated out of all proportion.

The Jews of the Austrian Empire felt a deep respect for the German language, regarding it as the language of culture, unlike the Slavic tongues used by the local populations and therefore fit for the status of farmers and common people.

The closeness of Yiddish and German made it easier for the Jews to communicate with the administration and the Austrian government officials than it was for the Poles and Ukrainians, and this, too, encouraged them to feel that they "belonged" to a certain extent.

Gallicia, part of the Empire, was populated by various national minorities which regarded Austria as a foreign power, praying for the day when they would be free of it. In this situation the Jews were considered a loyal element to the government. As an ethnic group they had no special demands for national rights or autonomy. They were content with the physical protection given them by the government, a protection the other minorities had no need of.

The regime was authoritarian and any disorders were put down without mercy — a fact greatly benefitting the Jews who did not indulge in acts of aggression but were rather their victims. The policeman was a figure of authority, a symbol of law and order. He was both judge and executive and everybody took

post office, where the operator would connect them. One was easily confused when the instrument rang in the closed, dank booths, and the conversation usually turned into some cries of "Hello, hello !" and some opening remarks, very loudly repeated. Finally one emerged, hoarse and with ringing ears, depairing of this doubtful development of technology.

During the evening, when the government offices and institutions were closed, no Jew was to be seen here — for them the place was out of bounds.

Beyond the "Apteik", on the borderline dividing the Jewish from the non-Jewish sector stood the Catholic Church, towering over both sides.

The Church and all it symbolised cast its gloomy shadow over the Jewish shtetl, its direct antithesis. The open hostility of the Church had an adverse influence on the status of the Jews, an influence that was felt in their every-day life.

With the ringing of the bells on Sundays and Holy Days the Jews seemed to detect a threatening note in the chimes; they would try to diminish their stature and make their presence less obvious.

The Church stood in large grounds covered with a well-tended lawn. The building itself, with its enormous dimensions, its towers and bells, seemed to overpower all the large and impressive buildings of the village. The Church grounds were on a slight elevation, surrounded by a low concrete wall topped by a tall iron fence which was painted black, with sharp-pointeod spikes projecting upwards. This long fence was, for the ordinary Jewish child, a wall of strangeness and fear, separating him from the Church and anything connected with it. The children could point out a bent iron bar in the fence, saying with pride and satisfaction that it was the work of Potalli.

It was a "well known fact" that every day the Church sank into the ground to the depth of a pin's head, but how could this be verified ? I used to stand staring at the distant wall through the iron fence, seeking for some indication of the truth of this theory. But nothing could be discerned at such a distance. We were well aware that such a slow process of sinking, even if it actually took place, was most insignificant. Even if one grew to a fabulous old age, like that of "der alter Hersh Meilich", it was doubtful if one would live to see the Church actually buried in the ground. At the very most it might become difficult to force its iron portals open for those wishing to enter.

Hersh Meilich was a symbol to all of unusual longevity. To demonstrate his awesome old age it was said that "worem-mell" (worm-powder, a yellowish powdered wood that came out of ancient, worm-eaten trees) flowed out of him.

The oldsters of the former generation had a long account with the Church and always tried to bypass it when in the neighbourhood, turning their heads away so as not to see it.

As we grew older and our horizons, as we then considered it, became wider, we were repelled by their attitude to a House of Prayer venerated by the people. But, as in many cases where the young tend to deride the old-fashioned ideas of their elders, and on achieving maturity they realize that these ideas had been the fruit of wisdom based on experience — so, too, in the matter of the Church, we saw just how right they had been.

The very name of the Church aroused not only the fears buried in the sub-conscious and associations with all the terrors of the Crusades, the pogroms, the inquisitions, the blood-libels and other traumas of the past — it also stood for all the evils of the present : the brutality and alienation, the boycott of Jewish shops, the waves of looting engendered by every change in government — all came from the Church. It was not love of man that emanated from it but hatred. Ignorant priests, hoodlums in vestments, used its "sacred pulpit" to preach sermons that incited the brutish masses. Possessed by a fathomless hatred of the Jews they could not rest until their dream of a Juden-rein Poland was so monstrously realized before their very eyes.

As for the Jews themselves, their senses, sharpened by generations of persecution, predicted that their sufferings at the hands of the Church were not yet over, that it would never rest until they had all been annihilated.

It was because of the Church that so many Poles betrayed their Jewish neighbours to the hangman — next-door neighbours with whom they had lived in close proximity for generations. There were some who voluntarily turned themselves into executioners, deriving a sadistic satisfaction in the process.

The solitary few among these gentiles who still preserved some vestiges of humanity and tried to help the wretched victims, had to be particularly careful of their co-religionists if they wished to avoid sharing a fate similar to that of the Jews.

The Church — that was the source of this evil, the fountain-head that nourished it all.

the cinema was considered "treif" — an abomination — an attitude which did not make the temptation any easier to bear for the curious ones among them. One of the Beis Medresh youths could not resist it and decided to risk seeing this miracle of "people walking on the wall". One evening he took a ladder down from the entresol and when he had brought it to the Sokol, put it up against the back wall near a window so that he could peep inside. He returned deeply frustrated — the windows of the hall were covered by heavy drapes.

In this neighbourhood, just before the turning in the direction of the Sokol, there was a square, a kind of medium-sized yard planted with shady trees under which stood some benches — the "Small Park". Prominent to the east of this park is the large building of the Regional Offices — the "Starosta". To the south was a wide shaded pavement for strolling between two roads, an inner one surrounding the park and another, the main road, which cut across the shtetl and, upon reaching the park, went down the steep descent near the Starosta, through the "Horbick" quarter. This was the highway which connected the shtetl with the wide world and it branched off towards Sanock and Rimanov, towns which were reached by train.

Across from the Promenade beside the Girls' School stood the Memorial of Princess Yadwiga, the heroine of Grunewald, with fenced-in flower beds around it.

In the summer on Saturday afternoons the Jews came to the park for some fresh air. The young people did not go there, preferring the new park which was bigger and farther away. They went to the "Pansky Kshakis", the "Bialeh Fields" or to the forest which was a two hours' walk away.

The small park was too distant for old women and too modern for them to enjoy. They would rather sit near their home, in small neighbourly groups, telling each other of their troubles which were sometimes so similar that they found it difficult to distinguish between what they told and what they heard. The park was certainly not a comfortable place for those wearing traditional garb, for the shtreimel and the park were enimical to each other. For the "learners" the Sabbath was altogether too short so that they didn't manage to get through their "learning programme", let alone having time for useless activities such as going for walks.

The only ones who spent their time there were young couples with their children and the middle-aged, "amcha", artizans and common people who still had time to spare, after they had finished "saying" the "Pirkei Avot" at the synagogue, for a Sabbath stroll before the evening prayers.

The only Jewish shop here was Mendzi Trentsher's "Drugstore", a combination of a pharmacy and a cosmetics' shop. Here were sold all kinds of patent medicines and ointments which may be purchased without a prescription, as well as orthopaedic instruments, which were bought mainly by Jews. The cosmetics were bought by the government officials living in the vicinity. In the shop-window, peeping out from between jars of leeches, enemas and rupture supports, you might discern some bottles of fine wine, Today and Malaga. These were not there to be bought for enjoyment. They were called "medicinal" and were bought for those who were seriously ill, to be taken in tea-spoons so many times a day by people who could no longer enjoy the delicacy which for them had the taste of bitter medicine.

There were two public schools in the vicinity, built of red bricks and with a sloping tiled roof, one for boys and one for girls. Here, for the first time, Jewish children met their non-Jewish peers and this meeting, except for the rare attempts at making a contact based on many reservations, was usually fraught with harsh conflicts during the break, condened by the cruel indifference of the men and women teachers who hated the Jews.

Beyond the "Sokol" stood the new high-school — the Gymnasium. At first there were very few Jewish students there but their numbers grew in time.

Near the Regional Offices, inside the "Small Park", there was a small wooden hut which housed the local Post Office. This was a service much used by the Jews who would come frequently to buy post-cards and postage stamps; to send a telegram, take out a parcel of goods which had been urgently ordered, or a package of used clothing sent by relatives in America.

Sometimes, on rare occasions, they would go there for a telephone conversation ordered beforehand. As both sides did not have a telephone at home, the connection was made by means of "Aviso", the desired party being called by the Post Office. The meeting took place at a fixed hour. The communicants at both ends of the line would arrive, tense and excited, to enter the padded isolated booths of their local

reaching the end, jump off at one go. In these trips one could not avoid the protruding joints of the iron bannister and was pinched accordingly. These joints were the major enemies of your pants, and torn pants usually resulted in a confrontation with Mother. To be exact, it was not the original pants which were torn by this downward slide but the patches on them, patches which went back for three or four generations... Still, Mother would insist : "You've torn your pants again !"

And, indeed, not only did the children grow as if "on yeast", but their clothes, despite the fact that they had been originally sewn with ample "spare" of length and breadth, "Zum oisvacksen" (to keep up with the growth) were always getting smaller and narrower; they burst at the seams till there was nothing left to let out. Night after night Mother spent sitting and sewing on patches which lasted a shorter time than it took to stich, them on and more work was all she needed... "What I should do is order a pair of tin pants for him at Ha'im the tinsmith's — perhaps they will last," cried Mother, clasping her hands in despair.

The Municipality and the Apteik closed the circle of the Heder children's world. Beyond them lay the non-Jewish part of the shtetl with the threatened danger of confrontation with its hooligans on the pavement. Here the Jewish child would find himself alone and unprotected, with no hope of help from the shops or the crowded Jewish quarters.

In crossing the border which, though unmarked, was yet no less palpably felt, the child was apprehensive. His plans of defence depended on a small number of Jewish homes scattered in the area for shelter in case of danger, and he crossed the dangerous area between them as quickly as possible.

Here were to be found all the government institutions to which the Jews, like other citizens had recourse. The Regional Offices — the Starosta, the Court, the Police-station, the State Bank where the Jews redeemed their promissory notes, and the "Sokol" Theatre.

The "Sokol" boasted of electricity before the shtetl whose homes were lit by oil lamps. If you had the courage to venture there at night you could see outside it, shining over the entrance gate, a burning electric bulb !

Several times a week there were films shows at the Sokol, a great attraction in the shtetl which only the modern youngsters could enjoy. For the youths of the Beis Medresh and even more so for the Heder children,

Brzozow — a general view

"YOU ARE HEREBY INFORMED!..." In this way all the resolutions, orders and important Municipal announcements were passed down to the public, enhanced by his authority. He read them out in a serious, ceremonious intonation as if it were he who had resolved, ordered and prohibited. His announcements always ended with the words: "Anyone who disobeys will be heavily punished!" i.e., "will be dealt with by me!" There were very few printed announcements as only a minority could read and write.

Having finished his announcements in one place, the "politzei" would move on to another, surrounded by his faithful followers, the Heder children who would listen to him anew every time, even though they had no idea what he meant. What attracted them was the drum and the trumpet. The Shammes at the Clois did not have such impressive tools. After banging a number of times on the table from which the Torah is read he would deliver his message: "Me'iz machriz umodia..." followed by an important announcement on behalf of the Gabbai or the Rabbi. That was it! The children accompanied the "politzei" from one narrow street to another till the Oliyarnia is reached, home of the scoundrels who had better be avoided. Here there was a "changing of the guard" and the Heder children ceded their place to the barefoot rascals who now joined and followed him in all the streets of the Goyim.

Their task ended, the children rushed home with the exciting news: "me'hot gepoikt!" The drum was beaten, it was announced! — What was announced? To this there was no reply, they did not know.

Yet the event left a deep impression which lasted for a long time and found expression in the games played at home and in the Heder. Who can number the tin pots, commandeered to act as the "politzei's drum, a task for which they were totally unfit, making them end up at the tinsmith's to have all the holes soldered.

Between the "Gemine" and Dr. Litz's small house with its surrounding garden, there was a street with a few wooden houses, one of which had been the "Peretz Farein" before it had been moved to the Rink. Next to it was the house of Machniovsky, the widow of a government or a municipal official who managed a restaurant in her apartment for a fixed clientelle, all members of the intelligentzia, some of them Jews. Her guests boasted batchelor doctors and lawyers, widowers or divorced men who did not conduct a proper household and came at a fixed hour for their meal. This was served in the elegant manner worthy of such high-class people. The poultry was supplied to Machniosky by her Jewish neighbours. All the fowl that had been judged "treif" by the Rabbi, the hens in whose stomach a rusted nail had been discovered or had internal ulcers, the pox and all kinds of diseases, God preserve us! — all these were brought to her.

When the meat was "kashered" at home and a question arose as to the kashrut of a fowl, the tainted part, hip-bone or wing, suppurating stomach or poxy liver and such, were wrapped in paper and sent to the Rabbi with the "question". He would cast one glance at the "question" lying before him and in a clear-cut case would condemn it or not, as the case may be. When there was room for doubt he would finger the "question", seeking a way to justify its use. Finally he would push it away in disgust and pronounce: "Tell your mother to sell it to a Goy!" He never called it "treifa"

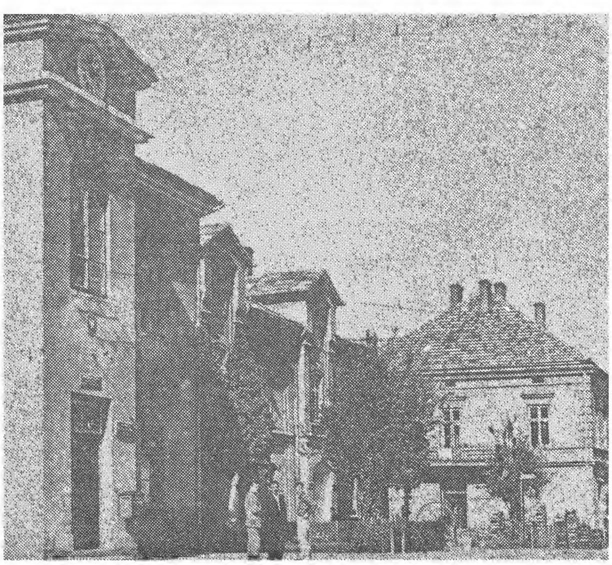
The Goy suggested by the Rabbi as the potential buyer of the "treifa" was the Machniovskin who bought the meat for pennies and turned it into delicacies fit for the palates of her important clients. No wonder, then, that the shtetl's Jews were scornful of these members of the "intelligentzia" and felt themserves superior to these eaters of waste and abomination which, were it not for the Machniovskin, would be thrown into the rubbish bin or given to cats. At one time the following Halachic question was raised: Seeing that among the clients eating at the Machniovskina's there were also Jews, it followed that by offering her tainted meat these Jews were trapped into sinning by eating "treifa", thus causing the sellers to transgress against the tenet "You shall put no hindrance before a blind man". This problem was much discussed by the scholars but I don't know how it was solved. The fact is that trade continued with the Machniovskin.

Following the above "ritually pure" restaurant and near Eli-Hersch Weiss' bakery come the steps that lead down to the "Oliyarnia". No self-respecting boy ever used the steps, of course, if he could swing smoothly down on the iron bannister and, having saved much time, repeat the process again and again! But while gliding down, one must take care not to slip off the bannister down into the adjacent gutter. Therefore, a few meters before you reached your destination, you had to slow down and brake by grasping the pipe as hard as you could and then,

say and addressed the pharmacist thus: "Good morning, Mr. Yakhi ointment!"

Having stuttered your way somehow out of the embarrassing confusion and waiting to have your order measured and weighed, there was something you had to find out, a matter that had been bothering you for some time. Word had it in the Heder that the "Upteiker", that is, the apothecary, was a convert, a fact proven by the cross branded on the nape of his neck. This could only be confirmed if he turned his back on you, something you could not ask him to do. One had to wait for the right opportunity and this occurred at the moment when he entered the medicine store behind the counter, when you could easily discern a scar shaped like a cross on the nape of his neck. You could now give a reliable report to the Heder, swearing "be'einai ra'iti" (I have seen it with my own eyes) and should your friends remain unconvinced, you could swear by your shirt-fringe (tzitzit).

Opposite Marin's shop was the "Gemine", the Municipality, with the emblem of the town on its building: the head of its Patron Saint floating over a tree, under which were emblazoned three words: Love, Tolerance and Humanity — three virtues of which the Jews of the shtetl had such need during the days of their tribulation yet it was doubtful if the town fathers and its citizens displayed even a moiety of them at the time...

The Municipality of Brzozow

I have no idea of the services given by the Municipality to the inhabitants. If it was social welfare — the poverty-stricken Jews did not enjoy it, but were assisted by the meagre resources of the Jewish congregation and the voluntary institutions of traditional self-help. On the other hand, the Jews were the only ones to enjoy the "Municipal Health Services", manifested by an inspection, from time to time, of the sanitation conditions in the Jews' habitation by a committee of some members of the Municipality. The alarm would at once be raised: "A commissieh geit!" and all the members of the family would begin a frantic sweeping around the houses and the shops, clearing away the garbage and the junk. One mustn't belittle the need of such a "service" under the miserable conditions in which the Jews lived then. Were it not for the "Fear of the government" (mora d'malchut) who knows how things would have been...

At this opportunity the "Commisieh" determined which wooden houses were "boyfelik", i.e., in danger of collapse but had not yet been vacated. Shopkeepers were found whose weights and measuring vessels had not been marked or inspected for a long time, peddlers whose licenses had long expired, shops failing to put up a price list in a prominent place etc. Heavy fines were imposed — more than the victims could bear, and the lobbyists of the congregation, members of the local council or simply Jews with some influence, did their best to alleviate the edicts.

The Heder children apprehended the Municipality in the form of its inspectors in blue uniforms with red and white piping: the "politsei" (policemen were called gendarmes). One of these was "Shuba", a short, plump Goy with an enormous white mustache dignifying his appearance, much as a long beard dignifies that of a Jew. He had served for many years at the Municipality, from the days of Franz Joseph, and behaved as if he owned it. He would strut around in its lanes like a landowner on his property, peering at everything that went on — the embodiment of authority and power. Full of his own self-importance and the need to keep a distance from his inferiors he would barly reply to their greetings.

From time to time the "politzei" would appear holding a large trumpet and a drum slung over his shoulder. He would beat the drum a number of times until all the Heder children, the curious and the unemployed layabouts had gathered around him and would then shout, using the trumpet as a loud-speaker:

ups. When some irate father nevertheless took the trouble to go down in search for his son, this could be taken as a sign of the latter's heavy crime. The culprit, warned in time by his friends' cry : "Your father's coming !" and being well aware of what was in store for him, would run away like a rabbit, leaving his pursuer confused and at a loss, his stick useless in his hand like a broken branch, with the young rascals looking at him with open scorn, enjoying his predicament.

The southern part of the "Inter barg" was the widest and served as a private park for the local youths. There were some trees there in whose shade the girls of the adjacent houses like to sit. Their housework over and the lunch dishes washed, the girls sat back in a deck-chair or lay down upon a blanket, glancing into a book. Sometimes they lay down in dressings-gowns, sun bathing while fully clothed with their eyes shut. Sometimes they were joined by a boy and there would be some gentle flirting, fitting for this open area.

— — — — —

The line of houses continued past the Rink and further to the south, to the old wooden houses and the darkened shops. The house-fronts and the shop entrances were built behind porches with wooden roofs called "puchines" which provided shelter on days of rain and snow. These roofs deprived the shops of sunlight, giving them a gloomy appearance. Like paupers these miserable wooden buildings seemed to be modestly trying to hide behind their rich brothers, the three stone houses with their distended bellies. There was a stone house at each end of the "puchines" and one in the center. The first one, which was already outside the bounds of the Rink was Leizer's, and contained Diller's Haberdashery and Toy shop. Standing on the raised bricks which jutted out under his show window and clung to pane to look longingly at the toys inside. This was not junk, parts of tools and discarded objects — these were real, actual toys, smooth, professionally made for the fortunate children who would actually play with them. The goods were arranged in open cartons upon the glass shelves by Ha'im Leib's son, Meir who, with his stunted growth, slanted eyes and snubby nose looked like a Japanese. There the children stood with just the glass and the empty pockets of their parents separating them from these wondrous objects, dreaming and planning what they would do if by some miracle these toys would fall into their hands...

The second stone-built house (the "kaminitze"), following some houses with "puchines", was Kintzler's, with Ha'im Katz's large textile shop on its top floor. The third and last "kaminitze" at the end of the puchines row was a Christian's and there Marin, one of the village's oldest and most respected inhabitants, had his shop of writing materials and school books. Writing materials could be bought in the Jewish shops for a few pennies less than he charged and when it came to school books, though it was true that Marin was their sole distributor, books, like clothes, were passed on from the older childrean to the younger and were also bought second-hand.

The "Apotheka", pharmacy, was next to "Marin's, and it deserves some mention. At first glance it looked like an ordinary shop. You went in, asked for what you were sent to fetch, waited till you got it, paid and left. But only he, who has never been inside the "Apteik", could really think that this was all. First of all there was that wonderfully impressive signboard, a giant one made of glass, its black background highlighting the gold of its lettering. The letters themselves were spread out, as if keeping their distance from each other. The child absorbed them all in his glance, combining them into the one appropriate word for such a magnificent sign : "A-PO-THE-KA". One could never pass such a sign and ignore it ! The entrance door, too, was made of polished glass and the sound of the bell when it was opened was truly fabulous. Furthermore, the "Upteike" was the only place where a boy with side-curls would take off his cap on entering and stay thus with his head uncovered all the time. The place smelt of drugs and cleanliness. The staff wore white gowns like kittels, save the mark, worn on the Day of Atonement. The shelves were loaded with special jars and bottles of medicines and drugs, each one with its framed label giving the name of the contents in block letters. The gilded scales, too, were of a special kind the like of which could not be seen in any other shop. All these wonders were so distracting that when your turn came to be served and you were asked what you wanted you became confused and forgot how to say "Please give me..." in Polish, even though you had rehearsed it all the way and passed the test at home before leaving. There was a story going round about such an unfortunate customer who came to the pharmacy once and became so confused with the tinkling of the bell and the sharp smell of spices and drugs that he completely forgot the words he had been taught to

Only one of them, the tobacconist's "Traffic", stood out colorfully. Tobacco, like vodka, was a government monopoly and only people with special rights, such as war-invalids, were licensed to sell it. The lintel of the shop was painted in diagonal stripes of red and white — the national colors, showing that this was a special shop selling a state commodity. The pubs, on the other hand, though they too sold a government commodity like vodka, were not decorated with the national colors (perhaps as a mark of respect). Even though your father didn't smoke, you were bound to go into "Traffic" for one reason or another, running errands for the adults who had the unquestionable right to use the children's services. The purchase would not be on a grand scale — a single cigarette such as a cheap "Dramka", "Sport" or "Egypskaya". Sometimes two cigarettes would be bought, a cheap one and a more expensive one. The tobacco would then be mixed and rolled in "bibulki" paper. Compared to its impressive facade, the inside of the shop seemed poor and miserable — a narrow counter and some half empty shelves...

The commercial life, the struggle to make a living, went on in the front of the houses, near the shops. At the back the apartments and the yards, also joined together, formed a kind of large courtyard.

From time to time one of the landlords tried to put up a fence marking the boundaries of his yard but he soon learned that it wouldn't work and gave up the attempt. The children broke down the stakes as soon as they were put up and in a few days there was nothing left of the fence but some wooden stakes lying around all over the yard, to be quickly picked up by passers-by for kindling.

In the front, near the shops, men in black "ubertsiers" and velvet hats ("kapeliush") during the summer and fur or its imitation in the winter, walked around, all buttoned up and more or less correctly dressed. Their business was bargaining or the search for a loan to pay off a note that was due.

The women wore short embroidered sheep coats in winter, covered with shawls and a wig ("sheitel") on their head. They were always in a hurry, always busy.

In the back yard, on the contrary, along the whole length of the row of houses, the men walked sedately, at their ease, looking the place over as if it belonged to them, not missing a thing. They wore the fringed cotton undershirt ("tallis-kuton") which, though it had been white on the Sabbath, got greyer every day, waiting patiently for Friday, when it would be changed at the public baths.

The women at the back wore a kerchief on their heads and faded dresses or dressing-gowns with slippers. There was a constant going in and out of each other's homes borrowing an egg, a cup of flour, an onion or a piece of garlic for the dish on the stove, meanwhile exchanging the latest gossip — "may it not be considered a sin".

Even the squabbles in the back yard were homely by nature. Outside, in the front, the arguments turned on business, drawing away a customer etc. At the back the bone of contention might be a hen walking into a house the door of which had been left open by mistake, and causing some damage; a child had broken a windowpane with a stone; a passer-by had been soaked by dirty water etc.

Below the higher area of the courtyard which stretched behind the whole row of houses on the east, there was a lower level called "Intern barg" (under the hill). This was a narrow strip, some tens of metres wide, covered by some balding grass patches which passed behind the "Sadigurer Clois" in the north beside all the Jews' houses till that of Marin. Only one single plot belonged to a Goy there and it was stuck like a wedge in the Jewish area, dividing the "Intern barg" from the other Jewish plots which lay beyond it.

The "Intern barg" was the playground of the shtetl children of all ages, from the Heder children of the "Borislaver", playing behind the Heder, to the older ones going to school and to other Heders all over the shtetl. They ruled the main area, playing "Kichki-palezdri" and hide-and-seek. There was an old oak tree in its centre, called a "feike-boym" (a pipe-tree) by the children because of its acorns ("chazer-nis") that were scattered beneath it and looked like a smoker's pipe. The tree was wide-trunked, its branches large and spreading out in all directions, made bare by the children who were always climbing them.

The "feike-boym" took part in all the games played by the Heder children. It was there they stood with closed eyes counting to a hundred and its roundness permitted a slight peeking to the sides at those hiding themselves. Then, when the latter emerged from their hiding places, it was the trunk that was beaten thrice to show they had been seen : "Eins, zwei, drei !"

The descent into the "Intern barg" was so steep that it was practically out of bounds for the grown-

The house of R' Kalman Wolf Reich

of income, would often speak to his Jewish neighbours of his innermost wishes :

"One today (a funeral).
Two tomorrow.
And the next day double..."

The boys of the Heder, having found a dead cat, would place it, with the help of a stick, upon a board, and stage a "royal" funeral for it, complete with the ceremonious singing in imitation of Skarbek's voice and the use of his melodies sans his permission. This is what the Yiddish requiem said :

Gobbling too much peas and lentils.
Brought you to this plight.
Cupping could no longer help you.
And so you, nebbich, died.
(Words: Heder Boys; Music: Skarbek).

Behind Skarbek's house, outside the Rink but close to it, between the Filler brothers houses there was an empty lot in which the farm women sold their wares on market days. This was the "Platz". It lay between the red brick house belonging to Gedalya Filler, the baker, and the stone house opposite it belonging to his brother Mendel who owned a soda-water "factory", ("a soda-wasser fabrick" it was called in the shtetl). How well the name Filler suited him ! Didn't he actually fill bottles with the soda-water he produced ? The noise of the wheels and the Whirr of the motor could be heard from afar, accompanied by the rattle of empty bottles and the tinkle of porcelain corks fitted to them. Then, as a kind of chorus, you could hear the sound of the full bottle being torn away from the feeding tube : "zzzzz..."

It was here, in this factory, that we first saw "a mashin" at work. As its name, "a soda-wasser mashin" implied, it produced siphons of soda and small bottles of soft drinks in different colors called "krachlin" (because of the crack they produced when opened). This was our first actual experience of a factory and here we got our basic concepts of industry in general.

Westward from the Platz some steps led downwards to "levkes" (benches in Polish) — a small area with some Jewish houses. If you went through the "lavkes" it was a short-cut to "Rengines", to the "big Stara Viyesh", the main milk supplier to the Jewish homes.

It was a strange name, "levkes", for there were no benches in the place and even though it was a typical Polish name the Goyim never used it, only the Jews.

Most of the village shops were on the eastern side of the Rink, near the triangle and opposite the main road. Starting with Penner's house in the north they continued the whole length of the Rink, going on to the south, outside the Rink. The empty spaces in front of the shops served as parking lots for the farmers' carts whose owners came from the surrounding villages to do their shopping.

The houses were joined to each other in a row, their fronts consisting of gloomy, barely lighted shops.

among themselves, including all those of the Jews. There was a Jew once, a drawer of water, but we never learnt his name as he was dumb and couldn't tell us, nor could he write. We called him "der stummer" (the dumb one) and after he died the work was all in the hands of the "goyes". There were large wooden barrels inside the houses, in the corridor near the entrance door, into which the water would be poured. Pails were then filled with this water by means of a "kwart", a special pot also used for the washing of hands. The pail of water would stand inside the house in the corner near the stove, a source of supply for cooking, drinking and washing. In winter it would freeze up in the barrel, turning into a block of ice which had to be broken in order to reach the water at the bottom.

The square stretching from the Rathois to the shops was paved with small square stones, slightly sharp at the top. A special rumbling sound was made by the carts going across them with their wooden, iron bound wheels. The hooves of the horses struck the pointed stones and in the winter, when everything was covered with ice, a horse would often slip upon them, spreading showers of sparks all around to the delight of the children in the Heder.

Lerner's pub was to be found in this square. In the summer small tables and chairs would be placed outside, in the manner of a café, and "Goyim" from the town or the nearby villages would sit there, enjoying their Okochimske beer, served in "halbos", thick glass mugs with a handle, holding a pint. An ancient gramophone with an enormous tube would blare out some music, deafening the whole village from end to end. Drinking and talking, they would sometimes burst out laughing wildly in a way never heard among Jews who, even when they laugh, do so in a restrained, half-hearted manner. Even on Simchat Torah and Purim, when everyone is enjoined to be merry, there is hardly any laughter to be heard. It is choked back, swallowed up in the thick beard.

Having emptied their "halbos" the drinkers would wipe the white foam of beer from their moustache, pull at both ends to left and right and go on to order another round.

The real lushes, those who came to do some serious drinking, not to talk, sat inside so as to be as close as possible to the source of their drinks and lose no time in waiting to be served. The barman, like a fire-man, did his best to quench their eternal thirst which could never be satisfied.

Next to Lerner's was Avremeleh Kornfeld's pub. Avremeleh was a respectable widower of many years standing, handsome, carefully dressed and boasting a gold chain across his protruding belly. He spoke slowly in a slightly hoarse voice, moving along sedately as if to show that he had no reason for hurry and nothing would be done without him. Reb Avremeleh and a pub seemed a contradiction in terms but, actually the two resembled each other : the pub was quiet and uneventful. Compared to Lerner's noisy and crowded establishment this one resembled a long-extinguished volcano. Actually it was the kind of café where people relaxed while sipping a cup of tea and exchanging reminiscences.

In the row of shops some belonged to Goyim, like the delicatessen, for example, which had once been a cooperative called "Consom". There were three butchers selling pork before it, and these had cellars beneath them with barred windows opening onto the pavement.

It was there that the pork was cooked, fried and cured and the place smellt of unclean, putrified flesh. The Heder children passing by would press their nostrils together to shut out the sickening stench.

Then there came a building which served as a kind of passage through the empty lot (where a house had once stood of a number of apartments) to the "Bianner Cloise" street which led to the "Oliarniya", a Goyish slum whose scoundrels were famous for their stone throwing and their pestering of the Jewish children living at the entrance of this neighbourhood.

The last shop in the row was Masha's Delicatessen, a corner store with windows full of tasty, titillating things. Actually the ambitions of the Heder children were not too extravagant and were easily satisfied by square of chocolate filled with coffee cream a "kavovkeh" followed by some toffee or with the fruits of "Hamishousser", served once a year. Masha's shop stood in the middle of Kalman Wolf's chain of shops which extended in two directions.

On the west side of the Ring, opposite the back of the Rathois, there were only two shops : Fass's Haberdashery at one end and Wielopolsky's the glazier's workshop and store at the other, the latter being a part of old Skrebek's the oraganist's property. This Skarbek, the Goyim's cantor, instead of singing before the lectern, did so at the Goyim's funerals. He spoke Yiddish well and, as the funerals proved a good source

The Rothois

holidays such as Independence Day on November 11 or Constitution Day on May 3, when it because the center of the celebrations. It was then decorated with the national flags, and an enormous carpet bearing the national emblem — a white eagle on a red background — was hung down from it. The balcony served as a stage for high Government officials holding forth before the people massed in the Rink with their high-flown rhetoric and patriotic speeches. As both these holidays occurred in the winter, one at its beginning and one at its end, the people were muffled up against the cold in warm coats and hats. The event culminated with the singing of the national anthem "Poland is still...", with everybody taking off their caps except for a few curious boys from the beismedresh who stood apart and with the beginning of the anthem began running in the direction of the near-by houses so as not to take off their caps and remain bare headed. This, naturally, irritated the Poles standing nearby, who had never harboured a great love for Israel under any circumstances, and the boys were badly beaten.

The Rink was also the gathering place for those participating in the "Odpust", a Christian holy day especially connected with Stara-Wiesz (old village) quite close to the shtetl. Many pilgrims from the surrounding villages passed through the shtetl, giving the event the carnival air of a small fair. The youngsters among them would gather in groups around the Rink, playing their mouth-organs, drinking soft drinks, and eating cakes tasting of left over chametz from before Pesach.

Itinerant peddlers, called by the Poles "Tanieh Zhid" (a Jew selling bargains) put up their booths on the Rink, in which they offered their bargains of cheap haberdashery, balloons, whistles and sweets of doubtful make. Rolling up a square of newspaper into a cone, a "shtramotz", they would pour in some candy to the accompaniment of endless rhymes spiced with words of wisdom and homilies, to the great admiration of the people hanging around. Their tongues were more generous than their hands; there was, in fact, no coordination between them. For every ten verbal sweets the adroit salesman would perhaps put in one real piece of candy, so that the closed shtramotz actually contained many worthless rhymes and very few sweets...

Here, too, was the Great Well, the like of which there were only two in the whole village, one near the "Gemeine" and one beside the Courthouse. The well was completely sealed with a pump beside it, an iron handle covered with wood stuck into a wheel to turn it. After the wheel had been turned a few times and gained momentum you could hang onto the handle and turn with it until it slowed down and stopped. This game would go on until the water-drawers, women carrying pails and bowls came along and sent the kids away to the Heder.

All the parts of the well were tied down by means of large screws into the concrete base. There was a pump which to us looked like a small skinny imp endlessly flailing his arms up and down. After a few turns of the wheel the pump began to work and the water would rise out of the depths through a long vertical perforated pipe. A thin handle jutted out of this pipe, upon which the pails for collecting the water would be hung. In winter this pipe would be heavily wrapped in straw to prevent its freezing up.

Drawing the water was the work of a number of gentile women who divided the houses of the village

the Clois. Their walk was leisurely, some of them conversing in pairs. Others were alone, deep in thought, curling their side-curls into which they wove the sense of holiness still clinging to their finger tips which had touched the mezuzeh on leaving the synagogue. Children of all ages hurried to their various "Heders" in the vicinity, raising a hullabaloo as children will.

The "Tantz Meister", dancing teacher to those of the youngsters who no longer accepted the old ways and sought the new, was a rare bird in the area. As Tantz Meisters were unknown in the Heder, and the Hassidim dancing on Simchat Torah in the Cloise were not numbered among his pupils — we all thought that he had gotten his name because of his peculiar, dance-like walk. Elegantly clothed and boasting a bow tie, a walking stick in his hand, wearing white gloves and black and white laquered shoes he seemed, on the background of the miserable street, like one of the illustrations in the tattered magazines one saw at Yossef Asher's, the tailor of fashion. No doubt a stranger arriving there by chance who caught a glimpse of the Tanz Meister would have thought he was an American come to seek out his poor relations.

On the lot before the Cloise there is an old wooden house, half buried in the ground and with small, narrow windows. As people were always passing there on their way to the Clois, the "architect" who planned the house solved this problem by putting the windows almost on ground level, so that the only way the passers-by could peep inside was by lying down on the ground. A shoemaker had once lived there, one Michel "Mondrosh" (a real wise guy), so called because of his tricks and clowning. After he left the shtetl to go abroad, nothing was remembered either of him or his notorious tricks, more's the pity.

Another tumble-down hut is worth mentioning, the one at the end of the street which led to the "Rink" — the "Beigel-bakerin's" house. It was in connection with this structure that we first heard the term "boyfelik" i.e., dangerous to live in. This word was always accompanied by a sigh, as if one were speaking of a terminal patient. The term "boyfelik" brought a similar expression to mind — "unkreitik, nebbich" — describing an undernourished child.

But let's return to the "Rink", a "ring" in German as in English. This was the name given to the central round piazza found in every village and forming the heart of all the streets and paths stemming from it.

If you drew two imaginery diagonal lines from one end of the rink to the other, one line would take us from the flat rectangular cases of glass for window panes at Wielopolsky the glazier's, way up to the low, narrow, saw-dust filled cases used to package eggs for export near Penner's storehouse.

The other line began at Koppel Zwik's house, a low structure leaning on Seiler's high stone building from which it derived its confidence. With an air of belligerance it defied its critics, as if crying : "Look at who is standing behind me !" The line ended at the crooked, misshapen stone stairs near Eisick Filler's which led to "Randshines" and further. These stairs were covered in ice during the winter, a hazard to old and young alike.

The Rink comprised two parts : to the east lay the smaller part, shaped like a right-angled triangle, while the western and main part was in the form of a rectangle. The village high road, crossing through the Rink, separated the two. In the center of the Rink on its rectangular side stood the "Rathois" — the local council, a large municipal building housing rented shops and a few offices. There were also some priviliged tenants living there, including some Jews. A tall, square tower rose from the roof of the Rathois with a long cable running from its top down into an iron pipe stuck into the ground — a lightning rod to protect the area from the frequents thunder storms in the area, storms which shook the windows and filled the children's hearts with dread. This wondrous contraption about which many tales were told in the Heder was called a "blitz-ableiter" and a similar cable was to be found in the non-Jewish quarter on the roof of the "Sokol".

The Jews, obviously, did not put all their trust in a piece of iron wiring but possessed additional means of protection from thunder and lightning — the prayers of "the Creator of Genesis" and "He whose strength and power fill the world". These prayers, intoned with deep intent, were also said by the children.

Three sides of the Rathois tower boasted great clocks whose Roman numbers muddled the children, confusing their calculations of the time and making them late for Heder, for which they were heavily punished.

The showy part of the Rathois, its front, was to the south, facing Lerner's public house, with a large beautiful balcony belonging to one of the apartments. This balcony came into its own on national Polish

shana Rabba", willows for "lulavim", greenery for Shavuot (Pentecost), and sticks for flags and fire-sparklers on Simchat-Torah. Those who lived near by used the branches of its trees to thatch their succot (tabernacles); its thick branches served as casts for the "dreidlach" or leaden tops of Hannukah; new dishes were dipped in its waters before being used: on Rosh Hashana all the Jews of the shtetl, men, women and children went there for "tashlich" (the casting away of sins into the waters), and the little stream absorbed all their sins, which were not many, as it transpired, for it is a fact that the "bedel-wasser" did not overflow its banks; its waters were not contaminated and remained just as pure as they had been before.

As the "bedel-wasser" marked the limits of the Jewish lands, beyond which began the fields of the Goi'm's Borkovka, in order to avoid returning by the same way we had come let us go back to the "Rink" through the "Saddigura Clois" Road, so as to remain within the Jewish precints.

Passing by the new apartment house, built of bricks, and some old wooden shacks, roofed with shingles, followed by Bobker's house roofed with tin, as befitted a blacksmith, one arrived at a small empty lot, a kind of square with an open well which supplied all the nearby inhabitants with their water. The walls of the well were reinforced by round concrete drainage pipes, the top one of which jutted out above ground in the form of a round trough with a slanted roof over it, leaning on two vertical logs stuck deeply into the ground. A wooden pole, rounded like a window pane, was inserted by means of two hinges into the two logs over the well, with a long iron chain wound around it and a pail at the end for drawing water. This iron chain, always wet, was covered with rust, and the older children of the "Heder" busied themselves a lot with it. Having gotten their hands covered with rust they would stand wiping them in front of their younger companions, boasting of their "oisgearbete hent" — hands calloused by manuel labor, guaranteed to arouse respect and bestow authority.

The pail that hung from a large hook was always leaky and the rusty drops froze in winter, forming brownish plaits of ice.

The deep well was shrouded in darkness within and stories were rife about an indefinable "something" haunting its bottom, tempting those who looked down inside and drawing them into the depths. Sometimes, when the fear was overcome by curiosity and one bent to peer inside, there was really discernible a shadowy figure in the black mirror of water, wavering and raising its hands as if preparing to pull you down. One drew back immediately, before it was too late. What luck that the monster was a water-creature and never emerged from the well.

Across from the well was the "Sadigurer Clois", a large building with decorated walls and a wooden mezuzeh, carved in the form of a fish by the artist Moshe Yankel, he of the golden hands, on its lintel. Because of its size and the liberal tradition of its congregation, the Sadigurer Clois also served as a place for political meetings in later years, and local speakers or guests invited by the parties spoke there before the elections. Here, too, mass meetings were held on special occasions and Zionist leaders were eulogized after their death.

It was there that the "Clois-Bahurim" studied the Gemarra and Exegesis all day long. The more persevering among them, the "matmidim", were promised a glorious future — they would become rabbis. The mediocre ones were satisfied with knowing a page of Gemarra for "domestic use" and there were also those whose minds were not on the Gemarra at all but hung around wasting their time on "worthless things" until they left their parents' jurisdiction and went to the "Fareinen", learnt a trade, or left the shtetl in their search for "tachless". The more tolerant members of the congregation treated them with understanding and a measure of respect, well aware of the importance of their maintaining some sort of ties with the Clois, and not getting into evil ways. The more radical members, as was their wont, insulted them, claiming that by their very presence they were corrupting the better youths. This was another aspect of the eternal argument between Beit Hillel and Beit Shamai, the two schools of thought, and it goes on to this very day.

Clinging to the wall of the Sadigurer Clois there stood the old Rabbi's wooden house, containing the Rabbi's living quarters and the "bezn-shtub" — the Court Room which served the Rabbi both as a study and as a guest room. Here the Balei-batim gathered to listen to words of wisdom or to enjoy a pleasant conversation about mundane affairs of the day and a cup of tea. The two houses thus joined together maintained close ties, reflecting their authority and influence upon each other.

During the morning the lane hummed with activity, the Jews emerging in Tallis and Tefillin from

had prepared itself to take in many more generations of the departed; it awaited their arrival but the privilege went elsewhere...

The second institution for which the congregation was responsible was the public and the ritual bath ("mikveh"). The public bath, called "bedel" was built behind the "Hevreh Liner Clois", reached by a flight of steps leading down to it. As we were still at "Ḥeder" age we had no idea of the important function fulfilled by the "mikveh" in the framework of family "purity", nor did we imagine that women, too, went to the "mikveh". On the other hand we were well aware of its importance to the men, for the Hassidim went there assiduously several times a week to immerse themselves in the water. Due to the influence of the Kabbala, the Hassidic movement assigned a great importance to the ritual bath, turning the immersion into a veritable ritual. For reasons of economy the "mikveh" wasn't heated up every day, yet there were veteran Hassidim who bathed there in the winter, when the water was as cold as ice. According to the law, meat that has not been made kosher and not immersed in water became "over" after three days, that is, its time had expired and eating it was prohibited. The Hassidim in their hair-splitting" preached that their own flesh, their body, should never be without the mikveh every three days for fear it would turn into "over", God forbid. Actually, under the then prevailing conditions when the houses were without baths, showers or running water, and people washed themselves by means or bowls of water, the bath house provided an urgent need in the preservation of cleanliness and hygiene, quite literally and without the need for homiletics.

The Council of the Congregation tended the old building of the public baths, enlarged it and introduced improvements and modern innovations. On the eve of the Sabbath and of Holy Days one could, for a mere pittance, enjoy tht use of the two mikvehs — hot and cold —, a shower and a "shwitz", i.e., a sauna. The baths were placed in a special room and had to be paid for separately.

At the back of the public baths building was the chickens slaughter house, between which and the stream, flowing at some distance beyond, was an empty, abandoned lot, overgrown with briars, nettles and weeds, all so heavily covered with feathers that from a distance it looktd as though that was all that grew there. At the entrance to the dark slaughter room one saw a strange sight : the "shochet" (ritual slaughterer), familiar to all from the synagogue and the street as a highly respected Jew, moderate and gentle in his ways as befitted a learned scholar, second only to the Rabbi and always impeccably dressd. This dignified man was suddenly revealed here, his skull-cap stuck to his head with feathers, wearing a thick apron made of sacking saturated with blood and holding a knife between his teeth !

This bizarre combination of a Jew, and a respectable one at that, with a knife — a Jew bespattered with blood — was astonishing, to say the least.

It is customary, when giving the names of important cities in the world, to mention the rivers besides which they had grown. If we were to do the same with the shtetl we would call it "Brezev am Bedel Wasser". The Bedel Wasser was not exactly a river. It was, rather, a narrow, meandering creek, very like a gutter of rain water. Because of its proximity to the "Baths", affectionately called "bedel" in Yiddish, for some reason, this creek was named "Bedel-wasser". For its greater part it wound through the "Borkovka" fields, serving the "Goyim" as a surrogate mikveh, save the mark ! The "Borkovka" women also used it for their laundry washing.

The section close to the public baths was the bathing beach of the Jewish children. In the rare summer days permitted by the "Shulchan Aruch" for bathing, after the "yemei sefira" (days of counting) and before the "Three Weeks" and the "Nine Days" culminating in Tish'a Be'av, when bathing is forbidden — the children would dip in the "bedel-wasser" splashing to their hearts' content, naked as Adam and Eve had been before they learnt the meaning of shame. They tried to swim the length of the creek, always careful not to leave the limits of the Jews' "territorial waters."

As to the depth of the "bedel-wasser", the children put it this way : If you stand on your head in it, its water reaches right up to your ears. From all this it becomes clear that the "bedel-wasser" was not, God forbid, a public danger. Its waves never swept a swimmer away and no one had ever drowned in it. It did overflow in the rainy season, but then no one swam in it because of the cold. Neither did this "flood" cause any serious damage. At the most the rising waters swept some of the feathers on the bank near the slaughterhouse over the fields of Burkovka.

The "bedel-wasser" played other roles as well : the willows growing on its banks supplied the whole shtetl with ritual objects : "Hosha'anot" for "Ho-

tions. In the center of the ceiling, around the circle from which hung the "blitz-lamp", the big oil chandelier, the artist had painted a great Leviathan curved so that his tail was between his teeth. This motif was based on "reality", for it is well known that the earth stands upon a giant Leviathan who holds his tail between his teeth. So long as it continues to lie thus quietly — the world goes on to exist. How greatly we feared that the time would come when the leviathan would tire of this posture, feel like scratching or straightening his back, let his tail go for a moment, and then, God forbid, the world would come to an end.

Who could have dreamt that our fears would be realized and the destruction of our world come so quickly...

The Gabbai of the "Hevreh Liner Clois" was completely devoted to the synagogue. He was a simple, music loving man and made the Clois available to wandering hazanim (cantors) who would pray ma'ariv before the ark accompanied by singers and sometimes boys with sweet soprano voices who gave solos for the public's enjoyment. The "shtiklach" or musical pieces sung by the hazanim would later turn into "hits" in the congregation, long to be hummed in the prayer houses.

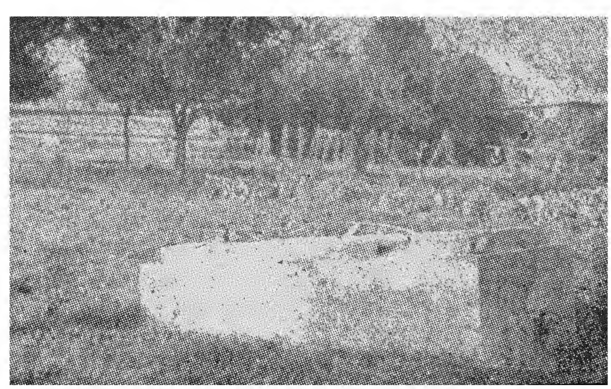
All the prayer houses were maintained by their various congregations by means of the incomes derived from sworn peldges given while going up to read the Torah on the Sabbath and Holy Days, and from the auctions held on Simchat-Torah for the honor to be "Hatan Torah" (Bridegroom of the Torah) and "Hatan Breishit" (the first reader of Genesis on that Holy Day). There was also the sale of other important functions for the Sabbath throughout the whole year, offered at wholesale prices such as the opening of the Ark, taking out the Torah, "Maftirs" for the Sabbath etc. The sale took place on the Sabbath of Breishit and the money thus earned was used to buy wood during the approaching winter.

The stove, burning all day long, was a great attraction during the harsh winter. Peddlers standing for hours beside their carts in the freezing cold, small shop-keepers whose shops attracted very few customers, and beggars who could not afford kindling for their homes — all exploited every opportunity to go into the Clois or the Beis-Medresh and warm up a little. Although they did not do this out of a desire to serve the Torah, they often ended up by doing so, perhaps taking down some book from the shelf and studying it for a while or saying a chapter of Psalms which, as is well known, is good for anything that ails us : health, livelihood and every need or trouble. Nor were they in any way blamed if they sometimes drowsed a little in the pleasant warmth, the book open in front of them. That the husband spent his time in the Clois beside the warm stove while his wife was alone in the freezing store was somewhat mitigated by the fact that both husband and wife regarded the chanting of Psalms as the husband's contribution to their livelihood and their daily struggle for existence in different ways.

The warmth of the synagogues was a boon to many, who were easily identified by the white lime sticking to their backs, put there while they leant against the stove, and made especially prominent by the blackness of their clothing.

There were two main institutions for which the congregation held itself fully responsible : the cemetery on the one hand and the public bath on the other.

The cemetery or the "beis-olam", also called 's'heilikeh ort" (the new "holy place", to distinguish it from the old cemetery, lay in the precint of the forest, some kilometers walk from the shtetl). This old cemetery had not been used for decades and very few visitors came there to seek out a grave. The "active" cemetery, on the other hand, was closer to the shtetl and could be reached by the path behind the new park, near the "zigelnieh" — the brick factory. Despite its location outside the inhabited area of the shtetl and its distance from it, the cemetery was one of the places to be described here and all the people of the shtetl had some connection with it, each family with its own representatives. There were those who came to rest there at a ripe old age, the envy of all; some were brought in their youth or as children who had died suddenly, before their time and whose death had shocked the whole shtetl. This cemetery

The Jewish Cemetery in Brzozow

would spread out their wares on the tables after prayers. Their stock comprised siddurim and machzorim (prayer books) — their bindings embellished with gold lettering, Hassisdic literature, "rimal" books of rabbinical sermons and exegesis, "mayseh bichlach" (short romances) by Yona Krapple, "fahrteisht und verbesert" (shortened and improved); versions of longer novels, "troym bichlach" to solve your dreams with the aid of horoscopes, "brievshteler" (model letters) etc.

The street continued in a straight line in the direction of the "mikveh" (the ritual baths). On its right rose the mountain, topped by the rink which was called "oiffen barg" (on the mountain). The "oiffen barg" began after Mendel Scherts's yard, opposite the Beis medresh. A few small, misshapen wooden huts were scattered here on the face of the mountain, like so much discarded junk on an abandoned lot. Their appearance was pitiful even according to the standards of the shtetl at the time, perched insecurely on their foundations, like some objects discarded for a moment. It later transpired that the Jews' brick houses, for all their stability, did not last much longer than those ruins.

The best-known "house" in this lane was that of Hanna Reisele, and that in spite of the fact that the house itself no longer existed and Hanna Reisele had left the shtetl long since. Nevertheless anyone living in the place was referred to as living near Hanna Reisele's house and people continued to pass "by" it. This ghost-house became notorious after a fire had broken out in it one night, shocking the whole village: "se'brennt bei Hanna Reiselen!"

Every few years fires would break out in the small, crowded villages, razing the old wooden houses to the ground, and leaving their occupants practically naked and destitute, their meagre property having gone up in the flames. When a fire broke out, the inhabitants, their hands full of little children, of whom there were many, had no time to think of their possessions in their panic to save their offspring from the flames. Only if you were lucky enough to be far from the source of the fire could you sometimes salvage some bedding and clothing.

Before the first world war a great fire broke out in our shtetl too, destroying the houses which were huddled next to each other. The inhabitants fled in fear relinquishing everything they had to the flames. In time new houses were put up on the empty lots, part of which were of stone, and even those built of wood were reasonably spaced apart from each other, changing the whole shtetl's appearance.

In general, fires left their mark on the history of the shtetl, and the oldsters would tell some hair-raising stories about them. In the manner of catastrophes of nature and primordial cataclysms, the memory of these events would remain inscribed in the inhabitants' subconscious in the form of legends and folk-tales handed down from generation to generation.

The fires also constituted pivotal turning points in the history of the villages, according to which the years were calculated and dates established. Thus: "He was born two years before the fire" etc. Hanna Reisele's fire appears to have been special, a kind of private conflagration named after her alone, for it was put out relatively early, and no one was hurt beside the house, which went up in the flames. The old neighbouring houses that remained were almost the only ones retaining the old ambiance of the shtetl as it had then been.

On the other side of the "oiffen barg", opposite Hanna Reisele's "ghost" house, was the row of houses beginning with the "Tshortkover Clois", a medium-sized prayer-house in an old wooden structure, including some apartments. This was followed by the "Hevreh Liner Clois" or, as it was officially called — "The Society for Charity Lodging".

The Gallician shtetls boasted prayer-houses called "Yad Kharutzim" or "Schneider-Shule" in which artizans and workmen congregated for prayer. The congregation gathered to pray in "The Hevreh Liner Clois" was of that kind, and it was the only prayer house to remain empty after the prayers, abandoned by its members, who hurried away on their business, unlike other synagogues where the house owners and yeshiveh youngsters remained after prayers, to delve into the gemarot or some other books. Here any "golybrodnik", that is a beardless, clean-shaven Jew, could go up to pray before the congregation or read the Torah unhindered.

Specially impressive here were the murals painted on the walls. The story was told in the "Heder" — (and what source could be more reliable?) was that at one time a highly gifted painter, some kind of Leonardo da Vinci who was also a prodigious drunkard, arrived at the shtetl and painted all these wondrous murals while imbiding constantly from a bottle of brandy. The paintings depicted the animals of the Pentateuch and the symbols of the tribes, painted in striking colors and bearing suitable quota-

Avraham Levite

FROM THE YEARS OF CHILDHOOD
A TOUR ROUND THE SHTETL

I never managed to survey the shtetl as a whole, not from a bird's-eye view and certainly not from the heights of a plane. The highest vantage-point I ever attained was from our attic, perched on the higher rungs of a wooden ladder. Through the cracked roof and the wooden beams, rotted from the winter snows and the summer rains, one could see just one small lane, no more.

In my imagination I see the shtetl as a kind of giant, two-headed tortoise : its fat belly is the "rink", the business center and Jewish quarter; its feet — the lanes, sprawled sideways; its first neck — the path leading to the scrap-iron store in what was once Yantsche Druckernick the printer's house. Built on a slope the house, only the upper part of which was visible, seemed to be sinking and about to fall down. It was built just before the left turn in the direction of the "Starosta" and the Post Office. The second head, or rather, the neck, was the "Beis-medresh barg", the way leading to the "Beis-medresh". On the left of the slope, near the high stone wall, supporting the edge of Avraham Poritz's lot, the way curves down in a semicircle leading to the timber storage house of Melech Herzlich as well as to the "Widatsh", "Panski Krzhakis" and the Christian cemetery.

The sharp turn and the heavy incline on this side of the road are a major traffic hazard. Luckily for the village, motor-cars were a rarity. Farmers' carts and bicycle riders going downhill before the turn would often, just before turning left, crash into the wall of the Beis-medresh. Here, the windows being built very low, they would find themselves paying the Rabbi a "flying" visit by way of the crashed window-panes, to the extreme astonishment of both host and guest alike.

The Beis-medresh itself was an enormous wooden building; its front wing was divided into apartments and included a grocery. The synagogue was in the back wing and the participants in prayers were many, particularly on week-days. From dawn almost to mid-day there were minyans praying there. No political meetings or mass gatherings were held there but after mincha-ma'ariv there would appear "ba'aleidarsher", that is, preachers and wandering speakers, professional purveyors of moral reproofs and public castigation. Their sermons would include legends of "chazal" (our wise men of blessed memory), proverbs, tales about righteous men, and homilies based on verses from the Bible. All this was delivered in the proper sing-song intonation, with a timely mention of the day of death, hell and the like — subjects arousing the emotions. Simple people greatly enjoyed all this, feeling a kind of pleasurable pain like that felt when downing a glass of alcohol or during the beating administered by twigs on the "shwitz-bank" in the public baths, G-d forgive us for the comparison.

At the end of the sermon — "Uva lezion go'el venomar amen" (And a savior will come to Zion, amen), two respected "Baaley-batim" would appear by the door; the treasurer, cap in hand for the collection, and the collector who would stop the people on the way out and get some pennies for the needy preacher. The size of the contribution depended on the quality of the sermon and the impression made on the audience by the preacher. The misers would try to evade payment by choosing a seat in some distant corner of the Beis-medresh, pretending an innocent absorption in some book or trying to lose themselves among a group of boys intent on their daily lessons. They tried to wait until the crowd dispersed and the collectors at the door completed their task. These dodgers were taken care of by a group of boys, organized for the purpose, who would approach them, cap in hand, demanding their contribution. Not that they ever got a penny from them — whoever did get anything from the clenched fist of a miser ? But humiliating them openly in front of the congregation was a fit punishment.

From time to time some wandering book-sellers

Ann Feldman (Kreitstein), Los Angeles / SOUVENIRS OF BRZOZOW

Part of my life was spent in Brzozhov, Poland, where I was born, grew up and graduated from the seven grades of the girls' school.

Attendancee in grade school was compulsory and quite a trial for the Jewish children. We were forced to sit in the back benches and forbidden to converse in our own language — Yiddish. Something that once happened to me there demonstrates how the Polish teachers treated us :

Two Polish girls in my class once quarrelled and disturbed the lesson. Their behavior angered the teacher and she ordered me to sit between the two. Placing a Jewish girl between the two fools was meant to be a heavy punishment for them. Naturally they turned their backs to me in an insulting manner and drew away as far as possible, as if I was the bearer of some contagious disease. I begged the teacher to let me return to my place and her answer was as follows : "Your place is in Palestine and there you will be able to choose any place you like to sit in. Here you must obey my orders !"

From early childhood I was accustomed to hear the invective "Jew, go to Palestine !", even before I went to school, but such rudeness on the part of a teacher, a woman of learning and educator of a class, directed at innocent children, shocked me deeply. I was hurt to the very core of my being.

I loved reading "Pan Tadeus", the famous masterpiece of Adam Mickievitz, the great Polish poet and humanist. The fine figure of the Jew, Yankel, described by Mickiewitz as a music lover, an honest man and a Polish patriot, excited my imagination. The teacher made it clear that there was nothing surprizing in the Polish poet's liking of this Jew, for in his time the Jews behaved properly, wore correct clothing (a kapota and a yarmulka), and did not intrude where they were not wanted.

A truly penetrating, broad-minded interpretation by a Polish teacher of a literary work !

I cannot but think that the Nazis would not have succeeded so well in their work of annihilation if it were not for the active assistance extended them by our Polish neighbours who were overjoyed at this opportunity given to them to get rid of the Jews.

Haya Shmilowitz (Zelig) / MY ALIYA

While still a young girl in 1920 I made up my mind to leave Poland. It was the traumatic experience of a pogrom led by Polish hooligans from the neighbouring Stara-Viesch and Borkovka, lusting for blood and loot, which caused me to make this decision.

It was a miracle that saved us. Skrebeck and his wife, decent people, took us into their home and hid us for several days, during which we subsisted on bread and water.

I well remember the years I spent at the Girls' Public School. During the "Religion" lessons, given to the Christians by a priest, the Jewish girls had to wait outside in the corridor. It seems that this priest had the sinister idea of converting me, otherwise why would he demand that I, out of all the Jewish pupils there, remain in class during his lesson ? This also contributed to my decision to leave Poland at the earliest possible opportunity. It was no easy task to convince my parents that I had to leave home at an early age and go to Eretz Yisrael where we had no relatives at all.

Luckily for me the Saddigura Rabbi who lived in Przemysl gave me his blessing for the journey, a fact which greatly influenced my parents in permitting me to go.

My preparations to go to Eretz Yisrael were made in secret, in order to avoid all kinds of "advisers" from influencing my parents and making them regret their decision.

I left, armed with a "certificate" belonging to Feivel Rott of blessed memory, a fellow-villager who took me along as his wife after a fictitious wedding ceremony.

My "leavetaking" from Bielavsky, the Mayor of Brzozhov who knew my family well, is noteworthy. When I came to his office to fill in the forms in order to get a passport he inquired in a "friendly" fashion : "Where is it your'e going ? To Palestine ? Go with my blessing ! There will be one Jewess less in Brzozhov..."

After so many years his words still ring in my ears, as if I had just heard them.

which served as storage space for the local fire brigade, put up a temporary stage and, bringing in all the necessary equipment, made it fit for a theatrical performance. All the Jewish youths were enlisted for these preparations and they went to work with a will, if only to prove to the anti-semites that they could get along without them.

The company arrived and gave a number of performances which were watched by practically the whole Jewish population. The event, in fact, turned into a spontaneous demonstration of solidarity among all the political factions, and a sharp protest against the anti-semitic plot. Not content with this, however, we decided to make the anti-semites pay for their unfair behavior and it was decided to boycott the cinema shows at the "Sokol". For weeks no Jew appeared there, and the management was on the verge of bankruptcy. Attempts were made to organize a reprisal boycott of the peasants against the Jewish merchants but it failed, and finally the "Sokol" was forced to publicly apologise to the "Beit Yehuda" center and undertake to maintain fair and acceptable relations in the future. (It should be noted that this affair occurred in the 1930. Had it happened later on, when anti-semitism increased and became more violent, things would have developed far otherwise.)

My family left Brzozow at the end of 1930 and, up to the breaking out of the 2nd World War I was there only twice to attend the elections for the Zionist Congresses.

I was to meet Prof. Korn once more after the Germans invaded Poland, during the flight eastward, in Lvov. He, too, was killed in the Holocaust, like most of the Jews of Brzozow.

Many years later I met a few survivors from Brzozow in Israel and they gave me the details of the annihilation of our small, ill-starred congregation.

A few years ago, before diplomatic relations were broken off between Poland and Israel, I received a letter from a gentile friend of mine with whom I had studied and become close during our high-school years. Having learnt that I was in Israel he had managed to get my address, wanting to renew our personal ties. From our correspondence it transpired that during the war he had joined the Polish underground against the Nazis in the vicinity of Brzozow. One of his letters contained two photographs of Jews there during the Holocaust, taken by the underground to serve as evidence of what the Nazis had done to the Jews.

These photographs showed desolate faces and miserable, broken-down figures. He promised to send more, but in the meantime our contact was cut off. Some time later I chanced to meet a young woman, a gentile from Brzozow now living in England. She was visiting one of my friends in Israel and told me that the town had developed greatly, becoming an industrial center. She knew nothing of the Jews of Brzozow. The inhabitants of the town had forgotten them completely, as if they had never existed.

(Translated by **Herzlia Dobkin**, Haifa)

activity in Brzozow, when the "Beit-Yehudah" Association was founded by Prof. Friedel Korn, a prominent and unforgettable figure among the elite of Brzozow Jewry. He was one of the few remaining Jewish teachers left in the Austrian high-schools bequeathed by the Austrians to Poland.

All through my high-school years and until my maturity, he was my teacher and mentor. A proud Jew and a fervent Zionist, not only did he not try to hide his national identity and his views — he displayed them at every opportunity both to his teacher-colleagues and his pupils. Paradoxically enough, it was because of this that everybody treated him with respect and affection. It was due to his initiative and enterprise that the cultural-national center of "Beit-Yehuda" was inaugurated at the end of 1922 or the beginning of 1923.

Though pupils of Polish schools were forbidden to participate in any public activities without permission from the school administration, Prof. Korn did not hesitate to enlist the two Jews in my class, Shmuel Rosner, rest his soul, and myself, to work in the establishment of the center. Donations were collected from the Jews of the village and the surrounding shtetls and a hall rented in the main street, near the gymnasium. There was a library boasting the best of Polish and Yiddish literature, as well as a lecture hall and social gatherings.

Every Saturday lectures were given by local speakers or some brought from outside the shtetl on literary, social, Jewish and Zionist subjects.

I well remember the festive atmosphere of the opening ceremony of the center, when a local lawyer, Dr. Hertzig, gave the opening lecture on S. Ansky's "The Dybbuk". Hertzig was a warm-hearted Jew, an intellectual who continued to support the development of the center and the enrichment of cultural life and Zionist activity among Brzozow's Jewish community, giving unstintedly of his talents and extraordinary erudition.

With the passage of time, when political development within the Zionist movement created division and sectarianism, the "Beit Yehuda" Center continued to serve as a meeting place for all the factions in the Zionist movement. The General Zionists, Gordonia, Hashomer Hatza'ir, Mizrachi and the revisionist "Menorah" succeeded in co-ordinating their use of the center's meeting-room for their Zionist activities.

The Jews of Brzozow were very proud of their center and it was much frequented by both the intellectuals and the common people who all fostered its upkeep and development.

Later on the management of the center passed from its inaugurators to the younger generation — local high-school graduates and intellectuals.

The center and its manifold activities exerted a profound influence on the social and cultural life of Brzozow's Jewish community up to the outbreak of the 2nd World War.

After the violent manifestations that followed the independence of Poland in the form of a pogrom, as I have described above, relations between the Jews and the local Polish inhabitants became stabilized. No love was lost between the two communities, there were no social or cultural ties and cases of molestation and temporary confrontations were not unknown, yet, in general, order was maintained. Business relations went on as usual, with each side living its own life. This state of affairs resulted, perhaps, from the fact that the Jewish community of Brzozow boasted many intellectuals whose services were necessary to the non-Jews.

It would be worthwhile, perhaps, to mention one of the first cases which marked the deterioration of the shaky relations existing between Jews and Poles.

As in all the other towns of Gallicia, so too in Brzozow, there was a branch of the "Sokol", an organization dedicated to the development of physical fitness and well-known for its extreme Polish-nationalist bias. The building of this organization boasted a large hall for public meetings and cinema shows. A new movie was brought every week and the number of Jews among the audience was high. It was they, actually, who paid for the upkeep of the cinema and ensured its profitability.

During one of the summer months of 1930 the "Beit Yehuda" center decided to bring one of the troupes of the Yiddish Theatre to the town for a number of performances. I no longer remember the name of the troupe or the play (the reference is to the actor Yonnas Turkov and his company — ed.), but it was decided to lease the "Sokol" hall for the event, as clearly the majority of the Jewish inhabitants would come.

The "Sokol" management agreed to lease the hall but a few days later they were pressured by the local anti-semites to refuse the Jews, and the lease was annulled. This was just before the arrival of the company and there was no possibility of putting them off. We therefore rented a shoddy wooden structure

Dr. Yaakov Schechter

MEMORIES OF BRZOZOW

I see it through a mist...

Brzozow, the small shtetl where I lived for twenty years with my family. Five thousand people lived there, a quarter of them Jews.

Two roads connected it to the outer world : one leading eastward, to Sanok, capital of the region, and one to the north, in the direction of Przemysl.

For six days of the week things were quiet, the shtetl seemed to be sleeping; then came the seventh day, a Monday — the day of the weekly fair. Farmers with cartloads full of produce and livestock flowed in from all the surrounding villages to sell their wares and buy goods from the Jewish shopkeepers.

That day the shtetl was all agog and the noise was deafening: curses, singing drunks, and the occasional fight. By evening it was all over and the farmers returned to their villages. The Jews, having earned enough to sustain them for another week, returned to their daily grind. But there was a day I shall always remember...

I was twelve at the time, a few months before the end of the Ist World War. The events unfold before my eyes as if they had taken place yesterday. That morning my father, just recently discharged from the Austrian army, had piled up the heavy furniture against the entrance door to our house and stood, his gun cocked, behind the barricade. Ear-splitting shrieks could be heard through the windows. The drunken peasants had come to the shtetl without any produce. They had been planning a pogrom for some days now and finally their moment had come.

Peeping through the window I saw some peasants dragging a man whose head was all covered with blood. It was the only Jew who, since the days of Kaiser Franz Joseph, had served on the local police force.

The rioting continued till late that evening without any intervention by the authorities. All the shops belonging to Jews were looted. There were many wounded but fortunately no one was killed. Instead of slaughtering Jews the peasants preferred to take over the pubs they had broken into and got drunk "on the house". This, apparently, made them forget the Jews and they finally quitted the shtetl, loaded with spoils looted from the Jewish inhabitants.

The riots at Brzozow were just a link in the chain of tragic events taking place throughout Gallicia where, after the breakdown of the Austrian empire, an independent Polish government had been established. The disturbances certainly provided an enormous impetus to the awakening of the National Zionist idea. Wide masses of Polish Jews became finally and absolutely convinced that their loyalty to the establishment, which had more or less protected them till then against anti-semitic violence, would be of no avail in the new reality of the aftermath of the war.

An intensive Zionist activity ensued. During the first post-war years a "Shomer Hatza'ir" kernel had been formed which was active both nationally and culturally, bringing to the shtetl guests from the large cities and from Israel. An amusing incident comes to my mind from the time : an envoy had arrived from the Holy Land, but when he stood up to speak at the public meeting it transpired that there was no common language between himself and his audience. All he knew was Hebrew and Russian while they understood only Yiddish or Polish.

I was 14 at the time and remembered the old, orthodox tutor who had, shortly before, prepared me for my bar-mitzvah. Quickly I ran out to bring him to the meeting and somehow or other he succeeded in translating the Hebrew lecture into Yiddish which all understood.

In 1923 a great change took place in the Zionist

family did not belong to Brzozow and I don't know where he came from (he later went to Vienna).

Reb Ephra'im Stieglitz, of blessed memory, was the son-in-law of Shmu'el Kintzler and his wife of blessed memory was called Loytze. He owned a textile store, and, if I'm not mistaken, he was the richest man in the shtetl. He was a highly respected man and very learned. He had several daughters and one son, Reb Leibish Stieglitz, of blessed memory.

Reb Israel Dim, of blessed memory, was our grandmother Feigele's cousin and I still remember how he stood by her bedside before she died. He talked to her and she replied till her last breath. I don't remember what it was they talked about... He was a learned Jew and an enthusiastic Sadigurra Hassid who loved quoting his Rabbi's pithy sayings.

Reb Itzche Ber Winer was a fine Yeshiva student and very learned, highly respected by the whole town. His wife was called Toybaleh. All I know about him is that my father thought very highly of him.

Reb Schmelke Braff, of blessed memory, did not come from Brzozow but from Viellipolla. His wife's name was Nehama. I knew his four sons : Yehi'el, David, Ya'acov and Mendel, the last being my friend who died some years ago in Antwerpen. They were a fun-loving group and were always cheerful, even when things were at their worst. When they sang "zmirot" many people always collected outside their house for the pleasure of hearing them, especially during the summer when the windows were open. I remember once the oldest brother, Yehi'el, may he rest in peace, Wolf Engel (?) and my brother Kalman, arrived unexpectedly on leave from the army and were faced with the problem of entering the Tschortkower Clois without side-curls. They bought some "Peyes" in Przemysl and stuck them on their temples, then came into the Clois. You can imagine the impression these "peyes" made on the congregation...

Reb Koppel Tzwik of blessed memory. I didn't know his father or where he had come from to the shtetl, but I did know his brother, Reb Israel Tzwik, who was called Uncle Israeltche in our family. He died some 80 years ago and his wife was Aunt Leah, Grandmother Feigeleh's sister. Reb Koppel Tzwik had six sons and two daughters. The eldest was Nathan and, in order to avoid serving in the army, he amputated his own finger. The other sons were Itzhak Mendel (died in Lvov), Shlomo, Moshe, Kalman and Leib. One of the girls was Feige and she married Mendel Goldfisher, of blessed memory. She was widowed before the war.

Reb Anshel Shertz, of blessed memory. He had several brothers of whom I remember just one — Reb Mendel Shertz, who lived near the Beit Midrash. He was the father of Reb Eliezer Shertz, father-in-law of Yehoshua Roth, of blessed memory, whom we all knew.

Reb Shmuel Penner, of blessed memory, father of Reb Yosseph Penner, may God avenge him. He was the oldest veteran in the shtetl and died at the age of 97. To his very last day he needed neither spectacles nor a cane.

Reb Abish Weiss, of blessed memory, the father-in-law of Reb Leibish Seiler, may God avenge him, about whom you have written in the name of Avrumeleh Reich, who had received an important mark of commendation from the Austrian Government. His family was proud of the fact that he had spoken with the Kaiser when the latter visited Yaslo, though I never heard about it.

"Der Deitcher Bekker". This was the name we knew him by, and I don't know his real one. Some thought that he was actually called "Der Deitcher Bekker". His buns really melted in one's mouth but were intended for the sick only. A healthy person couldn't afford them and had to be satisfied with just looking. He lived where the "great Fire" broke out in 1906, a date you surely recognize... Do you know where Reb Noutta Wilner used to live ? It was near the steps beside your grandmother Feigele's house.

And last but not least is my grandfather, *Reb Yo'el Hertz,* of blessed memory. I'm surprized you know nothing about him. He was a fervent Boyan Hassid and the "whole world" knew of him. How is it that you, my own cousin never did ? And you insist that you are a Brzozow man ! Who will believe you ? Certainly not me...

Truth to tell we, the grandchildren, knew very little about him. He died in the shtetl of Spass, in Eastern Gallicia, not in Brzozow.

These are more or less my answers to your questions. Where I wasn't one hundred percent sure I turned to my sister, Sheindel, long may she live. If you have any more questions of this kind, ask and I will answer you gladly and as best I can.

With love,

YO'EL

Los Angeles, January 1983

with no one to tend them. When he came home he did not spend even one night in his own bed but went from house to house, helping and encouraging the sick. I remember that, in spite of his fear, he even sent me to sleep in the home of one of the victims of the epidemic. He simply had no choice for all the homes were full of sick people, with no one to give them a glass of water. This went on until I left for Vienna. After three months father was also struck down by the disease and died on the 5th of Tevet, 1915. He was the last victim, for the epidemic then died down. May his memory be blessed.

Dear Avraham, I feel that a Book of Memoriam for the shtetl in which Reb Israel Avrumale's is not mentioned would be lacking and incomplete.

I hope you will find people who knew him and could tell about him. I cannot depend on you or your friends in the matter, not, God forbid, because of any fault of yours. You were simply born too late.

Today people from America or Israel cannot even visit the graves of the Fathers because of the terrible destruction.

> (Despite Reb Yo'el's doubts, I will permit myself to make some remarks about his father, of blessed memory. Recipient of the letter.)
>
> In my youth I heard much about his greatness in the Torah, both at home and from others who knew him. He was the pride of the family. It was Reb Shimeleh Parnass, may God avenge him, son of Moshe Parnass, of blessed memory, and his neighbour for many years who told me about him: "Your uncle, of blessed memory, was not only a great scholar, but his behavior and attitude to others was that of a perfect "Tzaddik". He literally fulfilled the injunction of "Hazal" : "Meet every man with a greeting of welcome", and no one, including women and children, ever beat him to the greeting. I tried to trick him once, sneaking up behind him carefully, but as soon as I was about to open my mouth Reb Israel turned around and greeted me with his kindly smile : Good morning, Reb Shimon !...")

Did you know a young man by the name of *Mendeleh Avraham Ichiss* (Mendeleh Dick, may God avenge him) in Breziv ? He was renowned in the shtetl. His father was a butcher and Mendeleh helped him in the shop. At the ripe age of 18 he decided to study Torah and came to my father with whom he studied with great perseverance, to become in time, one of the shtetl's great sages. He was four years older than me and almost every night accompanied me to stay the night to "sleep" in the homes of the sick.

Reb Eliezer Fass, of blessed memory : I remember him well. He had two sons, Yosske and Itzhak, a musician. Old man Fass was "almost" the village doctor.

It may be said that he was the "pre-doctor". No one ever called a real doctor to a patient before old Reb Eliezer had a look at him, deciding whether this was really necessary or his own treatment of cupping or leeches on the soles of the feet would be enough. I was a sickly child and he was a frequent visitor at our house. After being treated by him I would realize that there was nothing for it but to return to the "Heder"...

Zelig Willner. I remember his name but I did not know him personally. He sold Schnapps at the pub and had a daughter called Runia, Runia Zelig's. (Runia, Geddalya Filler's wife, may God avenge her).

Reb Yossef Willner. He was a decent, modest Jew. He owned two stone houses and had three daughters : Haitche, Reb Avremeleh Reich's first wife — Toybe, and Shprinzeh, wife of Reb Mendel Laufer, may God avenge him, the son of Reb Shalom Laufer, whose brother was Reb David Melech of the "Wilkis", a man renowned for his charity who used to bring heavy cartloads of goods for distribution among the poor. He was connected by marriage with the son of the Rabbi of Altstad, whose name escapes me, but who was a famous "ga'on" in his time. (His daughter, Breintsche of the "Wilkis", or Breintsche David Melech's followed in her father's footsteps and before every Holyday was to be seen in the shtetl's byways, handing out full bags and baskets of goods to the needy from a cart loaded with potatoes and sundries). Both brothers, Reb Yosseph and Reb David Melech were the offspring of Reb Kalman Wilner of Yatshmir, and I assume the Reb Kalman was the brother of our great-grandfather, Reb Yehoshualeh of the pub.

Reb Eliezer Cohen, of blessed memory, father of Reb Israel Cohen (died in the U.S.A.) was the son of Toybe and Reb David Hirscheleh, his cousin, who assisted Rabbi Yosseph, the son of the renowned Reb Hirsch of Rimanov.

Yosseph "Seigermacher", or Reb Yosseph Teig, had the corner store in Shalom Laufer's building. His

Yo'el Willner,

PEOPLE I HAVE KNOWN FROM THE SHTETL

(A LETTER)

My Cousin, Reb Yo'el Willner, long may he live, the son of Reb Israel Willner, God rest his souls, was horn in 1896, and left Breziv for Vienna in 1915. After the Nazis, may they be damned, entered Vienna, he managed to get to America and is now living in Los Angeles.
This letter came in reply to my query about the shtetl people he remembered. It speaks in short about them and is given here with just a few, slight corrections.

A. L.

...Well then, let's begin with the old cemetery : I have no personal memory of its being used but I imagine that people were still buried there when I was born. I know that our great-grandfather, *Reb Yehoshualeh,* of blessed memory, who sold brandy in his pub, was buried there. Our grandfather, *Reb Avruhmaleh Willner,* of blessed memory, called "Avruhmaleh Yatshmirer", who died in 1902, was interred there, and some six years separated "Zeide from Zeide".

Reb Shamshon Shochet of blessed memory was the shochet of the "Beit-Midrash" of the Hassidim of Sandz, Belz, Bukovsk etc. The Rozhin Hassidim belonging to the Clois had their own shochet, Reb Yoseph shochet (Glickman), of blessed memory, and they would eat nothing from Reb Shamshon's "shchita", not because of any enmity between them but because of Reb Shimshon's prodigious age and the rumor that his hands trembled.

Everybody trusted implicity the shchita of Reb David Shochet (Lampin), of blessed memory, Reb Shimshon's stand-in. David was a young and fervent believer, "Esh lehava", as well as an excellent reader with a most pleasant voice.

Reb Aharon Pinchovsky, of blessed memory, was a "melamed" one grade higher than Reb Ya'acov Shlomoh, of blessed memory, he who taught the little ones. You might say he was on the level of Reb Mosheleh Me'ir Yankels, of blessed memory. They taught "Humash" (the Pentateuch) and Rashi, and some of the pupils went on to teachers of the Gemarrah and Tosephoth".

He was the son-in-law of Reb Aharon Pinchovsky and named after him — Yossef Aharons.

I would like to say something about another important person whom you, Avraham never met, as he died in 1915, during the First World War. The war brought panic into the world and created a divided generation. Otherwise a Jew like him would never have been forgotten.

There was a Jew in Breziv called *Reb Israel Avrumale's* (Willner) of blessed memory, or Reb Israel Yo'el Hertz's (his father-in-law), who was my venerated father, of blessed memory. His love of the Torah was indescribable and his whole life was a continued dedication to its study. There was no limit to his perseverance and he never stopped studying at the Tchortkover Clois where he lived. The parents of worthy youths desiring their sons to go on studying the Torah, including myself, entrusted their sons to him. He taught "Shass" and "Poskim" until the war broke out. Could I but write like you I would describe his qualities and greatness in the Torah, but what can one do with an ordinary pen like mine ?

When the Rabbi was away, or taking his afternoon nap, people would come to my father, of blessed memory, with a "Shaileh" (query). Father would send them on to Reb Leibeleh Yachmirer, a great scholar whom he respected, for all that he was a little queer, may God spare us. Reb Leibeleh would drive them away, cursing them roundly, and when they then returned to Father he agreed to give them his decision.

It happened once that Father went to Vienna for a few days to visit the Rabbi of Tzhortkow, may his privileges defend us, and to see his children who were almost all in that city. This was after the Russians had been driven from the shtetl and many refugees had returned home. A typhoid epidemic was raging in the shtetl at the time and my sisters tried to make him stay in Vienna till it was over. Father refused, saying that the shtetl was full of sick people

the old cemetery had existed for at least 100 years, i.e. from around 1800.

Consequently we can state with certainty that Jews were not found in the town before 1781, the year the Kaiser's decree was proclaimed, commanding non-Catholic Christians to live there. Since this decree did not relate to Jews, whose rights were less than the Christians, it is reasonable to suppose that a number of years passed until the Jews were also able to take advantge of it and penetrate the town.

From all that has been said, we can reasonably conclude that Jewish settlement in Brzozow began at the end of the 18th century, and that it's duration, from it's inception until it's ending in the Holocaust, was about 150 years.

the border of the village of Homnisk — situated on a flat plateau, a defensible area, with slopes decending to the river Stobnitza.

In order to facilitate trade, the site was located at the juncture of the following roads :

1. from Lwow via Przemysl, Dinov, Brzozow, Rimanov to Hungary.
2. from Sanok via Brzozow the length of the river Stobnitza, to Domradz, onwards to Rzeshov (Reisha), or Krosno.

The building areas were marked out, and construction was started on a square "Rink" from which streets radiated. Next to the town hall remained old agricultural buildings from the "village" period, on both the northern and western sides.

The old Brzozow bagan to be called "Stara Viesh" (old village), and was at first a suburb of the town, but later became an independent village in it's own right.

The place called Brzozow appears as such in the 14th Century, but in documents from later years, the name appeared in distorted forms such as "Brasan", and "Bzezow", and there is even a seal of the town from the year 1775 which displays the address "Sigillum Civitatis Brezow", Brezow being closest to the name of the town in Yiddish "Breziv". Finally however, the name Brzozow was fully accepted.

The town was surrounded by ramparts of earth for defence, and the surrounding suburbs did not have individual names, but rather were known in terms of their relationship to the ramparts, or their topological characteristics. For example the suburb "Horobick", meaning a hill, or "Podowal" — behind the rampart. The suburb called Porkovka had it's name derived from the latin "porcus" meaning pig, and there indeed were situated the pig pens of the bishops.

The town was the fief of the bishops, and was used by them as a residential area for hundreds of years.

The above mentioned historical data was taken from the book "Six hundred Years of Brzozow", which was published in 1959 by the Polish Committee for the commemoration of the event. The Jewish population is mentioned very little in the book apart from anti-Jewish pogroms during the period of the Holocaust. These sections are presented in other parts of the book.

The activities of the Jewish population throughout the generations, and their contributions to the town of which they were inhabitants, is not mentioned at all in the book. What is mentioned however is a document from the year 1748 from the town's clergymen advising the bishop in Przemysl not to grant commercial access in the town to Jews, agnostics, and "Skizmatikim" — (those not adhering to the Catholic persuasion), and certainly not to grant them permission to live in the town, apart from (for the purpose of) fairs and "Yarmarkim" (the annual fair, in German).

(The amazing aspect of this document is that the clergymen assumed that the authorities needed the artifice of such advice).

In spite of the town's independence, the influence wielded by the church remained a dominant factor. It also owned large tracts of land and other assets, and this enormous property remained in its possesion until the second World War. Also the giant forest next to the town, situated on the health springs, and the clergy's resort houses which were situated there, belonged to the church.

Even in the thirty's we would find placards saying "Entry to Jews is Forbidden", and so, even without historical documentation, we know that during the period of the Church's influence, Jews did not have access to the town.

After the first partition of Poland in 1772, Gallicia passed over to Austrian rule. In the year 1781, Kaiser Joseph II issued a decree commanding Protestants and certain other Christian sects to settle, purchase houses and property, attain membership of "Tzechim" (closed trades unions) in all the towns and villages. As a consequence, Brzozow also ended it's period of religious homogeneity. It is difficult to place the exact year of the beginnings of the Jewish community in the town, since the archives and documents relating to the subject are unavailable to us.

It is supposed that Jews lived in the surrounding villages, had commercial connections with the town, and were the first to move there when circumstances permitted. It is known for instance that the Wilner family lived a few generations before in the village of Yatshmir, possibly before Jews were to be found in Brzozow. It is certain that there were Jews in other villages, but today no possibility exists of investigating their roots. These are all of course suppositions that cannot be proved.

R. Avraham Reich, an elder of the town, remembers from before the first World War, that from gravestones in the town cemetery, it is probable that

since it saved them the trouble of going from house to house in the town, and allowed them to reach other towns during the day, there also to receive the "exemption money".

In the issue of general education, there were two primary schools of seven classes each, a school for boys, and a separate school for girls.

Compulsory education had existed since the founding of independent Poland, but at the outset, before things were running smoothly, many orthodox parents succeeded in evading the system and did not send their children to the public schools, fearing that the secular studies would take most of the study time, and would result in neglecting studies of the Torah.

In the late 20's, the authorities became far more strict in the enforcement of the law, and studies at the public primary schools encompassed all the students in the town.

The public high school — the Gymnasium, had existed since the Austrian period. Because of the lack of a suitable building, the classes were spread out, and the studies were carried out in several buildings which were situated far from each other. With the completion of the new building, all the classes were gradually moved into it. The number of Jewish students at the gymnasium was low at first, but in spite of the obstacles which the management of the school placed in the way, the number rose from year to year.

Jewish education had no official basis. The "Cheders" were private and the parents paid school fees so that their children could attend. The Hebrew School, as it was called, gave Hebrew lessons to beginners and advanced pupils. The lessons were provided for the adults by a teacher supplied by the Zionist Histadrut, and it was supported by the pupils, who paid a regular study fee. The orthodox girl's school "Beit Ya'akov" which was founded by "Agudat Yisrael", was supported by means of study fees, and donations.

The youth movements "Gordonia", "Hashomer Hadati", "Tze'irei Agudat Yisrael", and others, occupied themselves with diverse cultural activities. They organised lectures in Jewish thought, Jewish history, geography (of Israel), Zionism, language, Hebrew literature and others.

Lectures were given by local residents, and outside lecturers. They organised amateur shows, and from time to time, also organised travelling theatre groups.

The town also boasted two public Jewish libraries. One was situated in the Zionist Club "Beit Yehuda", and the second was in memory of I.L. Peretz. The libraries posessed the basics of Jewish literature in both Hebrew and Yiddish, including educational, and new literary material. In later years, in accordance with the temper of the times, the libraries acquired books in the Polish language by Polish authors, and translations of general literature. These libraries played an indispensable part in the development of the local Jewish youth, and in the broadening of their horizons.

The history of Brzozow begins in the middle of the fourteenth century as the history of a village. In the period of the Polish-Litvit monarchy, Brzozow was situated in the territorial region called "Rus Czerwona" — Red Rus, and belonged to the province of Sanok, or as it was called, Ziemia Sanocka (Sanok territory).

In that period, King Kazimierz the Great began to populate the desolate areas in order to fortify the borders of the kingdom. By the accepted customs of the time, these settlements were founded in the following manner : a man of reputation and privilege would select a contractor, who took it upon himself to organise the settlement, bring in farmers, and see to the operations — for a fee.

In order that these settlements develop quickly, the King exempted them from taxes, duties, and Royal service for a period of twenty years. A royal document exists from the year 1359 concerning the founding of the village Brzozow. The villages of Domradz and Blizna, neighboring villages, were also founded in that year.

For the villages thus founded, a (neighboring) town was essential, to facilitate the sale of agricultural products, and the purchase of trade goods. Since there was no town in the area, the authorities under whose jurisdiction the village fell, endeavored to convert the village into a town. The exact date upon which the village became a town is not documented; in 1403 Brzozow still appears in official documents as a village, whereas in an official document dated 1413, in which the Minister of the Army Zindram received the village of Pshishdenitza as a lifelong feif from the Przemysl authorities, this village being situated next to the town of Brzozow.

The site chosen for the town was on the eastern border of the former village of Brzozow, adjacent to

In the community council elections during the '20s, a struggle ensued between various "Hassidic" factions. All the involved groups polarised into two main opposing organisations : The Hassidim of Ruzin, who were called "Kloyznikim" (since they worshipped in Kloyzim of Sadigora, Tchortkov and Boyan) on the one hand, and the Hassidim of the Rabbis of Galizia who were called the "Beit Midrashnikim" (since they worshipped in Beith Midrash and at the "Chevra Linat Hazedek") — this group included Hasidim from Dinov, Sandz, Ribitish, Bokovsk and others. Both of these main organisations had their own Rabbi.

In later years, with the growth of political conciousness and party activism, these groups competed against each other in elections, in the Zionist movement, and in the orthodox "Agudat Yisrael".

Community activities in the town were quite restricted, and were limited to a small number of religious activities only, such as kosher slaughtering, rabbinic work, maintenance of the "Mikveh" and the public bathing house, and the cemetery (dealing with the deceased, purification, and burial were performed on a voluntary basis by the "Chevra Kadisha").

Those who performed kosher slaughtering did not receive payment directly from the customers. They, like the Rabbis, received their salaries from the community, which sold authorization slips granting the bearer the right to receive the service.

The primary activities in the areas of culture and education were performed outside the community by political movements and volunteer organisations.

Welfare and help for the needy was also provided on a volunteer basis, the town operating on the basis of a large family. For example, the practice of "Nechtikn" — i.e. spending the night at the house of a chronically ill person who needed constant supervision, was customary. As such, a number of young men at the synagogue would organise, or this would be done by the neighbors, and the duty was divided into shifts. Someone would sit at the bedside of the afflicted the entire night and attend to their needs, and by doing so would enable the members of the family to rest and regain their strength.

The welfare funds were limited, and generally fell below the needs of those in distress. The activities in this area were primarily those of individuals, and not a few of these would regularly lend their own money to small stall owners and peddlers to enable them to purchase goods for market day. They would also help distressed traders who were having difficulty in meeting their debts on time, and were in danger of having the debt collection going to "protest" (i.e having their goods impounded).

Organised social welfare assistance was almost nonexistant in the town. By the nature of things, official assistance implied a request, preliminary discussions, registration in the books etc., and only those who agreed to accept the stigma of being supported, could avail themselves of this option. It was considered traditionally worthy to suggest assistance to those of the needy who were too ashamed to request help. It was done with tact and discretion in order not to insult them.

It was customary for a pair of youths to go from house to house collecting for the needy.

No one would ask the purpose to which the money would be put, or who would be the recipient — and those for whom the money was intended would also be unaware of the collection. They would only know the individual who dealt directly with them.

Before the holydays, especially before Pesach, which is associated with large expenses, special collections "Maoth Chitin" were arranged. This was also done to collect wood for heating during the winter — all these activities being performed under the strictest secrecy so as not to embarass the recipients of the assistance.

It's worth mentioning another type of charitable institution found in the town, and also found in many of the surrounding areas, namely the "Abfartik Geld" — exemption money organization. This money was given by the Gabbai to the beggars from out of town in return for their agreeing to forego their "right" to solicit from door to door.

Since among the Jews, it is a rule that "everyone who is in distress deserves assistance" — the number of "professional" beggars multiplied. They came by wagon from afar, solicited from town to town, moved between the houses, and even approached the houses of the "goyim", who set their dogs on them and evicted them with curses and insults, including all Jews in their curses as "parasites".

In order to prevent this scandal, the system of "exemption money" was adopted. The gabbais would collect money each week from the local inhabitants, and distributed it among the beggars, who in turn undertook not to solicit from the houses in the town.

This system was also advantageous to the poor,

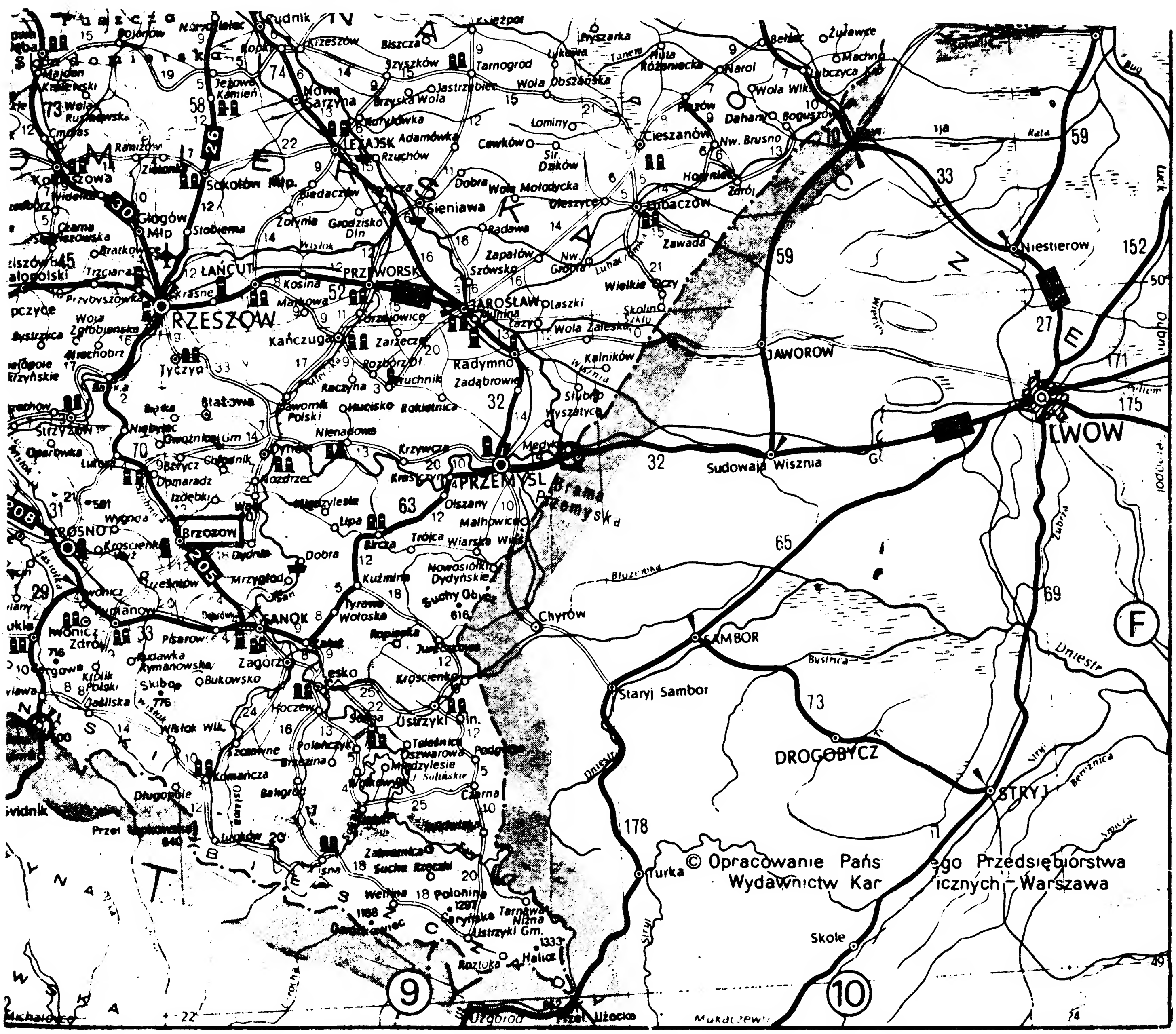
would come to our town before the festival in question, and stay for it's duration in order to pray in one of the synagogues.

During the period of Austrian rule, the Jewish community (which was referred to as the "Kultus Gemeinde") was an independent body with autonomous authority in the areas of religion and Jewish culture.

The Austrian authorities gave it's minority groups freedom in the areas of religious observance, as compensation for the limitations on their national and political rights.

Even in the Polish period, the Jewish community was officially recognised by the authorities, and it's authority was guaranteed under the laws of the state. The community council was democratically elected once every few years, and this council appointed one of it's members as head of the community.

All Jews belonged to the community, and paid community taxes which had the same legal status as city taxes.

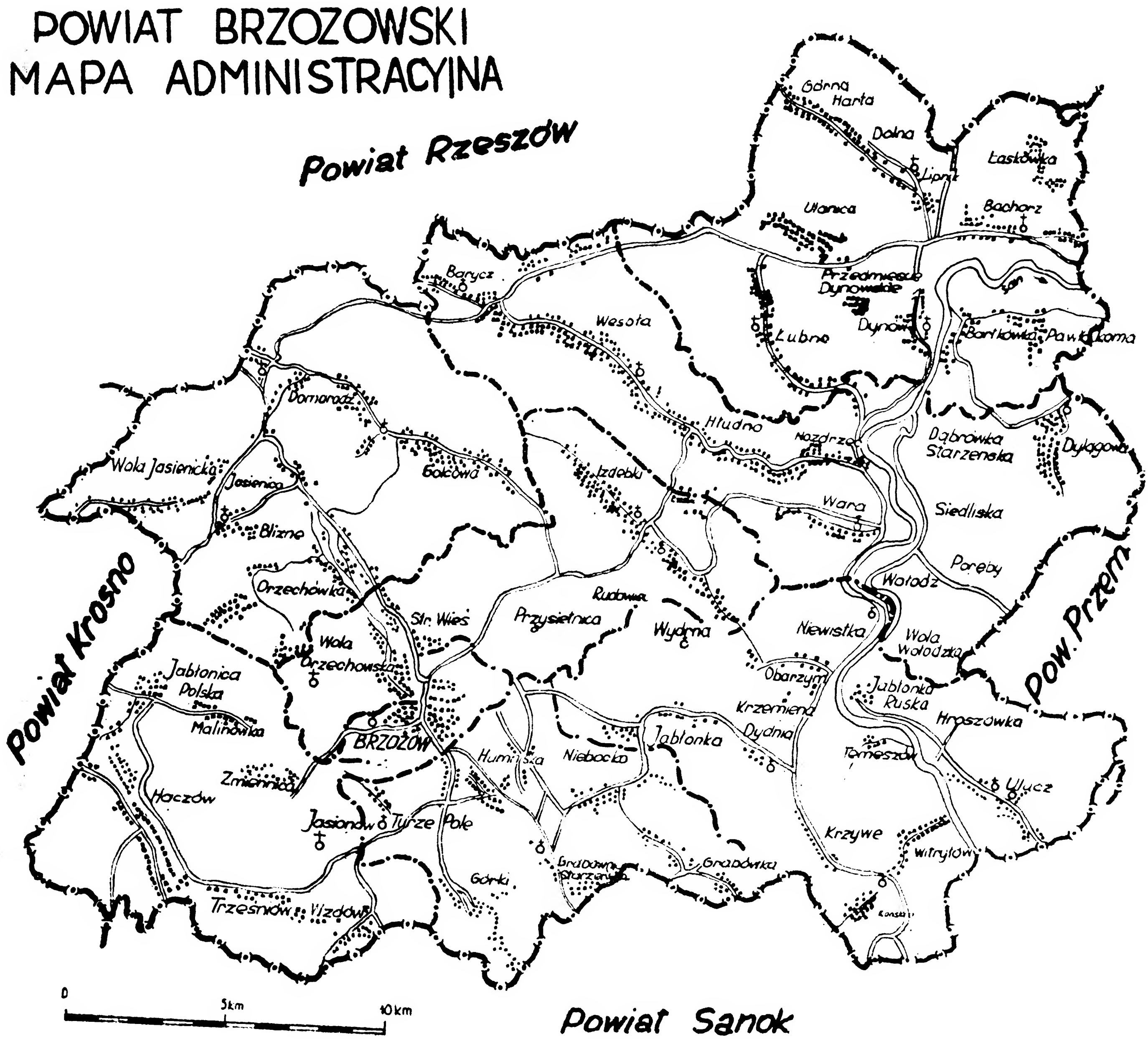
Map of Central Gallicia
Drawn up after the Second World War. The border near Przemysl. was made after the annexation of Eastern Gallicia (today the Western Ukraine) to the U.S.S.R.

mainly to Katowitz, from where the goods were sent to the industrialised western nations.

The Polish residents were teachers at the primary and public schools, government clerks and local administrators, land owners, tradesmen, small holdings owners of service branches and others. In the 30's, with the growth of anti-semitism and the declaration of the boycott on Jewish businesses, the Poles began to become involved in trade, and were the recipients of aid and assistance from various official bodies and "patriotic" organisations.

In the surrounding settlements there were only a few Jewish residents, a few scattered families in each village, and they were associated with the community in our town from which they received their religious services.

In almost every settlement there were "minyanim" for the Sabbath and festivals, and these were held in the houses of one of the congregants. In those villages which had difficulty collecting a "minyan" for festivals and the main religious holidays (yomim noroyim), all the men above the age of "Bar-mitzvah"

The Brzozow District — The Administrative Map

Avraham Levite

OUR TOWN BRZOZOW

Our town Brzozow, or, as it was called in Yiddish — Breziv, was located in south-east Gallicia in the Sub-Carpathians in an area where healing springs and oil wells were to be found.

The town was a part of the district (Powiat) which encompassed about 70 villages and towns including Dinov, Yashnitza and others. During the elections to the "Seim" (Parliament), which occurred once every few years, the country was divided into different election areas, and each area was represented by a number of seats. Brzozow was associated with the Przemysl electoral area.

During the period of Polish independence, between the two World Wars, Brzozow belonged, from an administrative point of view, to the region of Wojewodztwo Lwow.

Although several villages in the region were Ukranian settlements, in the town itself, and in a definite majority of the surrounding settlements, the population was decidedly Polish.

As a result of internal (political) policy, the Polish authorities amalgated several districts of a pure Polish nature with the Lwow region, which was a predominantly Ukrainian in order to increase the overall Polish influence in the area.

Incidentally, the Austrian monarchy, which preceded the Polish government, adopted a similar policy in order to create a heterogeneous population with conflicting national aspirations — using one group to neutralise another.

The town was small and almost unknown. The population numbered a few thousand, including a relatively small percentage of Jews compared to other cities and towns in Gallicia. An estimate placed the Jewish population at only 1300 souls.

One of the reasons that Brzozow was not known outside of the immediate surrounding areas, was the lack of a direct railway link to the town. To travel East or South, one had to use the station at Sanok, and to go West or North, the station at Rimanov, both the stations being about twenty kilometers from the town.

Each day, in the early morning hours, wagons loaded with passengers would leave the town for these two points, and would return towards evening or even later. From Sanok, with which there were also commercial links, the wagons would also return laden with goods for distribution at the stores.

In the final years before the war, there was also motorised transport, a bus formed the connection with Sanok each day, and a taxi with Rimanov. Goods continued to be transported by wagon.

In order to assist the postal authorities to identify the town, (postal codes were not yet in use), the addresses on letters bound for the town stated "next to Sanok — Mala Polska, Little Poland", as Gallicia was called.

Town affairs were administered by a few influential, established Polish families who were called "mieszczany" veteran townspeople, and from among them was chosen the mayor. Jews were also chosen as representatives to the municipal council.

The town lighting system, from after the first World War, consisted of simple parrafin lamps. In affluent houses and public buildings, there were special parrafin lamps with round wicks that were called "blitz lampen" — storm lamps.

In houses of learning, the students who learned in the evening were granted the use of candles, and they sat, at their books, each holding a candle in his hand.

In 1928, the town was connected up to the electricity supply, and that was certainly one of the major events in the town during that period.

There were no industrial factories or army camps in the town. Apart from the intelligencia and those involved actively in religious activity, the Jews of the town made their livings from small businesses and workshops, and served, in the main, the needs of the farmers in the surrounding villages.

Being surrounded by a large agricultural community whose products far exceeded the needs of the small town, certain individuals also made a living by exporting agricultural surpluses to outside areas,

Within a few years its ways of thinking and behaving as well as its social fabric were revolutionized. The once all-dominant influence of the older generation which permeated the whole village began to weaken, gradually becoming more marginal. The spirit of the age blew away all that was secondary and meaningless while the seeds of the future sowed all that was healthy and rich in values.

We have tried to describe the shtetl according to what lies farthest back in our memory. The farther back the era — the more interesting its concepts. We hoped to grasp the magic of that time with all its authenticity before it was lost for ever. Our children who have been deprived of the privilege of knowing their grandparents might learn about their naive and colorful world, and in this way be made aware of their own roots.

The chapter dealing with the holocaust and the devastation contains evidence and descriptions of this terrible period from the outbreak of war in September, 1939 to its end in May 1945, when the survivors, in their attempts to renew old relationships which had been broken, began to realize the size of the calamity and the numbers of the victims.

The coming generations are commanded as follows : "Remember what Amalek has done to you". We, the survivors, are duty bound to tell and retell the facts so that they will be remembered to the end of time.

We shall never be able to forget, and the horrors we have been through are engraved upon our very souls. We try to repress them, whether as an exigency of life or a fear of the consequences of dwelling upon them, but they rise up in our nightmares and during our sleepless nights.

That world, out of whose ruins we have arisen, was an integral part of ourselves; it continues to live within us as we go on living in it.

I shall tell just one of my recurring dreams :

I have reached the shtetl, out of breath and with a pounding heart. Everything around me is empty, as I had imagined it would be. I walk, no, run, to my home. I know I'll find no one there but I must see the house at least. The door is open, the cupboards have been broken into. The nest has been trampled and looted by a bloodthirsty predator. Some household effects are rolling around on the floor, abandoned and covered with dust, left by them before they were taken away. My heartbeats quicken; I am seeking something to hold on to, to help me sense THEM .

Restlessly I move from object to object : "What did they hold in their hands in their last moments ?"

My eyes fall suddenly on the Mezuzah on the lintel of the door. It was the Mezuzah upon which they had let fall their last tear on parting from home and life, all collapsing around them. One could still feel their last breath emanating from it, their farewell kisses.

In a spasm of weeping I clasp the Mezuzah and awake from my dream...

Even now, as I write these lines, I am choked by tears...

No, we cannot eulogize them, for greater men than us have failed in the attempt and it is beyond flesh and blood to do so. Let us join our voices to those of all the orphaned and say together : "Yitgadal veyitkadash !"

Avraham Levite

PREFACE

For many years we hoped and aspired to publish a memorial book of the martyrs of our shtetl, and the idea was much discussed during our meetings and yearly memorial services, but the difficulties were so many that they seemed insurmountable.

First of all there was the lack of contributors. Our shtetl was small with not many Jews in it. It had produced no writers to describe its way of life, no historians to research its past.

But the main difficulty facing us was that we couldn't find anyone who would devote himself to the project. A few years ago this task was undertaken by Mr. Chaim Bank, Chairman of the Publishing Committee. He threw himself into the job without sparing himself, activated others, influencing and encouraging them until finally, thanks to his activity and devotion, this book emerged. We all owe him our thanks.

Work on this book was begun very late, at a time when the generation of survivors and remnants was itself dwindling away. Though we turned to all our townsmen in Israel and the Diaspora, very few responded.

A wider participation would have shown a more comprehensive picture of the shtetl and its people, would have given expression to additional aspects of its life from different points of view. Some of the people we approached were certainly willing to write but found it difficult to begin, being emotionally inhibited. We all know this feeling. The burden finally fell on a handful of us who agreed to deal with the matter.

Far be it from us to claim success for our work, for we are well aware of what is lacking in it. But, even if it is beyond our powers to put up a magnificent monument to the memory of our beloved ones, something must still be done, even if on a much smaller scale.

We have tried to describe some characteristic village types of all classes, gentle-folk and commoners, eccentrics and run-of-the-mill Jews, but, much as we wanted to, we could not describe them all. Each individual was a world in itself, unique in his aspirations, feelings and hopes; his past obliterated, his future cut off at the roots. Each and every one deserves his place in posterity, just as he deserves a grave and a tombstone of his own. The book mentions only a few and we pray that this book will serve as a communal monument for those that have inadvertently been passed over without mention.

We also tried to convey the ambiance of the shtetl, all the facets of every-day life; the week-days of hard work and the cruel struggle for survival, the Sabbaths and Holydays transcending reality and inspiring.

The shtetl Jews had deep mutual ties, each participating in the joys and griefs of the others. They all grew up to manhood close to each other while the girls, who usually married someone from a nearby shtetl, would bring their husbands to their homes, there to settle down and become part of their peer group. The sons, on the other hand, would, after their marriage, move to their brides' village, returning from time to time to their native shtetl to visit their relatives and the graves of their dear departed. Thus it went on for very many generations. The children bearing the names of their great grandparents, long-since dead, would give the names of their own parents to their children in the fulness of time. "Mosheleh Yankale's" fathered "Yankaleh Mosheleh's" and "Zelig Runia's" was the son of "Runia Zelig's."

Link by link the chain of generations was forged until the coming of the Nazi bestiality which ripped it apart with unparallelled cruelty.

Obviously one cannot give a definitive picture of the shtetl nor can any uniform description do it justice; it was continually developing and re-forming like the waters of the river, the human scene changing with it.

Progress reached the shtetl abruptly, breaking down its doors and windows like a stormy wind.

IN MEMORY OF THE DEPARTED

FAMILIES OF THE SHTETL

BEMA'ALOT KEDOSHIM

CONTENTS:

THE SHTETL THAT WAS...

PORTRAITS

HOLOCAUST AND DESTRUCTION

Our sincere appreciation to Mrs. **Fela Ravett** who translated recollections and narratives into English as well as the material in Polish submitted by others. Her devotion and committment throughout all aspects of the enterprise was unflagging.

Special thanks to her daughter-in-law, **Mrs. Rebecca Muller,** for reading and revising the translations.

THE SHTETL THAT WAS...

THE HOME THAT WAS...

ספר זכרון

קהילת בריזב
(ברזוזוב)

A MEMORIAL TO THE BRZOZOW COMMUNITY

EDITED BY

AVRAHAM LEVITE

PUBLISHED BY THE SURVIVORS OF BRZOZOW

THE MEMORIAL BOOK TO THE BRZOZÓW COMMUNITY
IS DEDICATED TO THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
IN THE MEMORY OF OUR MARTYRS SLAUGHTERED
BY THE GERMANS ON AUGUST 10, 1942

MEMORIAL BOOK COMMITTEE
CHAIRMAN
Charles Bank